

किमपि वृत्तम् ।

अथ खण्डनखण्डखाद्यस्य द्वितीयोऽयं शारदासमुद्भासितो भागो विदुषां सान्दर्धनायनेन तेजसाऽपि सम्पर्कमघाप्नोतिप्रति प्रकाश्यते । अद्यावे प्रचलितां प्रणालीमवलम्ब्य भूमिकोपबन्धमपीह निरचैपम्, परन्तु नव्यपरिपाटीजुषां मनांसि रङ्गयितुं प्राचीनपथ-प्रवृत्तस्य प्रयत्नः कथंभव कल्पेत । तै हि भूमिकायाः 'ग्रन्थममुं कः ? किंवृत्तः ? कदा ? किमर्थं च प्रणिनाय ? ग्रन्थस्य चक्रः संक्षिप्तो विषयः ? कैश्च ग्रन्थान्तरैः प्रस्थानैश्च संलग्नः ?' इत्यादयो यद्वाऽंशा निरणायिपत । तेषु कियन्तश्चिदंशा दशंगसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे शैवशाक्तसौगताद्वैताद्यालोचनपरेऽस्माभिरभिहितप्राया इति स्वतन्त्रनिबन्धभाषमर्हतोऽप्यस्य खण्डनशारदाभूमिकापदेऽप्यभिप्रेतो नानोचितो जुग्यति । परिशिष्टांशास्तु निर्णीता अल्पव्यत्र केचित्केषाञ्चिदुनुरोधादिहैतत्पुस्तकाङ्कितकराणां कृते सक्षिप्योपक्षिप्यन्ते ।

श्रीश्रीहर्ष- किल प्राग्भयोर्पार्जिततपसां प्रसूतिमिमिल्लदेवीश्रीहरीयोरङ्कालङ्कतां कान्यकुञ्जेश्वरसदसि विचारे स्वपितुरवमन्तारं कैश्चित्परिणतं पितृनिदेशेन पराजेतुं तीव्रसवेगेन संविदुद्देशतोपासनया सद्यः समुदाद्भिष्वविद्यस्तं पराजित्य निर्दिष्टेश्वरेणोपाहृत-समर्हणामर्हथजनन्यसामान्यासनासीनतां स्वात्मसाङ्कुर्वन् कवितातर्करसि क्ताभगवद्गुमा-नुक्तातस्मानुभवितृतात्यागिताभोगिताऽभूतीनां प्रायोऽसमाविष्टानामपि समावेशभूमिभूय-

(१) कान्यकुञ्जेश्वरोऽयं जयन्तचन्द्र इति बहवः, यदि तु-

गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च
मास्मिन्मृगे कुरुत कामधियं तरुण्यः ।
अस्त्रीकरोति जगता विजये स्मर- स्त्री-
रस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥”

इति श्लोकः श्रीहर्षस्यैव, तदा जयन्तचन्द्रजनको गोविन्दनन्दनो विजयचन्द्र एवासावित्यन्ये । उभयथापि श्रीहर्षस्य द्वादशशताब्दीवर्तिताया वक्तव्यरीत्या आवश्यकत्वेन टानपत्रानुसारेण तद्वर्तित्वेन निश्चितजयन्तचन्द्रसमकालिकत्वं निरूपलवमेव । आयुराधिक्यं परं श्रीहर्षस्य कल्पनीयमित्यन्यत् ।

(२) परिष्ठतोऽसायुद्यनाचार्य इत्येके । तस्य स्वीयलक्षणावलीग्रन्थस्यपशानुसारेण [984 A D] दशमशताब्दीमनतया द्वादशशताब्दीसंस्पर्शि श्रीहर्षसमकालिकत्वासम्भवेन परिष्ठतोऽसायुद्यनाचार्यान्य एवेत्यन्ये । लक्षणावलीग्रन्थस्य [984 A D] दशमशताब्दी-शेषे प्रथमे वयसि श्रीमद्गुदयनाचार्यं निर्माणसम्भवेनैकादशशताब्दयुस्तरभागे श्रीहर्षेणा स्ववयस्त्रेण साकं विचारोपपत्तेः प्रथम एव पक्षो युक्त इत्यपरे ।

मनुभवन् चिद्विलासमुत्सासयन् विष्टद्वादशशताब्दीं चिरमालिङ्गन् दमयन्तीकाद्येतिपदं
दीपयन्तीं कामाढयमिवाधेद्यन्तीममृतमिष स्यन्दयन्तीमितरापरिशीलितकल्पना-
कलापमयीं वाणीं वाणीपतेरपि मनोहारिणीमाविष्कृत्य निर्विशेषचिदद्वयवादादमिममुद-
पीपदत् । येन हि निरसनीयनयाऽपि द्वैतसम्पर्कप्रसक्तपापदलनी दीक्षा खण्डनात्मक-
मेव हृद्यानवद्यं खण्डनार्थं स्वाध्येतृभ्योऽयाद्यदिनेन्दु वितरीतुं गृहीता स्यद्गनकादेव ।
उभय च तिरस्करणाय प्रवृत्ता अपि तार्किकादिबन्तान्प्रणेषणप्रभृतयो न तदीर्यं सुम-
नोमानमावर्जिमहिमानं कण्ठोऽपि निवारयितुमपारयन् । यस्य च परिष्कारप्रक्रियां

(३) चिद्विलासः कश्चित्पुरुषधौरेयो धाल्य एव समस्तशास्त्रपारद्वया श्रीकाञ्चीका-
मकोटिपीठे सप्तदशशायनस्तुर्याधमं प्रविश्याद्वैतानन्दबोधोपाचार्यतया प्रतीतो ब्रह्मविद्याभरणं
नाम निबन्धं जुगुम्फ [११६८ A D] अष्टपष्टयुत्तरैकादशशतीतश्च [११९९ A D] एको-
नद्वादशशतीं यावदाचार्यपदमलम्कारेति पुरयश्लोकमन्त्रयैः प्रतिपादितम् । गुप्ताभिधश्चतुषो-
वाङ्मन्मनमन्त्रादिभिः प्रतिपदिष्टपरिपोडनपरो गलितगर्वतां नीतश्चिद्विलासैः । कदाचिद्वैतैः
समं विचारप्रसङ्गे श्रीहर्षस्तेपागमाधधैदुष्ये महतीं अद्वां दधे, स्वैर्यविचारणप्रकरणायै च—

“तन्त्रैर्दुर्यन्त्रमन्त्रैरपि बुवजनतागाधवोषापमृतयोः
कृयोश्चक्रूरघारावरुपतरमनेर्गुप्तामनः शरारोः ।
चेष्टाविष्टम्कानां प्रतिबिबुधसभोःखातजैत्रध्वजाना-
माजानज्ञानमाजां विभवमभिदधे चिद्विलासायभूम्नाम् ॥
श्लोणीन्मीमणिररतकाञ्चिक्विकचत्काञ्चीपदोद्यत्मश्री-
श्रीकागासनवासवासितमहासत्त्वोऽयसत्प्रचक्षवः ।
प्रस्कृञ्चिदचिद्विलासवदुमामोमार्द्धचूडालयो-
रैकयोक्ताविह भारतीं मद्यतां श्रीचिद्विलासोमम ॥”

इत्येव तान् समचीकृतवदिति चेदान्तघिशारदश्रीराजेन्द्रनाथत्रोपतन्पादिते वेदा-
न्तदर्शनेतिहासंऽभिव्यक्तम् । गुननामा चात्राभिनवगुण एव कार्मरीरिक्शैवसम्प्रदायाचार्य
इत्याहुः ।

(४) नलीयचरिते स्वरप्रशस्तिश्लोकेषु प्रायः सर्वेषामपि स्वप्रखीतप्रणयानां निर्देश-
दशनेन कार्मरीरैर्महितत्वस्यापि निष्टुद्धनेन च सर्वेषामपि प्रशस्तिश्लोकानां स्वयमेव ग्रन्थकृता
पश्चात्प्रिचिप्रताया अंशविशेषपरिवर्तनस्य वाऽवश्यं वक्तव्यत्वेन तेषु खण्डननामप्रदणस्य खण्डन-
ग्रन्थस्य पूर्वनिर्माणेऽप्रमाण्येन खण्डने च मुमुक्षुवदेशे चेनदेषापलत्रिनोप्युपायस्यानुक्तौ न्यून-
त्यप्रमद्रेने तत्रिरामाय नैवचरिते तदुत्तेरुत्तेरन्वययितुमशक्यत्वेन नैवचरितं प्रागेव रचित-
मित्यभिप्रेत्येत्यमुक्तम् । स्वकाव्यस्य कार्मरीरैर्महितत्वलाभप्रकारन्तु नैवचरितिकायां ति-
बदोऽवधेयः ।

(५)

शाशवरी न्यिद्वयहा दूयो मुविडविद्या यता ।
नालमूक्षी च गावश्री त्रिकलायापवचरवधा ॥

कन्दलयतो निखिलमपि नश्यन्यायशास्त्रमद्य यावदुच्छलदधिभावं गतमप्यधमर्णा-
यमानमेव । किं यहुना, यस्यातिजरतोऽप्यद्वैतव्योमाध्वसञ्चारिणः पदानीङ्गितानि च
विशदाशया आरदेव चिदुपो दर्शयन्ती सौभाग्यं भजत इति ।

एवमर्णयवर्णनशिवशक्तिसिद्धिसाहस्राङ्कचम्पूछन्दःप्रशस्तीश्वराभिसन्धिस्थैर्यत्रि-
चारणप्रकरणादिकानपि कानपि निबन्धान् न्यमान्सीत् । परन्त्वद्यत्वे एतेऽस्मदीयानुप-
लब्धैव लब्धा इति दुर्दैवदेवनमेवेदम् ।

एतद्वनप्रश्ने चायं "नेह नानास्ती" स्याद्विश्रुत्यर्घविचारे द्रष्टृसिद्धिधिघ्रातृमण्डन-
मिथ्यानुसारिवाचस्पतिमतमनुमनुत इति दर्शितं दर्शनसर्वस्वाभ्तर्गतविघर्तवादे शारदा-
याश्च । शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं निदिध्यासनात्मकोपासनया च तत्त्वसाक्षात्कार
इत्यपि स्वरसतः [११७ पृ०] मुमुक्षूपदेशप्रकरणाकर्णनेनानुमाननिरसनप्रस्तावे [३०४
पृ०] "प्यानात्स्वरूपेण चे" त्युक्तघालोचनेन चास्य मतमिति मीयते, एकदेशानुमति-
द्वारा त्वज्ञानाश्रयत्वविपयत्वायंरोष्यस्य भामनीप्रस्थानानुगामित्वमिति सम्भावनैव ।
प्रस्थानस्यास्य विवरणप्रस्थानापेक्षया युक्तयुक्तव्यविचारस्य तु निःप्रयोजनप्रायता
माकलय्य तत्र न प्राथति, फलतोऽविशेषस्यान्यत्र द्युत्पादितत्वात् ।

निःकृष्टं श्लोकरूपद्रुक्तात्मकं तु खण्डनं [पृ० २५३] नात्यापस्था प्रमामावात्...
.....इत्यादि पादसेषागतितस्तयोक्तित्यन्तं सुविदितमेव, तदभिप्रायस्तु तत्रैव शारदा-
यामनुसन्धेयः ।

भाङ्गो पुष्करमूलं च पृथक् पञ्चपलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषिष्ठम् ॥ इत्यादिना
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहं च र्शतपित्तं त्रिभि कृमिम् ॥
अवधुं पारङ्कुरोर्गं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
अगाहं मूत्रसंस्त्रावमलपित्तं निहन्ति च ॥
अक्षुण्यं घृहणं पृथं गाङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ।
श्रीकरं लापत्रकरं एण्डरार्थं प्रवीरितम् ॥ इत्यन्तेन

शरीते वितानितं एण्डरवाद्यमाहुः । मोदकादिमिष्टभोज्यमात्रपश्येपि तु न दोषः ।

(६) गृहस्थावस्थायां कुमारिलभट्टपादशिष्यमण्डनमिश्रत्वेन प्रसिद्धश्रीसुरेश्वरा-
चार्याभिन्नो नवाऽयं मण्डनमिश्र इत्यत्र विवदन्ते । आद्यैव तु कोटिकविता प्रतिभाति, मण्ड-
नसिद्धिप्रिविधिवेकयोरवलीकनेन गृहस्थावस्थापामेवायमद्वैतवादीति प्रतीतिभेगवत्यादानामेतेन
मह विचारस्यानवसरपराहतत्वात् । न चानेन शब्दस्य साक्षात्कारजनकताया अन्वयुपगमेन
महर्दयादिषट्कक्षणो वाप्यतोपगमेन च तदंशे विचारसम्भव इति वाच्यम्, अद्वैतसम्प्रदाय-
प्रतिष्ठापनवेलासु सगोत्रकलहरवाचापार्षाणां नीतिविरुद्धत्वात्, वामूपवादादस्यापि फलतोऽविशेष
पदेति विवर्तवादे दर्शितत्वात् । अस्मिन्प्रश्ने विचारोऽभूदित्यत्र प्रमाणाभावाच्च । महन्वाचाधार-
भूते शब्दरदिग्विचये वेदान्तानां सिद्धार्थप्रामाण्यप्रामाण्योदिकोटिकविचारस्य वक्षितत्वात् ।

शारदां प्रस्तुत्य तु प्रथमभागप्रकाशनकालं किञ्चिन्न्यवेदयम् । अधिकं त्वन्यै-
रेवोदारहृदयैर्धक्तुमुचितमिति "धियाऽऽमनस्तावद्व्याह नाचरं परस्तु तद्वेद स यद्व-
दिष्यति । जनायनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षमे जगज्जोधपिनं शिवं च" इति नैषधपद्य-
मेवानुस्मरन्तुदासे ।

अनिर्वचनोपताचिन्तायां सुमनोमनोमौनमुद्रोन्मुद्रणं विदमीयं मुद्रण-
मिति मत्वा चाराणसीनिवासरसज्ञानां वेदान्तोद्न्तोद्गुरीकरणपुरीणानां शान्तिसरिन्-
मकरन्दपादारविन्दानां मोक्षमाणैरनिशमिष्यमाणपरापरायणताऽनुप्राणकानां यतिकुलो-
त्तंसपरमहंसपरिवातकाचार्यध्रीमज्जयेन्द्रपुरीस्वामिपादानां प्रेरणैव तेनात्मना विवर्ण-
तामवाप्तेति तेऽवर्गनीयैरेव भावैर्भावनीया इत्युपरम्यमि ।

शङ्करचैतन्यभारती ।

ललिताघट्टस्वपरात्रराजे-
शरीरमन्दिरे चाराणस्याम्

माघशुक्लपञ्चमी १९९६
१३-२-१९४० ई०

तेषां सिद्धान्तैर्प्रामाण्यदेष्टव्यं ब्रह्मसिद्ध्यादौ तेन स्वीकृतत्वात् । नचाचार्यैर्किंचित्प्राप्तमेव
मन्व्याममशुभानुभवं कियन्त्वेव दिनेषु ब्रह्मसिद्ध्यादिनिबन्धनमिति पराजयपरिखिन्नेचेत-
साऽऽस्त्रगथस्य शक्यं कल्पयितुम् । न च ब्रह्मसिद्धिगतानां बहूनां वाक्यानां शब्दतोऽर्थवच्च वृह-
दारण्यकवार्तिके दर्शनेनाभेदसिद्धिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वान्, भामत्यामपि सादृश्या-
वयानां तथा दर्शनेन वाच्यमिति श्रेष्यति मन्वन्तमिष्यैक्यकल्पनापत्तेश्च । तस्मात् "तत्रवस्यान्य-
स्य मद्रूपे पूर्वमित्यनुयायपरि । वस्तु भावितरां तन्व्याः शशित्वायमियानन" मिति ध्वन्या-
लोकोक्तरीत्यैः सनायेवमत्र । सति चैवं ब्रह्मसिद्धिप्रणेतारमुद्दिश्य "केचित्तु परिहृतमन्याः
मन्त्रदायानुमारनः" इति श्रीसुरेश्वराचार्योक्तेःपि साधोयसी गतिरिति ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहामण्डलेश्वर—

श्रीजयेन्द्रपुरीस्वामिपादाः

प्रकृतितपरिमलचयः, परमहंसपरिव्राजकाचार्यः ।
यतिदुर्गाकरचन्द्रो, जयतिगणेशीजयेन्द्रपुरीपादाः ॥

शारदा प्रस्तुय तु प्रथमभागप्रकाशनकाल किञ्चिन्न्यवेद्यम् । अधिकं तन्व्ये
रेवादारहृद्भ्यर्वक्तुमुचितमिति "धियाऽऽत्मनस्तादृचाद्य नाचर परस्तु तद्वेद स यद्व
दिष्यति । जनाप्रनायोद्यमिन जनार्दन क्षत्रे जगज्जोवपिा शिव उद" निनि नेपत्रपथ
मेवानुस्मरन्नुदासे ।

अनिर्वचनीयताचिन्तायां सुमनोमनोमोनमुद्रोन्मद्येण विदमीय मुद्रेण
मिनिमत्या वाराणसीनिवासरसजाना वेदान्ताद्भन्तोद्गुरीररुणधुरीणाना शान्तिसरिन्
मकरन्दपादारविन्दाना नाक्षमाणैरनिशमिष्यमाणपरापरायणताऽनुप्राणकाना यतिकुलो
त्तसपरमहत्सपरिनाजनाचार्यश्रीमज्जयेन्द्रपुरीस्वामिपादाना प्रेरणैव तेनात्मना विवर्त
तामत्रालंनि तेऽर्जनीयैरेव भाषेर्माननीया इत्युपरमामि ।

शङ्करचैतन्यभारती ।

ललिताचट्टस्थराजराजे-
श्वरीमन्दिरे नाराणस्याम्

माघशुक्लपञ्चमी १९९६
१३-२-१९४० ई०

तेषां सिद्धार्ये प्रामाण्यशेदश्च तद्वासिद्वय्यादौ तेन स्वीकृतत्वात् । नचाचार्ये किंचारानन्तरमेव
सन्ध्यामप्रदशापूर्व किञ्चित्स्वेन दिनेषु तद्वासिद्वयादिनिगन्धनमिति पराजयपरिखिन्नचेत-
सोऽस्वस्थस्य शक्य कल्पयितुम् । न च ब्रह्मसिद्धिगताना बहूना वाक्याना शब्दतोऽर्थतश्च बृह
दारण्यङ्गार्तिके दर्शनेनाभेदसिद्धिरितिवाच्यम्, अप्रयोजकत्वान्, भाषयामपि तादृशता
क्याना तथा दर्शनेन वाचस्पतिमिथेष्यपि मन्डनमिश्रैक्यरूपनापत्तेश्च । तस्मात् "तत्त्वस्यान्य
स्य मद्भाषे पूर्वस्वित्थनुयायपि । वस्तु भाषितरां तन्व्या शशिच्छायामिवावनन" मिति ध्वन्या
लोकोक्तरीत्यैव समाशेषमत्र । सति चैव ब्रह्मसिद्धिप्रणेतारमुद्दिश्य "केचित्तु पण्डितम्भ-या
मन्त्रदायानुसरन् ' इति श्रीसुरेन्द्रराचार्यान्तेपि साधोयसी गतिरिति ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहामण्डलेश्वर—

श्रीजयेन्द्रपुरीस्वामिपादाः

प्रकटितपरिमलचर्यं, परमहंसपरिव्राजकाचार्यं ।
पतिहुलकंरवचन्द्रो, जयति तर्गंश्रीजयेन्द्रयोगीन्द्रः ॥

दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विज्ञानवादः ।	१	नित्यसाक्षिवैयर्थ्यम् ।	१८
गुरुरणत्यावश्योपेयत्वम् ।	१	निरधिष्ठानकभ्रमसम्भवः ।	१६
पञ्चनी स्फुरणभेदोपगमे बाधकम् ।	१	असत्त्व्यातिः ।	२१
ज्ञानज्ञेयभेदव्याप्तिग्रहस्थलनिरूपणम्	२	स्वातन्त्र्यवादः ।	२४
ज्ञानज्ञेययो भेदाभेदवादोऽपि ।	२	नित्यस्फुरणतत्त्वव्यवस्थापनम् ।	२४
बहिष्पुर्यालीकृत्वानलीकृत्वे ।	३	ब्रह्मवादस्यातन्त्र्यवादयोर्वैयर्थ्यम् ।	२५
समुदायस्य ज्ञानभिन्नत्वासम्भवः	४	प्रकाशस्य विमर्शात्मकत्वम् ।	२५
ज्ञानज्ञेयभेदे बाधकनिरासः ।	४	ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येऽपिवैयर्थ्यनिर्घृण-	२५
ज्ञानमाकारतां विना संशयत्वानुपपत्तिः ।	५	तापरिहारः ।	२५
चित्राकारसमर्थनम् ।	५	इच्छादिशक्तिप्रवर्णनम् ।	२५
वाक्याभावेऽपि ज्ञानाकारस्य कादाचित्कत्वम् ।	६	शिवादितत्त्वत्रयप्रदर्शनम् ।	२५
अवयव्यादेर्निरासः ।	७	प्रपञ्चस्य वस्तुतो निरुपादानत्वम् ।	२६
परमाणुखण्डनम् ।	९	अविद्याया उपादानत्वासम्भवः ।	२७
ज्ञानस्य नित्यत्वादिसखण्डनम् ।	१०	अविद्याया अप्रामाणिकत्वम् ।	२७
विशेष एव परमार्थो ननु सामान्यम् ।	१२	पशुत्वचर्चा ।	२८
शून्यवादः ।	१	संसारदानादित्वम् ।	२८
ज्ञाने साकारत्वासम्भवः ।	१	शुक्तिस्वरूपालोचनम् ।	२८
ज्ञानस्वरूपखण्डनम् ।	१३	मायादितत्त्वनिरूपणम् ।	२९
ज्ञानस्य क्षणिकत्वाद्विधेर्दुर्निरूपकत्वम् ।	१३	शक्तिशक्तिमतोरभेदः ।	२९
शून्यत्वस्यालीकृत्वविलक्षणत्वम् ।	१४	विशिष्टाद्वैतवादासम्भवः ।	३०
शून्यत्वस्यापि शून्यत्वम् ।	१४	विषयवादः	३०
निर्वाणस्याप्यपारमार्थिकत्वम् ।	१५	द्वैतमिथ्यात्वोपपादनकलम् ।	३०
नात्मवादो नाप्यनात्मवादः ।	१६	आगमनां द्वैतमिथ्यात्वे स्वरसः ।	३१
ज्ञानस्य साधृताकारस्वीकारः ।	१६	अर्थवादस्यापि स्वार्थसाधकत्वम् ।	३१
शून्यत्वसाधकप्रदर्शनम् ।	१७	स्वातन्त्र्यवादिना स्ववचोव्याघातः ।	३२
प्रतीत्यसमुत्पादपरिष्कृतिः ।	१७	इच्छादिशक्तीनां विवर्तत्वम् ।	३३
प्रतीत्यसमुत्पादोपपादनम् ।	१८	पितृशक्तेः सत्यत्वम् ।	३३
आत्मज्ञानस्य गीतत्वोपपत्तिः ।	१८	शैवसमुप्यशाक्तानां द्वैतमिथ्यात्वोपगमः ।	३३

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विवर्तनादस्वातन्त्र्यवाद्योरेकी- करणप्रकारः ।	३४	ब्रह्मवादाविरोधः ।	३९
विम्बप्रतिविम्बभावलोचनम् ।	"	वेदान्तिसम्मतभाषायां पर्यवसानम् ।	"
प्रतिविम्बस्य दर्पणात्मकत्वम्	३५	प्रपञ्चस्य न निरुपादानत्वं नापि	४०
प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकत्वखण्डनम् ।	३६	सोपादानत्वम् ।	"
सर्वं ब्रह्माभिन्नमितिसिद्धान्ते पर्यवसानम् ।	३७	शब्दब्रह्मवादनिर्णीहनम् ।	"
उक्तसिद्धान्तस्य प्रपञ्चमिध्यात्वे	"	विवर्तवाद एव सृष्ट्याद्युपपत्तिः ।	४३
पर्यवसानम् ।	"	निर्विशेषस्य प्रामाणिकत्वोपपत्तिः ।	४४
श्रीमाहृकररायादिशाक्तोक्तखण्डनम् ।	३८	सर्वज्ञानयाथार्थ्यभङ्गः ।	"
शाक्तनिबन्धानां परिणामवादेऽस्वरसः	३९	शरीरशरीरिभावभङ्गः ।	४६
सर्वदा पञ्चविधकृत्यकारिताया—		लक्षणखण्डनप्रयोजनम्	४८
		प्रकरणार्थोपसंहारः ।	४९

शारदासमेतस्यानुमानखण्डनादिद्वितीयभागस्य संक्षिप्तो विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अनुमितिपरामर्शयोः खण्डनम् ।	३०१	पक्षधर्मताखण्डनम् ।	३६९
अनुमानस्य सम्भावनामात्रहेतुत्वम् ।	३०२	मीमांसकसम्मतोपमानापमानः ।	३७४
अनुमितिलक्षणखण्डनम् ।	३०२	तार्किकाभितोपमानमानभङ्गः ।	३७८
साधकसन्देशात्मकपक्षतादूपणम् ।	३०४	उपमानस्य पृथक्प्रामाण्यनिरासः ।	३८४
पक्षताया नानुमितिमात्रहेतुत्वम् ।	३०४	शब्दखण्डनम् ।	३८७
सद्वाययोग्यताखण्डनम् ।	३०५	आप्तलक्षणखण्डनम् ।	३९२
परामर्शलक्षणखण्डनम् ।	३०५	वाक्यत्वखण्डनम् ।	३९२
परामर्शकारणत्वानुगमः ।	३०९	पक्षत्वखण्डनम् ।	३९२
अन्वयमत्वेन कारणानिरासः ।	३११	शक्तिखण्डनम् ।	३९४
अव्यवहितोत्तरत्वघटितकार्यकारण- भावभङ्गः ।	३११	सुबन्तत्वादिखण्डनम् ।	३९४
व्याप्तिः शानोपाययोः खण्डनम् ।	३१४	परिनिष्ठितत्वखण्डनम् ।	३९७
अतिनामावखण्डनम् ।	३१६	वेदत्वखण्डनम् ।	४०१
सामान्यप्रत्यासत्तिसत्त्वात्तरयो दूपणानि ।	३२१	पोष्टपेयत्वापौरुषेयत्वयोः खण्डनम् ।	४०२
व्याप्तौ प्रपञ्चानुमानाद्यसम्भवः ।	३२१	अर्थापत्तिविपत्तिः ।	४०४
तर्कान्वयस्योपदर्शनम् ।	३२०	अर्थापत्तेरनुमानभेदाभेदाभ्यां- दुर्वचत्वम् ।	४०५
सामान्यकार्यकारणभावमात्रस्या- प्रामाणिकत्वम् ।	३२३	अनुपलम्भोपालम्भः ।	४१०
व्यापातखण्डनम् ।	३२५	योग्यतादूपणम् ।	४१४
व्यापकसामानाधिकरण्यात्प- व्याप्तिभङ्गः ।	३४१	अनुपलब्धेः प्रत्यक्षान्तर्भावः ।	४१९
साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिभङ्गः ।	३४४	हेत्वाभासखण्डनोपक्रमाः ।	४२०
वाचस्पतिमिश्रसम्मतव्याप्तिखण्डनम् ।	३४६	सामान्यनिरुक्तिनिरासः ।	४२१
वदयनाचार्यसम्मतव्याप्तिखण्डनम् ।	३४८	हेत्वाभासपञ्चविधोपपादनम् ।	४३०
उपाधिखण्डनम् ।	३६५	असिद्धिखण्डनम् ।	४४१
पक्षताखण्डनम् ।	३६५	विरोधखण्डनम् ।	४५०
		व्यधिचरखण्डनम् ।	४६५
		सत्प्रतिपक्षखण्डनम्	४७५
		वापखण्डनम् ।	४९५

इति प्रथमपरिच्छेदः ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रतिज्ञाहानिखण्डनम्	५१०	कारणत्वखण्डनम् ।	५१२
प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।	५१२	प्रागभावत्वमञ्जनम् ।	५१७
प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम् ।	५१६	कारणताया अस्रण्डत्वखण्डनम् ।	६००
प्रतिबन्दिखण्डनम् ।	५२०	सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्य-	
अपसिद्धान्तखण्डनम् ।	५२३	कारणभावस्याप्रामाण्यकथनम् ।	६०१
इति द्वितीयपरिच्छेदः ।		समवायिकारणताखण्डनम् ।	६०५
सर्वनामार्थभङ्गनम् ।	५३१	कारणतासामान्ये दूषणम् ।	१-
इति तृतीयपरिच्छेदः ।		सदस्तकार्यवादखण्डनम् ।	६०६
भावत्वखण्डनम् ।	५३४	वर्तमानत्वादखण्डनम् ।	६०७
अभावत्वखण्डनम् ।	५३८	संशयखण्डनम् ।	६१०
विराट्खण्डनम् ।	५४०	भावाभावाविरोधखण्डनम् ।	६१५
द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।	५४५	तर्कसामान्यखण्डनम् ।	६२०
समवायखण्डनम् ।	५४८	आत्माश्रयादिपट्टतीनिरूपणम् ।	६२७
सामान्यखण्डनम् ।	५४९	आत्माश्रयाद्याभासताप्रयोजक-	
विशेषखण्डनम्	५५२	निरूपणम् ।	६२९
सम्बन्धखण्डनम् ।	५५३	आत्माश्रयखण्डनम् ।	६३२
आधारत्वखण्डनम् ।	५५६	अन्योन्याश्रयखण्डनम् ।	६३३
सांकेतिकविषयविषयिभावभङ्गः ।	५६१	चक्रकादिखण्डनम् ।	६३४
विषयताया अतिरिक्तकान्तिरि-	५६६	सत्प्रतिपक्षस्य जायुत्तरत्वम् ।	६३७
च्छेदांशो होयः ।		अविनिगमनिरूपणम् ।	६३८
लघुचन्द्रकोक्तविषयतायाः खण्डनम् ।	५६७	असर्गनिरूपणम् ।	६३९
त्रिशिष्टाद्वैतश्रीकृतविषयताखण्डनम् ।	५६८	गौरवलाघवयोर्निरूपणम् ।	६४०
गाव्यसम्मतविषयतानिराकरणम् ।	५६९	अनौचित्यनिरूपणम् ।	६४२
मातृसम्मतविषयताखण्डनम् ।	५७०	अन्यथाद्वैतातिचर्चनम् ।	६४४
प्राभाकरोक्तविषयताखण्डनम् ।	५७१	तर्कमासनिरूपणम् ।	६४५
बौद्धाभिहितविषयतानिरासः ।	५७२	खण्डनरीत्युपदेशः ।	
भेदमद्गः ।	५७४	कृतात्मसाक्षात्कारस्यापि ग्रन्थरचनादि-	
उद्घटनाचार्योक्तिपनुवादः ।	५७५	सम्भवः ।	६४६
उद्घटनाचार्योक्तिप्रसिद्धेः ।	५७६	चरमज्ञाने दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभाव-	
		नियमनिरासः ।	६४७
		दृश्यध्वंसस्य पञ्चमप्रकारतापचः ।	६४८

इति चतुर्थपरिच्छेदः ।

श्री शारदायै नमः

दर्शनसर्वस्वम्

अनिर्वचनीयतावादः ।

प्राणित्वा गुणगणेशने रताः, सञ्जिता निजपदाम्बुजे पुनः ।

मञ्जिता मदनदृष्टि येन् तत्, त्रैपुरं किमपि मन्महे महः ॥

अथ ज्ञेयस्य ज्ञानानात्मकत्वेनेव तदात्मकत्वेनापि निरूपयामर्हत्तया मिथ्यात्वेन ज्ञानमेवैकं परमार्थसदिति वेदान्तमते मतेऽऽवलीकरणाद्य ज्ञेयस्य क्षणिकज्ञानात्मकत्वं क्षणिकज्ञानसहितस्यैव वा मिथ्यात्वं नित्यज्ञानात्मकत्वं वेति मतत्रयमवलम्ब्य क्रमेण प्रत्यवस्थीयते । तथाहि—

विज्ञानवादः ।

अस्ति तावत्समस्तसंसारसर्वस्वायितं कलसः स्फुरति सुखं स्फुरतीत्यादिप्रतीत्या समर्पितं विप्रतिपत्त्या न दूरतोऽप्यालोकितं स्फुरणवत्त्वम्, शून्यवादिनोऽपि न तत्स्वरूपे विप्रतिपत्तिरपि तु पारमार्थिकत्वे एव । आहुञ्च—

प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।

अनपहृवनीयत्वारिक्तमिदं गानकल्पमैरिति ॥ ।

तच्च स्वप्रकाशावादे शारदोक्तरीत्या यद्यप्रकाशम् । एवं च तेनैव निर्वाहसम्भवे तदतिरिक्ताभ्युपगमो गौरवेणावहेलनोपः । तदतिरिक्तोपनायकानि प्रमाणान्येवं विमर्शीभावं मजेरन्निति तु न सुमनसामोजोजम्भणम्, को जानाति स्फूर्त्यनात्मकोऽपि कोऽप्यस्तीति, तथासति नासौ स्फुरते, न च विपर्ययविपर्ययात् न्यायकः, भेदनियत-तन्निरासस्य शारदायां तुरीये उपवर्णितत्वात् । कलसो यदि स्फुरणानात्मकः स्यात् स्फुरणविषयो न स्यादित्यापादने विषयविषयभावेन प्रत्यवस्थितेन तर्कासौशालोन्मीलनाच्च, आपाद्यव्यतिरेकादि-निश्चयस्यापत्तिप्रसवितुर्मगापि सद्भावात्, आपादकविधूतनायैव यतनीयत्वात् । अथ भवानपि माह-श एव, सर्वस्य स्फुरणात्मकत्वे आपादकाप्रसिद्धेः आपाद्यापादकयोस्तत्स्फुरणोपादाने तत्स्फुरणाना-त्मकत्वस्य पटादौ स्फुरणन्तरात्मके प्रसिद्धावपि विपर्ययपर्यवसानासम्भवात्, तथाहि— तत्स्फुरणविषयत्वं तत्स्फुरणाभिन्नत्वं न सम्भवति, साध्याविशेषात्, नाप्यभेदनियतमन्यन् किञ्चित्, अभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धेः, नापि भेदनियतम्, विरुद्धत्वापत्तेः, नापि भेदत्वापात्त-णम्, अप्रयोजकत्वाया दुर्वारत्वात् । एतेन प्रकाशमानत्वं हेतुपारतः, प्रकाशाभिन्नावप्रकाशा-विषयत्वापर्ययकत्वे उक्तदोषात्, प्रकाशाप्रयत्वार्यकत्वे स्वरूपासिद्धेः, अप्रसिद्धश्च, मया प्रका-

शस्य निराधारत्वाभ्युपगमादिति चेन्न तस्फुरणविषयतात्वेनैव हेतुताया वक्ष्यत्वान्, अभेद
नियतत्वस्य प्रागसिद्धावपि क्षत्यभावात्, भेदनियतत्वस्याप्यसिद्धे, सर्व प्रमेयमित्यादिज्ञानाना
स्वविषयकत्वस्य भवतोऽप्यनुमतत्वात् । यदि हि विषयत्रिपयिभावस्याभेदे विरोध स्यात्तदा
रूपभेदेनापि तत्परिहारस्य 'नहि दग्धमपि देवदत्त कुण्डलिन स्तमारोहती'ति न्यायेनासम्भवात् ।
विषयतात्वं च वस्तुगत्या स्वविषयकज्ञानात्मकमेवेति न तन्निवर्त्तनानुयोग, अभेदासिद्धि
दशायाञ्च प्रतीतिप्रशेषसात्त्विकत्वेन तन्निवेश सुकर ।

न च व्याप्तमहस्थलाभाव, स्वप्ने भासमानाना स्फुर्यात्मकताया एव वक्ष्यत्वान्,
अनित्ययापि भवन्तते विलक्षणस्य ज्ञानस्यैवोत्पन्नोचितत्वात्, त्रिपयोत्पत्तौ गौरवान्निष्प्रयो-
जनत्वात् । एन सति बाह्यरूपश्चापलाप स्यादित्यस्य बाह्यनिराकरणे सम्भेदान् प्रति वक्तुम-
शक्यत्वात् । न चैव ज्ञापति चक्षुरादिव्यापारवैयर्थ्यम्, दृष्टिस्तृष्टिवादे भवतामपि समानत्वात्,
स्वप्नदृष्टान्तेन नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वोक्तया फलबलेन कार्यकारणभावविशेषरूपनया वा
समाधानस्यापि समानत्वात् । अन्यथाख्यातिवादेऽपि ज्ञानप्रत्यासत्ते गौड पश्यामीत्यादि
प्रतीतिसाक्षिन्निषयताविशेषनिषामकत्वाभावेन दोषस्यैव च तथात्वेन तदायत्त्रिलक्षणत्रिप-
यतयैव निर्वाहीचित्वात् । दोषत्वस्य चानुगतस्य कचिन्नियन्त्रितस्याभावेन फलबलेन पूर्ववर्ति
ज्ञाने एव तस्य वक्तुं शक्यत्वात् बहिष्प्रादिविषयकतया प्रायो ज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वात् । घटो
द्रव्यमित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात् सर्व प्रमेयमित्यादिव्यवहारे च तेन सम्बन्धेन
ज्ञानस्य प्रयोजकताया अपि क्लृप्तत्वाच्चान्यत्रापि तथैवोचितत्वात् । घट स्फुरतीत्यादावपि तादा-
त्म्याध्यवसाय एवेति तु न मन्यामहे, योक्तिकाहायमर्षो नत्वानुभक्तिक, नचेदेव घट स्फुरण-
मित्यपि कुतो नानुभूयेत, भेदमहस्य प्रतिबन्धकत्व तु समानम् । इदन्तु स्यात्—यदि घट
स्फुरतीत्यादौ तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धमान तदा तादात्म्यसिद्धौ सत्या तस्या प्रतीतेरप्रमात्वं
मेव वक्ष्यम्, याद तु तादात्म्यमान तदा तत्प्रमात्वमेवेति ।

अथ तादात्म्य भेदाभेदरूपमेव क्लृप्तम्, नत्वस्यन्ताभेदरूपम्, तस्य सम्बन्धताया अ
प्रामाणिकत्वान्, घटो द्रव्यमित्यादौ भेदाभेदयोरेवानुभवान् तथाच ज्ञानज्ञाययो भेदाभेदवाद
एवाप्रतिष्ठ, प्राचीनप्रत्येपु च सौगन्धये आकाराकारिणारभेद एव सिद्धान्ततया प्रसिद्ध
“चित्तमात्र भो जिनपुत्रा” इति सौगतसूत्रञ्चेदमेवाचष्ट इति चेत्का क्षति ? भवतु न्यविज्ञा
नराद एवायम् । युक्तिबलादागता ह्यर्था न केनानुहस्येत, अपसिद्धान्तस्याकिञ्चित्करताया
रिक्तस्य जन्तो' रित्यादिवदद्भिः सौगते स्वीकारान्, भेदस्यापि ज्ञानात्मकत्वेन वस्तु ज्ञाना
त्मकमेवेति सिद्धान्तस्य तथाप्यमङ्गाच्च । लघुचन्द्रिकाकृतस्तु—‘घटादिकं विषयितास्थानीयो
ज्ञानवर्षो ज्ञानाद्भिन्नाभिन्नतया बौद्ध्यैश्च्यते’ इत्येवाचचक्षिरे । किञ्च ‘आकारसहिता
बुद्धियोगाचारस्य सम्भते’ति सौगतोक्तिराकारस्य भिन्नाभिन्नत्वे एव स्वरसत सङ्गच्छते,
अत्यन्ताभेदे साहित्यानुपपत्ते, अत्यन्तभेदे च बाह्यस्य स्वीकारप्रसङ्गेन तेन तस्यानुपपाद-
नीयत्वात् । न च विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकज्ञानात्मकत्वासम्भव, अनाहायग्रहे एकत्र तयोरेक-
गाहनस्याप्यसम्भवेन समानत्वात् । समाधानस्यापि कथञ्चि समान वाञ्छ । त्रिप्राकारस्य ब्रह्म
मायत्वाच्च । वस्तुतस्तु घटमह जानामीतिप्रतीतेरैवाकारविषयकत्वेन तद्विषये तदभेदव्याप्तेश्च
दृढरूपेणात्यन्ताभेदपक्ष एवोचित, साहित्यव्यवहारस्य विरुद्धात्मकत्वात्, एवञ्च साहित्यमपि
विरुद्धात्मकमित्यन्यत् ।

एतेन बहिष्पुं तावज्ज्ञानभिन्नत्वेदन्त्वाद्यपरपर्यायम्, तच्चालोकं वाऽनलोकं वा, आद्ये अयं घट इत्यादिज्ञानविषयस्यापि तस्य ज्ञानात्मकत्वासम्भवेन तत्र व्यभिचारो दुर्भारः, द्वितीयेऽपि ज्ञानभिन्नस्य कस्यचिदावश्यकत्वेन व्यभिचार एव, नहि ज्ञानान्तरमेवेत्कोहानविषयः, तद्विषयो वा कथं तदन्य इति नाशङ्कनीयम्, ज्ञानभिन्नत्वस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वात्, क्वचित्तस्यालोकत्वोक्तिस्तु यादृशं ज्ञानभिन्नत्वं तार्किकप्रसिद्धं तदनङ्गीकारमात्राभिप्रायेण । इन्त तदपीदृशज्ञानविषयतां नातिवर्तते इति चेत्किमेतावता ? अलोकं न किञ्चित्स्यादिति चेत्, तत्किमलोककृत्तयायैव घृतन्नवोऽसि । शशाशृङ्गमस्तीत्यादेरपीदृश्येव गतिः । अतएव विज्ञानवादानुसारिभिः स्वातन्त्र्यवादिभिरपि—

“कः सद्भावविशेषः कुसुमाद्भवति गगनकुसुमस्य । -

यत्स्फुरणानुप्राणो लोकः स्फुरणञ्च सर्वसामान्यम् ॥”

इति “महासत्ता हि खपुष्पादिकमपि व्याप्नोती” ति चोक्तम् । वेदान्तिनां तु तस्यानिर्वाच्यविषयकत्वोपगमेनेदं रजतमित्यनेन समानयोगक्षेपत्वात् । विकल्पवृत्तिस्तु ‘अत्यन्तासत्यपी’ ति न्यायविषयीभूताऽस्त्यादिपदाघटितेनासच्छशाशृङ्गमित्यादिवाक्येनैव तन्मते जन्यते, मन्मते तु तद्विषयीभूतस्यापि ज्ञानात्मकत्वेनासत्त्वस्यापेक्षित्याकारित्वाभावरूपत्वेन ज्ञानात्मनि चान्ततः स्वध्वंसादिजनकत्वेनैव तदसम्भवेन तदवगाहितयेदं रजतमित्येतत्तौल्यमेव । तार्किकनये त्वनन्वयनिश्चयदशायां व्यधिकरणप्रकारकप्रत्ययजनकत्वोपगमेन तादृशप्रत्ययस्य च सन्मात्रविषयकत्वस्य सद्गुणरक्षासद्विषयकत्वस्य वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशोपादौ शारदायां निरस्तत्वेन ज्ञाने विलक्षणकारस्यैव वक्तव्यत्वेन सिद्धं नः समीहितम्, क्लृप्तत्वेनान्यत्रापि तथैवोचित्यात् । नचैवं ज्ञानात्मकस्य शशाशृङ्गादेः सत्यत्वेनार्थक्रियाकारित्वापातः, ज्ञानत्वेन तस्य तथाचेष्टैः, अर्थक्रियाविशेषापादनस्य त्वाकारवैचित्र्येणैव परिहरणीयत्वात्, आकारवैचित्र्यप्रयोजकत्वं तु स्वभावविरोधस्येति वक्ष्यते । एषञ्चायं घट इत्यादेः शुक्तौ इदं रजतमित्यादेश्च प्रत्ययस्यापि साम्यमेव, बहिष्पुम्योक्तरीत्या ज्ञानात्मकस्य ज्ञानात्मात्मकतया व्यवहृतस्योभयत्र स्फुरणान् । स्वप्नजाग्रत्प्रतीतिसाम्यं तु वरिष्ठे ‘आशामोदकतृप्ताये’ इत्यादिकारिकाव्याख्यायां व्यक्तञ्चान्यत्राकरेषु । नचैवं त्वयाऽव्याधिततया स्वीकृतवानुविषयकजाग्रत्प्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यात्, न स्यात्, विषयाबाधस्यैव तत्र विशेषात् ।

एवं भ्रमस्तुक्लिपतीत्यादिऽव्यवहारप्रयोजकानां क्रियाणां योगपद्याभावेन धौद्धक्रियासमुदायस्य च बुद्ध्यात्मकतायामेव पर्यवमानेन बुद्धेरवाकारविशेषेण निर्वाहोऽसौ व्यवहारः, स्थिराणामपि समुदायस्य वक्तव्यरीत्या बुद्ध्याकारत्वे क्रमजन्मनां क्रियाणां समुदायस्य तथात्वे किमु वाच्यम्, अतएव—‘क्षणतत्क्रमयो नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मूर्हताहोरात्रादय’ इति योगभाष्येषु चोक्तम् । एतेनालातचक्रादिप्रत्ययो व्याख्यातः । एवं वनादिविषयकप्रत्ययस्यापि साकारत्वं क्लृप्तप्रमाणमेव । तथाहि—समुदायस्य न समुदायिपार्थक्यम्, अनभ्युपगमान्, अनुपलम्भवाद्याश्च, वृत्ता न वनमिति प्रत्ययापाताश्च । नाप्यभेदः, एकस्मिन्नपि वृक्षे वनप्रत्ययापातात् । समुदिता वृक्षा वनमिति चेन्न, समुदायस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । न च वृक्षा वनमिति समानाधिकरणप्रत्ययबलाद्देशभेदोऽस्तु, विरोधात्, अवच्छेदकभेदस्य दुर्निरूपत्वात्, अवच्छेदकस्याप्यघटिश्च वृक्षिकत्वे आत्माश्रयायापाताच्च, अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वे तु न विरोधशङ्काशमकत्वम् । समुदायत्वस्याभेदप्रयोजकत्वे तस्य धोविशेषविषयत्वरूप

तथा विषयबुद्धौ विशेषे परस्परश्रितत्वापरयोमयोरप्यसिद्धिर्मा प्रसाङ्गिदिति ज्ञाने एव विलक्षणकारणस्य मन्तुमौचित्याच्च । एतेन विषयस्यैव ज्ञानस्यापि विधिप्राकारता निम्नैवेत्यप्यनवकाशाकृतम् । वक्ष्यते चाधिकम् । न चात्रच्छेदकभेदानपेक्षावेव भेदाभेदौ, तथासति वृत्ता वृत्ता इत्यादेरप्यापत्ते, रूपभेदापेक्षणे च वाचोभङ्गयन्तरेणावच्छेदकभेदापेक्षाऽनुमतैव । न च भेदस्याविद्यकत्वेन न विरोध अविद्ययापि ज्ञानमात्रस्यैवोत्पादनीचित्यादित्युक्तवान् । नच 'विरुद्धमिति न क प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययणवर्तते' इति-यायावतार, भेदाभेदयोर-यत्र विरोधस्य दृष्टत्वेनात्र तदुभयाप्रगाहि-या, मते प्रमात्वस्यैवाविश्वसनीयत्वात् । ज्ञानात्मकतयैवात्रिधाद्वान् ज्ञानभि-न-वे तु श-दाश्रयणदशायामनुपपत्ते । न च तत्राप्यन्त सञ्जल्प, तस्यापि ज्ञानविशेषातिरिक्तस्य दुर्निरूपत्वात्, स्पन्दनस्य प्राणधर्मस्य सम्भेदेनेन ज्ञानविशेषे एवान्त सञ्जल्पश-दप्रयोगान् । स्पन्दनमपि च मन्मते ज्ञानात्मकमेवेत्य-यम् । अत एव वैत्रिदुक्तम्—

अन्त सञ्जल्लो वार्यते मध्यमावाक् ।

सेय बुद्ध्यात्मा नैव वाच प्रभेद ॥

बुद्धिर्नान्य वा वाचक बोद्धिर्लन्ती ।

रूप नात्मीय बोधभाव जहाति ॥

पश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमते नामान्तर कल्पितम् ।

विज्ञानस्य हि न प्रकाशानुपुया वाभूपता शाश्वती ॥इति॥

तद्विद्य व्याप्तिपहस्थलानां न दौर्मित्यम् । ननु याऽयं प्राणप्राहकभेदो प्राणानो लपीतादिभेदो वा चकारित स किं स यो वाऽस यो वा, आद्ये वाच द्वितीये तु नावमात्मा सत्यविज्ञानस्यति व्यभिचार इति चेन्न भेदस्य स्वविषयज्ञानात्मकतया सत्यत्वे ऽपि बहिष्कृतदेवासत्य वकाल्पनिकत्वाद्यभिधानात् । अनुमितिपरामर्शयो पक्ष साध्यविषयकत्वसाध्यनैस्यापरत्याहृतुदेतुमद्भावासम्भन इति तु कुचाद्यम् परामर्शस्यानुमिति विषय-वा-प्य-द्विविषयमनयाऽऽकारवैचित्र्यात् । अतएव स्थाणुरयमि यतदपेभया स्थाणु र्वा पुरुषा वाऽपमिति प्रत्ययवैचित्र्यम् ननु स्थाणुत्पुरुषत्वयापिरुद्धत्वेनैकज्ञानात्मकताया असम्भन, तादृशाकारविशेषस्थालीकत्वे तु तदात्मकज्ञानस्यापि तथात्वापर्यो पत्तिविनाशाननु भवापत्तिरिति चेदत्रोच्यते तादृशज्ञानस्य युगपदु पननाज्ञानात्मकत्वेऽविरलकनोत्पन्नाना ज्ञानात्मकत्वं वा क्षयभागात् । ज्ञानयोगपद्य-आनुभवलान्, यज्जगदे तथागतै—'तद्यथा विज्ञानमते । महत् बृहदौघस्य बृहत् स चदकस्य तरङ्गस्योत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवत्ये कमेव तरङ्ग प्रवर्तते सचेद् द्वयोस्त्रयाणां सम्प्रहुलानां तरङ्गाणांमुत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थिता भवति यान्तसम्प्रहुलानि तरङ्गाणि प्रवर्तन्ते, न च तस्यादकौघस्य स्यात्सा बृहत् समुच्छित्त भवति एवमेव विज्ञानमते । तदापस्थानीयमालयविज्ञान सन्निश्चित्य प्रतिष्ठाय सचेदकस्य विज्ञानस्योत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवति, चक्षुर्विज्ञान प्रवर्तते सचेद्द्वयोस्त्रयाणां स चेत्प-आर्नाविज्ञानानामुत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवति, सकृद्यद्य पञ्चानां प्रवृत्तिर्भवता ति।प्रत्यय श-दोऽत्र कारणपर । किञ्च तार्किकनयेऽपि मनसोऽणुत्वेन नयनप्राणादिनानेन्द्रियकरणर-ज्ञानानां योगरथासम्भवेऽपि एकत्वेन्द्रियस्य युगपद्वयदृष्टादिभि सं-न-वे ज्ञानयोगपद्यनीचि

र्यप्राप्तम्, तत्र नानाज्ञानोपगमे गौरवात् समूहालम्बनमेवैकं लाघवात्स्वीक्रियत इति तु न मान-
सावर्जिसमाधानम्, सामग्रीभेदेन कार्यभेद इत्युत्तराख्य लाघवमात्रापेक्षया दौर्बल्ये प्रमाणात्ता-
कलनात् । ज्ञानकरणमेकैकमेव ज्ञानमर्जयतीत्यस्य परिभाषामात्रत्वात् । समूहालम्बनोच्छेदे
द्विरादिप्रत्यक्षता न स्यादिति तु न, घटश्च पदश्चर्यादिद्विर्याविषयकसमूहालम्बनस्यैवाविनिर्गम्यत्वे
तोत्पयोत्, घटपदाविर्यादेरपि ज्ञानस्य मन्मते गतेर्षक्ष्यमात्रत्वाच्च । यथा च प्राभाकरैः पूर्वोक्त-
स्थले ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभायमभ्युपेत्य विशेषदर्शनप्रतिषध्यताच्छेदकाक्रान्त-
त्वं स्वसमवायिसमवेतत्वकालिकसम्बन्धाभ्यां कोटिद्वयस्मृतिविशिष्टधर्म्यनुभवात्मके संशय-
पक्षार्थे स्वीक्रियते इत्युक्तं चतुर्थे शारदायाम्, तथाऽस्माभिरपि स्वीकरिष्यते इति को विरोधः ।
आदासन्धस्थाने स्वघटितसन्तानघटकत्वं निवेशयमिति तु विशेषः, समवायस्य समवा-
यिनो वाऽनङ्गोकारात् ।

अस्तु वैज्ञानात्मकत्वमेव संशयस्य, कोटिताख्यविलक्षणविषयतानिरूपकत्वमन्यत्रा-
दृष्टमपि यथा तादिकादिभिरत्र स्वीक्रियते तथाऽन्यत्रादृष्टमपि विलक्षणाकारत्वमीदृशमनुभव-
वलादेवास्माभिः स्वीकरिष्यते, विरुद्धप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गवारणस्यापि भवद्विरिधास्माभिरपि
सुकरत्वात्, इयांस्तु विशेषः—यद्भवद्भिः कार्यकारणभावे प्रतिषध्यप्रतिषन्धकभावे च विलक्षण-
विषयता प्रवेद्या, अस्माभिस्तु विषयस्थानोयो ज्ञानस्य विलक्षणाकारविशेष इति । वस्तुतस्तु
विषयतायां बाह्यविषयसंस्पर्शिनः वैलक्षण्यस्य प्रकारान्तराणां वा संशये दुर्निरूप्यतायाः शारदा-
यामावेदितत्वेन ज्ञानस्य विचित्राकारता भवतामपि स्वीकर्तुमुचितेति समाधिसाम्यमेव ।
एतेन समूहालम्बनादिस्थले नीलाकारस्य ज्ञानस्य पीताकारत्वेन पीताकारस्य च नीलाकारत्वे-
नानुपलम्भो नीलपीताकारयोरेभेदे बाधकः, अन्यथैकैकाकारस्यापि ज्ञानस्योभयाकारत्वेनोप-
लम्भप्रसङ्ग इति निरस्तम्, नरसिंहवस्त्वकारणसामर्थ्याज्ज्ञाने वैजात्यस्य स्वीकर्तुं शक्यत्वान् ।
नचैवं प्रत्येकोचितव्यवहारस्य इदं नीलमित्यं पीतमित्यादिकस्यापलापपत्तिः, भवदभ्युपगतनीला-
दिविलक्षणविचित्ररूपेण समानयोगक्षेमत्वात्, वैजात्येऽपि भागोऽयं नरस्य भागोऽयं सिंहस्येति
व्यवहारवत्सम्भवात् । ननु चित्ररूपस्यातिरिक्ततायां तावद्विषयदन्ते तार्किकाः, नीलादेर्नीला-
द्यतिरिक्तरूपाजनकत्वनियमात्, समानाधिकरणविजातीयरूपसमुदायादेव चित्रव्यवहारोप-
पादनात्, तादृशानियमस्याप्रयोजकत्वेऽपि चित्रं रूपमिति प्रतीतावविवाद एव, एवं नरसिंहे-
ऽपि नरस्यसिंहस्योरभ्युपगमेन वैजात्यप्रतीतेस्तानुभाषिकत्वेनासम्भवात् । इति नीलपीताकार-
विर्यादौ तु चित्रत्वप्रकारकप्रतीत्यनुदयेन कथं निर्वाहः, तथाच नीलपीतादिप्रत्येकातिरिक्ता-
कारस्वीकारासम्भवः, एकस्यापि नीलपीताद्यनेकाकारत्वं स्वेकर्याप्यनेकात्मतापर्यवसन्नं
व्याहृतमेवेति चेन्न, भाषानवबोधान्, तथाहि 'इमो नीलपीतो' इत्यत्र ज्ञाने वैजात्यमनुभूयते न
वा, आद्ये वदेतास्माभिश्चित्रशब्देनोच्यते इति चित्रत्वप्रकारकप्रतीतेः कः प्रसङ्गः ? ज्ञाने वैजा-
त्यस्य भवतोऽप्यनुगतत्वान्, अन्यथा बाह्यसिद्धिरपि कुतः ? घट इति ज्ञानात्पदस्यापि वा
सिद्धिर्न कुतः ? अतएव न विषय एव वैजात्यम्, असंसृष्टस्य विषयत्वे विषयान्तरसाधारण्यात् ।
एतेन द्वितीयोऽपि परारतः । तस्माद्विषयाधीनं ज्ञाने वैजात्यं भवता वाच्यम्, बाह्यस्य विषय-
स्य दुर्निरूप्यत्वात् ज्ञानस्य तत्त्वकारणसामर्थ्यात् 'गयाभ्युपगन्तव्यमिति वाऽनङ्गतिः ?
किञ्च नीलत्वपीताभादे विरोध इत्येव ज्ञानात्मकताविप्रतिपत्तिदृशायां कथमवधारिततायुक्तता ?
ज्ञानात्मकतासिद्धौ विरोधस्यैवामन्तव्यत्वात् । अन्यथा तु विरोधस्य सन्देहान् । पांसुलपदा-

देहाऽपि नीलमितिबुद्ध्वा पीते न प्रवर्तन्ते इति सिद्ध एव विरोध इति चेन्नूनं स्वामीप्रसाधने देहात्मत्वादिन पासुलभादाद्य एव तत्र साहाय्यं रचयन्ति नतु विद्वास, तथा च स्वीकृत देहात्मत्वादमपि । युक्तिविरोधेन प्रत्ययस्थानं तु समानमेव, विरोधभानमेव विरोधो नत्वन्वत्, सच न सर्वापुरुषादिसाधारण । तत्रापि किञ्चिन्निगमकमिति तु प्रतिविधास्यते । अन्यथाख्याति-निरामेन रूपे चैकत्रैव नीलत्वपीतत्वादिप्रत्ययस्यानुभविष्यत्वेन कार्यकारणभावप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभात्रमात्रम्य तत्र व्यभिचारित्वात् । यदाह खण्डनकार 'स्वनदश सर्वविशेषो-पलम्भा दिति । जाग्रद्वैधर्म्यं तु स्वप्ने बाह्यसिद्धिं विना तत्प्रतीते प्रमात्वरूपणञ्च विना न शक्यं निरूपयितुम् । एवञ्च नरसिंहे पूर्वोक्तनरत्वसिंहत्वव्यवहारानुरोधेन तादृशान्वर्थं सञ्ज्ञानुरोधेन च तत्र तयोरावश्यकत्वेन हेत्वन्तरविशेषाच्च तत्र तयोरभावस्यापि धौव्येणाव-च्छेदरूपक्षे चानवस्थानादिप्रसङ्गेन तत्रापि विरोधो भञ्जनीय, एवं चित्ररूपस्थलेऽपीति ज्ञाना-कारतैव युक्तेति ।

किञ्चैहमपि नीलाद्यनेहाकारत्वे का क्षतिः ? व्याघातइति चेन्न, अनेकत्वस्य नी-लादौ विषयतासम्बन्धेन बुद्धिप्रियोरप्यैवोपगमात्, तस्य च व्याघाताप्रयोजकत्वात् । एतेन—घटपटाविति धी किङ्कत द्वित्वमवगाहते, न स्वगतम्, तस्या एकत्वान्, नापि विषयगतम्, ज्ञानातिरिक्त्याभावात् एव परचित्तविषयक योगिज्ञानमपि विज्ञत परत्वमवगाहते इत्यपि—नाशङ्कनीयम्, द्वित्वस्य परत्वस्य च स्वज्ञानाकारमात्रत्वे एतादृशविकल्पानवकाशात् । यथाहि भवन्मते रूपादानपेक्षानुद्धिरेव विषयतासम्बन्धेन द्वित्वादि नत्वन्वत्, तथा मन्मते सर्वत्रैव । यमुच्यन्तुस्त्वभ्यधात्, न केवल परचित्तविषयकमेवापि तु स्वविषयकमपि चित्तप्रयथार्थमेव प्राह-प्राहकविकल्पस्याप्रहीणत्वादिति । तत्तु ऋजुतयोपेक्षितम् । उपलदेवोऽप्यथादीतु—“योगिना-मपि भासन्ते न दृशो दर्शनान्तरे । स्वसविदेकमानास्ता भान्ति” इति ।

ननु भवदुक्तमपि प्रलापमात्रम्, एकस्मिन् भेदनिवृत्तापेक्षामतेरेवासम्भवात्, एवमन्य-त्रापि तत्तद्विचित्राकारस्य किञ्चिन्निगमकम्, कादाचित्क कचित्कश्चाकार कादाचित्कं क चि-त्क च कारणमाक्षिपेत्, तथाच स्वीकार्यं बाह्यम् समनन्तरप्रत्ययस्य साधारण्यत्वात्, न च वासनाप्रबोधो नियामक, वासनाना मात्रयपि ज्ञानातिरेकेऽवसिद्धान्तात्, प्रबोधार्थं च नियामकस्य गनेपणीयत्वात्, स्वविषयकज्ञानात्मकत्वे तदभावेऽभात्रप्रसङ्गेन नियामकत्वा सम्भवात् नहि वासनाविषयिण्यपि धीधारा समुन्मिपति, समनन्तरप्रत्ययविधयैव चैवं कारणतापर्यवसानेनान्यवासनात्मकघटप्रत्ययत कथमपरवासनात्मकपटप्रत्ययसमुद्भव, अय-मेव हि वासनात्मको भवता यन्नाम तादृशवासनात्मकज्ञानात्तादृशवासना मकज्ञानोत्पत्ति रिति अन्यथा ज्ञानातिरिक्तस्थिरवासनास्वीकारप्रसङ्गात्, तथापि वा प्रबोधकस्यापेक्षणीय-त्वादिनि चेदत्रोच्यते—बाधार्थोभ्युपगमेऽपि चक्षुरादिना तत्सन्निकर्षमात्रेण न तत्प्रत्ययम्, तत्सद्भावेऽपि मनोऽनवधाने प्रत्यक्षानुरादात् मनोऽवधाने च निमित्तं मृगमाणमदृष्ट-विरोधो वा विषयविशेषयुक्तसा वा स्यात्, नाद्य तथासत्यदृष्टविशेषादेव तत्तदाकारज्ञानका दाचिदद्वयस्य निर्वाहसम्भवेनघटादेरविश्विकरत्वात् । नचादृष्टविशेषोऽपि ज्ञानातिरिक्त एवेति न ज्ञानातिरिक्तमात्रस्य प्रतिक्षेप इति वाच्यम्, अदृष्टविशेषो यदि प्रागप्यासीत् तदा तदापि कुतो भेदान्तीन्तन प्रत्ययमजीजनत् ? मन्मते न सहकारिसमवहित आमीदिति चे सहकारिणो दुर्निरूपत्वात्, युक्त्याविशेषस्य सहकारित्वे द्वितीयरूपेऽन्नमीत्वात्, घटादेस्तत्सन्निकर्षस्य

या तथात्रे तु तस्य प्रागपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । यदि चादृष्टविशेष इदानीमेवोत्पन्नः, तदा वक्ष्यामि पूर्वमनुपपत्तिसिद्धये कारणविशेषो वक्तव्यः । यदि ह्यदृष्टविशेषस्य कारणमदृष्ट-विशेषान्तरमेव, तस्यापि चादृष्टविशेषान्तरमेवेति प्रवादः, तदा ज्ञानप्रवाहेण विभवाद्भ्रमम्, अन्ततः स्वभावविशेषस्य सर्वत्र शरणांकरणीयत्वेन यादृशज्ञानानन्तरं यादृशज्ञानं दृश्यते तादृशज्ञानं प्रति समनन्तरप्रत्ययविधया तादृशज्ञानस्य जननस्वभावतोक्ते निर्वाधत्वात्, विषयविषयिभावस्य च भेदे दुर्निरूप्यत्वेऽदृष्टविशेषस्यापि ज्ञानात्मकताया एव वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽलीकतापत्तेः । इयमेव विज्ञानवाद्यभ्युपगतो वासनापरिपाको निष्कर्षणीयः । एतेन—आत्मनः स्यायिनोऽभावे घटमहमज्ञासिपमित्यनुभवो गोपपादपितुं शक्यः, पूर्व-कालीनज्ञानस्यैतत्कालीनज्ञानभिन्नावेन तद्विषयत्वासम्भवादिति तादृशानुभवाधीनलोकाव्यवहारमर्दनमिति—नाशकृतीयम्, स्याप्यारमोपगमेऽप्युक्तरीत्या स्वभावविशेषलम्बनध्रौव्येण स्यायित्वे वक्ष्यमाणधाधकेन च पूर्वप्रत्ययरूपस्वकारणसामर्थ्यरूपन्यैव तादृशाकारणोप-पादनीयत्वात् । नापि द्वितीयः, विषयविशेषानुभवात् विषयविशेषज्ञानाधीनतया तसिद्धौ अनुभवात्ऽनुपपत्तेः, अनुभवाविषयतावच्छेदकरूपेण ज्ञानासिद्धौ च तदनवच्छिन्नज्ञानोत्पत्तौ बीजजिज्ञासायां निरस्तकल्पे एव पर्यवसानम् । तस्मात् सूक्ष्मसंसारार्थालोचननिवन्धन एव याद्याभ्युपगम इति युक्तमुपश्यामः ।

किञ्च ज्ञानं तावद्विषयनिरूप्यमिति भवतोऽप्यनुमतम्, विषयोऽपि च यदि ज्ञानादतिरि-च्यते तदा विषयनिरूपणमपि ज्ञाननिरूपणोपपत्तमेव, न च विषयज्ञानमेव विषयनिरूपणम्; विषयनिरूपणं हीदृ न विषयप्रकाशनमार्थं विवक्षितम्, अपि तु विषयस्य सत्यत्वनिरूपणम्, तच्च प्रमात्वेन ज्ञाननिरूपणे आगतत इत्यन्योन्याश्रयः । बाह्यानां लक्षणान्तररूपेण च सति तल्लक्षणमपि प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेन निरूप्यमित्येवमन्योन्याश्रय इत्युभयोरपि मा भूद-सिद्धिरिति “सर्वनाशो समुत्पन्ने” इति न्यायेन ज्ञानस्यैव स्वविषयकस्य परिशेषः समुचितः, तस्य बाह्याभ्युपगमेऽपि ध्रौव्यात् । नह्येवं सति ‘जानामीत्येवानुभवो भवेदिति शक्यमापा-दयितुम्, विलक्षणाकारस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमात् ।

किञ्च बाह्यं घटादि मायिकं वाऽमायिकं वा, नाशः, मायिकवादे दृष्टिदृष्टिवादस्यैव मुत्पत्त्येन तत्र बाह्याभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनतादेरुक्तत्वात् । द्वितीये तु परमाणुसमुदायो वा, तदतिरिक्तावयवी वा मृदाद्यवस्थाविशेषोवा, न तृतीयेः—अवस्थायां विशेषस्य दुर्निरूप-त्वात्, सदसार्थार्थवाद्योऽभ्युपे शारदायां निरस्तत्वाच्च, अत एव न द्वितीयः, किञ्च, अन्या-सद्व्युत्तिवे प्रत्ययवचनवयवविकार्यकारित्यं स्यात्, व्यासज्यवृत्तित्वे तु यानदवयवप्रत्ययत्वं विना प्रत्ययसम्भवः, व्यासज्यवृत्तिप्रत्यये यावदाश्रयप्रत्ययस्य हेतुत्वात् । अस्याप्रयोज-कत्वेन द्विवादिबैलक्षर्यमिषत्र तु भण नियामकम् । प्रत्ययस्यैव फलमन्ययानुपपन्नमिति चेन्न, ज्ञानात्मकतायामभ्युपगमोत्पत्तेरन्यथानुपपत्तेरप्रसङ्गात्, अन्यथाऽवयवमिन्नत्वाविशेषेऽप्य-वयवी तत्रैव वर्तते नान्यत्रैव यत्र किन्निनियामकम् । समवायस्यानुत्पत्तिवत्त्वस्य च चतुर्थे निरस्तत्वात् । अत एव घटादौ गुरुत्वादेर्गुरुत्वप्रसङ्गोऽपि युक्त एव । किञ्च-तत्कपालवृत्तिव्यतिष्टोऽवयवी एतत्कपालवृत्तिव्यतिष्ट इति भवतोऽपि न स्वीकार्यं विरोधान्, एतत्कपालवृत्तिव्यतिष्टोऽवयवी एतत्कपालवृत्तिव्यतिष्टोऽवयवी जीवत्यवय-पिनि न सम्भवदुत्पत्तिम्, उपाधित्यं तु स्यात्, तथाच यत्र घटावे सत्येताकाशसृष्टित्वं

तत्र तत्कपालवृत्तिप्रमित्येवोक्तं स्यात्, एवञ्चैतत्कपालवृत्तिर्दृष्टं कथं तत्कपालवृत्तिरिति जिज्ञासामाया नेदमभिधानं निवारकमियनुत्तरम् । तथाच कथमनेकावयवममत्रेणोऽनवयी । किञ्च तद्देशवृत्तिवविशिष्टस्यैतद्देशवृत्तित्वविशिष्टन भेदाभेद एव स्यात्स च ज्ञानाकारता विना न निर्घहतीत्यावेदितमथस्तात् । एतेनावयवविन्यावृत्तवानावृत्तय प्रदृश्याप्रदृश्यासकम्प वनिष्कम्प वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽपि यौद्धैरुक्तं समर्थनीयं, स हि कतिपयावयवावरणोऽप्यत्रयत्रिनोऽनावरणेषुवेत्यादिरीत्या कैश्चि समाधीयते, परन्तु तदावयवत्रिनोऽनावरणे प्राग्परिमाणविशेषापलम्बप्रसङ्गं, न चावयवनि परिमाणविशेषस्य समयायो नत्वभेद इति नावयवव्युपलम्भेऽपि परिमाणविशेषोपलम्बप्रसङ्ग इति चाक्षय्यं समवायनिरापात् । किञ्च य एव घटोऽशोनावृत्तः, स एवाशोनानावृत्तः, य एव घटेऽशनं सकम्प्य स एवाशेन निष्कम्प्य य एव घटोऽशेन गृहीतं म एवाशेनागृहीतं इत्यनुभवो दुरपह्यं तस्य प्राप्तप्राप्तविवेकभावेनाशयोरेवावृत्तत्तानावृत्त्याद्यत्रमादिनात्तौ तु सयोगतद्भावात्पि नैकत्र सिद्धयेताम्, अत्रयवयवोरेव तयोर्वक्तुं शक्यत्वात् अनुभववानुगोधेनोत्तरं तु समानम् । अत्रयवधर्मैरेवावयवनि तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहे चात्रयवनि निर्धर्मकवापत्तिः, परमाणुरेव त्रसरेणुरेव वा तत्तद्भर्मकं स्यात्, एकाकारधर्मप्रकारकप्रतीति कश्चित्साक्षात्सम्बन्धावगातिः कश्चित्च परम्परासम्बन्धावगाहित्वमिति द्वौ स्थानौ च । अत्रकमद्भावात्प्रमाणाभ्यामावृत्तत्वादिभिर्यो धर्मोऽमेकत्र सयोगतद्भावादिवृत्तदुधेश्च प्रमात्वमिति चेन्न भेदापत्तिरूपबाधकमित्येवैथ परिकल्पने सयोगस्थलेऽपि तत्तौल्यात् । न चैत्रमस्यवच्छेदकभेदनैवाप्रिरोधः, अवच्छेदकस्य सर्वथैव घटादिभिन्नत्वे तदुभेदेन विरोधममाथातामम्भवेन सर्वथैवाभेदस्यचानुभवविरोधेनासम्भवेन समयायेन प्रायवस्थानस्य च निराकृतत्वेन भेदाभेदापगमस्य च दत्तोत्तरत्वेनावच्छेदकस्य चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वे विरोधतादवस्थेनावच्छिन्नवृत्तिकत्वे चाऽमाभ्यायोऽन्याश्रयचक्रकान्तरस्थान्यसमप्रसङ्गेनात्रयत्रिन्लापस्य दुर्वासात् ।

न च परमाणुरेवास्मिन्मोऽवच्छेदकः, तत्रापि युगपदनेकमूर्तसयोगित्वात्स्यानेकदिगवच्छेदेनाभ्युपगतत्वेन पूर्वदिगप्रस्थितस्य परमाणोः परदिगप्रस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदेन श्रुतत्वस्यात्रयकत्वेन च परमाणुनिष्ठसयोगस्या वृत्तदकेऽप्यवच्छेदकान्तरस्य वक्तव्यत्वेनानवस्थाया दुर्वासात् । एतेन दिग्दशकसयोगानिधेयधनो दशावयवकत्वप्रसङ्गं परमाणौ, एतत्तदवयवेषुत्पत्तिशून्यतैवेपि समर्थितम् । तत्तद्दिक्सम्बन्धस्य परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वेऽवच्छेदकत्वाऽनुपपत्तेः । एतेन धर्मिप्राहृकमानेन परमाणोर्निरवयवत्वसिद्धौ तत्र तत्तत्सम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽप्येवमिति निराकृतनीयम् एतादृशरीत्या धर्मिप्राहृकमानस्यानुपपन्नताया एव प्रदुर्गमानत्वाच्च । न च परमाणो सावयवत्वेऽनवस्थाऽनवधानुपपत्तिर्वा, बाह्यानुपगमे नैत्रमयाऽनुपपत्तिशान्ते । निरवयवद्वये च तद्विचक्षणपरिमाणक इत्यणुकं वेदान्तिगोष्ठीसिद्धा माया परमाणुनादन्तःप्रत्य कश्चिदिति मन्दधीषन्धकाऽयं परमाणुनादः । सद्यथाया स्थौल्यप्रयोजकत्वमित्यपि सार्द्धिकाया स्वगोष्ठीसमय एवेति त्रसरेणो स्थौल्यानुपपत्तावन्त्यावयवविपर्यन्तं तदनुपपत्तिरेव । एतेन परमाणुसमुदायपञ्चोऽपि परास्तः । परमाणोरैव निराकृतत्वात् । अतीन्द्रियत्वमद्भ्यश्च घटादी सार्धिनैरेत्यत्र पक्षे समर्थितः । एतादृशरीत्या परमाणुनिगकरणं तिमिद्वयसिद्धिपराहृकमिति तु दृष्टाकारानुसम्भवेनमेवानन्वयसारण्यः । भयदम्युप

गतत्वेनैव निराकार्यत्वात्, वक्ष्यते च विकल्पबलाद्व्यवहारोपपत्तिः शून्यत्वादेः।

ज्ञानाकारतायामनुभवविरोध इति चेत्, बाह्येऽपि युक्तिविरोधं किन्न पश्यसि ? एवं सत्यनिर्णयत्वादिन एव विजयेरन्निति चेन्नात्रातीव खेदः, ते ह्यभाक् सतीर्थ्याः, बाह्याभिव्यक्तिनिवेदिनो भवत्सु पराजय एव। प्रकृत्युक्तिविरोधे च बाह्यप्रतीतिज्ञानाकारमेव भेदमुल्लिखन्ती समर्थ्यमाना न कामपि क्षतिमायहति, चिन्तितत्त्वच बहिष्कृतम्, बुद्धिचरस्यमूर्ता भवतोऽपि सम्भवति न तस्याः परमागुत्वव्यवहनमागिता।

एवं विमतं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वादित्यपि 'सहोपलम्भनियमाद्-भेदो नीलतद्वयो' रिनि बौद्धोक्तेर्विभिःसृतं समर्थनीयम्, तद्विषयकप्रतीत्यविषयस्य तदात्मकतादर्शनात्, न च रूपप्रभयोर्भेदेन व्यभिचारः, प्रभाया रूपाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि रूपाविषयकशाब्दादिविषयत्वदर्शनेन तद्विषयकप्रतीतिविषयतासामान्याभावस्याभावात्। नन्वाधाराधेयत्वाद्योस्तुल्यवित्तवैश्यात्वेन तत्र व्यभिचारः, यदि चाधाराद्विषयत्वोपस्थिति-विषयत्वस्याधेयत्वादावदर्शनेन न परस्पराविषयकप्रतीतिविषयत्वसामान्याभाव इत्युच्यते, तदा ज्ञानपदार्थानोपस्थितज्ञानसामान्यविषयिकाया अपि घटादिविषयकत्वाभावेन घटादावपि स्वविषयकज्ञानाभेदो न सिद्धयेत्, प्रतीतिशब्देनानुभवमात्रविषयत्वेऽपि ज्ञानमस्तीत्यादिवान्य-त्रानुभवस्यापलापसम्भवेनोक्तदोष एव, नच ज्ञानमस्तीति बोधस्य स्वमात्रावगाहितम्, ननु सामान्यतोऽपि 'अयं घट' इत्यादिज्ञानान्तरावगाहित्वमिति वाच्यम्, ज्ञानस्यैक्यसिद्धि-वित्तैर्बहुमशक्यत्वात्, ज्ञानविषयत्वेनैव ज्ञानाभेदसाधने चास्यानुमानस्य निष्फलत्वात्, परमात्प्रतीतिः प्रत्यक्षरूपैव विवक्षणीया, तत्र च तमसो रूपवद्द्रव्यत्वपक्षस्यैव गौक्तिकत्वेन प्रभाऽविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य रूपे दर्शनेऽपि रूपाविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य प्रभायानभावेन व्यभिचारो दुर्भारः, रूपं च तत्प्रभाया वाऽन्यस्य वैश्वान्यत्, एवं यस्य सूत्रादेः शरीरविशेषप्रत्यक्षविषयत्वं नियतं तत्रापि व्यभिचार इति चेन्न, विशिष्य तज्ज्ञानाविषय-कप्रतीत्यविषयत्वे तज्ज्ञानाभेदरूपितायास्तज्ज्ञानेऽवगताया व्याप्तेर्विवक्षायामदोषात्, अतुकूलतर्कोक्त्याऽप्रयोजकतायाः परिहृतत्वात्। तज्ज्ञानार्थं तु न तज्ज्ञानातिरिक्तमिति न व्यभिचारः।

अथवा तद्विषयकज्ञानविषयतायोग्यत्वाभावे तदभेदव्याप्यत्वमिति सामान्यत एव वक्तव्यम्, योग्यतापक्षेदेकं तु तद्वृत्तित्वविशिष्टधर्मस्वरूपम्, सूत्रविशेषाद्वा चैतद्वृत्तमिति न व्यभिचारः। भूतले घट इत्यादिप्रतीतिविषयत्वाधाराधेयभावस्य तु विषयविषयिभाववद-त्वव्यत्येन्नोचितमित्यपि ध्येयम्। नचैवं पक्षे हेतमत्तासन्देहः; बाह्यस्य निरस्ततया स्थौल्यादे-र्विकल्पात्मकत्वस्यैव वक्तव्यतया पक्षधर्मत्वानिश्चयादिति। न चायं घट इतिव्यवहारापलापः, घटमहं जानामीतिज्ञानावगाहिन एव भवता व्यवहारस्यावगाह्यत्वादितिशक्यम्, घटं जानामी-त्येवानुभवेऽपि घटोऽयमिति व्यवहारेऽप्यवगाह्यत्वात्। घटोऽयमित्यनुभवस्यापिशपथेन निर्णये तु श्रीरामानुजानुयायिनामिवास्माकमपि तत्र स्वरूपतो ज्ञानभानान्युपगमसम्भवात्; जात्य-खण्डोपाध्यतिरिक्तस्य न स्वरूपतो भानमित्यस्य परिभाषामात्रत्वात्।

ननु तत्तदाकाराविशेषितरूपेण ज्ञानस्योत्पत्त्याद्यनुभवात्तदावगाह्यत्वाच्च ज्ञानस्यैकत्वं नित्यत्वं व्यापकत्वञ्चास्थाप्य वेदान्तिना सन्धीयताम्, विषयस्यानिर्वाच्यताया एव शक्य-

वचनत्वादिति चेन्न, निराकारज्ञानस्यानुभववाधितत्वेन लाघवादेरकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च तादृश
ज्ञान कालासम्बन्धि वा तत्सम्बन्धि वा, आद्येऽलीकत्वप्रसङ्ग, द्वितीये तु पूर्वक्षणावृत्तित्ववै-
शिष्ट्यस्योत्तरक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्येन विरोधोऽस्ति न वा, आद्ये यत्पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं तन्नो
उत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति कथं नित्यवादिक्म् । द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं ज्ञानमे-
तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमितिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, न चैतत्पूर्वक्षणस्यैतत्क्षणदशायामविद्यमान-
त्वे शक्यमुरारीकर्तुम् । अवच्छेदकभेदेनाविरोध इति चेन्नूनमस्वस्थोऽसि, येन भूय आवितमप्य-
नवस्थादिकं न स्मरसि । पूर्वक्षणवृत्तित्वापलान्तमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति स्वीकारे न
विरोध इति चेदेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत् तदेव पूर्वक्षणवृत्तित्वोपलक्षितमिति कथं ह्येयम्,
उपलक्ष्यतावच्छेदकाज्ञानात्, स्वरूपस्य क्षणान्तरसाधारणत्वात् । अहो सिद्धमेतावत्तैव समोहित
मिति चेदनवसरे प्रमोदोऽयं ते यत् स्वरूपस्यैकस्य नानाक्षणमेलनासम्भवस्यैवेत्यमभिधि
स्सितत्वात् । एकदा मा भूत्कालभेदेन तु तत्कुतो न स्यादिति चेदत्तोत्तरत्वात्, पूर्वादिक्षणस्य पूर्वा
दिक्षणवच्छेदेन मेलनोपगमे आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, तत्क्षणसम्बन्धाना
कालानवच्छिन्नत्वे सर्वेषां सर्वदा प्रतीते प्रमात्वस्य दुष्परिहरत्वात् । एवमेव सहकारिभिरा-
धीयमानातिशयविशिष्टस्यापूर्वत्वेन क्षणभङ्गोऽजीवनम् । न च सहकारिसम्बन्धानमेवातिशय,
तद्विशिष्टस्यैवोक्तरीत्या भेदाभेदादिना च विकल्पोपहतत्वात् । एतेन व्यापकत्वमपि निराकृत-
प्रायम्, तद्देशसम्बन्धानुयागित्वविशिष्टस्यैतद्देशसम्बन्धानुयागित्वविशिष्टत्वमस्ति नचेत्यादि
विकल्पकवलितत्वात् । उक्तञ्चैतदनुपपन्नमवयवनिरासे । एष कालाकाशादीनामपि नित्यत्व-
व्यापकत्वे प्रत्याख्येये । विषयस्यानिर्वाच्यत्वात् यदुक्तं तद्रूपि न, तस्य ज्ञानभिन्नत्वे ज्ञानविषय-
त्वासम्भवात् । तदभिन्नत्वे तु न मिथ्यात्वम्, ज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि परमार्थसत्त्वाभ्युपग-
मात् । न च पारमार्थिकत्वं यद्यर्थक्रियाकारित्वं तदा न तन्मिथ्यात्वं विकल्पद्वौलि वाच्यम्,
भ्रमस्थले ज्ञानमात्रोत्तिसमर्थनं तस्यैवार्थक्रियाकारितया तद्विन्नस्य सावृत्तस्य काव्यर्थक्रिया
कारितयाञ्चलुप्रत्वादिति ।

अथ ज्ञानस्य पारमार्थिकत्वे सर्वशून्यतादेशनाविरोध इति चेदत्राह विशिकाप्रकरणे
धसुबन्धु — “यो वालै र्धर्माणां स्वभावो प्राह्यमाहकादि परिकल्पितस्तेन कल्पितेनात्मना तेषां
नैरात्म्यं न त्वनभिलाष्येनात्मने”ति । अयमत्राशय — ज्ञानभिन्नस्य प्राशुपदशितरीत्या
विकल्पमात्रज्ञीवितत्वेन ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्ना प्राह्यता तस्मिन्पिता च प्राह्यता विकल्प-
मात्रप्राणैव, अनभिलाष्य तु ज्ञानवपु स्वलक्षणम्, अननुगतमिति यावत्, अनुगमश्च देशतो
वा कालतो वा, आद्यो विभुषु घटते, द्वितीयस्तु नित्यमात्रेण तदुभयमपि यत्र नास्ति तदेव
पारमार्थिकम्, अन्यथोक्तरीत्या विकल्पधर्माभ्युपसृष्ट दुष्परत्वात् । तथाच ‘ज्ञानवच्छेदमपि
पारमार्थिकम्’ ‘होयवद्वा ज्ञानमपि सावृत्त’ मिति मतद्वयनिराकरणं विज्ञानवादाप्रमाणयित
निर्व्युद्धम् । एवञ्च क्षणिकत्वादिकमपि न्यायानीतम् । अतएव सर्वं क्षणिकमिति भगवतो बुद्धस्य
देशानां । एतेनैवाशयेन सत्त्वसमहे वेदान्तिमतमनूय विज्ञानस्य नित्यताभिधानं वेदान्तिनाम
पराध एवेति “तेषामल्पपराधं तु दर्शनं नित्यताञ्छितं” इत्यनेनोक्तम्, अल्पे यनेन ज्ञानस्य
वेदान्ते पारमार्थिकतोपगमेनाशौचित्यकृत्य सूचितम् । सौगतैकदेशिनिर्वात्तीपुत्रोचैरपि स्व-
धयो भिन्नाभिन्नसाध्यामात्मनोऽनिर्वाच्यतैरोपगतेति न वेदान्तिसाम्यम् । अतएव—

“स्वधेस्य पुद्गलो नान्यस्तीर्थदृष्टिप्रसङ्गतः ।”

नानन्योऽनेकवाचाप्येः साध्वी तस्मादवाच्यते" त्वेवं तन्मतमनूय—

“ते वाच्यः पुद्गलो नैव विद्यते पारमार्थिकः ।

— तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यत्वान्नभःकोकनदादिबद्ध'इत्यादिना

तत्त्वसंप्रभे निराकृतम् । त्रिशिकाप्रकरणेऽपि—

“आत्मधर्मोपचारो हि विविधो यः प्रवर्तते । विज्ञानपरिणामेऽसौ”.....।

इति प्रपञ्चे आत्मा जीवो जन्तुरित्यादिक आत्मोपचारःस्कन्धा धातव आद्यतनानि रूपं वेदनादिकञ्च विज्ञानपरिणामे एव न मुख्ये आत्मनि धर्मेषु च । कुत एतत् ? धर्माणामात्मनश्च विज्ञानपरिणामाद्बहिरभावादिति निरूपितम्, एतेन मुख्यः कश्चिदात्मा धर्मा वाऽपरिणामात्मकं विज्ञानं वा किञ्चित्स्यादिति भ्रमो निराकृतः । परिणामि विज्ञानमपि स्वपूर्ववर्तिविज्ञानपरिणाम एव, न तु नित्यमिति च “कारणक्षणनिरोधसमकालः कारणक्षणाविलक्षणः कार्यस्यात्मलाभः परिणाम” इत्यनेन स्फोरितम् । तत्र कालान्तेन दर्शानन्तरप्रसिद्धपरिणामवैलक्षण्यं दर्शितम् । बौद्धसिद्धान्ते वस्तुस्वरूपस्यैव क्षणात्मकतायास्त्वन्वसंग्रहादौ निर्णयित्वेन कारणक्षणनिरोधसमकालत्वोक्तेःकारणनिरोधसमकालत्वे एव पर्यवसानम् । एतादृशार्थानभ्युपगमे एतद्वैलक्ष्यं प्रसङ्गात् । अतएव सांख्ययोगादिसम्मतो नेह निरोधोऽनुरोधः, अपि तु तार्किकादिसम्मत एव । अन्यथा क्षणपदस्यापि वैयर्थ्यं प्रसङ्गाच्च । अग्रे विज्ञानमात्रस्य प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्युक्त्या चायमभिप्रायो दृढीकृतः ।

“विज्ञानपरिणामोऽयं विकल्पो बद्धिकल्प्यते ।

तेन तन्नास्ति वेनेदं सर्वं विज्ञानमात्रक' मिति ॥

कारिकाव्याख्यायाञ्च ‘पूर्वकान्तिरुद्धात्तज्जातीयविज्ञानात् विज्ञानमुत्पद्यते’ इति कण्ठरेखोक्तम् । आस्तिकदर्शनेषु तु निखिलेष्वपि सौगतनये क्षणिकज्ञानाभ्युपगमाभिधानं सुप्रसिद्धमेव । क्षणिकतया स्तोत्रोवदविच्छेदेन प्रवर्तमानं चालयविज्ञानमनोविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानं साकारमेव न तु वैशान्तिवर्तिकमपि विज्ञानं निराकारम् । यदाह वसुबन्धुः—“नेह निरालम्बनं निराकारं वा विज्ञानं युज्यते, नैव तन्निरालम्बनं निराकारं वेद्यते किं तर्ह्यपरिच्छिन्नालम्बनाकार”मिति । विशुद्धमपि ज्ञानसन्तानगुणेक्षात्मकमेव न तु वेदान्तियदानन्दात्मकम्, अलौकिकानन्दानभ्युपगमाल्लौकिकस्य च रागात्मकफलेशानुविद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् क्षणिकं ज्ञानमेतन्ननुजिज्ञानस्पन्तिति विज्ञानेतिस्वरूपमेतन्नान्यथाऽस्ति परमार्थमिति सिद्धम् । इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतायादे विज्ञानवादपरिष्कारप्रकारः ।

शून्यवादः ।

अथ परस्मिन्निव स्वस्मिन्नापि विषयविषयिभावस्य निरूपणासम्भवे स्वस्यापि रक्षणं ना-
 चितमिति निष्पत्तापाताः शून्यवादिनः । नचोक्तरीत्या ज्ञानज्ञेयभावेदसिद्धौ शारदायां चतुर्थपरिच्छे-
 दोक्तदिशा माहस्य लक्षणांतरासम्भवेऽपि ज्ञानामिन्नत्वं वा ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं वा तल्लक्षण-
 गस्तु, सर्वस्य ज्ञानात्मकत्वव्यवस्थितौ देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति ज्ञानस्यैव क्रियाकर्मकर्तृत्वा
 भानेन तद्विरोधोद्भावनासम्भवादिति वाच्यम्, भेदस्य प्रथमे चतुर्थे चोक्तरीत्या दुर्निरूपत्वे
 तत्प्रतियोगिकतया तदायत्तसिद्धिकत्वेनाभेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् । न च भेदप्रतियोगिकत्वोप-
 लक्षितं तथापि सत्यं स्यात्; भेदप्रतियोगिकतासद्भावदर्शायां तस्या उपलक्षणत्वासम्भवात्,
 नऽसद्भावदर्शायां स्वभेदस्यापि स्वरूपत्यागमसद्भावात्, उपलक्षितत्वस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वा-
 यथां दोषात् । एतेन ज्ञानभिन्नाभिन्नत्वमपि पराकार्यम् । द्वितीये तु जन्यतावच्छेदकं निरूपणी-
 यम् । न च ज्ञानसर्वं तत्; आकारस्य ज्ञानभिन्नाभिन्नतायां पर्यवसानस्योक्तत्वेन ज्ञानत्वस्य
 तत्रासम्भवात्, अतएव तत्र ज्ञानसामग्रीजन्यत्वमपि कथम् । ननु भेदस्यापि स्वविषयकज्ञा-
 नात्मकत्वमुक्तमेव, किञ्च त्यक्त एव भेदाभेदपक्षा, अतएव घटमहं जानामीत्यत्र भेदाभेद-
 स्फुरणमपि नापाद्यमिति चेन्न, साकारं सर्वं ज्ञानमितिमितिः प्रमिति र्वा भ्रान्तिर्वा विकल्पो
 वा, आद्ये आकारसाक्षित्यं नालोकं नवाऽऽकारात्मकं नवा ज्ञानात्मकम्, तथासति ज्ञानं ज्ञान-
 मित्याद्यपि तादृशमिति जननाय प्रयुज्येत, अतएव सर्वं प्रमेयमिति ज्ञानं स्वविषयकमित्यर्थस्य
 सर्वप्रमेयमिति ज्ञानं स्वाभिन्नं स्वसामग्रीजन्यं वेति व्यवहारागोचरतया विषयत्वस्य ज्ञानाभि-
 न्नत्वाद्यात्मकताऽशक्यशङ्कैव । द्वितीये तु ज्ञानस्य निराकारत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु
 ज्ञानानां समेषां तादृशविकल्पविषयतया विकल्पात्मकत्वेन न किमपि
 ज्ञानं प्रमात्मकं स्यात् । अथ विकल्पो व्योमकुसुममिरयादिकः प्रमित्यना-
 त्यकः, अयं तु विकल्पोऽपि प्रमित्यारम्भक एवेति कथञ्चिदुच्ये, तदा प्रथमकल्पोक्तदोषः ।
 अथ मा भूतिकञ्चिच्छानं प्रमा, संवृत्यैव तु व्यवहारः, न चार्यैव ज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां
 व्याघातः; यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन संवृत्यैव संवृतेर्व्यवस्थापने बाधकाभावात्, न हि
 संवृतिरपि पारम्परिकीति यद्व्यवृत्ते येन तद्व्यवस्थापनाय पर्यनुयुज्येत, न च व्यवस्थापनापक्षा-
 श्रयणनिर्दानी मे कुलधर्मोऽपि तु खण्डनपक्षाश्रयणमेवेति न न्यापातशङ्कापि, द्रष्टव्यं च
 व्याघातपरिहृतमनुमानच्छेदने द्वितीयपरिच्छेदे च शारदायामिति मन्यसे, तदाऽऽमदीयशून्यो
 ध्यानरिरंसोस्ते स्वगतमादरादिद्विभेदे । वस्तुतस्तु सर्वज्ञानाप्रामाण्याभ्युपगमोऽनुचित एव,
 व्यवहारदशा ज्ञानानां प्रामाण्यस्य यौक्तिकदशा चाप्रामाण्यस्यैःसर्गिकत्वं हि नापवादस्थलं
 विना निर्बहति, शून्यत्वाशून्यत्वाद्योः सांवृतत्वाविरोधेऽपि शून्यत्वादिमहे लक्ष्यस्य कथञ्चिद्व-
 योपेयत्वादिति हि वक्ष्यते ।

किञ्च ज्ञानत्वमप्योहात्मकं वाऽन्यादृशं वा, वषमथाऽपि प्रतिव्यक्तिविभ्रान्तं वाऽनुमर्तं
 वा, आद्येऽननुपमः, द्वितीये स्वपसिद्धान्तः, देशकालानुगमयोर्भवतीव विशानवादर्शोपे निरस्त-
 त्वात् । किञ्चानुगतत्वं व्यापकत्वमिह काच्यम्, सन्च देशान्तवच्छिन्नत्वयं वा तद्विनिर्मुक्त-
 प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाऽऽमाश्रयणम्, अभाषाश्रावयोरतीक; तथा च व्यापकत्वे व्यापकत्व-
 मस्ति, न वा, आद्ये आभाषयोऽनिवस्था वा, न चेद्रापत्तिः, व्यवहारानुपमदर्शान् । सर्वस्य

सर्वव्यापकत्वप्रसङ्गश्च, जातेःसर्वव्यापकत्वान् । मन्थन्यभेदमादाय प्रत्यवस्थानं तु निरा-
कृतमन्यत्र । द्वितीये तु देशानवच्छिन्नस्य देशावच्छिन्नत्वं व्याहृतम्, अनलीकामाववादिम
तेऽपि देशत्वकालव्यापकत्वरस्य जातिमात्रनिष्ठत्वेन तद्वर्जितदेशाभावेनोक्तव्याघातो दुर्वार
एव । व्यापकताएवहनशारदा चेदनुमन्धेया । नित्यसमजात्यापत्तिस्तु न, दृष्युक्तमत्वात्,
अस्माकं व्यवस्थापनीयामावाच्य, शून्यतायाः सर्वासिद्धयैव सिद्धेः । एवं क्षणिकत्वस्य क्षणि-
कत्वाक्षणिकत्वाभ्यामपि क्षणिकज्ञानस्य दुर्निरूपत्वमेव, द्वितीये निर्धर्मिकधर्मात्मप्रवेन स्यायि-
स्वीकारप्रसङ्गान् । आद्ये चाःमाभवाद्यापस्या नानुगमः, तद्व्याप्यैव चापसिद्धान्तमवधीर्य क्षण-
स्यातिरिक्तपदार्थतां शिरोमुखोप्यनुमेने । एवं ज्ञाने स्वरूपितविषयिताविशेषे सत्यतोपगमो
न तद्विषयः प्रमात्वसिद्धिं विना, सा च न तःसत्यतासिद्धिं विनेति स्वविषयत्वाविषयत्वाभ्यामपि
दुर्निरूपत्वमेव ज्ञानस्येति द्रष्टव्यं “सोऽपि वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्वियं विने”ति
प्रपञ्चके । एवं प्रमात्वस्यहनशेषे शारदोदितप्रमात्वस्वतन्त्रपरत्तरत्वनिरासप्रणाल्यापि
ज्ञानस्यैवसत्यतावधीरणीया, अस्मात्स्वविषयत्वं ज्ञाने साधृतमेव वक्तव्यमिति परविषयत्वमपि
सधैव, स्ववच्च परोऽपि साधृत एव नत्वलोक इति न व्यवहारविरोधः । तदुक्तं लङ्कावतारे—

केशाण्डकुं यथा मिथ्या गृह्यते तैर्भैरवैर्जने ।

तथा भावविकल्पाऽयं मिथ्या य तैर्विकल्पते ॥३॥

अतएव शून्यत्वं कालसम्बन्धित्वनियतं वेदान्त्यभिमतं मिथ्यात्वमेवेति शारदायां
तत्र सप्रोपापोपदाम । अतएव आत्मतत्त्वविवेके प्रपञ्चस्य विचारासहत्वसाधकप्रमाणावैर्वि-
चारासहस्यं न वेति विकल्प्य द्वितीये तत्रैव विचारासहत्वसाधकत्वेनासितवर्तानां युक्तीनां व्य-
भिचारः, आद्ये तु भवदोषविचारस्य भौतविचारकल्पत्वप्रसङ्गः, तथाहि—केन चिद्वीतेन राज-
द्वारि द्विरश्मयलोपय विकल्पितम्, किमयगन्धकारो भूलकमति, आहोस्वित्जलवाहो यलाका-
वान् सर्वेति गर्जति च, यद्वा बान्धवोऽयम् 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव' इति
परमाचार्यवचनान्, अथवा येऽयं भूमौ त्रयते तस्य च्छायेति, दूषितं च, नाद्यः, तस्य शूर्पगुगल-
प्रस्फोटनाभावात्, न द्वितीयः, तस्य स्तम्भचतुष्टयाभावात्, न एकीयः, तस्य लघुद्वयमखा-
भावात्, न चतुर्थः, तस्य नरशिरःशतोद्गमरण्याभावात्, ततो न किञ्चिदेतदिति । किमेतावता
द्विपरवरूपं निवर्तत इत्युपहसतामुद्दयनाचार्याणामनिर्वाच्यवाद्दृष्टयानभिज्ञतां प्रापयितुं तद-
मिज्ञानामपि वा तेषां द्वैताभिव्येसामात्रं योवयितुं द्वैताभिव्येसशून्यतामपि वा तेषां द्वैत-
वाद्परिस्फुरणस्यादृष्टयशाप्राप्ते स्वरुद्धेयनिर्वाहमात्रपरतो सूचयितुं अदृष्टगोपकमे एव शून्य-
वादे सांगतसतोऽपि तत्तदाभाससत्त्वानामान्तस्य प्रमाणादेः साधकता समर्थिता ।

इत्यत्र माध्यमिकवृत्तावुक्तम् । न चैवं प्रपञ्चस्याशून्यत्वप्रसङ्गः; निषेधतावच्छेदकस्य त्रिपदावस्थस्य प्रपञ्चशून्यतोमयसाधारण्येन तथा प्रमङ्गासम्भवादिति वेदान्तवदेष समाधेयत्वान्, प्रक्रियादशारायां सर्वत्रैव सांवृतसत्त्वोपगमेन समसत्ताकयोरपि स्वान्नभावाभाषदोरिव सांवृतसत्त्वव्यशून्यत्वयोरधिरोधस्य तद्वदेव मयापि सुवचतावाच्च । तर्हि शून्यतायाः सांवृतावमेव, तथा च मूले कुठाराघातः, उक्तं हि सौगते.—

“द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशाना ।

लोके संवृतिसत्त्वञ्च सत्यञ्च परमार्थतः” ॥इति॥

“परमार्थमजरममरमप्रपञ्चं निर्वाणं शून्यताम्बुधाय” मिति च, उक्तञ्च मामस्यां “शून्यत्वादिनामपि शून्यताया एव पारमार्थिकत्वा”दिति चेन्नूनं सुकुमारमतिरसि, येन शून्यतायाः शून्यनोक्तिं मृषित्वापि सांवृतनोक्तिं न मृष्यमे, यैर्हि सौगते निर्वाणस्यापि पारमार्थिकत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः, तैः शून्यतायाः पारमार्थिकत्वं रक्षणीयमिति साइसम् अतएव भावस्वे ध्वंसप्रतियोगिनादेरभावस्वे च क्लेशाद्यात्मकप्रतियोगिदुर्निरूपताप्रयुक्तायाः स्वरूपतत्र दुर्निरूपताया आपत्तिमभिसन्धाय

“न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शज्ञयो निर्वाणमुच्यते ॥” इति ॥

“निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते ! मायोपमं स्वप्नोपमं”मिति च माध्यमिकग्रन्थेऽभिहितम् । इन्तैरं कथं वचसां विरोधं धुनीमहीति चेदित्यम्—यथा

“न निरोधो नचोत्पत्तिर्न वदो न च सायकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥”

इति वदतां वेदान्तिनां यस्तुतो बन्धमोक्षव्यवस्थाधिरहेऽपि—

“अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।

निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥”

इत्यादिना मोक्षस्यात्मरूपतया पारमार्थिकनोक्तिः, तथा प्रतियोगिनोऽभावेन परमार्थतः शून्यताया अनिर्वचनीयतामभिप्रेत्य सांवृतत्वेनासत्त्वेन घोक्ताया एव तस्याः सिद्धान्तान्तरनिरासतिरूपणदशारायां तदपेक्षया कथञ्चिदादरणीयतामनुभव्य शिष्यप्रवृत्तये पारमार्थिकत्वोक्तिः धिनेयमन्युनुरोधेन नानाप्रकारैः देशनाशैली त्वनादिकालप्रचलिता न गर्हामर्हति । अयं तु विशेषः—यद्वेदान्तमते कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन तस्य परिशेषावश्यम्भावेन तदात्मकतया मुक्तेः पारमार्थिकत्वोक्तिसम्भव एव । बन्धस्यात्तात्त्विकतया तु तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मुक्तेरप्यतारिकताभिप्रायेण निषेधसम्भवोऽपि । सर्वथापि मुक्तित्वेन रूपेण मुक्तिर्नास्त्येव । शून्यत्वादिमते तु कस्यचित्तरस्यापरिशेषितत्वेन न केनाप्यात्मना कस्यापि तात्त्विकत्वसम्भव इति शून्यताया योक्तिकत्वव्योक्तिसम्भवात्प्रविश्रयैव पारमार्थिकत्वोक्तिः । तथाचाधिकास्त्याधिशेषोऽपि यथा वेदान्तमते प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वविभागः, तथाऽत्र सांवृतसत्त्वव्यवहारोऽपि लौकिकालौकिकसांवृतसत्त्वविभागः । इयांस्तु विशेषः—यद्वेदान्तमते व्ययहारसिद्धस्य प्रातिभासिकापेक्षयोत्कर्षः, अत्र तु व्ययहारसिद्धस्यापि शून्यत्वस्य मुक्तिमात्रसिद्धनयोत्कर्ष इति । एतेन “संवृतिसत्त्वव्ययपेक्षया लोकर्येदंसत्यामिनिवेशस्य प्रतिपक्षभावेन मृगार्थना मायानां प्रतिपक्षतेऽस्माभिः, नैव त्वार्याः कृतकार्याः किञ्चिदुपल-

भन्ते यन्मृषा वाऽमृषा वा स्या'दिति माध्यमिकवृत्त्युक्तं निर्व्यूढम् । एवञ्च नैरात्म्याभिनि-
वेशोऽप्यनुत्तमानामेव बौद्धानाम्, वस्तुवस्तु—

“दुद्धैर्नामा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितः”

इत्येव मुख्यः सिद्धान्तः । अतएव शून्यता मध्यमेत्यप्युच्यते, यदाहुः—“आत्मेति
काश्यप ! अयमेकोऽन्तः, नैरात्म्यमित्ययं द्वितीयोऽन्तः । यदेतदनयोरन्तयोर्मध्यं तदहृष्यम-
निदर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमधिकृतिकमतिकेतमित्युच्यते । काश्यप ! मध्यमा प्रतिपद्धमार्णा
भूतप्रत्यक्षे”ति । तथाच त्रिहालावाध्यतत्त्वपर्यन्तमगत्वैव बौद्धानां चित्तसन्तोष इति
शून्यतापि शून्यैवेति सर्वं शून्यमित्येव सिद्धान्तनिष्कर्षः । एवं स्थिते—

“अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चाल्पशुद्धयः ।

भावानां ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम्” ॥

इतिमाध्यमिकग्रन्थे शिवशब्दो दुःखाभावपर एवावगन्तव्यः, अवपधोचमसमाधौ दुःखाभाव
एव नतु-सुखमित्युक्तमभिधर्मकोषे । उपशमशब्दस्तूपेक्षासंविदतिरिक्तसंविदभावप्रियायेत्येति
न पौनरुक्त्यम् । शिवमित्यस्य शिवस्य लक्षणेमित्यर्थकत्वे तु न पौनरुक्त्यशङ्कापि, ज्ञानज्ञेय-
निवृत्तिस्वभावं सर्वकल्पनाजालरहितं द्रष्टव्योपशमं शिवलक्षणमिति तद्वृत्ताद्युक्तत्वात् ।
भामत्यां शून्यतायाः पारमार्थिकत्वोक्तिस्तु शून्यतायाः शून्यत्वेऽपि निषेधस्य
परिशेषो ध्रौव्येणापततीति कस्यचित्परमाथेतत्त्वरय शून्यवादिनोऽप्यभ्युपगम आवश्यक इति
कृत्वाचिन्तया ।

इदन्ववधेयम्—शून्यता शून्या नमेति विकल्प्य निरासो नियमसमजातिलक्षणाक्रान्त-
इति तार्किकादिभिर्नेतयं प्रत्यक्षस्येयम्, अस्माकं तु किञ्चिद्व्यवस्थापयतो श्रीगौतमं गुरुणो-
द्गीर्णायां वितण्डावामुत्तमाधिकारितया तादृशरीत्या तत्र तत्र खण्डनेऽपि न दोषः, यदा तु
कथाविशेषे तार्किकादिरपि वैतण्डिकतामालम्ब्ये तदा तस्याप्यनिर्वाच्यवादिकार्यकारित्वेन तद-
नुचरत्वमेवापद्यते इति ।

तदित्यं—

“आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।

केवलां संविद् स्वत्यां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः” ॥

इत्यपि निरूपितप्रायाभिप्रायं मन्तव्यम् । तथाहि—आकारसहिता = पारमार्थिकाकारसहिता
केवलां = सांयुताकारसद्भावेऽपि परमार्थत आकाररहितत्वात्, विषयविषयिभावत्येकत्रापि विचा-
रासद्वस्वदोक्तत्वात् । स्वस्थां = वस्तुगत्या स्वविषयत्वामावेऽपि सांयुतस्वविषयत्ववतीम्, एते-
नैराभिप्रायेणास्माभिः शारदायां स्वप्रकाशवादे शून्यवादिमतेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमवादि ।
परमार्थतत्त्वद्भावाभिप्रायेण तु क्रियाकर्मविरोधादिना तन्मते कश्चिद्ग्रन्थे तन्निरासोऽपि ना-
सङ्गतः । बाह्यार्थानङ्गीकारमात्राभिप्रायेण तु कश्चित् ज्ञानपारमार्थिकत्वादिद्योगाचारस्यापि
शून्यवादिषोऽस्तेषु इति विवेकव्यम् । एतदलोके ईदृशसंविदभिधानमपि शून्यवादिमते संसा-
रदशाद्यमेष न तु मोक्षदशायात्, प्रदीपनिर्वाणवदात्महानरूपमोक्षस्य हन्मते तदीयनिबन्धेषु
सुप्रतीकत्वात् । अतएव सद्भावदारे भगवता—

“यथा न भाषो नामाशो गगनं कथ्यते मया ।

आज्ञयं हि तया ज्ञाये भाषानायविवर्जितम् ॥

लोकायतमिदं सर्वं यत्कीर्णं दृश्यते मृषा ।
 कार्यकारणसदृष्टप्रया स्वमिद्धान्तो न विद्यते ॥
 अहमेक स्वमिद्धान्त कार्यकारणवर्जितम् ।
 दिशामि शिष्यवर्गस्य लोकायतविषर्जितम् ॥
 चित्तमात्र न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते ।
 प्राह्यप्राहकभावेन शाश्वतोच्छेदवर्जितम् ।
 यावत्प्रवर्तते चित्तं तावत्लोकायतं भवेत् ॥” इति ।

आलय = आलयविज्ञानम् । कार्यकारणवर्जितमित्यनेन निर्दिष्टमात्रोऽजातवादापरपर्याय प्रतीत्यसमुपाद् आसूत्रित । चित्तमात्रमिति । वस्तुतो न परविषयक नापि स्वविषयकमिति मात्रपदस्वरस । एतेन निरुक्तकैवल्यस्वस्थतयोरसूत्रणम् । तदाह न दृश्यद्वयादिना । द्विधेत्यस्य व्याख्यातं प्राह्यप्राहकभावेति । दृश्यतेइति । यत एव केवल दृश्यते, न तु विचारेण। एतेन व्यवस्थापयितुं शक्यते, अत एव शाश्वतोच्छेदवर्जितम् । न नित्य नाप्यनित्यमित्यनिवर्चयम्, अतएव क्षणिकत्वाक्षणिकत्वाभ्यामनिवर्चयत्वं प्रागावेदितम् । एवञ्च मोक्षदशाया सविदनवस्थान दृश्यत्वलिङ्गनैव ज्ञानेऽपि शून्यत्वस्य साधनं च सूचितम् । नचामनो वेदान्त्यभिमतस्यादृश्यत्वेन तत्र मिथ्यात्वासिद्धिरिति वाच्यम्, अदृश्यस्य तस्याप्रामाणिकताया निष्प्रयोजनतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् । विषयत्वमात्रं च लिङ्ग दृष्टनिवेशे प्रयोजनाभावात् । एवञ्च सत्त्वेन प्रतीत्यर्थे न परमार्थसत्त्व विषयत्वात्, बाधयोग्यत्वाच्च, नाप्यसत्त्वं, कालसम्बन्धान् तुच्छस्य पक्षतावच्छेदकानालिङ्गितत्वात् न प्रथमे सिद्धसाधनम्, बाधयोग्यत्वस्य च नासिद्धिः, असत्त्वाभावात्मध्येऽपि च न बाधासिद्धौ, विषयो न सदसत्त्वं विरोधान्, निषेधश्चासत्त्वात्पुनरीतस्येति द्रष्टव्यम्, विषयस्त्वास्त्वेन सदसद्भेदयोरभाववान् सदसद्भेदाभ्यामनिरूपणनर्तक इति शून्यत्वसिद्धिः । पूर्वेष्वपि साध्येषु परमार्थमत्त्वादिनाऽनिवर्चयत्वस्य यथासम्भवं हेतुता द्रष्टव्या । एतेन च कोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तत्वमपि दर्शितम्, यथा च ज्ञयशी फलत्वे वेदान्तिनामप्यत्र सम्प्रतिपत्तिस्तथाऽनिवर्चयत्वनिवृत्तौ शास्त्राया दर्शितम् । अत्र च स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरासाय शारदासमेत खण्डनमेवाखिलमवलोकनीयम् । वस्तुतस्तु परमत निरासमुत्पेनैव शून्यतासाधनोचित्यं न तु तत्र निङ्गोपन्यासोऽप्यमन्दप्रयोजनक इत्युक्तप्रायम् । ताम्बल्लामायतं भवेदिति । अस्मद्दृष्टया तार्किकादयोऽपि लोकायतप्राया एव, स्थूलदर्शिव साम्यात्, लोके विस्तृतत्वाच्च, सूक्ष्मदर्शिता हि विरलतैव स्यात्, प्रमाणविचारे निपुणा अपि तार्किका न प्रमेयविचारणापणा इति निश्चयमिदं विद्वदपक्षिमानाम्, नव्यन्यायतत्त्व तु गौरवलापयकाय चारणभावात्प्रतिषेधप्रतिषेधकभावप्रकारमुद्राससंगमुद्रानिवेशेभेव समाप्तम् । विशिष्य चाखण्डोपाविनिधिरेव कथमपि नव्यैर्गर्जितं, परन्तु वेधसाऽसावप्यनिर्वचनीयतासविसात्कृत कर्मविपाके आज्ञानन्दरिद्रतया परिकल्पनेषु तार्किकेषु तत्त्वामित्वमनुचितमिति मत्वा । अथवा प्रमाणा नामपि स्वभावतोऽनिवर्चयत्वैवेति तत्त्वोपणायैवेतऽतीर्णोऽपि नोपालम्भो युक्त प्रमोदावाविनि जने, एतावता प्रयत्नेन निर्वचनेऽपि तदुक्तरीतिभिरेव दोषाणां जागरूकत्वात् । अथ यावच्च न कोऽपि निर्दिष्ट शशाकेत्यग्रेऽपि क शक्यति । वस्तु स्वभावेऽस्त्वप्यन्यथा न्यात् । एतेनानिर्वचनीयतादिनमुद्दिश्य तदीयनिर्वचनशाक्त्यमि प्रायेण सोऽय पवनतनयतातोमुपभ्रुत्य त स्पर्धया बालवानर कियदपि दृग्मुपभ्रुत्य महा-

एव एव पतितः प्राह, अपार एवायमकूपारो मिथ्या रामायणमिति वार्तिकैः स्वोपहास एव कृत इति द्रष्टव्यम्, भवान् निर्वचनानि भङ्क्तुमप्रभुरित्यन्योऽपि न प्रभविष्यतीत्यस्य वक्तु-
मनीक्षित्यादिव्यलमतिप्रपञ्चेन ।

कालसम्बन्धिष्वे सति सर्वदेशकालवृत्त्यभात्रप्रतियोगित्वादिवच्छून्यत्वस्य लक्षणा-
न्तरमपि द्रष्टव्यम् । यदाहुर्माध्यमिककारिकासु—

य. प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रकल्पते ।

सा प्रकल्पिकपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ॥

प्रतीत्यसमुत्पादः = स्वभावेनानुत्पादः, कारणसापेक्षत्वात्, उत्पादाय कारणानि प्रकल्पितः = कारण-
पेक्षतयोत्पन्नत्वप्रतीतिः । मध्यमा प्रतिपत्तिः । यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तित्वा-
भावः, स्वभावेन चानुत्पन्नस्य धिगमाभावान्नास्तित्वाभावः, अतो भावाभावान्तद्वयरहित-
त्वात्सर्वस्वभावाणुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत् = मध्यमाभारं इति तद्व्याख्यातारः ।

अत्र कालसम्बन्धिष्वे संयुत्पन्नत्वभावत्वाभावो लक्षणम्, अन्यथाऽलीकेऽतिव्याप्तेः,
नित्येऽपि न सा, तस्यालीकताया उक्त-वाद्दृश्यमाणत्वाच्च । ननु विशेष्यदत्तेन किं विवक्षितम्,
न तावज्जन्यतावच्छेदकधर्मराहित्यम्, घटादेस्तादृशधर्मस्यापोद्घातकस्यान्यादृशस्य वा
घटादौ सद्भावत् । नापि निरपेक्षोत्पत्तिकत्वाभावः, प्रतियोग्यप्रसिद्धयेः, सिद्धसाधनाच्च, अत
एव न सापेक्षोत्पत्तिकत्वम्, नवोत्पत्तितादात्म्यातापन्नत्वम्, एतेष्वपि कार्यत्वेन लक्ष्यतया
समाख्याप्रेक्ष, नापि यावत्सत्त्वमुत्पत्तिकत्वस्याभावः, मन्मते चक्षुष्कानभ्युपगमेन प्रतियोग्य-
प्रसिद्धेः, स्थिरत्वमादाधारान्तराच्च, सिद्धसाधनाच्च, नात्युत्पत्तिधर्मकत्वाभावः, उत्पादस्य
भवताऽपि स्वीकारात्, अन्यथा प्रतीत्यसमुत्पादशब्दप्रयोगासङ्गतेरिति; मैवम्, पारमा-
र्थिकत्वात्तद्विच्छन्नप्रतियोगिताकार्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, कार्यकारणतयैव प्रायो नित्यस्य
साधनेन कार्योपि न सतिऽसिद्धसम्भवः, पारमार्थिकत्वञ्च मन्मतेऽप्रसिद्धमप्यसत्त्व्यात्युपनीतं
भाषिष्यत इत्यदोषः । कार्यत्वसामान्याभाव एव वा विवक्षणीयः, स्वाप्नभावाभावादिन्या-
येनोक्तेन कार्यत्वेन सांश्रुतेन स्वीकृतेनापि विरोधाभावात् । प्रतीत्येति ल्यपन्त्वेन तु कारणसापे-
क्षतोक्तिः सांश्रुतत्वव्यक्तीकरणाय, उन्वत्तौ ज्ञातौ वा सापेक्षमात्रस्य सांश्रुतत्वात् । एवञ्च सांश्रु-
तोत्पत्तिकत्वमपि लक्षणान्तरं सम्भवति ।

अथ कथमेतद्वपार्यमिति चेन्न गीतं सौगतैः—

“अन्यप्रतीत्य यदि नाम परोऽभविष्य-

उत्पायेत तर्हि सद्गुलः शिपिनोऽन्धकारः ।

सर्वस्य जन्म च भवेत्स्रज्जु सर्वतश्च

तुल्यं परमत्वमसिते जनकेऽपि यस्मान् ॥” इति

अथमायः—घटः स्यत्माश्रोत्रघटे परस्माद्वा, आद्ये स्वस्य पूर्वं सत्त्वात्तरमाभ्यां व्यापातः ।
द्वितीये तु परत्वस्य हन्त्यादिसाधारणत्वेन ततोऽपि घटोत्पत्त्यापत्तिः । न च यत् एतत्तिरन्तुभूयते
तत् एयोऽश्चने; यत्तरदायस्यैव पृच्छ्यमानत्वात् । तस्मिन्मन्योऽसि ? इत्येव यद्यहमन्धत्वज्ञ
मप्रतोऽन्धत्वमप्येवापद्यते, बाह्यदृष्टिवैधुर्वापे स्याऽन्धत्दृष्टिवैधुर्वापे कुरीयत्वात् । तथाहि-
स्य एवकारणं तत्तत्तदुत्पत्त इति भयतोऽभिप्रायः; यदा च कार्यकारणभाव एवाक्षिप्यते
तदा स कथं मिद्वयदुर्देदयकोटी निरेषयितुं शक्यते । न च यद्यग्निरुपितकारणतया लोका-

सिद्ध इत्युद्देशशाय, तस्य सावृतसाधारण्यत् । प्रमितान्तर्भावे च कारणत्वस्यैव निरूप-
णीयत्वात्, अन्यथा कथं तदीय प्रमात्वमवधारणीयम् । तत्र च नैषत्यादिघटितलक्षणाना-
चतुर्थे दुर्निरूपताया उक्तत्वेन तदवतारिकैरपि च तस्या स्वीकृतत्वेन स्वरूपसम्बन्धविशेष-
रूपतायाश्चाननुगमापादत्वेन स न स्वीयमित्यनुभववाचितत्वेन चासम्भवेन पदार्थांतरत्व-
वाचोयुक्तेश्च लक्षणाभिधानविकलाया कार्याक्षमत्वेन प्रतीतिविशेषसाक्षिकतया निरूपणस्य च
प्रतीती विशेषस्यैव युगुत्स्यमानतयाऽन्योन्याधयप्रसञ्जत्वेन विशेषसत्त्वसमर्थनमन्तरेण
प्रतीते प्रमात्वनानिर्णीताया कूटसाक्षित्वेन चानिर्वाचनीयताचरणयुक्तव्यतिरिक्तगतेरभावात् ।
अधिकं तु चतुर्थे सम्बन्धखण्डने कारणतापरिहने च शारदाया दर्शनीयम् । चेतनमनपेक्ष्यैव
प्रतिक्षणं तत्तु कुर्वन्नुपनिशिश्टकारणकूटाधीनोत्पत्तिस्वभावत्वं प्रतीत्यसमुत्पाद इति तु “इदं
प्रत्ययकज्ञ” मिति बुद्धोक्तेरुच्यते सौत्रान्तिकप्रस्थानीय न तु शून्यताप्रस्थानीयमित्युक्तम-
विसृज्यद्विखण्डनशारदायाम् ।

अथैव सर्वशून्यत्वे आत्मज्ञानमेव मोक्ष स्यात्, पुरुषार्थत्वाभावात् तत्र सद्बद्धत-
इति चेन्न, तु स तावत्सर्वोऽपि जिहासति येन केनचिदुपायेन, अतएवाप्रतिसमाधेयव्याधिभि-
र्देहात्मनिभानिभिर्जलादिप्रवेशान प्राणत्यागोऽध्यते, परन्तु जन्मान्तरेऽपि क्लेशोपनिपाताव-
श्यम्भावेन प्राणत्यागो नात्यन्तिक उपायोऽपि त्वामनारा एव, यदाह—

सत्यात्मनि परसञ्ज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषो ।

अनया सम्प्रतिबद्धा सर्वे दापः प्रजायन्ते ॥ इति ॥

दोषाणा क्लेशमूलत्वं तु सुविदितमेव । एवञ्च तु प्रोपट्टता मसद्भाषापेक्षयाऽऽत्मनाश एव
श्रेयानिति कथं न पुरुषार्थं । तार्किकैरपि सुखविरहेऽपि दुःखज्ञाने पुरुषार्थत्वं समर्थयत एव,
परन्तु प्रागभावात्सद्बुद्धयुगपदशेषविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिनान्तरीयकत्वदर्शनेन तेषामप्या-
त्मज्ञानमापद्यत इति साम्प्रमेवेत्यद्वैतवादिनो वदन्ति, तदनापत्तावपि वाऽऽत्पुरद्रूपस्तदाऽऽत्मा सन्न-
प्यसत्सम एवेति नात्मसद्भावो मुक्ते पुरुषार्थतायामुपयुज्यते । एव च सत्यव धर्मिणि बन्ध-
विश्लेषो माक्षपदवान्य इत्यप्यगत्या त्याज्यम्, अप्रथोक्तञ्च ।

अथ भवत्वेवम्, तथापि संविद्ध क्षणिकत्वेन स्वभावत एव नाशमम्भवेन मोक्षार्थं
प्रयत्नवैधर्म्यमेव, न च सन्तानस्य विनाशाय प्रयत्नने, तस्यातिरिक्तत्वाभावात्, अन्यथा
सन्तानिनशोने तन्नाशोऽपि कुत इति तन्नित्यत्वमपि स्यात्, नित्यं च स्ववृत्तवृत्तिभ्यां
भवाद्भ्रमरपलप्यते, आद्ये आत्माश्रयान्, द्वितीये च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावरूपनित्य-
त्वे कालानवच्छिन्ने कालावच्छिन्नत्वरूपानित्यत्प्रसक्तौ व्याघातादिति चेत्, सत्यम्, सन्ता-
नस्य सन्तानिभ्रम भिन्नत्वाभ्यां दुर्बलतया सावृतस्यैव विनाशो मोक्ष इति स्वीकारात्,
उक्तविकल्पपरिहितस्तु सावृतत्वं पुष्पातीति न दोष । बन्धस्य दुर्निरूप वादेव तु बन्धमोक्षव्य-
वस्था नास्वीयत इत्यत्रादिभ्यः ।

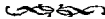
यत्त निस्ताक्षिकावसिद्धप्रसम्भवेन नित्यस्य साक्षिणोऽभ्युपगम आवश्यक, अन्यथा
तस्यापि वाच्यत्वे तद्वाचसिद्धये साक्ष्यन्तरस्वीकारेऽन्यथाप्रसक्तिरिति वेदान्तिनोच्यते, तत्रे-
त्य समाधेयम्, आनिर्वाणं ज्ञानधारा तावद्भ्युपेयत एव, निर्वाणकाले तु यद्यपि नास्ति ज्ञान-
मिति नान्तिमज्ञाननाराप्रत्यक्षसम्भव तथापि न धर्मयोगधर्मप्रभावानभ्युपगन्तारो येन भावि-
प्रयत्नं न भवेत् । नवा चात्रां इव प्रत्यक्षमात्रोपजीविनोऽपि तु सवृत्तिदशायामनुमानोपजीविनो

ऽपि, अनुमानरूपेदानामीमपि सन्ततित्वलिङ्गकमुच्छेदसाध्यकं शून्यत्वसाध्यकं वा विचारास-
हत्वादिलिङ्गकं सम्भवत्पदेव, अनुमितेश्च स्वविषयकत्वं मावृत्तमनुमन्वत एवेति न, तदुभानामपि
माक्षयपेक्षा, मुक्तिकाले च बाधभाने किं किञ्चित्फलं प्रसूते येन तदा तदर्थं साहचर्यपेक्ष्येतेति भवानेव
प्रसूताम् । एतेन निशुद्धज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इत्यप्यप्यभ्यन्तप्रायम् ।

यदपि निरधिष्ठानकभ्रपो न दृष्टचर इति मदधिष्ठानमवश्यमङ्गीकार्यमिति वेदान्तिन
आहूस्तत्रापीत्यं नः प्रतिभाति, अधिष्ठानं हि स्थूलदृशां तावद्रजतादेः शुक्तथादिकम्, वेदान्त-
वासनावासितमतीनां तु परमार्थसञ्चैतन्मम्, तत्रार्थं सावृत्तं न ममापि दृश्यकारितम्, अधिक-
सत्ताकत्वं तु रजतापेक्षया तस्य दृष्टिसृष्टिवादे भवतां निष्कृष्टमतेऽपि नास्ति येन शुक्लरूप्यधि-
ष्ठानं तदपेक्षयाऽधिकसत्ताकं सिद्धयन् प्रिकालाबाध्यत्वे पर्यवस्येत् । किञ्च
सावृत्तत्वेऽपि व्यवहारानुरोधाच्छुक्तेर्यदि रजतापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वं स्वीक्रियेत,
वाक्यतापि शून्यत्वामङ्गात्, अन्यथा भवतोऽपनिष्ठप्रसङ्गात्, शून्यत्वमिध्यात्वयोरेक्यात्,
तदापि दृष्टत्वादेव शुक्लरूपिकसत्ताकत्वं न तु तस्याधिष्ठानतायामप्युपयोगः, उपयोगे वा द्वि-
तीयरूपे एवान्तर्भावः । द्वितीयस्य तु किमर्थमपेक्षेति चर्च्यताम् । तदभावे सत्तानुवेधो न
स्यादिति चेत्साधेयं यद्यस्माभिर्माचितमण्डनन्यायेन रजतादौ शुक्यतादौ च सत्ताऽनुमन्येत,
यदा तु तेषां सावृत्तमेव सत्त्वं स्वकीयं स्वीकुर्मस्तदा काऽपेक्षाऽधिष्ठानस्य भगवतः । हन्त यदि
स्वकीयं सत्त्वं तदा कथं सावृत्तम्, तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य संवृतिरूपत्वाभावात्, यदि तु
सावृत्तं तदा कथं स्वकीयमिति चेदुत्स्वापमिवैतत्, तथाहि—भवतां मिध्यात्वं यदि प्रपञ्चस्य
स्वकीयम्, तदा कथं प्रपञ्चे तदमिध्या, यदि तु मिध्या तदा कथं स्वकीयमिति साम्यात्,
तस्मात्स्वकीयमपि सत्त्वं बाध्यत्वान्सावृत्तमिति नास्तुन्दरम्, अतएव भवतां मते शुक्लो रजत-
स्योत्पत्तावपि बाध्यत्वेनैव तस्य मिध्यात्वम्, अन्यथा रजतवति रजतप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानस्य
भ्रमत्वमपि दुर्लभं भवेदिति रजतस्य मिध्यात्वं दूरोत्सारितं स्यात्, तस्माद्बाध्यविषयकत्वेन
भ्रमत्वं भवतोऽनुमतमेवेति नेयमपूर्वा सृतिः ।

अथास्तामेतदपि, तथाप्यबाध्यस्य कस्यचिदभावे बाध्यत्वव्यवहारोऽपि कथम्? प्रमितेर-
भावे च संवृतिरपि किमपेक्ष्येति चेत्प्रत्युक्तमेतत्, अशून्यस्याभावेन शून्यत्वमपि न वस्तुतः
किञ्चिन्, परं संवृतिरपि । बाध्यत्वं च निरुक्तं शून्यत्वमेव, नत्रविच्छिन्नान्तस्वज्ञानयोध्याभाव-
प्रतियोगित्वम् । व्यवहारस्वरूपरहास्यापि सम्भवति । तथाह्यस्तस्यातिद्वेषा, मिध्यार्थविवेच-
याऽसच्छब्दप्रयोगेऽयं घट इत्यादावाद्या, अतीकविवेचना तत्प्रयोगे तु भवदम्युपगतविकल्पा-
वृत्तित्यानीया द्वितीया, प्रकृते त्रयाध्यादेशे द्वितीया बाध्यादेशे प्रथमेति विवेकः । ननु मिध्या-
भूतस्यापि कालसम्प्रतिशेपोपगमेन व्यवहारार्थत्वसम्भवेन स्यादाद्या, द्वितीया तु कथङ्कारम्, अलीक-
स्याव्यवहारार्थत्वेन सद्यः सन्नतिप्रहासम्भवाच्छब्दविषयवस्तुपपत्तेः, यदाइ 'समयसीमविक्रम-
रशच्छब्दस्ये' ति, समयसीमोद्गन्ने तु शशविषयादिशब्दात्कर्मरोगादिविच्छिन्त्याप्युदयप्रस-
ङ्गान्, शब्दस्वाभाव्यास्वतिप्रसङ्गारोपे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयापातादिति
प्रेत्र, यथा भवन्नये पदेषु शक्तिप्रद एव विशिष्टवाक्यार्थयोधमापत्ते, न तु वाक्यस्यापि
वित्तिष्टार्थं भूषकं शक्तिप्रदः, तथा प्रत्येकं शशादिशब्दानामेव शक्तिप्रदोऽस्तएहालीकयोध-
माधत्ताम्, अन्यथा 'शशविषयात्कर्मरोगमिध्या' गति शशविषयं नास्ती' स्यादिप्रतीते-
रनुभवसिद्ध्या भवताऽपलपनीयत्वप्रसङ्गात्, अलीके न व्यवहारार्थत्वमिति यदापि भवताऽङ्गी-

के व्यवहार्यत्वनिषेधयाशक्य वनान्मथाऽलीके व्यवहार्यत्वोपगमप्रसङ्गेनानलीके एव तन्निषेधे स्वसिद्धान्ताक्षेपकत्वप्रसङ्गाच्च, तथा च भूया गथाऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधस्तथैव तथैव तस्य व्यवहार्यत्वप्रसङ्ग इति चित्रम् । व्यवहार्यत्वव्यापक रूत्वमित्यभिधानेनापि फलतोऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधद्वारेणवश्योपेयत्वात् । ईदृशस्थलेष्वनुभवापलाप कुसृष्टिकल्पनाऽपेक्षयास्रष्टा लीकभानोपगमेऽनुभवानुरोधिव्यवहारसौकर्यस्यैव विनिगमकत्वात् । एवञ्चालीकेतिशब्दस्यापि शक्तिप्रहोपपादनमात्रयो समानमेव । बौद्धार्थं च शक्तिमहाऽन्यत्र सुप्रतीत एवेति नेह वितन्वते । प्रमाणानुसर्षशानुल्लेखेऽसत्त्वात्तिसिद्धेस्तदुल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणनाया असतो वा सत्त्वस्थापत्तेरिति तु न सत्, ससर्गशेऽसत्त्वयाते प्राचीनतार्किकैरपि स्वीकृतत्वेन तद्विषयक प्रमाणेऽप्युक्तपर्यनुयोगसाम्यात्, ज्ञानपारतन्त्र्येणसद्धान् प्रमाणेऽपीति समाधानं तु समानम् ससर्गस्य सत्त्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेनैव भ्रमत्वमिति न्ययमतं तु चतुश क्षुण्ण शारदायाम् । वस्तुतस्तु मन्मतेऽसत्त्वयातेरपि सावृत्तत्वेन तत्र प्रमाणानुयोगेऽनाकलितपरसिद्धात्तस्यैवेति भवत्त्वेव, वाशपर्यनुयागनिगारणपर इति । केचित्तु-निरुपाख्यादिपदानामलीकेऽनुभाव क्तत्वात्शक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयक विकल्प प्रति योगेन लक्ष्यया सङ्केतविशेषेण वाऽलीकोपस्थितिद्वारा जनक वभावश्यकम्, तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, साक्षी च भ्रमप्रमाद्यदिभूत इति नासत्त्वानित्यासिद्धिनवा प्रमाणस्याप्रमाणत्वप्रसङ्ग, नच निर्धर्मकत्वाद्लीके निरुपाख्यादिपदाना योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाक्यम्, तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽप्यभावस्य विकल्पविषयवादेश्च धर्मस्य तत्र स्वीकारेण 'उपाख्याया अभावो निरुपाख्य मित्यादि योगेन वाचकशब्दरूपोपाख्याविरहादरलाक साक्षिणा प्रसिद्धत्वात्कविरहाभयालीकोपस्थिति सम्भवेन लक्षणासम्भवात्, 'अतन पदानालाक बाध्य' मिति सङ्केतेसम्भवाच्चेति-वदन्ति । अस्या रीतेरादत्तस्यत्वे शून्यवादे परमतसिद्धसाक्षयनभ्युपगमेऽप्यनुभववैपम्यायोगेन भ्रम प्रमाद्यदिभूतवृत्तिकाज्ञानपरिकल्पनस्यैव निर्दहणायम्, युगपदानाज्ञानसम्भवस्य विज्ञाननाद वदीरितत्वादिति । तदमाच्छून्यतैवाद्या विजयन इति शिवम् । इति दर्शनसर्वस्वेऽनिवर्चनीयतावादाद शून्यवादापरिष्कारप्रकारः ।

स्वातन्त्र्यवादः ।

अयोक्तवादद्वये ज्ञानज्ञेयाभेदातिरिक्तांशं निराकर्तुं नित्यं स्फुरणतत्त्वं च वेदान्तिसाधारणेन व्यवस्थापयितुं काश्मीरिक्शैवाद्वैतमतमनुसृत्य स्वातन्त्र्यवादः प्रस्तूयते ।

विज्ञानवादात्करीत्या ज्ञानस्य स्वातिरिक्ताविषयकत्वव्यवस्थितौ यदि तस्य क्षणिकत्वं तदा घटमहमज्ञासिपमित्यादिरनुभवो नानुबुध्येत, न ह्ययं भ्रमो बाधकाभावात्, न च पूर्वकालीनस्य ज्ञानस्यैतत्कालीनज्ञानमिन्नत्वे तद्विषयत्वसम्भवः । यत्तु—स्याच्चात्मोपगमेऽपि पूर्वापदर्शितरीत्या स्वभावविशेषालम्बनध्रौण्येण स्वकारणसामर्थ्यविशेषरूपनयैव तादृशकार उपपादनीय इति; तस्मात्तन्म, स्वभावविशेषस्य सर्वसाधारणस्य स्वातन्त्र्यनाम्नाऽस्माभिरपि समर्थयिष्यमाणत्वात्, परन्तुसौ स्वभावविशेषः क्षणिकस्य ज्ञानस्य वा स्थायिनो वेति विमर्शो द्वितीय एव कल्पो युक्तः, तत्र स्वभावविशेषस्याप्येकस्यैव कल्पनीयत्वेन लाघवात्, अन्यथा क्षणिकज्ञानस्यानुपत्तिदशायां तादृशस्वभावविशेषाणामनन्तानां कल्पनम्, पूर्वपूर्वज्ञानेषु च तदीयानन्तसम्बन्धकल्पनम्, तादृशस्वभावानां पूर्वपूर्वज्ञानेषु सत्त्वेऽपि घटमहमज्ञासिपमित्यादिरनुभवः कुतो नानजनिष्टेति पर्यनुयोगवारणाय तदुत्पादविरोधिस्वभावानामनन्तानां कल्पनम्, परस्परविरुद्धस्वभावानाम् सामानाधिकरण्यकल्पनम्, सामानाधिकरण्ये च सति विरोध एव नैति पुनरयुक्तपर्यनुयोगवारणायानन्तस्वभावात्परकल्पनम्, पुनश्चैवम्, उक्तज्ञानोत्पादविरोधिस्वभावविशेषधारोच्छेदिस्वभावविशेषस्य चोक्तज्ञानजनकज्ञाने कल्पनम्, पुनश्च तस्यामेव धारायां कालान्तरे कल्प्यमानोक्तज्ञानजातीयज्ञाननिर्वाहाय तदुत्पादानुकूलतद्विरोधिस्वभावधारकल्पने चैत्यादि ब्रह्मि मध्यस्थतामास्थाय कस्य प्रमाणस्य गौचरो येन नित्यामेकामनुभूतिं नातिष्ठसे । नित्ये ह्येकमन स्वभावे सर्वदैकाकारभासप्रसङ्गमज्ञायापर्यनुयोज्यत्वमपि कल्पयेत्, अनित्यानां तु जीवनमपि यदा परोपजीवकम्, तदा कथमपर्यनुयोज्यत्वम् । एतावता च तत्तत्स्वभावविशेषस्य तत्तज्ज्ञानात्मकत्वेऽपि बाधकमुक्तप्रायम्, पूर्वज्ञानेनेदानीमेवेदं ज्ञानं कुतो जनितमित्यत्र स्वभावविशेषेणोत्तरस्य पूर्वज्ञानत्वे एव पर्यवसानेनानुत्तरत्वाच्च । तदित्यम्—

“एवमन्योन्यमिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ।
ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥
नचेदन्तः कृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।
स्यादेकश्चिद्ब्रह्मपुर्णानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥”

इति यदुक्तमुत्पलदेवैस्तदुत्पादितम् । अयं घट इत्यादिज्ञानशक्तिः, घटमहमज्ञासिपमित्यादिः स्मृतिशक्तिः, व्यापृत्तेर्वस्तुतोऽभावेन तदवगाहिनी विक्ल्पात्मिकाऽपोहनशक्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथ नित्यत्वे प्रागुक्तस्य बाधकस्य का गतिरिति चेत्, दुर्गतरेव, सादृशचिदसिद्धौ बाधकस्यैवोक्तरीत्याऽसिद्धेः, तत्सिद्धौ तु बाधकं तस्याः किं करिष्यति, इत्युक्तं घटधीनसिद्धिकतया तदनुकूलतयैव वक्तव्यंति । न च बाधकज्ञानं सामग्र्यभावादेव पूर्वमनुत्पन्नमिति समाधानसम्भव इति वाच्यम् । सामग्र्या अपि ज्ञानात्मकतया पूर्वमापाद्यन्वात् । एवं शून्यवादेऽपि शक्यं पर्यनुयोज्यम्, तेन शून्यताया असाधनीयत्वेऽपि परमतनिरासमुत्प्रेनाधिकसिद्धेरवश्योपेयत्वेन तत्र पर्यनुयोगस्य दुर्गोत्पत्त्यात् । तेन सांप्रतसामग्रीसङ्गबोऽनुमन्तव्य इति चेदंतदेव

कृतः ? व्यवहारानुरोधादिति चेन्नन्वस्माभिरपि पूर्वज्ञानानुसन्धानावीनव्यवहारानुरोधादेव नित्यं स्फुरणमास्थितमिति किञ्चन पश्यसि । न च तथाप्यत्रिनिगम्यत्वम् ; लाघवस्य विनिगमकत्वान् । न च क्षणिकैरपि निर्वाहसम्भवः, क्षणिकत्वस्यैवोक्तरीत्या निर्वाहस्यासम्भवे क्षणिकैर्निर्वाहसम्भवोक्तेरुक्तप्रलापत्वान् । नित्यत्वस्यापि निर्वाहस्यासम्भवे नित्येनापि निर्वाहसम्भवाभिधानमुक्तकृत्यमेवेति चेत्, निर्धर्मकत्वायामेव तात्पर्यात् । तत्किमस्थिरवृत्तिज्ञानानुपगम्येव ? तदुपगतस्य प्रक्रियामात्रं वात् । निर्वाहकत्वमपि धर्मः प्रक्रियापतित एव, कथं च निर्धर्मकेऽस्त्विति चेद्भ्रमस्तुतो निर्वाहकत्वस्याप्यनिर्वाह्यत्वात् ।

एवञ्च क्षणिकं वा कतिपयकालावस्थायिनं वा कालत्रयावच्छिन्नं वा भवदुक्तं बाधकं बाधताम्, को वारयति, कालानवच्छिन्नं तु कथं बाधताम् । हन्तैवमलोकत्वं प्रसक्तमिति चेद्वद्वा यदि कालानवच्छिन्नमलीकं तदा कालोऽप्यात्माश्रयमिया कालानवच्छिन्नो मन्तव्य इति सोऽप्यलोक इत्यलीकानवच्छिन्नमलीकमलीकावच्छिन्नं तु परमार्थसदित्यर्थकं वाक्यं ब्रुवाणः इलाघनीयप्रदो भवान् । तस्मात्सूर्यादिसञ्चाररामककालस्तावच्चदात्मकमहाकालेनानुपाश्रितत्वेनावच्छिन्नः तादृशमहाकालस्तु न केनापि कालेनावच्छिन्न इति धर्मिप्राहकमानवाधेन नोक्तकल्पनोन्मेषोऽपि । तदिदमभिप्रेत्योक्तं खण्डने “कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचारः” इति ।

किञ्च भवदोयवास्यघटकीभूतकालपदार्थश्चिद्वाऽचिद्वा, न द्वितीयोऽपसिद्धान्तात् । नाद्यः, तथासति चिदवच्छिन्नत्वस्य चिदतादात्म्ये पर्यवसन्नावेन तस्य च चिति मयाऽप्यगभ्युपगतत्वेन कथमलीकत्वशङ्कापि । तदेतेन—

“इह कालो नामेदम्भावविशिष्टस्य विशेषणतामवलम्बमानस्तं विशिष्टीकुर्वन् तत्सङ्कोचान्तरं सम्पादयति, आधनश्च चित्स्वभावत्वादिदमिति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायत्तः, न च स्वप्रकाशो योजकान्तरमस्ति” इत्यभिनवगुणपदोक्तमप्युपपादनीयम् । अयमात्मनिव्यवहारस्तु न विश्वोत्तीर्णविगाहने धर्मोऽपि तु नरशक्त्याःमताविशिष्टावगाहन इति परतो व्यक्तं भविष्यति । इदमयमेव हि जडत्वम्, क्रियात्मककालोऽपि च तादृशः, न च निर्धर्मकस्य नैतन्मयस्य उजविशिष्टत्वसम्भवः, विरोधान् तदधीनसिद्धिकस्य च तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेरिति ।

विच्छालीकं स्फुरति नवा, नचेत् नथमलीकत्वप्रसङ्गः ; स्फुरति चेत्, तस्फुरणात्मकमेव मन्वन्तराभावादिति कथमलोकत्वप्रसङ्गः, नहि स्फुरणमिन्न सत्स्वरूपं किञ्चिदलीकम्, बुद्धिरेव हि तत्र तादृशी । तदाह शिवदृष्टिटीकाकृतं ‘भवत्स्वपि प्रकाशमानं चिद्रूपमेवेति । खण्डपदमूर्धरोमादिशब्देभ्य एकाकारधोरु न, सायाशक्तिवशाद्भिन्नतया प्रथितशब्देष्वपि त्रिपर्याकरणान्, इदं च व्युत्पन्नान्शु पन्नसाधारणम्, व्युत्पत्तिश्च शून्यवादीकरीत्या । एतेन कालानवच्छिन्नस्यपरिपरमार्थत्वे खण्डपादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति-नाशङ्कनीयम् । प्रतीतेः कालावच्छिन्नत्वे च प्रतीतिरूपतया खण्डपादेरपि तयारमौचित्यप्राप्तमित्यन्यत् । प्रक्रियादशायामन्तःकालतरङ्गस्वीकारेण क्षणिकविपर्ययादिज्ञानान्भ्युपगमान्, यदाहुरभिनवगुणपदाः “नवनवाभासाः प्रतिश्रुणुमुदपत्ययभाजः” इति ।

“नोत्स्येय चावधिर्ज्ञानं यावत्तिष्ठति स क्षणः ।
अन्यथा न स निर्वक्तुं निपुणैरपि पार्यते ॥”

इति च तन्त्रालोके । प्रकारान्तरेण क्षणनिर्घचनमङ्गस्तु नेह प्रत्यूयते, मन्दप्रयोजन-
त्वान् । न चैवं घटादौरपि तत्तत्क्षणिकज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न तु परमार्थचिद्रूपत्वमिति
शङ्कयम् । क्षणिकज्ञानानामपि चिद्विषयत्वेन तद्यत्त्वं तत्, तेषां भेदप्रतीतेराविर्भावतिरोभावप्रतीत्यश्च
भगवतश्चिद्रूपः स्वातन्त्र्यत्वमाकारमात्रसारत्वादिति बह्व्यसे । आह च—

मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा ।

कथिता ज्ञानसङ्कल्पाध्यवसायादिनामभिः" ॥ इति ॥

सैवेति । चित्तिशक्तिरेवेत्यर्थः । प्रासङ्गिकमिदम् । प्रकृतमनुसरामः—

अथास्त्वेवम्, तथापि नित्यत्वे नित्यत्वमस्ति न्वेत्यादिविकल्प्य निरसनस्य किमुत्तरम्,
एवं प्रकाशस्य व्यापकताया अप्यवशयोपेयत्वेन तस्य व्युत्पत्तिरतीत्या दाषभाजनत्वमेतरेति चेन्न,
नित्यत्वव्यापकत्वादिदं धर्मजातं तद्विशिष्टञ्च चिन्मात्रातिरिक्तमेवमवलम्ब्यते चिन्मात्रं वा ।
नाद्यः, तदपलापेऽस्माकं क्षयभावात्, नहि घटे निषिद्धे पटो निषिद्धो भवति । नित्यत्ववैशिष्ट्यं
फलतोऽपलम्बते इति चेत्तस्यापि चिदतिरेको वा तदनतिरेको वेति विकल्पत्वात् । न द्वितीयः,
चिद्रूपापलापस्य भवतोऽप्यनिष्टत्वात् । क्षणिकत्वविरिष्टं मदिष्टमिति चेन् । क्षणिकत्वस्याप्युक्तरीत्या
दो.स्थयात्, तस्मात्सर्वधर्मविद्यर्जितं सर्ववस्त्वनाधिक्यं किमपि लोकोत्तरं तत्र मन्.शयोपेयम्,
एवं च चिद्वदधर्मोऽप्यस्य तद्भेदकशब्दो न भवतरति, सर्वधर्मशक्तिव्यापिमाद्येण तु तस्य
शून्यत्वमप्युक्त्यमानं न कामपि क्षतिभावनोति, निस्स्वरूपत्वं तु कुतः ? एवं च स्वतः सिद्धि
रपि स्वैतरानपेक्षतया निर्धर्मकस्यैव सम्भविनी न तु क्षणिकज्ञानस्य । तदेत सर्वमभिप्रे-
त्याह एतद्वक्तारः—“प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतःसिद्धिसम्भवेन जडात्मनां धर्माणां केषामपि
तदन्तर्भावानुपपत्ते” इति । उक्तञ्च वेदान्तिमतेव—

“अन्तर्भावे तु बाह्यानां चास्वभावो निरञ्जनः ।

यदिर्भावे तु बाह्याच्चित्तस्य भाषां निरञ्जनः” ॥ इति ॥

एवञ्च दिव्यलोचनमुन्मील्यैशालोचितं वेदान्तिभिः ‘साक्षिणो बाधासम्भव’ इति ।
तद्विकल्पस्तु शून्यवादी सधर्मकमेव सर्वं बाधमानो ध्यातो मोदत इति । धर्मिणो भिन्नस्य
भिन्नाभिन्नस्य वा तत्समसत्तावस्यैव धर्मपदसुरयार्थत्वम्, अयन्ताभिन्ने तु धर्मत्वं परिभा-
षामात्रमेव, एवञ्च स्वोक्तमिदं निर्धर्मकत्वमभिनवगुणप्रदौरपि, यदाहुस्तन्त्रालोके—

“नचास्य त्रिभुतागोऽयं धर्मोऽन्योन्यं धिमिद्यते ।

एक एवात्य धर्मोऽसौ सवांक्षेपेण वर्तते ॥

तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जनसो विधिः” । इति ।

विभुवादेः प्रकाशात्मकत्वेन परस्परमप्येक्यमेवेत्यहम्प्रपवमशास्त्र्याभातन्त्र्यशक्तिरेव
माप्रयापि ततोऽनतिरिक्तावि धर्मशब्देन व्यपहितवत् इति तत्सप्रज्ञापानुसारिणी व्याख्या ।
अधिक्यत्वापि बह्यामः । एतेन विषयविषयिभावस्य निरन्तरता सांगृहात्वेन सम्बन्धिनोरपि
तथावर्गावपि प्रत्यादिष्टम् । उच्यते च चिद्विष्टौ विषयविषयिभावस्य तदन्तिरेके तन्निष्ठिरेव
तन्निष्ठिः, अनिरेके तु तद्विधेन चिद्राधरोरपराधेन मादृश्यनिप्रहमनुवृत्तिः । नच चिद्रोऽसिद्धौ
त्रिभुवनिरसनमपि सिद्धवतीत्युक्तम् । एवं च स्वरूपप्रमाणाभ्यां दस्तुसिद्धिरिति इयं दानिर्ध-
र्मकत्वादेव व्यभिचरिता । तदाह एतद्वक्तारः—“अस्तुतस्तु स्वात्मनिष्ठमेव चिद्रूप” इति ।
आह च तन्त्रालोककारोऽपि—

प्रमाणान्यपि वस्तूना जीवित्वा यानि तन्वने ।

तेषामपि परो जीव स एव परमेश्वर ॥ इति ॥

तद्विध निरूपित भ्रूणरगतत्वं अनौपाधिकप्रेमास्पदतया तु वेदान्तदर्शन इव तदानन्दा मकमपि । यौ वै भूमा त सुखम् ' आनन्द ब्रह्मणो रूप भित्त्यादिश्रुतेषु,

आ माऽऽनन्दमय सर्वभियहेतुवत् शिवे ।

भारादि यागमुच्यक्तमुखात्मध्याञ्च शङ्करि । ॥ '

इति परमानन्दतन्त्राच्च स्वरूपभूतसुखस्यापि पुरुषार्थत्वोपपत्तेरात्मसङ्गात्वेऽपि क्लेशानुपपत्तेश्च प्रकारस्तु शारदाया दर्शित । इदानीं तु वेदान्तसिद्धान्तात्वात्-उच्यते वाद वैदम्य निरूप्यते ।

तथाहि—यथा लौकिक प्रतिभासो न विमर्शाना मक् नचैव विमर्शावस्थ स्मृतिजन नयोग्यतानिपत्ततया तद्विकलमुपेक्षात्मक ज्ञान न स्यात्, न स्यादेव, मनाऽवधाने मया तृण शृष्टमि यादौ प्रमादृशान्- यपरपर्यायस्याहमर्थलग्नतया भानस्यौचित्यावर्जितत्वेन विमर्शा भकत्वापत्तौ स्मृतिजननयाग्यताया आवश्यकत्वात्, मनोऽवधानाभावे च ज्ञानोपपत्तेरेवासम्भ वात् नचाजिज्ञासितविषयकज्ञानानामुपेक्षा च सर्वानुभवसिद्धमेव तैश्च सरकाराजननेन स्मृ तिजननयाग्यताऽपि तत्र नास्तीति वाच्यम् अजिज्ञासितविषयकज्ञान हि दृढतरस्वातिरूप वैजा यविशेषविशिष्ट सरकार नाधत्ताम् सरकारमात्राधान तु कथ वार्यताम् एतेन सरकारा जनकत्वमुपेक्षावमिति परास्तम् । एवञ्च विशिष्य मनाऽवधान विना ज्ञानदर्शनऽपि सामान्यतो ऽपि मनाऽवधान विना ज्ञाना पत्तौ न मानम् । अहमर्थालग्नतया तु भानाभावे भानमपि जडप्रायमेव ।

तथा विश्वोत्तीर्णोऽपि प्रकारो विमर्शा मक एव । विमर्शश्चासौ चैत-यस्फुरत्तास्पन्द सत्तैश्वर्यादिशां द्रतोऽपि । चैत-यञ्च वेदान्तिनामिष न स्वव्यवहारे सविद-तरानपेक्ष-वपर्यव सन्न स्वप्रकाशात्ममात्रम्, अपि तु केवलत्वात्मभावे स्वात्मकनिश्वाकारतया च भाने इतरानपेक्ष-त्वम्, अत एव स्वात्मकवेद्यांशमाघा-यविवक्षाया विमर्शा-देन वेदकाशाघातविवक्षाया तु तद्व प्रकाशा-देना-यत इ-यपि वचिद्व्यवहार । वक्तव्यैतन्ममेव स्वात-यम्, इयमेवास्य शक्तिदेशा-युच्यते स्पन्दवमपि चिद्विचलनात्मक-वमुक्तार्थे एव पर्यवस्यति अ-न्यथाऽनित्य-रप्रसङ्ग-त् अतएवोक्तम्-

चिद्विचलनमेवावदन-यस्फुरण हि यत् ।

परिरेया विद्योघा-धेर्न सविदनया विना ॥ इति ।

अनन्यस्फुरण स्वयमेव तथा तथा प्रकाशमानवमिति तत्सम्प्रदाय । एवञ्च विश्व-स्यैव दृश्यमानस्य स्वात-प्रगर्भाभावे तस्य चिदात्मकत्वमेव ।

एतेन दृग्दृश्ययोर्दुर्पणप्रतिविम्बभावोऽप्यादर्शित प्रतिविम्बस्य दुर्पणपार्थक्ये मानाभावेन दुर्पणात्मकत्वेन दृग्दृश्ययोरेतन्मयैः विज्ञानवादे निरूपितस्य तेन विवक्षितावान् । विस्तर तु विव-तवादे वक्ष्याम । विम्बस्थानीयताया प्रकाशो विमर्शा-मके दुर्पणात्मकेऽपि व्यवहारस्तु भेदभौष-पारिकमादायैवत्यत्र नातीकामिनिषेष्टम्यम् । वक्तव्यविवक्षितार्थस्यैवाद्दर्शनीयत्वात् । प्रतिविम्ब-स्य भिन्नावस्थाद्वयत्वं न युक्त-कपि न मिथ्यात्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवञ्च जडभाषा-पमापैव चिद्विन्ततया प्रपन्नमा, तादृशप्रधनेऽपि मूलमुक्तत्वात्- एमेव । भेदस्यापि तद्व्यवहार-

कारणतयात् । एवञ्चात्र दर्शने वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गोऽपि नावतारणीयः, वैषम्याद्यात्मना दुःखित्वाशामना पुण्यापुण्यायात्मना च स्वयमेव स्फुरणात् । न चैवमितरापेक्षत्वमप्रसिद्धं कथं निविध्यते ? स्वपुष्पमित्यादिकल्पालोचनेन दत्तोत्तरत्वात् । न च सुखित्वादिरुपेणैव कुतो न भाति ? नित्यतात्मना भाने किमिदं स्वातन्त्र्यमपि तु परिच्छिन्नतिरेव । दुःखस्वरूपाननुभवे च सुखस्वरूपस्यैव विवेक्तुमशक्यत्वेनोक्तपर्यनुयोगम्येवा सम्भवात् । तस्माद्द्वन्द्व्यात्मना भानमपि फलतः सुखप्रतीत्य एव । आहृश्व-‘हिसाप्यनुप्रदः स्याद्ब्रह्मणदितां शक्यवैद्यक्य’ इति । सर्वथाऽपि स्वातन्त्र्यमपर्यनुयोज्यमेव । एतेन विश्वाकारत्वे सततमेव सर्वैराकारैः कुतो न भातीति परारतम् ।

प्रक्रियादशायान्तूक्तस्वातन्त्र्यशक्तिरेवेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण विभक्तव्या वयस्यते, सर्वस्यापि व्यवहारस्य त्रिनयनान्तरीयकत्वात्, ज्ञानशक्तिरप्यनुभवस्मृत्याद्यनेकशक्त्यात्मिका, ‘स तपोऽ-तप्यते’ति श्रुतिभिद्धमालोचनमपि ज्ञानशक्तिरूपमेव । सर्वं च सर्वभूमिकमेव, तद्विभिनानिगन्तस्य तद्विभिनत्वमिवात् । तथापि तु तत्तद्रूपस्य प्राधान्याप्राधान्यविवक्षायामुक्तत्रिकव्यवहारः । एवं तदेव परपरापरापरात्मकं क्रमेणाभेद-भेदाभेद-भेदभानप्रयोजकमनुत्तरेच्छोन्मेषात्मकं ‘अ इ ए’ इति नातृकाक्रमव्यवहृषं ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीद्’ ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ ‘सत्त्व त्यक्त्वाभवत्’ इतिश्रुतिभिः क्रमेणावगाहितं शिवशक्तिनरात्मकं ‘अहं भवामि, त्वं भवसि, इदं भवति’ इत्युक्त-ममभ्रमप्रथमपुरुषैः समीञ्जितमीक्ष्यते, परमेश्वरो हि प्रथमं तदस्य इवेति प्रथमपुरुषः, उपास-नादशायां तु स्वमित्यवभासते इति मध्यमपुरुषः, तत्त्ववेदनवेलायां त्वहमिति च्वास्तीत्युत्तम-पुरुषः । एवं च पूर्णाहन्तोत्लेखिपरामर्शमादायैव परश्वम् । तदाह-

‘यस्मात्क्षरमततोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

ततोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः

उत्तमः पुरुषस्त्वग्यः परमात्मेत्युदाहृत’ इति ॥

शक्तिरत्वमेवाक्षरमित्युक्तम्, नरतरव तु क्षरमिति, अत्रैव घटादेरन्तर्भावः । इदन्ता-स्पदतयैव तेषु चिरत्वे सत्यपि जडत्वव्यवहारः । जडेऽपि च्वास्तिपरतत्त्वात्कनाध्यवसानेन तु ‘मेरुः शिप्परिणामहम्’ इत्युत्तमपुरुषप्रयोगः । यदाह तन्त्रालोके-

तस्यैव तु स्वतन्त्रत्वाद्द्विगुणं जडविद्वपुरिति,

शक्तिरुपताध्यवसानेन तु ‘श्रुतुत प्रावाण’ इतिमध्यमपुरुषप्रयोगः । एवमन्यत्रापि साङ्गर्षं ब्रह्मण्यम् । सम्प्रदायवस्थ सिद्धान्तोपासनाचारत्रितयपर्याप्तत्वेऽपि सिद्धान्तमात्रसंशोध-नाय प्रवृत्त्य मे इहोपासनादितौधमनारुहैव किञ्चिदभिधाने विज्ञैर्न्यूनता न देशनीया । एतावता च त्रिकदर्शनत्वमपि व्याख्यातम् । अयं च सामान्यविभागः ।

अथावगतमेतत्, मपञ्चस्तु सोपादानो वा निरुपादानो वा, नाद्यः, शिवस्यातिरिक्तो-पादानापेक्षित्येऽद्वैतभङ्गान्, यत्तु साक्षिणात्विशिष्टाद्वैतशैवैः श्रीकण्ठभाष्यादौ-नामरूप-विभागानर्हसूक्ष्मविदां च्वास्तिशक्तिविशिष्टतया केवलः शिवः सर्गकाले स्वसङ्कल्पमात्रेणोपा-दानकारणमनपेक्ष्यैव तत्तन्नामविशिष्टं सकलं चिदन्दिर्द्यज्जातं प्रकाशयतीत्युक्ती ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’ ‘तस्माद्द्विराद्यत’ इत्यादिभुभ्या मायापुरुषयोरुपादानत्वसिद्धौ कथं निरु-पादानत्वमित्याशङ्क्य यथा घटतिष्पती कुलालस्य स्वशरीरप्रथक्त्वेन मृत्पिण्ड उपादानं दृश्यते तथा न परमेश्वराप्यकस्मिद् मायाद्युपादानमपि स्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन परमेश्वरविशिष्टमेव-

त्येव निरुपादानत्वमित्युक्तम्, तदतिरिक्तोपादानापेक्षायामेव पर्यवस्यतीति तत्रापि गार्होपपत्तिः, विशिष्टाद्वैतवादाभ्य निराकरिष्यमाणत्वात्। स्वमेवोपादानत्वे तु विकारिस्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, भावकार्यस्य सोपादानत्वस्याप्रसङ्गात्, प्रकृत्यादितत्त्वस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेति चेन्न, कार्यकारणभावस्तावद्विधा, पारमार्थिकः कल्पितश्च, तत्र परमेश्वर एव तथातथा भातीत्याद्य। वाजादङ्कुर इत्यादिलौकिकदृष्ट्या तु द्वितीयः, समादायैव च प्रकृत्यादितत्त्वोपवर्णनम्। तत्रापि तु बीजात्वेना भातः सन् परमेश्वर एवाङ्कुरात्वेना भातीति पारमार्थिकः कार्यकारणभावोऽनुपगत एव, कुलालस्यापि शिवानतिरेकात् घटेऽपि शिवस्य कर्तृत्वम्। नन्वेवं फलतो निरुपादानत्वमेवोपादानत्वमित्युक्तव्याप्तिभङ्ग एवेति चेत्सदम्, योगाच्छान्तिर्भित्तघटादौ निरुपादाने व्यभिचारान्, न च तत्रापि योगाच्छ्रया घटाकारेण परमाणुसंघट्टनम्; साक्षात्स्य लोकेऽक्लृप्तत्वात्, द्वयशुादिप्रमेण तयोपगमे च फागभ्येन योगाच्छ्रया कार्यसिद्धयनुपपत्तेः। अतएव विद्युल्लेपायामारम्भवादभङ्गो वेदान्तिभिरपि दर्शयते, चेतनस्यैव चेतनानुरोधिताया लोके दर्शनाच्च, योगिसामर्थ्यस्यावश्यादरणीयत्वे परमाणुदुरापहस्य निष्प्रयोजन गतम्। एतेनाद्य कार्येऽपि निरुपादानत्वं समर्थनीयम्। किञ्चान्यथाह्यतेः शारदायां निरस्ववेतामरशतेश्च विज्ञानवादे दर्शितत्वेन कृत्वा तावपि तादृशव्याप्तिर्भवेत्। व्याप्तिरज्ज्ञानोपायप्रयत्ने शारदायाञ्च दीपितमेतत्। आद्भुश्रोत्पलदेवाः—

“चिदासीत् हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः।

योगीव निरुपादानमर्थजानं प्रकाशयेत् ॥” इति॥

“विश्वामित्रादयः सर्वे परिपकृतमाश्रयः।

उपादानोपकरणप्रयोजनविवर्जिताः ॥

श्वेच्छ्रया ससृजुः स्वर्गं सर्वमोगोपट्ट हितम्।

ईश्वरोऽनन्तशास्त्रत्वात्तन्त्रेऽन्वयान्नेच्छकः ॥

स्वेच्छामात्रेण सफलं सृजत्येव हि हान्त च ॥” इति च मानसोल्लासस्रष्टरः।

अथ भवतु वेदान्तिसम्मतानाद्यविद्यैवोपादानम्, तस्याश्च मिथशाभूततया न विद्याहपे प्रत्ययसम्भव, समसत्ताकयोरेव विरोधादिति चेदत्रोत्पत्ते—साक्षात्कृतात्मत्वेनापि योगिना घटादिनिर्माणास्य चोपविद्याया असम्भवात्। तत्र प्रपूरेवाविक्रिते चैतस्यापि साक्षात्कृतात्मत्वे का गतिः?। तयोभावरणारानाशेऽपि निक्षेपारसद्भाव एव गतिः, एतच्च न तत्र भ्रमोऽपि आह्वारोप, अनुभयानुभाराश्च स लौकिकप्रत्यक्षात्मक इति चेदन्तैर् योगान्दानुरोधात्तत्र निक्षेपारा परिणत इत्युक्तं स्यात् तत्र चावाचि नाचेतनस्य चेतनेऽनुरोधात्तत्रोपविति। योगमाहात्म्यादरे चोपादानत्वसत्त्वेन कृतम्। एतेन प्रकृतिपरिणामपक्षेऽपि विसृष्टः। किञ्चाविद्या तावदेकजातीया, नचैकजातीयस्य वस्तुनो गगनादिक सूक्ष्मं पृथिव्यादिकं च स्थूलं प्रति दृष्टचरमुपादानत्वम्, लोकप्रसिद्धोपादानाभावानभ्युपगमे चानुपादानत्वं गतेषुऽनुदान्यायेत दुर्निवारम्, नदि पारिमापिकपदार्थैर्लोकव्यवहारा निर्वोहः। किञ्च मिथशाभूताया अपि तदवा अनादित्वमित्यत्र वस्तुत्वमावातिरिचरयोपे द्वयलक्षस्यासम्भवेन प्रकृत्यभाय एव स्वात्मकविधात्मना भासनेनैव आरम्भम्, स एव ह्यस्माभिः स्वात्म्यशक्ति-शास्त्रेनोच्यते इति कृत्वातिरिचरपदार्थकल्पनया।

न वा तस्यां प्रमाणावपि, परिपूर्णानन्दाप्रधानस्य स्वरूपगोपनकारिण्या क्रियाशक्त्यैवोपपत्तेस्तदन्वधानुपपत्तेरप्रसरात्, धर्मस्य प्रपञ्चस्य वा सोपादानस्वान्यधानुपपत्तेरुक्तगीर्णैव वक्तुमशक्यत्वात्, "तमः आसीत्" "नीहारेण प्रावृत्ताः" "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "भूयश्चान्ते विश्वमायानितुत्ति." "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतीनां च यथासम्भवं तादृशक्रियाशक्तिपरतयाऽपूर्णमन्यतारूपज्ञानपरतया बक्ष्यमाणतत्त्वान्तर्गतप्रकृतिपरतया च योजयितुं शक्यत्वात्, परिपूर्णमन्यतारूपतं विरोधितयाऽनृतशब्देनोक्तक्रियाशक्तेरुक्तज्ञानस्य वा व्यपदेशसम्भवेन "अनृतेन प्रन्यूढा" इति श्रुतेरपि सामञ्जस्यात् । स्वरूपावारकत्वस्य वस्तुदिविज्ञानस्य भवताऽपि वक्तव्यत्वात् । विवादपदं प्रमाणाज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्त्याद्यनुमानानाश्चानुकूलतर्कस्यन्यत्वात् । 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'त्यादिप्रत्यक्षान्यधानुपपत्तेस्तु न प्रसरः, तथाहि—प्रतियोगिसिद्धयसिद्धिभ्यां तादृशज्ञानस्य व्याहृतत्वेन भावरूपाज्ञानस्य तद्विपयता वरूपते, तथा सति तस्य सात्तिभास्यतया तदवच्छेदकतया विषयावगाहनेऽपि क्षत्यभावात् । परन्त्वज्ञानस्य ज्ञानाभावव्याप्यतया ज्ञानाभावस्यापि भवेत्ताऽनुमन्तव्यतयाऽवलम्बप्राप्तानकल्पनापेक्षया क्लृप्तज्ञानाभावस्यैव सात्तिभास्यताकल्पने लाघवात्, सात्तिरूपाभावज्ञानं च प्रति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणतायाः अकल्पनीयत्वात्, कल्पनायाः फलबलमूलत्वात्, अतएवाभावविशेषणज्ञानविशेषणतया त्वदुक्तार्थादपि सात्तिभास्यत्वेऽपि न क्वतिः । अनुपलब्धिगम्य एवाभावो न तु सात्तिभास्य इति तु न परमेश्वरानुशासनम् । पटेऽपि घटज्ञानाभावंसदृभावेन स्वात्मनि घटाज्ञानं साक्षात्करोमीतिवत् पटे घटाज्ञानं साक्षात्करोमीति व्यवहारापत्तेरदमर्थे एव घटज्ञानाभावस्य सात्तिभास्यत्वकल्पनया वारणसम्भवान्, अतएव सुपुत्रावपि निर्विकल्पकसात्तिभास्यत्वेन जागरायां 'न-किञ्चिदवेदिप' मिति म्मरणोपपत्तिः, भाव एव निर्विकल्पकवेद्य इत्यव्यतिरिक्तधर्मिकल्पनापत्त्याऽवधीरणीयत्वात्, विषयविशेष-विशेषितरूपेण तु न सुपुत्रो सात्तिवेद्यत्वम् । न वा ज्ञानाभावे ज्ञानवच्छेदासम्भयमाश्रयत्वस्य लिङ्गाऽपि न सम्भवति, वपेक्षात्मकज्ञानस्य निराकृतत्वेन व्यभिचाराभावात्, तस्वीकार-पक्षेऽपि वा न व्यभिचाराप्रतिस्नधानदशायामनुमितेरनुपपत्तिः, नहि वस्तुंगत्या साध्यवति व्यभिचारिलिङ्गेनापि नातुमितिः प्रमात्सोपपत्ते । भवतु च सूत्रा शीत्त्वा वा कथमपि भावरूपा-ज्ञानपक्षेऽपामाश्रयज्ञानानास्कन्दित्वापनिश्चयाभावत्वादिना तत्र तत्र कारणताकल्पनापेक्ष्य भावरूपाद्यवदाज्ञानत्वेन कारणताकल्पने लाघवम्, तथापि तादृशज्ञानस्वमस्मदुक्तशक्तिविशेषे एवास्ताम्, मिथ्यात्वं तु तस्य कुतोऽनुरोधात्, प्रकाशविषयत्वे विज्ञानवादोक्तरीत्या प्रकाशात्मकतया सत्यत्वावश्यभावात्, तद्विषयत्वे तु तन्मैव स्यादिति कृतं विस्तरं । तदुक्तं शैवैः—

"प्रकाशमानं न दृमक प्रकाशात्
स च प्रकाशो न दृथग् विगशान् ।
नान्यो विमशोऽहमित् स्वरूपा—
यद्दं स्वरूपोरिम चिदेकरूपः ॥" इति ।

पूर्वोक्तं कल्पितमेव कार्यकारणभावमादाय तु त्रिशिष्य तत्त्वविभागोऽपि, तत्र पञ्च-विंशतिः पुरुषान्तानि तत्त्वानि साह-रूपवत्, पुरुषस्तु पशुरेव, तस्वच्छापूर्णमन्यत्वरूपाणव-मलविशिष्टत्वं नियनिकालरागविद्याललात्मककञ्चुकपञ्चकत्रिशिष्टत्वं वा, पतेपां च प्रमेण-व्यापकत्वनिर्पत्तयपूर्णत्वसर्वस्वसर्वकृत्वविरुद्धस्वरूपमवसेयम्, निर्वाणितस्वतन्त्रप्रकाश-

एव च स्वरूपतिरोधितस्या पशुतां गतः । अनादित्वञ्च दर्शनान्तरवत्संसारण्येष्टमेवेति स्वी-
कृतं त्रयोदशाह्निके श्रौतन्त्रालोके । स्वरूपतिरोधितसात्मकमायाशक्तेरनादिवेऽपि संसारः
सादिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । “यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं घोरः संसारसागरः । शिवोऽपि हि
तथानादिः संसारान्मोक्षकः स्मृतः” इत्युक्तेः । मोक्षसाध्य पशोस्तादृशास्वातन्त्र्यशक्तयभिन्न-
प्रकाशात्मक एव, “मोक्षस्य नैव किञ्चिद्द्वानास्ति न चापि गमनमन्यत्र । अज्ञानप्रन्थिभिदा
स्वशक्तयभिव्यक्तता मोक्षः” इतिपरमार्थसारेऽभिनवगुणप्रपादोक्तरेष्यत्रैव तात्पर्यम् । जीवनमु-
क्तिदशा तु वेदान्तवदेवेति तत्रैवाभिव्यक्तम् । विवर्तवादे भाविशक्तिस्वरूपालोचनप्रणाल्या तु
विदेहमुक्तावपि शब्दभेद एव । बन्धस्य वस्तुतोऽभावेन तु तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मोक्षोऽपि
नास्तीति वेदान्तवदेव व्यत्रहियते । बन्धवीकृतं तन्त्रालोकटीकायाम्—

“संसारोऽस्ति न तत्त्वतस्तनुभृतां बन्धस्य वातैव का ।

बन्धो यस्य न जातु तस्य त्रितथा मुक्तस्य मुक्तिक्रिया ॥

मिथ्यामोहकृदेप रञ्जुमुजगच्छायापिराचध्रमो

मा किञ्चिच्चयज मा गृहाण विरम स्वस्थो यथाऽवस्थितः ॥” इति ॥

प्रकाशात्मना सत्यत्वेऽपि बहिष्पद्वेनाभावमभिप्रेत्य मिथ्यात्वोत्तिरेतन्मतेऽपि सम्भवति । अ-
धिकं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः । तादृशपशुत्वप्रयोजकं तु भेदप्रतीत्यात्मकं मायातत्त्वम्, तदुपरि
अहमिदमिति परामर्शात्मकं क्रियाशक्तिप्रधानं शुद्धविद्यातत्त्वम् । अत्राहन्तेदन्तयोः समी-
कृत्यावभासनम्, तत्रैवेदमंशप्राधान्ये ईश्वरतत्त्वं ज्ञानशक्तिप्रधानम्, अहमंशप्राधान्ये तु सदा-
शियतत्त्वमिच्छाशक्तिप्रधानम्, अहमित्येतावन्मात्रपरामर्शस्त्वानन्दशक्तिप्रधानं चैतन्यं शक्ति-
तत्त्वम्, लोकेऽपि क्वचित्प्रवर्तिष्यमाणस्य स्वात्मानम्नुसन्धायैव चिकीर्षितस्य शुद्धावारोहण-
दर्शानात्रायं दुरुहः पन्थाः । सर्वमेतत्तत्त्वव्यूहं गर्भीकृत्य वर्तमानं परिपूर्णानन्दमयं चिद्रूपं शिव-
तत्त्वम् । अतएव चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियेशक्तिपञ्चकस्यापि कश्चिद्दुस्लेहाः । अथ चैतन्य-
ज्ञानयोः को भेदः ? चैतन्यं तावदात्मस्वरूपमनुस्यूतमेव, तदेव त्वौक्त्येन बाह्याभासात्मकता-
मापन्नं ज्ञानशक्तिरित्यवस्थाभेदात्, बाह्यस्त्वदमंशः । एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि । अयं च प्रसिद्धो
विभागः, शिवाद्वैतप्रतिपत्तावेव सत्राहेन तु प्रक्रियामनादृत्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वोपवर्ण-
नमागमेषु दृश्यते, अत एवेतन्मतोपवर्णनपरेऽपि मानसोत्प्लासे तत्त्ववर्णनायां क्रमान्तरभ-
कारि । तन्त्रालोके तु—

“यत्तु सर्वादिभागात्म स्वतन्त्रं बोधमुन्दरम् ।

सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहुस्तत्त्वं परशिवाभिधम् ॥”

“एवं सृष्टिप्रलयाः प्राणै एवत्र निष्ठिताः ।

सोऽपि संविदि संविद्य चिन्मात्रेज्ञेयवर्जिते ॥

चिन्मात्रमेव देवी च सा परा परमेधरी ।

अष्टात्रिंशं च तन् तत्त्वं हृदयं तत्परात्परम् ॥”

इत्युच्यते । केचित्तु “पञ्चविंश आत्मा भवती”ति तैत्तिरीयश्रुत्यनुगृहीतानि पञ्चविंशतिरेव
तत्त्वानि, तानि च पञ्चभूतानि तन्मात्ररूपकं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चचर्मेन्द्रियाणि मज-
स्तद्वं मायाविशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकानि चत्वारोति, परिशिष्टानां त्वेतेष्वेवान्तर्भावः,
सर्वतत्त्वानीति तु षट्त्रिंश शिवशक्तिमन्मेलनमिति प्राहुः । सर्वसाध्यं तत्त्वनिवहः प्रागुदीरित-

त्रिकात्मक एव, त्रिकं च स्वातन्त्र्यरूपविमर्शात्मकमेव, विमर्शश्च प्रकाशात्मक एव । एतच्च श्रीविद्योपासकैः शाक्तैरप्यनुमन्यत एवेति शाक्तदर्शने त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डेऽभिव्यक्तम् । अत एव 'शक्तिविशिष्टयेव परं ब्रह्मेति तान्त्रिकसिद्धान्तेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदान्न प्रसूयो निर्धर्मकत्वमङ्ग' इति योगिनीहृदयसेतुवन्द्ये भास्कररायोऽप्युररीचकार । पारिभाषिको भावनो-
पनीतो वा शक्तिशक्तिमदादिष्ववहारो नाद्वैतवादिनं दुनोति । अधिकं तु शाक्तदर्शनीयं दर्शनीयं विवर्तवादे । शक्तिमाधान्यं तु वैबक्तिकं न भेदप्रसाधनस्य प्रभवति ।

एतेन—स्वातन्त्र्यादिशक्तिनिबद्धरततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा, आद्ये तद्विशिष्टस्याद्वैते द्वैतमेव पर्यवस्येत्, विशिष्टस्य विशेषणादिव्यतिरिक्तत्वे विशेषणादेर्विशिष्टस्य चाव-
शिष्टत्वात्, विशेषणाद्याव्यतिरिक्तत्वेऽपि विशेषणादोनामेव बहूनामवशोपानाद्वैत-
सिद्धिः । अतएव 'शक्तिस्तु शक्तिमद्वरूपाद्व्यतिरेकं न गच्छती' त्यभियुक्तवचनं
शक्तिशक्तिमतोराश्रयाश्रयिभावश्रौत्येऽप्यप्युक्तद्विसम्बन्धमिप्रायेण, तयोर्घटपटन्दा-
येन स्वतन्त्रपृथगवस्थानरूपभेदस्यैवासम्भवात्, सामरस्यापरपर्यायविशिष्टरूपतयैव च सयो-
रद्वैतब्रह्मादिपदार्थतोपगमादिति दाक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतवादिशैवमतमनुपादेयम्, अधिकं तु
विवर्तवादे वक्ष्यामः । भेदाभेदे तु विरोधानवस्थादिकमुक्तं प्राक् । द्वितीये तु प्रकाशतत्त्वमेकमपि
कथं नानात्मना भासते इति शाक्तार्थं स्वातन्त्र्यशक्तिमाहात्म्यादित्युत्तरस्य स्वयमेव नानात्मना
भासते इत्यर्थं पर्यवसानेन स्वयमेकमपि कथं तथा भासते इत्युक्तशङ्कायाः पुनरुज्जीवकत्वैना-
नुत्तरत्वादिति—नाशङ्कनीयम्, शक्तिशक्तिमतोः सर्वथैक्यात्, भेदस्य विषयरूपप्रतिभास-
माश्रयान्, स्वातन्त्र्यशरीरे च नानावेद्यतया भासेऽपि स्वैतरानपेक्षतायाः प्रविष्टान्न द्वितीय-
कल्पोक्तदोषः । चक्षुश्चाभिनवमुत्पादौः—

"पारमेधरशास्त्रे हि न च काणादृष्टिघत ।

शक्तोनां धर्मरूपाणामाश्रय कोऽपि कथ्यते ॥

ततश्च दृक्क्रियेच्छाद्या भिन्नाश्चेच्छक्तयस्तथा ।

एकः शिव इतीयं वाग् वस्तुशून्यैव जायते" इति ।

तस्मान्निरालमेव चिदद्वैतं विजृम्भत इति शिवम् । इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतायादे
स्वातन्त्र्यवादाः ।

निवर्तवादः ।

स्वातन्त्र्यवादानिष्पीडनम् ।

तदेव निरूपितमौपनिषदाद्वैतवादसिद्धिं मतप्रथम् । तेषां च परस्परमपि प्रतिद्वन्द्वित्वेऽपि विशिष्य बाह्यदृष्टिप्रधान तार्किकं प्रति प्रतिरोधिता, तेष्वपि केवलान्तरदृष्टिप्रधानो विज्ञानवादी, आन्तरप्रपञ्चानुरोधेन बाह्यप्रपञ्चनयनात्, उभयदृष्टिप्रधानस्तु ग्रन्थवादी, उभयोरप्यान्तरबाह्ययो सावृत्ततया समीकृत्य व्यवस्थापनात्, दिव्यलोचनमात्रप्रधानस्तु स्वातन्त्र्यवादी, यथावद्व्यवहारमन्वयस्थाप्यैव कालाकलितचिदानन्दद्वैतनिमग्नत्वात्, विस्फारितलोचनप्रयास्तु वेदान्तिनः, आन्तरबाह्यप्रपञ्चमनवर्धयैव तादृशाद्वैतसरसि निमज्जनात् । एवञ्च तन्मतानुसारेण द्वैतमिध्यात्वसिद्धये स्वल्पमेवेदानीं वक्तुमवशिष्यते ।

ननु किमेतेनापि, यदि हि द्वैतमिध्यात्वमस्ति तद्व्यस्येव, यदि नास्ति, तर्हि नास्येव, नहि केपाञ्चिद्व्यस्येनेन तद्विवर्तत, भवद्वीयमण्डनेन वा प्रवर्तत, न च तज्ज्ञापनमद्वैतप्रत्ययफलकम्, स्वातन्त्र्यवादीकरोत्यैवोपपत्ते, नापि वैराग्योत्पत्तिकलकम्, अचिरस्थिरत्वग्रहादेव तत्सम्भवात्, अशोपायस्योपायान्तरादूपकत्वम्, तथापि विशिष्य प्रयासो मन्दप्रयोजन एव, अचिरस्थिरत्वं निश्चिन्वनामपि विषयेषु प्रवृत्तिदर्शनं तु समानमेव, नहि प्रपञ्चमिध्यात्वं निश्चिन्वाना अपि सर्वे विरज्यन्ति, प्रत्युत बहुवो विषयभोगस्यापि मिध्यात्वेन तेन किमस्माकं हीयत इत्यनुशयाना अन्येभ्योऽप्यधिकं भुञ्जन् इत्यच्चे बहुलं विलोक्यते, तस्माद्भक्तिविशेषावर्जितेश्वरानुग्रह एव वैराग्यहेतुरिति युक्तम्, यदि च सोऽपि विषयद्वोपदर्शनमुत्पाद्यैव वैराग्यमर्जयति तदाप्युक्तमेव । न च मिध्यात्वं विना क्षयिष्णुत्वादिकमपि कथम्, मा भूरतज्ज्ञानं तु केन वायते, अन्यथा दर्शनान्तरवेदिनां तदनुत्पत्त्यापत्तेरिति चेन्न, दृढतरमिध्यात्वभावनाया ईश्वरानुक्तपासहकृतमिध्यात्वनिश्चयस्यैव वा वैराग्योत्पादकत्वात्, व्यभिचारस्वरयवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव चारणोय इति क्वचिदचिरस्थाविरचिन्वनेनैव वैराग्योत्पत्तावपि न क्षति, मुत्पत्तं प्रयोजनं तु मुक्तिप्रदानमाज्ञातकारविशेषीपयिकाद्वैतप्रतिपत्तिरेव मिध्यात्वोपपादनस्येति न प्रयासवैफल्यम्, द्वैतसत्यत्वेऽद्वैतानुरपत्ते ।

तथाहि—स्वातन्त्र्यवादी प्रपञ्च्य, विद्वदस्य सत्यत्व शिबोक्तगमानुरोधाद्बोध्यते, युक्त्युपपत्त्याद्वा, नाय, भवद्विरपि प्रमागतयाऽनुमते विज्ञानभैरवादी—

यत्किञ्चिदसकल रूप भैरवस्य प्रकीर्तितम् ।

तदसारतया देवि ! विज्ञेय शकजालवत् ॥

मायास्वप्नोपम चैव गन्धर्वनगरभ्रमम् ।

अन्यमिन्द्रजालाभिमिदु सर्वमवस्थितम् ॥

किं तत्रमिन्द्रजालस्य इति दाढ्याप्लममजेत् ॥”

इत्यादिरमेरुवर्चनानां जागरूकत्वात्, भवन्नये प्रकाशामतया शकजालादेरपि सत्यत्वेन तन्नयायेनासौरत्वात्कृत्सम्भवात् । यत्तु शिवदृष्टी सोमानन्दनाथे—

“निवृत्तप्रसरयस्वरत्वं यैर्वाक्यैर्वर्णितं क्वचिन् ।

शिवोक्तैस्तीव्रिरोध स्यात्सर्वसत्यत्ववादिन ॥”

इत्याशाद्वय विदवासात्यवशोधकवाक्यानामर्थवादानभिप्रायेण

‘विद्वन्तुच्छ्रववाक्यानां वैराग्यादर्थादिनाम् ।
तात्पर्येण न दोषोऽस्ति”.....

इत्युक्तम्. तत्र तत्रैव ग्रन्थेष्वर्थादपलादपि शिवतत्त्वसमर्थनवेलायाम्-

“सोऽरोदीदिति वेदेऽस्ति नार्थवादो निरर्थकः ।
विष्यद्भवेन चेत्सत्ता नासत्यस्वाहता स्थिता ॥
अर्थवादादपि फलं रात्रिकतुष्टु दर्शितम् ॥”

इति स्वयच्छर्मेव सर्वथा व्याहन्यते । अतएव ‘गुणवादस्तु’ इति सूत्रे निरालम्बो नार्थवाद इत्यभिप्रायेण ‘प्रजापतिरात्मनो वपाशुदविश्वदन्’ इति कथमिदं निरालम्बनमन्वाख्यायत इत्याक्षेपे “मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयविष्येते, तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापतिरेव योगी तस्मिन् काले पुण्य-कर्मोद्भवभ्युपगमेन पशूनामभाषास्त्वमाहात्म्येवात्मन एव पशुरुपममिनिर्माय वषोऽगनादि कृतवान्, ततोऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरःपशुरभिधत इतोऽश्मिदं कर्म प्रत्यातन्नफल्परम्, एवञ्च महता यत्नेन प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव । प्रति सृष्टि चतुर्लिङ्गनाथेन तुल्यनामप्रभावव्यापारस्वरूपत्वे नानि-त्यताप्रसङ्ग” इत्यभिधाय कुमारिलभट्टपादा अप्युत्तरमीमांसागतदेवताधिकरणन्यायमेवागत्याऽनुसस्यः । पूर्वज्ञोपनिषदात्मार्थवादेष्वपि तत्प्रतिपादितसर्वज्ञाद्विरोकारावदयकतया तन्निराकरणं भट्टपादानां वेदेषु स्वतः प्रामाण्यप्रतिपादादिफलकमेवेति नेह वितन्यते प्रम्यगौरवात् । अत एव खण्डनकारोऽप्युपनिषदा-मार्थवादत्वमुपेत्याप्युत्तरप्रामाणिकत्वप्रकरणेऽद्वैतसिद्धिमनुमेने । प्राज्ञो हि वेदान्तिनो वेदान्तेष्वाम्बोपा-सनविष्यन्प्रवेशमुपेत्यैवाद्वैतं ब्रह्मोर्रीचक्रुः । अत एवाद्वैतवादिभिरपि भर्तृहरिपादैर्वेदमुपकथ्य वाक्यपदाद्ये

तरयार्थवात्परूपाणि निदिच्य स्वविकल्पना ।
एकविनां द्वैतिनाञ्च प्रवादा बहुधा मताः ॥

इत्युपनिषदात्मार्थवादवगवादि । वेदस्य विधिगन्त्रादिपञ्चात्मकतायाः स्थितानुपनिषदां भूताथंवा-दे एवात्मभावनीयत्वादिति कुनमनुप्रसक्तेन । एवं च प्रकृते द्वैतमिच्छात्वे आगमोऽनुकूल एव तत्र प्रतिपूळ इति ।

अयास्वेवं युक्त्युपपत्त्यादिति द्वितीयः पक्षः, नच तथायुक्तविरोधस्तदवस्थ एव, युक्तिविरोधे आगमस्य भूतायंताया वस्तुमशयत्वात्, अन्यथा तस्मिन्दिपेटिकाऽसकृते, अत एव-

युक्त्यानुपेतामसतीं प्रकल्प्य यद्वासनामार्थनिराक्षेपयम् ।
आख्यानिष्ठास्यथंमगादि योर्द्वैर्माहं गतास्तत्र कथाञ्जदग्ने ॥

इति तर्कपादस्था भट्टपादा बुद्धमाप्तमिव सत्वाऽपि युक्तिविरोधेन क्षणिकत्वादिविषयकतदुक्ते-वैराग्योत्पादनफलरूपार्थवादर्त्वं यदन्तः सद्गच्छन्ते अन्यथोक्तरीत्या तस्याः सालम्बत्वे भट्टाभिधान-मत्यसद्भवं स्यात्, अत एव युक्त्यानुपेतामिति विशेषितमिति चेन्न, भवत्यक्षे प्रकाशामिधतया शुष्मै रज-तादेरपि सत्य वे उक्तान्नयचनानां गौगार्थतयाऽप्युपपादानसम्भवात्, अन्यथा प्रकाशस्यापि निस्सा-रावप्रसङ्गेन शून्यत्वस्यैवावचने । अथ प्रकाशमानस्य चिद्रूपत्वेऽपि विरोधिपरामर्शात्तरोद्गाद् रजतादेर्वि-धवात्स्यवहारस्यावश्यत्वे, स्ववहारप्रयोजनस्य सम्बन्धानभिध्यासानभेदः स्वोकार्य इत्यल स्म तिव-दृष्ट्यास्वास्यामुत्पलदेव ‘षट्शानरजतज्ञानयोर्द्वेणोरपि सत्यत्वे सम्बन्धमध्यत्वमेदस्तर्हि कथं’ मित्या-नाद्वैतमिति ‘शेखरस्य तादृशज्ञानयो विद्वेषः स्वोकार्यतथापि यथावदन्तं ‘नाप्रकाशः प्रकाशते इति चिद्रूपत्वात्सत्यं सर्वं’ मिति योगाचार्यसिद्धिज्ञानां भवनां जयदुन्दुभिर्नोपरमति तावदसौ न स्वी

कनुं शक्यः । न च वाच्यम् - दृष्टिदृष्टिवादे भवतो यथा 'इदं रजनं नेदं रजनमित्येतयोः प्रतिभासमात्रपारीरवा-
 वितोपेपि बाध्यवाचकभावः कथञ्चिद्, तथा सत्यत्वाविशेषेपि कथञ्च स्यादिति, यतो मिथ्यात्ववादेऽ-
 नुपपन्नो बाध्यवाचकभावो मिथ्यात्वमेवोपोद्गृह्येत्, अनुपपन्नत्वमेव हि मिथ्यात्वम् तदीयपरिष्कारात्-
 राणामप्यनुपपन्नत्वाद् अनुपपन्नत्वस्यात्वत्वाच्च मिथ्याभूतस्य च दन्मिथ्यात्वमपि न शक्यं निरूपयितुं
 तदिदमस्य गण्डोपरि स्फोट इव महामिथ्यात्वम्, एवञ्च वेदान्तिनं प्रति यः कोऽपि यस्य कस्यापि महती-
 यमन्तः पर्यनुयोगोऽभूद्भवति भविष्यति वा, स तस्मिन्मिथ्यात्वमेवोपोद्विलास एव, चित्तेनिर्भरकवेनैव पर्यनु-
 योगाविषयत्वात्, तद्वन्त्यस्य च भाषिकस्य वाभाषाया वाऽनुपपन्नत्वादेव, रक्षणीज्ञासुरवच्च वेदान्तिनाऽ-
 न्येन वा येन केनचिद्गुणस्य चिदतिरिक्तस्य निर्वाहकस्य निर्वाहस्य वा पदार्थस्य भेदं द्वैतप्रभेदाय तर्का-
 सुरशानानि प्रसूते । अधिकं तु शून्यवादे दूषोकमपम् । सत्यत्ववादे तु त्रैवं शक्यं वक्तुम्, तद् हि स्तोत्र-
 तोऽप्यनुपपत्तिः सत्यत्वं न मृष्यते, उपपन्नत्वमेव तद्गोप्यमेव वा हि सत्यत्वम् ।

एतेन—यत् "व्यवहारस्तु न कदाचिद्वास्तवोऽपि तु भ्रम एव" इतिनिवर्तित्वात्पुण्यत्वदेशे-
 दितम्, सम्बन्धसिद्धौ च सम्बन्धबुद्धेरन्तत्त्वमात्राद्द्वय "विरयमपीर्षं चिद्वेदेदाख्यातिसयञ्चान्तिरदमेव,
 भ्रान्तावपि चास्तौ पुनः स्वप्नद्विचन्द्रादिवद्भ्रान्ततानादिन संवादा" इति तेनैवोक्तम्, यच्च "रजतैकविम-
 शोऽप्यं" ति प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ "अपूर्णक्यातिरूपाऽव्यभिचारेण भ्रान्तितत्त्वम्, तद्गोप्यतामद्विपरीता-
 निर्वाण्यादिरयातयोऽप्युपगन्ताम् । ननु सत्यरूप्यज्ञानमप्यपूर्णक्यातिः । ततः किम् ? इदम्, भ्रमः
 सर्वं भ्रान्तिसिद्ध्यागच्छेत् । दिष्टया दृष्टिरग्निमीक्षयति आयुष्मतः, मायापदं हि सर्वं भ्रान्तिः, तत्रापि
 तु स्वप्ने स्वप्न इव गण्डे स्फोट इवापरेवं भ्रान्तिरच्यते, अत्रुच्यतेचित्तस्यापि विमर्शायास्तथैर्था"दि-
 त्यभिनवगुप्तपदैरकलितम्, यच्चैतरेव शैवदर्शनानुसारिपरमाथेसरे "विज्ञानान्तर्दामिप्राणविराड्देह-
 जातिविण्मन्ता । स्ववहारमात्रमेतत्परमाथेन तु न सत्येव" "रज्ज्वानारित भुजङ्गराजं कुर्वते च मृत्युप-
 पन्तम् । तद्ब्रह्मार्थमस्त्वनिरयोत्पत्तिमरणसुखदुःखम् । वर्णाश्रयादि चात्मन्वसदपि विभ्रमत्रलज्जवति"
 इति भाषितम्, तत्सर्वं तेषामेव प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादकवाक्यं र्थाहितमिति-दृग्गतस्यम् ।

किञ्चित्तरतावशोभिः सत्तात्रैविवर्धं भवद्दिहृदयप्रतीकृत्तमिति स्वयज्यते । अथारखेवमेव, प्रति-
 भासिकत्वावहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्तानात्वावेषगमे ह्यत्यन्तावात् । इयास्तु विशेषः, यद्भवन्मते प्राति-
 भासिकत्वावहारिकसत्तोर्मिथ्यात्वम्, मन्मते तु प्रकाशानानतया सत्यत्वम्, सत्येऽपि चोत्कर्षापर्यप्रथा
 स्वातन्त्र्यमूला, आहुद्रुचाभिनवगुप्तवादा-चेतेन एव तु तथा तथा भवति भगवान् भूरिभगो महादेवो
 निवायनुवर्तनोदकृद्घनधनतरत्वातन्त्रम्" इति । असारमित्दम्, उत्कर्षापर्यो वास्तवो वाऽवास्तवो वा,
 भाषे यथाशोऽज्ञानमिनिवेशः, नचोत्कर्षापर्योचिचदात्मकस्येऽपि चित्तो न तद्द्वयमकारमिति नाद्वैत-
 क्षतिः; अस्य पक्षस्य द्वैतमिथ्यात्वे परवसानस्य बक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयस्य विवर्तवाद्दर्शयोत्पत्ता इति
 स्वागतं त्रितीयतो तस्य । न च प्रकाशमना वास्तवत्वेऽपि वाद्यरूपेणवास्तवत्वमिति चाच्यम्, वाद्य-
 त्वं नाम प्रकाशमित्यत्रम्, अन्यस्यासंगमवान्, तथा च तदपि वास्तवं वाऽवास्तवं वेति विकल्पक-
 यलितमेव ।

एतेन—वैयर्थ्येण 'विद्यमजतिरिक्तमप्यतिरिक्तमिव भासते' ज्ञानं न भवतो विर्यं श्रेयं ज्ञा-
 गात्पट्टनदि । अतो न त्विनरतिक्वित्तरभाज्ञेदो न वास्तवः इत्यादिप्यवहारणां त्रिवर्तवादं विनाऽसा-
 ह्यमवगन्तव्यम् ।

एदपि बाष्पाभाससमिन्मन् शैतन्यमेव ज्ञानतन्त्रितिर्यादिरित्या ज्ञानेच्छात्त्रिवाशनीनां निरूप-
 णम्, तद्व्येतेन निररन्म्, बाष्पावस्य बाष्पाभासताभेदस्य च चेतने उत्पत्तीर्येव विकल्पत्वात् । एव-

म्बोक्तशक्तिप्रयस्य विद्यतान्तःशक्तित्वमेवायाति । चिच्छब्दस्तु ब्रह्मपर्याय इति चिच्छब्देः सायत्वमेव, पदाहुः श्रीविद्यारत्नसूत्रविधातारः "आत्मैवास्त्रण्डाकारः" "चैतन्यस्वरूपा चिच्छक्तिः" इति । "सत्यं ज्ञानं" मिति श्रुतौ तु चैतन्याभिप्रायेणैव ज्ञानशब्दप्रयोगो नतु वाद्यानाससम्भिन्नाभिप्रायेणेति न तद्वि-
रोधः । वस्तुतस्तु यदप्रापिंशं तत्र प्रागुपनिर्णितं सैवोपनिपदी चितिः, अन्यस्तु सर्वं शक्यतान्तःपाति ।
उक्तञ्च शाकदशने त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे—

त्रिपुराऽनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी सर्वसाक्षिणी ।

सा चितिः सर्वतः पूर्णा परिच्छेदविद्यजनात् ॥ इति

त्रिपुरा हरिहरादित्रिकादपि पूर्वं सज्जानात् । "त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्प्रथमीमवत्वाच्च
पुरैव देव्याः । लये त्रिलोक्या अपि पूरणवात्प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नामे" ति प्रपञ्चसारे श्रीभग-
वत्पादोक्तेः । शक्तिशब्दस्तु तत्रपर्यायः 'स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः कैवल्यम्' "चितिशक्तिरप्रतिस-
ङ्गमे" ति योगनिबन्धेषु तथा दर्शनात् । "शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम्" इत्यभिप्रायेण त्वनन्तेश्चुक्तम्; यथा च
शाक्त्यान्तराणां विद्यतत्वेषु "अनन्तशक्त्यैक्यरूपिणां" एवमेव "पूर्वं जगत्विद्यतामैकरूपं सत्यमुदीरितं"
मित्युक्तज्ञानखण्डवाक्यान्तरेण च न विरोधस्तथाऽनुपदं पदयामः । चितिरिति शक्तिरिति स्त्रीलिङ्गशब्द-
प्रयोगस्तु भावनाविशेषायतः । वस्तुतस्तु निर्विशेषतैव । तदुक्तं तत्रैव—

"न स्त्री न पण्डो न गुमास्त्रिपुरा चिच्छरीरिणी ।

अवाह्मनसगम्या सा चैत्यनिमुक्तचिन्मयी" ॥ इति

चेत्यनिमुक्तचिन्मयेन चिन्नास्यस्य मित्यात्वं सूचितम् । अतएव पदार्थानां स्वभास्यस्य दुर्विच्छेदत्वेन
विचारासहस्रमालोच्य तत्र—

"अत एव हि भावानां विचारासहस्ररूपता ।

तथाहि सर्वालोको हि वस्तुनामवभासकः ॥

उल्लादिदिवान्धानां विपरीतोऽन्वकारवात् ।

प्रकाशावाग्धकारत्वेन विचिक्रेऽनयोः श्रुते ॥

पूर्वं विषं कस्यचिदस्यादविषं कस्यचिद्वैत् ।

मनुष्यादेः प्रतिपातकरी भिचिर्हि लक्ष्यते ॥

योगिनां गुह्यकार्शनामप्रतिपातलक्षणा ।

कालेऽज्ञात् दीर्घो यो मनुष्यादिप्रभाविनः ॥

स एव विपरीतो धी देवानां योगिनामपि ।

दर्पणे भासमानस्य दूरादे दूरता यथा ॥

तथैवास्य स्वभावोऽपि विचारे न विपरीतवेत् ।

अत आश्चर्यरूपेण विना नास्ति हि किञ्चन ॥

यदस्तीति भाति तत्तु चित्तरेव महेश्वरी" इति

संवेदनं सत्यमेकं सर्वेषां तत्र कल्पितम् ।

आदर्शनगरप्रणयं सृष्टैव प्रमायितम् । इति श्लोकम् ।

अतएवेति । चैत्यस्य अपिगणारिषेन चित्तेश्चानुस्यूतत्वेनेत्यर्थः । यदस्तीत्यादिनाऽचिच्छानानुपे-
धोऽभिहितः । सर्वेषां तत्र कल्पितमित्यनेन प्रकारभावस्य मित्यात्वेऽप्यप्यत्वं न तु सत्यत्वस्याप्यप्यमित्य-
सूचितम् । एतस्य परत उपपादित्वत्वे । अतएव सदस्यमामसद्व्येऽपि "मित्यात्रगदधिष्ठातेश्चुक्तम्,

तत्रापिष्ठानपदस्य कर्मण्युपरया मत्वर्थावाचप्रत्ययेन वाऽप्यस्त्वाधकतया षट्कर्मादिः, भाषो वा लिङ्प्रत्ययः । अत्र भास्वररायस्याप्यथाप्याप्यान् त्वविद्याविलसितमेवेति वक्ष्यते । परमानन्दतन्त्रेऽपि—

“यद्यप्रानेकरूपेण भाति तत्र कल्पितम्,
अनेकैस्त्वेकरूपेण भाति यत्तदकल्पितम् ।

देहोऽनेकः कल्पितः स्याज्ज्ञानं स्वेकमकल्पितम् ॥ इत्युक्तम् ।

एवञ्च समानप्रक्रियाऽवलम्बितया शैवेसयूथ्यानामपि शाक्तानां प्रपञ्चमित्यात्वे न त्रिवादः । तथाच शक्तपट्टैतदशिवपट्टैतयोः समीकरणायैव वेदान्तदर्शने ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगः । अतएव “नपुंसकमनपुंसकेनैकवस्त्वे” ति सूत्रयद् पाणिनिःसङ्गच्छते, स्त्रीत्वपुस्त्वयोस्तदभावयो वां वलीवे समीभावात् । एवञ्च ब्रह्मशब्दः स्वरसतो निविशोपमेव तत्त्वं वेदयते इति तत्रैवोत्तरमीमांसायतात्पर्यमिति प्रसङ्गादवगन्तव्यम् । सति चैवं भगवत्पादैर् न परमुपनिषद् एव शब्दतोऽप्यख्यत आगमानांसिद्धाःशाश्वत्तांशो अभ्युत्तरमीमांसायां परिमाजिताः । शङ्करोपज्ञागमविरुद्धार्थवर्णने च न शङ्करस्यैव युज्यते । शुभाश्रुभवेन कैश्चित्परिभाषितागमेषु समयकौलाद्याचारभेदप्रतिपादनं त्वधिकारिभेदेन सर्वानुक्रमकस्य नासत्तां व्याहृन्तुमीष्टे । भेदभेदाभेदयोः प्राधान्येन वेपुर्चिदागमेषु निरूपणं तु स्थूलात्स्वतीन्यायेनैव ।

“प्रकृतिः पुरपश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम”

इति प्रपञ्चसरोत्तरेस्तु न विरोधः, एकस्यैव परमार्थतत्त्वस्य परप्रकृतित्वेन परपुरुषत्वेन परकालत्वेन च भेदविवक्षया तथाऽभिधानात्, उत्तरग्रन्थे प्रकृतेः “त्वसंवेद्यस्वरूपा मे”ति पूर्वोक्तचितिरूपतया तस्या एव च “साऽहम्” इत्यात्मरूपपरपुरुषरूपतया सा तु कालात्मना सत्य” गिति प्रपञ्चकलनात्मकतया स्वयमेवोक्तत्वात् । अपरप्रकृत्यादेरपि चितिरूपत्वं यत्तत्परीत्या सम्भवदुत्तिकमेव । किञ्च प्रकृतिपुरपञ्चाला अकारोकारमकाराः, ते नित्याः = नियमेन प्रयोऽथाः, सन्धोपासनादिकं निर्यकर्मस्यादौ तथादर्शनादित्यादिना प्रणवादिपरतथोक्तप्रवृत्तस्य पद्मपादाश्चार्थैर्वात्प्रातत्वाच्च तद्विरोधःशङ्काऽतीति दिक् ।

विवर्तवादादस्वातन्त्र्ययादयोरेकीकरणप्रकारः ।

यदि तु—शुक्रणतत्त्वस्य प्रागुक्तरात्वाव्यापवत्त्वेन तद्वद्विभूतस्तावन्न प्रपञ्चः, तदन्तरपि च न नारिकेलफले इव जलम्, सञ्छन्न्यदेशस्यैवाभावात्, तदविषयकप्रतीत्यविपरत्वात्, अयं घटः सन्नित्वादावपि स्वरूपतः शुक्रणभानान्युपगमात्, कालादिवदन्यत्रोपदेशितदिशा नीरूपत्वेऽपि चाक्षुषत्वादेरपि सम्भवाच्च, सत्कारुणिकार्थस्याच्च, एतेन प्रपञ्चे शुक्रणभेदपक्षः परास्तः, भेदलक्षणप्रमाणानां स्वग्रन्थे शारदायां निरासाच्च नाप्रयोजकता । नापि समुद्रे इव तरङ्गादिः, सविशेषतापस्याऽद्वैतवादानुपपत्तेः, यथा च विशिष्टाद्वैतवादोऽपि नात्र परिधूर्णितु प्रभुत्वार्थोक्तत्वात्-न्यवादोक्षे, वक्ष्यते च । परिणमवादास्तु बालानामेवालाप इति किं तद्वर्चया । अपि तु दर्पणे प्रतिबिम्ब, इव, योगवासिष्ठे आगमेषु च तथाभिध नस्य षडुल्लसुपलम्भमात्, उक्तं च भगवत्पादैरपि “विद्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निशान्तगतं”मिति । अयं किमेतत्प्रतिबिम्बत्वम् ? न तावददभेदेन भासितुमशक्तमन्यथामिश्रत्वेनैव भानि तत्प्रतिबिम्बमिति तन्न्यसारादायभिनवगुप्तपादोक्तं शुद्धम्, प्रसिद्धप्रतिबिम्बस्य दर्पणातिरिक्तत्वात् भासतन्व्यानरूपमीयत्वात् । ननु तद्विभागानर्हत्वे सति तत्प्रातन्त्र्यं तस्मिन् प्रतिबिम्बत्वमिति कथय्यम्, सत्पदविभागानर्हत्वेव सत्पदोऽपि सत्त्वेनानिष्यासिधारणाय विशेष्यदृष्टम् । मैवम्, घटी-यूपादेर्घटादीं प्रतिबिम्बत्वव्यवहारापत्तेः । तदन्तर्गतत्वं सत्पन्नार्थं इति चेत्, सत्पदि तत्तादात्म्यम्, तदा साधनीयमेव, विशेष्यदुत्पिदृष्ट्य, तादागे चोक्तोदोषः । यदि तु तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वा तत्प-

वियोगिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा तदन्तर्गतत्वं तदा घटीयरूपादेर्घटादौ प्रतिविम्बत्वव्यवहारा-
पत्तिस्तद्वन्ध्येव यदि तु तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, तदा प्रतिविम्ब्यादिशब्दाधीनप्रतीति र्दुर्णान्ति-
पविकाया अपि सम्भवेनासम्भवोऽप्याति र्वा, यदि तु तद्विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वम्, तदापि चिद्विषय-
कप्रतीतिमात्राप्रसिद्धिरेव, शरीरादावेवोऽसत्त्वमिष्टयूकादावतिप्रसङ्गश्रेत्यादिकमुद्घनीयम् । यदि तु
रूपादिव्यावृत्तं प्रतीतिसाक्षिकमेव किञ्चित्तदन्तर्गतत्वमुच्यते, तदापि घटाद्यन्तर्गतगलेऽतिस्पृष्टिः,
तस्य घटनिष्ठतया घटतन्त्रताया अपि सम्भवात् । नन्वेवमारोपितमेवान्तर्गतत्व वक्तव्यम्, उक्तजले तु
न तत्तादृशम्, एवञ्च घटोपहिताकाशोऽतिस्पृष्टिवारणाथौपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वं विदोष्यदलस्थानीय-
मस्तु, घटोपहिताकाशस्य घटसमानपरिमाणतया तथात्वाभावात् । मैवम्, रिक्तघटादौ जलवत्ता-
भ्रममादायातिव्याप्तेः, नचौपाधिकपरिच्छेदोऽपि तत्रारोपितः, तत्सामान्याभावश्च विवक्षित इति
वाच्यम्, प्रतिविम्बमात्रे औपाधिकपरिच्छेदारोपेणासम्भवप्रसङ्गात् । ननुपाधिसमानपरिमाणशून्यत्व-
विवक्षायां नैव दोषः, प्रतिविम्बस्थान्याप्यवृत्तित्वेन तथात्वान्, अतएव—रफटिके लैटिस्स्य धर्म-
स्यैव व्याप्यवृत्तिःप्रतिविम्बः, धर्मारोपस्य धर्मारोपव्याप्यत्वेऽपि धर्मप्रतिविम्बस्य धर्मिप्रतिविम्बव्याप्य-
त्वानङ्गीकारादिति भामतीकृतमतमसङ्गतम् । मुसाद्यपेक्षयाऽऽपपरिमाणेऽपि दर्पणादौ मुग्धादेः प्रति-
विम्बस्याप्यव्यवृत्तेरेव दर्शनेन रफटिके प्रतिविम्बेऽपि व्याप्यवृत्तिःव्यतिरिक्तं नियामकस्य दुर्भणत्वात् ।
न च धर्ममात्रविम्बकत्वमेव नियामकम्, धर्मिणं विहाय धर्म एव केवलः प्रतिविम्बत इति कः श्रद्धधीत,
न चानुभवबलादेवैवम्, अनुभवबलस्यैव गिरूप्यमाणत्वात् । न च रफटिकस्य सर्वतः स्वच्छत्वमेव
नियामकम्, दर्पणादेस्तु पाश्चात्यभागे न स्वच्छ इति वाच्यम्, स्वच्छेऽपि सर्वविम्बनंदो प्रतिविम्बानुद्-
यादिति चेन्न, दर्पणाद्यपेक्षया विलक्षणस्वच्छताशालितया रफटिके सर्वादौ एव प्रसरत्-
प्रतिविम्बस्य शक्यसमर्थनतयोपाधिसमानपरिमाणशून्यत्वाभावेन तत्रास्यात्ते महति कलसे आरो-
पिते स्वल्पजले उपाधिसमानपरिमाणशून्यतयाऽतिव्याप्तेश्च । तस्मात्प्रतिविम्बत्वमनुभवविशेषसाक्षिक-
तयैव निरूप्यम्, अनुभवश्च सर्वजननीनो दर्पणादिस्थले एवेति चिप्रतिविम्बत्वं घटादौ कथं मुख्यम्,
आगमादौ तथाभिधानस्याभिप्रायान्तरालविद्यतया बह्व्यमाणरीत्या सम्भवात् । प्रतिविम्बसमानसंस्था-
नकविम्बाभावाच्च । लोकसिद्धविम्बाभावेऽपि प्रतिविम्बलक्षणयोगादेव जगतश्चित्ति प्रतिविम्बत्वम्,
विम्बस्य निमित्तविधयैवापेक्षणीयतया स्वातन्त्र्यशक्त्यैव निर्वाहादिष्येयं व्यभिनवगुणसादादिनिर्हृदितम्,
न च प्रतिविम्बलक्षणासम्भवे तथा वदितुं शक्यमिति चेत्सत्यमेतत्, तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वायो-
यस्यस्य तदभेदव्याप्यत्वे एव नाऽप्यात् । व्युत्पादितञ्ज्ञेयज्ञानवादे । तथाच दर्पणप्रतिविम्बव्योरेक्य-
मिव स्फुरणप्रपञ्चयोरप्यैक्यमिति स्थितौ भेदोऽस्तु मिथ्यैवेत्युच्यते, तदा प्रकाशविषयत्वं सत्यत्वव्याप्य-
मिति प्रस्थितमेवेति भेदिनामपि मिथ्यात्वं न्यायानीतम्, तथाहि—दर्पणे प्रतिविम्ब इव चित्तौ प्रती-
यमनोऽयं प्रपञ्चो यथोक्तरीत्या न तद्विन्नः, तथा न तद्विम्लोऽपि, दर्पणस्य सर्वदा प्रतिविम्बत्व-
स्येव चित्तेऽपि सर्वदैकाकारप्रपञ्चवस्वत्वापत्तौ वस्तुनां निमेषोऽप्योरनुभूयमानयोरपलापपत्तेरित्येवो
दुर्गतिरस्य प्रपञ्चस्य हीनस्य ।

यदि तु—एतद्विषयपरिजिहीर्षया दर्पणे न प्रतिविम्बत्वमकोऽपि तु प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मकः,
ननु साहचर्येण वेदान्तिषु च नैयुचित्तस्य कथमेतदपि, तै सुद्ध्यादौ चैतन्यस्यैव प्रतिविम्बत्वमुपगमाम् ।
अथ कोऽप्रातिभारः, प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकस्यै हि तस्य सुद्ध्यादात्मकत्वमसम्भवदुष्किं स्यात्, तस्य
विम्बातिरिक्तत्वे तु सुद्ध्याद्यनधिकस्तत्तादृशत्वस्यैव सम्भवेन सुद्ध्याद्यनिकत्वेऽपि स्वत्वभावात्, एवञ्च
विम्बातिरिक्तताया प्रतिविम्बे समर्थनेनैव निवृत्तिरस्तुः किन्त्व चैतन्ये सुद्ध्यादेरेव प्रतिविम्ब इत्यस्तु.

जीवेश्वरविषये प्रतिविम्बवाद्मनादर्यावच्छेदवाद्दोषगमेऽपि क्षत्यभावात्, प्रक्रियामहिलता हि न तत्त्व-
विदामिति चेत्तथापि प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकत्वे प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मक इत्यशक्यत्रचनमेवेति चेन्न, प्रति-
विम्बत्वेन रूपेण प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकतायाः केनापि वक्तुमशक्यत्वात्, तथाहि “दर्पणाभिहता दृष्टिः
परातृप्य स्वमाननम् । स्यात्पुनस्त्याभिमुख्येन स्वत्वत्वं दर्शयेन्मुखम्” इति नयेन दर्पणादौ न मुख-
व्यत्तान्तरमस्ति तज्जनकशून्यत्वात् शशाशिरसि विषाणवत्, उपाध्यन्वयस्यतिरेकयोरुपाधिसम्बन्धो-
त्पत्तिमात्रोपश्रीणत्वाच्च प्रतिविम्बोत्पत्तिसाधकता, न च दर्पणेन प्रतिफलनस्य घृत्तत्वादिदानौ दर्पणं
विनापि स्वमुखग्रहण स्यादिति तन्प्रा लोकतीकाकृदुक्तं युक्तम्, दर्पणसद्भाववदशायामेव प्रतिफलनस्या-
भ्युपगमेन दर्पणनिवृत्तौ तस्यापि निवृत्तेः । न च “विपर्यस्तैस्तु तेजोभिर्प्राद्वक्त्वमागतैः । रूपं दृश्येत
वदने निजे न मञ्जुरान्तरे” इत्यभिनवगुप्तपादोक्तं साम्प्रतम्, स्वमुखे एव दर्पणस्थत्वादिप्रकारकप्रमो-
दयात् । न च सितलादिसंयोगादपि नायनरश्मिप्रतिघातसम्भवेन दर्पणोपयोगो न शक्यसमर्थन इति
युक्तम्, स्वच्छस्यैव प्रतिविम्बप्रत्यक्षप्रयोजकताया भवतोऽभ्युपगतत्वेन स्वच्छसंयोगत्वेनैव प्रतिघातं
प्रति हेतुताया वदितुं शक्यत्वात् । न चालोकस्य स्वच्छत्वात्तस्मिन् सति नभसि न कस्याप्यवकाशः
स्यादिति वाच्यम्, नायनतेजसि वदनसंयोगजनकप्रतिघातविशेषं प्रत्येव तथाहेतुत्वाभ्युपगमात्, । एवं
सत्यालोकेऽपि प्रतिविम्बोऽवलोक्येतेति तु तत्र प्रतिविम्बोत्पत्तिपर्यन्तुयोगेन समानसमाधानम्, स्वच्छत्वं
तु प्रतिविम्बप्रत्यक्षताप्रयोजको धर्मविशेष एव, एवं च प्रतिविम्बस्य विम्बाभेदे प्रमाणप्रदाने यद्यपि
प्रत्यभिज्ञासद्भावे विवाद एव, तत्सर्वेऽपि तस्या अत्र प्रामाण्ये विप्रतिपत्तिरेव, यत्किञ्चित्साभ्यविषयक-
तयैवोपपत्तेः, भिन्नदेशस्थत्वादिप्रतीतीर्जागरूकत्वात्, तथापि प्रतिविम्बो विम्बाभिन्नो विम्बाजनकाजन्म-
त्वादिति मानं नावमाननीयमिति विम्बप्रतिविम्बैक्यमतमाश्रित्य वक्तव्यम् ।

परन्वसारमेतत्, विम्बाभेदसिद्धिं विना विम्बाजनकाजन्मत्वासिद्धेः, न च जन-
कान्तरानिरूपणेन तसिसिद्धिः, मुखसिद्धितदर्पणादेः कारणताया वक्तुं शक्यत्वात्,
माया चेदानीं भवता क गता येन साऽपि प्रातिभासिकस्य तस्य प्रसवयोपाधिसा-
श्लेषरूपदोषान्तराविष्टा न करोत्, गद्योपाधिसम्बन्धमात्रोत्पत्त्येवान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्,
धर्मिणोऽपि प्रत्यङ्मुखत्वादिविशिष्टस्यान्यस्यैवोपलम्भात्, न च—प्रत्यङ्मुखत्वादिकर्मोपाधि-
कम्, एवञ्च स्वाभाविकविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन विम्बाभेदः साधनीय इति—वाच्यम्, यतः प्रति-
विम्बत्वविशिष्टस्य कश्चित्स्वाभाविको धर्मोऽस्ति न वा, नचेत्, न परं विम्बेनैवापि तु सर्वैर्नैव प्रति-
विम्बस्यैक्यमेवेति दर्पणात्मकत्वोर्धौ कथं प्रह्वेयः, आद्ये तु कोऽसौ धर्मः ? विम्बगत इति चेन्न, अभेद-
सिद्धिं विनाऽसिद्धे, अन्यश्चेत्, विम्बधर्मविरुद्धो न वा, आद्ये कथमभेदः, द्वितीयस्तु विम्बगत एव स्या-
दिति कथमभेदसिद्धिं विना निराधारि, एवञ्च प्रतिविम्बात्वं यदि स्वाभाविकं तर्हि विम्बत्वविरुद्धमेवेति
स्वरूपासिद्धिः, यद्विषोपाधिकम्, तर्हि कस्यादः स्वाभाविकमिति वक्तव्यम्, कस्यचित्स्वाभाविक एव
हि धर्मोऽन्यस्योपाधिको लोके व्यवह्रियते । सर्वथापि विम्बाभेदे विप्रतिपत्तः स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधि-
करणतां न मञ्जुमहति । न च तद्गनासाधारणधर्मवत्त्वं तदभेदसाध्यकमत्र, देवदत्तीयचित्रादेरपि देव-
दत्तेन कुतो नैकामित्येन समानयोगक्षेमत्वात् । तस्मादर्पणस्थत्वस्य विम्बेऽलोकस्यासम्भवेन सम्बन्धं
विना च विशिष्टपदसम्भवेन तस्यासत्यत्वे सम्बन्धिणोऽपि तथात्वमावश्यकमनुभवत्पुनरोदाह न
विम्बाभेदमित्येव युक्तम् । नायनतेजसि वदनसंयोगजनकप्रतिघातं प्रति स्वच्छसंयोगत्वेन हेतु-
त्वेनपि नानीव मनोजम्, अन्वच्छस्यैवोपयोगस्यापि तादृशप्रतिघातजनकताया औचित्यावहितत्वात्,
तस्मात्प्रतिविम्बप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वमपि स्वच्छे विम्बातिरिक्तप्रतिघातीधिकरणतयैव शक्यमुप-
पाद्यितुमिति युक्तमेवम् । यद्दर्पणो न प्रतिविम्बात्मकोऽपि तु प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मकः, उ-

चतुर्णेः, एवं स्फुरणं न प्रपञ्चात्मकम्, प्रपञ्च एव तु स्फुरणात्मकः, एवमेव च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिब्रह्मतीर्णं "चित्तिदमेत्यं चित्तिरहं चितिः सर्वं चराचरं" मित्याद्यात्मिकवचसाञ्च सामञ्जस्यम् । अतएव "नहि चित्तो घटादिरूपाऽपि तु घटादि- निखरूप" इति शिवदष्टिण्याहपायासु पञ्चदशैकम् । ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैश्च ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे सर्वस्योच्चेदात्मभेदेन नित्यसंसारितात्मसहस्राद्यैः सर्वं ब्रह्मैव, न तु ब्रह्म सर्वमेव, ब्रह्मैव च घटादानां परमार्थं स्वरूपमित्युक्तम् । ईदृशाभेदवादिगवादेव च तैस्तर्ककाण्डे 'आहु विंधान् प्रत्यक्षं न निवेदुं विपरिधत'. इत्यादिना भेदखण्डनार्थं पराक्रान्तम्, तदनुसारीभिर्वाचस्पतिमिश्रैरपि समन्वयसूत्रनामायाः "अभेदोपादानैव भेदकत्वमे" एवमेदस्य पारमार्थिकत्वं सद्भिरतिस्तथैव सूचितम्, एवं खण्डनकारैरपि "पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽर्थाः" ति भणन्तिस्त- देवानुसृतम्, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मानकत्वाभावे सर्वाभेदस्यापि ब्रह्मानक वासम्भवेन तस्य पारमार्थिक- कचोक्तं निर्देष्टव्यपरोः । एतेनानन्तशक्त्यैवपरुषिणोऽति प्रागुक्तं

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्णुवीशरुमिणी ।

सुभशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका त्रिवे ॥"

इति चित्तौ ज्ञानशक्त्याद्यभेदात्मकनामिमांशकं 'धामकेदवर्तन्त्रोक्तञ्च व्याख्यातम् । अतएवैतेषां मण्डनमिश्रादीनां श्रयाणामपि मते 'नेह भावार्त्ता' त्यादिभ्युते नं प्रपञ्चमित्यात्वार्थं इत्यम्, अपि तु सर्वं ब्रह्माभिन्नमित्यर्थकत्वमिति व्युत्तरादितं प्रत्यक्षादिवाचोद्धारोपक्रमे शारदायाम्, बृहदारण्यके च "स यथा हुन्दुभेर्हृन्म्यानस्ये" एवमनाप्ये श्रोमगवत्पादैरपि 'चिन्मात्रानुगमात्सर्वस्य चित्तस्वरूपतैव, यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहण यस्य तस्य तदात्मभेदेव शोके दृष्टं' मित्युक्तम् । एवञ्च ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्न- त्वं न केवलं योगाचाराणां शैवानां शाक्तानां वाऽपि तु वेदान्तिनामपि सम्मतमेवेत्युच्यते,

तदा-ईदृशाभेदे विवक्ष्यत गारमार्थिकत्वं च्युदस्य न शक्याम्युपगम इति विवर्तवादमशरणी- कृत्य न निस्तार इति सिद्धमद्वैतसिद्धे द्वैतमित्यात्मिकिपुत्रकत्वम् ।

तथाहि-प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन्वारादिरूपं मिष्यात्वमाचक्षते तद्विदः । तत्र प्रतीतिर्यद्यपि लक्षणे सामान्यरूपेण प्रविष्टा, अन्यथा दृष्टान्तरासङ्गत्यापरोः, तथापि वस्तुतया प्रपञ्चे प्रतीयमानत्वं वृत्तिविषयत्वं वा चिद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वं वा, आध्यात्मिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि- त्वसम्बन्धेन चिद्विशिष्टरूपं चिन्मयसत्ताकत्वनियतचिद्विवर्तत्वं वा, तत्र प्रथमे न कस्यापि विप्रतिपत्ति, द्वितीयेस्तु समान आवयोरित्युपपादितम्, "सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन् ब्रह्मरूपं स्ववस्थिते" इति चाहुर्बेदान्तिन, अग्रथाऽधिष्ठानानुबेधस्यानुपपत्तेः । तृतीये तु विवादः, परन्तु प्रतादौ चिद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वोऽपि चित्तौ घटाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वदोनेन घटादेश्चिदभिन्नत्वं चित्तसाक्षरित्तिरसत्ताद्वयत्वमेवापाति, एतच्चाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमेन, अन्यथा तु सिद्धयसिद्धिरवापातवाराणांय भेदसम्बन्धावच्छि- न्नप्रतियोगिताकाचिदभावरथमिति यथाभूतमेव, मिष्याभेदस्योक्तरीत्या प्रसिद्धत्वात्, तथाते सम्प्र- तिपत्तिरेव । द्वितीये तु यच्च भेदसम्बन्धेन घटादौ चिन्मास्ति, तर्हि केन सम्बन्धेनास्तीति वक्ष्यम्, न तावन्न केनापि सम्बन्धेन, घटादेश्चिदत्वप्रसङ्गात्, नाप्यभेदसम्बन्धेन, चिति घटाद्यविषयकप्रतीतिवि- षयत्वाभावप्रसङ्गात्, नापि विषयतासम्बन्धेन, तस्य चतुर्थे शारदायां निरस्तत्वात्, नच चिदात्मको वि- षयतासम्बन्ध इति न निरासम्भानम्, सम्बन्धस्य सम्बन्धवारमकताया अप्रामाणिकत्वात्, तस्मात्प्रतियो- पादाध्यात्मिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव घटादौ चिदस्तीति वक्ष्यमिति विजयते विवर्त- वादः । एवं च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमप्यागतमेव, तथाहि चिदभिन्नत्वेन नास्ति प्रपञ्चइति भवद्विः इतीकृतमेव, चिदभिन्नस्वरूपत्वं च जडत्वम्, दृश्यत्वमप्युक्तरीत्या तन्निवृत्तमेव,

तथाच जदस्वदस्यत्वाद्यच्चिन्तनप्रतियोगिताकाभावेन वेदान्त्युक्तेन किमपराद्धम्, जदत्वादेश्च घटस्वादिष्यापकत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे च इत्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यावश्यकत्वेन घटवन्ति घटत्वाद्यच्चिन्तनप्रतियोगिताकाभावोऽपि दुर्भार एव । नच विशेषस्य सद्भावेऽपि समाप्तरूपेण विशेषाभावेन सिद्धसाधनम्; तस्याप्रामाणिकत्वात् । द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगिताया घटत्वाद्यच्चिन्तनत्वस्यापि भावेन घटवन्ति तदसम्भवात् आध्यात्मिकसम्बन्धसिद्धौ साक्षादपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितमिष्यात्वसाधने उपद्रवाभावाच्चेति ।

एवं स्थिते प्रपञ्च धर्माच्छ्रय वर्तमानतया तत्र स्वनिष्ठधर्मविशेषसङ्क्रामकतया स्वच्छतया च चित्तेर्दृष्टत्वं चिद्रूपतातयाऽनिर्वाच्यतया सद्भ्रमित्तिद्वयधर्मविशेषतया च प्रपञ्चस्य प्रतिविम्बत्वमित्येवागमेयु दर्पणप्रतिविम्बव्याप्यताऽप्यम् । यच्च प्रतिविम्बप्रतिकृत्योक्तमभिनवगुणपादैः—

“न देशो नो रूपं न च समययोगो न परिमा ।
 न चान्योग्यासङ्गो न च तदुपदानि नं घनता ॥
 न चावस्तुत्वं स्यान्न च किमपि सारं निजमिति,
 ध्रुवं मोहं शान्त्येदिति निरदिशद्दर्पणविधि”रिति ।

तदनिर्वाच्यतोद्गारभूतमपि प्रकाशविषयत्वस्य सत्यताव्याप्यताऽभिमानीन प्रतिविम्बस्य सत्यतोक्तिं सद्दितमनुपादेयमेव, तादृशाभिमानस्य निराकृतत्वात् । प्रतिविम्बस्य विम्बरूपतानादिनापि सूर्यकस्य सूर्यवद्दुर्दृशिवापत्तिवाराणाय सूर्यसामुख्यमेव दुर्दृशताप्रयोजकमित्यभिदधता प्रतिविम्ब एव विम्बान्तको ननु विम्बोऽपि प्रतिविम्बशामक इत्यवश्यं स्विकर्तव्यम्, अन्यथा सूर्यकसामुख्ये सूर्यसामुख्यमप्यवस्थीत्युक्तापत्तिस्त्वदवस्थैवेति प्रतिविम्बस्य मिथ्यात्वं तन्मतेऽप्यावश्यकमेवेति ।

एतन्—“अस्यां परिणतायां तु.....” इतियोगिनीहृदयचतुश्शाल्युक्तया तान्त्रिकाणां शक्तिपरिणाम एव जगत्, ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोपात्’ आत्मकृतेः परिणामात्, ‘तदनन्यात्वात् आत्मगणशब्दादिभ्य’ हयादिवैयासिकसूत्राणां च परिणामवादे एव स्वरसात् । शक्तिवर्धोभनिसत्सम्मतं सैतन्यमेव, सैवानन्तरूपत्वान्मायेत्युच्यते, ‘पराऽस्य शक्तिर्विधैव श्रयते’ ‘माया चाविद्या च स्वयमेव भवती’ति श्रुतेः, एवमेव तावस्य धर्मोर्मिबह्वरनया ‘अस्ये’ति व्यपदेशः, वस्तुतस्तु शक्तिशक्तिमतो रैवमेव, एवञ्च चिपरिणामत्वाच्चिद्रूप एव प्रपञ्च सत्यञ्च, मृदुघटयोरिव च प्रपञ्चजगदोरपि वस्तुतोऽन्यन्ताभेद एवेति ‘सर्वं शक्तिवत् ब्रह्मे’ति सामानाधिकार्यं यथाश्रुतमेव नतु वाचाषात्, अद्वैतश्रुतिसामञ्जस्यमपि भेदमात्रस्य मिथ्यात्वोपगमात्; एवञ्च सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वकल्पन वेदान्तिनामनर्थकमेवेति शास्त्रवदानन्दकल्पनानुमारिणा भास्कररायेण सेतुष्वन्वाद्दौ तत्र तत्रोक्तं पराऽहम् ।

तथाहि—चित्तिजगतो परिणामपरिणामिभावो मृदुघटादिसाधारणो लौकिको वाऽलौकिको वा, आद्येऽप्येकदेशेन वा, सर्वात्मना वा, आद्येऽनित्यत्वस्य द्वितीये च स्वरूपोपलब्ध्यापि प्रसङ्गः, एवञ्च सस्य ब्रह्मणो नानासम्पन्नपरिणामित्वासम्भवञ्च, न च शक्तिवत्त्वात् तस्या ब्रह्मानिरिक्ताया भवद्विसंयोगात् । सदसत्कार्यवाद्यो कार्यकारणभावमात्रस्य च शारदायां निरस्तत्वाच्च । द्वितीये त्वलौकिकत्वं तद्विधायकञ्च भवता जन्मसहस्रैरपि न निर्वाच्युं शक्यते । तस्मादन्यानपेक्षया तेन तेन रूपेण भासमानत्वं ह्येवैवानन्यमेव सकलागमसिद्धं स्वीकर्तव्यम् । इदमेव चाविकृतपरिणामशब्देनाप्युच्यताम् । “स्वभाविकीं स्फुरत्ता विमशेरूपाऽस्य विद्यते शक्तिः । सैव धराधरमखिलं जनयति जगदैतदपि च संहरती”ति सौभाग्यसुधोदयोदिनमपीममेवाद्यमुपोद्बल्यति, स्यात्प्रतिविद्येति । अन्धानपेक्षेऽप्यर्थः । पूनश्चाद्योच्यते । जनयति च उच्यतेतया भासयति । सह-

इति = संकृततया भासयति । कामकलाविलासरीकायोगिनि हृदयदीपिकाङ्कदादीनामर्थावैव निर्भरः ।
 “चित्ति” स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” “स्वेच्छया स्वमिथौ विश्वमुन्नीलयती”ति शक्तिप्रयोगप्रत्येव
 स्वरसः । नद्यत्र परिणामवादग्रन्थोऽपि, परिणामोच्छ्रया घटादिकमुपपत्त इति हि कोऽनुमनुते । अत
 “अस्या परिणतायां तु.....”इति वाक्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यभूद्भूनीयम्, अन्यथा प्रागुपपत्तितागमयुक्ति
 निरुविरोधात् । एवञ्च दर्पणप्रतिरिम्बनाय एव पर्यवसानम्, स च विवर्ततामगालिङ्ग्य न प्राणान्
 धारयितुं पारयतीत्युक्तमनेन । तथा च भेदस्यैव प्रपञ्चान्तरस्यापि मिथ्यात्वं दुर्वारम्, उक्तस्यापसा
 न्यात्, भेदस्य मिथ्यात्वे तत्संसृष्टस्य सत्यत्वोक्तेश्चैव इह तत्वाच्च । तस्मात्प्राप्तमासविवेकन्यायेन संसृष्टिचि-
 न्मात्रमेव सत्यं वक्तव्यमिति कृत घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य सत्यताप्रतिज्ञानदुराग्रहेण । अहण्य एवैकरय सर्व-
 धर्मधर्मित्वेऽपि घटत्वपटलवादेः सत्यत्वे समावेशासम्भवेन तत्कल्पितसत्यस्यावयवोद्देश्यत्वेन कथं भेदस्यैव
 कल्पितत्वम् । विश्वसत्यत्वाभिनिविष्टचेतसस्तु अग्रित्येव विवर्तवादे प्रवेशो न सम्भवतीति तदनुग्रहाय
 परिणामवादो वैसासिकसूत्रेषु पूर्वभूमितयोपनिषद् इति व्यक्तं संक्षेपशारीरकादौ । अनया च शीत्याख्य-
 शापि परिणामोक्ति समन्वीयमाना न विरोधमावहति ।

अत्र चायं निर्गलितोऽर्थः । चिद्व्यं चिदभिन्नमित्येका दृष्टिः, चिन्न विद्वयाभिन्निति द्वितीया,
 तन्नाद्योन्मीलने जगति सत्यत्वबुद्धिः भरोहति, द्वितीयोन्मीलने तु सिध्वात्वमतिः, द्वयोरोन्मीलने
 तु चिदेवैका, परमार्थसती तदन्यदसत्यमिति निर्मला मतिरिति । एवञ्च स्वरूपेण सिध्वाभूतोऽपि प्रपञ्च-
 श्रिदात्मना सत्य एवेत्यभिप्रायेण प्रामाणिकग्रन्थेषु कश्चित् प्रपञ्चे सत्यत्वमप्युच्यमानं न नः किञ्चिद्वि-
 षद्भि, एतेन—“एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्यमुदीरित”मिति प्रागुद्धृतं त्रिपुरारहस्यधर्म्यं व्याख्यातम् ।
 परन्तु चिदात्मना सत्यत्वोचित प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन चित्त एव सत्यत्वे पर्यवस्यतीति न विरमत्तव्यम् ।
 पूर्वाहन्तेत्यादिशब्दस्तु चैतन्यदीपनेन अद्वैतत्वेदन्ताख्यावृत्तिसमाश्रयदर्शनाय प्रयुज्यते, न तु
 तत्राहंश्रियापि विश्वशितेति अनित्यत्वम्, अन्यथाऽपरिच्छिन्नात्पार्थक्यपूर्णपदवैधर्म्यवत्तेः, तद्वि देहादि
 यथाहन्ताभ्यावर्तनाय । एवमकृत्रिममामिति चमत्कारसतत्त्वो महेदवर ह्याद्यपि प्रभुमुच्यते । अह
 प्रिमार्थं चैतन्ये स्वाभाविकत्वम् । सततोदिताहमिति प्रत्ययविवक्षात्वालप्यविज्ञानधारोक्तदुद्धेरेव शोभते ।
 यस्तु सर्वदैवचिदात्मनः सृष्ट्यादिवस्तुविधकृत्यकारित्वं विद्वन्मयत्वज्ञाभिधाय प्रज्ञायाः सत्यमतरय
 विदोः न्युत्पादयति स स्ववचनार्थमेव नावबुध्यते, तथाहि सर्वदैवेत्यस्य सर्वकालात्परहेदेः यथं, काल-
 क्षात्र बाध एव, अन्यथाऽस्वेच्छेद्यवच्छेदकभावात्तुपपत्ते, तथा चाविवेकापदे एवेदमिति को विरोधः, चि-
 न्मात्रे त्वेषां त्रिशतावामना भवद्विरपि स्वोक्ते 'सर्वदै'त्यस्यैवात्मानेन कथं तादात्म्यविषयोद्देश्यत्वम् ।
 एवञ्च परमार्थतो विद्वेषोन्नीलत्वेऽप्यविद्यातो विद्वन्मयत्वमित्येकमेताप्याहस्वनीयमिति ।

एवं सति वेदवद्व्यवहारो स्वामकविचारात्मना स्ववहारे चैतरानपेक्षारूपं स्वात-
 म्यमिति न वैश्वमतातेति, सिध्वाभूत्स्यापिप्रपञ्चस्योत्तरतीत्या चिदात्मकतायाः यत्तु
 प्रर्यानात्, वस्तुत इतरामावेन चैतरानपेक्षताया अप्यनिर्वायान् । परन्तु चैतद्विद्यादाशाया-
 मेवेति परमार्थतत्त्वैतन्न्यं वेदान्तिसंग्रहमेवायाति, अन्यथा तु विमर्शो वेदोन्नीलितेनो
 विमर्शरीय प्रकाशानकत्वं ननु प्रकाशस्य विमर्शात्मकत्वमित्युक्तरीत्यैव द्रष्टव्यम् । सति चैवं
 वेदान्तिसंग्रहताम्यावामेव पर्यवसानम्, सा हि यदि सत्या तर्हि विद्वानमेव, यदि तु मि-
 थ्या तर्हि स्वस्वनेत्यत्र नेदानीं भवद्भिर्मिथिपत्तव्यम् उक्तस्येच्छाज्ञानद्विधाधकशीला चिन्तानि
 विवर्तयामिति तात्पर्यमावयम्, यदि तु तासां जन्मबुद्धिचिदोपावच्छिन्नचिदुत्पत्तं वा जन्मवृत्तिविदो-
 र्भावमेव वेदापदं बाध्याभासस्यभिधकृत्यत्वादेरप्यत्रैव पर्यवसानान्, सादायास्तु सूत्रकारणतयाऽना-

द्वियमेतौचित्यम्, 'अनामेकां' 'स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रिये' त्यादिभ्रतिस्वारस्यात्, अतएव संस्काराणामेव
 मायाभ्रमिपसद्गतम्, जन्ममृत्युमरणकृतेनास्वाभाविकत्वात्, अनिर्वाच्यत्वस्योपपत्त्यस्यैव
 पञ्चमोऽध्यायः एव लक्षणविरचिता इत्येतत्, तदा यद्विज्ञानतत्त्वान्तर्गतम् । प्रकृतिये स्वरूपावारकमाया-
 त्तरेकिणी नोपगन्तव्या, कमविषयीसः परमातिरिच्यताम् । उपगन्त्यतां वा सा, सत्त्वरजस्तममामनबल-
 पनीश्वर, तथार्थ प्रोक्तमायाया भावद्वयकारमेव, भेदप्रथायां तु मायाऽद्वयधीनोऽविद्याकार्योऽप्यप्यामे
 "तमेतमप्यार्तं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते" इत्याद्यावद्विद्याशब्दप्रयोगवत् । एतन्मया मायासमर्पक-
 प्रायुर्दितिष्ठुत्यादीनामन्यथाकरणविराकरणमकारि । निष्पक्षपाततया तु ध्यपदेशितत्वात्वेन भातुकानां
 स्फुरतापामपि क्षणिकवद्द्वारं न चारयामः । मपञ्चय सोपादानत्वे तु नास्माकमप्याप्रदः, परन्तु निर-
 पादानत्वेऽपि नास्त्विति विनोदः० अनिर्वाच्यतादित्याम् । कस्यापि वक्षस्योपपादनसम्भवेऽतिर्वाच्यत्वमह-
 मयद्वात् । योनिनिर्मितपदादिरिव सृष्टादिना कुलादिनिर्मितपदादेरिव दशनेन सर्गावकाशिककार्याणां
 सोपादानत्वात्पुपादानत्वस्यदेहेनैकशेषस्य कर्तुमस्यतायात् । न च परमाणुवाक्षस्य विरन्तात्वेन मायाया-
 दैवकजानीयायाः सृष्ट्यस्यैवपादात्तत्वात्तत्त्वप्रवेनापुपादानत्वनिश्चय इति धार्यम् ; मायाया एक
 जातीयत्वस्यैव निर्णेतुमशक्यत्वात् । न च नानाजातीयत्वे तस्या विरुद्धधर्माध्यायेन नानात्वमसङ्ग इति
 धार्यम् । तस्या मानाजातीयताया अप्यनुपगमत् । तर्हि कीदृशी सा ? कथं च जीवति ? किञ्च भुङ्क्ते ?
 स्वरूपतो दुर्निर्हयाऽपि चित्तचरणचञ्चरतया तस्यैवानुभाविता निराहारैव जीवतीति जानीहि । एतेन
 कार्यं चैवगम्येत किं कारणपरीक्षया । कार्यं चेन्नावगम्येत् किं कारणपरीक्षये"ति न्यायानुद्धृत्यमाकञ्चि-
 तम् । अन्यथा तस्या भगवत् प्रसङ्ग एव स्वभावतो द्वैतस्यैव प्रतिबन्धमाणावितत्वप्रसङ्गादिति स्वयं
 मलिनापि सा मद्भगो नैर्मल्यसविधातीति सर्वमवज्ञातम् ।

एतेन—विमर्शविकृत्याऽहमप्रमाभूतासिद्धौ "एतेन द्वाग्मधक्षवाद्ः कदाक्षितः" इति चदन्व
 वरात्देवा, परात्रितिकायां "अन्तर्गतविरचयीयंस्तमुच्छरत्तमकविसर्गविदलेपात्तद्भुक्तयैक्यघनं द्रष्ट
 न तु वेदान्तपाठकक्रोडनकेवलस्यन्यवादाविदुरवतिप्रदन्नावे ह्ये" ति भगन्तोऽभितवत्सः, मयमिशाहरे-
 यरन्वनिर्णय रन्वसन्देहेषु "हृष्वराहयदगेनश्च प्रसवादिभ्योऽयमेव विदोपो यत् सदा सृष्ट्यादिप्रथ-
 विवहृष्टातिरिक्तं विदामनो भगवतः" "विद्वोचोर्णो विश्वमपक्ष स्वस्वभाव एव सद्गरो न तु
 वेदान्तवादिषु विश्व एव सदेव मह्येयमप्राय" न च वासमानोऽसावसः, यदाववस्यापि तथा-
 वापत्तेरिपसत्यविमर्शरूपोपमादिता विवर्तं ह्येषां न सद्गन्त्" "मृदुमय ऐश्वर्यात्मकविमर्श-
 श्रयप्रकाशमाप्रतत्तो मद्भरूपोऽपि यत्र नास्ति यच्छ्रयस्त्वद्विदः प्रतिपन्नः विज्ञानं महमेति, तस्या-
 वि ररात्म्यायामकस्त्वनात्किं विना मवत्वात्" "क्षयन्तविक्षुपादात्मापमिक्कादय क्षोभप्रलये विरभो-
 पदेष्टामात्मायामकमेव तत्रमुपादिक्ष" इति यदन्तः क्षेमराजाश्व-पर्याजुताः । एतेषां धीपनानामपी-
 द्वात्मविधानं न केवत् वेदान्तविरचनीयमननसूक्तम्, अपि तु स्वसिद्धान्तस्याप्यनिर्णीतनमूलकम्,
 तद्विरोधने शक्यतया विरचयवादे पर्यवसानस्य गोर्वाणुदगापि दुर्वाविरिति कृतं परशेष-
 विरचनेन ।

यत्

"वाचकैव विमर्शेन विना किं वा प्रकाशते ।
 वाच्येनैव प्रकाशेन विना किं वा निरूपते ॥
 तामाश्रित्यां विरचनी प्रकाशं समपेक्षते ।
 प्रकाशाभावात्तो ज्ञाने विमर्शं समपेक्षते ॥" इति चदन्ति,

तदपि निर्वरीक्यमानमुक्तार्थं नातिक्रामन्ति, तथाहि—परस्परसिद्धयर्थानसिद्धिकत्वं तावत्त प्रकाश-
विमर्शबोधकं शक्यम्, अन्वयान्वाद्येगोभयोरेवासिद्धिः सद्भात् । यदि तु विषयितासम्बन्धेन विषयता
सम्बन्धेन वा परस्परमविनाभावस्तयोः, तथा च द्वयोरन्वयकत्वे तात्पर्यम्, उक्तञ्च ज्ञानमात्रस्य स्वरू-
पतो वा स्फुरणत्यादिना वा स्फुरणविषयकत्वम्, निर्विकल्पकानुपगमेन वा तदुपगमेऽपि तस्यापि
सूक्ष्मवागविषयकत्वोपगमेन वा ज्ञानमात्रस्य शब्दविषयकत्वमपि निर्वाच्यम्, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
यत्र शब्दो न भासते' इत्यभिप्रायश्चेत्, एवं स्थिते विषयतासम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्यतापि तयोः परस्पर-
निरूपिता स्थिरवैतल्युच्यते, तत्रापि विमर्शशब्देन घटादिशब्दो वा शब्दसामान्यं वा विवक्षितम्, शब्द-
सामान्यमपि प्रकाशाभिन्नं वा तदभिन्नं वा, तद्विज्ञानिन्नं वा, प्रकाशशब्देनापि घटादिप्रकाशो वा प्रका-
शसामान्यं वा, प्रकाशसामान्यमपि विमर्शभिन्नं वा तदभिन्नं वा तद्विज्ञानिन्नं चेति । तत्र घटादिश-
ब्दस्य घटादिप्रकाशस्य च साधनाय कः प्रयत्नः । चालनीन्यायेन स्यात्तौ व्यभिचारश्च । विमर्शसामान्य-
प्रकाशसामान्ये तु के इति विवेचनीयम्, न तावच्छब्दस्वज्ञानस्वरूपे तद्विचित्रत्वे वा तान्यां कुर्या-
भ्यां ज्ञानमात्रे शब्दप्रकाशयोर्भावस्याप्राप्तानिकरत्वात् । अथ प्रकाशसामान्यं चिदित्येव विवक्षितम्, सा
च ज्ञानमात्रगोचरः, तदीया स्फुरत्ता च शब्दसामान्यम् द्वयमेव वाग्मपतापदोदितापि तस्याश्च स्वरूप-
तोऽपि भानान्मुपगम इत्युच्यते तदा न तावद्भेदपक्षः, एवमेव तत्त्वस्य पारमार्थिकतासम्भवस्य
भगित्तत्वेनापरस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, नाप्यभेदपक्षः, एकस्मिन् प्राज्ञप्राहकभावस्यैवाद्यौक्तिकत्वेन प्राज्ञ-
प्राहकनिषेधमुत्तेन स्पन्दपरमानन्दतन्त्रादौ निषिद्धतया च नाप्यवाचकभावस्य दुरोत्सारितत्वात् ।
नापि भेदाभेदपक्षो विरोधात्, रूपभेदोपगमेऽनवधानात् । भेदस्य मिथ्याभूतत्वोपगमेनापि धैर्य-
वाच्यवाचकभावसमर्पणेऽनुरागः किञ्चित्तः । यदि चोत्तरं स्या घटादेरपि प्रकाशात्मकत्वेन तेषु च वा-
च्यताया अनुभविकत्वेन तदभिप्रायेण प्रकाशो वाच्यत्वमिधानम्, तदा विरोधमवधूय को न पाणिर-
न्धं विदध्यात्, परन्तु तद्विज्ञानिन्नस्य तदभिन्नत्वप्रतीत्येन विमर्शस्यापि घटाद्यभेदे प्रकाशमवाप्य
विमर्श एव वाचकराया अनुपमः कथमनुग्रहीतव्यः ।

यद्विदुः—प्रकाशस्तावत्कल्पत एवेति तत्रैव चाग्रगता कल्पनीया, अन्वयधर्मितिरूपधर्मिणोऽपि
कल्पनप्रसङ्गेन गौरवान्, एवञ्च वाग्मप्येवैव वाचकनामनुसन्धाय विमर्शो वाचक इत्युच्यते, तेन च
घटादिशब्दनेन घटादिविश्वकामकृता स्यात्, नो चेत्तद्व्याप्यतामेवात्तवेत् । अतएव—

“वाग्मपता चेदुक्तगोद्वयोपस्य साधती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥”

इति भगवद्गुरुविराशनुसारिमण्डनमिश्रैः प्रसिद्धी “शब्दसंस्पर्शोर्धो बोधोऽर्कदर्शनात्मप्रति-
संहारो च सत्त्वैतितानामप्यसत्त्वैतितत्त्वस्वत्वापथि गच्छतस्तृणादीनां बोधोपकर्षाद्वाग्मपधीनमेव चित्त-
श्रितित्वम्, चाकृशनिरेव वा चिति” इत्युक्तम् । अत्र च प्रथमकल्पे स्वभावतद्धितेर्जहत्त्वप्रसङ्गो द्वैत-
प्रसङ्गयोः वाचिकमस्त्विधीनमहूनीयमित्युच्यते ।

तदापि तृतीया शब्दसंस्पर्शविरहदशायां वृत्तिविशेषरूपितचित्तसम्पर्कं सम्भवति न वेति वक्त-
व्यम्, द्वितीये 'तत्प्रतिसंहारो चेत्यादिना स्पष्टिरेकनिरूपणासङ्गतिः स्यात् । आद्ये तु शब्दसंस्पर्शविरहो-
ऽज्ञानसंशब्दसंस्पर्शविरहो वा शब्दसामान्यसंस्पर्शविरहो वा, द्वितीये अन्वयमेतत्त्वज्ञायमाने तृणादावप्र-
सिद्धिः, प्रसिद्धी वा स्फुरत्तामकशब्दस्यामान्यस्यापि कादाचित्कत्वेनाभिष्टप्रसङ्गः । आद्येऽप्यन्तरसंशब्दस्य का-
दाशकत्वेन चिनी तद्गुणता ग ताविकी स्यात्, चैतन्यमागन्तुकं स्यादिति वाच्यम् । तथाच अक्षितेऽपि लज्जुने
न शान्तो स्यात्ति । तस्माच्चित्तसम्पर्कं एव वाक्सम्पर्कं इति वक्तव्यम् तथाच वाग्मप्यमेव चित्ताद्यं

चितित्वमेव च वाप्रसवमिति नामान्तरकाणमेव, अन्यथा घटादेर्ग्रहणरूपत्वेऽपि ब्रह्मणो घटादिवा-
 भावेन यथा घटादेर्मिथ्या-वस्तुत्वम्, तथा चित्तैर्वाप्रपत्तेऽपि वाप्रसवस्य चित्तिरूपत्वाभावे चित्तेर्मिथ्यात्वं
 स्यात्, तदाह शारदातिलककृतम् "चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मति"रिति । अतएव च भावभो-
 पनिपदभाष्ये "गुरुत्वा भवेत्कृत्विः सा विमर्शमयी मते"ति तन्त्रराजवाक्यमुद्धृत्य "ईश्वरानुग्रहव-
 शेन जायमानो विवेक एव सर्वमशयभेदेन मन्त्रार्थप्रकाशनेन सात्त्विकपदार्थनामवकाशप्रदाना-
 द्विमर्शपदामिधेयो गुरु"रिति भास्कररायैरुदीरितम्, अत्र विवेकाद्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विमर्शतायां
 तात्पर्यम्, तादृशचैतन्योपाधिवास्तु तत्र सुपुनराप्यनादयो विमर्शमयोक्तौ" ।

नन्वेवं शब्दब्रह्मवादेस्य दर्शानन्तरेत्वंप्रसिद्धिर्निर्मुक्ता स्यादिति चेन्न, आपतित एकस्मिन्नेव
 चैतन्ये धर्मधर्मिभावविकल्पनामाशय शब्दब्रह्मवादे विमर्शवादे वा, तादृशकल्पनामप्यस्य त्वौपनिषद-
 ब्रह्मवादः । अथवा तत्कल्पस्य विशिष्टस्फुरणस्य वा प्रत्यवमर्शसत्तरङ्गत्वाद्यपरपर्यायस्य चित्तत्वे प्रतिपिपाद-
 यिषया वाक्यशक्तिरिति शब्दब्रह्मेति चाभिधाय शाब्दिकास्तुष्यन्ति । स्वभावतो निस्तरङ्गमेव चित्तत्वम्,
 टपापि विश्लेषरूपगवनात् सत्तरङ्गमिति गम्यमाना औपनिषदाः पुनस्तथाभिधानं नातीवद्विष्यन्ते, प्रत्युत
 तथामिधानस्य वाच्यवाचकभावकल्पनातोत्त्वाभाषभ्रमजनकत्वम् । दर्शिता चाधस्तान्नस्वरङ्गवस्थाः
 म्पुनगतमायाऽम्पुनगमाहो चाऽऽत्रितरतत्त्वस्वीक्रियया विमर्शादिनामपि, कादाचित्कावस्थाया अप्याव-
 द्यकल्पने तु विमर्श विना न सपिदिष्यन्मिधीयमानं न नो दुनोति । अत एव वाक्यपदीयोक्तमनादि-
 यिचरत्वं शब्दे शब्दब्रह्मणि पद्याश्रुतमसङ्गतमसहमाना नम्या शाब्दिका यावत्सृष्टिकालावस्थायमि-
 माद्येन तद्गवापद्यते । विशेष्यचैतन्यमात्रमिधायेण तु यथाश्रुतमेवानादिनिघनन्वं सम्यक्, अतएव
 श्रीमद्भगवत्पादैरपि "मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमाद्यचैतन्यमनादिनिघनं यत्तु शब्दवाच्य-
 मात्मविज्ञानं मन्त्राः, एवञ्च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम्, 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मे'
 ति अतिनिश्चयमनैकत्वं युवत्पगादीनां नियत्वे समञ्जसा स्यादिति तैत्तरीयभाष्ये"भाषितम् । "वागोव
 विदवा भुवनानि जज्ञे वागोवेदं बुभुजे" इत्यादिश्रुतिरपौरुषमेव धोतनीया । मध्यमावस्थतत्तद्वाक्या
 मनोवृत्तिरत्र विवक्षितोपाधि । समष्टौ तु तादृशी मायावृत्तिर्वक्तुं शक्या । मानसीनः = मनोवृत्त्यव-
 च्छिन्नः । एवञ्च मन्त्रात्मकचैतन्येन बोध्यमपि चैतन्यमित्युपाधिमात्रभेदे सति वाच्यवाचकसामान्ययो-
 रैक्यमुक्तशायमेव । वाच्यवाचकविशेषावपि त्वोरितरीत्या परा चिनिशक्तिर्निर्गुणितमायामहि-
 म्ना विदवमयीभविष्युतया स्वात्मसात्कुर्वती तथोभेदाविकल्पतद्विकल्पात्मकपश्यन्तीमध्य-
 मादशाभिधाय्य वैश्वरीभूमी भेदे स्फुटतरं भासयन्ती तत्तद्भवहार निर्वाहयति । एवञ्च
 "अक्षरमश्वरान्तघने"रित्यधिकरणे प्रणवस्य सप्रतिपाद्यब्रह्मणश्च भेदव्युत्पादनं भाष्यकृता
 प्रणवरदेनोपाधिमात्रविवक्षयेति न विरोधः । एहदाव्यकक्षितियाप्यायभाष्ये "अनेके हि
 विष्णुगार्धेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः, तेषां पारम्पर्यतया यथैकस्मिन् महासामान्येऽन्तर्भावाः
 प्रज्ञानघने" इतिप्रत्येन वाच्यवाचकत्वमकल्पकल्पप्रवृत्तस्य ब्रह्मरूपनामिधानं त्वघास्ताद्विवेचितरीति
 मनमि निवारणं, एवञ्च वाक्यशक्तिरेव चित्रित्यनुक्त्या चित्तिरेव वाक्यशक्तिरिति स्पष्टनमिधैरैक्यमात्रं
 नमन्त्रं स्यात् । अनुत्पन्नपादविराट्त्वं अपिधारिणश्च कल्पितरवमित्यत्रागता अपि भगवन्तेऽनुकृता-
 निपादकत्वात् किं कौर्त्वाति शोभं पुरा ।

तदुपलक्षितम्यत्तैर्ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वान्मुपगमे ज्ञानानन्दरूपैव चित्तिरिति वत् वाङ्मनाश्चिरेव चिति रित्यप्युक्तिर्न दुष्यतीत्येषा दिक् ।

किञ्च विवर्तवादान्मुपगमे सृष्ट्यादिकमपि नोपपद्यते तथाहि—परमेश्वरोऽनासक्तकामो वाऽऽप्तकामो वा, आद्ये तस्य संसारित्वप्रसङ्गः, द्वितीये तु कथं प्रपञ्चोल्लासनप्रवृत्तिः, न च हसितादिसाम्यम्; तत्रापि स्वानन्दप्रकटनावेः प्रयोजनस्योपेक्षणसम्भवात्, भानन्दोच्छलत्वादिरूपाणां तेषां बहिर्मुखताविशेषरूपतयेह बहिर्मुखनायां बीजस्य वक्तव्यत्वाच्च, तस्याः स्वभाविकत्वेऽनिर्गोष्ठप्रसङ्गात्, अतएवात्र निमेषादिसाम्यम्, देवस्यैव स्वभावोऽप्यमित्युच्येति न वाच्यम्, स्वभाविकत्वेऽपि मिथ्यत्वेऽपीदृशेद्वैरि मायावादे एवेदं समञ्जसम् । यत्—कृतीर्षानाम्नासक्तकामानामेव क्रीडादिप्रवृत्तिरुत्पत्त्यात् प्राथम्यपरिक्लिष्टचेतसां तु रतिविरहिणामनमिमितैव क्रीडा भवति, न च वैपश्यनैर्दृश्यदोषः, न हि मायाकाशस्य विविधं प्रपञ्चं दर्शयतोऽज्ञसाकल्यवैकल्यविभागेन रागद्वेषविभाग इति; तदपि प्रपञ्चनिष्ठात्वत्वाद् एव शोभते, न वा तत्रापि, वैपश्यनैर्दृश्यपरिहारेऽप्यासक्तकामत्वस्यासम्भवात्—तद्वि कामसामान्यशून्यात् वा प्राप्सवन्काम्यकत्वं वा, उभयेष्वपि प्रवृत्तेरिच्छात्वाप्यत्वेन तदभावे तदभावात् । द्वितीयस्य निर्विशेषताये प्रसङ्गरेवाभावाच्च । मायानिवन्धनत्वसक्तौ च विषयलाभेनैव रतेरसम्भवात्, रतिसङ्गावे चानवाप्तकामताया आवश्यकत्वादिति । ननु किमुक्तविकल्पद्वयेन, यतः स्वयमेव स्वैच्छापूर्णाक्षमः परमेश्वर इत्युक्ती संसारित्वादिप्रसङ्गाभावादिति चेन्न, द्वैतमनुज्ञास्य बोद्धास्य वा स्वैच्छापूर्णाक्षम इति विकल्पसम्भवात्, आद्ये द्वैतप्रतीतेरपलापापत्तेः द्वितीये तु द्वैतरस्य सृष्ट्यात्मताया उक्तत्वेन विवर्तवादः समोपतित एव, नहि तत्र तारुणाविकल्पसम्भवः भासकामत्वेऽपि भ्रान्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वात् । तदिदमाहुर्मण्डननिम्बादयः—“नहि गण्डर्वजारादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोनेना भवन्ती”ति । एवञ्च “क्रीडां करोति सृष्ट्यादिक्रमेण सर्वसाक्षिणी”त्यादि निष्प्रयोजनत्वनिरासात्स्वाभिप्रायणीवावगन्तुमुचितम् । अरुञ्च भ्रमाहितसंस्कारमूलोऽपि, कस्यचिद्ब्रह्मसंज्ञज्ञवादादेव सर्पस्वप्रत्ययवधतो बालस्य तरुवृक्षे पुनः सर्पस्वप्रत्ययोद्भवदर्शनात्, प्रमादवस्याप्रयोजकत्वाच्च, वस्तुतस्तु भ्रमाहितसंस्कारमूल एव इदमरजतशुक्तिरजतगोराविचकत्वाविशेषात्, स्वप्नजागरयोरेवितोपमविच्छिद्य चोक्तम् । किञ्च तानिर्वाण्यवादिना भ्रमत्वं व्यवस्थापनीयम्, अपि तु प्रमात्वं खण्डनीयम्, तत्खण्डनं च दारदायी द्रष्टव्यम् । न च तथापि प्रमात्वं न व्यवस्थापनीयम्, अपितु भ्रमत्वं खण्डनीयम्; प्रमात्वं खण्डने सति विषयसत्यताया असिद्धये भ्रमत्वं खण्डनस्यैव शक्यम् ।

ननु भवत्येवं तथापि भ्रान्तिः कस्य ? वस्तुतोऽह ! न कस्यपि, यथाव्यवहारं तु भवात्-शामस्मारशान्च । तेऽपि के इति चेत् वस्तुतो न केऽपि, यथाव्यवहारं तु यथानुभूयन्ते तथैव । तत्किं वस्तुतः शून्यतैव ? न वस्तुतः सापि । वस्तुवस्तु तथा प्रागुक्तमयेन क्षणिकतां दुःखरूपताञ्च प्रमथमप्यपरपन्था कालकलनातिपात्यानन्दरूपया चित्त्वा भास्यते सा, सैव तत्किं भ्रान्तिर्निर्मुक्तैव ? वस्तुत एवमेतत्, तथाऽप्यनापविद्यामूला सति प्रक्रियालम्बिभिरालोक्यते । सा चोक्तरीत्यैवाव-तरीतुं मानवयं कथमपि क्षमत एव । वयं तु शुद्ध्यानिर्वाण्यवादिनोऽपि धामपात्यैव वर्तमाना दृक्षणप्रमाण-लोकेऽवलोकितदोषज्ञाता न लेशतोऽपि दोषाविनाभूतप्रतिययासमर्पणमर्थयामहे । ऊचिरे च श्री-सुरेश्वराचार्या—

“सैवं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वान्यापविरोपिनी ।
संहते न विचारश्च ततो पद्मदिवाकरम् ॥

अविद्याया अविद्यान्वमिदमेवात्र लक्षणम् ।

यद्विचारासहिष्णुत्वमभ्यधा वस्तु सा भवेत्" ॥ इति ।

अनीदशविचारधाराधिरूढमनिस्यु देवताप्रसादमगासाद्य नाद्वैतत्वं प्रतिपत्तुं प्रभवतीति तन्मनिसलक्षालनाय नेह यतः । येन केनापि यत्किञ्चित्खण्डयते तत्सर्वं सविशेषतया मुख्यवेदान्तसिद्धान्तबहिर्भूतमेव, प्रपञ्चमिष्यात्वादिलक्षणगादेरपि निरासस्य शारदाया यथायथं दर्शितत्वात् । यत्तु सुरगुरुणापि न दास्यं खण्डयितुम्, तदेव मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः । तद्य वाङ्मनस्युत्पत्त्यप्यापातत आकाङ्क्षामात्रापनुत्तये निर्विशेषं प्रक्षेप्युच्यते । निर्विशेषे न प्रमाणसम्भव इत्याक्षिपंस्तु 'भवदीयवाक्ये निर्विशेषपदं निर्विशेषं बोधयति सविशेषं वा, भाग्ये स्थानान्तरस्थेन तेन निर्विशेषबोधनं कुतो न स्यात्, तारस्वर्धीना वृत्तिरिनिर्वीते भवेताप्यनुमन्तस्यन्वात् । द्वितीये तु सविशेषे न प्रमाणसम्भव इत्यर्थप्रयत्न-साने हसिद्धान्त एव भवताऽऽक्षिप्त स्या'दित्येवं प्रतिबोधनीयः । प्रामाणिकत्वव्यापकं सविशेषत्वमिति वदतापि सविशेषताभाववति प्रामाणिकत्वाभावबोधोऽनुमन्तस्य इति तादृशबोधामकप्रमाविषयत्वं निर्विशेषे निर्वाच्यम्, अभ्यथोक्तदोषात् । एवमुक्तव्यापकताज्ञानेन निर्विशेषे प्रामाणिकत्वग्रहप्रतिबन्ध इत्याद्यभिधानेऽपि द्रष्टव्यम् । अधिकन्तुक्तं शारदायाम् ।

वस्तुनस्तु निर्विशेषे तादृशसदप्रयोगोऽपि तस्य मानहानिमानयति । न च वीतरागागामीदशो ध्यायारहनि ज्ञानवपारकृपारा महानुभावा मौनेन तदुपदिशन्ति । तदवोचन्—

चिद्रं वदतरो मूले शिष्या वृद्धा गुरुर्युवा ।

गुरोस्तु मौनं ध्याप्यानं शिष्यास्तु चिच्छन्नसंज्ञयाः ॥ इति ।

नचेदशावस्थास्थिति त्वेवतासुहृत्तया विना, नचासौ तदुपासनां विना, न चैषा युगोः काहण्यं विना, न च यस्य न देशयति देशना दिशं दिशमसृष्टजगत्या अपि दशस्तस्य गुरुताऽपि, न च यस्य नापार-पुण्यपरगुरारपरिपाकस्तस्य द्वादशगुरोरासत्तरपाति स्वस्वाधिकारानुरूपेण काचिदाधर्मा चर्येति वृत्त-मनुप्रसक्तैः ।

सर्वज्ञानयायार्थ्यभङ्गः ।

ननु यथार्थं सर्वं ज्ञानमिति कथं भ्रान्तिः ? न च धर्म्यं ज्ञानमात्रस्य साधारण्यं सर्वसम्प्रति-पन्नमेवेति सिद्धसाधनम्; तज्ज्ञानीयविशेषेणमाध्यावृत्तिधर्मस्तज्ज्ञानीयप्रकारत्वाभावश्चनिति तात्पर्यात्, न च तथापि रज्ज्वरतयोरिमे रजनरङ्गे इति ज्ञानप्रकारयो रजनत्वरङ्गत्वयोस्तज्ज्ञानीयविशेषेणवृत्तित्वाभा-वेन तादृशज्ञानस्य धर्मावस्थावृत्तिः, तद्वृत्तिधर्मस्तसिद्धविषयतावत्प्रेङ्कत्वाभाववान् तद्वृत्तित्वादिति विवक्षितवान् । न च रजतत्वेनेदं जानामीत्यनुभवेन रजतत्वा-वच्छिन्नमुक्तिनिष्ठधरोप्यताकज्ञानमिदया वाच्यं, एवं तद्विशेष्यकताप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति तादृशेष्यकताप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायापि तादृशज्ञानसिद्धौ वाच्य इति वाच्यम्, अथस्मिन्नेति रजतत्वप्रकारकनिर्णयधर्मितावत्प्रेङ्कप्रेङ्कत्वप्रकारकनिर्णययोः प्रवृत्तेः पूर्वमावश्यकत्वेन तात्त्व्यामेव तादृशानुभवप्रवृत्तयोदयवाच्यत्वात् । तां कं गौरवमेधनद्वयथाप्यतेस्तानवमातभोति ? नैतन्, अथयदि तद्व्यापकमप्येष, सुरभि चन्दनमिथादी सौरभं पश्यामीत्यनुभवामायेन विषयतासम्बन्धेन चातुपत्यावच्छिन्नप्रतिकरगतायाः सौरभादी मानामायेन लौकिकाम्यविषयतासम्बन्धेन चातुपत्यावच्छिन्नये ज्ञानलक्षणादेः मन्त्रिकरंभायी मानामावात् । ननु तात्त्व्यमेतन्न ज्ञानलक्षणया निर्वाह इति, तथापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन तात्त्व्यं प्रति योग्यतापि हेतुत्वमुपेराव्यथागतानिरशाविधानं कुतो न स्यात्,

यदाह स्वप्नकारः—“प्रत्यभिज्ञायां तदर्धं इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवास्तिरप्यते विभ्रायवत्, सन्निकृष्ट-
 ग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यवश्याभावमात्रम्, तच्चेदर्धसन्निकर्षादेव स्यात्, न तु सर्वमाद्य-
 सन्निकर्षसहकारिते”ति नव्यताकिंकरपि चापमेव पक्षः कक्षीकृत इति चेन्न, संयोगदोषयोस्त्वयोर्दु-
 त्वे व्यभिचारवारणायव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशनोद्यत्वेन दोषस्य रजतभ्रमं प्रति हेतु-
 तायाः कल्पनीयत्वेन च गौरवात् ।

ननु शुक्तिवप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वं दोषस्य भवतापि वाच्यम्, सत्यम्, भवतोऽपि त्वे-
 तत्तत्त्वम्, यथा च सन्माप्रविषयकस्वास्त्यसंसर्गविषयकस्वाद्यनुपपत्त्यापि नान्यथाख्यातिसम्भवस्याथा
 लक्षणप्रयोगनलखण्डने हेरवामाससामान्यलक्षणाल्लेपशोपादी च शारदायामेवानुसन्धेयम् । न च तथापि
 प्रवृत्तिसामान्यं प्रति संवादिप्रवृत्ति प्रति विसवादिप्रवृत्तिश्च प्रति क्रमेण स्वतन्त्रोपस्थितेष्टतावच्छे-
 दकधर्म्यसंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानस्य दोषार्थिज्ञानस्य च कारणतायाः कल्पनीयतया गौरवम्; सर्व-
 त्रैव स्वाश्रयसुभवेतत्त्वस्वस्मानकालिकत्वाभ्यां रजतत्वप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टेदन्वप्रकारतानिरूपि-
 तधर्मिनिष्ठनिर्वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुतायाः शक्यवचनत्वात् । नचैवं नेदंरजतमिति ज्ञानादपि
 प्रवृत्त्यापत्तिः, रजतभेदरजतत्वत्यान्वताभावतद्गुणप्यावगाहिज्ञानानि इदन्ववाविच्छिन्नविशेष्यकरजतत्वप्रका-
 रकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेनानुगतमध्य तादृशानुगतरूपाविच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यभ्यापि प्रोक्तसम्बन्धाभ्यां प्रवृत्ति-
 जनकतावच्छेदकभोटी निवेशादिति चेन्न,

ददंरजतमितिज्ञानद्वयस्य नेदंरजतमितिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकेदन्ववाविच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
 रजतत्वप्रकारताकबुद्धित्वानाकान्तत्वेन तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावापत्तेः । रजतं साक्षा-
 त्करोमीतिप्रतीतिसाक्षिकविषयतायाः स्मृतावसम्भवेन विवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाम्यां श्रुतयादौ
 रजतादिसद्भावस्य भवद्भिर्भुपगतत्वेन सुरासदरावस्तुनि सुरात्वप्रकारकप्रतीतेरप्युक्तरीत्या प्रमा-
 त्वेन तत्पानेन सुरां न पिबेदिति निषेधशस्त्रोक्तद्वयेन प्रत्यवायापत्तेश्च । नच—विसवादिप्रवृत्तिजनकज्ञान-
 द्वयीविशेष्यताप्रकारतयो निरूप्यनिरूपकभावाद्भौतिकेण विशिष्टज्ञानवदज्ञानद्वयस्यापि रजतत्वनिष्ठप्रका-
 रतानिरूपितेदन्ववाविच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वम्, एवञ्च नोक्तप्रतिबन्धकतानुपपत्ति-
 नं बोधरीत्या प्रत्यवायापत्ति, स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वाभ्यां प्रकारताविशिष्ट-
 विशेष्यताशालिबुद्धित्वस्य अमपदत्वात्तावच्छेदकनोपगमेन नद्वन्द्वान्तसुरात्वप्रकारकप्रमा-
 विशेष्यगमनवैधेय श्रवणापप्रयोजकत्वात्, अन्यथाख्यातित्वं तु स्वाश्रयाभाजनश्रुतत्वस्वरूपित्वात्प्र-
 निरूपकज्ञाननिरूपितरवीः प्रकारताविशिष्टविशेष्यताकत्वरूपमेव मयानाङ्गीक्रियते इति—चाद्यम्, ज्ञान-
 र्थ्याविषयतयोनिरूप्यनिरूपकभावे मानाभावात्, न च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरेव मानम्, उक्तनि-
 रूप्यनिरूपकभावावसिद्धि विना तदसिद्धेरन्वो-याध्यायत् । न च रजतत्वं स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-
 स्वनिरूपितत्वाभ्यां शुक्तिनिष्ठविषयताविशिष्टाया अवच्छेदकताया अभावत्वात्, श्रुतयवृत्तिस्वादिपनुमानेन
 कथतो ज्ञानयाथार्थ्यं प्रसाप्य भयदुःखबाधकविभूतमाथोक्तविषयतयोनिरूप्यनिरूपकभावः स्वीकार्यः;
 उक्तबाधकनिरासं विना तादृशानुमितेत्त्वात्सिद्धमशक्यत्वात्, अप्रयोजकत्वाच्च, यथाहि पटावृत्तित्वे-
 ऽपि घटरास्य पटनिष्ठप्रतिधोमितारूपधर्मावच्छेदकत्वदर्शनेन यो यद्वृत्तिः स तद्विष्टप्रमर्शनिरूपितत्व-
 च्छेदकत्वाभावाज्जातिव्याप्तिरामालिकी, तथोक्तानुमानीयापि । यद्यपि एवमिच्छरणधर्मावच्छिन्नप्रतिधोनि
 ताकाभावः सांशयिक एवेत्युपपादितमनुमानलखण्डनदारादयाम्, तथापि तस्य सांशयिकत्वेऽपि व्यभि-
 चारसंगपस्य दुर्वास्त्वात् । लखण्डनविधाता तत्र “कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादोऽप्येकं ज्ञानमदङ्गीकृता इत्यु-

चिच्छा विशिष्टविज्ञानसङ्कथा, सजातश्च गौश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार” इति चतुर्थे परिच्छेदेऽप्यधात् ।

किञ्च सर्वज्ञानयाथाव्यंसाधनं विदधनोभयतोऽन्यत्रोदीरितस्य प्रमात्वादिक्षणजनस्यावतारे कः प्रति-कारः ? अथेऽपि तादृशरीत्या दूषणोद्भावनसम्भव इति प्रतिबन्दिरेवेति चेन्न ज्ञानस्य तावद्विषय एव सर्व-स्वम्, स एव तु तत्र तत्रोत्कीरित्योरानुपपन्नत्वाम्यामपि दुर्गिरूपतया यस्यालब्धसत्ताक इवाविद्यक इति मन्महे तस्य निर्धनस्य किमपहृत्य चैतः सन्तोषयिष्यसि । प्रमायास्तु एषणनेन सचितोपविषया-पहारे निर्धना सती सा भवतः किं प्रसाधयिष्यति । तस्मात्तत्सर्वस्या प्रमात्तुच्छस्यापि सर्वस्वमाच्छिद्यचितोदरे निक्षिपन्ती भ्रान्तिरेव विज्ञम्भते नतु प्रमितिरिति दिक् ।

शरीरशरीरिभावभङ्गः ।

ये तु चिद्विदुभयविशिष्टाद्वैतोपपादनाय “यस्य पृथिवी शरीर” मित्यादियथाश्रुत्वर्थान्निमानेन वैशि-ष्ट्यप्रयोजकं शरीरशरीरिभावमिच्छन्ति, तैरसौ निर्वाणस्य । तथाहि न तावत् न तु दृष्टान्तभावादिदि-सूत्रस्यधीमाप्यानुसारेण यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं दाव्य तत्तस्य शरीरमिति युक्तम्, जडेनियामकत्वाप्रसक्तेऽनेनपदस्याव्यावर्तकत्वात्, चिद्विदुभयस्य द्रव्यत्वे द्रव्यपदस्याप्यव्यावर्तकत्वात्, गुणादेर्द्रव्यतिरेके तु तेषां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेः, सर्वपदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्माव-च्छिन्ने शक्तया द्विप्रादिप्रमांशाय पश्चाद्दी देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारप्रसक्तेः । उक्त्येतेषां सर्वपदाधी-न्तर्भावितु नित्यानां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेः । चित्वाचित्वान्यतरस्य प्रत्येकमन्यतरत्वेन वा तदुभयस्य वा नियम्यतावच्छेदकत्वेऽव्याप्तेर्द्रव्यण्तिचत्वात्तैरसम्भवस्य वा प्रसक्तेः ।

एतेन—तदीयकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वरूपं तत्रियभ्यत्वमेव तच्छरीरत्वम्, तदीयत्वस्य साम-भिव्याहारकत्वमेव तु परिशिष्टमेव शरीरपदमृत्तिनिमित्तमिति परास्तम्, ईदृशनिष्पत्तावच्छेदकस्यापि नि-रूप्यत्वेनोक्तत्वात् । अन्यथा कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तादृशसामान्यकत्वं ज्ञेयमित्यज्ञानात् । हस्तादौ देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारापत्तेः, पूर्वतादौ चेष्टावामानामावेन तेषां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेः । चेष्टादेन स्पन्दमात्रविषयायामपि गुणादेर्भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेः, देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारपदस्य यज्ञदत्तादिकृति-प्रयुक्तत्वाया अपि सम्भवेन प्रसिद्धशरीरेऽसम्भवाच्च, जीवच्छारं सारमक माणादिभवादित्यादौ जीवत्व-दोषादानेन सौदिकानामिह धनपिकानामपि मृते शरीरत्वस्येष्टत्वात् । एतेन पूर्वं शरीरतया स्थितस्य द्रव्य-स्य चेतनविद्योगानन्तरक्षण एव नाशान्मुपगम इति नाशुपगमत्वस्य, अत्यल्पवेदमुक्तम्, परिणाम-भेदेन द्रव्यभेदस्यावयवकत्वेन जीवहतापानस्युपपत्तयापचयद्वानेन शरीरनाशस्यावयवकत्वात्, परन्तु शरीरत्वव्यवहार सर्वत्र समान एवावधिगतः । न च मृतं शरीरमन्यदीयं जायतइति वक्तुं शक्यम्, पूर्व-शरीरतया परिच्छेदसहानैकदेशावेन मृते शरीरत्वव्यवहार इति तु भ्रुवाणे जीवहतायामुपपत्तयावयवशरीरैक-देशावेनापचयावश्येऽपि शरीरत्वव्यवहारो न तु वस्तुनस्तस्य शरीरत्वमित्यपि कुतो न भ्रुवात् । विभूती निष्कम्बन्धनयाऽव्याप्तेः । नित्यानां कालादीनां सत्ताया अपि कृतिप्रयुक्तत्वाभावेन धात्वर्थमात्रस्य चेष्टापदेन विवक्षापान्धनिरनाराध । धात्वर्थस्य क्रियावाचकत्वेन निवेदोऽन्योन्याभवेनालक्ष्योपपत्तिताया अपि प्रतीतिरन्यथाऽन्योन्याभयपराहनतयाऽशक्यत्वव्यवहारेण न्यायन्यनमावेन निवेदो व्यक्तयानन्येनानु-द्योगप्रतिबोधिषिचया सकल्पप्रत्यक्षेणेन दुर्गव्यवहारः । स्वावधितत्वेनापि शक्यतावच्छेदका-मुगमामगमवाच ।

एतेन यस्य चेतनस्य चरार्थं सर्वात्मना धारयितुं शक्यं तस्य शरीरमित्यस्य प्रागुक्तदोषकृत-पित्तस्य व्याप्याभूतं तदीयकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वमिति चतुर्थे परिच्छेदेऽप्यधात् ।

मित्यपि निरस्तम्, अथच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वात्, हस्तादावतिप्रसङ्गात्, उच्यतेत्या श्रुतशरीरमादाय प्रसिद्धशरीरेऽसम्भवात्, अननुगमात्, पतनप्रतिबन्धकपदवैयर्थ्यात्, भगवदप्रतियोगिकसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वात्सम्भवेनाप्यस्येति । न च जगदाधारत्वबोधकश्रुतिवलादेवागुरोरपि तादृशसंयोगाभ्युपगमात्, अगुरोस्तादृशसंयोगादर्शनेन जगदाधारत्वमेवान्यादन्मित्यस्यापि सुवचत्वात्, उपपादितो हि दर्पणप्रतिबिम्बन्यायः । विभूतामत्संयोगस्वीकारेण तस्य कृतिप्रयुक्तत्वाभावेनाप्यस्येति । संयोगे जन्मत्वोपादाने तु जन्मत्वस्य प्रागभावप्रतिपादित्वोत्पत्तिमत्त्वात्नेकविधत्वेनोत्पत्तिप्रागभावत्वयोरपि तथात्वस्य चतुर्थे शारदायां दर्शितत्वेन च कस्या विधायया इहोपादानमित्यत्र विनिगमकामायेन शरीरपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गश्च । तत्रैव सर्वासां विधातां प्रतिविधानाच्च ।

पूर्वं यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना शेषतैकस्वरूपं तत्तस्य शरीरमित्यप्युक्तरीत्या निराकार्यम्, शेषत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । यत् — प्रकृते कार्यकारणत्वान्यतररूपशेषत्वाभिप्रायेण ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकाट्यकसिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वं शरीरपदप्रकृतिनिमित्तम्, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य प्रहाणः कारणत्वात् स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च तस्य कार्यत्वात् प्रह्लाविष्टकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वस्य प्रपञ्चसामान्ये संपत्त्वात् । अप्र ज्ञानं देवदत्तस्य शरीरमितित्यप्युपादावधारणाय ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वमप्युक्तसिद्धिसम्बन्धे निवेक्षितम्, ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धस्य ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वाभावात् । न च शरीरविशिष्टत्वेन जीवस्य सुखादिकारणतायामेव शरीरस्यावच्छेदकत्वं सम्भवति, नन्वेवम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण जीवविशिष्टशरीरत्वेनापि कारणतायां कार्यकारणभावद्वयप्रसङ्गात्, अपि तु स्वात्मन्येनैव कारणता जीवस्येति कथमवच्छेदकत्वं प्रसिद्धशरीरे इति वाच्यम्, कारणत्वस्य प्रयोजकतासाधारणस्य विधक्षितत्वात् एकविशिष्टपरत्वरूपसामप्रतीयेन च कार्यत्वप्रयोजकत्वोपगमेन जीवनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकतामादाय प्रसिद्धशरीरे सम्भवत्वात् । उपावच्छेदकतायामप्युक्तसिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च श्रुत्यविशिष्टाजोदेः कार्यकारित्वेऽपि न श्रुत्यो रानुशरीरमिति स्पष्टहोरापत्तिरिति । तदसद्, मुख्ययुक्त्या ज्ञाने भगवच्छरीरत्वस्याप्यनापत्तेः । तत्कार्यत्वप्रयोजकतायाएकत्वे सामग्र्यो शरीरस्यापि प्रवेशकत्वमभावेन जीवनिष्ठायामिव स्वनिष्ठायामपि प्रयोजकतायां शरीरस्यावच्छेदकताया अभुवपश्चात् एवापत्तेश्च, तादृशप्रयोजकताया नानात्वे तु क्लिष्टायामकम्, ताकार्यत्वैकत्वात् । प्रयोजकतावच्छेदकस्य नानात्वमेव नियामकम्, विशेषविशेषणभावे विनिगमकाभावेनैकविशिष्टपरत्वरूपसामप्रतीत्यस्वेकत्वासम्भवादिति चेद्यं तद्वैकविशिष्टापरात्मिकायास्तत्कार्यसामग्र्या अपि नानान्वमिति तत्कार्यं नानासामप्रतीकमिति सर्वजनानुभवापास्तत्त्ववद्वेतरापत्तिः । किञ्च स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य प्रहाणः कार्यत्वं किं विशेषणकार्यत्वप्रयुक्तं वा विशेषकार्यत्वप्रयुक्तं दोषकार्यत्वप्रयुक्तं वा, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष एव वा, चान्यः, विशेषणविशेष्योत्कर्षात्वे तस्य कार्यताया वस्तुमत्तावतावात्, न कृतीयो नापि द्वितीयः, प्रहाणः कार्यत्वस्याप्रामाणिकत्वात्, नाद्यः, वैशिष्ट्यनिरूपणे दिना विशेषणस्य कार्यतया विशिष्टे कार्यताम्यवहारस्यावकाशसम्भवात्, न च शरीरशरीरविभावाद्युत्पत्त्यस्य वैशिष्ट्यपदः तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । न चाट्यकसिद्धिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यपदः, अनप्युक्तत्वावच्छेदकताया एव प्रागुक्त इति वाच्यम्, तथापि तुच्छत्वात्, तद्धि पावस्यस्यमसम्भवात्नानार्हत्वमिति भवद्विनिष्ठस्यै, तस्य स्वसत्ताव्यपकत्वमप्युपादाकार्यं वा, स्वसत्ताव्यवहोऽसम्बन्धयोग्यत्वस्याभावो यस्य तस्य वा, उभयत्रापि पूर्वोक्तरीत्या श्रुतेऽपि शरीरत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनापत्तिः । अतोऽत्र योग्यतावच्छेदकत्वं न शरीरशरीरविभावादेव, भगवोऽप्युपादात्, न चान्यदपि सम्भवतीत्युक्तम्, नन्वव्यवदेन कालिकादिकमादाय इत्यत्र द्वि-

न्यायैरूपकृत्स्नद्वयव्यवहारपाताच्च. त्रिदिव्यैव संयोगादेर्निवेदोऽपि देवदत्तादिशरीरे एवोत्पन्न-
विनष्टयुक्तादेरपि देवदत्तादिशरीराद्युक्तसिद्धव्यवहारपातात्तच्च चिद्गर्भस्य घटादेश्च भगवति समवाया-
भावाच्च । एवं द्वितीयोऽपि परासनीयः । अष्टयुक्तसिद्धेः प्रतीतिवितोपत्तादिकसम्बन्धात्वे तु प्रतीति-
विषयविशेषयोः परस्परपक्षमिद्विकनया परस्परपक्षप्रसङ्ग इति ।

एवं यथासम्भवमुद्गीरितदोषैरेव न्यायसिद्धाप्रज्ञोक्तं 'यस्य चेतनस्य यद्वयस्यमष्टयुक्तसिद्ध-
वितोषणं द्रव्यं तत्तस्य शरीरमिति, ज्ञानपरिच्छिन्नानुयोगिताकाष्टयुक्तसिद्धव्यसम्बन्धनिरूपितद्रव्यव्यस-
मानाधिकरणप्रतियोगित्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति च पूर्वोक्तलक्षणप्रयकलाभूतं निरस्तम् ।

यत् अन्यथावयवित्वे सति घेष्टावस्वम्, अन्यथावयवित्वे सतोन्द्रियाभ्यवयवम्, अन्यथावयवित्वे सति
भोगावच्छेदकत्वं वा शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति ताकिरुच्यते तन्न, घेष्टावात्तुपलक्षणत्वे उपलक्ष्यताव-
च्छेदकस्य सूतशरीरसाधारणस्य निर्वचन्यत्वान्, विशेषणत्वे तु सूतशरीरे पञ्चास्यास्तैः, एवं द्वितीयवृत्तीय-
योऽपि द्रष्टव्यम्, अवयवित्वञ्च विज्ञानवादेनिरस्तम् । अतएव अन्यथावयवविभाषवृत्तिघेष्टावद्वृत्तिमात्मि-
त्त्वम् जातिश्च तादृशी मानुषत्वचैत्रत्यादिरित्यपि-न युक्तम् अथस्ताद् देशकालानुगमस्य संसृष्टवस्तुमात्रे
निरामेन जातिमात्रस्य निरस्त-याच । यथासिन्निरस्तत्वेनान्यथावयवविभिरष्टवृत्तिव्यपतियोगिकाभावमुभ-
या-गावादिसाधारणं द्रव्यस्वादावादापानिव्याप्तेश्च । तत्तत्पदार्थत्वेन लक्ष्यतायाः शारदायां निरस्तत्वेन
तादृशजातिमत्त्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतायां विरोधाच्च । जातिव्यसासङ्गोपाधित्वेऽन्योन्याध्वेन सत्त्वं
पञ्चत्वे चानुगमनतयानुगमकत्वासम्भवेनानन्तानां तादृशजातीनां प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्ते-
श्चेत्यादिकमुद्गीनीयम् । अथेतु-भावे देवदत्त ईश्वरस्य शरीरमितिभ्यवहारस्य ताकिरुच्यते
भिमत्त्वस्य प्रसङ्गं, ईश्वरकृतिप्रयुक्तघेष्टावस्वस्य देवदत्तसत्त्वान्, घेष्टाया कृत्तियुक्तत्वमादायैव देवदत्तस्य
शरीरमिदमिति व्यवहारान्, कुर्यात्साधारणकारणस्वस्य यद्यथासास्वीकारेणातिप्रसङ्गवारणेऽप्य-
हृत्वादिशरीरभूतशिलादातुसत्त्वलक्षणान्यासिसुदुर्बरेव । द्वितीये इन्द्रियवचनं समवायेनासम्भवापादकम्,
इन्द्रियावयवत्वेतिव्यासत्वं, सधोगेन तु घटादावतिप्रसक्तम्, स्वज्ञान्यज्ञानावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथा
त्वे तु रामादिशरीरेष्वन्यासम्, ईश्वरज्ञानस्य भवतां नित्यत्वान्, व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकनिरपेक्षत्वाच्च,
शिलादिरूपाहृत्वादिशरीरेऽऽप्यसिद्धे च । तृतीये वेदमादावतिव्यपतिः, नच स्वावयवव्यतिरिक्तवेदानवच्छि-
न्नत्वस्य भोगनिरूपितावच्छेदकतायां निवेद्याद्य दोषः, वेदान्तोद्देहावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वादिति युक्तम्;
परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीर-वापदे, ईश्वरभोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकमाप्तिद्वया रामादिशरीरेऽ
न्यासत्वेच्च, अनपवापती तद्वदिति सूत्रे श्रीभाष्ये ईश्वरानन्दे व्याप्यवृत्तित्वरूपं निरतिशयत्वमुच्य-
मिति वदन्ति ।

शरीरत्वस्य जातिव्य तु पृथिवीत्वादिना साङ्ख्येण ताकिरुच्यते नानुमन्यते, निरस्तञ्च जातिमात्रं प्राक्
शारदायाच । अतएव तत्तद्गोचरस्यविभेदकृत्ववद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन सावद्गोचरकृत्तुसम्बद्धं तावद्विषयक-
ज्ञानमेव 'द्वयं गौ'रित्यादी स्वरूपतः प्रकारतया भासमानं गोत्वमित्येतिःया शरीरत्वनिरुक्तिर्न सङ्गता,
किञ्च भेदकृत्वस्यासर्वज्ञपरिच्छेदकत्वेव विशिष्य च सर्वोसां गोत्ववृत्तीनां शब्देनापि प्रतिपादयितुमशक्य-
त्वेन गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो निवेदनीयः, तत्र च 'द्वयं गौ'रित्यत्र स्वरूपत एव ज्ञानभातोपागमेन
विषयतावत्त्वस्थानस्याभावेऽपि लक्षणज्ञाने तस्यावयवकत्वमेव, नहि 'द्वयं गौ'रित्यत्र यद्विज्ञानं स्वरूपतो भा-
सते तदेव गोत्वमित्यभिधानमाश्रेण यद् प्रतिपादयितुं शक्यते, व्यक्तिविशेषे एव तस्य सम्बन्धित्वसङ्गाऽनि-
वारणादित्यवधेयम् । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे यथादिशद्वयच्छरीरशब्दस्य ससम्बन्धित्वानुपपत्ति
रित्यपि चेच्चिन् ।

ननु लक्षणसङ्गदनेनेतेन किं कृतं स्यात् ? एवं तर्हि तन्निरूपणेनापि न किञ्चित् स्यात्, तेन यदि वस्तुसाधनं तद्व्यतिरेकं तद्व्याघनमपि स्यात् । ननु परिच्छेत्तमनर्हायाः परमेदवरविभूतेरस्य प्रपञ्चस्यालौकिकत्वेनाप्यनिर्वचनं स्यात्, मिथ्यात्वं तु कुतः ? अत्रिभूतित्रासौ परमात्मा कथमिवोपास्यः स्यादिति चेच्छ्रद्धालुतया भगवत्कृपाभाजनोनापि भवता 'अल्पस्य हेतोर्वहुं हातुमिच्छन्' विचारमृदः प्रतिभासि मेस्व'मिति न्यायविषयता नातिक्रम्यते, संसृष्टवस्तुमात्रस्य सङ्गटनावतारपावतया विभूतिसंसृष्टः परमात्मापि तथा माभूदित्यसंसृष्टस्यैव तत्सोपगन्तव्यत्वे स्वतःसिद्धत्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव तस्य स्वात्मकं पारमार्थिकी विभूतिः, अन्यथा तु तदात्मकतादृष्टया पारमार्थिकत्वेन पूर्वोक्तरीत्योपयमानापि तदन्यत्वेन बाधिततयाऽनुभूताऽपि मिथ्याभूतैव नत्वलोकैनि न दोषः । अलौकिकत्वं हि मायानाहिम्नैवेति मायिकत्वमेवोपोदयल्यति, अन्यथा तु लक्षणप्रमाणान्यां वस्तुसिद्धिरितिमर्थावतिक्रमे यतिकञ्चिदयत्र क्वचिदेव स्वोकार्यं किमिति न स्यात् । तस्माद्विचारस्य तादृशमर्थादामादत्तैव प्रवर्तनीयत्वे लक्षणप्रमाणयोः केनापि निरूपणासम्भवेन द्वैतं वस्तुत्ववाक्यप्रौढ्यमेव, अधिकं त्वत्तं शून्यत्वाद्, यद्यपि तादृशमर्थादाव्रह्मणिरवक्ता, तथापि स्वतः सिद्धे एवासाधनीये तस्मिन्, न तु परतः सिद्धेऽपि, नहि लक्षणं विना प्रमाणमात्रेणैव वस्तुसिद्धिरस्तु अनुभूयते हि प्रपञ्च इति शक्यं वक्तुम्, इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति विभागस्यापि लक्षणनिरूपणं विनाऽसम्भवदुक्तिकत्वात्, तस्माद्द्वैतसत्यत्वेऽभिमिषिदस्य निरूपणासमर्थस्यालौकिकत्वोक्तिमात्रेण न निस्तारः, यथा च विविष्टाद्वैतं द्वैतस्यैव नामास्तरकरणं तथोक्तं स्वातन्त्र्यत्वाद्दोष इति कृतमतिममृगमतिना साकं वाग्विस्तारैनेति ।

एवञ्च सङ्गन्तारत्पासम्भवनुमितकत्वे आध्यात्मिक एवावशिष्यते सम्बन्ध इति "यस्य पृथिवी शरीर" मित्यादिप्रतिरत्पाध्यात्मिकनियमत्वेनैवोपपाद्येति सिद्धमथितविचदध्यस्तरवमिति ।

अथमुनेताप्रकाशार्थनिरूपणं—प्रज्ञैव पारमार्थिकं तत्रम्, तस्यास्त्वेका मापारया शक्तिः, सा च वस्तुतस्ततोऽभिजापि कल्पिततद्भेदवती, प्रज्ञागः सत्यत्वेन तु तद्रूपेण सा सत्यैत्युच्यते, प्रज्ञातिरिषतत्वरप मिथ्यात्वेन तु तेन रूपेण सा मिथ्येति कथ्यते । स्वरूपतः सा सत्या वा मिथ्या वेति प्रश्ने तु स्वरूपे यदि प्रज्ञरूपात्वं वा प्रज्ञाभिज्ञत्वं वा विद्यक्षितं तदोक्तमेवोत्तरम्, यदि तु मापास्वशक्तिवत्त्वद्वयत्वादिकं, तदा धर्ममात्रस्य मिथ्यात्वेन तत्तद्रूपेण रूपेण सा मिथ्यैव । एवं सति तत्तद्रूपमौपलक्षितं स्वरूपं सत्यं स्यादितिपद्युयोगे विवष्टापितरेव, प्रज्ञाग एव सर्वधर्मौपलक्षितत्वात् । घटत्वादिनापि तस्यैव रूपद्वारात् । सा च शक्तिरनुपपत्त्याधर्मदत्तकरवरूपस्वातन्त्र्युपनालितयाऽप्यनुषोऽभासायत्वे मिथ्यात्वे शोचनरीत्या इतानुरूपात् आन्तान् भ्रमविषयात् भ्रमार्थं नैकशियात् स्फारयति, स्वयमेवोद्भासितेन शोपापकलादेन काञ्चिन्मुक्तया भासयति, वस्तुतस्तु न वन्थो न वा मोक्षः । नन्वेवं भ्रमनिवृत्तिरेव मापाया निवृत्तिर्ननु स्वरूपतोऽपि तन्निरूपितरिन्त्यादिप्राप्तौ तु पूर्वोक्तिरित्योक्तम् । यथा मिथ्या तथा निवृत्ता, यथा तु सत्या तथाऽवतिष्ठेति चिदतिरिक्तं नावतिष्ठत् । नावतिष्ठमिनिशब्देन बोध्यमाननिरूपणं गति तु सङ्गन्तारतपदशब्दादायामवोचाम । यदि तु तत्रैवोक्तरीत्या न भावाद्द्वैते न वा स्वयमेवसर्वदयनाशस्य वृत्तवामकरमदशान्तात्वे न वा श्रमनशब्दानस्य द्रव्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमे चित्तसंग्रहोऽपि, नापि दम्बममकारतापको, सदमनानुभवात्मकतदुभयशिरागविलक्षणस्य दुष्पमातोदात्तं तदा प्रपञ्चस्योक्तरीत्या दुर्निरूपणया मिथ्यात्वपरिग्रहोऽप्येव काश्चिद्विशुद्धया च तद्विद्वत्त्वोपैवोक्तरीत्या "न कदाचिदनीदृश" मिति शब्दादन्ततापदा प्रवाहितशोभितयाप्येव सर्वमविश्रोचैत । द्रव्यावादिमनिवृत्तिरूपः परिपूर्णमनाप्योदय एव च परमः पुत्रार्थः । शरीरविदो-

पाषण्डेदेन द्वैतप्रतिभासनिवृत्तिरेव च “भयश्चान्ते विद्वभायानिष्टिति” इतिभ्रुतिविषयः । मायाया-
स्तृतीय गतिः; परन्तु न मुक्तावेवेयं गतिरपि तु यन्धेःशीत्येया दिक् । इति दर्शनसर्वरथेऽतिर्व-
चनीयताघादे स्नातन्प्रययाद्निष्पीडनप्रकारो विवर्तयादश्च ।

ज्ञप्तिशून्यशिवतत्त्वविवर्ता-
स्त्रैपुरेण महसा सहभूताः ।
द्वैतवपेक्षनाय सुसजा-
दर्शनेषु कुशलैःपरिशोभ्याः ॥

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीयतिथिरचिन्तो दर्शनसर्वरथापरपर्यायो-
ऽनिर्यचनीयताघादः समाप्तिमगात् ।

श्रीकारदापंगमस्तु ।

श्रीशारदायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

शारदाख्यव्याख्यासंवलितम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अनुमानखण्डनप्रकरणम् ।

अनुमितिपरामर्गयोः खण्डनम् ।

अनुमानमपि किमुच्यते ? । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् ; किं

प्राणिता	गुणगणेशने	रता
सञ्जिता	मिजपदाम्बुजे	पुन ।
मञ्जिता	मदनदृष्टि	येन त-
त्रैपुरं	किमपि	मन्मदे मह ॥

प्रमाणविशेषलक्षणनिरासः प्रस्तुतः, तत्र च न केवलमुपजीव्यप्रत्यक्षदुर्निरूपतवैवानुमानादेर्दुर्निरूप स्वमपिद्व स्वरूपेणापीत्यनुशासनः सावसरमाह अनुमानमपीति । अपिपदं प्रत्यर्थं दृष्टान्तिकर्तुम् । किमिति च चक्ष्यमाणाक्षेपगर्भा पृच्छा, केवला हीयं जिज्ञासोरेव शोभते, आक्षेप पुनः केवल स्फुट एव स्यादिति हेभोरभिधानमपेक्षते, तथा च प्रत्यक्षपदार्थं ह्यानुमानपदार्थोऽपि बाधित एव बह्वप्याणदोषादिति तात्पर्यार्थं । दोषानाट्याहं परं तावद्दुःस्थापयति करणपक्षे इति । अनुमान शब्दस्य करणखण्डनतापक्षे इत्यर्थः । परामर्श इति । यद्यपि परामर्शो निर्व्यापारः वाच्य करणम्, व्यासिज्ञानमात्रविवक्षणे तु 'व्याप्तस्ये' त्याद्यभिन्नप्रन्यासङ्गतिः, नवा व्यासिज्ञानादेरपि करणत्वसम्भव इत्युक्तं करणत्वखण्डने प्राक् । नवैतेषा प्रमितिकरणतावच्छेदकरूपधिरहिणा प्रमाणत्वं प्रामाणिकमपि । न च वक्तृपरीत्या स्वभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीसत्ताये व्यासिभिन्नप्रसम्भवोऽपि, ननुक्तं सर्वज्ञ-कल्पितं हृदिपदे — "देशकालत्वभावादिभेदाद्विज्ञानसु शक्तिषु । भाषानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा" इति । प्रसिद्धिः = प्रमितिः । सम्भवति चार्तान्द्रियार्थप्रसिद्धिः श्रद्धाधनानामागमादेव । अत एवेश्वरोऽप्यागमादेव व्यवस्थापित ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशादी । लिङ्गज्ञानजन्या सम्भावनेत्र च तत्तद्रथ-वहारजननी । एतेन—भवद्वीपवाकारय सन्दिग्धविषयस्ताम्यतरं प्रत्येवार्थवत्त्वात्तयोश्च परकीयदोर प्रत्यक्षत्वेनानुमानप्रामाण्योपगम आवश्यक इति-निरस्तम् । सम्भावना चागृहीतासंसर्गकंयो पर्वताग्न्याद्यो-निश्चय इति केचिन्, उत्कटैककोटिक संशय इत्यग्ये । उत्कटश्च तु विषयताविशेषः । एवमानुमितौ मीतिधीविषयता तादृशसम्भावनायामेव वक्ष्यन्त्या तस्यामेव च इच्छिन्नश्रयःवाभिमान । वस्तुतस्तु किञ्चिदभ्यवस्थापयति न कश्चिदप्यनुयोगो युगपदेऽप्यनिर्वक्तव्यतावादिनि, "बाधेऽद्वैतेऽभ्यसाभ्यात्कि" निष्पाद्यन्तवापु । एवञ्च सति मूलोच्छेदे न बहु वक्तव्यम्, तथापि निरासप्रकारान्तर शिक्षयितुमाह किमिति । पर प्रमित्ये न्याप्तस्येति । व्यासिज्ञानाधिकरणपक्षमतापगादिनिश्चयत्वं

लिङ्गत्वम् ? व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत् संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्याऽपि व्यापकं तत्परामर्शोऽतिप्रसङ्गात्, अत एव न तस्य चर्तमानस्य, अतत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् ;

परामर्शत्वमिति यथाध्रुताल्लभ्यते । अत्र यद्यपि परामर्शस्य तादृशनिश्चयरूपत्वे तद्वच्छिन्नजनकताक-
जन्यताशालिज्ञानमनुमितिरिति ध्यात्, तत्र च भ्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिः, तस्या यथाध्या-
या अपि सम्भवान्, एवं तज्जनकपरामर्शोऽप्यव्याप्तिः । अथ व्याप्यपक्षोभयवैदिष्ट्यविषयताशालिनि-
श्चयत्वेन व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वात्मकेन जनकता
विवक्षणीया, हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानादनुमितिः स्वीक्रियत एव । व्याप्तिघटकपदार्थानाञ्च परस्पर-
निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयतयैव निवेश भादूर्तव्यः । अत्र च विदिष्टस्मरणादावप्यनति-
प्रसङ्गः, पक्षविशेष्यकरयैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे स्वनुमितिलक्षणे तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता-
कजन्यताशालिनि व्याप्यविषयकत्वमेव निवेदनीयम्, अन्यव्यनिरुक्त्वाप्योस्तु स्वभिचारधीविरोधिधी-
विषयत्वेन निवेशः, साध्याभाववद्बुद्धित्वरूपस्यभिचारग्रह प्रति, साध्याभाववद्बुद्धित्वरूपस्यासि
ग्रहस्यैव विरोधित्वं न स्वव्यादृशस्यासिग्रहस्य, मणिमन्त्रादिन्यायेक प्रनिबन्धकतया मानाभावादिति
मतादरे तु विदिष्ट्यैव व्याप्ति निवदानार्हं । लावण्यसाध्याभाववद्बुद्धित्वरूपस्यासिग्रहस्यैव
वाऽनुमितिहेतुतावाद केवलान्वयिग्रन्थोक्तः पुरस्कृतव्यः । व्याप्यत्वे साध्यादिभेदभिन्नमूर्ति-
कत्वेन लिङ्गोपघातमतान्मप्युगमेऽपि कस्याश्चिदनुमितेर्व्याप्तिविषयकत्वसम्भवेन चाव्याप्तिवा-
रणाप जातिवदितलक्षणस्यावश्यादरणीयत्वे तु नैव चिन्तापि । एवञ्चोक्तजनकताकजन्यता-
शालिज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेवानुमितिलक्षणम् । अत्र व्याप्यत्वं तु तत्समानाधिकरणत्वे
सति तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नानुभवत्वे स्वव्याप्यत्वमादाय प्रत्यक्षादावति-
प्रसङ्गः, अनुभवत्वं न चतुष्टयसाधारणी जातिरिति प्राकप्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तमते तु स्मरणासमवेतत्वमे-
वानुभवत्वव्याप्यत्वस्थाने प्रवेश्यम्, तादृशजन्यताशालिज्ञानं तु तद्व्यतिथेनापि शक्यमुपादातुमिति
चैत्र, साक्षात्कारित्वखण्डने जातिमात्रनिरासस्य निवेदितत्वेनोक्तलक्षणस्यासम्भवदुष्करत्वात्, एवञ्च
परामर्शवश्याप्युगमाय तस्य मानसत्वव्याप्यजातिविशेषतोपगमोऽपि नादराहं, एवञ्चानुमितिपराम-
र्शोऽनुभवोरेव दुर्बलता, अनुपद वद्भूते चापिकम् । तथापि स्फुटत्वादेतदुपेक्ष्य पक्षधर्मनाघटकीभूतपक्ष-
ताया साध्यसन्देहात्मकत्वमते दूषणान्तरमाह संशयस्येति । समानाकारसिद्धेरेव संशयनिवर्तकताया
प्रामाणिकत्वे सिद्धिनिवर्त्यत्वेन पक्ष साध्यनाशवा साध्यं पक्षवृत्ति नवा पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि नवैत्या-
दिसंशयानामनुगमस्याप्रामाणिकत्वेनानुगतत्वत्वधस्तादिव्यतिनःत्वावयवभावेन चाप्यवहितोत्तरत्वसम्भ-
न्धेन तत्संशयविशिष्टानुमां प्रति तत्संशयस्य कारणेति विदिष्ट्यैव कार्यकारणभावपर्यवसानसूचनीय
संशयस्येत्येवाभ्यधात् । उपलक्षणत्व इति । उपलक्षणतया परामर्शनिष्ठजनकतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः ।
विषयतया तद्वच्छेदकत्वं त्वसम्भावितमेव, पक्षतायाः परामर्शाविषयत्वात् । तत्र = पर्वततदी ।
तत्परामर्शो = पर्वतादिधर्मिकपरामर्शो । अतिप्रसङ्गात् = अनुमित्युपधातवत्प्रसङ्गात् । अविद्यमानस्यै-
वावलक्षणत्वेन कालान्तरीयसंशयोपलक्षितधर्मवृत्तित्वाविषयकपरामर्शसत्त्वे सिद्धिदशावामपि स्वदुष्-
मनसामपीत्युदाहान्, सिद्धितत्त्वेऽनुमित्यनुपादाय च पक्षताया हेतुत्वं स्वयानुमन्वत इतीष्टापत्ते-
रनवमरादिति भावः । अत एव = उक्तानिप्रसङ्गादेव । चर्तमानस्येति । उपलक्षणतया जनकतावच्छे-
दकात्मिति शेषः । उपाधिसाधारणमुपलक्षणधर्मं कालिकस्याप्यवृत्तिमिश्रित विधेयानन्वयिधे सति
स्यादन्तर्गतमेवात्र विवक्षितमित्यादाय । एवञ्चानाकालेऽपीत्यत्रापि सामान्यत्वम्, अन्यथा

विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्मिनाशब्दप्रवृत्त्यापत्तेः । पक्षधर्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिः, ईदृशञ्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेत्; पक्षमादायैव वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः । तथापि विशेष्यमादाय साऽस्तीति

विद्यमानत्वगर्भोपाधित्वस्याविद्यमानत्वगर्भोपलक्षणत्वस्या वा विवक्षणे तदसङ्गतेः । अतःकाले = स्वाभावकाले । उपलक्षणत्वत्वादिति । तथाच कालान्तरीयसंशयमादापोक्तितिप्रसङ्गसम्भवः । तद्वारणाय विद्यमानत्वगर्भविशेषणतया संशयस्य जनकतावच्छेदकत्वोपगमे स्वाह विशेषणत्वे चेति । चरुवर्धः । अत्र च जनकतावच्छेदकत्वेऽपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालितया जनकत्वस्यापि संशये सम्भवः, इन्द्रियसम्प्रयोगनिष्ठकारणतावच्छेदकस्याशीन्द्रियस्य कारणतापि र्थाक्रियत एव । प्रकृते पुनः कारणत्वावच्छेदकत्वं त्यक्तमपि हास्यमित्यन्वत् । विशेषणत्वं चात्रोपाधित्वमेव, संशयाविषयकत्वे संशयविशेषधर्मिविभक्तवत्त्वस्य परामर्शोऽनुपपत्तेरिति । धर्मिनाशब्द = पर्वतादिर्धर्मिणो नाशब्दे इव । यथा पर्वते बहुधायनुमित्यनन्तरं पर्वतस्य स्वरूपतो विनाशे न बहुधाशुपादित्सोस्तत्र प्रवृत्तिः, तथा संशये विनष्टे तदवच्छिन्नस्य तस्य विनाशेऽपि न सा स्यात्, यद्यदो हि धर्मिणि साध्यसिद्धिस्तादृशे एव प्रवृत्तिः, अन्यथाऽस्ति-मसङ्गादित्वाभासः । ननु शब्दो इति यद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वार्थः, ननु वस्तुगत्या शक्तिविशेष्यकत्वार्थः । अनुमितौ च विशेष्यतावच्छेदकं पर्वतत्वादिकमेव, ननु संशयावच्छिन्नत्वमभासमानत्वात्, तथा च पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यका प्रवृत्तिः सम्भवत्येव सत्यपि संशयस्य विनाशे इत्याशङ्कते पक्षधर्मादिति । विद्यमानपक्षताः कर्मवृत्तितया परामर्शयमादादित्यर्थः । पक्षांशे = पक्षतोपलक्षिते । ननु यद्यप्यनुमितौ विनाशे परामर्शोऽपि साध्यकतया न धर्मिमानम्, तथापि संशयस्यानुमितिकारणत्वत्वादिना प्राथमिकसंशयस्य परामर्शदिना नाशेऽप्यनुमित्यस्यवहितप्राकक्षणे संशयान्तरस्य रूपनीयतया परामर्शकाले संशयस्यावश्यकत्वेन वस्तुगत्या संशयविशेष्यकत्वार्थं परामर्शो निर्वाधम्, अनुमितेस्तु कस्याश्चित्संशयनाशक्षणेऽप्युत्पत्तिसम्भवेन नोक्तविशेष्यकत्वम्, एवञ्चोचरीत्या प्रवृत्तेरुपादेऽपि परामर्शानुमित्योविशेष्यतया संशयविशेष्यकत्वरूपमित्यर्थमिष्टवृत्तित्वात्मकं वैयधिकरण्यमापन्नम् । युक्तञ्च कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यमित्याशङ्कं क्षपयितुमाह ईदृशमिति । वैयधिकरण्यमिति । साध्यसाधनयो वैयधिकरण्यं स्वत्र न शङ्क्यत्वमपि संशयकाले द्वयोरेव संशयोपहितगतत्वात्, तदभावाकाले च द्वयोरेव संशयोपलक्षितनिष्ठत्वादिति तथा न श्यायताम् । ईदृमेवेति । उक्तवैयधिकरण्यस्यानतिप्रसङ्गत्वात्, संशयाविषयकत्वस्य च द्वयोर्विशिष्टत्वाद्द्विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यभिप्रायोऽग्रे उद्घाटनीयः । तदनुद्घाटनदशायामाह पक्षमादायैवेति । पक्षताविशेष्यान्तर्भावैवैवैवर्थः । परामर्शानुमित्योरिति शेषः । विशिष्टकैवल्योश्च भेदाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्तु तद्योरत्यन्तभेदस्य विशिष्टसत्ता न सत्तेतिप्रतीतिः प्रमाणावाप्तकत्वेनासम्भवितयाऽभेदस्य भेदाभेदस्य बोधगर्मे सामानाधिकरण्यसम्भव इति । नियतेति । स्वभापकेत्यर्थः । ध्येयं, स्तीति । कारणनिरूपिता हि कार्ये व्याप्तिरावश्यकीति भावः । उक्ताभिप्रायमुद्घाटयति तथापीति । अभासमानं संशयमादाय वैयधिकरण्येऽतीत्यर्थः । विशेष्यमिति । विशेष्यतया तदवच्छेदकतया वा भासमानमित्यर्थः । सा = व्याप्तिः । इति चेत्तेति । इति चेत्तर्थापिति वक्तुमुचितम् । पूर्वपक्षस्य सर्वथैव निराकर्णीयतायां हि नकारणयोगः समुचितः, न चात्र तथा । 'उच्यते' इति स्वीपदङ्गीकारे, सत्यमिः यादिनचेपञ्चकाराकार्ये प्रयोग इति दृष्टव्यम् । 'सास्तौ' एव 'तथा च विशेषणवपक्षे दोषाभावात्संशयात्मकपक्षताया अनुमितिहेतुत्वसम्भव' इति शेषतया व्याख्याने तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । सिद्धिकालेऽनुमित्युत्पत्तिवारणमेव पक्षताया अनुमितिहेतुत्व-

चेन्न, साध्यविशेषसिद्धिरपियत्र व्याप्तिवलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानप्र-
लादेवेति सामान्यविशेषसिद्धयनुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरि-
हारायानुमिति कारणत्वेनैष्टव्या, सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्र-
हेतुनिवेशनी सेति । मोक्षमात्रे हि "आगमेनानुमानेन ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च । त्रिधाऽऽत्मनि

कलानकलमिति पर्यवसायितुं व्यापकतावच्छेदकरूपेण तद्वनवच्छेदकरूपेण वाऽनुमितेः साध्यावगाहिषे
पक्षताया उपायतासम्भावनातारोहं तावदाह साध्यविशेषेति । यत्र व्याप्तिवलायात सामान्यं तत्र
साध्यविशेषसिद्धिरपि सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानवशादेवेति योज्या । यत्रानुमितौ व्याप्तिप्रदस्य बद्धिवा-
द्विषयपरकप्रयुक्तं बद्धिवादिषयकत्वं तत्र बद्धिवाध्रपक्षविषयकत्वमपि जातिनिष्ठसम्भावपक्ष-
न्वावच्छिन्नमपि यत्रकारनायावन्तसमवायिभक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितखनिवमस्य प्रामाणिकत्वनिबन्धन-
मेवेत्यनुक्रमेण तदर्थं । एतेनानुमितेः पूर्वतादौ व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहिता व्याप्तिप्रकारकेण
पूर्वतादिवृत्तिवज्जानेनैव प्रयुज्यते नतु पक्षताद्विदिष्टपूर्वतादिवृत्तिवज्जानेनेति न तत्र पक्षतोपयोग इत्युक्तम् ।
एवमेव लाघवज्ञानात्मन इतरविशेषवशात्मानो घासहकारिण सद्भावदशाध्यामनुमितेर्व्यापकतावच्छेदक-
रूपेण साध्यावगाहितायामपि ब्रह्मणम् । यद्यपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकसा-
ध्यप्रतियोगिकसंसर्गेण व्यापकतावच्छेदकसंसर्गतया परामर्शानवगाहिषेनेव साध्यभागेन तत्र पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन हेतुमत्साविषयकपरामर्शस्येव प्रतिबन्धिकाया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावस्यापि
हेतुत्वेन व्यापकतावच्छेदकसंसर्गेण साध्यावगाहितायां पक्षताया उपयोग, तथापि नैतदपि पक्षताया
सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुपादनिर्वाहकतातिरिक्तार्थं पर्यवस्यतीति भावः । पक्षधर्मता = पक्षताद्विदिष्टधर्मि-
वृत्तता, पक्षतेति यावन् । सिद्धसाधनपरिहाराय = सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुपादनिर्वाहाय । सिद्धसाधनं
च = पक्षे साध्यवत्त्वमिच्छयस्तु । न स्वार्थानुमाने दोष = न स्वानुमित्तानिवृत्तिप्रयोजनकानुमिते-
प्रतिबन्धकः, नानुमित्तसाधीनानुमिते प्रतिबन्धक इति यावन् । सिद्धिदशाया ह्यनुमितेः स्वसंशयनि-
वृत्तिफलकतया स्वार्थवासम्भवं सत्ताविरहात्, एवञ्च वाद्युपन्यस्तप्रमाणानुमित्युपायमितीच्छादीनाया
अपि सद्भोऽनुमिते । नानुमितिमात्रहेतुनिवेशनी सा = न निखिलानुमितिषु विशिष्यापि हेतुतावती
सप्तयात्मिका पक्षता, तेन पक्षताया. पक्षतावस्य वाऽनुगन्तुमशक्यतयाऽनुमितित्वन्यापकजन्यतानि
रूपितजनकताया इतिदपि पक्षतायां परेणाप्यनङ्गीकार्यत्वेऽपि न क्षति । सिद्धिसत्त्वे यत्रानुमित्युत्पादो
नेष्टस्तत्र तद्विर्वाहाय पक्षताया हेतुत्वं कल्प्यताम्, यत्र तु सिद्धिसत्त्वेऽप्यसाविष्टस्तत्र निर्वाह्याभावात्तस्या
हेतुनाकारणतासम्भवं, एतेनानुमित्तसाध्याविरहविदिष्टसिद्धाभावस्यापि तत्र हेतुत्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वं
'स्मृतिम्, वक्ष्यते चाधिकं पक्षताखण्डने । न वा तत्र संशयत्वकपक्षता सम्भाव्यापीत्युपपन्नसद्भिति ।
निधिनेऽर्थेऽनुमितिरित्यत्र स्थलविशेषमुदाहरति मौक्षमात्रैरिति । सुसुभ्रुभिरित्यर्थं । मुचोऽकर्मकस्येति
साधु । इष्यते इत्यन्वयः । आगमेने = आगमाधीनशास्त्रद्वयोपेन । नृनीयार्थोऽभेदः सद्भुव-
घटज्ञानेऽन्वेति । एवमप्येऽपि । अनुमानेन = अनुमि-या । ध्यानात्प्रत्यक्षणेन = ध्यानाधीनसाक्षा-
त्कारेण, यदाहुः— "वेदान्तवाक्यज्ञानभावनाज्ञाऽरौक्षधी"रिति । ध्यानं तु स्मृतिविशेषो न
प्रमेति न तस्य प्रमाणसद्भवप्रयोजकत्वम्, यदाह "ध्यानादिनावं स्मृतिरेव लब्धा चिन्ताम-
लिम्बद्विभवं ध्यातवि" । प्रमाणानां त्रिधात्मनि सद्भव = आत्मरूपसमानविषयज्ञानप्रयार्जक-
त्वमिति यावन् । स्वार्थं = स्वदुःखनिवृत्तिफलकम् । न्यायात्मकमेव ह्यनुमानं परार्थमिति भावः ।
प्रत्यक्षकसिद्धनन्तरमनुमित्युत्पादनिखिलित्यत्र तु न ग्रन्थकर्तुं स्वरास इति प्रत्यक्षखण्डने निवेदिन-

प्रमाणानां सम्प्लव्यैः स्वार्थमिष्यते" इति । एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता ।

व्याप्यत्वमिति चेत्, किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण परामर्शोऽनुमानम् ? व्याप्यतया वा ? नायः, अगृहीतव्याप्तिनापि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गान् । नापि द्वितीयः, व्याप्यमुखेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात्, तस्यापि व्याप्यस्वग्राहिताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् । अत एव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निररते, धारावाहनि तथात्वापत्तेः । गृहीतव्याप्तिनापि च युगपदुभयग्रहणे 'ज्ञावेतो व्याप्यव्यापकाचि' तिपरामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । न च तदनुमानमेव, असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्वर्गस्य

मिति सा नोदाहता । एतेनेति । सिद्धितवेऽप्यनुमितेर्ज्ञानेन तदभावघटितयोग्यताया अनुमितिसामान्ये हेतुताया असम्भाववृत्तिकल्पनेत्यर्थः । संशययोग्यता = सिध्यभाववाधाभावी । वायाभावस्यानुमिति प्रति पृथक्कारणता न कल्पनीयेत्यभिप्रायः । अत्र मते संशयस्य परामर्शोऽनुमानादास्यले संशयान्तरमनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे न कल्पनीयमिति लाघवम् । यद्यपि संशयकारणतात्वादित्येते व्यापाभावस्यानुमितौ कारणत्व न कल्पनीया, शब्दज्ञानयो संशयासम्भावादिति समं लाघवम्, तथापि संशयान्तरस्योक्तस्थले वरणाऽनुभवविरोधेनापि शक्या तिरस्कृतमिथाशयेन संशयकारणता निरस्य मतरथास्य निरास इत्यवधेयम् ।

व्याप्यत्वमिति । लिङ्गत्वमिति प्रथमास्यस्थमनुपपत्तेः । यद्यपि पक्षतायाः कस्याश्चिदनुमितिहेतुत्वमेतुं नायां, धर्मिवृत्तित्वाविषयकारकं परामर्शं व्योपयम्, तथापि सामान्यतो धर्मिवृत्तित्वाविशेषो व्याप्यत्वेनैव वरितार्थः, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यानिवेशात्तत्त्वात्, विशिष्य तु तद्विशेषोऽनुगमस्यावद्यक्षणीयतां मध्यानैर्नादृणीय इति व्याप्तेरनुगमाधिमानिनोऽभिप्रायः । स्वरूपेण = धूमत्वादिसा । परामर्शोऽभिप्रायः । अगृहीतव्याप्तिनेति पुरुषपरम्, हेतौ तुगीया । व्योप्यविषयकधूमदिनिश्चयस्येति तु भावार्थः अनुमानताप्रसङ्गात् = अनुमित्युपधापकताप्रसङ्गात् । एककल्पितसामग्रीसत्त्वादिति भावः । पूर्वमप्येऽपि । अथमालोको वा धूमो वा सर्वथैव वद्विग्याप्य इति परामर्शोऽनुमित्यनुपधापकत्वप्रसङ्गस्याप्युपलक्षणमिदम् । व्याप्यमुखेखिन' इति । पक्षधर्मताऽनुलेखिन इति शेषः । तेन नैष्टापत्तेरवसरः । प्रमाणस्य = निश्चयस्य । तस्यापि = पक्षधर्मतानुलेखिनोऽपि । तत्पदेन व्याप्युलेखावेन परामर्शं "व्याप्यत्वग्राहिताया" इत्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः । वक्तव्याच्चादिति । नहि व्याप्तिविषयकारकं पक्षधर्मताविषयकत्वव्याप्यम्, वद्विग्याप्यो धूम इत्यस्यापि प्रत्ययस्य जागरूकत्वादिति भावः । अतएव = पक्षधर्मागादेव । द्वितीयेति । व्याप्तिप्रकारको द्वितीयो वा तृतीयो वा परामर्शोऽनुमानमित्यर्थः । धारेति । पक्षधर्मतानवगाहिन्यपि व्याप्यवगाहिनि ज्ञाने धारावहनस्थले द्वितीयत्ववृत्तीयवयोरपत्तेरिति भावः । ननु व्याप्तिधर्मिविशेषवृत्तितोभयवैशिष्ट्यमवगाहमोानमेव, ज्ञाने द्वितीयादिशब्देन विवक्षितम्, अननुगमस्वभावतया सोऽप्य, प्राथमिकत्वात् प्रत्ययो महानसादौ न पक्षधर्मतामवगाहत् इत्याशङ्क्याह गृहीतव्याप्तिनेति । इदं परामर्शस्य व्याप्यत्वावगाहित्वसम्पत्तेः । युगपदेति परामर्शस्य सिद्ध्यन्तकयोपपत्तये प्रसङ्गे इष्टापत्तिं परितर्कम् । उभयग्रहणे = व्याप्यव्यापकोभयविषयकतानवति जने, इदमनुमानत्वघटकानुमितावन्वेति, तेन नास्य वैषम्यम्, एवं हि पुरुषनिष्ठप्रत्ययसंख्याकार्यकारणभावः सूचितो भवति । किं बोधग्रहणे इत्यस्योभयग्रहणसामग्रीदक्षत्वामित्यर्थः । एतान्विति धर्मिविशेषवृत्तित्वाभावात् । परामर्शाकारे तु नावर्गः । अनुमानं = अनुमित्युपधापकम् । असन्दिग्धतयेति । साध्यत्वेनेत्यादिः । सिद्धताग्रहणम् = साध्यत्वेन निश्चितं धर्मिणि

हेतोः सिद्धसाधनवदपक्षधर्मत्वात् । स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न, प्रत्यक्षलक्षणोप-
पत्त्या साक्षात्साक्षात्कारविरोधापत्तेः । श्रव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न, व्याप्यत्वविष-

वर्तमानत्वेव । यद्यपि प्रकृतेऽपि साध्यत्वेन निश्चितत्वम्, तथा निश्चितेऽपि चासन्दिग्धत्वम्,
तथापि साध्यवत्तयाऽसन्दिग्धत्वेन निश्चितत्वेन च भेदमभिप्रेत्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक
भावः सिद्धभावात्मिकायाः संशयात्मिकायाश्च पक्षतायाः पार्थक्यनिवृत्तयः प्रकृते तदुभयाभावे पर्यव-
स्यति । स्वार्थानुमाने नायं दोष इति । अनुमित्साध्यत्वे संशयादिद्विरोधोऽनुमितेरनुत्पादप्रयोगको
नेरययः । उक्तरीत्या निर्वाहविरहेण तत्र पक्षताया हेतुत्वस्याऽऽवरणीयत्वादिति भावः । प्रत्यक्षेति ।
इन्द्रियसिद्धिदृष्टविषयके स्थाणुरव्याप्यकोटरादिमानयमित्यादिव्याप्तिधर्मिर्विशेषवृत्तितानुमाने ज्ञान
इत्यादिः । साक्षात्त्वेत्यादि । साक्षात्त्वासाक्षात्त्वयोर्विद्वद्योरेकविषयकत्वावच्छेदेनापत्तेरित्यर्थः ।
पक्षताया अनुमितिहेतुत्वे तु तदजन्यतया प्रकृतज्ञाने मानुमितित्वसम्भवः । नन्विन्द्रियजन्यत्वेन न प्रत्य-
क्षत्वापादनसम्भवः, व्यापकस्यानापादकत्वात्, इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकनाकज्ञानत्वं तु तत्र प्रत्यक्षत्वनि-
र्णयनैव निर्णयम्, प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियत्वेन च कार्यकारणभावात् । साक्षात्करोमीत्याद्यनुभवसायस्यैव तत्र
प्रत्यक्षत्वनिर्णयकत्वमिति चेत्, अनुमितिसामग्रीसद्वग्रहे तादृशानुभवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयात्,
अनुभवसायः सर्वः प्रमेवेति हि न राजामाज्ञा, अतएवानुमिनोर्मत्वनुभवसायस्य स्थलविशेषे पक्षता-
यादुपार्था भ्रमत्वमन्वधापीति चेन्न; एवं सति तादृशज्ञानेऽनुमितित्वस्याप्यनापत्तेः, न हि परामर्शजन्येन
तत्, तस्य व्यापकत्वान्, अत एव व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकज्ञानत्वेनापि न तत्,
तस्यापि स्पृष्टनिर्गोपेऽपि वर्तमानत्वेन व्यापकत्वात् व्याप्तिज्ञानकरणकत्वं स्वनुमित्साधनसम्भा-
वितमित्युक्तं कारणत्वज्ञपदने, अप्रयोजकत्वज्ञानुमिनोर्मत्वनुभवसायस्य प्रकृते प्रामाण्यसमर्थनं
विना शक्योद्भावनम् । तादृशजनकताकानुभवत्वं यद्यपि व्याप्यमनुमितित्वस्य, तथापि
प्रकृतानुभवेऽनुमितित्वसिद्धिं विना तादृशनिश्चयत्वेन कारणता तत्र कथं प्रत्येतन्त्या, अनुमि-
नीपनुभवसाये प्रामाण्यनिश्चयासम्भवस्य प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावग्रहप्रयुक्तस्य स्वतुक्करीयैव वक्तुं शक्य-
त्वान्, एवं च समानसमाधानमेवेदम् । तस्मात्तत्र कीदृशोऽनुभवसायः प्रमत्तकः सन् प्रामाणिक
इति सर्वज्ञनिर्वाच्यमेव । अयमनुमित्साधनविरहविरहितसिद्धिभावस्यानुमित्साध्या एव या तत्र पक्षतात्वं
परिकल्प्य तदजन्यत्वे प्रकृतज्ञानेऽनुमितित्वमेव मन्यताम्, तदेतदप्युक्तं 'स्वार्थानुमाने' इत्यनेन, अनुमि-
त्साध्यत्वे तस्या एव पक्षतात्वेनासन्दिग्धत्वं सिद्धत्वं वाऽऽद्यापक्षधर्मत्वं नेति त्वर्थः, अनुमित्सा त
सिष्णामकपरामर्शपेक्षसाधनताविषयकत्वे तनुत्तरभाविनी, अन्यथा तु तदव्यवहितप्राक्पक्षगभाविति वा
सम्भवत्यनुमित्यव्यवहितप्राक्पक्षे, यद्यपि निश्चयविषये प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्याः प्राबल्यम्,
अन्यथा परामर्शानन्तरं तदनुभवमाप एव स्यात्, नरनुमितिः, तथापि प्रकृते इच्छाघटितत्वेन
प्राबल्यसम्भवः, अनुमित्साया विरहे तु प्रकृतज्ञाने प्रत्यक्षनिश्चयमेवेति चेदनुमित्साजन्यत्वादेरपि
तद्विषयकमपरादिदृष्टिसिद्ध्या व्यापकत्वेनाऽनुमितित्वानापादकत्वान् । न या साक्षादिभेदनिश्चयनिश्च-
पक्षताया अतनुगमे पक्षतात्वेनाऽनुमित्येन च कार्यकारणमात्रोऽपि । विनिश्चयकार्यकारणभावश्च न
प्रकृतज्ञानेऽनुमित्यनिश्चयविना निर्वाहनीयत्वोन्पदाश्रयः । न च स्वप्रकाशत्वादिदिशोऽनुभवसायं
निराहृत्य निष् सारितं ज्ञानमायकं स्वीकृत्यति परामर्शानन्तरमनुभवसायापरयाऽनुमितिसामग्र्या
प्राबल्यव्यतिरिक्तं । न चोत्प्रेक्षाभावादिनिश्चयविषयकविषयनेन शरितार्थानुमित्साऽनुमितिसामग्र्या
निश्चयनेऽपि । अत एव ज्ञानस्य स्वविषयकत्वात्पक्षानुमानेन तादृशप्राबल्यसामग्र्यादनुभवसायं

यथाभावप्रसङ्गात्, व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणम्, तथाचैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते, तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विशेषतो व्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न, अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तोपदेशाद्वा, पूर्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले

साध्यताव्यविषयताविरहिणि तस्मिन् न विधेयतामनुमन्यन्ते ग्रहणीमांस्काः । अत एवाहायवृत्तेरपि न ज्ञानत्वम्, अनुमित्ताविच्छाधीनत्वकल्पनं तु प्रक्रियामात्रम्, सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे एव विवादे च सुतरामित्यादिकं सधुचन्द्रिकायां तृतीयपरिच्छेदेऽभिहितम् । वक्ष्यते चाधिकम् । न चानुमित्साऽस्तीत्येतावतैव तदुत्तरवर्तिज्ञाने विशेषदर्शनजेऽनुमितित्वं स्यात्, ज्ञानगतविशेषाणामिच्छानुरोधित्वे मानामावात् । यदि चानुमित्सास्थलेऽनुभव एवानुमिति प्रमाणतपोपन्यस्यते, तदेन्द्रियार्थसंज्ञित्वादिस्वरूपलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि नानुभव इति वक्तुमशक्यमेव, तदेतदप्युक्तं 'प्रत्यक्षरक्षणोपपत्त्ये'ति, लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वत्यर्थं इति । अत्र्यापकेत्यादि । तद्विषयकत्वे सति तन्निरूपितव्याप्तिप्रकारकधर्मविशेषवृत्तितानिश्चयोऽनुमानमिति सिद्धयात्मकपरामर्शस्य नानुमित्युपधायकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सप्रतियोगिकग्रहणं = व्यापकज्ञानाधीनज्ञानकम् । विशेषणस्य = निरूपकस्य घटकस्य वा । विशेषतः = धर्मविशेषवृत्तितया । तथा च तत्साध्यनिरूपितव्याप्तिनिष्ठप्रकारगतनिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नतासिद्धिनिष्ठविषयतया निरूपिता तत्साध्यनिष्ठविषयतया च साक्षादनिरूपिता वा धर्मविशेषनिष्ठविषयतया तच्छालिनिश्चयोऽनुमानम्, एवञ्च व्याप्तिनिरूपकतया साध्यावगाहित्वेऽपि परामर्शस्य नोक्तसम्भवइति भावः । अत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेर्वारणेऽपि परामर्शात्पूर्वमुत्तरं वा सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्या निनाऽनुमित्यापत्तेर्वाणाय भवता पक्षतायाः स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुताया अवश्यवाच्यत्वयोक्तरीत्या परामर्शे सिद्धान्तात्मकत्वनिवेशो विफलः, सिद्ध्यात्मकपरामर्शादपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहदशायाननुमित्सायाऽनुमितेरिष्टत्वेन तदनुपपत्तिरुच्यते दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह अग्निधूमाधिति । यथासौ = एकव्याप्तिनिरूपकाश्रयी । आप्तोपदेशाद्भवेति । जायमानेत्यनेनाश्रयः । व्याप्तिग्रहो हि सहचारदर्शनाधीनो वाऽश्रयथा वा, तत्र द्वितीयमभिधाय प्रथममाह पूर्वमिति । यद्यपि स्वभिचाराग्रहसहस्रतस्य सहचारग्रहमात्रस्य व्याप्तिग्रहकत्वेन भूयस्त्वमकिञ्चित्करम्, गृहीतापाद्यापादकन्यासिकस्य च वक्ष्यमाणविमर्शोपदर्शकतावतारस्यापि प्रथमदर्शनेनैव सम्भवान्, तथाप्येकत्र सहचारदर्शनसत्त्वेऽपि स्थलान्तरान्तर्भावेण स्वभिचारग्रहास्थले द्वितीयादिसहचारदर्शनस्योपयोगमभिप्रेत्य तदुक्तम् । वहीति । पक्षे इत्यादिः । अन्यथा व्याप्तिज्ञानस्य हेतुसाध्याज्ञानेऽसंग्रभवेनासङ्गतेः । यद्यपि परामर्शस्य सिद्धयान्तात्मकत्वसम्पत्त्ये पक्षे साध्याप्रतीत्यभिधानमेवोपयुज्यते तथापि पक्षे हेतोरग्रहणाभिधानमापादनायेवं दृष्टापत्तिरिहदुर्गम् । धर्मविशेषवृत्तितानिश्चयकत्वस्य परामर्शे निविष्टत्वेऽपि यस्यैकरूपविद्धर्मिणो विवक्षानातिप्रसङ्गं भङ्गमलम् । प्रातिस्विकरूपेण तद्विषयादौ तु वक्ष्यत्वमनुमानम् । अन्यपक्षे सहस्रयन्तस्य जायमानेत्यनेन, तेन पक्षद्वयसाधारण्यसम्भवः । विमर्शः = भूमौ यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तद्विज्यो न स्यादित्यादिवस्तुतः । आप्तोपदेशाद्वा विमर्शवशाद्वा व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यादित्येतादुक्तपक्षे पक्षमथा शंकीनत्वाभ्यन्ततया निर्वाहेऽपि जायमानव्याप्तिग्रहणस्येत्यस्य बहुवीहिणा पुष्टपदस्योक्तिरस्य तादृशः परामर्शस्तस्यैवानुमित्यापत्तिभाष्य । अन्यथा तु शिरोधेनेन नामिकासर्शात्तुकारितैव । एवमेव 'प्रत्यभिज्ञानानस्ये'त्येवमपि द्रष्टव्यम् । व्याप्यपरामर्शः = वह्निव्याप्यो भूमौ महानसादिर्षिर्षितिनिश्चयः । प्रथमग्रहणे = उक्तनिश्चये । प्रत्यभिज्ञानं यदि तत्तामप्यवगाह-

विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात् । न परामर्शः प्रत्ययमात्रेण प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात्, किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न, विचारादातो-पदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिपुनरातोपदेशाद्विचारान्तराद्वा 'यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेय' मिति प्रत्यभिज्ञानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् । विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सतीति चेन्न, अन्यापकत्वप्रसङ्गात्, एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यतघन्तरेऽसम्भवात्, सामान्यतो व्यक्ति-विषयत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् ।

मानं ज्ञानं विवक्षितं तदा तत्तावगाहित्वं तस्य व्याप्यंसमादायापि सम्भवदतिप्रसक्तिवारणस्य नेष्टे इत्याशयेनाह विचारादित्यादि । विचारात् = उक्तकर्तात् । विचारान्तरादित्यन्तरपदं व्यक्तभेदा-भिप्रायेणेवाऽऽकारभेदाभिप्रायेणापि सम्भवति । सैवेति । साध्याभात्रवदवृत्तित्वस्य स्वव्यापकसमाना-धिकरणधूमत्वादेर्वा व्याप्तेरेक्यसम्भव इति भावः । उदासीनेऽपि तत्तावगाहिज्ञानमुपादाय हेतौ तादृशत्वावगाहित्वविवक्षायाच्चापक्षवृत्तिधूमे एव तादृशत्वावगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्योपलक्षणमिदम् । इधम् = मदानमादिगतधूमगता । प्रत्यभिज्ञानपदेन यस्त्वाभिप्रेतं तदाह विशेषत इति । यदुद्देश्यकाऽ-नुमितिरिष्टा हेतुभावच्छेदकसम्यग्धेन तद्वृत्तित्वेत्वर्थं । सतीति । विशेषतो व्यापकविषयक-निश्चयोऽनुमानमिति विपरिणामादिनाऽनुपजनीयम् । तथा च पर्वतोद्देश्यकवह्निसाध्यकानुमा मति पर्वतोर्वाह्न्यव्याप्यधूमवानितिनिश्चयो हेतुः, लिङ्गान्तरविषयपरामर्शमादाय व्यभिचारस्तु वारणीयोऽप्यव-हितोत्तरस्वनिवेशेनैव, अनुमित्युपधावकत्वं तु तादृशनिश्चयस्य पक्षताविशेषसहङ्ग-सैवेति भावः । कार्यमात्रवृत्तिपरमस्यानुमितित्वस्याकस्मिन्कत्वप्रसक्तिच्युदस्तयेऽनुगतानतिप्रसक्तधर्माव-च्छिन्नकारणतामिरूपितकार्यतावच्छेदकतायास्तत्रावश्योपेतयाऽनुगुमस्यैष्टमशक्यस्यैव प्रसङ्ग इति ग्राह्यं अन्यपकत्वेति । ननु विशेषकार्यकारणभावोपगमेऽपि सामान्यघटितविशेषस्यैव कार्यतावच्छेद-कत्वात् सामान्यस्याकस्मिन्कत्वात् इत्याशङ्कां शमयितुं शोक्तकार्यकारणदले पक्षसाध्यादिव्यक्तिविशेषो यदि निविशते तदाह एवेति । पर्वतवह्नमादिव्यक्तिविशेषनिष्ठस्यानुमितिपरामर्शविषयत्वस्य पर्वतव-ह्नमादिव्यपन्नतरेऽसम्भवेन नैरुपमावच्छिन्नपक्षकादिस्येऽप्यनुगतकार्यकारणभावनिर्वाह इत्यर्थः । अतुनस्तु सामान्यघटितविशेषस्य कार्यतावच्छेदकनयैवाकस्मिकत्वस्य परिहारोपगमे सामान्यकार्यकारण-भावनिरूपणस्य सधर्मे तर्किकां यैवर्ष्यप्रसङ्ग, एव व्यापकरुधर्मावच्छिन्नसामग्री व्याप्यधर्मावच्छिन्न-सामाया संवर्लितैव कार्यजननी, साऽपि व्यापकरुधर्मावच्छिन्नसामग्री समेतैव, व्यापकरुधर्मावच्छिन्नो-व्याप्यस्यैव निर्देशोपरव सामान्यस्याप्यदृष्टत्वादिप्राथमिकानिधानस्यापीति द्रष्टव्यम् । अधिकत्वानुप-दक्यते । पर्वतवह्न्यावच्छिन्नोद्देश्यताकर्मिन्प्रावच्छिन्नविशेषताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारतानिर्दिष्टविशेषतावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेषतावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नप्रकार-तानिर्दिष्टपर्यवर्तनावच्छिन्नविशेषतावच्छिन्ननिश्चयत्वेन हेतुतोऽपि त्वाह सामान्यत इति । सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेनेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गकरादिति । पर्वतविशेषादिपक्षवह्निसंश्लेषादिसाध्यका-नुमित्यापरपर्यवर्तनावच्छिन्नविषयपरामर्शस्य कारणधर्ममादात्, अधिकं त्विनित्यायेन तत्राप्युद्देश्यतादी-पर्यवर्तनावच्छिन्नत्वात् विशेषतादौ च पर्वतवह्न्यावच्छिन्नत्वात्, इतरवारकपर्याप्तनिवेशेऽन्यथाप्रस-ङ्गस्य विशेषविशेषमात्रस्य सम्यग्धेन भावेदितायात् । क्रियान्याधिकरणवृत्तिनाऽऽनुमितित्वाद्य-व्यक्ति-प्रत्यक्षरापि दृष्टवृत्तित्वात्तानिश्चयव्यवस्थाव्यवसायकारणधर्ममादात् । न परामानुयोगिकसमवाय-

सम्बन्धेन कार्यकारणभावः, सामान्यत एव स्वभ्याव्याप्यत्वेन वात्, तद्व्यवस्थानुसंगिकसमवायविवक्षाया
तु नैकधर्मावच्छिन्नपक्षकादिस्यलेऽपि कार्यकारणभावानुगमः । अपि च सर्वत्र पक्षविशेष्यकादेन
परामर्शाद् अनुमिति रिति तावच्छेदपक्षैकप्रमाणकमेव, तथा च व्याप्यविशेष्यकस्यापि परामर्शास्यानुगमाय
यतनीयम्, नच—तद्विद्ययाप्यत्वावच्छिन्नविषयता निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालि निश्चयत्वे-

नानुगमः, एवञ्च हेतुतावच्छेदकानवशाद्गोऽपि पर्वतो वद्विद्ययाप्यत्वान्नादेः परामर्शस्य सङ्गह इति-
वाच्यम्, भाष्येकलिङ्गकानुमितिच्छेदां तद्विद्वत्परामर्शात्सर्वत्रेऽपि धूमलिङ्गकपरामर्शात्सिद्धिदशाया
मनुमित्यावत्ते । एतेन वद्विद्ययाप्यधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिनि-
श्चयोत्तपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकाद्विद्ययावच्छिन्नसाध्यकानुमां प्रति सादृशनिश्चयत्वेन हेतुमेति—परास्तम्,
सिद्धिदशायां वद्विद्ययाप्यधूमविशेष्यकरूपतत्प्रकारकनिश्चयोत्तरानुमितिविजायतामितीच्छत्सादृश-

निश्चयाभावेऽपि वद्विद्ययाप्यधूमप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयाद् अनुमित्यावत्ते । पक्षताघटनो यादृशनि
श्चयसादृशनिश्चयोत्तरप्रकृतपक्षसाध्यकानुमितित्वस्यैव तादृशनिश्चयघटितपक्षताजन्मतावच्छेदकत्वोप-
गमेऽपि सिद्धेरनुमितिसामान्यस्य चाभावस्थले पक्षविशेष्यकत्वाप्यविशेष्यकनिश्चयद्वयघटितापेक्षित-
पक्षताद्वयस्य विशेष्याभावाप्रयुक्तस्य तत्परेनैव विषपरामर्शबलाद्बुभयविषपरामर्शाज्जन्मतावच्छेदकपक्षाविशे-
ष्यकत्वाप्यविशेष्यकनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नयोरापत्तेरिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षविशेष्य-
कपरामर्शस्य च स्वस्वाव्यवहितोत्तरप्रकृतपक्षसाध्यकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमिति
ज्ञानुगमः ।

अथ—त्यक्तस्यैव पक्षताया अनुमाहेतुमेति कथितापपयसम्बन्धेन वद्विद्ययाप्यत्वावच्छिन्नविषय
तानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनानुगमो निराबाधः, व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्ध
एव च वद्विद्ययाप्यत्वावच्छिन्नविषयतावच्छेदकसम्बन्ध इति नान्यान्यसम्बन्धेन व्याप्यतां पर्वतधर्मता-
शालयसाहचानपरामर्शाद् अनुमित्यावत्तिः । विशेष्यतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वेन वद्विद्ययाप्यत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताकरपरामर्शानुप्रसङ्गे न बोद्धव्यं, घटोऽवृत्तिरिति बुद्धिं प्रति संयोगेन घटवद्गतं संयोगेन
घटात् पट इत्यादिनिश्चयानां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिपन्ध-
कतायां हापयेन प्रकारतायामिव संयोगेन घटवद्गतं पटवद्गतं मिथ्यादिनिश्चयानां संयोगानधिकरणं
भूतत्वमितिमितिं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नभूतत्वव्यावृत्तविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिपन्धक-
तायां हापयेन विशेष्यतायामपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्भवात् । पुरस्कर्मणो वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
नवच्छिन्नकारताभियां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्यसम्बन्धानवच्छिन्ना वा या व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयता
तद्विषयिणा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नापेक्षितसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताभिर्जा हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नघटव्यवस्थानवच्छिन्नता वा वा धूमिन्तावच्छेदकावच्छिन्नविषयता तच्छालिनिश्चयत्वेन हेतुता-
नुगमप्रकारः । अन्तरा भावमानव्यवस्थानवच्छिन्नकारताविशेष्यतापोरु नैक्यमपि एवच्छेदावच्छेदकभाव इत्यव्यव-
ष्टाप्यमेव, नेन वद्विद्ययाप्यधूमव्यवस्थानवच्छिन्नत्वेन हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव
व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्वकारतावच्छिन्नत्वस्यैव पर्वतनिश्चयविशेष्यतायां सजातप्रयुक्तोऽनुमि-
त्यनुसारादकत्वसमन्वयेनाप्यव्याप्य इति । नेर्द्धं वाह । व्याप्यतावच्छिन्नत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्व-
नवच्छेदकत्वामानाधिकार्यसम्भवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्व-
निश्चयविशेष्यतायां हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्व-
निश्चयविशेष्यतायां हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्व-
निश्चयविशेष्यतायां हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्व-
निश्चयविशेष्यतायां हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्वस्यैव व्यावृत्तिसंभवात्साध्यव्यवस्थानवच्छिन्नत्व-

भेदघटितव्यापकताज्ञानमेवानुमितिहेतुतापदेऽभिपिच्छति, यो वा कारणतावच्छेदकस्य वक्ष्यनायाश्च लाघवात् साध्यभाववद्भूतिः वज्ञानस्यैवानुभाजनकतामनुमुते, स प्रतिपादनीयः, नहि कस्याप्यत्यन्ताभावघटित-
 व्यापकताज्ञानं कदापि नानुमितिमन्त्रयतां सवज्ञेन शक्यं वक्ष्यम् । कथमन्यथा व्याप्यनुगमप्रत्ये प्राची-
 नास्तज्ज्ञानेनानुमितेरानुभविकत्वं वदेयुः । एवञ्च व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्त-
 षक्यतामादायापि न प्रत्यवस्थानसम्भवः । एतेन—व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे ज्ञानत्वत्वादिना
 ज्ञानत्वादेव्यापकतापच्छेदकत्वप्रभेदे ज्ञानादिमानिष्यनुमितिनं स्यात्, स्याच्च ज्ञानत्ववचनानियेवानुमिति,
 यद्वर्मात्रिच्छेदे व्यापकतावच्छेदकत्वप्रवृत्तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकस्यानुमितिगोचरत्वनिवर्तनादिति-
 निरस्तम् क्वचिदपि व्यापकताज्ञानेऽनुमिन्याधायक वस्यानुभविकत्वे 'को हि हस्तगतं पादगतं करोती'
 नित्यायेन 'ज्ञानादिमानिष्यनुमितेरप्यादने भवद्विरवश्यं यतनीयत्वात्, अन्यथाऽपरीक्षकत्वापत्तेः ।
 निरस्तश्चेद् वस्तुद्विज्ञेन प्रतियोगित्वेऽपि वद्विधेनाप्रतियोगितामनुभव स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकभा-
 नेनापि सम्भवत् साध्यतावच्छेदकावच्छिद्ये हेतुमज्ञिष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमित्यादिकं
 समाधानमन्यत्रेति नात्रास्माभिः परिश्रमणीयम् । एवं च निश्चयत्ववपुषश्चित्ततयाऽऽयननुगमोऽनुसंधेयः,
 तत्र व्याप्यत्वावच्छिद्यभाववत् प्रवेद्यात्, तथाहि—ज्ञानिमात्रस्य निरस्तत्वेन निश्चयत्वस्य जातिताया
 वन्मूलावयवेन तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव तदल्पकताया वचनीयत्वेन धर्मिप्रकार-
 कस्य व्याप्यप्रकारकस्य चैकरूप्याय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिद्यधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 धर्मितावच्छेदकावच्छिद्यभावप्रकारकत्वानिरूपितया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नया
 व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताया निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्यत्वाव-
 च्छिद्यभावप्रकारकत्वानिरूपिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिद्यधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्न
 धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयता तच्छिद्यज्ञानत्वं विनक्षणीयम्, नचैतदुक्तप्रणालिकया व्याप्यत्वानि-
 नुगमस्यप्रभेदेऽनुगतं सम्भवति, एवं पर्यन्तत्वसामानाधिकरण्येन वद्विध्याध्यधूमतदभावावगाहिनिस्रयाप्य-
 चेत यमाप्तानाधिकरण्येनानुमितेरप्यथा पर्यन्तत्ववच्छेदेन च तदनुपपत्त्या सामानाधिकरण्येनावच्छेदका-
 वच्छेदेन चानुमिनी विलक्षणा एव कार्यकारणभाव इति ह्यनुगमः ।

इति वद्विध्याप्यत्वोक्तवानयं पर्यन्तो वद्विध्याप्यधूमयाश्रयेति सहायानुमित्युत्पत्तये व्याप्य-
 त्वावच्छिद्यभावप्रकारकत्वानिरूपितत्वं भवता व्याप्यत्वपर्यायतावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावप्रकार-
 त्वानिष्पितत्वमेव विवक्षणीयम्, सति चैव यदि कश्चिन् 'वद्विध्याप्यधूमयाश्रयेति संज्ञापानस्य मेऽद्य
 वृत्तो नानुमितिरेवञ्च, वद्विध्याप्यत्वपर्यायतावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावप्रकारकज्ञानस्य सहाया-
 दिति स्यात्, स कथं प्रतिविधानस्य ? तादृशप्रतियोगिताकाभावप्रकारकत्वं स्वज्ञानेऽस्यैव, किन्तु
 स्यात् न ज्ञापते इत्येव प्रतिनिधेयमिति चेदन्त सत्ये । एवं प्रतिविधातुमन्वतो वा शाक्यम्, तादृशप्रष्टुर्वेति
 निर्णयः न प्रभवित्यन्यो यत्तम् । स हि स्वज्ञानविषयं न जानाति भवान्मु तं कल्पयतीति कोऽयं
 मन्त्रप्रभाषः, ननु ज्ञानं 'ज्ञानार्थी'ति ज्ञातृ वा 'न जानामी'ति वद्विदुष्यवश्यमिति, ज्ञानस्वाम्यस्य
 भद्रप्रसङ्गात् । एवञ्च सति सति बाधेऽनुमित्यनुगमस्यनुपपत्तिरस्य प्रयोज्यता । तस्मादनिर्बन्धी-
 यतपैव भगवता नारदानुवचति रामयित्तयेति सायु, समाधानान्नरन्तु प्रत्याज्ञानमाश्रमेवेति विद्व-
 त्तम् । एवमप्रत्याज्ञानानास्मिन्नुक्तानियेनाप्याप्यत्ववदकत्वेन तादृशप्यननुगमो द्रष्टव्यः,
 अत्रासाध्यं हि प्रमाणाभावात्, प्रमाणाभावात् अत्राप्यप्येवनेकविधम्, एवं अत्राप्यप्रमाणावयोपि नैकैकविधत्वम्,
 एवञ्च सर्वेषामप्रत्यक्षानामनुगमकं न हिस्तिदुष्यम् । न वा सामान्यगोऽसामान्यज्ञानानास्मिन्नुक्तानियेनाः
 तादृशेति, अत्राने पृथीवाप्रामाण्यवस्थापि तादृशस्य ज्ञानस्य पृथीवामामाण्यकप्रामाण्यज्ञानास्म-

विज्ञ, धूमव्यवहार्यदाक्षदाचिदग्निमरुं वा प्रतीयते तदानीं वाऽग्निमरुं पर्वतादेः, नाथः, तदानीमिधान्वदाप्यन्यपरिवृत्तस्तत्र प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तदानीमग्निमरुत्तया व्यातत्वानवगमात् । तदेति धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न, क्वचिद्देशेऽप्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात् । तद्धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न, तच्छब्दस्य व्यक्तियोग्यवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिरुक्तम्, यत्किञ्चिद्व्यक्तवचनार्थे चोक्तदोषासम्भवेनोक्तदोषास्तेषुपपत्तेः, नवा रथावच्छिन्ननन्यताकतनकरां स्वरिम् युगवाऽप्योक्तम्, यथाहि कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमनधानाधीनत्वेनान्योन्याध्याकाकार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकान्तःपातितान तर्कचानुमत्ता, अत एव कार्यवदितरूपेणापि कारणतायामन्यथासिद्धिः सामान्यलक्षणजागदीदवामभिहिता, अत एवानुमित्वनुकूलार्थमत्रैव न कारणता, तथा कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाधीनत्वेन त्वावच्छिन्नस्य च स्वाधीनत्वे स्वस्यापि स्वप्रयोग्यत्वप्रसङ्गेन कारणस्य कार्यतावच्छेदकरां नानुमन्तव्यम् नहि घटत्ववद्वण्डत्वमपि दण्डत्वेन प्रयुज्यते । एवञ्च एवं यदि स्वावच्छिन्ननवकं स्यात् स्वरिम् स्यादित्यनौपाधिक एव प्रसङ्गः । एतेनैवानुशयेन कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमं मङ्गलवादे दिनकरोऽपि जगद । अन्यथा तत्क्षणाध्यवहितोत्तरकार्यं प्रति तत्क्षणास्य कारणत्वमित्यभ्याप्यापत्त्या बहुविध्यवापत्तेः, भावेदित्येतत्पुरा 'करणत्वखण्डनेऽपीति । एतेन त-परामर्शानाशकत्वमिति प्रति तत्परामर्शं कारणमिति निरस्तम्, नाशकत्वं च यदि नातोपधानम्, तदा परामर्शत्वादाया वा द्वाप्यनुमितिनं स्यात्, यदि तु भासास्वरूपयोग्यत्वं तदा प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्त्वज्ञानं प्रति स्वाव्यवहिनपूर्वत्वसम्बन्धेन योग्यविभुविरोधगुणत्वेन ज्ञानः प्रेक्षाः वादिप्रत्येकरूपेण वा तादृशयोग्यत्वस्वीकाराद्दृग्भिन्नचित्तत्वं कार्यकारणभाजन्यं तदवस्थम् । तत्तत्परामर्शानाशकत्वस्यैव तादृशयोग्यतावच्छेदकत्वोपगमे तान्माध्यायिवादिक्कमप्यहनायमिति क्षम् ।

एतन्नामेव कार्यकारणभावोपगमो यद्यपि सामान्यस्यालोक्त्ववादिनामेव शोभते, अन्यथासिद्धस्यापि कारणत्वस्य अत्र, तथाप्यनुपेत्यैव शोभन्तरं प्रतिपादयितुमाह किञ्चेत्यादि । धूमवत्त्वादे = धूमदिल्लिङ्गरूपामर्शार्त् । यदा कदाचित् = कालविशेषानवच्छिन्नम् । तदानीं = तत्तदधुमादिकालावच्छिन्नम् । तदानीं = तत्तदधुमादिकाले । अन्यदा = तत्तदधुमाद्यभावकाले । तत्र = पर्वतादी । प्रसङ्गादिति । नहि ज्ञानाना स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेनैव प्रसङ्कावनिश्चयः, याविसाध्यकानुमादी व्यभिचारः, एवञ्च कालविशेषावच्छिन्नत्वा साध्यवचनवगाहने नियामकविरहादन्यदेव तदानीमपि प्रवृत्तिर्न स्यात्, तदानीमग्नि-पदापि वा स्यात्, अन्यथाप्रवृत्ति पुनरिदानीन्तनानुमित्यधीनस्मृतिनिव-धनेऽन्यमदेतदितिभावः । तदानीमग्निमरुत्तया = तत्तद्धमादिकालावच्छिन्नप्रवृत्तिसिद्धस्योङ्गान्निता । तत्तदुमादाविति शेषः, शुद्धसंयोग एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति भावः । ननुकोऽत्रातिभारः, अस्ता त्रिस्तैर्नयोग्यत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यथाज्ञेते तदेतीति । अपेक्षित = सामानाधिकरण्यावच्छेदकमाद्यतावच्छेदकसम्बन्धे विरोधनया निषेधित । एवात्तदामानाधिकरण्यवदितत्यासैरभिभावकं धार्यं 'यदा यदा धूमवत्त्वा तत्र यदिति दक्षेयितुं तदेतीत्युक्तम् । धूमकालावच्छेदधूमसामान्यकालो विवक्षितः, किं एतच्छब्दकाल आये एतधर्मनावलेन पर्वतीयधूमकालिकत्वसिद्धिपर्यवसानेऽपि कालान्तरं पर्वते धूमसम्बन्धेन तदानीमग्नि-शोभनस्योपगमि-यन्तरन्तरमेव प्रवृत्तेरापत्तेः, कालान्तरधीनधूमकालिकत्वविधानमादाय परार्थोऽप्यन्तरं शक्योहावनमित्यभिप्रेत्याह क्वचिद्देशे इति । इदानीं पक्षतावनिर्दिष्टमर्थः । नत न पक्षधर्मनावत्येव त्रिरम्कारः । कालवदित्यस्याप्यप्रसङ्गात्वा वा गतिरित्यपि दृष्टव्यम् । इतिनापमानाने नरुमेत्यादि । तत्तथा अतनुगमपक्षे वाह तच्छब्दस्येति । अग्रतीनेति ।

पत्तिः । हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिधर्मः साध्यो मा भूत्ततस्तु कालान्तरे किञ्च स्यात्, तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पश्चान्निष्कम्पं प्रवर्तते । तद्धमकालञ्चेदंशतः स्ववृत्तिः । इत्यनुमितिपरामर्शयोः खण्डनम् ।

व्याप्यन्यापकभावस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्राज्ञावान्, धूमविशेषकालावच्छिन्नसंयोगस्य साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धत्वे च तदसम्भवादिति भावः । तत्तथा अनुगमपक्षे बाह यत्किञ्चिद्व्यक्तियचनत्वे
इति । धूमसामान्यपरत्वे इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्तादेर्ननुगमसम्भव इत्यभाणि क्लृप्तप्रयोजनखण्डने ।
नन्वेवं सामानाधिकरण्ये विशिष्टसंयोगस्य प्रवेशेन तत्तद्धमकालावच्छिन्नवद्विसिद्धयसम्भवेऽपि पक्षधर्मता
बलात्तत्सम्भव इति निगूढाभिप्रायिकासाराज्ञां निगूढाभिप्रायेणैव शमयति हेतोरिति । पक्षधर्मतयेति ।
पर्वतादिपरिमिशेषवृत्तिवज्ज्ञानेन बाधायभावसदकारेण चैत्यर्थः । मा भूत् = मा सैत्सात् । तत्रतु वा-
छान्तरे = तद्धूमकालान्यकालावच्छिन्नतया, तद्धमकालानवच्छिन्नतयेति यावत् । स्यात् = सिद्धयेत्, पर्व-
तावस्थैव पक्षतावच्छेदकत्वे पक्षधर्मतावच्छिन्नतद्धूमकालावच्छिन्नतया सिद्धिः साध्यस्यासम्भविर्नास्ति
भाव' । ननु स्यादेवं यदि पर्वतावस्थैव पक्षतावच्छेदकत्व स्यात्, वस्तुगत्या परामर्शस्यानुमितेर्वाऽधिष्-
रणीभूतो य क्षणस्तस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे तु तद्व्यच्छिन्नत्वस्य साध्ये भानसम्भव, उद्देश्यतावच्छेद-
कस्य यः कालस्तद्व्यच्छिन्नत्वभावं, विधेये यद्यपि - न नवीनसम्मतम्, मानाभावात्, विगिह्यकालीनो-
द्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहानुमितेः प्रमात्वप्रसङ्गस्य विधेये समानकालीनत्वनियतस्वरू-
पसम्बन्धविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानोपगमेनेव वारितव्यात्, अत एव लिङ्गोपहितलैङ्गि-
कभानमभ्युपेत्य नात्र प्रत्यवस्थानमाद्रियते, तावतापि धूमकालावच्छिन्नत्वस्य भानसम्भवेनोक्तदोषानि-
वृत्तेश्च । तथापि कालस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वस्थले, तद्व्यच्छिन्नत्वस्य विधेये भाने न कस्यापि विप्रतिपत्तिः,
अन्यथा गन्धप्राग्भावकालिको घटो गन्धवानितिभियो वाप्यमानत्वं वाप्येतेति पराभिप्रायमुद्धाव्य निरा-
चष्टे तमिति । तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे = वस्तुगत्या परामर्शस्यानुमितेर्वाऽधिकरणीभूतक्षणास्योद्देश्यता-
वच्छेदकत्वे । पश्चात् = तादृशक्षणस्य नाशक्षणे । तद्व्यच्छिन्नसाध्यसिद्धिर्हि तदक्षणे एव
प्रवर्तयितुमीष्टे, नवन्यास्मिन्, अतिप्रसङ्गात्, प्रवृत्तिस्तु तदुत्तरक्षणेऽप्यानुमिक्तीति भावः । सकम्पप्र-
वृत्तौ कदाचिदिष्टावत्तरेपि सम्भवादुक्तं निष्कम्पमिति । सकम्पत्वनिष्कम्पत्वे तु वैजात्यविशेषावनुभवसिद्धौ ।
ननु धूमकालस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे तद्व्यच्छिन्नवद्विभानुनेनोत्तरकाले प्रवृत्तिसम्भवः, तस्यापि धूमकाल-
त्वादित्वाभावेनाह धूमकालमन्तर्भाव्येति पक्षरूपगमे इत्यर्थकं पक्षत्वे इत्यनुवर्तते । उक्तमिति ।
अनुमितिर्गतनानिश्चयनिर्भाषि प्रवृत्तिं माधयेदनुमित्यन्तरावैरहर्दशाया स्मृत्या, अधान्तरञ्चानुक्तमिति ।
तद्धमकालमिति । अन्तर्भाव्य पक्षरूपगमे इत्यनुपपद्यते । अत्र च नोक्तत्रोपहयम् । अंशतइति ।
एवमिष्टवृत्तित्वप्रयुक्तैत्यर्थः । प्रियेपणस्य विशेषपान्वयिनाऽन्वयित्वस्य सम्बन्धभेदमनादायैव प्रागुपवर्षि-
तत्वात् तद्धमकाले तद्धमस्य वृत्तौ विशेषणीभूते तद्धूमस्य तस्या, प्रसङ्ग, अविद्यमानस्यैवोपलक्षणभावेन
स्वाधिकरणकाले स्वस्योपलक्षणताया वस्तुमत्तपरत्वात्, उपाधात्वसम्भवेऽपि स्वद्विपत्तौ स्वापेक्षित्वनि-
बन्धनस्यात्माश्रयस्य दुर्वार-वादिति । एतच्च कल्पान्तरेऽपि समानम् । वस्तुतस्तु सर्वत्र तत्तद्धमकालस्य
पक्षतावच्छेदकतायाश्चाप्येकप्रमाणत्वेन तद्विभावस्थले कथमुक्तदोषवारणमित्यवधेयम् । अथ प्रति-
स्तावत्सम्यविशेषविषयकत्वनिवयमः, विद्यमानधूमैव च वद्वानुमितेर्वैकालावच्छिन्नप्रवृत्तिजनकरपमा-
भिविक्तं तस्यास्वकालावच्छिन्नवद्विषयकत्वमित्यनुभवबलादेव प्यवस्थाप्यमिति श्रेयवस्थाप्यतां को
वारयति, नञानिर्वचनीयताविचारैरनुभवोऽप्युच्यते अपि तु तदुपपादनप्रवारी दुर्गिरूप इत्युच्यते, धू-
म्यानुभूपमानस्यापि दुर्गिरूपताऽऽयानीत्यन्यत् । तस्मादनुभवस्योपपादनप्रकारमनभिधाय तद्व्यस्य अष्टे-

अथ व्याप्तिजज्ञानोपाययोः खण्डनम् ।

अथ व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम् । अविनाभाव इतिचेत्, किमेकस्याव्यतिरेकेऽप-
रस्य भावोऽविनाभापदार्थ, उतैकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः, यथाद्यस्तदाऽव्य-
तिरेकोऽन्वयार्थइत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्त स्यात्, एवञ्च सति पार्थिवत्वलोह-
लेख्यत्वयोरप्यन्वयो व्याप्ति स्यात् । न काचित्क सम्बन्धोऽव्याप्ति, सार्वत्रिकस्य तथात्वेन
विद्यत्तत्त्वादितिचेत्किमिदं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य ? सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु विद्य

यतोपगमे सर्वत्र कार्यकारणभावादिकल्पनाया दैवधर्मप्रसङ्गो वज्रलेपायित एवापतति । प्रकृते चानुमिते
कालविशेषावच्छिन्नवह्निविषयकत्वे व्याप्तिपक्षधर्मतयोक्तरीत्याऽनियामकत्वे नियामक किमन्यदिति वक्त-
व्यम् । तत्तत्कालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे पक्षधर्मतैव, अन्यत्र तु लक्षणज्ञानमितरविशेषबाधज्ञानं वा नियाम-
कम्, एतत्तत्तयाभावेतु व्याप्यप्रविष्टकालविशेषावच्छिन्नविषयकत्वेऽनुमितेनमानमितिचेदेव तर्हि निया-
मकानुगमाभावे व्यभिचारस्य कार्यतावच्छेदकक्रोधावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव वारणीयत्वात्तस्य च निरस्त-
त्वादिवादिक्मरुधेमिति खण्डनशारदायामनुमितिपरामर्शयोः खण्डनम् ।

अविनाभाव इति "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकत्वात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्श-
ना" इतिबौद्धा । स्वभावात् = तादात्म्यात् । अदर्शनात् = व्यभिचारादर्शनमात्रेण भवति, न दर्शनात् =
नवा सहचारदर्शनमात्रादिति तदर्थं । तत्र नियमशब्दोनिश्चयपर, विनाश-^३द्वधाभाववदर्थकोऽत्र निरूपि
तत्त्वार्थकलुप्तसम्बन्ध, नन्वर्थस्य तर्कदेशेऽभावेऽप्य भावस्तु घृतिरित्याशयेन प्रथमो विस्मयः, तथाच
साध्याभ्यनिरूपितवृत्तिवमिति तदर्थं । नन्वर्थस्य भावपदार्थान्वयित्वं शिष्टं च प्राग्बुद्धित्याशयेन साध्या
भाववदवृत्तिवार्थको द्वितीयो विकल्पः । यदि तु विनापदार्थोऽभाव, तस्य च व्यापकत्वरूपप्रयुक्तत्वसम्ब-
न्धेन ननयान्वितभावावदार्थान्वय, अधबोक्तकारिकाया नियमशब्दस्य व्यापकत्वार्थकत्वे साध्याभाव
यति नियमेन न भाव इत्यन्वयस्तदा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमपि द्वितीयविवक्षार्थं
सम्भवति । यद्यपि व्यभिचाराग्रहसहकृतसहचारदर्शनस्यैव व्याप्तिग्रहकत्वेन कार्यकारणभावस्य तादा-
त्म्यस्य चाभावेऽपि व्याप्यव्यापकभावसम्भवइति कार्यकारणभावादे यादिसौद्धोन्निरसङ्गता, तथापि
सर्वात्रैव व्याप्यव्यापकभावस्य दुर्गिरूपतानिरूपणात्क यत्तमानेन नात्रादरो विधेयोऽपि तु तार्किकेजीवेत्याश-
येन सामानिरागृह्येवाविनाभावपदार्थो निराश्रित्यत इति द्रष्टव्यम् । अव्यतिरेको = अव्यतिरेकशब्दः ।
अन्वय = सामानाधिकरण्यात् । व्याप्ति स्यात् = पार्थिवत्वे लोहलेख्यत्वनिरूपिता व्याप्ति स्यात्
लोहलेख्यत्वाव्याप्यत्वं यदि लोहलेख्यत्वं सामानाधिकरण्यात् स्यात् पार्थिवत्ववृत्त्यपि स्यादिति यावत्,
यत्रे व्यभिचाराग्रहेशरिचि । नरीनप्रत्येयु धूममात्रं यद्दे रित्यस्येव प्राचानप्रत्येयु लोहलेख्य पार्थिवत्वादि
व्यप्यव्याप्यत्वात्तत्रेन प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धत्वात्सहायप्रसिद्धत्वात्नुभावनं किमिष्यकार्यादिति न
देतानोपम् । तत्पदशब्दोऽनुसन्धेद्व्यभिचारिमात्रेऽनिप्रसङ्गस्य । वाच्यं सम्बन्ध = अन्वयव्यप्यव्याप्यत्वात्
तयामानाधिकरण्यात् । किञ्चिदेषान्तर्भावो सामानाधिकरण्यात्पार्थिवत्वे एकधिकरगक्रेतुत्वस्थलामद्
हात्वे, अनेकाधिकरगक्रेतुत्वस्थलामिमात्रेऽपि व्याप्यन्तरस्यैकाधिकरणकृतेषु वक्तव्यत्वात् ।
तथाप्येन = व्याप्तिचेन । मज्जातीयेति हेतुमज्जातीयेत्यर्थं । हेतुमदिति यावत् । विद्यमानता =
निष्पन्नानिरूपितता । तथाच मज्जातीयेन स्वतन्त्रमिष्याद्वापदार्थनारुद्रेद्व्याप्यत्वं तदोपकत्वेन
हेतुव्यापकसामानाधिकरण्यात् । हेतुवत्त्वं व्याप्तिव्यप्यत्वेन तु न तैवामना निवेदोऽपि तु धूमत्वा
दिनेन । धूमत्वात्त्वं धूमसिद्धेऽप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र धूमव्याप्यव्याप्यत्वात्तत्रे धूम-

योगिविषयकत्वाभावेऽपि सम्भवतीति—वाच्यम्, पश्चात्तैः स्मृत्यन्यत्वरण्डने प्रत्यक्षखण्डनेचाधस्तात्त्रि-
रखण्डम् । सामान्यतः सकल्पप्रतियोगिविषयकत्वस्य सामान्याभावबुद्धेरानुभविक्त्वाच्च । अत एव
प्राञ्जलान्किंनरस्तथैव वृणन्ति । अनुभवश्च प्राचमेव श्रद्धेयो नतु नवीनानां तार्किकानाम्, तस्य व्युत्पत्ति-
मात्रानुसारित्वेन वस्तुव्यवस्थापकत्वादित्यवधेयम् । एवञ्च पर्याप्तिमादाय प्रत्ययस्थानासम्भवे व्यापक-
तायामपि सामान्यरूपेण सकल्पस्य धूमतद्बुद्धादेः प्रवेशो ध्रुवः । एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वसामान्याभाव-
गर्भे साध्यतद्बुद्धादेरपि ।

एतेन—आस्तां स्वव्यापकसामानाधिकरण्यां नानंद व्याप्तिं, तथापि न सामान्य
लक्षणपेक्षा, परंतीयधूमनिष्ठस्य तस्याग्रहेऽपि न काचिद्धरिः, यद्धर्माविच्छिन्नप्रियेय-
ताकार्यं व्याप्तिग्रहस्य, तद्धर्मप्रकरणे हेतौ पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमित्यौघाधिकार्येऽपि
क्षयभावात्, अयमालोक्य वा धूमो बोधयथापि बहिष्कृत्य एवेत्यादौ स्वन्वत्तरत्वमेव तादृशो धर्मः ।
व्याप्तिविषयस्योद्देशसंस्कारस्याप्यनुमितिकारणत्वमिति मतादरे त्वेकशक्तिमात्रेण कारणतावादः पुरस्क-
र्तव्यः, सर्वत्र व्याप्तिविशिष्टैसाद्यज्ञानगाहिल्यानस्यानुमितेः प्राक्करणता तु गौरवग्रस्ता, न चैवं पर्यतो
बुद्धिस्थाप्यवानितिज्ञानादनुमितिनं स्यात्; व्यापकसामानाधिकरण्यास्य व्याप्तिव्यपक्षे तस्य हेतुता-
च्छेदकघटित्येन तार्किकैरपि तादृशज्ञानादनुमितेरेतद्बुद्धादिति व्यक्तं परामर्शादाधर्मात् ।
सामान्यमुर्त्वायव्याप्तिस्थले च व्याप्तिप्रियेयपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमित्यहेतुता तार्किकानामपि सम्भ-
वति नैव चर्माभिविष्यति शारदायामुपमानखण्डने । एवञ्चैकधर्मविच्छेदेन व्याप्तिपक्षधर्मतागाहिता
पेक्षासामान्यस्य व्याप्तिज्ञानेनापस्य च पक्षधर्मताज्ञानेनानुमितेरत्रैवैतत्प्रसङ्गो न देशनीय इति
निरस्तम्; उत्तरीत्या व्यापकतादिप्रहाय सामान्यलक्षणया आबन्धयन्त्वात् । एवं धूमो बहिष्कृत्यभिचारी
न वेति संशयोपपादकतयापि सा स्वीकार्या, अगम्या प्रसिद्धमे बहिष्कृत्याप्यत्वग्रहेणाप्रसिद्धाय
आज्ञानेन स न स्यात् । न च समानधर्माविच्छिन्नप्रियेयताप्रत्यासत्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धभावोप-
गमेन प्रसिद्धधूमविशेषक एव तादृशसंशयः, महानसीयधुमे महानसीयधूमत्वाच्छेदेन बहिष्कृत्याप्य-
त्वग्रहस्य शुद्धधर्मत्वाच्छेदेन बहिष्कृत्याप्यत्वानवगाहितया धूमत्वसामानाधिकरण्यात् बहिष्कृत्यभिचारी
संशयविशेषितानुपपत्तेः, प्रसिद्धेऽपि धुमे धमत्वाच्छेदेन बहिष्कृत्याप्यत्वनिश्चयदशायां तु न कस्या-
पीदृशतादृशसंशय इति वाच्यम्, अनुभवानुरोधेन समानविशेष्यताप्रत्यासत्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावोपगमेन महानसीयादिधूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयेऽपि धूमत्वेन रूपेण महानसीयधूमतादृशत्वस्य
तादृशसंशयस्यानुपपत्तेः । न धर्मं समानविशेष्यतयैव विशेष्येन वृत्तिशक्तिरूपे वायुत्वाभावाव्याप्य-
स्वनिर्गोददशायां रूपं वायुत्वाभावाव्याप्यभिचारी न वेति संशयो न स्यादिति वाच्यम्, प्रसिद्धरूपानिर्दि-
रूपं भवेति सम्भावनाया उच्यतेऽप्यनुपगमान्, नां चिनऽपि तादृशनिर्णयदशायां तादृशसंशयस्य
सर्वानुभवविस्तारः, एवञ्च प्रतिबन्धकताच्छेदकशक्तिं गौरवं फलमुगमेव, प्रसिद्धरूपानिर्दि-
रूपं न रूपम्, रूपं प्रतिदृष्ट्यामकमेवेत्यादिप्रसिद्धदशायां च तादृशसम्भावनाविरहः, एवञ्च
प्रसिद्धरूपानिर्दितानां घट्यादिना निश्चिन्तानां रूप्यादिना सम्भावनाविषयतासम्भवादिनिश्चिन्तारो-
पदिनये सामान्यलक्षणोपगम्या । एतेन धूमार्थं बहिष्कृत्याप्यत्वेन निश्चिन्तनत्वात्तानिर्दिष्टानि न वेति
संशयात् धूमो बहिष्कृत्यभिचारी भवेति संशयसम्भव इति निरस्तमिति । एतवानुभविक्त्वात् प्राचीनमार्ग-
शेखरमार्गिण्यनिर्णयम्, अतएव मूले सामान्यलक्षणार्थं साधकं न निराकृतम्, अपि तु साधक-
मेवाभिहितम् । एवञ्च सामान्यलक्षणया महाराजो धामः महाराजो बोधयथापि दृष्टव्यतीत्यनिर्यत्नीय-
तीति प्रसिद्धार्थः ।

प्रमेयतया सर्वं तदा ज्ञायते एव न तु रूपान्तरेणैति चेन्न, यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरव्यतिरेकं प्रमेयत्वाधारतया कथमप्रहणम्, अथ न प्रमेयम्, नास्यैव रूपान्तरेण तन्, येन तु रूपेणास्ति, तेन सर्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातव्यप्रसङ्गः, तथात्पस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयवदृशिता भवता मामकी चित्तवृत्तिततः श्रद्धास्ये । स्यादेतन्-यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक्, तथैयमपि घटस्त्वनाम्, ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेकमेव, ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्सर्वमपि तेनैवयेन प्रतीय-

निश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्; तस्य भेदप्रतियोगिताच्छेदकनिश्चयविषया विरोधित्वात्सम्भवेऽपि तदभावस्यान्वयवत्तानिश्चयविषयैव विरोधिष्योपपत्तेः, तत्र घटेतरावृत्तौ सति सकल घटवृत्तिरुत्तरघटवत्तस्य भानेन घटेतरावृत्तेऽपि लक्षणविषयतात्वात्, घटेतरावृत्तितस्य च घटेतेऽभावात्प्रत्यक्षरूपत्वात् । नचैवमपि प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यै न घट इति निश्चयो ज्ञेयताम्, त्रितोऽपि भूतवद्वत्प्रज्ञानस्य प्रमेयत्वप्रकारकस्यापि स्वरूपतो घटेतरप्रकारकनिश्चयोत्पादकत्वोपगमे वाक्यभावादिति तस्यैव स घटो नवेति संज्ञयविरोधित्वसम्भ्रं इति वाच्यम्, जातित्यादिना घटत्वज्ञानेऽपि स्वरूपतो घटत्वप्रकारकप्रहस्यानुपपत्त्या तं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्यैव कारणतया कल्पनीयत्वात्, तादृशज्ञानञ्च सविकल्पकभावे निर्विकल्पकमेव, घटत्वो न तु द्वयमपि निर्विकल्पकमेव विशिष्टवृत्तियुक्त्वेन त्रितोऽपि ज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावाभावेऽप्युक्तकार्यकारणभावबलादेव निर्विकल्पकस्य सिद्धिः, यदि तु स्वरूपतो घटत्वभानौ पथिकस्य वैजात्यविरोधस्यैऽपि द्वयसंयोगाद्भाववदयोपेतत्वात्तेन स्वरूपतो घटत्वज्ञानेऽपि घटवृत्तियुक्तवृत्तियुक्तवृत्तयोरनुपपत्त्युपगमप्रयोजक उत्तरकार्यकारणभावाभ्युपगमो बोधितः, निर्विकल्पकमभ्युपेत्यापि तादृशकार्यकारणभावोपगमे 'अथ घट' इति वृत्तयेस्तादृशवृत्तियुक्तजन्यत्वे ज्ञानानवस्थावत्तेरिति विनाप्यते, तदा स्वरूपतो घटत्वव्यञ्जकस्य विजातीयसन्निकर्षस्य फलबलकल्पन्य प्रमेयत्वसामान्यलक्षणस्य श्लेऽभावत्वेन न तज्ज्ञानज्ञानस्य तादृशसंज्ञयविरोधिष्यत्वसम्भव इति मनसि निघाय शक्यते प्रमेयतयेति । एवकारस्य व्युत्पत्तये प्रमेयतयैवेत्यन्वयः । नतु रूपान्तरेण = नतु स्वरूपतोऽपि घट इति, तथा च तत्र निरवच्छिन्नवत्त्वप्रकारताकनिश्चयो नास्तीति कथं तादृशसंज्ञयप्रतिबन्धसम्भव इति । सामान्यविषयकत्वे एव प्रतिरूपप्रतिबन्धकभावो नतु सामान्यकारत्वमपि तत्रापेक्षणीयम्, नचैवं जातिभेदेन घटत्वभाववादिनो जातिमान् स इति निश्चयस्यापि स घटो नवेति संज्ञयप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, इत्येवम्, अतएव प्राचीनैः 'तद्वत्प्रतिबन्धविशिष्टवान् स' इत्यादिनिश्चयस्याप्यनुभवबलात् तादृशसंज्ञयप्रतिबन्धकत्वमनुमन्यते एतेन प्रमेयत्वेन घटेतरप्रकारकनिश्चयस्यापि तादृशसंज्ञयप्रतिबन्धकत्वसम्भवं इत्यभिप्रायेण परिहरति यदीति । रूपान्तरेण = अतएव तादृशदिना । प्रमेयत्वाधारतया = स्वविषयप्रमेयत्वरूपसामान्यत्ववसंभरणेन प्रमेयत्वज्ञानात्मकप्रत्यासत्त्याधारतया । अप्रहर्षं = अतीतिक विशेषतयासम्भवेन प्रमेयत्वप्रकारकप्रत्यक्षानिदिष्टत्वम् । उपसंहरति तत्प्रायेति । ज्ञायतां = निश्चीयता ननु मन्दिद्वयता प्रमेयवदृशिता = प्रमेयत्वेन निश्चितवस्तुदर्शिता । मामनीचिच्छ्रुति = मदीयज्ञानविषय । इति प्रमेयत्वज्ञानं द्वि मत्र सर्वाभेदज्ञानमेव, प्रमेयत्वस्य सर्वाभेदरूपत्वादेकत्वात्चेति सर्वेषां यद्वैकमेवत्वं तदज्ञानेऽपि न सर्वज्ञानमिति सम्भवति संज्ञयइत्याशङ्कते स्यादेतदिति । वैधर्म्यादिरिति । आदिना पृथक्पृथगादेवम् । पृथक् = एतदप्रथमं पृथक् । अत एव भेद इत्यप्येतन्न बोधम्, स्वरूपभेदे वापान् । घटस्त्वनामिति । एतदप्रथमं पृथकित्यनुवर्तते । अथवाऽऽधाराधेयभारानुभवभावादिति भावः । एवमेवेति । एतन्न एतदप्रथमं एते अप्रथमो घटयदार्शानमेकत्वादेकत्वस्याप्येवमेव स्यादित्यु-

मानेकत्वव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञातं भवतीति कथं तदेकत्वचेद्दिनः सार्धक्षम् । न च घाच्यं नाना-
त्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति; यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना
गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति । तस्मात्—

“एको भावस्तद्व्यतीतौ येन दृष्टस्त्वेवं भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा” इति ।

तद्व्यतीतः = तादृशेष्वेकीभूता इति भावः । तदेतदपि नोपपन्नम्, नानैकमिति व्याहृतप्रती-
त्यापत्तेः । अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यचक्षिप्त्या न व्याघातः
स्यात्; तर्हि प्रमेयत्वाधारस्य व्यतिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्धक्षार्पत्तिस्तादृश्येवेति ।

घटप्रमाणमिति । यद्यपि प्रमेयत्वं विषयभेदभिन्नम्, अन्यथा घटपटाविति सम्भूताऽप्यनरुण घटावृत्ति-
पटावृत्तिरुत्पन्नविषयव्यतीतत्वात् अस्मात्पत्तेः । अत एव विषयताया ज्ञानरूपत्वेन भगवतः सर्व-
विषयकप्रमाण्यणिविषयत्वस्यैक्यं निर्वाचयितुं न शक्यम्, स्वं न स्वीयमित्यनुभववितोषाच्च,
रूपभेदेन परिहारे विषयताया ज्ञानभिन्नत्वस्यैव पर्यवसानेन तदात्मकतायाचोयुनःशुद्धेः ।
अत एव प्रमेयत्वमेव प्रमेयत्वस्य वैदग्ध्यव्यतिरिक्तवच्छेदकत्वं चाङ्गीकृतम्, तथापि प्रमेयोघटा,
प्रमेयः घट इत्याद्यनुगतप्रतीत्यल्लप्रमेयत्वादीनामपि प्रमेयत्वादिर्नैक्यमावधानां घटपटादे-
रैक्यत्वाद्दृष्टमिति भावः । ऐक्यज्ञानाभेदः समानाकारप्रतीतिनिवामक इति साधर्म्यस्य-
वाभेदक्यमुक्तं भवति एवञ्चाभेदोक्तिभिः, तद्व्यतीतयोर्गिरुभेदासमानाधिकरणस्तदभेदस्तद्व्यतीतयो-
रभिधानं कृतं । तद्व्यतीतयोर्गिरुभेदसमानाधिकरणस्तु तत्त्वाभ्यर्थाभिधानोऽपर इति । भेदाभावश्च नाना-
भेदोक्तिविरुद्धः, द्रव्याकारवच्छिन्नप्रतिगोचिताकभेदप्रतिद्वया द्रव्यत्वेन घटपटाद्यभेदसम्भवेऽपि प्रमेयत्वा-
वच्छिन्नप्रतिगोचिताकभेदाप्रतिद्वया प्रमेयत्वादिना तदसम्भवादिनि । ऐक्यत्वेनेत्यादि । प्रमेयत्वेन

किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्तिसु सम्बन्धास्तित्वे किं प्रमाणम् ? सर्वव्यक्तिग्रहणत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिप्राहकमिन्द्र-

प्रमेयत्वाप्रयनिष्ठित्वव्यक्तिभानानुपगमे च गवं सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहण । एवञ्च सति सामान्यस्य स्वाश्रयान्नेद्वयवैभक्तिर्भौतिकोऽस्तु मा या, तदप्रकारकग्रहस्य किञ्चिदंशे लौकिकत्वं किञ्चिदंशे चालौ-
किकत्वमभ्युपेत्य तदाश्रयनिष्ठित्वव्यक्तिविषयकत्वमवश्यं वक्तव्यमिति - कथं नोचरीत्या
सर्वज्ञापचिरिति । यदि तु सामान्यविषयकत्वे प्रतिषेधप्रतिषन्धकभावः समावाकार-
कत्वे वेति प्राचीननवीनयोरनुभूतिकलहे निश्चितव्यभिचारकं रूपं परित्यज्य भूद्यमानव्यभिचारकेण रूपेण
प्रतिषन्धप्रतिषन्धकभावरूपनौचित्येन विशेषणान्तरानवाच्छेद्यदवप्रकारत्वाकनिश्चयस्यैव भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविषया तादात्म्यं प्रायप्रतिषन्धकत्वं कल्प्यते, एवञ्च भासमानवैशिष्ट्यवीगभासमा-
नप्रतियोगित्वमेव प्रकारत्वम्, तज्ज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमेव तद्व्यंशे तज्ज्ञानीवप्रका-
रत्वमितियावत्, आद्यं वैशिष्ट्यं स्वविषयताश्रयतद्व्यंशुभौतिकत्वस्वीयसांसर्गिकविषयताश्रयत्वाभ्याम्,
द्वितीयं तु स्वोद्यत्स्वविशिष्टतज्ज्ञानीयसांसर्गिकविषयताश्रयत्वाभ्याम्, अत्र वैशिष्ट्यं स्ववृत्तिसांसर्गिक-
विषयतानिरूपकत्वत्वाश्रयतद्व्यंशुभौतिकत्वमभ्यामिति मतेऽपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्नस्यैव तारदाप्रतियो-
गित्वस्य प्रतिषन्धकतावच्छेदकघटकतांचिता तथाच सर्वसंशयविरोधिज्ञानात्मकसावेद्यावृत्तिर्न सम्भव-
तीत्युच्यते, तदापि वायकान्तरमस्त्येव, तथाहि-सौरभं साक्षात्करोमीत्याद्यापत्तिवारणाय
साक्षात्कारित्वस्य लौकिकविषयताविशेषरूपस्य ताकिंकेरुपगतत्वेन सामान्यज्ञानाचीनज्ञानस्य सर्वविषयक-
त्वोपगमे सर्वान् धूमान् साक्षात्करोमीत्यनुभवसायायापत्तेर्ज्ञानमहाव्यत्येऽपि प्रत्यक्षत्वजातेलौकिकसा-
धारण्या एवाभ्युपगतत्वेन सर्वान् धूमान् प्रत्यक्षयामि जानामीत्याद्यनुभवापत्तिर्दुर्वारैव । अथ
प्रत्यक्षवसाक्षात्कारित्वाभेदग्रहनिबन्धन एव प्रत्यक्षयामीत्यनुभवव्यवहारविरहः, सर्वेषुमात्रं जानामी-
त्यनुभवव्यवहारी स्विष्टावेव, कचित्तयोरप्यभावस्तु ज्ञानत्वेऽपि साक्षात्कारित्वाभेदप्रतीत्येवेति चैदेवं तर्हि
सर्वजननीनप्रत्यक्षव्यवहारस्य साक्षात्कारित्वेऽपि सत्त्वे तदतिरिक्तस्य प्रत्यक्षतायां न मानम्, यथा च
विशेषज्ञानजन्यतावच्छेदकतापि साक्षात्कारित्वे एव ज्ञानयामिधाना, तथोक्तं प्रत्यक्षत्वखण्डनशारदा-
याम्, अनुमितित्वादिक्ं तु सामान्यप्रत्यासत्तित्ते भवताऽपि न स्वीक्रियत इति पार्वहृदोपवाये
सामान्यस्य ज्ञानत्वस्यापि बाधेन न सामान्यप्रत्यासत्तित्ते ज्ञानत्वमपीति कृतमधिकेन । एवञ्चान्युपेत्य,
यस्तुसस्तु सामान्यज्ञानादेरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमसम्बन्धवृत्तिकभेद, इन्द्रियाप्रतियोगिकत्वात् । एतेन
प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियसत्त्विकत्वप्रयोज्यत्वनिश्चयेन सामान्यज्ञानादेरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वविषया प्रत्यक्ष-
कारणत्वसिद्धिरिति निराहृतम्, बाधे सति, तारदानियमेनेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्य सामान्यज्ञानादौ
साधनासम्भवात्, यत्किञ्चिद्विषयसत्त्विकत्वमेवोपपत्तेरतादात्मनियमस्येन्द्रियसत्त्विकत्वमत्रसाधकावा-
दिति ।

अभ्युपेत्यान्वाह किञ्चेत्यादि । तज्जातीयविशेषग्रहणे = किल्लिधुमवहसर्गग्रहणेऽपि ।
सम्बन्धास्तित्वे = स्वाश्रयस्यापकभावस्तित्वे । उच्यतेति सर्वव्यतीति । ग्रहेऽपीत्यनेन कर्णतानिरूप-
कस्य लक्षणव्याप्रभाषणं वर्णनप्रथमम् । इन्द्रियमेवेति । शब्दस्य व्याप्तिप्रदकरणत्वे तदभावद्वयाया-
मप्यानुभविकस्य व्याप्तिप्रदस्यानुपपत्तेः, अनुभवात् तस्यापि व्याप्तिप्रदगुणत्वेनानवरथा-
पत्तेः, उपमर्नं तु मादस्यादिगमविषयत्वेनैवापानयेनैवकारः । नन्वेवं स्वविचारज्ञानस्येऽपीन्द्रियस्य
व्याप्तिप्रादरूपव्यतिरिक्तं भाह व्याप्तिप्राहकमिति । व्याप्तिप्रादरूपसदृशत्वमित्यर्थः । मत्वंधी

वाच्यप्रत्ययेन तादृशाधेयत्वसम्भवात्, तथाच व्यभिचाराग्रहसहकृतमिन्द्रियं व्याप्तिव्यापकत्वयोः प्रमा-
णम् । व्यभिचाराग्रहस्तु संशयसामग्र्या इव संशयस्यापि प्रतिबन्धकताभ्युपगन्तुम्राचीनमते व्यभिचार-
ग्रहसामान्याभावः, संशयोत्पत्तिकाले निश्चयोत्पत्तिविवरणाय संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वे
संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे न मानम्, विशेषदर्शनाभावे संशयोत्तरं निश्चयापत्तेः संशयात्मककोटिद्वयोप-
स्थितिरुच्यते; संशयसामग्र्याः सन्नायेनैव वारणसम्भवादिदितन्यमते तु व्यभिचारनिश्चयाभाव एव । विरु-
द्धकोट्युपस्थितिविशेषादर्शनाभावस्तु पृथगेवेन्द्रियसहकारितया वक्तव्यं इति । अत्र ग्रन्थे यस्मात्प्रत्यय-
तुक्तव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धिका यादृशव्यभिचारसुद्धिः प्रसिद्धा तस्य तस्मात्प्रकृतद्वेतुक्तव्याप्तिग्रहं प्रत्येव
तादृशव्यभिचारसुद्धिविरहस्य हेतुता, व्यभिचारव्याप्तयोः साध्यसाधनादिभिन्नमूर्तिकतया सामान्यकार्य-
कारणभावासम्भवादिति तार्किकसिद्धान्तः । सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहकत्वं तु नोनम्, तस्य विशेषणज्ञान-
विधयैव हि हेतुता भूमव्यापकवृद्धिसमानाधिकरणशृत्तिभूमत्वस्य यद्विसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपव-
त्त्वस्य वा व्याप्तित्वे एव स्यात्, न च तयोर्व्याप्तियं सम्भवदुक्तिकमिति वक्ष्यते । नियतपूर्वापर्यव्याप्त्युभ-
विकतया स्वातन्त्र्येणैव सहचारज्ञानस्य व्याप्यव्यापकभावज्ञानकारणत्वमिति प्राचीनमते तु सहचारज्ञा-
नस्यापि सहकारिताऽनुमन्तव्येवेति । यद्यपि भूमवदादेरिन्द्रियासन्निकृष्टस्यातीन्द्रियपरमाप्वादिरू-
पस्य च सम्भवेन तत्रिन्दाभावानामपि तथाचेन च भूमवच्छिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्र-
हणसम्भवेन प्रतियोगित्वप्रसङ्गनप्रसङ्गितप्रतियोगिकत्वरूपयोर्यथाय अनुपलब्ध्यावसन्नावेन तादृशा
वच्छेदकत्वाभावस्य न लौकिकप्रत्यक्षसम्भवः, अत एव गुरुवविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भावस्यापि लौकिकप्रत्यक्षागम्यत्वमुपपद्यते, प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
विषयकलौकिकोपलब्धेरेव प्रसङ्गनीयत्वात्, लौकिकप्रत्यक्षस्यासम्भवे चापनीतमानादेर्मानान्तरमूलक-
स्यापि न सम्भवः । यत्तु—भूमवच्छिष्टाभावे भूमादिविरोधग्रहवत्त्वाद्भूमवत्वाद्भूमविरुद्धाभावा-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपव्यतिरेकिहेतुनानुमितो भूमवच्छिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो
यद्विषयादुपपन्नयमयां दया भासते, साध्यप्रसिद्धिविनाध्यभावसाध्यव्यतिरेकिप्रवृत्तेर्न तस्या अपेक्षेति,
तदसत्, भूमवत्तामिन्द्रियासन्निकृष्टानामतीन्द्रियाणां च सम्भवे भूमाभावे भूमवद्वृत्तिवत्सामान्याभाव-
रूपस्य भूमविरोधस्यापि लौकिकप्रत्यक्षासम्भवात्, एवं तद्वदितोक्तहेत्वभावस्यापि, तथा च न इति-

यमेव प्रमाणमिति चेत्, तर्हि क्वचिदेवमवधारितस्य यद्व्यभिचारो दृश्यते तत्र स्यात्, इन्द्रियेषु तत्सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् । भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः पश्चाद्वाधादिति चेन्न, सामान्यभेदे क्वचिद्भ्रान्तिः क्वचिद्भ्रान्तिरिति विभागात्प्रपञ्चेः, दोषदोष-वैचित्र्यविवेचनस्य दुष्करत्वात् । कार्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युच्ये इति चेत्, उच्यतेऽपि, स एव कीदृग्भेदे इति वाच्यम् । न तावत्सार्थविकत्सम्बन्धभावाभावा-त्मकः, तदानीं भाविनां सम्बन्धानामस्सरोनाकारणत्वात्, सामान्यतश्च तज्जाती-

दोषोच्छेदादात्म्यमुच्छिन्नां दुर्वोत्सव । न द्वितीय, उभानुमानपरम्परं विनापि व्यापकताग्रह्यानुमेवि-
कत्वात्, नच तत्र शब्देभ्यं तदग्रहः, तदभावेऽपि तद्भेदात् । किञ्च व्यवधानलग्नाया अप्यनवस्थिताया
ज्ञानधाराया दुष्टत्वमेव, सुपुण्यासुच्छेदकत्वाभावेऽपि प्रमाणाप्यमस्यानवस्थाया अनाभासप्रयोजकस्य
सत्त्वान् । ननु ज्ञानानमेव प्रमाणम्, व्याप्तिग्रहस्य कार्यस्य कारणं विनाऽप्युपपत्तेरिति चेन्न, अनुमान-
प्रामाण्यसिद्धी तादृशज्ञानधारासिद्धिः, तत्सिद्धौ च कारणोपपत्त्यानुमानप्रामाण्यमिदिरित्यन्वोन्वाश्रयात् ।
एवञ्च सति बीजाङ्गस्थानानवस्थाया अप्यनिर्वाच्यत्वादिनां वस्त्वपपातकत्वमिच्छमेव, तस्या अपि कार्य-
लिङ्गकारुणानाधीनत्वात् । तदुक्तं माप्यमितैः—“नैवात्रं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो मवे”दिति ।
तर्कमणिरहस्ये मधुतानाथोऽपि ‘नहि कदाचिदन्तरान्तराविच्छेदे एवानवस्थापरिहारः, किञ्चान्वयन्तिक-
विच्छेदे एवेति सकलसम्बन्धापरिच्छेद’मिति जगदेति । एवञ्च सति न कथमपि व्याप्तिग्रहोपपाद-
नसम्भवाः, तथाप्यन्युपेक्षेनाह तर्हीति । इन्द्रियस्य व्याप्तौ प्रमाणत्वे इत्यर्थः । एवं = व्याप्यतया
व्यापकतया वा । यदिति त्रिधाविशेषणम् । तत् = व्यभिचारदर्शनम् । सामग्रीभेदतिरूपं विना पश्चाद्वा-
धाभासोऽन्यापादनीय इत्याशयेनाह सामान्यभेदे इति । ननु बुद्धेन्द्रियवद्विता सामग्री व्याप्तिग्रहस्य,
तद्विरक्षणं तु व्याप्तिसिद्धिरिति न सामान्यभेदे इत्यादाहयाह दोषादोषेति । क्वचित्पक्षेनाभिमतस्या-
प्यपरत्र गुणवदशनेन क्वचिदगुणत्वेनाभिमतस्याप्यपरत्र दोषवदर्शनेन च दोषवत्त्वात्प्रवृत्त्यनेन
‘अत्रार्थं दोष’ इत्यस्य विनैयं प्रत्येव वक्तव्यत्वात् । निविध्य चात्राचि दोषवन्निराकरणसमुभवत्वस्य
जातिवन्निराकरणप्रकरणे मागिति । भेदादेव = बाधितविषयकत्वतद्भावहृत्पक्षेणयादेव । स एव =
स तु । सार्थत्रिजेत्यादि । प्रतीतिसामग्रीभेदे विषयानुपपत्त्यैव विषयसत्त्वपर्यवसन्नस्यापादितत्वेन
तस्य सामग्रीभेदकत्वाद्देवमापातकत्वेति दृष्टव्यम् । सार्वत्रिकसम्बन्धत्वस्य विशिष्ट्य निश्चिन्तानि
हेत्वधिकरणान्यन्तर्मात्रं सामान्यज्ञानना साध्ये तत्तन्निरूपितकृत्विग्रूपयावत्सम्बन्धार्थकता यद्यभिप्रेता
तत्राह भाविनामित्यादि । अतीतानामप्युपलक्षणमिदम् । सम्बन्धानां = उक्तसामानाधिकरण्यानाम् ।
अप्यपरत्रादिति । सामग्रीभेदे हि तद्वदकभेदेन पर्यायेन, तद्वदकं च कारणमेव, नचातीतानागतानां
सामानाधिकरण्यानां प्रत्यक्षकारणत्वेति यावत्सामानाधिकरण्यासद्भापस्य न अत्रसामग्रीतः प्रमितिसाम-
ग्रीभेदकत्वमित्याशयः । यन्तुतस्य सामानाधिकरण्यानां यावत्तौ लौकिकप्रत्यक्षं न पृथगादिनोऽपि सम्म-
तम्, सामान्यलक्षणस्यैव तत्प्रत्यक्षानुपपत्त्यात्, अलौकिकं च प्रत्यक्षं यत्किञ्चिद्विषयजयोऽपि सम्भवति,
सामान्यलक्षणस्यैव तत्प्रत्यक्षानुपपत्त्यात्, अलौकिकं च प्रत्यक्षं यत्किञ्चिद्विषयजयोऽपि सम्भवति,
तु व्यापकतया, यत्र च व्यभिचारित्वात्साधिरूपे एव सामानाधिकरण्यादीन अत्रावसपि
सामानाधिकरण्यात् सदाऽप्यन्यापानिमित्ते इति त्रिषयसागस्यवनिर्गन्धनः सामग्रीभेदः सत्य एव तत्र ।
व्यापकतायां लौकिकं प्रत्यक्षं परमेशम्, सा च तस्य नञ्जिभेदप्रतिषेधो गितावच्छेदकत्वस्यन्ताभाव-
रूपा त्रिषयस्य सामान्येति तदुत्पत्तेनाभिधानीयम्, अन्यथाऽन्य एव नमिदमेव, नानाधिकरणत्वमाय-

ययोः सम्यग्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सस्यं भ्रान्त्यन्नान्तिसाधारणम्, कश्चिदपि सम्यग्धभावे भ्रान्तरेनुत्पादात् । किमेतावता, अन्य एव तर्हि कार्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति चेत्, स हि किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीयमिति वाच्यम्, नाद्यः, इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । प्रत्युत व्युपरतेन्द्रि-

त्वकल्पनगौरवादिभ्यस्त्रिरेवाभावपार्यव्ययमभ्युपगतम्, अधिकरणसमसंस्थाकत्वे त्वभावस्य गौरवं पृष्ठाकः ढमेव स्यात् । अल्पन्ताभायप्रदितव्यापकताकल्पेऽपि तद्वृत्तिव्यवहाराभावप्रतिषेधितावच्छेदकत्वा यन्ताभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वांशे नित्य एव भ्रमत्वम्, एवं साध्याभाववद्बृत्तित्वाभावेऽपि, यद्दोष च भ्रमत्वं तस्यैव सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रत्यक्षयोः प्रमात्रमात्मनोः सामग्रीवैलक्षण्यं शङ्काशङ्कम्, नानात्वेऽपि वा व्यापकतादेर्नैकमपि पार्थिवत्वव्यापकतादिकं व्यवहारमर्हति लोहलेप्यत्वादाविति भाविनामित्याद्य-भिधानस्य कोऽन्तरः, पूर्वपक्षग्रन्थस्य निखिलव्यापकतासत्त्वासत्त्वे भेदकत्वाभिधायकतामभिमत्योत्तर-ग्रन्थयोजने तु पूर्वपक्ष पूर्वातिशयितः । तस्माद्विषयसत्त्वस्थापादाने तस्याविशिष्टतया सामग्रीभेदकत्व-शङ्कानांशित्यमेव दूषणं सारमिति । ननु चिदपि सर्वाणि हेत्वधिकरणानि नोपादेयानि, असम्भवाद्युक्तदो-पाच्च, साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसद्भावस्तु प्रत्यक्षप्रमासामग्रीघटकतया तद्वेदकः स्यात्, यत्किञ्चित्सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि तत्सम्भवादित्याशङ्काह सामान्यत इति । तज्जातीययोः = साध्यसाधनजातीययोः । सामान्यतः सम्बन्धस्य = सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य । सत्त्वमित्यनेना-प्यन्वयः । भयवा हेतुमस्त्रिभेदमतिर्योगितानवच्छेदकत्वादिरूपं व्यापकत्वमेव किञ्चिद्बृत्तित्वाविशेषितं प्रत्यक्षप्रमितिसामग्रीघटकं यदि, तदाह सामान्यत इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वेनाविशे-पितस्य व्यापकरूपसम्बन्धस्येत्प्यन्वयः । तज्जातीययोः = साध्यसाधनजातीयकतया प्रतीतस्य; अन्यथा ऽप्रसिद्धेः । सान्तीत्यादि । प्रत्यक्षात्मकभ्रमप्रमोभयसामग्रीघटकमित्यर्थः । यद्यप्युपनीतस्य भ्रमे मानेन न तस्य कारणत्वम्, तथापि लौकिकसन्निकर्षार्थस्य तादासाग्रन्थस्य लौकिकसन्निकर्षार्थेऽपरान्तो-पस्थले तस्य कारणत्वसम्भवः । साध्यनिष्ठत्वेन विशेषितव्यापकत्वस्य सामग्रीघटकत्वे तु तस्य भ्रमरथलेऽ-सम्भवइत्युपपन्नसङ्गतिः । उक्तसाधारण्येऽन्यथास्यातिमतेन हेतुमाह स्वच्छिदोपाति । ज्ञेयत्वस्य सत्त्वव्याप्यत्वम्, असत्संसर्गभानाभ्युपगन्तृप्राचीनमतेऽपि संसर्गतातिरिक्तं ज्ञानविषयत्वं तद्व्याप्यमेव, प्रकृते तु सामानाधिकरण्ये व्यापकत्वे वा संसर्गतातिरिक्तैव विषयतेति भावः । अन्य एवेति । कार्यं चेदवगमयेत् किं कारणपरिधान्या । कार्यं चेदावगमयेत् किं कारणपरीक्षयेति न्यायेन चिदपि निर्देष्टु-मरथ्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । भेदपदं विदोषपरम् । निरास्य कारणाविशेषीणिरूपेण कार्याविशेषीप-पायशङ्केऽद्यात्त्रिरूपणसावश्यमित्यभिप्रायेण विकल्पयति स किमिति । भूत इति । कल्पनीय इति विपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । इन्द्रियसहकारित्वं हीन्द्रियजन्यजनकत्वमिति व्याप्तिप्रहे इन्द्रियस्य कारणत्वे एव तत्सहकारित्वं कल्पनीयविशेषे स्यात्तदेव त्यसम्भवाद्युक्तिकमित्याशयेनाहेन्द्रियस्येति । भूतेर्यादि । व्याप्तिप्रहस्य सकलसामानाधिकरण्यविषयकत्वमावश्यकमित्युक्तम्, व्यापकतागर्भेऽपि च भूतादेः प्रवेशावश्यकतोर्नैव । प्रमाणाभावादिति । बाधकरहितसाधकानाशदित्यर्थः । तेन प्राचीन-मतानुसारेणोक्तीत्या सामान्यप्रत्यासत्तिद्वारा भूतादिविषये इन्द्रियस्य प्रमाणत्वे साधकसम्भवेऽपि न क्षतिः । बाधकानि नूतानि । ज्ञपमतं तु वयाश्रुतमेव सम्प्रमित्युक्तप्राम्यम् । यद्यपि तन्मते धूमत्वादेरेव व्याप्तित्वेन सकलसामानाधिकरण्यविषयकत्वं व्याप्तिप्रहस्य नापेक्षणीयम्, तथापि तस्य व्याप्तिव्यास-भयो वक्ष्यत इति भावः । इन्द्रिये व्याप्तिप्रहकारणताविषयकं स्वतिरेक्यभिचारमप्याह प्रत्युतेति । इन्द्रियवद् चक्षुरादिविदोषपरम् । भावयतः = धूमो यदि वक्षिष्यभिचारी स्यात् वक्षित्तयो न स्यादित्या-

यद्यापारस्यापि भावयत. पूर्वप्रतीतसम्बद्धधर्मिन्द्रियव्याप्यवधारणदर्शनात् । तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमितिचेत्, अस्तु, तस्मिन् कार्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभाव, अत्रस्य परिकल्पनीयेनात्येनैव सर्वाण्युपपत्त्युपशान्ते । कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात्, चक्षुरादिवत्करणमन्वदेव तत्र कल्पनीयमिति तस्सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत, अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्व न स्यात्, शक्यते तत्रापि चक्षु मन एव तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणम्, चक्षुरादयस्तु सङ्कारिमात्रम् । नापि द्वितीय, इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा ।

नापि विनाभाव एकस्य व्यतिरेकेणापरस्यान्यतिरेकस्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीय पक्ष, एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभाव. प्रसज्येत । सार्वत्रिकं व्यतिरेकयोग्यं च विचक्षितं न तु वाचित्कम्, अतएवोच्यते अविनाभावनियम इति चेन्न, सार्वत्रिकान्वयावधारणविरासन्त्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् । शक्यत्ये आन्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृत व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया ।

वितर्क्यत । दर्शनादिति । लौकिकसन्निकर्षणपरमे क्षणमात्रविलम्बेनापि चाक्षुषादिक नेष्टम् । अन्यथा तस्यैव सामान्यप्रत्वासत्तिविधया कारणस्य सम्पन्नत्वेन चाक्षुषादिपरम्परावत्तेरिति वदीत । लौकिकव्यापारव्युपरमस्य क्षणद्वयाद्यन्तरज्ञाने चाक्षुषत्वादेस्तु भवतिरापैव भासद्वा । तदा = चक्षुरादिव्यापारव्युपरमदभावा । मन इति । तथानोक्तस्याप्यवधारणस्य मानसत्वेनेव प्रत्यक्षत्वसम्भव इति भाव । तत्र मनसः कारणत्वे कार्यान्वधानुपपत्तिस्तु न प्रमाणम्, अन्यथोपपत्तेस्तद्वाचकत्वादित्यक्तं अशक्यमिति । क्वचिद्व्याप्तिग्रहस्य आन्तिलोपरपत्तये इत्यादि । अन्येनैवेति । यद्यप्यन्य स दोष एव तार्किके कल्पनीय, तस्य च न कारणत्वम्, तथापि दोषमादाय प्रत्यवस्थाने निराकृतमभवत्वात् । किञ्चावनेयत्र दोष इति परकीयप्रद्वारुणोपेऽपि नयनादिव्यापारव्युपरमकालीनव्याप्तिज्ञाने सकलव्यापारान्यिच्छत्वादिद्विषयके मनस इन्द्रियत्वेन कारणत्व प्रत्यक्ष दोषवत्तये एव वाच्यम्, नच सकलज्ञेते प्रत्यक्षत्व नवा शान्ते प्रत्यक्षत्वं सम्भवदुक्ति कमिदुक्तमभवत्वात् । तत्र = उक्तपक्षीयव्याप्तिग्रहे । कारण = कारणत्वं । अन्यदेव = मनोव्यदेव । सप्तममिति । चक्षुरादिपदतिरिक्ते इन्द्रिय वगवधारविषयचमापादनीयम्, नैत्र न सिद्धासिद्धिव्यापार । अनुमित्वाद्यनामके तादशत्वावप्यवधारणे उक्तरीत्या प्रत्यक्षत्वव्याप्यन व्युपरमे तु प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञानादिव्यतिरिक्ते प्रमाणावगन्तव्यवधारविषयत्वमापादनीयमित्याह प्रमाणान्तरमिति । ननु व्याप्तिप्रमाणमसामग्रीभेदकतया कल्पनीय मनसः सङ्कारितामासादयतु मनस्यु तत्र कारणमेवास्तिवति शोक्तप्रसङ्ग इत्यत आह अन्ययेति ।

साध्याभाववद्वृत्तिसमविनाभात्पदार्थं निराकुरते नापीति । द्वितीय पक्षद्वयन्य । साध्याभावाधिरक्षणरूपितवक्त्रिद्वृत्तित्वाभावमादाव्याप्तिशक्तिमाह एव हीति । क्वचित् = जलादी । साध्यापानस्वापकीमूलाभासप्रतिबोधिविषयशाया नाकशेषे वज्रेभक्तिवारादित्याशयेनाह सार्वत्रिकमिति । सर्वेषां साध्यसाधनाभावव्यतिरिक्तानामन्तर्भावैक । यौगव्यं साधावाधिकरणम् । तथाचोक्त व्यतिरेकस्याती पर्वतमानम् । साध्याभाववद्वृत्तिसामान्याभावविषयशाया अभ्युपलक्षणमिदम् । सार्वत्रिकम्ययेति । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्तरत्वात्तार्थम् । न्यायेनेति । उक्तेनेति शेष । सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारण इत्येति । व्याप्तिरेकस्यावधारणत्वेत्यर्थः । तादशवृत्तित्वसामान्याभावावधारणत्वात्पुरुषरूपमिदम् । शक्यत्य इति । अभ्युपगममात्रमिदम् । कृतमिति । अन्यसद्व्यवहारप्रति-

यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयोव्याप्तिरिति केचित्, तन्न, यत् विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्कं वा स्यात्, आद्ये न तामदिन्द्रियम्, तदसम्भवात्, अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात्, नाप्यनुमानम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् । नाप्यर्थापत्तिः, अनुमानाव्यतिरेकात्, व्यतिरेके वा यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन, अनेवम्भावे च तयोः किमायातम्, द्विस्थल इतिशेषः, तेन तदप्रसिद्धिस्थले व्यतिरेकव्याप्यवधारणस्यापेक्षणीयत्वेऽपि न क्षतिः । 'कुटिलि' कारवं गौरवमस्ततया । अत्राधिकं तु विवेचयिष्यते ।

यत्र विपक्षे वृत्ताविति । यथोरेकस्य विपक्षेऽपरस्य वृत्तिमत्वग्रहस्येत्यर्थः । एवमग्रं प्रपि । तेन न सिद्धयसिद्धिव्याहृतिः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तमावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति यद्दर्शावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तानामग्रहस्येति यावत् । बाधकं = अनुत्पादप्रयोजकं, निवृत्तित्वूपलक्ष्यस्य ग्रहस्य स्वयमेव स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणेन वा सम्भवति । तयोरन्वयोव्याप्तिरिति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्दर्शावच्छिन्नविष्णुकृतानिष्पित्प्राधिकरणतावति तद्दर्शावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्दर्शावच्छिन्नविधेयताकानुमितिननकतावच्छेदकमित्यर्थः । यत्तु = यद्दि प्रमाणं = अव्यभिचारप्रामितिः, उक्तव्यभिचारग्रहं प्रति तस्यां प्राज्ञाभावावगाहितया विरोधित्वात् । तर्क इति । धूमो यदि यद्व्यभिचारो स्याद्द्विजन्यो न स्यादितित्वस्य व्यभिचारग्रहं प्रति व्यभिचारापादकप्रसङ्गात्वेन विरोधित्वात् । मत्तमेदेन प्रवृत्तिव्याघातग्रहस्य प्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानस्य धोक्तप्रसङ्गे इष्टापथादिनिवारकत्वमेव ननु साक्षादव्यभिचारग्रहविघटकत्वमित्याशयेन व्याघातादिकं नात्र विकल्पितम् । यद्यपि कारणान्तरासत्त्वनिबन्धनोऽपि व्यभिचारग्रहस्य साक्षानिश्रयसाधारणस्यानुत्पादाः, तथापि कारणान्तरसत्त्वस्यलीयतदनुत्पादस्य प्रयोजकनिकल्पे न न्यूनता, परार्थस्थले च व्यभिचारग्रहे प्रमाणतयोरोरविरोधिताभिधानमुचितम् । इन्द्रियम् = ऐन्द्रियकप्रमा, पृथपरतोऽनुमानादिपदमप्यनुमिग्यादिप्रमाणम् । तदसम्भवात् = ऐन्द्रियकप्रमितेरव्यभिचारविषयकत्वासम्भवात्, अव्यभिचारस्याभावरूपत्वेन योग्यानुपलब्धिस्तद्ग्रहणस्यैन्द्रियस्य तद्ग्राहकत्वं चाच्यम्, नच प्रकृते योग्यानुपलब्धिः सम्भवतीत्युक्तं प्राक् ब्रूयति च ग्रन्थकारः । बाधकमप्याहान्ययेति । नस्यादिति । तद्दीन्द्रियप्रमिते घटसत्त्वादी सन्देहोरुपः, निरसन्न दोषमादाय प्रत्यवस्थानमिति भावः । अनवस्थेति । अव्यभिचारविषयकानुमिति मूलभूतव्याप्तिप्रमाहार्थमपि विपक्षवृत्तित्वग्रहविषयज्ञानमित्यन्तरस्थापेक्षणीयत्वादिति भावः । यथा चाव्यवधानलप्राप्तमितिव्याप्तिज्ञानधारागामप्यनवस्थितायां नैष्टपत्तिव्यवधानिवेदितमनुपदम् । अनुमानाप्यतिरेकात् = व्यतिरेकव्याप्तिप्रमाहार्थमाहस्यार्थापत्तिपदमिधेयस्यानुमिग्यात्तत्कत्वात्, तन्नान्वयस्यव्याप्तिप्रमाहार्थमग्रहे इयानुमिनोमीत्यनुभववसायसत्त्वात्, कदाचिदुपापामीत्याद्यनुव्यवसायेऽप्यर्थापत्तावस्यानुमितिव्यवस्थाप्यताया एवोपगन्तव्यत्वात्, एवञ्चान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्यव्यन्तरज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम् । न्यातेरनुगमे तु सामान्यकार्यकारणभावोऽनुमितिरज्ञानत्वाव्यामेव सम्भववृत्तिकः अतिप्रसङ्गस्य विशेषसामग्र्यैव कारणसम्भवादित्यन्वत्, एवञ्चानवस्थाऽत्रापि समामेति भावः । अथ व्यतिरेकव्याप्तिप्रमाहार्थानुदौ 'अनुमिनोमीत्यनुभववसाये एव न नः सम्प्रतिपत्तिः 'अर्थाव्यामीत्यैवानुभववसायात्, एवञ्चानुमितिसामग्रीजन्यवसपि न तत्रैत्यनुमितित्वविरुद्धमेवार्थापत्तिव्यमिति चेत्तत्राह व्यतिरेकेऽयेति । उक्तुद्भवेऽनुमितिवागमयत्वे इति यावत् । व्यतिरेकेणेति कृतापार्थः प्रयुक्तत्वम् । अनुपपत्तिः = अभावाः । तथा च साप्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिणं यदि हेतावन्त तरेऽप्यं । तत एव = हेतो नाज्ञानप्रतियोगिणप्रदादेव । एतमिति । विपक्षवृत्तित्वग्रहप्रतिबन्धापा-

अस्तु या कथमपि तावदर्थापत्तिर्वाधिका, तथापि कीदृशञ्चाभ्युपगम इति प्रष्टव्यम्, किं विपक्षवृत्तिवाधकसमीचीनो यत्र कचिदन्वयो व्याप्तिः, उत तत्सहितः सार्धत्रिकोऽन्वयः, उत किञ्चो विशेषगद्येपणेन तत्समीचीनः सामान्यतोऽन्वयोऽप्याप्तिः, उतसार्धत्रिकोऽन्वयः, सच विपक्षवाधकाद्वगम्यते । नाद्यः, विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि-किं विपक्षे वृत्तौ वाधकं

व्यभिचारविषयकार्थापत्तिरिदानीं भवतावद्योष्यन्मानान्तराभ्युपगमो गौरवपराहत इति भावः । अनेवभावे च = हेनौ तादृशप्रतिबोधितवाभावे च । तयोः = साध्यसाधनयोर्ध्यात्तौ किमाथातम् । साधनभावात्स्य भाष्याभावाव्यापकत्वे साधनस्य साध्याद्यभिचरितत्वात्सम्भवेन साध्यव्यभिचरितत्व-प्रद्विचयतनापार्थापत्युपदानमनुपपत्तिमित्यर्थः । ननु साधने तादृशप्रतिबोधितत्वमस्यैव, तदज्ञानोत्तर-साध्यज्ञाने चानुभवसाध्यकार्थापत्तिवमित्येव, साध्यभाववदवृत्तित्वप्रहायोना तु साध्यधीरनुस्य-साधसामर्थ्यादनुमितिरिव, एवञ्चानुभवागुरोधे न गौरवविभीषिकापान्त्यत् आह अस्तुयेति । वस्तुतस्तु सर्वस्य तादृशप्रतिबोधितत्वप्रदोचरसाध्यप्रदो 'अर्थापयामी'त्येवानुस्यसाध्यः, साध्याद्यभिचारप्रदोत्तर-तदप्रदो चानुमितोर्माल्येति सर्वत्रैरेव वक्तुं युज्यते इति । कथमपीति । अर्थापत्तेर्व्यतिप्रहायेषावा भावदयकत्वेऽपि विस्मयनवस्थितनञ्जानकाराया अदीग्यमुत्तरेष्वर्थाः । वस्तुनस्तु नैतद्युक्तम्, नत्या अपि दोषनाया उपपत्तिवत्त्वात्, अतएव तर्कनिरासायसरे पुनरपि तादृशोमेवानवस्थासुत्रावपिप्यतीतिप्येयम् । अभ्युपगमो व्याप्तिविषयक । सध्यात्तौत्वं साहित्यं तच्च विषयतया स्वरूपसम्भवेन च घटितम् । यत्र कचिदन्वयः = अधिकरणविशेषमन्तर्भाव्य निरक्तं सामानाधिकरण्यम्, तेन न एतौपेन पौनरुक्त्यम् । यद्यपि नैतज्ज्ञानस्यानुमित्यौषधिकत्वसम्भवः, पर्वतीवादिधूमे महानसादिदृष्टित्वाभावात्, सर्वत्र च अमे मानामानान्, सामान्यलक्षणापि च निखिलसामानाधिकरण्यभावं तत्राधिकरणविशेषत्वात्प्रवेतो एव स्यात्, तथापि व्याप्तिज्ञानवक्ष्यवर्तमानज्ञानयोः समानप्रकारत्वेन कार्यकारणभावस्यो कथञ्चिदस्य कल्पस्योपधानमभवत् इति । सावर्त्रिकोऽन्वयः = सर्वेषु हेतुतस्तु साध्यसम्भवः, हेतुव्यापकसाध्यनिरु-चिनसामानाधिकरण्यमिति यावत्, व्याप्तिविकल्पस्यैव हि प्रस्तुतत्वम्, ननु व्यापकताविकल्पस्य । स्तमान्यत्तुस्यैविकल्पविशेषान्तराभावं वतयति । विपक्षवाधकान् = विपक्षवृत्तिवद्ग्रहप्रतिबन्धकारान् । विरुद्धानुपपत्तेः = विरुद्धानुपपत्तिविशेषावामनुपपत्तेः, तथाच यावद्विशेषशये सामान्यवशशि वाध इति नापकत्वसम्भवेत्यर्थः । यद्यपि तादृशप्रतिबन्धकस्य इयाधयन्तर्भावोऽस्ताननुवृत्तिकः, तस्याद्यभि-चारप्रतिबन्धकस्य स्वरूपमन एव हेतुत्वेनानुमानकतावच्छेदकनियतानाध्रपरात् । यदि च सामाना-धिकरण्ये अस्तुन एव तन्मार्गहल्यमेवेतिवत्, तदाप्यव्यभिचारधियोऽन्वयापेक्ष्यतापगमे तयैवोपपत्तौ सामानाधिकरण्यस्य ज्ञानमधिकारमिति तस्यैव व्याप्तिवदकार्यं कथमित्याद्यं कल्पप्रवृत्तसम्भवेदुक्तित्वेव, तथाप्येवदोषमत्वे एव दोषान्तरामिधानाद्य विरुद्धयमिति तथाहोति । पर्वतीधूमे पर्वतवद्भिन्नान्य-मनुपपत्तं सार्वभौतवद्वत्भाववद्वृत्तित्वमात्रवर्तमान्येवं विनिष्पत्त्यभिचारावगाहितवर्थापत्तेः प्रथमवि-कल्पार्थः । सामान्यलक्षणेन सर्वव्यभिचारपात्रं तु नात्र विवक्षितम्, द्वितीयकल्पेन पौनरुक्त्यात्, उप-मितवद्वृत्तप्रमाणसहितेन । तदधूमे तन्सामानाधिकरण्यस्यैविकार्यापत्तिरपि नात्र विवक्षिता, दूषण-प्रथमज्ञानात्तत्र नाद्य । अथव्यभिचारानुपपत्तौ, द्वितीयकल्पेऽप्येवं सति सामानाधिकरण्यविषयकवत्त्व-विषयगीकायेन तद्वृत्तप्रमाणसहितेन । धूमे तद्विषयत्वमनुपपत्तं सहद्वत्भाववद्वृत्तित्वाभावात्सामान्यतो-त्वेन तादृशानुपपत्तिसामानाधिकरण्यविचारावगाहितं द्वितीयविकल्पार्थः । तेषामग्रिमदूषणप्रथ-मज्ञाने । तादृशानुपपत्तिसामानाधिकरण्यविचारावगाहितमादाय ॥ मूनीशोऽपि प्रहत्या, एवं

सर्वव्यक्तिविषयम्, उत सामान्यविषयम्, आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्तनीयं तत्रावश्योप-
स्थाप्ययाऽन्यथाभावाद्यधकभूतयाऽर्थापत्तयैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन ।
द्वितीये कचिद्व्यभिचारोऽपि कचिद्व्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वम्, धूम-
वत्तामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवंरूपे हि सामान्यतो विपक्षः, तत्र च बाधकं
नयोरविरोधे पर्यवस्यति, अविरोधश्च कचित्साहित्याद्भवत्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्य-
त्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः, विशेषणवैयर्थ्यात्, सार्धत्रिकोऽन्वय
इत्येवोच्यताम्, नच सोऽपि सङ्गतइत्युक्तम् । नापि तृतीयः, बाधकस्य सामान्यविशेष-

व्यापकताग्रहस्यापि नगिमन्त्रादिन्यायेन व्यभिचाराधीविरोधितायाः प्राचीनैरपगमाद्द्वौ धूमजनकत्व
मन्थयानुपपन्नं सद्धूमव्यापकत्वमाश्रितत्वेवं चतुर्थोऽपि । यत्र = पर्वतीयादिवद्द्वौ । प्रवृत्तिदार्थिकदे-
शानुमित्यन्वयि विपरित्वं सप्तम्यर्थः । अनुमानं प्रवर्तनीयम् = व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरूपघातव्या ।
अन्यथाभावाद्यधकैति । विपक्षवृत्तिरवग्रहप्रतिषेधकैयर्थः । साध्यसिद्धेः = साध्यावगाहनात् । उक्ता-
र्थापत्तेः पर्वतीयवद्वयगाहिन्वात्, सर्वव्यक्तिविषयत्वकल्पे काश्चिदोपावच्छिन्नपर्वतीयवद्विविषयकस्यापि
बाधकग्रहस्य वक्तव्यत्वादिति । तत्रान्यत्वप्रतीतयेऽपि तत्प्रतीतिरपेक्षणीया, असम्भवा च सर्वव्यक्तिपु
विशिष्याव्यभिचारग्रह इत्यपि दृश्यम् । अवश्यकृतस्यार्थापत्तेः साध्यसाधकत्वोपगमस्तु द्वितीयकल्पे-
ऽपि समानइतिनात्रैव पचगर्ह इति नासौ विवक्षितः, नवाऽनुव्यवसायबलेन तत्पार्थक्यमुपेत्य प्रवृत्तस्य
तद्ग्रहणमपि सोमते इति । कचिद्व्यभिचारोऽपि = साध्याभावीययत्किञ्चिदधिकरणनिरूपितवृत्तिव्येऽपि ।
कचिद्व्यभिचारमाश्रित्य = साध्याभावीययत्किञ्चिदधिकरणनिरूपितवृत्तिवाभावमवगाह्य । बाधकस्य =
तादृशप्रतिषेधकत्वेनाभिमतग्रहस्य । चरितार्थत्वम् = धूमत्वावच्छिन्ने बह्विधावच्छिन्नाभाववद्दृष्टित्व
प्रतिपोगिकाभावरूपस्य सामान्यविषयकत्वस्याक्षतत्वम्, नतु विपक्षवृत्तिरवग्रहप्रतिषेधकत्वम् । एतदेव
स्कृतयति धूमवत्तामात्रमिति । धूमइत्यर्थः । अग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीति । मग्निव्यभिचारीति
निश्चयोपाश्रित्यभिचारी न वेति संतापो वेत्यर्थः । सामान्यतो विपक्षः = धूमवह्निसामान्यविषयकोऽपिपक्ष-
वृत्तिरवग्रहः । साधकं = साधकत्वेनाभिमतं धूमेवद्वयभाववद्दृष्टित्वविशेषोभावावगाहि ज्ञानम् । तयोः =
साध्याभावसाधनयोः । अविरोधे = सामानाधिकरण्ये पर्यवस्यति, सामानाधिकरण्यग्रहं न विरुद्धीति
भावत्, साधने साध्याभाववद्दृष्टित्वसामान्याभावबोधो हि साधने साध्याभाववद्दृष्टित्वग्रह-
विरोधो नतु साध्याभाववद्दृष्टित्वविरोधाभावबोधोपीति भावः । नन्वेवमपि साध्यसामानाधिकरण्यवतः
ॐ साध्यसाधकत्वसाध्याभावव्यतिरेकीति उक्तिरप्यत्राप्यत्र साध्यसाध्याव्यतिरेकीति उक्तिरप्यत्राप्यत्र
सामानाधिकरण्यं विवक्ष्यर्थः । क्वचित्साहित्यात् = देशविशेषोपायभूतसामानाधिकरण्यादपि, एकत-
रस्य पक्षदधिकरणं तत्तन्निरूपितवृत्तिःसमपरत्रानपेक्षयापीति यावत् । अवत्येव = प्रत्यक्षादिसिद्धमेव ।
एवम्भूतव्याप्तत्वप्रसङ्ग इति । साध्याभावसामानाधिकरण्याविरुद्धं साध्याभावसामानाधिकरण्य
प्रतिपोगिकाभावमादाय पार्थिवत्वाद्दौ लोहलेख्यत्वादिभ्यासन्नव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । इदञ्च विपक्षवृ-
त्तिबाधकताधीचीनावपदेन विपक्षवृत्तिरप्रतिपोगिकाभावावगाहिज्ञानसधीचीनत्वविविशयायामेव पर्यव-
सन्नं दूषणम् । विपक्षवृत्तिरविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिषेधकानिरूपितप्रतिषेधकतासाप्तिज्ञानसधीची-
नत्वविविशयां तु यथव्यावधानद्वितीयकत्वात्साध्यवद्दृष्टिकत्वात्तृतीयचतुर्थयोरैव विधामः, नच
तावपि सम्भवतः, साध्याभावसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य व्यापकत्वस्य च प्रहणादाव्यवसाया
आवेदितत्वादिति । विशेषणैति । सहितान्तेत्यर्थः । अत्राप्यभिचरितव्यवसायकत्वयोर्द्वैवेव ज्ञानस्य
सर्वत्रापेक्षणीयताप्रसङ्गस्तूनाय एव । इत्युक्तमिति । दुर्महत्त्वोपपादनेनेति शेषः । दुर्महत्त्वत्वे एव

विन्यतवविवल्लपोकयुक्त्यैव निरस्तत्वात् । नापि चतुर्थः, तथाहि यदुधूमधत्तदग्निमदि-
 षत्रेदमन्वयस्य सार्धशिकत्वं वाच्यम्—यत्सर्वासां धूमधत्तयत्नीनामग्निस्मयन्धित्वम्,
 तद्यद्विद्यासिद्धिहकाले गृहीतम्, तदा पक्षस्यापि धूमधत्तयत्केरग्निमत्त्वं प्राग्गृहीतं स्मर्यते
 एवेति गतमनुमानम् । सामान्यतोऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्तत्रानुमीयत

दोषान्तरं वक्तुमाह तथाहीति । इत्यत्र = इतिवाच्योपदर्शितं । इत् = यद्वयमाणं । अन्वयस्य =
 धूमनिष्सात्मानाधिकरणस्य । इयत्कीनामित्यप्यर्थः साग्नेयोऽन्वयस्यो । एवञ्च सर्वपदमहिमा
 धूमत्यापकृत्वस्याप्री लामः । अग्निस्मयन्धित्वं = अग्निनिरूपितत्वम् । यथायुतेषु नान्यथनिष्ठं सार्धशिकत्वं
 निरकं स्यात् । उक्तवाच्ये चोद्देश्यतावच्छेदकत्वच्छेदेन निधेयान्वयवियोग्या या धीप्सितव्यपदपठित्वे
 तद्व्याप्ये वा धूमस्यापकृत्वस्याप्री सात्मानादेश्च धूमविशिष्टे भासमानस्य सामानाधिकरण्येन धूमेऽपि मान-
 मिति विवक्षितार्थलाभसम्भवः । तदा पञ्चस्येत्यादिर्कं सर्वासां धूमधत्तयत्नीनामित्यादेरुक्तानामर्थे, न तु
 धूमविक्षिप्तभेदप्रतिपत्तिगोचरानवच्छेदकत्वस्याप्री विवक्षितत्वे, तत्र धूमवयनेरभासत्वात् । तादृशविवक्षाया-
 मपि दुर्ज्ञेयत्वं दुर्वा(मेव किञ्च, धूमवरायच्छेदेन वद्विनत्ववियक्त्वाकृतनप्रहस्योद्देश्यतावच्छेदक-
 व्यापकविधेयप्रतिपत्तिगोचरत्वेन संयोगस्य संसर्गादिषु भासकत्वेऽपि धूमविशिष्टे वद्विवैतिव्याप्यादिष्वं
 हि नापगच्छतीति धूमवयनेन पर्वते वद्विमत्वस्य पूर्वमहे नापुपपत्तिलेहोऽपि । स्मर्यतेइति । नचैवमनु-
 भवातीत्यनुमिनोर्माणि वानुभवो नानुगृहीतः स्यात् ; न स्यात्सुपनयसार्धशिकत्वं तथाभ्युपगमो न स्यात्,
 तदभ्युपगमे तु विशेष्यसन्निकर्षविशेषणजननदसंसर्गादिहानां निनिष्ठानुभवहेतुनां सद्भासाज्ञानानुग्रह-
 उक्तानुभवस्य, अनुमिनोर्माण्युभवस्यापि सा-पवाये स्थितिप्रोक्षणस्य प्रतिस्तदन्वयत उपपत्तिरेव,
 वितःयधैतद्व्याधि प्रत्यक्षखण्डने । एतेन—धूमवच्छेदेन वद्विमत्वस्य पूर्वमहे उपनयवत्त्वादि धूमवान्
 वद्विमानि-येव धीः स्यात् न तु पर्वतोऽयं वद्विमानितीति—निरस्तम्, इन्द्रियसन्निकर्षस्य पर्वते सत्त्वेन
 धूमवानयं पर्वतो वद्विमानिति बुद्धी बाधकामावात्, एतेनैवाभिप्रायेण वद्वति अग्निमद्रूपतयेत्यादि ।
 गतमिति । तादृशबुद्धयन्तरभाषिक्यामनुमित्साधीनायामेव वाचिकबुद्ध्यावतुमितित्थमस्त्विति तु
 न वाच्यम्, उपनयधीनतादशुद्धावेवानुमितिव्यवहारविषयत्वोपगमे तदनन्तरमनुमित्साया असम्भ-
 वात्, तस्या अनुमितिहेतुत्वस्य निरस्तत्वाच्च । अनुमानं = शक्यक्षेत्रविरुद्धजातितत्त्वाद्यभिमतं व्याप्तिज्ञाना-
 धीनं ज्ञानं, तादृशज्ञाने तादृशजातेनिर्गमपथवसाने न पिच्छपत्तिद्विव्यापत् । एवञ्च प्रमाणविभागभेदे
 एव पर्यवेदानम् । सामान्यत इति । अतित्वेनाग्निस्मयतो न तु कालविशेषाद्यवच्छिन्नत्वेनापि, धूमव-
 त्वेन च पर्वते, न तु पर्वतरेनापि, यत्र यत्र विशिष्य पूर्वमगतं स तत्रोपनयवशादासते इति नियम
 इति नापुमित्यनवकाश इत्यर्थः । अग्निमद्वस्त्विति । कृत्तद्वित्तसामेभ्यः सन्न्यथाभिधाने भावप्रत्य-
 येनेति न्यायेनाग्निमत्त्वमग्निस्मयः, तस्य च विशेषः प्रतिपत्तिव्युत्पत्तिगोचरत्वामकः । कालदेशादीत्या-
 दिना एतन्नयनादिबलज्ञानाहेतुकेवादिर्कं प्राक्तम् । तस्य = उक्तव्यक्तिरूपविशेषस्य । व्याप्ती प्रती-
 त्वेन = धूमवच्छेदच्छेदेन वद्विमत्वमद्विविषयत्वेन । भवता = सामान्यप्रमाणसत्त्वादिना । एवका-
 रप्राप्तीकारादेवेत्यन्वयः । यथायुते सामान्यप्रत्यासत्त्वमभ्युपगन्तारं प्रति समाधानस्य वक्तव्यतामातेषु-
 चोऽवयवनादसन्नितिः । तदभ्युपगमेऽपि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेनैव निर्वाहसम्भवइति तु तत्त्वम् ।
 उक्तव्यक्ते च न मानम्, अन्वय गृहीतस्यापि धर्मिणोपे साधारणधर्मदर्शनेन स्मृतस्य संज्ञयादिवर्त-

इति चेन्न, विशेषत इति किमग्निमत्त्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विघ्नित उतकालदेशादि-
सम्बन्धस्तस्य, नाद्यः, सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतीत्याहोकारात् । नापि द्वितीयः,
अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य पत्नीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य बक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकाल-
विशेषादिमत्तया परिच्छेदात्, यथा प्राक्प्रत्ययाहितसंस्कारसधीचीनैश्चक्षुरादिभिः
परिच्छिद्यमानेदानीम्भात्रदेशविशेषवस्थानादेः स एषायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताऽहो-
क्रियते तथैवात्राप्यस्तु कृतमनुमानेन । नाप्युपमानं विपत्ते बाधकं वक्तुं शक्यम्, तस्य
नियतविषयत्वेनैतादृशो विषयेऽनुदयात् । नापि शब्दः, आत्तस्योपदेशदुरभावे व्याप्यनव-
गमप्रसङ्गात् । अभावस्तु कदाचित्स्यात्, सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते, एवं स वाच्यो

नादित्यन्यत्र स्पष्टम् । अग्निमद्रूपतया = अग्निमत्त्वेन । पर्वतत्वादीत्यादि । पर्वतत्वादिमत्तया
पर्वतात्प्राप्तकदेशविशेषवर्तमानकालविशेषाद्यवच्छिन्नाग्निमत्तया चेत्यर्थः । परिच्छेदादिति । उपनय-
सन्निरूपसहकारणेत्यादिः । धूमकालवच्छिन्नवह्निमानं तु यद्धूर्मावच्छेदेन यद्धत्वमवगतमुपनयवशात्तद-
र्मावितिष्ठे तस्य अनाभावेन धूमस्योद्देश्यतावच्छेदकताया भावव्यक्तत्वेनोद्देश्यतावच्छेदककालवच्छिन्न-
त्वस्य च विधेयगततया भावस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन सम्भवति । अतएवातीतानागतपक्षीयधूमकालीनत्व-
भावनप्रसङ्गो न, चक्षुरादिसहकारात्, तत्तद्धूमस्योद्देश्यतावच्छेदकतायाः फलबलेन वक्तुं शक्यत्वाच्च ।
हापवज्ञानस्यापिदशप्रत्यक्षे सहकारिता शक्यवचनैवेति भावः । संस्कारोपनायकतावादिप्राचीनमतेन
संस्कारेति । नन्यमते तु स्मृतेरेवोपनायकत्वम् । इदानीम्भावेति । पृथक्कालवच्छिन्नत्वेत्यर्थः ।
तथैवेति । अत एव "प्रसिद्धसाध्यकस्थले सर्वत्रैव साध्यवत्त्वोपनीतभानसामग्रीसङ्गर्वा"दिति
पक्षतायां जगदीशोऽभ्यधात् । तात्राप्येन साध्यवत्प्रकारको वा संयोगादिना साध्यप्रकारको वोपुनया-
धीनो ग्रह इत्यत्र तु न निर्वन्धः । अप्रसिद्धसाध्यकं तु नानुमानमापत्त्वर्थापत्तिरित्यावेदितं प्रत्यक्षसङ्ग-
धारदायाम् । नियतविषयकत्वेन = सादृश्यशानयन्यतरविषयकत्वेन । तादृशोविषयेऽनुदयादिति ।
व्यभिचारभावविषयकत्वेनानुत्पत्तेरित्यर्थः । दृष्टापदानवयमेति । व्याप्यप्रमितीत्यर्थः । अन्यथाऽऽ-
स्येत्यस्य वैषम्यात् । अभावः = योगानुपलम्भात्मकपक्षप्रमाणाधीनोऽनुभवः । कदाचित् = कदाचित्,
वक्ष्यमाणपूर्वपक्षप्रकारैः । स्यात् = विपक्षवृत्तित्वग्रहबाधकतयाऽऽशङ्क्येति । निरूप्यमाहृति ।
अव्यभिचारविषयकत्वेन परीक्ष्यमाणइत्यर्थः । न घटते = न सम्भवदुक्तिर्कोनविषयताकः, तथाच
स विपक्षवृत्तित्वग्रहबाधकोऽपि कथम् । वाच्यः = अव्यभिचारविषयकत्वेन सपरिकरं परं प्रत्युपनवस-
नीयः । यदोत्पादिकं प्रतियोगितत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताभिप्रायेण । वद्विपत्तिरेणेण
स्यात् = बह्व्यभाववद्वृत्तिः स्यात् । तथा = बह्व्यभाववद्वृत्तितया । यद्यपि निम्बिलधूमं पक्षीकृत्य
नैतदापादनसम्भवः, अतस्मिन्कृष्णधूमस्य बह्व्यभाववद्वृत्तित्वेऽपि तथात्वेनानुपलम्भसम्भवात्, सन्निकृष्ट-
धूमविशेषस्य पक्षत्वे तु न धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्यानुमित्वापि कस्य सम्भवः, तथापि धूमविशेषे
एव निश्चीयमानापिभ्यासिद्धाववाद्धूमत्वावच्छेदेनैव निश्चीयते, व्यभिचारसंगणस्य प्रतिबन्धकतायां हाप
यज्ञानस्योत्पत्तिकात्, नच तथापि स्पष्टद्विपक्षवृत्तिसंज्ञावन्तरे व्यभिचारइति वाच्यम्, तादृशदे-
शावृत्तित्वस्याप्यापादककोटी विशेषणीयत्वात्, यदि च तस्य प्रतियोग्यप्राहकवासापादककोटिविशेषण-
ता, तदापि सन्निरूपविशेषस्यैव तथात्वेसम्भवादिति भावः । क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात् = बह्व्यभाववद-
क्वचिन्निरूपितवृत्तित्वस्य धूमेऽदर्शनात् । अभावः = अनुपलम्भाधीनोऽनुभवः । प्रवर्तते =
उत्पद्यते । सर्वत्र व्यभिचारादर्शनात् = घटपभाववन्निरूपितवृत्तित्वस्य धूमेऽदर्श-

यदि वक्ष्यतिरेकेण भूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत नचोपलभ्यतेऽतोनुपलम्भास्ति
तद्व्यतिरेकेणेति, तच्च न, तथाहि—यच्चिद्व्यभिचारादर्शनादयमभावः प्रवर्तते सर्वत्र
व्यभिचारादर्शनाद्वा, नाद्यः, पार्थिवत्वलोहलेप्यत्वयोरपि व्यासत्त्वप्रसङ्गात् । नापि
द्वितीयः, सर्वत्र योग्यानुपलम्भोवाऽनुपलम्भमात्रं चा, नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भा-
सम्भवात् । नापि द्वितीयः, पार्थिवत्वलोहलेप्यत्वयोरपि सम्भवात् । तत्र यच्च एव
व्यभिचार इतिचेन्न, तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तदर्शनदशायां तावदस्ति
व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरितिचेन्न, अन्यत्रापि
व्यभिचारो न द्रश्यत इत्यत्र नियामकादर्शनात् ।

नापि विपक्षे बोधकस्त्वर्को वाच्यः; तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमेऽनवस्थान

नान् । नाद्यत्त्यादि । बह्वभावव्यतामतीन्द्रियाणां व्यवहितानाञ्च सद्भावात्तत्रिरित्युक्तित्वस्य
धूमे सत्वेऽप्यनुपलम्भोपपत्तेरुक्तधूमत्वत्वं नानुपलम्भे सम्भवति । न च धूमविरोपस्तावत्पर
इत्युक्तम्, तस्य च देशान्तरवृत्तित्वसम्भावनाविरहदशायामुक्तारादनं निराधाधमिति वायव्य
इदानीं धूमविशेषे तादृशासम्भावनाविरहेऽपि कालान्तरे बह्वभाववदेषानिरूपितवृत्तित्वस्य तत्र
सर्वेशरीयमीमनुपलम्भसम्भवेनोक्तापदानसम्भवात् । नच कालान्तरे तादृशदेशवृत्तित्वसम्भावनाया
अरि विरहे तादृशापदानसम्भवेन योग्यानुपलम्भसम्भव इति वाच्यम् एवं स्वार्थानुमाने व्याप्ते-
शंद्सम्भवेऽपि वस्तुतया साप्यभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसद्भावरूप तत्र वक्षुमशयत्वात्, प्रतिवादिना
कालान्तरे तादृशवृत्तित्वसम्भावनाया उद्भावनीयत्वान्, यच्च तद्भारकत्वेनाभिमर्तं तस्यापि निरसिष्य-
माण्यदिनि भावः । इदम् नच ज्ञेयम् । सत्यपि लाघवज्ञाने व्यभिचारसंशये धूमन्वावच्छेदेन व्याप्तिनि-
श्रयत्वापेक्षानुवृत्तौ परदशानां नोदितुं प्रभवतीति सर्वसंग्रहितयत्रमेव, अन्यथा व्याघातादिना
भयान्नादीयसङ्घानिरासप्रयासानुपपत्तेः । पूर्वज्ञ व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्ते-
जस्त्रयं नैशानुमोदनीयम् । एतेन लाघवज्ञानस्योत्तेजस्त्वभावाद्य तार्किकार्थानां कार्यकारणभावस्य प्रति-
बन्धप्रतिबन्धरूपत्वावर्य च व्यवस्थापनं सर्वथैव प्रत्यादिष्टं द्रष्टव्यम् । द्वितीये पक्षेऽनीन्द्रियाद्यभावस्य
पटप्रमाणबोधरूपप्रमद्वे तत्र संशयाद्यनुपपत्तिरिति दूषणं स्पुष्टत्वाद्युपेक्षाह पार्थिवत्वेति । वत्रे =
वप्रान्तमविवेग । व्यभिचारः = व्यभिचारग्रहः । तदीयादर्शनदशायां = लोहलेक्यत्वाभाववत्त्वेन
वद्वानुपपत्तिनिर्देशार्था । तदर्शनदशायां = दक्षिणोपपत्तिनिर्देशार्था । व्यभिचारः = व्यभिचारग्रहः ।
निवमकादर्शनात् = प्रमाणाभावात् । व्यभिचारदर्शनं हि संशयनिश्रयसाधारणं सोपाधिविश्रानेन
विरोधादर्शनमदृष्टप्रमाणरूपमज्ञानेन वा सम्भाष्यते कदाचि कल्पचिदिति सर्वदेशकालपुराणीय-
व्यभिचारदर्शनमाशौ नामवक्ष्येऽग्रहणार्हः किञ्चिदुपपत्तीयव्यभिचारदर्शनाभावस्तु कदाचित्तदीयव्याप्ति-
ग्रहमात्पात्त नाम किन्तु नैवाववा तस्य प्रमाणं सम्भवदुक्तिकमिति भावः ।

व्याप्तिमूलत्वभ्युपगमे = आराधनिरूपितत्वापादकनिष्ठव्यप्तिप्रमाणीनसोपगमे । अनवस्थानप्र-
मद्वदिनि । उक्तव्यप्तिग्रहणं प्रमाणाभावात्तद्वृत्तित्वग्रहणत्वापादके विपटनाय तदन्तर्भावपेक्षणीयत्वा
दिनि भावः । व्यवस्थापनप्रज्ञानाधाराया अरिदूषणार्थमागुपपत्तिमेव । एतेन—दूषणमनवस्था न दोषाय,
अमप्रमद्विग्रहणादिना सार्वत्रिक अममिन्त्यप्युपपत्तित्ववर्षिशास्यतिप्रपक्षमूलकमरणस्य प्रथममप्यव-
दिनादृष्टत्वे तर्क विनापि सम्भवेन कार्योपपत्तौ विरोधाभावात्, अन्यथा बीजाद्वृत्तिसंशयानवस्थाया

प्रसङ्गात्, तदनभ्युपगमे मूलरैधिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूये—न शक्यमिदं वक्तुम्, तथाहि—धूर्माग्निव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते—यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत्, अकारणकः सञ्चित्यः स्यात्, न स्यादेव धा, सचायमनुत्तरस्तर्कः, तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः, तदेव शाश्वद्व्यपत्ते रश्मिब्रह्मद्वयमाने रश्मिक्रियाव्याघातादयो

अपि शेषवापत्तिरिति—नाशङ्कनीयम् । परार्थानुभाषे तु तर्कोपन्यासानवस्थानिस्त्वपैव । मूलरैधिल्येन = आपादके आपाधनिस्वितम्पासेर्विद्वेष्टेण । तर्काभासत्वेति । भतिप्रसङ्गेनाव्याप्येनाव्यापकापादानुपपत्तेः, यदाहुः—“तत्रानुकूलत्वमिथोविरोधौ द्वौ मूलरैधिल्यमवश्वृतीयम् । विपर्ययापर्यवसानमिष्टप्रसङ्गं द्वे इति तर्कदोषा” इति । इदं = अनवस्थादिकम् । शङ्कायां बाधकः = शङ्कानुत्यादप्रयोः जकः । तथाच च प्रदर्शनीयतर्कयोः प्रथमस्य साक्षादेव मणिमन्त्रादिन्यायेन तदापादकरूपतिःवेन, द्वितीयस्य तु तत्रैष्टव्यवहारकरणात् एतदपर्येति । एतच्च तर्क इति जतावेकवचनम् । अकारणैः सचित्यमेवैको व्याप्तिप्राहकः प्रसङ्गः सूचितः, किन्त्वकारणकत्वमात्रापादाने घटादी व्यभिचार इति बह्वकारणकत्वमेवापादनीयम्, तथा च धूमो यदि बह्वयभाववद्वृत्तिः स्याद्बह्वज्जन्यः स्यादित्यर्थः । नर्के चापादाभावनिश्चयो हेतुरन्यथेष्टापत्तेरित्याद्येनोक्तापादाभावस्य बह्वज्जन्यत्वस्य निश्चयाय द्वितीयस्पर्के ‘नित्यः स्यान्न स्यादेव वेत्यनेन सूचितः । अत्र चालोकान्मुपगन्तारं प्रति शक्यं नित्यवालीकत्वान्तरवधमापादयितुम् । नच घटादी बह्वज्जन्यत्वाभावात्सापादकस्य सत्तया व्यभिचार इति धाच्यम्, नित्यत्वं हि सर्वप्रतियोगिताभावः, अलीकत्वञ्च कालसम्बन्धित्वाभावः, तत्र चान्वतरतिमन् प्रति योमिनि बह्वसमवहिताजन्यत्वं त्रिनेपणीयम्, एवञ्च बह्वयस्यमवहितजन्ये घटादी विशेषणाभावप्रमुक्तस्योत्तमाभावयोरन्यतरस्य सधं निरावगम्यम्, पक्षे तु नैव शक्यं साध्यं सङ्गनपितुम्, बह्वसमवहिताजन्यत्वस्य तत्र योग्यानां बह्वसमवहितानां धूमोपादकत्वादर्शनाद्योग्यानाञ्चोपस्थितिकल्पनागौरवाधिभ्रितत्वेन विशेषणीयत्वादिति बह्वज्जन्यत्वमादायैव विपर्ययपर्यवसानम् । न च—तथापि नान्तरीयकबह्विके घटादी व्यभिचारः, तत्र बह्वसमवहिताजन्यत्वविरहमादायापि विशिष्टाभावसमन्वयानुपपत्तेः, नहि बह्वव्यवहितसाम्यजन्यत्वं बह्वज्जन्यत्वहिताजन्यत्वम्, बह्वौ धूमजनकतासन्देहे तस्यापि धूमे सन्दिग्धत्वात्, अपि तु त्वसमानाधिकरणबह्वयगात्रवत्स्वाप्यवहितपूर्वक्षणकं यद्यत्तद्व्यवहारेति—वाच्यम्, नान्तरीयकबह्विकभेदस्यापि प्रतियोगिकुक्षौ निवेशेन व्यभिचारवारणसम्भवात् । वस्तुतस्तु तार्किकरीत्याऽलीकानभ्युपगन्तुसाधारणं बह्वसमवहिताजन्यत्वविशिष्टोत्पत्तेरभाववत्त्वमेवापादनीयम्, उत्पत्तिस्त्वत्र बह्वसमवधानकालीनवह्वयस्यमवधानेतरयावत्कारणकत्ववह्वरा परिभाषिक्येव, एवं च नान्तरीयकबह्विकेऽपि घटादी न व्यभिचारः, बह्वसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । आपादाभावप्रतियोगिप्रसिद्धिस्तु बह्वज्जन्य एव, तदर्थमेव च बह्वित्यसमवधानेतरैति यावत्कारणविशेषणम्, अन्यथा बह्वज्जन्ये बह्वसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । अनुत्तरः = तर्कान्तरानपेक्षः । नन्वत्राप्यापादके आपाद्यव्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धाय तर्कान्तरमपेक्षणीयम्, तादाशाङ्कासत्वे उक्ततर्कानुत्पत्तेः, एवञ्जानवस्था दुरुत्तरैवेत्याशङ्काह तत्रेति । उक्ततर्के उक्त्ययमाने इत्यर्थः । शङ्कायामिति । धूमोऽकारणक पूर्वोक्तस्यते इत्यादिशङ्कैतत्तावित्यर्थः । व्याघातापत्तेः = तत्तत्कार्योपाजनाय तत्तत्कारणे दृश्यमानायां प्रवृत्तेरभावापत्तेः, सर्वत्राकारणकार्योत्पत्तिस्सम्भवनासम्भवादिदि । तथाच स्वप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन शङ्कानुत्यादस्थले तर्कान्तरानपेक्षणेन नानवस्थेति भावः । एतदेवोदयताचार्योक्त्या ब्रह्मयति तद्वेति । आशङ्कयते = आशङ्कविपर्योभवति, रश्मिब्रह्मद्वयमाने=ब्रह्मिपर्यकाशङ्कायांसत्यां प्रवृत्तिर्न न्याहन्त्यत इति

अस्यात्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न, यथात्मनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादित्युक्तयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि तद्वैद्विशेषो वा शुक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभायो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते । तदा तदितरत्रापि वद्विष्यन्निचारेऽपि धूमस्वैक्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् । इष्टे व्यभिचारे

“योगिनामपि मूर्खानं विनैरेच्छाद्येन तत् । घटादि जायते तत्तन्स्थिरस्वार्थकियानर”
 मित्यमित्युक्त्या योगप्रसारेण बद्धि विनापि धूमसोऽभादनसम्भवात् । एतेन सामान्यकार्यकारणभाव-
 मात्रं तर्कितं प्रतीयते परादृतं मन्तव्यम् । यदि च योगिनापि बद्धिमुत्पादयैव धूमोत्पादनं किञ्च तदा
 कोऽयं योगप्रभाव । बद्धिं क्लृप्तस्वसामर्थी विनोत्पादनोपगमे च धूमस्य तथोत्पादनोपगमेन शिभपरादृतम् ।
 एतेन भावकार्यस्य सोपदानद्वयविशेषोऽप्यपास्त । योगिना क्लृप्तद्वयमुत्पादयैव कार्योत्पादनोपगमे
 विलम्बस्याप्रामाणिकस्यापत्तेः, युगपदेव तथोरगमे च योगप्रभात्तत्त्वात्पदाद्रणोपवत्प्रसङ्गे उत्पादान-
 कल्पना दुराग्रहणैश्च, यथोपादानप्रभावो न कापि प्रामाणिकस्तथा व्यक्तमाकरेणु । यद्वाहुः—“वशाद्-
 पाग्निमण्डलस्ययोगोऽद्वयमुत्पादयैव । जगद्भूयैश्च यद् मायात्वादसादरमानसः” इति । निरवयवतां
 स्वयोगस्य स्वाभ्यवृत्तित्वात्स्वाभ्यवृत्तिप्रधानां विचारात्तद्वत्त्वादिति तदात्म्य । अविद्यापि वेदाभिमानीव
 कार्यस्य सोपदानकथनवियोगानुगतोऽयं कमनोरुत्पत्तायैव जगतां योग्यामुत्पादनतापदैर्मिथित्वे, वस्तु-
 तत्त्वनिर्वाणप्रकारितां तेषां लोकप्रसिद्धपरिणामुत्पादानानुपगमेऽपि न काचित्कचित्तिर्यक्निर्वाच्यवादे
 विवेचयिष्यते इति दिक् ।

नन्वेवं धूमत्वसामानाधिकरण्यात्, वैजात्यावच्छिन्नं बद्धिजन्मत्वमाशय्येति तर्क-
 चरितार्थोऽपि बहुरसमवहितजन्मेऽपि धूमत्वोपपत्तये धूमत्वप्रयोजकं किञ्चिदनुगतं स्वयोपपादनीयम्,
 जन्मज्ञानत्वयोपपत्तयं तु सम्भवस्यात्मनोऽभेदजन्मे इति न तत्प्रतिनिन्दितिरिष्यते अस्तीति ।
 आत्मनोयोगोऽपि यदि जन्मज्ञानत्वव्याप्यत्वं विवक्षितं तदाह इच्छाद्योऽपीति । ननु प्रयोजका
 न्तरसम्भवेऽप्यप्यन्तानुपपत्तयं विफलम्, अदृश्य कारणान्नोरुत्पादयैवैवापेक्षणीयत्वादित्यत आह
 शुक्तिभेद इति । आत्मगतं ज्ञानविशेष इत्यर्थः । ज्ञानवन्मुपगन्नुत्पादयैवैवापेक्षणीयत्वात्
 ज्ञानयज्जातिरिति । ननु ज्ञानत्वे जन्मज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वोपगमे स्वप्रयोजकत्वस्य स्वत्वम्
 प्रसङ्गनामाधर इत्यत आह ज्ञानप्रागभावात् इति । राजानुपाय कारणीमिति । जन्मज्ञानत्वावच्छि-
 न्नकारणमित्यर्थः । तदिति । अदृश्यविशेषो वा ज्ञानविशेषो वा धूमत्वं वा धूमप्रागभायो वेत्यर्थः । इतर-
 प्रायैश्च ज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रथमम् । इतरश्च = जन्मसमवहितजन्मेऽपि नातिमते । ऐक्यकारणं = धूमत्वं ।
 ज्ञाने प्रयोजकं हि न कारणम् तत्र मने तस्या नित्यत्वात्, मन्मतेऽपि ज्ञानिमात्रस्य प्रसरूपत्वपक्षेऽपि
 चारुत्वपक्षे वा कारणत्वपक्षेऽपि, अविद्याकत्वपक्षे स्वविद्याया एव तत्कारणत्वात् । नापि कार्यं वा
 श्यायं वा श्यारकं वा, तथा प्रकृते प्रकृतानुसङ्गात्, धूमत्वप्रत्यक्षादे कार्यस्य, प्रमेयत्वाद्दर्शयैवकस्य,
 धूमसामर्थ्येऽप्यन्तानुपपत्तयं स्वोत्पत्त्यस्य, अपि तु धूमत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिवामकं, तत्त धूमसा-
 मर्थेव, सा च प्रतिकार्यस्य निर्वैवेति त्वयापि समानमिति भावः । एतच्च प्रागभावात्प्रागभावात्कारो,
 अज्ञाकारोऽपि तस्य सामान्यधर्मोऽस्ति अत्रियोगिनात्प्रागभावात्प्रागभावे वा न कारिकाविति । इष्टे
 व्यभिचारे इति । ईशान्द्रव्यकारणवच्छिन्नस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नजन्मत्वरूपत्वमिच्छारिताया निश्चये
 सतीत्यर्थः । ज्ञानत्वप्रयोजकत्वानुपपत्ताविति वीर्य । अदृशैरेति प्रयोजकत्वार्थकप्रत्यक्षतम् ।

युक्तमदृष्टादैरैकज्ञान्यपरिकल्पनमिति चेत्, अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः, अत्रापि व्यभिचारी न द्रक्ष्यत इत्यत्र नियामकाभावाच्चञ्चिद्विध्यते ।

एवं शङ्किष्यमाणस्य भयतो न क्वचिदनुमानं स्यात्, प्रतिवा-
द्यात्माचनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या त्वयं स्वीकर्तव्येष्व-
नुमानेष्वेतादृशशङ्कारुमणात् स एव व्याघ्रान इति चेन्न, धूमवदहोरपि

परिकल्पनमिति । धूमे तु बह्वसमवहितजन्यत्वानिश्चयाशरष्टादिप्रयोज्यत्वस्य धूमत्वे कल्पनं युक्तम्, अपि नुरस्थितिशरीरकृन्लाघवाद्बहिःप्रयोज्यत्वस्यैवेति भावः । दृष्टेऽस्ति । उक्तव्यभिचरिताया निश्चये सतिपर्यः । तन्निश्चयः = अदृष्टादिप्रयोज्यत्वनिश्चयः । शङ्किष्यते इति । व्यभिचार इत्यनुपपन्नः । व्यभिचारः = बह्वसमवहितजन्यत्वम् । तथा च लाघवज्ञानस्योत्तेतकनाया निस्तत्वाद्धूमे बह्वसमवहितजन्यत्वसन्देहे बहिःजन्यत्वस्य निश्चयेतुमशक्यत्वेन न धूमत्वप्रयोजकताया बहिःप्रावृत्तिरे निर्णयसंभव इति नव्यासिनिर्णयोऽपीति भावः ।

स्यादिति । इष्टापत्तिराशङ्क्यह प्रतिपादीति । आत्मादीत्यादिनां सन्देहविपर्ययोऽसौ गृह्यते । अनुमानादीत्यादिनां धर्मापत्तिः, तस्याभयि व्याप्तिग्रहमूलकत्वात्, अनुमानद्वानुमितिः । प्राणादिमत्त्वेन हेतुना प्रतिवादिशरीरस्य सामकत्वमनुमायैव तेन सह कथायां प्रवृत्तिः, अन्यथा मृतत्वेन ज्ञानेनापि तत्प्रसङ्गात्, मृतत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चास्तुतज्ज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्, यद्गतितरेकज्ञानं यत्प्रतिबन्धकं तन्निश्चयस्ये तच्छेत्तुताया अन्यत्र कृतत्वात् । एवं भवद्वाक्यानां सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् स्वरूपसतोश्च सन्देहविपर्ययोः प्रवृत्त्यनौपयिकत्वात्परकीययोस्तयोः प्रग्यक्षासम्भवेन चानुमेयत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्, शब्दादेस्तदानीमभावादिति भावः । स्वीकर्तव्येष्विति । मत्तद्विरूपितव्याप्तिमत्त्वेष्वेत्यादिः । अनुमानेषु = लिङ्गेषु । यत्तादृशशङ्केति । व्यभिचारविपर्ययकशङ्केत्यर्थः । व्याघ्रान् = प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अद्यपि सम्भावनेव प्रवृत्तेः प्रसविशीति न व्याघ्रान्तरथाप्यभ्युपेत्यैवाह धूमवदिति । एवं सति = दुष्टस्यापि लिङ्गस्यानुपपत्तौपगमे । अयमर्थः—धूमत्वापच्छेदेन बहिःजन्यत्ववादिना धूमलिङ्गकवह्निसाध्यकानुमिते-
धूमवत्शिक्षिकायाः प्रमात्वमनुमन्यते यथा, तथा बहिःमन्पक्षिकाया यद्वा कारणविशेषस्य तृणस्य पणस्य भजे षां साधिकाया यद्वह्निलिङ्गिकाया अप्यनुमितेः षष्पिष्टुपक्षायाः प्रमात्वमनुमन्तव्यम्, व्यभिचारग्रह-
साम्यात्, यद्यपि, तादृशानुमितिमता व्यभिचारी न गृहीतः, तथा सति तस्य परामर्शानुदेयानुमिते-
त्यनुपपत्तेः, तथापि प्रमात्वमनुमन्तव्यत्वात्प्रामाण्यात् व्यभिचार उक्तव्यापि गृहीत इव । इष्टापत्तौ विशेष — दत्तगणपत्यसमवहितत्वत्वात्, मृगपर्णासमवहितान्मगेः, मणिपर्णासमवहितात्पूणाद्बहुपत्त्यादस्य विश्रितत्वेन तेषां प्रत्येकं बहिःमन्पक्षिभेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वनिश्चयः, बहिःमन् तु धूमोत्पादस्य सांश-
यिकत्वेन धूमवत्पक्षिभेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वस्य बह्वैः संशय इति । व्यभिचारसंशयोऽपि च दोष एव, यथाहुः शिरोमण्वाद्यः—“व्याप्यनिश्चयवशायां मुकुलतर्कापरिस्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्ट-
त्वा”दिति, नहि धूमे बहिःव्यभिचारसंशयदृश्यायां बहिःप्राप्यत्वनिश्चयसम्भव इत्युक्तम्, नाप्यनुकूल-
तर्कः, तस्य सन्दिग्धव्याप्तिकापादकत्वेन तर्कमासत्त्वसन्देहात् । एवञ्चोक्तानुमितयोर्व्याप्तिमत्त्वेन
दुर्निरूपलिङ्गकपरामर्शान्वयविशेषोऽप्येकस्याः प्रमात्वमपरस्याश्चाप्रमात्वमभ्युपैपीति वैचित्र्यं कुत ?
विपर्ययवाधायाभ्यामिति तु न वाच्यम्, तदनुपपत्तेरेव प्रदर्श्यमानत्वात्, बाधोऽपि हि शङ्कनीय एव ।
वस्तुगत्या व्याप्तिस्वरास्रवाभ्यामित्यपि न वाच्यम्, व्याप्तिमत्त्वेन दुर्निरूपताया उभयत्र साम्यादिति
भावः । ननु धूमे बहिःप्राप्यत्वं सुनिरूपमेव, व्यभिचारशङ्काया व्याघ्रान्, पावनेनैव निवर्तनसम्भवादि-

कारणविशेषानुमानस्येव सति सदनुमानत्प्रसङ्गात्, सामग्रीसाम्येन प्रमाऽप्रमावै
चिन्त्यस्यानुपपत्तेः, साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनदौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्या
सत्यामपि कार्यानुदयात् परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं पचनारिक्त्यां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पा
दयितुं यतमानस्य भयतोऽपि स्वक्रियाध्याघातस्तुत्य । ध्याघातस्यैव विशेषतया
त्तदर्शने शङ्कासामाभयेन नास्ति मत्पक्षे तत्पुतो ध्याघातसाम्यमिति चेन्न, तद्धि न
तावदाहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसङ्गवत्त्वात् । कूटमिन्न

एत आह स्वाभ्यां एतन्मिति । आदिना धर्मितावच्छेदकप्रकारप्रज्ञादिप्रह । साधारणासाधारण्य
तरधर्मवद्धर्मिणो विप्रतिपत्तेर्ज्ञानेन जन्या हि कोट्युपस्थितिविशेषादर्शनसहकृता सन्देहजननी,
अस्ति च धूमे प्रमेयवद्द्रव्यवर्णनत्वादेर्वाहिनज-परवत्तदभावोभयकोटिसदृशरितत्वरूपासाधारण्यवतो
धर्मस्य ज्ञानतादृशकोट्युपस्थितिद्वयं, नास्ति तु विशेषदर्शनं, धूमस्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वानिश्चये धूमव
दर्शनस्य विशेषदर्शनत्वासम्भवादिनि भाव । स्वक्रिया = परप्रतिपत्त्युत्पादनकृतिकृति । विशेषदर्शना
भागोऽसिद्ध इत्याशङ्कनं व्याघातस्येवेति । व्याप्यवसम्भवेन शङ्काविरोधस्य प्रवृत्त्यभावस्यैवैतदर्थं ।
तथा च शङ्काविरोध प्रवृत्तिप्रतियोगिको विरोध इति पर्यवस्यति, तदभाववशात्तेरेव तद्विरोधपदार्थं वात् ।
विशेषवत्त्वं = निराधितावच्छेदकविषयताप्रवृत्त्यात्, शङ्काविरोधिता तूष्णविरोधविषयकज्ञानस्य स्यात्
व्यप्यैव, अन्यथा व्याप्यधर्मदर्शनस्यैव विशेषदर्शनतयाऽ-यत्र प्रसिद्धत्वेन चावाकादौ प्रवृत्त्यभाव-व्याप्य
शङ्कादर्शनं प्रवृत्त्यभावविषयकसहायमेव विवक्ष्येत, अज्ञातस्त्वविरोधो न शङ्काविरोधाति भाव ।
वस्तुतस्तदज्ञानस्यापि तस्य प्रतिव-धेरव्यव शक्यशङ्कम् यतो हि शङ्काया प्रवृत्त्यभाववशात्प्रवृत्त्यत एव
प्रवृत्तिसत्त्वे न शङ्कोपादसम्भव एव च सति प्रवृत्तेरपि शङ्काप्रतिबन्धकत्वमागतमेव । व्यापकाभावस्य
व्याप्याभाजप्रयोजकत्वादिति । मत्पक्षे = व्याघातोद्भावनेन शङ्काप्रतिबन्धकत्वमिच्छतो मते । व्याघात
साम्यं = प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यम्, अत्र व्याघातदर्शनं प्रमाणाधीनं वा तर्कोपन्यासाधीनं वेति विकल्पद्वय
परिशेषयितुं व्याप्यशोऽप्याहार्यापादकवत्ताज्ञानाधीनं च तावन्निराकरोति तच्छीति । उक्तव्याघातदर्शनं
हीत्यर्थं । आहारादिकारणात् = आहारादिकारणकात्तर्कोपन्यासात् । आदिना वाचनिश्चय । अनिश्चि
तवाधार्थापादने इष्टावादानात् । जायमानमित्यत्र परस्परयाऽऽनित्यमेव विवक्षितम् । तद्व्याहार्थापाद्य
व्याप्यापादकवत्तानि ज्ञानेनापाद्याभाजनिश्चयेन च जन्यत्वे तर्कोपन्यासस्यापि तादृशनिश्चयवृत्त्यायत्तत्त्वम
क्षणम् । प्रवृत्तं च यदि भवान् गृहीतान्वय-धर्मिरेकदेतु विनापि कार्यावृत्तिविषयकशङ्कावान् स्यात्,
तदा धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ प्रवृत्तिमात्रं स्यादिति तर्कोपन्यासप्रकारः । अत्र च धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ प्रवृत्तिमात्रं
भवान् तादृशप्रवृत्त्यभाजवशात्तद्व्याघातशङ्कावान् स्यादिति ज्ञानमहायमपक्षणीयम् । धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ
प्रवृत्तिमात्रं स्वातिस्थेनारम्भात् तु तर्कः । उक्ततर्कोद्भावकवाच्यजन्यद्योषे च सम्भावनाधिक्यवदितदाम्या
तादृशशङ्कारोपविषयताप्रयोज्य वस्य तादृशप्रवृत्त्यभावारोपविषयताया-भावे तदनन्तरं तादृशशङ्काया
तादृशप्रवृत्त्यभाजव्याप्यव्यवस्थापि भानसम्भोऽन्यथोक्तप्रयो-पप्रयोजकभावानिर्वाहादिति व्याघातदर्शनं
स्य तादृशतर्कोपवृत्तव्याप्याधीनत्वं सम्भवदुक्तिरिति भावः । आपाद्यव्याप्यापादकवत्ताप्रहस्य व्याप्य
शोऽप्याहार्यत्वमप्याऽऽपादकवत्तादौ एव, आत्ये आद कूटविषयस्येति । अप्याप्ये व्याप्तिविषयकस्य ।
तस्य = उक्तव्याहार्थनिश्चयस्य । अतिप्रसङ्गकत्वादिनि । तदव्याप्येनापि तदापादने निश्चयं तत्, यत्र
शङ्क्यमापादयितुमिति भावः । द्वितीयाभिप्रायेणाशङ्कने कूटमिन्न इति । वस्तुगत्याऽऽशाचनिरूपित
व्याप्याभय इत्यर्थः । प्रमितस्यैव = वस्तुगत्या स्वनिष्ठव्यतिक्तिसिद्धकस्यैव प्रसङ्गक

प्रसङ्गकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्नः, तस्य तर्कावसरे निराख्यत्वात् । तस्माद्यदेतद्
द्वयाघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपन्नभूतमुच्यते तर्कि प्रमाणात्कृतश्चि-
दुपजायमानं चकम्ब्यम्, तर्काद्वा, यदि प्रथमः, शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपनेयम्,
शङ्कायां सत्यां व्याघातात् । यदि च शङ्कां विनापि व्याघातस्तदा शङ्कामोक्षशङ्कामानयो-

स्यादित्यन्वयः । प्रकृते च तादृशशङ्कायां तादृशव्याप्यत्वमवाहितमित्यभिमानः । एवं
सत्यप्रमितद्वितीयकल्पान्तर्भाव इत्यभिप्रायेणाह तस्येति । तर्कोपन्यासाधीनव्याघातगोभस्येत्यर्थः ।
तर्कावसरे इति । अनुपदं विकल्परनीयस्य तर्काद्वैति क्लेशस्य निरासावसरे इत्यर्थः । इदानीं कल्पद्वयं
परिशेषयन्नाह तस्मादिति । प्रमाणात् = तर्कानुपन्यासात्मकमत्यक्षादिप्रमाणात् । तर्कात् = तर्को-
पन्यासात् । उपनेयं = बोधनीयं । यद्यपि शङ्कमानस्यापि चार्वाकादेः प्रकृतेः प्रामाणिकत्वेन प्रकृत्यभावव्या-
प्यत्वं तादृशशङ्कायामप्रामाणिकम्, न चाहार्यैव चार्वाकादेस्तादृशी शङ्का, अनाहार्या च प्रकृत्यभावनव्याप्येति
वाच्यम्, धूमत्वावच्छेदेन वद्विजन्यत्वमनिश्चिन्वानस्य तस्य तादृशशङ्कायामाहार्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्,
एवञ्च प्रकृतेरपि शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवः, प्रकृत्यभावस्य शङ्काव्यापकत्वे एव प्रकृतेस्तथावस्य
सम्भवात्, अतएव—'विरोधिविषयकज्ञानस्येव प्रतिबन्धकत्वेन प्रकृतेश्च कृतिरूपतया कार्यकारणभा-
वविषयिकायास्तस्याः प्रकृतशङ्काविरोधिविषयत्वसम्भवेऽपि ज्ञानत्वाभावात् प्रतिबन्धकत्वम्, प्रतिबन्ध-
कत्वापच्छेदकसारी ज्ञानत्वानन्तर्भावे च विरुद्धविषयकात्तु दुस्संस्कारस्यापि शङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः',
संस्कारव्यावृत्तजातिविशेषस्य कृतिसाधारणस्य तु प्रतिबन्धकतापच्छेदकसारी न निवेदासम्भवः,
शङ्कायां विरुद्धविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चितस्यभिचारकत्वम् न तु कजात्यवच्छिन्नाभावस्य,
कृत्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयात्, निश्चितत्वमभिचारकं च रूपं परित्यज्य गृह्यमाणस्यभिचारकेण रूपेण
कारणत्वकल्पनामुदादि"ति तार्किकोक्तमपि सङ्गच्छते, शङ्कायां प्रकृत्यभावव्याप्यत्वे तु कृते-
शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वस्यावश्यकत्वात् कृत्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयाभिधानस्यासङ्गत्यपत्तेः ।
एवञ्च सति स्वक्रियायामपि शङ्काऽभावव्याप्यत्वमप्रामाणिकमेवेति "स्वक्रियेव शङ्काप्रतिबन्धिका ननु
व्याघातस्तदोषो वे"त्यपि तिरस्त्रम्, प्रकृत्यभावव्याप्यत्वस्य शङ्काभावव्याप्यत्वस्य वा परं प्रति विरूपणं
व्यभिचारशङ्काविवटनं विना न सम्भवतीत्यनवस्था तु सर्वपक्षसमनैव, तादृशशङ्काया स्यात्सिद्धमूलक
तर्कैर्गैव रिपटनीयत्वात् । तथाप्यभ्युपेत्येवाह यदेतियादि । शङ्कायां सत्यामिति । प्रकृत्यभावव्या-
प्तिर्हि स्वाधीनभूतशङ्का विना नावस्थानुमुत्पद्यते इति यादृशी शङ्का व्याघातप्रमित्या गोबतीक्रियमाणा
नया प्रतिबन्धुमिच्छा तदुत्पत्तिवश्यकानि व्याघातप्रमितेस्तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वासम्भवः, तादृश
शङ्कातिरिक्ते हि प्रकृत्यभावव्याप्यत्वप्रमितेस्तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वं दूरोत्सारितमिति भावः । व्याघा-
तात् = शङ्काश्रिततया व्याघातप्रमितिसम्भवात् । व्याघातस्यैव प्रतिबन्धकत्वे तु यथाश्रतमेव सम्भक् ।
शङ्काविनापीति । प्रकृतशङ्कातिरिक्तेऽपीति यावत् । व्याघातः = इष्टसाधनताज्ञानादिकाकारिकस्य
प्रकृत्यभावस्य स्यात्सि । शङ्कामानाशङ्कमानयोस्त्वयथाशङ्कमान इष्टसाधनताज्ञानादिमान् ग्राह्यः, नात इष्टा-
पत्तेरवकाशः । व्याघातस्य = प्रकृत्यनुपपत्तेः । शङ्कान्तरं नोत्पद्यते इत्यत्र व्याघातदर्शनेनोत्तरज्ञानादौ
कार्यकारणभावाभावादिविषयकशङ्कात्वनिषेधे तात्पर्यम्, नाना सिद्धयतिशिरसादितिर्ज्ञेयता । एवञ्चै-
कस्यां शङ्कायां प्रकृत्यभावव्याप्तिदर्शने तत्रातोयशङ्कान्तरानुत्पत्त्यैव तर्कावसरेण व्याप्तिप्रसङ्गसम्भवइति

व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत् प्रमाणम्, किमेतावता, प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनाच्च शङ्कान्तरनोत्पद्यत इति चेन्न, व्याघातसत्ताकाले तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता, तस्याः शङ्काया व्युत्पत्तेः च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् क शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् । मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति, विशेषावगमतसंसंस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ न तु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न, श्रयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारस्तस्य पालान्तरेऽपि तत्प्रतिघर्म्मसशयविरोधित्वेऽवयविपाकपक्षे कुम्भस्य, परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः, पूर्वं श्यामतरया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवृत्त्यायां सशयो न स्यात् । यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्, यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा

फलबलेनैव कल्पयामि तत्र । शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारतेति । वद्धिं विना प्रमोलावदाङ्कार्थिनैव प्रमे वद्धिव्यभिचारशङ्कैवर्थ । धारयितेतीति । हृतपुत्रावत्तेर्भवाद्वाघातस्य न शङ्काप्रतिबन्धकत्वं वाच्यमपि तु तद्दोषस्यैव, अतएव तदुद्भावमपि कथाया सफलमित्यभिप्रायेणाशङ्कते मानामेति । संस्कारस्योद्बुद्धस्यैव प्रतिबन्धनत्वमाशङ्क्येत, किन्तु तस्यै स्मृतिरावश्यकतीति विशेषावगमस्यैव स्मृत्यनुभवासाधारणस्य प्रतिबन्धकत्वशङ्का युज्यते । एवञ्च सति मूलेऽवगमसन्देशेनानुभवस्य संस्कारशब्देन च स्मृतेर्विबध्याया न दोष । नचेति । नहीत्यर्थं । तथा = शङ्काविरोधितया कृतम् । सत्यपि विशेषे तद्दर्शने सशयोदयदर्शनान्, असत्यपि च विशेषे तद्दर्शने सशयानुदयदर्शनानिति भाव । श्रयावदाश्रयभाविनो विशेषस्येति । श्राव्याधिकरणकालव्यापकवृत्तिरन्वेषानिश्रितस्य विशेषस्यैत्यर्थं । तेन बध्पमाणापादाने नेष्टानेष्टानसम्भव, तथा प्रवृत्त्यभावव्यापारोत्पत्तेश्चिह्नैस्त्वैव सङ्गतिः, तथात्वेनामिश्रितत्वस्य तत्रापि सम्भवात् । विशुद्धी धर्म प्रतिघर्म्म । कालान्तरे इति सप्तम्यन्तारस्य कालान्तरावस्थितिकत्वस्यैवैवावयव । पाकसम्भावनाया अभावे तादृशसशयाभावस्येष्टयासम्भावितपाकस्यै युक्तम् । नन्वत्र दयानत्वदर्शनस्य प्रतिबन्धकतायां पाकसम्भावनाया एवोत्तेजकत्वसम्भव, व्याघातदर्शनस्य शङ्काप्रतिबन्धकताया तु न किञ्चिदुत्तेजकम्, उपाधिसम्भावनाया अपि व्याघातदर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्दुत्तेजकत्वात्सम्भवात्, किञ्चित्कालेन निश्चितत्वस्यापि व्याघाते सम्भवेन तद्दर्शने कथं शङ्केनिचेष्ट, उच्यतेत्या प्रवृत्त्यभावव्यापारैरेव शङ्काया निश्चयनासम्भवे तत्रोक्तवृत्तिकत्वनिश्चयनस्य दूरो सारितत्वात्, एवञ्चैकस्या शङ्काया प्रवृत्त्यभावव्यापारसिद्धिरनन्तजातीयशङ्कान्तरानुवादप्रयोजक इति कथम् ? स्वार्थे फलबलेन कथञ्चित्था कल्पयेतापि नतु परार्थे फलस्यैवाभावात् । यस्यां यस्यामायाङ्कायां प्रवृत्त्यभावव्यापारसिद्धेस्तदनुपादप्रयोजकत्वस्य तद्दर्शने उपगमस्तु बाधित एव, तथा सति तदुत्पत्तौ एवोत्पत्तयत्वात् । तद्विमिकविशेषदर्शनं तद्विमिकसंशयमेव निवर्तयितुं धर्म नवन्यधर्मिकसंशयम्, अतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह यदिचेति । शङ्काश्रयस्य = शङ्कानिष्ठस्य । माभूदिति । हेतौ व्यभिचारशङ्का तु स्यादेवेति शेषः । इदञ्चापातत, स्वान्तयेणैव तादृशशङ्का प्रति व्याघातदर्शनस्य प्रतिबन्धकताया उक्तवान् । व्यभिचाराश्रयइति । शङ्क्यमानव्यभिचाराश्रय इत्यर्थं । सत्यपि व्यभिचारे तद्दर्शने प्रवृत्तिदर्शनाद्यथास्तदाहने । व्याघात इत्यनुगमते । इदमप्यापातत, शङ्क्यमानव्यभिचाराश्रित-

व्यभिचारः स्यादेव, व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः ।

अनादिसिद्ध्यासिद्ध्यासिद्धे तर्का इति चेन्न, तद्वृद्धेः प्रमितित्वासिद्धे, शरीरे स्यात्प्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमात्वोपगमात्, अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् । नापि यद्यत्र व्यभिचारः शक्ये त तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपोत्तर्काद्व्याघातावगमः, व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशोधित्ये तर्काभासत्वापातात् । तादृशस्यापि व्याघातोप-

खोक्तैर्न्यभिचारशङ्काश्रितत्वे एव पर्यवसानाच्छङ्कासिद्धावपि व्यभिचारसिद्धेः । न च शङ्कायां विषयतया विशेषतया तस्यापि सिद्धिः, धूमो वह्नित्व्यभिचारी नवेत्यत्र धूमो विशेषतया बह्वर्थाभाववद्वृत्तित्वच्च कोटितया संशये विशेषणमिति तयोरस्तु सिद्धिः, ननु धूमो बह्वर्थाभाववद्वृत्तित्वस्येति । यदि तु धूमविषयतानिरूपितवह्नित्व्यभिचारविषयताशालिसन्देहसिद्धौ विषयतयोनिरूप्यनिरूपकभावान्यथानुपपत्त्या धूमस्य वह्नित्व्यभिचारस्य च संसर्गोऽपि सिद्धयति, सप्तमदुपरागानावेन च तस्यानलीकत्वभावव्ययकम्, यथा चान्यत्रैव सम्बन्धस्यापि प्रसिद्धिरित्युक्तिं न युज्यते तथा हेत्वाभाससामान्यलक्षणक्षेपक्षेपे वदयते, एवञ्च धूमो वह्नित्व्यभिचारः सिद्ध एवेत्युच्यते, तदा मूलं समीचीनमेवेत्यवधेयम् । व्यभिचारसद्भावे हेतुमाह व्याघाताश्रयस्येति । नन्वनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितस्यास्यैः शङ्कानास्पदत्वात्प्रतिषेधार्थं तर्कान्तरस्यानपेक्षणीयत्वाच्चादशस्यासिद्धमूलकत्वैर्नैव शङ्कानुत्पादसिद्धौ व्याघातापादनं व्याज्यमेव, तथा च न शङ्काया व्याघाताश्रयतया सिद्धिरित्याशयेनाशङ्कते अनादीति । अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितस्यासिद्धमूलका इत्यर्थः । तेन स्वरूपततोऽनादिसिद्धत्वस्याकिञ्चित्कार्येऽपि नाशङ्कते, व्याघातादशनिश्चितत्वोक्त्या च तन्मूलभूतकार्यकारणभावोदरपि तथात्वमायाति । ते = शङ्कानिवर्तकत्वेनाभिमतः । तद्वृद्धेः = तर्कमूलभूतव्याप्तियुद्धेः । प्रमितित्वासिद्धेरिति । तथा च मूलशोधित्यसन्देहेन तर्कस्य शङ्कानिश्चितकवासम्भवइति भावः । नन्वनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितविषयकत्वेन हेतुना व्याप्तियः प्रमात्वं प्रसाध्यमित्यत आह शरीरे इति । स्वात्मप्रत्ययस्य = स्वोक्तप्रत्ययस्य, आत्मादेप्रत्ययस्येति यावत् । तादृशस्यापि = अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितविषयकस्यापि । अप्रमात्वोपगमादिति । तथा च व्यभिचाराश्रयहेतोर्न्यासिद्धौ प्रमात्वसाधकत्वमिति भावः । ननु देहात्मानेऽप्रत्यये उक्तेतुरेव नास्ति, देहे आत्मानेऽसंसर्गोऽनादिप्रसिद्धिविषयत्वस्य मानाभावेन निश्चितत्वाभावात्, न च वाक्याभासाद्यधीनकञ्चित्पुनरीयतादशानिश्चयविषयत्वसम्भवः, प्रमितत्वस्य विवक्षितत्वात्, तथा च न व्यभिचार इत्यत आह अनादित्वासिद्धेश्चेति । अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन प्रमितत्वाभावस्येत्यर्थः । उभयतः = उक्तसंसर्गो तर्कमूलतयाऽभिमतव्याप्तौ च । अविशेषादिति । अनादिप्रसिद्धिविषयत्वस्यानुमानेनार्थापत्त्या वा व्याप्तौ प्रमापणीयत्वात्, मानान्तराभावात्, तयोश्च व्याप्तिप्रसङ्गात्प्रसङ्गान्, तस्य च शङ्कानिवृत्त्ये तर्कमपेक्षमाणस्यानवस्थायाऽसम्भवादिति स्वरूपसिद्धिरिति भावः । तर्कोपन्यासाधीनं व्याघातदर्शनमिति द्वितीयविकल्पं निराचष्टे नापीति । व्याघातः स्यात् = प्रवृत्त्यभावः स्यात् । वह्निरिति विषयतासम्बन्धेन धूमवह्नित्वेऽप्रतियोगितावच्छेदकत्वकोटिशङ्कावात् स्यात्, विषयतासम्बन्धेन धूमाद्यधिप्रवृत्तिमाद्य स्यादित्यिथाश्रुतार्थः । यदि भवान् वह्निं विनापि धूमोत्पत्तिशङ्कावात् स्यात्, तदा धूमार्थं बह्वी प्रवृत्तिर्मात्रं स्यादित्यवस्थाप्यलक्षणमिदम् । तर्कान् = तर्कोपन्यासान् । व्याघातावगमः = निश्चितशङ्कायां प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वावगमः । व्याघातप्रतिपादकस्य = प्रवृत्त्यभावापादकस्य, मूलशोधित्ये = व्याप्यमूलकत्वे । यद्यपि "तद्विषय न तत्वादांशारादिकारणा" इति प्राक्तनमन्थेन व्याप्तिमूलक एव तर्को द्वितीयविवक्षयविषयो न तु व्याप्यमूलक इत्युक्तम्, तथापि सुहृद्वा पुनस्तदेवात्र स्मारितमिति दृश्यम् । पातोदिति । तथा च तादृशतर्कविषयोक्तं

नायकत्वे व्याघातापत्तेः साम्यम् । शक्यत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपने-
तुम् । अथ तस्य तर्कस्य व्याप्तिमूलताऽभ्युपगम्यते, तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरत-
वस्थैव, तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्यमनवस्थैव ।

तस्मादस्माभिरेष्यस्मिन्नर्थे न ललु दुष्पठा ।
स्वदृगाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥४४
व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातत्वधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिः कुतः ॥४५॥

यावत्प्रमाणमिति भावः । तादृशस्य = तर्काभासस्य । व्याघातोपनायकत्वे = प्रकृत्यभावापायकत्वे
व्याघातापत्तेः = प्रकृत्यभावापत्तेः । तर्काभासात् = तर्काभासबोधकराशयात् । व्याघातः = प्रकृत्यभागः ।
उपनेतुं = तर्काभासविषयीकारयितुं । एतद्वद्वत्तर्काभासे 'भवत' इति पृथग्रथो' निष्ठत्वमन्वेति ।
तस्य = व्याघातविषयकस्य । व्याप्तिमूलता = व्याप्तिप्रहासनीनरतम् । तत्रैति । तदेत्यादिः ।
अनवस्थैवेति । व्याघातविषयकतर्कप्रयोजकरूपत्वात् शङ्कोद्भावे तर्कान्तरस्य त्वया मध्युपा-
यत्वात्, एवं तत्र तत्रापि अनवस्थैत्यर्थः । ननु तादृशत्वात् शङ्कोद्भावे प्रकृत्यनुपपत्त्यापत्तिरेव
प्रदर्शनीया, न तु तर्कान्तरमुत्पाद्यमिति नानवस्थैत्यत आह तत्रैति । तादृशत्वात् शङ्कोद्भावे इत्यर्थः ।
अनवस्थैवेति । शङ्कायां प्रकृत्यभावव्याप्तिनिरूपणं त्रिना शङ्ककं प्रति प्रकृत्यनुपपत्त्यापत्तिप्रदर्श-
नासम्भवात्, तत्रैतिरूपणरथ च शङ्कानिवृत्त्यधीनत्वादिति भावः ।

अत्र श्रीमदुदयनाचार्यैर्व्यभिचारस्वाधोभ्योपाधैर्था शङ्कायां व्याप्तिप्रहासम्भवांदनुमानप्रामाण्यं
मन्वानं चार्थाकं प्रति "शङ्का चेदनुमास्यैव न चेच्छङ्का, ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का
तर्कः शङ्कावधिमते" इत्यभ्यधायि । अयमेतदर्थः—कोलान्तरदेशान्तरयो चर्तमाने धूमे
व्यभिचारस्वाधीन्द्रियैरिवावाद्गुणाधिस्वरथ वा शङ्का चेदस्ति, तदा भाविभूतदेशकालान्तराविज्ञान-
मनुमित्यतिरिक्तं न सम्भवतीति शङ्कानुपपत्त्यनुमानप्रामाण्यं मन्तव्यम्, तादृशशङ्काया अभावे तु
व्याप्तिप्रहे, प्रतिबन्धकाभावेनानुमानप्रामाण्यं सुतरामागतम् । एवं प्रतिवादिनं जल्पेन निगडय
तत्त्वबुभुक्षु प्रत्याह तर्कः शङ्कावधिरिति । शङ्कानुत्पादप्रयोजक इत्यर्थः । ननु तर्कस्यापि व्याप्ति-
प्रहासित्वात्तत्र शङ्काप्रतिबन्धाय तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थैत्यत आह व्याघातावधिधिरिति ।
तादृशाशङ्का शङ्कानिष्ठप्रकृत्यभावव्याप्यस्वरूपव्याघातप्रयोग्यानुत्पत्तिवैत्यर्थः । अथवा यत एव
कृत्रिदाशङ्का तादृशव्याघातप्रयोग्यानुत्पत्तिश्च, अतएव तर्कः शङ्कावधिः = शङ्काव्यवधिः, शङ्कावधि-
व्याघातः, स एव तर्कस्यावधि, व्याघातेन शङ्कानुत्पादस्थले तर्कान्तरस्यानुपयोगात्, तथा च नानव-
स्थैति । एतत्कारिकार्थनिरासेमेतावता कृतं प्रतिभारिकया सद्बल्यितुमाह तस्मादिति । उदाहृतदिशा
अनवस्थायाम् दुर्वात्वादित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे = शङ्कानवस्थयोः सद्भावरूपायै । प्रतिपादकत्वं सप्तम्यर्थो
शाब्दाभ्यर्थी । स्वदृगाथैव = स्वदृगाथासजातीयैव, साजैवश्च तद्वद्वत्पदसमानानुपूर्वीकृतिपयवद्बधि-
सत्त्वेन । तदाह अन्वयथाकारमिति । अन्वयाकारणं = निरक्षणानुपूर्वीसम्पादनं यथा भवति तथा विच्यन्ति-
चिदक्षराणि कृष्येति शेषः । व्याघातो यदीति । शङ्काश्रितततोपेयते इति शेषः । शङ्कास्तीति ।
तदा शङ्काया उपत्तिरेषुपेयैव, अन्यथा तस्या आश्रयत्वानुपपत्तेः, न हि सा निव्येति न व्याघातस्य
तदनुत्पादप्रयोजकत्वम् । न चेदिति । शङ्काश्रितो व्याघातो यदि नास्ति, ततस्तरा शङ्का = तदा
प्रतिबन्धकरिदृशेण सुतरां शङ्का, तथा च व्याघातावधिः = व्याघातप्रयोग्यानुत्पत्तिका शङ्केति कुतः ।

अव्यभिचार्यन्त्रैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालजातदृष्टनष्टे दृष्टः शङ्कयत इत्याहुः ।

तर्को वा शङ्कानुत्पादप्रतीकर्षे शङ्काव्यवधिको वैनि कुत । व्याघातस्य शङ्कोच्छेदकराभावे शङ्कया तर्कस्या नवतरोण तस्य शङ्काप्रतिरूपकत्वराचोयुक्तेतर्कान्तरपेक्षणे चानवस्थाविरहवाचोयुक्तेत्युक्तेत्यर्थः । यत्तु—शङ्काधिततया व्याघातस्य प्रतिबन्धकता न दृश्या, अपि तु यत्र शङ्कोत्पत्तौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपो व्याघातस्तत्र शङ्का नोत्पद्यते, सक्रियाया एव प्रतिबन्धकत्वात्, स्वक्रियापदेन चान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानमिच्छितम्, विशेषदर्शनविधया च तस्य विरोधित्वम्, न चान्वयव्यतिरेकमात्रस्य नान्तरीयकवद्विरूपटादिविरोपसाधारणत्वात्तद्विद्यो विशेषदर्शनविधया न बह्व्यतन्यत्प्रशङ्काप्रतिबन्धकत्वसम्भव इति वाच्यम्, नियतान्वयव्यतिरेकयोर्विषयणीयत्वादिति, तद्युक्तम्, एवं सति वद्विगम्यत्वज्ञानस्य वद्वि-व्यतिरेकस्यापकव्यतिरेकप्रतियोगिविज्ञानस्य च धूमे, वद्विगम्यत्वव्याप्यत्वज्ञानस्य च वद्विनियतान्वयव्यतिरेकयोर्विषयणीयत्वेऽनवस्थाया दुर्दारत्वात् । तेषांविच्छिन्नतर्कव्याप्तिज्ञानधारानभ्युपगमात्ज्ञानवस्थेय दोषावहेति वाच्यम्, अत्रैव प्रयटके दत्तोचरत्वादिति ।

ननु कोटिद्वयदर्शनं विना सन्नयानुपपत्तेरव्यभिचारदर्शनं षड्विदुपपत्तम्, यदादुरुदयनाचार्याः, 'न चैतच्छिद्विदुमपि शक्यते, अप्रतीते संस्काराभावात्, संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमशक्यत्वा'दिति, तथा च सुस्थमनुमानप्राप्तेष्वभियावाद्वाह श्रव्यभिचारइत्येति । अपरापेय इत्यन्तेनात्र मिचारपदार्थं उच्यते, एकपद साप्यस्येनाभिमतस्यक्तिपरम्, तदीयपरित्यागरस्य = तदभाववद्वृत्तित्वस्य अन्वच्छेदेन = अभावेनापारस्य = हेतोरन्वय = तन्सामानाधिकरण्यम् । वृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । तथा च साप्यभाववद्वृत्तित्वे सति साप्यसामानाधिकरण्यमव्यभिचारपदार्थः, विशेषदलं गतानुदयति अतिवारणफलमिति प्रसिद्धमेव । एव च व्यभिचारकोटिरपि साप्यभाववद्वृत्तित्वसाप्यसामानाधिकरण्योभयानावरूपेति भावः । समकालज्ञानादयस्य जातादिपदार्थप्रयेगान्वयः । एवञ्च समदेशोल्लेखादिकमपि विवक्षितम्, अन्यथा कालिकोव्यभिचारशङ्कोपपादनेऽपि दैशिकव्यभिचारशङ्कानुपपादनात् । कालपदं क्षणपरम्, अन्यथा ग्रहणादिकालनादाय । पौर्वापर्यस्योपपत्तिनाशचो

त्यापत्तिरपि । अथ तादृशसामानाधिकरण्यात् स्वाश्रयनिष्ठधूमत्वादिमात्ररूपपरम्परासम्बन्धेन
ज्ञानमनुमितिहेतुरिति नोक्तकोष', धूमवृत्ति-त्वं तु सामानाधिकरण्ये नोपादीयते, तथा सति धूमवृत्ति
सामानाधिकरण्यवद्भानितिग्रहस्यैवानुमितिहेतुताया वक्तव्यत्वात्सामानाकारस्यैव च ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वेन 'धूमाभाववाच्यं पक्ष' इति ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकतयासिद्धावस्थासिद्धादिति चेन्न, परम्पराया
सम्बन्धवत्त्वे मानाभावात्, मानास्तदावस्थ्याच्च । न च धूमव्यापकवृद्धिसामानाधिकरणवृत्तिप्रभूत्वं
व्याप्तिरिति वाच्यम् आत्माश्रयेण व्याप्तेरवच्छेदकस्य धूमत्वस्य व्याप्तिस्त्वानुपपत्तेः । तादृशसमाना
त्रिकरणवृत्तिस्यविशिष्टं धूमत्वमवच्छेदकम्, शुद्धं, च तदवच्छेदकमिति तु न वाच्यम्, नहि पर्यन्तो
धूमव्यापकवृद्धिसामानाधिकरणवृत्तिस्यविशिष्टधूमत्वमिति परामर्शोऽत्र पक्षेऽनुमितिकारणतयोपेतव्यो
न पर्यन्ते वद्विहमत्तानिश्चयायत्त, न च सामानाधिकरण्याना नानात्वे तद्वद्वृत्तिस्यविशिष्टधूमत्वस्यापि
न नानात्वम्, तथा च भक्षितेऽपि लघुने न शान्तोऽवशयिः । एतेन तादृशसामानाधिकरण्योपहितनिरू-
पितवृत्तिसोपहितधूमत्वं व्याप्तिः, तादृशवृत्तिसोपहितवद्वद्वृत्तिसामानाधिकरण्योपहितनिरू-
पितवृत्तिसोपहितधूमत्वम् । अत्रापि पर्यन्ते वद्विहमत्तानिश्चयस्य प्रागपेक्षणीयत्वापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । अवियमानत्वगर्भ
दुपलक्षणार्थं नैह वक्तव्यमत्रम् । किञ्च विनिश्चयेपहितान्यां शुद्धस्यात्यन्ताभेदेऽवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदक-
प्रशमासम्बन्धेवास्त्यन्ताभेदस्य च विशिष्टधूमत्वं न धूमत्वमितिप्रतीत्यापत्त्याऽसम्भवदुक्तिकत्वेन भेदाभेद
एव स्यादित्यनिष्ठप्रसङ्गः, विरुद्धयोरुक्तस्य मित्यात्वेऽप्ययोरेवै तत्प्रयोजकरूपावच्छिन्नयोरपि तथात्वस्य
दुर्वारत्वात् । एतेनैकवर्तिविशेषणनापत्त्युत्पत्त्यादिरूपहेतुतावच्छेदकतादृशसामानाधिकरण्योभयं
व्याप्तिरित्यपि प्रत्यादिष्टम् व्याप्यवच्छेदकस्य व्याप्तिवत्त्वे आत्माश्रयात् । अत्र एव साध्यसामानाधिक
रण्यवच्छेदकं रूपं व्याप्तिरित्यपि न युक्तम् । न च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव स्वस्मिन्नोपेयते
नत्व-यूनानतिपसक्तत्वरूपमपीतिवाच्यम्, तस्यात्र प्रवृत्ते व्याप्तेर्व्याप्तिघटकत्वापत्तावनवस्थापत्तेः ।
वस्तुनस्त्वेवं धूमत्वादेर्बद्धिनामानाधिकरण्यवानवच्छेदकत्वं मा भूदिति स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्सा-
ध्यासामानाधिकरण्यरूपं पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमेव वचनीयं तदाश्रयधूम स्वपदार्थो हेतुतावच्छेदको-
पम इति स एव व्याप्तिरित्युक्तस्यैव । न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यभावावच्छेदकत्वमादायैव धूमत्वे
व्याप्यतावच्छेदकत्वव्यवहार कथञ्चित्तरेषु इति साम्प्रतम्, धूमत्वं वद्विध्याप्यत्वावच्छेदकं न तु वद्वि
ध्याप्यत्वमित्यवधितव्यपहरस्य जागरूकत्वे तपोभरमानकत्वात् । न च साध्यसामानाधिकरण्यभावा-
व्यायकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यभावावच्छेदकत्वादेर्व्याप्तिवत्त्वे नोक्तस्यैव इति वदितुं युक्तम्, एकधर्मा-
वच्छिन्नहेतुत्वपत्तेऽपि तद्वाननुगमेनानुमित्यनौपयिकप्रसक्तिस्युदस्तये तादृशव्यापकतावच्छेदकत्ववि-
शिष्टसामानाधिकरण्यभावावच्छेदको यो धर्मस्तस्यैव व्याप्तिताया विवक्षणीयत्वेनोक्तदोषतावस्थ्यात्, बहु-
मोदयस्य दुर्वचत्वाच्च, परम्पराया सम्बन्धवत्त्वे मानाभावात् । न च सम्बन्धवत्त्वेनैव तस्य विवक्षा, तद्वि
विशिष्टज्ञानमत्त्वं वा विशेष्यताप्रकारताभिन्नविषयत्वं वा, विशेष्यताऽन्यप्रकारताभिरुपि तद्विषयत्वं वा,
प्रकारताऽन्यविशेष्यतानिरूपितविषयत्वं वा, पदार्थान्तरमेव वा, तदप्रतियोगिकत्वविशेष एव तत्सम्बन्ध-
त्वमिति वा । नाथ अतीन्द्रियसत्त्वोत्पत्त्यात्, जनकताया नियमव्यतिथ्येनानवस्थानाच्च, जनकता-
वच्छेदकनिरूपणसाधनत्वाच्च । न द्विनाया, तादृशभेदकं धर्म धर्मिणावच्छेदकीकृत्य ज्ञातव्य इति जिज्ञा-
सायां धर्मिणावच्छेदकान्तरोक्तौ तस्यैव लक्षणयौचित्यात्, भ्रमीव्यविषयतामादाय सयोगादेरपि द्रष्टव्यत्वा
दिगम्यव्यवस्थापनाच्च, अन एव न लीनयतुरीयो, विषयतायां प्रमीयत्वोपादाने च प्रमात्यस्य सम्बन्धिता
घटितस्य प्रतिद्वैदित्येनानवस्थानात्तदवस्थ्यात्, प्रमात्यस्य निरस्तताया । नापि पञ्चमः, पदार्थान्तरमि-
रयेनात्वात् एतदवस्थानवच्छेदकीकृत्याप्यवत्त्वेन तस्य निरस्तताया प्रतीतिविशेषादिति तयाऽभिधानस्या-

न्योन्याधरावहत्वात् । एतेन प्रतियोगित्वानुयोगित्वावच्छेदकरादिकं व्याप्तिरक्षणमात्रघटकं व्याख्या-
 तम् । प्रतियोगित्वं सहानवस्थाननियम इति तु न, तस्य तदभावव्याप्यस्वरूपताऽनवस्थापत्तेः । तद-
 धिकरणवृत्तित्वसामान्याभावरूपं तत्प्रतियोगित्वमित्यत्र, तस्य प्रतियोगितावदितत्वेनानवस्थानात् ।
 एतेन यदभाववृत्तिप्रतिघातनासामान्ये यदभावाच्छिन्ननिरूपितत्वाभावास्तद्धर्मत्वमेव प्रतियोगित्वम्,
 एवञ्च विशिष्टस्याननिरिक्तत्वपक्षे तस्य विशिष्टाभावाधिरननिरूपितत्वेऽपि न विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगि-
 त्वासद्ग्रहः, सामान्यपदार्थश्च व्यापकत्वं न तु व्याप्तिरूपकत्वमित्यपि निराकृतम्, उक्तयुक्तयैव प्रति-
 योगितावच्छेदकस्य प्रतियोगित्वानुपपत्तेश्च, व्यापकतागर्भेऽपि प्रतियोगिताया प्रविष्टत्वेन तस्या व्यापक-
 तावदितत्वानौचित्याच्च । अधिकं तु प्रतियोगिताविषये संसर्गाभावादन्योन्याभाववैधर्म्यं प्रण्डनेऽनिहि-
 तमथस्तात् । एतेन प्रतियोगितावदितधरभोऽपि परास्तः । विशेषस्य दुर्बलतया प्रतीतिसाक्षिकतयाऽभि-
 धानेऽन्योन्याधरावच्छेदिते ।

अपिच दण्डमान् दण्डसंयोगादिन्यादौ विशिष्टसाध्यतावच्छेदकरमके कथं साध्यतावच्छेदके प्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वं सम्पादनीयम्, तदण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्स्य हेतुमति सद्भावात् । साध्यताव-
 च्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकवीच्यस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा-
 दण्डादौ साध्यतावच्छेदके सुप्रभ इति तु न वचनीयम्, विशेषरूपेण संसर्गतायां मानाभावात्, दण्डसं-
 योगादिसाध्यत्वेऽप्रतीकाराच्च, तदण्डसंयोगो नास्तीत्यभावाद्यप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदक-
 तावच्छेदकदण्डेतरस्यानवच्छेदकरत्वात्, तथाचेदस्तदवच्छेदकतायामेवावच्छेदकत्वात् । तत्र साध्यतावच्छेद-
 कतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकत्ववीच्यस्वरूपसम्बन्धस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकता-
 वच्छेदकतानिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति चेदण्डसंयोगप्रतियोगिकसम्बन्धस्य साध्यतायां तदण्ड-
 संयोगप्रतियोगिकत्वविनिष्टसम्बन्धो नास्तीत्यभावात्साध्यतायां तथापि दोषात् । अवच्छेदकतावच्छिन्न-
 प्रतीकार इति चेत्तन्निवच्छेदकताधारावदितसम्बन्धमविदुषोऽनुमितिनोत्पद्यते एव, तथा चानुपपत्त्या
 दुरपपत्त्या च तदधिकमतिः । अतएव अस्मिन्साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं अस्मिन्साध्यता-
 वच्छेदकतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं अस्मिन्साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदके
 प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमित्येवं विषयधारा नाद्राहा । यादृशव्यापकतावच्छेदक-
 त्वस्य पक्षित्वादौ ज्ञानादनुमितिरनुभूयते सर्वजनैः, तादृशस्यैव दण्डादौ ज्ञानादनुमितेरनुभविक्त्वा-
 तस्य, अतएव प्राचीनानामेकोक्तये यन्नः फलेग्रहिरेव । अतएव तत्तद्वृत्तित्वेन प्रतियोगित्वेऽपि
 पाक्षित्वेन प्रतियोगित्वाभाव इत्यनुभवेकपक्षवार्ता प्रकाममिर्षाऽभिधायापेक्षितं पन्थानं निवर्तयामास ।
 अनुभावापलापनवार्थे च दण्डत्वस्य रक्षाधयाश्रयत्वलक्षणेन तदण्डवृत्तित्वोक्तानामेव वा स्ववृत्तिदण्डत्वा-
 श्रयाधिकरणत्वलक्षणेन परम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वं, साध्यत्वमेव वा दण्डादेः स्ववृत्ति-
 पुस्त्यावच्छिन्नविकरणसम्बन्धेनेत्यादिकल्पना कुतश्चनैव, लक्षणमनुसृत्य लक्ष्यमन्यथयतो
 क्षुपेक्षणीयताया एवाचिन्तौ । किञ्च नानासाध्यतावच्छेदकस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदके प्रतियोगि-
 तावच्छेदकतानवच्छेदकत्वनिवेशेऽपि तदण्डो नास्तीत्यभावाद्यप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायास्त-
 त्तादण्डत्वयोः पर्याप्तत्वेऽपि यः प्रत्येकवृत्तिर्भावच्छेदेन यदभावात् त एवयत्कावच्छेदेन तदभाव-
 वानितिनियमेश्चोक्तानुपपत्त्यैव केवले दण्डत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया विरहो वनेऽपः,
 किन्तु यदि तत्तानिष्टावच्छेदकता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना दण्डत्वनिष्ठा च सा सम्बन्धसम्बन्धावच्छि-
 ष्टेति तयोरेक्यं न कश्चिच्छेद्यते, तदा कथमतिप्रसङ्गनिवारणम् । यदा वा दण्डवृत्तिविशिष्टा-
 वच्छेदकता दण्डत्वे एव पर्याप्तत्वेन कश्चित्प्रत्ययनिष्ठेन, तदा वा प्रतिक्रिया तथा च स्वव्यव्यवहारात्-

प्रस्तावोदितस्य पर्याप्तिनितासस्यावतारः । अतएव तच्चद्वित्वेन हेतुसमानाधिकरणाभाप्रतियो-
गित्वेषुपि पद्धिनेन तदभावसंज्ञायात्प्राप्तप्रतियोगिताभावन एव व्यापकतास्वरूपमित्यप्युक्तम् तत्त-
द्वित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे बद्धित्वस्यापि तथावात् केवलबद्धित्वे तस्मास्तीति चेदेवं तर्हि
सैरेषं पर्याप्तिः । अपि चैवं तादृशप्रतियोगिताभावावच्छेदको धर्म एव व्यापकत्वमित्युक्तं सादित्यात्मा-
श्रवणप्रत्यक्ष व्यापकतातद्वच्छेदकयोरैक्यस्यापत्तिरित्युक्तीत्या द्रष्टव्यम् । विवदन्ते च प्रतियोगिता-
वच्छेदकस्य प्रतियोगिताभावावच्छेदकत्वे इति । किञ्च प्रतियोगिममानाधिकरणाभावनमादाय
मा भूदव्यापकताह्निरिति प्रतियोगिवैयधिकरणं निवेदयते, किन्तु कालो घटवान् महाकालात्प्रादित्यादौ
प्रतियोगित्वधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाप्याप्तिर्मा प्रसाङ्गशीर्षेति समयादिना घटाभावमादाय
तत्साधारण्यमा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वविच्छिन्नानुधिरणहेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितामामान्यं यत्सम्बन्धानवच्छिन्नत्वयद्भावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तोऽन्येन सम्बन्धेन तद्भावच्छिन्नस्य
तद्हेतुव्यापकत्वमिति विप्रस्यते, तत्र च व्यभिचारिण्यपित्वाप्तिवारणाय “सामान्ये” इत्युक्तम्, तयो-
क्तोभयाभावनिष्ठे तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वे पर्यवसन्नमित्यनवस्था, तादृशव्यापकतागर्भे व्यापकता-
न्तरस्य अपेक्षयात् । यिन्नित्य तत्रप्रतियोगितानामुपादानं स्वस्वत्वमेवेति ।

एतेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वमपि निर-
स्तम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य यथाशून्यस्य निवेदने संयोगसमवायागर्भा बद्धयभावमादाय
दोषवारणाय स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वनिरूपित
संसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वरूपवृत्तिसंसर्गताकत्वस्य विवक्षणीयतयाऽनव-
स्थानात् एकतादेः पर्याप्त्यभावेन बद्धित्वानुभूमादित्यादावप्याप्तेश्च । न च—साध्यतानिरूपितसंसर्गता-
सगनियतसंसर्गाकारकं विवक्षितम्, समनियतत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसंग्रहणेन, अवच्छेद-
कतावत्ता च स्वावच्छेदकसाध्यतावच्छिन्नत्वसामान्याधिकरणोभयसम्बन्धेनेति—साध्यम्, समनि-
यतत्वं हि पर्याप्त्यगर्भमिति व्याप्तौ व्याप्यन्तरस्य तत्रापि च व्याप्यन्तरस्य प्रवेदयत्वेनानवस्थानात् । एवं
साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वेऽपि द्रष्टव्यम् । किञ्च स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावनसामान्याधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभाववत्त्वविवक्षणे वा,
वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया परम्पराया संसर्गतायाप्राप्तामणिकत्वे तु हेतुता-
वच्छेदकमित्यं यत्साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वं तदन्यवृत्तित्वावच्छेदकतादूष्यहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षणे
वा, उक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकस्य पर्याप्त्यनुपपत्तौ तु साध्यवदनिरूपितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्या
धेयताभावस्य विवक्षणे वा, बध्यमाणीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्राप्तामणिकत्वे तु “साध्याभावव-
दाभितरपरिहो भूमादित्परिहणः । व्याप्तिः सा नहि केवलान्वयवत्ता धर्मैण सङ्गच्छत” इति प्राचीन-
तार्किकोक्तिमनुसृत्य केवलान्वयप्रमाणानुपेतवतः शिरोरुग्णैर्मेतेरनुमोदने वा, वाच्यत्वाद्यभाव-
वति ब्रह्मणि ज्ञेयत्वादेरप्यवृत्तिरिति वेदान्तिमतादौ वा वाच्यं ज्ञेयत्वादिप्रादौ दोषाभावेऽपि सत्तावान्
जनेतिप्रादौ का गतिः ? सत्ताभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणावृत्ति-
साध्याभाववत्त्वं तु न विवक्षितं शास्त्रम्, सत्ताभाववान् वेदान्तिप्रादौ विरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन
समयायेन हेतुमति वृत्तेरप्रसिद्धा दोषतावच्छेदकता । अथ नत्र साध्याभाववद्वृत्तिरज्ञानदिगामिति
रन्तु, साध्यामागामकमथावति हेतुतावच्छेदकेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्ते प्रसिद्धे । न च—तथापि
संयोगयग्यशास्त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रयत्नाभावे साध्ये विवक्षितया घटादिहेतुत्वानुमाने का गतिः ? तत्र
हेतुमति ज्ञानादौ साध्यताकाभावनप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन विरोधितावच्छेदक वृत्त्यप्रसिद्धेः स्वावि-

करणवृत्तौत्यादिभ्रान्तेरसम्भवात्, साध्याभाववति संयोगिनि विपयितारूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसि-
र्दस्य साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तेरपि तत्रासम्भवादिति—वाच्यम्, तत्र व्यापकसामानाधिकरण्येनैव
चारिताभ्यात्, तस्यानुमित्यनीपयिकत्वमते तु वृत्त्यनिवामकसम्बन्धेन व्याप्तेरनुपेयत्वेन तत्र स्वरूप-
सम्बन्धेन विपयिताहेतुकानुमानस्यैवोपागन्तव्यत्वादिति चेदस्येव कथमपि लक्षणकनुकेषु बालक्रीडा,
तथापि वृत्त्यनिवामकसम्बन्धस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे वृक्षः शिक्षाया इत्याद्यनुमितेरुपायः । अनु-
मित्यौपयिकत्वोपपत्तये स्वावच्छिन्नधिकरणानुत्पत्तिसाध्याभावको यो धर्मैतद्वत्स्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेन
न्याप्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिव्यापुपत्तिरित्याद्युक्तदोषश्च, उत्करीत्यैव वहुमीदृशस्य दुर्बलत्वञ्च । अथ हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकत्वोपपत्तिरूपसम्बन्धेन साध्याभाववच्छिन्नधिकरण-
तानिरूपितनिरूपकत्वविरोधो विवक्षणीयः, तथा च समवायसम्बन्धावच्छिन्नानुत्पत्तिसाध्यावच्छिन्ननिरूपकत्वो-
पपत्तिरूपसम्बन्धेन व्याधिकरणेन सत्ताभाववच्छिन्नधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वस्याभावः सुलभ इति
चेत्, विशेषरूपेण संसर्गताया अप्रामाणिकत्वात्, संयोगादेर्हि संयोगत्वादिनैव संसर्गताऽनुभूयते न
तु घटीयसंयोगत्वादिनापि । पूर्वं साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनाप्या-
प्यवृत्तिप्रतियोगिकामावसायिकेऽप्याक्षिपेति ।

केचित्तु प्रतियोगितायाः सामानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव न प्रागेव तु व्यधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, संयोगेन घटयति समवायेन घटो नास्तीतिबुद्धौ तु शिखी चैत्रोनष्ट इत्यादौ चैत्रो
यसिद्धादेर्नाशप्रतियोगित्वमिदं घटीयसमवायस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं भवति, एवञ्च प्रतियोग्यप्रति-
बन्धकभावे न काचिदनुपपत्तिः, प्रयुक्तं छायावमेव, तथाहि समवायेनात्र घट इति ज्ञानं प्रति पटसमवा-
योऽत्र नास्तीतिनिश्चयस्य परैरपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, परन्तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवटसमवायत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेन, अस्मागिस्तु घटसमवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाविषयकत्वे-
नैव । न च घटसंयुक्तदेशे केनचित्सम्बन्धेन घटसमवायसत्त्वात्तदभाषोऽपि तत्रासम्भवीति तत्र समवा-
येन घटोनास्तीतिप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तये समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाविषयकत्वमेव
वाच्यमिति वाच्यम्, स्वरूपसम्बन्धेन पटसमवायस्याभावत्वेन परै स्वीच्यमात्रस्यैवास्माभिर्घटसमवायाप्र-
वायेन स्वीकारान्, तस्यैव पटसमवायप्रतियोगिहस्वरूपसम्बन्धविरोधित्वात् । अत एव—कालिनेन दैशिके-
केन च सम्बन्धेन घटादेः सर्वत्र जन्मे भूते च सत्यात्तत्र घटसामान्याभावात्प्रमात्वोपपत्तये प्रतियोगि-
तायां सम्बन्धविशेषात्वाच्छलत्वमुपेयमेवेति—नादेशनीयम्, घटीयदैशिकसत्तात्सम्बन्धसामान्याभाव-
स्यैव घटसामान्याभावत्वात् । तादृशश्च घटस्य सम्बन्धः संयोग समवायश्च, न तु कालिकी दैशिकी च
विशेषणता, नर्वा स्वाध्यसंयोगादिः, अत एव घटकालिकादिसम्बन्धवत्पि घटोनास्तीति धीः प्रमात्वेन
सर्वसिद्धा । एवञ्च संयोगेन रूपं चास्तीत्यादौ न संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरूपमावविषय-
कत्वं न वा रूपीयसंयोगाभावाविषयकत्वम्, संयोगे रूपीयत्वात्प्रसिद्धेः नस्याः प्रतीतेस्तद्देशे अमत्वोपपत्तये
च होमसिद्धस्य तद्वैपप्रमात्वस्य बाधापत्तेः, अपि तु रूपीयत्वादिना संयोगाद्यभावविषयकत्वमेव ।
यदि तु पटायेन घटोनास्तीति प्रतीतेरनुदयेन घटोनास्तीत्येव घोष्येन घटस्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
घटादिविशेषणतापक्षे प्रवाभावोद्येनत्वमाह्वये ननु स्वातन्त्र्येण तदापटत्वेन घटोनास्तीत्यादेरिव रूपीयत्वा-
दिना संयोगाद्यभावात्प्राप्तप्रत्यवस्थापि अन्त्यमेव यत्कथम्, अत एव “यदि पुनरनुभविको लोकानां
स्वरसवाही पटत्वेन घटोनास्तीत्यादिप्रमत्तयो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणामपि शक्य”मिति
शितोमणिपट्टिन्व्याख्यायां यदि तदर्थमेव तादृशप्रतीतेरानुभविस्ये त्रिवादं प्रदर्शयं तादृशाभावस्या-
पारमर्षिवरं सूचितमिति गदापरमहापादैरुक्तम् । न चैवं प्रतियोग्येन विशेषणतापक्षस्यैव प्रतियोग-

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपत्, स प्रष्टव्यः, कस्य स्वाभाविकः ? किं सम्बन्धिनोरुत्तान्यस्य ? न चरमः, वैपरीत्यापत्तेः । आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यम् । किं सम्बन्धिस्वभावाधितः ? अथ सम्बन्धिस्वभावाधजन्यः ? अथ सम्बन्धित्वविषयित्तस्वभावाधनतिरिक्तः ? अथवा सम्बन्धिस्वभावाध्याप्यः ? अथवा सम्बन्धिस्वभावाधन्येन न प्रयुक्तः ? उतान्य एव कश्चिद्विशिष्टः । आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वचोरपि व्याप्तिप्रसङ्गः न द्वितीयः, अतिव्याप्तेरव्याप्तेञ्च । अतएव न तृतीयः । नापि चतुर्थः,

गिनायच्छेदकत्वा भागोपगमे यतो न पठ इत्यादिभिश्चकले पठत्वेनात्र घटोनास्तीति ज्ञानेन न भूयेतेति वाच्यम्, उक्तनिश्चयकाले घटग्राहिविधिपटे पटत्वादिमानासम्भवेऽपि 'एकत्र द्वय'मिति रीत्या शुद्धघटादौ घटत्वपटत्वाद्युभयं विशेषगोचर्य पठत्वेनात्र घटोनास्तीति ज्ञानोत्पत्तौ बाधकामावात् । तत्र घटादौ पटत्वादिपैशित्यभावाभावे तत्र घटः पटत्वेनास्तीत्याकाङ्क्षैकत्र द्वयमितिरीत्या घटत्वपटत्वाद्युभयविशिष्टविषयकज्ञानेन सत्त्वेऽप्युक्तज्ञानोत्पत्तेः । एवञ्च न केवलं व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनापि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेनापि घटितस्य लक्षणमात्रस्यासम्भवः, संशयेनापि लक्षणासिद्धेश्च, त्रिसिद्धद्वयोर्भेदस्याप्यवश्यमेव तु प्रतिषेधितायां समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नधर्मत्वप्रामाणिकम्, आपत्तेरभावादिति लघुचन्द्रिकाकारानुसारीणो सरणिरिति प्राहुः । सामान्याभावादिव्यञ्जनं प्रागावेदित नूतनसंलक्षणमाध्यागमेव एवं परिष्कृतलक्षणानामप्रदेऽपि व्याप्तिस्त्वद्धारस्यानुमित्युदात्तेष्वनुभविस्त्वेन तेषां तदनीपयिक्त्यम्, तेषां व्याप्यस्यैपयिक्त्ये तु व्यवहाराद्यैपयिक्तस्य लक्षणान्तरस्य बन्धवत्त्वापत्तिरित्यादिकमध्यसङ्घातवैदित्यमिति कृतमधिकेन ।

वाचस्पतिभिर्धत्तमनव्याप्तिरक्षणनिरासं प्रस्तौति स्वाभाविक इति । सम्बन्धः = साध्यमामानाधिकार्यम् । व्याप्ति = व्याप्तिप्रदायः । धूमादिव्यभिचारिणि वद्धगदौ तु साध्यमामानाधिकार्यमादेव संयोगादिरूपोपाधिप्रयुक्तं न तु स्वाभाविकमित्यनतिप्रसङ्ग इति भावः । सम्बन्धिनोरिति द्वित्वमविवक्षितम्, हेतुनयाऽभिमतस्यैवधर्मः । वैपरीत्यापत्तेरिति । यद्व्यभिचारिणस्तद्वाप्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तत्रापि हि साध्यसामानाधिकार्यं हेतुन्यस्य स्वाभाविकमेवेति भावः । सम्बन्धिस्वभावाधितः = हेत्वाधितः । सम्बन्धिसाधो हि सर्वविकल्पेषु हेत्वभिमतस्य निपरः, स्वभावश्च तद्वनतिरिक्त इति भावः । सम्बन्धित्वेति । हेतुत्वेन निरक्षितस्य यः स्वभावास्तद्वनतिरिक्तः, हेत्वभिधत्तमेव साध्यमामानाधिकार्यस्य स्वाभाविकत्वम्, आपत्तेरनाया आपत्तेरस्वरूपत्वमेतौ चैतन्मभावानुसृतं कर्तुं शक्यम् । व्याप्य इति । यदि तादात्म्येन व्यापकता, स्वरूपेण च व्याप्यता, तथा च हेतुभिर्वाचित्तमेव साध्यमामानाधिकार्ये स्वाभाविकत्वं तदा घटग्राहिसामानाधिकार्यस्य धूनापत्तिरितिभेदो भट्टासाधसम्भवः, तन्माहेतुतायच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतां निरूपकतामस्वप्तेन च व्याप्यतां निरक्षय्या गोत्रादिसाप्यके सामानादिहेतौ सङ्गमात्मभाष्येऽयं कस्यः । अग्य पृथेति । धातागोत्रिण्यमत्रौपाधिपरं हेतुनापच्छेदकस्वभावावच्छिन्नं वा स्वाभाविकत्वमित्यर्थः । ध्यातत्त्वप्रसङ्ग इति । व्याप्यत्वात्कमात्रप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवित्त्वप्यभिचारिसाधेऽप्येवमलक्षणमिदम् । गोदमेव्याप्यव्यभिचारिणोऽपि साधिकावादेयतोहलेख्यत्वादिगामानाधिकार्यं तन्साधिव्यव्याप्यधितमेवेति भावः । अतिव्याप्तेरिति । अममस्यपनिहाससाधेयताया आपत्तेरानागत्यकारणे आदरणीये धूमगामानाधिकार्यस्यापि संयोगमन्व्यावच्छिन्नस्य संयोगमन्वयं तद्वनतिरिक्तस्य वा घटित्वम्यत्वात् धूमत्वात् घटे रित्यादायनिसङ्घर्ष इत्यर्थः । अतिव्याप्तेरिति । आतेः समयापस्य च निष्कामाभ्युपगमेन

व्याप्यनिवृत्तौ व्याप्यत्वानिहत्केः । सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्न्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतयैकसम्बन्धिदर्शनेऽपरानुमाननियामकत्वायोगात् । नापि पञ्चमः, न प्रयुक्त इति यदि न जनितः, तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यम्, अकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाप्यजनितत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्, सामग्र्याः सर्वसम्भवात्, अन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । नापि षष्ठः, तस्य निर्धक्कुमशक्यत्वात् । एवमेव विकल्पद्वयं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दृष्यो न्यूनत्वशङ्काभयादिति । इति व्याप्तिवज्ज्ञानोपाययोः खण्डनम् ।

पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यास्य समवायरूपस्यातिरिक्तस्यापि वा परमाण्वभवादेन नित्यत्वात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावप्याप्तिरित्यर्थः । अत एवेति । आधेयताया आधेयरूपत्वे भूमादिसामानाधिकरण्यास्यैव बहुधायात्मकत्वाद्बहिर्भावादिप्रसङ्गः, अन्यथात्वव्याप्तिः, असम्भवस्तु न, स्वरूपसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले तदवच्छिन्नवृत्तितयास्तदात्मकत्वमते लक्षणसम्बन्धात्, तस्य सम्बन्धात्मकत्वात् । व्याप्यत्वेति । व्याप्यत्वात्त्वैत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाधिकरणनिरूपितस्य निरूपकताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धिस्वभावाभयोविवक्षितः साध्यसामानाधिकरण्ये, तथा च नात्माश्रयः, प्रकृतव्याप्तौः स्वघटितत्वाभावादित्यासङ्गत्वं विषयव्याप्तौःन्याप्ते भूमिवाद् बहनेरित्यादावतिव्याप्तेश्च सत्त्वे एवाह सम्बन्धरयेति । साध्यसामानाधिकरण्यस्यैत्यर्थः । व्याप्यत्वे = हेतुव्याप्यत्वे । सम्बन्धिनोर्न्यापकयोरिति । द्वित्वमन्विष्यते, व्यापकस्य हेतोःरित्यर्थः । सम्भाषितेति । साध्यपक्षेऽप्येत्यादि । निरूपकतासम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वं हि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यस्य व्याप्यतायां पर्यवसन्नमिति भावः । समदेशकत्वयोरपि व्याप्यव्यापकभावदर्शनात् सम्भावितेत्युक्तम् । एकसम्बन्धिदर्शने = प्रकृतव्याप्तिमत्तया हेतोर्दर्शनस्य । अपरानुमाननियामकत्वायोगादिति । प्रतिबन्धकाभावदर्शनायामप्येनुमितजनकत्वासम्भवादित्यर्थः । तथा च तद्विषयस्य ध्यातित्वमप्यसम्भवीति भावः । न जनित इति । इत्यर्थकमिति शेषः । जन्यत्वे च व्याप्यत्वात्प्रमेय प्रवेद्यमिति नात्माश्रय इति भावः । सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षे इति । यत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्य नित्यत्वं द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ, प्रकृतलक्षणस्य तादृशस्थलीयत्वे इत्यर्थः । साध्यसाधनादिभेदेन ध्यातिभेदस्वाचर्यकत्वादिति भावः । सम्बन्धस्य नित्यत्वं वाऽनित्यत्वं वैतद्विकल्प्य व्याख्यानं त्वन्तितुच्छत्वादुपेक्षितम् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे चेति । यत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्यानित्यत्वं बहिर्भावाद् भूमादित्यादौ, प्रकृतलक्षणस्य तादृशस्थलीयत्वे इत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिः = असम्भवः । हेतुमात्रसाधारणकारणकत्वविक्षायामप्ययमेव दोषः, हेत्वसाधारणकारणकत्वविवक्षायामप्यविरुद्धमिच्चारिण्यस्यैव्याप्तिः, प्रयुक्तत्वं यदि व्याप्यत्वं तदा चतुर्थकरोक्तदोषः, असम्भवश्च, प्रमेयत्वादिव्याप्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्, यदि व्यापकत्वं, तदाप्यसम्भवः, अन्ततः स्वव्यापकत्वस्यैव स्वस्मिन् सत्त्वान्, साध्यसामानाधिकरण्ये निरूपकतासम्बन्धेन हेतुव्यापकताया एव स्वाभाविकपदार्थताविवक्षायामपि पूर्वोक्तस्य व्यापकताखण्डनस्यावतार इति भावः । अष्टमपञ्चादिति । अन्वौ पर्यतावच्छेदेन भूमिसामानाधिकरण्यस्यानारोपितत्वेन भूमिवाद् बहनेरित्यादावतिव्याप्तिः, हेतोः स्वभावेनावच्छिन्नं साध्यसामानाधिकरण्यमिति तु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपत्वे पर्यवस्यति, तत्र प्राङ्गिरसम् । अनौपाधिकत्वं तु निरसनीयमनुपदमिति भावः । इति खण्डनशारदायां व्याप्तिवज्ज्ञानोपाययोः खण्डनम् ।

अथ व्याप्त्युपाधयोः खण्डनम् ।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्यातिरित्यपरः, स प्रष्टव्यः, कोऽयनुपाधिर्नाम यच्छून्य-
त्वमनौपाधिरित्वम् । उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, अथञ्च—

“एकसाध्याधिनाभाये मिथुः सम्बन्धशून्ययोः ।

साध्याभावाधिनाभावी स उपाधिर्यद्वयः ॥”

उत्पन्नाचार्याभिमतं व्याप्तिक्षणं निराकर्तुमाह अनौपाधिकः सम्बन्ध इति । उपाध्य-
भावनत्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । मद्देनौ प्रकृतसाध्यव्यापकत्वे सति प्रकृतसाधनाव्या-
पकत्वाभावाधिपदार्यस्य सिद्धयमित्यस्मां निषेधानुपपत्ते साध्यव्यापकानां व्यभिचारित्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितोकाभावः साधने वक्ष्यते, व्यभिचारिणि हि साधने साध्यव्यापकस्य व्यभिचारित्वसम्ब-
न्धेन मद्भावादन्यथा गत्य साधनाव्यापकत्वानुपपत्ते । किञ्च साधनाव्यापके साध्यव्यापकताया
साध्यव्यापके वा साधनाव्यापकताया निषेधो विवक्षणीयः, तथाचाये साधनसामानाधिकरणायन्ताभाव-
प्रतियोगितावच्छेदका यावन्तोधर्मा यद्दर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्दर्मा-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यं द्वितीयं तु साध्यसामानाधिकरणायन्ताभावाप्रतियोगितानवच्छेदका यावन्तो
धर्मा यद्वावच्छिन्नसामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितानवच्छेदकास्तद्रूपवत्त्वमनौपाधिकत्वं पर्यव-
स्यति, एकरूपेण साधनाव्यापकादौ रूपान्तरेण केनचित् साध्यव्यापकतादेर्निषेधमादाय व्यभिचारिणि
भङ्गुमतिप्रसङ्गस्य धर्मपर्यन्तानुधावनमिति । यद्यपि यावत्त्वस्य व्यापकत्वपर्यवसन्नत्वेन निषेदिततस्मिन्
समान्यमूनि लक्षणानि, अवहेत्यित्यत्र सामानाधिकरण्यस्य हेतुतावच्छेदकस्य च व्याप्तिवत्त्वम्, तथापि
न्यूनत्वपरिहाताय सम्भवन्ति दूषणास्तरान्यप्यालवानुमाह कोऽयमिति । यच्छून्यत्वं = फलतोयद्वक-
प्रतियोगिकशून्यत्वपर्यवसन्नम् । अन्यथा सिद्धसिद्धिव्याघातान् । उपाधि = उपाधिपदाभिधेयः ।
साध्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति साधनवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थः, तेन
वद्विमात्रं धूमादित्यादौ साधनाव्यापके धूमादौ प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकतामाशयाननिप्रसङ्ग ।
इयामत्वादौ साध्ये मिश्राननयत्वादिहेतौ साधनाव्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकताकराकत्वादिषड्प्रहाय
यकिञ्चिद्दर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयम्, किञ्चैवं महानसत्त्वावच्छिन्नवद्विष्यापकव्यञ्जनव-
त्त्वादौ धूमाव्यापके वद्विमाप्यकधूमाद्युपाधिवत्प्रसङ्ग इति यद्दर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व तद्दर्मावच्छिन्न-
साधनाव्यापकत्वं वक्ष्यम्, न च महानसत्त्वविशिष्टधूमाव्यापकं व्यञ्जनसत्त्वमित्यननिप्रसङ्ग । स्वव-
गिरेकेण पक्षे साध्याभावोच्चापकत्वोपाधित्वमते ह्येववद्विमात्रं धूमादि यादौ वद्विमाभ्यादेरुपाधितोप-
गमेन साधनाव्यापकत्वस्यानुमादेयत्वेऽपि पक्षे उपाधिमद्भावे तद्भावे साध्याभावोच्चयनयोव्यताया
असम्भवेन पक्षानुक्तिरे सति यकिञ्चिदपक्षधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्यैव लक्षणत्वेन नोक्तदोषः,
परंतस्य पक्षत्वे विशेषदलामावात्, महानसत्त्वपक्षत्वे च विशेषदलामावादिनिधेयम् । अथञ्चेति ।
पर्यवसितोऽर्थद्वयः । एकसाध्येति । मिथुः सम्बन्धशून्ययोः = परस्परव्याप्यव्यापकमावरहितयो-
र्धर्मसाम्ये स उपाधिः, यद्वयं = यद्भाव प्रकृतसाध्याभावशक्यः, एतेन साध्यव्यापकत्वमुपाधौ
लभ्यते, निषेधप्रतियन्तुने भावशो रित्यादिन्यायान्, मिथुः सम्बन्धशून्यत्वोपपत्तौ च तत्र साधनाव्या-
पकत्वान्नः, तत्र साध्यव्याप्यताया अपि वक्ष्यमाणप्रतियोगाधिपदयोगार्थपदतौ रयिक्ततामासादयन्त्या
विक्षया एकसाध्याधिनाभावे इति । एवञ्चान्य यद्वयस्यैव यत्पदाथैकधर्माद्विद्वयः । एकेति
प्रकृतपदत्रामात्र, इतिवत्त्वमिति साध्यत्वमन्वयान् । अविनाभावः साध्यत्वमात्रमत्र, एतन्न मिथुः

इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य 'यद्यत्ययःस उपाधि रिति योऽप्यमानस्य पर्यवसितोऽर्थः । तद्दुर्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जापाकुसुमरक्ततेज स्पष्टिके साधनाभिमतं चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते । तदिदमाह—

“अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तेदृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ॥”

सम्बन्धग्रन्थयो प्रकृतसाध्यसादृश्ये संतीति पूर्वार्थं इति तु न युक्तम्, साधनस्य साध्यसादृश्यं पूर्वोपाधेरुपगमे विरुद्धे सम्बन्धस्थानौपाधिकत्वप्रसङ्गात्, न चानौपाधिकसम्बन्धस्य व्याप्तिरवादे युज्यते एतत् । व्यतिरेकमुखस्य = अन्तर्ज्ञानमर्यादया उपाध्यभावसाधनाभावयोर्व्याप्यव्यापकभावबाधकस्य । ननुपाधे पक्षे साध्यविरहोक्षापकविरहप्रतियोगित्वं साधने साध्यव्यभिचारोक्षापकव्यभिचारप्रतियोगित्वं वा दृष्टकसावोजम् तत्राप्ये साध्यव्यापकत्वमुपयुज्यताम्, द्वितीये च साध्यव्यापकव्यभिचारिण साधनस्य साध्यव्यभिचारिताम्रौव्याप्तासाधनाव्यापकत्वमपि, साध्यव्याप्यत्वस्य तु 'एकसाध्याविनाभावे' इत्यननाभिधानं किमिर्तात्याद्राह तद्दुर्धर्मभूतेति । उपाधिविच्छेदार्थं । साधनाभिमतं इति । वस्तुगत्या व्याप्यत्वघटितसाधनत्वस्य व्यभिचारिण्यसम्भवादिति भावः । उक्तलक्षणवाक्ये तु साधनसाध्यवदवहित्वाद्यवच्छिन्नपरे इत्यग्रे व्यक्तं निवृत्तं इति । चकास्ति = भ्रमविषयो भवति । अयमभाव = स्वसविधवतिनि स्तनिष्ठधर्माधारणत्वाद्युपाधिपदस्य यौगिकोऽर्थ आधायकत्वञ्च सङ्गमकवापरपर्यायं भ्रमजनकत्वमेव, तथाचोपाधे साध्यव्याप्तिविधुत्वे तदाधायकत्वं हेतौ न सम्भवतीति साध्यव्याप्यत्वमादत्तव्यम्, सिद्धं तु रुचिलमयम् । एवञ्चाद्वैतप्रभववह्नादौ साध्यसमव्याप्ते एव मुख्यमुपाधिपदम्, गौणं तु साध्यविषमव्याप्ते आद्वैतनादौ, दूषकौपाधिकरूपसद्भावान्, तस्मिन्वचन एव च शास्त्रे सामान्यत उपाधिपदप्रयोग, अत एव लक्षणमपि निपमव्याप्तसाधारण सध्यव्याप्यत्वाघटितमेव, एवञ्चानौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरूपक्षे व्याप्तिबोधस्य विषयानवस्थादिकमपि न, अत एव—'एकत्र धर्मिणि यदि साध्येन समाविनाभाव = समव्याप्ति, साधनेन चासमाविनाभाव = समव्याप्यभाव, साधनाव्यापकत्वमिति यावत् तदास धर्माऽउपाधि, यदि तु समेन नोपगत = साध्यसमाव्याप्तिश्च, तदा साधनव्यापकत्वमावेऽपि तयोर्हीन = साध्यसमव्याप्तिसाधनाव्यापकत्वोभवाभावात्तानसावप्रयोजक = स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचाराननुमापक' इत्यर्थक "समासमाविनाभावोक्तेरन्तो यद्वा तदा । समेन यदि नोपगतस्तयोर्हीनोऽप्रयोजक" इति केवाद्यदिभिधानतनुपादेयम्, साध्यव्याप्यत्वस्य दूषकवैपयिकं च विरहादिति भावः । तदिदमाह = उपाधिपदस्य योर्गार्थमनुरुप्य साध्यव्याप्यत्वमुपाधावभिप्रेयसाह । अन्ये = धर्मादिसाधने वह्नादय, परप्रयुक्तानां = उपाधिसङ्क्रामितानां व्याप्तीनामुपजीवका, व्याप्यत्वव्यवहारे इति शेषः । वस्तुतस्तत्तदुपाधिधर्मभूता या व्याप्ति, तत्प्रकारकभ्रमविषयभूता इति तु भावार्थः । दृष्टैरिति । पक्षे इत्यादि । नैवेष्टेति । निपमेन प्रमात्वेन नैवेष्टेति तार्किकमततार्थः । तेन वस्तुतो वद्विमिति पक्षे व्याप्तिभ्रमेणापि प्रमित्युत्पत्तावपि न क्षति, दौषजन्तुज्ञानत्व भ्रम वनियतमिति भट्टमते तु यथाश्रुतमेव सम्यक, तत्र विनैव्याप्त्युत्पत्तेरेव वहनेर्भानोपगमाम् । अग्रे उपाधिसन्देशस्योद्भावनीयत्वेन तस्य दूषकत्वा व्यवस्थापयितुमाह स च्छेति । आशङ्कितञ्च = आशङ्कितोऽपि । निश्चितत्वञ्च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्याम्, यथा धूमवान् वहनेरित्यादावार्द्वैतप्रभववह्नितत्वरस्य, सन्दिग्धत्व तु तदुभाभ्या तद्व्यतिरेकं वा, यथा श्यामो भित्तातनयत्वादित्यत्र शकृपाकृत्वस्य, यथा वा क्षिति सकर्तृका कार्यत्वादिप्रकारकं नवतारदशाया शरिरजन्यत्वस्य । परम्परयाऽनुमानदूषकद्वि शेषः । साध्यतु

म चोपाधिनिश्चित इवाशङ्कितश्च, यत्रेदमुच्यते—

“यावन्माव्यतिरेकिः शतांशेनापि शङ्कते ।

विपक्षस्य कुतस्तायद्धेतोर्मनिफादलम् ॥”

इति चेन्न, साध्यव्यापके साधनाव्यापके पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्त

तदाहितस्य साध्याभावग्रहस्य स्वभिचारग्रहस्य वा तदात्वम्, अतएवोपाधिर्न हेत्वाभासः, साक्षादनुमितितकारणान्यतरमनिबन्धकज्ञानविषयस्यैव तथाभावात् । अयमभावः—यद्युपाधिसन्देहो नोपाधिः, नापि हेत्वाभासः, नवाऽस्य साध्याभावोद्घातकत्वस्य सम्भावनापि, तथापि इवाध्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेन स्वभिचारसंशयाधानक्षमोऽसौ दोष एव. तथाहि—साधनाव्यापकत्वसन्देहदशायां साध्यव्यभिचारव्याप्यसाध्यव्यापकस्वभिचारसन्देहस्यावयवत्वे साधने साध्यव्यभिचारसन्देहसम्भवः, साध्यव्यापकत्वसन्देहदशायां तु साधनाव्यापकत्वव्याप्यस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यस्य साध्ये सन्देहेन साधनाव्यापकत्वसन्देहः, नहि साधनाव्यापकत्वस्य व्याप्यं साधनाव्यापकं सम्भवति । ततश्चौचित्यावर्जितः साधने साध्याव्याप्यत्वसन्देह इति । यत्रेति । व्यभिचारसंशयस्य दूषकतामधिकृत्येत्यर्थः । व्यभिचारसंशयस्य दूषकत्वे चोपाधिसंशयस्य तदाघायकस्य दूषकत्वमर्थावगातीनि भावः । व्यभिचारसंशय उपाधिसंशयादेवेत्यभिप्रायेणाग्रिमगाथात् उपाधिसंशयस्य दूषकत्वलाभ इति तु न, सहचारादिदर्शनरूपकारणान्तरादपि व्यभिचारसंशयसम्भवात् । विपक्षस्य शतशतानाव्यत्यतिरेकित्वमित्यन्वयः, यत्किञ्चित्साध्याभाववद्गुस्त्वमपीत्यर्थः । यत्किञ्चिद्विपक्षवृत्तित्वशङ्काया अपि सति प्रतिषन्धकत्वेऽनेकविपक्षवृत्तित्वशङ्कायास्तथात्वे किमु बह्व्यमिति भावः । गमनिकाशलम् = अनुमित्युपधायकत्वम्, व्यभिचारसन्देहेन व्याप्तिनिश्चयानुपचेरिति भावः । साध्यव्यापके = साध्यव्यापकत्वेन निश्चिते, तेन वस्तुतः साध्यव्यापकत्वस्य परतन्त्रत्वादायसम्भवेऽपि नासङ्कतिः । एवञ्च ज्ञानातिव्यासिरेवोद्घात्यते न तु वस्तुनिश्चयः । यद्धमविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धमविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमितिविषयायाः प्रागास्तत्वेन तु द्रव्यावविशिष्टमाध्यसाधनयोर्वापकत्वव्यापकत्वे अत्र प्राज्ञे । प्रसङ्गादिति । व्यभिचारस्य साध्याभावस्य बोधायकप्रतिषेधोक्तया दूषकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न च पक्षे साध्यसन्देहदशायां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयोऽपि न सम्भवतीति कथमथमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सन्दिग्धसाध्यके उपाध्यभावग्रहस्य प्रतिषन्धकतामनङ्गीकृत्यैव साध्यव्यापकतायानिदचेत्तयात्, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहदशायां कानुपवाधिवं न शृतेतेत्यागवात् । तनु साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं बलव्यम्, एवं सति रूपवान् द्रव्यवादित्यादौ पृथिवीवाभावादेरनुपवाधिवं सम्भवः, तत्र हि साध्यानधिकरणं साधनाधिकरणं वाद्यवादि तद्वृत्तियमो वायुजलान्यतरवादिस्तद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वं निर्वापम्, पर्यतो बहिर्मात्र धूमदित्यादौ तु साध्यानधिकरणस्य साधनाधिकरणत्वमसम्भरदुष्कमेवेति न पर्यन्तेतरत्वेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न; साधनाधिकरणे केवलसाध्यानधिकरणत्वप्रवेदो उपाधिज्ञानरूपस्य स्वभिचारविषयवाच्यत्वात् तदनन्तरं व्यभिचारानुमानस्यानुपपत्तेः । न च हेतुवितोषकसाध्यव्यभिचारप्रकारकज्ञानार्थमनुमानं तदनन्तरं सम्भवतीति वाच्यम्, तादृशज्ञानस्य निरप्रयोजनत्वात्, तत्राद्येन स्वभिचारज्ञानरूपस्य व्याप्तिग्रहप्रतिषन्धकत्वसम्भवात् । यदि तु स्वविशिष्टत्वं नाप्ये वितोषणीकृत्तन्, त्वमुपाधिवेनाभिमतो धर्मः, एतदोपाधिज्ञानस्य न शुद्धसाध्यव्यभिचारविषयकमिति श्रेयःशेषः, नश पर्यन्तेतरत्वविशिष्टवद्वानधिकरणं धूमधिकरणं प्रसिद्धमेवेति तद्वृत्तिसंशयविविदिष्टमाध्यव्यापकत्वनिश्चयसम्भवत्वेति नामद्वितिः । अर्थवमपि, नास्तसाध्य-

इत्यपीति चेन्न, बाधोन्नीतस्य तस्याव्यापनात्, अन्यथानिरुपाधिसम्बन्धत्वे बाधासिद्धेः, यदाह "बाधेनोपाधिकरन्नीयतामन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः" । एतदर्थमपि विशेषणीयमिति व्यापकनानिश्चयोऽनुकूलतर्कात्तद्वापन्न सम्भवति, यत्र त्वनुकूलतर्केण स्वतः सिद्धव्यभिचारप्रहेण वा तादृशनिश्चयस्तत्र बाधोन्नीतवदुपाधित्वमेष्टव्यमेवेति चेत्, तर्कनिराकरणस्यावेदितत्वात् । किञ्चानुकूलतर्कासत्त्वेन साध्यव्यापकताया अनिश्चयेऽपि तत्सन्देहसम्भवेन सन्दिग्धोपाधिताया पक्षेतरत्वे दुर्वात्त्वात्, सन्दिग्धोपाध्यन्तरव्यपक्षेतरत्वस्यापि व्यभिचारसङ्काशयत्वात् । न च पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे तस्य सर्वश्रेयोद्भावनसम्भवेन परार्थानुमानमनोच्छेदः, उपाध्यभावेन साध्याभावानुमानेऽपि तदुद्भावनसम्भवात्, एवञ्च स्वस्थावातकत्वादपि न पक्षेतरत्वमुपाधिरिति वाच्यम्, अनुकूलतर्कादिना व्याप्तिनिश्चयदशायामनुमानसम्भवात्, अत एव न स्वस्थावातकत्वमपि । किञ्चानुकूलतर्कोऽस्य मा वा, सर्वत्र हि पक्षेतरत्वस्योपाधित्वेनोद्भावेन न मानमिति तदनुद्भावनदशायाम् परार्थानुमानसम्भवात् तन्मा प्रोच्छेदः । वस्तुतस्तु व्यभिचारसङ्काशान्तररूपसम्भवे पक्षेतरत्वस्य तदाशयकताया अत्रर्जनीयत्वे किञ्चिदनुमानोच्छेदो न विभीषिका, 'बाधेऽद्वैतेऽन्यसाम्यात्किं इदंभवदपि बाधता' मित्युक्तत्वात् । अतएवोक्तं तार्किकैः— "नहि प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्यं नानयता"ति । पक्षे व्यभिचारसन्देह इव पक्षेतरत्वोपाधिसन्देहाहितव्यभिचारसन्देहापि न व्याप्तिप्रह प्रतिबन्धातीति तु न चारु, नहि व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतापक्षे पक्षेतरत्वोपाधिज्ञानजन्यत्वं पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वं वा प्रतिबन्धकतावच्छेदकतामाहङ्कति शौरवात्मानभावाच्चेति । तद्विधं सम्भवात् सखिरेतार्किकशिरोमण्यादीनानपीति । अथैवं पक्षेतरत्वस्य सन्दिग्धोपाधितायामिष्टव्यभिचारसम्भवादिति प्रसङ्गोऽयं किमितीति चेत् तस्य सन्दिग्धोपाधितयाऽनुद्भावनस्य कथकसामप्रदायसिद्धत्वेनोपाधिताप्रयोजनरूपस्य तद्व्यवृत्तस्यैव निर्वक्तव्यत्वात् अन्योपाधिताप्रयोजनरूपस्य तद्व्यवृत्तस्याप्राप्त्याणिकतापत्तौ तादृशसम्प्रदायस्यानुरोधम्यत्वापत्ते । अत्रापीष्टव्यभिचारो वेति तु न वाच्यम् तथा सति किं दूषणान्तरगवेषणप्रयासेरिति सर्वत्र पक्षेतरत्वस्य सन्दिग्धोपाधितयोद्भावनमेवादीर्भिश्वसासादयत्परपराजयाद्य पर्याप्तं स्यादिति बहु विचल्येत् । अत एव—उपाधेरनित्यदोषतामनुसृत्य साध्यव्यापकतादिना गृह्यमाणत्वघटितमेव बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वसाधारण रक्षणमास्नामिति नास्तङ्गनीयम् । एवं सति बाधादेशपि तथैव निर्वचनसम्भवेनानित्यदोषत्वसाधारण स्यादित्यपि वदन्ति । पक्षेतरत्वभेदनिवेश्यातिव्याप्तिपरिहरति तद्व्यतिरिक्त इति । इत्यपीति । विशेषणीयमिति शेषः । यद्यपि साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरेषोक्तरीत्या दोषोत्पन्नोपयोगित्वाद्द्वैतपक्षेवैवध्यम्, तथापि तत्सत्त्वे एव दूषणान्तरमाह बाधेनेति । यद्विरजुत्वा कृतकत्वादित्यादौ स्वरूपासिद्धभावस्थले पक्षे साध्याभावप्रहेणेत्यर्थः । इदं यद्विमान् धूमादित्यादौ पक्षधर्मताविरहिणो हेतोः पक्षेतरत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधिवासम्भवात्, व्यभिचारोत्पादकतया दूषकतामते चेदम् । उन्नीतस्य = प्रतीतस्य । तस्य = पक्षेतरत्वस्य । ननु तत्र बाधेनानुमानस्य दुष्टत्वे उपाधिर्नानुमन्तव्य एवेत्याहङ्गाह अन्ये । ततोपात्त्यन्युपगमे इत्यर्थः । निरुपाधिस्य न्यत्वे = निरुक्तस्याप्तिभावापत्तौ । बाधासिद्धे = बाधस्यैवाप्राप्त्याणिकत्वापत्ते, व्याप्तिपक्षधर्मते हि सन्नेतुताप्रयोगिके वे च यदि तत्र स्तस्त्वद्वा कथं बाध, अत एव "बाधेऽद्वैतधर्मो हेतुरनैकान्तिको वेति" प्रवादः, बाधे हि पक्षस्य विपक्षताप्राप्तौ तद्वृत्तिवेदानेकान्तिको हेतुः, अनेकान्तिकव्यवस्थापि साध्याप्यमेव, यदाहुस्तात्पर्यपरिभाषिकारा "व्यभिचारो चावश्यमुपाधि"रिति, एतच्च बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणं न मानम्, गन्धमागभावविधिषो घटो गन्धवान् पृथिवी चादित्यादावपि कालव्यतिव्यतिरेकभावात्, पक्षेतरत्वोपाधित्वाच्चेति भावः । यदाहेति । उदयनाचार्य उमुमात्रलाविति शेषः । बाधेनेति । पक्षधर्मो

चेन्न, तथापि साधनाभ्यापकत्वे सतीति तद्व्यापयनधधारणे न शक्यावधारणम्, एवं

हेनाविनि शेषः । उन्नीयतामिति । एवञ्चोपाधेर्यापकत्वलाभेन तदभावे बाधासम्भवस्तदभिधेत इति भावः । अयमेतन्निषेधप्रकारकत्वात् न स्वमित्यरेण वा । न कश्चिदिति । उपाधिप्राप्त्याप्यवर्तिशेषेण द्विनि गाव । एतदर्थमपीति । बाधोर्जातपक्षेतरत्वसङ्ग्रहायमपीत्यर्थः । नन्वत्र किंविशेषणं विवक्षितम्, न तावत्साध्यव्यापकतास्थाने साध्यसमव्याप्त्यम्, नावता बाधोर्जातस्य सङ्ग्रहेऽपि बन्धस्य पर्वतेतरत्वादेव वाशेषार्थं विवक्षितं निति पर्वतेतरत्वादावतिप्रसङ्गतादवस्थ्यान्, नापि बाधानुज्ञीतपक्षेतरत्वाव्यवृत्तौ, एवंतावत्त्वव्यवृत्तौप्यवर्ततेतरत्वादादी तथाप्यतिप्रसङ्गात् । अथ निषेधाद्यावर्तकविशेषणघटितधर्मानवच्छिन्नस्य साध्यव्यापकतायां विवक्षयितव्यम् । बाधानुज्ञीते पर्वतेतरत्वादादी पर्वतरूपं विशेषणं न स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्येतरत्वादेर्विषयाद्वाद्यवर्तकम्, इत्यवयवेव पर्वतेतरत्वादेरापि इत्यादी सदागान्, स्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभादवच्छिन्नपक्षकथं हि निषेधाद्वाद्यवर्तकत्वम्, तथा च तस्यहीनताप्यव्यापकतापहो नोक्तसाध्यव्यापकतापह इति नातिप्रसङ्गिकः । बाधोर्जाते बह्वन्तरत्वादादी तु बह्विरूपं विशेषणं नाह समेव, विपक्षे बह्वविनस्यस्य वृत्तावपि बह्वन्तरत्वात्त्वे । न च पर्वतावृत्तिव्यवर्तनान्यवृत्तिवर्तिविशेष्यतावच्छिन्नपक्षे पर्वतपक्षकत्वज्ञादिसाध्यकोपाधिकत्वं तथापि स्यादेव, तादृशबह्वपदेर्विषयेऽसद्भवत्वादिनि वाच्यम्, स्वविशेष्यतावच्छेदकत्वमवच्छिन्नपक्षेऽपि निषेधविशिष्टनद्वर्मावच्छिन्नाभावकं ससम्भवं नद्वन्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापक्षतद्वर्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्, पर्वतादिकं न तादृशं स्वं, तदीयविशेष्यतावच्छेदकभेदत्वावच्छिन्नपक्षिकाणे विपक्षे इत्यादी पर्वतविशिष्टभेदत्वावच्छिन्नाभाववृत्तोरिति पर्वतेतरत्वादादी नानिप्रसङ्ग, चापि पर्वतावृत्तिवर्तिकं तादृशं स्वं, तदीयविशेष्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नपक्षिकाण्यथा विपक्षेऽवर्तमानत्वादिति न पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टबह्वपानिप्रसङ्ग, इत्यादिकं तु तादृशं स्वं नद्विशेष्यतावच्छेदकभेदत्वावच्छिन्नपक्षिकाणे इत्यादी विपक्षे इत्यादिविशिष्टभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरइति चेत्, पर्वतभेदस्य इत्यादिभेदविशिष्टनद्वर्मावच्छिन्नपक्षिकाण्यथा नयाप्युपाधिकत्वसङ्गतादवस्थ्यान् इत्यादिभेदविशेष्यतावच्छेदकत्ववृत्तित्वावच्छिन्नपक्षिकाणे इत्यादी इत्यादिभेदविशिष्टनद्वर्मावच्छिन्नपक्षिकाण्यथा सत्त्वात्तद्व्यवृत्तौविशेष्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नत्वस्य साध्यव्यापकतायां सदागतं, एवं साध्यव्यापकतामात्रस्य दोषोन्नयनोपयोगित्वात् विशेषणार्थं च यथाप्यत्र विस्तरइति चेन्नान्यम्, अन्युपेत्य वादेनैवाह तथापीति । कथाविशिष्टविशेष्यतावि-

साध्यव्यापक इत्यपि । अथ मन्यसे, अदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वम्, न, चस्तुतो व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारिसाध्यत्वसम्भवात्तस्यानुपाधि-
त्वापानात्, न द्रश्यत इति च निरूपयितुमशक्यम्, व्याप्तिप्रहकारे च साध्यत्वाभावेन

सदभावप्रदसम्भवेन प्रकृतसाधये तस्या ग्रहस्थानपेक्षणीयत्वात् साध्यसाधनभेदेन च स्वात्मैर्देहाद्युपग-
मान्, तथापि प्रकृतसाधननिष्ठानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिगर्भे प्रकृतसाधननिष्ठानौपाधिकत्वान्तरस्य
प्रविष्टत्वेन तत्रापि चार्त्तौपाधिकत्वान्तरस्येव प्रवेक्षणीयत्वेनानवस्था दुर्घटैव, व्याप्तिबोधस्य त्रिपथापर्यवसा-
सानेवानुपपत्तिप्रसङ्ग इति यावत् । एवं साध्यनिष्ठव्याप्तिरूपकत्वाभावस्य तत्र प्रविष्टत्वेन साध्यनिष्ठ-
व्याप्तिमादाय यावदस्यापि व्याप्तिरूपकत्वपर्यवसायिनया तद्वदकीभूता साधनव्यापकत्वनिष्ठव्याप्ति-
मादाय चानवस्थाप्रसङ्गोद्गृह्य, विधिष्य यावता निवेशन्यासवर्षदुर्घटप्रह्लावापादकत्वादसम्भवाच्च ।
सामान्याभावेन प्रतियोगित्वेन च घटिततया तु स सुप्रसिद्ध एवेति निवेदितं प्राक् । एतन्न निरुक्तानी
पाधिकत्वयोस्तद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकवसामान्याभावादिरूपव्यापकत्वप्रवेदोऽपि यावत्पर्यवसाय-
व्यापकनारूपत्वेऽपि न प्रवृत्तदोषनिस्तारः । एतेन द्वितीयमपि निरस्तम्, तथापि साध्यनिष्ठव्याप्तेर्याव-
त्त्वादिक घटकवेतानवस्थाया आगारकत्वात्, आत्माश्रय पुनरधिक, साध्यस्यापि यावत्साध्यव्यापकान्त-
र्गततया साधने तत्राप्येक वश्य प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिघटितत्वपर्यवसानात्, यदि
चेर्य घटकीभूता व्याप्तिर्न नावसाध्यव्यापकत्वादिरूपा, अपि तु याव साधनव्यापकेत्वादिरूपा तदाऽनवस्थ-
येति । उक्तदोषपरिनिहीयुं तान्नाहतेऽनौपाधिकत्वावहितव्यापकत्वम्, अदृष्टेति । अदृष्टव्यभिचारं साध्यं येन
नरवम्, यदभाववद्वृत्तिप्रकारकप्रमाविषयतासामान्याभाववत्प्रकृतसाध्यं तस्य प्रकृतसाध्यव्यापकत्व
मित्यर्थं, रूपविशेषसम्बन्धविशेषाभ्या साध्यव्यापकताया स्थाभाव तु तयोर्निवेश आदुरणोऽय एव, रीतेः
प्रसिद्धत्वात् । प्रमेयवाच्यभावस्य त्वप्रसिद्धावपि न क्षतिः, तस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधिताया अनुप-
पादनीयत्वात् । व्यभिचारिसाध्यस्येयस्य बहव्यह्निष्ठा साध्याव्यापकस्येत्यर्थं पर्यवस्यति । तस्य =
साध्याव्यापकस्य । ननु चस्तुतो यत्साध्याव्यापकं तद्व्यभिचारप्रकारकस्य कस्यचिदर्शनस्य विषयता
कदाचित् प्रकृतसाधये सम्भाष्यते एवेति तत्सामान्याभावो दुर्घटः न च तस्यापि सम्भावनयैवातिप्रसङ्ग-
सम्भावना, सापि च लक्षणदृष्टैव, नावतिप्रसङ्गनिश्चय एवेति वचनीयम्, अन्ततो भगवत एव
नादशदर्शनादानसम्भवादित्यत आह न द्रश्यत इति । यत्प्रकृतसाध्यव्यापकत्वेनाभिमतं तद्व्य-
भिचारप्रमीयविषयतापि प्रकृतसाधये न यवित्यतीति नामर्षज्ञेयं शक्यम्, तथा च तदश-
यत्किञ्चिदप्रमाविषयत्वात्सामान्यात् तत्सामान्याभावनिश्रयो दुर्घटः । एतेन यदभाववद्वृत्तिप्रसामान्या-
भाववत्प्रकृतसाध्यं नरवमित्यादिप्रकारान्तरं दर्शनाधरितमपि निरस्तम्, तादृशवृत्तिप्रसम्भावनाया
नदभावस्य दुर्निश्चयत्वात्, तर्कन्यायात्तस्य तादृशसम्भावनानियुनेनिरसात्पादिति भावः । दोषान्तराणि
पृच्छति । एतेन-द्रव्यत्वाभावात् सर्वव्यापकत्वस्य साधनव्यापकत्वात्-सर्वयोग्याभावस्योपाधिवददर्शनात्
साधनव्यापकत्वघटितमुपाधियम्, अपि तु साधनवति साध्याभावोपाध्यापकत्वतिरेकप्रतियोगितावच्छे-
दरूपवचमेव, उक्तमर्थे च सर्वरूपसाधनवति द्रव्ये द्रव्यत्वाभावाभावोपाध्यापकसंयोगात्प्रकल्पनिरि-
प्रतियोगितावच्छेदसंयोगाभाववनादाय 'लक्षणसमन्वयः', अत्र च साध्यनिष्ठव्याप्तिरूपकत्वमादाए
नोक्तवृत्तप्रवृत्तसम्भव इति निरस्तम्, सकलां पाधिव्यतिरेकस्य सर्वत्र साधनवति साध्याभावात्
मिथुपदापकताया भ्रामाणिच्छेदानुपाधिव्यतिरेके साध्याभावरव्याप्यव्यभ्रमेण साध्याभावात्प्रमित्यु-
पदात्दर्शनेन चासाध्यनिश्चयमित्यामुपाधिव्यतिरेकानुमित्युपधायाकवा मकनाया यन्मुद्राव्यवधानानुमिति-

तद्व्यभिचारः कथमवधार्यः । साध्यव्यापकमपेक्षितमिति चेन्न, व्याख्यानवगमे व्यापकार्थानवगमात् । सम्भाषितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षित इति चेन्न, व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भाषनापि स्यात् । अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रम्, तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साध्ययितुमर्हत्यस्य विचक्षितत्वात्, न, कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साध्ययितुमर्हमिदं नेति, व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

योग्यत्वरूपताया एव यत्र व्यापकत्वं तस्य च व्याप्तिपक्षधर्मतातिरेकासम्भवादिति । यावत्साध्यव्यापकव्यापककर्ममित्यत्र साध्यत्वमिति विषयत्व वा प्रकृतसाधनव्यापकत्वं वा, तद्गणपकनया सम्भाष्यमानत्वं वा, अनुमिति विषयत्वयोरेव वा वदित्वादितत्त्वमर्थापि उच्यते वा, भावे व्याप्तिप्रहेति । साध्यत्वाभावेन = अनुमिति विषयत्वाग्रहेण, स्वीयानुमिति विषयत्वं तावद्भास्येव तदा परकीयानुमिति विषयत्वं सम्भवदपि तदा मानाभावात् शक्यग्रहेणम्, क्वचित्कर्महेऽपि वा कदाचित्कर्महेऽपि व्याप्तिप्रदोऽप्येन तत्र का गतिरिति भावः । तद्व्यभिचार इति । साध्यत्वविशिष्टनिरूपितव्यापकत्वव्यदितोक्तानौ पाधिकत्वमित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते साध्यमिति । व्यापकमिति । प्रकृतसाधनव्यापकमित्यर्थः, अन्वयाऽन्वयवर्तकत्वात् । व्यापकार्थेति । व्यापकत्वमित्यर्थः । व्यापकत्व व्याप्तिनिरूपकत्वमिति प्रकृतसाधननिष्पत्त्यात्वेनोक्तानौ पाधिकत्वव्यवपुषि प्रवेशेनान्वययो व्याप्तिनिरूपकत्वज्ञानमादाय चान्वयव्यापकत्वमित्यर्थः । तद्विधिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविवक्षणे तज्ज्ञानस्यानौपाधिकत्वज्ञानानर्थकत्वेन यद्यपि नाव दोष तथापि तदपि निरस्तमेवेति भावः । तृतीयमाशङ्कते सम्भाषितेति । व्यापकस्य = व्यापकत्वस्य । अनिरुक्तापिति । पराधस्यले यथाश्रममिदम् । स्वार्थे स्वप्रतीतावित्यर्थः । विषयानवच्छेदनादिसहता हि व्यापकताप्रतीतिरित्युक्तम् । तृतीयमाशङ्कते अथेति । साध्यत्वाभावेऽपि = अनुमिति विषयत्वस्य प्रत्येकमशक्यत्वेऽपि । वक्तुमशक्यत्वादिति । अनुमिति विषयत्वयोगत्वं अनुमिति निरूपितविषयताय विषयताप्रयोजकधर्मत्वम्, तादृशधर्मश्च व्यापकत्वमेव, तच्च व्याप्तिनिरूपकत्वं वाऽन्यथा तत्र बोधयथाप्युक्तो दोष इति भावः । पक्षमे तु यद्यपि नामा दोषस्तथाप्यननुगमः । न च लक्षणाप्यननुगतत्वेन नासौ दोष इति वाच्यम्, वदित्वाप्यो धूमोऽनित्यत्वात् स्वकृतत्वमित्यादिव्यवहाराणां व्याप्येऽनुगमस्यैवानुभवत्, तदननुरोधे च साध्यतावच्छेदकाद्येकस्यले व्याप्येकस्यसमर्थत्वेऽपि कुतो निर्वन्धः, कथं वा तत्र तत्राव्याप्युद्भावनसामञ्जस्यम् । अत एवाननुगमाद्विध्यत सम्बन्धमात्रं व्याप्तिसामान्यलक्षणमिति केचित्वाञ्जस्ताकिञ्च ऊचिरे । सम्बन्धत्वापि विविष्टुद्धिगतनवोक्त्यादिरूपस्य विचार्यमाणस्यानुगमासम्भवेन कथञ्चित्सम्भवेऽपि वा सम्बन्धत्वमात्रेणैव व्याप्तिव्यवहारादशेन तद्व्यसम्भवात् । न चानुगमसाधकतामात्रेणाननुगमस्य शोषनाऽपि, अतिप्रसङ्गात् । न च सर्वसा व्याप्तिना विशिष्यापि लक्षणसम्भवद्व्यपिद्विरेव नैव व्याप्तिनिधत्वावस्थाप्यनुगमाभावेऽनुमितिरेव्याकस्मिन्त्वमपि नापद्यत, नत्रैव व्याप्याद्विपदाना समयमहोपपत्तिरपि न हि व्याप्तिवमपि किञ्चिदनुगम्यं शक्यम्, येन तेन रूपमपि स स्यात् । इदम् बोध्यम्, अननुगम इवानुगमोऽपि न युक्तः, कथमपि व्याप्तैरेवै वदित्वाप्य जलमितिप्रत्ययस्यापि प्रमाणापत्ते, निरूपकविशेषनियन्त्रितापान्दया जलावृत्तित्वमिति चेत्तस्याः शुद्धप्राप्तेर्भेदवानुगम, अभेदे तु कथं दोषो, भेदाभेदे च विरोधेनैकतरस्य मिथ्यात्वे कथं प्रादुर्भावात्, न च रूपभेदेन भेदाभेदेऽविरोध इत्युपपादितं "एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते भूति" इति पद्विभक्त्याप्याप्राक् । वस्तुतस्तु निरूपकविशेषनियन्त्रितैव व्याप्ति सर्वप्राप्तुम्यते

न च साधनाध्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यम्, स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात् । यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम्, अन्यत्र शङ्कितोपाधित्वम्, मैत्रतनयत्वं व्याप्य शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया स्थातव्यमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न, मैत्रतनयत्वेनैव हेतुता तस्यापि प्रसाधने तच्छुद्धाया अपि हेतुं शक्यत्वात् । तत्रापि

न तु शुद्धापि काचिदिति तत्सम्भावनापि दूरे एवापसरति । तस्मादनुभूति युक्तिं न मृष्यते, युक्तिश्चानुभूतिमिति द्वयोर्विवादेऽनिर्वाच्यतासिद्धिरिति परमार्थः । एवं यावत्साधनाध्यापकाध्यापककसाध्य-सामानाधिकरण्यमित्यत्र साधनत्वमनुमित्युपधायकत्वं वा प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वं वा तद्व्याप्यतया सम्भाव्यमानत्वं वा प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतात्मकमनुमितिजननयोग्यत्वं वा धूमत्वादितत्त-द्धर्मावच्छिन्नत्वं वेति विकल्पोक्तानुक्रमेणैव दूषणानि द्रष्टव्यानि ।

- खण्डनान्तरमवधारयितुमाह—नचेति । यद्विरुद्धः कृतकत्वादि-यादौ बह्विधेः साधनाध्याप-कानिश्चयसम्भवात् सचचेति । सर्वशोषाद्यविषयः । यामत्वकोटिकाकविवादाध्यासितस्य पक्षतालाभाय स इति परोक्षनिर्देशः । हेतुमत्र एव चात्र पक्षत्वम्, तेन मित्रातनयत्वहेतुना श्यामसामग्रीसाधनपरोपरितन-प्रत्यक्ष्य नासद्भितिः । मैत्रतनयत्वान् = मित्रासम्बन्धितनयत्वान् । तेन न दगापत्तिः, नवातनयपदवैधर्म्यम् । अभावस्येति । जन्यतासम्बन्धावच्छिन्नमित्योगिताकस्येति शेषः । जन्यतासम्बन्धेनैव तादृशपर-म्परयाः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकनयोपाधित्वरक्षीकारात् । नम्रत्रुक्तोपादसम्भवेति, नहि निश्चिनोपाधितं शाकपाकजन्यत्वात्तद्वहे, अपि तु सन्दिग्धोपाधिनामेवेत्याशङ्कते यत्रेति । उक्तलक्षण-स्य = साध्यव्यापकत्वसाधनाध्यापकरोभवस्य । प्रकृते तु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः निश्चयेऽपि साधनव्यापकताया मानाभावेन निश्चेतुमशक्यतया सन्देह एवेत्याह मैत्रतनयत्वमिति । व्याप्येतिव्य-वस्तं पृथक्पदम्, स्थानव्यमित्यन्वयः । तथा च तादृशपरम्परया मैत्रतनयत्वनिष्ठव्याप्तिरूपिकया भवितव्यमित्यत्र नियामकस्य = प्रमाणस्याभावात्त्रियर्थः । मैत्रतनयत्वतादृशपरम्परयोः कार्यकारणभा-वादे व्याप्यव्यापकभावग्राहकस्याभावेन तस्मिन्साधनाध्यापकत्वात् । एवञ्चात्र 'मैत्रतनयत्वव्याप्यशाका-द्याहारे'त्यादिकमेकपदनया व्याचक्ष्णाणःकश्चिन्महति स्वामोहे निवृत्तित इत्यधेयम् । स्वायंभुवु सन्देहः, परार्थे तु शाकपाकत्वस्य सन्दिग्धोपाधितयोद्भावनं न सम्भवतोऽभिप्रायेणाह 'मैत्रतनयत्वैवेति । तस्य = शाकपाकजन्यत्वस्य, जन्यतासम्बन्धेन शाकपाकस्य वा । तच्छुद्धायाः = साधनाध्यापकत्वश-द्धायाः, पक्षे शाकपाकत्वशुद्धाया वा । शक्यत्वादिति । अवम्भावात्, कार्यकारणभावादितरेव न व्याप्य-व्यापकभावनियामकः, "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकः" इति बौद्धमतप्रवेशपक्षेः, जल-त्वादिना द्रव्यत्वाद्यनुनातभङ्गापत्तेश्च अपि स्वभौषाधिकत्वमेव व्याप्यत्वनिर्वाहकम्, तत्सर्वेऽप्रयोजक-त्वचोद्गथा अथप्रामाणिकत्वात्, यदाह शिरोमणिः—'करबहिसंयोगः सर्वः संयोगो वा प्रायश्चसंयोग-धर्मातिरिक्तधर्मसमवायो समवायित्वादित्यादितो न कथं शनत्रादिसिद्धिः ? निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वा-दिति चेन्न, निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वान्, तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वविभक्तानामितरेपा-मपि नपात्ता" इति । तस्मादेतत्साधुमानेऽप्यप्रयोजकत्वमनभिधायोपाधेरेवोपपादने धनो विधेयः, स च निश्चितो वा सन्दिग्धो वेत्यन्यदिति तदानयः, एवञ्च मैत्रेते मित्रातनयत्वेनैव दयामत्वमामग्रा जन्यत्वसम्बन्धेन साधने उपाधेरभावेन 'मैत्रतनयत्वं व्याप्ये'त्याद्यभिधानमविशिष्टकरम् । तस्मात्साधन-व्याप्यत्वे निश्चये नन्धाः सन्दिग्धोपाधित्वमनुपपद्यमिति । न च—जन्यत्वसम्बन्धेन स्वाममामग्रीसाधने

तत्तत्सामग्रीसामग्री उपाधिव्यमिति निरुपाधि-वमेवासिद्धम्, तस्या स्वजन्यजन्यत्वसम्बन्धेन साधनाव
 कर्तुं शक्यत्वात् । अनवस्थैरेण स्यादिति चेन्न, उपाध्युपन्यासे एव कुतोऽनवस्था न
 स्यात् । साध्यसामग्री उपाधित्वे ध्रमानुमानसाधारणत्वात् । एतच्च साध्यसामग्रीपा-
 धित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयम् । श्यामत्वादी साध्ये शाकाद्याहारपरिष्कृति-
 पारम्पर्यादेरनस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं
 शक्यत इति चेन्मैवम्, प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने साधनाव्यापकत्वस्य

श्यामसामग्रीसामग्री उपाधिव्यमिति निरुपाधि-वमेवासिद्धम्, तस्या स्वजन्यजन्यत्वसम्बन्धेन साधनाव
 च्छिन्नश्यामसामग्रीव्यापकत्वात्, पक्षेतेन धाम्बन्धेन सन्दिग्धमानत्वेन च तस्या साधनाव्यापकताया
 सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धोपाधिताया स्युपपन्नत्वादिति वाच्यम्, तेनैव सम्बन्धेन तस्या पक्षेऽपि मित्रातन
 यत्वेनैव हेतुना साधनसम्भवात्, तत्रापि स्वजन्यजन्यत्वसम्बन्धेन श्यामसामग्रीसामग्रीसामग्री
 उपाधिव्योद्भावेन च तस्या अपि तेन सम्बन्धेन पक्षे मित्रातनयत्वेहेतुना साधनसम्भव, एवमग्रेऽपि,
 तथाच ह नाम न साधनव्यापकत्वनिश्चय इत्याह तत्रेति । श्यामसामग्रीसाधने इत्यर्थः । तत्तत्सा
 मग्रीतीति । तत्तत्सामग्रीरूपेत्यर्थः । न स्यादिति । तथा च यत्रोभयो समो दोष परिहारोऽपि वा
 सम्” इति न्यायावतार इति भावः । साध्यसामग्री सन्दिग्धोपाधितामभ्युपेत्य तत्परिहारोऽभिहित-
 पृतावता, वस्तुतस्तु तस्यास्तथाव्याभ्युपगमो महतोऽनित्यस्य प्रसङ्गक इत्याह साध्यसामग्री इति ।
 उपाधित्वे = उपाधिवेन ज्ञानस्य दोषत्वे । भूमानुमानेति । पक्षे चङ्घ्रिसाधकतयाऽभिमतधूमलिङ्गे
 त्यर्थः । तेन स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकोऽप्यकतयैवोपाधेरूपकत्वमिति मते साधनव्यापकस्याप्युपाधि
 त्वेन हृदो बहिर्माद् धूमोऽत्यत्र पक्षावृत्तिलिङ्गे साध्यसामग्री उपाधित्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । किञ्च तत्र
 निश्चितोपाधिवमेव, इत्यमेव तदभावेन साध्यभावानुमानसम्भवादिभ्यस्तोऽपि न क्षतिः । न च-बहिर्मेव
 तत्सामग्रीऽपि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चय, श्यामसामग्री तु सम न मित्रातनयत्वेनानौपाधिक
 त्वनिश्चयो व्याप्तिग्राहकस्य कार्यकारणभावस्याभावादिति वैषम्यम्, अत एव “सामग्री च क्वचिदोपाधि-
 नेतु सर्वत्रे”त्युदयनाचार्यैरुक्तमिति-वाच्यम्, इतोक्तत्वात्, साधनव्यापनत्वस्योत्पत्तीत्योपादाने उपा-
 ध्यग्रहसहचारप्रदयो सत्वेनानौपाधिकत्वनिश्चयस्य प्रकृतेऽपि सम्भवान् । एवञ्च साध्यसामग्री सन्दि
 ग्धोपाधित्वे न क्वपि स्यात्, साधनव्यापकत्वनिश्चयकारिणः सद्भावात्, तदगदरे दूभयत्रापि स्यात् ।
 अतएवाह एवञ्चेति । तत्तत्पक्षे सङ्गततया स्वीकृतेषु लिङ्गेष्वपि साध्यसामग्री सन्दिग्धोपाधित्वप्र-
 सङ्गसम्भवे चत्यर्थः । साध्यसामग्रीपाधित्वव्यवच्छेदार्थं = तेषु साध्यसामग्रीपाधित्वेन ज्ञानव्यवच्छेदा
 र्थम् । विशेषणीयमिति । यद्दर्मावच्छिन्नं यद्दर्मावच्छिन्नव्यापकत्वे सति यद्दर्मावच्छिन्नसामग्रीभिन्नत्वे
 सति यद्दर्मावच्छिन्नव्यापकं तद्दर्मावच्छिन्नं तद्दर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्दर्मावच्छिन्नहेतुकोपाधिरित्यनित्य-
 साध्यकस्यैव वक्ष्यम्, एवञ्च शाकपाकस्याप्युपाधित्वेन ग्रहण न स्यात्, यथादिरमनुगमेन साध्यसा-
 माया उपाधिभानिष्टस्थले तथालक्षणकारणेऽपि निवेदितासा साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्ववर्तेव
 दूपकनौपाधिकत्वेन दोषार्थत्यर्थम् । नहि क्वचि साध्यसामग्री उपाधित्वव्यवच्छेदे ‘कथकसमद्रायाणुरीधेर्नैव
 तस्या उपाधिवेनानुद्भावनसम्भवेनोक्तविनेपणादानेऽपि न क्षतिरिति पक्षः’ शक्यते विदययीजनिरा
 सादिनि भावः । गच्छते श्यामत्वादादिति । श्यामत्वादिसाध्यके मैत्रतनयत्वे इत्यर्थः । पारम्पर्यादेरुपा
 धित्वसम्भवेनैवत्यर्थः । तस्मिन् साध्ये = तादृशपारम्पर्यादिसाध्यकमैत्रतनयत्वे । शक्यत इति ।
 तथा च न साधनाव्यापकत्वसम्भवे, यत्रोत्पत्तीत्यानवस्थातीति भावः । प्रत्येकमिति ।

शङ्कितुमशक्यत्वात् । अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्येऽदृष्टजातत्वमदृष्टजातत्वे च सकर्तृकत्वमु-
पाधित्युभयासिद्धिः स्यात्, एवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नत्वपूर्वकत्वं प्रयत्नत्वपूर्वकत्वे
च बुद्धिमत्पूर्वकत्वम्, एवं बह्वित्वजात्याक्रान्तवस्त्वेऽपीन्धनत्वजात्याक्रान्तवस्त्वं तस्मिन्
बह्वित्वजात्याक्रान्तवस्त्वमुपाधिः स्यादित्यादि विश्वमनुमानं व्याकुलीत्यात् । अत एव

शाकपाकश्यामत्वयोः प्रत्येकं साधनात्पापकत्वस्य परस्परसाध्यकरणत्वे शङ्कितुमशक्यत्वादित्यन्वयः ।
मैत्रतनयत्वादिनेत्यादिप्रदं स्थलान्तराभिप्रायेण । साधने = युगपत्साधने । अपम्भावः—साध्यं हि नोपाधित-
योन्नाप्यत इति साध्याभावस्य साध्यत्वमिच्छास्य वा साधने साधनसाध्ययोरविशेषप्रसङ्गमूलः कथक-
सम्प्रदायः, तथा च शाकपाकश्यामत्वयोः प्रत्येकं साधने परस्परस्योपाधित्वेनोद्धाननसम्भवेऽपि युगपदेव
तयोः साधने न तत्सम्भव इति । ननु श्यामत्वमात्रे विवादाद्भयसाधनेऽर्थान्तरप्रसङ्गः, श्यामत्वे इव
शाकपाकश्यामत्वेऽपि विवादादसम्भवेन तत्परिहारेऽपि युगपदुभयसाधनं स श्यामः शाकपाकश्च मित्रतनयत्वा-
दिति वा, 'श्यामत्वविशिष्टशाकपाकश्लववा'निति वा, 'श्यामत्वशाकपाकश्लवोभयवा निति वा स्यात्,
तत्राप्ये एकदोऽपरस्य द्वितीयतृतीययोस्त्वेकैकस्योपाधितयोद्धाने बाधकाभावः । साध्योपाध्यो रूपभेदे
उक्तप्रसङ्गानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह अन्यथेति । युगपदुभयसाधनेऽप्युत्तरोत्या साध्यस्योपाधितयोद्धाने
नाभ्युपगमे इत्यर्थः । सकर्तृकत्वे साध्य इति । श्रितिः सकर्तृका कार्यं वादित्यादिस्थले कार्यत्वहेता-
वित्पथः । एवमस्यैव । उभयासिद्धिरिति । तत्रोपाधेः साधनत्वापकत्वनिश्चयसम्पादनाय युगपदुभे-
यसाधनेनैव प्रत्यवस्थेयम्, तत्राप्येकैकस्योपाधित्वेन तु कथं तत्सम्भव इति भावः । बुद्धिमदित्यादि-
ससम्बन्धे तु साध्ये' इत्यनुपपद्यते, प्रथमान्तानां च 'उपाधि स्या'दित्यनेनोपरितनेन सम्बन्धः । बह्वित्वेन
बद्धेः साध्यतालाभाय 'बह्वित्वजात्याक्रान्तवस्त्वे' इत्युक्तम्, विशेषरूपेण तत्साधने धूमत्वावच्छिन्नस्य
दुष्टत्वात् प्रकृतानुदाहरणत्वात् । एवञ्च महानसीयेन्धनत्वादिनेन्धनस्य बह्वित्वावच्छिन्नसाध्यकतानुपपत्ते-
रुपाधितापादनासम्भवेनेन्धनत्वेन तरलाभायेन्धनवस्त्वमित्यनुक्तोन्धनत्वजात्याक्रान्तवस्त्वमित्युक्तम् ।
इन्धनस्यद्वयेननत्यमणि वाचन्यतमपरम् बह्वित्वमेव वा वैजात्यसमानाधिकरणं विवक्षितम्, भूमादिवि-
शिष्टेन्धनव्यापकताया बद्धौ सम्भवेन च 'तस्मिन्बह्वित्वैत्यादिप्रन्धस्य नासन्नतिः । इन्धनजतेजस्वि-
मिति पाठे तु नानुपपत्तिशङ्कापि । इत्यादीति । तथाचैवमादौत्यर्थः । साध्यवत्त्वादिनाऽनित्यत्वाद्दौ साध्ये
कृपकत्वादि तस्मिंश्चान्तित्वाद्युपाधिः स्यादित्यभिप्रेत्यादिपदम्, तथा च यत्र हेतुसाध्यातिरिक्तं
तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयत्वाचनानामकं साध्यसमव्याप्तं प्रसिद्धं तादृशं सदनुमानमात्रं प्राप्यम् ।
अनुमानं = सदनुमानत्वेन स्वीकृतं व्याकुलीत्यात् = सोपाधि-वसन्देहविपर्याभावेत् । नचैतेषां सद्बुद्धे-
र्भाषि तदनिश्चयदशायां सन्दिग्धोपाधिकत्वे न दोषः, अतएव श्रितिः सकर्तृका कार्यं वादित्यत्र साधने
साध्यव्याप्यतानिश्चायस्य साधनात्पापकशरीरजन्यत्वाद्दौ साध्यव्याप्यतानिश्चायस्य च तर्कस्यानव-
तारदशायां शरीरजन्यत्वादेः साध्यव्यापकतायाः सन्देहात्सन्दिग्धोपाधित्वं, ताकिरेदरीकृतमिति—
वाच्यम्, ग्रन्थस्तावदर्थं परार्थाभिप्रायक इत्यावेदितम् एवञ्चोक्तानुमानेषु साध्ये उपाधित्वसन्देहमुद्गा-
र्यैव परः कृती स्यात्, यदि युगपदुभयसाध्यतायामप्येकैकस्य साधनान्त्रेदृक्कोटिप्रसिद्धरूपेणोपाधिता
स्यात्, तर्कमात्रेण प्रत्यवस्थानासम्भवेस्योर्दारितरत्वात् । अतएव शरीरजन्यत्वादेः सन्दिग्धोपाधिताविपत्ते
तर्कस्याकिञ्चिन्नरतानुमान्यायमरुतादेवैवसाधनमिच्छन्ति तत्त्वविद् । अत एवाद्बुद्धत्वं कर्तृत्वाकार्य-
त्वादेः सकर्तृकत्वादिनेवादृष्टजातानां व्याप्तिनिश्चयाशोभयसाधने एकैकस्योपाधितासम्भय इति
प्रत्यवस्थानमस्थान इति । साध्यव्यापकत्वे सति साधनात्पापकत्वमिति मयाधृतलक्षणे शाकपाकश्लव-
स्य बुद्धदश्यामत्वात्पापकत्वेनाध्यवस्थापि वदपनि साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वविशेषायां तु यद्यपि सा-
न सम्भवति तथाप्युच्यते वा तादृशव्यपत्तयानपि दुर्बारेवैधमिप्रायेणाह अत एवेति । साध्या-

साध्यसाधनसम्बन्ध प्रति व्यापकत्व साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । यत्राप्युपाधिनिश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनान्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपन्नस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तथा सति तत्र शक्तिरुपाधिप्रत्ययमेव निर्यूढं स्थास्यतीतिचेष्ट, एषं द्रुवाणो नियतमजैपी पर मन्द ।

वज्रत्वेऽप्यासरेवेत्यर्थ । साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति ति । अयमभाव — शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्योपाधितावत्कवे इयामावस्य शिलादावपि सधनेन शक्यतावत्त्वस्य तदव्यापकत्वेनाप्यासिर्माभूदिति किञ्चिद्ब्रह्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं यदि विवक्ष्यते तदा साधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमादाय तत्राप्यासि चारणेऽपि महानसीयत्वविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमादाय बह्निमान् भूमादित्यत्र व्यञ्जनत्वेऽतिप्रसङ्ग इति साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमेव वक्तव्यम् तथाच बह्निभूमोभयसम्बन्धस्य पर्वतादावपि सत्त्वेन तत्र व्यञ्जनत्वव्यवभावेन नोक्तत्वे । न च गौरधत्वादिप्राज्ञै विरुद्धे गोव्याधत्त्वयो सामानाधिकरण्या प्रसिद्धे सोपाधित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, इष्टत्वान्, मयाऽनीयाधिकत्वमेव व्याप्तिरित्यनेभ्युपगमा न्ति भाव । वस्तुतस्तु विरुद्धसाधारण्यस्य बद्धमविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनान्यापकत्वमित्यपि विवक्ष्यतामादावेऽपि प्रकृत्याप्यासिर्माभूदिति ध्येयम् । प्रत्युक्तमिति । नहि साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमेव लक्षणम्, प्रमेयत्वादावतिप्रसङ्गान् अपि तु साधनान्यापकत्वघटितम्, तथा चोक्तरीत्या साधनान्यापकत्वसम्पादने कथं नाप्याप्तिरिति भाव । अत्र — बह्नि कार्यानुकृतातीन्द्रिया द्विष्टमसंभवाप्यौ जनकत्वादि यादौ व्यभिचारोन्नायकनामासेतुपोऽपि बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधिर्न स्यात्, गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादौ तत्पार्वतमानतया साध्यसाधनसम्बन्धा व्यापकत्वादिऽपि पश्यन्ति । पूव सन्दिग्धोपाधावप्यासिमभिधायोक्तयैव प्रगतत्वा निश्चिन्तोपाधावपि तामन्तिपते यत्राप्नोति । निश्चीयते = निश्चयविषयतयाऽभिगम्यते । तत्रेति निवारणे । अतीन्द्रियोपाधिविषये = अतीन्द्रियोपाधिविषये । सत्यविषयस्य कर्तुं शक्यत्वादिप्रत्ययत्वम् । तदभावस्य = अतीन्द्रियोपाध्यावत्प्रत्ययमेव साधनान्यापकत्वमेव । तदभावसाधनत्व हेतौ प्रयुक्ते सती यथं । अयोग्यप्रतियोगिकत्वेन प्रयत्नासम्भवादिति भाव । साधनान्यापकत्वमेव = साधनान्यापकत्वसिद्धयर्थम् । सोपाधीक्रियमाणेन = सोपाधिचेन प्रतिविधावपि विषयेन । साधनेनैव = प्रकृतसाध्यसाधकनयोप-वस्तेनैव हेतुना । शक्यत्वादिनि । तत्पतनवद्वयत्वान्, अग्नि कार्यानुकृतातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात्, वज्र लोह-रेण्य पार्थिववादिस्थादौ गुरुत्वबहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वप्रतिषिद्धावयवत्वान्निरोधनीन्द्रिय उपाधि, प्रक्षिप्यतावत्त्वस्य स्पष्टिकादौ लोहरेण्यत्वेनैवानुमेयत्वोपगमात् बहिरिन्द्रियप्रमादात्, एवञ्च पक्षे तत्तदभावस्य भावक्षयासम्भवेन साधनान्यापकत्वसिद्धयेऽनुमानमेव वक्तव्यम्, तत्र च परेण तद्गुरुत्ववद्वयत्वादिर्थादरीत्या ब्रह्महेतुनैवोपाधे साधनाय प्रवर्तनीयं तत्र पतनादेवोपाधिताभिधाने च युगपदुभयमेव साधनीयमिति उपोद्देशो सम्बन्धप्रतिस्नयाने पक्षे उपाध्यभावानुमितेरुपपत्तयः सम्भवेन साधनान्यापकत्वानिश्चयोपाधिविषयनिश्चयमनुभवो गुरुत्वादाविति ज्ञानाव्याप्तिरिति भाव । ब्रह्मे नृथाः स्वर्गानि । निश्चिन्तोपाधिसम्भवे इत्यर्थं । शक्तिरिति । शक्या च ईन्द्रिया वा मानसी योग्यत्वेन । तत्र = गुरुत्वादी । परं = केवल । मन्दिनि समुद्धि । मन्दात् =

मन्दात् न प्रतिपक्षम्, तथाहि—स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधित्वमापतदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितसत्त्वात् । न च क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या । यत्र प्रत्यक्षोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न, ऐन्द्रियकवाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियामात्रेण हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् । न च यदेकत्रैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रैन्द्रियकवाधे हेतुवलादतीन्द्रियं न प्रसाध्यते पाकदर्श-

खण्डनाम् । न प्रतिपक्षं = न प्रतिवादिनं । स्वीकृत्येति । तथाचापसिद्धान्त इति भावः । यद्यपि पक्षे उपाध्यभावसाधकहेतावतुः कूलनकांत्रतारदशायां साधनाव्यापकत्वनिश्चयेनोपाधित्वनिश्चयः, तदनवगार-
दशायां तु साधनाव्यापकत्वसन्देहसम्भवेनोपाधित्वसन्देह इति व्यवस्थितौ नापसिद्धान्तः, तथापि तर्क-
निरासव्यावेदितत्वेन परं प्रति न साधनाव्यापकत्वनिश्चयनसम्भवेदुपपत्तिपरार्थं निश्चितोपाधितयोक्ताव्यो न
कोऽपि स्यादिति भावः । निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे = उपाधित्वनिश्चयानभ्युपगमे, साध्यव्यापकत्वसाध-
नाव्यापकत्वयोर्निश्चयाभावे इति यावत् । तच्छङ्का = उपाधित्वशङ्का । शक्येति । इदमापातन,
एकत्र साध्यव्यापकत्वस्यापरत्र च साधनाव्यापकत्वस्य निश्चयेनैव तयोः क्वचित्शङ्कितुं शक्यत्वात् ।
परं प्रति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वापरिकत्र निश्चयनासम्भवेऽपि स्वयं तयोरेकत्रापि निश्चयस्य
करयत्सम्भवाच्च, परार्थेऽपि सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे मानाभावेनैकत्र तयोर्निश्चयसम्भवाच्च, अत एव
परार्थं न कोपि निश्चितोपाधिनयोक्ताव्यः स्यादित्यपि न भद्रम्, परार्थेऽपि क्वचित्साधनाव्यापकत्वनिश्चये
वापकामानादिति । यथाश्वत्थानामुक्ते यथेति । धूमवान् वह्ने रित्यादावित्यर्थः । प्रत्यक्षेणोपाधिनि-
श्चयः = आर्द्रेन्धनाद्युपाधेरिन्द्रियग्रहणयोग्यत्वम् । तद्दर्शनस्थानं = उपाधित्वनिश्चयस्थानम् । आर्द्रेन्धन-
स्य योग्यत्वेन तद्भावस्यायोग्योलके प्रत्यक्षतया साधनाव्यापकत्वनिश्चयसम्भवेऽन्यत्रोपाधित्वसंतापो
निर्वाहइति भावः । ऐन्द्रियकवाधे = अयोग्योलके ऐन्द्रियकस्य आर्द्रेन्धनस्याभावनिश्चयेऽपि । तज्जातीय-
स्य = आर्द्रेन्धनस्याश्वत्थस्य । अतन्द्रियस्येति । नद्यैन्द्रियकारमभ्युपाधितावच्छेदकम्, साध्याभावा-
द्युपगमे स्वयंविशेषाव्यापकत्वेति शक्तिमात्रम् । अप्रयोजकीक्रियामात्रेण = सौपायिन्या प्रतिविरादयिपितेन ।
शक्यत्वादिति । आर्द्रेन्धनवान् वह्ने रित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको धूमपूर्वोपाधिरिति कथं पक्षे
उपाधिसापतसम्भय इति तु नाशङ्कनीयम्, साध्योपाध्युपगमस्य युगसंज्ञासम्भवेन दत्तोत्तरत्वात् ।
नन्वार्द्रेन्धनत्वावच्छेदेनैन्द्रियकत्वमेवेति कथमतीन्द्रियार्द्रेन्धनसिद्धिरतभाह नचेति- । न प्रसाध्यत
इत्यत्रापि । यदेकजातीयम् = यदसंवाचित्त्वम् । ऐन्द्रियकमिति । क्लृप्तमिति शेषः । तद् = तद्दर्शाव-
च्छिन्नम् । हेतुवत्त्वं = हेतोः पक्षधर्मतावत्त्वं, हेतुमयैकचित्तोपार्थपुरस्कारादिति यावत् । पाकदर्श-
नान् = भुक्तभक्तार्तुमुग्धादिना विह्वित्यामकपाकानुमानान् । उदरस्य पक्षत्वे पाकः पाकस्य पक्षत्वे तु
पाकत्वं हेतुमिति भावः । अनलादीत्यादिना तद्व्यापारोपगमः । शिष्यादायैन्द्रियककर्तृवाधेऽतीन्द्रियकर्तृ-
सिद्धिस्तु प्रसिद्धैव । पूर्वमादावतुः स्वयं न तु प्रकृते इति तु न वाच्यम्, अनौपाधिकत्वस्यैव तर्कत्वात् ।
नन्वेवं पशुशादिनाऽयोग्यत्वादेरिति सिद्धिः स्यात्, उपाधेरभिधाने तस्यापि पक्षे तैवैव लिङ्गेन साधन-
सम्भवेनातीपाधिकत्वस्य तर्कनाया यद्यपि सुवत्त्वात्, तर्कनिरस्यता स्वयात्तु कूलतर्काभावेनाप्रयवस्ये
यावच्च, देवगन्तारिणवृत्तिशब्दावच्छेदेन योग्यत्वनिश्चयेनायोग्यत्वाद्यनुमितिनिरसम्भविनातिरीया
समाधानं तु न प्रकृतेरिति दण्डारितम्, आर्द्रेन्धनत्वावच्छेदेन योग्यत्वनिश्चयस्य सम्भवात् । आर्द्रेन्धन-
त्वावच्छेदेनैन्द्रियकत्वमिच्छाप्रयोजकत्वमिति त्त्त्वादीनां निरास्यमित्येन्द्र, स्वया निर्वाहसम्भविभ-
द्वगोपमिति मयोदाधीनकथत्वात् मासैवं पशुस्योक्तुं अतस्तोऽनधिकारात्, अथयत्तुयोग्यानुयोगेन भवन-
पक्षे निरहान्, अनुमानप्रमाणव्यवहारस्य यदपरिकरं प्रति लिङ्गेन केतविकल्पविरहितसिद्धिमापादयतो

नाज्जटानलादिबन् ।

साधनाऽप्यापकस्ये सति साध्यव्यापक इति च न शास्त्राद्याहारपरिणतिपरम्परा साध्यं व्याप्नोतीत्यव्यापकतादौष, नहि शास्त्रादित्त्वं नाम त्रिचिदेभ्यस्मरितं यत्साध्यं व्याप्नुयात् । अस्तु वा पथमपि तथापि श्यामत्व न व्याप्नोति, इन्द्रनीलशिलादिप्र्यामल एवम्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं, तच्च व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न, व्याप्तायुपा-

भवतोऽपरिमेयमात्रप्रसङ्गाच्च, अनौसाधिकारस्यैव प्रयोनकत्वमितिरी न परिकल्पयतस्त्वाहस्यैव शिरामि नाद्यप्रहारोचिष्यदिति भावः ।

ननु धूमपादं वद्धं रित्यत्रेन्द्रियकं पत्र धूम साध्य, तादृगेनेव सद्वारप्रहारं, एवञ्चोपाधिरपि वस्तुन ऐन्द्रियकमेवार्द्धंभवन् ऐन्द्रियकत्वमुपाधित्वावच्छेदकं भवन् मा वेत्यन्यन् तथाचानांन्द्रियस्य पत्रे साधनेऽपि न क्षतिः । किञ्च वदिरनुपन कृतस्त्वारदित्यत्र वद्धि वावच्छिन्नप्रतिपौगिताक्रमेद् उपाधिः, न कथं पक्षे प्रसाध्य, भयन्तासात्यर्थातिन्यायेन प्रतिज्ञयाऽऽहार्यबोधजननेऽपि नातुमित्तेराहार्यता, अनिर्नाच्यवादिनोऽपि तद्वर्मावच्छिन्ने तद्वर्मावच्छिन्नस्य न भेदो नाप्यभेद इत्येव युज्यते इत्युक्तं नावत्तन्म न्यने नावत्त नत्त इति नश्यत् इति कतिरिक्त्वात्पत्त्याया प्राक् । न च रूपान्तरेणैव वद्धिभेद पक्षेऽर्जान्द्रिय माधनीय वद्धि वावच्छिन्नभेदत्वेनैवापाधिरित्यात्, तथा च कथं सर्वत्र साधनाऽप्यापकत्वप्रवृत्तिवदन मिन्यान्नञ्च साध्यापाध्योरप्रयोजकौक्रियमाणेन हेतुना युगात्प्रसाधनेऽप्रयोजकतासुपैय च प्रकारान्तरेण दृषयितुमाह । अद्यमेति । इति चेति । इतिपदं छुत्तसत्त्वन्तमप्यापकतात्रोप इत्यनेनान्वेति । चकारस्य चाग्निमेगेतिनाऽन्वयः । साध्यं व्याप्नोति = साध्यव्यापिका, तथा च शास्त्रादियाकत्वं न साध्य व्यापकमित्येवमपि 'साधनाऽप्यापकत्वे सती' त्यादिरुपगोऽव्याप्तिदोष इत्यर्थः । नहीति । शास्त्रैलापनु गमकामतिप्रसङ्करूपानासादनुपगतत्वं विनाऽऽदिसाध्यापकप्रवृत्तेषु, अन्यथाऽननुचितेनादियदेव किञ्चाम यत्तं गृह्येति भावः । यत् = यद्वर्तिपाकत्वम् । साध्यमिति । इयामव साध्यमनुगतमिति भावः । ननु तस्य नामभेदेन साकपाक, साकपाकत्वमेव बोधाधिः, प्राकं विना भुक्तस्य तैलादेविषाणीय इयामस्त्वप्रयात्तकृते मात्राभावात्, ननु— 'शास्त्रैरभुक्तप्रयेग शरीरगतद्वयामरूपसत्वातीयरूपस्य ननयिनुभवात्पत्त्याकावयवजन्य'स्य मित्राननयशरारे इयामविदोपोऽ्यादप्रयोजकताया धैयक थाधिनार्था आवश्यकत्वेनेति । एवञ्च शास्त्रादिविद्वेषाननुगमेऽपि न क्षतिः, न च तथापि जन्यतानुगम, तदीयदशमवन्म तदवच्छेदकत्वेनानुगमादिव्यापकत्वं अस्तु रेति । कथं निति । उपाधिरनुगत इति नेव । इयामय = गुह्यइयामयम् । आहारानन्यत्वात् = साकपाकन साप्रयोऽप्यत्वात् । शरीरेति । नतीयशरारेत्यर्थः । तेन साकपाकत्वस्य काकादिव्यामव्याप्यारकत्वेऽपि नासङ्गि । साध्यं = पक्षधर्मता पञ्चम्यम् । तच्छेति द्वितीयातन्त्रम् । इदम् = साकपाकत्वम् । व्याप्तावित्यादि । व्याप्ती येन रूपेण साध्यव्यापकयो प्रवेशान्तरेण रूपेण तदीयव्यापक वात्प्यारकत्वान्तरं धनित्योपाधिरुपगतस्य भवनाऽभि नित्यत्वात्पत्त्याकावयवने मयाऽप्याप्तिरित्येवार्थः । दृषकतायाजसत्त्वे क्वचिपक्षधर्मोद्यच्छिन्नसाध्यव्याप कस्याप्युपाधेरभ्युपगमेन यथाभूते त्यजम् । न च पुरयदयामवेन व्याप्ति = नहि पुरयोदयामत्ववेन रूपेण साध्यव्यापकयो प्रवेशोभवना कृत । स इयामा मित्राननयव्यादिद्यत्र छुद्दवामवस्त्वैव साध्यापकता निर्दिष्टादिति भावः । व्यापकता इत्यर्थेतिशेवगतायाः अदीयत्वात् मित्रान-

धेरभिधेयत्वात्, न च पुरुषश्यामत्वेन श्याप्तिः, हेतुपक्षधर्मतयोश्च हि साध्यं पक्षधर्मः सिद्ध्यति, न श्याप्या, अन्यथा पुरुषपदस्याप्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । परम्परासम्बन्धिकञ्जलादिलेपश्यामलत्त्ववच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदकत्वात् । न च साध्यसाधनसम्बन्धादष्टव्यभिचारत्वं साध्यस्यापकृत्यम्; मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तेजसादित्ये साध्ये

नयति पुनश्चायामवतिरूपितव्याप्तेः सराद्यथाश्रुतं त्यक्तम् । ननु मास्तु पुरपीयत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वोक्तिरवैशिता, तथापि पक्षधर्मतावच्छेदकत्वसाध्यव्यापकत्वस्योपाधिताघटकत्वोपगमे पुरुषीयश्यामव्यापकत्वाया शक्यापकत्वस्य सत्त्वेन नाम्यासिरित्यत आह हेतुपक्षधर्मतयैवेति । हेतुमतीतरविशेषाद्यादिप्रहसहकारणेवैत्यर्थः । हेतुमत्तया पूर्वतरेऽपि गृहीते महानस्तीयवह्नि भिन्नवह्निसापेक्षे महानस्तीयवह्नी लाप्यवह्ने वा पूर्वतो महानस्तीयवह्निसान्निध्येनानुमितेरद्वयापथाश्रुत नाहनम् । पक्षधर्मं सिद्ध्यति = व्यापकत्वानवच्छेदकत्वस्येणापि सिद्धयतीति यावत् । तथा च व्यापकता- नवच्छेदकत्वप्रकारकत्वमुमितौ निरूपणधर्मताप्रयोज्यमेव न तु व्याप्तिप्रयोज्यमित्यर्थः । प्रकृते च व्यापकत्वानवच्छेदकपुरुषीयत्वनिमित्तप्रदश्यामत्वस्य पक्षधर्मतावच्छेदकत्वोक्तिरिति सिद्धौ विमुपाधिः करिष्यति, तदसिद्धौ च कथं तद्व्यापकत्वमुपाधावगन्तव्यमिति भावः । पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तु न विवक्षाक्षमम्, घटः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यामन्वोपाधेरसहस्राहकत्वादिति ध्येयम् । अन्यथेति । पुरपीयत्वनिमित्तप्रदश्यामत्वविषयताया अपि व्याप्तिप्रयोज्यत्वे इत्यर्थः । पुरपीयत्वस्यापि व्यापकतावच्छेदकेऽन्तर्भावत्वादिनि शेषः । पुरुषपदस्येति । प्रतिज्ञादिवाक्ये इति शेषः । अव्यवच्छेदकस्य = अव्यवच्छेदकत्वस्य । अविशेषणत्वापातादिति । प्रयोगानर्हतायाऽघटोक्तजनो- चित्यापत्तेः । हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन पुरुषस्यैव मित्राननयत्वाधिरणत्वाविति भावः । एवञ्च श्याप्यादेशेऽपि यदा स्थितिशेषणत्वं न प्रमाणद्वयम्, तदा नतरां व्यापकादौ इत्यभ्युपग मेऽपि न क्षतिः । मित्राननयनेत्रादिगणकजलादिनिमित्तप्रदश्यामत्वस्य परम्परया मित्राननयवर्तिन- त्यवच्छेदाय पुरपीयत्वं विशेषणमित्याशङ्क्याह परम्परैति । मित्राननये इत्यादिः । साध्यतावच्छेदक- सम्बन्धस्याप्यर्थं बाध्यत्वात्समत्रायस्यैव तथात्प्रविक्षया कञ्जलादिदयामलत्त्वावृत्तिसिद्धौ पुरपीयत्वं न विशेष्यं यम्, सरागमिमां सरागिमरोचयमानस्य तु मित्राननयसंयुक्तदिव्यमन्त्रगतश्यामलत्वस्य व्याप्यवर्तमानादिना मित्राननयसम्बन्धिनः सिद्धिविद्यनाय विशेषणान्तरमपि प्रक्षेप्यमापयेतेत्याशयः । साध्यतावच्छेदकेति । न ह्येते व्यभिचारात् यस्य सोऽष्टव्यभिचारः, साध्यसाधनसम्बन्धोऽष्टव्यभिचारे येन तत्रमित्यर्थः, अदृष्टमप्रमितत्वम् । व्यापकत्वस्य व्याप्तिरूपककारणत्वे व्याप्तिवदितरानिवन्धन- दूपणपरिनिर्हीर्षेधामुक्तम्, तद्वच्छिन्नेऽप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपत्वे तु साध्यसाधनसम्बन्धस्याप- कात्प्रमितविधानमेव ज्ञाय । यच्च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविक्षया, अप्युपलक्षणम्, प्रकृते उभयव्याप्यव्याप्तेः परिहारादिति । नयेत्यत्र हेतुमाह मेति । भूदिति सम्बन्धः । कर्तादेरिति हेतौ पञ्चमी । अणुमुपादनम् । अणुर्नैतस्य स्थादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यपकत्वादिशयोद्भूतरूपवधमुपाधिः स्यात्, उष्मादौ व्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यापकताप्रदेशेऽपि प्रदीपादौ साध्यसाधनसम्बन्धाव्यापकत्वप्रदानं, अणु- द्युद्भूतरूपानावेन साधनाव्यापकत्वावच्छेदकं । भादिपदप्रयोगेण गन्धसाक्षात्कारकरणादेश्चानादौ पाधिवा- दित्ये साध्ये उद्भूतगन्धवशाद्देश्चैव तस्यैव प्रमेयत्वे साध्ये प्रथिवीत्यत्र चोशाधिप्रसक्तौ बोध्यः । ननु अणुगत्या अणुधर्मैः सत्येन तत्र साध्यसाधनसम्बन्धसत्त्वेऽणुगोपाधेरभावेन न तस्य साध्यसाधन- सम्बन्धावधारकत्वम्, तथा च न यत्र निरुपानिरपि तु ज्ञानानिर्वापत्तिः, सा च न दोषावहा, सोपाधिव्य-

भूदुद्भूतरूपवद्वैवादेरुपाधित्वम् । साधनेनापि च विशेषणतया निशेधेन यदि वैधेय-
 साध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यम्, तदा तस्य व्यभिचारशङ्काऽऽधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न
 स्यात् । अथ न निश्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वानिश्चिरेव, नहि प्रयोजनमात्राद्विशेषण
 मर्थवद्भवति, किन्तु निश्चिद्व्यवच्छेदादिति शरीराजन्मत्वमिवावर्तुं कत्रे व्यक्तमसिद्धौ
 पर्यवस्येदिति ।

ज्ञानस्य सद्देताविरूपकशोषणमादिति यदि केनचित्तमाद्भवते तदाप्याह साधनेनापीति । वस्तुतस्तवेन
 एतन् ज्ञानानिव्याप्तिपरिहातोपायभावेन परं प्रति चक्षुरादीं तत्रसत्त्वादिमाध्यात्ममय एवैयवधेयम् ।
 विशेषणत्वम् = उपाधिनिरूपितव्यापकतावच्छेदकताया । निवेशनेन = निवेशितेन । केवलेति पक्षधर्माव-
 च्छिन्नेत्यस्याप्युपलक्षणम् । अर्थ गौरवश्यादियत्र केवलस्यैव साध्यस्य व्यापकं सारनादिमत्वम्, साधन
 साध्यसम्बन्धस्यैवावसिद्धे, धूममात्रं बद्धेरिलादीं तु केवलसाध्यस्यापि व्यापकमार्द्रेणन साध्यसम्बन्ध
 सम्बन्धस्यापि व्यापकमेव धनः प्रत्यक्षो निभुवादिवादी तु बहिर्द्रव्यरूपवक्षधर्मावच्छिन्नस्यैव साध्य
 स्य व्यापकमुद्भूतरूपत्वम्, न तु साध्यसाधनसम्बन्धस्येति द्वयोर्व्यवच्छेद स्यात्, नचार्थं पुनस्तयो
 लक्ष्यवाचित्वस्यापिरित्यर्थं । व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्येति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नवोपादा-
 नाथ । स्वभावभित्तौ साधने साध्यत्वव्यभिचारप्रहणतयोर्यस्येति तत्रयं । उपाधिनियन्नेन साध्यव्यभि-
 चारनिश्चयजननाुपाधिसम्बन्धेन च साध्यव्यभिचारसम्बन्धेजननाहुभयसाधारणाय ग्रहेति । वस्तुतयो
 पापेति कदाचिद्व्यभिचारहातुप्रायकत्वसम्बन्धादव्याप्तिर्भावेति योयतानुपादनम् । विस्तारस्य
 तन्त्र । स्वाभावेन साध्याभावोत्पत्त्यं तु न लक्ष्यतावियामकम्, परं प्रत्यक्षो विस्तारविस्तृष्टे
 पक्षतृष्टुत्पन्नरूपसत्त्वानुपाधिवापत्ते, साध्याव्यापकत्वव्यतिरक्तताव्यवच्छिन्नावत्तेषु, तन्मते साधन
 व्यापकतापरि कथितुपाधित्वादिपुनं प्राक्, सन्निर्धर्मावधिरेषोकावत्तेषु, तत्र व्यापकत्वसन्बन्धे पक्षगत
 खसन्, रे वा तद्भावेन साध्याभावोत्पत्त्याममपादित्वमित्य व्यभिचारेत्यादिकतुक् न तु साध्या
 भावोत्पन्नत्वस्येति । प्रयोजनमात्रादिति । केवलसाध्याव्यापकस्य शाकपाकजावस्य सृष्टग्रह एव
 प्रकृते प्रयोजनम् । विश्लेषणमिति । कश्चिद्वन इत्यर्थं । अर्थवद्भवति = विशेषणलक्षणप्राप्त्य भावति ।
 अन्यथा व्यापणान् । व्यवच्छेदकत्वस्य विशेषणलक्षणप्राप्तावसिद्धेवैति भाव । व्याप्यतावच्छेदकत्वम
 प्रसिद्ध भवतीति वायं । इतीति । विशेषणत्वानुपपत्तावित्यर्थं । अकर्तृकत्वे साध्ये । असिद्धौ = व्याप्य
 तावत्सिद्धौ । यथा क्षिपिकर्तृकादारात्प्रत्यक्षादियत्र स्वरूपासिद्धिवाक्यमपि व्याप्तिप्रदानुपपत्त्यावच्छ-
 श्चेति व्याप्यतासिद्धिवाक्यस्यैव अर्थविशेषण इत्य हेत्वामासत्त्वानुपपत्तौ तद्वान्ति विशेषणप्राप्तकथा
 प्रयोजनप्रदायावय वा, तथा बहिर्द्रव्यव्यभिचारा बद्धव्यच्छिन्नव्यव्यापकत्वव्यभिचारित्वात्, बहिर्द्रव्य-
 सङ्घन्यवारकत्वव्यभिचारित्वादेत्यत्र धूमव्यापकत्वव्यभिचारित्वस्य धूमसम्बन्धव्यापकत्वव्यभिचारित्वस्य वा
 हेतुत्वसम्बन्धेन परिनिष्टे व्याप्यतामिदूथ प्रयोजनप्रदस्य वाऽऽशदक स्यादिति । व्यक्तमसिद्धौ । पर
 व्यञ्जितम् — साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकतावच्छिन्नव्यभिचारित्वव्यतिरक्ततावच्छेदकतावच्छे-
 दकतावच्छिन्नत्वमुद्भूतसाध्यव्यापकतावच्छेदकतावच्छिन्नव्यभिचारित्वात् । तादृशावच्छिन्नमावच्छिन्नहेतो
 मुद्भूतावच्छिन्नव्यव्यापकतावच्छेदकतावच्छिन्नव्यभिचारित्वमपि नैवैयर्थ्यमिति स्वकर्मोत्कल्पितपरिभाषा
 यावन्नास्तिप्रमाणमात्रमुक्तिर्नर्देव्येति, तदुक्तं सङ्घटनेनानुभूतमतेऽव्यापकत्वव्याप्यतावच्छिन्नव्यभिचार-
 त्वमपि साध्यव्यापकतावच्छिन्नव्यभिचारित्वमिति । इदन्तु प्रोध्यम् — यदि

विज्ञाभासे केवलव्यतिरेकिणि पक्षधर्मं हेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्याति-
रिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वा'दित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यम्,
नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्तं वर्तते तस्य पराभिमतस्य
पक्षचित्सिद्ध्यापत्तेः । व्यतिरेक्यात्तामुपाधिश्चेत्तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य

धर्मव्यभिचारी आर्द्रमन्थनव्यभिचारित्वादिनि निश्चित्य व्यभिचारोत्पन्नान्मुपगमे न वैषम्यंशङ्कावकाशः,
'उपाधेर्यापकत्वादिनोपन्यासस्यानुकूलनकर्ममात्रप्रदर्शकत्वात्, नचोगाधेः साधनावच्छिन्नसाध्यवस्थापक-
तया साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकतया धोपन्यासे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यभिचारस्तदुपसम्बन्धव्यभि-
चार एव वा सिद्धयेन्न तु शुद्धसाध्यव्यभिचार इति वाच्यम्, साधनाव्यभिचारित्वेन हेतौ विशेषणीयतया
शुद्धसाध्यव्यभिचारस्यैव साध्यत्वसम्भावदित्यन्यत्र विद्वन् । नरमात्पूर्वोक्तस्थलेऽप्यसिरेव दूषणं सारमिति ।

ननु यद्वर्मेविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्वर्मेविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यादिप्रकारान्तरविश्लेषार्थं
गोलाव्याप्ति, शुद्धसाध्यव्यापकस्थले किञ्चिद्वर्मेविशिष्टसाध्यत्वेन व्याप्यत्वाभावेऽपि तद्विश्लेषेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपतद्व्यापकत्वसम्भवादित्यादावत्र "एतद्धर्ममपि विशेषणीय"मित्यादिप्रसङ्गं
निवेदितदोषाणां सत्ये एवाह विश्वेति । आभासे पक्षधर्मं इति । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टः सद्धेतु-
रेव, असद्वीण्यधोदाहरणे मानामावादिस्थावेदितम्, एवञ्च पक्षधर्मताविशिष्टे अभासत्वं व्याप्यभावं प्रयु-
क्तमेव वाच्यम्, नचानौषधिकत्वे सति व्याप्यभाज इत्युपाधिरवश्यं वाच्य इति सूचनार्थमेव विशेषणे इति ।
केवलव्यतिरेकिणीति । असत्त्वपक्षो हि केवलव्यतिरेकीति तत्र साध्यव्यापकतानिश्चयो दुर्घट, अन्यथा
केवलव्यतिरेकित्वव्याकोपात्, पक्षे तु साध्यं सन्दिग्धमेवेत्युपाधिलक्षणामवृत्तिप्रदर्शकमिदं विशेषणम् ।
जीवच्छरीरमिति । मृतेऽपि लोकव्यवहारानुसारेण शरीरत्वोपगमात्तत्रेदितिविशेषणं न व्यर्थम्,
पक्षतापच्छेदकान्छेदेनानुमितानासिद्धिवाचनान्, अत एव जीवच्छरीरं सामकं प्राणादिमत्त्वादिति
व्याप्यार्थिकमव्यादौ प्रयोगे ददनने एवञ्च चैत्येपर क्षितत्वस्य मृतसाधारण्यान्मृते शरीरत्वानुपगमो मोक्षित
इति भावः । शृथिव्याद्यष्टकामात्रव्यतिरेकं द्रव्यं प्रकृतम्, अनेकेति विशेषणमाभासत्वसम्बन्धे, स्वकृत्तिसु-
खाद्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साप्यता, न तु संयोगेन, अनेकविभुजीववादे सिद्धसाधनान् । तादृशानेक-
द्रव्याणां चामनां नानाशरीरेषु प्रत्येकं प्रसिद्धानामेवत्र साध्यतेति नामसिद्धसाध्यता । व्यतिरेक्यनुमा-
नात्मनि = असत्त्वपक्षे । क्वचिदिति । पक्षे वा तद्विच्छेदे वेद्यर्थं । उभयथापि नैषापत्ति, अपसिद्धा-
न्यात् । ननु व्यतिरेकसद्व्यापारेणान्यव्याप्यसिरेव गृह्यत इति मते एवाहुनानुपपत्ति, व्यतिरेक्यात्प्रसिद्धोप-
गमे तु साधनाभावरूपसाध्यव्यापकत्वं साध्याभावरूपसाधनाव्यापकत्वयोदायोपाधिलक्षणसम्बन्ध-
यन्तुनस्तु नोक्तमतेऽनुपपत्ति, साधनाभावरूप साध्याभावरूपव्यापकत्वे साधनस्य साध्यव्याप्यत्वानुप-
पत्तेरित्याशयवानागतइते व्यतिरेकन्यासाधिति । व्यतिरेकस्याहौ यत्साध्यमत्वेन प्रविष्टं साधनव्यतिरे-
कव्याप्यत्वेनाभिमतं साध्याभावरूपं तत्रैवेत्यर्थं । तत्रोपाधिश्चाप्यव्यवसम्बन्धेन तथैव तद्व्यापकत्व-
स्योपाधौ सम्भवात्, प्रकृते च नैराभ्याभोगाद्यतनत्वादिकमुपाधि सम्भावयते घटादौ तस्य प्राणादिमत्त्वा-
भावरूपसाध्यव्यापकत्वनिश्चयान्, साधनाव्यापकत्वं तु तस्य सन्दिग्धम्, तादृशानेकद्रव्यामावस्य जीव-
च्छरीरभोगापरतत्त्वाद्यवयवनि सन्देहान् निश्चये तु साधनाव्यापकत्वमपि निश्चितमेवेति भावः । व्यति-
रेके यद्व्याप्यं-साधनव्यतिरेकित्वेनिरुपन्यासितमद्यत् साध्याभावरूपत्वं साधनं । तस्य व्याप्य उपाधि =
उपाधिलक्षणस्य व्याप्य एव मन्तव्यं, ननु तद्विच्छेदः, तद्व्यापकत्वं त्वत्तत्तद्व्यवसम्बन्धेन, साधनाव्यापकत्व-
त्वेन । अन्यथा = साध्याभावरूपसाधनविच्छेदव्यवसम्बन्धोपाधुपगमे । अन्यत्वे = अपि त्रये, अतः भाव्य-
नतर्पदुर्धलाप्रसम्भव । साध्याव्यापारत्वे = साध्याव्यापकत्वव्यवसम्बन्धेन । अयमभाव-विशेषो हि परम्परा-

उपाधिरवश्यं मन्तव्यः, अन्यथापाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरित्युपाधिर्व्यतिरेकव्याप्त्य-
वश्यम्भावस्याभ्युपगम्यतयोपाधेर्यद्वेषापकं तद्व्यतिरेकं उपाधिरव्यतिरेकस्य व्याप्यतया
मन्तव्य इति परसत्यापत्तिः, असमव्याप्तिकयोरेव्यव्याप्तिसाध्यसाधनभावपैररीत्येन
व्यतिरेकव्याप्तेरिति । न च दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यम्, हेतोः पक्षधर्मत्वस्थितौ
व्याप्तिसत्त्वर्थं त्वयोपाधुपगमध्रौव्यात् ।

भावव्याप्यत्वमसामानाधिकारणपर्यवसन्नम्, नचावृत्तिरुपाधिरिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतिषेधितानुक्तसाध्याभावात्सामानाधिकारणस्य तस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकारण-
मेव वक्तव्यम्, तच्च न पक्षे वक्तुं शक्यम्, तत्रोक्तसम्बन्धेन साध्याभ्युपगमप्रसङ्गात्, उगधेस्तथाभा-
वाच्च, किन्तु तद्व्यतिरेके, तथा च केवलव्यतिरेकित्वव्याप्तीप इति । वस्तुनस्वपसिद्धान्तापादनमेव
विवक्षितम्, असद्धेर्ता केवलव्यतिरेकित्वव्याप्तीपविभीषिकाया असम्भवात् । एतेन—स्वप्रवाशप्रस्तावे
केवलव्यतिरेकित्युपाध्वसम्भ्रमप्रदर्शनावसरे तस्यप्रदीपिकायां "साध्यमन्त्रावे मां भूदुपाधिः साध्या-
भावे तु भवित्यतीति ग्रन्थेनान्वयव्याप्त्यानुपाध्वसम्भवेऽपि व्यतिरेकव्याप्त्यानुपाधिसम्भवमादाह्य 'यत्रो-
पाधिर्मिन्न तत्र साध्यं नास्तीति साध्याभावरस्य व्याप्यत्वेनोपाधिरेच्छेद' इति प्रकृतग्रन्थसमुत्थितम-
भिधाय 'अन्यथापाधिमन्त्रावेऽपि साध्याभावोऽध्यापकेतया न वर्तते चेदुपाधिसन्त्रावे साध्यं स्यात्
तच्च न पक्षे, तत्रोपाधिमन्त्रावे तस्य साधनव्यापकत्वप्रसङ्गादिति यदुक्तं तदसङ्गतं द्रष्टव्यम्,
व्यतिरेकव्याप्ती साध्याभावरस्य साधनतया प्रविष्टत्वेनान्वयव्याप्त्यासाधनव्यापकत्वात्प्र-
सङ्गात्सामानाधिकार्यात्, व्यतिरेकव्याप्त्यासाधनव्यापकत्वप्रसङ्गस्तु नैवास्ति, पक्षे साध्या-
पाध्याः सामानाधिकारण्योपगमे साध्याभावात्प्रसङ्गात्साधनस्य वृत्तौविरुद्धतयाऽसम्भवात् तस्मिन्सा-
धनव्यापकत्वप्रसङ्गस्थाने परं प्रति पक्षे स्वप्रकाशवस्वीकारप्रसङ्ग एव तत्र दातुमुचित इति सुधीनिर-
धेयम् । नन्वस्तु साध्याभावरव्याप्य एयोपाधिः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह इत्युपाधीति ।
इतिपदेनोपाधेः साध्याभावव्याप्यत्वस्थितेः परामर्शः । सा च व्याप्यतया मन्तव्य' इत्यत्र हेतु' ।
व्यतिरेकव्याप्यत्वव्यवस्थास्येति । व्यतिरेकिण एव धर्मरूपोपाधिवम्, तथैव तदभावस्य तद्व्यतिरे-

भवतु या काचिद्व्याप्तिनाम्, तत्सत्त्वं एवानुमितिभावात्तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या, तत्तद्वात्मश्रयः, तत्रैवे चानुगमाधिनिगमो स्यातामिति ॥ इति व्याप्युपाधयोः खण्डनम् ।

अथ-पञ्चताखण्डनम् ।

व्याप्तिपञ्चधर्मते अनुमिति भावयत इति वदन्ति, तत्र कोऽयं पक्षो नाम यद्धर्मत्वं पञ्चधर्मत्वम् । सिपाधयिपितधर्मा धर्मोतिचेत्, सिपाधयिपा हि प्रतिपिपादयिपा वा स्यात्प्रतिपित्सा वा, श्राये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः, द्वितीये चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।

चावश्यमुपाधिरिति वदता । एतेर्नकेनैव चेतनेन प्राणादिमत्त्वस्य हेतोरुपपत्तेरप्रयोजनत्वमेवात्र दोषान्तरमित्यपि प्रतिवदितम्, उपाध्यनिरूपणोऽनौपाधिकत्वस्येवानुकूलतर्कत्वेनाप्रयोजकत्वोत्पत्तेरसम्भवादित्यावेदितत्वात् ।

“दास्ये चानेकहेतुनिर्ण दोषाय कथास्त्विव । सिध्यः कश्चित्कविकिञ्जिदनुस्मृत्याभिधास्यती”ति न्यायमनुसृत्याह भवतु चेति । तत्सत्त्वे एवेति । अव्याप्येऽपि व्याप्तिश्रमेणानुमितिदर्शनाद्यद्यपि व्याप्ति एभिश्चरन्नुमितेः, वस्तुगथा साध्यवति व्याप्तिप्रमाधीनानुमितेरपि प्रमाद्यदर्शनाच्च सद्नुमितिरेपि, तथापि यादृशानुमितेर्व्याप्तिप्रमितिक्रम्यतया व्याप्तिप्रयोज्यत्वं तादृशानुमित्यभिप्रायेणार्थग्रन्थः । तस्याः = तत्रिरूपिता, अनुमितेः = अनुमितिनिष्ठा । अत्रव्याप्यता यदि समवायेन, तदा व्यापकता स्वप्रकारकप्रमितिसमवायितया, यदि तु व्याप्यता स्वजनकतावच्छेदकप्रकारतया, तदा व्यापकता स्वरूपसम्भवेन । व्याप्तेः साध्यसाधनादिभेदेन भेदानभ्युपगमे आह आरमाश्रयइति । व्याप्तिनिरूपितव्याप्तेः तादृशानुमितलुपगमे निरूप्यनिरूपकभावस्यैकतादृशचरत्वेनताश्रयात्, रूपभेदेनापि तस्य विशिष्टशुद्धयोर्भेदादिविकल्पेनानन्तरूपान्भ्युपगमप्रसङ्गेन च पूर्वं निरस्तत्वात् । एवं व्याप्तौ प्रमेयत्वादिव्याप्तेरावश्यत्वेनाध्यात्माश्रयो द्रष्टव्यः । तद्धेदे = साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदे । अत्रनुगमेति । अत्र यद्धर्मत्वं तद्वैतं प्रवृत्ते “कथं श्रयगन्तव्यमित्येव साधयितुमर्हसि”ने”ति पट्टिकव्याप्याध्यात्मावेदितम् । तदेवाभिप्रेत्यवितिगमोऽप्युक्तः, अनुगामानुगमपक्षयोर्वितिगमकाभाव इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि गुणदोषयोः सद्भावस्योक्तत्वात्, तथाचानिवचनीयतेति भावः । इतिखण्डनशारदायां व्याप्युपाधयोः खण्डनम् ।

भावयतः = प्रयोजयतः, व्याप्ते पक्षतोपलक्षितधर्मोत्पत्तितयाश्च ज्ञानस्य पक्षतायाश्चानुमितिजनकत्वेन जनकजनकतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वस्य तास्यपक्षतेः । कोऽयंपक्षः = केयं पक्षता । यद्धर्मत्वं = यदाश्रयधर्मत्वं । धर्मोति । कर्मघात्यपूर्वपक्षत्वेन केवलपूर्वपदत्वोपपत्त्याऽनिच्छसम्भवः । धर्मपदे च स्वरूपपरम्, तथाच तद्धर्मोतिच्छोदककतद्धर्मोतिच्छान्तियेकतत्पुरुषोयसाधनेच्छा तद्धर्मोतिच्छोदककतद्धर्मोतिच्छान्तियेकतत्पुरुषोयानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । तेन त्रित्यादिभ्याःपक्षानुमितौ सिपाधयिपितसाध्यपरस्य पक्षोऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, स्वविषयीभूतविशेष्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वसम्भवेन तदशापर्वतादौ पक्षव्यवहारनियामकत्वलाभात् धर्मोत्युक्तम् । चेच्चिन्तु—सिपाधयिपित साध्यंरूपो धर्मो यस्य पुरतस्य स तथा, धर्मो = पुरुषः पक्षतावात्, अनुमितिपक्षतपोः पुरुषे सामानाधिकरन्धेन कार्यकारणभाव, इदं च न पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तकणनम्, तेन पर्वतादावस्याभावेऽपि न क्षतिः, अनुमित्युदेरपरत्वं तु पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवमनन्तधारितधर्मा धर्मोतिपादिवद्दमागलक्षणेऽपि द्रष्टव्यमिहाह । प्रतिपिपादयिपा = अनुमिमापयिपा । प्रतिक्षिता = अनुमित्ता । स्वार्थेति । परस्य प्रतिपादनीयस्य तजामावादिताभावः । असुरभिगन्धानुमेयेति । असुरभिगन्धहेतुक्यर्थः । परार्थेऽनुमितौ विनाशु

मिथ्यनुदयस्येष्ट-नमिभ्रेत्य स्वापेभ्युक्तम् । अग्रनिमित्ततवियपकानुमितिमात्रस्योपलक्षणमिदम् । तथा च व्यतिरेकप्रथमिचारात्त्रोक्तपक्षता कारणम् । भगवद्विच्छामादाय पक्षतासम्बन्धिस्तु नेदशस्थले, तस्या निःशयतया सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमित्युपादायत्तेरितिभाव । ननु तादृशानुमितिसामान्यतावच्छेदकं सिद्धयुक्तरानुमितिव्यतिरेकमिति श्लोकदोषे, अथैवमनुमितिःसाया अनुमितिविदोषे प्रत्येव हेतुत्वात्तां त्रिनापि सिद्धि-दशायामनुमितिसामान्यं स्यात् । न च त्रितोषसामग्री चित्ता सामान्यसामग्र्या कार्यान्तर्जकत्वात् प्रकृते च तत्तदनुमित्युपादकनत्तत्परामर्शव्यक्तानां विरोधसामग्रीःवात्तदभावादेव नानुमितिसामान्यापत्तिरिति-वाच्यम्, "कदाचिदनुमित्युत्पत्तिफलैरेषि तत्तत्परामर्शरूपविशेषसामग्रीसम्भवेनानुमित्यन्तरमप्यनु-मित्यापत्ते", क्षणविशेषविरहस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वोपगमे तु गौरवं क्षणविशेषाणामेव सर्वत्र कारणत्वसम्भवेन कारणान्तररूपनोच्छेदप्रसङ्गश्चेति चेत्, सिद्धयुक्तरानुमितौ सिद्धयभावस्य हेतुत्वान्तरकरणान् । न च कार्यकारणभावाद्द्वयप्रसङ्गाद्गौरवम्, अनुमितिसाविहविशिष्टसिद्धयभावस्य हेतुत्वरूपत्वे एव गौरवाधिक्यात्, त्रितोषणविरोधभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्द्वयस्य गुणसारी-रस्य स्वयोपगमस्यत्वादिति चेदत्र केचित्, सिद्धयुक्तरानुमितित्वं हि सिद्धयव्यवहितोक्तरानुमितित्वम्, सिद्धयव्यवहितोक्तरत्वञ्च यथा स्वभावसाधिकरणसमव्यवसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमव्यव-साधिकरणत्वरूपं तथा विनिगमनाविरहात्स्वाधिकरणसुखवृत्तित्वे सति स्ववृत्तिप्रागाभावप्रतियोगित्व-रूपमपि, अधिकरणत्वं वृत्तिस्वञ्च कारिकेन प्राक्यम् । स्वस्य स्वाव्यवहितोक्तरत्वप्रसङ्गाभावात् त्रितोष-दत्वम् । एवं सुखपदस्थाने तु त्वादिपदप्रक्षेपेण निर्वाच्यम् । सुखदुःखेच्छाद्वेपप्रवृत्तिनिवृत्तिद्वन्द्वानौ सप्तानामेव क्षणद्वयमात्रवस्थायितया विनिगमनाविरहेणोक्तरानुक्तरत्वव्यवहितोक्तरत्वैककार्यकारणभा-वप्रसङ्ग, तस्मादनुमितिसाविहविशिष्टसिद्धयभावस्यैव पक्षतासमुचितमिति । किन्तु तस्यापि पक्षताव-च्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिव्यतिरेकसिद्धिपटितत्वेन तद्भेदेन पक्षताया भेदात्पृथक्कार्यकारणभावस्वावद-कामात्रानुमितिमात्रमपि पक्षता हेतु, यदक्षसाध्यकरामर्शकालीनसिद्धिदशायामनुमितिसात्र पक्षताया अनुमितिहेतुताभावेऽपि क्षतिरिहान्, पक्षताया-कारणताकञ्चननिर्वाहस्य सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युत्पादस्य तत्रानान् । किञ्च यत्र तत्साध्यरूपस्यै सिद्धयन्तरं कदाप्यनुमितिनं जाता, तत्रेच्छानिवेदो प्रयोजना-भावेन सिद्धयभावस्यैव पक्षताव-वाच्यम् । अनुमितिसाधक 'अनुमिन्याम्, प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञेनं ज्ञानं मे जायता'मित्यादिरूपाया बहुविधाशक्यतयाध्यकरस्यले एकविधाऽनुमितिसाया उच्यतेनानुमितित्त्र तादृशानुमितौसैव पक्षता, साध्यविशेषकानुमितौ तु साध्यज्ञानाभाव एव-सा, साध्यज्ञानमात्रस्य तत्र विरोधिवादिनि दुर्वाराननुगमपद्धतिमान्सा या । यस्तुतरप्यनुमितिसा न तत्रप्यनुमितौ हेतुमानाभावात् । तद्विपक्षेच्छा हि त्रिषिष्यसाधनसमादाने ढरयुज्यते, न तु कश्चिदनुमितिसन्तीयेतावता सिद्धिकालीनसमा-मर्शोऽनुमितिं ज्ञतयेत् । इच्छया वस्तुनिर्णय विपर्ययवस्तुमहायोगिता अत्र एव वृत्तिरूपितसाध्यता-व्यविषयतापर्यवस्यस्य स्वेच्छापीनवृत्तिसाध्यत्वस्य विषेयताप्रयोजकस्य ज्ञानेऽभावेन तस्य न विषेयत्व-मिति मल्लमीमांसकानामुदाह । यदाहुर्भन्निष्काह "नहि ज्ञाने साध्यताव्यविषयता करिणत्प्रवर्तते । ननु बाधकालीनमिच्छाजन्य ज्ञानमाहार्यं प्रसिद्धमिति चेत्, तादृशविषयताविशिष्टाहार्णव्यवृत्तेर्ज्ञानाभा-वात्, अतएव तादृशविषयतावच्छेदेनैव ज्ञानाभावात् कल्पने, यदाहार्णवृत्तौ तादृशविषयतावद-व्यविषयता ज्ञानार्थावस्तुमर्शो लोकात्म, इच्छाजन्यज्ञानत्वेन तार्किकसमने तु तादृशज्ञानां विनिष्य हेतुशरारस्येष्टकालप्रमाणत्वं तत्र हेतुत्वप्रमाणमिदम्, अत एव तस्य न प्रमाणमपि, अन्यथा तत्पूर्व-मितिद्वयसंवापाद्यनन्यव्यक्तानां ज्ञानहेतुतां कल्पने महागौरवात्, अनुमित्यादाविच्छाजन्यवकल्पनं तु प्रदिशतामत्रम्, सिद्धेः मनिष्यवच्छेदे एव गौरवेणानुभवेन च मापाहराती विशात्"दिति । एतेन-

पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि बह्व्यादिलिङ्गकवह्व्याद्यनुमित्सा तारशानमित्युपस्था तत्र तादशा-
 नुमित्साया कारणत्वात्प्रभवान् प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य तत्र कारणत्वोक्तौ चानुमित्सासत्त्वेऽपि सत्या
 प्रत्यक्षादिसामग्र्यामनुमित्यनापत्ते, न चेष्टापत्ति, अनुमित्साया उच्येतत्त्वस्य तवापि सम्मतत्वात्,
 बह्व्यादिलिङ्गकवह्व्याद्यनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य तत्र कारणत्वे तु गौरवम्, पक्षता-
 हेतुत्वमते तु तादशानुमित्तेरिच्छानियतत्वात्कालोपस्था इच्छाया एव तत्र हेतुत्वम्, सैव च तत्र पक्षता,
 अन्यथा साध्यस्य च तत्र लिङ्गतया तज्ज्ञानस्य प्रागपेक्षणीयत्वासिद्धिश्चिन्तयादनुमितिनं स्यादिति-
 चालालापयितम्, इच्छाजन्यत्वस्य ज्ञानेऽप्रामाणिकत्वादिति । एवञ्चानुमित्सा विनाऽपि प्रत्यक्षादिसा
 मग्राविरहे सिद्धप्रयामाऽपि परामर्शः प्रसूतेऽनुमित्तिम् । सति चेत् सिद्धवभासोऽपि न काप्यनुमितौ हेतु,
 परार्थानुमानस्य चार्थान्तरविधयेव सिद्धसाधनं दूषणम् सिद्धेऽर्शे आकाङ्क्षाविरहादिति न तस्य
 कथायामनुमानवप्रसङ्गः । नच सिद्धवभासस्यानुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरमुपलब्ध्यतिरेव कृतो गौरवयते
 इति वाच्यम्, उपलब्ध्यतिरेव रत्नोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वात्, प्रागभावस्याप्रामाणिकत्वेनान्यत्राप्युपलब्ध्य
 पुनरत्वाद्धारणायस्या एव गतेरादत्तव्यत्वात् । यस्तु-समानविषयकव्यक्षसामग्रीदशायाऽमनुमित्यनु
 स्यादाद्बह्व्यादिप्रत्यक्षजनकत्तत्तदसाधारणकारणव्यक्तीनामेव बह्व्याद्यनुमितिरोधित्वं वाच्यम्, काला-
 दिसाधारणसामग्र्यास्तथात्वे गौरवात्, तथा च बह्विष्यु सयोगादिव्यक्तीनामेव बह्व्याद्यत्प्रकृषिरीपणा
 दिविषयकतया बह्विमत्ताप्रत्यक्षहेतुतां पर्वतो बह्विमानित्यादिसिद्धिव्यक्तीनामपि तादशानुमितिरोधि-
 त्वमावश्यकम्, विनिगमकाभावात्, एवञ्च तत्रैव पर्वतो बह्विमानित्याकारकनिश्चयत्वेनानुगत रूपेण
 तत्सिद्धिव्यक्तीना तादशानुमितिरोधित्वं कल्प्यते लाघवात्, ननु सत्तरिसिद्धिव्यक्तित्वेन गौरवादित्य
 वर्यं पक्षताऽनुमितिहेतुरिति, तदुच्यते, विशिष्टद्वयत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावस्था-
 प्रामाणिकत्वात्, विशेषगविशेषणान्या युगपत्संविद्यते प्रत्यक्षोपपत्ते, घटस्यापि कबिद्धिशेषणत्वेन
 तज्ज्ञानापदविशिष्टद्वयत्वेनापत्तेरुच्यते । आह च शिरोमणि — विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेषणज्ञाना
 दैरपि कारणतापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वा”दिति । एवमेव विशेषणतावन्तेदकप्रकारकज्ञानस्यापि न
 विनिष्टैविशिष्टद्वयौ कारणता, अवश्यहृत्सैविशिव्य कार्यकारणभावेर्योपपत्ते । निवेदित्वैतद्बह्व्या पुरा ।

पक्षता-सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावस्य पृथगनुमितिहेतुत्वमते सिद्धव्या
 त्मकपरामर्शनिष्ठतज्ज्ञानत्वधर्मितावन्तेदकप्रामाण्यग्रहाभावानामपि पृथक् हेतुनाया आवश्यकत्वेन
 महागौरवम् सिद्धे. प्रतिबन्धकत्वे तु तादशपरामर्शस्य सिद्धव्यातमक्त्वादेव न दोष इति, तदुप्यपरात्म
 सिद्धिश्चत्त्वेऽपि प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहदशायाऽमनुमितेरानुभविकत्वं श्रुवाण कथमिव गौरवापत्त्या विनी
 पणीय स्यात्, गौरवपत्त्याऽनुमानावधेहेलनाया अनोच्यमान् अतएव गुरुगामिव नव्यानामपि पक्ष
 ताया अनुमित्यहेतुत्वं नवीनैः कवलानवधिप्रान्येऽभिहितम् । यस्तुतस्तु गौरव तवापि समानम्, च
 सिद्धव्यातमकपरामर्शानां दूषो र्त्न ह्यादिविशेषणतावन्तेदकप्रकारकाणां रक्तवाचशोऽप्रामाण्यग्रहा
 स्कन्दनत्वे तदुत्तर रत्नैः सिद्धिविशिष्टैविशिष्टप्रत्यक्षादेवार्णाय तत्तदप्रामाण्यग्रहप्रतीना तादशाविशिष्ट
 वैशिष्ट्यप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायाऽप्येव कल्पनीयत्वात्, सिद्धेऽनुमित्यप्रतिबन्धकतामते तु तत्र बह्व्या
 नुमित्तेर्योऽपत्ति अभ्यत्र क्लृप्तेन भिन्नविषयकानुमितिसामाया प्रतिबन्धकत्वेन तत्र रक्तत्वादिविशिष्टे
 तिष्टप्रत्यक्षाद्यसम्भवादिति । यसाध्यकसिद्धिपरामर्शदशाया वस्तुन्तरेऽपि न कदाप्यप्रामाण्यग्रहा-
 स्कन्दनं तत्रैवोक्तमोण पक्षताहेतुत्वव्यवस्थापनमित्यभिधानं तु सर्वज्ञस्यैव शोभते, तादशास्थलस्य
 विविच्य दर्शयितुमशक्यत्वात्, तादशास्थलसम्भवात्वाया तु गौरवस्यापि सम्भावनेव स्यात्तु निश्चय,
 तस्याध्यायकिञ्चित्करत्वम् । अत एव परामर्शरीचिष्यादी विशिष्टपरामर्शत्वानुमितिकारणत्वे गौरवसम्भ

न चानवधारितधर्मा धर्मा पक्षः; हेतुमत्तयाऽप्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावा-
सम्भवान्, अथधारणे चानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः । न चानवधारितहेतुविषयधर्मा
धर्मा पक्षः, तथाहि—केनानवधारितधर्मा, न ताद्यदनुमानप्रयोक्त्रा, स्वयमज्ञाते परं प्रत्य-
प्रयोगान् । प्रतिवादिनेति चेन्न; प्रतिवादिद्विदितेऽप्यर्थं वादितया परस्परविद्योत्कर्षनिर-
पणार्थमनुमानदर्शनात् । तथाऽनवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं चादिप्रयोक्तव्य-
हेतुविषयगोचरं वा, नाद्यः, अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयवहुतरापरधर्मान-

वनायाः प्रनिवन्धकत्वमाहात्म्यं “सम्भाव्यतां न तु सम्भावनं प्रतिबन्धकं”मित्युक्तम् । किञ्च पर्वतादौ
वधं पक्षव्यवहारनिदानत्वमस्याः पक्षताया इति वक्ष्यम्, स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्य
तावच्छेदकव्यवहाररूपपरम्परासम्बन्धेनेति तु न वक्तुं युज्यते, परम्परानां संसर्गाताया अप्रामाणिकत्वात् ।
अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव पक्षव्यवहारनिधानकमित्यपि न, वक्ष्यचित्तुंसः सिद्धिसत्त्वेऽपि
न स्यच्चिदपरस्यानुमित्युद्देश्यत्वमादाय पक्षव्यवहारप्रसङ्गान्, नचैतद्भवतामिष्टं, यदाह “सिद्धसाधनस्थले
पक्षव्यवहाराविरहेण”ति । अनुमितौ तत्पुरुषीयत्वादिनिवेशे तु न पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवोऽनु-
गमान्, अनुगतत्वेव तथा चान्, अतएव सर्वनामस्थलेऽपि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तानु-
गम भावधीयते । नचाऽनुमितिव्यव्य निरर्कं विना तदाभयोद्देश्यत्वनिरूपणसम्भवः, तस्य च जातिव्या-
प्यथा वा न निर्वचनसम्भव इत्युपपादितमिति शम् । न चानवधारितेति । धर्मनिष्ठनिश्चयीविषय-
तानिष्ठविषयतानाभ्यां पक्षत्वमिति यथाश्रुतायः । साध्यत्वेव हेतोरपि धर्मत्वाद्युक्तपक्षतास्य हेतु-
मतावगाहिपरामर्शस्य तादृशपरामर्शस्यै चोक्तपक्षताया असम्भवेनानुमिति न कदापि स्यादित्युक्तव्य-
णमसम्भवो याह हेतुमत्तरेति । अनुमानोदयनिदानस्य = अनुमित्युत्पत्तिकारणस्य परामर्शस्य भावा-
सम्भवान् = पक्षतया समवधानासम्भवान्, अवधारणे वा = हेतुमत्तयाऽवधारणेऽप्युक्तपक्षताया असम्भ-
वेन तयोः समवधानासम्भवादित्यर्थः । धर्मपदेन हेतुविषयो विवक्षितः, तावत् च हेतुव्यापकत्वम्,
व्याप्यव्यापकत्वानदक्ष भेदगर्भं एव प्राचां सम्मतः, नहि स्वं स्वागमानं स्वाप्नोतीति व्यवहारः, अत
एवोक्तव्याप्यार्थः प्रतियोगितद्वयान्वेतरसकलतनुपलम्भकालीनत्वमिति योग्यतानिरुक्तौ प्रतियोगिभेद-
पृथग्निवेशितः, अन्यथा प्रतियोगिनोऽपि तद्व्याप्यतर्कवोपादानसम्भवेन तदसद्भवेः स्पष्टवाच्यता च
लोकदोष इत्यावाह्यां सामर्थ्यं नचेति । अज्ञाते = पक्षे साध्यत्वनिश्चये । निश्चयवत्त्वस्य कथानः पूर्व
धर्मविषयव्यापकपरीक्षादिना सिद्धत्वाभिहितयोरेव वादेऽधिकार इति भावः । वस्तुनस्तु कथाप्रवृत्तेरभि-
मानिष्ठनिश्चयेनाप्युपपत्तेर्नानुमानप्रयोक्ता साध्यं पक्षे विहितं तत्र स्थलेविशेषे एवास्यासिद्धं इत्या ।
प्रतिवादिदिदिनेऽप्यर्थेऽनुमानदर्शनादिव्यवयः । वादितया = परम्परत्वादिनिज्ञादिभावात्प्रमाथित्य । निरूप-
णार्थं = बोधनार्थः । तनु मिद्धिस्थले यद्यनुमितिरननुमितिसर्वव, अनुमितिसाधुतरानुमितौ तु न पक्षता
हेतुविषयि नायं दोषः, न च तथाप्यन्यदीयमाप्यनिश्चयविषयव्याप्यतासम्भवोऽप्यासिद्धेति कारणम्, लक्ष्ये
लक्षणार्थेऽतिनिश्चये च तदनुदीयव्यवस्थाप्युत्तरादेववादिन्यतो दृग्गान्तराभिधानार्थं विकल्पवति तथेति ।
यदिह्यदिदिनि वादिप्रयोक्तव्येति च हेताव्येति । तथा च यत्किञ्चिद्धेतुव्यापकनिष्पत्तयुक्तविषयविषय-
विषयताविरुद्धविषयताविरुद्धत्वं वा वादिप्रयोक्तव्यहेतुव्यापकत्वादिर्कं वा विवक्षितमित्यर्थः ।
तत्राद्येऽनुपपद्येति । अन्वयार्थं तत्राद्येऽनुपपदेन प्रादात्, धर्मपदेन चाभिप्राय्यमात्रम् । धर्मादेनाऽपि
साध्यते परं तस्य पक्षव्यवहारविषयव्यवसङ्गादित्यर्थः । तथापि = हेतौ वादिप्रयोक्तव्यनिवेशोऽपि ।
तत्रमहात्वं = मिद्धिदशायामपि धर्मादिनासिमापने पक्षव्यवहारव्यवहारादित्यर्थः । तत्र

वधारणाद्भूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तथापि तत्प्रसङ्गात्, तद्दुष्टे-
नामपि चादिप्रयोज्यत्वात्, असाधारणविषयज्ञानानुगमात्, इतरेतराश्रयदोषाच्च,
पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात्, व्याप्तपक्षधर्मस्य हेतुत्वात्, हेतुना च पक्षनिरूपणात् ।
स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षत्वाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात्, विरुद्धहेतौ च
पक्षधर्मत्वाभावप्रसङ्गात्, तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात्, हेतोरेव साध्यविपरी-
तव्याप्त्या दुष्टत्वात् । एतेन—सन्दिग्धसाध्यधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः, साध्यत्वञ्च स्वपरा-
र्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति— निरस्तम् । इति पक्षताखण्डनम् ।

अथ पक्षधर्मताखण्डनम् ।

अथ तु वा यः कश्चन पक्षः, केयं पक्षधर्मता ? पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिका-
दीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात्, विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरि-

हेतुमाह तद्धेतुनामपीति । अन्वयतिरिक्तस्य व्याप्त्यानामपीत्यर्थः । चादीति । कश्चादिन्यादिः ।
प्रयोज्यत्वं हेतौ प्रकृतप्रयोगविषयत्वं न तु योग्यतासाधारणमित्याशङ्क्याह असाधारण्येति । प्रकृतत्वे-
त्यर्थः । नन्वेष्टव्य एवावत्याऽनुगमः, अनुगमविरोधितत्वरूपीयथादिकमपि ह्यपादेयमेवेत्यत आह
इतरेतराश्रयदोषादिति । तमेव निरूपयति पक्षधर्मत्वेनेति । हेतुत्वात् = हेतुत्वान्तरभावात् ।
हेतुना = हेतुत्वेन । पक्षनिरूपणात् = पक्षतानिरूपणात् । ननु हेतुत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात्कृतप्रयोग-
विषयस्य बहुवापकं तत्तद्दिनश्रयीयविषयतेत्यादिकमेव तादृशव्यापकसाध्यकानुमित्तानुत्तरानुमितौ
पक्षत्वं वक्तव्यमित्यत आह स्वार्थेति । ननु प्रयोगविषयत्वमपास्य तद्दीयव्यापकनिष्ठनिश्चयीयविषय-
तेत्यादिकस्य तद्दीयव्यापकसाध्यकानुमित्तानुत्तरानुमितौ पक्षतात्वाभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह
धिरुद्धेति । व्यभिचारिमात्रप्रयोगपक्षगमिदम् । तत्र = व्यभिचारिणि साध्यस्य = वस्तुतो व्यभिचारिणा
साध्यतयाऽभिमतस्य । तद्धेतुविषयत्वाभावात् = स्वव्यभिचारिधर्मनिरूपितव्यापकत्वानाश्रयत्वात् ।
तत्र पक्षता नाशयेवेति नाव्याप्तिरित्यत आह हेतोरेवेति । एवो ह्युक्तमेव साध्यविपरीतव्याप्यैवेत्य-
न्वेति । साध्याभावव्याप्यैवेत्यर्थः, साध्याव्याप्यैवेति यावत्, तेन व्यभिचारिमात्रसङ्ग्रहः, दोषान्वय-
नेदन्तुनीयार्थः । अपक्षधर्मतया तत्र हेतौ न दुष्टत्वम्, पक्षधर्मं एवाव्याप्तेरभिधित्तत्वादिति भावः ।
न च—तत्तद्विषयत्वरूपीयनिश्चयीयविषयतानिरूपितविषयतानाश्रयत्वं तत्साध्यकत्ववुरूपीयानुमित्तानुत्त-
रानुमितौ पक्षानुत्तुनौ नायमपि दोष इति—वाच्यम्, सिद्धेऽप्रतिबन्धकत्वाद्यभिधानेन दत्तोत्तरत्वात् ।
एतेनेति । विदितोऽप्यर्थेऽनुमितेर्दानेन तत्राव्यापकत्वेनेत्यर्थः । सन्दिग्धेति । साध्यसन्देह पक्षते-
त्यर्थः । उत्पाद्यज्ञानत्वमिति । उत्पाद्यं ज्ञानं यस्य तत्त्वं, विधेयताख्यविषयताश्रयत्वमित्यर्थः । यद्यपि
हेतोरेपि क्वचित्त्वात्वेन तत्संशयेऽतिप्रसङ्गः, तदनुमितिविधेयताश्रयसन्निहोऽपि तु बद्धिः पवतंवृत्तिर्न जे-
त्याविसन्निहानुपग्रहः, तथापि यादृशसंशयाव्यवहितोत्तरं यादृशानुमितिज्ञानात्संशयस्य तादृशानुमितौ
पक्षतात्वं वाच्यम्, अत्रापि कं प्राक्खचितमनुमितिसिद्धये । इति खण्डनशारदायां
पक्षताखण्डनम् ।

पक्षः = पक्षतापदार्थः । पक्षधर्मता = पक्षधर्मतापदार्थः । पक्षाभित्ता = हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन पक्षसम्बन्धिता, तेन तादात्म्येन हेतौनापक्षधर्मत्वं प्रसङ्गः । नैयायिकादीन् प्रति = नैयायिकादीन्
प्रतिनादीकृष्य । प्रमेयत्वस्येति । यत्र हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेऽनतिरिक्तः स्वरूपसम्बन्धसम्बन्धमात्र-
रूपोपलक्षणमिदम्, अत्याप्युपपादकवत्त्वस्य युक्तः सामान्यः । अहेतुत्वप्रसङ्गात् = हेतुत्वेनाप्रयोगप्रस-

कस्यानङ्गीभरात्, तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ।

प्रतीति व्याप्तिरलेन सामान्यतोव्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्यव

द्वात् अन्वया तेनासिद्धेद्वन्द्ववर्नायत्वात् । नैयायिकादिना तु “अभयसिद्धस्य हेतुत्वं नादृष्टाणांदि
 श्यते । प्रत्येव्यन्ति स्मसिद्धेन साधनेन स्रय यत्” इतिन्यायेन परं प्रति विषयत्वस्य हेतुतया प्रयो-
 ग शक्य इत्यभिप्रायेण नैयायिकादिमते इत्यनुकृत्वा नैयायिकादीन् प्रतीत्युक्तम् । विषयविषयिभावस्य =
 निरूपकतया विषयिनिष्ठस्य स्वरूपेण च विषयिनिष्ठस्य निषयत्वस्य । अन्वङ्गीकारादिति । तदुक्तमुद-
 यनाचार्यैर्गोद्धाधिकारे ‘इत्यस्तावदत्र निषयविषयिभावे स च प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूप
 स्तनावविशेष’ इति । प्रकाशस्य = ज्ञानस्य, इच्छादी सनिषयकव्यवहारस्तु याचितमण्डनन्यायेनेति
 भाव । सत = वर्तमानस्य । एतेन विषयताया ज्ञानसमकालिकत्वमेवेति सूचितम् । तदीयतामात्ररूप =
 घटादिनिषयसम्बन्धरूप. स्वभावविशेष. = स्वरूपविशेष इति तदर्थः । अत्र क्लेशैर्नैवोपपत्तापत्तिरिक्तकल्प-
 नाया गोरनभोहनाया विषयताया विषयस्वरूपत्व वा ज्ञानस्वरूपत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहमाकल्यो-
 भयतामकल्पं मूलेऽभिहितम् विषयस्वरूपत्वे आधाराधेयभावस्येव ज्ञानस्वरूपत्वे निरूप्यनिरूपकभाव
 स्यानुपपत्तिरिति साम्प्रमत्त । विषयस्वरूपत्वे ‘इदानीं नष्टा घटो ज्ञात’ इति वर्तमानकालावच्छिन्नतया
 विषयतामानानुपपत्तिरिति किं वा घटवनिष्ठप्रकारतानिरूपितायां पदत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाश्च
 घटनिष्ठविषयताया ऐक्येन प्रमाया अपि भ्रमत्वापत्तिरिति तु ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावितिसमूहात्सम्बन्ध
 घटवृत्तिपदवावच्छिन्नवटनिष्ठविषयतादालिनया भ्रमत्वापत्तिरित्यनेन सममेवेति भाव । वस्तुतस्तु विष-
 यताया अनिरिक्तत्वेऽपि तस्या साभ्येण स्वरूपमेव सम्बन्धोऽभ्युपयोऽन्वधानवस्थानात्, न चैष्टापति
 सम्बन्धिनोर्योऽप्यतया कदापि सम्बन्धधाराया प्रत्यक्षापत्तेः । स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यस्य च विषयविष-
 यिणी द्वारेण नखन्य कश्चिदित्यर्थ, तथा च घटनिरूपितसम्बन्धिता विषयतानिष्ठा घटावच्छिन्नेति न
 युक्तमुक्तं स्यात्, न च घटस्य सम्बन्धनेन स्वरूपितसम्बन्धितापच्छेदकत्वं स्यादिति वाच्यम्, घटस्य
 सप्रतियागिकत्वाननुभवेन सम्बन्धत्वस्य तत्र बाधात् । एवञ्च प्रमेयत्वादेहेतुतास्ये च सम्बन्धावच्छिन्न-
 पक्षसम्बन्धितामसिद्धताम्भासिः, अत एव पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध एव पक्षधर्मतेत्यपि
 न युक्तम्, उक्तस्थले हेतुतापच्छेदकसम्बन्धस्यैवाप्रसिद्धे । तदिदमभिप्रेत्याह तयोरिति । घटादिज्ञेय
 तज्ज्ञानयोरित्यर्थं । ज्ञेयाश्रिततायागात् = हेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नघटादिपक्षनिरूपितसम्बन्धिता
 सम्भवात् । न चैव षष्ठिसम्बन्धानवच्छिन्ना पक्षसम्बन्धिता, कश्चित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना
 सा पक्षधर्मतास्तु, अननुगमस्याप्येष्ट्यत्वादिनि वाच्यम्, सम्बन्धितापि सम्बन्धानवच्छिन्नेति हि
 त्ति न पच ।

माययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेति चेन्न, तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः,
व्याप्तिवसम्भ्रान्, अनुपपत्तिस्त्वे व्योप्त्यनुपवेशान्, अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य

साध्यभावेन तत्र हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वावगाहिरामशंस्येव प्रनिबन्धिकायाः पक्षता
वच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावस्यापि पक्षतात्मनोऽनुकूलत्वेन पक्षताविशिष्टधर्मवृत्तितया अप्यनुप-
त्त्वस्य शक्यवचनत्वेऽपि तस्यासावर्त्रिकत्वेनाप्यासेदुर्वारणात्, लाघवज्ञानादुद्देशानुमितौ व्यापकतानव-
च्छेदकरूपेण साध्यावगाहितायां प्रयोजकत्वात् तस्य च इच्छिन्नपक्षधर्मताखण्डनेन व्यवहारदर्शनेऽपि
सर्वत्रानुमिवावनेक्षणयत्वात्, अनुमितिसामान्येऽपेक्षणीयाया एव पक्षधर्मताया निरूप्यमानत्वात्,
तस्य सहकारित्वेन व्याप्यानिष्ठत्वेन च तत्सामर्थ्यत्वात्सम्भवाच्च । नापि तदीयसाध्ये तदीयाधिकरण
विशेषवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मताखण्डनम्, तदीयसाध्य इत्यस्य तल्लिङ्गकरामशंस्य-
नुमितिनिरूपितविधेयताश्च इत्यर्थकत्वेन परामर्शत्वस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतावगाहितव्यपिततया-
ऽऽमाश्रयात्पत्तेः । न च सतन्वन्तस्थापे तदीयव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न इति भव्याप्यस्यापि
पक्षधर्मतायाः सङ्ग्राह्यत्वेन तदीयव्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमानेन धर्मैवावच्छिन्नेति वक्तव्यमिति वाच्यम्,
भूमज्ञानानधीनताया पर्वतो बहिर्मानित्वादिशाब्दादिप्रतीतौ पर्वतवेशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
किन्तु तदीयव्याप्यवगाहितानकरणकज्ञानीयविधेयतावति तदीयाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहिता-
प्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मताखण्डनम्, पक्षतायाश्चात्रोपलक्षणवत्, तदुपलक्षितपर्वतादिवृत्तित्वस्यैव
सादृश्यवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वात्, पक्षतां विना सादृश्यवैशिष्ट्यावगाहितो ज्ञानस्यानुपपत्तिमात्रेण तु
तस्यास्तादृशावगाहितायां न प्रयोजकत्वं मानाभावात्, अन्यथा श्वासिज्ञानादिकं विनाऽपि सादृ-
ज्ञानस्यानुपपत्त्याऽतिप्रसङ्गात्, कस्यचिःप्रयोजकत्वं हि प्रतीतिसाक्षिकं कच्चिदेव, सादृश्यवैशिष्ट्यविषयिता-
प्रयोजकविषयितानिरूपकत्वविषयतायां तु न पक्षतासाधारण्यसङ्गापि, पक्षतायाः परामर्शविषयत्वा-
दिति भावः । अत्रानुमिते लिङ्गाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव स्वविधेयतावति कुतः, बहिर्मानि-
त्येव वा महानसादिको बहिर्मानित्येव वा न कुतस्तदाकार इति कथं पक्षधर्मतोपासनेति विमर्शो यदि
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयकत्वस्य सादृश्यवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यमानत्वेमेतेतरं
परंपसाययितुमित्येवैव यथांशुतप्रत्येन प्रतीयमानं तदाऽऽह तस्या इति । अनुमितेरित्यर्थः ।
सामान्यविषयाया = व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य, अनुपपत्तेरसिद्धेः = सादृश्यवैशि-
ष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यन्वस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रतीत्यपर्यवसानतया प्रसिद्धैवाऽनुपपत्तिरेतया
वाच्य निरूप्येव इति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिवत्सम्भवादिति । बहिर्स्याप्यो भूम इत्यादिव्याप्यादिज्ञान-
वदनुमितेरपि सादृश्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावेऽपि व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वसम्भवादित्यर्थः ।
अनुपपत्तिस्त्वे इति । अविद्यमानोपपत्तिरस्य तथा वै व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य
सादृश्यवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यते इत्यर्थः । व्याप्यनुपवेशादिति । व्याप्यादिज्ञानेऽपि
सादृश्यवैशिष्ट्यविषयकत्वसम्भवादित्यर्थः । ननु धर्मविशेषे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिता-
शास्त्रिनश्रयत्वावच्छिन्नजनकताकल्पयतासमानाधिकरणाया व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यव-
गाहितायास्तादृश्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनानुपपन्नत्वोपी नार्थं प्रसङ्ग इत्यागद्वय सादृ-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यावगाहित्वसादृश्यवैशिष्ट्यावगाहित्वोरपराधोपपादकभावः क्षणभेदेन
या, एकश्रयावच्छेदेन वेति विकल्प्य प्रथमे आह अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे इति ।
व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वस्य प्रथमक्षणावच्छेदेन स्वासमानाधिकरणाया अपि साद-
रावैशिष्ट्यावगाहिताया द्वितीयक्षणे भाक्षेत्कत्वे इत्यर्थः । विरम्येति । अनुमितेरित्यादिः ।

कस्यानङ्गीभवात्, तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ।

प्रतीति व्याप्तिखलेन सामान्यतोव्यापकाद्यगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्येव-

ज्ञान्, अथवा तेनासिद्धपेटद्रावर्नायत्वात् । नैयायिकादिना तु "उभयसिद्धयश्च हेतुश्च नाटशायोपदि-
 दयते । प्रत्येक्यन्ति स्वसिद्धयेन साधनेन स्वयं यत्" इतिन्यायेन परं प्रति विषयत्वस्य हेतुतया प्रयो-
 गे शक्य इत्यभिप्रायेण नैयायिकदिनिते इत्यनुकृत्वा नैयायिकादीन् प्रतीत्युक्तम् । त्रिपयविषयिभावस्य =
 निरूपकतया त्रिपयिनिष्ठस्य स्वरूपेण च विषयनिष्ठस्य त्रिपयत्वस्य । अत्रङ्गीकारादिति । तदुक्तमुद्र-
 पभाषावैर्वादिभिरुक्तं 'इत्यस्तावद्भेदं त्रिपयविषयिभाव', स च प्रकाशस्य सतस्तदीयतामारूप
 स्वभावविशेष" इति । प्रकाशस्य = ज्ञानस्य, इच्छादीं सत्रिपयकत्वव्यवहारस्य याचितमण्डनन्यायेनेति
 भावः । सतः = वर्तमानस्य । एतेन त्रिपयताया ज्ञानसमकालिकत्वमेवेति सूचितम् । तदीयतामात्ररूपः =
 घटादिविषयसम्बन्धरूपः, स्वभावविशेषः = स्वरूपविशेष इति तदर्थः । अत्र कुहेनैवोपपत्तावतिरिक्तत्व-
 नाया गौरवभोटपत्रा विषयनाया त्रिपयस्वरूपतं वा ज्ञानस्वरूपतं चैत्र्य विनिगमनाविरहमाकलयो-
 भयात्मकत्वं सूत्रेऽभिहितम्, त्रिपयस्वरूपत्वे आधाराध्यभावस्येव ज्ञानस्वरूपत्वे निरूप्यनिरूपकभाव
 स्यादनुपपत्तिरिति साम्यमेव । विषयस्वरूपत्वे 'इदानीं भ्रष्टो घटो ज्ञात' इति वर्तमानकालावच्छिद्यत्वात्
 विषयताभानानुपपत्तिरिति किं वा घटवनिष्ठप्रकारनानिरूपितायाः पटस्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाश्च
 घटनिष्ठविषयताया ऐक्येन प्रमाया अपि भ्रमव्यापत्तिरिति तु ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावितिसमूहाभ्रमस्य
 घटावृत्तिपटस्यवच्छिन्नवटनिष्ठविषयताशालिनया समव्यापत्तिरित्येन सममेवेतिभावः । ननुतस्य विष-
 यताया अनिरिक्तत्वेऽपि तस्या स्वाभ्येयत्वं स्वरूपमेव सम्बन्धोऽभ्युपयोऽभ्युपगमनवशानात्, नचेष्टापत्तिः,
 सम्बन्धिभोर्षोषिताया कदापि सम्बन्धभारया प्रत्यक्षापत्तेः । स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यस्य च विषयविष-
 यिणी द्वयेन भेदस्याः कश्चिद्विषयः, तथा च घटनिरूपितसम्बन्धिता विषयानिष्ठा घटावच्छिन्नेति न
 युक्तमुक्तं स्यात्, न च पटस्य सम्बन्धत्वेन स्वनिरूपितसम्बन्धितत्वात्पटोदकस्य स्यादिति वाच्यम्, घटस्य
 समन्वितो गिरुत्पन्नानुभवेन सम्बन्धत्वस्य तत्र जायते । एवञ्च प्रमेयावेर्हेतुनासम्भवे सम्बन्धावच्छिन्न-
 पदसम्बन्धिनामसिद्धराश्यातिः, अत एव पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध एव पक्षधर्मत्वापि
 न युक्तम्, उक्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्यैवमसिद्धे । तदिदमभिप्रेत्याह तयोरीति । घटादिज्ञेय-
 तज्ज्ञानयोश्चिर्षयः । ज्ञेयादिभ्यो वाच्यता = हेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नघटादिपक्षनिरूपितसम्बन्धत्वा
 सम्भवात् । न चैवं क्वचित्तानुभवानवच्छिन्ना पक्षसम्बन्धिता, क्वचित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना
 सा पक्षधर्मताऽनु, अननुगमन्यागर्प्यहस्यादिनि वाच्यम्, सम्बन्धितापि सम्बन्धानवच्छिन्नेति हि
 त्किं वाच्यम् ।

• सादृशे प्रतीतिमिति । व्याप्तिखलेन = व्याप्तिग्रहस्य व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयकत्वेन
 प्रयुक्तं पत्तु सामान्यता = व्यापकतावच्छेदकत्वेण व्यापकतावगाहनं = साप्सरिपयीवृत्तं तत्र प्रवृत्तां =
 तदनुकूलकारणममश्रयान्दर्शनप्रागभावप्रतिशोभिनां प्रतीति = अनुमिति विशेषमादाय परं = विशेषमा-
 दादीय पर्येवसापत्तिनु = पर्येवसापत्तिविशिष्टपत्रकारवच्छेदकावच्छिन्नविषयकोत्यादितुं स्वाप्य-
 रिष्टं सामर्थ्यं सा = पक्षधर्मता । अत्रानुमितिनिष्ठव्यापकतानवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारताकरानुभवा
 स्वाप्यनित्यः सामर्थ्यविशेषः पक्षधर्मतापि न साध्यविषयम्, पक्षधर्मतापि नित्यतावच्छिन्नविषयतादि-
 परामर्शोऽत्रानुभववच्छेदकत्वेनैव सापत्तावगाहिन्या पर्येवसापत्तिनिष्ठव्यापकतावच्छिन्नविषयकोत्यादितुं
 स्यात्पक्षधर्मतावच्छेदकत्वेनैव सापत्तावगाहिन्या पर्येवसापत्तिनिष्ठव्यापकतावच्छिन्नविषयकोत्यादितुं स्यात्

साययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं. सेति चेन्न, तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः, व्यासिद्धसम्भवान्, अनुपपत्तित्वे व्याप्यनुपवेशात्, अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य

साध्यभावेन तत्र हेतौ पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नवृत्तित्वावगाहिपरामर्शस्येव प्रतिबन्धिकायाः पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावस्यापि पक्षतात्मनोऽनुकूलत्वेन पक्षताविशिष्टमिद्वृत्तित्वाया अप्यनुकूल-
त्वस्य शक्यत्वचनत्वेऽपि तस्यासार्वत्रिकत्वेनाप्यासिद्धुर्वाख्यान्, साध्यवज्ञानादेरेवानुमितौ व्यापकतानु-
च्छेदकरूपेण साध्यावगाहितायां प्रयोजकत्वात्. तस्य च क्वचित्पक्षधर्मतावच्छेदकत्वेन व्यवहारदर्शनेऽपि
सर्वत्रानुमिनावनपेक्षणीयत्वान्, अनुमिति सामान्येऽपेक्षणीयाया एव पक्षधर्मताया निरूप्यमानत्वान्,
तस्य सहकारित्वेन व्याप्यानिष्ठत्वेन च तत्सामान्यतासम्भवाच्च । नापि तदीयसाध्ये तदीयाधिकरण-
विशेषवैशिष्ट्यावगाहिनाप्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मतायां, तदीयसाध्य इत्यस्य तल्लिङ्गकरामर्शजन्या-
नुमितिनिरूपितविधेयतास्य इत्यर्थकत्वेन परामर्शत्वस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतावगाहितव्यवहिततया-
ऽऽत्माध्यायात्पत्तेः । न च सप्तम्यन्तराद्ये तदीयव्यापकतावच्छेदकवच्छिन्न इति अव्याप्यस्यापि
पक्षधर्मतायाः सङ्ग्राह्यत्वे तु तदीयव्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमतं धर्मेणवच्छिन्न इति वक्तव्यमिति वाच्यम्,
धूमज्ञानानर्थोनायां पर्वतो बहिमानित्वादिशाब्दादिप्रतीतौ पर्वतवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
किन्तु तदीयव्याप्यवगाहितानकरणकज्ञानीयविधेयतावति तदीयाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहिता-
प्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मतास्य, पक्षतायाध्यात्रोपलक्षणत्वम्, तदुपलक्षितपर्वतादिवृत्तित्वस्येव
सादृशवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वान्, पक्षतां विना तादृशवैशिष्ट्यावगाहिना ज्ञानस्यानुपपत्तिमात्रेण तु
तस्यास्तादृशावगाहितायां न प्रयोजकत्वं मानाभावान्, अन्यथा स्यात्सिद्धान्तिकं विनाऽपि तादृश-
ज्ञानस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्, कस्यचि प्रयोजकत्वं हि प्रतीतिसाधिकं क्वचिदेव, तादृशवैशिष्ट्यावविषयित्वा-
प्रयोजकविषयितानिरूपकव्यपिक्षायां तु न पक्षतासाधारण्यशङ्कापि, पक्षतायाः परामर्शावियर्थत्वा-
दिति भावः । अत्रानुमिते लिङ्गाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव स्वविधेयतावति कुतः, बहिमानि-
त्येव वा महानसादिको बहिमानित्येव वा न कुतस्तद्वाचर इति कथं पक्षधर्मतापासनेति विमर्शो यदि
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यमानत्वमेवोत्तरं
पर्यवसाययितुमित्यन्तेन यथानुत्पन्नेन प्रतीवसानं तदाऽऽह तस्या इति । अनुमितेरित्यर्थः ।
सामान्यविषयाया = व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य, अनुपपत्तेरसिद्धेः = तादृशवैशि-
ष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यमानत्वमात्राणिकत्वान् । प्रतीत्यर्थवसानतया प्रसिद्धैवानुपपत्तिरेतया
वाचा निरूप्यते इति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिवत्सम्भवादिति । बहिम्याप्यो धूम इत्यादिव्याप्यादिज्ञान-
वदनुमितेरेपि तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावेऽपि व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वसम्भवादित्यर्थः ।
अनुपपत्तित्वे इति । अविद्यमानोपपत्तिस्य तथाप्ये व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य
सादृशवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यते इत्यर्थः । व्याप्यनुपवेशादिति । व्याप्यादिज्ञानेऽपि
सादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रयोजकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु धर्मविशेषे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिता-
गाहिनिष्पत्त्यावच्छिन्नजनकताजन्यतासमानाधिकरण्याया व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्याव-
गाहिनाप्यस्तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनाऽनुपपद्यतेती नार्थं प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तादृश-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यावगाहितादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वयोरुपपत्तौपपत्तिकाभावः क्षणभेदेन
या, एकशतवच्छेदेन वेति विकल्प्य प्रथमे आह अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे इति ।
व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वस्य प्रथमहातावच्छेदेन स्वासमानाधिकरण्याया अपि ताद-
रावैशिष्ट्यावगाहिताया द्वितीयक्षणे भाष्येऽप्ये इत्यर्थः । विरम्येति । अनुमितेरित्यादिः ।

व्यापारापत्तेः, मानान्तररूपापत्तेर्वा, विशेषविषयायाश्चानुपपत्तिरेतिप्रसङ्गान् । पक्ष-
धर्मतया च यद्दि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्धये चर्तानुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् [पुंशब्दात्पुरु-
पमनुमाय प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने] तद्विशेषासंशयो स्यात् । भागविशेषादर्शनात्तथा स्या-
दिति चेन्न, पश्चात्तद्विशिष्यत्र संशयतेति । इति पक्षधर्मज्ञातखण्डनम् ।

पत्तेरिति । नचैयं क्षणद्वयावस्थापिज्ञानवादिनामिष्टा, यदाहः—“तस्मात्प्रज्ञैव बुद्धेर्विषये व्यापार-
इव्यत” इति भवेत्प्रायः । किञ्चिद्विषयिकैव हि धीरुत्पद्यते, नतु रूपं पुनर्विषयाभूतं गोचरयति निवामका-
मावात्, निश्चिन्नवस्त्वयगाहित्वापत्तेश्चेति भावः । अत्र कल्पे उपपाद्योपपादकभावात्सम्भवः, अन्यथा प्रथममेव
व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वस्यासम्भवात्, ततः प्रागेव तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वापत्तेरिति
ध्येयम् । अथैतदापत्तिमिथा व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वाज्ञानान्तरमेव तादृशवैशिष्ट्यावगा-
हित्वात् स्वीकार्यमिति चेदेवं सति व्यधिकरणत्वात् व्याप्यव्यापकभावोऽपि, उपपाद्योपपादकभावेन प्रागे-
वापहसितं ह्यत्र स्फुटत्वात्पुण्येव योपान्तरमाह मानान्तररूपापत्तेरिति । व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्या-
वगाद्यनुमितिरित्यादिः । तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाज्ञानजनने तस्याः कष्टप्रयत्नोपान्तर्भावासम्भवात्, स्वयं
तस्या अनुपपत्तिज्ञानात्मकवादिनिवारः । अनुपपत्तिज्ञानजन्यत्वात्तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाज्ञानस्यार्था-
पत्तिरूपत्वेऽप्यर्थ इति केचित् । एकद्वयवच्छेदेन तयोरेवपाद्योपपादकभावात्, अनुभूयते हि पर्वतवद्वि-
वैशिष्ट्यावगाद्यनुमितिः, अनप्येव नतुत्तरपर्वते बह्वुपादिस्तोः प्रवृत्तिः, तथा च परामर्शं धृते पर्वतवृत्ति व-
विषयकत्वस्यैवानुमितिः । तादृशवैशिष्ट्यावविषयकत्वप्रयोजकतेति नोक्तलक्षणं कश्चिरोप इति द्वितीयमाह्वय,
पुत्रं सति धर्मविशेषे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छेदावच्छिन्नजनकज्ञानस्य मानाधिकरणस्य
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यविषयकत्वस्य साध्ये हेत्वधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विनाऽनुप-
पन्नतयाऽनुमितेस्तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छेदकत्वे तस्योपपत्तत्वं पक्षनोपलक्षितधर्मवृत्तिव्यविषयकत्वे
नन्यत इति ते मतं न युज्यते, उपपाद्यवत्त्वेन ज्ञाने उपपाद्यकत्वैव चाज्ञाने हि धर्मिण्युपपादकमर्थवत्या-
नोपपत्ते, अत्र तु पर्वतो वद्विमानिन्येव मनेह एतरेवपाद्यारगादिना ग्रहेणोपपादकस्यापि विषयकारणोपपा-
दयार्थमिति विकल्पस्यानुपपत्त्यप्रसङ्गस्यानवसर एव, अन्यधोवपादकस्य पुनरुपपाद्येपप्रसङ्गादित्याह
विशेषविषयाया इति । साध्ये हेत्वधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावविषयिकाया ह्यर्थः । अनुपपत्तित्ये इति ।
अनुरपपत्ते इत्यर्थोऽदुर्भावादिना रूपः । तादृशवैशिष्ट्यावविषयित्वं विनोपसाध्यविषयकत्वस्यानुपपत्तिज्ञा-
नासंशय इति यावत् । अविप्रसङ्गात् = तादृशवैशिष्ट्यावविषयकत्वमिषयकमिति धारामसङ्गात्, पानवा-
दिना रात्रिभोजनं सृष्टेन द्यादिभूयते, तावन्तानुपपत्तिज्ञानज्ञानेऽपि भावः । नन्वस्तु कथञ्चिदेवमुक्तं
तस्य व्याप्यत्वादेव, अनुमितेर्धर्मविशेषीयसाध्यविषयकत्वस्यानुभवेन पश्चिच्छेदे तु तत्प्रयोजकत्वं तद्विदे परा-
मर्शोपार्थमिति वृत्तिव्यविषयितायामेवैष्यन्न कश्चिरोप ह्ययतभाह पक्षधर्मतयेति । भेदः = विशेषः ।
तां = साध्यवृत्तिः । प्रत्यक्षेण = अनुपपत्तौ । पश्यन् = जानन् । तद्विशेषासंशयो स्यादित्यन्वयः । का स्थ-
पितानुमितेति संज्ञापञ्च स्यादित्यर्थः । ‘पुंशब्दात्पुरुपमनुमाय प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने’ इति यावत्

अपरोक्षसंशयं न परोक्षनिश्चयो निवर्तयितुं क्षम इति भावेन प्राग्विशेषोपादर्शनादिति ग्रन्थेनापरोक्षनिश्चया-
 भावमभिधाय पश्चादित्यादिना प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शनदशायामपरोक्षविशेषदर्शनसत्त्वेन तादृशसंशयो
 न स्यादित्यभिहितमिति व्याख्यानं तु नादत्तम्, तादृशसन्देहसद्भावेनानुमितेरिव प्रत्यक्षस्यापि सन्दिग्ध
 भावविशेषाद्यप्यपक्वत्वस्य चक्षुष्यत्वेन 'तद्दृशित्वा' इति ग्रन्थासङ्गतेः । इदम् बोध्यम् । 'पञ्चधर्मतया
 चे'त्यादिग्रन्थ भाषातत एव, अनुमितेः साध्ये धर्मविशेषवैशिष्ट्यावगाहितायां लिङ्गे धर्मविशेषवैशिष्ट्य-
 विषयितायाः परामर्शाद्यायाः प्रयोजकत्वं परामिमतं न तु साध्यविशेषान्तरावगाहितायामपि, यत्र त्वि-
 तरविशेषबाधस्य लाघवज्ञानस्य वा सहकाराद्विशेषान्तरावगाहित्वमनुमायाः, तत्र विशेषान्तरे संशयो न
 भवत्येव, अत एव क्षित्यादिकर्तृको वाऽनेको वेति सन्देहस्तदनुमितेरनन्तरं नानुभूयते तस्यास्तदेकत्वस्यापि
 परिच्छेदकत्वात्, प्रकृते चानुमितेर्लाघवज्ञानाद्यभावेन देशविशेषे पुरुषमात्रावगाहित्वं, तत्र च नास्त्येव
 संशय इति । तस्मादुक्तपञ्चधर्मतादक्षणे प्रत्यक्षखण्डनेऽनुमितौ व्याप्तिज्ञानकरणकत्वानुपपत्तेः प्रदर्शित-
 त्वेनासम्भवं, प्रयोजकत्वस्य प्रतीतिसाक्षिकतया निरूपणे प्रतीतिविषययोः परस्परव्यतिरूपणकतयाऽ-
 न्योन्याभ्रयः, तादृशवैशिष्ट्यविषयितासालिज्ञानजनकज्ञाननिषयत्वविवक्षायां तु व्याख्यादावतिप्रसङ्गः,
 व्याख्यादेर्दुर्निरूपत्वञ्चे पादिकमेव दूषणं द्रष्टव्यमिति शिवम् । इति खण्डनशारदायां पञ्चधर्मता-
 खण्डनम् ।

समाप्तमिदमनुमानखण्डनप्रकरणम् ।

उपमानखण्डनप्रकरणम् ।

उपमानमपि किमुच्यते ? सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके । तन्न, स्मृतावपि प्रसङ्गात् । अनुभव इत्यभिधाने च सदृशाविमाधित्तिन्द्रियज्ञेऽपि प्रसङ्गात्, सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वाद्गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तथाऽप्यपत्तेः । एवमातोक्तिज्ञेऽपि । किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमिति करणलक्षणं वा स्यात् । नाद्यः, सादृश्यस्योपमेयतापत्तेः,

किमिति । उपमानपदस्य करणपरत्वे फलपरत्वे वा प्रत्यक्षस्यैव गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशनाक्यरथादिपदानां गोपदं गोत्वविशिष्टवाचकं तद्विशिष्टविषयक-शक्तिभ्रमाज्ञान्यलक्षणाग्रहान्नयज्ञान्दोषजनकत्वादिति रीत्या शक्तिग्राहकतया गवयपदं सप्त वृत्तिनिमित्तकं साधुपदवादितीरीत्या सामान्यतः सप्तवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकतया चानुमानस्याप्युपमानोपजीव्यतया तयोर्निरासं वक्ष्यरीत्या विचारासहिष्णुनाञ्जालोप्य सावसानक्षेपतर्मेयं वृत्ता । सादृश्यज्ञानमित्यादि । सादृश्यरपातिरिक्तानतिरिक्ततायां भट्टप्रभाकरयोर्विवादेऽपि गवि गवयमादृश्यज्ञानं फलं गवये गोसादृश्यज्ञानं च करणमित्युपमानपदस्य करणपरत्वे भावपरत्वे वा नयो समानमेव । यद्यपि श्रुतातिदेशावयवस्यारण्ये गवये गोमादृश्यज्ञानमुपमिति करणं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशावयवार्थस्मरणं व्यापारो गवयो गोपदवाच्य इतिमिति । फलमिति तार्किकमतसाधारण्यमप्येतद्ग्रन्थस्य सम्भवति तथाप्युपमानपदस्य करणपरत्वे पुत्र, नचात्र तस्य करणपरत्वमेवेति विविच्यम्, 'किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमिति करणलक्षणं वैत्यप्रिमग्रन्थविरोधान् । नहि तार्किकं प्रति तादृशविकल्पः सम्भावनासोही । न चोपमितितत्करणयोः सादृश्यज्ञानानामकतानिर्णये मीमांसकं प्राणपि तादृशविकल्पासम्भव इति चान्वयम्, बद्धमाणादिशा तादृशविकल्पसम्भवात् । स्मृती = सादृश्यस्मृती । सा हि गोपमिति, अनुभवतर्मेयं सथातवान्, नाप्युपनिषत्करणम्, प्रत्यक्षस्यैव तत्त्वान् । अनुभव इत्यभिधाने = ज्ञानपदेनानुभवत्वविवक्षणे । इमावित्युक्तानां गोकव्योभयस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्फोरितम्, तथा चातिव्याप्तिः फलकरणोभयलक्षणसाधारण्येन । असन्निकृष्टविशेष्यकसादृश्यप्रकारकानुभवत्वं तु न गवयविवक्षाम्, करणपक्षेऽसम्भवापत्तेः, फलपक्षेऽपि विशेष्यस्य करणविश्लिष्टकृष्टत्वसम्भवेनाभ्यासिरेय, यथा च पुदपयिगोपनिषत्प्रकृतत्वेनापि न निम्नतरतया बद्धते । प्रत्यक्षज्ञानवानुभवत्वविवक्षायागपि करणपक्षेऽसम्भवीऽभ्येय, अनित्यासि त्वाह सोऽपीति । स इत्येव विपक्षितम् । इत्यनुमानस्य = इति-वावयवगतनिष्कृष्टरामनापत्तानुमितेः । तथात्वेति । उपमानत्वेऽर्थः । अनुमितित्वादेव गोपमितित्वम् । उपमिचजनकत्वाद्यं न तदकरणम्, तादृशानुमितियत्सादृश्यसदृशी गौतितिज्ञानस्य सम्भवेऽपि

सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि । सदृशमितिः संति क्षेत्र, अक्षा-
 दिकरणासम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः । नापि द्वितीयः, सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यासम्भवश्च
 माणान्तरव्यापारफलजनकताया दृशयितुमशक्यत्वात् । न च सादृश्यमेकमनुगतमस्ति,
 मुखसादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात् । न च सादृश्यरूपत्वमनुगतं

श्रावण्टिष्ठकार्यतानिरूपितकारणनाशस्तिज्ञानमुपमानमिति वा विवक्षितमित्यर्थः । परामर्शादिनिष्-
 पिता सादृश्यविषयकानुमित्यादिनिष्ठा कार्यताऽनुमितित्वादिनाप्यवच्छिन्ना, तच्च न सादृश्यविषयकत्व-
 निवहम्, स्थमिचारवाराण्य तत्तन्निष्कारामशेष्य जन्यतावच्छेदककोटावबन्धनविशेषनया पक्षसाप्य-
 विषयतायास्तदन्तर्भावस्य निष्कलत्वादिति । उपमेयतापरोक्षेति । उपमेयपदोल्हेऽप्यवहारविषय-
 तावच्छेदार्थः । एतेनोपमितिर्विषयत्वापादने इष्टापत्तिः तद्विशेष्यत्वापादने चापादकभावोनासम्भव
 इति निरस्तम् । उच्यतेऽपि न्यायप्रज्ञानस्यांशविशेषे तादृश्यव्यवहारप्रयोगकत्वस्याप्रिवक्षायामिदम् ।
 तादृशविवक्षाभिप्रायेण स्वादाहृतं सदृशमिति रिति । सा = उपमितिः । सादृश्यानुयोगिविषयत्वात्
 चोदेन तादृशोपमितेरुपपन्नव्यवहारजननस्त्वमिति भावः । अज्ञाद्रीति । यादृशज्ञ मेऽज्ञाद्रीनां तत्तन्निनि प्रति
 कृतकरणभावानां नास्ति सम्भवः, तादृशज्ञानमेवोपमितुदाहरणं वाच्यम्, परन्तु सर्वत्राज्ञाद्यन्वयनम-
 स्यैव सम्भवन्न तादृशज्ञानं शक्यमुदाहृतुमिति नोपमितिः क्लृप्तप्रमातिरेकिणीत्यर्थः । अस्तीभविष्य
 तीदमनुपदम् । स दृश्यज्ञानस्येति । उपमतिकरणत्वेनाभिमतस्येति शेषः । असम्भवत् प्रमाणान्त
 ररप क्लृप्तस्य व्यापारो यत्र, एवम्भूतं यत्कलं तत्रजनकताया ह्यर्थः । अशक्यत्वादिति । तथा च
 क्लृप्तेनैव निर्वाहेऽक्लृप्तकरणायां गौरवम् । अप्रेदनाहृतम्—मीमांसका हि—परोक्षप्रयोगिनोऽप्येकं गवय-
 सादृश्यज्ञानं न प्रत्यक्षम्, असिद्धिद्विविदोऽप्यवत्वात्, उपनीतस्य च विशेषणत्वेन भवान् । नाप्यन-
 मितिः, यत्वनवव्योक्तनगतत्वेन सामान्यव्यपक्षेऽप्याभिप्रायेणैव यो यद्वानसादृश्यप्रतियोगी स त प्रति-
 योगिकसादृश्यानुयोगीति न्यायव्या तादृशसम्भवात्, ध्यासिप्रहा प्रागपि गवये गोसादृश्यज्ञानाद्गविवि
 गवयसादृश्यज्ञानोऽप्येतत् । अत्र एव यो गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी स गवयप्रतियोगिकसादृश्यानुयो-
 गीति विशेषव्याप्यापि न निम्नारः । अत्र एव नार्थापत्तिरपि, गवयनिष्ठोसादृश्योपपादकस्य गोनिष्ठ-
 गवयसादृश्यस्य प्रागग्रहात्, एवञ्च सादृश्याप्यनवनादृश्यां सा गौरितेऽगवयसादृश्यवत्तांति धोरप-
 मितिरेव, तत्करणप्रोवमानमिति नदन्ति । किन्तु धर्मेकविलम्बस्य दुर्धिगमत्वेन ध्यासिप्रहं विनैव गवि
 गवयसादृश्याधिगमस्य शक्यं कतिर्गवयेन गवये गोप्रतियोगिकसादृश्यप्रहं च गवयनिष्ठसादृश्यप्रति-
 योगिप्रत्यय गवि भावेन तद्विष्णुकासञ्चित्प्रयोगविशेषकगवयसादृश्यानुमितौ न किञ्चिद्ग्राह्यम्, गव-
 यान्तरं ध्यासिप्रहसम्भवात्, तस्यानुपस्थितित्वावामपि वक्ष्यमाणव्याप्यार्थापत्तेर्येतिरेकिणो वाऽग्र
 सम्भवदुकिञ्चादिति । द्यापान्तरमाह नचेति । भेदेनैवेति । तद्विषये सति तादृशभूषोषमवप-
 रूपमादृश्यस्य तत्तद्भेदेन भिद्यतात्, सादृश्यस्यातिरिक्तपदायानामनेऽप्यनुभवात्सादृश्ये प्रत्याश्रयं
 भिद्यत्येव तद्योपगमात्, तथायैकसादृश्यस्य एवमे निवेद्योऽन्तरसादृश्योपमतिकरणव्याप्तिरिति भावः ।
 अज्ञानस्यैव लक्षणात्पदनुगमे तु सादृश्यस्यमवग्रहानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु सादृश्यव्यत्यानुग-
 मादेव तेन रूपेण सादृश्यानामप्यनुगम इति चोच्यते इत्यत्रानुगम निरावृत्ते नचेति । सादृश्यव्यत्या =
 सादृश्यत्वम् । तेष्वपि = भिद्येऽपि सादृश्येषु । सादृश्यावच्छेदं सादृश्यव्यत्याप्यनेकनिष्ठत्वेन सादृश्यप्रति
 योगिकं सादृश्यानुयोगिकं सादृश्यमेकनिष्ठत्वं वाच्यम्, तत्र च सादृश्यव्यत्या न वा, चाप्ये
 पत्तरताभरः, सादृश्यव्यत्यादृश्यसादृश्यानुगमेन एवमिदं ह्यनुगमं, द्वितीये तु सादृश्यव्यत्यादृश्यव्यत्या
 नेकनिष्ठत्वं सादृश्यमेव न एवम्, सादृश्यव्यत्याप्यनुगमे तु सादृश्यव्यत्यादृश्यव्यत्यादृश्यव्यत्यादृश्यव्यत्या

तेष्वप्येत्यदोषः; तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्थत्वाद्दी सादृश्यरूपत्वाद्भित्ते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्परश्रयभावोऽनभ्युपगमे चाननुगमः। तयोः सादृश्या-
नभ्युपगमे वाऽन्यत्रापि तथात्वापत्तिः। किञ्च वैधर्म्यप्रतिपक्षेरपि प्रमाणान्तरस्यैव
स्यादविशेषात्, एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि
वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति।

अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरूपमानमित्यपि न, आसयाक्या

उक्तदोष इति भावः। अनेकस्थत्वादावित्यादिना वृत्तिमत्त्वादिकं प्राह्यत् । नन्वभ्योन्याश्रयमित्येष
सादृश्यसादृश्यत्वयोरेकस्थत्वेऽपि तस्य सादृश्यत्वं नाभ्युपेयमित्यत्र आह तयोरिति। सादृश्यसादृश्यत्वयो-
रित्यर्थः। अन्यत्र = मुख्यवद्वादी तथात्वापत्ते = सादृश्यतादभ्युपगमापत्ते, अनुभवापलापसाम्यात् यत्कि-
ञ्चिदोपभयेन चानुभवस्यापत्तिरित्युक्तं ज्ञात्, अतएव घटाभावाद्दी घटाभावात् अभ्युपगमोऽपि साधु सङ्गच्छते।
नचैवमभ्योन्याश्रय स्वीक्रियतामिति वाच्यम्, स्वीक्रियतां को वाश्रयति, तस्यादोषता तु परिहर्तुं शक्यता-
मात्रेण न सम्भवदुक्तिका, अतिप्रसङ्गान्, अभ्युपेयत्वादेन त्वाह किञ्चेति। वैधर्म्यप्रतिपक्षेरिति
प्रमाणभूताया इति शेषः। प्रमाणान्तरत्वं = बहून्प्रमाणभिन्नत्वं। एवञ्च न सिद्धयसिद्धिवात्।
एवं = साधर्म्यप्रतिपत्ते प्रमाणभूतायाः बहून्प्रमाणभिन्नत्वेस्वीकारे। अविशेषात् = विनिगमकाभावात्,
असञ्चित्त्वेऽप्येवैकत्वादिना प्रत्यक्षाद्यनन्वभावस्य समत्वात्। एवञ्च विमता वैधर्म्यप्रतिपक्षि-
प्रायक्षमसञ्चित्त्वेऽप्येवैकत्वात्, सा गौ गवयसदृशीतिप्रतिपक्षवद्विध्यादिरीत्याऽत्र प्रायवस्थातव्यम्।
अयमभाव — उन्मिषानि हि धीरेया करभे गोविसदृशानानानन्तरं 'करभविसदृशो गौ रिति' ताकरभमपि
बहून्प्रमाणान्तर्भूतं बुद्धो न? न च गवि करभविधर्मता करभवृत्तिधर्माभाववत्त्वं तच्चानुपलब्धिगम्य-
मिति वाच्यम्, करभाववृत्तिधर्मत्वस्य वैधर्म्यत्वेन प्रतीतिदशायां प्रमाणान्तरत्वस्यापत्तौ ननु व्युत्पत्त्वात्।
अथ करभे गोवैधर्म्यं गवि करभवैधर्म्यं विवाऽनुपपन्नमित्यर्थावतिगम्यं तत्, तदा तेन सादृशेत्स-
दृश्यत्वानेन सादृश्यं तस्यादृश्यं विवाऽनुपपत्तिरेवेति साध्यमेव, तदाह — "साधर्म्यमिव वैधर्म्यं
मानमेव प्रसज्यते। अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चोपकृते न किञ्चित्"मिति। यद्यु किञ्चिदुक्तम् — तत्प्रतियो-
गिरूपदार्थप्रकारकज्ञानजन्यं तद्विशेषकं सत्तात्तजानविशेष्यप्रतिबोधिकप्रकारकं ज्ञानमुपमिति,
गोमदसो गवय, गोविधर्मां करभ इत्यादिना गोप्रतियोगिकसाधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकज्ञानेन ज्ञयं गोविशे-
षकं तादृशानविशेष्योभूतगवयकरभप्रतियोगिकसाधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकं ज्ञानं गवयसदृशो गौ,
करभविमदसो गौरित्यादि, तथावैधर्म्यसुभयोरेवोपमानान्तर्भाव इति न बहून्साधिकायमिति, तदुच्चार-
णत्वेन गामुपमिनोमीनि धीवश्रमेन गामुपमिनोमातिप्रियोऽभावेन तथोपेत्सम्भवादिति।
एवमेवाभ्युपगमे चेति। वैधर्म्यप्रतिपत्ते. प्रमाणान्तरत्वस्य बहून्प्रमाणान्तर्भावस्य वाऽभ्युपगमे
वेत्यर्थः। तेन 'सादृश्यबुद्धेरपि येषादिप्रमथ्य नासङ्गतिः।

“शाब्दभाष्येण” “उपमानमपि सादृश्यमसञ्चित्त्वेऽप्यं बुद्धिमुत्पादयती”ति लक्षणमर्थत-
जानान्ते अत्रतीयमानस्येति। अत्रयक्षस्येत्यर्थः। सर्वथैवाप्रतीती तत्र सादृश्यप्रतियोग्युपपत्तेः,
प्रत्यक्षेण प्रतीती चोपमानान्नसरावसे। सादृश्यत्वत्पत्तौ योग्यं पक्षार्थं। प्रतीयमानेन = प्रायक्षेण,
सादृश्यप्रतियोगिन प्रत्यक्षतायामेशोऽमितेऽनुभवादिदमुक्तम्। उपमानं = उपमिति। एवञ्च
तादृश्यत्वत्पत्तौ सादृश्यत्वसाधिकायमिति बुद्धिमुत्पादयतीति प्रतियोगिकसादृश्यप्रतियोगि-
त्युत्पत्त्या तादृश्यत्वप्रतियोगिप्रतियोगि। तेन पुन्यन्तरप्रत्यक्षत्वविषयत्वमादाय न दोषः।

दपि तथाप्रमितेः । यत्र तद्व्यापारो नास्तीति चेन्न, स चायञ्चाभिज्ञावितवत् सचायञ्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवेन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति चेन्न, प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्य प्रतीय साऽपि च गौर्गवयेन सदृशी गोत्वादियमित्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजापीति चेत्, नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्यक्त्वे सतीत्युक्तं स्यात्, तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादिव्यर्थम् । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न, अर्थापरोचश्यम्भावात्, तेन साद्धर्मैतत्सा-

तत्करणद्योपमानमिति शेषः । नथेति । सादृश्यप्रतिधोगिन प्रत्यक्षवद्वापामिदं द्रष्टव्यम् । तादृशप्रमितौ सादृशान्यवविशेषणे शाब्दतादृशप्रमितौ नानिष्पत्तिरित्याह यत्रेति । तद्व्यापार = सादृश्यापारः । नास्तीति । सा तादृशप्रमितिरप्यमिति त्वनुपपन्नं । एव पातोऽपि । ऐन्द्रियकेति । उक्तप्रतीतौ विशेषस्य तत्तावतिशयेन्द्रियासन्निकृष्टत्वेऽपि नासन्निति, इदन्तविशिष्टस्य तत्सन्निकृष्टत्वात्, नावद्विशेषसन्निकृष्टस्य चानपेक्षणीयत्वात् । अन्यथाऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रामाण्यमिज्ञाया अनुपपत्तिः, तत्र तत्तयोल्लिख्यमानस्येदन्तयोद्विष्यमानाद्भिन्नतयाऽसन्निकृष्टत्वात् । एषामिदमुपमानमण्यादी, अत्रैव च प्रथमिज्ञाखण्डने । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति । इन्द्रियासन्निकृष्टविशेषिका तादृशप्रमितिः, इन्द्रियाजन्त्या तादृशप्रमिति रूपाप्रमिति रिति यावत् । तत्तावतिशयेऽलौकिकसन्निकृष्टत्वात्तु नैन्द्रियकप्रतीतेर्यादृश्ये यथाश्रुतमिदमिति तु भ्रमः, प्रभाकरेणालौकिकसन्निकृष्टत्वं रसधानभ्युपगमान् । भट्टेन च यद्विशेषकमानसोपनीतभानानभ्युपगमना यद्विशेषोच्यते क्वाधुवाधुपनीतभानाभ्युपगमोऽपि विशेषणतयैवोपनीतस्य भ्रान्तेर्गोक्तप्रतीतौ तत्तावतिशये विशेष्येऽलौकिकसन्निकृष्टत्वं वक्तुमनाश्रयावदिति । प्रत्यक्षत इति । सादृश्यप्रतिधोगिन प्रत्यक्षत्व एवाभावेऽपि । गोगवयसादृश्य प्रतीतस्य = गोत्वे गवयसादृश्यस्यापि प्रतीतस्य । अलिङ्गजा = स्यासि ज्ञानाजन्या । तथाचेति । प्रमाणचतुष्टयवादे इति शेषः । विशेषणमेवेति । सादृश्यप्रमितिरूपनिर्देशस्येति निति शेषः । अतएवाह अप्रतीयमानस्येत्यादौति । सहातमिति शेषः । अर्थापरोचश्यम्भावात् इति । केवलव्यतिरेकितया पार्थक्येन बाह्यत्वासाध्यापार्थक्येन सा गौर्गवयसदृशानिर्थासिद्धेरानस्य पृथक्प्रमाणनाभ्युपगमो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव व्यनक्ति तेनेत्यादिना । नपार्थापरोच्यते इत्यस्य गवयप्रतिधोगिकगवानुधोगिकसादृश्यात्तदोपपादकज्ञानस्वार्थावत्ते प्रागसम्भवारूपं तस्या अवकाश इति पक्षः । तत्सादरेणुगमपक्षे सामान्यत उपादाकज्ञानसम्भवान्, उक्तमुपमानमण्यादी—“परस्परसदृशं इत्यपार्थक्यं प्रत्यक्षततो यो यत्सादृश्यप्रतिधोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो स्यात्सिद्धाते यति गौर्गवयसदृशतासादृश्यप्रतिधोगितादित्यनुमानसम्भवः, सामान्यस्यासिद्धात् सादृश्यप्रमित्युपपत्तेरिति, यत्तद्वदो स्यात्सिद्धेऽन्माहं व्यतिरेकी, परेणामर्थापत्तिरित्यभेदेत” इति । न च सामान्यस्यासिद्धात् सादृश्यप्रमित्युपपत्तेरिति विशेषज्ञानविषया तद्वेदना, अन्यथाऽनुमित्यापामकविनिश्चयानुपपत्तेरिति वाच्यम्, विशेषणज्ञानस्य विनिश्चयसिद्धेर्गुणाय यद्गोर्गवयसादृश्यात्, अभावसाध्यकव्यतिरेकीत्यादिप्रथमं सादृश्यविशेषकमिति माधवात् । तत्सादरेणुगमे तु गोसदृशो गवय इत्यत्र भाषणमेव पदार्थानो विशेषणविशेष्यभावपे इतोपेन गवयसदृशो गौरित्यत्र भानाद्विशिष्टा प्रमित्यावपि स्यात् प्रमित्यैव निश्चयनाम् । विज्ञेये विशेषणमित्यादिरीत्या सामान्यसादृश्यकवपदे सादृश्यविशेषकमिती च सिद्धिर्वाच्यम् । किञ्च गवयसादृश्यं गवयविशेष्येऽपि गवयगमभ्युपगमेऽप्येव, तत्र विशेषणपदं पदार्थो विशेष्यपदस्य गवये प्रमित्यम्, गवयसादृश्यं किञ्चिद्वृत्ति सादृश्यत्वादिनिरीत्या

दृश्यस्यानेन साद्वं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात्, अन्यथाऽन्यथाप्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीतेरस्मात्स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छताऽपीयमर्थापत्तिरनुमाने प्राऽन्तर्भाव्याः पृथक्प्रमाणीकर्तव्या वा । एतेनाप्रतीतगवयगद्यान्तरसादृश्यस्य दृष्टान्ताभावेनानुमानासम्भवाद्गवयनेनानेन सदृशी सा गौरितिमितिरुपमितिरपि व्युदस्तम् । तथैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनाऽनुपपत्त्यैव सिद्धेरिति ।

अनद्यतसङ्गतिः-ज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सङ्गिन्यनुसन्धानमुपमानमि-

ष सामान्यतो गवयसादृश्यं क्वचित्प्रसिद्धम्, गोत्रिशेष्यकगवयसादृश्यप्रकारिका तु धीरर्थापत्तेर्यतिरेकिणो वा फलमिति काऽसङ्गतिः । किञ्च गवयप्रतियोगिकं सादृश्यं विना गवयानुयोगिकसादृश्यमनुपपद्यमिति यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन गवयानुयोगिकं सादृश्यं तत्रानुयोगितासम्बन्धेन गवयप्रतियोगिकं सादृश्यमिति तदेवोपपादकमिति पक्षधर्मतावलाद्गवयप्रतियोगिकसादृश्यसिद्धिः । किञ्च वचादेरनुगमपक्षे प्रकृतसाधने वचनार्थां गृह्यमाणं व्याप्तिर्नामुमितानुपपद्युज्यते, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिसामान्येऽपेक्षणीयताया निर्वाहवान्, अपि तु प्रकृतसाधने पक्षधर्मताज्ञानमेव तत्पक्षधर्मताज्ञानमिति हेतुः, व्याप्तिप्रहस्तु प्रकृतसाध्यसाधनसजातीययोः ययोः कयोश्चिदेवेति भावसाध्यकत्वेऽप्यप्रसिद्धसाध्यैकैवानुमितिः सम्भवति, कयोरपि साध्यसाधनजातीययोर्बहिर्चारप्रहस्तु प्रतिषेधकः, स्वीकृता यथा सरणिः प्रामाण्यवादे गदाधरः । अन एव स्वीयस्तन्वयपानादौ प्रवृत्तेः कुतिसाध्यताज्ञानसादृश्यदर्शनेन यो यद्विषयकप्रवृत्तिमान् स तद्विषयककृतिसाध्यताज्ञानवानिति सामान्यव्याप्ति निश्चयपालो गवयवनादौ प्रवृत्त्यात्मकलिक्षेन तद्विषयकमध्यमपुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानमनुमाय लिङ्गस्तत्रार्थिकं गृह्यतीति भावः । अन्यथा = उक्तीत्याऽर्थापत्त्यवश्यम्भाजनभ्युपगमे । अन्यथा कतमेवप्राप्यन्वयापदस्यापमेवार्थः । अन्यथा प्रत्ययोत्पत्तिविषयं = वैधर्म्यप्रत्ययोत्पादकं वैधर्म्यप्रत्ययस्तु तद्विधर्मोत्पत्तिं प्रतीतिसमन्तरभावी एतद्विधर्मा स इति प्राह्यः । प्रमाणान्तरं = बलुत्तप्रमाणमिदं । इति प्रतीतेः = इति प्रतीतिज्ञान्या ततोऽस्य वैधर्म्यमस्मात्तस्य वैधर्म्यं विना ततोऽस्य ह्रस्वत्वं चारमात्स्यदीर्घत्वं विनाऽनुपपत्तिमर्थार्थित्वात् प्रमाणीयेति भावः । पृथगिति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानज्ञानस्यानुमितिश्चे मात्राभावादनुपपत्त्यवसायैर्लक्षणादिति भावः । एनेनेति । अन्यपिनोऽसम्भवेऽपि व्यतिरेकिणोऽर्थापत्तेर्वा सम्भवेनेत्यर्थः । अप्रतीतमेतद्गवयस्य गद्यान्तरे सादृश्यं येन तदपेक्ष्यर्थः । दृष्टान्ताभावात् = अन्यव्याप्युपमं हारमथानाभावात् । अनुमानामन्वयात् = सा गौरिनेन गवयेन सदृशी गोत्यादियमिवैयनुमानासम्भवात् ।

त्यपि न, प्रसृतसङ्गतेरेवभूतोपमित्यध्यापनात् । अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमिति चेन्न,

स्मरणस्य तथात्वमेव तु यथाधुतमेव सम्भक्, गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षस्य तथात्वमिति न्ययमते तु
 मर्यादात्मेव विवक्षणीयम्, ज्ञानसामान्यपरत्वं तु न, उपमितावपि कदाचिदुपनीतस्य गोसादृश्यस्य भान-
 सम्भवेनातिशये । निश्चयवञ्ज विवक्षाहमेव बह्विधापदभूतवत्परवत्सदृशं महानसमित्यादौ धर्मिता-
 वच्छेदकव्यक्तकरो संशयाभावेन तदर्थे ज्ञानवमात्रविवक्षयैव निबन्दिषि तदन्वयो संशयस्य प्रसक्तस्य
 धारणीयत्वात् । वेधमर्थमपि तादृशावयवार्थं इति नात्यासिः । गवयपदशक्तिप्रदानन्तरजाते तादृशावा-
 यवार्थान्वेदित्वास्तिधारणायवगतसङ्गतीत्युक्तम् । एवञ्च तत्पुरपीयतःकालीननिश्चयविषयतानाश्रय-
 सङ्गतिकयत्किञ्चिच्छेदघटितत्रावयवार्थानुसन्धानं तत्पुरपीयतःकालीनोपमितिकरणमित्यर्थः । यत्र सङ्घर्षो
 संशयात्मकमपरार्थे च निश्चयार्थकं ज्ञानं तत्र निश्चयीयविषयतानाश्रयावस्य सङ्गतावभावेऽपि कोटिता-
 रयविषयताविलक्षणविषयताविशेषानाश्रयत्वमङ्गतमेव, अनिदेशवाच्यघटकानां गवादिशब्दानां
 तादृशविषयताश्रयावस्थावशवद्वाच्यच्छेदे परिक्रिदिति विशेषणम् । तादृशानुसन्धानमुपमितिकरणलक्ष-
 णरूपमेवोपाश्रयि, ननु तदुपमितिकरणलक्षणम्, उपमित्युपधायकत्वापारवत्कारणत्वस्यैव तथात्वात्,
 तत्रोपमितिलक्षणनिरूपणाधीननिरूपणकमिति प्रथममुपमितिलक्षणमेव वक्तव्यम् । तत्र यदि तत्पुरपी-
 यतःकालीननिश्चयीयविषयतानाश्रयसङ्गतिकतच्छेदघटितवयवार्थसामानाधिकरण्येन तच्छेदवाच्यता-
 वच्छेदप्रकारकोऽनुभवतत्पुरपीयतःकालीनतच्छेदवाच्यताव्युपमितिरित्येवमुच्यते, तदा वस्तुतया तादृश-
 वाच्यस्य गवादिसादृश्यादिरूपोयोऽर्थसंस्तसामानाधिकरण्येन गवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकप्रकारकानु-
 मित्यादावतिप्रसङ्ग, तादृशावयवार्थं तत्पुरपीयतःकालीनानुसन्धानविषयत्वविवक्षायामपि द्वेष्यत्वा-
 यम्, किञ्चाम तत्रैव वस्तुतो वाच्यार्थः । अथ तादृशावयवार्थानुसन्धानकालीनत्वमपि तच्छेदवाच्य-
 तावच्छेदकप्रकारकानुभूतौ विवक्षणीयम्, तादृशानुसन्धानकालीना च वाच्यतावच्छेदकप्रकारकानुभू-
 तिरुपमितिरिवेति नियनिरियमचला धीरधीरिवेति वृत्ते तदापि कालशब्देन स्थूलकालस्य क्षणस्य वा
 विवक्षणे सङ्गती तक्षणवृत्तुपमितिविषयत्वमादायासम्भवः, कश्चार्थं तादृशानुसन्धानस्य महिमा येन
 तत्कालीनो वाच्यतावच्छेदकानुभव उपमितिरैव स्यात्, वल्लभानुमितिसामान्या एव तत्र सम्भवस्या
 सिधार्यमानत्वात् । एवञ्च स्वाव्यवहितप्रकाक्षणावच्छेदेन तत्पुरपीयनिश्चयविषयतानाश्रयत्वविव-
 क्षाऽपि नादर्शनीया । एतेन किञ्चिद्वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संशयप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेद उपमितिरिति
 च परास्तम् । यदपि उपमित्यां जानिरेव, न च कोपमितिरिति जिज्ञासाया उपमितिव्यमानानभिधानेन
 न निवृत्तिसम्भव इति वाच्यम्, गवयो गवयपदवाच्य इत्यादियत्किञ्चिद्गवयिष्ठुत्वनुभवत्वानुवृत्तजाति-
 त्वेन तस्या लक्षणवादिति, तदप्येतेन निरस्तम्, यदि ह्युपमितित्वस्य जातित्वे 'उपमितिनोमीत्यनुभव'
 प्रमाणम्, तदा गवयो गवयपदवाच्य इत्यादिधियानुपमितित्वेन तावत्प्रस्थितम्, गवयेन गामुपमितिनोमी-
 तिवुद्धेरैव सत्त्वेन सादृश्यप्रतीतिरेवोपमितित्वस्य वक्तव्यत्वात्, यदि च वारणवैजात्ये कार्यवैजात्यमाय-
 पकमिति कारणवैजात्यमेव तत्र प्रमाणम्, त प्रदर्शनपरमेव चावयवगतसङ्गतीयादिवाच्यमित्युच्यते,
 तदाऽभिधार्यमानोऽनुमासामभवा' सम्भय एवात्रोत्तरतामालम्बनाम्, निरस्तञ्च जानिमात्रमिति ।
 एवञ्चोपमितिरैव दुर्निरूपये तत्कारणवद्विरूपणं दूरापास्तमिति समुदायार्थः । यथाधुतं निराचष्टे
 प्रसृतेने । निरसृतसङ्गतिकतत्त्वस्यैवार्थः । शोषयुष्टो हि स्मृतिविस्मरणे प्रयुज्यते, 'नाश्रयणि पठता
 किमशाटि प्रसृत किमथवा पठितोऽनी'पारी यथा । एवम्भूतेति । संशासंज्ञिभावविषयकेत्यर्थः ।
 मीमांसकसामानोपमितित्वात्प्राप्तये इदम् । उपमितिवर्त तत्कारणोपलक्षणम् । तत्रसङ्गतावयवगतत्वाभा-

अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् । अस्मर्यमाणेति चेत्, कदाचिदस्मर्यमाणनायास्तत्रापि सम्भवात्, सर्वदाऽस्मर्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमिति-प्राक्काले इति चेत्, स्यादप्येतद्युपमितिलक्षितास्यात्, तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः । किञ्च सर्वानवगतसङ्गतिव्यस्य प्रकृतैऽप्यसिद्धेः, केनाप्यनवगतसङ्गतिव्यस्य चान्य-जेऽपि सम्भवात् । उपमात्रेति च पूर्ववन्निरस्तम् । यस्याः प्रमितेयेन प्रमात्रेति चाभिधानेऽनुगतरूपाभावाद्द्वयकौ पतनेन लक्षणाननुगत्यापत्तेः । सञ्ज्ञेत्यपि व्याकुलम्, गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यते इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविवक्षितसङ्गते-गवयपदविवक्षितसङ्गतेश्च सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलायामोद्देशप्रतिपत्तौ गतत्वेनाति-

वेनोक्तानुसन्धानस्य कारणवासम्भवात् । प्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् = प्रस्मृतसङ्गतेः पुरुषस्योपमितिवर्णा-सङ्ग्रहान् । अस्मर्यमाणेति । तत्कालीनस्मृतिविषयत्वाभावः सङ्गती विवक्षणीय इति तत्र कदाचिदस्मृतिविषयत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । तत्कालपदेन चत्किञ्चिन्कालो वा, उपमित्यव्यवहितप्राक्कालो वा तत्तानुगमे सर्वकालो वा विरक्षितः, तत्रापि कदाचिदिति । तत्रापि = कदाचित्स्मृतसङ्गतापि । तथा च गवयपदसमयप्रदोत्तरजातेऽतिदेशाज्ज्यार्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरिति भावः । कृतीये सर्वदेति । असम्भवात् = अनिश्चयान्, तथा च लक्षणस्यापि न क्वचिद्विश्रयसम्भवः । द्वितीयमासङ्गते उपमिति-प्राक्काले इति । स्मृतिविषयत्वाभावः सङ्गती विवक्षित इति शेषः । स्वाव्यवहितप्राक्कक्षणान्किञ्चिद्वि-श्रयविषयताभावत्सङ्गतिरूपसंज्ञात्पदितवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञापवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदात्तदमनो-पमिति निरव्ययः तत्करणतयोपमाननिरुक्तौ नास्माध्रयः, स्वत्वेनोपमितेरुपादानेऽप्युपमितित्वेनानुपादाना-दित्यस्वरसादाह किञ्चेति सर्वपुरुषोपनिश्चयविषयत्वाभावो वा, चत्किञ्चिदुपनीयनिश्चयविषयत्वाभावो वा, उपमातृनिश्चयविषयत्वाभावो वा विवक्षितः, तत्रापि सर्वैरिति । प्रकृते = उपमितिप्राक्कालिके गवयादिशब्दे । तथाचसर्वाव्याप्तः । द्वितीये केनापीति । केनचिदित्यर्थः । वाक्यजं = मानान्तरेण चाग्निप्रदानान्तरं पुनरपि गोसाहदस्यादिसामानाधिकरण्येन साहदसंघाद्विगृहीतत्वात्किञ्चि गवयादिशब्दे । तथाचानिव्याप्तिरिति भावः । कृतीये उपमात्रेति । अनवगतसङ्गतिक्रमं विवक्षणीयमिति शेषः । पूर्ववदिति । उपमितित्वेनोपमितेः प्रवेतोनामाध्रयादित्यर्थः । ननु तत्पुरुषोपमितेः स्वाव्यवहित-प्राक्कक्षणान्किञ्चिद्व्यवहितपुरुषोपनिश्चयविषयतानाध्रयसङ्गतिरूपसंज्ञेत्यादिप्रकरणेन निर्वचने मोक्षरूप-हायासङ्ग्राह यस्या इति । एकौ पतनेन = तत्तद्व्यतिरिक्तवचनानेन । यत्तत्तत्त्वात्वादेरनुगामादिति भावः । निर्वेदितास्येतिप्रत्ययशङ्कात्वेन । अगत्याऽनुगामस्य स्वहस्मितत्वपक्षेऽप्याह संशोति । स्याकुलं = लक्षणस्य दृष्टतासग्राहकम् । महतीतिपदं सभ्यतायातम्, काननपदसङ्गतिप्रकृते तदनुपयोगान् । यन्मुनरनु गोमरस इति पदमपि तथैव, तद्धि वाक्यार्थस्य साधर्म्यवैधायान्वयतरात्मकतया विरक्षणैरपि निष्प्रायविषयसङ्गतिरुक्ताननसंज्ञासमिध्याहनगोमाधर्म्यस्य गवयेऽनुसन्धानमस्तीत्यापानतो लक्षणसङ्ग-मनप्रदसंनार्थवः । संज्ञासंज्ञितस्यप्रतिपत्तिफलायामिति । काननं काननपदार्थं इति प्रतिपत्ति-फलायामित्यर्थः । ईदमत्रितिसौ = गवयवत्वेन प्रायो दृश्यमानं काननमितिप्रतिपत्तौ । अस्या प्रतिपत्ते-गवयवत्वेन प्रायो दृश्यमानत्वरसादाहवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन काननपदमहृत्तिमित्यपत्तिरिति-रसादाहप्रायमात्रार्थं स्यात्, तद्विद्वत्सिद्धिस्तन्मु काननं काननपदार्थं गवयवत्वेन प्रायोदृश्यमानत्वादि-त्यनुमित्यामित्या वा प्रविष्टपदसमिध्याहारम्यधानुपपत्त्यर्थं वा येत्यस्यम् । गवयवत्वेन दृश्यमानत्वा-द्वद्विद्वत्सिद्धिस्तन्मु पदमुपगतम् तदनुपदानेऽपि प्रमित्यपदसमिध्याहारम्यधानुपपत्त्यर्थं पते

व्यापकत्वात्, विनापि वा प्रायःशब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः, तत्र कानन-
सञ्ज्ञासल्लिङ्गसम्यग्वाधधारणेऽप्यन्यत्रैव पदान्तरसम्बन्धोत्थाया अन्यथानुपपत्तेः
प्रमाणत्वात्तूपमानस्य । उपमेयसञ्ज्ञासमभिव्याहृतेति विशेष्ये च पूर्वोक्त एव निरासः ।
वाक्यार्थेत्यपि तादृशेव, प्रतिपत्तिकालास्मृतातिदेशवाचयगतकाननादिपदार्थस्य तथा-
विधप्रत्ययाव्यापनात् । वाक्यैकदेशस्यापि चाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवय-
इत्यादिस्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात् । प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं

सम्भवः, न च गवयवत्त्वेन प्रायो दृश्यमानत्वमपि क्वचिद्गृहादौ न सम्भवति, परिच्छित्तशब्देन प्रमा-
त्वविवक्षणेऽपि आन्वयात्मकान्यथानुपपत्तिप्रहेणापि प्रमोत्पादनात्, पृथञ्जासल्लिङ्गकपरामर्शनापि
जन्याया विधौ वस्तुतः साध्यवद्विपपकत्वे प्रमात्वसम्भव इत्यभिप्रायेणाह विनापीति । अभिहितस्य
तस्य = उच्चरितोक्तवाक्यार्थस्य । ननु संज्ञासल्लिङ्गसम्बन्धप्रत्ययकालकत्वे तादृशानुसन्धानस्योपमानत्व
मेष्टव्यमेवेत्यत आह तत्रैति । अन्यत्रेति । यथा अभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्य-
माक्यं मधुकरपदातिरिक्तपदार्थं विद्वान् मधुपानकर्तृताऽवलोक्यमानं मधुकरपदाभिधेयतया निश्चिते,
मधुकरपदस्य तदभिधायकतां विना प्रसिद्धसमपकोत्तराक्यघटकपदसमभिव्याहृतत्वानुपपत्तेः, तथा
प्रकृतेऽर्थातिभावः । पदान्तरसम्बन्धोत्थायाः = गृहीतशक्तिकपदान्तरसमभिव्याहारज्ञानाधीनायाः ।
अन्यथानुपपत्तेरिति । अनुमानस्याप्युपलक्षणमिदम् । न रूपमानस्येति । प्रमात्वमिति
विपरिणतमनुपपत्त्ये । “नामूटस्येतरोत्पत्तेः,” “नानुपपद्यते प्रादुर्भावा” वित्तिभ्यायसूत्रयोरमूटस्येतरोत्पत्ते-
रभावात्, अनुपपद्यते प्रादुर्भावाभावादिस्थैकतादृशेन प्रथमेतरविभक्त्यन्तार्थस्यापि न जन्मव्यवहारेण तु
विपरिणानं विनापि निवृत्तिसम्भव इति श्लेषम् । उपमानस्य हि साधर्म्यवैधर्म्यन्तरसामानाधिकरण्येन
प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेद एव प्रामाण्यम्, न च काननपदस्य प्रकृतः प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदस्तादृशः,
किञ्चिन्साधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य वा साधर्म्यत्वेन वैधर्म्यत्वेन वा काननेऽप्रतीतत्वादिति भावः । नन्वनवगतसङ्ग-
तिका संज्ञोपमेयस्य विवक्षिता उक्तवाक्येन च न काननं किञ्चित्सादृश्यवत्तयाभिहितमपि तु गवय इति
काननसंज्ञानवगतसङ्गतिरपि गोपमेयस्येत्याशङ्क्याह उपमेयेति । पूर्वोक्त इति । उपमितित्वस्य
स्वज्ञानाधीनज्ञानकत्वापत्त्याऽऽग्रमाश्रयइत्यर्थः । ननु स्यात्प्रवृत्तिप्रारम्भकत्वच्छेदेन तत्पुरवोचनिश्चयविप-
यतानाश्रयसङ्गतिवत्संज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन तादृशवाक्यार्थस्य साधर्म्यत्वेन
वैधर्म्यत्वेन वाऽनुसन्धानकालीनस्तत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदस्तत्पुरवोचत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तोप-
मितित्वस्तरणोपमानम्, तच्च तादृशानुसन्धानमैवेति मोक्षदोष इत्याशङ्क्याह वाक्यार्थेति ।
तादृशैव = स्यात्कालमेव । तादृशवाक्यार्थस्येति च तादृशसमप्रवाक्यस्य वा तादृशवाक्यैकदेशस्य वा विवक्षा
स्यात्, तथापि प्रतिपत्तीत्यादि । गवयपदार्थानवगन्तारं प्रति ‘कानने गोसदृशो गवयोऽवलोक्यते’
इत्यादिवाक्यप्रयोगस्थले द्रष्टव्यमिदम् । प्रतिपत्तिकालः = उपमित्यव्यवहितप्राक्कालः । पदार्थस्यैत्यन्तं
षडुक्तोद्दिष्टा पुरुषपरम् । तथाविधप्रत्ययव्यापनात् = गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितेस्तरकरणस्य चास-
त्प्रदात्, सोपमितिर्हि तत्र न समप्रवाक्यार्थानुसन्धानकालीना, कानने गोसदृशो गवयोऽवलोक्यते इति
समप्रवाक्यार्थानुसन्धानस्याभावात्, गोसदृशो गवय इत्यस्यैवानुसन्धानस्य तत्र सङ्गाविति भावः ।
द्वितीये वाक्येति । इत्यादिस्मारिणोऽपि = इत्यादिवाक्यैकदेशस्मारिणोऽपि । अपरांते संस्कारानुशोध-
नायामिदम् । प्रत्यये = सदृशो गवय इत्यनुसन्धाने साधर्म्यत्वेन तादृशसंज्ञावदितवाक्यार्थविपपत्तेः ।
प्रसङ्गात् = निरुक्तोपमितिकरणप्रसङ्गात् । किञ्चिन्प्रतिपत्तिकालात्साधर्म्यत्वेनानुसन्धानविवक्षायां नायं दोष

विवक्षितमिति चेत्, अन्तर्भाषितवनाधिकरणतादृशप्रतीतिं प्रति तस्यापि प्रयोजकत्वात् । उपमितिं प्रतीतिं तु पूर्ववन्निरस्तमिति । यावन्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धमुद्घोषयौपयिक तावद्विद्यतमिति चेत्, तद्वत्त्वसहचरितसञ्ज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गान् । किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिण्य सत्यप्येव प्रविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिविभक्तिमिति मिति फलमुपघते तदा तस्याप्रमाहरणस्याप्युपमानत्वमापद्यते । प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपे चानुसहितरूपव्यवहार्यतानुमित्युपादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं म्यात् । अत्र्यातद्विषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेत्, वस्तुगत्याऽऽद्यास्तवस्थो

द्विचत्त्वं, भूमवत्त्वेन पर्वतसदृश महानमितिवाक्यैकदेशार्थविषयके पर्वतसदृश महानममित्यनुसन्धाने तथाप्यतिप्रसङ्गान् । गृहामिसन्धिबरादाकृते प्रतीतीति । गृहामिसन्धि परिहरति अन्तर्भाषितेति । विषयनयाऽन्तर्भाषितवनात्मक गवयाधिकरण यस्या एवम्भूता कान्ते गीसदृशो गवयइत्यावाकातो प्रतीतिमि वर्थ तस्य = उपाकारवाचकस्य । प्रयोजनरमदिति । यत्र च समप्रवाक्यार्थानुसन्धाने विवक्षापञ्जाकल्प द्यर्थ । परामिसन्धिसुद्धाव्यापि स्वामिसन्धिमुद्धादक्षिराकरोति उपमितिमिति । प्रयति । प्रधानकीभूत वाक्यतावद्वाच्य विवक्षितमित्यनुपपद्यते । गोसदृशो गवय इति वाक्यस्य सत्यमितिप्रयोजकपूर्वनिनाकदाप । पूर्वमिति । आमाप्रदादिति भाव । तन्वमिति त्वेनोपमिर्नेनेवेतोचमे विशभाषात्, तादृशताव्याप्येत्सत्येन तस्यनामिप्रहौरविक्रान्तरवाक्यार्थत्वेति हि विवक्षितमिति भावनामद्वयं यावदिति । वाक्यमिति क्षेप । लक्षणेति । तदुपगोऽत्र वाक्य गन्धवती पृथिवीत्यादि कम् । प्रसङ्गान् = उपमितिकरणवप्रसङ्गान्, गन्धस्य किञ्चिप्रतियोगिकसाधर्म्यत्वेन भातद्वयाया मियादि । वद्वहानुमितिसामग्रीसम्बन्धाभिप्रेयेन्म्, अन्यधेष्टात्तिसम्भवात् । दापान्तरमाद किञ्चेति । तर्कानुसन्धानेति । गवय वापञ्जया सत्ववद्वेन सादृश्ये गौरवानुसन्धानेत्यर्थे । एवविधानुसन्धाने = अनिश्चितमज्ञितिकसनाद्यग्नितवाक्यार्थानुसन्धाने । अत्रमाकरणस्येति । सादृश्यमितिरेक्यदाधेनामन्ये नु गौरवानवकाशात्तस्यापि प्रवृत्तिविभक्तिसम्भवेन प्रमाकरणात्त्वमेवोक्तानुसन्धान इति द्रष्टव्यम् । उपमानत्वप्रमापद्येतेति । प्रमाकरणात्सर्वत्र लभशाभिप्रायेणैदम्, अन्यधेष्टापत्ति सम्भवात् । प्रमाफलकमिति । अत्र विषयत्वानवच्छिन्ना प्रमाचनकना विवक्षिता तत्र स्वविषयकातुप वनावात्मकप्रमाणकत्वस्येति तादृशानुसन्धानस्य न दोषतादवस्थस्य प्रमायाप्रकलकरस्य स्वस्यैव लक्षणेति तत्रामसम्भवात् अनुसहितमिति । अनुसन्धानविषयीभूत रूप मासादृश्य तल्लिद्रकावप तादृशत्वविषयवद्वाविषयतामापकानुमित्युपादक वक्ष्येदीभ्यास्व्याप्तविषयकेऽतिदेवावाक्यार्थानुसन्धाने नात्किप्रदानुपादकस्य प्रमाफलकत्वस्येतिदित्येति । यद्यपि बराह गावोऽनुधावन्ती"ति धृतैर्वादि स्यात्तैर्गावसदृशेनाकस्याप्य नदृशमिचारी, तथाऽपि साधवत्पक्षक्येनानुमित प्रमाव विवर्षणम् । न च निवर्गित नात्किप्रहौरविक्रान्ते न तस्यवत्त्वयोग्यत्वमपि नु तदुपधापकत्वमिति काव्यम्, कापोत्या दन्व कारणावच्छेदककारौ विवक्ष्यस्याऽऽद्यात्, नादि कार्यात्वाद् धिता तद्विनिश्चयाप्रकृतमुपधात समसवद्वि भाव । उपादानादीपत्र धैसिष्टे गृहताया । तादृशानुमित्युपादकत्वमातिवाच्यम् । यदि मुक्त्वाप्येष्टानुसन्धानस्य नात्किप्रहौरविक्रान्तेऽप्युप्येन, तदाऽनुमितिसामग्रीसम्भवे एव वक्ष्यमाने नात्पयेम् । अत्र्यातमिति । भावाप्यविषयकस्य मति निश्चय प्रमाफलकत्व विवक्षितम्, अनुमितिसुपद धानस्येत्तनुसन्धानस्येत्स्याप्यविषयकत्वमवति अतिशयतिरिति भावः । निद्रोपधातस्य प्रमायामप्यात् विवक्ष्यविषयवत्त्वनिद्रोपधातस्येत्स्याप्येति प्रमायावत्त्ववत्त्वमावादात्ता नन सदृशतावत्त्व

पमेयेऽप्यभावात् । व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति तद्विद्वं तेन सह व्याप्तत्याद्यगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात् । उपमेयेन सह व्याप्त्यावनवगतत्वोका-
वप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः । अतमेयेन सहैति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव ।

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न, तथात्वासिद्धेः, अर्थापत्यादितस्तद्वि-
द्वर्धेर्दृश्यमाणत्वात् । अनुमितिजनकं तादृक्प्रतिसम्बन्धानुपमानमिति चेन्न, तज्जातीय-

गतमित्यभिप्रमन्थास्वरसाच्चेति । उपमेये = सादृश्यवत्तया अतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानविषये ।
अभावाद्दिति । सर्वदशापि वस्तुतः किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिमात्रादिति भावः । व्याप्ततयाऽन-
वगम्यमानस्येति । प्रमाकलकं तादृशानुसन्धानमुपमानमिति शेषः । एवञ्च विषयत्वं पदार्थोऽनु-
सन्धानान्वयि । तथा च व्याप्तिरनुमित्युपादाकानुसन्धानस्येति व्याप्यत्वान्निष्ठविषयत्वानिरूप-
कत्वमनुसन्धाने विवक्षितमित्येति भावः । यत्प्रति तद्विद्वं = सादृश्यवत्तयाऽनुसन्धीयमानं यन्निरूपि-
तव्याप्तिमात् । तेन सह व्याप्त्यावनवगतमिति । तन्निरूपितव्याप्तिमात्रवद्वगते विषयीकृतं येन
तादृशमनुसन्धानमित्यर्थः । अथवा तन्निरूपितव्याप्तिमात्रेनावगतमनुसन्धानेन विषयीकृतं यदावमेयं
तद्वद्वगम्यमुपमितिकरणमपि तादृशानुसन्धानं न व्याप्नुयादित्यव्याहृत्य व्याप्येयम् । ननुपानु-
सन्धाने व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वानिरूपकत्वात्तत्रैव प्रकृतसादृश्यावच्छिन्नविषयत्वानिरूपितव्याप्य-
त्वावच्छिन्नविषयत्वानिरूपकत्वमत्रैव, तदेव च विवक्षितम्, न च गौसदृशव्याप्यताया गौसदृश-
त्वावगाहनसम्भवेन वक्षिद्यस्यासिः, अत्रैव तदव्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, तद्वेने धम्ममादाय तु न द्वापः,
प्रमीयनादतद्विषयत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात्, तत्राह उपमेयेनेति । प्रकृतसादृश्यवत्त्वर्थः ।
उपमितिविषयतायामात्रमात्राद्यत्तः । अनुमाने = अनुमित्युपादाकानुसन्धाने मध्यपदस्य उह-
तं यत्तानिरूपितव्याप्तिविषयके । अनुमेयनिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वानिरूपकत्वविषयतायां
नानिव्याप्तिः, अनुमानस्य तादृशविषयत्वानिरूपकत्वादित्यासाह्वय आनुमेयेनेति । तदनपायात् =
अनुमेयत्वस्य वक्षिद्यप्यनपायात् । अत्रयानिमिति । उपमानेन पदव्याप्यत्वोपमेयता-
गाहनं तदव्याप्यत्वोपमेयत्वान्निष्ठं, एवमनुमेयस्य सादृश्यादिना निवेदोऽपि शेष एव ।

स्यानुमितिजनकत्वान् । व्यक्तयपेक्षायाश्चाजनकत्वस्य जनकत्वस्य सामान्याकारपर्यव-
 सायिनो नित्यं व्यक्तावसम्भ्रमितयाऽनुगमेन चायुक्तत्वादिति । किञ्च गोसादृश्यं विहाय
 गवयस्यजातो गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति
 तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिकपेक्ष तत्र गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते, सम्भ्रमति
 हि प्रयोगः— विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथाप्ये तर्केण चिदयोक्रियमाशुचिपर्य-

जनकत्वान् = व्यवहर्तव्यनासाध्यकानुमितिजनकत्वात् दर्शितवान् । न च तस्य व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमि-
 तिनजनकत्वं वाच्यम्, तत्र च कथमिति वाच्यम्, यो गोसदृशः स गवयपदव्यवहार्य इत्यनिर्देशवाक्यस्यै
 वा गोसदृशो गवयपदव्यवहार्य इत्यनिर्देशवाक्यस्य गोसदृशत्वावच्छेदेन तादृशव्यवहार्यताबोधाय
 प्रवृत्तिद्वारा योक्तानुसन्धानस्य व्याप्तिज्ञानत्वसम्भ्रमवान्, तादृशबोधे व्याप्तिनिरूपकत्वमानान् ।
 एवञ्चानुमितिप्रकारयोः कश्चन निर्वाचनेन तस्मिन्प्रसंगे । द्वितीयं व्यक्तयपेक्षया साजनकत्वस्येति ।
 तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वेऽपि तस्यानुमितिजनकत्वाभावविषययोक्तनिवेदास्येत्यर्थः । एवञ्च फलोप-
 प्रायकत्वनिषेध एव पर्यवस्यति । अयुक्तत्वादिति सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह जनकत्वस्येत्यादिना ।
 सामान्याकारपर्यवसायिनः = सामान्यधर्मावच्छेदेनैव इत्येतुं शक्यम् । व्यक्तौ नित्यमसम्भ्रमविषया =
 व्यक्तानामानन्देन विशेषधर्मपुरस्कारेण कथमपि प्रत्येनुमदाकथयता । एवं हि एस्यास्तादृशानुसन्धानस्य
 हेतुमि-पुत्रवाच्यकत्वाभावस्तस्यास्तादृशीयोपमितिकरणत्वमित्युक्तं स्वान्, कर्णत्वञ्च कारणतापदि
 मिति प्रातिद्विकरूपेण तादृशानुसन्धानव्यक्तीनां कारणताप्रदोऽनुसर्तव्यः, न च स सम्भवतीतिभावः ।
 नन्वेवं स्यात्तादृशव्यक्तीनां तादृशीयोपमितिकरणत्वानुपपादनेऽपि कस्याश्चित्तत्वं तावन्नियुतेने-
 त्यतभाह अननुगमेनेति । तादृशीयोपमितिकरणत्वमपि नैवमनुगतं निर्वाहितमिति भावः । किञ्चैव-
 मनुगतयोर्गोसादृशकारिभ्योर्गोसादृश्यापि कारणताप्रसङ्गः, तज्जातीयस्य तं विनाप्युपसिद्धोनेत्यस्यानुगत-
 धर्मं पुरस्कृत्यैव यदितुं शक्यत्वात्, किञ्च परिक्रमिन्मिनिस्वरूपयोर्व्येऽपि तदनुपधायावत्त्वमात्रेण न
 कस्यचित्कारणवद्विर्भावोऽप्यनुपगतपक्षे मानाभावात्प्रतिप्रसङ्गात्तस्यैवपि द्रष्टव्यम् । तनु व्याप्तिज्ञानत्वेन
 तादृशमितिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेऽपि तादृशप्रतिमन्धानत्वेनोपमितिनजनकत्वमेव, उपमितिकरण-
 त्वस्यावच्छेदकमेव चैवं निरूपितम्, उपमितिकरणत्वज्ञानं तु नैतदिति प्रायुक्तमिति भावी दोषः, अननु-
 मितिजनकत्वस्यानिवेदनीयत्वादिति चेत्तस्यम् अत एव मुरयामुपमानव्यतिरेकं युजिमावतात्पर्यं
 किञ्चेति । शब्दार्थनेति । ननु यनावच्छेदकस्य तावत्त्वमिमात्रेणैवम् । लाघवेति । गवयस्यवा-
 न्मदवाच्यपुत्रम् । तर्कमिति । एषाव्यमूलकत्वेऽपि विपर्ययपर्यवसायित्वेऽपि च प्रमाणाधीनधीनत्व-
 कानुसन्धानविषयवैवाच्यं तर्कव्यवहार इत्युपपादितमयस्यत्वात् 'अनीत्यादि तर्केण' निकारिभ्यामा-
 दायम् । तदुपन्यासस्थितौ = एतदवाच्यत्वकौतुसन्धानस्यापदव्यवहारः । तत्र = गवयत्वे । प्रयोग इति ।
 परार्थे प्रयोगप्रदर्शनं स्वार्थेऽनुमानागममीमांशवद्वृत्तौ एव पर्यवस्यत्, अन्यधोपमानस्य वृषकृत्प्रमा-
 नावच्छेदनात्मनश्चान् । विमतिपदं = विमत्तविषयधीनं गवयपदं । तस्य प्रागनवयमेऽपि प्रायशो नोप-
 मितिजनकत्वात्तदवच्छेदनीयत्वात्तदनुगमेनापि धर्मिन्वसम्भवः । गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं = गवय-
 शब्दस्य प्रवृत्तौ तादृशोद्यतनेन ज्ञायमानतया निर्दिष्टं शक्यत्वावच्छेदकमिति यावत् । तथाप्ये = गवय-
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तर्केण = तर्कस्यैव प्रवृत्तिसामानेन, स्वतन्त्रकल्पानिश्चयकत्वेन व्याप्तिमूलकत्वापि तर्कस्य
 विपर्ययानुपानुगमेन निश्चयकत्वेन गौरवादेश्चालम्बनेन यथाधुनामाश्रयान् । विपर्ययिष्ठव्यग्रीं बोध-
 यन्तो विपर्ययोः श्वेतस्यापानां धार्य यथाशक्तम् । एवं गवयपदम् । अयमन्वयः आधेयतामाश्रयार्थि-

यकन्वात्र यदेवं न तदेवं यथा गोन्वं तथा चेद् ततस्तथेति, नह्यस्ति सम्भवो मूलशैथिल्यादिद्रोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययश्चार्थो न च तथेति । अथया गवयपदसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमानात्तौक्योसदृशसामानाधिकरण्यात्तद्व्यवहारप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु, सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य

नप्रतियोगिनाको गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठ इति सप्तम्यन्वार्थस्य तादृशप्रवृत्तिनिमित्तत्वनिष्ठत्वस्याप्राधान्य इति । नचैवं तर्कसहकृतप्रमाणबोधितस्वेतरप्रवृत्तिनिमित्तमाधकत्वमित्येव हेतुः कुतो गोक्त इति वाच्यम्, स्वेतरगोसादृश्यादी प्रवृत्तिनिमित्तत्वाप्रसिद्ध्या सिद्धयसिद्धिन्यायात् । बोध्यमानान्तं स्वरूपासिद्धिताद्वापरिहाराय । गवयपदं किञ्चिदप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानमेव गौरवप्रतिसन्धासदृशत्वं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं बोधयतीति भावः । गवयशब्दो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकान्तरितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति तु प्रयोगान्तरम् । न यदेवमिति । यत्पदे वीप्सा नादता, तत्सत्त्वेऽपि सकलसाधनाधिकरणत्वात्पर्यायप्रदे व्यभिचारदुर्देर्निवृत्त्यसम्भवात्, तादृशतात्पर्यप्रदे तु तदलादेव ययोगप्राथम्याभ्यां साधने व्याप्तिधियः सम्भवदित्यभिप्रायः, अत एव वीप्सायामपि स्थानिचारज्ञानतादवस्थं मणाकुणम् । अप्रयोजकतां परिहरद्वाह नहीति । मूलशैथिल्यादीत्यादिना विपर्ययापर्यवसानेष्टापत्त्यादिकं प्राहम् । मूलशैथिल्यस्य व्याप्तिराहित्यम् । अत्रादुष्टनायामेव तात्पर्यम्, तेन गौरवादेर्यासिराहित्येऽपि विपर्ययापर्यवसायित्वेऽपि च न क्षतिः, अधिकत्वञ्च चतुर्थे वक्ष्यते । तर्कनिवेदिनविपर्ययः = तर्कसहकृतप्रमाणनिवेदिततदितराप्रवृत्तिनिमित्तकः । न च तथा = न च ताप्रवृत्तिनिमित्तकः । स्वघटितबहुधीहिणाऽर्थपदेन गवयत्वग्रहणे तु तथापदं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । ननु पूर्वं तर्कान्वयनारम्भमायां साधुपदत्वद्विक्रमोत्सामान्यतोदृष्टानुमानस्य किञ्चिदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रत्यायनेनेव पर्यवसानेनेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रत्ययासम्भवे केवलस्य निरेक्यनवतारा प्रवृत्तिनिमित्तकविशेषपरिच्छेदाय पश्चात्तर्कसहकृतमुपमानमेव शरणीकरणीयमिति चेद्भ्रं षदन्ति— इत्युत्प्रमाणभावस्य सामान्यतोदृष्टस्य पुनरनुसन्धानमात्रं क्लृपयितुमुचितम्, लाघवात्, न तु मानान्तरं गौरवात् । न च पुनरनुसन्धीयमानादपि तस्मात्तेराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रतीतिसम्भवः, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकवनियमादिनि वाच्यम्, नधानियमे मानानवान्, लाघवादिदसहकारे व्यापकतानवच्छेदकरूपेणापि साधुप्रत्यानुमिती भावे वापकामावात्, यदाह शिरोमणिः—“सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्ये”ति । कथमन्यथा क्षित्वाशवेककर्मकृत्वानुमितिः । एवञ्चोक्तव्यतिरेकिपर्यन्तानुपात्रनमप्यननिप्रबोधनकम्, उक्तसामान्यतोदृष्टस्यैव लाघवप्रतिसन्धानसहकृतस्य जातिविशेषपरिच्छेदकत्वोपपत्तेः । किञ्च यथा देवदत्तो जीवन्मरणान्धवरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टमभावस्वरूपरणपेक्षया भावरूपजीवने लाघवानुसन्धानसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं जीवित्वप्रकारकं ज्ञानमर्जयतीत्यर्थापत्तिमगावुद्गिरितम्, तथा गवयपदं गवयवत्तदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोदृष्टं लाघवानुसन्धानसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वामवगमयतु । किञ्च गवयस्वेतरञ्च प्रवृत्तिनिमित्तं लघुसमानाधिकरणगुरुत्वादितिमानेनेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वनिग्रये उक्तव्यतिरेकीकृतं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिसम्भवः । न च साध्याप्रसिद्धिः, गवयत्वं किञ्चिदपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातिव्यतिरेकित्वा सामान्यतस्तस्य सम्भवात् । व्युत्पन्नप्रतिसन्धानदशायाञ्च गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदे मानाभाव इति । गोसदृशेति । गोसरस्योद्रेत्यर्थः । भातेन गोसरस्योद्रेत्समानविभक्त्यन्ततया गवयस्योद्रेत्यर्थः गोसरस्योद्रेत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वमायानि, स

परेण पृथगेवाचन्यं प्रमाणनीयेति । इत्युपमानखण्डनप्रकरणम् ।

अ धर्मो गवयत्वं वा, गोसाहचरतद्भवकित्वादिकं वा स्यात्, तत्र द्वितीये गौरवादात्तत्त्वैवाथापत्तिविषय
तेति । अर्थात् = सामर्थ्यात्, परिशेषादिति यावत् । इति खण्डनशारदायामुपमानखण्डन-
प्रकरणम् ।

अथ शब्दखण्डनप्रकरणम् ।

शब्दोऽपि क उच्यते ? आसवाक्यं हि शब्दः प्रमाणमिति न युक्तम्, विकल्पालुपपत्तेः । तथाहि—कोऽयमासौ नाम । यथादृष्टवादीति चेन्न, भ्रान्तिप्रतिपन्नबादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति विशेषणे च तथाभूतस्यान्यथावाद्ब्यापनात् । यथा प्रमाणैतिकस्य चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात् । यावद्यथाप्रमाणदृष्टनिवृत्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तद्व्यापन्ते, नहि यावत्प्रमितं तावदभि-

शब्दोऽपीत्यादि । कीदृशः शब्दः प्रमाणशब्द इत्यर्थः । अन्यथा शब्दस्वरूपप्रश्ने स्फोटोद्युचारापत्यामिमग्रन्थासङ्गतेः । सङ्गतिरपिकिमर्थो च प्राग्भव । शब्दस्वरूपशक्त्यादिप्रादुक्ततयोपजीव्यानां निरस्तत्वादिति । आसवाक्यमिति । शब्दत्वमपहाय वाक्यत्वेनोपादानं ध्वनितिराकाङ्क्षशब्दव्यावृत्तये । शब्दः प्रमाणमिति । प्रमाणशब्द इत्यर्थः । यथादृष्टवादी = स्वज्ञानसमानविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयवाक्यप्रयोक्त । भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्त्या विपर्ययकृतमर्थं यदतोऽपि वाक्ये इत्यर्थः । प्रसङ्गादिनि । प्रमाणशब्दव्यवहारः । प्रमाणदृष्टेत्यादि । स्वीयप्रमाणसमानविषयकज्ञानप्रयोजकवाक्यप्रयोक्तोऽस्य इति विवक्षणीयमिति भावः । यद्यपि प्रमाणसमानविषयकज्ञानप्रयोजकवाक्यस्यैव प्रमाणशब्दस्वरूपमवे तादृशवाक्यप्रयोजकवाक्यत्वेन तद्विवर्चनं वैयर्थ्यं प्रस्तम्, भासलक्षणस्यैव खण्डनं तु न सम्भवेत्सङ्गतम्, तत्तद्वाक्ये एवात्रातिव्याप्तेरुच्यमानत्वात्, प्रमितिप्रयोजकवाक्यत्वस्य लक्षणान्तरत्वसम्भवेऽपि तादृशज्ञानप्रयोजकवाक्यत्वे यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । नचैतदेवात्र दूष्यताम्, चकत्वातिव्याप्यादेश्च सुसङ्गमादिविवाक्यम्, 'तावदभिधीयत' इतिपर्यन्तग्रन्थस्यैतत्प्रश्ने सुयोक्तव्येऽपि "यथाप्रमितस्यैव" इत्यादिग्रन्थस्य तुयोजित्वात्, अदवस्थामा हतो नरो वा वृजरो वेतिवाक्यस्यालक्ष्यत्वेनाव्याप्यभिधानस्यासामञ्जस्यात्, प्रयोक्तव्यतिलक्षणस्य त्वव्याप्तौक्यान्तरे एव शक्यत्वचनत्वात्, तथापि 'यथाप्रमितस्य' इत्यादिग्रन्थो यथाभूतो एव नेतव्यः, वैयर्थ्यमेव वा तादृशग्रन्थस्याप्यनानन्तरमुद्धाटनीयमिति । तथाभूतस्यान्यथावादः = प्रमाविषयविषयकप्रान्तिप्रयोजकं वाक्यं घटावादिना प्रमितस्य पटरवादिना बोधकम्, तत्र सामानविशेष्यकत्वमादायानिव्याप्तेः । यथाप्रमाणेति । प्रमीयविशेष्यताविनिश्चयविशेष्यताकथोपयोजकत्वं वाक्ये वक्तव्यम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकधर्मापच्छिन्नत्वस्वरूपनिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकावाच्याम्, प्रकारतावच्छेदकं तु धर्मसंसर्गोपयमेव प्राद्वम्, एवञ्च पटरवादिना संयोगादिना वा प्रमितस्य पटरवादिना सम्बन्धान्तरं वा बोधजनकवाक्यं नातिप्रसङ्ग इतिभावः । अन्ते = यत्किञ्चिद्विषयकवाक्यवच्छेदेन, इदं तथाभूतपदार्थान्तःपातिप्रमाणान्वयि । अयार्थस्य = अपराशोऽप्रमात्वबोधोपजनकस्य हृदो जलवात् वद्विमान्तेत्यादिकस्य । एवं हृदपर्यन्तौ जलवन्तौ, संयोगसमयाद्याभ्यां हृदो जलवानित्यादि वाक्यमपि प्राद्वम् । यात्रदित्यादि । उक्तदोषगणाय स्वावच्छेदकतासमनियतावच्छेदकताकत्वस्वरूपनिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासमनियतावच्छेदकताकप्रकारताकताभ्यां वैशिष्ट्यं विवक्षणीयमिति भावः । एवापवतामाप्रमिभ्यापानुच्छेदोपतादवच्छेदम्, एवाप्यतामात्रविषयतामाच्छेदोपतामावेति परतोऽप्यव्याप्यभिधानामह्निरिति सामनैयमिहाभिप्रेतम् । अथ च एवापकतानिवेशस्य वैयर्थ्यस्य एवाह प्रायेणेति । भूतले घटपटाशनेरुपवाधात् प्रमाय भूतले घटवदित्येतावन्मात्रबोधजनकवाक्यमपि प्रयोगदर्शनात्सामनैयमिविश्रया अत्राप्यापादकावादिनि । नदीति । मयत्रेति शेषः । अतएव प्रायेणैतिप्रागुक्तम्,

यथार्थवाक्य शब्दप्रमाणमित्यत्र को दोष इति चेत्, पूर्वोक्तयाथार्थदूषणानि तावत्प्रथमं, यथार्थमिति विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाच्चवच्छेदकत्वयोः पूर्ववहोपक्ष द्वितीयं, वाच्यत्वानिरादिश्च तृतीयं । तथाहि—किमिदं वाक्यं नाम ? एकार्थावच्छिद्यत्

यथार्थवाक्यमिति । वाक्ये यथार्थत्वं यथार्थशाब्दज्ञानजनकं च वा यथार्थज्ञानजनकत्वं वा, आद्ये उक्तत्वात् निरुक्तत्वात्प्रमाणत्वे एव पर्यवसानम्, तच्च निवेदितनिरासम् । द्वितीये तु तद्विशेषकत्वं सप्तमं कन प्रकारकप्रमाणस्य वाक्यं तद्विशेषकत्वं सप्तमं कतप्रकारकप्रमाणशाब्द इत्यर्थं पर्यवसानम्, तत्र च मीनिष्ठाके शुक्रादिवाक्ये चेद्वरीयतादशज्ञानजन्यत्वनाद्यावत्यासिबिरहस्य भूतलविशेषकस्यपाससप्तमं प्रकारकप्रमाणशाब्द-परे भ्रमात्मिकया जन्मे धर्मस्यैव जनके वाक्ये तादृशप्रमाणत्वप्रसङ्गं, तादृशप्रमाणत्वविच्छेदकत्वकत-यथाविवक्षायाञ्च मौनिकोद्वादावध्यासितुं वारा, ईश्वरज्ञानस्य कार्यसामान्यजनकस्य तादृशप्रमाणत्वेन जनवत्त्वे मानाभावात् । प्रतीयतःसप्तमं कतप्रकारकत्वं तद्विशेषकत्वात्प्रमाणरूपं जनकत्वाविवक्षणेऽपि दोष एवायमिति । उभयसाधारणानि दूषणानि एवाप्ये पूर्वाक्तेति । याथार्थ्येति प्रमाणत्वप्रसङ्गम् । को दोष इत्याकाङ्क्षाज्ञानमुत्सृजेद्देश्यगतबहुत्वसङ्ख्याविच्छेदकस्य विवक्षामादयं प्रथमं ह्येकवचनान्तप्रयोगः । बहुत्वेऽपि दोषाणां स्वाध्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसप्तम्यन्वैकत्वात्प्रयानुयोगित्वसम्भवः । याथार्थ्योत्पत्तिरिति प्रथमत्वव्यतिरिक्ततया चामेदान्वयवाच्यविका रणयोर्भेद इति । द्वितीय इति । प्रमात्य सर्वांशो धाऽऽंशिकभ्रमसाधारण वा विवक्षितम्, द्वितीये तस्यान्वयवर्तकत्वम्, सर्वांशो भ्रमस्यैवाभावात्, आद्ये तु व्यावर्तकत्वम्, परन्त्वेवमाशिकप्रमाया अनुपग्रह इत्यप्यपवाच्यमित्यर्थः । वस्तुतस्तु न इति तत्प्रकारकत्वमाशिकप्रमात्वम्, तच्च तद्विस्मरणकारणे भ्रमस्य स्थानतन्त्रमेव, सर्वांशो प्रमात्वं तु याथार्थ्यनिरासप्रस्तावे निरुक्तम्, तस्य चात्रानुपग्रहे तादृशप्रमाणत्वशाब्दस्य लक्ष्यतायां वक्तव्यत्वेन भाव्यासिरिति न द्वितीयत्वेन गणितो दोषः । तृतीय इति । यत्प्राये कस्य वाक्यस्य प्रमाणविरहाज्ञोपात्तम् तथापि सत्कारेच्छादावतिव्यासिचारणाय द्वितीय उपपात्तमेति तत्रैवायं दोषः । न च वाक्यवस्थाने सर्वान्विच्छेदोपि निरस्तरेण नायं दोष इति देश्यम्, सर्वान्वय कस्यवादिष्यापकदादवस्थाप्यनिव्यावृत्तजातिविशेषत्वेन जातिमात्रनिरासेन दक्षोत्तरादादिनि । एकार्थ्येति । गौरव उरुप इत्यादिममुदायेऽतिव्यासिचारणार्थकार्थावच्छिन्नं समुदायविनोपगम्, तच्च विनिर्दिष्टार्थप्रतिपादकत्वम् तत्र विशेषणादीनां ज्ञानावेषि न इति, विशिष्टस्यैकत्वात् । तत्रैव मानाविनिर्दिष्टार्थप्रतिपादकत्वं तद्व्यासिचारणार्थैकः समुपात्तम् । प्रतिपादकत्वञ्च प्रतिनिमात्रव्यति वा शाब्दवाच्यव्यति वा, आद्ये विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वमादाय शक्यतया पदत्वमात्रव्यमाने केवलप्रकृत्यादावतिव्यासिच्छेदोरे च केवलप्रकृत्यादावतिव्यासिच्छेदोरे च तत्रानिर्वाणसिचिरहेऽपि त्रिधाप्रधानव्यतिरिक्त्यैव वाच्यत्ववादिमतं गौरव्येतावत्प्रमादेरवाक्यत्वेनानुमर्थ्यपव्यायोगेन च तार्किकज्ञानमिव

पदसमुदायो वाच्यमिति चेत्, एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वाच्यानि द्रूपणानि ताव-

द्वयेन तादृशस्यैव लक्ष्यताया औचित्येन पदत्वविषयाया आवश्यकत्वमेवेति दृष्टव्यम् । एकत्वेति ।
 द्वयेतो धावतीत्यादिवाक्ये शुद्धो धावति, इत इवा धावतीत्याद्यर्थद्वयप्रतिपिपाद्विषयचरिते विशिष्टा
 र्थद्वयप्रतिपादकस्यासि । न च तत्र वाक्यद्वयमेव प्रत्येक लक्ष्यम् इवेतो धावतीत्यस्य सङ्घट्टेवोच्चरि
 तत्वेन वाक्यद्वयस्य प्रत्यक्षधाधितत्वात् । एकस्यैव च वाक्यस्यार्थद्वयपरत्वे बाधकाभावात् । अतएव
 पुनरनुसन्धानात्मिकाऽऽवृत्तिरपि न तत्र युक्तिमती, उक्तं हि शब्दमण्यादौ “अनेकपदार्थप्रतीती
 च्छर्षकमुच्चारण भवत्येव, पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वान्, यदि च वाक्यात्मकं तदुच्चारण नानेकार्थं
 पर तदाऽऽवृत्तिरपि न स्यात्, तात्पर्यनिर्वाहार्थमेवावृत्ते कल्पनात् तात्पर्यविषयान्त्रयानुपपत्ति
 विनाप्यावृत्ते कल्पने एकार्थपरैरपि घटोऽस्तीत्यादिवाक्ये आवृत्ति स्यात्, अतएवानेकार्थकवाक्यो-
 च्चारणस्योभयपरतायां नावृत्तिकल्पनम्, तस्माद्युगपदेवानेकार्थपरिस्थितौ ता पर्यादिज्ञाने युगपदेनेका
 न्वयबोध, सामग्र्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकरूपान्वयबोधो न तदन्वयेतिनियन्तुमशक्यत्वा”दिति ।
 एवञ्चाप्यासिदुर्वारं च । किञ्च विशिष्टार्थद्वयप्रतिपादकस्य विशिष्टैकार्थस्यापि प्रतिपादकत्वेनैवैवमात्र
 स्यान्व्यवर्तकत्वेन द्वित्वाद्यनवच्छिन्नस्वरूपस्य च तस्य वसवन्तराम्तर्भावेणैकस्मिन्नपि द्वित्वावच्छिन्नं च
 सद्भावेनासम्भवादादकत्वेन पदार्थान्तरत्ववाचोयुक्तेश्चाखण्डोपाधिन्वयेनान्योन्याक्षयावहृत्वेन स्वस
 ज्ञातीयनिष्ठभेदप्रतिषेधोपि वाभाव एव स्वस्यैकत्व वाच्यम्, तत्र च साजात्यस्य भेदघटितस्यैवानुभक्तिक
 त्वेन स्वसज्जातीयस्य सिद्धयसिद्धिभ्यां तादृशप्रतियोगित्वाभावस्य व्याघात । अथ स्वोद्देश्यकविधेय
 यत्तिष्ठभेदप्रतियोगित्वाभावे विवक्षणीय, स्वोद्देश्यकविधेयवत्ता च स्वस्मिन्नपि सम्भवति, एकोविशि
 ष्टार्थं प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्य इत्युद्देश्यविधेयभावमादाय च प्रकृते समन्वय । नच परादिमद्भूतलक्ष्येकोद्यने
 भूतलक्ष्यचिरितिप्रतीत्युदयेन घट उपपादनीयमेकात् नोक्तं सम्भवतीति वाच्यम् स्थाध्यत्वस्वोद्देश्यता
 घटोद्देश्यत्वाभ्यां स्तोद्देश्यकविधेयवत्ताया विवक्षितत्वादिति चैतद्भद्रम्, उभयभेदप्रतियोगिवमा
 दायासम्भवस्य दुर्वात्तत्वात्, भेदे स्त्रप्रतियोग्यवृत्तित्वविवक्षताया अपि प्रतियोगिवृत्तित्वोदासीनोभवा
 भावोपादाननिबन्धनदृषणलक्षणाजहात्वात् । एवञ्च पुराऽऽवेदितस्य स्मृत्यन्वत्वनिरासस्याव्यवहार
 इति । अतएव—एकत्वमेकमाप्रवृत्तिधर्मोऽभेदात्, नचामाध्य, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुपयोगि-
 ष्टित्वाभ्यां भेदविशिष्टान्यतरस्यैवैकमात्रवृत्तित्वरूपात्, न चैव तद्द्वयप्रतिपिपादकत्वस्य
 वाक्यान्तरेऽभावेनाननुगम, तादृशाथै एव वाक्यस्य लक्ष्यत्वादिनि-निर्दिष्टम्, उच्यतीत्या भेदविशिष्टेऽपि
 तदन्वयत्वसम्पादनस्य सुकरत्वात् । अननुगमस्तु सुलभ एव सर्वसाधारणो दोषः, एकत्वव्यवहारस्यानु
 गतस्यैव दर्शनादिति । नन्वेकवाक्यस्य वाक्यान्तरार्थे वाक्यव्यवहाराय तादृशविषयताकान्वयबोधजनको
 यो मिथ साकाक्षपदसमुदायस्तस्य तादृशविषयताकबोधजनने वाक्यत्वं विवक्षणीयम्, तत्र वैकल्यो
 पादाने न प्रयोजनम्, मिथ साकाक्षत्वोक्तयैव गौरेव-पुरुष इत्यादिसमुदायवारणसम्भवात्, आकांक्षा
 चाप्यवहितोत्तरसम्बन्धेन तत्पदविशिष्टतत्पदवाहिरूपा तादृशशब्दानुसृष्टैव विवक्षणीया, एव
 च हृदो घटिमानियादेरपि वाक्याजोपपत्ति, विशिष्टार्थाप्रसिद्धावपि निरूपयतिरूपकभावावप्यवियपि
 तासांशिवोधस्य तत्र प्रसिद्धे । तत्राह विषयत्वेत्यादि । विषयवन्निरासश्चतुर्थं यद्व्यते ।
 अत्रिच्छिन्नं शाब्दबोधजनकत्वम्, तद्गुणपदान वा योग्यत्व वा शाब्दवाधेऽप्योच्चरितत्वं वा, नाप,
 शुक्रापुचरिते वाक्यविधौपै केनापि व्युत्पन्नेनाधत्तेऽप्यासि, तस्य शाब्दानुपधायकत्वात्, दोषसम्भाव
 नयापि लक्षणानुपपत्ते । न द्वितीय, तथाहि योग्यतावच्छेदक परपरसाकाक्षपदसमुदायव्यवे

त्सन्तु पदपदार्थं तु चिन्तयामः । सुप्तिङन्तं पदमित्येके । यर्णाधिभक्त्यन्ता पदमित्यन्ये ।

स्वान्, आकाशा चोत्तानुपूर्वीं राजं पुरुषं, पुरुषोऽराज इत्यादि नैकविधा, तथा चैकस्या योग्यतावच्छे-
दकतया निवेशोऽपरतज्जानाच्छाददानुत्पत्त्यापत्ति नचान्यतमत्वेन सर्वासं योग्यतावच्छेदकत्वम्,
अनुयोगिप्रतियोगिप्रथया सकल्पप्रत्युद्दिष्टत्वेनान्यतमत्वस्यास्यैजाज्ञेयात्, भेदज्ञाने विशिष्टत्वा
नुयोगिज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात्, नच तत्तज्जेद एव शानुयोगितावच्छेदकं, आत्माश्रयाद्याप्य
भेदखण्डने दत्तोत्तरत्वात् । भेदोपापादकं ह्यनुयोगिप्रतियोगिगतवैधर्म्यं भेदतिरिक्तमेव निरूपणीयम् ।
अन्यथा तदुपाप्यस्य भेदस्याप्यवच्छेदत्वात् । नचाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्य निस्तारं, राजसम्बन्धि
पुरस्तादर्थे पुरुषो राज इत्यादेरिव राजं पुरुषइत्यादेरपि वाच्यमान् । भावेदितञ्चाव्यवहितोत्तरत्वं
घटितस्य कार्यकारणभावमात्रस्यापामाणिकत्वमधस्तात् । न च शक्तिविशेषो योग्यतावच्छेदकं,
स्वध्वसायानुद्भूतशक्तेश्चावृत्तये शाब्दानुकूलशक्ते शाब्दजनकतावच्छेदकत्वोपागमे कायोत्पादस्य
कारणतावच्छेदकत्वविच्छेदसमवधानाचीनत्वेनान्योन्याश्रयात्, स्वीकृतञ्च गुरुधर्मणैव कार्यघटितरूपेणापि
कारणताव्याप्त्यध्यासिद्धत्वं ताविकै । एतेन यादृजपदानां यादृशार्थविषयकशाब्दानुकूला परस्परा
काङ्क्षा तादृशपदसमुदायमतादृशार्थं वाक्यमित्यत्रापि शाब्दजनके आकाङ्क्षाज्ञाने योग्यत्वमुपधायाकन-
वा जनकत्व वा विकल्प्य निरसनीयम् । न चरम, शाब्दबोधेरर्था विनैवोच्चरितानां शुकादिगणनात्म
सङ्ग्रहान् । न चैवरेच्छेत्तत्रोपादेया, अनेकार्थवाक्यस्थले यादृशार्थविषयकप्रतीतीच्छोपोचरित
त्वाभाविनिश्चयस्तादृशार्थेऽपि तस्य सावयत्वप्रसङ्गान्, ईद्वरेच्छयास्तत्रापि निरद्भुत्वात् । ईद्वरेच्छ
णवादिना च भवतेष्टापत्तिनां विधानु शक्यते । न च तादृशार्थविषयकशाब्दान्वावहितपूर्ववृत्तेरे
ष्टयास्तत्रापेक्षणीयत्वम्, कारणतावच्छेदके कार्यप्रवेशेनोपरीत्यैव परस्पराश्रयात् । सन्निवृत्ति ।
नन्वप्रोपेक्षाया किं बीजमिति चेत्परस्परसाकाङ्क्षपदसमुदायत्वस्वार्थविशेषानियन्त्रितवानवयवामक
तासम्भवात्तत्रैकं चादीनामप्रविष्टत्वात् पदसंख्येयस्य तु तत्साधारणत्वादित्याशयमिति गृह्यते ।
यर्णा इति । एतद्वाकाङ्क्षानिर्वृत्तिमात्रफलकम् । इत्यन्ये इति । न्यायसूत्रकृत इत्यर्थः । शक्तं पदम्,
यदीप्युक्तिज्ञानार्थविषयता वद्विषयतामयोजिकं तत्तदर्थं पदमिति तु न विकल्पितम्, उक्तीत्या गौरि
शक्तिमात्रस्य वाक्यतया स्वीकारमनर्हन्त्या मसङ्गवारकत्वात् । का चैव शक्ति १ न तावदाद्यार्थान्त
रम्, मस्य प्रत्यातिविशेषास्त्रिकतया निरूपणे परस्पराश्रयात्, अन्यानुकूलशक्तिमतोऽन्यस्योपत्तिवार
णाय तत्तत्कार्यानुद्भूतशक्तिमात्रेण कारणताया वक्ष्यतेयौक्तीत्याऽन्योन्याश्रयाच्च, इन्नी तत्तत्कार्यानु-
कूल वक्ष्ये तत्तत्कार्यजनकतावच्छेदकतावरूपत्वेन शक्तित्वेन च जनकतावच्छेदकताया अतिप्रसक्ततयाभ
म्भवेन जनकतावच्छेदकतापिनिश्चलरूपेण तथात्वस्यामिधेयत्वे जनकतावच्छेदकताया स्वावच्छेदकताप्रस
क्त्याऽप्यभावात् । नापि पदपदार्थयोस्तिरेतराध्यासमूलकतादात्म्यग्रहणो वाच्यवाचकभावात्परपार्थय
कोऽपि मानस्य शक्ति, लक्षणातिरूपणे तदसिद्धे, स्वरूपत कार्थत कारणतश्च पदपदार्थयोर्भेद गृही
तवतोऽपि शक्तिज्ञानोदयेनेतरेतराध्यासमूलकतादात्म्याधीनग्रहणताया असम्भवदुक्तिरुत्पाद्य, गौरिति
शाब्द इत्यादी गकारादिव्यटितानुपूर्वींविशेषस्य गौरित्यर्थं इत्यादी सात्त्वादिभ्रमर्थस्य गौरितिज्ञानविकारदी
शाब्दादिप्रवृत्त्यर्थस्य प्रतीया तादृशप्रवृत्त्यर्थमात्रोपादानोऽप्यस्य च ननुभावात्परवाच्य, अन्यथा
शाब्द इत्यादी सात्त्वादिभ्रमव्यतिरिक्तदात्म्यादानुभवः । अतएव श्लोक धृत इत्यादी भावागमप्रवृत्त्यर्थं
धृत इत्यादी च शाब्दाद्यस्य श्रुवानुना प्रत्यायनम् । सुप्रत्यक्षपदार्थं 'अश्रमस्मरान्तधृत' रित्यु
क्तमीमांसावृत्त्यर्थमाश्रयम् । "हिमालयो नाम नगाधिराज" "विक्रिंता नाम पुत्र आम" इत्यादीप

तत्र नाद्यः—प्रत्येक मिलितस्य चाऽप्यापक्त्वात्, पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाञ्च चाक्पलक्षणायापक्त्वात् । नापि द्वितीयः, विभक्त्यर्थस्यानुगतस्याभावात्, 'विभक्ति'

वाच्यतासम्बन्धेन हिमालयादेर्नाम्नो नगाधिराजादावन्वयोऽनुभवसिद्धौ मन्वयेदेनेति यदर्धे यन्नाम्नो वाच्यतासम्बन्धेनान्वायस्त-समानविभक्तिर्कथं तन्वापेक्षयत इति स्युत्पत्ति कल्पयते, नामार्थयोरभेदा न्वायस्युत्पत्तिविरोधस्तु नात्र शङ्क्य, नाम्नो नामार्थत्वाभावात् । एतेन वृद्धिरादैश्च, रामैतिवृक्षर नामेत्यादिकं ध्याह्यातम् । मात्रिकदृष्ट्याऽपि च शब्दसामान्यविचारे वृहदारण्यकभाष्ये व्यञ्जितया मूलभूततरमादाय पदपदार्थयो सर्वथैक्यमेवेति कस्तत्राप्यासावकाश, यस्तुत पृथग्भूतयोरेवापृथक्त्वप्र तीतेस्तन्वाभिप्रायविपर्ययान् । नापि तच्छब्दत्रय्यबोधविषयस्वनिष्प्रकारतानिरूपितेश्वरेऽप्यविशेष्यत्व तदर्धविपर्ययबोधजनक-वनिष्प्रकारतानिरूपितेश्वरेऽप्यविशेष्यत्वञ्च वाच्यत्ववाचकत्वे, ईश्वरीयत्व निष्पन्नं वा शब्दोपयोगिताया तु नोपादेयम् तदप्रतीतावपि शब्दोदयान्, तद्व्याख्यानतरेच्छा च शक्तिरिति, हृत् वाक्यमिममर्थं बोधयत्वित्तीच्छामात्रायातिप्रसङ्गात्, न च पदत्वस्य शक्त्या प्रवेशोऽत्र शक्यः, तयोरेव निरूप्यमानत्वात्, किञ्च वाच्यवाचकभावस्य सम्बन्धत्वेनानुभूयमानस्य सम्बन्धत्वेना ननुभूयमानतादृशविशेषतात्मकत्वानुपपत्ते, परम्परासम्बन्धे मानाभावात्, शब्दबोधान्यधानुपपत्ते ध्यानित्वात्तदिति वक्तुमशक्यत्वात्, सम्बन्धेनानिर्वचनीयेनैवोपपत्ते । यद्यत्र तादोच्छाऽपि न शक्ति, तस्या सम्बन्धानामकतया सम्बन्धज्ञानविधया तज्ज्ञानस्य पदार्थोपस्थापकत्वानुपपत्ते । ईश्वरसङ्केत श्वात्रास्य शक्तिरित्युपपदैरामक शक्तिविपर्यय एव न तु शक्त्यात्मक इति स्पष्टमन्यत्र । अपि च स्युत्पत्तौ प्रयोगे प्रवृत्तिविशेषेण ज्ञानविशेष कारणान्तरस्यानुपपत्तिगततया च तस्य शब्दविशेषजन्यत्व-मनुभाय यदि शब्दोऽर्थसम्बन्धः स्यात्तद्विपर्ययकज्ञानजनक स्यादिति वितर्क्य शब्दार्थयो सम्बन्ध निश्चितुते इत्यविवादम्, एतद्व्याससम्बन्धं पिनाऽनुपपन्नतया प्रतीताऽर्थविपर्ययकज्ञानजनकता कथमर्थ सम्बन्धवदकतया प्रतिपत्तुं शक्येत, अनुपपद्यमान हि नोपादाककोटिमप्यासितुमार्थे, अतएव "कहि यप्रयुक्तानुपपत्त्या फरुणपनं तदेव तस्य विपर्यय" इति चिन्तामणवपूर्ववादे उक्तम् । एतदेवामि सन्धाय तत्त्वप्रतीपिकाया चि सूत्राचार्यै— "वाचकत्वं नाम तद्विपर्ययकमतीतिजनकत्वं वाच्यत्वं च तज्जन्यप्रतीतिविपर्यय, तदेवासति सम्बन्धे कथं स्यादितिपर्यनुयागे तस्मादेव तद्वदतीति युवाण पण्डितगोष्ठ्यां कथं नापत्रपत्"ति जगद । केचित्तु—इच्छाया इव ज्ञानकृत्यारपि विनिश्चयमाविरहेण शक्तिश्च स्यादिति पदेऽर्थात्तच्छब्दस्यै च प्रद्वारात्-रूपतयाऽस्यकारिणोऽर्थात्तद्व्याख्यानात्-रूपेण कल्पकतयाऽप्य-पदकप्रसङ्ग इति महद्गौरवम् । एवमिदमस्माद्भवन्वित्तीच्छाविपर्ययत्वमेव जनकत्व स्यादिति बहुपुण्ड्र, प्रमाणात् जनकतावदतिविरिक्तसम्बन्धेनैव प्रमेयसङ्गताना ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिदं नेह तयो सम्बन्धतौचित्यं, अन्यथा भूमाद्दृष्टिज्ञान शक्यतामितीच्छाविपर्ययत्वमेव हेतुसाध्ययोः सम्बन्ध स्यादिति व्याख्युष्टेद इत्यपि—वदन्ति । एतन्न यदोववृत्तित्ज्ञानीयविपर्ययत्वादिकमपि निरस्तम्, वृत्ते शक्तिक्षण्यम्पतरामकत्वेन शक्तेरनिरुक्ते, लक्षणया अपि शक्तिघटितत्वाच्चे-वत्त पक्षे । प्रत्येकमित्यादि । सुषन्तस्यैव पदत्वे तिष्ठन्ते, तिष्ठन्तस्यैव पदत्वे च सुषन्तेऽप्यासि, सुषन्तत्वे सति तिष्ठ-त्वे तु लोकेऽसम्भवप्रस्तम् । नच सुसिद्धन्तरा-त्त्वं विवक्षणीयम् अन्यतरत्व स्यानुपपदं निरस्तत्वात् । ननु पदपदस्य सुषन्तत्वतिष्ठन्तत्वरूपनानाप्रवृत्तिनिमित्तक बोधमे नामी दोषा इत्यत आह पृथगिति । वाक्यसलक्षणाति । वाक्यवलक्षणे सुषन्तसमुदायो वा तिष्ठन्तसमुदायो वा सुषन्ततिष्ठन्तसमुदायो वा प्रवेशनीयः, आद्ये लघ्या शायित्य'मित्याः द्वितीये च 'ययति

रित्यनेन सुसिद्धो. "प्राकृदिशो विभक्ति" रित्यनेन च तसिलादे. पृथक्पृथगेन विभक्ति

भवतीत्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र पचतीत्यादेरमङ्ग्रह । तृतीये तु 'चैत्र पचतात्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र' इत्येतावन्मात्रादेरलक्षणाया एवाभ्युपगमनीयत्वेन तदसङ्ग्रहस्य हानिकारत्वविरहेऽपि 'स्वया शयितव्यम्' पचति भवतीत्यादे कथं सङ्ग्रह, द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणानि दूषणानि चेद्वा नुसन्धेयानि। किञ्च सुबन्तत्वं स्वयत्कः स्वयत्कः कोत्तरत्वं स्वयत्कपूर्वत्वाभावात् तसम्बन्धे सुवृत्तिवं वा, तत्रेन प्रतिस्नन्धीयमानत्वं वा स्वपूर्ववृत्तीतरेण स्त्रेतेरेणापठितस्वयत्कदिनस्वस्वपूर्ववृत्तिवर्ति तत्वेति सम्बन्धे सुवृत्तलक्षितत्वं वा, नाथ, दध्यादिशब्दस्याव्ययानाम्च पदत्वाना पत्ते । अतएव न द्वितीय, अन्येषु विभक्तिप्रतिसन्धानस्यानियतत्वात्, तथाचाव्ययव्यक्तिविशेषे व्याप्ति । न तृतीय भागिसुवृत्तलक्षितकेवलप्रकृतेरपि पदत्वापत्तेः, शक्तं पदमिति भवतानभ्युपग मात् । किञ्चेदं सुप्यम्, न तावत्स्वाद्यन्यतमभवम्, स्वादिशक्तीनामानन्धेनासर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसत्तेः, न च सुत्वादिनाऽनुगम, तस्याप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात्, अनुगतधर्ममात्रस्य साक्षात्कारित्वखण्डने निरन्तरत्वाच्च, अतएव सुप्यादिकं न जातिविशेष तस्य जातिने साधकत्वावाच्च, सुत्वादिना साङ्गप्रसङ्गाच्च, सुप्य विहाय सुर्य सुपुषाचके सुशब्दे सुत्व विहाय सुप्य जसादौ, उभयो समा वेत्त प्रथमैकवचने इति। साधकत्वाभावे च जातिमानात्वमुपेत्य न सङ्ग्रपरिहारसम्भव । न च शक्ति- सम्बन्धेन सुप्यत्वम्, पाणिन्यादिसङ्केतेनैवोपपत्तौ शक्तेरप्रामाणिकत्वात्, न च सङ्केतसम्बन्धेन सुत्वत्वम्, अन्यत्रापि कस्यचित्तत्सङ्केतसम्भवेनापिसङ्गान् । पाणिनिसङ्केतवचसश्च व्याकरणान्तरप्रणेतृ तत्सङ्केतनादाय विभिन्नमनाचिरहेणासङ्गते । एतेन निवृत्तत्व व्याख्यातम् । एतेन कारकान्वित त्रियाशाऽद्वयनकशाब्दसमुदायो वाक्यम्, अत्र च पदत्वविवक्षाया निष्प्रयोजनत्वेन नोक्तखण्डन सावकाशम् न च वस्तुतः पाकक्रियाया कारकान्वितत्वात्पचतीत्येतावन्मात्र वाक्य स्यात्, न स्यात् । साक्षात्परम्परया वा कारकविषयता निरूपितत्रियाविषयताशालिशब्दस्य विवक्षितत्वादित्यपि नाशङ्क नीयम्, उक्तन्यायेनैव त्रियाव्यखण्डनस्य करणत्वखण्डनेऽभिहितत्वात् । अतएव तद्वृत्तिकारकत्व स्यापि दुर्वचत्वम्, यद्विद्वानुमिनोतीत्यादौ बहुधादेरकारकतयाऽप्यासिश्च । जनकपदोपधायकत्वविवक्षाया उक्तरीत्याऽसम्भवेन योग्यताविवक्षणे गौरिस्यादेरप्युत्तरीत्याऽसम्भवत्वव्युत्पन्नत्वस्य वाक्यतापत्तेश्च, ग्राम गच्छतीत्येतदेकदेशस्यापि ग्राम गच्छेयस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नायास्तदामिकाया या ताच्छाशाऽद्वयनयोग्यतायास्तत्र सञ्जावात्, एवञ्च पदत्वमवश्य निवश्यम् । योग्यतावच्छेदकत्वा ऽऽकाङ्क्षाया अवश्यापक्षणीयत्वेन कारकान्वितक्रियेत्यस्य वैयर्थ्यञ्चेति । विभक्तिरिति । "विभक्तिश्च" निमूर्धैकदेशोऽयम् । पृथक्पृथगेवेति । अनुगतधर्ममवच्छेदकीकृत्यैवेत्यर्थः । अन्यथा पृथविधाना शिष्यावश्याऽङ्गिः सङ्ग्रहः । सङ्ग्रहः सुसिद्धोऽपि ननु ननु, जहा नतरां तसिलाचन्तभारिणः ननु । यद्यपि तसिलाचन्तानां "तद्विधाभासविभक्ति" रित्यनेनाव्ययतया सुपो लुकि तदन्ततयैव सङ्ग्रह इति "विभक्तयन्ता पद"मित्यत्र सुसिद्धरूपेण विभक्तिविभक्तिता तथापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः हकाया परिहाराय विभक्तिमज्ञात्वेन सुसिद्धोऽपि तत्राद्यन्तम्, विभक्तिसङ्गत्वं तु तयोरेव तसिला देरपिनि तदन्तभारिणापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः प्रदर्शनाय तसिलान्विविभक्तिपदन्तानुधावनम् । अननुगमस्य द्रवोरपि विभक्तिसङ्गकोशांगरूपत्वात् । ननु सङ्केतसम्बन्धेन विभक्तिपदत्वं सुवादिता धारणम्, विभक्तिपदत्वं न पावात् न वा सुपेव वा तसिलादिरेव वा निटेष वा विवक्षितौ येनाप्या तिसां सम्भवे वा भवेत् अपि तु विभक्तिपदात्वेन रूपेण यथासम्भव य कोऽपि, स च सुत्वा वा

संज्ञाविधानात्, शब्दसाम्येन च लक्षणयोगात् । किञ्च घर्णा इति बहुत्वस्य विग्रहित-
तत्वेहमित्यादेरपक्षप्रसङ्गः, अविग्रहितत्वे देवदत्तइत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः, तस्य
विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थकस्तथेति चेत्, भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः, शपः
सार्थकत्वात् । यत्र विहिता विभक्तिस्तदितिचेन्न, शवकारं परिव्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् ।

तिट्वा लक्ष्यमात्रव्याप्येवेत्यादाह शब्दसाम्येनेति । विभक्तिपदव्यवहारेण । घटितत्वं तृतीयाद्यौ
लक्षणान्वयी । सुवादी विभक्तिपदत्वत्वं नित्यसङ्घेतसम्बन्धेन वा, अनित्यसङ्घेतसम्बन्धेन वा, आद्ये
मानाभावः, द्वितीयस्य तु सुवादातिरिक्तस्य सम्भवेनातिप्रसङ्गः, पाणिनिस्ङ्घेतस्य तु सम्बन्धनाया
स्याकरणप्रणेत्रूपुर्यान्तरसङ्घेतमादायाविनिगम्यत्वम्, न वा पाणिनेः पुरा पदत्वं न समपद्यतेत्याशयः ।
एवं विभक्त्यन्तत्वमपि सुबन्ताववद्विकल्प्य निराशयम् । केषुचि विभक्तिः = वृत्तिः, अन्तः =
सम्बन्धो येषां ते विभक्त्यन्ताः, तथा च वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति सूत्राशयं व्यन्यति । एतन्निरासस्तु
निवेदित एवेति न काचित्कतिः । प्रसङ्ग इति । यत्पदेनाक्षरात्मकत्वात्कहलियदायामिदम्
अन्यथा तु वासुदेवादिवाचकाकारादाप्यप्यसिद्धं दृश्यम् । अत्रां इलां वा चतुर्वं विवक्षितमिति
विकल्पेदमित्यपि कश्चित् । इत्यन्ताकारस्य = इत्यत्र चरमाकारस्य । विसर्गसहितस्येति शेषः ।
विभक्त्यन्तत्वात् = स्वपदकृतत्ववदकोत्तरत्ववदकपूर्वत्वाभाववत्त्वसम्बन्धैर्विभक्तिवृत्तित्वात् । 'सार्थक-
इति । बहुत्वापि वक्ष्यायाः प्रस्तुतत्वादेकवचनम् । विभक्त्यन्त इति शेषः । तथा = पदम् । शवकारा-
दीनामिति । आदिना इत्यन्यकारादेः परिग्रहः । तिवादिविभक्तिसहितानामिति शेषः । शपः =
दावादेः । निवादिग्रहितस्येति शेषः । सार्थकत्वादिनि । अत्रनीत्येतदधीनतात्त्विकबोधोपपत्त्यादि-
त्यर्थः । एतेन -शपो न सार्थकत्वं मानाभावात्, कर्तारि शबिनि सूत्रस्य हि कर्तारि प्रतिपाद्ये
धातोदशविति नार्थः, अपि तु कर्तृवाचिनि सार्वधानुके परे धातोः शबिति । नच कर्तृपदस्य लक्षणया
ज्ञापमर्थो न युज्यते, निष्प्रयोजनत्वात्, भावकर्मणोस्तु शपो यथा बाधादेव न शोप इति वाच्यम्,
नचार्थककर्तृपदस्य "दिवादिभ्यः दय"भित्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्, अन्यथा यत् पुरस्तादपवादन्यायेन
शपपत्र बाधक इति भावकर्मणोरपि दिवादिभ्यः दयश्च स्यात् । अथैवमुक्तानुशासनस्य शपः सार्थकत्वे
प्रामाण्याभावेऽपि पचतीत्यादौ कर्तुः कृतेषां प्रतिपादने तिषा सह शपोऽविनिगम्यत्वम्, सम्भेदे
नान्यतरस्यैवमितिन्यायात्, गचात्तीत्यादौ विक्रमं विनापि कर्तुः कृतेषां बोधात्ताविनिगमनेति वाच्यम्,
गच्छेत्यादौ विग्रहभावादेऽपि सर्वोधेन साम्यात्, यः शिष्यते स लुप्तमानार्थाभिधापीतिन्यायेन
प्रकृतेरेव तत्र कर्ताविभाषयकवकल्पने लुप्तप्रतिस्नधानेनैव वा तदोपकल्पनेऽपि तील्यमेवेतिचेन्न,
एकत्र निर्गीतस्य शास्त्रार्थस्यान्यत्रापि सञ्चारणीयत्वेन विक्रमाणुपत्तिस्थले लिङादौ विकरणाना
वर्गाविभाषयकत्वकल्पनामुदयेनान्यत्रापि तेषां समभिध्याहृतनिष्ठानुद्घोषकत्वरूपधोतकत्वस्य वा
प्रयोगसाधुतामात्रप्रयोजकत्वस्यैव वा कल्पनीयत्वात्, अतएव "सार्वधानुके य"मिति सूत्रभाष्ये
विकरणानां सार्थकानां नानुमेने पतञ्जलिरित्यादिशङ्कानां नात्राच्यताः । नच—तथापि कथञ्चित्
द्विबोधोपपत्तिकत्वमात्रेण शपः सार्थकत्वानिधानं मूलकृतोऽनुचिन्तम्, देवदत्त इत्यादावपि विसर्ग-
सहिताकारस्य तदधीनताद्विबोधोपपत्तिकताया वदितुं शक्यत्वेन तादन्तसार्थकत्वस्याप्यवर्तकत्वादिति—
वाच्यम्, यतः सार्थकत्वं निवेशयितुं प्रवृत्तरव भवत एव शिरस्येव प्रहाः स्यात् । नहि पृथ्या बोधकत्वं
वृत्तिमत्त्वं शक्यत्वं वेह सार्थकत्वं शक्यनिवेशम्, सुधापन्नसमुदायस्य पदत्वेनाभिहितस्तस्य सार्थक-
मानाभावात्केवलप्रकृत्यादेरेव शक्यत्वाभ्युपगमात् । एवञ्च देवदत्तयोगच्छतीत्यादिसमुदायेऽप्यनित्यमितिः ।
तथा च सार्थकत्वनिवेशोऽकिञ्चिदकार एवेति भावः । अतएव तत्परित्यज्यैवाप्युक्ते यत्रेति ।

रित्यनेन मुसिङ्गो. "प्राक्दिशो विभक्ति" रित्यनेन च तसिलादे' पृथक्पृथगेव विभक्ति

भरती'त्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र पचती'त्यादेरमङ्ग्रह । तृतीये तु 'चैत्र पचती'त्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र' इत्येतावन्मात्रादेरलक्षयताया एवाभ्युपगमनीयत्वेन तदसङ्ग्रहस्य हानिकरावविरहेऽपि 'तथा शयितव्यम्' 'पचति भरती'त्यादे कथं सङ्ग्रह, द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणानि दृष्टानि चेद्द्वानुसन्धेयानि । किञ्च सुवन्तत्वं स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वावाभाववत्त्वसम्बन्धे सुवृत्तित्वं वा, तत्वेन प्रतिस्वधीयमानत्वं वा स्वपूर्ववृत्तीतरेण स्वैतरेणापठितत्वस्वघटितत्वस्वपूर्ववृत्तिपरि तत्प्रेति सम्बन्धैः -सुवृत्तिलक्षितत्वं वा, नाद्य, दध्यादिशब्दस्यावयवयानाच्च पदत्वाना पत्ते । अतएव न द्वितीय, अवयवेषु विभक्तिप्रतिसन्धानस्यानियतत्वात्, तथावावयवव्यक्तिविशेषेऽप्यासि । न तृतीय भाविसुवृत्तिलक्षितकेवलप्रकृतेरपि पदत्वापत्तेः, शर्त्तं पदमिति भवताननुपमात् । किञ्चेदं सुवृत्तम्, न तावत्प्राद्यन्यतमत्वम्, स्वादिध्यक्तीभामानम्येनासर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसक्तेः, न च सुवादिनाऽनुगम, तस्याप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात्, अनुगतधर्ममात्रस्य साक्षात्कारित्वखण्डने निरासत्वाच्च, अतएव सुवृत्तादिकं न जातिविशेष तस्य जाति-त्वे साधकाभावाच्च, सुवादिना साङ्गैर्प्रसङ्गाच्च, सुप्व विहाय सुप्व सुपुवाचके सुशब्दे सुत्व विहाय सुप्व जसादौ, उभयो समा वेदा प्रथमैकवचने इति । साधकाभावे च जातिनानावमुपेत्य न सङ्ग्रपरिहाससम्भव । न च शक्ति सम्बन्धेन सुव्यावम्, पाणिन्यादिसङ्केतेनैवोपपत्तौ शब्देरप्रामाणिकत्वात्, न च सङ्केतसम्बन्धेन सुवृत्तम्, अन्यत्रापि कस्यचिच्चतस्रैतसम्भवेनातिप्रसङ्गात् । पाणिनिसङ्केतवचसश्च व्याकरणान्तराण्ये तस्रसङ्केतमादाय विनिगमनाविरहेणासङ्गते । एतेन तिङन्तत्व व्याख्यातम् । एतेन कारकान्वित त्रियाशाब्दजनकश्च-दसमुदायो वाक्यम्, अत्र च पदत्वविवक्षाया निष्प्रयोजनत्वेन नोक्तखण्डन सावकाशम्, न च वस्तुन कारकक्रियाया कारकान्वितत्वात्पचतीत्येतान्मात्र वाक्य स्यात्, न स्यात्, साक्षात्परपरया वा कारकविपयतानिरूपितत्रियाविपयताशालिशाब्दस्य विवक्षितत्वादित्यपि नाशङ्कनीयम्, उक्तन्यायेनैव त्रियाशब्दखण्डनस्य करणखण्डनेऽभिहितत्वात् । अतएव तद्वृत्तिकारकत्व स्यापि दुर्वचत्वम्, बद्धिमनुमिनोतीत्यादौ बद्ध्यादेरकारकतयाऽप्यासिद्ध । जनकपदेनोपघायकत्वविवक्षाया उक्तरीत्याऽसम्भवेन योग्यताविवक्षणे शौरित्यादेरप्युक्तरीत्याऽसम्भवलक्ष्यभावस्य वाक्यतापत्तेश्च, प्राग् गच्छतीत्येतदेकदेशस्यापि प्राग् गच्छत्वस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नायास्तदात्मिकताया वा तादृशाशाब्दजननयोग्यतायास्तत्र सङ्गात्वात्, एवञ्च पदत्वमवश्यं निवृत्तम् । योग्यतावच्छेदकतयाऽऽङ्गादक्षया अश्रयापेक्षणीयत्वेन कारकान्वितत्रियेत्यस्य वीच्यत्वेति । विभक्तिरिति । "विभक्तिश्चे" तिसृष्वेदेशोऽयम् । पृथक्पृथगेवेति । अनुगतधर्ममनवच्छेदकीकृत्यैवेत्यर्थः । अन्यथा पृथग्विधाना भिधानस्याकिञ्चित्कारत्वात् । यदा मुसिङ्गोरपि नानुगम, तदा नतरां तसिलाद्यन्तर्भावेण तयो । यद्यपि तसिलाद्यन्तानां "तद्वितश्चासुर्वविभक्ति" रित्यनेनावयवतया सुपो लुकि तदन्ततयेव सङ्ग्रह इति "विभक्त्यन्ता पद"मित्यत्र मुसिङ्गरूपैव विभक्तिर्विवक्षिता तथापि प्रत्येकमितिलिखित्यानुपपत्तेरुक्त्याया परिहाराय विभक्तिरुशाथेन मुसिङ्गोरुदादान तत्राद्यतम्, विभक्तिसङ्ग्राह तु तयोरेव तसिला देरपीति तदन्तर्भावेणापि प्रत्येकमितिलिखित्यानुपपत्तेः प्रदर्शनाय तसिलादिविभक्तिपर्यन्तानुधानम् । अननुगमस्य द्वयोरेपि विभक्तिसङ्ग्राहयोत्रांगरूपत्वात् । ननु सङ्केतसम्बन्धेन विभक्तिपदवत्त्वं सुवादिसाधारणम्, निमित्तिपदवत्त्वं न यासात् न वा सुपेय वा तसिलादिशेव वा निधेव वा विवक्षितो येनाप्या सिर्वात्ममयो वा भवेत् अथि तु विभक्तिपदवत्त्वेन रूपेण यथासम्भव य कोऽपि, स च सुवृत्ता वा

संज्ञाविधानात्, शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात् । किञ्च वर्णा इति बहुवचस्य विधत्ति-
त्वेहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः, अविधत्तित्वे देवदत्तादित्यन्ताकारस्य पदत्वापातः, तस्य
विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थकस्तथेति चेत्, भवतीत्यादौ शब्दकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः, शपः
सार्थकत्वात् । यत्र विहिता विभक्तिस्तदितित्त्वेन, शपकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् ।

तिङ्वा लक्ष्यमात्रव्याप्येवेत्याशङ्क्याह शब्दसाम्येनेति । विभक्तिपदवचनेत्यर्थः । घटितत्वं तृतीयाथं
लक्षणान्वदी । सुवादी विभक्तिपदत्वत्वं नित्यसङ्केतसम्बन्धेन वा, अनित्यसङ्केतसम्बन्धेन वा, आद्ये
मानाभावः, द्वितीयस्य तु सुवाद्यन्तित्त्वेऽपि सम्भवेनातिप्रसङ्गः, पाणिनिः पुरा पदत्वं न समपद्यतेत्याशयः ।
व्याकरणप्रणेतृपुरुषान्तरसङ्केतमादायाविनिगम्यत्वम्, न वा पाणिनेः पुरा पदत्वं न समपद्यतेत्याशयः ।
एवं विभक्त्यन्तत्वमपि सुवन्तत्ववदधिकल्प्य निराकार्यम् । केचित्तु विभक्तिः = वृत्तिः, अन्तः =
सम्बन्धो येषां ते विभक्त्यन्ताः, तथा च वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति सूत्राशयं वर्णयन्ति । एतद्विरासस्तु
निवेदित एवेति न काचित्शक्तिः । प्रसङ्ग इति । वर्णपदेनाक्षरात्मकसाक्षहत्ववक्ष्यामिदम् ।
अन्यथा तु वासुदेवादिवाचकाकारादावव्याप्तिर्दृष्ट्या । अर्वा हलां वा बहुत्वं विवक्षितमिति
विकल्पेदमित्यपि कश्चित् । इत्यन्ताकारस्य = इत्यप्र चरमाकारस्य । विसर्गसहितस्येति शेषः ।
विभक्त्यन्तत्वात् = स्वयत्कत्वस्वयत्कत्वोत्तरत्वस्वयत्कत्वपूर्वत्वाभावत्वस्वयत्कत्वसम्बन्धैर्विभक्तिवृत्तित्वात् । 'सार्थक'
इति । बहुत्वविधत्तायाः प्रस्तुतत्वादेकवचनम् । विभक्त्यन्त इति शेषः । तथा = पदम् । शपकारा-
दीनामिति । आदिना इत्यन्ताकारादेः परिग्रहः । तिङ्वादिविभक्तिसहितानामिति शेषः । शपः =
शपः । तिङ्वादिविहितस्येति शेषः । सार्थकत्वादिति । अदानीत्येतद्वचनशाब्दबोधौ रस्य क्त्वादि-
त्यर्थः । एनेन -शपो न सार्थकत्वं मानाभावात्, कर्तरि शक्तिनि सूत्रस्य हि कर्तरि प्रतिपाद्ये
धातोश्शक्तिनि गार्थः, अपि तु कर्तृवाचिनि सार्थधातुके परे धातोः शक्तिः । नच कर्तृपदस्य लक्षणया
ह्ययमर्थो न युज्यते, निष्प्रयोजनत्वात्, भावकर्मणोस्तु शपो यथा वायोदेव न दोष इति वाच्यम्,
उक्तार्थं कर्तृपदस्य "दिवादिभ्यः इय" श्लिःपादावनुबृत्त्यर्थत्वात्, अन्यथा यत् पुरस्तादपवादव्यायेन
शपपृथ वाचक इति भावकर्मणोरपि दिवादिभ्यः इयञ् स्यात् । अर्थवमुक्तानुशासनस्य शपः सार्थकत्वे
प्रामाण्याभावेऽपि पक्षनीत्यादौ कर्तुः कृतोर्वा प्रतिपादने तिपा सह शपोऽविनिगम्यत्वम्, सम्यग्दे
नान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायात्, नचाचौत्यादौ विकरणं विनापि कर्तुः कृतोर्वा बोधान्नाविनिगमनेति वाच्यम्,
वच्छेद्यादौ निग्राहभावेऽपि तद्बोधेन साभ्यात्, यः शिष्यते स लुप्त्यमनार्थाभिधापीतिन्यायेन
प्रकृतेरेव तत्र कर्त्राभिधायक वक्त्रपने लुप्तप्रतिसन्धानेनैव वा तद्बोधकल्पनेऽपि तौल्यमेवेति चेन्न,
एवञ्च निर्णयतस्य शास्त्रार्थसाध्यत्रापि सङ्कारणीयत्वेन विकरणानुपत्तिस्थले लिङ्गादौ विकरणाना
कर्त्राभिधायकत्वकल्पनानुदयेनान्यत्रापि तेषां समभिव्याहृतनिष्ठशक्त्युद्बोधकत्वरूपधोतकत्वस्य वा
प्रयोगसाधुतामात्रप्रयोजकत्वस्यैव वा कल्पनीयत्वात्, अतएव "सार्थधातुके य" गिति सूत्रभाष्ये
विकरणनां सार्थकतां नानुमेने पतञ्जलिरित्यादिशङ्कानां नात्राद्यतात् । नच—तथापि कथञ्चिच्छा-
ब्दबोधौपपत्तिकत्वमात्रेण शपः सार्थकत्वाभिधानं मूलकृतोऽनुचितम्, देवदत्त इत्यादावपि विसर्ग-
सहिताकारस्य तदधीनशाब्दबोधौपपत्तिकताया वदितुं शक्यत्वेन सादृशसार्थकत्वस्याप्यवर्तकत्वादिति—
चाप्यम्, यतः सार्थकत्वं निवेशयितुं प्रकृतस्य भवत एव शिरस्येव प्रहारः स्यात् । नहि कृत्या बोधकत्वं
वृत्तिमत्त्वं शक्यत्वं वैह सार्थकत्वं चाप्यनिवेशम्, सुवाद्यन्तसमुदायस्य पदत्वेनाभिधत्तित्वस्य तथात्वे
मानाभावात्केवलप्रकृत्यादेरेव शक्यत्वाभ्युपगमात् । एवञ्च देवदत्तोगच्छनीत्यादिसमुदायेऽप्यनित्यतासिः ।
तथा च सार्थकत्वनिवेशोऽकिञ्चिदकर एवेति भावः । अतएव तत्परित्यज्यैवादाहो यत्रेति ।

रित्यनेन सुसिद्धो "प्राक्दिशो विभक्ति" रित्यनेन च तसिलादेः पृथक्पृथगेन विभक्ति

भवतीत्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र पचतीत्यादेरसङ्ग्रह । तृतीये तु 'चैत्र पचतीत्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र' इत्येतावन्मात्रादेरलक्षयनाया एवाभ्युपगमनीयत्वेन तदसङ्ग्रहस्य हानिकरत्वविरहेऽपि 'खया शयितव्यम्' 'पचति भवतीत्यादे' कथं सङ्ग्रह, द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणानि दूषणानि चेहानुसन्धेयानि । किञ्च सुवन्तरं स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वाभाववत्त्वसम्बन्धे सुवृत्तिर्वा वा, तत्रेन प्रतिसन्धीयमानत्वं वा स्वपूर्वतृतीयेण स्वतेरेणाघटितत्वस्वघटितत्वस्वपूर्ववृत्तिवृत्ति तत्वेति सम्बन्धैः सुसुपलक्षितत्वं वा, नात्, दध्यादिशब्दस्याव्ययान्त्वं पदत्वाना पत्ते । अतएव न द्वितीय, अव्ययेषु विभक्तिप्रतिसन्धानस्यानियतत्वात्, तथाचाव्ययव्यक्तिविशेषेऽप्यस्ति । न तृतीय भाविसुसुपलक्षितकेवलप्रकृतेरपि पदत्वापत्तेः, शक्त्वं पदमिति भवतानभ्युपगमात् । किञ्चेदं सुप्वम्, न तावत्स्वाद्यन्यतमत्वम्, स्वादिव्यक्तीनामानन्त्येनासर्वज्ञज्ञेयत्वप्रसङ्गे, न च सुवादिनाऽनुगम, तस्याप्यनुगतस्य दुर्बलत्वात्, अनुगतधर्ममात्रस्य साक्षात्कारित्वखण्डने निरस्तत्वाच्च, अतएव सुप्यादिकं न जातिविशेष तस्य जातिवे साधकाभावाच्च, सुवादिना साङ्ख्यप्रसङ्गाच्च, सुप्व विहाय सुत्वं सुपुवाचके सुशब्दे सुत्वं विहाय सुप्व लसादी, उभयो समावेश प्रथमैकवचने इति । साधकाभावे च जातिनानात्वमुपत्य न सङ्करपरिहारसम्भव । न च शक्ति सम्बन्धेन सुवत्वम्, पाणिन्यादिसङ्घेतेनोपपत्तौ शक्तेरप्रामाणिकत्वात्, न च सङ्घेतसम्बन्धेन सुवत्वम्, अन्यत्रापि कस्यचित्सङ्घेतसम्भवेनातिप्रसङ्गात् । पाणिनिसङ्घेतवचसश्च व्याकरणान्तरप्रणेतृ तसङ्घेतमादाय विनिगमनाविरोहेणासङ्घेते । एतेन सिद्धन्तत्वं व्याख्यातम् । एतेन कारकान्वितं त्रियाशाब्दजनकशब्दसमुदायो वाक्यम्, अत्र च पदत्वविवक्षाया निष्प्रयोजनत्वेन नोक्तखण्डन सावकाशम्, न च वर्तुत पाकक्रियाया कारकान्वितत्वात्पचतीत्येतावन्मात्र वाक्य स्यात्, न स्यात्, साक्षात्परम्परया वा कारकविषयतानिरूपितक्रियाविषयताशालिशाब्दस्य विवक्षितत्वादित्यपि नागङ्गीयम्, उक्त्याप्येनेव त्रियाशखण्डनस्य करणत्वखण्डनेऽभिहितत्वात् । अतएव तद्वदितकारकत्व स्यापि दुर्बलत्वम्, बद्धिमनुमिनोतीत्यादी बद्ध्यादेरकारकताऽप्यस्तिश्च । जनकपदेनोपघायकत्वविवक्षाया उक्तरीत्याऽसम्भवेन वाक्यताविवक्षणे गौरित्यादरप्युक्तरीत्याऽसम्भवलक्ष्यभावस्य वाक्यतापत्तेश्च, प्राम गच्छतीत्येतदेकदेशस्यापि प्राम गच्छेयस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नायास्तदात्मिकाया वा तादृशशाब्दजननयोग्यतायास्तत्र सञ्जात्यात्, एवञ्च पदत्वमवश्य निवचयम् । योग्यतावच्छेदकतायाऽऽङ्गात्वाया अवस्थापक्षणीयत्वेन वारकान्वितक्रियेत्यस्य वैयर्थ्येति । विभक्तिरिति । "विभक्तिरवे" निसृपेकदेशोऽप्यम् । पृथक्पृथगेवेति । अनुगतधर्ममन्वचच्छेदकीट्यैवेत्यर्थः । अन्यथा पृथक्विधानाभिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । यदा सुसिद्धोरपि नानुगम, तदा नतरं तसिलाद्यन्तर्भावेण तयो । यद्यपि तसिलाद्यन्तानां "तद्विश्रान्तविभक्ति" रित्यनेनाप्यव्यतया सुपो लुकि तदन्ततयैव सङ्ग्रह इति "विभक्त्याना पद"मित्यत्र सुसिद्धरूपैव विभक्तिर्विश्रिता तथापि प्रत्येकमित्यविवक्ष्यानुपपत्तेऽङ्गाया परिहातय विभक्तिमञ्जरावेन सुसिद्धोरप्यादान तत्राद्यम्, विभक्तिमञ्जराच्च तु तयोरेव तसिलादेरपि तदन्तर्भावेणापि प्रत्येकमित्यविवक्ष्यानुपपत्ते प्रदर्शनाय तसिलादिविभक्तिपर्यन्तानुधावनम् । अननुगमस्य इयोरपि विभक्तिमञ्जरकथोक्तं गुरुत्वात् । अनु सङ्घेतसम्बन्धेन विभक्तिपदवार्त्तं सुवादिताप्राणम्, विभक्तिपदवार्त्तं न चात्र न वा सुपव वा तसिलादिरेव वा तिलेव वा विवक्षितौ येनाभ्यासिर्वाभ्यन्तरो वा भवेत् अपि तु विभक्तिपदवत्त्वेन रूपेण पद्यासम्भव य कोऽपि, स च सुत्वा वा

स्वित्यपि पदं स्यात् । अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति क्त्वादेर्विधानस्यावश्यम्भायित्वा-
श्रिति च्छेत्, यत् एवायमपशब्दोऽत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अपशब्दोऽपि लक्षणं गत-
मिति । तस्मात्पाणिनिनाचार्येण शब्दसिद्धयर्थं पदसंज्ञेयं क्त्वादिविध्यन्तुरोधेनापशब्द-
दशायामन्यैव कृता नदीसञ्ज्ञावन्न लौकिकपदव्यवहारसिद्धयर्थं साधुशब्दविशेषे, ततश्च
तस्यान्यदेव लक्षणं वाच्यम्, अन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसंज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः
प्रार्थ्यमानः काननस्थलीमलीकाभिमानो भवामीहेत ।

अथोच्यते विभक्तयन्तमेव सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति
पदलक्षणमस्तु; मैवम्, सर्वलक्षणप्रवृत्तोः सर्वत्रासम्भवात् । सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्येति

नामस्थाने” इत्यनुशासननिबन्धनोऽपि पदत्वव्यवहार सुट्त्वन्तित्येत्यत्र आह किञ्चेति ।
वस्तुतस्तु सुप्त्ववद्विकरणत्वमपि निरसनीयम् । न च प्रकृतिप्रत्ययमध्यपातित्वं तत्, प्रकृतिप्रत्यय
त्वयोरपि तन्मायायेनैव दुर्बलत्वादिति न लक्ष्यतावच्छेदकत्वोच्यते रूपयोः सम्भवति, तस्मादभ्युपेत्यैवेदम् ।
देवदत्तस्यिति । प्रथमान्तमिति दोषः । बभूवेत्यादावकृतद्वित्वादिकार्यस्य भवतीत्यादे च कृतगुणादि-
कार्यस्यापि प्रत्ययान्तस्योपलक्षणमिदम् । पदं स्यात् = लौकिकपदव्यवहारविषयः स्यात्, तादृशव्यव-
हारनियामकरथैव पदत्वस्य निर्वचनार्थं पर्यनुयुक्तोसीति भावः । इयम् = सुसिद्धात्मकविभक्तयन्तत्प्र-
प्रयुक्ता । अन्वयः । लौकिकपदव्यवहारानुपयोगिन्येव । नदीसञ्ज्ञा यूष्वात्पाविति विहिता । तस्य =
लौकिकपदव्यवहारविषयस्य । अन्यथा = पाणिनिपरिभाषितसञ्ज्ञानामपि लौकिकव्यवहारोपयोगितो-
पगमे । दाक्षीनन्दनः = पाणिनिः । पाथः = जलम् । काननस्थलीमिति । काननस्थलीशब्दस्य
नदीसञ्ज्ञकत्वादिति भावः । मलीकाभिमानो = अनर्था नदीत्वप्रकारकज्ञानवान् । ईहेत = लिप्सेत ।
यद्यपि पाणिनिना शब्दस्य नदीसंज्ञा विहिता नत्वर्थस्य, येन तत्र प्रवृत्त्यापादनं घटेन, न च काननस्थ-
लीमित्यस्य काननस्थलानिश्चिदमित्यर्थः, तथा च विपासोर्नदीसञ्ज्ञकशब्दोच्चारणमापद्येतेति भावइति
वाच्यम्, तथासति पाथोविरहिप्रदेशवोधककाननस्थलीशब्दपर्यन्तानुधावनं विफलतामालभ्येत नदी-
शब्दोच्चारणस्यैव शक्त्वापादनत्वात् । तथापि नदीकाननस्थलीशब्दयोर्नदीसंज्ञकत्वाविशेषाज्जदीशब्दा-
भिधेयस्यैव काननस्थलीशब्दाभिधेयस्यापि नदीत्वं मत्वा पाणिनीयेन भवता प्रवर्तनीयं स्यादिति भावः ।

विभक्तयन्तमेयेति । इदं लक्षणे नोपादेयम्, प्रयोजनाभावात्, पृथक्त्वव्ययानां दर्शय्यादी-
नाञ्च शब्दप्रवृत्तिसम्भवः देवदत्तस्त्रिंशत्पादौ तु न सर्वलक्षणप्रवृत्तिरिति भावित्वात् । देवदत्तइत्यादौ
विसर्गादिशब्दित्वाकारादौ पदैकदेशेऽपि न प्रसङ्गः, नदि सत्रैकदेशे लक्षणानां प्रवृत्तिः, अपि तु समुदाये
इति भावः । लक्षणञ्चात्र सूत्रं स्थाकरणशास्त्रविधिरितियावत् । व्यावहारिकं साधु परिनिष्ठितमित्यन-
र्थान्वरम् । पदमिति पदलक्षणम् = पदमित्यन्तवाक्येन लक्षणतया बोधितं पदलक्षणमित्यर्थः । तेन
लक्ष्यभागविनिर्मुक्तस्यैव पदत्वलाभः । अत्र यदि सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नमित्यनेन प्रवृत्तसर्वलक्षणकार्यं
विवक्षितं तदा निराकरोति मैवमित्यादिना । यद्दि तु निष्पन्नत्वं विष्णुदेवतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्,
न च सेदुधेत्यादेः स्वरानिसतींशत्पादिवैकल्पिकेड्विविधुदेवतावच्छेदकानाक्रान्ततायाऽसाधुत्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम्, त्रिंशो मित्यवस्था विवक्षणीयत्वात्, न च तथापि देवदत्तो भवतीत्यादौ 'तिङ्ङित्' इति
निधाने सत्यनिष्ठतपदपरितिष्ठतत्वरूपोदेवतावच्छेदकसञ्ज्ञावादासाधुत्वप्रसन्निरितिदेवम्, विधाव
प्रवृत्तवत्सापि यक्तायावान् । पृथक्त्वस्यैव लक्षणत्वसमवे स्र्वलक्षणप्रवृत्तेति तत्रप्रयोगरूपद-
र्शनमात्रपरं न तु लक्षणवत्कसमवेकानियुक्तते, तत्राप्यनुपदं प्रतिविधारयन् इति । सम्भवदित्यादि ।

तन्मध्यपतितत्वाच्छ्रुत्वरारोऽपि गृह्यते इति चेत्, तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्वि-
भक्तिमध्यपतितञ्च पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तच्चद्विभक्तिमध्यगतिं
सहितं पदमिति वा, आद्ये शब्दकारस्यापि पृथगेव पदत्पप्रसङ्गः, लक्षणस्य चाध्याप-
कत्वात् । द्वितीये देशदत्तइत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः, मध्यवर्तिनोऽभावेन मध्यवर्ति-
सहितविशेषणभावात् । क्वचिन्मध्यगतिंसहितस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भवमिति
चेत्, एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्यान्यापकतापत्तेर्नूनिवारत्वात् । किञ्च 'देवदत्त-

यदुद्दिश्येत्यर्थः । तदिति । विभक्तिसहितं तदित्यर्थः । पदमित्यनुपपत्तेः । तथाचोक्तसम्बन्धप्रवेण
स्वपदकथयिषिद्विदुद्देश्यकवसम्बन्धेन च विभक्तिवृत्तित्वविशेषाया देवदत्त इत्यादावकारादि
भवतीत्यादौ च शशदिक्मुद्रित्य विभक्तौ विहितत्वेन नौकशेष इति भावः । पदद्वयेति । 'भू + ति'
इत्यस्येत्यादि । लोके तन्मात्रे पदावश्यवहाराभावेन नेष्टप्रसङ्गः । गृह्यत इति । पदत्वस्यनहाराये-
त्यादि । शप आयात्त्वाभावेन यदागमपरिभाषान्ता हि नेयमाशाङ्गा, अपि तु पदलक्षणे किञ्चिदि-
दोषगोपादिसया, अतएव तर्हीत्यादिना विकल्पनं सङ्गच्छते । तन्न्येति । विभक्तिसहितमित्यादि ।
एवञ्च प्रागसम्बन्धचतुष्टयेन विभक्तिवृत्ति पदमित्येकं लक्षणम् । तद्विभक्तिमध्येति । तच्च
विभक्तिश्च तद्विभक्तौ, तयोर्मध्येत्यर्थः । 'एवदार्दानि सर्वमित्य'मिति प्राप्तोऽप्येकरीपो न स्पष्ट
प्रतिपत्तये कृतः । प्रवृत्तित्वमध्यपतित्वमिति द्वितीयं लक्षणमित्यर्थः । सहितमिति । विभक्ति-
सहितित्वं स्ववगन्तव्यमेव, एवञ्चोक्तसम्बन्धेषु तुरीयसम्बन्धस्थाने स्ववृत्तित्वं प्रवेश्यम्, सच स्वनिष्ठ
विशेषताकोदेशयताश्रयोदेश्यकस्त्वेनरवतिनस्वसम्बन्धेन । भवति च भवतीत्यादौ विभक्तीनिष्ठविशेष
ताकोदेशयताश्रयन्वादिधातुदेश्यको विभक्तीतरश्च दावादिदिति तद्व्यपिते नातिप्रसङ्ग इति भावः ।
पृथगेवेषेनेन प्रवृत्त्यादिविनिर्मुक्तत्वलाभ । ननु तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पदमित्येतदभिधाननिवन्धनोऽर्थ
प्रसङ्ग इति न तथाऽभिधास्यते इत्यासङ्ग इतिमेतावता, 'भू + ति' इत्येतावन्मात्रेऽतिप्रसङ्गस्य
तथाऽभिधानानभिधानयोस्तादन्वत्यादित्याह लक्षणस्येति । मध्यकोदेश्यकत्वसम्बन्धपतित
लक्षणस्येत्यर्थः । चाध्यापकत्वात् = उक्तातिप्रसङ्गाभावं श्वास्तुसमानध्याय, उक्तानिप्रसङ्गपातोऽ
सामर्थ्यात्चेति यावत् । अत्राप्येव दधीत्यादिसुबन्तेषु चोक्तरीत्याऽन्यातिसत्त्वेऽपि प्रकृतद्वीपतादवस्य
परिचयस्य तत्रस्तान्बन्धस्य नाशना, सम्बन्धपरिशुद्धिप्रसङ्गादित्यवघातस्यम् । देवदत्त इति ।
यन्तु धत्तोऽप्यदेश्युपलक्षणमित्य । सहितविशेषणेति । साहित्यरूपविशेषणेत्यर्थः । स्वनिष्ठ-
विशेषताकेत्यादितिसम्बन्धेति यावत् । क्वचित् = भवतीत्यादौ, मध्यवर्तिसहितस्य = स्वनिष्ठविशेषयता
केवादिस्वसम्बन्धरहितस्य, पदलक्षणमिति दोष । क्वचिन् = देवदत्तइत्यादौ केवलस्य =
उक्तमाश्रयापतितस्य स्ववृत्तकोदेश्यकत्वसम्बन्धवदितस्य । यद्यपि लक्षणयोरनयो मध्येकमवशात्
तत्प्रसङ्गिनपदत्वतावच्छेदकानिरूपणार्थः, पदत्वस्य च तदसमनंत्वात् तथापि लक्षणस्यैव
लक्षणतावच्छेदकत्वमवशेषमिच्छन्मिमांसा । लक्षणतावच्छेदकं विदुष एव लक्षणताव्यप्रतिपातत्वेन
यादन्वय लक्षणतावच्छेदकत्वं न तदसम्येय तस्य लक्षणत्वम्, अत्रिज्ञासितनाभिधानात्तेः, अतएवा-
नुमितिपक्षस्य लक्षणत्वस्यतावच्छेदकत्वे लक्षणेऽनोपपत्तिते अनुमितिगदाप्यर्थम् उच्यते च
पदत्वस्यवहाराऽनुगत एवैवमिमांसेणोक्त्याभिमानं प्राप्तस्यहाह एवमुक्ततेति । अनुगतान्वतिप्रसङ्गेत्यर्थः ।
ननु तद्विधानापतितवद्वन्तद्व्यपितवद्वयोर्लक्षणावच्छेदकत्वात्, पदत्वस्यवहारे च शारदानुगो मयो मयोऽनुगतः,
केचनप्रवृत्त्यादावपि शान्तनिवन्धनपदत्वस्यवहारास्य केवादिदानात्, एवञ्च च "स्वादिस्वसर्व-

चेन्न, 'यस्यामवस्थाया'मित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमाद्-
व्यापकतादोषः । अयस्थानामैक्यमविवक्षितमसम्भावितञ्च, सर्वदा सर्वावस्थाविषये
लक्षणप्रसङ्गादिति, स च भवति भवति भवतीति, भवत्यस्तीति, पटः पटाविति, पटं पट
इति चेत्यतित्यासिः ।

न्तान्विवेशस्य निष्प्रयोजनतादेरुक्तत्वात् । पदं = परिनिष्ठितपदम् । प्रत्यक्षखण्डने यस्वादेरननुगमम्योद्गी-
रितत्वेनासम्भवदुक्तिकानुगमकानां सामान्यतस्तादृशधर्माणानुपादानासम्भवेनोक्तमेव दूषणं स्थापयति
यस्यामित्यादिना । इतिपदं लुप्ततृतीयास्तम् । परामर्शं = परामर्शस्यावश्यकत्वे । अथोद्देश्यतावच्छेदक-
तापर्याप्यधिकरणत्वेन धर्माणां निवेशोऽस्तु, न चैवं तेन रूपेण तत्तद्धर्माणानुद्देश्यतावच्छेदकत्वे सर्ववि-
धितिवेधसाङ्गधर्मप्रसङ्गः, व्याकरणशास्त्रोपमर्दापत्तिरिति यावदिति वाच्यम्, अत्र तेन रूपेण निवेशोऽपि विधौ
विशेषरूपेणैव निवेशादिति चेन्न नहि शब्दानुगममात्रेणानुगतैकार्थसिद्धिरपि स्वैकरूप्यानुभवेन, अतएव
गोष्वनुगतैकार्थसिद्धिरसिद्धिश्च पाशविभीतिकादौ. तत्राशब्दव्यवधानानुगमात्, नच तत्तद्धीना-
मुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणधर्मेषु किञ्चिदनतिप्रसक्तमैकरूप्यमानुभविकम्, न वा तेषां
सर्ववैधायकत्वोऽपि, येनाननुगमो न स्यादित्याह अयस्थानामिति । तादृशधर्माणामित्यर्थः । ऐक्यं =
अभेदः । यो हेतौ । यतोऽसम्भावितं ततो विवक्षितानुगमकमित्यर्थः । यत्र चानुभवमवधार्यैव
किञ्चिदभेदोऽभ्युपेयते, तदाऽपरिनिष्ठितत्वस्थानामिव परिनिष्ठितत्वस्थानामपि सोऽस्त्विति घटहृत्पस्य
पटइत्यर्थेऽपि पदत्वप्रसङ्गः, नच समानप्रकृतिकत्वं नियामकम्, पटमित्यर्थे पट इत्यस्यापि पदताया
अनिष्टत्वात्, नच समानविविभक्तिकत्वमपि तन्त्रम्, पट इत्यर्थे पटावित्यस्यापि पदताया अनिष्टत्वात् ।
नच समानविविभक्तिकत्वसमानवचनकत्वयोर्मिलितयोरितिप्रसङ्गनिवारकत्वम्, उत्पत्त्याद्यर्थकमवतीत्या-
द्यर्थोऽस्तीत्यादेः पदत्वप्रसङ्गस्य तथापि तादृशत्वात्, नच समानप्रकृतिकत्वसहितयोस्तयोः भवती-
धायार्थं भवतित्यादेः पदत्वप्रसक्तत्वापि ज्ञागरूपात् । अथ किं भूरिभाषया, समानानुपूर्ती
कत्वमेवार्थाविशेषनियन्त्रितपदत्वे निगामकतापदेशमिष्यतामिति चेत्तथापि भवतीत्यानुपूर्वगतौ
तिङन्तसप्तम्यन्तसम्बुद्धयन्तानामेकार्थपदत्वापत्तेः, एवमवस्त्वम्, अरवो धावति, अजापयः पिब,
अजापयः दाब्रुवित्यादावपि । तस्मादवस्थानामैक्यं न स्वप्नेऽपि कङ्कणीयम् । तदेत-सर्वमभिप्रेत्याह
सर्वदेति । एतस्यैव व्याख्यानं सर्वावस्थाविषये इति । लक्षणप्रसङ्गात् = पदलक्षणप्रसङ्गात्, एकार्थं
पदत्वमसङ्गादिति यावत् । स च = प्रसङ्गश्च । अतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः । इतिपदं सर्वत्र
लुप्तसप्तमीकम् । उत्करीत्योदाहरणान्तरस्याप्युपलक्षणमेतत् । व्युत्क्रमेण व्याख्यानं त्वीचिरिवा-
दाप्तम् । इदमुपलक्षणम्, प्रवृत्तसकलविधिवत्त्वमित्यत्र विधिप्रवृत्तेः साधुत्वावधिताया दुर्बलतया
ऽऽमाश्रयात्, विधित्वेन च यदि विधीनां प्रवेशस्तदा तस्यापि साक्षात्स्यसंस्कारकतासाधुत्वप्रकारक-
बोधजनकत्वरूपाया साधुत्ववधिततयाऽऽमाश्रयः जनकतावच्छेदकस्य दुर्बलता च । यदि च
सर्पात् विधांश्च विशिष्योपादाय तदन्यतमत्वेन लक्षणे प्रवेशः तदा तस्य विसिष्यानुयोगिप्रति-
योगिनिषया सकलप्रवृत्तवधितत्वावयवम्भावेनासर्वज्ञाज्ञेयतापातः । सूत्रत्वेन तेषामुपग्रहस्तु नैवानु-
मोदनीयः, तस्य सुषुप्तादिखण्डनन्यायेनोक्तेन क्षारीकृतत्वात् । "लघूनि सूचिनाधीनि स्वव्याक्षर-
पदानि च" इत्यादिनोक्तं तु नेह सूत्रत्वं विवक्षाक्षमम्, पदत्वस्याद्याऽप्यनिरुक्तं. व्याकरणसूत्राणा-
मेव चैतोपादेयतया व्यःकरणे वागिनीयत्वस्य व्याकरणप्रणेतृरुत्तरान्तरीयत्वस्य वा निवेशव्याप्ति-
गम्यत्वात्, सामान्यतश्च व्याकरणत्वं शब्दसाधुत्वाव्याख्यानत्वरूपतया प्रसङ्गाव्याख्याधयम्,

चेन्न, सम्भवस्य तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम्, आद्ये देवदत्तवित्यपि पदं स्यात् ।
 कृत्यविधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात् । कालान्तरेऽपीति पक्षे देवदत्त इत्यपि
 पदं न स्यात्, "इत्यादिपदपूर्वकालभाविनो यत्कालोपादेरकरणात् । शब्दान्तरसन्नि-
 धिव्यतिरेकेण यद्भाविलक्षणं तद्विवक्षितमितिचेन्न, जीविकाकृत्य व्याचष्टे इत्यर्थे
 जीविकां कृत्वा व्याचष्टे इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात्, एकार्थापच्छिन्नपदसमुदायत्वस्य
 तत्रापि गतत्वात्, कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन सङ्गृही-
 तत्वात् । यदुपाधिका यत्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथेति
 चेन्न, यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले 'तस्यां सत्या'मित्यस्याभावात्पद-
 त्यापत्तेः । यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभक्तयन्तं पदमिति

प्रवृत्तस्वसम्बन्धुद्देश्यतावच्छेदकसर्वनित्यविधिरुत्वमित्यर्थः । एवं पदत्वेन विवक्षितम् । प्रवृत्तव्यं
 विधावन्वेति, एवमप्येऽपि । सम्भवस्य = स्वसम्बन्धुद्देश्यतावच्छेदकस्य । तत्काले = एकविधिप्रवृ-
 त्तिकाले । इत्यादिपदपूर्वकालभाविन इति । इत्यादिपदपूर्ववर्तितादशायां जातोद्देश्यतावच्छेदक-
 कल्पेऽर्थः । इत्ये सति "भोभगो" इतिव्यतिरेक्युद्देश्यतावच्छेदकं, तस्मिंश्च सति "लोपः शाकल्यस्य"
 इति यलोपविशेषक्युद्देश्यतावच्छेदकं निष्पद्यते इति भावः । लघुच्चारणयत्वं भवतीत्यादिशब्दसामि-
 व्याहारे उच्यतेऽदिपदार्थः । शब्दान्तरेत्यादि । प्रवृत्तस्वेतरशब्दसन्निभभावकालीनस्वसम्बन्धुद्देश्य-
 तावच्छेदकसर्वनित्यविधिरुत्वमित्यर्थः । यत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकं तु स्वेतरशब्दसन्निधिकाकालिकमेव-
 त्यदोषः । जीविकाकृत्येति । औपम्यविवक्षायां कृत्पोरो "जीविकोपनिपदौ" इत्यनेन नित्यं गतिस-
 न्नायां "कुगतिसादय" इति नित्यसमासे "समासेऽनन्पूर्वे" इति क्वो ह्यपि 'इस्वस्य पिती' नि-
 तुकि जीविकाविवक्षिते जीविकाकृत्येवैव रूपं साधु, न तु जीविकां कृत्वेतिभावः । ननु कृत्वेत्यस्य
 पदत्वेऽपि तत्समनिव्याहारे जीविकाशब्दस्यौपम्यविवक्षाधामुक्तविधुद्देश्यतावच्छेदकान्ततया तस्य
 चात्राप्रवृत्ततया कथं परिनिष्ठितपदत्वम्, एवञ्च क्वान्तस्यापि न तथात्वमिति न वाक्यलक्षणात्ख्या
 स्तिरित्यत आह कृत्येऽयमेनेति । सम्बद्धस्य = सम्बन्धिष्याह्नस्यापि । उक्तपदलक्षणेति । कृत्वेति
 शब्दसन्निध्यभावकालीनजीविकाशब्दसम्बन्धुद्देश्यतावच्छेदकको यो यो विधिस्तस्यात्र प्रवृत्तत्वादिति
 भावः । 'केवदसः इति' इति प्रकृतस्थले एवातिव्याप्तिदानस्यानया रीत्या सम्भवेऽपि पदसंस्कारपक्षे
 तस्य लक्ष्यतासम्भवनमिष्येव वदनादयः । यदुपाधिका यत्लक्षणप्रवृत्तिरिति । यद्यत्पर्यायतावच्छेद-
 कनाका यद्यद्विधुद्देश्यतेत्यर्थः । तत्तदवच्छेदकसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं = प्रवृत्ततत्त्वत्कलविधिकं परि-
 निष्ठितपदम् । एवोक्तस्यैव गतिसंज्ञाद्युद्देश्यतावच्छेदकतापर्यायविकरणधर्मस्य सम्बन्धत्वेऽपि गति-
 संज्ञादेरप्रवृत्तत्वेन नातिव्याप्तिः । एवं विसर्गान्तदेवदत्तेऽपि नात्याप्तिः, यत्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकतापर्यायव्य-
 विकरणधर्मस्येत्यादिपदासम्बन्धिष्याह्नरक्षायामनिष्पत्तेरिति भावः । अत्रोद्देश्यतावच्छेदकतापर्यायव्य-
 विकरणधर्मो विशिष्य विवक्षितः सामान्यतो वा, तत्राद्ये तादृशधर्मविशेषस्य सर्वत्रासम्भवेन न
 एक्ष्यमात्रसङ्ग्रह इत्याह यत्रेति । उपाधिसम्पत्तिः = तादृशधर्मविशेषसम्पत्तिः । केवले इति ।
 तादृशधर्मविशेषविनिर्मुक्तत्वमेव केवल्यम्, न तु तादृशधर्मसामान्यविनिर्मुक्तत्वम्, असम्भवात् ।
 द्वितीयाभिप्रायेणानाकृते यस्यामवस्थायामिति । यद्धर्मवैशिष्ट्यदशायामित्यर्थः । यस्य लक्षणस्य =
 यद्यद्विधेः । निरूपितत्वं पदार्थं उद्देश्यतायामन्वेति । उपनिपातः = उद्देश्यतावच्छेदकतापर्यायव्य-
 विकरणधर्मात्राज्ञानात् । तत्सर्वसम्पत्ताविरत्यादि । प्रवृत्ततत्त्वत्कलनित्यविधिकमित्येवार्थः । विभक्त-

चेन्न, 'यस्यानवस्थाया'मित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमाद-
व्यापकतादोषः । अथस्थानामैक्यमविषयविक्षिप्तमसम्भावितञ्च, सर्वदा सर्वावस्थाविषये
लक्षणप्रसङ्गादिति, स च भवति भवति भवतीति, भवत्यस्तीति, पटः पटाविति, पटं पट
इति चेत्त्यतिव्याप्तिः ।

न्तत्त्वनिवेशस्य निष्पायोन्नतादेरुक्तत्वात् । पदं = परिनिष्ठितपदम् । प्रत्यक्षखण्डने यत्त्वादेरनुगमस्योवी-
रितत्वेनासम्भवदुक्तिकानुगमकाना सामान्यतस्ताराधर्माणामुपादानासम्भवेनोक्तमेव दूषणं स्थापयति
यस्यामित्यादिना । इतिपदं लुप्तवृत्तीयान्तम् । परामर्शे = परामर्शावश्यकत्वे । अथोद्देश्यतावच्छेदक-
तापर्याप्यधिकरणत्वेन धर्माणां निवेशोऽस्तु, न चैवं तेन रूपेण न तदुधर्माणामुद्देश्यतावच्छेदकत्वे सर्ववि-
धिनिषेधसाङ्ख्यप्रसङ्गः, स्यादकरणशालोपमर्दापत्तिरिति यावदिति वाच्यम्, अत्र तेन रूपेण निषेधेऽपि विधौ
विशेषरूपेणैव निवेशादितिचेन्न नहि शब्दानुगममात्रेणानुगतीकार्यसिद्धिरपि त्वैकरूप्यानुभवेन, अतएव
गोप्यनुगतैकार्थसिद्धिरसिद्धिश्च पाशविभोक्तिकार्यैः तत्राक्षशब्दस्यैवानुगमात्, नच तत्तद्विधौना-
मुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणधर्मेणु किञ्चिदतिप्रसक्तमैकरूप्यमानुभविकम्, न वा तेषां
संबन्धैवाभेदोऽपि, येनाननुगमो न स्यादित्याह अथस्थानामिति । तादृशधर्माणामित्यर्थः । ऐक्यं =
अभेदः । चो हेतौ । यतोऽसम्भावितं ततो विवक्षितमशक्यमित्यर्थः । यदि चानुभवमवधार्यैव
कचिदभेदोऽभ्युपेयते, तदाऽपरिनिष्ठितावस्थानामिव परिनिष्ठितावस्थानामपि सोऽस्तिवन्नि घटइत्यस्य
पटइत्यर्थेऽपि पदत्वप्रसङ्गः, नच समानप्रकृतिकत्वं नियामकम्, परमित्यर्थे पट इत्यस्यापि पदत्वाया
अनिष्टत्वात्, नच समानविभक्तिकत्वमपि तन्त्रम्, पट इत्यर्थे पटावित्यस्यापि पदत्वाया अनिष्टत्वात् ।
नच समानविभक्तिरूपसमानवचनकत्वयोर्मिश्रितयोरितिप्रसङ्गनिवारकत्वम्, उरपर्यायार्थकभवतीत्या-
द्यर्थेऽस्तीत्यादेः पदत्वप्रसङ्गस्य तथापि तादृशस्थ्यात्, नच समानप्रकृतिकत्वसहितयोस्तयोः भवती-
त्याद्यर्थे भवत्वित्यादेः पदत्वप्रसङ्गेस्तथापि नागस्तत्त्वात् । अथ किं भूविभाषया, समानानुपूर्वी
कत्वमेवार्थविशेषनियन्त्रितपदत्वे नियामकतापदेऽभिपिच्यतामिति चेत्तथापि भवतीत्यानुपूर्व्यवत्तां
तिष्ठन्तससम्बन्धन्तसम्बुद्ध्यन्तानामेकार्थपदत्वापत्तेः, एवमभवत्त्वम्, अद्वयो भावति, अत्रापयः पिव,
अत्रापयः क्षत्रुनिःशयावपि । तस्मादवस्थानामैक्यं न स्वप्नेऽपि शङ्कनीयम् । तद्वैत-सर्वमभिप्रेत्याह
सर्ववेति । एतस्यैव व्याख्यानं सर्वावस्थाविषये इति । लक्षणप्रसङ्गात् = पदलक्षणप्रसङ्गात्, एकार्थे
पदत्वप्रसङ्गादिति यावत् । स च = प्रसङ्गश्च । अतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः । इतिपदं सर्वत्र
लुप्तसप्तमीकम् । उक्तरीत्योदाहरणान्तरस्याप्युपलक्षणमेतत् ; व्युत्क्रमेण व्याख्यानं त्वीचित्या-
दादत्तम् । इरमुपलक्षणम्, प्रवृत्तसकलविधिकत्वमित्यत्र विधिप्रवृत्तेः साधुत्वावदितया दुर्बलतया-
ऽऽत्माधयात्, विधित्वेन च यदि विधीनां प्रवेशस्तदा तस्यापि साक्षाद्विषयसंस्कारकसाधुत्वमकारक-
योधजनकरूपतया साधुत्वघटिततयाऽऽत्माश्रयः जनकतावच्छेदकस्य दुर्बलता च । यदि च
सर्वाद् विधीन् विधिष्येपादाय तदन्वयतमत्वेन लक्षणे प्रवेशः तदा तस्य विधिष्यानुषंगिप्रति-
योपि विषयः सकलप्रपञ्चघटितत्वावस्थाभावेनासर्वज्ञानोपपातः । सूत्रत्वेन तेषामुपग्रहस्तु नैवानु-
सोदनीयः, तस्य सुप्त्वादखण्डनव्यायेनोक्तं क्षारीकृतत्वात् । "लघुनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षर-
पदानि चे"त्यादिनोक्तं तु नेह सूत्रत्वं विषयज्ञाक्षमम्, पदत्वस्याद्याप्यनिरुक्तेः व्याकरणसूत्राणा-
मेव चेहोपादेयतया व्याकरणे पाणिनीयत्वस्य व्याकरणप्रणेत्पुराणन्तरीयत्वस्य वा भिवेदादस्याविनि-
गम्यत्वात्, सामान्यतश्च व्याकरणत्वं शब्दसाधुत्वान्वाप्यानाग्रूपतया प्रसज्यत्वात्माश्रयम्,

एतेनापौरुषेयं चाक्यं तदित्यपि निरस्तम् । इति शब्दप्रमाणखण्डनप्रकरणम् ।

पुण्यपापयो" रित्यादिवदङ्गिः क्षणताया अन्यत्र व्यवस्थापितत्वेन शक्तिप्रमाणधीनशब्दजनकतया तेष्व-
विप्रसन्नैश्चेतिदिक् ।

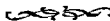
एतेनेति । उक्तरीत्या वाक्यखण्डनेत्यर्थः । तदिति । शब्दप्रमाणमिति मायं; तथा सति
स्मृत्यदेरपि लक्ष्यतापरया तत्रास्थात्वे, नापि नित्यं शब्दप्रमाणमित्यर्थः, वर्णात्मना शब्दात्मना वा
नित्यताया स्मृत्यादावपि सद्भावात्, "चेतन्यं सर्वभूतानां शब्दप्रज्ञोति मे माते" रिति सिद्धान्तात् ।
वाक्यात्मना नित्यतायाश्च वेदेऽप्यभावात्, वाक्यत्वं ह्यनुपूर्वीविशिष्टानामेव, आनुपूर्वी चानित्यैव,
नित्यवर्णशब्दे एकवर्णाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्य प्रसिद्धावपि तदवृत्तित्वात्-
परत्र वर्णोऽप्रसिद्धया तारशापृच्छिवघटिनाप्यत्रहितोत्तरत्वघटितानुपूर्व्यां शसम्भवात्, अनित्यवर्णवादे
तत्सम्भवेऽपि वर्णान्तिवर्णयैव तदित्यताया आवश्यकत्वात् । तदुच्चारणोत्तरोच्चारणकस्वरूपायास्तज्ज्ञानो-
त्तरज्ञानकस्वरूपाया वा तु तस्या उच्चारणादिनाऽनित्येन घटिततयाऽनित्यत्वधोष्यात् । नचानुपूर्वी वेदस्य
नित्यैव शब्दसमवेतपदार्थान्तरमिति मतं शुक्लम्, मानाभावात् । अपौरुषेयवाक्यमित्यपि मायं;
लक्ष्यतावच्छेदकप्रतीतेः प्रागेवापेक्षणीयत्वात् । अपि तु वेदान्तकं प्रमाणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु
वेदत्वमपि दुर्बलमेव, तथाहि—वेद इत्याकारकाभियुक्तप्रयोगविषयत्वमेव वेदत्वमिति कैचित्, तत्र
चाह, वेदत्वप्रतीतौ 'अयं वेद' इति प्रयोगः, तस्मिंश्च सति तदद्वितवेदत्वप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयात्,

प्रयोगप्रवादानादित्वेन समाधानेऽपि यं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तादृशविषयत्वं ज्ञेयं तस्य वक्तव्यत्वा-
पातात्, नहि तदेव तन्, आत्माश्रयात्, सर्वपुरूपट्टयाऽभियुक्तत्वस्य क्वचिदप्यभावेन पुरविवि-
शेषपट्टयाऽभियुक्तेन केनचिद्वेद इति प्रयोगविषयीकृते शरीरविशेषादावतिप्रसक्तेश्च । अतएव
दक्षिणसम्बन्धेन वेदपदवच्यमित्यपि न, शरीरविशेषादेरपि तथात्वसम्भवात्, शक्तिविशेषस्य सम्बन्धता-
विशेषायाश्च तत्र वेदत्वस्य प्रवेशापर्याऽऽभावात्, नह्ययंविशेषनियन्त्रितत्वातिरिक्तं कश्चिद्विशेष
शरीरं । शरीरैः स्वावच्छेदकनापाताच्च, वेदत्वं हि वेदपदवाक्यतावच्छेदकं तच्च शक्तिघटितं
त्वया कृतम् । नान्तेनिरस्तवाच्च । अथासिन् तावद्वयवहारादनुगतं वेदत्वम्, तस्य तु यद्यपि प्रत्येक
वर्णग्रहे वेदत्वव्यवहारविरहेण प्रत्येकवर्णपर्याप्तत्वस्य वक्तृमशक्यत्वेन यावद्वर्णग्रहे वेदत्वव्यवहार
प्रामाणिकस्तावन्मु स्यात्सन्वृत्तताया वक्तव्यतया न जातित्वसम्भव जातेरपर्याप्तसन्वृत्तित्वाभावात्,
तारत्यादिना कथयत्वादिना च साङ्ग्याच्च तथाप्यलण्डोपाधित्वं निरावाधमिति चेन्न, वेदत्वानिरूपी
'यावद्वर्णग्रहे वेदत्वव्यवहारः प्रामाणिक' शसुखेरमौचित्यात्, अनुगतधर्ममात्रस्य निरस्तत्वाच्च,
अलण्डोपाधेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकतया निरूपणोपत्त्वेनान्योन्याश्रयाच्च । एतेन कृत्वन्तु सामान्यतमत्वं
वेदत्वमित्यपि—पराह तम्, कृत्वादेरप्यनर्थव रीत्या निरस्तनीयत्वात्, अन्यतमत्वघटनोऽसद्गतेहकत्वाच्च ।
यत्तु शब्दतदुपजातिविप्रमाणानिरिक्तजन्यज्ञानविषयविषयकशाब्दबोधजनकत्वे सति शब्दाजन्यज्ञान-
जन्यप्रमाणशाब्दं वेदत्वम् । अत्र वेदजन्यज्ञानजन्ये स्मृत्यादावतिव्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति ।
अनुमानादिजन्येवरादिज्ञानविषयकशाब्दजनकत्वस्य वेदे सत्त्वेनासम्भवभङ्गापातिरिचान्तम्,
तादृशानुमानादेः शब्दोपजीवित्वात्, तच्चारणद्वारकशाब्दमूलकत्वम्, तेन जन्यमात्रस्यादृष्टद्वारा
विधिवान्वयमूलकत्वेऽपि न क्षतिः, शब्दोपजातिविप्रमाणस्यैव वेदत्वं न निवेदितं, वेदजन्यप्रमिति-
विषयार्थकनामाशास्यसम्भवप्रसङ्गात्, अधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति चेन्न, अपौरुषेयत्वादे एव
शब्दाजन्यज्ञानजन्यत्वदलत्व वेदे सम्भवेनेतरलक्षणस्य प्रकृतानुपयोगिरथात्, वेदान्तसम्मतपौरुषेय-
त्ववादे च शब्दाजन्यप्रमाणकज्ञानजन्यत्वस्य वेदे इव स्मृत्यादावपि सद्भावात् । अथापौरुषेयत्ववादे

ज्ञानाज्ञ-वप्रमाणशब्दस्य विशेष्यद्वयार्थं, न च वाक्यभावमापन्नस्यैव प्रमाणशब्दत्वादुक्तीत्या च तस्यानित्यत्वादानुपूर्वीज्ञानजन्यत्वात्सादायासम्भव इति वाच्यम्, ज्ञानपदेन स्वप्रतिपाद्यार्थ-विषयकज्ञानस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, गुरुमुखाद्देदार्थमवगत्य शिष्येण तदुच्चारणपूर्वनेनासम्भव तादवस्थात् । न च गुरुशिष्यपरम्पराविच्छेदानुपगमपक्षे कश्चिद्वर्तित्वेदो येन तस्यैव ज्ञानजन्यत्व-सादायासम्भवशुद्धास सम्भवेत् । सर्गस्थोक्तृत्वे चेच्छरीरमायावृत्त्यात्मात्मकज्ञानजन्यत्वमादावपि वेदे इति न दोषवारणम् । एतेन-तार्किकमते ज-न्यज्ञानाजन्यजातीयत्व विशेष्यद्वयार्थं, आद्यवेदस्य जन्यज्ञानजन्यत्वेन तज्जातीयत्वस्थानुपूर्व्येदानीन्तनवेदे सम्भव, नचैतन्मते वर्णानामप्यनित्यताऽऽनुपूर्व्यां सुतां नाभेद इति कथं तथाप्राक्तनेदानान्तनवेदयो साप्रायोपपत्तिरिति वाच्यम्, कस्यस्त्वान्दिना वर्णानामानुपूर्व्यां प्रवेशे तदेकव्योपपत्तेरिति -प्रासनम्, सर्गादौ सम्प्रदायप्रवर्तनवेलासु भगवदुक्तेवेदस्यावधानेऽतिशयोक्ते, जन्यज्ञानाजन्ये तत्र तज्जातीयत्वस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्तु—आद्यतनकाण्डयत्नविषयतावच्छेदकविच्छेदमे सवीत्यपि वक्तव्यम्, वेदभ्यारथानस्य तु न तथात्वमिति तदुक्तम्यक्, लक्ष्ये तादृशविषयतावच्छेदकं यदि वेदत्वम्, तदा न तद्वत्तापि निरुक्तमिति कथं तदादाय लक्षणमन्यथ । यदि तत्तन्मन्त्राद्यानुपूर्व्यां, तदा प्रत्येकमित्यतिवृत्तानुपपत्ति, यथाऽमादिप्रतिपादकवाक्यत्वम्, तदा वेदव्याख्यातसाधारण्यमेवेति । किञ्च, आनुपूर्व्यां वर्णविशेषवदितत्वे तत्त्वस्याप्यननुगततथा तेन रूपेण निवेशस्यानिरतारकत्वेन साजात्ये परिकल्पनमन्त्रादेरानुपूर्व्यां प्रवेश, मन्त्रमात्राकारकवेदाराशेर्था, आद्येऽपरमन्त्रादेरनेद्वत्तापत्ति, द्वितीये च प्रत्येकमन्त्रादौ वेदत्वम्यवहारानुपपत्ति परिशिष्टाश्वैथर्व्यञ्ज तादृशानुपूर्व्यां एव लक्षणवसम्भवात्, निखिलवेदानुपूर्वीज्ञानं विनाऽपि वेदोपवहारदर्शनेनासम्भवश्चेति । पौरोषेयत्वा पौरोषेयत्वाभयमतसाधारण्ये त्वस्यासिरूपं दूषणमत्र द्रष्टव्यमेव, “यानुर्वे श्लेषिष्ठा देवता” “अभिहितस्य भेषजम्” इत्यादिवाक्यानां द्रष्टव्यदुपपत्तिविप्रमाणातिरिक्तनयनादिजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वस्यैव सत्त्वेन सत्यन्तद्वलस्याभावात् । न च त्रिषिवाश्वैकवाच्यतापन्नस्यैव तस्य वेद-वग्, तादृशे च तत्र सत्यन्तद्वल सूपादमिति वाच्यम्, त्रिषिवाश्वैकवाच्यताप्रमापन्नस्यापि तस्य प्रामाणिकवेदत्व-म्यवहारविषयत्वादिति । इदन्तु तद्वत् । वाक्यार्थगोचरयथाधत्तानवदुक्तस्वरूपास्तोक्तरनिश्चयस्य तादृशीहेतुत्वमिति नित्यार्चनप्रमाणाकरमते पौरोषेयवाच्यतास्य गृहीतमाहितथाऽप्रमाणात्ताभ्युपगमेन तद्वत्त्वेन द्रष्टव्यप्रमाणमाप्रवराणोऽपि न क्षति, न ता वेदमाप्रस्थाप्रस्तुतत्वेऽप्यसङ्गति । तादृशी धारण्यं धारण्यार्थस्योपस्थितिनियमाभावेन तद्वद्वितास्तोक्तरनिश्चयस्य तादृशोपवेदत्वसासम्भवेन तादृशमतस्याप्यसाक्ष्यमित्यन्यत् । निरस्तमिति । अपौरुषेयत्वदुर्वाच्यत्वमपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—यादृश पौरुषेयत्व तार्किकस्यत्वे तादृशत्वभावात् परे प्रस्ताप्य, अत्रथा सिद्धसाधनतावापत्ते, तार्किकत्वात्—स्वसमानजातीयवाच्योद्योग्यप्रयोजनजन्यजातीयत्वं पौरुषेयत्वम्, स्वसमानजा तीयत्व तादृशमप्यन्यजातीयत्वं यानुपूर्व्यां विवक्षितम्, भारतादेविजानतीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेषु स्वसमानजातीयत्वमात्रप्रयोज्यत्वात् न स्य पौरुषेयत्वहाति, पद्यमानवेदादे स्वसमानजातीय गुणावधारणप्रयोज्यताप्रयोजनजन्यत्वेऽपि तादृशोद्योग्यप्रयोजनजन्यत्वाद्यवेदजातीयत्वमप्ये-व्याप्तुं न विदुमस्मात्, वाक्यमन्त्रव निरस्तत्वात्, अपि च तादृशमात्रानुगमासम्भवेनानुपूर्वीत्वेना प्वानुपूर्व्यां निवेने कृत्कृत्यताया अनुपपत्ते साजात्ये आनुपूर्वीत्वितो वा निविशते यावत्तो वाऽऽ-नुपूर्व्यां, आद्येऽपत्ति, द्वितीये चानुपपत्ते, प्रत्येकवाच्ये पौरुषेयवाच्यवहारानुपपत्तिरनेत्यादिदूषण-ानुपपत्तेरिति दूरीकारम् । न च—तादृशमप्यन्यप्रयोज्यत्वमप्येव वाच्यम्, आद्यवेदादे पद्यमानवेदादे प्रथमिज्जावहारभेद इति मताशयमे तादृशजन्यजातीयत्वनिवेने प्रयोजनताभावादिति—वर्तुं युज्यम्,

सुक्तिविरोधे प्रत्यभिज्ञायाः साक्षात्प्रमात्रावलम्बित्वान्, उपपादितं हि वाच्यत्वेन रूपेणानित्यत्वम् । स्वसमानजातीयेत्यस्य त्यक्तुमशक्यत्वेनात्रैवोक्तविकल्परप्रसक्तदूपणस्य दुर्कारत्वाच्च । किञ्च तादृशजन्यत्वं कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रत्येतद्धमिति वक्तव्यम्, न च सर्वपौरुषेयसाधारणोऽस्ति कोऽपि धर्मोऽनतिप्रसक्तो दस्तद्वच्छिन्नात् । तथा च तत्तदनुपूर्वीविशेषाणामेव तथात्वं वाच्यमिति तादृशे जन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमित्यत्रापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिः पृष्ठाखण्डेव । न च तादृशजन्यतावच्छेदकत्वेन निषेधे नेहशकित्वप्रसरः स्यात्, स्यादेवं यदि तादृशजन्यतानुगमः स्यात्, तदनुगमस्तु तदवच्छेदकानुगमाधीनः, स्वत्वस्याप्यननुगमाच्च । नचागत्योपगमन्तव्योऽननुगमः; एव सति प्रतिगोमितावच्छेदकस्यानुगतस्यालभेनानन्तपौरुषेयत्वाभाववृद्धस्यैवापौरुषेयत्वरूपतापर्यवसानेनासर्वश दुर्ज्ञेयत्वप्रसङ्गात् । एतेन—शब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वस्वार्थानुपूर्वीविशेषार्थज्ञानजन्यत्वं पौरुषेयत्वम्, तत्त्वप्रदोषिकादाद्युक्तस्य मानान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वरूपपौरुषेयत्वस्याप्यत्रैव पर्यवसानम्, अन्यथा स्वातिरिक्तमानप्रयोज्यत्वस्वार्थानुपूर्वीविशेषार्थज्ञानजन्यत्वस्य तदर्थत्वे गुरुशिव्यवाक्ययोर्भेदेन मानपदेन मनसोऽपि ग्रहीतुं शक्यत्वेन च मीमांसकेन सिद्धसाधनोद्भावनापत्तेः, स्वविभिन्नानुपूर्वीकवाक्यप्रयोज्यत्वस्वार्थानुपूर्वीविशेषार्थज्ञानजन्यत्वस्य तदर्थत्वे तु तदभावसाधने तार्किकेण सिद्धसाधनोद्भावनापत्तेः, नहि स वेदे तादृशवाक्यप्रयोगयज्ञानजन्यतामनुमुनते । अनुपूर्वीविशेषार्थज्ञानजन्यतामादाय सिद्धसाधनादिवारणाय स्वकार्यार्थेति । गुरुशिव्यपरम्परायां शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्वार्थानुपूर्वीविशेषार्थज्ञानजन्यतायां वेदे परैरपि स्वीकारेण शब्दज्ञानाप्रयोज्येति । न च बाधितार्थकत्वात्वे तादृशवार्थज्ञानजन्यत्वाभावेनापौरुषेयत्वव्यवहारापत्तिरिति वक्तव्यम्, प्रमाणशब्दत्वसमानाधिकरणमेव हि पौरुषेयत्वमिह निरक्तं, तदभावेन चापौरुषेयत्वव्यवहारो बाधितार्थकेऽपि भवन्न कामपि क्षतिमावहति, अनुपादेयं वा ज्ञाने यागार्थमिति—निरस्तम्, पृथ्वमानवेदस्य शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्वार्थानुपूर्वीविशेषार्थज्ञानजन्यत्वात् तादृशजन्यजातीयताविधक्षायां साजात्ये अनुपूर्वीविशेषादिप्रवेशप्रसुक्तोक्तदोषावकाशात् । शब्दार्थकभारतादौ नधाप्यव्याप्तेश्च । एषञ्च पृथ्वमानाद्यवेदयोरेभेदानुपगमोऽपि न निस्तारः । यदि च भारतादेः पृथ्वमानस्य च वेदस्य शब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वस्वार्थविषयकेऽवरीयज्ञानेनापि जन्यत्वात् तत्राद्यासिरित्युच्यते, तत्रापि जन्यतावच्छेदकेऽपि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिरुक्तैव । वस्तुतस्तु भारतादौ स्वार्थविषयकप्रासादिनिष्ठज्ञानजन्यतयैव पौरुषेयत्वव्यवहारस्तादृशं च ज्ञानं शब्दज्ञानप्रयोज्यमेवाट्टार्थविषयकमिति नेदवरीयज्ञानजन्यतामादायात्यासिवारणमनुमोदांमे इति कृतमतिपक्लवैरिति ।

इति खण्डनशारदायां शब्दप्रमाणखण्डनप्रकरणम् ।

योक्ति चेन्न अभिमतैर्ममार्थैरेति प्रसङ्गात् । हानार्थः ऽऽप्युक्तशेषानिपृच्छिरैव । अनि
र्णायमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोस्तिष्ठत्यापि तथैव, तथाहि—सत्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तदुपपाद-
कप्रामाण्यकृतत्वापत्तेः । तत्र विरोधे व्याहृत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नेवं तद्विद्वद्भिर-
मिनि चेन्न, एव सत्प्रतिपक्षवदन्यथापि विरोधार्थैवेनैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोर्वि-

खेऽपि प्रमाणवामिमानविरथत्वसम्भव इति भावः । प्रमोर्थरे इति । एवञ्चार्थापत्तिप्रमोच्छेदी
मा भूदित्येकस्य वस्तुमोऽप्रमाणताया अन्यस्य च प्रमाणताया अवश्य विशङ्कणीयतया प्रमाणत्वेना
भिन-यमानस्य प्रमाणत्वेन प्रतिपक्षस्य च द्वयोर्विरुद्धविषयकत्वानुसन्धानमर्थापत्तिकरणमिति परामिप्रयो
द्वेष्य ज्ञानस्यैव वेद्यव्यतिष्ठत्तमन्वयव्यापारपत्ति । अतिप्रसङ्गादिति । तथाहोत्यादिनाऽनुप-
वदित्यपत्तिप्रसङ्गः । उक्तशेषोऽपि षड्यमानोऽतिप्रसङ्गः । अनिर्णायमानेति । अनिर्णीयमानं
प्रामाण्यप्रामाण्ये ययोश्नयोर्विरुद्धविषयकत्वमनुपपत्तिरित्यर्थः । तथैव = अतिप्रसङ्ग एव । सत्प्रतिपक्षे =
तुल्यवस्तुत्वेनानुसहितविरोधिप्रसामंशुपस्थले । तस्य = तादृशप्रसामंशोर्विरुद्धविषयकत्वज्ञापक
तदुपपादकप्रमेति । तादृशप्रसामंशुद्वयसमर्पितयोरुपपादकविषयकप्रमेत्यर्थः । तादृशप्रसामोपपादक
स्य कदाचिद्विद्वद्भासप्रमेयुक्तम् । विरोधादनेन तुल्यवस्तुत्वेन प्रतिसहिततया चिन्तित्यप्रामाण्याप्रा
माण्ययोः ३० त्रानिर्णयेऽन्यथावेकतरमप्रमाणमपरञ्च प्रमाणमिति सामान्यतो द्वयोः प्रमाणत्वं
निर्णययति सूत्रात्सत्यैकत्र भ्रमः शक्यः च प्रमा वस्तु पेवेति प्रमार्थत्वपक्षसाधारण्यसम्भवोऽप्य
मन्वस्य, ज्ञानज्ञाना-वार्थैः शक्ये तु प्रमाणस्य तदभासायापि । एवञ्च वास्तुवद्विरुद्धिद्वयाविषयोऽस्ति
द्व-व वाक्यत्वम्, वायु प्रयत्न मन्वय-सामांशवत्त्वाद्देवद्विष्टयादौ परामंशो विरुद्धविषयकत्वज्ञान
सद्भावाद्द्वयोः प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षयोः कालादिभेदपरिकल्प्य विरोध समाधेय स्यादिति भावः । वादौ
तत्रेति । सत्प्रतिपक्षस्य इत्यर्थः । विरोधे = विरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चये सति । व्याहृत्या = विरुद्धार्थ
विषयकत्वेन चिन्तेन, एकाप्रामाण्यनिश्चय = अनयोरेकतरं वाच्य विरुद्धार्थप्रसिद्धिवादिष्येकतरपरामंशो
प्रामाण्यानुमिति । यत्र = यादृशविरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चयस्थले नैवम् = नैकतरस्यापामाण्यानुमिति,
नद्विभक्तिरन्वम् = तादृशो विरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चयोऽर्थोऽपत्तिकरणत्वेन विवक्षितः । अथभावात्—वायुर्वि
प्रयत्नयोः पर्यायैः कालान्तरे देशान्तरेऽपि वा न प्रत्यक्षविषयनामासादयितुमीष्टे, न च प्रत्यक्षमौल्य
त्वावापत्तयोः कालादिभेदेन सम्भव, एव हि विरुद्धवर्माभ्यासेन एव न वैजात्यं स्यात् अनुभूयमान इव
न पञ्चोविवादापत्तिना तस्मात्तद्वैकतरपरामंशमामाना प्रामाण्यी, वाचिकसत्त्वगृह्यसत्त्वयोः
वहिर्मात्रकज्ञानयापि मति समये न तदप्राहिगोरन्वतरस्यापामाण्यावधारणं युज्यते, औ-सगिकप्रामाण्य
स्य कथमप्युपपादनमन्वे एवकमनौचित्यात्, तस्मात्सम्भवप्रमाणभावयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चयोः
र्थापत्तिप्रामाण्यमिति । एवमिदमर्थैव व्याख्यान सत्प्रतिपक्षवदिति । अन्वयापि = वाचिकसत्त्वगृह्य
सत्त्वप्राहकतायापि । विरोधात्तत्रेनैव = विरुद्धार्थविषयकत्वमैव । आभासत्वाविशेषात् = एकतरस्याप्रा
माण्यानुमितिमन्वयत्वात् । अथभाव-उक्तप्राहकयोः विरुद्धार्थविषयकत्वमिति न वा, अस्ति चेन्नैकतया
प्रामाण्यानुमिति कश्चित्प्रापिता, न चार्थापत्तिगतमपि विरुद्धार्थविषयकयोः प्रामाण्यमनुपपादयितुं
शक्यमिति तथा च विरुद्धयोरेवविरोध इति विरोधो दत्तत्रयापत्ति स्यात्, नहि गोत्यादिवत्तयो
वद्विभक्तिविरोधे कदाचिन्नेव गोऽपि देवदत्तसत्त्वावगाहि ज्ञानं यदजनि, न तापुनगोहाविरिणे एव देवदत्त
स्य विरुद्धार्थं इत्यन्वय, विरुद्धव्यापारमन्वयात्, ज्ञानान्तरं तु गोहाविरिणे एव देवदत्तसत्त्वमन्वयात्
वेदव्यापारो नैतावता पूर्वगतस्य भ्रमस्य भास्यं चारित्युक्तम् । तस्मात्सम्भवप्रमाणभावयोर्विरोधमिधानं
प्रसङ्गमेव । द्वितीयं तु विरुद्धार्थविषयकत्वानुसन्धानस्य भ्रमत्वादेव तादृशविरुद्धार्थापत्तिर्न प्रमा

रोधोऽपेक्षित इति चेन्न, मिथोविरोधे तर्कयोरप्याभासत्वात् ।

विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिज्ञेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य स इति चेन्न, विशेषविषयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थाशे संशयस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव ।

स्यात्, भवन्मते दोषप्रयुक्तज्ञानत्वस्य भ्रमत्वसमनियतत्वात्, अन्यथा मृतस्यापि देवदत्तस्य क्वचित्सत्व गृहासत्वयोः प्रतिपादकत्वसो विरुद्धविषयकत्वं निश्चित्य बहिःसत्त्वसमर्थापयन् प्रमाता स्यात् कथमन्यथा मीमांसकानां वस्तुतो वह्नित्वापि पवते भ्रमाः यकपरासर्जन्यवह्नयुमितेभ्रमत्वाभ्युपगम उपपद्येत विषेचित्तज्ञेयत्वात्तदनुभवतत्त्वज्ञानदोष इति । तर्कयोरिति । यदि देवदत्तः कर्त्तव्येदानीं स्यात्तदानीं जीवित्वेन प्रमितः स्यादिति क्वचित्सत्त्वपर्यवसायी तर्कः, उपरुद्धिव्योस्यो देवदत्तो यत्तु परुद्धिव्योस्येति सति गृहवृत्तिः स्यात् गृहे उपरुद्धयेति गृहासत्वपर्यवसायी, तयोरित्यर्थः । विरोधः = विरुद्धविषयकत्वम्, अपेक्षितः = अनुपपत्तितया विवक्षितः । प्रमाणयोर्विरुद्धविषयकत्वात्सम्भवेऽपि तर्कयोस्तत्सम्भव इत्यभिमानः । तर्कयोर्विरुद्धविषयकत्वं हि पर्यवसितार्थमादायैव, स च तर्कानुगृहीतप्रमाणगृहीत एवेति प्रमाणयोर्विरुद्धविषयकत्वानुपपत्तौ तर्कयोरपि तदनुपपत्तिकरेः व्याजयेनाह मिथोविरोधे इति । मिथोविरुद्धविषयकत्व इत्यर्थः । तर्कयोरिति । एकतरस्येति दोषः । आभासत्वात् = बोधितार्थकत्वात् । तथाच 'तथाही' त्यादिनोदितदोषोन्मेष दृहापीति भावः ।

सामान्यविषयकप्रमाणं विशेषविषयकप्रमाणविरुद्धार्थविषयकं नवेति संशयोऽर्थापत्तिकरणमित्युक्तदोषपरिनिहीतुरासाङ्गते विशेषेति । अत्र प्रमाणविषययोर्विशिष्टैव निवेकोक्तः, अन्यथा किञ्चिदपेक्ष्य सामान्यस्यापि विशेषत्वं विशेषस्यापि च सामान्यत्वमित्यसङ्गतिः परस्परं सामान्यविशेषभावस्तु विशिष्यैव पर्यवस्यति, परस्परत्वस्थानानुगमात् । तथाच विशेषप्रवृत्तं = विशेषविषयकं प्रमाणं = प्रमा देवदत्तो गेहे नास्तीति, तदर्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयः = तद्विषयविरुद्धगृहवृत्तित्वविषयकत्वकोटिकसंशयः, सः = विरोधशब्देन विवक्षितः, अर्थापत्तिकरणतया विवक्षित इति यावत् । तादृशसंशयः किञ्चिदपेक्ष्य इत्याकाङ्क्षायामाह अविशेषेति । अविशेषप्रवृत्तं = सामान्यविषयकं, तद्वि क्वचित्वेन गेहसम्भवात् गहमानतया वस्तुतस्तद्विपरीतार्थं = विशेषविषयकप्रमाणविषयविरुद्धविषयकं प्रमाणं = जीवीदेवदत्तः क्वचिदस्तीतिप्रमा, तद्विमिक इत्यर्थः । विशेषविषयकप्रमाणार्थविपरीतार्थत्वेन तु न तस्योक्तकोटिकसंशयं प्रति धर्मितासम्भवइत्यतो वस्तुत इत्युक्तम्, धर्मिताशब्देदकोटो निश्चयत्वस्य नियतत्वात् । सामान्यविषयकप्रमाणस्य बहिःसत्त्वमात्रविषयकत्वकल्पनया तादृशसंशयसंसम इति भावः । यद्यपि तादृशकल्पनया तादृशसंशयस्य प्रतिबन्धसम्भवेऽपि तस्यां तस्य सामर्थ्योपदर्शनासम्भवेन करणत्वात्सम्भवः, न च—गेहे नास्तीत्यस्य प्रकारान्तरेण प्रामाण्योपपादनस्यासम्भवः, सम्भवस्तु गेहातिरिक्तविषयकत्वकल्पनेन जीवीं क्वचिदस्तीत्यस्येति प्रतिबन्धानसहकारेणोक्तसंशयस्य तादृशकल्पनायां सामर्थ्यमिति—वाच्यम्, एवं सति प्रागेव गेहातिरिक्तवृत्तित्वप्रतीतार्थयोपत्तेरनवकाशापातात्, तथाप्युक्तैरेव तादृशसंशयस्येवासम्भवमाह विशेषेति । बोधितं यत् सामान्यविषयकप्रमाणार्थस्य गृहवृत्तित्वस्य वैपरीत्यम् = अभावः, तस्मिन् सति, विविध्य गृहवृत्तित्वाभावस्यागृहीताप्रामाण्यकनिधये सतीति यावत्, अप्रामाण्यप्रहामावस्तु तत्कारणाभावात्, देवदत्तः क्वचिदस्तीतिज्ञानं तु न तत्कारणम्, तथासत्त्वप्रामाण्यसन्देशद्वितसन्देशस्य विषयेऽपि सम्भवेन तत्सन्देशसम्भवाभिधानस्यासङ्गते । तद्विरुद्धार्थो = गृहवृत्तित्वाभावविरुद्धगृहवृत्तित्वाशे । दुर्बलत्व = कारणामकत्वलहितस्य, विशेषोपादानरूपस्य कारणस्याभावादिति यावत् । देवदत्तो गेहे नास्तीतिविशेषदर्शनमेव हि प्रवृत्ते ।

अविशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तद्विरुद्धविशेषविषयप्रमाणफलकं तथेति चेन्न, अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतोत्पत्तीकारणलक्षणायां परस्परविद्वेषत्वप्रतीती धर्मिणोर्विद्वेषधर्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविधेचनस्य कूटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सदृशस्य

अनवकाशत्वेन = असम्भवदुष्पत्तिकत्वेन । अन्यथाऽनुभवविरोधादिति भावः । एतच्च देवदत्तः क्वचिदस्तीति प्रमाणं देवदत्तो गेहे नास्तीतिप्रमाणविषयविरुद्धविषयकं नवेति संशयासम्भवं द्रष्टव्यमुच्यते, अथ संशयस्य देवदत्तस्य गेहसत्त्वं प्रमितं नयेत्यत्र पर्यवसन्नत्वेन तस्यैव देवदत्तो गेहेऽस्ति नयेत्यपि संशयः स्यात्, न चापमनुभूयते इति न तादृशसंशयोऽस्तीति । तदीयां = तदीयत्वेन = तादृशविरुद्धार्थगृहणित्वात्वेन, तथा च गृहणित्वविषयकत्वमोटिकः संशयः पर्यवसन्नः, तादृशसंशयस्यैव स्रग्भवेऽर्थापत्तिप्रमेत्यादिकत्वं तस्य दूरोत्सारितमिति सूचयितुमपिशब्दः । अविशेषेति । प्रमाणस्येति पठ्यर्थो विशेषत्वत्वं 'प्रमाकळकर्मित्यत्र प्रमायामस्येति । तद्विरुद्धविशेषः = विशेषप्रमाणविषयगेहातिरिक्तविशेषः, तद्विषयकत्वप्रकारकप्रमेत्यर्थः, तन्निरूपितवृत्तित्वविषयकत्वप्रकारकप्रमेति तु फलितायः । तद्विपरीतेति । तद्विपरीतार्थत्वेन = सामान्यविषयकप्रमाणविषयविरुद्धविषयकत्वेन विशेषविषयकप्रमाया दर्शनमित्यर्थः, वस्तुसतो विरुद्धविषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । तथा = अर्थापत्तिकरणतया चिर्बाधितः । एवञ्च 'देवदत्तः क्वचिदस्तीतिप्रमाणेहातिरिक्तदेशवृत्तित्वविषयिकेति प्रमेवार्थापत्तिः, तादृशं तु देवदत्तः क्वचिदस्तीतिप्रमितिविरुद्धविषयिका देवदत्तो गेहे नास्तीति प्रमितिविति निश्चय इत्यर्थः । शब्दवैक्यादरे तु सामान्यविशेषविषयकप्रमात्वेन निश्चितयोरेकस्यापरविषयविरुद्धविषयकत्वनिश्चयोऽर्थापत्तिकरणमित्यर्थः । सत्यतिपक्षस्थले तु न दोषः, सामान्यविशेषविषयकत्वेन परागर्भयोरेप्रतीतत्वादितिभावः । विषययोरिति प्रतीतिद्वयेऽन्वेति । परस्परविरुद्धत्वप्रतीती तस्यां धर्मिणो भेदस्यान्यतएव प्राप्तेरित्यन्वयः । धर्मिणी देवदत्तदम्भाध्वयौ । अन्यत इत्यर्थापत्तिपरिनिर्गते द्यते । विरुद्धधर्माध्यासस्येति भेदस्यैवमेव समानाधिकरणम् । "अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति ताभिन्नकप्रवादात् । भेदहेतुः = भेदसमन्वितः, भेदज्ञापकोऽयं, न हि भेदोऽन्यः । तस्यैवमेव = विरोधविषयकप्रतीतिविषयस्य । अत्र हेतुमाह विरोधविधेच-नेत्यादि । विरोधनिर्वाहने सति स्पृष्टो विरोधगर्भं प्रवेशो यद्य, तथाप्यादिविषयोः । ननु यदि भिन्नाधिकरणकत्वमत्र निरोधोऽभिमतस्तदा देवदत्ताभावाधिकरणगेहान्तिरिक्तरूपद्विःपदायाधिकरणकदेवदत्तमत्तविषयकत्वनिश्चयार्थापत्तिकरणतापर्यवसानेन 'नेत्रैव यद्विद्वेषदत्तसत्त्वविषयिकारणोऽर्थापत्ते-र्येवार्थापत्ति मूलतत्पर्यं यथायम्, किन्तु भेदस्य विरुद्धधर्माध्यासरूपताभिधानमकिञ्चित्कारण, उक्तरीतेर्भेदान्नसत्त्वात्प्राणम् । यदि तु भिन्नाधिकरणकत्वं न विरोधः, अन्यथा तद्विषयोः कदाचित्सा-मानाधिकरणत्वमनारि विरोधापत्तेः, अत्र तु सहानवस्थानं = परस्परभावाभ्याप्यात्वं तद्विद्वेष-त्वं तद्विरुद्धत्वमिति यावत्, यथा गोवादात्प्राणी, तदा देवदत्ततदभावाभ्याप्यात्वेऽपि तदधिकरणयो-र्भेदान्नसत्त्वेन विरुद्धधर्माध्यासरूपस्य भेदस्यापि भावं कथं स्यादिति चेन्न, उक्तविरोधभावे विरुद्धधर्माध्यासभावात्तद्विरुद्धकारण, विरुद्धधर्माध्यासो नाम तद्वृत्तिधर्मवत्वं यैधर्म्यसद्वेन प्रसिद्धम्, तादृशमेव तु देवदत्ततदभावाधिकरणयोः, विरोधस्य सप्रतियोगित्वत्वेन च तयोस्तत्र तदभावात् प्रवेशोऽप्येव, एवञ्च देवदत्ततदभावाभावेन तदधिकरणयोर्भेदान्नमिति सुदृढं विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदस्येति । अतिरिक्तभेदस्य तत्र भावाम्भवात् । अन्येवमर्थापत्तिकरणी-

तन्नाम्तरीयकस्य वाऽन्यत्रेवान्यत एव प्राप्तेः । १)

किञ्च, अविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वम् ? अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वम् ?

भूतोक्तनिश्चये देवदत्ताभावाधिकरणगोहावृत्तितया देवदत्तस्य देवदत्तपदवृत्तितया देवदत्ताभावस्य वा भानेऽपि देवदत्तस्य च बहिःपदार्थावभेदस्येऽपि गोहातिरिक्तवृत्तिर्देवदत्तइत्यर्थाष्टभागानिर्वाह एवेति तन्निर्वाहिकाऽर्थापत्तिर्न विफलैवपरसदाह तन्नाम्तरीयकस्येति । भेदस्यैवंतुपभ्यते । वाकारः समुच्चये । नान्तरीयकत्वं व्यापकत्वं तच्चातिरिक्ते धर्मिभेदे धर्मयोर्विरोधनिरूपितमिव वैधर्म्यनिरूपितमरीचि तत्पदेन विरोधस्येव विरुद्धधर्माध्यासस्यापि परामर्शे न काचित्क्षतिः । अन्यत्र = गवाइवादी । एवञ्चापार्थापत्तिकरणरूपनिश्चयेनाभीष्टभाविर्बहूणोऽपि देवदत्तो गोहे नास्तीति प्रहकालीनेन 'देवदत्तः कश्चिदस्ती'ति प्रतीतिविषयोभूतनधिकरणं देवदत्ताभाववज्रितं देवदत्तवादादित्यनेन देवदत्तः स्वाभावाधिकरणभिन्नाधिकरणकः स्वाभाववदवृत्तिस्त्वादित्यनेन वाऽनुमानेन तन्निर्वाहः सम्भवत्येवेतिकृतमतिरिक्तार्थापत्तिकल्पनः दुर्व्यसनेन ।

एतेन यदाहुः प्राभाकराः—संशयकरणिकैवार्थापत्तिरिति न निश्चयकरणकानुमानान्तर्भावशङ्का-
खरोऽपि, तथाहि—पदाव्यापितिशब्दोक्तलिङ्गेन देवदत्तः शतवर्षजीवित्वेन निश्चितः, प्रायश्च तस्य गृहं पुत्राव-
लोकनेन जीवन् सन् गृहं एवेत्यवधारितम्, पश्चात्तस्य गृहेऽभावग्रहे जीवनसंशयस्यावश्यमाविधात्तस्यैव
बहिःसत्त्वकल्पनाकरणत्वम्, मरणकल्पनयाऽपि जीवनसंशयोच्छेदसम्भवेऽपि, लाघवाद्बहिःसत्त्वमेव
कल्पयते, तथा सति जीवी गृहे एवेत्यस्यैव निश्चयस्य बाधान्, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवित्वनिश्चय-
स्यापि बाधप्रसङ्गात्, अभावरूपमरणपेक्षया जीवनस्य भावात्मकस्य शरीरेऽपि लघुत्वाच्च । नच—
देवदत्तः शतवर्षजीवी, देवदत्तो गृहे एवेति निश्चययोरेको वाध्यो विरुद्धार्थप्राहकत्वादित्यनुमानेन
सामान्यत एकाप्रामाण्यसिद्धौ पुनरनुसन्धीयमानेन तेनेदोक्तलाघवानुसन्धानसहकारेण देवदत्तो
गृहं एवेति नियमाप्राहकप्रमाणमिति बुद्धिजननसम्भवे जीवित्वनिश्चये सति देवदत्तो बहिरस्ति
जीवित्वे सति गृहार्थत्वादिति लिङ्गेन बहिःसत्त्वसिद्धावसिद्धाऽर्थापत्तिरिति—देशनीयम्,
उक्तलिङ्गस्य पुनरनुसन्धानमन्तरेणापि निर्बर्णितसंशयानन्तरमुक्तलाघवज्ञानेन बहिःसत्त्वनिश्चयस्या-
नुभविकत्वादिति । तदपि निरस्तम् । देवदत्तो जीवनमरणान्तरप्रतियोगी प्राणिःत्वादित्यनुमान-
स्यैवोक्तलाघवसहकारेण जीवनसाधकत्वात्, तर्कस्यातिरिक्तप्रमाणमहकारित्वकल्पनामपेक्ष्य कल्पानु-
मानसहकारित्वस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात्, प्राणित्वानुसन्धानं च भवतोऽप्यावश्यकम्, केन्द्ररथ-
पृष्ठरथनिकप्राणिवेनैव शतवर्षजीवित्वस्य निश्चयेत्यात्, जीवनग्रहस्यैव प्राणिविषयकत्वाच्च, एवं च
जीवननिश्चये जीवित्वविशिष्टगृहावृत्तित्वेन बहिर्दृष्टित्वानुमानसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः । अर्थापत्यामी-
त्यनुपपत्तिसाम्यमिच्छा नाधोपपत्तिरेको यथा, तथोक्तम् ।

अविशेषप्रवृत्तस्यैवेति । विशेषविषयकत्वे सति सामान्यविषयकत्वं नार्थः, असम्भवात्,
नारि गोहाविषयकत्वे सति देशसामान्यविषयकत्वम्, विरुद्धविषयकत्वेन निश्चयग्रहप्रतीत्यसम्भवात्,
अभिमतूपणपरप्रत्यासङ्गत्वे, कश्चित्त्वेन गोहाविषयकज्ञाने बहिर्देशविषयकत्वज्ञानस्य प्रमाशङ्का ।
अपि तु बहिर्देशविषयकत्वे सति देशसामान्यविषयकत्वम्, बहिर्देशातिरिक्तदेशमन्तर्भावापि
सामान्यविषयकत्वोपपत्तेरिति । विशेषविषयत्वमिति । 'देशानां प्रतीयते' इति धनुर्धकत्वीय-
मिहापि सम्भवते । एवं द्वितीयतृतीययोरपि, अर्थापत्तिविषय इति तदर्थः । सामान्यतः प्रवृत्तस्य =
कश्चित्त्वेन देशसामान्यविषयकत्वम् । नान्तरीयकत्वमेति । विशेषप्रागे सामान्यप्राहात्, तथा च

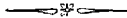
अथवा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः । उत तद्विषयीकृतविशेषगत किमपि धर्मान्त-
रभिधानीं प्रतीयते ? । नायम्, अर्थापत्ते अमकरणत्वापत्तेः । न द्वितीयः, तदनुव्यव-
सायोपचेस्तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात् । न तृतीयः, सामान्यस्यानन्तर्भाषिताश्रयस्य
प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धये । नापि चतुर्थः, तद्वि प्रतीयमानविरोधिभ्यतिरिक्त
त्वमन्वद्वा स्यात् । नान्यः, तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्, न प्रथमः,
अनुगतानुगतजातिपक्षिचालुपाचालुपादिव्यक्तिगन्धादितादान्यवादिनये तदुभय
प्रमातादात्म्यविषयताव्युदास विना विरोधासिद्ध्या तद्गमनिकायत्वस्यैवासिद्धये ।

विशेषविषयकारकस्य सामान्यविषयकत्वव्यापकत्वयत्नम् । तद्विषयस्य = तच्चिदस्ति देवदत्त इति
ग्रहविषयस्य । किमपीति । स्वयं वक्ष्यति । अमेति । बहिर्देशाविषयक ज्ञान बहिर्देशवृत्तित्व
विषयकमिति हीदानीं क्लीनूताधोपत्तिरितिभाव । तदनुव्यवसायेति । तत्पदद्वयेन सामान्यप्रतीति
परामर्श । अनुव्यवसायपद ज्ञानमात्रपरम्, भट्टमते तस्यानुमितिरूपत्वात् प्रमाकरमते च
व्यवसायानुसन्धानम् । सामान्यविशेषप्रतीत्यविरुद्धविषयकत्वप्रतीत्यये च तादृशमतीतिविषयकप्रतातिर
वदयमर्थनोयेति भाव । तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात् = तदीयविशेषविषयत्वविषयकाप्रतीत्यसम्भवात् ।
नन्वेव वचिरेन बहिर्देशविषयत्व प्रतीयते, न तु बहिर्देशत्वेनेति कथं नाधोपत्तिरर्थवतीति चेत्स्वयम्,
तथापि येन जीवित्वेन छिन्नैर् बहिर्देशितत्वनिश्चयस्तेनैव गृह्यवृत्तित्वविशिष्टेन बहिर्देशवृत्तित्वप्रतीतौ
सिद्धं समीहितमिति नार्थोऽर्थापत्ते । अथ तच्चिदस्तिविशेषत्व बहिर्देशवृत्तित्वविषयकत्वधोपत्ति
रप्रामिमतैति चेत्स्या अपि तादृशनिश्चयो बहिर्देशवृत्तित्वविषयको गेहेऽवर्तमानस्य वर्तमानत्वविषयक
प्रमात्यादित्यनुमानसाध्यत्वात् प्रागेवेति । अर्थापत्त्यभिमततदुद्धये प्रागेवेत्यर्थ । तत्सिद्धये = विशेष
सिद्धये । अत्रापि वचिरेनेव प्रताति स्यात्तु बहिर्देशत्वेनेत्याशङ्कया दक्षमुत्तरम् । तद्वि = सामा
न्यनिश्चयविषयीभूतविशेषगत धर्मान्तर इति । विशेषविषय विशेषविषयकरणपरम् प्रतीयमानो हि विशेषी
गेहे देवदत्ताभाव तदधिकरणगहातिरिक्तत्वं बहिर्देशरूपे वचिरेन सामान्यनिश्चयविषयीभूतविशेषे इति ।
अन्यत् = अधिकरणत्वप्रमेयत्वादि । तत्प्रतीतौ = तत्प्रतीत्यैव विकल्प सामान्यविशेषविशेषयोर्विद्वद्विषय
कत्वग्रहनिष्ठसामर्थ्यत्वापदर्शनात्सम्भवेऽपि तत्प्रतीत्यनुपगमे विशेषतसाधायककल्पनानियमो न स्यात्,
पथ्य कस्यापि कल्पनाप्रसङ्गात् । अनुगतानुगतमिति जातिव्यवयो, चाशुपाचाशुपादीति च व्यक्तित्वाद्यो
ममेगान्वयि । आदिमेनाऽऽदिपदान् स्यात्तानादित्येति, द्वितीयेन तादृशवादिर्गृह्यते रूपदिः । यदा
दिदमावधारति चाशुपाचाशुपत्वादिषा सहग्रह, अनुपलक्षितप्रमाणत्वादिमेऽभावस्याचाशुपत्वात् ।
तादात्म्य भेदाभेद । तदुभयेति । भावोभावोभयमगाथा अभिन्नविषयकत्वनिर्हास विनात्यर्थ ।
अभिन्नविषयकत्वमपि तद्विषयकत्वे पर्यवस्यति । विरोधासिद्धयेति । भावाभावोभयव्यादि ।
तद्विनामिहात्म्यस्य = प्रतापमानविराध्यधिकरणत्वनिर्णयप्रतीत्यैविकल्पसामर्थ्यस्यैवाधोपत्तिप्रकारण
येनाभिन्नेऽसिद्धये, तादृशमतिरिक्तत्वस्य विशेष्यत्वित्यात् । इदमुपलक्ष्यम् प्रतीत्योर्विद्वद्विषयक
त्वनिश्चयस्यैवाधोपत्तिरुत्पन्नया तस्यापि । भावाभावविरोधाभावे प्रमायकस्यासम्भव । यद्यपि
भावाभावयोर्विशेषोऽभावस्यानुपगमिप्रतिषेधिसामर्थ्येदत्तरूपवरातुपलक्षितप्रकारणत्वमद्वैतार्थिकादिनो
कल्पनपथ, किं चतुना "इहानैवान्तरं वल्लभस्येव ज्ञानं सुनिश्चितं" इति प्रमेयेन यदनुमानस्य मिथ्याभिन्न
त्वमुत्पन्नम्, तच्च स्यादेवमप्ययम्, इदमेव च महनेऽभिधातव्य, तथाप्यनुगतानुगतानुगततादिना
विद्वान्तां जातिव्यवसादीमानपि शोभाशुपत्तमभिधाता भावाभावयोर्विशेषोऽभावस्यानुपगमप्रतातिरिति ।

तदुभयप्रतीतौ च तद्वधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्याऽर्थापर्यनुवादापत्तेः । इत्यर्थापत्ति-
खण्डनप्रकरणम् ।

यदि तु महमतं नाद्गीक्रियते, अद्गीकारेऽपि वा भावःवाभावत्वादिना विरोधमनुमत्य तस्यैव प्रकृते विवक्षा-
ऽऽत्रिपते तदा पूर्वोक्तं स्मारयन्नाह तदुभयप्रतीतौ चेति । भावोभावोभयस्य विरुद्धत्वेनाभ्युपगमे चेत्यर्थः ।
तद्वधारणे = विरोधावधारणे सति । प्रागेवेति मध्यमणिन्यायेनान्वयि । सामान्यविशेषप्रतीत्योर्विरुद्ध-
विषयकत्वनिश्चयस्यार्थापत्तिरूपतयाऽपेक्ष्यत्वमिति भावः । तत्प्रतीत्या = भावस्य देवदत्तादेर्बहिर्देशनिरू-
पितवृत्तितया प्रतीत्या । इदं 'तत्सहज्यस्ये'ति पूर्वोक्तकल्पानुसारेणोक्तम्, वस्तुतस्त्यनुमानेनैव चरितापार्-
थापत्तिरिति तत्रैवोक्तमिति शम् ।

इति खण्डनशारदायामर्थापत्तिखण्डनप्रकरणम् ।

अनुपलब्धिखण्डनप्रकरणम्

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्युक्तम्, प्रमाणाभावस्य तथात्वे विघ्नानुदयप्रसङ्गात्, उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्कभवत्तिमप्रतिसन्धानवतः पीत

अपेन्द्रियं नाभावस्य ग्राहकं तेनासशिक्षणत्वात्, न च विशेषणत्वा सन्निकर्षः, मानाभावात्, न चाभावे इन्द्रियप्राप्त्येव तत्सिद्धिः, अन्योन्याश्रयात्, विशेषणतासन्निकर्षसिद्धिं विनाऽभावे इन्द्रियप्राप्त्येवासिद्धेः । किञ्च विशेषणताभतिरिक्ता वाऽनतिरिक्ता या भावे सम्बन्धानवस्था, द्वितीये च स्वं न स्वीयमित्यनुभववादेन सम्बन्धात्मन सम्बन्धत्वमप्रायोगिकम्, रूपभेदेन समाधाने च रूपविशेषविशिष्टस्य चावोक्तान्तरेणातिरेकित्वेवोपगतेऽयुक्तदोषः । यस्तुतस्तु घटाभापद्भूतकर्मितिमितेः सम्बन्धस्तावद्भावस्याधिकरणेन कश्चिदुपेय एव, सा च मा भुद्धिदोषणता भट्टमते, भेदाभेदरूपं तादात्म्यं तु स्वीकृतमेवेति स्वैकमनुपलब्धिप्रकरणश्रवणतिके, एवञ्चास्तु संयुक्ततादात्म्यस्येवाभावप्राहकत्वमिति न सन्निकर्षासम्भवापराधेनेन्द्रिये क्लृप्तमालभावेऽभावप्रमाणता न यत्तुमुचिता, किन्तु प्रादुर्नास्तितामति-न्द्रियस्य करणताया अद्यम्भयदुक्तिकतया क्लृप्तादेशानिरूपणेन ज्ञानान्तरस्येहाप्रसरतयाऽनुपलब्धेरेव करणावयव, एवञ्च क्लृप्ततयेन्द्रियसशिक्षुष्टाधिकरणस्यलेऽपि । व्यापारस्यैव करणतायानमयोवकमेव, एवं भावत्वमपि । घटाभापस्यानुपलब्ध्या समर्पणेऽपि घटान्नावयद्भूतकर्मितिमित्तरेन्द्रियकत्वव्यवहारेण विशेष्यवक्षयान्नात्, घटाभावस्य विशेषणत्वे खण्डनखण्डखायेऽप्यवहार एवेति प्रत्यक्षविशालीयैव स्मृतिवद्भावधीरिति भट्टमते निराकर्तुमाह योग्यानुपलम्भइति । यस्तुतस्तु प्रादुर्नास्तितामतिरादुर्नामि कपेवेति वक्षते इति क्लृप्ततामादाय नानुपलब्धेरभावप्रमाणत्वसम्भवेइति । केचित्तु -योग्यानुपलम्भस्य सर्वत्र लिङ्गविषयैव गमन्त्वसम्भवेन घटाभाववद्भूतलक्ष्मिद्यादिकेन्द्रियसन्निकृष्टाधिकरणस्यधीयाद्य भावधीरादुर्नामिण्यैव, न च -लिङ्गत्वात्तस्यानिरूपत्वेन तज्ज्ञानापेक्षायात्मनवस्था, अनुपलम्भस्याभाव-रूपत्वादिति-वाच्यम्, स्वत सिद्धसाक्षिरसोऽज्ञेयत्वानवस्थापरिहातादिति वदन्ति । योग्यानुपलम्भइत्य-भावप्रमाकरणलक्षणत्वम् । योग्येऽनुपलम्भ इति नाभेः, तन्मते पिदाचभेदस्य पद्यप्रमाणागम्यत्वापत्तेः, नापि योग्येऽनुपलम्भ, नयनायोग्ये महति वायी रूपाभावस्य तथात्वापत्तेः, अपि तु योग्यभासायानुप-लम्भ, अन्वयकतादिदृश्यापामभावप्रदवार्णाय योग्यात्वं, तच्च वक्ष्यति । अनुपलम्भस्तु यथाधिवरणे पास्तम्बपावच्छिन्नप्रतिपोगिताकपद्मभावो प्रादास्तत्र सत्सम्बन्धावच्छिद्यतप्रकारकोपलम्भस्य त्रिपदता-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपोगिताकमे भेदुमिशाभावो योष्य, तेन प्रतियोगितायच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिता-नस्य प्राक्सत्वेऽपि, एकसम्बन्धेन घटोपलम्भमनालेऽपरसम्बन्धेन घटाभाववद्भूतदुग्दयेऽपि च नोपलम्भा-मावदय कारणत्वसम्भवा । आतोरेत्याभाववुद्धिदुग्दये तु न मानमिति न तन्मादाव्याप्तसम्भवा । ध्वंससि-प्रतियोगिताया सारवन्धावच्छिन्नप्रतया तदुद्भे हेतोरेनुपलम्भस्य वा गतिरिति तु प्रतियोगितापत्तेः । अभावप्रमाकरणमिति । प्रमाणा ज्ञानावरणकत्वं यत्परम्, तेनाभावविषयवस्तुमित्यादिकरणे नाति-प्रसङ्गः । उपलम्भस्येव प्रमिति र्वा विवक्षिता ज्ञानत्वावच्छिन्नं वेति विकल्प्य निराकरोति प्रमाणाभा-वस्येति । प्रमाणं = प्रमा, तथात्वे = उपलम्भाभावत्वे । यिभ्रमेति । युष्मि रजतत्वज्ञानवप्य-रजतशभापप्रमेयस्यात्, नहि सत्त्वं रजतत्वप्रमापेक्षिता, न वा शुष्मी, न वा तदुभावो न योग्यः, रजतत्वत-दुपाप्येतररजतत्वोपाप्यस्येव सत्त्वात्, अन्वयवत्तन्वयप्रमोऽपि न स्यात् । प्रतियोगितासम्बन्धजन्यप्रयुक्त-प्रयुक्तत्वयोऽप्रतियोगिकत्वस्यापेक्षेय योग्यता तथाज्ञतैव, प्रमज्जनस्यानपेक्षणीयत्वात्, तदुपाप्यवस्था

अमानुष्यप्रसङ्गात् । कालभेदात्तत्राधिरोध इति चेन्न, तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावा-

च प्रतियोगितद्वयाप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधानरूपतयोकोपलम्भजनत्वेनानिवार्यत्वात् । अथ रजतत्वभ्रान्तेरप्यस्ति सामग्रीति साऽपि कुतो न भवेदिति घेतप्रमात्वस्यैतद्विषयत्वेन रजतत्वाभावप्रमाया उपपत्तुमीचित्वात् । दोषघटिता सामग्री प्रकल्पेयवदयोपयमिति चेत्, तर्हि दोषस्य प्रमानुत्पत्तिप्रयोजकत्वमित्यायातम्, एवञ्चानुपलम्भस्याभावधीहेतुतायां न मानमिति तत् पक्षप्रमाणेन; तथाहि—घटाधि-करणे एव भूतले घटानुपलम्भदशायाम् प्रतियोगिज्ञानादिसत्त्वेऽपि घटाभावधीः कदाचिद्दोदेतीति तत्र कौ हेतुः ? अभावधीविषयो भास्तीति चेदेवं तर्हि त्रिषयस्याभावधीहेतुत्वं प्राप्तं न दोषलम्भाभावस्य, यमिचारात्, न च—घटाभाववति घटभ्रमवतो घटाभावमतेरनुदयादनुपलम्भस्यापि हेतुतेति—वाच्यम्, तत्र भ्रमजनकदोषस्यैवाभावप्रमित्यनुत्पत्तिप्रयोजकताया वक्तुं शक्यत्वादिति नानुपलम्भा हेतुः, यत्तु-विगदयदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमद्वितीयक्षणभाववदुक्त्वावपत्तिः, आलक्षणे दोषस्यासत्त्वेन तस्य प्रतिबन्धकताया अस्तम्भवदुक्तिकत्वादित्यनुपलम्भो हेतुर्वैकल्य एवेति, तदसत्, प्राभाकरवत्कारण-मात्रस्य कार्यसहवर्तित्वनियमोपगमात्, समवायिकारणे तथा दृष्टत्वात्, अतएवाभावमनुत्पत्तितथा क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याहुः । नचाप्रयोजकत्वम्, अनौपाधिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, समवायिकारणत्वाद्दोः पक्षमात्रस्यानर्तकत्वात् । नचैवं ध्वंसस्य प्रतियोगिजन्यत्वेन तत्कालेऽपि प्रतियोगी स्यात्; सत्कार्यवा-दानुपगमेन ध्वंसस्य प्रतियोगिसुदमावस्थात्वरूपतयेष्टापादनात् । दोषत्वदुर्विवेकतायाः प्रमात्वखण्डने निवेदितत्वात्तेति भावः । उपलम्भाभावमात्रस्य = ज्ञानसामान्याभावस्य । अधिकरणविशेषसम्बन्ध-विशेषादेस्त्वरुत्वा निवेशोविवक्षणीय एव । पूर्वकदपीत्तदोषस्यात्र कल्पेऽप्योक्तदोषस्य च पूर्वकल्पे समा-नत्वेऽपि विमज्ज्य तदभिधानमुक्तिवैचिन्यमात्रमिति दृश्यम् । शून्यधवल्लिमप्रतिसन्धानवतइति । तारसप्रतिसन्धानं पीतत्वामावव्याप्यशून्यत्ववत्ताज्ञाने उपयुज्यते । अतएव शून्ये पीतत्वज्ञानसामान्य-विरहिण इत्यर्थः । शून्यताप्युरीत्यास्त्येवेति पीतत्वभ्रममभिभूय पीतत्वाभावप्रमेशोदिशादिति भावः । अधिकं प्राग्बन् । इदन्तु बोध्यम्, शून्यधवल्लिमप्रतिसन्धानवतइत्यभिधानमकिञ्चित्करम्, शून्ये पीतत्व-भ्रमाप्याहुः पीतत्वज्ञानसामान्याभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरम् शून्ये भावदयकत्वात् । धारावाहिभ्रमस्यले नैवमिति तु न वाच्यम्, प्राथमिकभ्रमस्यैवोक्तरीत्याऽनुत्पत्तिप्रदर्शने धारावहनस्यै-वानुपपत्तेः । न वा पीतत्वामावव्याप्यशून्यत्ववत्ताज्ञानस्य शून्ये पीतत्वज्ञानप्रतिबन्धकताऽपि परस्य समता, लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानस्यैव प्रतिबन्धतोपगमात् । शून्ये पीतत्वसृष्टिः प्रतिबन्धतावच्छेदकाकालेतिमत्त्वा तदभावोपदर्शनाय तथाभिधानमिति यदि कश्चिद्भूयात्, तदपि न, तस्या भ्रममूलत्वेन तदस्तम्भवेऽस्तम्भवादिति ।

प्रतिबन्धप्रतिबन्धकमार्त्तस्वीकृत्य शून्ये कालभेदादिति । पीतत्वभावव्याप्यशून्यत्ववत्ता-ज्ञानस्य शून्ये पीतत्वज्ञानस्य च कालभेदकल्पनात् तत्र = उक्तशून्यत्ववत्ताज्ञाने, अधिरोधः = अग्रवि-षयकता । मा जनिष्ट तादृशशून्यत्ववत्ताज्ञानसमये ताप्रतिबन्धं शून्ये पीतत्वज्ञानम्, तदन्तरानुत्पत्तुं प्रभवत्येवेति तयोर्मध्ये शून्ये पीतत्वप्रकारकरय शून्यान्तरस्य कल्पने पीतत्वोपलम्भसामान्याभावस्यासत्त्वेन न पीतत्वाभावप्रमोदगदृश्यभिमानः । यदेव त्वयाऽन्तराले ज्ञानं कल्पितं तस्यापि भ्रमत्वात्तदभिमानेन पीतत्वामावप्रमोदपापादने कः प्रतीकारः ? नहि तवः पूर्वमपि तादृशं ज्ञानान्तरं शून्यं कल्पयितुमनव-स्थानादिति कृपां श्रुत्वाऽनुपेक्ष्य दृष्टान्तरमाह तथापीति । संसृष्टयोः = विनिष्टधीनियवयोः, तथा च घटप्रकारकोपलम्भस्य भूतले विषयतासम्बन्धेन सत्पादात्तलं घटो मेति भेदप्रदो न स्यादित्यर्थः । ननु

ग्रहणप्रसङ्गात्, तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात्, अभावस्तुक्त्वे च तदप्रतिभानस्य धोव्यात् ।

किञ्च योग्यता हि तत्तद्विनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाक्षर्यमिष्यते तथा सति

भेदे हि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाकोऽभाव, स च प्रकृते प्राज्ञ, नत्र च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नघटप्रकारताकोपलम्भस्य विरहो भूतलेऽपेक्षणीयोऽप्येवेत्यत आह तादात्म्यस्येति । अभावस्तुक्त्वे = प्रतियोगिविधोषितरूपेणाभावमात्रप्राक् । तदप्रतिभानस्य = प्रतियोगिस्वरूपतादात्म्यभानस्य । प्रौढ्यादिति । तथा च घटनादात्म्यस्य घटरूपत्वे भूतले घटभाने तत्र भातं तेन सम्बन्धेन वा घटो न भात इति परिभाषामात्रमिति भावः । नन्वास्ता तादात्म्यस्यातिरेक, तस्य घटादिस्वरूपत्वेऽपि सम्बन्धवैगन्ध्यायाऽतिरेकिताया अवदधोपेक्षान्, अन्यथा घटस्य निःप्रतियोगिकतया तत्र परस्य तस्य सप्रतियोगिकत्वव्यावृत्तं स्यात्, तथा च तादात्म्येन घटप्रकारकोपलम्भविरहस्य सत्तया तदुभेदप्रहोपनिरिति चेत्, तादात्म्येनैवं घटहृत्प्रयोगेन तादात्म्यस्य भेदीयप्रतियोगिनावच्छेदकताया अमानकत्वेन तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य प्रकृतेऽप्राज्ञतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटप्रकारताकोपलम्भविरहोपपादनस्याकिञ्चिदकारत्वात् ।

अथैवं भेदत्वमखण्डोपाधिरिष्यन्मुपेयम्, किन्तु तद्विशिष्टग्रहं प्रत्यपि तादात्म्येन प्रतियोगिप्रकारकोपलम्भस्य प्रतिबन्धकतया तादशोपलम्भविरह पदापेक्षणीय, स च प्रकृतेऽप्येवेति चोक्तदोष, एव ध्वंसभागमात्रप्रतियोगितयोरपि सम्बन्धानवच्छिन्नत्वेऽपि समवायेन सम्बन्धमात्रेण वा प्रतियोगियुत्पलम्भस्य ध्वंसप्राप्यभावयोर्ग्रहे प्रतिबन्धकतया तादशोपलम्भविरह एव तदुभेद हेतुरिति तदग्रहणमपि नापादनीयमित्यस्वरसादाह किञ्चेति । तदा प्रतियोगिपरामर्शं, प्रतियोगिपरान्त-सन्निकर्षादि, तदर्थमेवा प्रतियोगिप्रमाकारणाना साकल्यम्, तद्विशिष्टमनुपलम्भे योग्यता, प्रमात्वेन लौकिकप्रत्यक्षप्रमा विवक्षिता, तेनातीन्द्रियप्रतियोगिकाभावस्य न पृष्टप्रमाणेन ग्रहणापत्ति, दोषस्य सकलान्त पातकारणाया प्रमात्वविवक्षा, प्रतियोगितासन्निकर्षयोऽपि प्रतियोगिविषयकतादगन्धमाकारणतया तादशप्रमाकारणसाकल्यस्य सर्वप्रमात्रग्रहाप्रागसम्भवितया तदन्वयं निवेशनम् । न च प्रतियोगिप्राप्त्यन्वयस्य प्रतियोगिन्यपि सत्त्वात्प्रतियोग्यत्वस्य पार्थक्येन निवेदो विकल्प इति वाच्यम्, वद्विर्वद्वि न्याप्तोतीत्यप्रतीते स्वभ्याप्यत्वस्य स्वस्तिम् प्राचीनं रतुं अवैकशक्तमितिभिरनभ्युपगमात् न्याप्त्यवस्य भेदघटितस्यैव विवक्षितत्वात् । यद्यपि प्रतियोगिनोऽभावे तददशाप्यन्वयभाव आवश्यक तथापि प्रतियोगिनोऽभावकाले तदतिरेकमकरप्रतियोग्युरन्दि रहेतुत्वमवगतमसम्भति, प्रतियोगिप्राप्तसन्निकर्षपरिपि सकलान्तगतत्वात् । साकल्यं तु घटाद्यभावग्रहस्यान्धकारादीं वारणायोक्तम् । यद्यच्छतीतानागतलोकादिव्युत्पन्नानामपि कदाचिन् प्रतियोगिप्रमापकतया सकलतादशप्रतियोगिप्रमापकसमवधानासम्भव । न च धकिञ्चितादशप्रमावनकश्चिदज्ञया निस्तार, अभावप्रहासप्राक्, प्रतियोगिप्रमितेरनुत्पत्त्या जनकत्वस्योपधानरूपस्य विवक्षितनुमत्तवदतया जनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावस्यैव विवक्षणीयतया यत्किञ्चित्त्वविवेकस्याकिञ्चिदकारत्वात्, तथापि साकल्य जनकतावच्छेदके विवक्षणीयं तदाध्ययसमवधानं च योग्यता । एवञ्च प्रमात्वन्युत्पत्तिप्रतियोगिविषयकसाक्षात्कारिभावच्छिन्नकार्यतानिरुपितकारणतावच्छेदकं यद्यत्तदाश्रयस्य प्रतियोगितद्वयाप्याश्रयस्य समवधानं प्रतियोगितद्वयाप्यासमवधानकालीनं योग्यतेति पर्थवसत्तम्, एव च प्रमात्वर्यार्थमज्ञानप्रत्ययकार्यजनवच्छेदकत्वेऽपि न क्षति, साक्षात्कारित्वं तु लौकिकप्रपञ्चे एव । प्रतियोगिसत्त्वप्रसन्नजनप्रसन्नसत्त्वजनयोग्यप्रतियोगिकत्वरूपा योग्यता तु नाप्राप्तद्विता, नत्र प्रसन्नजनयोग्यतावच्छेदकतयोक्तकारणमाकल्पघटितयोग्यताया पुरानुसर्गीयत्वादिति च्येयम् । अत्र प्रतियोगितद्वयाप्यासमवधानकालीनत्वाविवक्षायां दोषमाह तथासतीति । यत्र = भूतलदौ ।

यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात् । नहि तत्र हेतुव्यतिरेकं सौ वा सत्येव वा भावप्रमोऽपद्यते । तत्तद्विनाभूतविरहसहितः स तथेति चेन्न, तद्विनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अत एवा-
लोकस्याध्यक्षणे आलोकान्तरवत्ताऽवयवेनावयविना चाऽऽलोकान्यान्यथासिद्धसन्निधिरहे-
तुरित्यालोकभावप्रहे सा नापेक्ष्यते । अर्थाद्ययोगस्तु नार्थव्याप्तौऽशत ऐक्यात् । तद्वि-
रहसहितः स तथेति चेन्न, इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भे तावद्वहेतुताङ्गीक्रि-

भूतलं घटवत्तदभाववत्तथेतिरीत्या समूहालम्भनं ज्ञानं सर्वत्र स्यात् । इमेति । यद्यपि भ्रमोऽपि नेष्टः सर्वत्र तादृशाः, प्रमा तु प्रागेव, तथापि योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमाविशेषं प्रत्येव कारणतया प्रमा-
स्वोक्तिः । ननु घटभानप्रयोजकसामप्रसवेऽपि तदभावभानप्रयोजको योग्यानुपलम्भः कथमत आह
नहीति । तत्र = भूतलादी । विषयतासम्बन्धेनेति शेषः । भावप्रमोऽपद्यते इत्यन्वयः । तत्र प्रतियोगि-
तद्व्याप्ययोः सत्वेऽपि तदन्यप्रतियोगिप्रमापकसत्वं निर्वाचयेवेति योग्यत्वं इत्यम् । सत्येवेति ।
तथा च पटोपलम्भाभावोऽपि विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटोपलब्धेः प्रागस्येव,
प्रागभावस्य सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि तदधिकरणेऽन्यन्ताभावस्याप्युपगमेन तस्य
विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः । प्रतियोगितद्व्याप्यासम्बन्धानकाली-
नत्वविवक्षाभिप्रायेणान्नते तत्तदिति । सः = योग्यानुपलम्भः । योग्यतायां तादृशकाली-
नत्वविवक्षणेऽपि फलतो न कश्चिद्विशेषः । तथा = ज्ञानाकरणकाभावप्रमाकरणम् । अर्थथासिद्धेति ।
व्यापकभावे व्याप्याभावस्यावर्जनीयसन्निकृत्वादिति भावः । हेतुतेति । तद्विनाभूतविरहसहित
इत्यनेन यद्यपि प्रतियोगिव्याप्याभावस्य हेतुतावच्छेदकत्वं प्रतीयते तथापि विशेष्यविशेषणभावस्या-
विनिर्गम्यतया तत्कार्यकारिण एव तत्सद्विचारितया च तस्य हेतुतापि पर्यवसस्येति भावः । अर्थव्याप्तौ
इति । अहेतुरित्यन्वयः । अध्यक्षविषयो यथालोकावयवी तदालोकान्तरभाववत्, यदि त्वालोकावयवस्त-
दाऽवयवीत्याह अत्रयवेनावयविना वेति । सा = आलोकान्तरवत्ता । प्रतियोग्यात्मकालोकवत्ता तु
नापेक्षणीयैव, अभावदुद्धेर्भ्रमत्वापत्तेः प्रतियोगितद्व्याप्यातिरिक्तानामेव योग्यताघटकत्वादिति भावः ।
ननु प्रतियोगिव्याप्यासम्बन्धानस्यैवं कारणत्वाभावेऽपि कारणतावच्छेदकता स्यात्, अदिमान्यथासिद्धे
दण्डत्वाद्वा तथा दर्शनात्, आलोकान्तरवत्ता तु नैवमित्यत आह अर्थाद्ययोगसिद्धेति । तुअर्थेद्वोपा-
न्तरसमुच्चयाय किञ्चेत्येवमभिनेयः । अंशतः = व्याप्यांशस्य, व्यापकेनेति शेषः । ऐक्यात् = ऐक्यप्रसक्तेः ।
अप्यव्याप्येऽप्यव्याप्यांशयोगांशामकत्वादित्यर्थः । एकत्र व्याप्यव्यापकभावेस्तावच्छेदकतापि, अन्यथा
प्रतियोगिव्याप्यान्यत्वेनैव चरितार्थस्य प्रतियोग्यन्तत्वेन विवेकाय विफलतापातादित्युक्तम्, एवं च
स्वघटितस्यापि न स्वव्याप्यत्वम्, एकत्र कार्यकारणभावाद्यभावे स्वस्वघटितयोरपि तद्वक्तानात्, अगि-
रन्निव्याप्योतीति प्रदर्शयति प्रविशति च व्याप्योतीत्यप्रतीतिश्च । न चेन्द्रियसन्निकर्षमात्रं घटादिव्याप्तम्,
प्यभिचारात्, अपि तु घटादीन्द्रियसन्निकर्ष एवेति विवक्षितप्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षव्यवच्छेदकत्वाद्-
भयत्र प्रतियोगिव्याप्यनिवेशो व्यर्थः । ननु स्यादित्यनेन प्रवेशमताहत्य प्रतियोग्यभाववद्दृष्टित्वत्वेन
प्रवेशोऽस्तु; एवञ्चोक्तप्रतीतिं विहणन्ति प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्य तथात्वमिति चेन्न, प्रतियोग्यभाव-
वतीन्द्रियेऽपि प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्य मुक्तेस्तथापि तस्य इदंननुपरत्वेरित्यभिप्रायात् । व्यर्थानि-
मयास्य न्नते तद्विरहेति । प्रतियोगिविरहेत्यर्थः । स तथेति प्राग्वत् । एवमेवं तत्तद्विनाभूतान्ये-
त्यत्रापि तदन्येत्वेव वाच्यमिति । प्रतियोगिसन्निकर्षमदितस्य प्रतियोगिभिन्नतदुपलम्भकारणकृतस्य प्रति-

यते, तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुद्योदाहरणमेष्ट्यं न वा, न यदि, तदा सन्निकर्षस्य हेतुनेव कुतो मन्त्रया, अन्यथैव कार्यात्पुपपत्तेः । एष्ट्यं चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशब्दे परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् । तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न, सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तत्र स्यात् । व्यवधायकस्य सन्निकर्षव्यतिरेकेनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न तन्भावप्रमाविरोधात्तद्विहिते स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव । न च सन्निकर्षाभावादेव तदानामुक्तकारणासम्पत्तिः, प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुपस्था

योग्यभावात्कालेऽसम्भवितया योग्यतालक्षणासम्भवा । न च-प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणान्यस्वमेवाभ्यान्नेन विवक्ष्यमाणम्, प्रतियोगिन्द्रियसन्निकर्षस्तु प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणमेवेति न तस्योक्तवृत्तपटञ्जलसम्भवे अत एव-घटसंयोगाभावस्य योग्यानुपलब्ध्या ग्रहणं न स्यात् तत्काले घटसंयोगेतरतुपलम्भकवृत्तस्य घटसन्निकर्षघटितस्यासम्भवादित्यपि-नाशकनीयम्, पटसन्निकर्षस्य घटसंयोगोपलम्भासाधारणकारणान्यत्वाभावेन तादृशवृत्तवृत्त्यानुपपत्तेरिति-वाच्यम्, जालोकादेरपि घटोपलम्भासाधारणकारणत्वेन तदभावदशायांमपि घटाभावोपलम्भात्तत्रा योऽप्रतानिवेदानैकलयापत्ते । एतेन-तद्विरहसहित इति पृथग्द्वयं वाच्यम्, अपि तु प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणासम्भवात्कालीनानि चान्ति प्रतियोग्युपलम्भकारणानि तावत्समवधानं योग्यतन्त्रैवेत्यपि-नाशकम्, तथापि प्रतियोग्यभावकालीनानि यावन्ति प्रतियोग्युपलम्भकारणानि तावत्समवधानं तावत्समवधानमेव योग्यता विवक्षणीयेत्याशयः । सन्निकर्षस्य = लौकिकसन्निकर्षस्य । प्रतियोग्युपलम्भे = प्रतियोगिलौकिकप्रपक्षे । परमार्थतश्चाभावयतीति । नन्वेवमित्दिप्रसन्निकर्षस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षकारणताप्रादोको नायं व्यतिरेक स्यात्, यदितरसकलकारणसमवधानकालीनस्य कार्यानुपादस्य प्रयोजकताभावात्प्रतियोगितास्वरूपनेचलव्यतिरेको हि कारणतां ग्राहयति न तु व्यतिरेकमात्रम्, प्रकृते च सन्निकर्षानिर्दिक्तं कारणं विषयोऽपि, तदभावे च न सन्निकर्षेतरसकलकारणसमवधानमिति चेन्न, विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षकारणतासिद्धिं विना विषये तत्कारणताया अस्मभवाद्युक्तिरित्येन विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणताप्रादोकोऽप्यतिरेके कारणतया विषयस्योपादानुसक्तत्वात्, नहि विषयाभावस्य विषयेतरसकलकारणसमवधानकालीनं कार्यानुपादं प्रति प्रयोजकत्वं येन स्वातन्त्र्येण तस्य कारणता वाच्यमिहा स्यात्, विषयाभावदशायां तादृशसकलकारणतागतसन्निकर्षत्वैवानिच्छते; तादृशसन्निकर्षव्यतिरेकं पुनर्विषयाभावविषयत्वयो वा, सत्यपि विषयादौ वृत्त्यादिव्यवधाननिवन्धनो वा उभयनिवन्धनो वैषम्यप्रतिनि भावः । प्रमोत । लौकिकप्रत्यक्षोत्थयः । न स्यादिति । सन्निकर्षेतरसकलकारणतामुक्तरीत्यावैक्षणीयानामभावोदिति भावः । व्यवधायकस्येति । विषयोऽनुपादप्रयोजकत्वम् । तथा चापत्रणोपेति व्यवधायकभावः सन्निकर्षेतरकारणवृत्ते न पततीति सन्निकर्षकारणताप्रादोकेत्यस्यव्यतिरेकसम्भवे इति भावः । अग्न्यासिद्धस्यापि प्रयोजकताप्रादोकेणैवत्वमस्तु नाम, तथापि प्रतियोगिप्रत्यक्षकारणताभावे तदनुपादोत्पत्तिर्घटेतुनापि न सम्भवति व्यवधायकभावस्येति 'व्यवधायकभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति स्वदमिधानं योग्यतायां नन्निवेद्यामिप्रवचनसङ्गतमेवेत्याह तर्हीति । प्रमाविरोधो योग्यानुपलब्धिजन्यः । स प्रसङ्ग = व्यवधिताभावप्रसङ्गः । उक्तेः । विवक्षणीये'पथं । तथा चाभावप्रमाविरोधे सन्निकर्षोऽपि हेतुः, स च न व्यवधानस्थले इति भासी प्रसङ्गः । सन्निकर्षं किं प्रतियोगिता, किवाभावेन, भावोदिवदभावावप्रेषण, भावे प्रतियोगिसन्निक

पक्षेः । अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यम्, इन्द्रियसन्निकर्षे एव तदुपपत्तेः । न चाश्रयसाक्षात्कारोऽपि, प्राङ्नास्तिताप्रहादौ व्यभिचारात् । ननु व्यवधायकसदृभावे यत्र परमार्थतोऽस्त्यभावस्तत्रोक्तकारणाद्भावावधारणमस्त्येव, को विरोधः ? न तावद्दुभावयोगिन्यपि तावता तद्विरुद्धप्रमा प्रसज्यते । तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु, जहिहि योग्यताविशेषणनिवेश्यसन्तम् । योग्यताविशेषणाप्रक्षेपोऽनुपलम्भमात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्रयः, कदाचित् संशयो जायते, तत्कथं तथाङ्गाक्रियेतेति चेत्तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रक्षेपोऽपि तुल्यम् ।

अपि च मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाणकोट्यामतिवेशार्हमेव, मेयवस्तुसत्त्वासत्त्व-

कर्षेऽप्येति । अतएवेति । वक्ष्यमाणादित्यर्थः । अव्यवधानमभावेनेन्द्रियस्य । एवं प्रतियोग्युपलम्भक-
 त्वाऽभावप्रमाविशेषेऽप्येकणीयतयाऽव्यवधानमाशङ्कितमिह तु स्वातन्त्र्येणाभावप्रमाविशेषे हेतुतयेति
 बोध्यम् । इन्द्रियसन्निकर्षेण = इन्द्रियसन्निकर्षस्याभावप्रमाविरोधकारणत्वे एव । तदुपपत्तेः = इन्द्रि-
 यसन्निकर्षप्रयोगकृतयाऽव्यवधानस्यापेक्षणीयतोपपत्तेः, कारणत्वं त्वेयं सति न सम्भवतीत्युक्तम् ।
 इन्द्रियसन्निकर्षत्वभावेन न तत्प्रमाविशेषस्य कारणं सम्भवति, तथासति तस्य प्रत्यक्षान्तर्भावनातिरि-
 क्तत्वात्तुपपत्त्याऽपसिद्धान्तापातात् । एतेन द्वितीयो निराकृतः । तृतीयाभिप्रायकं निराकरोति तच्चेति ।
 साक्षात्कारोऽपि, अभावप्रमाविशेषकारणमितिशेषः । प्राङ्नास्तितेति । पूर्वकालीनोऽभावः, एतद्प्रहो
 योग्यानुपलब्धिजन्यतया भट्टैः स्वीकृतः, यदाहुः—“स्वरूपमात्रं दृष्टं हि वेश्माद्यर्थं स्मरन्नथ । तत्रान्यै-
 नास्तितां पृष्टस्तत्रैव प्रतिपद्यते । गृह्णित्वा चस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं वास्तिताज्ञानं
 जायते ऽक्षानपेक्षये”ति । स्मरन्निति । गृह्णित्वा इति शेषः । तथा च तत्रभावाश्रयेण नाक्षसन्निक-
 र्ष इति भावः । एवं सन्निकर्षस्याभावप्रमाविरोधहेतुत्वासम्भवमभ्युपगम्याकाङ्क्षते नन्विति । न ताव-
 दिति । नहीत्यर्थः । भावयोगिनि = यदादिमिति । प्रसज्यसे इति । प्रतियोगिविरहस्य योग्यताघट-
 कस्य तत्राभावान्विति शेषः । परिहरति तर्हीति । जहिहीति । त्यजेत्यर्थः । ओहाक् स्यामे इति
 स्मरणात्, “आ च हा” विति साधु, तत्र चकारणेदीतोऽनुपपत्त्यात् । व्यवहिताभावोऽपि पृष्टप्रमाणसम्भयो
 यदास्तिपतस्तदाऽऽलोकाद्यभावस्थलीयौप्यभावरतथाऽस्तु, को निर्वन्धः? इति भावः । तद्वत्ते योग्यतेति ।
 तथा = प्रतियोग्यभावसहितानुपलम्भमात्रस्याभावप्रमाविशेषकारणत्वम् । एवमेवेति । अभावनिश्रयो
 न भवति, अपि तु संशय एव कदाचिदित्यर्थः । तुल्यमिति । योग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वेऽपि व्यवधान-
 स्थलेऽभावनिश्रयस्य प्रसक्तत्वाद्नुपलम्भमात्रस्यैव योग्यताविशिष्टस्यापि तस्य हेतुत्वाभावात्तुल्य इति भावः ।
 ननु प्रतियोग्यभावकालीनानि प्रतियोग्युपलब्धिकारणानि यावन्ति, तावत्सम्बन्धानं योग्यतेत्यत्र
 प्रतियोग्युपलब्धिखण्डनेन प्रतियोगिसत्त्वोपलब्धिर्विवक्षिता, उपलब्धिश्च लौकिकं प्रत्यक्षमित्युक्तम्,
 एवमाश्रयसन्निकर्षोऽपि साक्षात्कारान्तर्गत इति योग्यताविशेषणपक्षे न व्यवहिताभावप्रहसन्नद्वैत-
 चेसाह अपि चेति । मेयस्येति । प्रकृते मेयोऽभावः, तद्विषयत्वं च प्रतियोग्यभावकालीनानित्यनेन
 योग्यतायां निविष्टं सा च प्रमाणकोटिः, तद्वत्त्वादिनि भावः । ननु गानापीना तावन्मेयसिद्धिः,
 यदा तु मानमपि मेयापीनसिद्धिकं तदा मेयं कथं साधयेदन्वोन्याश्रयादिनि हि तथाभिप्रायः, स च
 तदा सद्गच्छेत् यदि प्रकृते मानस्य ज्ञानमपेक्षणीयं स्यात्, यस्तुगत्या प्रतियोग्यभावकाले सम्भवन्ति
 प्रतियोगिसत्त्वौकिकप्रत्यक्षकारणानि एवाभावप्रमाविशेषेऽप्येवमेवेति न तु सद्गुणयोग्यताज्ञानम्, येन तद्वत्-

निर्धारणार्थमेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाखाम्, अन्यथाऽनुमाने व्याप्तानुपाधिनिरास्तयासौ व्यर्थं स्यात्, व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्याह्निकारेण सौख्यात्, प्राङ्नास्तित्ताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणातां मन्यसे तर्हि सा न स्यात्, तत्रेदानीं जायमानाभायप्ररोपत्तायभायवास्तवसत्ताविरहस्यापीदानीं क्वचित्सम्भवात् । फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताध्यायेः कारणकोटिप्रवेशे विशेषाभावात्, तदुपलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य विशेषणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽसि

कप्रतियोग्यभावज्ञानमपि प्रागेवापेक्षणीयं स्यादित्याशङ्क्योक्तं प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाखामिति । विचारका = कथका, तथा च पर प्रतिरुपादशायां योग्यानुपलम्भेन कस्यचित्कविद्भावी न कस्योऽवगमयितुम्, अभावप्रतिपादनं विना निरकयोग्यताविशिष्टानुपलम्भप्रतिपादानुपपत्तेरित्यादाय । अन्यथा = प्रमाणप्रतिपादनं विना प्रमेयप्रतिपादनेवगमे । अनुमाने = परार्थानुमानस्थले । व्याप्ता = व्याप्तिमिति । साधनाप्यापकस्योपाधिने साधने उपाधिभानं स्थगितरित्वावसम्भवेन । उपाधीति । उपाधिप्रहेत्यर्थं । तद्विश्रासस्य लिङ्गे प्रमाणत्वप्रतिपत्तिकलङ्क्यादिनि भाव । इदमुपलक्षणं हेत्वादिप्रयोगवैधर्म्यस्यापि । व्याप्तस्य = पस्तुतो व्याप्तिमत । नन्वय योग्यानुपलम्भे स्वार्थं एवाभावप्रमाविद्ये हेतु स्वरूपसत्, अन्यथाऽवस्थाया अप्यापत्ते, पट्टप्रमाणासिद्ध्यापक्षेभ्य, परं प्रति कस्यचिद्भावप्रतिपादनस्य व्यापकाभावादिना लिङ्गेन सम्भवात् नद्वाभावपट्टप्रमाणत्वमेव एवेति कस्यचिन्मतमित्येव हेतुः प्राङ्नास्तित्तेति । यद्यभावेति । योग्यानुपलम्भेत्यर्थं । भट्टैस्तत्र तस्य करणता-नुपगमेऽपि ताविकरैर्ननुपगमन् यदी-नुपगम् । सा प्राङ्नास्तित्तामिति प्रमितार्थितपूर्वमुक्त्वा प्रमाणपदं कणमात्रपरम् । तत्रेदानीमभाववारतवसत्ताविरहस्य क्वचित्सम्भवादित्यन्वय । तत्रेवानीमित्यस्यैव विवरणं जायमानाभायप्रमाणत्वादिदानीमिति । इदानीमिति प्राग्योग्यम्, तथाचैदानीं जायमाना = एतत्कालीना याऽभावप्रमा, तदुपपत्तौ भावि-या तदुपपत्तेरव्यवहितप्राक्क्षणे इति यावत् । उक्तक्षणेऽपेक्षणीया हि योग्यता, सा च प्रतियोग्यभावकालीनत्वव्यतिरेकि कारणान्तराणामिवाभावस्यापि तदा सारवमपेक्षणीयमापत्ति, तदानीं च तत्सत्त्वं न नियतमिति भाव । ननु नास्तित्तायाः प्राक्कालिकत्वेऽपि तदानीं गतानामुक्तकारणानामुक्तक्षणेऽपि सम्भवात् दाप न च वाच्यतां न तदा सम्भव, यावत्सर्वस्य कारणतावच्छदके निवेशनीयताया उक्तत्वेन यावत्तादृशकारणतावच्छदकाश्रयाणां व्यक्तान्तराणामेव सम्भवात्, न च तथाप्यभावस्येदानीमभावे तत्कालवृत्तिविविधिशान्ति कारणाणामुक्तक्षणेऽसम्भवात् तदस्यमेव, अभावकालवृत्तितोषलक्षितत्वस्य निवेशनीयत्वमित्येव मिश्रयकमाशङ्क्याः फलविषयति । कलीभूतप्रमितिविषयीभूतकालवृत्तितोषलक्षिताध्यायेति । फलविषये काले भव हायर्थे युगपद्दृष्टिद्वयेन शिवभागवतादिवदुपप्रयोग साधु । अभावे तादृशकालवृत्तितोषनिर्वस्तुगत्याऽभावस्य य कालस्तद्विशेषशसृजनाय अन्यथा निरस्यमानप्रमाण कलीभूतप्रमितनिवेशयितुं मनोचित्यात्, एवञ्चाभावा तेनाभावकालस्य वृत्तित्वसम्भवेनोपलक्षणत्वलाभ इति दृष्टितमिभ्रायपदपर्यसायन् । आश्रयादेरिति च प्रतियोगिमतालीकिकप्रत्यक्षकारणमात्रोपदर्शनम्, तादृशप्रत्यक्षस्य विषयविषयाऽभ्यन्तरेणपि जन्वात् । कारणकोटिनिवेशे = कारणकूटान्तर्भवे । विशेषाभावादिति । उपलक्षितत्वस्य स्वरूपमात्रत्वेन प्रतियोगिमतालीकिकप्रत्यक्षकारणकूटस्यैव शौर्यतात्परतापर्यवसानम्, तथाप्यासम्भव, नहि तादृशकूटस्यैवभावमुद्धिरपत्तुं प्रभवतीति भाव । उपलक्षितत्वं नोपलक्ष्यस्य स्वरूपमात्रमपि तु निरोपणमिति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह तदुपलक्षितत्वस्यैवेति । अनिप्रसङ्गादिति । उपलक्षितत्वमात्रस्य विशेषणतोक्तयोग्यसम्भवात्तदवस्थानुपलक्षितत्वे प्रतियोग्य

इति चेन्न, तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात् । इत्यनुपलब्धिखण्डनप्रकरणम् ।

यथाभावकालवृत्तित्वस्य विशेषणतैव वाच्या, एवं वृत्तित्वे कालत्व, तत्र चाभावस्येति विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेन प्रतियोग्यभावस्य स्वप्रमाविशेषाव्यवहितप्रारूपेण सत्त्वं नियतमपेक्ष्यं स्यादिति प्राङ्नास्तित्वा-
मतेद्वुंगतिरेव । एवमुपलक्षितत्वस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टकारणवृत्तित्वेन वैशिष्ट्यं स्वरूपमात्रं वा विशेषणं वा, आद्येऽसम्भवः स्वरूपमात्रस्याव्यावर्तकत्वात्, द्वितीये त्वनवस्था, वैशिष्ट्यविशिष्टतायाम-
प्येवं वक्तव्यत्वादिति भावः । सामान्यतो विशेषाभावः = विशेषसामान्याभावः । तादृशकालवृत्तित्वस्य प्रोक्तकारणकृते उपलक्षणतोक्तौ तत्र विशेषस्य ध्यावृत्तत्वरूपस्य धीस्तावदानुभविनीति भाष्योक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रत्वादिधिक्येरेपि तु समर्थनीयो भवतापीति भावः । नापहनुमहे किञ्चिदपि तु व्यपहरासि-
द्धस्यानिर्वचनीयतामेवाचक्ष्महे इत्याह तस्येति । विशेषस्येत्यर्थः । उपलक्षितत्वस्य विशेषकतयाऽभि-
मतस्य दुर्वचत्वे विशेषस्यापि तथात्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, अभावप्रमाविशेषाविदूरक्षणेऽपि
भवन्त्या भालोकादित्येरेर्भावकालवृत्तित्वभावप्रतियोगिन्या अभावकालवृत्तित्वोपलक्षितत्वोक्त्यापि सङ्ग-
हासम्भवात्, एवमाश्रयसन्निकर्षस्यापि कथितरीत्या तादृशकारणकृतान्तर्गतत्वेन प्राङ्नास्तित्वामतेरुप-
पादिका वासौ योग्येति । अद्वा, इयं योग्यता काचित्क्येव, अतीन्द्रियप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि
पष्टप्रमाणगन्धत्वेनातीन्द्रियस्य च लौकिकप्रत्यक्षाप्रसिद्ध्या तदधिकरणीयत्वप्रसङ्गप्रसङ्गितप्रतियो-
गित्वस्यैव तत्रानुपलम्भे योग्यताया वाच्यत्वात्, एवञ्च प्राङ्नास्तित्वास्वलेऽपि यत्र यदीयगादशानु-
भवविषयतामापन्नस्य यस्य स्मृतिविषयत्वनियमस्तत्र तदीयतादशानुभवजन्यतस्मृतिकालीनत्वमेव
तत्र तदीयस्मृतिविरह्रूपेऽनुपलम्भे योग्यता, अतएव यदि प्रातश्चैत्रो गेहेऽनुभूतः स्यात्तदा वस्वन्तरवै-
त्तत्र स्मर्येतेत्यनुभव इति चेदसवेवमननुगमकदर्थना, तथापि तद्गोहं प्रातःकालीनचैत्राभाववत् मया
प्रातःकालीनतया चैत्रवचनेनास्मर्यमाणत्वादिति मनसा साक्षिणा वा सुप्रहणे लिङ्गेनैव सिद्धा प्राङ्ना-
स्तितेति न योग्यानुपलम्भो मानान्तरम्, अन्यत्राक्षन्यापारेणैव चारिताव्यादिति निवेदितमिति कृतं
पल्लवैः । इति खण्डनशारदायामनुपलब्धिखण्डनप्रकरणम् ।

समाप्तोऽयं प्रमाणखण्डनभागः ।

हेत्वाभासखण्डनप्रकरणम् ।

असिद्धिखण्डनम् ।

कश्चायमसिद्धो नाम ? तथाहि—व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इत्यतस्तु .

अथ कथायामुद्भावितहेत्वाभासाहिताप्रमाणव्यग्रहविवरणतया चित्रयौग्यिकवाद्द्वयवहारणत्वात्
दसद्विद्वक्षणतामुपेयुषि हेत्वाभासे सद्विद्वक्षणतोपनापकतया मिथ्यात्ववर्धनमायित्वाद्य तत्खण्डनं
प्रसूनीति कश्चेति । नन्वेव प्रसङ्गादनुमानखण्डनानन्तरोत्तरखण्डनं वक्तुं न कृतम्, न च—नेदं
हेतवानाम्मात्रखण्डनमपि तु प्रमाणसामान्याभासखण्डनम्, तथाहि—“स्वरूपमिदिरिव सर्वप्रमाण
ना”मिति प्रत्यक्षखण्डने स्वरूपसिद्धे सर्वप्रमाणतोपेयं स्वयमुक्तम्, “स्वरूपमिदिरिव सर्वप्रमाणता
घातजो दोष” इति चार्थव प्रकरणे बक्ष्यति, एषाणुत्वाभासश्च तद्व्याप्यस्यैवा निश्चये व्याणुत्वविषयक
प्रायश्चोदितेनुद्वयेन वाचसत्यनित्ययोरेपि प्रमाणान्तरसाधारण्यं स्फुटमेति—वाच्यम्, तथा प्रमाणान्तर
साधारण्येभ्यश्च हेतुदोषनयैव निरसिष्यमाणत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षाभासादौ वाभासिद्विद्वक्षणस्याविव्याप्यु
दावनासङ्गते, प्रमाणान्तराभासानामार्थिकं खण्डनं तु सर्वं प्रकृत्येपि, नहि व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरनुना
सनिराकरणोक्तनिराकरणेन तद्विरुद्धम् न निराकरणमायाति । किं वा वस्तु प्रमाणात्ता निरासे न निरस्त
भूयति, सर्वव्यापि तद्विधीनसिद्धिफलात् तस्माद्विशिष्य हेत्वाभासा एव ताकिरै मंहता प्रबन्धेन निरु
चिता ह्येतावन्तैव विशिष्य तेषामेव खण्डनान्तराभिधानं समर्थनीयम्, एवञ्च सत्यनुमानखण्डनानन्तर
भावो न कथमस्य सङ्गर्भस्य रोचित इति चेदशोच्यते प्रमाणखण्डनश्च प्रमेयसोप्रमिष्यत्वप्रतिपत्ति
फलकतयापिचोपयोगिवैनीकतनिश्चामविषयतयाऽनुमानप्रमाणखण्डने सत्युपमानप्रमाणनिरासविषयि
ण्या निरव्यस्य तादृशनिश्चयासया प्रतिषेधात्तत्र निरूपणमनर्हते हेत्वाभासनिरासस्योत्रैव सावसर निर
पणीयात्वादिति । अयमसिद्ध इति । “विशेषाभासोऽसिद्ध” इति पूर्वोक्तवाक्यविरुद्धासिद्धपदार्थताव
रुद्धिकाऽसिद्धित्वर्थः । एतेन—सव्याभचारविरुद्धेत्यादिक्रमेणैव हेत्वाभासानां परेरभिधानासम्भविता
रर्थव प्रथमं निरयनीचितीति—नादेशनीयम् । असिद्धता इत्य भावप्रधानतया दोषपरत्वाद्दर्श
दोषाणामेव निरासस्यौचित्यमनुमत्तम् । नहि स्वयमेव प्रयुक्तोऽतु स्वय निरस्यते, अपि तु परेण तत्रोदा
वितो दोष, तावन्तैव हि विजयलाभः, अन्यथा तु मौञ्जमेव । मिथ्यात्वकामोपि दृष्टस्य दोषमिध्यात्वा
देवेति । मनु यथा प्रमाणसामान्यलक्षणं निराकृत्य प्रमाणविशेषलक्षणं निराकृतम्, तथा हेत्वाभास
सामान्यलक्षणं निराकृत्यैव हेत्वाभासविशेषलक्षणनिराकरणं युज्यते, अथ विशेषविज्ञासाया सामान्य
प्रतीतिपुरस्सरत्वात्सामान्यलक्षणं निरूप्य विशेषलक्षणनिरूपणं फलते ग्रन्थवृत्तात्, सामान्यलक्षणखण्ड
नादेशं तु न विशेषखण्डनम्, येन सामान्यखण्डनस्य पूर्वभावितानियमं स्यात्, प्रयुक्त विशेषाणामभावे
सामान्यमसम्भवदुपि क्रमेवैनिचेत्तथापि हेत्वाभासखण्डने प्रवृत्तस्य तत्सामान्यलक्षणखण्डने न्यूनताऽ
स्येव, विशेषाणां खण्डनादेव सामान्यखण्डनं तु प्रमाणसामान्यखण्डनेऽपि समान समानसमाधानश्चेति
चप्र, विशेषान्यतस्यपटनस्यैव हेत्वाभाससामान्यलक्षणत्वेन तन्निरासत्तथापि विशेषनिरासमुद्वेग
त्रियमाणत्वात् । प्रकाशान्तरासम्भवस्तु गार्हस्थ्येपि पर्यालोचनं, तथाहि—यादृशविशिष्टविवयवविशेष
त्वव्याप्यदोषसाधारण्यविषयकत्वात्तन्मिथ्यप्रतिषेधकयोर्भासाभासनात्त्वात्, साध्यव्याप्यसंभूताभाव
प्रत्येयविशिष्टव्याप्यसाधारण्यविशेषे परो हेतुमत्ताभावनाहालात्नेऽनुमित्यप्रतिषेधकत्वस्येऽपि प्रथमा

भावप्रयुक्त इमयाभाव इति न तत्रास्यासि', अनुमितस्तु 'पक्षः साध्यस्याप्यहेतुमात्रं साध्यवामित्या-
कारेति सर्वदोषसङ्ग्रह इति कल्पे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषेष्वव्याप्तिः, अनुमितेरना-
हार्यत्वमित्यमात्रं, अनुमितिपरामर्शोभयविवक्षणेऽप्यनुमित्यप्रसिद्धिरेव, अनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमिति-
जनकत्वात्, न च तेषामलक्ष्यता, निर्वह्नित्वेन पर्वते वह्निसाधने भूमौ दुष्ट इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गा-
दित्यालक्ष्य यद्पूर्वावच्छिन्ननिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकं विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं
तत्त्वमिति कल्पोऽनुसन्धे, उभयं तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तावगाहित्वं
तादृशासाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुतत्त्वगाहित्वञ्च, भ्रमोदासीनानुमितिमादाय
लक्षणसमन्वयेन नोक्तस्थलीयाभ्यासिद्धयादिदोषेष्वव्याप्तिः । यदि च क्वचिदोषविषयकनिश्चयाव्यवहृ-
तोत्तरमनुमितिरप्रसिद्धा, तदा तदन्यवहितोत्तरदोषान्यज्ञानत्वस्यापकत्वमेव विवक्षणीयम्, एवञ्च
नाहं गौर इति निश्चयानन्तरं दोषविशेषमहिम्नाऽहं गौर इति ज्ञानस्योत्पत्तावपि 'अहं गौर अहमत्वा'-
दित्यादिस्थलीयबाधाधेर्नासङ्ग्रह इति । किन्त्वत्रापि सर्वत्र सर्ववस्तुनां भ्रमस्याप्रामाणिकत्वाद्यत्र
साध्यस्य साध्यस्याप्यव्यवहृत्य वा भ्रमो न क्वचित्प्रसिद्धस्तत्स्थलीयदोषासङ्ग्रह, तादृशस्थलस्य सन्दि-
ग्धत्वेऽपि लक्षणसिद्धिरेव, दोषसंशयात्, एवं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावाध्यासिद्धयादौ लक्ष-
णसमन्वयेऽपि तत्रत्वबाधादौ निर्वह्निवह्निमानित्यादिस्थलीयनिर्वह्नित्वेऽप्यवगाहित्वात्साध्यवत्तावगा-
ह्यासिरेव, आहार्यस्याप्रतिबन्धत्वेन तद्ग्रहस्याप्रतिबन्धकतया तदीयविषयतायां विरोधिविषयतयोपा-
दानसम्भवादित्याकलस्य यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्या-
भ्यत्वमित्येव कल्पे निर्भरं आहत्, एकमात्रदोषस्थले च तत्रमेव हेत्याभासत्वमित्युक्तम्, एवंहीतक्रियासौ
विशेषनिरासापत्तु एवेति ।

सामान्यनिरुक्तिखण्डनम् ।

हृदयुनारहावधेयम्—सर्वमाकाशवदित्यादांनानाकाशाभावविशिष्टसर्वादिरूपाबाधान्यत्वस्याप्रसि-
द्धेस्तच्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं विवक्षणीयम्, तथा च
तादृशधर्माणां नानात्वात्किञ्चित्तादृशधर्मवत्त्वं वा निखिलतादृशधर्मवत्त्वं वा विकल्पान्यासिरसम्भो-
वा प्रसङ्गनीयः । न च तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वेन तादृशधर्माणामनुगमः, तस्यापि स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषात्मकतयाऽननुगतत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वात्मकत्वेऽपि वृत्तित्वत्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वा-
त्तदवच्छिन्नाभावानामानन्त्यात् मरयेकमित्तविकल्पपाकशात्, धर्ममात्रस्यानुगमसम्भवस्योपादि-
तत्वाच्च, असर्गशुद्धौयत्वापादकत्वं स्वन्वयतमत्वघटनाया अनुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चप्रवेश-
प्रसक्तया भूयो निवेदितमेव । यथा च तस्यासङ्गत्वेऽपि व्यासङ्गवृत्तित्वान्धासङ्गवृत्तित्वाभ्यां
दोषस्तामोर्षं परामर्शखण्डनद्वारापाम् । एवं निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने भूमौ दुष्ट इति व्यवहारस्यो-
त्तान्यतमत्वाद्यप्रसिद्धानुगमदशापामपि सद्भावेनोक्तलक्षणसम्भवः, तत्र दुष्टपदस्यैतत्लक्षणवादिमते
षड्वयभावविशिष्टनिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमपदधर्मकतया निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने ह्यवस्थानत्वप्र-
सङ्गश्च । न च निर्वह्नित्वविशिष्टविशेषकषड्वयानुमितिप्रयोजकत्वं तदर्थस्तस्य च भूमौऽवयवसम्भव
इति वाच्यम्, अनुमितेरनाहार्यतया तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । मनु किमेतावता,
उत्तररूपस्य व्यावृत्तौपयिकत्वमेव, व्यवहारोपयिकत्वं त्वन्यस्यैव स्यादिति चेन्न, तस्यापि दुर्बलत्वात् ।
यस्तु—अभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वरय दोषपदप्रवृत्तिनिमित्ततां साध्यनिष्ठाया-

प्रकारतायाः शक्तिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितभूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्वह्निःशक्तिविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवद्विप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वद्वि-
 प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितभूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तस्मिन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजन-
 श्रमान्यवृत्तिविशेषितानिरूपकत्वत्वात् भूमेऽप्याहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तदन्तिवृत्तम्; व्यवहारो
 व्युत्पाद्य इति तस्य को विषयः इत्यत्र व्यवहर्ता एव साक्षिणः च च परिरक्ता एव व्यवहर्ता, न
 वा परिस्फुरानुसंघानसमसमेये प्रथम व्यवहारः, तादृशपरिष्कारमित्याह पूर्व तादृशव्यवहारत्वेोपपत्तेः,
 भूमसाधने वद्विःशक्तिव्याप्तिसंसाधनशब्देनोक्तस्थलेऽयमुक्तिरेव प्रतीयते इति साधननीनम्, तस्मा-
 दनुभवविद्वद्विषयकारस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं तस्यानुपपत्तनास्वीकार इति, यदाहु-
 रा मतव्यविवेके उद्यमानाचार्याः—अप्रमाणिके ह्यर्थे भूकवावदूकयोर्भूक एव श्रेयानिति। विद्यावदन्तिके
 परतमप्रतिबोधोत्साधनविषयार्थेयवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनावयवसास्वन्दनीयाः, तर्थाहि—तत्र विरो-
 धिलिषयतामनुक्तं च यदावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहिलस्य
 व्याप्यहेत्ववगाहिलवद्विषयभावावत्त्वे निवेशितम्, तस्य तत्रानिवेशो निर्वह्निःपर्वतो वद्विमानित्यादापुदासी-
 न घटादावनिश्चयिभिः स्यात्, नक्षिप्रव्याप्यवद्वितोत्तरमपि तादृशतादादितादृशगालिनोऽनाह्वार्यस्यानुत्पत्तेः,
 परन्तु व्यधिकरणतया स्वनिष्प्रतिबन्धकताकच्छेदकत्वस्यैव स्वानन्तरोपपत्तयानिष्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 धर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिलिषयतामनुक्तं क्वपि तादृशतादाहितोभयाभावे नास्ति ।
 न चार व्यधिकरणधोरपि प्रयोजकप्रयोजकभावो कल्पनीयाः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तज्ञान-
 सार्वेऽपि प्रतिव्यवनावच्छेदकान्तं ज्ञानं कदाप्यनुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत् आह्वार्य वा ज्ञानमापायेत्,
 अनाह्वार्य वा अर्थं नेच्छादिव्यतिनसामप्रसव्यदशायां शक्यमापादयितुम्, तस्मिन्वदशायां निष्पत्तिरेव,
 द्वितीयेऽपि चैधमेव, उच्छाविरहेऽपि शाब्दादेर्वाच्यप्रहदशायामानुभविकत्वत्, अत्यन्तौत्सर्पणिति
 भ्यायान् । अनुमितिसत्त्वात् तदानीं कथमप्युत्पद्यते इति चेत्, प्रत्युक्तमेतत्, अनुमितिलिखितव्याप्या
 दीगविषयकनिश्चयावच्छिन्नोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिर्यथेऽप्यासिम्प्यादकत्वान् । अन्तुपर्य चैदम्, स्वप्नादी
 वाद्यप्रदृशतामनुमितेरपि सम्भवात्, ज्ञाप्यतीव तत्राप्यनुमिनोमीत्यनुत्पत्तिसाधन्यैवोत्तमितिवे
 प्रमाणत्वात्, उपपत्तितत्त्वैतत्सम्प्रावृत्तवदने । अत्यन्तवदुक्तम्, “प्रत्यक्षादी वाच्ये न ज्ञानं प्रतिबन्धयते
 किन्तुवद्विज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते” इति मयुक्तं प्रत्यक्षादी कृततादुमितितादुत्पत्तयामप्रामाण्यमेव
 ज्ञाप्यते न त्वाप्यनिरपि प्रतिबन्धने इत्येव वक्तव्यम्, अनुमितेरुत्पत्तिरेव प्रतिबन्धने न तु प्रत्यक्षादेरिति
 तु शक्येकप्रमाणकमेव । एतस्य सति प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावव्यतिकरणात्तत्रैव व्यसम्भव एव
 पर्यवस्यति ।

- शिख निर्वह्निः पर्वतो वद्विमानित्यादिरथलीयद्वोपसङ्ग्रहायात्रवद्वितकत्वानुसरणम्, न च
 तदनुत्पत्तेऽपि तत्रत्यस्य कस्यापि दोषस्य सङ्ग्रहसम्भवाः । न च तत्र पर्वतवत्सामानाधिकरण्येन वद्वि-
 भावादिमात्रस्य पक्षतावच्छेदकवच्छेदे दोषसङ्ग्रहेऽपि पर्वतत्वावच्छेदेन तस्य पक्षतावच्छेदकवच्छेदे-
 यद्विमान्येनरुपाध्यासिद्धिसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्, वद्विमान् पर्वत इति विरोधिलिखितासर्वेऽपि
 निर्वह्निमान् पर्वतो वद्विमानित्यनाह्वार्यं ज्ञानं नोत्पद्यते इति विरोधिलिखितस्य न निर्व-
 ह्निःशक्तिव्यतिरेकवद्विःशक्तिव्याप्तिसंसाधनशब्देनाह्वार्यप्रयोजकत्वमपि विच्छेदादिव्यतिनतादृशार्थज्ञानसामर्थ्यादिव्यतिरे-
 केति भोवाध्यासिद्धिसङ्ग्रहोऽपि । ननु—यद्यप्यधिकरणभेदेनामात्रो न भिद्यते, तथा सत्यभावात्तानामपि-
 चरुमममदृशयतया साधनानवकाशोनागिरिणाभावसिद्धिरेव न स्यात्, तथाप्यधिकरणभेदेनाधिकरणता
 भिद्यते एव, तत्रैव च विरोधिलिखितानुत्पत्तयं निवेश्यम्, तथा सति विरोधिलिखितानन्तरोपपत्तये

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिल्याभावजातिरूपतायां पूर्वज्ञानीयविरोधिविपयिनाया अपि विनिगमका-
 भावेन प्रयोजकत्वोक्त्याध्यासिद्धिसङ्ग्रहः सम्भवयेवेति चेच्च, हादसाधिकरणतायाः पूर्व-
 ज्ञानस्य सद्भावमात्रेण तदर्थविपयितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने मानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्ध-
 रूपापि तत्र तत्र-कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्जातीयस्यचन्तरेऽङ्गत्वत्वेन प्रयोजकत्वेन-
 तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निर्वह्निविशिष्टे यद्वैशिष्ट्यावगाहिल्याभावजातीयमिव तदधिकरणताजातीयमपि प्रति-
 विरोधिविपयितायाः प्रयोजकत्वस्यैवाप्यङ्गत्वत्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च
 भयतो रचित्वेन नियन्त्रा धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदस्य भवतामनिष्टस्यैव प्रसङ्गः,
 अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतैऽधिकरणताभेदाप-
 पादानसम्भवेन नोक्तसङ्ग्रहप्रकारः शक्यस्ततोऽपीदमपि प्रहस्यम् ।

अतु मा भूत्तवैद्विपयिनिष्टे यद्विज्ञापने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निर्वह्निः पर्यतो
 यद्विज्ञानित्यादिप्रयोजकत्वार्थकृतयैव निग्रहसम्भवात्, शान्दमतेराहार्थावोपगमेऽपि तत्र बाधितार्था-
 भिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकृतायां
 नुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयभावावस्तद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु, मैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न
 तावद्वर्थावशा शक्यं वक्तुम्, इत्युक्तस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं योभयथापि
 तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च, यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकृतायां
 तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठाव्याप्यतापकीभूताभावप्रतियोगित्वरू-
 पासाधारण्यसङ्गहमाश्लिष्ये-उक्तोभयभावावघटितनिरुक्त्यादास्य दुष्टत्वव्यवहारो पारिभाषिकत्वप्रसङ्ग-
 क्तोत्, हेत्वाभासविभागे हि भवतां भयतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्त-
 ननिर्बन्धनपरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तानां च तादृजां दुष्टत्वव्यवहारान्पत्तेः । किञ्च
 साध्याभाववद्दृष्टिसाधनादिकं न व्यभिचारः, अपि तु व्यभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं
 साध्याभाववद्दृष्टिवादिप्रकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणात्कथंसाध्याभाववद्दृष्टिसाधना-
 दावलिप्यासिः, लक्षणापुरोधेन लक्ष्यान्यधानपने तु मौल्यमेव, प्रामाणिकत्वव्यवहातस्यैव लक्षणैरनुग-
 म्यत्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्दृष्टित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिनिर्देशितं तत्,
 तदा तत्रान्यासिरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताप्रहाविरोधित्वात् । किञ्च
 बाधादिस्थले कथं हेतुदुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः, स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति
 तु नौर्ध्वस्यम्, तथाभूतानामसम्बन्धतायाः शान्दखण्डनशारदादावसङ्कटावेदितत्वात्, साध्याभाव-
 वद्दृष्टित्वादिकं यथा साधने प्रतीय तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्ततो मात्रयाऽपि बाधादिस्थले न्यूनधिकभावे
 तथोक्तरिश्मिद् दुष्टत्वव्यवहारस्वानुपपन्नताया अवश्योपेतत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादि-
 मात्रस्य वा यादिरूपतोपगमो नौर्ध्वी सुम्बति । न चैतदोपपरिनिर्हीर्यया साध्याभाववत्पक्षादि-
 र्थाधारिरूपतोपेयतामिति क्षिप्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन लक्ष्यतरया-
 लक्ष्यतरत्वात् । किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि
 यद्विज्ञान् द्रव्यादिस्य यद्विज्ञापने द्रव्यं दुष्टमितिवद् बहिस्तसाधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि
 व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वस्य धूमे सद्भावात् । न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतु-
 तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन दोषवत्ता प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वत्वेनैव रचीकृत्यातिप्रसङ्गो वारण्यः,
 निमित्तस्यैवान्यापत्तिद्वारस्य, कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य चातिप्रसङ्गत्वात् । प्रकृतान्वयिताव-
 च्छेदकमित्येवज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वस्य सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानवि-

बन्धकतावच्छेदकाभावात्प्राचिन्नाप्रकारतावच्छेदाभावात्प्राचिन्नाविरोध्यतानिरूपितत्वेन तादृशविषयता-
विशिष्टान्दत्त्वाभावेन नास्यासिरिति चेन्न, धूमाभाववद्दृष्टिर्बाहिनर्द्रव्यमितिज्ञानविषये द्रव्यत्वविशिष्टे
धूमाभाववद्दृष्टित्वहावतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतया धूमाभाववद्दृ-
ष्टित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवहिनत्वावच्छिन्नविरोध्यतयाऽप्यच्छिन्ना वा बहिःप्राचिन्नाविरोध्यता तन्नि-
रूपितात्वात् । न च विशिष्टान्तराद्यदित्वमपि विवक्षणीयमुक्तरूपं तु विशिष्टान्तरघटितमिति वाच्यम्,
विशिष्टान्तरादिघटितस्यापि हतो न दोषत्वमिति जिज्ञासायां भयता तद्भाववृत्तं दोषत्वप्रयोजकं
निर्वाच्यम्, एवञ्च तत्र विशिष्टान्तराद्यघटितत्वं न निवेशनीयम्; तद्भाववृत्तप्रयोजकनिर्णयापूर्वं
विशिष्टान्तरादिघटिते दोषत्वस्य सांशयिकत्वात्, एवञ्चान्योन्याभयोऽपि, तद्भाववृत्तदोषत्वप्रयोजक-
निर्णये, तस्यादोषत्वनिर्णयः, तस्यादोषत्वनिर्णये तु तद्दोषघटितस्य तद्भाववृत्तदोषत्वप्रयोजकस्य निर्णय
इति । तदित्यं दोषत्वव्यवहारनिमित्तमपि यदा न निर्यक्तुं शक्यं तदा का कथा तद्व्यच्छेदेन प्रवर्तनीयानां
लक्षणानां निर्वक्तुमशक्यतायाः ।

अन्वेयं प्रतिहेतुव्यापकत्वाभ्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्वक्षय्यावृत्तदोषत्वप्रयोजकानवधा-
रणेऽस्तु कथञ्चिन्प्राचीनव्यवहारबलात्तस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वमित्याद्य पक्ष इति चेन्न, विशिष्टद्वयघटि-
तत्वेन तत्राव्याप्तेर्दोषत्वापत्तेः । ननु सत्प्रतिपक्षघटकविशिष्टद्वयविषयताभिन्नविशिष्टद्वयविषयताशून्य-
प्रतीतिविषयत्वं विशिष्टद्वयाघटितावपद्यार्थः, नचैवमपि विशिष्टान्तराद्यघटितत्वस्यापि लक्षणे निविष्टत्वे-
नोक्तसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टान्तरघटिततयाऽप्याप्तिः, अलन्यापकवद्द्रव्यभावसमानाधिकरणजलवान्
हृद्द्रव्यस्यैव अलन्यापकवद्द्रव्यभावाधिकरणनिरूपितवज्जलवान् हृद्द्रव्यस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्ट-
ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशानिरूपितवज्जलवद्द्रव्यविशिष्टस्य विशिष्टान्तरत्वात्, विशिष्टान्तर-
विषयतायामपि सत्प्रतिपक्षविषयताभेदोत्तरी तु मेवत्वविशिष्टतादृशसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्ते,
शुद्धसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टान्तरत्वेऽपि तदोपविषयतायां तदोपविषयताभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्,
सत्प्रतिपक्षविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयसत्प्रतिपक्षविषयिताभेदस्य विशिष्टान्तरविषयितायां
वक्तव्यत्वात्, मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानीयसत्प्रतिपक्षविषयितायां सत्प्रतिपक्षविषयित्वा-
व्यापकविषयिताशून्यशुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानीयतद्विषयिताभेदस्य सत्त्वात्तद्व्याप्तिः, अयं मनःप्रत्यया-
भावे तु स्थानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन साध्याभावानुमितिजनकताविशिष्टान्तरत्वं
विशिष्टान्तरविषयितायां वक्तव्यम्, उक्तनिरूपितवज्जलवद्द्रव्यविषयिता, तु जनकताविशिष्टैवेति चेन्न,
पर्वतो धूमवान् ब्रह्मेतिहादौ सत्प्रतिपक्षप्रसिद्ध्या तत्र व्यभिचारोद्भावव्याप्तेः । न च अद्वैतस्य
किञ्चित्करत्वात्सत्प्रतिपक्षप्रसिद्धिस्यले तद्विषयितामिदत्वं नोपादेयमिति वाच्यम्, अर्थात्तुमा-
सम्बन्धेऽपि शब्दविरतेपितव्यवहारस्यानुगतस्यैवोपलब्ध्या शब्दव्यवहारकिञ्चित्करत्वेऽपि किञ्चित्करत्वात्,
कथमन्यथा धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् चहेरित्यादौ व्यभिचारघटितवाधादौ विशिष्टान्तर-
घटिते महत्ता प्रबन्धेनाव्याप्युपपादनतत्परिहारौ तद्द्रव्येऽप्यताम्, तत्र विशिष्टान्तराद्यघटितत्वनिवेशस्यैव
सत्सत्परित्वात्, तस्माच्छब्दोऽनुगतस्यापि व्यवहारस्यानुरोधमं विधेयमेव । न चास्त्वेवं सति
प्रतिहेतुविषयतानिरूपितरधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितेत्यादिज्ञानेन वैज्ञानिक-
सत्प्रतिपक्षविषयिताभेदनिवेश इति वाच्यम्, यादृशस्थलविषये सत्प्रतिपक्षप्रमोऽपि नास्ति तत्रागतेः,
अव्याप्तिसम्बन्धेऽपि लक्षणासिद्धिरेव । एतेन विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्प्र-
तिपक्षविषयत्वानवच्छिन्नत्वोभयभावावत्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्, यस्तु तस्य प्रकृतहेतुनिष्ठ-
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्यापि सङ्ग्राह्यासाधारण्यविषयितानवच्छिन्नत्व

नीयत्वाभावात् । न च यद्द्रावच्छिन्नविपयितायामभाववत्तादृशप्रत्यक्षवच्छिन्नविपयिताभेदा विवेक्षया इति वक्तव्यम्, गगनाभाववदभाववत्कालीनवदोऽनावाभाववानित्यादावभाववत्तादृशप्रत्यक्षवच्छिन्नविपयिताभेदा लक्ष्यत्वेन तत्राव्याप्यपक्षेः । न च शब्दैवमकस्त्रिकरमिति यत्र तस्य लक्ष्यत्वं तत्र तद्विपयिताभेदा न निवेशनीया इति साम्प्रतम्, दृशोत्तरत्वात् । यदि तु परस्परद्रावच्छिन्नविपयिताशून्यत्वमुपेक्षोक्तौत्या प्राप्तस्यासम्भवस्य भ्रष्टाप केनचित्प्रकारान्तरेण परिष्कियते, तदाऽभावो गगनत्वानाधेयत्वादित्यत्रासाधारण्येऽप्यासिः, तद्वदकव्यापकत्वे हेतुमपक्षप्रवेशेन तन्निश्चये तादृग्विनिष्टद्रव्यविपयिताशून्यत्वाभावात् । विशिष्टद्रव्यविपयितायामसाधारण्यविपयिताभिन्नत्वनिवेशो तु सधृतिपक्षविपयिताभिन्नत्वनिवेशवद्वृत्तपणम् । एवं यत्रावच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकं विशिष्टद्रव्यस्य समूहालम्बनमिव प्रत्येकं ज्ञानद्रव्यमनि न जातमिति सम्भाव्यते, तत्राव्याप्तिसम्भावनापि दोष एव ।

एवं प्रमेयव्यतिष्ठत्त्वभिचाराद्वैरलक्ष्यतां स्वीकृत्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेदयते, धूमस्यभिचारिवह्निमात्रं धूमवान् बहूनेतित्यादौ व्यभिचारघटितवाधादेषु व्यभिचाराद्यात्मकविशिष्टान्तरघटितत्वेन तत्राव्याप्तिसारणाय तु स्वावच्छिन्नानिरूपितप्रतिबन्धकविशिष्टविपयित्वावच्छेदवाभाववत्प्रतिबन्धकतावतिरिक्तवृत्तिविपयितानिरूपकतावच्छेदकं यत्त्वं तद्वत्त्वमनुमितप्रतिबन्धकताघटितकले विवक्षयते, तथासमि व्यभिचारघटितवाधत्वावच्छिन्नानिरूपितव्यभिचारविपयितावच्छेदनाभाववती तादृशवाधग्रहणानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकत्वेत्यदोष । न च सर्वं गगनवद्विषयत्र गगनाभाववद्वृत्तत्वावच्छिन्नानिरूपितगगनाभाववत्प्रत्यक्षविपयित्वावच्छेदप्रतिबन्धकतायामेव गगनाभाववद्वृत्तत्वावच्छिन्नविपयिताऽवच्छेदिकैत्यव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नानिरूपितविपयितायां स्वावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकविपयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, एवञ्च तादृशज्ञानीयविपयिता वाधैकदेशविपयितेति तदनवच्छिन्नत्वमस्ति वाधप्रतिबन्धकतायामित्यदोषः । न च जातिमद्बह्वयभाववद्द्रवावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकविपयिताशून्यज्ञानीयतादृशहृत्वावच्छिन्नानिरूपितवत्त्वह्यभाषवद्द्रवावच्छिन्नविपयितासामान्यानवच्छेदप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव जातिमद्बह्वयभाववद्द्रवावच्छिन्नविपयितायामिति तत्राव्याप्तिसिः, नहि जातिमान् बह्वयभाववानितिज्ञानीयत्वह्यभाषवद्द्रावच्छिन्नविपयितायां जातिमान् बह्वयभाववान् हृद्द्वि ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वर्तते इति वाच्यम्, यद्द्रावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकविपयिताशून्यज्ञानीयत्वस्यापि स्वावच्छिन्नानिरूपितविपयितायां वक्तव्यत्वात्, एवं सति बह्वयभाववद्द्रावच्छिन्नविपयित्वाव्यापकविपयिताशून्यज्ञानीया वद्बह्वयभाववद्द्रावच्छिन्ना विपयिता जातिमान् बह्वयभाववानितिज्ञानवशात्सैव, तस्मान्मन्यावच्छेदायामेव बन्धप्रतिबन्धकतायां जातिमद्बह्वयभाववद्द्रावच्छिन्नविपयिताया अवच्छेदकत्वमिति नातिव्याप्तिरिति वदन्ति । अत्रेवं वक्तव्यम्, तादृशवच्छेदवाभावो विशेषभाषो वा विद्वक्षितः सामान्याभावो वा, नायः, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात्, तत्रावच्छिन्नानिरूपितव्यभिचारीयैकदेशविपयित्वावच्छेदवत्स्य तज्ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपपरत्वखण्डनशास्त्रायां भूयो निरस्तत्वात् । एतेन—अनुमितप्रतिबन्धकत्वघटिताव्रवदन्तिकल्पे विशिष्टान्तरविपयित्वाप्रयोज्यत्वविपयिताप्रयोज्यसाध्यावगाहित्वाद्युभयाभावप्रयोक्तृकाभाषिकरणताकत्वमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं वक्तव्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविपयिताव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं स्वप्रयोज्यान्तार्थः, व्यभिचारघटितवाधादिरुच्यते च शुद्धव्यभिचारविपयितावमेव तादृशं रूपम्, एवञ्च तद्वदकव्यभिचारादिविपयिताया वाधविपयितान्तःपातिविपयितामात्रवृत्तिरूपेण पक्षे साध्यावगाहित्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वोपि नाग्याप्तितादवस्थ्यात् । सर्वं गगनवदिति ज्ञानं प्रति गगनाभाववद्वृत्तादिनि-

श्रयाना गगनाभाववद्विच्छन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेषताशालिनिश्चयत्वेनानुगत रूपेणैव प्रति-
 बन्धुक्रतया गगनाभाववद्वद्विच्छन्नविपयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजिकायां पक्षे साध्यव-
 तादृशगहित्वाभावाधिकरणतायां गगनाभाववद्वद्विच्छन्नविशिष्टान्तरविपयितारव्यपकगगनाभावशाव-
 च्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेषतात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतायाः सत्त्वात्स्वपदेन
 गगनाभाववद्वद्वद्वेर्धुर्नुमत्प्रत्यवाद्ययासिधारणाय तु विशिष्टान्तरविपयितायां स्वावच्छिन्नविपयित्वाप्या-
 एकविपयिताशून्यज्ञानापरस्वमुपादेयमधिकं स्वल्पानुसन्धेयमिति परास्तम् । अत्र यदि स्वावच्छिन्नविप-
 यकप्रतीतिविपयतावच्छेदप्रत्यसमानाधिकरणवच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वच्छेदकतानिरूपकविपयतानिष्ठा-
 वच्छेदकतानिरूपकवृत्तिवनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकमेद्विनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकता-
 निरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावद्वेषावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यता नास्तीति-
 धीसिद्धः सामान्याभावाच्च विवक्षिततन्त्रा स्मृत्यन्यत्वखण्डनसञ्चारः, यदि तु विशेषाभाव-
 तदा मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविपयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजकद्वैतधर्मिकस्याप्यव-
 गाहित्वाभावाधिकरणतायां तादृशव्यभिचारत्वावच्छिन्नविपययकप्रतीतिविपयतावच्छेदकभावत्वावच्छिन्न-
 विपयितात्वस्यैवपरस्वरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेनाविच्यसित्तादवस्थस्यम् ।

एतेन जातिमान् बह्व्रभावत्वानित्यादिज्ञानस्यापि बह्व्रभाववद्भूद्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वात्
 ह्यदो बह्व्रभानित्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्सम्भवोऽपि समर्थितः । न च बह्व्रभावच्छिन्नविपयितात्वं
 यद्दूषयित्वाविषयकत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्दूषावच्छिन्नविपयित्वशून्यबह्व्रवि-
 शिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितप्रतिबन्धकतावतिरिक्तवृत्ति तद्दूषवत्त्वं विवक्षणीयम्, बह्व्रभावव-
 ज्ञानित्वावच्छिन्नविपयितात्वं बह्व्रभाववद्भूद्वाद्यवच्छिन्नविपयितासमानाधिकरणभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकमिति तदवच्छिन्नविपयिताशून्यमेव ज्ञानं ब्राह्मणमिति वाच्यम्, ज्ञानविशेषवृत्तिवच्छिन्नवद्भव-
 भाववद्भूद्वाद्यवच्छिन्नविपयित्वाभावस्यापि बह्व्रभाववद्भूद्वाद्यवच्छिन्नविपयितासमानाधिकरणत्वात्-
 धाप्यसम्भवात् । एवं तज्ज्ञानवृत्तिवच्छिन्नवद्भवभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविपयित्वशून्यत्वस्य जातिमान्
 बह्व्रभावत्वानितिज्ञानेऽपि सारौन तस्य चाप्रतिबन्धकत्वेनाप्यसम्भवात् । यदि तु यद्दूषावच्छिन्नविपयि-
 तावद्दूषयित्वं किञ्चिद्दूषावच्छिन्नविपयिता नास्तीतिप्रतीतिसिद्धः किञ्चिद्दूषनिष्ठावच्छेदकताभिष्टावच्छिन्न-
 तात्वेनिष्ठावच्छेदकताभिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकतादृशावच्छेदकतानिरूपकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
 श्चविपयितावच्छिन्नत्वच्छेदकताभिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकोऽभाववत्तदीयप्रतियोगिविपयिता ना-
 स्तीति प्रतीतिसिद्धाभावे तद्दूषयित्वेनोपादाय तन्निष्ठावच्छेदकताभिष्टा सती यद्दूषावच्छिन्नविपयि-
 तानिष्ठावच्छेदकताभिष्टा तादृशानिर्बन्धत्वनिष्ठावच्छेदकताभिष्टा याऽवच्छेदकता तद्वनिरूपकेत्यादिरीत्या नि-
 श्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तिवच्छिन्नत्वच्छेदकतानिरूपकमेद्विनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनि-
 ष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः प्रतिबन्धकतायां निवेद्यते, तदापि
 स्मृत्यन्यत्वखण्डनोक्तरीत्या तत्तदवच्छेदकतानिरूपकैऽपि तत्तदवच्छेदकतानिरूपकत्वाभावः सम्प्राप्य ह्य-
 सम्भवः, ह्यदो जात्यभावावित्यादीं जातिमद्भेदेऽप्यासिद्धः, जातिमान् जातिमानित्यप्रतिबन्धकीभूतज्ञा-
 नाधारणान्, जातिमत्तातिमावस्य जातिमत्त्वानतिरिक्ततया तदवच्छिन्नविपयित्वस्याव्याप्यकत्वानुप-
 पत्तेः । यदि तु यद्दूषावच्छिन्नविपयिता वमित्यादेर्दूषावच्छिन्नप्रयोज्यताकरणासिद्धत्वावच्छेदकताकविपयि-
 तात्वं यादृशसमुदायवृत्तिमनुदायावच्छिन्नानुयोगिताकरणासिद्धत्वावच्छेदकताकविपयित्व-
 मानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिशोभं उच्यते, तदापि समुदायवत्त्वध्विषेयोविपयित्व-
 कृततया तद्वत्प्रवृत्तिविशिष्टवद्भवभाववद्भूद्वाद्यवच्छिन्नविपयितावच्छिन्नविपयित्वत्वाभावात्

भावप्रयुक्त उभयामात्र इति न तत्राप्यासिः, अनुमितिस्यु 'पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्यव्या' नित्या-
 करोति सर्वदोषसद्ग्रह इति कल्पे निर्वर्द्धि' पर्वतो यद्विमानित्यादिरधलीयदोषेण्यस्यासिः, अनुमितेरना-
 हापत्यनियमान्, अनुमितिपरामर्शोभयविवक्षणेऽप्यनुमित्यप्रसिद्धिरेव, अनाहायपरामर्शैर्यवानुमिति-
 जनक्यान्, न च तेषामलक्ष्यता, निर्वर्द्धित्वेन पर्वते यद्विसाधने भूमो दुष्ट इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गा-
 दित्यालक्ष्य यदुपायच्छिन्ननिश्चयाम्यवहितोत्तरानुमितित्वस्यापकं विरोधिविपयताप्रयुक्तोभयाभाववचनं
 तस्यमिति कल्पोऽनुसस्ये, उभय तु पक्षतावच्छेदकपिशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवतावगाहिस्यं
 तादनासाध्यनिरूपितप्यासिशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्तारगाहिरथ, अत्रोदासीनानुमितिमात्राय
 लक्षणसम्बन्धेन प्रोक्तपक्षीयाभ्यासिद्ध्यादिदोषेण्यस्यासिः । यदि च वृत्तिदोषविषयकनिश्चयव्यवहि-
 तोत्तरानुमितिरप्रसिद्धा, तदा तदुपवहितोत्तरदोषजन्यज्ञानत्वमपापकत्वमेव विपक्षणीयम्, एवञ्च
 नाहं गौर इति निश्चयानन्तरं दोषविशेषमहिम्नाहं गौर इति ज्ञानस्योपपत्तावपि 'अहं गौर आत्मन्वा'
 दित्यादिस्थलीयवाधादेनांसद्ग्रहइति । किन्त्वपि सर्वत्र सर्ववस्तूनां धर्मस्याप्राप्तगिह्वावाद्यत्र
 साध्यस्य साध्यव्याप्यवचनस्य वा धर्मो न वृत्तिप्रसिद्धस्तत्स्थलीयदोषोपसद्ग्रह, तादनास्थलस्य सन्दि-
 ग्धत्वेऽपि लक्षणासिद्धिरेव, दोषसंशयात्, एवं निर्वर्द्धि' पर्वतो यद्विमानिःयादायाध्यासिद्धयादौ लक्ष-
 णसम्बन्धेऽपि सद्यस्यवाधादौ निर्वर्द्धि'द्विमानित्यादिरधलीयनिर्वर्द्धिनिष्ठव्यवहारावादिरूपवाधादौ चा-
 प्यासिरेव, 'आहार्यस्याप्रतिषेधत्वेन तद्ग्रहस्याप्रतिषेधकतया तदुपविपयताया' विरोधिविपयतयोवा-
 दानासम्भवादिवाक्यव्ययारक्षकवादादनासाध्यकवादादहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तत्रान्या-
 न्यत्वमित्येव कल्पे निर्भर आदतः, एकमात्रदोषस्थले च तावमेव हेत्वाभासावमित्युक्तम्, एवञ्चैतन्निरासो
 विशेषनिरासत्त एवेति ।

सामान्यनिरुक्तिखण्डनम् ।

इदगुनरिहावधेयम्—सर्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविकिष्टसर्वादिस्वरथाधायन्यत्वस्यापसि
 छेदतत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवचय विवक्षणीयम्, तथा च
 तादनाधर्माणां नानात्वाद्यकिञ्चित्तादनाधर्मवचनं वा निविलतादनाधर्मवचनं वा विकल्प्याभ्यासिरसम्भवो
 वा प्रसङ्गनीय' । न च तादनानिरूपकतावच्छेदकत्वेन तादनाधर्माणांमनुगम', तस्यापि स्वरूपसम्बन्ध-
 विशेषात्मकतयाऽननुगतत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वात्तत्कवेऽपि वृत्तित्वस्यैव स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपवा-
 च्यवच्छिन्नभावानामानन्त्यात् प्रत्येकमिलितविकल्पावकाशात्, धर्मोत्पन्नानुगमःसम्भवस्योपपत्ति-
 तत्वाच्च, असंबन्धुर्ज्ञेयत्वापादकत्वं त्यज्यतमाद्यकतया अनुयोगिप्रतियोगिपिषया सकलप्रपञ्चप्रवेश-
 प्रसक्त्या भूयो, निवेदितमेव । यथा २-३ तस्यास्यवृत्तित्वात्साध्यव्यवृत्तित्वाभ्या
 दोषतायोर्ष' परामर्शव्यवृत्तेशारदायाम् । एवं निर्वर्द्धिविशिष्टे यद्विसाधने भूमो दुष्ट इति व्यवहारस्यो-
 तान्यतमत्वाद्यप्रतिषेधानुदशायामपि सङ्गवेनोक्तलक्षणसम्भवः, तत्र दुष्टपदस्यैतल्लक्षणवादिमते
 मद्दुग्भावेविकिष्टनिर्वर्द्धित्वाद्यच्छिन्नान्यतमवधर्कतया निर्वर्द्धिविशिष्टे यद्विसाधने इत्यस्यानन्वयप्र-
 सङ्गम् । न च निवर्द्धिविशिष्टविशेषकत्वद्वयानुमितिप्रयोजकत्वं तदर्थस्य च भूमेऽन्यवसम्भव
 इति वाच्यम्, अनुमितेरनाहार्यतया तादनानुमित्यप्रसिद्धेः । ननु किमेतावता,
 उत्तररूपत्व व्यावृत्तीयपिकत्वमेव, व्यवहारोपपिकत्वं स्वभ्यस्यैव ह्यादिति चेन्न, तस्यापि दुर्वचन्यात् ।
 यत्—अभावप्रयोजकप्रनान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वस्य दोषपदवृत्तिनिमित्ततां साध्यनिष्ठया

प्रकारतायास्तद्विरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्वाहव्यतिरिक्तविरोधतानिरूपितव्यतिरिक्तप्रकारतामिरूपकत्वस्य तादृशविरोधतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वाया धूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तद्वृत्तितुच्छम्, व्यवहारो ह्युपपाद्य इति तस्य को विषय इत्यत्र व्यवहर्तार एव साक्षिणः न च परिष्कर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परिष्कारानुसन्धानसमसमय एव व्यवहारः, तादृशपरिष्कारविकारात्पूर्वं तादृशव्यवहारलोपापत्तेः, धूमसाधने वह्निद्वेषद्वेषादिव्यतिरिक्तसाधनशन्देनोक्तस्य धूमेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति साधननीलम्, तदभावनुभवविरुद्धविषयकत्वस्य तादृशव्यवहारे कठिननापेक्षया वरं तस्यानुपपन्नतास्वीकार इति, यदाहुः रात्र्यतःपत्रिवेके उद्यमानाद्याः—अप्रामाणिके ह्यर्थे भूकवापदूकयोर्मूक एव श्रेयानिति। किञ्चात्रवदन्ति-वत्प्रमाप्रित्योत्पत्साधनादिव्यतिरिक्तार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनावश्यमास्फुन्दनीयः, तथाहि—तत्र विरोधविषयताप्रयुक्तत्वं यत्र पावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहितस्य ध्याप्यह्येववगाहितस्य भाववच्छेदनिवेशितम्, तस्य तत्रानिवेशे निर्वाहः पर्वतो वह्निमानियादाहुडासी-न घटादावतिश्यासिः स्यात्, नहिश्चयाव्यवहितोत्तरमपि तादृशवगाहिताद्व्यतिरिक्तोऽनाहार्यस्यानुपपत्तेः, परन्तु व्यधिकरणतया स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोग्यप्रज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधविषयताप्रयुक्तत्वं क्वापि तादृशवगाहितोभयाभावे नास्ति । न च व्यधिकरणयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तज्ञानसत्त्वेऽपि प्रतियोग्यतावच्छेदकान्तास्तं ज्ञानं कदापिदुस्वप्नेति वाच्यम्, यत्र आहार्यं वा ज्ञाननापायेन, अनाहार्यं वा आद्यं नेच्छादिघटितसामग्र्यसत्त्वदशायां शक्यमापादयितुम्, तत्सत्त्वदशायां त्विष्टापरिरेव, द्वितीयेऽपि चेत्पमेव, इच्छाविरहेऽपि शान्शादेशीयमहदतायामानुभविक्त्वात्, अत्यन्तासत्यवृत्तिभ्यापत् । अनुमितिरुत्तरावन्न तदानौ कथमनुपपद्यत इति चेत्, प्रत्युक्तमेतत्, अनुमितिरविविधशायादोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिरुपलक्षणासिद्धिरुत्तरावच्छेदकत्वात् । अन्तुपेत्य श्रेयम्, स्वप्नादीनाप्यमहदशायामनुमितेरपि सम्भवात्, जामतीव तत्राप्यनुमितोमीत्यनुभवसापेक्षैवानुमितिवे प्रमागन्तान्, उपवर्गिणैकसम्भूतत्वात्पण्डने । अथत्यज्जेदमुक्तम्, “प्रत्यक्षादीनापेक्षेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तु प्रज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते” इति मन्तुक्तया प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादनुमितिव्युत्पत्तायामप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न त्पत्तिरपि प्रतिबध्यते इत्येव वक्तव्यम् अनुमितेरपरिचरेव प्रतिबध्यते न तु प्रत्यक्षादीनां तु नापर्यक्तप्रमागन्तमेव । एवञ्च सति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावघटितकल्पान्तरैवत्यसम्भय एव पर्यवस्यति ।

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिवाद्यभावाधिकरणतया पूर्वज्ञानीयविरोधिविपर्ययिताया अपि विनिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्तध्यासिद्धिसदृशः सम्भवयेवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतयाः पूर्व शोषावगाहिज्ञानस्य सद्भावमात्रेण तद्रीयविपर्ययितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने भानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्जातीयव्यपत्तन्त्रेऽङ्गसत्त्वेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, अनाहापञ्जने निवर्द्धित्वविशिष्टे वीह्वैर्वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावजातीयमिव तदधिकरणताजातीयमपि प्रतिविरोधिविपर्ययितायाः प्रयोजकत्वस्य कल्पकत्वसत्त्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च भवतो रुचिरेव नियन्त्री धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदस्य भवतामनिष्टस्यैव प्रसङ्गः, अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य धार्म्यधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतैः अधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन नोक्तसदृशप्रहमकारः शक्यशास्त्रोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

अतु मा मूर्ध्ववर्द्धित्वविशिष्टे बद्धिसाधने भूमे तुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निवर्द्धिः पर्वतो पद्धिमाविन्द्यादिप्रयोजनस्वधार्म्यकतयैव निग्रहसम्भवात्, शाब्दमतेराहार्यत्वोपगमेऽपि तत्र बाधितार्थमिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकोऽमाधारण्यविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्ताद्रूपवावमेव दोषत्वमित्यस्तु; मैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न तावद्वर्गादृता शक्यं वक्तुम्, तस्मात्तस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं षोभयथापि तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वार्थसिद्धयेऽपि हेतुनिष्टसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसद्भावप्रसिद्धये उक्तोभयाभाववदितनिरुक्तादस्य दुष्टत्वव्यवहारो पारिभाषिकत्वप्रसङ्गत्वात्, हेतव्याप्तविभागे हि भवता भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्तननिर्ग्रहणपरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तनानां च तादृशां दुष्टत्वव्यवहारानापत्तेः । किञ्च साध्याभाववद्बुद्धितिसाधनादिकं न व्यभिचारः, अपि तु व्यभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्बुद्धितिसाधनादिकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणादप्यवस्थासाध्याभाववद्बुद्धितिसाधनादावतिश्यासिः, लक्षणाजुरोधेन लक्ष्यान्यथानयने तु मौढ्यमेव, प्रामाणिकत्वव्यवहारस्यैव लक्षणैरनुगम्यत्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्बुद्धित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिविधेयितं तद्, तदा तत्राभ्यासिरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताप्रहाविरोधित्वात् । किञ्च बाधादिरूपले कथं हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः; स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वावसम्भवेनेति तु नौक्षिणीयम्, तथाभूतानामसम्भवेनतायाः तद्व्यवहारेण तादृशदावसङ्गत्वात्तस्मात्, साध्याभाववद्बुद्धित्वव्यादिकं यथा साधने प्रतीयते तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्ततो मात्रयाऽपि बाधादिरूपले न्यूनाधिकभावे तथोक्तरिक्तम् दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपन्नताया अवश्योपेत्याच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमात्रस्य बाधादिरूपतोपगतो नौक्षिणी सुखति । न चैतदोपपरिनिर्दीपया साध्याभाववत्पक्षकत्वादेर्वाधादिरूपतोपेतामिति किञ्चिन्ते, तस्य साध्याभाववत्पक्षदिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन लक्ष्यतावात्स्यतात्वात् । किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्भवेऽप्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि यद्विमाद् द्रव्यादित्यत्र बद्धिसाधने द्रव्यं दुष्टमितिवद् यद्द्विसाधने भूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य भूमो सद्भावत्वात् । न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वावसम्भवेन शोषकतां प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वच्छेदेऽपि स्वकृत्यानिप्रसङ्गो वारण्यः; निमित्तार्थदानाभावात्तद्व्यवहारस्य कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्भवेऽपि यानिप्रकृतत्वात् । प्रकृतान्वयितावच्छेदकानिश्चयज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वात् सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानविषयप्रकृत-

प्रकारतायास्त्रिरूपितव्याप्तिप्रकारानिरूपितधूमगात्रवच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्दिष्टविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निसंस्कारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपितो या वह्नि-प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमगात्रवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजक-अभास्यवृत्तिविषयिनानिरूपकत्वताया धूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तद्विस्तृष्टम्, व्यवहारो ह्युपपाद्य इति तस्य को विषय इत्यत्र व्यवहर्तार एव साक्षिणः, न च परिष्कर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परिष्कारानुसन्धानसयसमय एव व्यवहारः, तादृशपरिष्काराविष्कारापूर्वं तादृशव्यवहारलोपावनेः, धूमसाधने वह्नितुष्टद्वयादिवच साधनशास्त्रेऽनेन तदस्थलेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति साधनजीनम्, तस्मा-दनुभवनिर्द्धारविषयकत्वस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं तस्यानुपपन्नतास्वीकार इति, यदाह-रामतत्प्रविषेके उद्यनाचार्याः—अप्रामाणिके ह्यर्थं मूकवाचदूकयोर्मूक एव श्रेयानिति । किञ्चात्रवदन्ति-कल्पमाधित्योक्तसाधनादिपदार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनावयवमास्फन्दनीयः, तथाहि—तत्र विरो-धिविषयताप्रयुक्तत्वं यत्रावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वसाध्य व्याप्यहेत्ववगाहित्वव्याप्यभावनत्वे निवेशितम्, तस्य तत्रानिवेशो निर्दिष्टः पर्यन्तो वह्निसान्निध्यादायुदासी-न घटादावतिव्याप्तिः स्यात्, नन्निश्चयाव्यवहितोत्तरमपि तादृशवगाहिताव्यवगाहितोऽनाहार्यस्यानुत्पत्तेः, परन्तु व्यधिकरणतया स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोपपन्नानिष्ठप्रतिव्यवतावच्छेदक-धर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं चापि तादृशवगाहितोत्तराभावे नास्ति । न चात्र व्यधिकरणयोरपि प्रयोऽप्यप्रयोजकभावः कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकाकान्तज्ञान-सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धनावच्छेदकाऽन्तं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत आहार्यं वा ज्ञानमापाद्येत, अनाहार्यं वा आद्यं नेच्छादिघटितसामग्र्यसत्त्वदशायां शक्यमायादयितुम्, तस्यैवदशायां त्विष्टावतिरेव, द्वितीयेऽपि चेत्प्रथमेव, इच्छाविरहेऽपि शाब्दादेर्वाधमहदनायामानुभवितावात्, अत्यन्तासाध्यपीति भ्यावान् । अनुमितिस्तावन्न तदानीं कथमप्युत्पद्यत इति चेत्, प्रयुक्तमेतत्, अनुमितिव्यविवक्षाया दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिस्थलेऽप्यतिसम्पादकत्वान् । अन्वयेऽपि चेदम्, स्वप्नादीं वाधमहदनायामनुमितेरपि सम्भवान्, आप्रतीच्य तत्राप्यनुमितोमीत्यनुभवस्यार्थवानुमितित्वे प्रमाणत्वान्, उपवर्णितेऽनेनैतत्सम्बन्धकत्वखण्डने । आपत्पक्षेऽदमुक्तम्, “प्रत्यक्षादीं वाधेन न ज्ञानं प्रतिवध्यते किन्तुपञ्चज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते” इति मण्डूक्या प्रत्यक्षादीं कृतत्वाऽनुमितावप्युत्पन्नानामप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न तूपत्तरपि प्रतिबन्धने इत्येव वक्तव्यम् अनुमितेरप्यतिरेव प्रतिवध्यते न तु प्रत्यक्षादीरिति तु तापर्यैकप्रमाणकमेव । एवञ्च सति प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावघटितकरानन्तरोत्पत्त्यसम्भवं एव पर्यत्रसम्भवं ।

किञ्च निर्बन्धिः पर्यन्तो वह्निसान्निध्यादिस्पर्शीयदोषसङ्ग्रहायावदन्तिकत्वानुसरणम्, न च तदनुमारेऽपि तत्राप्यस्य कस्यापि दोषस्य सङ्ग्रहसम्भवः । न च तत्र पर्यन्तावसामानाधिकरण्येन वह्न-भावादिमादशय पक्षतावच्छेदकवदकत्वे दोषासङ्ग्रहेऽपि पर्यन्तत्वावच्छेदेन तस्य पक्षतावच्छेदकवदकत्वे वह्निसम्पन्नत्वस्याप्रत्यासिद्धिसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्, वह्निसान् पर्वत इति विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्बन्धिमान् पर्यन्तो वह्निसान्निध्यानाहार्यं ज्ञानं नोत्पद्यते इति विरोधिविषयित्वस्य न निर्ब-न्धिविशिष्टे वह्निसान्निध्यावगाहित्वानावयवप्रयोजकत्वमपि त्विच्छादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्रीरिहस्ये-वेति भोज्याप्रयामिदिसङ्ग्रहोऽपि । ननु—यद्यप्यधिष्णभेदेनामानो न भिद्यते, तथा सत्यमावानामधि-ष्णभसमसङ्ख्यनया साधनानुसन्धानेनानिश्चयान्नास्तिविशेष न एषान्, तथाप्यधिकरणभेदेनाधिकरणता भिद्यते एव, तत्रैव च विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वं निवेदयाम्, तथा सति विरोधियज्ञानानन्तरोत्पत्तमाने

पक्षादौ साध्यादिवैमिष्टशावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां पूर्वज्ञानीयवितोषिविपरिधिताया अपि विजिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्तश्रयसिद्धिसङ्ग्रहः सम्भवत्येवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतायाः पूर्वं दोषावगाहित्वाद्येन सञ्ज्ञावमात्रेण तद्वैमिष्टविपरिधितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने ज्ञानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, वञ्जनीयव्यपत्तन्त्रेऽवल्लसत्वेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निवर्द्धित्वविशिष्टे बहिर्वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावजातीयमिव तदधिकरणताजातीयमपि प्रतिवितोषिविपरिधितायाः प्रयोजकत्वस्य क्वाप्यवल्लसत्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदान्युपगमेऽपि च भवतो रुचिरेव नियन्त्रिः धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रोऽप्येदस्य भवतान्विष्टस्यैव प्रसङ्गः, अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतेऽधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन नोक्तसङ्ग्रहप्रकारः शक्यसाङ्कोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु मा भूञ्जित्वेतिविशिष्टे बहिर्साधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निवर्द्धित्वेः पूर्वतो बहिर्साध्यादिप्रयोजकत्वपार्यकत्वयैव निम्नहसम्भवात्, शाब्दमतेराहार्यत्वोपगमेऽपि तत्र बाधिवार्थाभिधायकत्वयैव निम्नहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकोऽमाधारव्याविषयकत्वाऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावसन्नद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु, मैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न तावद्वर्गादन्ता शक्यं वक्तुम्, तस्मात्तस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन साहायिकत्वं धोमयथापि तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतिबन्धित्वरूपासाधारण्यसङ्ग्रहमात्रसिद्धये उक्तोभयाभाववद्विदितरुक्त्यादरस्य दुष्टत्वव्यवहारो पारिभाषिकत्वप्रसङ्गकत्वात्, हेत्वाभासविभागो हि भवतां भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्तननिर्वचनपरिचितानां पूर्वतनातामिदानीन्तनानां च तादृशां दुष्टत्वव्यवहारानापत्तेः । किञ्च साध्याभाववद्बृत्तिसाधनाविकं न व्यभिचारः, अपि तु स्वभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्बृत्तित्वादिकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणाक्षयत्वात्साध्याभाववद्बृत्तिसाधनाववतिष्पासिः, लक्षणाशुरोधेन लक्ष्यान्यथाभयने तु मौढ्यमेव, प्रामाणिकत्वव्यवहारस्यैव लक्षणैरनुगम्यात्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्बृत्तित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिविशेषितं तत्, तदा तत्राग्यासिरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताप्रहायिरोचित्यात् । किञ्च बाधादिस्थले कथं हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः, स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति नू नौषैरन्वयम्, तथाभूतानामसम्बन्धतायाः शब्दव्यवहारत्वात्कर्मकृदवैदित्वात्, साध्याभाववद्बृत्तित्वादिकं यथा साधने प्रतीत्य तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्ततो मात्रायाऽपि बाधादिस्थले न्यूनाधिकभावे तयोरेकतरिभ्यं दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपन्नताया भवत्योपेतत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमात्रस्य बाधादिरूपतोपगमो नैषिर्नो जुग्वति । न चैतद्रूपपरिनिहीर्षया साध्याभाववत्पक्षादिबाधादिरूपतोपपत्तामिति श्लिष्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन लक्ष्यतावस्थानत्वात् । किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि यद्विमान् द्रव्यादित्यत्र बहिर्साधने द्रव्यं दुष्टमितिवद् बहिर्साधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य धूमे सञ्ज्ञात्वात् । न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन दोषवत्तां प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्ववच्छेदेनैव स्वीकृत्यापिमसङ्गो वारण्यं, निमित्तस्यैवानादापत्तिद्वाराय कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य चातिप्रसक्तत्वात् । प्रकृतान्वयितावच्छेदकामिदस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वत्वं सम्बन्ध इत्यपि न स्तोभनम्, स्वज्ञानविषयप्रकृत-

प्रकारतायाश्चिह्नपितृव्यासिप्रकारतानिरूपितभूमत्वाद्यच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्बद्धिप्रविशितविशेषतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकस्य तादृशविशेषतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्यासिप्रकारतानिरूपितभूमत्वाद्यच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकव्यस्य च द्वयोरभावप्रयोगकस्यमायवृत्तिविषयितानिरूपकत्वताया भूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तद्वत्तितुच्छम्, व्यवहारोऽनुपपाद्य इति तस्य को नियम इत्यत्र व्यवहृता एव साक्षिणः, न च परिष्कर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परिष्कारानुसन्धानसमसमय एव व्यवहारः, तादृशपरिष्कारादिप्रकारपूर्वं तादृशव्यवहारलोपावचो, भूमसाधने वह्निद्वन्द्वव्यासिश्च साधनज्ञानेनोपस्थलेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति सार्वजनीनम्, तस्मादनुभवनिश्चयविषयकस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं तस्यानुपपन्नतास्तीकार इति, यदाहुः रा मतराविवेके उदयनाचार्या -अप्रामाणिके षष्ठे भूकशावदक्योर्मूक एव श्रेयानिति। किञ्चात्रवदन्ति कल्पमात्रि-शोकसाधनादिपदार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनावश्यमास्फन्दनीयः, तथाहि—तत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं यद्वापवच्छिन्नविशेषव्यवहितोत्तराणामितिसामान्यस्य पक्षे साध्यत्वगाहित्वसाध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वरूपभाववच्ये निवेदितम्, तस्य तत्रानिवेशो निर्बद्धिः पर्वतो वह्निमानित्यादावुदासीनघटत्वावतिष्ठासि स्यात्, नञ्निश्वस्यवहितोत्तरमपि तादृशवगाहिताद्वयशालिनोऽनाहार्यस्यानुत्पत्तेः, परन्तु अप्रतिक्षणतया स्थितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य इत्यन्तरोत्पन्नानिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं कापि तादृशवगाहितोभयाभावे नास्ति । न चात्र अप्रतिक्षणयोरपि प्रयोगप्रयोजकभाव कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तज्ञानसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत् आडार्यं वा ज्ञानमापायेत, अनाहार्यं वा भावं नेच्छादिघटितसामग्र्यसत्त्वदशाया शक्यमापाद्यितुम्, तत्सत्त्वदशाया त्विष्टापरिचयः, द्वितीयेऽपि चेत्थमेव, इच्छाधिरहेऽपि शाब्दादेर्बाधप्रहृशाधामानुभविकत्वात्, अल्पनासत्त्वतीति न्यायात् । अनुमितिसाधनं तदानीं कथमप्युत्पद्यते इति चेत्, प्रयुक्तमेतत्, अनुमितित्वविवक्षायां दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिरूपकेऽव्याप्तिसम्पादकत्वात् । अग्युपेत्य चेदम्, स्वप्नादी वाधप्रहृशाधामानुमितेरपि सम्भवात्, वाप्रतीव तत्राप्यनुमिनोमीदनुपपन्नसायस्यैवानुमितित्वे प्रमाणत्वात्, उपवर्णिमस्रैतस्यैवकृत्वत्तदने । अथल्यञ्चेदनुक्तम्, "प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिवप्यते किन्तु पक्षज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते" इति मनुक्त्या प्रत्यक्षादौ कृत्वादानुमिनावप्युपपन्नत्वामप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न तूपचिह्नपि प्रतिबन्धने इत्येव वक्तव्यम् अनुमितेरपरिचरेव प्रतिबन्धयते न तु प्रत्यक्षादिरिति तु शक्यं कप्रमाणकमेव । एवञ्च सति प्रतिवप्यप्रतिबन्धकभावघटितकल्पान्तरेऽप्यस्यैव एव पर्यवस्यति ।

किञ्च निर्बद्धिः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसङ्ग्रहाद्यावदन्तिककल्पानुसरणम्, न च तदनुसरणेऽपि तत्राप्यस्य कस्यापि दोषस्य सङ्ग्रहसम्भवं । न च तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरन्धेन वल्लभावादिमत्तरेव पक्षतावच्छेदकघटकत्वे शोयासङ्ग्रहेऽपि पर्वततावच्छेदेन तस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे वह्निमपर्वतस्याध्यासिद्धिसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्, वह्निमात् पर्वत इति विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्बद्धिमात् पर्वतो वह्निमानित्यानाहार्यं ज्ञानं नोत्पद्यते इति विरोधिविषयित्वस्य न निर्बद्धिः प्रतिनिष्ठे वह्निनिष्ठताग्रादिपानावप्रयोगकत्वमपि किञ्चादिपटिततासाहाय्यज्ञानसामानाधिकरन्धेन वेति शोयाध्यासिद्धिसङ्ग्रहोऽपि । ननु—यद्यप्यपि हार्यभेदेनाभावे न निश्चयते, तथा साधकाज्ञानाधि-
 बन्धनसमस्यतया साधनानवकाशेनाभिरिक्तमावनिश्चयेन न स्यात्, तथाप्यपि हार्यभेदेनाधिकरन्धेनाभिधाने एव, कथं च विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं निवेदयम्, तथा सति विरोधिज्ञानान्तरोपपन्नाने

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां पूर्वज्ञानीयविरोधिविपर्ययाया अपि विनिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्ताश्रयासिद्धिसद्वृद्धः सम्भवत्येवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतायाः पूर्वं दोषावगाहिकानस्य सद्भावात्प्रेग तद्वीयविपर्ययायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने मानाभावात्, अन्यभाष्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्ज्ञानीयव्यक्तान्तरेऽकृतत्वेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निवर्द्धित्वविशिष्टे वद्विषैशिष्ट्यावगाहित्वाभावज्ञातीयमिव तदधिकरणताज्ञातीयमपि प्रतिचिरोधिविपर्ययायाः प्रयोजकत्वस्य काप्यवल्लसत्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च भवती रुचिरेव नियन्त्री धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रेच्छेदस्य भवतामनिष्टस्यैव प्रसङ्गः, अधिकरणतापच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतेऽधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन नोक्तसद्वृद्धप्रकारः शक्यश्चादौऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु मा भूत्तद्विद्वित्वविशिष्टे वद्विसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निवर्द्धित्वः पूर्वतो वद्विमानित्यादिप्रयोजकस्यपार्थक्यतयैव निग्रहसम्भवात्, शब्दस्येतराहाय्यत्वोपगमेऽपि तत्र बाधितार्थामिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविपर्ययकनिश्चयत्वव्यापकोऽसाधारण्यविपर्ययकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभवाभावस्तद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु, सैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न तावदवाग्दशा शक्यं वक्तुम्, तस्मात्तस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं धोभयथापि तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च यद्रूपविशिष्टविपर्ययकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसद्भावात्प्रसिद्धये उक्तोभवाभावघटितनिरुक्त्यादरस्य दुष्टत्वव्यवहारो पारिभाषिकत्वप्रसङ्गकत्वात्, हेत्याभासविभागे हि भवता भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यधेदानीन्तननिर्वचनपरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तनानां च तादृशां दुष्टत्वव्यवहारानापत्तेः । किञ्च साध्याभाववद्दृष्टिसाधनसिद्धिं न श्वाभिचारः, अपि तु श्वाभिचारि, श्वाभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्दृष्टित्वादिकमेव, एवञ्च श्वाभिचारिणो दोषलक्षणलक्षणावसाध्याभाववद्दृष्टिसाधनादावतिष्पासिः, लक्षणानुसोधेन लक्ष्यान्यधानयने तु मौल्यमेव, प्रामाणिकत्वव्यवहारस्यैव लक्षणैरनुगम्यत्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्दृष्टित्वमेव श्वाभिचारो न तु श्वाभिचारिविशेषितं तत्, तदा तत्राभ्यासिरपि, तद्विपर्ययकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताप्रहाविरोधित्वात् । किञ्च बाधादिस्थले कथं हेतुदुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः, स्वज्ञानविपर्ययप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वावसम्बन्धेनेति तु नौच्छेदोपपत्तिः, तथासूत्रानामसम्बन्धतायाः शब्दस्येतराहाय्यत्वप्रकृतत्वेऽज्ञितत्वात्, साध्याभाववद्दृष्टित्वाविकं यथा साधने प्रतीत्य तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्त्वतो मात्रयाऽपि बाधादिरथले न्यूनाधिकभावे तपोरेकतरसिद्धिं दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपत्ताया अवश्योपेतत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमात्रस्य बाधादिरूपतोपगमो नौचिनीं युज्यति । न चैतदोपपरिनिर्णीया साध्याभाववत्पक्षवत्त्वादेर्वाधादिरूपतोपेतामिति श्लिष्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षदिरूपविशिष्टान्तरेऽघटितत्वेन लक्ष्यतायाव्यवत्त्वात् । किञ्च स्वज्ञानविपर्ययप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि वद्विमात्रं द्रव्यादिवन्न वद्विसाधने द्रव्यं दुष्टमितिवद् घटिनसाधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य धूमे सद्भावात् । न च स्वज्ञानविपर्ययप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वावसम्बन्धेन दोषवत्त्वां प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वच्छेदस्य स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो धारणीयः, निमित्तस्यैवानुपपत्तिद्वारस्य कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य स्यात्प्रसक्तत्वात् । प्रकृतान्वयित्वावच्छेदकामिन्नस्वज्ञानविपर्ययप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वं सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानविपर्ययप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्यैव तदन्यस्यापि दुष्टत्वभ्रमवहारान्वयितावच्छेदकत्वं किमिति न स्मादियत्रोक्तावादनस्य पर्यवसाने हेतुतावच्छेदकेऽन्वयितावच्छेदकाभेदविशेषस्य तदपरिहारत्वात्, प्रकृतान्वयिभावच्छेदकत्वस्य ज्ञानस्य चानुपरिचितावपि दुष्टत्वभ्रमवहाराच्च, न च संसर्गस्य पूर्वमुपस्थिति नाविक्षणीया, दुष्टत्वभ्रमवहारस्यापि तद्विषयत्वानियमात् । यत्र प्रमेयवती हेतुत्वं तत्र घटी दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्याप्यापत्तोरथ, अन्ययितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकाभेदात् । न चान्वयितावच्छेदकत्वात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकतावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मस्य सम्बन्धघटकता, पर्याप्तिर्निरस्तत्वात् । बहिमान् काञ्चनमयभूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वेन भूमौ दुष्ट इत्यस्वानापत्तेश्च, कथञ्चित्प्रकारान्तरानुसरणे च तस्य व्यवहारविषयताया वाधितत्वेनेवेति ।

किञ्च बह्व्यभावजलवद्बृत्तजलवद्भ्रमेऽतिव्याप्तिवाराण्य विशिष्टद्वयापत्तित्वं निवेदयते, एवं सति प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमापक्षस्य सध्यतिपक्षरूपत्वमस्ति न वा ? नेतीति न वाच्यम्, प्राचीनानां तथा व्यवहारदर्शनात्, व्यवहारश्च परिष्कर्तुंनिरनुगमनीयो न खन्यथयिनम्य इति त्जमेव, अथ व्यवहारोऽमी न युक्त दत्तनदननुगमेऽपि न क्षतिः, तर्हि लक्षणसत्त्वात्साध्याभ्यां व्यवहारसदस्तत्त्वयोर्निर्णयः, व्यवहारमदस्तत्त्वाभ्याञ्च लक्षणसदस्तत्त्वयोर्निर्णय इति परस्परश्रयः । न च - लोकोत्तरधीमतां व्यवहारो न लक्षणशानायतोऽपि तु स्वतन्त्रः, तद्व्यवहारानुगमकलक्षणप्रदाय-चस्तु मन्त्रमतीनां व्यवहार इति कान्योन्वाश्रय इति -वाच्यम्, प्रतिवादिनं प्रति स्वातन्त्र्योक्तयुक्ते, निमित्तस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्, अन्यथा व्यवहारस्याश्रयेयतापत्तेः । न च प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकतावच्छेदकधर्मत्वं दोष्यवहानिर्मित्तम्, अवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धके जलवद्भ्रमदावनिप्रसक्तेः, प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्चेत्तदापि बह्व्यभावजलवद्बृत्तजलवद्भ्रमेऽतिमसक्तेः, प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकप्रतिपत्तित्वमेववञ्चेत्तदाऽनुसम्भव एव बह्व्यभाववद्बृहद्दृष्ट्यादिज्ञाने निरवच्छिन्नहृदयप्रकारतातद्विश्रुतिविशेषतादीनां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तदाश्रयागं दोषयत्कानां प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वात् । अथ प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताविशिष्टान्यत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य-स्वावच्छेदाधान्यतरसम्बन्धेन, उक्तनिरवच्छिन्नविषयतानाञ्च स्वसमानाधिकरणप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-विषयतावच्छेदकत्वात् । नचैवमपि बह्व्यभावरूपेण यथा बहिर्मत्यस्यासि, तज्ज्ञानस्य बह्व्यभावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्रयात्वेन प्रतिबन्धकतया बह्व्यभाष्यनिष्ठविशेष्यताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताना-त्मकत्वात् तदनवच्छिन्नत्वाच्च तादृशविषयताविशिष्टान्यतयोक्तत्वात्स्य तदाश्रयघटितत्वादिनि वाच्यम्, स्वनिरुतिनात्वस्यापि मूर्त्तिसम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात् । ननु यथापि बह्व्यभावरत्वात् हृद् इति ज्ञानस्वाव-च्छिन्नधनियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्न बह्व्यभिनष्टमकारणनिरूपिताभावत्वावच्छिन्न विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकार-तानिरूपितहृदयव्यवच्छिन्नविषयताप्रातिनिश्रयात्वेन तापयान् प्रतिबन्धकत्वे बह्व्यविषयताया लक्षान्यतर-सम्बन्धेन तादृशविषयताविशिष्टत्वानाभासत्तदाश्रयघटितत्वाच्च बह्व्यभाववद्भ्रमेऽप्यासि, नचोत्तरुणेन प्रतिबन्धकत्वे वाच्यमपि बह्व्यभाववद्भ्रमदृश्येति वाच्यम्, बह्व्यभाववद्बृहद् इति ज्ञानस्यैवोक्त-रूपेण प्रतिबन्धकतया बह्व्यभाववद्भ्रमदृश्येन दोषयत्वात्, अत्रैवाभावे स्वरूपतो बह्व्यवश्यं प्रकारतासम्भ-वात्, अन्यथा मन्त्रव्यवहारघटितबह्व्यभावानुपरिविदत्तायां याधमहस्याप्रतिबन्धकतापत्तेः, तद्व्यपने-रिति तदुपनिषत्वेन भावीकित्याद् बह्व्यभिरूपेण तद्व्यभिप्रकारकज्ञानस्यापि स्वरूपतो बह्व्यवश्यं प्रकारकत्वाभावा-दिनि शेषे, तत्रवच्छेदकनिरुतिनात्वस्याप्यन्यतमकोटी प्रमेयत्वात्, उक्तश्रोत्रीयबह्व्यविषयताया प्रति-

बन्धकतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेद्याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वेन तादृशविषयता-
विशिष्टान्यत्वानाभावेन नात्यासिरिति चेत्, धूमाभाववद्वृत्तिर्बहिर्द्रव्यमितिविज्ञानविषये द्रव्यत्वविशिष्टे
धूमाभाववद्वृत्तिवद्भावनिष्पासेः, द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतया धूमाभाववद्वृ-
त्तिवनिष्ठप्रकारतानिरूपितवद्बहिर्द्रव्यविशेष्यतयाऽवच्छिन्ना या वद्विद्यावच्छिन्नविशेष्यता तद्वि-
रूपितत्वात् । न च विशिष्टान्तराघटितत्वमपि विवक्षणीयमुक्त्वात् न विशिष्टान्तरघटितमिति वाच्यम्,
विशिष्टान्तरादिघटितस्यापि कुतो न दोषत्वमिति जिज्ञासायां भवता तद्वावृत्तं दोषत्वप्रयोजकं
निर्वाच्यम्, एवञ्च तत्र विशिष्टान्तराघटितत्वं न निवेशनीयम्; तद्वावृत्तप्रयोजकनिर्णयात्पूर्वं
विशिष्टान्तरादिघटिते दोषत्वस्य सांशयिकत्वात्, एवञ्चान्योन्याभयोऽपि, तद्वावृत्तदोषत्वप्रयोजक-
निर्णये तस्यादोषत्वनिर्णयः, तस्यादोषत्वनिर्णये तु तद्वेदघटितस्य तद्वावृत्तदोषत्वप्रयोजकस्य निर्णय
इति । तद्विद्यं दोषत्वप्रवहणनिमित्तमपि यदा न निर्वक्तुं शक्यं तदा का कथा तद्वच्छेदेन प्रवर्तनीयानां
लक्षणानां निर्वक्तुमशक्यतायाः ।

नन्वेवं प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्प्रक्षयावृत्तदोषत्वप्रयोजकानवधा-
रणेऽस्तु कथञ्चित्साध्याचानव्यवहारखलात्तस्य सत्यतिपक्षरूपत्वमित्याद्यः पक्ष इति चेत्, विशिष्टद्रव्यघटि-
तत्वेन तस्याप्यासेर्दोषत्वापत्तेः । ननु सत्यतिपक्षघटकविशिष्टद्रव्यविषयताभिन्नविशिष्टद्रव्यविषयताशून्य-
प्रतीतिविषयत्वं विशिष्टद्रव्याघटितत्वप्रदायः, नचैवमपि विशिष्टान्तराघटितावरथापि लक्षणे निविष्टत्वे-
नोक्तसत्यतिपक्षस्य च विशिष्टान्तरघटिततयाऽप्यासिः, जलव्यापकवद्बन्धाभावसमानाधिकरणजलवान्
दृढइत्यस्येव जलव्यापकवद्बन्धाभावधिकरणनिरूपितवज्जलवान् दृढ इत्यस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्ट-
ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशनिरूपितवज्जलवद्द्रव्यविशिष्टस्य विशिष्टान्तरत्वात्, विशिष्टान्तर-
विषयतायामपि सत्यतिपक्षविषयताभेदोक्तौ तु मेघत्वविशिष्टतारासत्यतिपक्षोऽतिव्यासेः,
शुद्धसत्यतिपक्षस्य विशिष्टान्तरत्वेऽपि तदीयविषयतायां तदीयविषयताभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्,
सत्यतिपक्षविषयित्वाव्यापकविषयित्वाशून्यज्ञानीयसत्यतिपक्षविषयिताभेदस्य विशिष्टान्तरविषयितायां
बन्धत्वात्, मेघत्वविशिष्टसत्यतिपक्षविषयकज्ञानीयसत्यतिपक्षविषयितायां सत्यतिपक्षविषयित्वा-
व्यापकविषयिताशून्यशून्यसत्यतिपक्षज्ञानीयसत्यतिपक्षविषयिताभेदस्य सत्त्वाद्यागित्यासिः, अत्र मनःप्रत्यया-
भावे तु स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन साध्याभावानुमितिजनकताविशिष्टान्यत्वं
विशिष्टान्तरविषयितायां बन्धस्य, उक्तनिरूपितवज्जलवद्द्रव्यविषयिता तु जघकताविशिष्टैवेति चेत्,
पर्वतो धूमवान् बह्वेतित्यादौ सत्यतिपक्षाप्रसिद्धया तत्र व्यभिचारादावत्यासेः । न च शब्दैक्यस्या-
किञ्चिक्तरात्सत्यतिपक्षाप्रसिद्धिस्यले तद्विषयिताभिन्नं नोपादेयमिति वाच्यम्, अधानुगमा-
सम्भवेऽपि शब्दैक्येऽपि तद्व्यवहारस्यानुगतस्यैवोपलब्ध्या शब्दैक्यस्याकिञ्चिक्तरत्वेऽपि किञ्चिक्तरात्,
कथमन्यथा भूमव्यभिचारिवद्विज्ञान् धूमवान् बह्वेतित्यादौ व्यभिचारपदितवायादौ विशिष्टान्तर-
घटिते महता प्रबन्धेनाव्याप्युपपादनत्वारिहातौ सङ्घट्टेयाताम्, तत्र विशिष्टान्तराघटितत्वाविशेष्यत्वे
सुरलसरणित्वात्, तस्माच्छब्दतोऽनुगतस्यापि व्यवहारस्यानुतोषनं विधेयमेव । न चास्येवं सति
प्रतिहेतुविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वव्यविषयतानिरूपितेत्यादिप्रमेण वैज्ञानिक-
सत्यतिपक्षविषयिताभेदनिवेश इति वाच्यम्, यादृशस्थलविषये सत्यतिपक्षभ्रमोऽपि नास्ति तत्रागतेः,
अप्यासिसङ्घट्टेऽपि लक्षणासिद्धिरेव । एतेन विशिष्टद्रव्याघटितत्वमनिवेश्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्य-
तिपक्षविषयत्ववच्छिन्नत्वोभयाभाववाच्यमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्, वस्तुननु प्रकृतहेतुनिष्ठ-
साध्यव्यापकीभूतानावप्रतियोगीवरुपासाधारण्यस्यपि सत्प्रदायाःसाधारण्यविषयितानवच्छिन्नत्व-

घटितप्रतिपाभाव एव वक्तव्य इत्यपि नास्तुङ्गनीयम्, यत्रासाधारण्यभ्रमस्याप्यप्रतिद्विस्तत्राप्यव्याप्तेश्च । प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावात्कालीनप्रतिहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तेश्च, तद्विश्रये प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षनिश्रये चैकस्या एव प्रतिबन्धकनाया सरवात्स्याश्च सम्प्रतिपक्षविषयावावच्छिन्नात् ।

किञ्च विशिष्टद्रव्यावहितत्वमिदं यद्द्रवावच्छिन्नविषयताव्यापकविषयताशून्ययद्द्रवावच्छिन्नविषयताशालिनिश्रयविशिष्टयद्द्रवावच्छिन्नविषयताव्यापकविषयताशून्ययद्द्रवावच्छिन्नविषयताशालिनिश्रयप्रकृतानुमितित्वस्यापकप्रतिबन्धतामिरूपिनप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्द्रवावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्द्रवावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयत्वम्, जातिमद्वाद् बहून्भाववानितिनिश्रयविशिष्टस्य जलवान् इदं इति निश्रयस्य जलवान् बहून्भाववानितिनिश्रयविशिष्टस्य जातिमाजलवानितिनिश्रयस्य चाप्रतिबन्धकत्वेन तयोर्वारिणायाथापकविषयताशून्यत्वोक्तिः, अधिकं त्वन्यत्रानुसन्धेयम्, किन्त्वत्र सर्वत्र यद्द्रवपदेन बहुत्वभाववद्द्रवत्ववैकल्यापोदानसम्भवेन तद्द्रवावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्द्रवावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य बहून्भाववद्द्रवादिप्रतीताभाववेनासम्भववाणाय विशिष्टद्रवविषयतायां प्रकृतानुमितित्वप्रकृतानुमितिरिक्तवृत्तित्वमपि प्रवेष्टव्यम्, परस्परस्वावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानीयत्वं वा निवेदनीयम्, परस्परत्वस्य दुर्बलत्वेन तद्विवेकश्याली पुनरत्रमेया, तथाहि— प्रकृतानुमितित्वस्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितयतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं लक्षणम्, वैशिष्ट्यं तु स्वनिष्ठो यः किञ्चिद्द्रवावच्छिन्नविषयत्वान्यापकविषयताशून्यकिञ्चिद्द्रवावच्छिन्नविषयताशालिनिश्रयत्वव्यापकत्वरूपोऽभावस्वप्रतियोगितानिरूपितपरमरीयावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्स्वाभाववत्प्रतीतिविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वान्याम् अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धस्तु स्वनिष्ठो य किञ्चिद्द्रवावच्छिन्नविषयत्वान्यापकविषयताशून्यकिञ्चिद्द्रवावच्छिन्नविषयताशून्यकिञ्चिद्द्रवावच्छिन्नविषयताशालिनिश्रयविशिष्टताशालिनिश्रयत्वव्यापकत्वरूपोऽभावस्तदीयप्रतियोगितानिरूपितपरमरीयनिश्रयनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टविषयतारूप, अत्रोभयत्र किञ्चिद्द्रवावच्छिन्नविषयताशून्यत्वेन परस्परावच्छिन्नविषयताशून्यत्वमुक्तम् विषयतायामवच्छेदकतावैशिष्ट्यमनु स्वविशिष्टरूपावच्छिन्नत्वस्वविशिष्टरूपावच्छिन्नविषयतासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, एवं हि द्वितीयनिश्रयनिष्ठावच्छेदकता । अथां वैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वं— स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्विशिष्टमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकत्ववर्गभूताधिकरणनिष्ठपरमरीयावच्छेदकतानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वं— स्वनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वमितिनिश्रयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वं— स्वनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेति सम्बन्धवदुपेन । अत्रच्छेदकतावेत्ता य स्वनिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वं— स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्विशिष्टमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकत्ववर्गभूताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वव्योभयसम्बन्धेनेति । परम्वेवं गणनाभाववद्भाववत्कालीनपक्षे गणनात्, एवं भीलत्ववदिष्टादिपक्षेप्यभाववत्तादघटनीलत्वाभावावच्छिन्नादादावतिपदाति ; तत्र विशिष्टद्रवविषयतायां प्रतिबन्धकतानिरिक्तवृत्तिवाभावात्, परस्परस्वावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञा-

नीयत्वाभावाच्च । न च यद्वाच्यं चिद्विषयविधायकत्वात् तद्व्यवहारविषयितामेव निवेद्य
 इति वक्तव्यम्, गानाभाववद्भाववत्कालीनघटोऽभावाभाववानित्यादावभाववत्तादृशघटादेर्नोपपत्त्या लक्ष्य-
 त्वेन तत्राप्याप्यापत्तेः । न च शब्दवैयर्थ्यमकिञ्चिन्निरुक्तिरिति यत्र तस्य लक्ष्यं तत्र तद्विषयितामेव नि-
 विवेचनीया इति साम्प्रतम्, दूषोत्तरत्वात् । यदि तु परस्परस्वावच्छिन्नविषयिताभ्युपन्यवमुपेक्षोक्त्या
 प्राप्तस्यासम्भवस्य भङ्गाय केनचित्प्रकारान्तरेण परिष्कृत्यते, तदाऽभावो गगनावधानाधेयत्वात्तद्विषयिता-
 धारण्येऽप्याप्तिः, तद्वदकस्यापक्ये हेतुमापक्षप्रवेसौ न तद्विषये तादृशविशिष्टद्वयविषयिताभ्युपन्यवत्वाभावात् ।
 विशिष्टद्वयविषयितायामसाधारण्यविषयिताभिन्नत्वनिवेदो तु सत्यतिपक्षविषयिताभिन्नत्वनिवेदावदूष-
 णम् । एवं यत्राप्येदं कथं दर्शनविधया प्रतिबन्धकं विशिष्टद्वयस्य समूहात्म्यनिव प्रत्येकं ज्ञानद्वय-
 मपि न जातमिति सम्भाव्यते, तत्राप्याप्तिसम्भावनापि दोष एव ।

एवं प्रमेयनविशिष्टद्वयविचारदेरलक्ष्यतां स्वीकृत्य विशिष्टांतराघटितत्वं निवेदयते,
 धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादीं व्यभिचारघटितवाधादेरपि व्यभिचाराद्यात्मकविशि-
 ष्टान्तरघटितत्वेन तत्राप्याप्तिसारण्यं तु स्वावच्छिन्नानिरूपितसत्किञ्चिद्विशिष्टविषयित्वावच्छेद्यत्वा-
 भावव्यतिरिक्तकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यत्त्वं तद्वाच्यमनुमितिप्रतिबन्धकता
 घटिनरूपे विवक्ष्यते, तथासति व्यभिचारघटितवाधत्वावच्छिन्नानिरूपितव्यभिचारविषयितावच्छेद्य-
 ताभावयतो तादृशवाधमठनिष्ठानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकत्वोदोषः । न च सर्वं गगनवद्विषय-
 गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नानिरूपितगगनाभाववत्तादृशविषयित्वावच्छेद्य प्रतिबन्धकतायामेव गगना-
 भाववद्वदत्वावच्छिन्नविषयिताऽवच्छेदिवैयर्थ्याप्तिरिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नानिरूपितविषयितायां
 स्वावच्छिन्नविषयित्वाप्यापक्यविषयिताभ्युपन्यानीयावस्थे विवक्षणीयत्वात्, एवञ्च तादृशज्ञानीय-
 विषयिता सार्धकदेशविषयितेति तदनवच्छिन्नत्वमिति वाधप्रतिबन्धकतायामित्यदोषः । न च
 जानिमद्रूपभाववद्दृश्यावच्छिन्नविषयित्वाध्यापक्यविषयिताभ्युपन्यानीयतादृशदृश्यावच्छिन्नानिरूपितव-
 द्द्वयभाववद्दृश्यावच्छिन्नविषयितायामान्यान्यवच्छेद्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव जानिमद्रूपभाववद्दृ-
 श्यावच्छिन्नविषयितायामिति तत्रानिष्ठाप्तिः, नहि आतिमान् बह्व्यभाववानितिज्ञानीयवह्व्यभाव-
 वद्दृश्यावच्छिन्नविषयितायां जानिमान् बह्व्यभाववान् हृद्दृति ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं
 वर्तन इति वाच्यम्, यद्वाच्यं चिद्विषयित्वाध्यापक्यविषयिताभ्युपन्यानीयतावच्छेद्यविषयितायां स्वावच्छिन्नानिरूपि-
 तविषयितायां वक्तव्यत्वात्, एवं सति बह्व्यभाववद्दृश्यावच्छिन्नविषयित्वाध्यापक्यविषयिताभ्युपन्यानी-
 या बह्व्यभाववद्दृश्यावच्छिन्ना विषयिता जानिमान् बह्व्यभाववानितिज्ञानव्यापृत्तैव, तात्प्रामाण्यवच्छे-
 द्यायामेव सन्धप्रतिबन्धकतायां जानिमद्रूपभाववद्दृश्यावच्छिन्नविषयितायां भवच्छेदकत्वमिति
 नाभिव्याप्तिरिति वदन्ति । अग्रेऽं वक्तव्यम्, तादृशवच्छेद्यत्वाभावो विदोषाभावो वा विवक्षित-
 सामान्याभावो वा, नाद्यः, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादात्मनिष्ठातिनाद्वस्थत्वात्, तादृशवच्छिन्नानिरूपि-
 तव्यभिचारीर्धकदेशविषयित्वावच्छेद्यत्वस्य तत्रानुमितिप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । न द्वितीयः, तस्य
 सत्त्ववच्छेदखण्डनसारादायां भूयो निरस्तत्वात् । एतेन—अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वघटितान्तरघटितरूपे
 विशिष्टांतरविषयित्वाध्यापक्यविषयिताध्यापक्यसाप्यावगाहित्वाद्युभयाभावप्रयोजकताभावाधिकरणताक-
 मेव विशिष्टांतराघटितत्वं वक्तव्यम्, यदकिञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयिताध्यापक्यसावच्छिन्नप्रयोग्यत्वं
 तत्रप्रयोग्यतायर्थः, व्यभिचारघटितवाधादिस्थले च पुद्गलव्यभिचारविषयिताध्यापक्य तादृश रूपम्, एवञ्च
 तद्वद्व्यभिचारीर्धकदेशविषयितायां वाधविषयितायां वाधविषयितायां वाधविषयितायां वाधविषयितायां वाधविषयितायां
 विद्वत्ताप्रयोजकत्वेऽपि नाप्यातिनाद्वस्थत्वात् । तर्ह्यं गगनवद्विज्ञानं सति गगनाभाववद्वदत्तादिनि-

ध्यानां गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेषतयास्तानिधयत्वेनातुगत रूपेणैव प्रति-
 बन्धकतया गगनाभाववद्वट्यावच्छिन्नविपयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजिकायां पक्षे साध्यव-
 त्तवगाहिल्याभावाधिकरणतायां गगनाभाववत्पटादिरूरुविसिष्टान्तरविपयिताः स्वव्यापकगगनाभावत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेषतयात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतायाः सत्त्वात्स्वपदेन
 गगनाभाववद्वट्यादेर्धुंमशक्यत्वाद्यथासिवावगाय तु विसिष्टान्तरविपयितायां स्वावच्छिन्नविशेषित्वात्त्वा-
 पकविपयिताशून्यज्ञानीयश्चमुपादेयमधिकं त्वन्यत्रानुसन्धेयमिति परास्तम् । अत्र यदि स्वावच्छिन्नाविप-
 यकप्रतीतिविपयतावच्छेदकत्वसमानाधिकरणावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकविपयतानिष्ठा-
 वच्छेदकतानिरूपकवृत्तिवनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकता-
 निरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्द्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यता नास्तीति-
 धीसिद्धः सामान्याभावो विवक्षितस्तदा स्मृत्यन्यत्रखण्डनसञ्चारः, यदि तु विशेषभावः,
 तदा मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविपयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजकहेतुधर्मिण्याप्यव-
 गाहिल्याभावाधिकरणतायां तादृशव्यभिचारत्वावच्छिन्नाविपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदकवाचात्त्वावच्छिन्न-
 विपयितावस्थापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेनातिव्याप्तित्वात्सत्त्वम् ।

एतेन ज्ञानिमात्रं वह्नरभाववानित्यादिज्ञानस्यापि वह्नयभाववद्ब्रह्मत्वाद्यवच्छिन्नविपयकत्वात्
 ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकरत्वात्सम्भवोऽपि समर्थितः । न च ब्रह्मत्वावच्छिन्नविपयितात्वं
 यद्द्रूपविशिष्टविपयकत्वसमाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्द्रूपावच्छिन्नविपयित्वशून्यद्रूपवि-
 शिष्टविपयकनिश्चयसं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकनामतिरिक्तवृत्ति तद्द्रूपत्वमं विवक्षणीयम्, वह्नयभावव-
 ज्ञानित्वात्त्वावच्छिन्नविपयितात्वं वह्नरभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविपयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकमिति तदवच्छिन्नविपयिताशून्यमेव ज्ञानं ब्राह्मणिति वार्यम्, ज्ञानविशेषवृत्तित्वविशिष्टवह्नय-
 भाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविपयित्वाभावस्यापि वह्नरभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविपयितासमानाधिकरणत्वात्
 ध्याप्यसम्भवात् । एवं तज्ज्ञानवृत्तिवविशिष्टवह्नरभाववज्ज्ञानित्वात्त्वावच्छिन्नविपयित्वशून्यत्वरूप जातिमात्रं
 वह्नरभावनानितिज्ञानेऽपि सरेन तस्य चाप्रतिबन्धकत्वेनाप्यसम्भवात् । यदि तु यद्द्रूपावच्छिन्नविपयि-
 तावद्द्रूपत्वमिति, किञ्चिद्द्रूपावच्छिन्नविपयिता नास्तीतिप्रतीतिसिद्धः किञ्चिद्द्रूपनिष्ठावच्छेदकतामिशावच्छिन्न
 सान्निध्यवच्छेदकतामिशावच्छेदकत्वानिरूपकतादशावच्छेदकतानिरूपकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतामि-
 शविपयितावनिष्ठावच्छेदकतामिशावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकोऽभावरत्वीधमप्रतियोगिविपयिता वा-
 स्तीति प्रतीतिसिद्धाभावं तद्व्यतिरेकोरादाय तत्रिष्ठावच्छेदकतामिशा सती यद्द्रूपावच्छिन्नविपयि-
 तानिष्ठावच्छेदकतामिशा तादृशनिश्चयत्वनिष्ठावच्छेदकतामिशा यावच्छेदकता तद्विनिरूपकत्वादिरीत्या नि-
 श्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनि-
 ष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः प्रतिबन्धकतायां निवेदयते तदापि
 स्मृत्यन्यत्रखण्डनोपरीत्या तत्तद्वच्छेदकतानिरूपकेऽपि तत्तद्वच्छेदकतानिरूपकत्वाभावः सम्पाद्य इत्य-
 सम्भवः, ह्रदो ज्ञाप्यभाववानित्यादी जातिमद्ब्रह्मदेश्यासिद्धि, ज्ञानिमात्रं जातिमानित्यप्रतिबन्धकीभूतज्ञा-
 नाधारणात्, जातिमज्ज्ञानित्वात्स्य जातिमथानतिरिक्ततया तदवच्छिन्नविपयित्ववस्थापकत्वाद्यनुप-
 पत्तेः । यदि तु यद्द्रूपावच्छिन्नविपयितामिम्यादेर्धुंमद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविपयि-
 तात्वं पादसमुदायवृत्तिसमुदायत्वानुच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकताकविपयित्वस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिकोऽर्थ उच्यते, तदापि समुदायवत्त्वधीशोपविपयत्व-
 रतया तत्त्वानुच्छिन्नविपयित्वमभाववद्ब्रह्मत्वगतसमुदायत्वावच्छिन्नादिपटितविपयत्वाभावस्य

बह्व्यभाववद्बद्धवगतसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविपयिनासमानाधिकरणत्वा-
दसम्भवः, एवं तद्व्यवृत्तिव्यवशिष्टबह्व्यभाववद्जातिमत्त्वगतसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिका-
वच्छेदकताकविपयित्वाभावस्य बह्व्यभाववद्जातिमत्त्वावच्छिन्नविपयताकज्ञाने सत्तयाऽप्यसम्भवः ।
अत्रापीतरवारकप्रकारानुसरणे चोक्तरीत्यैवासम्भवः, अन्यथा त्वनवस्थेति । एतच्च विशिष्टान्तरावदितत्व-
व्यवशिष्टद्वयावदितत्वयोरेषु कौत्सीयाऽन्यथाकीभूतविपयिताऽन्यत्वनिवेशयावदयकत्वेन तत्रापि सर्वं
समानमिति । एवं तत्र तत्र प्रविष्टानतिरिक्तवृत्तित्वादावपि समानोऽयं चर्च इति । एवं च इदत्वादेर-
भावरूपतोपगन्तृसांगतदृष्ट्याऽभावत्वेन इदत्वावगाहिनि बह्व्यभाववानभाववानितिज्ञाने बह्व्यभाववद्बद्ध-
त्वावच्छिन्नविपयत्वस्य सद्भावेनान्यापकीभूतविपयिताऽन्यत्वस्यापि च तत्र सत्येनासम्भवः प्रसजनीयः,
सर्वांशे प्रमात्वादिविषयायां तु पूर्वोचितं तत्त्वखण्डनमवसागणीयम् । एवमत्र न्यापकतादेरपि प्रविष्टस्य
दुर्ग्रहत्वमनुमानखण्डनोक्तरीत्याऽनुसन्धेयम् । प्रतिबध्यप्रतिबध्यकभावस्याप्रामाणिकत्वनियन्त्रनस्यसम्भवः
प्रागुक्त एव । एवं तद्व्यवधानं दोषत्वमित्यप्रापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिरन्वयतमत्त्वप्रतिफलवद्ब्र-
ह्म्या, एकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थलीयानां यावतां दोषाणामेकौत्सेरवस्थादत्तव्यत्वान्, अन्यथा
ऽनुमितिपदस्थानुमितितत्कारणज्ञानोभयपरत्वोक्तिः समुद्दालम्बनानुमितिपरत्वोक्तिर्वोम्भतकृत्यतामाल-
भ्येत । दोषनिश्चयेऽनाहार्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दिताव्यवधानिवेशनिबन्ध-
नाश्च दोषाः स्मृत्यन्यत्वखण्डनोक्तप्रणाल्यैवानुसन्धेयाः ।

ननु तथापि सरलया सरथ्या निष्कृष्टलक्षणेषु को दोष इत्युत्पत्तामितिचेत्सर्वं एव, अन्यथा
निष्कृष्टलक्षणेषु दोष इति ससम्भ्या सम्बन्धभगानानुपपत्तेः, तस्यालीकत्वेऽसत्त्वस्याप्यपत्तेः, सद्बहुपरागा
सम्भवाच्च, सत्त्वे चास्मदभीष्टसिद्धेः, सत्त्वासात्वार्थ्यां सन्दिग्धत्वेऽपि दोषसंशये लक्षणत्यानुपपत्तिरेव ।
न च लक्षणनिष्ठाविपयतानिरूपितदोषनिष्ठाविपयताशास्त्रिज्ञानजननेऽनुयोगः, विपययोः सम्बन्धाभावे
विपयितयोर्निरूप्यनिरूपकभावानुपपत्तेः । ननु तादृशीविषयः संसर्गोऽपि सन्नवे किन्तु नासीं दोष-
लक्षणयोः, अपि त्वन्यत्रैव प्रसिद्धः, न चैवं तस्य संसर्गस्यापि संसर्गं ज्ञानविपयताऽऽसादनीयेति
दोषप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगित्वस्य लक्षणेषु भाने तस्य लक्षणेषु सत्त्वासत्त्वादिनोक्तविकल्पदोषप्रसर
इति वाच्यम्, सम्बन्धसम्बन्धाप्रदेशेऽपि विशिष्टबुद्धेः सम्भवादिदिति चेत्, सम्बन्धो हि किञ्चित्प्रतियोगिकः
किञ्चिदनुयोगिक एव चानुभूयत इति सार्वजनीनम्, तथा च कथं न प्रतियोगित्वानुयोगित्वयो-
र्विशिष्टधीविपयतेति । न च भूतेषु घटस्य संयोग इत्यादिबुद्धौ प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्भानेऽपि संयो-
गादेः संसर्गतया भानस्यले न तयोर्भानम्, नहि संयोगेन घटादिप्रकारिका धीरवगाहते ते इति वाच्यम्,
संसर्गतया भासमानस्य सम्बन्धो न भासते इत्यस्य परिभाषामाश्रयात्, नहीदं सर्वलोकसाक्षिकम्,
तार्किकविशेषानुभवस्तु श्युत्परथनुसारित्वात् वस्तुव्यवस्थापनायादराहः । अन्यथा घटादीं विशेषगता-
दिकमपि न भायात्, न वा भवेत्, तस्य संसर्गापप्रतियोगित्वादिरूपत्वात्, अनतिरिक्त-
पदास्यै मानाभावात्, प्रकारतात्वादेः सम्बन्धविपयतानिरूपितप्रतियोगित्वविपयतानिरूपितविपय-
तात्वादिरूपतापक्षेऽपि प्रतियोगित्वाविभागे भुवमेव । नो चेत् 'संयोगो न रूपप्रतियोगिकः' 'संयोगो
न प्रतियोगिततयाऽनुयोगितया वा रूपविशिष्टः' 'एवं न प्रतियोगितया संयोगविशिष्टः'मित्यादिधी-
दशायावपि संयोगेन रूपादिप्रकारकबुद्धेरनुभवविद्वह्या आपत्तेः । तस्माद्दोषसम्बन्धानुयोगित्वस्य लक्ष-
णेषु भाने तस्य सत्त्वासत्त्वादिदिकल्पः सावकाश एवेति । तदेतत्सर्वं सामान्यलक्षणखण्डनं नध्यरि-
कृतहेत्वाभासविशेषलक्षणसाधारणमेवेति तत्र तत्रप्रतिदेश्यतइति शिवम् ।

हेत्वाभाससमाभासबुभुभुं कृते कृतः । सामान्यलक्षणानेपसंक्षेपोऽयं विजृम्भताम् ॥
इति खण्डनशास्त्रायां सामान्यनिरुक्तिखण्डनम् ।

एव, हेत्वाभासान्तराणामपि हासिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्, व्याप्तिं पक्षधर्मतां तत्र-
मिति वा न विद्वन्धतां हेतुदोषत्वात्सम्भवात् ।

हेत्वाभासपञ्चविध्योपपादनम् ।

नेदमीदृशम्, तथाहि—केचिदोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिर्विरहात्मानः,

किमा कृतमाक्षेपमुपपादयति तथाहीत्यादिना । व्याप्तीत्यादि । प्रकृतस्याप्यव्याप्तिप्रकृत-
पक्षधर्मताप्रकारप्रमितेर्विशेषतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः । ज्ञादमानस्यैव
स्वरूपसतोऽपि प्रतिबन्धकस्य हेत्वाभासत्वे न काचित्प्रतिरिति प्राचानामाशयः । नहि ज्ञानार्भमेव तल्ल-
क्षणमिति राजामाशयः । आत्ममनोयोगाभावकामिनीजिज्ञासासिध्यादेरपि हेत्वाभासत्वव्यवहारस्तु नैवमा-
पद्यते, हेत्वाभासलक्षणानुगमासम्भवे वक्ष्यमाणनीत्या व्याप्तिपक्षधर्मताविरहादेरसिद्ध्यात्मकत्वात्सम्भवे
च तादृशप्रमितिविरहस्यैवान्यत्र च हेत्वाभासत्वव्यवहारविषयस्यान्यतमत्वेन हेत्वाभाससामान्यलक्षणे
निषेधानीकत्वात् । इत्थं च सिद्धेहेत्वाभासात् प्राचामित्यनुपदं व्यक्तीनविद्यति । वस्तुगत्याऽप्यप्ये-
धधर्मं वा व्याप्यत्वेन पक्षधर्मत्वेन वा निश्चितेऽव्याप्तिविरागण प्रमितिसंस्थाने निश्चयो मोक्षः । सद्धेतो-
स्तादृशप्रमितिविषयत्वदशायात्मसिद्धत्वं सिद्धमेव, एवञ्च कालविशेषपुरुषविशेषान्त्यन्त्रितरवमसिद्धेराप-
न्नमित्यप्ययम् । अन्यदुपरिष्ठाद्द्रव्यते । हेत्वाभासेति । हेतुत्वाभासा इति व्युत्पत्त्या दोषपरम् । अस्ति-
द्धप्रवेश = अस्तिद्धिप्रवेश । ननु कोऽयमसिद्धिप्रवेश, अस्तिद्धिरूपात्वं वा, अस्तिद्धिव्याप्यत्वं वा, नाथ,
साध्याभावयत्वात्सादिरूपयाभादेरकासिद्धयनानकत्वात्, न द्वितीय, इत्यापत्तेः, बाधाविरहलोऽसिद्धेरा
वदयकत्वात्, गन्धप्रागभाशवच्छिन्नो घटो गन्धवान् शूथिनैवावदित्यादावपि कालिकव्याप्यप्रमितेः
सुखात् तद्देशकालावच्छिन्नसाध्यानुमितिं प्रति च साधने तद्देशकालावच्छेदेनैव साध्यसामानाधिकर-
ण्यमस्त्व हेतुत्वात्, विरोधिवरामर्शं दशायां सद्धेतोरपि सध्यनिपक्षत्वव्यवहारेऽपि तस्य दुःप्रज्ञाभावात्,
माध्याभासव्याप्यव्यवस्थाभावादित्यादावह्य व्याप्तिमिति । वाकार समुच्चये । न विरुध्यतामिति ।
ननुसमासमित्यतान्न प्रामाणिकीतिभावः । विरुद्धत्वमभावव्याप्यत्वम् । अत्र द्वितीयान्ताधंस्य व्याप्या
दिप्रतियोगिकवस्यान्यत्र । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमित्यभावशान्दत्वाभिधानस्यैव प्रकृते उचितत्वेऽपि
तद्देशतायै व्याप्तिपक्षधर्मताऽन्यत्रव्याप्यात्वाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । प्रमित्यभावस्य विषयानावप्रयो-
ग्यत्वात् । तथा चासिद्धे सार्वत्रिकत्वे तैवैका हेत्वाभासोऽस्तु, तात्पर्यं तु पञ्चधर्मवैवतमसिद्धिर्वाति भावः ।

नेदमीदृशमिति । अस्तिद्धिरेव हेत्वाभास-
स्यादिति स्वधर्मिरेतं न युक्तमित्यर्थः । अस्तिद्धे
व्योक्तत्वेऽपि तदुद्भाषनेन वादिनिवृत्तिविजयी विपरीतकोटिसाधकहेतौ प्रामाण्यग्रहविषयतद्वा
तत्प्रतिबन्धधर्म पथा, तथा लिङ्गविधया तज्ज्ञापकतया तदुपजीव्यस्य व्यभिचारादेः साक्षादनुमिति-
प्रतिबन्धकस्य सत्यप्रतिबन्धकदेशोद्भाषनेनार्थमि पञ्चानामेव हेत्वाभासात् युक्तमिति भावः । एतदेव
विनादयथाह तथाहीति । केचित् = अस्तिद्धिसिद्ध्या व्यभिचाराद्युपजीयका । अप्राप्तुमिति-
कारणविरहव्यवस्था तत्प्रयोजकतया, अनुमितिप्रतिबन्धकतया च दोषानां विनाशप्रमिते-
राभिप्रेत्यकरणम्, एवञ्च सति व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितेरेव प्रतीयमाणव्याप्तिपक्षधर्मत्वोपादेः कारणताया
'विनिश्चे' कारणतामाहकमानेन निरोधेऽपि कारणता गृह्यते' इतिन्यायेनानुमन्तव्यतया व्याप्तिपक्ष-
धर्मताप्रमितिर्विरहस्यैव तद्विषयविरहस्याप्यसिद्धिरप्यवमीचिन्त्यार्जितमिति 'तात्प्रमितिर्विरहे'त्यय-
त्न्यदस्य भाग्यनिः । न च प्रमितिविरहं प्रति विषयविरहस्य धर्मोक्तत्वात्तर्थासिद्धित्वमुच्यते,

केचित्तु व्याख्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः, प्रतिबन्धकतयाऽनुमित्युत्पत्तिं निरन्धानाश्च केचि-
दोपभूयं भजन्ते । तत्र प्रथमे तावदसिद्धिमध्यमव्यासते, तद्यथा व्याख्यासिद्ध-
सोपाधिकरूपः, अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः, सोपाधिता चानुपाधिताविरहकूपैव;

एवञ्च सद्देतोः कदाचिदसिद्धत्वमपि नापद्यते, 'तत्प्रमिती'ति स्वज्ञानरूपासिद्धिसदप्रहायेत्यस्तु,
प्रमितिपदं च निश्चयपरम्, भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयत्वेनैवानुमितिकारणत्वादिति वाच्यम्, यतः
प्रमितिपदस्य निश्चयसान्धान्यपरता तावन्नात्र सन्दर्भेऽभिप्रेता, तथा सति व्याख्यादिविरहसात्वेऽपि
तद्विषयस्य सम्भवेन 'यत्र व्याख्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याख्यत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽ-
स्तु नामे'त्यप्रमप्रस्थासङ्गतेः, 'नच व्याप्तिपक्षधर्मते तत्प्रमितिश्च विहायान्यतदुत्पत्तिकारणमस्ती'त्यत्र
विषयस्य कारणताऽभिधानासङ्गतोत्पत्ति, वक्ष्यति च 'व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिसाध्याऽनुमिति'रिति ।
व्याख्यादिनिश्चयविरहस्य तु ज्ञानगर्भहेत्वाभासत्वोपगन्तुमते द्वेषकमतेऽपि हेत्वाभासातिरिक्तनिप्र-
हस्थानत्वसम्भवाद्, दुष्टदेवी व्याख्यादिनिश्चयस्योच्चप्रमितिविरहेऽपि सम्भवेनाज्ञानरूपासिद्धे-
रुत्प्रमितिपिरहानामकत्वान्, प्रयोजकत्वं स्वप्रयोजकमेव, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्येव तत्प्रमिति-
विरहस्याप्युद्गावनेन वादिनिवृत्त्यादिदर्शनाद्, तस्मात्प्रमामकानुमितिकारणं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमिति-
स्त्रुपयश्चेत्यभिप्रायेणैवायं ग्रन्थ इति वास्तविक्येवासिद्धिनिरूप्यते । न च व्याप्तिपक्षधर्मता-
भ्रमेणापि कदाचिदनुमितिः प्रमात्मिका भवत्येवेति वाच्यम्, तदीयविशेष्ये वस्तुतः साध्यसात्वेऽपि
दोषजन्यत्वान्मथानुपपत्त्या तस्या विशेष्याद्युक्तिप्रकारकत्वस्यापि स्वभागत्येन तदीयप्रमात्वस्य
विवादागोरत्वाद्, व्याख्यादेः प्रमात्वस्य चानुगमासम्भवेन स्थलविशेषाभिप्रायेणैव मूलयोजन-
सम्भवाच्चेति ।

केचित् = असिद्धवपनीया विरोधव्यभिचारा, स्थलभेदेन बहुत्वप्रमिप्रोय बहुवचनम्, एवम-
मेऽपि । उदयनाचार्याणां मते तु बाधोऽप्यत्रैव प्रविशति, तस्य व्याप्तिविरहोऽलायकतायास्तन्मते वक्ष्य-
माणत्वात् असाधारण्यस्य तु मतभेदेनात्र वाऽभिप्रायासौ वास्तवार्थ इति वक्ष्यते । व्याख्यादीत्यादिना व्या-
प्तिप्रमितिप्रमायाः प्रतिबन्धकतया = अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितया, अनुमित्युत्पत्तिं निरन्धा-
याः = अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकाः । उपस्थादुमितेरेप्रामाण्यसापकता केवापिःसम्भता प्रतिबन्धकतापदेन
सा प्राहोत्येतापत्तैर्नावदुक्तिः । केचित् = साप्रतिपक्षाः । नव्यमते याधस्यात्रैवान्तर्भाव इति वक्ष्यते ।
दोषपूर्णं = दोषपूर्णं, भुवो भावे स्वभिति इत्युच्चारणम् । व्याख्यासिद्धिः सोपाधिकरूपः = व्याख्यासिद्धिः
सोपाधितारूपः । इदम्बोदयनाचार्याणां प्रामाण्यगान्ध मते सङ्गच्छते, तैरुपाधिविरहस्य व्याप्तिवोप-
गमेन तदभावस्योपाधेव्याख्यासिद्धिरवौचित्यात् । वस्तुतस्तु साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मैर्दोषा-
धिबेन सद्देवी च प्रकृतसाध्यव्यापकत्वे सति प्रकृतसाधनाव्यापकधर्मैर्याप्रसिद्धयैव नियन्तुमराक्यत्वे-
नाप्रकृतसाध्याव्यापकसाधनाव्यापकविरहस्य चासद्बुधेनुसाधारण्येन प्रकृतसाधनाव्यापके प्रकृतसाध्य-
व्यापकतायाः नियन्तुमराक्यत्वेन यो यावन्तो व्यभिचारी तावन्तो व्यभिचारिणा साध्येन तस्य सामानाधिकर-
ण्यमिति परिभाषिकमेतानींसाधिक्यं विवक्षणीयमिति सोपाधेर्व्याख्यासिद्धावन्तर्भावसम्भवाः, नापि
हेत्वाभासात्प्रत्यम्, उपाधिसाधनस्य व्यभिचारयोजनद्वारा व्याख्यासिद्धिज्ञानप्रयोजकतायाऽनुमितौ
साकारणीभूतज्ञाने वा सासाद्विशेषोपाध्यादिनि मतमेव युक्तम्, यदाहुः—'उपाधिः परमुत्तरिनीरकतया
सिद्धसाधनवत् पृथक्पृथग'मिति । एवञ्च सोपाधितानामपि व्याख्यासिद्धिर्व्यतिरिक्तकृपा
व्यभिचारिस्थलतात्रसाधारणी, हेतौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्ये च साध्यतावच्छेदकस्याभासक्या तु सा

एवमधिष्ठाणसिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः, पक्षपादोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपं हि सा, सिद्धसाधनमपि तथैव, सिपाधयिपितधर्मप्रिणिष्टो हि पक्ष उच्यते, यच्च सिद्ध न तत्र सिपाधयिपाऽस्ति, ततो विशेषणाभावायतो विशेषणरूपस्य तत्राभावः । न च चाक्षयम्—यथा सन्धमिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिकमिति पृथगेव सन्धमिचारत्स्य दोषत्वम्,

काञ्चनमयवह्निमात्रं काञ्चनमयधूमान्निष्यादीं सुप्रतीतिव । वह्निमात्रं नीलधूमादिति स्वयंविशेषणरूपे तु पुरुषस्य निप्रद्वेषान्तरमेव, ननु हेत्वाभासः, स्वयंविशेषणव्यञ्जानस्यानुमितिराकरणप्राप्त्यान्वय-
 त्वाविशेषितादिति । आश्रयस्य व्यतिरेकरूपेति । तथा च पक्षधर्मताविरहोऽपि तत्राज्ञत इति भावः । वस्तुनस्तु ध्योमारविन्दं सुरभीत्यादीं सिद्धयसिद्धिभ्यां ध्योमारविन्दनिवेशस्य स्थाहृतत्वेनाश्रय-
 पदमाश्रयतावच्छेदकरम्, तथा च काञ्चनमय पर्वतो वह्निमानित्यादीं पर्वते काञ्चनमयत्वाय भाव एवाश्रयासिद्धिरिति काञ्चनमयत्वेन पर्वतस्याभावनिवन्धन एव पक्षधर्मताविरहस्तत्रेति भावः । इदञ्च विशिष्टस्थानविरिक्तत्वमभिप्रेत्य, अन्यथा पक्षधर्मतारूपविशिष्टाभावस्य तत्र सत्त्वेऽपि पक्षामकविशेषणस्य पक्षतावच्छेदकररूपत्वच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रस्य पक्षधर्मताविरहात्मात्रसम्भवा-
 देवमार्गोऽपि । किन्त्वेव पक्षधर्मताविरहोऽभावप्रत्ये एव पर्यवस्यति पक्षतानवच्छेदकरपक्षवृत्तित्व-
 प्रतियोगिके । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे तु पक्षधर्मताविरहस्यैवत्येऽपि तदर्थोक्ततयाऽसिद्धयुपनीत्यत्वमेव स्थादाश्रयासिद्धिरेवं वक्ष्यमाणसिद्धसाधनस्यापीति ध्येयम् । सिद्धसाधनं = पक्षे साध्यत्वात् निवृत्तयः । तथैव = उक्तरीत्या पक्षधर्मताविरहात्मा । तत्र हि पक्षताऽभावरूप पक्षधर्मताविरह-
 इत्याह सिपाधयिपितेत्यादि । साध्यत्वात्वेन सिपाधयिपित इत्यर्थः । तेनेदानीं साध्यभावोऽपि यत्रानुमितिरप्यत्र नाभ्यासिनंवा सपक्षेऽविद्यासि । सिद्धमिति । साध्यत्वान्नैत्यादि । सिपाधयिपेति । साध्यत्वान्नैत्यादि । सिद्धिवावच्छिन्नेऽपि सिपाधयिपासत्वेन विवक्षितवैदमुक्तम् । यद्यपि सिद्धयुक्तानुमितानेव सिपाधयिपाया पक्षतात्वं न तु सर्वत्र सिद्धभावस्थले तां विनाप्य-
 नुमितिर्ज्ञानात्, एवञ्च साऽनुमितिसारूप्यं चास्या न तु सिद्धिवावच्छिन्नेऽप्यारूपेति निश्चिनत्वेऽपिऽपिपयतावच्छेदकरत्वेन तदभावेनानुमितेः सम्भवत्येवेति कथमेतद्वृत्तमध्यस्तमिति, तथापि निपाधयिपाविरहविशिष्टवृत्तमत्वस्य पक्षनाथे सिपाधयिपां विना सिद्धिसत्तया प्रयुक्त एव तादा-
 पत्त्वाभावः, सिपाधयिपासत्वे तु सिद्धिरदोष एवेत्यत्रैव तात्पर्यमवगतव्यम् । तथा च 'न तत्र निपाधयिपासती'त्यस्य न तत्र सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धयभावोऽस्तौत्यर्थः । अतएव सिद्धे पक्षत्वाभावरूपनयोक्तरीत्या पक्षधर्मताविरहरूपताद्युपपद्यते, अन्यथा तु पक्षधर्मताविरहपदस्य पक्ष-
 धर्मताविप्रकृष्टरताऽपि वक्तव्या स्यात् । किन्त्वेवं सिद्धेरनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितया हेत्वा भासन्नायत्तावच्छेदकत्वमवश्यमिति । विशेषणमायेति । उक्तपक्षत्वामात्रेऽप्यर्थः । इतरासतोऽपि प्रतिबन्धकस्य हेत्वाभासात्प्रवृत्तवत्त्वत्वात् निवेदित । न च वाच्यमिति । अन्तर्भाव स्थापित्वान्तेन मन्वन्ध । यथेति । निवृत्तेनाभिमतमिति शेषः । इतीति । इतिरीत्या स्वाप्तिमद्गोप्रायकारादित्यर्थः । अत्र प्रपट्टे स्वमिचारादिज्ञानस्य स्वाप्तिविरहात्तुमितिननद्वारा स्वाप्तिप्रपट्टप्रतिबन्धकत्वं विवक्षितं क्षणविवेकस्य पुष्पवावात्तदभावस्याप्यस्वविशेषवृत्तान्तस्यापि तदभावज्ञानमुपाधीय प्रतिबन्धकताऽऽतीता-
 येति भावः, तावताऽपि स्वमिचारादिवैशेष्याभ्यस्तत्वं तु नाप्येति, यद्विषयकज्ञानस्य साक्षात्तुमितिनवमार्गा-
 न्यनप्रतिबन्धकत्वं नस्यैव हेत्वाभासत्वमिभ्यनमुपगमात्, तद्व्युपगमनमते तु धर्मे विशेषवृत्तान्तम-
 स्थाप्यमात्रवाच्यत्वमिचारादिज्ञान माक्षतदेव स्वाप्तिप्रवृत्तौ, अतएव नमते उपाधिर्नहेत्वाताम्

तथा सिद्धत्वात्तत्र सिपाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति, लिङ्ग-
द्वारेणासिद्धिपर्यवसायित्वात्, अन्यथा व्याख्यादिविरहरूपयवसिततामात्रेण सव्यभिचा-
रत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति, यतः सिपाधयिषाऽभावो न प्रतिपत्तु
सिद्धत्वाल्लिङ्गाद्गम्यते, किं नामेच्छाऽभावस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगमः,
इच्छैव तु तत्र यथास्ति, तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते
सिद्धसाधने, नत्विच्छाऽभावमनुमानुं लिङ्गतयेति । एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मता-
विरहरूपैव ।

इत्युक्तम्, मूले निरूप्यमानमते सूक्तीःयोपधेर्ष्याप्यवामिद्धिरूपताया अप्रामाणिकत्वेऽपि हेत्वाभासान्त-
रत्वमापद्यते एव, परम्परयाऽनुमितिव्याप्तिधीविरोधिनोऽपि हेत्वाभासकाम्युपगमादिति ध्येयम् ।
सिपाधयिषा नास्तीति । सिद्धित्वप्रकारेच्छा पक्षतेति पथाध्रुताभिप्रायेणोदम्, एवमुक्तपक्षग्रन्थो
ऽपि । पक्षधर्मताविरहरूपं तु पक्षधर्मताविरहत्प्रयोजकोभयपरं वक्ष्यमेवेति भावः । न चैवं सिपाध-
यिषाविषयतद्वाऽऽनुमितिप्रतिबन्धिका सिद्धिरिति द्वतीयराशावन्तर्भावः स्यात् ; साक्षादनुमितिप्रति-
बन्धकस्यैव तत्रान्तर्भावत्वात् । लिङ्गद्वारा = लिङ्गतया । पर्यवसायित्वात् = बोधकरत्वात् । अन्यथा =
भविष्यदनुमापकस्याप्यसिद्धयन्तर्भावे । सव्यभिचारत्वादीनामिति । आदिना विरोधबाधौ । च्छि-
रनुगमः कृतकारादित्यादौ हेतुमत्पक्षे बाधस्थले व्याख्यादिविरहोक्षयत्वात् । सिपाधयिषाविरहोक्षायकत्वं
न न बाधस्य, तत्सत्त्वेऽपि सिपाधयिषायां बाधकाभावात्, अन्यथा बाधकालीनत्रिज्ञासाधीनाहार्यज्ञा
नविलोपापातात् । एवञ्च व्याख्यादीत्यादिना व्याप्तिप्रमितिरैव प्रहणाद्धौ । पर्यवसितता स्वनुमापकतैर,
विरोधादौ व्याप्तिविरहरूपताया असम्भवात् । न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह यत्तदिति । प्रतिपत्तुति ।
यस्य सिपाधयिषाविरोधिका सिद्धिरित्थं तेनेत्यर्थः । गम्यते इति । स्वस्मिन्निष्ठादि । इच्छाभावस्य
तस्य = इच्छाऽभावस्वरूपसिपाधयिषाऽभावस्य । यथादर्शनमिति । भट्टमतेऽनुगच्छत्या तार्किकमते
प्रत्यक्षेण नानसेन वेदान्तिमते साक्षिणेत्यर्थः । एवकारस्तु व्याप्तिज्ञानस्यासार्वात्रिकत्वात् लौकिकप्रत्य-
क्षस्य तत्स्थानीयज्ञानान्तरस्य वा सामग्र्याः सत्त्वाच्च सिद्धत्वाल्लिङ्गात्तुमिति स्पष्टञ्चेत्तुम् । अधिगमइति ।
यद्यपि सिद्धिप्रयुक्तः सिपाधयिषाकारकारणविरहः स्वरूपसम्प्रेव विरन्धेऽनुमितिमिति न तदधिगमापेक्षा,
तथापि वस्तुकीर्तनमेवेदम् । इच्छैवेति । तत्र = सिद्धिमति यन्नास्ति सेच्छैवेति योजना, इच्छाश्च
प्रत्यक्षेति प्रतियोगिधोष्यताया संसर्गाभावप्रत्यक्षापेक्षणीयतायाः सद्भावोऽस्येवेति भावः ।
ननु सिपाधयिषाऽभावस्याधिगमसत्त्वे परं प्रति स एव बुद्धो बोद्धभाष्यते ह्यप्यतभाह तत्रेति ।
सिपाधयिषाविरहे इत्यर्थः । प्रयोजकमिति । प्रयोज्यस्योद्गायने तत्र कथन्तायां प्रयोजकस्याप्युजा-
वनमसङ्गे गौरवापत्तेरिति भावः । सिद्धसाधने = तद्वशात् । लिङ्गतयेति । स्वयमपेक्षते इति शेषः ।
उपन्यस्यत ह्यनुपपन्नस्तु न युज्यते, परेण सिपाधयिषाविरहाननुमाने प्रयोजकोपगमास्यैवर्ष्यात् ।
तथा च वस्तुताया मिद्धेरसिद्धिप्याप्यत्वेऽपि सा तथात्वेन ज्ञाता नानुमितिकारणविषयिका, भवि
तु स्वरूपसत्त्वेव, वस्तुत्वाभाष्यात्, व्यभिचारादिस्तु व्याप्तिविरहरूपासिद्धिप्याप्यत्वेन ज्ञात
एवानुमितिकारणं विषयवतीति सैषमभिप्रेत्य द्वितीयराशौ नान्तर्भावः सिद्धेराह
इति भावः । नप्यमते तु स्वरूपसत्प्रतिबन्धकत्वाच्च सिद्धिहेतुत्वान्, नापि तद्विपरतथा, साप्यय
रभविपकारस्यानुमितिसाकालीननिश्चयेऽपि सत्त्वेन प्रतिबन्धकताविरिक्तवृत्तित्वात् साक्षात्प्रतिष्ठ-
विषयकनिश्चयत्वमनुमितिरामान्तर्गम्यनप्रतिबन्धकत्वानविरिक्तवृत्ति साक्षात्प्रतिष्ठि ह्यज्ञातोर्गादि-
पक्षेयम् । एवमिति । तेन हेतुतावच्छेदकस्य सत्त्वे साप्यनावच्छेदकत्वव्याप्यौ तु विनिश्चयप्रत्यय

ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धितः पृथगेव हेत्वाभासाः, तद्यथा विद्वद्भ्यः साध्यविपरीतध्यातः, तत्र साध्यव्यतिरेकध्यातता हेतो न साध्यव्याप्तताऽभावः, किन्नात्र साध्यव्यतिरेकेण सहाभौषाधिकः सम्बन्धोऽन्य एवासीत् । इत्यमेव पक्षधर्मताविरहात्माऽपि नायम्, किन्नाम ? ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिसम्बन्धवत्त्वात्साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते, तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गसिद्धिद्वन्द्वः पृथगेव हेत्वाभासो भवति । प्रथमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः, किन्तु तल्लिङ्गमेव, तथा हि—हेतोरेक्यस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधन

विशेषणमावाद्यात्मकताया उक्तत्वेन यो यावता व्यभिचारी तावता व्यभिचारिणा साधयेन सामानाधिकरण्यामिति हेतुतासाध्यताच्छेदकावच्छिन्नवदितव्याप्तिविरहात्मानाविति न तयोरेकग्रहः । व्याप्तिविरहरूपस्य व्याप्तिविरहत्वयोजकोभयपरतामात्म्य तु तयोः सहग्रहो नावनेत्याः, तथा सति व्यभिचारादेरेष पृथक्त्वं न स्वाधित्ववशेनम् । तत्र तु खण्डनवेत्याम् नश्यते ।

व्याप्तिपक्षधर्मताविरहेति । व्याप्तिविरहलिङ्गभूतस्य विरोधादेर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरहलिङ्गत्वमपि सम्भवति, व्यापकतो वैषम्यरथादोषवादिमिमावः । असिद्धतः = असिद्धितः । साध्यविपरीतः = साध्याभावः । कुतश्च यावता व्यभिचारी तावतो व्यभिचारी न निरसत्वमपि तु नियमत्वात् इति तेन कृतकत्वस्य सामानाधिकरण्यं विरोधः, न चासीत् यावत्साध्यव्यापकस्यापककत्वाभावस्याप्यपकस्यापकसाध्यव्यतिरेकरूपसाध्यव्याप्तिविरहरूप इति नापिद्वयप्रतीतिर्भावेतिभावः । नायं = न विरोधः । तत इत्यस्यैव विवरणं साध्यव्यतिरेकेणेत्यादि पञ्चमन्तेन । अस्य = पिरुदस्य । विरहः = विरोधः । पक्षावृत्तिहेतौ साध्याभावस्याप्यत्वग्रहे पक्षे साध्याभावमहोभ्येषि मित्याः कृत्कत्वादिनि प्रयोगेभार्यकत्वसद्भावेऽपि च तयोर्ग्रहस्य विरोधप्रतीपजीवकत्वाद्बिरोधस्य हेत्वाभासस्य सतः पार्थक्यमिति द्रष्टव्यम् । तल्लिङ्गमेवेति । तद्विद्ये सत्तद्व्याप्तिसिद्धिः । हेतोरेक्यस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो हेतोरेक्यव्याप्त्येव्यतिरेकस्याहेतौ विरोधिव्यभिचारः, स च हेतुताविद्राघ्यन्ताभावप्रतिषेधोत्पत्तेदकसाध्यतावच्छेदकरूपः साध्याभाववद्वृत्तिविरुद्धश्च । नेत्यादि । यावत्साध्यव्यापकत्वावच्छिन्नरूपमनौषाधिकवस्तुत्वरूपं वा साध्यव्याप्तिः साधये इति भावः । साध्याभाववद्वृत्तिर्न स्वस्यापकसामानाधिकरण्यं वा नात्र व्याप्तिसमाप्तिमेतम् । न च सोपाधिर्न नात्र व्यभिचारीत्वसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वं तस्य न साध्यव्यभिचारित्वादिलिङ्गेन साधयितुं शक्यम्, साध्यव्याप्यधिवाप्यत्वेन व्याप्यव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचाराप्याप्यत्वात्, कृतकत्वव्यभिचारत्वोऽपि निवासक्य कृतकत्वपरकत्वमेवयादिप्रतिष्ठात्प्रदर्शनादिनि वाच्यम्, साध्यव्यतिरेकस्य व्यापकानि तद्वृत्तं हि न व्यभिचारित्वसम्बन्धे निवाधायवियन्तम्, अपि तु यत्किञ्चिद्व्यापकत्वं तत्र साध्यव्यतिरेकप्रकारत आदाय तावत्साध्यव्यतिरेकस्य, स्वयन्निर्दिष्टताभावात्प्रतिषेधोविर्भारव्यापकत्वस्य स्वसाध्याव्यादिति । अत्रासाधारण्यस्यानुवर्तमानत्वस्य च व्याप्तिविरहोवापकत्वं मोक्षम्, प्राचीनमेव सपक्षावनेपक्षधर्मोन्निधयपदिनत्वेन सर्वेषूपशिविरक्षणवस्तुनामाध्यात्मस्य पक्षाव्याप्यत्वात् सद्धेदुसाध्यव्याप्यत्वात्, सर्वे प्रथममभिधेयव्याप्यव्याप्ये व्याप्तिविरहेऽपि साध्यव्यतिरेकसाध्यव्यतिरेकत्वात्तु उक्तव्याप्तिसामान्यताया । सर्वसाध्यव्यतिरेकत्वानुवर्तमानत्वव्याप्यव्यतिरेकत्वात्तु हेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनास्तीत्यन्वयवासादादेरसाध्यात्वमेव व्याप्तिविरहप्रकारकत्वं तस्य सम्भवत्येव, एवं साध्यव्याप्यव्यतिरेकतासाधयित्वोत्पत्तिरसाध्याव्याप्यत्वात्तु । असाध्यव्याप्यव्यतिरेकतायाव्यतिरेकत्वादेरनुवर्तमानत्वात्तु तस्य व्यतिरेकत्वमिति

व्याप्तिविरहात्मा, किञ्चाम् । व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयते, यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्यग्प्रोऽस्य भवेत् कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्, तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो न तु व्याप्तिविरहः । पक्षधर्मताधिरहूरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव ।

सत्प्रतिपक्षतायाञ्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसदुभाये कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारण्यो वस्तुस्वभावः ।

विरहप्रमाणकत्वसम्भव इति । एतच्च व्याप्तिविरहोऽयमत्रा व्याभिचारोऽदृष्टत्वमिति मूलानुसारेणोक्तम् । विशेषदर्शनविधया तद्ग्रहणस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतामते तु प्रथमोक्तासाधारण्यद्वयवाचित्वाते साध्यतद्विरहोऽप्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतयैवासाधारण्यस्य दृष्टता, तृतीये मते तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतिषेधित्यस्य साध्याभासप्रतिरेकव्याप्तिव्या साध्याभासव्याप्यव्यवसायानुमुद्रयाऽनुमितिप्रतिबन्धकतैव । पूर्वं प्रथमोक्तस्यानुपसंहारित्वस्यान्वयव्यतिरेकोऽभ्यव्याप्तिग्रहं प्रति चरमोक्तस्य तु व्यतिरेकव्याप्तिमात्रग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतेति दृष्टव्यम्, सर्वथाऽप्यसिद्धिरूपता तु न सम्भवत्येवेति ।

सत्प्रतिपक्षतायामिति । विशेषपरामर्शं दशायामित्यर्थः । विश्रयाजनकत्वमित्यन्वयः । अनवगम्यमानो विशेषो न्यूनताधिक्यलभावो यस्य प्रतिपक्षस्य = विशेषपरामर्शव्य, तेन प्रतिरुद्धतया = विक्रियतया, तस्मात्तदनपरामर्शविषयत्वयैतियावत्, हेतोरित्यनेनान्वयः, तत्रप्रतिरुद्धत्वस्यात्र नवयुक्तकार्यानुपपाद्यकत्वरूपत्वे साध्यनिश्चयाजनकत्वमित्यनेन वीनहनप्राप्तोः । सत्प्रायः = दैर्घिकं कालिकञ्च सामानाधिकरण्यात् । इतरकारण्युसाधारण्य इति । एतेन यथासम्भवं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्यानुपपत्त्यापगतं सूचयता साक्षात्कारित्वात्परिपक्षविषयतागालितो लौकिकसन्निकर्षोऽप्यविशेषजन्यज्ञानस्य तद्भावस्यान्वयव्यवसायप्रतिबन्धकत्वमित्येवमि तादाविषयतादुन्यतद्वृत्ताशुद्धौ तद्भावस्याप्यव्यवसायस्य प्रतिबन्धककीका कहरनामेति सूचितम् । एवञ्च प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावानुपगममवधीर्षं सत्प्रतिपक्षस्थले तुल्यवहनया परामर्शयोः परस्परविरोधितामननुमन्य संशयामानुमित्युत्पादकत्वानुपपत्तामः केवाञ्चिदनुचित इत्युक्तमायम् । विस्तरस्त्वन्वयानुसन्धेयः । वस्तुनस्त्वयं करतरदनपरीक्षय, अन्ततस्तत्तादिपटितत्येनादि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावानामननुगमस्यावश्यकतया संशयाभासाऽनुमितिरत्यवते नैव बोधयते इत्यनुपगमव्यवसायपरिहरतया आनिर्धनीयतैव वस्तुस्थितिः । न च—तत्पदस्य तद्वर्गावपिच्छरत्वाद्द्विधिविनिश्चयताञ्चानं प्रति वद्विःकावपिच्छप्रान्नावस्याप्यव्यवसायज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे लाघवम्, अन्यथा व्यभिचेदेनानन्प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावप्रसङ्गान्, एवञ्च संशयात्मकानुमितेः सांशयिकत्वेन ज्ञानावस्य विरोधिपरामर्शाभावजन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारसंशयानेनासम्भवतुक्तत्वं न सत्प्रायदन्, लाघवप्रतिबन्धकत्वे व्यभिचारसंशयव्यवसायिकिच्छिकरशादिति—वाच्यम्, वद्विःकावपिच्छप्रान्नावस्याप्यव्यवसायनिश्चये मायप्यस्यपामपि चेष्टया वद्विमत्तासादृश्याप्यन्तास्यधीतिन्यायेनोत्पन्नानुमितिकत्वेन ज्ञानावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया वस्तुज्ञानावसायान् अनप्य विशेषदर्शनकाले स्मृत्युपमितोरनुपपायात्साधारण्यानुरोधेन ज्ञानावस्यैव प्रतिबन्धकत्ववच्छेदकत्वं कवननीयमिति परास्त्वम्, तादरे व्यभिचारनिश्चयान् । वस्तुतस्तु मायपि लाघवप्रतिबन्धकत्वे व्यभिचारे संशयानस्य आयांकारे पूर्ववत्प्रतिबन्धकतायावच्छेदकत्वं इति सापेक्षवच्छेदितोऽप्यमित्येनामोय विरोधदर्शनप्रतिबन्धकत्ववच्छेदकत्वं न तु ज्ञानावस्येति नैवं संशयामानुमितिरित्यसम्भव इत्यवश्यम् । केचित्तु—प्राधान्यावसायव्यवसायज्ञानस्य सामान्यतः

तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपताऽसम्भावितैव । बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभाव-
योचनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः, सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा

प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽपि तत्राव्याप्यवृत्तिवञ्जानस्योत्तेजस्वर ध्रुवम्, अत्रच्छेदकावच्छेदेन प्राह्याभाव-
व्याप्यवञ्जानस्य द्वयच्छेदकावच्छेदेन आह्वयविशिष्टबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं प्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृ-
त्तित्वग्रहे सति न सम्भवति, प्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्राह्याभाववति प्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन
वर्तमानस्यापि प्राह्याभावस्याप्यवसम्भवात्, एवञ्च कपिसंयोगतद्भाष्योद्देशिकव्याप्यवृत्तित्वग्रहे
पक्षतावच्छेदकत्वात्वादिरूपैकवच्छेदेन तदुभयकोटिताका संज्ञायानुमिति सम्भवत्येवेति स्थलविशेषे संज्ञा-
नुमिति समर्थयन्ते इत्यन्यत्र विस्तर । तस्य = अनवगम्यमानविशेषविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शवि-
पयत्वस्य । एतदेव हि सप्रतिपक्षव्यवहारनियामकमिति साध्याभावस्याप्यवत' पक्षस्य सप्रतिपक्षदोष
तास्वीकर्त्रापि स्वीकार्यमेव, तथापि तादृशपक्षस्य दोषतोपगमे तु तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरहात्म-
कता नैवास्तीति न प्रकृते काऽपि हानिरिति भावः । अत्र विरोधिपरामर्शयोर्विरुद्धार्थप्राहकत्वेनान्यतरहेतो
र्याप्यवादिभ्रमज्ञानेऽपि तस्य साध्यतद्भावस्याप्यप्रकारकपरामर्शोत्तरत्वमेवेत्युपजीव्यतया सप्रतिपक्षस्य
पृथग्वेत्ताभासत्वमिति द्रष्टव्यम् । बाधस्त्विति । बाधग्रहणित्वस्यार्थे तेन बाधस्य बोधात्मकत्वे
व्याप्यवादिविरहात्मकताया सम्भाजनार्थं न्ययभावेन तदनात्मकताव्युत्पानादायासस्य न वैफल्यम् ।
साधनवतीति । इदमुद्यनार्चयामतमनुसृत्य, तन्मते हि इदं बद्धमान् भूमादित्यादावमिद्विरेव,
बाधस्तु बद्धिरण्ण' कृतकत्वादिषादौ पक्षस्य साधनवत्त्वे एव, अतएव "निरपाधैर्बाधानवकाशात्"
"बाधेन बोधाविरधीयतेऽन्यथा वा", "बाधेन व्याप्तरेवाहस्य निपटना" इति तत्र तत्र तेषामुक्तिं सन्नच्छेते,
अन्यथा ह्यदौ बद्धमान् भूमादित्यादौ सत्यपि बाधे उपाधेरभावेन स्थलविशेषमनादाय प्रवृत्ता तदुक्तिरसन्नैव
स्यात्, अत एव यथाहोव्यादिना तदुक्तिमेवोदाहरिष्यति, अतएव "बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाध फल"मिति
तन्मतनिरूपणपरसप्रतिपक्षमणिपट्टिकव्याख्यानावसरे मधुरानाथेन प्रकृतपक्षधर्मत्वे सति प्रकृतसाध्य-
व्याप्यभावोत्पत्त्यकारणवर्धे प्रकृतपक्षसाध्यवाचिनस्त्वमित्युक्तम्, सप्रतिपक्षदीधियादौ पुनरुक्तपक्षिरेवा
व्याहारादिना हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मताऽन्यतरभ्रम फलमित्यर्थकतया श्यालयात्तेभ्यश्च । बोधनात्मा =
बोधात्मा । नवप्रदीप्येन विशेषग्रविशेषमात्रस्याविनिगमत्वेन साधने साध्याभाववद्वृत्तिवग्न्य
साधनवद्विष्टायत्ताभासमतिबोधितया साध्यवदितस्य वा व्याप्तित्वे उक्तसाध्ययोस्य तादृशव्याप्य-
भावविषयकत्वसम्भवेन बाधस्य तद्रूपत्वे सम्भावनोक्ता, अतएव तद्विषयकप्रतीत्यविषयस्य तदनात्म-
कत्वेत्याशयेन बोधनादस्य विषयभेदोपपादनमादत्तम् । नन्वस्तु बाधकाभावेन सा सम्भावनेव
स्थविपयनिश्चयपर्यवसगपिनीत्याशाद्भुव वेदलान्वयन्युपग्राहकतया साध्याभाववद्वृत्तिर्न न इतिरिति
साध्याभाववद्वृत्तिर्न न व्याप्तिविरहः, नापि साधनवद्विष्टारपताभावप्रतियोगिसाध्यम्, हेतुत्वेनाभि-
ननेऽनर्मानत्वात्, व्याप्तिविरहस्य च प्रतीतिवलात्तत्रैव व्यवथाप्यत्वात्, परंपरासम्बन्धे च
मानाभावादिष्यभिप्रायेणाह सामान्यतरिति । सामान्यतः सत्यन्तो वित्तित्वाधिकरणमनम्भोष्य
सामानाधिकरण्यम्, तथा च बोधवता व्यभिचारी तावता व्यभिचारिणा तस्य सामानाधिकरण्यात्
व्याप्तिरित्यर्थः । सौपाध्या = व्यभिचारित्वसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वात्, अनुपाध्याता तु व्याप्यत्व-
सम्बन्धेन साध्यसाध्यशरकवत्त्वात्तदा न निरुक्ता, व्याप्यत्वस्यानौपाधिकत्वात्पयैतानवव्यापये ।
एतच्च सौपाध्यास्य व्याप्तिविरहरूपव्यभिचारेण, वस्तुतस्तु मैत्रं सम्भवतीत्युक्तम् । तस्या = उक्तसो-
पाध्याया, साध्यव्याप्तिविशेषित्वेऽपि न साध्यविरोधित्वं भूमाव्याप्यत्वाद्देश्यासंयोगस्य व्यभिचारि-

हि व्याप्तिः, साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपाधिता, साध्यविरोधिस्वभाव-
त्वात्तस्याः । नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः, बाधे सत्यपि
सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात्, बाधस्य
किञ्चिद्विशेषविषयत्वात्, सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय
पर्यवसानाविरोधात्, तस्माद्विशेषबाधेन सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिताऽनुमीयते,
निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः, यथाह "बाधाहोपाधिक्रियतेऽप्यथा वेति न कश्चिद्विशेष"

त्वसम्बन्धेन बहौ सत्वेऽपि सामानाधिकरणसम्बन्धेन धूमस्य साध्यस्यापि महानसात्ववच्छेदेन
सत्त्वादिति दूरे साध्याभावरूपत्वं तस्या इति भावः । ननु विशिष्टाभावस्य विशेषाभावाद्यात्मक-
ताया उक्तत्वेन तादृशव्याप्तिरूपविशिष्टाभावः सामान्यतः सामानाधिकरण्याभावरूपोऽपि सम्भवतीति
तद्रूपतया बाधस्य व्याप्तिविरहात्मकतयाऽसिद्धित्वमस्तु, तत्राह—नापोमि । असौ = बाधावगमः ।
विरहरूपः = विरहावगमरूपः । तेन सामानाधिकरण्याभावसाध्याभासयोरेकस्य भिन्नप्रतिषेधिकतया-
ऽसम्भाव्यत्वोऽपि न क्षतिः, अधिकरणविशेषमन्तर्भाव्य सामानाधिकरण्यविरहविषयकत्वरूप
बाधबोधे निराकरणे तु बाधस्य तदनात्मकत्वं पूर्वोक्तन्यायेनापाति । बाधावगमस्तु कृतकत्वाधिकरणे
बहौ नानुपगत्येऽपि सम्भवति -युनश्चेत्थमेव तदाकारः, साधनवाद् पक्षः साध्याभावयानिति
ज्ञानस्य तु व्यभिचारावगाहितयाऽपि दूषकता सम्भवति, साधने साध्याभावसामानाधिकरण्यस्य
व्यभिचारत्वात् । एवं च साध्यस्य साधनाधिकरणवृत्तित्वाभावावगमस्यले बाधस्य स्वातन्त्र्येण व्याप्ति
विरहानुपापकतया दूषकत्वमिति । बाधे = बाधावगमे । सम्बन्धस्यानपलापात् = सम्बन्धाभावस्य
तेनाविषयीकरणत्वं । बाधस्य = बाधावगमस्य । कृतकत्वाधिकरणवद्विनिरूपितवृत्तित्वाभावसदानुप-
त्तायां बाधावगमेनावगाहनेऽपि सामान्यतः कृतकत्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो नावगाहित इति
भावः । नन्वेवं बाधबोधानन्तरं कृतकत्वसामानाधिकरणमनुपगतत्वमिति धीरापद्येतेःयाशाश्रयेष्टापरिमाण
सामान्याकारपरिगृहीतस्येति । विशिष्टाधिकरणमन्तर्भाव्य गृहीतस्यानुपगमे कृतकत्व-
सामानाधिकरणत्वस्येत्यर्थः । कृतकत्वाधिकरणवावच्छेदेन हि नानुपगतवृत्तित्वमुक्तव्याप्तिविरोध्यतया
प्रविष्टमपि तु कृतकत्वाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन, न च सामानाधिकरण्येन विशिष्टबाधबुद्धयो-
र्बाधबाधकभाव इति भावः । विशेषान्तरं = घटादिकं । पर्यवसानाविरोधात् = उपपन्नत्वात् ।
सोपाधिता = बद्धिभेदरूपोपाधिमयुक्ता । बाधे पक्षेतरत्वस्याप्युपाधितोपगमात् । अनुमानं तु
कृतकत्वं बद्धिभेदावच्छेदेनानुपगतत्वसामानाधिकरणं बह्वथवच्छेदेनोपगतत्वसामानाधिकरणव्याप्तिनि, बह्वथ-
च्छेदेनेति च सामान्यतोव्याप्तिस्त्वान्यथम्, अन्यथोपगतत्वसामानाधिकरण्यस्यान्यावच्छेदेनासम्भवेन
वैयर्थ्यात् । एवं कृतकत्वं व्यभिचारित्वसम्बन्धेनानुपगतत्वस्यापकत्वत्, अनुपगतत्वस्यापि विरहवशात्,
स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदनुपगताकत्वादियपि । निरुपाधित्वे इति । पक्षधर्महेतोर्हित्यादि ।
गन्धप्रागभावकालावच्छिद्यो घटो गन्धवाद् पृथिवीत्वादित्यादावप्यावक्षणां नश्चिदुल्लेख्यादिकमुपाधिः ।
अन्यथा = विपक्षबाधविरहादिना । यदि तु ह्यो बद्धिमाद् धूमादियादावप्यसिद्धिरिव बाधोऽपि,
पूर्व बाधकक्षणे पक्षे साधनवत्वं नोपादेयम्, तदा सर्वत्र बाधस्योपाधेरुत्पादकतया दूषकत्वं न
सम्भवति, तत्र बाधमहस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं यदि स्वीकियते तदाभ्यग्रापि तथाऽस्तु
बलत्वात्, तथा च दोषविशेषलौकिकसन्निर्यामन्यज्ञानसामान्यं प्रति विरोधिनिश्चयत्वेन प्रति-
बन्धकत्वम्, न च साध्यस्य पक्षवृत्तित्वाभावावगाहिनी - बाधबोधस्य नानुमितिपदिबन्धकता
भिन्नाकारत्वादिति वाच्यम्, अनुभवानुसारेण नस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्, न वा पक्षविरोधकत्वम्-

इति ! अन्यस्तु - सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकरत्वमेव, तेन बाधे सति प्रतिबद्धताभिन्नश्चय न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालौच्यान्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह । तस्माद्द्वयाभिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धं, यत्र तु व्याप्यादिविरहलिल्लोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः ।

ननु सोपाधित्वाद्योऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत्कुतः पृथग्पृथग् न भवति, ऊनैका

प्यनुमितेर्नियतमि-यभिधेनवतो मतमाह अन्यस्तिष्ठति । आहोत्वप्रमेगान्यथ । प्रतिबद्धत्वात् = विरोधिनिश्चयविरहितत्वात् । निश्चय न करोति = अनुमितिं नाजंयति । हेतुः = तत्परामर्शं एतेन तत्र पामशयैव सद्भावमूचनेन तद्विरोधितया दृष्टतामुपेक्षुषां न तत्रानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमपि तु बाधग्रहस्यैवेति बाधस्य साक्षाद्नुमितिप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वं ध्रुवमिति ध्वनितम् । दोष = विरहम्, अनालोच्य = अनुलोच्य अपयोग्य च, साधकबाधकमाभावविरूपकताविरहप्रयोजकतयापि दूषकता प्रसक्ततासिद्धिं नामसत्प्रतिषेध, विशिष्टविरहस्यापि चोत्पद्यनसम्भव एवेत्युक्तम् । अन्यथैव = मात्साद्नुमितिर्विरोधिनयैव । आहोयत्रास्वरसः, स च - सत्यपि बाधग्रहे "अप्यन्तासत्यपी" नित्यायेन स्वप्रियपक्षेऽप्यं विनैव दा-द्वयोधस्यानुभविकत्वेन दोषविरोधाद्यजन्यज्ञानसामान्य प्रति विरोधिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति । अनुभूतेस्वर मौनितैव, अनप्यप्रत्यक्षाद्वाविवेक्येन ध्रुवमिति बाधव्यप्राप्त्याप्यमेव विरोधिनिश्चयेनाप्युद्गीताप्राप्त्याप्यकेन ज्ञाप्यते इत्येके वदन्तीति । प्रमितत्वानामिति । प्रमितत्वं प्रत्यासत्त्या व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव प्राप्तम् । साक्षात् = व्यभिचारदि कमनुज्ञाप्य । उद्भावनमिति परार्थस्थलाभिप्रायेण । असिद्ध = असिद्धया दुष्टव्यवहार । सत्प्रतिपक्षेति । मतान्तरे बाधस्याप्युपलक्षणम् । यद्यपि राशिग्रयस्यैव करणे व्याप्तिविरहलिल्लोपेन व्यभिचारविरोधयो सत्त्वाप्रतिबन्धकत्वेन च बाधसत्प्रतिपक्षयो सद्ग्रहेण हेत्वाभासानां त्रिविधत्वेनापि विभागसम्भव, अन्तर्विभागादरे तु व्यभिचारादेरपि बहुविधवादिना हेत्वाभासानां पञ्चाधिक्यमेव, तथापि स्वतन्त्रेऽप्ये मुनिरिति नैवानुयोक्त्य इति अद्वालुनपा समर्थयते ।

सोपाधित्वाद्योऽपीति । यद्यप्येतेन ग्रन्थेन व्याप्तिविरहानामकतना सोपाधिवस्य प्रतीकते, एतुत्तरज्ञानरपक्षग्रन्थेन, तथा च सन्दर्भाविरोध, अथ कोऽप्याविचार, सिद्धयसिद्धित्वाप्रतेतातीयाधिक्यवस्य पारिभाषिकर्मबोध्यत्वेन सोपाधिवस्य तद्विरहानामकत्वमेवोचितमिति निष्कृतवानुसारी वाचक्याप्याय दत्तपदमस्तु, न च तथाप्यसद्निरेव, सोपाधिवस्य व्याप्तिविरहानामकस्यापि व्यभिचारिणि सिद्धेनाप्यम्बु वाक्यत्वात्, तस्य च पार्थक्यमप्यव्यवस्थापितत्वादिति वाच्यम्, सोपाधित्वाद्यो व्यभिचारादिव्यतिरिक्त्यादिरयतोऽवगम्यन्ते इत्यप्याद्वयव्यवस्थानेऽदोषादिति चेन्न, अप्याहारस्ताद्वयप्रथम बह्वेन सकृत्प्रतिपक्षेणानि 'सोपाधित्वादेरुपपन्न्यादपि प्रतीते'रित्युत्तरग्रन्थासङ्गमस्तु द्वितीय बह्वेन कथमित्यस्योच्य, 'न तु निष्प्रमावनिपत्तं तत्र प्रतिपार्थकं किञ्चिदस्तीत्युक्तयसाद्वयस्य दृतीयास्य तु का वार्ता, एतुत्तादिन इत्यप्याद्वयव्यवस्थानां अतीतिद्वयमिति तद्वदित सोपाधिवस्य कथं प्रत्याश्रयित्यप्यताद्वयवदनस्य प्रथमेत् । न च पक्षधर्मताविरहस्य प्रयोगेगाधिगमसङ्गम इति सोपाधित्वादेरित्यप्यदुपुत्तरग्रन्थानवदृतीदिना व्याप्तिव्यवस्थामिति वाच्यम्, 'तामुपाधित्वादिनां नाधर्मतादि'रविमिमग्रथ विरोधात् अथ व्याप्यताद्वयान्द्रिष्टव्यमज्ञानस्येवमुक्ति, तथापि व्यभिचारादेरुपपन्न सोपाधिवस्य व्यभिचारवस्य न सम्यक्च 'न तु रिद्धमावनिपत्तं तत्र प्रतिपार्थकं किञ्चिदिनि यद्वय कथमपि इत्येव

न्तिकत्वादिपदिति, मैवम्, अनेकान्तिकत्वादेश्यांसिखिरहयोधने लिङ्गभावनियमात्पृ-
थगुपन्यासः । सोपाधित्वादेश्च प्रत्यक्षादपि प्रतीते न तु लिङ्गभावनियतं
तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति । न च घाञ्चयम्—यत्र लिङ्गासोपाधितादेः प्रतीतिरती-
न्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दृश्यतायाऽभिधीयताम्, नह्यनेकान्तिकत्वादिकः
मपि सार्वत्रिकं व्याप्तिखिरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति; अनेकान्तिकत्वादि-

व्यपारयः स्यात्; अधोपाधिवन्तस्तर्माग्राह्येधनवादिर्वैवाच्योपाधे विवक्षास्तु, तथा च सोपाधि-
त्वादयोऽपीत्यग्राह्येधनवाद्योऽपीत्यर्थः, उपाधित्वेन सार्वव्यापनं तु व्यभिचारादिज्ञप्तावयतत इति
'अनेकान्तिकत्वादि' इत्यस्य नासङ्गतिः, आर्द्रेन्धनत्वादिना तत्प्रतीतिस्तु प्रत्यक्षादिनापीति 'प्रत्यक्षादीनां'
इत्यपि नासङ्गतिः, युज्यते चैवं लिङ्गानामानन्त्याभिधानमपि, तस्युपाधीनामनन्तत्वेन तद्विङ्गानामपि
तथात्वादिति चेन्न, आर्द्रेन्धनत्वादिना केवलेनोपाधिप्रतीतिरकिञ्चि'करायाच्छ्रुत्या अतिनिर्दूष्यापत्तेः,
साध्यव्यापकत्वेनेव योनाधेरार्द्रेन्धनत्वादिनापि व्यभिचारित्वसम्बन्धेनैव साधनाभिधाने साधनीयतया
तत्र व्यापकत्वव्यभिचारादेरेव लिङ्गतायाः सम्भवेन तेषां च दृश्यतायामस्य सम्भवदुक्तिकायेन लिङ्गा-
नामभिधानासम्भवाभिधानस्यासङ्गतेस्तादवस्थाया, अधानुगमस्तु न व्यभिचारविरोधादेरपि,
साध्यादिभेदमिदमलिकत्वादिष्वलप्रवृत्तिम्; तथापि कथमिदं व्यापकत्वं—सोपाधिरवाद्यइति ।
उपाधित्वेनैवमिदमनाध्यायः । अद्यपिदेन स्वरूपासिद्ध्यादिकम् । यतः = प्रत्यक्षाच्छ्रुत्यादिनाम् ।
अद्यगम्यन्तेइति । आर्द्रेन्धनत्वादिना रूपेणेत्यादिः । साध्यव्यापकत्वस्योपाधिव्यपकत्वस्य प्रतीत्यर्थं
तद्व्यपकत्वेरुक्तप्रतीतिरर्थभर्ताप्यग्राह्यं, यत्र व्यभिचारित्वेन संसर्गेण साध्यव्यापकत्वसाधनीयत्वविषयेन
व्यभिचारादेरेव तस्यापि पृथगुपाधेयं प्रमत्तते । उपाधिसाध्यः = प्रतिषादिनिवृत्त्यादिकम् । दोषतपो-
जावनम्, अत एव पृथगुपाधेयमपि । सोपाधित्वादेश्च = उपाध्यभिमतधर्मादेश्च । प्रत्यक्षादपि =
प्रत्यक्षादितोऽपि । अतिरेकार्थं, तथा च लिङ्गव्यावृत्तः । अन्यथा स्यात्सिखिरहस्यापि दृश्यादिना प्रतीति
र्येव्यभिचारादेरप्युपाधेयतापत्तेः । साध्यदनुमित्यप्रतिषेधके कारणमात्रानामपि च लिङ्गविधया कारणमा-
यप्रतिषेधोपाधिव्यपकत्वं हेत्वाभासताम्बुपगमः, कथंवा प्रत्यक्षादेरप्यसातर्हत्वादिति भावः । ननु
व्याप्युपाधे र्म लिङ्गव्यपकत्वमिति यत्प्रमत्तत्वमेवोपाधे आह मरियति । लिङ्गभावनियतं प्रतिपादकं =
लिङ्गविषयं प्रतिपादकम् । तत्रेति । उपाधिव्यपकत्वमिदमर्थं इत्यर्थः । सर्व्वेति तेषां । विषयायं तस्य-

यत्तौं लिङ्गानामैकरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक्पृथगेवाभिधानमशक्यमपरिसङ्खे-
यन्यादिति । यद्यामश्चाग्रे हेतुं तद्वनभिधानस्य । नन्वनुचितमुच्यते—व्याप्यादिविरह-
लिङ्गतयाऽनैकान्तिकत्वादीनां पृथक्पृथक्त्वमिति, यतो व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमिति-
साध्यानुमितित्तद्वैकल्यान्न भवेत्, यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तम्,
'इदमनुमित्युपत्तिकारणमिह नास्ती'ति, न च व्याप्तिपक्षधर्मते तत्प्रमितिश्च विहाया-
न्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यम्, तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्व-
मनैकान्तिकत्वादीनां न तु साक्षाद्दोषत्वम्, दोषप्रतिपादकत्वाऽपि च दोषत्वं साक्षा-
द्दोषमनुपजनीत्याशक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचार-
त्वादीनामिति विभागसूत्रमनर्थकमिति । सत्यमेतत्—साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्या-
दिविरहस्य वा, विरहत्वादीनां तु तत्प्रमापकस्य यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपः, तथापि

त्वादिति भावः । स्वरूपासिद्ध्यादिश्याप्यस्य त्वसिद्धयन्तर्भाव इह एवेति द्रष्टव्यम् । अपरिसङ्ख्येय-
त्वादिति । स्थलभेदेनानन्वयादित्यर्थः । ननु व्यभिचारादरेपि साध्यादिभेदभिन्नमूर्तिरूपयाऽनन्वयमेव,
अन एव व्यभिचारत्वादिकमित्यपि शब्दानुगममात्रम्, व्यापकस्यभिचारत्वादिना च शब्दानुगमा
प्रकृतेऽपि सम्भवति, इयामत्वादेः शाकपाकज्वादिश्यापकत्वादित्वात्तद्वाह चक्ष्याम इति । अनुपद-
मिति शेषः । तद्वनभिधानस्येति । कथायां दूषणतयेत्यादिः । व्यभिचाराद्रेष्वर्थातिरहन्त्याप्यत्वमु-
पधादिसम्प्रतिपन्नमिति तदुद्भावेन लाघवम्, सामान्यतो व्यापकस्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्य-
तायास्तु सम्प्रतिपन्नत्वेऽपि व्यभिचारनिरूपकयोः इयामत्वशाकपाकज्वाद्यो विनिश्चयव्याप्यश्यापकभावत्वा-
सम्प्रतिपन्नत्वमनवेन न इयामत्वादिष्वभिचाराद्भावनमात्रेण वादिनिवृत्त्यादि, ततश्च तयोर्व्याप्यव्यापक-
भावस्यापि प्रतिपादनापेक्षेति गौरवमिति भावः । इदमापगत, एवं हि परार्थे तदुद्भावनं मास्तु, स्वार्थे तु
दोषत्वं स्यादेव गौरवमविमृशना च कदाचिदुद्भावनस्यापि कथायां सम्भवान् । वस्तुतस्तु न कथञ्चिदुपा-
ध्याद्यवगमकस्य हेत्वाभासत्वमपि तु साक्षादुपाधिवदिना तद्वगमकस्यैव, ताव च व्यभिचारादेरेव,
अन्यथा माप्यश्यापकत्वसाधनाप्यापकत्वयोर्माहकस्यापि हेत्वाभासत्व युतो न शक्तिम्, परागत्या
सांयाधित्वप्रतीती तस्याप्युपयुक्त्यादिति । एतदपि प्राचीनमतानुसारेण, नव्यमते तु व्यभिचारादरेपि
नोराध्याद्यवगमकनया दूषकत्वमित्युक्तमेवेति । अनौचित्ये हेतुमाह यत्रइति । प्रमितिसाध्यानुमितिकः =
प्रमितिजनया प्रमागमकानुमितिकः । अत्र यद्वक्ष्यं तदुक्तमेव । तद्वैकल्यात् = कारणीभूतप्रमित्यभावात् ।
साक्षात्प्रतिपन्नकयोर्बाधसम्प्रतिपक्षयोरप्युपलक्षगमिदम् । यतश्चेति । एवञ्च यत् इत्यर्थः । सा =
प्रमानुमितिकः । व्याप्तिरक्षधर्मते इति । एतयोर्व्याप्य कारणत्वमायाति तथोक्तम् । विहायेति । बाप-
मप्रतिपक्षभावात् शेषादिः । व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यमिति । कारणान्तरसमवधाने यद्भावप्रयुक्तः
बाधोभावनान्तरमिष्यर्थः । बाधादिविरहे व्याप्तिरक्षधर्मताप्रमिती चानुमितेरावश्यकरेण व्यभिचारादि-
पुद्देशिकिच्छाकारादिति भावः । नन्वनुमितिदोषप्रतीतिकारणतयैव दोषत्वमस्तु, तत्राह दोषेति ।
अनुपपत्तयेति । व्यभिचारादिनिर्वाहा ह्यसिद्धिः, निर्वाहस्य दोषशान्ते च-निर्वाहकस्य दोषत्वम-
सम्भवदुक्तिरमेवेति वस्तुमया निर्वाहमप्युपगम्यमेवेति भावः । विभागसूत्रमिति । "सव्यभिचार-
विरहप्रकाराणामसाध्यापमानीनशान्ता हेत्वाभासा" इति सूत्रम्, परीक्षकत्वात्प्राप्तमिति शेषः, तादृश-
स्यैव तस्य म्युत्पादिमस्तु तस्यैव हेतुदोषत्वात्प्राप्तमात्रम्, अन्यथा व्यापकत्वात्प्राप्तं युनिच्छाक्यानुपपत्तेः ।
अनर्थकमनुपपत्तिसिद्धम्, हेत्वाभासप्रस्यैव प्रमिपारानीच्छ्यात् । तत्प्रमापकनया = व्याप्तिविरह-

विरुद्धत्वादयो यद्योपप्रतिपादकतयोक्तास्तदुद्भावनलाघवानुरोधत् । व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते, अनैकान्तिकत्वाद्वा तद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद्गम्यते, व्याप्त्यादिविरहस्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात्, यथा तस्माद्दीर्घाऽयमित्युक्ते सोऽहमाद्ब्रह्म इत्यर्थाद्ब्रह्मते, न तु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा, तद्येहापि निरस्तौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादितेऽग्निनाऽसौ न व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते, न हि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति, अतएवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादितिज्ञानं येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधानेऽयमपि हेतुः—तान्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादुपाधिमनपेक्षाणि गमयन्ति, येन तेषां व्याप्तिर्नात्रधारिता तं प्रति तदप्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात्, अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ तु व्याप्त्यादिविरहयोधनाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्यचित्तत्वेतसः सम्भवतीति पूर्वपक्षसङ्कोचः । इति हेत्वाभासपाञ्चिष्योपपादनम् ।

एवमसिद्धलक्षणं व्यवस्थितेन बाधोऽयमभिधोयते—एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भवति, व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति तावद्विरुद्धादिषु लक्षणं किञ्चास्ति किं चाऽस्ति, यदि नास्ति, तदा व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नुवन्ति, अयास्ति तदा तेऽप्यसिद्धमेदाः प्राप्ताः, अथैतस्मिंल्लक्षणे

प्रमापकता । तदुद्भावनलाघवानुरोधोपादिति । तदप्रतीतिजनने लाघवानुरोधोपादित्यर्थः, विरुद्धत्वादीनां दोषत्वयोद्भावनमिति शेषः । विरोधादिप्रतिपादने व्याप्तिविरहप्रतीतिः परस्वीचिदावर्जितेति नापिकं द्विष्टिद्वन्द्वमिति लाघबम् । व्याप्तिविरहस्य साक्षादुद्भावेन तु तत्र कथन्तायां विरोधादिरपि यथासामानुद्भाप्य इति गौरवं स्यात्, तस्मात्सादितिपादिनिवृत्त्यादिककत्वात्तस्य दोषत्वमुचितमेवेति भावः । एतदेवाह व्याप्त्यादिविरहे इति । इति शेषः । हेतुः = व्याप्त्यादिविरहप्रयोगकः । गन्तुं = भ्रमणम्, गौरवमनाकलपता वा मानान्तरेण व्याप्तिविरहमवगच्छता वा कश्चिन्साक्षादपि तदुद्भावनमिति न तदनुरागनाऽशीति द्रष्टव्यम् । धूमो गगनादिगतः । अतएवेति । मनोऽर्थात्सर्वथाभिधानमनपेक्ष्यम्, न त्वर्थाद्ब्राह्मत्वापि, तस्मादित्यर्थः । अनपेक्षाणि = उपाधिप्राप्तिप्रतिपादनापेक्षाणि । अर्थवशादित्यर्थैव विवरणमिदम् । तदप्रतिपादनं = व्याप्तिप्रतिपादनम् । अप्रतिपादकत्वस्यापि = उपाध्यमनिपादकत्वस्यापि । तेषामित्यनुपपत्ते । व्याप्त्यादिविरहयोधनायेति । नपमते तु व्याप्त्यादिविरहनिर्भयं त्रिरैव व्याप्तिविरहोपाप्यनया ज्ञानयोर्षंभिधायविरोधयोर्द्वैकतामित्युक्तमेव । सचेतस इति । कथाधिकारिण इत्यर्थः । एवञ्च मन्तस्य कस्यचित्तादनापेक्षास्तरेणैव न क्षतिः, तस्य कथानधिकारित्वादिनि भावः । इति एतदखण्डनशाब्दायां हेत्वाभासपाञ्चिष्योपपादनम् ।

असिद्धलक्षणमसिद्धिः । भाव्यतेति निगदायां मनुष्यं । भाव्यामेवं दोषानां यथापिचारम्, प्रतिविधापत्ते हि तत्र, दुष्टानां तथाप्यप्य तु भवतां निषेधेऽप्यप्य का गतिरितिप्रतिपादः । एतेन विरुद्धादिर्वादिभ्रमणस्य पूर्ववत्तायां प्रादुर्भावोऽप्येव 'किं वासो'नि विरुद्धतामन्तरेणैवोपा, दुष्टविधापत्तिप्रतिपादने पूर्ववदिति तथाभ्यांकारात् । प्राप्नुयतीति । तथा च विरुद्धादीनां त्रयाण्यप्रमापकत्वात्प्राप्तिरिति भावः । असिद्धमेदा इति । तथा च इत्यभिधायोक्तमप्यप्रतिपादनादिदोषा-

सत्यपि ते नासिद्धान्तभूताः, तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम् । अथ यत्र व्याप्ति-
पक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं
स्यात्, नचैतद्वि युक्तम्, यत्र व्याप्तिविरहमात्रमुद्भाव्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमित-
त्वानां हानं मिलितं मोद्भाव्यते इति नासावसिद्धः स्यात् । एवं सर्वत्रासिद्धविरोध-
मुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः । अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्योऽ-
सिद्धः पक्षधर्मत्वाप्रमिततया चेति, तर्ह्यन्योन्योदाहरणाव्याप्तिरित्यव्यापकत्वमुभयोः ।
अयोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविययाव्यापकता न दोषायति मन्यसे; न,

दिना दुष्टविभागो भवतामसङ्गतः, असिद्धधर्मैव तु सत्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षबाधितेतिचातुर्विध्यं
वक्तुं युक्तम्, अवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव विभागादिति भावः यद्यप्यत्र-दोषाणामेव विभागोऽस्माकमभि-
प्रेतइत्येव वक्तुमुचितम् तथापि दुष्टविभागस्याप्युपरादने क्षमोऽहमित्यभिमानेन परः प्रतिवृत्ते अर्थेति ।
व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वमिति । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमिति विरहइत्यर्थः । व्याप्तिः प्रकृत-
साप्यनिरूपिता, पक्षश्च प्रकृतः, यत्तत्पदे च यत्तद्भावावच्छिन्नपरे, एवमग्रेसि । व्याप्तिपक्षधर्मताचोर्विरह-
स्याप्युपलक्षणमिदम्, तेन यत्र व्याप्यादिप्रमितिविरहो नोपन्यस्तोऽपि तु व्याप्यादिविरहसत्र ना
व्याप्तिः । नवा 'व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितमिदं व्युत्तरग्रन्थासङ्गतः, अभावत्रयलान् ।
उद्भाव्यते = बोध्यते, एतेनाथं प्राप्तस्याभिधानरूपमुद्भावनं नास्तीति साक्षादित्यस्य वैधर्म्यमिति नाशङ्-
नीयम् । विरोधादिबोधनद्वारा व्याप्यादिविरहबोधनं विरुद्धादावपीर्यतेः साक्षादिति । शब्देनेत्यर्थः ।
तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वमिति विरहवत्तया शाब्दविषयोऽसिद्ध इत्यर्थं लक्षणमाहिरुद्धादौ तादृशविरहवत्तया
विरोधादिनानुमीयमाने नातिप्रसङ्गइत्यभिमानः । साक्षात्पदार्थं स्वयं तु विरुध्यथिव्यति । स्यादिति ।
तथा च परोक्षरूपगोद्विधीयं लक्षणगतकेतरभेदानुमापकहेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपाद्धेतुन्तरं नाम
निग्रहस्थानयापन्नमिति भावः । ननु यत्रेदमेव लक्षणं प्रथममुच्यते तत्र किं वाच्यमिति उच्यते प्रत्याह
नचैदमिति । यद्यपि कृतकारं न मित्यव्याप्यमित्यादि विरुद्धादिरुद्धेऽपि वक्तुं शक्यम्, तत्र लिङ्गा-
भिधानं तु कथन्तापामसिद्धेऽपि तुल्यमित्यतिप्रसङ्गो बुवांरस्तथाप्यतिप्रसङ्गापेक्षयाऽप्रसङ्गस्य प्रबल-
दोषतया लभेवाह यत्रेति । परंतो धूमवान् बद्धे रियादौ । उद्भाव्यते = लभिधीयते । मिलितं हानं =
अभावप्रपञ्चः । प्रसङ्गइति । असिद्धधर्मत्वाभावप्रसङ्गः, अस्यासिरिति वाच्यः । इदोऽहमित्यभिमान-
पक्षधर्मताविरहमात्रोद्भावात्, उक्तस्य उद्भवेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमिति विरहस्यैव कदाचित्-
ज्ञावनात्, उक्तविरहप्रतिवदन्यतमस्यउक्ततया अपि विरुद्धादावतिप्रसङ्गचेति भावः । असम्भवत्
नोक्तः इदोऽहमित्यभिमान-
कदाचित्प्रपञ्चात् इति वाच्यम्, सर्वत्र तादृशाशब्दविषयत्वे मानाभावेन दोषसंशयेनापि
लक्षणानुपपत्तेः । यदि तु भेदव्याप्याप्यवृत्तितानुपपन्नं यदा तादृशाशब्दविषयत्वं तदासिद्धत्वमिति
विरुद्धादेः कदाचित्प्रपञ्चात् इति वाच्यं कदाचित्प्रपञ्चादिना विभागासङ्गति, अतएवमूले 'उद्भाव्यते' इति
वर्तमानप्रयोगः कृतइत्युच्यते, तदा तादृशाशब्दविषयत्वामावदनापामसिद्धत्वस्यकारणानुपपत्तिः
एतद्वै । यद्ब्रह्मणि 'स्वार्थं'नुमित्यभिद्धात्प्राप्तिसिद्धे'ति । व्याप्यप्रमिततया = व्याप्यभाववत्तया ।
परधर्मत्वाप्रमिततया = पक्षधर्मत्वाभाववत्तया । चकारेण च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमिति विरहस्यापि
समुपपत्तः । एवम तादृशाप्रमिति विरहस्यैव यत्रोद्भावनं तस्य नाशङ्क्यते न वा पूर्वग्रन्थविरोधः । अग्रे
कर्मोत्पत्तिप्रमाणं तु प्रतिपत्तमेव । असिद्धधर्मविशेषेति । तथा च इत्यव्यापि सद्भवे इति भावः ।

सामान्यलक्षणं निर्वक्तुमशक्यं कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटेत् । अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु, मैवम्, सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिष्यात्तेः, भावरूपतया हेतुविशेषे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाभ्याम्तेः, स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोष इति तदुद्भावनान्वाप्यत्तेश्च । अथोच्यते व्यासत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां

घटेतेति । उक्तलक्षणत्रये असिद्धव्यतिरेक इत्येवं लक्ष्यं निर्देशनीयम्, उतस्याप्यसासिद्धः, स्वरूपासिद्ध इत्यादिक्रमेण, आद्ये तत्रासिद्धव्यत्यस्य प्रवेदीनं तज्ज्ञानमपेक्ष्यमेवेति सामान्यलक्षणं निरुपणीयम्, एवमेव द्वितीयोपरि, तत्तच्छब्दाधत्वेन च लक्ष्यतायामन्योन्याश्रयः, क्षयतावच्छेदकप्रतीतिं विना तदप्रतीतिः । व्याप्तिविरहपक्षधर्मनाविरहयोश्च लक्ष्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतामकारकप्रमितिं विरहलक्ष्यतापीतिं चात्मनोभ्यापेनान्याप्तिस्तद्वस्था चेति भावः । आश्रयासिद्धिसाध्याप्रसिद्धित्वेत्प्रसिद्धिविशिष्टेष्वप्याप्तिषु वदन्ते । अससाधारणहेतवेति । व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिचतुर्गुणतमनुमित्यसाधारणहेतुत्वमित्यभिमानः । तथा चानुमित्यसाधारणकारणप्रतियोगिकाभाववत्तया द्वावद्विपयोऽसिद्धद्वयार्थ इति न्याय्याद्विप्रत्येकाभाववत्तयोद्भाविते नाश्यासिः । अत्र यत्साधारणकारणत्वं कार्यमात्राकारणतामात्रेण, तदाह सत्प्रतिपक्षेति । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षज्ञानैवार्थः । इदं साध्याभाववत्पक्षरूपशक्यप्रदस्यापि मतव्यतिरेक उपलक्षणम् । तदभावयोः कार्यसामान्याकारणतयाऽनुमित्यसाधारणकारणत्वादिनि भावः । अतिव्याप्तेरिति । नैवं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते वाधिते वा, साध्याभावव्याप्यत्वाद् पक्षः साध्याभाववान् पक्षश्च तत्र तत्रोद्भाव्यते, न तु तत्रज्ञानमपि, अपि तु तज्ज्ञानोद्भावनस्थले, सम्भवति हि कश्चिदिह साध्याभावव्याप्यवन्तं पक्षं जानामोत्यादिरीत्याऽऽप्युद्भावनम्, तादृशपक्षवत्ता तु वृत्तिमात्रादिना येन केनचित्सम्बन्धेन हेतौ । निरुपाधित्वेति । यथाश्रुतमिदं ज्ञापमानमनौगधिकत्वमुपाध्यभावरूपमनुमित्यसाधारणकारणं तदभावव्योपाधिसिद्धयन्तर्गतो हेतुभास इति प्राचीनपथमनुष्णामति । प्रागुक्तनीत्या तस्यानादानीयत्वे तु निरुपाधित्वम् = उपाधिज्ञानाभावः, स चानुमित्यसाधारणकारणम्, उपाधिज्ञाने सति व्याप्तिज्ञानानुपादेनानुमित्यनुपपत्तेः, तद्वद्व्यतिरेक उपाधिज्ञानं तदुद्भावनमिह हेतुपुर्वापि जानामीत्येवम्, तद्विपपत्तादिसारां भावरूपकारणव्यतिरेकवत्तयोद्भावनविषयत्वविरहसम्भवेनाप्याप्तिरिति कथञ्चिद्व्याप्येवम् । वस्तुनस्तु नैवदपि मनोरमम्, उपाधिज्ञानाभावस्य व्याप्तिज्ञानकारणत्वेऽप्यनुमितिं करणत्वे मानाभावात् । तस्मादावव्यतिरेकसिद्धिः प्रथमम्, एव दोषो बोद्धव्यः । ननु नुमित्यसाधारणकारणत्वं नानानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वम् एवञ्च भावत्वं न द्वेषम्, बाधप्रहाभावदेस्तु विशिष्टद्विव्याप्यच्छिन्नं प्रति कारणतया नातिव्याप्तिरित्यत आह स्वरूपासिद्धिर्धरिति । तत्तत्प्रमाणे तद्विशिष्टव्याप्यत्वाभावः इत्यर्थः । तत्तद्घटानु प्रत्यक्षे गौलकमनुमितौ पक्ष इत्येवं विदितव्य बोध्यः । साधारण इति । तथा च स्वरूपासिद्धिरिति मोलकारणतावतीति भावः । ननु स्वरूपासिद्धतया बोध्यमानेहेतौ नासिद्धत्वावपत्तिः, स्वरूपासिद्धेरनुगतत्वान्वापेन पक्षसत्स्वरूपास्तस्या शयमाभावा उक्तकारणत्वाश्रयत्वादिति चेन्न, तादृशकारणता हि साध्यव्याप्यत्वाद् पक्ष इति निश्चये, प्राचीनमते च साध्यमाध्यो हेतुः पक्षवृत्तिरिति निश्चयेऽपि, एकत्र व्याप्तिपक्षधर्मतामप्येतिहायमाह नस्वैवापेक्षणीयत्वात्, न तु तादृशप्रतिपक्षेव, तादृशप्रमेगाप्यनुमितिजननात्, एवञ्च अत्रविषयस्य विशिष्टरथाप्रतिबन्धेन विविदिहे कारणताप्राहकमानेन विशेषणसिद्धिं सा गृह्यते इति न्यायेन निश्चयस्य कारणत्वे तद्विपपरयापि कारणताया असम्भवदुन्निवन्धेन न्याप्तिविरहवत्तया पक्षधर्मताविरहवत्तया च प्रतिपक्षमानेऽसिद्धिः चरितव्यवहारानुपपत्तेर्नुपपत्त्यात्, एवञ्च भावरूपविशेषणसिद्धिं गृह्यम् । अज्ञानरूपासिद्धिमानपि न सर्वत्रैवं सत्सृष्टते, उन्नयनरथासार्वदिकत्वात्, तदनुपपत्तौ च विरुद्धादिकमप्य-

प्रमितत्वस्य व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते 'सोऽसिद्ध इति; इदमप्यलक्षणमव्यापक-
 त्वात्—यत्र व्याप्यादिव्यतिरेके उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेको-
 ऽस्तु नाम, नतूपन्यस्यतेऽपि, प्रयोजनाभावाद्, व्याप्तित्वव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाद्-
 वैकल्यात्मनो दोषतोऽज्ञावनपर्ययसानात्, तस्माच्च प्रमितत्वव्यतिरेकोऽज्ञावनं
 नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः । ननु विशेषणार्थभावोऽपि वस्तुतो विशिष्टाभाव एवेति
 श्लोक्तदोषः न, यदि विशेषणार्थधिको विशिष्टस्तदा तदभावमेदोऽपि स्यात्, अथ
 नाधिकस्तदा विशेषणाभावस्याज्ञान्याऽस्य विशिष्टाभावतेति विशेषणाभावस्यापि तथात्र
 पृथक् पृथगेव विशिष्टाभावार्थस्तयोरित्यननुगम एव । स्वाधीनमित्यसिद्धाव्याप्तिश्च,
 अनन्नापनादिति ।

अथ अत्रे—यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः साक्षादुपन्यस्यतेऽस्तद-
 सिद्धम्, शक्योपन्यासत्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवाच्चास्तव्यापकतेति; नैतदपि

सिद्धमेवेति न दुष्टविभागोपादानसम्भव इति भावः । व्याप्तपक्षधर्मतावत्प्रमितिचिरह्वयं प्रवेश्य न
 सामान्यपक्षं विधेयम्, येनोक्तताया प्रत्येकमित्यधिकस्यानुपपत्तिः स्यात्, अपि तु व्याप्तपक्षधर्मता
 प्रकारकप्रमितिचिरह्वयमेव प्रवेश्येत्याशङ्कते अथेति । व्याप्यादीत्यादिनाऽऽक्षरपातिसिद्धिहेतुसिद्धि
 साध्यासिद्धित्वरूपासिद्धयो ग्राह्या । व्याप्तत्वप्रमितेः = व्याप्तत्वादिप्रमितेः । व्याप्तीति । व्याप्यादी-
 त्यर्थः । नन्विति । विषयतासम्बन्धेन व्याप्तपक्षधर्मतायोः प्रमितिचित्तेपकत्वम् । यद्यप्येवं तपोत्प
 तरस्य तदुपपत्त्य वाऽभावस्य विनिष्टप्रमित्यभावरूपत्वं स्यात्, अस्तु, किं नेन, विशिष्टप्रमित्यभावस्य
 योजन्यार्थिक एव व्यभिचार्यादिसाधारणो न तु साक्षादित्यनुभवानुसारिणा परेणापि वक्तव्यम्, एवं च
 बोधवैचित्र्ये सति पारिभाषिकोऽयमभेदो भेदे पर्यवस्यतीति परं प्रत्युपात्त-उपपत्तित्वस्य, प्रकृते तु
 साक्षादोष एव विवक्षितस्त्वभापि स्तुत्वादेवेतदुपेक्ष्याह यदीति । विशेषणार्थिका = विशेषणविशेष्या-
 भ्यां संसृष्टाभ्यां चित्र । तद्भावेति । 'दृष्टो नास्ति' 'पुरुषो नास्ति' 'दृष्टो नास्ती' इत्यादिप्रतीति
 सात्त्विकभावेत्यर्थः । स्यादिति । तथा सति प्रतियोगितावच्छेदकभेदात्, सत्यपि विशेषणे विशेष्या
 भावप्रयुक्तोऽस्ति विशिष्टाभावः, सारथि च विशेष्येऽस्ति विशेषणमात्रप्रयुक्त स, न तु विशेषणमात्रो
 विशेष्याभावो र्भेदिविद्वधर्मात्प्राप्तार्येति भावः । मिश्रप्रतियोगिकत्वेनाभावभेदस्तु न विवक्षणीयः,
 एकस्य सामान्याभावदेर्ज्ञानात् । विशिष्टस्यानविरक्तत्वमते तु विशेषणार्थिकायां विशिष्टाभावव्यवहारो-
 रस्य विषयो विशेष्याभाव एव, विशेष्यार्थिकत्वे च विशेषणमात्र एव, तयोश्च भेदोऽप्येव विद्वधर्मात्प्रा-
 साधीन इत्यभिप्रायेणाह अथेत्यादि । अस्य = विशिष्टाभावव्यवहारविषयस्य । तयोः = विशेष्याभाव-
 एतत् विशेषणमात्रस्येत्येत्येत्यर्थः । अननुगमः = चालनोपायंतात्प्राप्ते । इत्यत्राप्यासिद्धिहेतुसिद्धि-
 द्यादी शक्तिरस्यधर्मताव्यतिरेकयोः पार्थक्येनोपादानपक्षेऽपि समाना, आध्यासिद्ध्याद्युपादाने विनि-
 ष्टाभावार्थस्याधिक्यात्, पक्षादी पक्षतावच्छेदकतायाभावात्तस्य पार्थक्येन निश्चयो तु प्रत्येकमित्ये-
 ति कस्यानुपपत्तिः ।

अथ्यापकतेति । अत्रावशावकाशप्रत्ययैव विधिष्यते । साध्याप्रमित्यव्याप्तिसिद्धयेऽपि साध्यावच्छे-
 दकान्दिता साध्यादिपठितव्याप्त्यादिप्रमितिनिवृत्तयोपन्यासधर्मताव्याप्तिनि भावः । इदमप्यव्याप्य-मित्य-
 साध्यावच्छेदकत्वमते न तत्र न पठति सत्प्रसङ्गसम्भवे, पक्षतापान्तावत्प्रमित्यविषयत्वेन तद्विरुद्धत्वे
 साध्याप्रमितिनिवृत्तव्याप्त्यावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमित्येव व्याह न्यासीति ।

युक्तम्, तथाहि-शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रम्, उत शक्यप्रमाणत्वम्, आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञं भवत्येव, द्वितीयेऽपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थस्तदा प्रत्यक्षेण प्रमाणायत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते- विरुद्धादावप्यस्तौत्यव्याप्तिः । अन्यमते न क्वचिदपीति सर्वव्याप्तिः । अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणायत्ता विवक्षिता; सा न, युक्ता, उक्तलक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात्, तद्विरहेऽपि-तात्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणाविकल्पेनाव्यापकतापातात् । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकतापक्षः । एतेन यदि लिङ्गानपेक्षावं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः । अथोच्यते-यत्र व्याप्तवपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः

स्वरूपनिर्देशः = प्रतिज्ञा । भवत्येवेति । अत्र पक्षे साक्षात्तनिवेशवैधर्म्यम्, नहि प्रतिज्ञाऽपि क्वचित्पर अपरयेत्यपि प्रष्टव्यम् । यदि साक्षादिति । वक्तव्यकल्पं मनसि निधाय यदीत्युक्तम् । प्रत्यक्षेण प्रमाणायत्तमिति । अर्थानन्तर्भावेन प्रत्यक्षप्रमितिविषयतायोग्यत्वघटितं तु लक्षणान्तरं स्यात् । अनियोगिस्मरणादिना चान्यदीक्षप्रत्यक्षप्रमितावपि परस्य व्यापार सम्भवति । पकाराघटितेषु पाठेषु घटितो युक्ततरः । अन्यमते = पक्षप्रमाणवादिभट्टमते । तन्मतेऽभावस्य योतयप्रतियोगिकस्यापि न प्रत्यक्षता, प्रागेव त्रयीन्द्रियत्वेनाभिमतज्ञानाभावस्य । वेदान्तिना पक्षप्रमाणत्वस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽपि न तस्यात्र पूर्वपक्षिता । तथात्वैऽपि न नैयायिकवद्वेदातिव्याप्तिः । विरहस्यापीति । नैयायिकमतेनैवेदं लक्षणमित्यभिप्रायः । विरुद्धादौ तादृशविरहो न प्रत्यक्षेण शक्यप्रमाणोऽपि तु विरोधादिलिङ्गनैवेत्यभिमानः । वस्तुतस्त्वह प्रत्यक्षयोग्यतायाः प्रविष्टत्वेन सा यद्यस्ति तर्हि विरुद्धादावपि व्याप्त्यादिविरहे, नास्ति चेन्न क्वचिदिति वक्ष्यविशेषमादायापि न बुद्धासिद्धीर्नतोपपादनसम्भव इति स्फुटमेवेति । यत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य भट्टमतेऽपि प्रत्यक्षत्वात्तन्मतेऽसम्भवत्वात्प्रत्यक्षत्वमाशङ्कति, तत्रान्तिमात्रविजम्भितम्, तन्मतेऽभावस्य क्वचिच्छब्दादिवेद्यत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वेऽव्यापत्वात्, अन्यथा वस्तुतयाऽप्यत्रापि प्रत्यक्षत्वेद्यत्वेऽप्यपत्तौ पक्षप्रमाणत्ववासिद्धयपत्तेरिति । उच्यते । अथ अथ इत्यादि-नोक्तेरर्थः । विरहानभिधायित्वादिति । इतरेतरद्वन्द्वे प्रमितेरेत्यत्र बहुवचनस्य समाहारे क्लीबत्वस्य सहितेतिमप्यप्रदलोपित्वे प्रमितिविषयात्तन्मते प्रमितिविषयस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकप्रमितिलाङ्घनित्वे वास्तितात्रे, निरुद्धलक्षणातिरिक्तलक्षणया अप्रामाणिक्याद्यापत्तेरिति भावः । लक्षणान्तरपुण्यत्वात् तद्विरहेऽपि । प्रत्येकेति । इदो बहिमान् धूमादित्यादौ पूर्वतो धूमवान् बहो रित्यादौ चासिक-भ्रमवया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमिते विरहस्य शक्यप्रमाणत्वेऽपि प्रथमे व्याप्तेर्द्वितीये च पक्षधर्मताया विरहस्य न तथाऽयमिति भावः । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये इति । धर्मः परमेश्वरः परमाणो-रिषयाद्यतीन्द्रियपक्षादाव्याप्तिघटितविरहस्येष्टे इत्यर्थः । तदभावात् = प्रत्यक्षेण प्रमाणायत्ताभावात् । न च तादृशविरहस्यान्यतमस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वोत्पत्त्यं विवक्षणीयम्, तथा च तत्र पक्षधर्मताविरहस्य अर्थविरहस्य च तथाभावादेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकतया तथा एवसम्भवेन नाव्यापकता, नापि पूर्वोक्ता प्रत्येकमितिविरहत्वात्पुनरपत्तेरिति वाच्यम्, विरुद्धादौ तथाऽप्य-तिव्याप्तेः । एतेन = विरुद्धेऽतिव्यापकत्वेन लिङ्गानपेक्षात्वं = लिङ्गज्ञानानधीनत्वं, साक्षादर्थः = साक्षात्पदेन विवक्षितम् । तथाचोक्ताभावप्रमाण्यतमस्य यत्र लिङ्गज्ञानानपेक्षाप्रमाणयोग्यता सोऽसिद्धिरर्थः । उक्तान्यतमस्य व्याप्त्यादिविमिविरहस्य विरुद्धादावपि तादृशयोग्यताऽऽविष्टत्वादिति निरासाभिप्रायः ।

प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासमन्तरेण शक्योद्भावनस्तदसिद्धमिति; नैतदप्युपपन्नम्, अतिव्यापकत्वात्, तथाहि—विरुद्धादावपि शक्यते तावद्विषयवृत्तिद्वयभूततर्कान्वात्सोपाधिनाऽवगन्तुम्, यदाह “यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रमोक्षकः” इति, तस्मात्तेषामप्येवंलक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः । न च तादृशतर्कविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया व्याप्तिवृत्तधर्मताप्रमितिर्विरुद्धप्रमाणकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यम्; तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात् ।

व्याप्यादिविरुद्धस्यापि विरुद्धादौ तथात्वं सूच्यते । प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतयेवस्य प्रमाणकत्वेऽन्यत्वात्पदेन इत्यतिरेकपरामर्शः । व्याप्तिवृत्तधर्मताप्रकारकप्रमितेर्विद्योपन्यासव्यावृत्तिरूपप्रतियोगिताकानावो यत्र स्वनिरूपितव्याप्तिमत्त्वेनाप्रतिपादितस्वलिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमाणयोगोऽस्तदसिद्धम्, अत्र च प्रत्येकमिच्छित्विकरणानुपपत्तेरनवसर एव । विरोधादौ तादृशाभावनिरूपितव्याप्ते स्फुटतया तद्वत्त्वेनाप्रतिपादितविरोधादिलिङ्गज्ञापनानपेक्षस्यैव प्रमाणस्य योग्यता तादृशाभावविषयकस्य विरुद्धादौ । अतीन्द्रियपक्षकादित्थलीयतादृशाभावनिरूपितव्याप्तेस्तु विरोधात्तत्तिके तद्विद्योऽस्फुटत्वेन प्रतिपादनीयतया लिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमाणयोगोऽप्यस्य तादृशाभावेऽसत्त्वेऽपि तादृशव्याप्तिमत्त्वेनाप्रतिपादितलिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमाणयोग्यताऽस्यैव । तादृशव्याप्तिमत्त्वेनाप्रतिपादितस्वलिङ्गज्ञापनं तु तादृशव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयत्वानिरूपितस्वलिङ्गविषयताकज्ञानजननम् । ननुवतीन्द्रियपक्षकादिविषयलीयतादृशाभावस्य कदाचिदाप्तेनापि प्रमाणसम्भवेन लिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमाणयोगोऽस्तस्य तत्रावश्यकतया तत्सदृशदानुसारेण तादृशव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयत्वानिरूपितस्वनिवेशो निष्कलः । अथ प्रतिवादिर्कुरुं प्रमाणमिह विवक्षितम्, तस्य च लिङ्गज्ञापनानपेक्षस्यैव योग्यता तत्रेति तादृशविषयत्वानिरूपितस्वनिवेश आवश्यकः, न च प्रतिवादिनः प्रतिज्ञावान्वेनापि तादृशप्रमाया जननीयतया प्रतिवादिर्कुरुं कस्यापि प्रमाणस्य लिङ्गज्ञापनानपेक्षस्य योग्यता सत्रास्तेष्वेति वाच्यम्, प्रमाणवैशक्यप्रमाऽत्राप्रामाण्यसङ्गानास्कन्दिना विवक्षणीया, अध्यात्मयशङ्काकलिततादृशप्रतिरेकप्रमासाधेऽनिर्वाच्यस्यद्वारात्, तथा च प्रतिवादिवाच्येन प्रमाया जननेऽपि तस्या अध्यात्मयशङ्काकलिततया तद्वत्कलितप्रमाजननस्य प्रतिवादिर्कुरुं कस्य लिङ्गज्ञापनानपेक्षस्य योग्यता न तत्रेति चेत्तदर्थं यदि प्रतिवादिर्कुरुं कान्वेषितो किञ्चिन्प्रयोजनं भवेदिति चेत्सत्यम् । स्वहृत्कृतं नमांशमिदं विरोधादिन्द्रिय प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तादृशव्यतिरेकप्रमाणकताया स्वयमुक्तत्वात् । एवं च एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्शः सोऽपि निरस्त इति पठित्तदेव्यात्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षान्यां विवृतेति प्रष्टव्यम् । विषयवृत्तिद्वयभूतेति । विषयवृत्तिरतादृशनिवर्तकेषुधर्मः । सोपाधिनेति । व्याप्तिरिदं प्रथमं । न च प्राचीनमते साध्यापकत्वमभिचारितारूपसोपाधितया, नश्यमते तद्व्याप्यत्वम् । तत्र त्वम् । अप्रमोक्षक इति । निरक्षसोपाधिव्येवाप्रमोक्षकत्वं इयद्विद्यते यदि तत्र तादृशाभाववद्वृत्तिरूपोऽप्यभिचारः प्रविरति । यदि तु साध्याप्यापक्षीभूताभावप्रतियोगित्वत्वेऽप्यभिचारान्तरान्यथासिद्धत्वं इयद्विद्यते, एवञ्च सोपाधितारूपावादनयोः प्राचीनमते हेतुव्याप्तत्वम्, न तु नश्यमते । नेशं = विरुद्धादीनाम् । पक्षमिति । अनुकूलतर्कभावस्य व्याप्यापवादा लिङ्गतादृशव्याप्यवर्तनीयतया लिङ्गज्ञापनानपेक्षमेव व्याप्तिप्रमितिर्विरुद्धप्रमाणं सत्यं शक्यमिति त्वयाऽऽशयेमिति भावः । तथापि = व्याप्तिवृत्तधर्मताप्रमितिर्विरुद्धप्रमाणं । तस्य = अनुकूलतर्कभावस्य, प्रतिवृत्तधर्मस्येति वाच्यम् । हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गादिति । तथोपरिद्वयमभिव्यक्तयोरेव हेत्वाभासान्तरत्व

अथाच्यते—तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धं भवतु, साध्यविपरोतव्याप्तत्वादिना तु दूष्यमाणं विरुद्धाद्येव तत्, उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम्, नह्यत्र गोत्यां-
 श्वत्वादिवदत्यन्तासङ्कर इष्यते, किञ्चाम प्रमाणप्रमेयभावव्यप्रकारासङ्करमात्रमिति,
 तदव्ययुक्ताभिधानम्, वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वं भवति, न तावदुक्तलक्षणेन,
 तथाशक्योद्भावनत्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात्, सर्वथा
 निष्प्रकारकस्यासिद्धप्रथमिणस्तदुद्भावनस्याशक्यत्वात् । न च तथा शक्योद्भावनत्वम-

प्राचीनानामिष्टत्वाद्देवाभासान्तरत्वं प्रसञ्जितम्, व्याप्तिविरहोन्नायकतया हेत्वाभासत्वव्यवहार-
 प्रसङ्गादिति तदर्थं, तेन न सिद्धयसिद्धिव्याहति' [नयमते तु तयोः स्वरूपसत्तरेव व्याप्तिव्यव-
 हारविबन्धकतया ज्ञापेयानप्रतिबन्धकनाशदितं हेत्वाभासत्वमेव न, प्रागेव त्वसिद्धिरूपत्वमिति । वस्तुतस्तु
 कारणाभावस्येव कार्यानुपादप्रयोजकतया तज्ज्ञानस्य कार्यप्रतिबन्धेऽनपेक्षणीयत्वेऽपि सोपाधितावग-
 मकृता न स्वरूपसतः सम्भवतीति प्रतिशून्यकस्यानुकूलतर्काभावरय च लिङ्गतासम्भवत्येव व्याप्तिविरह-
 व्याप्ततया ज्ञानाभाव, एवं सत्यपि न पर्यवश्यमपि त्वसिद्धयन्तर्भाव इति तु प्राचोनाम्बुपयामः
 परिभाषामात्रमेव भवेत्, भवतु नाम, तथापि विरुद्धादौ व्याप्तिप्रमितिविरहस्य लिङ्गापानेनपेक्ष-
 प्रमाणयोग्यता निर्वाधैव, अन्यथा हि न क्वचिदपि सां स्यादित्युक्तमेवेत्यतिप्रसङ्गोऽतिस्फुट एवेति । एवं
 दुष्टत्विभागामुपपादयितुमशक्तो दोषविभागाभिप्रायेणोपधेयसत्त्वर्थेऽप्युपाधीनामसाङ्ग्यमित्याशङ्कते
 अथेति । तथोपन्यस्यमानं = असिद्धिमत्तयावगम्यमानं, तद् = विरुद्धादि, असिद्धमभवत् = असिद्ध-
 व्यवहारं भवतु । विरुद्धाद्येव तद् = विरुद्धत्वादिनैव व्यवह्रियते तत् । उपन्यासप्रकारः = दुष्टतावगम-
 प्रकारोदोषः । चकार एवार्थः । न तु धर्मिभेदादित्यर्थः । हेत्वाभासानां = दुष्टानामपि भेदव्यवस्था =
 भेदव्यवहारः । अत्र = दोषेषु । अत्यन्तासङ्करः = असामानाधिकरूप्यम् । प्रमाणेत्यादि । यथा
 प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः स्वरूपभेदो न त्वसामानाधिकरूप्यम्, प्रमाणस्यापीन्द्रियादेः प्रमेयत्वादित्युक्तं
 "प्रमेया च तुले"ति सूत्रे, तथा प्रकृतेऽपीति भावः । अत्र यदि तुलाया यदा सुवर्णादिगुरुत्वपरिच्छेद-
 कतया प्रमाणत्वव्यवहारस्तदा तदीयगुरुत्वस्य तुलान्तरेणापरिच्छेदकतया न प्रमेयत्वव्यवहारोऽपि तु
 तथामाप्यस्य सन्दिग्धतादृशापामिषमिन्द्रियादेरपि दशाभेदेनैव प्रमाणत्वप्रमेयत्वव्यवहारा इति
 प्रकृतेऽपि दोषाणां भिन्नानां दशाभेदेनैव सामानाधिकरूप्यमे कत्रव्यवहारस्येत्यर्थोऽभिप्रेतः,
 अतएव 'तथोपन्यस्यमानमित्यादि विरुद्धाद्येव त'दित्यन्तं यथाश्रुतमपि साधु सङ्गच्छते, तदा
 परिहरति वक्तव्यमित्यादिना । असिद्धत्वं = असिद्धं । विरुद्धोचितप्रकारेण = विरुद्धादिव्यवहारानि-
 मित्यङ्कितोक्तदिनत्वर । उपन्यस्यमानत्वं = अवगम्यमानत्वं । सम्भवादिति । तथा च दशाभेदेनैव
 नैकत्रावस्थितिर्ष्यवहारश्च भिन्नदोषाणामपि तु दशैवेऽपीति भावः । ननु विरोधाद्यसामानाधिकरण
 तथाशक्योद्भावनत्वमसिद्धिरस्त्वित्याशङ्क्याह सर्वथा निष्प्रकारकस्येति । विरोधादिरहितस्येत्यर्थः ।
 अयोगोक्तं बद्धिमद्भूमादित्याद्यतिरिक्तस्थले इत्यादिः । असिद्धप्रमिणः = येन केनचित्सम्बन्धेनासिद्धि-
 सम्बन्धिना । विरोधस्यैव पदार्थोद्भावनेऽश्वेति । तदुद्भावनस्य = व्याप्यादिप्रमितिविरहोद्भावनस्य ।
 अशक्यस्यादिति । तथा च भूरिहृत्वाद्यसङ्ग्रह इति भावः । ननु तथातयोद्भावनत्वोद्भावनेमेवासि-
 द्धिरस्तु, विरोधादिरहते तु न तदुद्भावनम्, अनुमितिप्रतिबन्धादिरूपप्रयोजनाभावादिशान्क्यैवं सत्य
 सम्भवे विरोधादेरसिद्धित्वेन व्याप्तिव्यवस्थित्यादिविरहस्य वा तत्र तत्रोद्भावनादित्याह । नचेत्यादि ।
 यदि स्वसम्भवधारणाया व्याप्यादिप्रमितिविरहस्योद्भावनेमेवासिद्धिः, तस्य सप्रयोजनतया क्वचिन्सम्भ-
 यादित्युच्यते, तदा विरोधादिरहतेऽपि तत्सम्भव इति न दशाभेदेन सामवेशोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य श्लोकं स्मार-

पुद्गाद्यतेऽसिद्धे, येन प्रकारभेदव्यवस्थितरत्नेन भवेत् । न च शक्योद्गावनपदस्याने
 उद्गाद्यमानत्वमिति कृते निस्तारः; सोपाधिताद्यद्गावने प्रमित्यभावोद्गावनं व्यर्थाश्र
 क्रियत इति तद्व्यापकत्वं प्रसज्येतेति प्रामोयोक्त्यादिति । एतेनासिद्धः साध्यसम इति
 प्रयुक्तम्, यथाकथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणतात्, साम्यविशेषस्य चोक्तप्रकार-
 पर्यवसानत्यतिरैकेणान्यस्यासम्भवात् । तद्व्यतिरेकेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भव-
 मिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणेति । इत्यसिद्धिखण्डनम् ।

यद्वाह नचेति । निस्तारः = निर्दोषता । तद्व्यापकत्वमिति स्वार्थस्थलीयाव्यापकत्वस्याप्युपलक्षणम्,
 तस्यापि प्रागुक्त्यादिति । वस्तुतस्तुलयाः प्रमाणवद्दशायामेव योग्यतामादाय प्रमेयत्वव्यवहारे न
 काचि क्षतिः, एवमिन्द्रियादेरपि, किञ्च तस्य सर्वदैव प्रमेयत्वम्, अन्ततो भगवत् एव तत्रमाया
 मयत्वं, स्वकृष्णकप्रमाविषयतापि कदाचिदुपनीतभावेन तत्र सम्भवत्येव, एवञ्चासिद्धिविरोधादीना
 तद्व्यवहाराणां वा कारणभेदेन समावेशो नेह निरूपणीयोऽपि तु भेदमात्रमिति । किञ्चेवमतिव्याप्तेरभावे-
 नोद्गावनादेरनिवेशनोपत्तेन व्याप्तिपक्षमताप्रमितिसामान्यविरह इत्येवासिद्धिलक्षणं स्यात्, तच्चातुषदं
 विवेकपिप्यते इति । न्यायसूत्रोक्तं लक्षणं निराचष्टे एतेनेति । यथाकथञ्चित् = प्रमेयत्वादित्ता ।
 सर्वसाधारणतादिति । तथा च सद्देवैरेरपि स्यात्प्रसिद्धता । साधनीयत्वेन साध्यसाध्यविवक्षायां
 तु ह्यो वद्विमान् धूमादिव्याप्तिस्वरूपासिद्धस्यैव स्यात्सद्व्यवहारे न तु व्याप्यत्वासिद्धादेरित्यपि
 द्रष्टव्यम् । असम्भवादिति । ननु यथा साध्यस्य साधनीयत्वं न तु प्रमितत्वमेवं हेतोरपि व्याप्ति-
 पक्षधर्मताभ्यां साधनीयत्वमेव न तु प्रमितत्वमित्यर्थाद्वाप्यपि पक्षधर्मताभ्यां प्रमितिसामान्यविरहस्य
 लक्षणता लभ्यते, तेन रूपेण च विरद्धादेरपि लक्ष्यतेत्युक्तम् । व्याप्यभावस्य पक्षतावच्छेदकभाव-
 यपक्षादेधासिद्धिरावाभावेऽपि तद्वतो हेतो दुष्टत्वमुच्यते प्रमितिविरहेऽप्येवोपपद्यते एव । नच
 काव्यनमयावादिना पर्वतवह्नारदेः पक्षतासाध्यतादिरथत्वे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छेदसाध्यनिरूपित-
 व्याप्यत्वादिप्रमितैरेप्रसिद्धता तदभावोऽसम्भवतीति वाच्यम्, तादृशव्याप्यत्वादिप्रतीतिः प्रमीयविशेष्यता-
 सन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात्; नच स्वरूपसत् एव तस्य प्रतिषन्धकत्वेन
 ज्ञानगर्भहेतुभासात्त्वानुपपत्तिः; अन्यतमत्वपटिनस्यैव हेतुभासात्तस्योक्तत्वादिति चेन्न, प्रमावस्थानमु-
 गत्वेन साध्यवच्छेदी प्रकृतव्याप्यत्वादिप्रतिषन्ध तस्यानुपपत्तेः सिद्धयसिद्धिव्याप्यतावच्छेदकत्वात् ।
 उदासीनव्याप्यत्वादिप्रमीयविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च सद्देतुसाधारण्यम् ।
 एतेन भ्रमानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षा पराहृता, भ्रमावस्थाप्य-
 ननुगतवेतोदासीनव्याप्यत्वादिप्रतिषन्ध तस्य प्रवेगे तादृशभावाभ्यामितिः, प्रकृतव्याप्यत्वादिप्रतिषन्ध
 प्रवेगेऽपि ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानाभावेन विशेष्यतायां भ्रमानिरूपिताव्याप्तिसिद्धेरेव । किञ्च
 स्वरूपसन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतिषन्धकार्यं कारणाभावविषयाऽन्यथा वा, नाद्यः, प्रमितेरेवानुमितिकारणे-
 र्वे मानाभावात् नापि द्वितीयः, असम्भवात् । परार्थे च तादृशभावावस्य विषयाभावेनैव निरूपणे तस्यैव हेतु-
 भासावमुचितम् । अथावश्यमेव, केवलसाध्यभाववति केवलसाध्यधर्मताभाववति च व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मताभावोऽनुगत एतेन चेन्न, प्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्यत्वादेर्गसिद्धिरथत्वे
 तादृशभावाभ्यामिदृशता हेतोर्दुष्टत्वपक्षद्वाराणुपपत्तेः । न च काव्यनमयावने पर्वतवह्नित्वं
 यद्विव्याप्यत्वं नास्तीति प्रतीतिमादाय सामान्यतः शक्यं, विवद्वने हि इयच्चिद्वहणधर्मा-
 वच्छिन्नव्याप्यत्वेऽदृशकप्रतियोगिताकाभावे । यदा च व्यप्यत्वाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
 वोऽपि न प्रामाणिक इत्यर्थेऽपि व्याप्तिव्यवहारेऽप्यवत्वात्, तदोक्तभावस्य प्रामाणिकतायाः वा

कथा, तस्याः सम्प्रिधत्वेऽपि दोषसंशयेन लक्षणानुपपत्तिरेव, अप्रसिद्धप्रतिषेधिकाभाववादिनोऽपि
 नेह पराक्रमः, अलोकानलोऽप्योः संसर्गायम्भवेन तादृशाभावस्याप्यलोकावपत्तेः । अथास्तु व्याप्तिप्रश-
 धर्मेनाप्रकारकनिश्चयाभाव एवामिद्धिरिति नोक्तदोषागामवहाश इति चेन्न, व्याप्तिप्रशधर्मेतावतोऽपि
 तादृशनिश्चयाभावसम्भवेनासद्ध्येनुरस्य व्याप्तिप्रशधर्मेनाविरिद्धोऽपि तादृशनिश्चयसम्भवेन सद्ध्येनु-
 त्वस्य चाप्रामाणिकत्वापत्तेः, सद्ध्येनोस्तादृशनिश्चयाभावदृशावामनुमित्यजनकत्वेनैव । ह्यचिदाभासत्वव्य-
 वहारः प्रामाणिको न तु दोषवत्तथाऽपि, यदाह—“निर्मुक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्ध्येय” इति । ननु
 परामर्शविषयाभावत्वमसिद्धिप्रत्ययम्, एतच्चानुगमकमात्रम्, दोषत्वं त्वाश्रयासिद्धयदादेः प्रत्येकमेव, न च
 विदोषाभावविवक्षायामुभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गः, सामान्याभावविवक्षायां स्वप्रसिद्धिः, परामर्श-
 विषयोभूतस्य व्याप्यत्वादिपट्टमावस्य केदलान्वयित्वादिति वाच्यम्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्व-
 स्य विवक्षितत्वाद्, न च दोषे ह्यदोऽस्तिप्रसक्तिः, अनाहाराप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट-
 यादशविशिष्टविवयित्ववशिष्टमेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्याभावः परामर्शप्रतिबन्धकतायां तादृश-
 विशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वाद् । साधारणानुपसंहातित्वविरुद्धत्वानिरूपितत्वं तु विषयतायां यत्तद्व्यम्,
 अन्यथाऽस्तिव्याप्तेः । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासत्त्वारण्यग्रहस्त्वनुमितेरेव प्रतिबन्धकः ।
 यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यथा काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादियादौ, यत्र वा साधारण्यादिक-
 माश्रयासिद्धयादिरूपं यथा वह्नित्वाप्यमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मेयत्वादित्यादौ, तत्र तादृशा
 निरूपितत्वमनुपादेयम्, शब्दैक्यस्याकिञ्चिदत्वाद्, विशिष्टान्तराद्यदित्वादिकं तु सामान्यलक्षणवदिति
 चेन्न, पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादिस्थलीयासिद्धिसद्ग्रहाय यद्वापचिच्छ-
 विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानाहार्यज्ञानसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट
 पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितस्यासिद्धिसिद्धहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वाभावस्त
 द्रूपावच्छिन्नत्वमसिद्धित्वमिति विवक्षाया आवश्यकतया यत्तद्व्यम्निद्रोपविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तर-
 क्षणेऽनाहाराज्ञानमेव न ज्ञातम्, यत्र वा तादृशावगाहित्वमेव न प्रसिद्धं तत्रान्याप्ते-
 स्तस्मान्वावगाया वा दुर्वात्वाद्, दोषसंभयेनापि लक्षणस्यानुपपत्तेः, असम्भवस्त्वश-
 क्यमभाधिरयेति तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणखण्डनन्यायेन द्रष्टव्यम्, एवं प्रतिबन्धप्रतिब-
 न्धकमावाप्रामाणिकत्वादिकमपि तत्रोक्तमेव । पुनरेव—आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धित्वाप्यव्यापिद्-
 धयन्मतमत्रमसिद्धित्वम् नचाश्रयासिद्धयदादेरेव दुर्घत्वे कथमेतदपि घटतामिति वाच्यम्,
 अनाहाराप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादशविशिष्टविषयकत्वं पक्षतावच्छेदक-
 विषयकत्वाद्यच्छिन्नपक्षग्रहणप्रतिबन्धप्रतियोगित्वनिरूपितप्रतिबन्धकत्वव्यापकत्वं तादृशविशिष्टत्वमाश्रया-
 सिद्धित्वम्, विनिष्टान्तराद्यदित्वादिकं तु सामान्यलक्षणवत्, एवं पक्षे साधनविशिष्टांशे प्रति-
 बन्धकतां प्रवेद्य स्वरूपासिद्धित्वमपि निर्वाच्यम् । आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धयाम्बकविशिष्टानि-
 रूपितत्वं विशिष्टविवक्षितार्थं प्रवेद्य परामर्शप्रतिबन्धकतापटितं तु व्याप्यत्वासिद्धिर्धर्मं वक्ष्यम्,
 साधारण्यविरोधावुपसंहातित्वार्थं प्रसिद्धिस्थले तु तेषां ग्रहस्यापि परामर्शप्रतिबन्धकतया तत्रानि-
 व्याप्तिवारणाय तद्वनिरूपितत्वमपि विषयितायां विवक्षितत्वम्, पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिस्थलानु-
 रोधे तु यद्दूषविशिष्टविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानाहार्यज्ञानसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः पक्षे
 पक्षतावच्छेदकतावगाहित्वाभावदृश्यादिरित्या निर्वचनीयमिति—निरस्तम्, अन्यतमत्वघटनाऽज्ञातस्य च
 बहुशो निवेदितम् । तत्रैतत्सर्वं पिशुनयज्ञाह लक्षणांतरैरिति । इह चोक्तदूषणप्रकारालक्षणांतरैरेवपि
 यथासम्भवं धोतनीया इत्यन्वयः । इति खण्डनशारदायमसिद्धिखण्डनम् ।

विरोधखण्डनम् ।

अपि चासिद्धलक्षणविशेषेषु प्रमाणव्यवच्छेदकस्यतिरेकेण यद्व्यवच्छेदकं किं तत्? केन चिद्विरुद्धं केनचिदन्वयिनि चेत्, विरुद्धमेव किमुच्यते, तथाहि—साध्यविपरीत-
व्याप्तौ विरुद्ध इत्याहुः, तत्र, साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः कास्त्वेन चाऽनौपाधिको वा स्वामाधिको वा सम्बन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते, तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेषयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात्,

न परमुक्तशेषैरेव, अपि नु व्यवच्छेद्यानिरुक्तौ तद्व्यावृत्तिकफलविशेषवैयर्थ्यात्प्राप्तिसिद्धि-
रुनिरूपणवमित्यभिप्रायेणाह अपि चेति । प्रमाणं = सद्भूतः । व्यतिरेकेण = व्यतिरेकेण ।
विरुद्धमिति । एतच्च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितेर्व्यतिरेको एव लिङ्गोपन्यासप्रसङ्गेण शक्योद्भावन इति
यथाश्रुताभिप्रायेण, तत्र व्यतिरेकान्तेन सद्भूतोऽपि लिङ्गोपन्यासप्रसङ्गेत्यनेन विरुद्धत्वव्यवच्छेद-
त्वात् । एवं च विरुद्धमित्यस्य विरुद्धादिकमित्यर्थः । केनचिदन्वयिनि तु शक्योद्भावनत्वस्य स्वामौल्यमा-
नावसिद्धेश्चाप्यप्यवच्छेदकताभिप्रायेण नैतन्नयम् । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरुद्धादिलक्षणे तु
विरुद्धादेरपि नेतोपाधिना लक्ष्यनेनाप्यवच्छेदव्यवच्छेदपि विरोधादेरनिरसनीयस्यैव व्यवच्छेदतोपाप्यसाह-
य्यावयवसमाधिनीतिनासहतिः । साध्यविपरीत साध्याभाव', तस्य च प्रतिशेद्यनधिकरणवृत्तिव्यवच्छेद-
तेन संयोगी द्वय-वादिवादी वातिप्रसङ्ग इत्यभिमान- वस्तुतस्तु भेदसमावस्याधिकरणभेदेनोपपन्नैव
गुणवृत्तिसंयोगाभावाद्याप्यतया न द्वयत्वैऽतिप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुम्, परन्त्वधिकरणभेदेनाभाव-
भेदोपगमेऽधिकरणतिरिक्तत्वावसिद्धिरिव न सम्भवति, अनन्त्याधिकरणेषु घटादाभावत्वस्य कल्पना-
पेक्षयाऽतिरिक्तव्यवच्छेदो नाकल्पनाया व्याघवमित्यस्येशानी वक्तुमशक्यत्वात्, अभावप्रकारकप्रतीतेः
प्रमात्वरक्षार्थं तु न तदेतिरिक्ततासिद्धिः भाषाधिकरणकल्याण्यभावसमाप्रमितियोगिकाभावरथाधिकरण-
रूपताया भ्रान्तिरभ्युपगमेन भावस्याप्यभावःप्रकारकप्रमोपपादकताया क्लृप्तत्वात्, तथाभ्युपगम-
स्यागोचरे भावाभावस्य भावाभावोपपत्त्याप्यभ्युपगच्छन्तं प्रति भावेऽभावत्वप्रतीतेर्भावो न
शक्यमापादयितुम्, अन्यथा तस्य भावस्यावृत्तवसिद्धिं विना भावे तत्प्रतीतेर्भावसिद्धय-
सम्भवैनान्योन्याश्रयस्य दुष्यद्विहरत्वात् । असाधकत्वात्तुमापकस्यैव रूपस्य विभाजकतात्वात्प्रमित्यभि-
प्रायेण विरुद्धत्वेन लिङ्गोपन्यासकनासाधने व्यर्थविशेषणतां वक्तुं व्याप्तिस्वरूपं इतोपति
साध्यव्यतिरेकेणेत्यादिना । व्याप्तिः = तत्पदार्थं, निरूप्यते इति सम्बन्धः । कास्त्वेनेति ।
हेतुतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं वृत्तीयार्थं । एतच्च लीलावतीकारमतम् । द्वितीयं तुदयना-
धार्वाणाम् वृत्तीयं तु वाचस्पतिमिप्राणाम् । आदिपदेभाव्यभिचरितः सम्बन्ध इति न्यायवार्तिक
कारमत्तं प्रामाण्यम् । सम्बन्धः = सामानाधिकरण्यम् । सविशेषणः = सामानाधिकरण्येन कारणादि-
विनिर्णयः । सहभावः = सामानाधिकरण्यम् । एतच्च गौरवादिरेवादावयवत्वं गोत्यासाधकं स्ववृत्ति-
धर्मवच्छेदेन गोत्याभावसमानाधिकरणत्वात्, स्वव्यापकगोत्याभावसमाधिकरणत्वात् ।
एवव्यापकगोत्याभावस्यैव सति गोत्याभावसमानाधिकरणत्वात्त्रेत्याद्ये, यावद्गोत्याभावव्यापकस्यापक-
कत्वे सति गोत्याभावसमानाधिकरणत्वादिति द्वितीये, गोत्याभावव्यवच्छेदप्रयुक्तत्वे सति गोत्याभाव-
समानाधिकरणत्वादिति तृतीये, गोत्यासमानाधिकरण्ये सति गोत्याभावसमानाधिकरणत्वादिति च
चतुर्थे हेतुव्यवच्छेद इति स्वसमानाधिकरणत्वात्प्राप्त्यावच्छेदकधर्मोत्तरादिनात्मनःप्राप्तिसिद्धयः ।
सहभावप्रयुक्तत्वं तु प्रतीतिमात्रिकं दृश्यम्, अन्वयाऽनौपाधिकत्वकल्याणताभावावपत्तेः । सामाना-
धिकरण्यमेवेति । एतेन सर्वव्यवस्थाभाष्यानुसारेण शित्तदस्यवच्छेद एकीयत्वं, द्वितीयचतुर्थयोः

यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यामेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्र-
सुझाव्यम्, वृथा विशेषणप्रक्षेपः, तथा चार्थकान्तिक एवायं स्यात् । ननु साध्यव्यतिरेक-
सम्बन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्तिकयोर्द्वयोरेव्यस्ति तथाऽपि वस्तुगत्या स्वामाधिकोऽसौ
विरुद्धे एवेयेतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः, मैवम्,
दत्तोत्तरत्वात्, वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोदृभावनाहं इत्युपेक्षणीय इत्युक्तम्,
तथाहि—नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थ-
निरुक्तौ विशेषणाधिभ्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहरस्यात् । अत एवानैकान्तिके सन्देहेन
प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदोपन्यास इत्यप्यनघकाशंम् ।
अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषः, अनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिः, ततस्तदभावस्य दोषत्वा-

कथञ्चिन्न तृतीये विशेषणस्यापि व्यर्थविशेषणत्वात्सम्भवेन समर्थत्वान् । यदि तु गोत्वाभावोऽपि यावद्गो-
त्वाभावापपाकान्त्यगत इति तद्व्यापककत्वमदवत्त्वे स्वव्यापकत्वसामानाधिकरण्यामेवेति मन्येन, तदा
द्वितीयेऽपि न विशेषणस्य सामर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् । अगमकत्वे समर्थम् = असाधकताव्याप्यम् ।
अनैकान्तिकः = साधारणः । अर्थ = विरुद्धः । उक्तानिषाधमज्ञानानः शङ्कते नञ्चित् । अत्रेयमाशङ्क्यर्थः ।
भेदोपन्यासः = भेदेन विभजनम् । साधकत्वसिद्धिजननयोग्यत्वम् । एतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादिति ।
एतत्साध्याभावात्साध्यात्वादित्यर्थः । अत एवेति । वक्ष्यमाणान्तरित्यर्थः । अतवकाशमित्यन्वयः । सन्देहेनेति ।
साध्यतदभावोभयकोटिकसन्देहेनेत्यर्थः । तेन प्रत्यवस्थानं च परपक्षाक्षेपाय तदप्रतिपादनम् । कोटिद्वय-
सुपरस्थापयता हि साधारणसाधारणधर्मवर्धमिश्रणेन संशयो जन्मते, अस्ति च साधारणस्य हेतोः
साध्यतदभावोभयसाहचर्यज्ञानमसाधारणस्य च साध्यतदभावोभयव्यावृत्तत्वज्ञानम्, सर्वमनित्यं प्रमेय-
त्वादित्यनुपसंज्ञातिशयपि पक्षे एव साध्यतदभावोभयसाहचर्यप्रदेण साधारणधर्मज्ञानविधयैव कोटिद्वयो-
परस्थापकत्वम्, यद्यप्यसौ साध्यसन्देहात्कान्तिकत्वस्तथापि संशयनिश्चयसाधारणमेव साध्यतदभावसा-
हचर्यमहो हेतुः, अनुमृतिरुद्धशब्दाय वत्साहचर्यनिश्चयस्यैव कोटिद्वयोपरस्थापकत्वमिति, भवतु वा साहचर्य-
निश्चयस्यैव तथान्यम्, तथापि साधारणस्य तत्त्वेन ज्ञातस्य संशयकत्वस्यावश्यकतया तदन्तर्भावस्य
विरुद्धे निरामसम्भवेन न मूलासङ्गतः, अनैकान्तिकपदस्य क्षेत्रसाधारणपरत्वसम्भवात् ।
व्यतिरेकेनेति । साध्याभावेत्यर्थः । बाधिते साध्याभावनिशयेऽपि नासौ प्रकृतहेतुता, विरुद्धे तु
तेनैवेति विशेषः । अनयोः = विरुद्धसाधारणयोः । भेदोपन्यास इत्युक्तार्थम् । हेतुदोष इति ।
साध्यादिभ्यादिः । कारणभावस्य साध्यात् विरुद्धादहेतु तत्प्रतिपादकन्या दौपतते प्राप्नुमन्वात् ।
ज्ञापमानमतिबन्धकरव दोषवन्ते तु तदभावस्य कारणताया अपि सम्भवेनानुमितिहेतित्वस्यानु-
मितिपरामर्शान्वतरहेतित्वमर्थः स्यात् । वस्तुनस्तु ज्ञापमानदोषभावस्य कारणता दौषज्ञानाभावे एव
पर्यवस्यति, दोषज्ञानं च न हेतुदोष इति । अथवा हेतुदोष इत्यस्य हेतुदोषतयाऽनुमत एवेत्यर्थः । पूर्वं च
कारणभावान्तरिके दोषताव्यावृत्तिनाप्राप्तिमेवेति । व्याप्तिरिति । प्रमेयमाणा व्याप्ति र्वाप्तिप्रमित-
वैषम्यः । एतच्चानुमितिपदस्यानुमितिप्रभाविदोषपरत्वाभिप्रायेण । अन्यथा तु व्याप्तिरित्यस्य
व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः । अत्रे व्याप्तिप्रतिनिर्वाच्यत्वापि व्याप्तिनिश्चय इत्येवार्थः । व्याप्तेस्तत्प्रमितेः च-
रत्वापि च व्याप्तिनिश्चये एव तावत्संभवः । न च व्याप्तिनिश्चयव्यतिरेकसिद्धिर्न निश्चयसम्बन्धे-
ऽगममवि भ्रमात्मकव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवादिनि यास्यम्, सिद्ध्यादित्यस्य प्रयोजकज्ञानविवक्षार्थ-
कतया सामग्राह्यात्, विपक्षमस्यजानस्य व्याप्तिनिश्चयविरुद्धप्रयोजकत्वात् । तावन्मात्रं =

त्तावन्मात्रं ज्ञाप्यम्, तत्र हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते, तस्मादनुमितिवेतु-
व्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकयोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये बोद्धभाष्यमानेऽपि 'कुतस्तावेवे-'
त्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्रनियततत्सम्बन्धावच्छयोपन्यास्याविति विपक्षसम्बन्धमात्रमे-
वास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाष्यम्, कृतमितराभ्यामिति ।

लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविशेषप्रतिपादनवद्विभक्तिभिलिङ्गसङ्घाशाप-
वत्पर्वतोऽस्मिन्नानित्यादौ धर्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते, तत्र तेपामतात्पर्यविषयाणा-
मपि पदप्रयोगे विशिष्टबोधने चाऽन्यथासिद्धानां यथा बोधनम्, तथा यद्यत्रापि व्यतिरे-
कतात्पर्यविषयत्वं तदाऽनैकान्तिकसाधारण्यादेव, अन्यथोक्तदोषापरिहारादेवेति ।
अनैकान्तिकत्वञ्चानुद्भाष्यताऽनधिगच्छता च विद्वत्त्वमशक्योद्भाषनमशक्या-
घगमनञ्चेति तदुपजीवित्वात् पृथग्दूषणम्, विशेष्यप्रतिपादनं विशेष्यावगमञ्च विना

व्याप्यभावमात्रं व्याप्तिरिच्छयाभावमात्रं वा । ज्ञाप्यमिति । विरोधोद्भावनेनेत्यादिः । तेन काणा-
न्तराभावस्यापि क्वचिज्ज्ञाप्यत्वेऽपि न मात्रपदासङ्गतिः । हेतुविपक्षसम्बन्धेति । हेतोः साध्याभाव-
सामानाधिकरण्येत्यर्थः । संशयेति । साध्यम्येत्यर्थः । तावेवेति । एवेन साध्यनिश्चयस्यवच्छेदः ।
इत्यञ्चेति । इत्यस्मिन् पर्यनुयोगे उत्पत्त्यमाने उत्पत्ते वेत्यर्थः । नियततत्सम्बन्धो विपक्षेणैव सम्बन्ध
इति साध्यासमानाधिकरण्ये सति साध्याभावसामानाधिकरण्यलामः । अत्रश्येति । एतेन
प्रथममेव साध्याभावसामानाधिकरण्यव्याप्त्याद्भावनस्यौचित्यं सूचितम्, प्रयोज्यमुद्गाय प्रयोजकोद्भावे
गौरवात् प्रयोजकस्य प्रागुद्भावे तु प्रयोज्यव्यार्थाप्रतीतिसम्भवेन प्रतिपादनात्पक्षोत्पादित्युक्तत्वात् ।
शस्तिव्यति । उद्भाव्यमित्यनेनान्यः । लिङ्गत्वादिति । साध्याभावसाधारण्यवच्छेदव्यतिरेकव्यति-
रेकत्वम्, तत्रावच्छेदकत्वं तु स्वयमेव वक्ष्यति 'अनैकान्तिकत्वञ्चानुद्भावयते'त्यादिना । इतराभ्यामिति ।
साध्यसंशयसाध्याभावनिश्रयाम्बामित्यर्थः । उद्भाव्यमानाभ्यामिति नोप ।

ननु कथयो साध्याभावव्याप्यताभिधानेऽपि साध्याभावसामानाधिकार्यार्थं एव विवक्षितं
इति न वैयर्थ्यसङ्घा, इत्यन्ते हि तत्तदर्थसत्प्रदानामभिधानानि तत्तदर्थविवक्षायामपि, नहि काल-
विरोधाविवक्षायामपि भवतार्यादिकं पुंसवादिङ्गसत्त्व्याविरोधाविवक्षायामपि जलमानये-
त्यादिकं केवलस्य विरोधस्य विरोधस्य चाऽविवक्षायामपि पर्वतोऽस्मिन्नानित्यादिकं न प्रयुज्यत
इत्यत आह लकारभेदेति । लकारविरोधेत्यर्थः । बुद्धिवैशवायानेकद्वयान्तोपन्यासैः । नेदं घटते =
अविवक्षितस्य व्याप्यतास्यभिधानं नोपपद्यते । तत्र = उक्तदृष्टान्तेषु तेषां = कालविरोधादीनाम् । आद्य-
द्वयान्तव्यमभिधेय्य पदप्रयोगे इति । तृतीयमभिधेय्य विशिष्टबोधने इति । पदप्रयोगेऽन्यथासिद्धत्वं =
शान्तिधायकाविनाभावप्रयोगस्य, विशिष्टबोधनेऽन्यथासिद्धत्वं तु स्वबोधनविनाभावविशिष्ट-
बोधनस्य, अत्र न प्रयुज्यतेतिनिषेधेन कालविद्वत्त्वस्याविरोधाभिधायकौ विद्वत्प्राप्यस्य प्रयोगो-
ऽमाधुनावसेस्वयोः प्रयोगो नान्तरीयको भवनादिमात्रप्रतिपिपादयिष्याम । एवं विरोधविरोधप्रयो-
बोधने विना विशिष्टबोधनं क सम्भवतीति तदभिधायकतात्पर्ययोगेऽपि नान्तरीयकः । प्रकृते तु व्याप्य-
ताभिधानं विनाऽपि साध्याभावसामानाधिकरण्यं तत्रयमभिधातुमिति न इत्यन्ते स्वबोधनविनाभावि-
तात्सामानाधिकरण्यबोधनस्य, हेतुत्वं तात्पर्याविवरणं तु कदाचित्प्रा, तत्राह तथेति । अत्रापि
द्वयामेदिति । विरोधस्यव्यतिरेकत्वार्थः । उक्तेः । स्वर्धविरोधनेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वं = साध्या-
भावसामानाधिकरण्यम् । तदुपजीवित्वात् = तद्वानैकान्तिकत्वप्रतिपत्तयुक्तव्यापारस्याप्यस्यप्रतिपत्तयु-
क्तव्यापारकत्वात्, नहिपिपादयिष्याविविषयात्वात् । इह विरोध्यावगमप्रतिपादनयोर्विशिष्टावगम-

विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टाद्यगमस्य चाशक्यत्वात् । एवमन्यत्रापि - विशेषणस्याप्रयोजकता विरोधस्य सामर्थ्यं स्वयमुहनीया, तथा—इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादित्यत्र साधारणेति विशेषणे. सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वे सतीत्युद्भाव्यमाने, एवमसाधारणेऽपीति, इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्वविवेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्वमसञ्ज्ञेयत्वदित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभिधाने इति ।

प्रतिपादनकारणता हि नाभिप्रेता मानाभावाद्, अपि नृक्षव्याप्यव्यापकत्वात् एव । पृथगिति । विरुद्धत्वमित्यनुपपद्यते । एतेन साध्याभावप्रमितिजनकत्वं विरोधहेत्यपि प्रत्यादिष्टम्, तादृशजनकत्वस्य कौतुक्याकाङ्क्षायां साध्याभावव्याप्यत्वस्य ज्ञेयत्वे साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहस्यावश्यकत्वाद्, अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविपश्य हेत्वाभासत्वमते तु तादृशजनकत्वस्य न हेत्वाभासावमपि, प्रागेव तु तद्विरोधविरोधत्वमिति । ननु तथापि विरुद्धस्य न साधारणान्तर्भावसम्भवात्, सपक्षवृत्तित्वे सति साध्याभावसमानाधिकरणस्य हि साधारण्यम्, विरोधे च न सत्यन्तं प्रविशतीत्यत आह एवमन्यत्रापिति । अप्रयोजकता = वैयर्थ्यम् । सामर्थ्यं = असाधकताव्याप्यत्वे सति । इदमुपलक्षणमनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धोपपत्तिकत्वस्यापि । साधारणानैकान्तिकत्वात् = साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकसाधारण्यत् । साधारणेति विशेषणे = साधारण्यस्य विशेषणे तादृशजनकतावच्छेदकत्वे, अप्रयोजकतेत्यनुपपद्यते, साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपसाधारण्यस्य तादृशसामानाधिकरण्यत्वेनैवासाधकतागमकत्वसम्भवेनानैकान्तिकत्रयसाधारणतादृशजनकतावच्छेदकत्वव्यदितरूपेण, धर्मविशेषणतयाऽन्तर्भावात् । साधारण्येऽपि यदि सपक्षवृत्तित्वं प्रवेश्यते यदा तस्यापि व्यर्थत्वाशयेन विशेषणनिष्प्रयोजनताया उदाहरणान्तरमाह सपद्येति । विशेषणतास्फुटीकरणाय सत्यन्तेन विवरणम् । उदाध्यमाने = प्रयुज्यमाने, अप्रयोजकतेत्यनुपपद्यते । सपक्षगतत्वं हि साधकताया अनुकूलं नवसाधकताया इति तस्य साधारण्ये प्रवेशो नोचिते इति भावः । अथवा साधारणानैकान्तिकत्वादित्यस्य साधारणत्वादित्येवोच्यं, तथा च सपक्षविपक्षगतत्वादित्येतदर्थकसाधारणत्वादिति हेतुबाह्यवोच्यसाधारण्यविशेषणे सपक्षगतत्वे सतीत्येवं विमर्शमणोऽप्रयोजकतावधं, तथाप्येकमेवोदाहरणम् । एवमिति । तादृशजनकतावच्छेदकताविशिष्टसाधारण्यस्य हेतुत्वेऽसाधारण्यस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्त्वत्वे बोधनीयैव वैयर्थ्यम्, विपक्षव्याघातवस्य साधकतानुकूलत्वादिति भावः । प्राग्वह्यैकमेवोदाहरणम् । विशेषवैयर्थ्यमपि कश्चिदित्युदाहरति इदमिति । इतीति, लुप्तसप्तमीकमिदम्, उत्तराभिधाने अप्रयोजकतेति सर्वव्यथः । अभिधीयमानोत्तरांते इत्यर्थः । स्वव्याघातकत्वस्यैव दूषणसमर्थत्वेनेत्यन्यथः । स्वव्याघातकत्वं स्ववगुरमिमतस्य विरहप्रसजकत्वं । यदा स्थापनाहेतुत्वेन सर्वमसञ्ज्ञेयत्वादिनि प्रयुज्यते, तदा न तत्र जातित्वाभ्युपगम इति भावेन तस्याजातित्वमन्युक्तम्, अतएव लक्षणे उत्तरत्वनिवेशोपि, यदा तु सर्वसङ्ज्ञेयत्वादिति स्थापनाहेतुप्रयोगानन्तरं तथा प्रयोगस्तदा तस्य जातित्वम्, यदाह वात्स्यायनः—“जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते प्रतिषेधहेतवः” इति । भाद्रिशास्त्रेण सर्वमसाधकं वस्तुव्याप्तिर्यादि प्राह्यम्, सर्वस्यासाधक्येऽतीकायरूपेऽसाधकत्वे वा ज्ञेयत्वादेरपि तथावेन स्ववक्रोपगतविरहप्रसजकत्वं स्थापनाप्रतिषेधयोस्तुल्यमित्यर्थः । वस्तुतस्तत्त्वानिनिवेशोऽकिञ्चित्कर एव, तादृशविरहप्रसजकत्वस्यैव दुष्टिबीजत्वादिनिनिवेदितमनिर्वाप्यत्वेनिरुपाधवन्नात् ।

किञ्च साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे यदाऽभावत्वेव साध्यः कचिद्भवति तत्र नहिपरीतस्य भावत्वात्तदव्यापकत्वं लक्षणस्य । न च विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वेन भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यम्, सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयने, अनवस्थानं च संसर्गनिषेधः; मन्व भावाभावयोरेभ्योभ्यस्थानवस्थानमेव,

ननुभावता विरुद्धस्य साधारणान्तर्भावोऽभिहितः, भवतु कि तेन, लक्षणनिराकृतिस्तु न कृतम् किञ्चासाधकतानुभाषकमेव विभाक्तमिति न परमेश्वरानुशासनम्; किञ्च स्वर्धविशेषणत्वं न स्वाति-
विषयकम् एवातिशयेन एवात्यन्तवच्छेदकान्तर्यदितान्यहेतुनावच्छेदकस्यानिवेशनोपायान्, अत एव नीलधुमाद्रावपि स्वातिरस्येव, तस्योक्तस्तु तत्राधिकेनैव निग्रहः अत्रानिविशेषज्ञापकतया व्यर्थविशेष-
णत्वस्य स्वानन्वयेन निग्रहस्थानत्वाद्वा, सर्वथाऽपि तत्र हेत्वाभासत्वं नैवास्ति । एवञ्च निग्रहभयेऽसा-
धकता विरुद्धे साध्याभावसामानाधिकरण्यानैव परार्थे साध्यताम्, असाधकतासिद्धियोग्यता तु स्वार्थ-
साम्यसाधारणी तत्र निर्वाधा, किञ्चासाधकतासाधकत्वाभावेऽप्यशक्यविशेषोपायकतयैव पार्थक्यसम्भवा,
असाधकतासाधकत्वात्तानि विशेषोपायकत्वात्तान्यतरस्यैवापेक्षणीयत्वात्, अनेकान्तिके हि साध्यसामाना-
धिकरण्यमन्वेनापिचिच्छांते एव अत्र, विरुद्धे तु साध्यसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वेन तदर्थोऽपि स इति
सम्भरत्यशक्तौ विशेषः, एवञ्च एवासिविरुद्धोपायकस्य व्युत्तिप्रदानुपादययोग्यत्वं वा रूपस्य साध्या-
भावसामानाधिकरण्यस्य सम्भवेऽपि न तयोः शृङ्खलपरिगणनासद्गतिरित्यस्वरसादाह किञ्चेति ।
अत्रेदंभोध्यम्—प्रमेयत्वविशिष्टविचारोद्देशो वहिमाम् इदंवादिधात्री वह्न्यभाजनवद्द्रव्यवशापिनि
एवह्न्यभाजनवद्द्रव्यवृत्तिहृत्वादिरूपव्यभिचारोद्देशो दोषतात्कारण्येन विशिष्टान्तरातिपयत्वं प्रतिबन्धकलक्षण-
निवेशनीयम्, स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं प्रकृतानुमितितत्त्वापकप्रतिबन्धताविरहित-
प्रतिबन्धकत्वानिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतानुच्छेदकं यद्द्रव्यं तदवच्छिन्नञ्च विशिष्टान्तरम्, एवं प्रमेयत्व-
विशिष्टविचारोद्देशोऽपि, एवञ्च निरन्तरविरोधानामपि साध्याभावसामानाधिकरण्यादिरूपविशिष्टान्-
तरविषयकनिश्चयविषयता न दोषत्वसम्भवः । अधिकं तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणखण्डने द्रष्टव्यम् ।
इति = सत्ताऽभावत्वात् द्रव्यत्वादिधात्री । भावत्व्यादिति । अन्यथा स्वाभावविहरान्तर्वत्तुः
प्रतियोगित्वस्यापन्नतेः । तदव्यापकत्वमिति । सत्तायामभावत्वस्य बाधेन तदव्याप्यत्वं न साध्या-
भावस्याप्यत्वम्, सहानवस्थानमिति । ननु सहानवस्थानं नाम परस्परभावस्याप्यत्वम्, तद्य-
नेह विप्रक्षितम्, तथा सति साध्याभावस्याप्यत्वस्य साध्याभावस्याप्यत्वमित्यर्थेऽत्रेति नानिम-
स्याप्यत्वानैकत्वान्, तत्रापि साध्याभावपदस्य साध्याभावस्याप्यत्वताया वक्तव्यत्वे लक्षणस्यरूपार्थ-
गानाद्ये पदे - च परस्परविहरस्याप्यत्वविरोधस्यासामानाधिकरण्यपर्यवसत्त्वात्तयैव वा तदव्याप्य-
परस्परविहरात्मनालक्षणात्तयैव वा निजेन आदर्शोपस्थाप्येन आह अनवस्थानञ्चेत्यादि । संसर्गनि-
षेधः = वृत्तिनिषेधः, अत एव सहानवस्थानमसामानाधिकरण्यमाहुः । अन्योभ्यस्थानवस्थानमेव =
परस्परभावस्याप्यत्वमेव । ननु परस्परविहरणवृत्तिव्यभिचारस्य कथं परस्परभावत्वात्कृता परताम्,
गोवाध्याययोग्यादणवृत्तिव्यभिचारमद्भावेऽपि परस्परभावस्याप्यत्वाभावेन तयोरेकमेवव्याप्यत्वात्तद्वयं गोवाध-
्यादिविशेषविरुद्धमेव भावाभाषयोः परस्परभावस्याप्यत्वविरोधवस्तु मवच्यम् । बलसत्तया तदाभा-
वमेव अत्र परस्परविहरणवृत्तिव्यभिचारविरोधस्य लाप्यत्वात्तन्निमित्तमित्येव्याह परस्परमेति ।
अतश्च मर्यादिव्यभिचारोद्देशेति वेदवति । - एवञ्च स्वदीपविषयैव मर्यादाया निरर्थाहेतिमाय ।
यन्नुक्तम् साध्याभावस्याप्यत्वमित्यत्र साध्याभावस्य साध्याभावसाध्याप्यत्वविरोधव्यभिचारोऽपि साध्याभा-
वस्य - विरुद्धोपायनिषेधम्, निराप्यञ्च इति । परस्परविहरात्मनालक्षणविरोधोपादौ

परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः, तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रहे प्रत्येक-
मव्याप्तिर्मिलितस्यासम्भवप्येति । यद्यप्यमथ भावाभावयोर्विरोधनिश्चितिराक्षरमु-
परिच्छादिति । इति विरोधखण्डनम् ।

य न लक्षणैकरूप्यसम्भव, परस्परत्वानुगमात्, एवञ्च परस्परास्मानाधिकरण्यस्य परस्पर-
विरहात्मकरूप्यभावादेति न प्रकृते कश्चिन्नतिः । तथा च सतीति ।
साध्यविरोधिरस्य विनिर्देश्य कश्चिज्जापार्थक्ये कश्चिच्चाभावापार्थक्ये सतीत्यर्थः । अनुपसङ्ग्रहे =
अनुगमासम्भवे । प्रत्येकमिति । भावरूपविरोधिनिवेशे भावसाध्यकविच्छासङ्ग्रहः, अभा-
वरूपविरोधिनिवेशे स्वभावसाध्यकविच्छासङ्ग्रहः, उभयामकविरोधिनेषु निवेशे न स भावस्य
साध्यस्य न साध्यत्वस्येत्यसम्भव इति भावः । अथ साध्यप्रतियोगिकत्वेन भावाभावाद्योर्द्वयोरप्यनुगम-
सम्भव इति चेत्, भावस्य सप्रतियोगिकत्वं किं भावत्वेन, अथवाऽभावाभावत्वेन, साध्य. अनुभवविरो-
धात्, यद्यप्येन घटज्ञानस्यापि घटाभावाज्ञानाधीनतापत्तेः । न द्वितीयः, तथाहि — सप्रतियोगिकत्व-
मित्यस्य यद्यभावाभावत्वमित्यर्थः, तदाऽभावाभावत्वेनाभावाभावप्रतियोगिकत्वमस्यैवास्त्वपः, आभावाभावात्,
यदि तु स्वरूपसम्बन्धविरोधरूपप्रतियोगितानिरूपकत्वमित्यर्थः, युक्तमेतत्, इत्याभावाविरहात्प्राप्तस्य
पदार्थप्रतियोगितापदितस्य प्रतियोगितारूपत्वे आभावाभावत्वेः, उक्तजाधिकं भेदसंसर्गाभावाद्योर्वैधर्म्य-
एवमेवोपपत्त्यात्, तदा स्वरूपसम्बन्धस्य प्रतियोगिभक्षणया द्वयोः कथनानुगमः, प्रतियोगितात्वेन
प्रतियोगिताऽनुगमेति तु न याच्यम्, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽनुगमकत्वासम्भवात्, एवं न
स्वीयमित्यनुभवसाधारण्य, रूपभेदेन स्वस्य स्वयत्त्वोपपादनेऽतिरिक्ततापत्तेर एव पर्यवसानात्,
अतिरिक्तत्वे च तदीयलक्षणे निर्देष्टुमशक्यत्, महत्त्वज्ञोपाधिस्थित्येतावतीत्येव लक्षणमनवैधर्म्यं स्यात्,
अलीकत्वापत्तेः, तदेतदभिव्येत्याह यद्यप्यस्येति । उपरिच्छादिति । अनुपसङ्ग्रहे इत्यर्थः । अभा-
व्यतिरामोऽपि सप्र यद्यप्ये इति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । तदभावाभावात्स्वरूपस्य तदभावाभावात्सम्बन्धस्य च
तद्विरोधस्य सप्रत्ययधीनतासिद्धत्वात्, अथवा तदभावाभावात्सप्रत्ययविनिर्देशः । एतेनाभावाभावप्रकार-
प्रतीतिः प्रमाणादनुपसङ्गताभावाभावत्वातिरिक्तताया सत्ताभावाद्योर्द्वयस्यापि साध्यत्वस्येति तद्व्या-
समेव चेति परात्तम् । तत्रापि लक्षणे प्रतियोगितामवेक्षणयापदप्रकृतत्वेन साध्यखण्डनम्, साध्यसाध्यात्
अभावप्रकारकप्रतीतिः प्रमाणादनुपसङ्गताभावाभावत्वातिरिक्तताया अनुपसङ्गताभावाभावात्सम्भवात् । यथा-
न्यप्येतादियु पदाद्यभावाभावप्रतीतिरिति । एवं चिन्मिदं पदाद्यभावाभावप्रतीतिरिति । यथा-
भावाभावप्रतीतिरिति वाच्यम्, अथवाऽतिरिक्तोपसर्गं तत्राभावाभावात्सत्ताभावाद्योर्वैधर्म्यं प्रवृत्तं वाच्यम्,
अथवेन तु कथमेव पदादियु वस्तुमेवैव । स्वरूपसम्बन्धेन पदाद्यभावाभावप्रतीतिरिति भवति एव
गीतात् । पदाद्यभावाभावप्रतीतिरिति विरोधप्रतीतिरिति । अथवाऽतिरिक्तताया सत्ताभावाद्योर्वैधर्म्यं प्रवृत्तं वाच्यम्,
उभयाभावादे साध्यप्रतीतिरिति । साध्यतापत्तेरुक्तमात्रात्साध्यप्रतियोगितासाध्यविशेषात्साध्यविशेषात्-
अनुगमात्साध्यतापत्तेरुक्तमात्रात्साध्यप्रतियोगितासाध्यविशेषात्साध्यविशेषात्साध्यविशेषात्साध्यविशेषात्-
साध्यतापत्तेरुक्तमात्रात्साध्यप्रतीतिरिति । अथवाऽतिरिक्तताया सत्ताभावाद्योर्वैधर्म्यं प्रवृत्तं वाच्यम्,
अथवाऽतिरिक्तताया सत्ताभावाद्योर्वैधर्म्यं प्रवृत्तं वाच्यम् । अथवाऽतिरिक्तताया सत्ताभावाद्योर्वैधर्म्यं प्रवृत्तं वाच्यम् ।

व्यभिचारखण्डनम् ।

किञ्च व्याप्तिपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यचच्छेद्यम् ? अनैकान्तिकमिति चेत्, किं तदनैकान्तिकमिति ? तथाहि—अनैकान्तिकः सन्यभिचार इत्यल्लक्षणम्, सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तता, तदानीं विरुद्धे प्रसङ्गः, असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च, अथ सपञ्चयिपक्षगताभावता, तदा साधारणोदाहरणव्यापकत्वम् । अथोच्यते सव्यभिचा-

व्याप्त्यभिचय साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिपदेन साध्यासाप्तानाधिकरणमेव विरोधः, पर्यवसति, तत्र च न स्वर्धविरोधगतावकाशः, न चैवं विरोधस्यासाधारण्यमेदः, असाधारणे विपक्षव्यावृत्तवत्त्वं दुपगतानीपयिकम्यानिवेशनीयत्वात् सकलसाध्यपदयावृत्तत्वमाश्रय्य चोक्तविरोधरूपादिति वाच्यम्, साध्याभावव्याप्यव्यभिचय व्यभिरेक्याप्तिविक्षाया साध्यव्यापकोभूतानावप्रतियोगित्वस्य पर्यवसानेन तस्यैवासाधारण्यरूपत्वान्मुपगमात्, यद्यपि तदसाध्यावप्रतियोगित्वं साध्यासप्तानाधिकरणस्यैव, तथाप्ये-
कान्तेऽप्यपरज्ञानस्य दूषकत्वेन द्वयोरेव दूषादोषत्वम्, न चावृत्तिगतादावपि साध्यासाप्तानाधिकरण्य मिति तत्रानिप्रसङ्गः; तस्य लक्ष्यत्वात्; एवञ्चाव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरव्यभिचारानुसङ्गः साधारण्यप्रहेण सामानाधिकरण्यांशप्रहेण विरोधप्रहेण प्रतिवस्यते, पूर्वोक्तासाधारण्यज्ञानं तु एते हेतुसप्तप्रहकालीनमनुमितमेव प्रतिव्यगतीति विवेक इति, तदप्येतेन परास्त्वम्, उच्यतेपि प्रतियोगि-
व्याप्तेर्दुर्वेषे वासाध्यसामानाधिकरण्यप्रतियोगिकाभावस्य सदेतावनिप्रसक्तत्वात्, यदि च साधये साध्यासाप्तानाधिकरण्यमपि विरोधः, तदा साध्यासाप्तानाधिकरण्यं तदसदुप्राहकमेवेति साध्यासाधनो-
भयसामानाधिकरण्यप्रदप्रतिव्यगकतावदितमेव लक्षणं कर्तुमुचितम् न च तत्सम्भवातीतिवद्वलेसा धारण्यखण्डने इति सङ्घेः इति खण्डनशारदार्या विरोधखण्डनम् ।

किञ्चेति । व्यचच्छेदानिरासव्यापिसम्भानं पूर्वम् । अनैकान्तिकमिति । अनैकान्तिक-
विशेष साधारण्यस्य । तेन साधारणासाधारणानुपसंहारिरसव्यापवच्छेद्यत्वेऽपि न शक्तिः । असा-
धारण्यकारणस्य एवंयुक्तमनुपदम्, अनुपसंहारिरसु कश्चिद् यदि साध्याभावसामानाधिकरण्यं न तु
साध्याभावव्याप्यं तदा साधारण्यसामानयोगक्षेपत्वेनेति । अनैकान्तिकमेव तावदुक्तं च, प्रागेव च
तद्विशेष इत्यभिप्रायेणह किमिति । अनैकान्तिक इति । अस्मिन्व्याप्येऽनैकान्तिकत्वं ह्यप्यपर-
तिव्याप्यत्वेनेदम् । साधयेऽयं साध्याभावेनैव वा साध्यानाधिकरण्यं समीचीनस्य विरुद्धस्य चाहेतोरकान्तः,
तदाहियप्रसक्तान्तिकत्वम्, एतच्च तद्वदोक्तमाश्रयम् । यद्यनस्तु साधारण्यसाधारणानुपसंहारिप्रतियोगि-
त्वमव्यभिचरत्वं, अथवा तदप्येव साध्याभावेनैव सामानाधिकरण्यसाधारण्यतया तस्य सारथि-
त्वमव्यभिचारवत्त्वेनेति । विपक्षवृत्तितेति । सपक्षवृत्तितया तु केषां दूषकतायामनुपगतत्वात् ।
विपक्ष साध्याभाववात्, न तु विरुक्ततासाध्याभावयाम् निश्चयान्तरव्यापिक्रियाकारणम् । विरुद्धे =
गतादिभिन्ने विरुद्धे । ननु विरुद्धवृत्तित्वेन विरुद्धस्यापि सारथिप्रकारवत्त्वं उपपेयमप्येऽनुपगतत्वम-
हारिप्रसक्तत्वात् अत आरगोति । सर्वस्यवदविरुद्धव्यावृत्तौसाधारण्य इति मतेनेदम्, विपक्षव्यावृत्तस्य
दूषकतातीरविरोधेन सर्वस्यव्यावृत्तवत्त्वं साध्याभावकोभूतानावप्रतियोगिपक्षवत्त्वस्यसाध्यासाध्या-
न्यव्यभिचयसाध्यासाध्यापि विपक्षवृत्तेः सत्प्रहेऽपि विपक्षवृत्तेःसत्प्रहेऽप्य, स्वीयत्वं हि केचिन्मगता-
द्वेष्यव्याप्यत्वम् । अथवासाध्यासामानाधिकरण्ये चानुपसंहार्ये विरुद्धावप्रतियोगिपक्षवत्त्व-
त्वेत्यादि । यद्युक्तं इति सपक्षवृत्तिरूपवत्त्वमपि प्रतियोगिपक्षवत्त्वम्, विपक्षवृत्तवत्त्वमपि प्रतियोगिपक्षवत्त्व-
मतीतिवद्वत्त्वं तदप्यपरवृत्तवत्त्वमपि प्रतियोगिपक्षवत्त्वम् इतिवद्वत्त्वं, पर्यं च परिश्रित्यव्यावृत्तौ भूतारी

स्त्वं हि सपक्षविपक्षसाधारणताऽभिप्रेता, सा धान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्ग्राहिका, सपक्षविपक्षसाधारणताऽन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषप्रचया न विवक्षिता, अतः साधारणासाधारणानैकान्तिकयोस्तभयोरपि सङ्ग्रहः, विवादाध्यासितं कृष्णिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षस्यैवत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्यमिति । विचार्यभेदद्वयाभ्यां परमस्तु तावदापाततः । तथापि व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सङ्घेर्त्तौ धूमविशेषादी गतत्वेनानिव्यापकत्वम् । यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूये, तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनो न भवतु नाम, अन्वयेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षप्राप्त्यादित्यादिकं न सङ्गृह्णातीय-

न प्रसङ्गः, असाधारणस्य च निखिलस्यापि सङ्ग्रहः, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यस्य सङ्घेतुत्वान् । तदेति । अनुपसंहार्यभ्यासितं द्रष्टव्यम् । साध्यसम्प्रेक्षाकान्तविश्वकत्वादिकमपि न सम्प्रविचार्यम्, अनुपसंहारिभिन्नसव्यभिचारसङ्ग्राहकत्वादित्यपि बोद्धव्यम् । दूषकनाशैपिकमेव नितयानुगतस्वरूपमाशङ्कते अर्थेति । सपक्षविपक्षसाधारणता = सपक्षविपक्षवैशिष्ट्यम्, अन्वयेन = स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन, व्यतिरेकेण = स्ववृत्तवभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन । वृत्तित्वप्रतियोगित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ने प्राप्ते, तेन सङ्घेर्त्तौ नातिप्रसङ्गिकः । अन्वयेतदुभयसम्बन्धेन यदि वैशिष्ट्यं विवक्षितं तदाऽसम्भवः, यदि प्रभवेनैव, तदा साधारणस्यैव सङ्ग्रहः, यदि तु द्वितीयेनैव तदाऽसाधारणस्यैवोपपत्त्याद्योपपत्तौ भयान्तरसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं विवक्षितमित्याह सपक्षेति । अन्वयेन = अन्वयेनैव । व्यतिरेकेण = व्यतिरेकेणैव, उक्तोभयैवैतत्पि द्रष्टव्यम् । ननु प्राचीनभक्ते केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसपक्षस्यैवानुपसंहारितया सपक्षविपक्षस्यैवोत्र निश्चयवर्तिनतया साध्यसम्प्रेक्षाकान्तविश्वकं तस्मिन् सपक्षविपक्षयोरप्रसिद्धिरिति तद्वैशिष्ट्यं सुनरामप्रसिद्धमिति तत्राप्याह्निरित्यत आह विवादेति । सर्वमित्यर्थः । उपसंहारः साध्यसहचारनिश्चयस्तद्विषयत्वाभावाच्च हेतुननुपसंहार्योऽनुपसंहारी वेति शब्दस्वरसः । शून्यस्य द्रेवेति । सपक्षत्वादेनिश्चयाप्रतितावे तु क्षणिकत्ववतः सामग्यादेस्तद्भाववत्प्रपञ्चदेः प्रसिद्ध्या न सपक्षविपक्षस्यैवत्वम्, किन्त्वत्यन्ताभावाप्रतिषेधित्वात्साध्यकानुपसंहार्यं तदिति तत्रैवं शङ्कात्मका धाने अवधेये । साम्यमिति । उक्तान्तरसम्बन्धेन सपक्षविपक्षवैशिष्ट्यमित्यर्थः । एतच्चापातत एवेत्यमो व्यकीकृत्यति । विचार्य = सुन्दरं, सुन्दरस्यैव विचारयोग्यत्वात् । परं = केवलम्, तथा चैतद्व्याप्यानसापान एव सुन्दरमस्तिव्यर्थः । सपक्षव्यापके = अयोगोलकादिसर्वविक्रितसपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिनि । अन्तरिक्षगतो धूमोऽपि यदि व्यभिचार्यैवोपपत्त्याद्येन विशेषतः पश्चिमदक्षिणयोगिकस्यैवोपपत्तिप्रहेत्यादीनां भावार्थम् । सर्वेति । अत्र सर्वार्थं विपक्षेऽन्वेति नवेति विचार्यव्यति । मात्रेणैति । अन्वयप्रतिरेकाम्यां सर्वसपक्षविपक्षवैशिष्ट्यमादाय दोषवदवस्थस्य दक्ष्यमाणत्वात्मात्रं पदम् । धूमानुमानेति । अनुमानपदं सङ्घेतुत्वाभिपिप्त्या । न भवतिविति । धूमस्य महानसाधारणकषाक्षितिसपक्षवृत्तिपत्त्या स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन सर्वसपक्षविपक्षविशिष्टत्वाभावादिनिर्भावः । अन्वयेनेति । स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनैव हि वैशिष्ट्यमादाय साधारणे लक्षणं समन्वैतत्त्वमिति भावः । सपक्षैकदेशेति । पटादी हि सपक्षे प्रत्यक्षप्राप्तत्वं न तु द्रव्यमुक्तादाविति भावः । एकमतिस्थापकत्वं सन्निकसनः = परिहर्तुमिच्छन्, तत्परिहाराय सर्वेति विशेषानुपादानं इति भावः । अपरं = अपरम्

व्याप्तिरित्येकं सन्धिःसतोऽप्यं प्रच्यवते । अथि चान्यव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षविपक्ष-
 गतत्वाद्भूमिमानादौ स पय प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरेव्यतिरिक्तत्वात् । किञ्च सर्व-
 सपक्षविपक्षसाधारण्यप्रतैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि विशेषणम्,
 तदा विपक्षैर्देशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारण्यनैकान्तिकस्य असरेणुः कार्यावयववै-
 महत्त्वात् पदवदित्यादेरव्यापकं लक्षणमिदम् । अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा
 व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारण्यमनैकान्तिकमित्येतद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे
 क्षितिर्नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादिदिव्यापकमिति । का चैव पाद्योयुक्तिः सपक्ष

पामावः प्रच्यवत, प्रोक्तान्तरमापद्यत इति यावत् । ननु यदादिरूपसपक्षत्रैशिशिष्टं स्ववृत्तित्वेन द्वयणुसा-
 दिसपक्षवैशिष्ट्यं तु स्ववृत्त्यभाप्रतियोगित्वसम्बन्धेनेति सर्वसपक्षवैशिष्ट्यसम्पत्त्या नेयमव्याप्तिरित्यत
 भङ्ग अपिचेति । गतरत्वात् = विशिष्टत्वात् । विपक्षत्रैशिशिष्टं तादृश्रुमे स्त्रनिष्ठाभाप्रतियोगित्वसम्बन्ध
 माक्षतमेव, एतेनैव च सम्बन्धेनाधोकोलादिरूपसपक्षवैशिष्ट्यमपि, महानसादिरूपसपक्षवैशिष्ट्यं तु
 स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनेति सर्वसपक्षवैशिष्ट्यमप्यायतमिति कथं सर्वत्रोपादानेनानिव्यासेरपि बाणमिति
 भाव । यदि तु प्रोक्तान्तरसम्बन्धेन सर्वसपक्षवैशिष्ट्ययोक्तौ तादृश्रुमैर्द्वैतैव सम्बन्धेन सर्वसपक्षवै-
 शिष्ट्य सम्पत्त्यामिति प्रतिभाति, तत्तद्व्यतिरिक्तत्वादिद्विष्टानुयोगिताकृपयसितिको हि धर्मोऽन्वतरवयम्,
 तेन तेन च सम्बन्धेन तत्सपक्षवैशिष्ट्येऽपि सर्वसपक्षवैशिष्ट्यस्य केनापि सम्बन्धेनाभावाद्भूति न
 भूमादाविव्याप्तिरित्युच्यते, तदोक्ताव्याप्ति न तत्रया बाणितुनिरयमिप्रत्येयाह निरे पक्षेण तयोरेति
 उक्तसम्बन्धयोरेकैकस्यैव यावत्सपक्षमिपक्षीयत्वेनेत्यर्थः । उक्ताव्याप्ति वाणितुक्तामस्येति शेषः । अवि-
 वक्षितत्वात्-विवक्षानहं वात् । विपक्षैर्देशवृत्तेरिति । कार्यावयवत्वाभावावक्यामादावस्ति महत्त्व
 न तु परमात्वादावित्यर्थः । एव च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन सर्वसपक्षवैशिष्ट्यत्वेऽपि न तेन सर्वविपक्ष-
 निशिष्टत्वमिति भावः । व्यतिरेकमादाय = स्त्रनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमादाय, अतिव्या-
 पकमिति सम्बन्धः । विपक्षैकदेशेरेति । नित्य वाभाववति यदादावस्ति सावयवत्व न तु गुणादाविति
 भावः । अतिव्यापकमिति । सर्वविपक्षसर्वसपक्षव्यावृत्तस्यैवासाधारण्यतया लक्ष्यतेति भावेनेदम् ।
 यदा तु सर्वविपक्षव्यावृत्तः समस्तु मा वा, सर्वसपक्षव्यावृत्तस्यैवासाधारण्यतया लक्ष्यतेति विरुद्धोऽप्य
 नेनोपाधिना सहस्राद्य एव तदा नातिव्याप्तिः, अतएव शब्दो नित्य शब्दत्वादिद्वैरव्यपि सहस्रम् ।
 नित्य कृतकत्वादित्यपि सर्वसपक्षव्यावृत्त प्रागभावरूपमस्तिद्विविधसपक्षव्यावृत्तमेव । यद्यपि साधारण
 तयापि विरुद्ध सैद्धान्तरस्थितिपि सर्वसपक्षवृत्तित्वाभावेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धमादाय न प्रकृतलक्षण
 समन्वयसम्बन्ध एवञ्च सपक्षैकदेशमिति पूर्वोक्ताव्याप्तिरेव दूषण युक्तम्, एवमेकव्यतिक्रमसपक्षै-
 ऽप्यव्याप्तिर्दूषणम् । न वा तदपि, सर्वव्यस्य सपक्षैऽप्यनुपादेत्वात्, न सर्वं सखेतौ भूमादावति-
 प्रमङ्गो न परिहृत स्यादिति वाच्यम्, हेत्वभावासत्वेन निरीपणीयत्वात् । अथ साधारण्यत्वादिद्वैतत्वात्
 न हेत्वभाससत्त्वज्ञानमिति चेन्मिमेतावना, तदि दूषकनोपयिकमिदं रूप निरस्यत सपक्षवृत्तित्वविपक्ष-
 स्याद्वृत्तयोरव्यवयेनापत्ते । अपि तु साधारणादित्रयश्वानुगतमस्यत्र त्रियने तादृश तु रूप साधारण
 त्वादि प्रत्येकमेव, त च-तथापि इदो वद्विमात्र भूमादित्यत्रामासे भूमे स्वनिष्ठाभावप्रतियोगि वसम्बन्धेन
 सपक्षविपक्षवैशिष्ट्यमादाय सधमिषास्यरपहृरमसङ्गः, पक्षवृत्तित्वे सतांनिजिवेद्य तु तद्वारगे न
 पुनते, इदं भूमसाधने वद्विर्वाभिषारानिष्यवहारानापत्तेरिति-वाच्यम्, भूमसाधन वद्विर्वाभिषारानि
 यवहारस्यैवैष्टभ्यत्वात्, इदं भूमसाधने वद्विर्दुष्ट इति व्यवहारस्य साधे तु तत्वात्सिद्धयदिकमादाय
 योपपादात्वादिवदनेराह फेति । कृत्सायामिदम् वाचिनेत्यर्थः । 'वेना'त्यन्तेन बाणोयुक्तिरनुकृते ।

विपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण चेति, कथमनु-
पसंहार्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे विपक्षे चान्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्,
तयोरेवाभावात् । यदि सपक्षे विपक्षे च साधारण्यमुभयत्र स्वरूपानुगमो विशदित-
स्तदानीमसाधारणानैकान्तिकासङ्ग्रहः, अथोभयस्मिन्नसर्वं तद्विवक्षितम्, तदा सर्वा-
व्याप्तिः, तदसत्त्वस्यातद्धर्मत्वात् । अथ तदुभयगतमावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य
योऽभावस्नदाश्रयत्वं वाऽभिप्रेतम्, तदा साधारणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदु-
भयसाधारण्यं नामैकस्मिन् यादृष्य हेतोः सत्त्वमसर्वं वा तादृष्यमपरस्मिन्नपि यत्तदु-
च्यते, तथा सति नाव्यापकता द्यौप इति, मैवम्, मुख्यस्तावद्वचनायो नोपपद्यते हेतोरे-
करूप्यस्य सपक्षविपक्षाश्रय इति, किन्नाम ? ऐकरूप्यवतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्,
तदा चासाधारण्याप्तिः, तत्र सपक्षे विपक्षे च हेतोरेकसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात्,
तस्मात्सपक्षे विपक्षे च साधारण्यं हेतोरेकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव, असत्त्वपक्षे

असत्सपक्षविपक्षस्येति । साध्यसन्देहाह्वानविधकस्येत्यर्थः । अन्यथा सिद्धमिद्विध्याधानात्, सपक्षे
विपक्षे चेति सहस्यर्थानि रूपितत्वं वैशिष्ट्येऽन्वेति, साधारण्यं = वैशिष्ट्यम् । तयोः = सपक्षविपक्षयोः ।
अभावादिति । तथा च तन्निष्ठाभावस्तदीयप्रतियोगित्वं च दुरीत्सारितम्, भूत एव केवलव्यतिरेकिण
सद्देतुवोपपत्तिः, अन्यथा तत्र सपक्षविपक्षयोरेवाभावे तद्व्यावृत्तवमागतमिति मन्दाकिर्तिप्रतिक्रियेव
स्यादिति भावः । ननु सपक्षत्वादिकं न निश्चयवदितं वाच्यम् एवञ्च साध्यसन्देहाह्वानविधकस्येति
सर्वं शक्तिं मत्त्वादित्यादी चरुतुन' साध्याभाववद्वृत्तित्वमाशय लक्षणसम्बन्धसम्भवात्, नचैवमपि
साध्याभाववतोऽप्रसिद्ध्या सर्वं प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुर्बलैवेति वाच्यम् तस्य सद्देतुत्वात्
अपन्तानावाप्रतियोगिसाध्यकत्वप्रदृश्यायां तत्र व्यतिरेकस्यासिद्धप्रतिबन्धेऽपि व्यापकसामानाधिक-
रण्यरूपान्वयव्याप्तिप्रदादेवानुमितिसम्भवादिवशरसादाह यदीति ; शब्दप्रमाणखण्डनशरदौदित-
दिना स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादेः सत्त्वन्वयत्वमसम्भववृत्तिकमित्वावृत्तमत्र, सति चैवमिदंशक्तिरूप
प्रसरावसर इति । स्वरूपानुगम' = सत्त्वम् । तन्न = सपक्षविपक्षसाधारणत्वम् । तदसत्त्वस्येति ।
यद्यपि घटासत्त्वमपि घटधर्मं एव घटे घटो नास्तीति प्रतीतिः, अन्यथाऽऽव्याप्यात्, तथापि सपक्षविप-
क्षयोर्हेतुवियोगिकाभावो न हेतुधर्मः, अधिकरणभेदेनाभावभेदोपगमात्, तदनुपगमेपि सपक्षविपक्ष-
भावान्वास्य न स्वरूपसम्बन्धेन लक्षणात्, सपक्षविपक्षयोरेवातिप्रसक्तः अपि तु प्रतियोगितासम्बन्धेन,
तदाचापि सङ्गते पुत्रान्तर्गत इति शब्दः । पुत्रसिद्ध = सङ्गते, किञ्चेति वा । द्यादृष्यप्रति । सत्त्व-
मस्वयोर्द्वेष्यनया लक्षणे न भवेत्, यदुपपदेनान्योपादानवशात्साय विशिष्टमत्त्वात्सत्त्ववोर्निर्दिष्टानो-
यत्वात् । हेतोरिति । हेतुधर्मं न लक्षणवत्कम्, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मैतारूपेण तस्य हेत्वामासेऽसम्भ-
वात् । तदुच्यते = तत्सम्बन्धविवक्षितम् । अत्र यस्य सर्वं यस्य चासत्त्वं सपक्षविपक्षवृत्ति
तयोः सपक्षविपक्षवृत्तिसंज्ञकत्वार्थः संप्रत्याचष्टे मुरय इति । शक्तिरूप्येत्यर्थः । आश्रयइतीति ।
एतत्त्वमन्ते मुरयार्थानुवादः । वद्वि सन्, वद्विरसन्निति प्रतीत्या सर्वासाधयोर्हेतुत्वाभिमतनिष्ठत्वं
न तु सपक्षविपक्षनिष्ठत्वम्, एवञ्च सत्त्वात्सत्त्वे वृत्तित्वाभावप्रतियोगित्वे इत्यन्यदिति भावः । स्यादिति ।
हेतुत्वाभिमतनिरूपितश्रयविवक्षाया सावघटिनमेव लक्षणं वाच्यम्, तत्रास्त आश्रयत्वस्य तत्रानुप-
पत्तेः, एवञ्च सपक्षविपक्षवृत्तित्वमेव लक्षणं स्यात्तच्च नासाधारण्यं स्यात्प्रतीति भावः । मन्दाकिर्तिप्रति-
कार्यं संक्षिप्याह अत्रसत्त्वपक्षे इति । सपक्षविपक्षयोरेव इति यावत् । तदाश्रयकरवेति । सपक्ष-

हेतोस्तदाश्रयकन्तानुपपत्त्या सपत्ने विपत्ने चेति सप्तमीनिर्देशस्यासङ्गतत्वात्, तदभावा-
 पेत्तया चश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायातम् । आयातु वा किञ्चित्प्रापि
 साधारणोदाहरणेषु हेतुभावापेक्षया सपत्नविपत्तयोर्नाश्रयता सप्तम्यर्थः, किन्तु हेतुपे-
 क्षयेत्यनेकार्थपर्यवसायित्वे चाश्रयस्य तत्तत्साधारणतापत्तिरेव । किञ्च सपत्नविपत्त-
 साधारणत्वं यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिरभेदद्वयसङ्ग्रहार्थ-
 मुच्यते तदा सपत्नविपत्तयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमन्यत्रापोत्यतिशयसि ।
 अथातिशयतिपग्निर्हिर्वाप्याऽन्यत्रत्यतिरेकभ्यां सपत्नविपत्तसाधारण्यमनैकान्तिकमित्यु-
 च्यते; तदाऽन्यत्र्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलिनविकल्पानुपपत्त्याऽन्यत्रतापातः ।

विपक्षश्रयकत्वेऽर्थं । निर्देशस्येति तादृगनिर्देशस्यस्य सपत्नविपक्षवृत्तित्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थं ।
 तदभावापेक्षया चेति । तदभावातिरूपितस्य चेत्यर्थं । आयातु चेति । स्वाभाविकसम्बन्धेन
 सपत्नविपक्षवृत्तित्वस्य वा सपत्नविपक्षद्वयभावप्रतियोगित्वस्य वा विवक्षाप्रमित्यादि । हेतुभावापे-
 क्षया = हेतुभावनिरूपिता । हेतुपेक्षया = हेतुनिरूपिता । वाक्यस्य = लक्षणवाक्यस्य, इदं पूर्वार्थवि-
 धत्तु किमेतथा विकल्पनया, सपत्नविपक्षसाधारणत्वमित्येतावन्मात्रं लक्षणम्, वृत्तित्वादिकं तु न
 विवक्ष्यमाणमित्याशङ्क्याह सिद्धेति । भेदेति । पिदोपेयर्थं । अत्रानुपसंज्ञायानुपादानबोज निवेदितत्वंम् ।
 सपत्नविपत्तयोरिति । सपत्नविपक्षयो साधारण्यं हेतोरन्यत्राप्यस्तीति सम्बन्ध । हेतो = साधा-
 रणादित । अन्यत्र = सद्धेतौ । साधारण्यप्रयोजकम-पत्तादिकम्, तस्य सार्वत्रिकत्वात् । आदिना
 प्रमेयत्वादिकम् । यदि त्वेतदोपभवाऽन्यत्रपत्तिरेकावादाय साधारण्यं सम्पाद्यम्, तदा च
 दन्तुर्था प्रमाणापितम्, कथितमकल्पदोषप्रसारादित्याहायेऽप्यादिना । अत्रयापकत्वापात इति ।
 अत्रयान्तरप्रपञ्चमन्यापयसम्भवोभयपरम् । स्ववृत्तित्वस्वनिष्ठाभाप्रतिधोगिचयोरेकस्य साधारण्य-
 नियामकत्वाविषयाया चालनन्यायेन साधारणासाधारणयोरव्याप्ति, उभयोरानवकाया त्वसम्भव इति ।
 ननु सपत्नविपक्षवृत्तित्वप्रतद्वृत्तयभावप्रतियोगिवाच्यत्वव्यतिरिक्तया द्विकूपणम्, हेतुभावात्तस्यनुपादाने
 धुमाग्निहेतावतनिप्रसङ्गाय सपत्नविपक्षवृत्त्यभावप्रतिधोगिर्यं सपत्नवृत्तित्ववाच्यत्वात्साधारण्यविपक्ष-
 वृत्तित्ववाच्यत्वात्साधारण्यमात्रक वक्ष्यम् एवञ्च सपत्ने सम्बन्धस्यानुपादाने तद्व्याप्तिरपके
 सङ्गमपक्षप्रतिनिर्दिष्टनिवन्धनो मायमहा, इत्यत्र न दूषकत्वापेक्षामपि तु प्रितयापुण्यमात्रमिति
 नृकमेव, अत्रेति वा विपक्षवृत्तित्वसर्ववृत्तित्ववाच्यत्वात्साधारण्यत्वात्प्रसङ्गे लक्षणम्, विपक्षवृ-
 त्तात्साधारण्यत्वात् सपत्नत्वं मायमहात्, एतेन— पक्षानिर्दिष्टसाध्यवत्, सपत्नत्वे एतदभिध प्रमेयत्वात्,
 सर्वमेतिर्षं सत्सादित्याद्यमदृष्टम्, साध्यवत् सपत्नत्वे तु सागतादिकमेवासाधारण्यं सङ्गृह्येत न तु
 साधो विषय प्रत्यासादित्यादिकम् वृत्तित्वेन साध्यतदभाववदन्वतरवृत्तित्वनिवमसादिनि—नागवृत्तय
 मितिषेदन्वतराय तावच्छास्त्रदम्, प्रतीतिप्रियोपमादायैव तस्य निरूपणोपपत्तेरपरसाराधयापने,
 विपक्षवृत्तित्वमिध सपत्नपरवृत्तित्ववृत्तित्वसाधारण्यमिधं तद्व्याप्यमित्येवमदन्वतरवृत्तित्वनिवन्धनं तु
 नामवृत्तिसाध्यम्, तादृगभेदद्वयानुपागित्वात्तद्वृत्तयाया अत्रमाश्रयेण तादृगभेदद्वयमश्रयेण विधि'या
 मन्त्रानुपोगितात्तद्वृत्तित्वसाधारण्यवृत्तित्वसाधारण्यं सामान्याभावस्य निरावृत्तयेनोपायार्थं सपत्नवृत्तित्वा
 दादादाय, सद्धेतुवृत्तित्वमिध, एव सपत्नवृत्तित्ववाच्यत्वात्प्रतिधोगिताकम्भवमाश्रयित्वादायापि ।
 न च हेतुभावात्पत्तिरेकतेन तद्व्याप्यम् । इत्यमेव सपत्नवृत्तित्वमप्येवत्वात् ।

स्यादेतन्—स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितम्, एवं नाज्याप्यतिव्याप्ती इति; तदप्यसत्, तथाहि—अस्तु तावत्सर्वपक्षविरोधोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषपातः सर्वशब्दोपादाने धृमानुमानादौ प्रसङ्गश्च, स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणांनुगमाभावो दोषः, तत्तदभावयोर्हि विरोधः सहानवस्थानम्, अतएवस्थानं चाऽस्थानप्रतिषेधः, न च तदुभावस्याभावस्वरूपादन्यत्, नचाभावस्थानवस्थानं भावस्वरूपादन्यत्, किन्तु तदेव भावस्वरूपम्, तत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नाथेय्य किञ्चिन्मूयमाणमवाप्यते ।

इतित्यादि । एवं लक्ष्यत्वेनाभिमतरम् । स्वविरोधाश्रयः स्वाभावः, स्वाभावविरोधाश्रयश्च एवं तात्त्व्याश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य, यदीयताप्यत्वेनाभिमतरस्य सत्त्वात्सत्त्वोर्निरूपकौ तत्त्वम्, स्वस्वाभावश्रितसपक्षविपक्षत्वोक्तौ स्वस्वाभावोभयं वा विवक्षितं स्व स्वाभावश्चेति प्रत्येकं वा तदन्यतरद्वेति विरुद्धावकारेण प्रागुदितदोषा प्रादुष्यु, स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वेन तु तयोरनुगमादोक्तविकल्पावकाशः, विरोधाश्रयस्तु यत्किञ्चित्त्वेन वितोषणीयः, अन्यथा भावाभायोभयाश्रितसपक्षविपक्षकत्वस्यासम्भवात् । किञ्चिद्विरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षकत्वस्य सद्येतुसाधारण्याद्विरोधोपरस्परिकं स्वस्वाभावप्रतियोगिकत्वेन विनोपिनः । नाऽयातीति । स्वस्वाभावयोरेकैकस्य प्रवेशोऽप्यासिप्रसक्तिः, अतिव्याप्यभावस्तु यथाश्रुते ब्रह्मं विशिष्टस्त्वादित्यादौ साप्यसगत्याते ब्रह्मस्य । पात इति । सपक्षे यावत्त्वानुपादाने विपक्षमात्रधृमादाश्रयिण्यामि, तदभावस्य विपक्षे इव यत्किञ्चित्सपक्षोऽपि सत्त्वात्, - तदुपादाने तु पूर्वोक्ते सपक्षकदेशगामिनि साधारणोऽप्यासिः । क्वचिन्सपक्षे इत्याश्रयत्वं क्वचिच्च स्वाभावश्रयत्वमादाय तद्वारणे तु धृमादाश्रयिण्यासितादवस्थमित्याह सर्वशब्दोपादाने इति । सर्वशब्दोपादानेऽपीत्यर्थः । यदि तु नैवं विरोधाश्रये यत्किञ्चित्त्वविरोधणस्य स्वसः, तस्य प्रतियोगिकविश्रान्तत्वादिरुच्यते तदोक्तसाधारणोऽप्यासिर्दुःखद्वेति भावः । यदि तु यावत्तदनुपादेयमिति नेयमप्यामि, हेत्वाभासत्वेन विरोधे च धृमादावनविप्रसङ्गत्वादिर्कं प्रागुक्तरीत्यैवोच्यते, अनुपसंहार्येऽपि चोक्तरीत्यैव नाप्यासिरिति, तदाप्याह स्वस्वाभावेति । लक्षणांनुगमाभावः = लक्ष्यस्य सर्वलक्ष्यसाधारण्याभावः । तद्युत्पादयति तत्तदभावयोरिति । अवस्थानप्रतिषेधः = वृत्तित्वप्रतिषेधः, अतएव सहानवस्थानमसामानाधिकरण्यात् । सामानाधिकरण्यात् च क्वचिद्व्येष्टेद्विविरोधोऽपि निविदाते, अन्यथाऽप्यवृत्तिभावाभावयोर्विरोधोऽत्र इत्याह । अत्र = अत्राश्रयत्वमादाय । अभावस्तत्त्वात् = अभावस्तत्त्वात्, एतच्च तदुपादानत्वेनभावस्तत्त्वात् इत्यस्य । भावसामानाधिकरण्याभावस्याभावत्वेन समर्पयत्याभावेऽपि लाववात्सपक्षत्वमेवेति भावः । एव परतोऽपि । भावस्वरूपात् = भावत्वात् । भावस्वरूपम् = भावात्त्वम् । वन्दुतस्तु परस्परविरहात्मता तावद्भावभावयोर्प्राधान्यैरभ्युपेयत एव, अन्यैस्तदभ्युपगमेऽपि प्रकृतं न काचित् क्षतिः, स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वेन भावाभावयोरनुगमस्य कथमप्यसम्भवात्, तथाहि—स्वस्वाभावोभयप्रतियोगिकविरोधो नैह विवक्षणीयः, असम्भवात्, अवृत्तिपर्ययं एव वा सम्भवात्, अपि तु स्वस्वाभावो परस्परं विरोधः, परस्परत्वञ्च नानुगतमिति स्वविरोधाश्रयत्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वयोर्द्वयोरेव पर्यवसानम्, एवञ्च तांभ्यां रूपाभ्यां वा लाववेनैचित्थयेन च स्वस्वाभावत्वाम्यामेव वा स्वस्वाभावौ विवक्षणीयौ, तत्र च प्रत्येकमिलितविकल्पः सावसरः, अन्यतरत्वनिषेधात्प्रादृशितं वात्, उक्तरीत्यैव प्रमेयमादेरिति तादृशान्यतरत्वसम्भवेन तदाश्रितसपक्षविपक्षकत्वमादाय सद्येतायनिप्रसङ्गे, स्वस्वाभावविरोधाश्रयपरिक्रान्तेन

स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति यद्यनं विचारमर्हति, स्वस्वाभावयोर्विरोधविशेषणतयाऽऽधेयकोटिनिवेशाद्विशेषणघटितमूर्त्तित्वाद्द्विशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वाद्युपपत्तेः । अति-
 व्यापकता च स्यात्, अन्यथमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्त-
 लक्षणोपेतत्वात्, स्वस्वाभावविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीयमाने सर्वानुमान-
 व्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापत्तेः । न च वाच्यम्—स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधो-
 ऽस्मिन्तः, तेन विशेषणपक्षोक्तद्वौष्यान्वकाश इति, यतः स्वस्वाभावभ्यां विरोधमात्रं तदेवा-
 न्यत्रापीत्युक्तातिप्रसक्तस्तदवस्थैव, स्वस्वाभावपदोपादानवैयर्थ्यं च । अथ द्वितीयस्तदा
 लक्षणानुगमः एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यात्र परिग्रहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यन्तमत्वान् ।
 अथ यावत्सोऽपेक्षिता विरोधव्यक्त्यस्ता उपलक्ष्यन्त इत्युच्यते; किन्तोपलक्ष्यन्ते, किन्तु
 केनचिदनुगतेन रूपेण, उत प्रतिस्थं व्याचृत्तेनात्मता, प्रथमे तदेवोच्यताम्, किमुपलक्ष-
 णोपगम्यासप्रधांसेन, न च तत्सम्भवति, विरोधमात्रादेरितिप्रसङ्गकत्वात्, प्रतिस्थं व्याचृत्तेन
 व्यक्त्यानात्मनोपलक्ष्यते तथैव तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणस्य सर्वाव्याप्तिः,
 प्रत्येकं लक्षणस्य परस्परोदाहरणाव्याप्तिरिति ।

निवेशो हि तदावतिरोधप्रवृत्त्यानुगतत्वे एव युज्यते, स्वस्वाभावयोर्वेन केचिद्विश्रितसपक्षविपक्षकत्वं
 तु स्वस्वभावान्यतराश्रितसपक्षविपक्षकत्वादान्यम् । एवञ्चैकप्रमावच्छिन्नसापक्षस्थलेऽपि न लक्षणव-
 सप्रभवः । विशेषणायथेति । विरोधगता गिरूपिनत्वसम्प्रदायवच्छिन्ना । आधेयकोटिनिवेशात् =
 विरोधनिश्चयेयतायामग्रउद्वेकत्वात् । विशेषणघटितमूर्त्तित्वात् = विशेषणान्वितविधेयान्वयित्वात् ।
 विशेषणव्यतिरेकप्रधानीयेनैव साधक्येन विशेष्यविशेषणयोः, दृष्टिद्वयं पश्येत्प्रादे तदा दर्शनादिनि-
 भावः । विग्रहान्मन्वैतदधस्तात् । तदाधारत्वाद्युपपत्तेः = स्वस्वाभावयोः स्वविशिष्टविरोधापारत्वाद्युपपत्तेः,
 अंशत अग्रमात्रत्वात् । स्वस्वाभावयोर्विरोधोपाधिव्यतिरेकतायां नेत्रं बुधगमन आह अतिव्यापकतेति ।
 अन्यथमादाय = एवाश्रयतया व्यतिरेकमादाय = स्वव्यतिरेकाश्रयतया वर्तमानस्य कश्चिन्सापक्षपूर्वादेः ।
 एतच्च यथाश्रितं न चक्षिन्, तत्त्वन्तरावघटिते हेतुभासत्वेन च विदोषिते कल्पे । सर्वानुमानेति ।
 यत्किञ्चिद्विरोधाश्रयत्वं च नामनेति भावः । दोषस्य = भावत्त्वस्य । लक्षणे = उपलक्षणे ।
 वैयर्थ्यमिति । प्रतिषेधोपविशेषितस्य विरोधमात्रस्य स्थितस्य तादृशपदोपादानं विवेकं लभ्यते ।
 यस्तद्व्यतिरेकं विरोधादेरप्यवधारणकत्वेन वैयर्थ्यमेव । तदां लक्षणानुगम इति । विरोधपक्षविषयेनेन
 प्राप्तानुगम एकप्रमावच्छिन्नसापक्षस्थलेऽप्युक्तः, इदानीं तु प्रवृत्त्याश्रिते तत्रैव स उपपत्तेः, स्थितिद्वि-
 रोधस्यैव स्वाभावनिश्चितविषयत्वेन भेदात्, अग्रे यावत् इत्यादिपरं तु स्वलभेदाभिप्रायेण इहायम् ।
 एतेन स्वस्वाभावानुगमसम्भवात् सपक्षत्वादेश साप्यादिभेदमित्याहादनुगमो न इत्यन्तरेऽपीति
 'तदे'त्यभिधानमसङ्गमिति नागब्रूमयम् । किमिति । उपलक्षणसापक्षयो हि यावन्तीनां सापक्षद-
 धावनिष्ठाविरोधपक्षीनां न सपक्षत्वे, अत्र अनुगमत्वमितिप्रसङ्गेन तदुत्तमय इति भावः ।
 अनुगमेन = अनुगमत्वमितिप्रसङ्गेन । विरोधमात्रादेः = विरोधमात्रादेः । आदिना मप्रतिषेधोपविशेषितम् ।
 अतिप्रसङ्गवर्था इति । सर्वांनुमानत्पारत्वावगतिसङ्गोऽनुपपत्तुः । एतादृशत्वे = एतद्व्यतिरेकत्वे ।
 सर्वानुगम्याप्तिरिति । स्वाभावोपाधिविरोधप्रवृत्त्याश्रयत्वं न गाम्ये न वा तदुत्तमे इति भावः ।
 परस्परतेति । स्वापक्षत्वावगत्यविपक्षकत्वाभासाद्यिदमप्यस्यविशेषणयोः प्रत्येकमेव लक्षणम् ।
 पूर्वानुगम्यापत्तिरिति । इत्यपि स्वापक्षत्वात् तु नेत्रं दोषारवान इत्यवश्यम् ।

स्यादेतत्, सपक्षे एव विपक्षे एव च वर्तते नयः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणमस्तु, तेन साधारणासाधारणानेकान्तिकोदाहरणन्यातिर्भवतीति, एतदप्यलक्षणम्, सञ्ज्ञेतौ धृमादावपि गतत्वात्, नह्यसी विपक्षे एव वर्तते, सर्वथा तत्रावृत्तेः, नापि सपक्षे एव पक्षेऽपि वर्तमानत्वात् । अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि, तथापि सदुद्धेतोरपदिशान्, पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षे एव वृत्तेरभावात् । असिद्धानैकान्तिकसङ्कराव्याप्तिश्च । अथ पक्षव्यतिरिक्त इति प्रक्षिपसि, तदानीमप्रसक्तन्यावर्तनमनुपपन्नम् नहि पक्षव्यतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटेत । अथ पक्षव्यतिरिक्तेवर्तमान इति विशेषयसि, तदानीमसाधारणाव्याप्तिः

सपक्षे एवेति । सपक्षमात्रवृत्त्यन्यत्वे सति विपक्षमात्रवृत्त्यन्यत्वमित्यर्थं । भाव इल सञ्ज्ञेतौ द्वितीयञ्च विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय । व्याप्ति = सङ्ग्रह । सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिन्यादीं माभ्यसन्तहा श्रान्तिविवक्षेऽनुपसहारिणि तु न लक्षणसमन्वय, सपक्षविपक्षत्वयोनिश्चयघटितयोस्तथाप्रसिद्धे । एवञ्च यावता सङ्ग्रहसम्भववशावतामेव स कर्तव्य । शब्दोऽनित्य शब्दत्वात्, शब्दोऽनित्य शब्दत्वादिभ्यमयोर्भाष्यविरुद्धयोर्दशाविशेषेऽसाधारणयोरपि न सपक्षविपक्षमात्रवृत्तित्वम् पक्षमात्रवृत्तिवदेवेति । सपक्षत्वविपक्षत्वयोनिश्चयापटितत्वे पद्यप्युक्तानुपसहारिणोऽपि सङ्ग्रहसम्भव, साध्यतदभाष्यदुभयवृत्तित्वात्, अकन्वाप्यविरुद्धयोश्चालक्ष्यतयाऽव्याप्तिवारणसम्भव, तथापि नैवमप्रिमग्रन्थसामञ्जस्यम् । यद्यपि विरुद्धस्य साधारणासाधारणान्तर्भावेन तद्व्यावर्तकं विशेषणमसङ्गतम्, न वा व्यावृत्तिरपि, शब्दो नित्य कृतकत्वादित्यादौ नित्यत्वभावव्याप्यत्वस्य कृतकत्वेशोधावत्वस्यार्था साध्यसन्देहकाले निश्चितसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वाभावात्, तथापि सत्त्वे एतस्मिन् शोषा-तरमाह एतदपीति । धृमादाविति । एतदुपपत्तेतदसाध्यादौ निश्चितसाध्यवन्मात्रवृत्तौ सम्भवयासम्भव इति भाव । पक्षेऽपीति । साध्यवत्तया संशयनिश्चययोरविपर्ययापि वस्तुन साध्यवत् उपलक्षणमिदम् । पक्षवृत्तिरिति । बह्वयव्यभिचार्यपि धूमो हृदो यद्विमान् धृमादित्यादौ न पक्षवृत्तिरिति भाव । हृदादिपक्षकस्थले नातिव्याप्तिरुदाहिता, अपि तु पर्वतादिपक्षकस्थले इत्यभिप्रायेणाह तथापीति । ननु सकलेषु साध्यवत्तया सन्दिग्धेषु वृत्तिविवक्षिता, सम्भवति च हृदादरपि कदाचित्था सन्दिग्धता, न च धूमस्य तत्र वृत्तिरत आह असिद्धानैकान्तिकसङ्करेति । असिद्धामिदानीकान्तिकेत्यर्थं । पर्वतो धूमवाद् बह्वेतित्यादौ पक्षवृत्तित्वेऽपि हृदादिपक्षकस्थले न तथात्वमिति भाव । पक्षव्यतिरिक्ते इति । पक्षवृत्तित्वं तावत्सोदभ्यम्, एवञ्च पक्षव्यतिरिक्ते चेद्वर्तते सञ्ज्ञेत, तर्हि सपक्ष एव न तु विपक्षे, विरुद्धसु पक्षव्यतिरिक्ते चेद्वर्तते तर्हि विपक्षे एव न तु सपक्षे इति भाव । अत्रैतादृशभावनाभावशब्दरचना कीदृशीति चिन्ताया पक्षव्यतिरिक्तत्वं यदि सपक्षविपक्षयोश्च विशेषणं विवक्षितम्, तदाऽऽह तदानीमिति । विपक्षतया साध्यसन्देहविशिष्टो हि पक्ष इति तस्माद्विपक्षतया साध्यतदभावनिश्चयविशिष्टयोः सपक्षविपक्षयोर्भेद एव, “अविरुद्धविशेषणद्वयमभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्भेदो, घटते न भेदेकता तदा सुतरां तद्विपरितरूपयो”रिति न्यावात् । तदनभ्युपगमे तु त्वयैव पक्षव्यतिरिक्तत्वं पक्षताश्च्यन्ताभावरूपमेव विवक्षित्वा सपक्षविपक्षयोः सम्पाद्यम्, तथाप्यभिधिरितिमेव तयारिति भाव । अग्रायतकमिदं कथं तयोर्विशेषणं घटतेत्यन्वय । इदमुपलक्षणम्, सपक्षविपक्षयोः पक्षव्यतिरिक्तत्वोपादानमात्रेण गौतमायलासम्भवोऽपीति स्वामिप्रायोदाहनेऽप्यसामर्थ्यमिति परकीयाकीर्णालीलनमेवेदम् । एवमप्येऽपि ‘अपास्त’नितिप्र-भयवन्त इत्यन्वयम् । असाधारणाव्याप्तिरिति । असाधारणाव्याप्तिरपीत्यर्थं । एवञ्चातिव्याप्तिवैधर्म्ययोरपि

नासी पक्षव्यतिरिक्तं वर्तमानः । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से; तदापि पक्ष-
 व्यतिरेकस्य पक्षविरहस्योपलक्षणार्थं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तिसाधारणानै-
 कान्तिकै न सम्भवति, पक्षविरहस्य तत्रासम्भवादेव । निषेध्यविशेषणत्वे स्वस्य सङ्घे-
 गमनं स्यात् । एतेन पक्षं विना पक्षमात्रेणेत्याद्यक्षरविशेषाभिधानमपास्तम् । अथ-यदि
 पक्षव्यतिरिक्तं वर्तते तदा सपक्षे एव विषये एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिकः, तथा
 सत्यसाधारणस्यापि ध्यातिः, सद्ध्येतो चाप्रसक्तिरिति मन्यसे; तदा भ्रान्तोऽसितराम्,
 एवं हि सति नोभयस्यापि सङ्ग्रहः, असाधारणे नावद्व 'यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते'
 इत्येतन्न सम्भवति, तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनामुप-
 पत्ते, साधारणेऽपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं न पश्यामः, 'यदि पक्षव्यतिरिक्तं
 वर्तते' इति, नहि निश्चितवृत्तानुवाचार्थं शिष्टापायां प्रयुज्यते 'यदि शिष्टापावृत्तः स्या'दिति,
 तावस्य हेतोः ? सशयोपस्थापितारकोटिद्वयादेरुस्यां कोटी तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शना-

समुच्चयः । भूमादेरपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिवाद् । नासी = नक्षसी । पक्षव्यतिरेकेणेति । पक्ष इहा-
 निश्चितसाध्यतद्भावको बोध्यः । पक्षव्यतिरेकेण सपक्षविपक्षमात्रवृत्त्यन्यावमि यर्थं । पक्षव्यतिरिक्त-
 वृत्तिवानुवादानुवासाधारणसङ्ग्रहः । विरहः पक्षव्यतिरेकेण विपक्षमात्रवृत्तिरेव । सद्ध्येतुश्च पक्षव्य-
 तिरेकेण सपक्षमात्रवृत्तिरेवैवाभासः । पक्षव्यतिरेकेणेति वृत्तौषेधभूतलक्षणे वा हेतो वा स्यादित्याशये-
 नाह तदप्रापीति । विरहःरूपस्य = भेदरूपस्य । तजेति । सामानाधिकारण्येनेति शेषः । एतेन सम्बन्धेन
 पक्षभेदस्यासाधारणोपलक्षणार्थं नासाधारणस्य पक्षमिन्नवृत्तिर्वा विना निर्वहति, पक्षमिन्नवृत्तिर्वा
 तस्यासाधारण्यमत्र प्रसजयति । अतिव्याप्तिर्वैषम्यं वप्राप्त्यनुसन्धये । स्वरूपसम्बन्धेन पक्षभेदस्य
 उपलक्षणत्वे तु शब्दो निश्च शब्दादिति तादान्तेनासाधारणोऽप्यासिः, वृक्षः शिष्टापाया इत्यादावति
 व्याप्तिविरहेऽपि भूमादावतिव्याप्तिश्च । पक्षभेदस्य चामावस्तु स्पष्ट एव । ननु लक्षणीभूततादात्म्य-
 त्वानुयोगिनि पक्षव्यतिरेकेणैतस्य विशेषणतामादाय दोषदानमनुचितम्, तादृशान्यत्वप्रतिपोगिन्येव
 तस्य विशेषणताया व्याप्यविद्वकोरनिव्याप्तिवारणाय विवक्षितव्याप्तित्वत्वाद् आह निषेध्यविशेषण ये
 म्बिति । नादशात्म्यप्रतिपोगिनिविशेषणत्वेरीत्यर्थः । सद्ध्येताविति विरहस्यानुपलक्षणम् । सामाना-
 धिकार्येन स्वतःसम्बन्धेन वा पक्षभेदोपलक्षणीऽपि व्याप्यादि न सपक्षदिमावृत्तिरिति भावः ।
 इदानीं परः स्वामिप्रायमुचिन्मुनीलखणि श्रयेति । वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति । वर्तते
 वाप्यत्रिभोऽनैकान्तिक इत्यर्थः । पक्षेणनिश्चितसाध्यतद्भावको न तु सन्दिग्धसाध्यकः तथा सति
 सन्दिग्धसाध्यकव्यतिरिचे वर्तमानः सद्ध्येतु न निश्चितसाध्यके एव वर्तते, अनिश्चितसाध्यके वस्तुनः
 साध्यतायपि वर्तमानत्वादिति तत्रानिपत्तिरिति स्यात् । एवं विरहोऽपि । व्याप्तिः = सङ्ग्रहः ।
 अनुयोगिनि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनाया अनपेक्षणीयत्वादिति भावः । यथाभूतलक्षणताव्यनु-
 ग्वाचानुयोगिन्येव तस्या अपेक्षणीयतावित्यनेन पर पक्षकोटि तदेति । पक्षमात्रवृत्तेः = पक्षमात्र-
 वृत्तित्वेन गृहीतस्य यद्यर्थं = यद्विपक्षं सम्भावनाम् । संशयोपस्थापितत्वं = संशयविपरीकृताकोटि-
 द्वापन, निश्चयावामितिरेव । तथा चाप्योकोटिद्वयात्मनोत्पलाय, अन्वया निर्यारेण पक्षव्यतिरेके
 एव व्याप्तिरिति । व्याप्यभूतावामितिरेव । किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थं = व्याप्यकारोपार्थम् । भारोप्यमा-
 नायां = भारोप्यमायायाम्, तद्व्यतिरेकव्यतिरेकसम्भावनायाव्यतिरेकेण शेषः । अयं यदि निर्वहति
 व्याप्यभूतं व्याप्यमायादी हि निर्वहतिवाराविपयताप्रयोगनिर्भूतव्यतिरेकविषयताप्रत्यक्षत्वमात्रम् ।

यन्मातोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते न तु निश्चिते एव वस्तुनि । तस्माद्साधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तत्र साधारणमपि समग्रहीत् । अथ विपक्षे एव सपक्षे एव न वर्तते यो हेत्वाभासः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं मन्यसे; तदप्यनुपपन्नम्, अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्याप्रत एव हेत्वाभासत्वाद्यधारणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजांविनाऽनैकान्तिकत्वोपन्यासेन, अथाप्रतो हेत्वाभासत्वं नावधार्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्, विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यावधारणात् ।

अथ प्रपे—असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासोऽनैका-

न तु निश्चिते इति । तथा च निश्चितारोपबोधकं प्रयुज्यमानमपि वाच्यमप्रमाणमेवेति भावः । ननु व्याप्यारोपित्यानुबोधिनि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वसम्भवात् नानेक्षणोपेति नायं दोष इति चेत्थाप्यसाधारण्योक्तौतादशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावतिप्रसङ्गः, पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वसम्भवात्वाविरहेण प्रतियोगिदृश्यनन्तर्भावात् । एवं पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वेन निश्चितयोर्ध्याप्यविरुद्धयोरेव हेत्वाभास इति । तथा च सद्ध्येतो निश्चितसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिरिति भावः । विरुद्धस्यापि ध्यावतन्मीयतायाः पराभिमतत्वेन सत्रातिव्याप्तिस्त्वैव प्रवाह अनैकान्तिकत्वमिति । साधारणत्वाद्यन्यतममित्यर्थः । असाधकत्वमिति । अनुमितित्कारणान्यतरप्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् । ननु वेदूपकृतौपयिकं लक्षणमपि खनुगममात्रामिति नेदं दूषणमिति चेत्तथापि निश्चितेसाध्यवन्मात्रवृत्तेर्भेदनिवेगो स्वर्ध एव, तस्यापि सद्ध्येतया हेत्वाभासत्वद्वेनेव व्यावृत्तिसम्भवात्, एवं विरुद्धकारकः त्वेवाभिमतदल्स्यापि वैपर्यमित्युक्तमेव । एतेन—सपक्षविपक्षत्वे न निश्चयघटिते, एवञ्च साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं लक्षणम्, अत्र च व्याप्यविरुद्धो दल्भुमेन ध्यावृत्तिः । सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्याद्यनुपसंहार्यस्यापि सर्वं सङ्ग्रह एवेत्युक्तम् । नञ्—गगनादेरवृत्तितया तत्रातिप्रसङ्गः, हेत्वाभासत्वनिवेदोऽन तद्व्यावृत्तिस्तु नासाङ्गताया, स्वरूपासिद्धतया तस्य हेत्वाभासत्वादेवेति—वाच्यम्, असाधारण्यक्रान्ततया तस्य लक्षणसम्भवात्, शब्दोऽनित्यः सन्त्वात्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिष्येतयोस्तु न लक्ष्यतेति नाव्याप्तिः, पक्षतादशायांसाधारणतया तयोः सद्गाह्यत्वादेरेऽपि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षानिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं बन्धनम्, उक्तासाधारण्योऽनुप पक्षमात्रवृत्तितया न पक्षातिरिक्तसाध्यतद्भाववन्मात्रवृत्तित्वम्, नच—तथारि ध्यावृत्त्याप्यविरुद्धयोरेतिप्रसङ्गः, नहि तौ पक्षाविरिक्तौ साध्यतद्भाववत्त्वेन वर्तेते पक्षेऽपि वर्तमानत्वादिति—वाच्यम्, पक्षातिरिक्तवृत्तिर्यस्याप्यवन्मात्रवृत्तिरसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिर्यत्तदन्वयस्य नियक्षणीयत्वादित्यपि—नासाङ्गतायम्, विरुद्धस्य सव्यभिचारमित्ये मानाभावेन तद्धारकद्वयैपर्य्यात्, पक्षातिरिक्ताप्रसिद्ध्या सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यस्य सङ्ग्रहोऽनुपसंहारत्वाच्च भेदकृतस्यावश्यनिवेशयत्वेनासर्वशुद्धत्वञ्च, सामान्याभावस्यापि निरस्तत्वाच्च ।

असिद्धमेति । असिद्धादेः प्रत्येकं भेदप्रतियोगित्वम्, तेन स्यात्सव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमाशय नातिप्रसङ्गः । असिद्धपदञ्च व्याप्यत्वासिद्धातिरिक्तसाध्यत्वम्, तेन व्यभिचारिमात्रस्य व्याप्यत्वासिद्धादेरेऽपि न क्षतिः । प्रकरणसम = सप्रतिपक्षः । कालात्ययापदिष्टो = याधितः । हेत्वाभास इति । उदासीने घटादावतिव्याप्तिं निवारयितुमिष्टम् । न च तस्यापि ऋषिदेनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम्, एवं सत्यनैकान्तिकस्यापि ऋषिदेसिद्धादित्वेन तद्विप्रत्यक्षस्य सत्रासम्भवेन लक्षणसम्भवि स्यात्, अनुगमममाश्रय स्थलविशेषानुत्पाणेन समाधानं तु समानम्, घटादेरपि स्थलविशेष-

नितक इति; तदभ्युक्तन्यायेनैव निरस्तम् । किञ्चैवमप्यसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिक-
 स्यात्सङ्ग्रहः स्यात् । न च तदसिद्धत्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम्, इतरानैकान्तिक-
 चक्षिपक्षगतत्वादिनाप्युद्गावने दोषत्वसम्भवात् । अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारण-
 त्वयोर्व्यतिरेकान्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकत्वापि
 सामान्यलक्षणमस्तु; मैवम्, यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य
 विशेष्ये विशेषण्ये चेदमस्तीत्यतिव्याप्तिः । यदि व्यतिरेकद्वयवत्तोपलक्षणं तदोपलक्ष्य-

पेऽलक्ष्यत्वादिति । उक्तन्यायेनेति । हेत्वाभासत्वस्य प्रथमतो दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । अस्य दूषकता-
 नौपयिकत्वेन नायं दोष इत्यत्रेहाह किञ्चेति । अस्तिदादिसङ्कीर्णस्य = इदो धूमवान् वह्नेरित्यादाव-
 सिद्धादिरूपस्य । इतरेति । परतो धूमवान् वह्नेरित्यादावसिद्धाद्यनात्मनेत्यर्थः । विपक्षगतत्वादिने-
 स्यादिना सपक्षग्यावृत्तत्वादिकं प्राहम् । अस्तिदादौ मरुतासिद्धयादिनिवेशे तदभसिद्धिरथलीयानैका-
 न्तिकासङ्ग्रहः, उदासीनासिद्धयादिनिवेशे तु तत्तदसिद्धादिभेदस्य सद्देतो सत्त्वेऽपि हेत्वाभासत्वद्वलेन
 तत्रातिव्याप्यभावेऽपि भेदद्वयस्य निवेशनीयत्वेनासंबन्धात्वेत्यवस्येय, प्रतियोगिनामनुगमकाभावा-
 दित्यपि द्रष्टव्यम् । व्यतिरेकान्यां = अत्यन्ताभावान्याम् । द्विवचनबलाद्भावद्वयवर्धशिष्टश्लोभेऽपि
 मिलिताभ्यामिदमभिधानं स्वरूपसम्बन्धेर्भेदकेन वैशिष्ट्यवत्त्वात्, अन्यथासाधारणेऽसाधारणत्वाद्य-
 न्ताभावस्य साधारणे च साधारणत्वाद्यन्ताभावस्य कालिकादिना सत्त्वेन तदन्यत्वस्य तथोरभावेना
 सम्भवापत्तेः । निश्चययेदितिसपक्षत्वादिचक्षितलक्षणानामनुपसंहारिसाधारणत्वात्सम्भवेऽपि रीर्यतयाऽ-
 नुपसंहारिणोऽपि सङ्ग्रहे बाधकाभावेनानुपसंहारित्वव्यतिरेकस्याप्युपलक्षणमिदम्, अत्रे च व्यतिरेक-
 द्वयस्य व्यतिरेकप्रथमपरमेव द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणभेदविशिष्टं सदसाधारणभेदविशिष्टं सदनुप-
 संहारिभेदविशिष्टं च तदन्यत्वमिति भेदप्रतिदान्यतमावनिदनेरप्युपलक्षणम्, वक्ष्येदोषाणां तत्रसाधा-
 रणत्वात् । विशिष्टादिति यथाश्रुतं बोधलक्षितपरं केयाशयेन यदीति । अन्यत्वमिति । विवक्षितमिति
 शेषः । विशेष्ये = सद्देतो । विशेषणे = साधारणत्वाद्यन्ताभावप्रथमे साधारणादिभेदप्रथमे च ।
 इदमस्तीति । साधारणत्वाद्यन्ताभावे साधारणत्वादिकं नास्तीति प्रतीतावप्यामाध्रयापरवा
 तादसाप्यन्ताभाववैशिष्ट्यप्रत्यानिर्घर्तनीयत्वादिनं यनि न शक्यवचनता, एवञ्च विशेषणे विशिष्टमेदोऽ-
 स्येव, विशेष्येऽपि च स 'इदानीमयं दण्डी ने'ति प्रतीत्या गन्तव्य एव । वस्तुनस्तु दण्डी पुरए इति
 सामान्यमकस्मन्तामद्वयाभिलष्यप्रमीयविरचयत्वाज्यधानुपपत्तौ च सम्भव्य एव, घटो घट इत्यदोनेताव-
 न्ताभेदे तात्त्विकव्यवहानुपपत्तेः, अत्रिकं तु "नातत्तन्मन्थले ताव"दिपादिकादिभ्याद्यथायामावेदित-
 मचरन्तम् । इदम् बोध्यम्-साधारणत्वाद्यन्ताभावस्य साध्याद्यामकविपक्षवृत्तितया साधारणत्वेन सम्भ-
 वलक्ष्यमात्रतया तत्रातिव्याप्युक्ति नौपपत्ते इति । उपलक्षणमिति । उपलक्ष्यं हि सुदमेवेति सद्देतो
 न प्रसङ्गः, उपलक्षणे मूर्खस्य लक्ष्यताया एव सम्भवइति । इदम् बोध्यम्-अविद्यमानत्वगर्भमुपलक्ष-
 ण्यमिह न तावत्तादृशम्, सद्देतो साधारणत्वाद्यन्ताभावस्य विद्यमानत्वादेव, महासाधारणत्वा-
 दिव्यवैशिष्ट्यप्रसङ्गः शोद्धर्तनीयं येन तदाद्यन्ताभावो न कदाचिसद्देतोऽपि स्यात्, अत्र तु परिचायकत्वरूप-
 मेव तत्तद्वृत्तौयम्, तर्हि विषेयानन्वयिनो विद्यमानत्ववैधिमुदोपहितधोरभेदाभिप्रायेनेद्यमाशुक्ति ।
 भेदनेव = विशिष्टविद्यमानतायाः सत्त्वे एव, एवञ्चाभेदोऽपि न वारित इति 'व्यतिरेकोऽपी'त्यनेनस्वरसः ।
 एवं सुदमे विशेष्येऽतिव्याप्तिं मां सत्तादृशीम्, विशिष्टे लक्षितान्यत्ववति ता प्रमर्त्येवाह सद्देति ।
 वस्तुनस्तुपुनः गोवदित्वात्पर एव सुदमे भावस्यकृतादुपमायादिना सद्देतावप्यनिप्रमर्त्येवेति ।

स्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोऽपि विशिष्टे तस्मिन्वस्ति, नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टम् । एवमभेदेनापि । भेदाभेदात्सद्चेत्तातदपीति चेन्न, अतदपीति प्रसङ्गात्प्रवक्ष्यात् । ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न; असिद्धादिसिद्धी-

व्यतिरेकोऽपि = साधारणत्वाद्यन्ताभावप्रयोपलक्षिताम्यत्वमपि । विशिष्टे = उक्ताभावप्रविशिष्टे । तस्मिन् = सद्ध्येनौ । अविशिष्टे इति पाठे तु तादृशाभावप्रयोपलक्षिते इत्यर्थः । व्यतिरेक इत्यस्य च तादृशाभावप्रविशिष्टभेद इत्यर्थः, एवञ्च विशिष्ट उपलक्षितभेदेत्यार्थाहाराः । धूमध्वेन सद्ध्येनावति-
प्रसक्तिस्त्वत्र पाठे शब्दतो लभ्येत, यदि भेदेनैवोपलक्ष्यतेत्यस्य शुद्धभेदे सत्येवोपहिततेत्यर्थःस्यादिति । पूर्वोक्तयुक्तिमभिप्रायाह नहीति । अभेदेनापीति । विशिष्टाभिन्नत्वेनाप्युपलक्ष्यतोपगमे व्यतिरेकत्रय-
विशिष्टेऽनित्यासिः, अत्यन्ताभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथोक्तप्रमायविययत्वात्तुपपत्तेरिति भावः । अभावप्रयस्य विनोपलक्ष्येऽपि विशिष्टशुद्धयोर्भेदाभेदोपगमे भेदादावापिप्रसङ्गसम्भवः । केषिचु—
भेदेनैव = अतनुगतरूपेणैव, अभेदेनापीत्यप्यनुगतरूपमिप्रायेण, एवं चानुगतरूपेण वाऽतनुगतरूपेण
योपलक्ष्यता, उभयथापि दूषणं तदेत्यादितोक्तम्, उपलक्ष्यतावच्छेदकस्यानुगतस्यासम्भवः, प्रातिस्विक
रूपेण योपलक्ष्यता दुर्गहेति तु पक्षद्वये प्रत्येकं दूषणमिति व्यावृत्तः । भेदाभेदोभयसत्त्वेऽभेदादावाप्यप्रसङ्गः
सुपरिहर इत्यभिमानेनाशङ्कते भेदाभेदादिति । भेदरूमानाधिकरणाभेदादित्यर्थः । अतदपि तदेवेत्य-
न्वयः । भेदासिद्धिणोरेवाभेदस्योक्तप्रसङ्गभङ्गकस्यम्, स च न प्रकृते, यस्त्यस्ति; स नातिप्र-
सङ्गवारक इत्यभिप्रायेणोक्ताभिमानं निराकरोति अतदपीति । तत इति = साधारणत्वाद्यन्त-
त्वाभावप्रयोपलक्षितप्रतियोगिकाभेदादाहृत्ये सति तत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वमित्यर्थः । विनोपगमेव तु
पर्याप्तम् । एतच्च साधारणादावेवेति भावः । असिद्धादिति । इदो यद्विमाद् धूमादित्पाशाश-
सिद्धस्य साधारणत्वाद्यन्ताभावप्रयोपलक्षिततयाऽसिद्धादीयनेन तदुपलक्षितमात्रं विद्वशपीयम्,
प्रमेयत्वादिना च येन केनचिदूपेण तदभिन्नतयाऽनैकान्तिकोदाहरणानां सार्यन्ताभावात्सम्भवः,
भेदाभेदादिमतेऽवच्छेदकभेदेनैव तयोः प्राम्थवस्यापितत्वात् । एकावच्छेदेन तदुपगन्तमतेऽपि
प्रमेयत्वादिना भेदस्यापि वक्तव्यत्वात्, अन्यथा सामानाधिकरण्यात्तदनुपपत्तेः । न च व्यत्ययेनाभेद-
विवक्षा युक्तिमती, प्रतिविधास्यमाने पर्यवसानान् । अतएव व्याप्यतावच्छेदकरूपेणापि
नाभेदो विवक्षालमः । यथाश्रुतं तु भोगादेवम्, इदो धूमवान् यद्वहेरियाद्यनैकान्तिकस्यासिद्धाद्यभिन्न-
त्वेऽपि साधारणत्वाद्यन्ताभावप्रयोपलक्षितत्वासम्भवात् । ननु साधारणत्वाद्यन्ताभावप्रयोपलक्षिता-
न्तरमेव कश्चनम्, उपलक्षितत्वञ्चोपहितत्वपर्यवसन्नमिहेत्युक्तम्, एवञ्च तादृशाभावप्रविशिष्टे
नातिप्रसङ्गः, विशिष्टशुद्धयोर्भेदाभेदेऽपि तादृशाभावप्रयणे विशिष्टोपहितयोर्भेदस्यैवाऽनुपगमे
वाधकाभावात्, घटो घट इतिवत्सामानाधिकरण्याधियस्तयोरभावेन तस्या अनुपपादनीयत्वात्,
न च तथाऽपि शुद्धप्रेतिप्रसङ्गात्प्रवक्ष्याम्, उपलक्षितानुपहितयोर्भेदाभेदस्य भेदाभेदादिमतसिद्ध-
त्वादिति वाच्यम्, सद्ध्येतौ यावत्सत्त्वं साधारणत्वाद्यन्ताभावस्य सजावेत् नदनुपहितत्वस्य तदवि-
शिष्टत्वस्य वाऽसम्भवात् । न च तथापि धूमादिना सद्ध्येतोरितिप्रसक्तिस्यत्वं स्यात्, तत्र
सामानाधिकरण्याधिय उपपाद्यत्वाद्भेदाभेदयोः सत्त्वादिति वाच्यम्, अवच्छिन्नवृत्तिकारणस्य नञ्पदाभि-
लष्यत्वविशिष्टस्य वाऽन्यत्वस्य वक्तव्यत्वात्, घटो न पट इत्यादिप्रोक्तिसुधो हि भेदस्तादृशः,
नचभेदमहिष्गुरापि, अन्यथा भेदाभेदादिमते विशिष्टसत्त्वं न सत्तैतिमतेः प्रमाथस्य दुर्बलत्वापत्तेः ।
एवञ्चानुयोगितावच्छेदकीभूतत तद्वर्मावच्छिन्नवृत्तिकारणस्य सत्त्वेऽपि तद्व्यावृत्तावच्छेदकतायाश्च दुर्बलत्वेऽपि

शान्तिकान्तिकोदाहरणव्यापनात् । स्वरूपाणां चानन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारण-
स्याशक्यता, तेषामानन्त्यात्, तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसङ्गता-
दवस्थ्यात् । उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोदयप्रवेशेन तत्सद्गृही-

न क्षतिः । अथैवं प्रमेयावाद्युदासीनरूपेणाभेदस्य सत्त्वेन तादृशाभिलष्यत्वविशिष्टत्वं न क्वपि भेदे
इति शब्दे न पद इत्यपि न ह्यात्, नञ्पदसमभिव्याहृतपदोपस्थापितरूपेणैवाभेदस्य तादृशधीविरो-
धित्वे तु भेदस्याप्यभेदस्यैव तथोपस्थापितरूपेणैव सामानाधिकरथ्यमनुपपादकत्वं वाच्यम्, अन्वयोदा-
सीनरूपेण भेदमादाव घटं कलश इत्यप्यापत्तेः, तथा च विरोधः, प्रतीयमानयो रूपयोस्तत्तरूपेण भेद
स्यात्परन्तु रूपेण चाभेदस्यापेक्षणीयत्वे तु नीलो घट इत्यपि न स्वहस्तितम्, अत्र गुणगुणिनोर्नीलत्ववदत्वाभा-
वमुपास्यते भेदाभेदयोरेव्यत्वात्, यदि च रूपद्वयौपस्थितिविरोधादणीया, तदा तदैव सामानाधिकरथ्य-
वृद्धयुपपत्तौ किं विभिन्नरूपात्मा रूपभेदाभ्युपगमवपसनेनेति चेन्न, रूपयोर्भेदे ताभ्यां रूपभेदस्यानुभ-
वसिद्धत्वात्, अभेदस्तु यदि ताभ्यामेव रूपभ्यामनुभूयते, तदा विरोधोऽनुभवेनैवापास्तः सोऽवेदमिमात्रा
ध्रितीस्यै विरुद्धिद्वानुभूयिताप्रतियोगिताक एवास्तु । अभिलष्यत्वं स्वभिलाषयोपरवधि-
त्वभिलाषाभावद्वयायां देतनीया नाव्याप्तिरित्यस्मरसादाह स्वरूपाणाञ्चेति । उपलक्ष्यस्वरू-
पाभिलष्यत्वं । तेषां = उपलक्ष्यत्वात् । उपलक्ष्यतावच्छेदकस्यानुगठानतिप्रसक्तस्याभावेन सामान्या
भाववैयर्थ्य निवेशो नात्र सम्भवति, अनेकान्तिकत्वस्यैव विरुध्यमाणत्वेन तद्वच्छिन्नमित्यत्र
समावातुपपत्तेः । न च - व्याप्यत्वमेवोपलक्ष्यतावच्छेदकम्, विरुद्धोऽप्यसाधारणवादिना लक्ष्यपूर्वेति
व्याप्यत्वत्वं पर्यवैसक्तं नातिप्रसक्तम्, न च साध्यादिभेदमित्यत्र नूतिकतया व्याप्तिरनुगता, साधारणत्वा-
द्वैरप्येनाटसत्त्वात्, न च तथापि भेदकृदनिवेशः प्रसक्त एव, व्याप्यतावच्छेदकादच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेदस्य निवेशनीयत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकानामपि यद्यपि जातत्वं तथापि व्याप्यतावच्छेदकत्वेना-
नुगम इति—वाच्यम्, एवं सत्येतावन्मात्रमेव लक्षणमस्तु, इत्तं परिशिष्टेन, नयैतदपि, व्याप्यत्वादे-
सामान्याभासस्य च विनाय निरुत्थाप्यदिति । तन्मध्येत्यादि । साधारणत्वाद्यभावप्रसङ्ग-
द्विगतव्यवयवः पातिकनिपयवयवस्यैव विवक्षायास्त्रेयर्थः । तथा सति नानन्त्यनिर्गन्ध-
दुरवधारणेत्येति भावः । कतिपये सद्गृहीतौ प्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः । दोषान्तरमाह उपलक्षणत्वादे-
चेति । उभयव्यतिरेकश्चेति । मध्यमनिगमनामेतान्वेति । साधारणत्वाद्यत्वाभावावप्रयत्नेत्यर्थः ।
अन्यत्वप्रतियोगिकोदयप्रवेशेनेति । अन्यत्वात्प्रतियोगित्वेनेति नार्थः, साधारणत्वाद्यभावप्र-
विरोधप्रवेशेति तस्य सामान्यत्वात्, विरोधस्य विरोध्यान्वयव्यवयवनिगमोपासनेन विशिष्ट-
प्रतियोगिकभेदप्रतियोगिबोधमेव च विशिष्टप्रतियोगिकभेदे विरोधे आदाय पूर्वमतिव्याप्यत्वनिवृत्त-
स्यासम्भिति, अनुभवविरोधश्च, ह्यावच्छिन्नप्रतियोगिताङ्गसंसर्गस्यैव प्रतियोगिविरोधसत्त्वात्वादेव्यव-
नुभवे न तु स्वनिवृत्तप्रतियोगिताङ्गसंसर्गस्य, अधीक लक्षणेऽन्यत्वप्रतियोगितया यत्र विदितं तद्व्याप्य-
त्वेनेत्यर्थः । 'अन्यत्वमेव' इत्यत्र नूपलक्षणत्वेऽर्थत्यर्थः, न तु चरत्यर्थः । एवञ्च विरोधप्रवेशे इवोप-
लक्ष्यत्वप्रवेशेऽप्यतिव्याप्तिः, विशिष्टाद्विरोधप्रवेशेऽप्यतिव्याप्तितादुपलक्षणस्यापि भेदादिनिषेध, साधारण-
त्वप्रसङ्गप्रवेशस्य विरुद्धावृत्तितया लक्ष्यत्वप्रतिव्याप्तिरनुगठानतीत्यात् । अथान्यत्वप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वेनेत्यर्थः, अथातिप्रतियोगितावच्छेदककुशापुपलक्ष्यत्वविषयश्च अविद्यया प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वमासात्, तथादि—प्रतियोगितत्वावच्छेदकत्वमासात्, कदापि प्रतियोगितविनिर्मुक्तत्वावच्छेदक-
प्रतीकारणैः, अत्र तु विरोधप्रवेशे, प्रतियोगिविरोधिताभासार्थाश्च विशिष्टविरोधप्रवेशप्रतीकारणविरोधि-
प्रतियोगिर्वी विरोधप्रवेशे, प्रतियोगितावच्छेदकत्वितया प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न उपलक्ष्य-

तन्व्यतिरेकपक्षतापातात् । एवञ्चाट्टयाणादिना गोत्रादेवभूताद्याणादिविषयित्वानु-

तया भासमानस्य, अन्यथा विशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽभावे वैशिष्ट्यं न स्यात् । तथा चोक्ताभावप्रत्यय
प्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रातिरिक्करूपेण चोपलक्षितानामज्ञेयतया प्रतियोगीकर्तृमशयतयाऽन्यत्व-
मात्रमेव लक्षणमवशिष्टं तच्च केवलान्वयीति क नामानैकान्तिकत्वस्य न प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह
तत्सङ्गृहीतजन्यतिरेकपक्षतापातादिति । अन्यत्वात्मकोपलक्षणेन सङ्गृहीतानां व्यतिरेकाणां =
भेदानां भूमितापातात्, उपलक्षणाभयत्वापातादिति यावत्, पृथग्गतमनुपपन्नते, प्रत्येक वस्तुमाद्योपल-
क्षणम् । एवञ्च सद्भेदायेव प्राप्तप्राप्तविवेकन्यायेनातिप्रसङ्गपर्यवसानम् । तथा च तत्रानैकान्तिकत्वेन
व्यवहारायैव सिद्धयेत्, अनैकान्तिकेतरभेदश्च, एतदप्युक्तं तत्सङ्गृहीतेत्यादिना, उपलक्षणेन लिङ्गवि-
धया सङ्गृहीतस्य = स्वाश्रये बोधितस्येतरभेदस्याश्रयत्वापातादित्यर्थः, नचेष्टापत्ति, वाणदञ्जादिकं
विषयिण गोपदवाच्यत्वात्प्रतिपक्षगोविदस्याभाससमानयोगक्षेमत्वादित्याह एवञ्चेति । वाणदिवशने
तत्र विषयिण्वाभावग्रहेणैवानुमितः स्यात्प्रतिवद्भेदस्याश्रयेनाट्टयाणादिनेति । जननेति शेष ।
वस्तुगत्या साध्याभाववशं तु प्रकृतेऽपि समानम् । गोत्वात् = गोपदवाच्यत्वात् । एवम्भूतात् =
अन्यत्ववदनेकसङ्ग्रहाकात्, औचित्यं = प्रमाणत्वमित्येवं व्याख्यायतामिति चेन्न, विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधेत्यत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति नार्थ, संयोगेन रूपवान् घट इत्यादिभ्रमाणांमपि विशिष्टवैशिष्ट्यबो-
धत्वव्यवहारात्, तत्र च रूपत्वविशिष्टप्रतियोगिकसंयोगात्मकवैशिष्ट्याप्रसिद्धे, अपि तु विशेष्यविशेष-
णताच्छेदकोभयसम्बन्धावगादित्वमर्थः, एवञ्च विशेष्यतावच्छेदकस्य विशेषणत्वं न नियन्त्रितम्, अपि तु
स्वाश्रयद्वारा स्वाश्रयान्वयव्यवस्थाम्, एतच्च स्वाश्रयच्छिन्नप्रतियोगिताकरवसम्बन्धेनाभावे प्रतियोगिन्मु-
पलक्ष्यगतया भासमानस्यान्यत्वविधायित्वायानुपपद्यते । वस्तुनस्त्वविद्यमानस्योपलक्षणस्य मा नामास्तु
कथमपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, विद्यमानस्योपाधिरूपोपलक्षणस्य तु तत्कृतो न स्यात्, अस्ति हि
स्यारहणवाच्यत्वनाभावव्यवस्थस्य विद्यमानत्वम्, एवञ्चान्यत्रप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः कथं
सङ्गच्छते, प्रसिद्धाभासस्थलं विहायैवञ्चाट्टयाणादिनेत्याद्यभिधानञ्च कथं युज्यत इति । इत्थं तु
व्याख्यानं स्यात्—उपलक्षणत्वे चेति । विशेषणत्वे ह्युपलक्षणत्वेऽपीत्यर्थः । अन्यत्वप्रतियोगितया
परिच्छेदं तदनात्मकत्वेनेति कृतीयान्तार्थः । विशिष्टाद्विशेषणस्यैवोपलक्षितानुपलक्षणस्यापि भेदात् ।
उपलक्षणेन सङ्गृहीतस्य = लिङ्गविधया स्वाश्रये बोधितस्येतरभेदस्याश्रयत्वापातादिति पञ्चमन्तार्थः ।
सङ्गृहीतवदस्य यथाधुतार्थंरतामत्वाद्योनलक्षणाश्रयत्वापातादिनितात्पर्येण स्यात्त्वानेन तु तत्पक्षतापाता
दित्येव वक्तव्यं स्यात् । अतिव्याप्यभिधानञ्चेदमापातत एव एवंवत् । तदीयलक्ष्यतासम्भवादित्य
रूपेत्वाह एवञ्चेति । किञ्चैवमित्यर्थः । एवं = अन्यतमत्वपठितलक्षणादरे इत्यर्थः । अट्टयाणादिने-
त्युक्तफलकम् । एवम्भूतात्—अन्यतमत्वमापन्नत्वात्, तथा च सुरभित्वाद्याणाद्यन्यतमत्ववशाद्विज्ञादित्यर्थः ।
औचित्यं तुपपत्ते । तथा च सुरभित्वाद्याणादिवादेत्येवं प्रतीतस्य लिङ्गस्य यथा नैक्यं नवौचित्यमेव
मनुभवानुसारिणानुकारिणोपविपमतया समतस्य सुरभिःराद्यन्यतमत्वत्वादित्यस्यासौति श्रवणादि
वाच्यम्, अन्यतमत्वस्याखण्डताया अप्रामाणिकत्वात्, शब्दैक्येन च लिङ्गस्यासम्भवात्, तत्तद्विभक्ति
त्वेनानुगममिथानस्य च्छलमात्रत्वात्, तेन रूपेणापि बहुर्न प्रत्येकं वा मिलिताना वा हेतुतेति चिकट्यस्य
सावकाशत्वात्, भूम्यादिना हेतुनास्थलेऽपि विकल्प एव सावसर इत्यस्य तु बाधेऽट्टेऽन्यत्वासापत्तिक-
मितिन्यायेन परिहरणीयत्वात् । किञ्च भिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धेन भेदवत्त्वम्, स्वरूपसम्बन्धश्च प्रतिष्य-
न्निविश्रान्त इति तेन भेदवत्त्वमपि तथैवेति नोक्तस्य तुपपन्नञ्चाऽपि । न च सम्बन्धस्य भेदमात्र-

मानीञ्चित्वापातात् । हेत्वाभासान्तरमप्येव किञ्च समप्राहीति वास्तव्या यदेवानयोरे
 तरेभ्यो वेधर्म्यं वाच्य तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनावसिरिति । असिद्धत्वादिप्रकारादप्येव
 प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत्, वाच्यस्त्वहिं स प्रकार, कस्यान्यथा
 ततस्ततोऽन्यस्य ज्ञेयम् । किञ्चैव तर्हीसिद्धादन्यदनेकान्तिकमिति कृत्वा प्रिकृद्धादोता
 गनेकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे शक्ये चिरद्धादिवद्रूपान्तरासङ्ग्राह्ययो साधारणासाधार
 ग्योरेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षोस्तत्र त्रियत रचिरेव मयतो निष्कर्षो । यदा
 चासिद्धादिव्यतिरिक्ततयाऽनैकान्तिक लक्षणसि तदाऽसिद्धादिभेदक प्रकारमन्यगम्य
 तदन्यत्यमशक्यवाधारेणमिति तदभिधाने प्रसक्तं तदाश्रया दोषा ये दर्शितास्तै स्मृति

स्वरूपे नाथ दोष तत्र नानाधिकरणसाधारण वादिति वाच्यम् भेदस्वरूपमाश्रय सम्बन्धे
 स्वप्रतिधोगिर्वापि स्वरूपसम्बन्धेन भेदापत्ते । एव च प्रकृतयोत्तरेभेदादिसाधने लक्षणस्य प्रत्येक
 गितपर्वव्यसायिनो भागामिद्वयम् पक्षतावच्छेदकस्याप्यननुगमे च तदमत्रेऽपि त्रितयसङ्ग्रहासम्भव
 एव । केचित्तु—यदि साधारण आदिव्यतिरेकद्वयविकिष्टा यत्त्वमनैकान्तिकलक्षणं तदा येन पुरेण सुर
 मिभिन्न गोपद्रवात्थ न एत तस्य गोपद्रवात्थवेन वाणादेरपि विषाणित्वानुमिति स्यात् । गोवस्याभा
 सत्वेनाप्रहान् न हि गोस्य साधारणत्वेन शूद्रोतम् यागाद्रेरदर्शनेन तद्विपक्षवसानिश्रयात्, नाप्यसा
 धारणतया, शब्दात् सपक्षार्थस्यावृत्ते, न च बाधग्रहादेवापमहेतु, पक्षस्याप्येव साध्याभाववत्
 याऽप्रमिते, सपक्षगत वाक्यमात्रेण न विदुः वाक्यमोऽपीति—व्यावृत्त्यु । तदम्—दरम्, अनैकान्तिक
 स्वादात्ताश्रयण्येवमाभासताम्रहस्य सम्भवेना—यतमत्वघटितलक्षणानुपपन्नं तदभिधानस्यासौख्य
 मिति । न—अन्यतमावधिरासस्य पुरा बहुसोनिवेदितत्वेनास्तु तदनिर्वाच्यम्, परन्तु वाधाव्यभेदेऽपि
 वाणादासुक्तादतमावलिङ्गित न विषाणित्वानुमितिरेदमि, म—दस्यापि तत्रप्रभवोक्तवधोद्देश्यात्, साधा
 रणाद्यनमत्वेन चित्तभेदानुमितिरापद्यत एव अप्रयोजकत्वप्रमाभावादिति वैषम्यमिति नेर्यं प्रति
 यद्—शोभतेतममिति शेष असम्प्रतिपत्ते, वाधाव्यभेदेऽप्योक्तवधोद्देश्यात् यदस्ति तदुपपन्नैव नो चेत्
 कापानि । किञ्च यद्यन्यतमावधोर्नैव कर्म तदा साधारणासाधारणानुपपत्तारिविरुद्धाप्यन्यतममेवा
 नैकान्तिकत्व चिन्मिति गोचरते साधारणादिप्रत्यक्षैरथ सङ्ग्रहे भीतानावात् न च सहायजनककोटु
 पक्षपक्षरूपवत्त्वादिकमेत भीतम्, तद्दि निरुद्धादिव्यावृत्तमिति वाच्यम्, तस्य निरसिरेषमाणवाप,
 एवञ्च विभागोऽयं स्वप्रदर्शकानामकौशलमेवावघोषती।पभिप्रेत्याह हेत्वाभासान्तरमिति । सम
 प्रादि = सत्तद्वृत्तिम् । वास्तव्या = भावार्थानुपपत्ते । अन्यतो = साधारणादिप्रितयस्य । प्रकीर्तेनि
 तृतीयाधारेणोपपत्तम् । तथा चासिद्धात्वाद्यन्यदुपपत्तत्वावच्छेदकरूपरत्तवर्धः । ततस्ततो = असिद्धत्वादि ।
 क्वचिन्नकसा निरसना, अतरे च निरसित्वत्वे इति भाव । तद्द ति । हेत्वाभासत्वे सतीति ज्ञेय ।
 प्रागुपपत्तिरसाधारणोक्तवधमभिप्रेत्यासिद्धस्य प्रतिषेधोविकोटातन्तमोः । एवंके धर्मभेदस्योक्तवधेऽपि
 धर्मभेदस्याप कथन पर्ववृत्तिताथंभावात् । एष 'वश' ये त्याग्यपरितन्त्र-येऽपि । वस्तुनस्यसिद्धत्वेऽपीना
 नैकान्तिकत्वदृष्ट्यानुपपत्तिसिद्धेऽन्यदुपपत्तत्वावच्छेदकरूपवत्त्वे एव तापयम् । इत्याग्नरासङ्ग्राह्यो =
 प्रकृतान्तरं सत्त्वमदीनुसारावधो । निरुद्धादिप्रतिषेधनिर्देशो । साधारणेत्यादि । अनुपपत्तारिण
 अनुपपत्तारिणम् । रचिरेत्यति । प्रकृतान्तरं सत्त्वमदीनुपपत्तवत्त्वं हि न विनिगमकम्, पृथक्पृथगेव
 त्वदस्य साधारणात् नानात्वा अत्र तर्पथीक्यादिनि भाव । ननु फारिभाषिक एव विभागादि भेद
 निवन्धनार्थात् 'वाच्यस्त्वहिं' (नुकृतान्तरं न्याह यदेति) दर्शितारि । अन्यत्वादेनान्तरान्तर।

व्यतिरिक्तबोक्तदोषैश्च निराकर्तव्योऽसि ।

साध्येनाव्याप्तये सति तदभावाव्याप्तोऽनैरान्तिक इत्यपि न, साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् । विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वाद्यगमाच्च प्राथमिकव्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्या दूषणं स्यात् । विशेषणशस्यैव चासाधकत्वसाधनसामर्थ्याद्व्यर्थविशेष्यतापि । वस्तुगतिव्यापकत्वमात्रपर्यवसायिनि तदभावावन्मात्रपर्यवसायिनि वा तत्कालसन्दि-
ह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादायसाधारणे व्यावृत्त-

निरसिध्यमानस्यप्रतिपक्षितत्वादेरप्युपलक्षणमिदम् । स्मृतिव्यतिरिक्तत्वेति । स्मृत्यप्यवखण्डनप्रक-
रणेऽर्थः । विशेषाभावस्येव सामान्याभावस्याप्युभयाभावाविक्रमादायातिप्रसक्तत्वादित्यादिकं तत्र
द्रष्टव्यम् ।

साध्येनेति । सद्धेतुविरुद्धयोर्वाणाय दलद्वयम् । साध्याविशिष्टे इति । असिद्धविशेषे
क्षिपिः सकर्तृका सकर्तृकत्वादित्यादी, न तु व्याप्यत्वासिद्धेऽपि धूमवान् वह्निरित्यादी तस्य लक्ष्य-
त्वात् । एवं न स्वात्मानं व्याप्नोतीतिप्रतीतेरभेदे व्याप्यव्यापकभावासम्भवाविति भावः । ननु सत्यन्त-
स्थाने साध्याभाववददृष्टिर्ष्वं वक्तव्यम्, तच्च स्वसाधारणमिति नोक्तवित्यासित्तो दोषान्तरमाह
विशेषणीभूतेति । विक्षिप्तधीकारणोभूतधीविषयत्वमूपनय विशेषणीभूतत्वाभिधानम् । साध्याव्याप्य-
त्वाद्यगमाच्च = साध्याव्याप्यत्वाद्यगमाच्चयावदेष्यणीयत्वाच्च । प्राथमिकेति । प्रथमोपस्थितिकेन्यर्थः ।
विशिष्टद्वौ विशेषणज्ञानस्याकारणत्वेऽपि विशेषतयाऽपि लक्षणे साध्याव्याप्यत्वस्य निवेशसम्भवेन
विशेषणान्वयस्येऽपि च क्लृप्तत्वाद्वाप्यत्वासिद्धेरेव दूषणत्वमुचितमित्यभिप्रायः । ननु साधारण-
त्वादेः प्रत्येकमेव दूषकत्वेऽपि त्रितयागुणमकमेवोपरूपं ननु दूषकतौपर्यकमित्यादायासाधकतासाधकस्यैव
विभाजकत्वमुचितमिति मत्वाह विशेषणशस्यैवेति । साध्याव्याप्यत्वस्यैवेत्यर्थः । विरुद्धस्य साधार-
णसाधारणपार्थक्ये मानाभावेनेतरभेदानुमानेऽपि धैर्यं द्रष्टव्यम् । नन्वसाधकतासाधकमेव विभाजक-
मिति नियमोऽप्रयोजकः, विभागस्य पुमिच्छाधोनत्वादन्यथा शास्त्रे परिभाषेच्छेदापत्तेरित्यादाय
व्याप्यविरुद्धयोर्वशाविशेषेऽसाधारणतया प्राचीनैरपंतयोऽप्यासि दोषान्तरमाह वस्तुगतीति । एतेन
व्यापकत्वमात्रवृत्तित्वस्य वैज्ञानिकत्वं ध्यावर्तितम् । तथाचैवं साध्यव्याप्यत्वं लक्ष्यम् । तदभावेति ।
व्यापकभावेत्यर्थः, अत्रापि वस्तुगत्येति वक्तव्यम्, तथाचैतेन साध्याभावव्याप्यत्वमुक्तम् । तत्काक्षेति ।
प्रयोगकाले सन्दिग्धमानं साध्यतदभावावन्यतरनिष्ठं व्यापकत्वं यस्य = शक्तिरूपितं तस्मिन्नित्यर्थः । तथा
च पक्षतादशायां निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्ततया श्रोत्रविशेषगुणत्वं नित्यस्येऽनित्यत्वे वा साध्येऽसा-
धारणम्, तार्किकमते धानित्यत्वव्याप्यम्, नित्यवसाध्ये च विरुद्धमिति तत्राप्यासि । मीमांसकमतेऽपि
शब्दस्य नित्यत्वेऽपि तस्य द्रव्यत्वाच्छ्रोत्रविशेषगुणत्वं न नियतव्याप्यम् । शब्दोऽनित्योऽनित्यो वा शब्द-
त्वादित्याद्युदाहरणस्याप्युपलक्षणमिदम् । असाधारणे व्यावृत्तत्वात् = असाधारणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् ।
ननु साध्यव्याप्यत्वेनानिश्चीयमानत्वे सति साध्याभावव्याप्यत्वेनानिश्चीयमानत्वं वक्तव्यम्, तथा च
वस्तुगत्या साध्यतदभावावन्यतरस्याप्येऽसाधारण्यदशायां तथाचैतेनानिश्चीयमानत्वसत्त्वात्साध्यासि, नचैवं
साधारणे साध्यतदभावावन्यतरस्याप्यत्वमप्रदशायामप्यासि, नित्यदोषताया साधारण्ये सर्वसमनत्वा-
दिप्राप्यनवकाशादिति वाच्यम्, निश्चयस्थले प्रमाया विवक्षणीयत्वादित्यस्वरसादाह वस्तुतः

त्याम् । वस्तुतः साध्यव्याप्ते तत्कालेऽपि च सत्प्रतिपक्षतयाऽनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च । एतेनानैकान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् ; सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिनि । इति व्यभिचारखण्डनम् ।

साध्यव्याप्ते इति । एतेन यथाश्रुते तत्रातिव्याप्तिविरह सूचित । तत्काले = प्रयोगकाले । अशीति तु सम्पातायातम्, साध्यव्याप्तेऽशीति द्युक्तमेणाश्वयेऽपि चकारासङ्गति, इदानीं तु चकारसर्वे । यथास्थानस्थितयोस्तु तयो' समुच्चयपरता नदैव युज्येत यदि कालान्तरेऽनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिकत्वं पूर्वशुक्तं नवेत्, नत्वेवम् । 'वस्तुतः साध्यव्याप्ते' इति नष्पटिनपाठे तु यथाश्रुतलक्षणे एवातिव्याप्ति- निरूप्यते, परन्तु साध्यव्याप्त्यस्य लक्ष्यतया सा न युज्यते । न च—साध्यव्याप्त्यस्याप्यसाधारणतया लक्ष्यत्व- सम्भवः, सत्यतिपक्षतादशायां पक्षताया विघटनाभावात्—इति वाच्यम्, शब्दोऽनित्य कृतकत्वादि- त्वादावसाधारण्यसम्भवात् । न च कृतकत्वेऽनित्यत्वव्याप्ते स्फुटनयाऽनिर्द्धारितत्वासम्भव, दशाविधोपे- तसम्भवात्, घटकन्दान्यतरावादावेष वाऽतिव्याप्तेर्वक्तव्यत्वात् । एवं 'अनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके' इत्यभि- धानमपि नोपपद्ये सफलं स्यात् । सत्प्रतिपक्षतया = अदृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शार्थानर्तनया । अनिर्द्धारितेति । तथा चाप्रमीयमाणं व सुतरामिति भावः । न च परामर्शस्य निश्चयात्मकत्वेन सत्पे- तुविषयकत्वं च तत्र व्याप्ययो प्रमाणपर्याप्त्यावश्यकत्वेनेदमसङ्गतम्, नहि परामर्शद्वयसम्बलनं विना सत्प्रतिपक्षतेनि वाच्यम्, विरोधिपरामर्शद्वयानन्तर विरहार्थमाहकत्वेनान्यतरत्वेनोभयत्र व्याप्यादिवि- रहप्रतीती व्याप्यादिनिश्चयानुत्पत्त्या तादृशप्रतीत्यनन्तरमेवाप्रमीयमाणव्याप्तिकवमादाय दोषस्य- सिद्धित्वात् । एवञ्च पूर्वं परामर्शद्वयसम्बलनाभावस्थलेऽपि सद्ध्येती विरद्धे च साध्यतदभावव्याप्य- त्वेनाप्रमीयमाणवदशायामतिव्याप्त्येव लक्षणमिदम् । न च कस्यचित्तथाममीयमाणं तदाऽप्यस्तीति- वाच्यम्, एव सति सद्ध्येतविरहद्वोर्दशाविधोपेऽसाधारण्योरसङ्गमदनादवस्थात् । 'अनैकान्तिक- सव्यभिचार' इति लक्षणनिरसनमुपपन्नमुपसहरति एतेनेति । निर्वक्तुमशक्यत्वादिति । अत्राहुः—

साध्यनदभावव्याप्यत्वप्रहविरोधिरूपवत्त्व विवक्षितम्, तेन व्याप्यविरहद्वयं श्लाघितिविशेषता- धारण्यवतो नैव्याप्ति, गगनादिगततेऽवृत्तिवेऽमिद्धावा मकेऽनित्यव्याप्तिवारणाय तु वृत्तिमप्यमहाविरोधि- त्वमपि तादृशरूपे निवेद्यम् । अथ साध्याभाववद्वृत्तिवरूपसाधारण्यस्य साध्याभावाभावाधिकरण्यरू- पासामाधारण्यस्य च साध्याभावाव्यवहविरोधि- वेऽपि साध्याभावव्याप्तिप्रहविरोधित्वाभावेनैव यं सत्प्रह, न च—साध्यनदभाववद्वृत्तिव साधारण्यम्, तच्च साध्यवद्वृत्तिवाजाभावाय साध्याभावव्याप्तिप्रह- विरोधि, एव निश्चितसाध्यनदभाववद्वृत्तिवाजाभावसाधारण्यम्, तच्च साध्याभाववद्वृत्तिवाजाभावाभावाय साध्याभावाभावाभावाधिकरण्यव्यतिरिक्तसाध्याभावाव्याप्तिप्रहविरोधीति—वाच्यम् साध्यवद्वृत्तिवाजाभावा- द्युक्तानौपविक्तया साध्याभाववद्वृत्तिव्याप्यैव साधारण्यत्वात्, निश्चितानिश्चितारण्यमाधारण्यप्रहरणा- प्रतिपक्ष्यकत्वेन शक्यात्, साध्यवद्वृत्तिवद्वृत्तिव द्युक्तानौपविक्त्वायेन साध्याभावाव्यवहविरोधित्वाभावा- भावनीतिवारण्यति चेन्न, एव सति साध्याव्याप्तिप्रहविरोधिरूपवत्त्वस्यैव चियन्तरीयत्वात्, एतेन— विरोधावृत्तिव्याप्यमि- चारपदार्थवद्विहरणमात्रमिति वाच्ये । तद्विरहविरोधोऽप्येवैवार्थमपि—नार- ङ्गनीयम्, यद्यपि साध्यमात्रव्याप्यमिदुर्गमं व्याप्तिप्रहविरोधिणम्, तथापि साध्यमात्रवद्वृत्तिरूपेण साध्याव साध्यनव्यवहद्वृत्तिरूपेण च साध्यन्य प्रह प्रव्यवहारव्याप्यमपि चकस्यम् । न वैरमिदं इत्य- इत्यव्याप्यमिच्छादिमिच्छादिवादी व्यभिचारस्य साध्यनव्यवहद्वृत्तिरूपेण साध्याप्रहविरोधिनी'सत्प्रह

इति वाच्यम्, अगत्या उभ्यासिद्धावेवान्भावनायावात् । व्याप्यत्वासिद्धिस्तु व्यभिचार एवेति तत्र नाति-
 व्याप्तिः । न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिमहत्विषयक्षायामन्योन्याभावघटितव्यभिचाराव्याप्तिरिति वाच्यम्,
 नानाविधव्याप्तिसिध्दयश्च सन्मूलान्धनस्य निवेशनीयत्वात् । न च तथापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
 योगित्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, तस्य साध्याभावरूपतिरेकव्याप्तिरूपतया पक्षधर्मताज्ञानदशायां तद्ग्रह-
 स्यानुमितिं प्रत्येव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धक वादिति वाच्यम्, एतल्लक्षणवादिसते तादृशप्रति-
 योगित्वस्यसाधारण्यसम्भवात् । अन्त्युपगमनीयत्वादिति । तद्वैतश्रिरस्तथायम् । प्रतिबन्धप्रतिबन्ध-
 कभावमात्रस्य स्वप्ने व्यभिचारस्य निवेदितत्वेनोत्पन्नक्षयस्यासम्भवदुपि क्त्वान्, तादृशग्रहवावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितामिरूपकतावच्छेदकत्वेन साधारणत्वादेरनुगमेऽपि
 तेनापि रूपेण प्रत्येकमित्तविकल्पप्रसरस्यावश्यकत्वाच्च, उक्तनिरूपकतावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धा-
 न्मिकाया अवच्छेदकभेदमित्तवैशेष्यरूपस्याप्यनुगमाच्च, अवच्छेदकतावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वे
 तेनाप्यवच्छेदकतानामनुगमामसम्भवाच्च, अखण्डोपाधित्वे तु रघुटमनिर्वाच्यत्वादनगरप्रवेदाच्च, सामा-
 न्याभावरूप्य निरन्तरत्वेनोभयानाशदिकमादाय साधारण्यदिविषयतानामपि प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वा-
 च्चेति । भूमान्यधमवात् बद्धे, नित्यान्यनित्यः शब्दात्वात्, धूमवान् धूमस्यभिचारिवद्धेरित्वाद्वा
 व्याप्तिग्रहस्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धतया तद्विबन्धनदूपगानि विशिष्टान्तरघटितत्वादेरपीह निवेशनीयत्वेन
 तत्रिवन्धनदूपगानि च हेत्वाभाससामान्यलक्षणखण्डनोपरितया प्रष्टव्यानि ।

यत्तु—यद्यदमिदं वृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिर्विरोधि यद्दुर्षं तद्दुर्षं
 सूच्यभिचारत्वम्, एवञ्च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरथासाधारण्यत्वमतेऽपि नाव्याप्तिः,
 तदमिदहेतुमन्नाज्ञानकालीनस्योक्तासाधारण्यग्रहस्य तदमिकानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, अनुमित्तस्तु
 साध्यव्याप्यो हेतुः साध्यव्याप्यं पक्षइति प्राज्ञा, एवञ्च व्याप्तिग्रहविरोधिनः साधा-
 रण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपासाधारण्यस्य च सद्ग्रह, स्वरूपामिदौ च न प्रसद्, हेतुवैशिष्ट्यायगाह्यनुमितेरिति स्यात् । पर्यन्तादिवृत्तित्वस्य धमादौ ज्ञानेऽपि हृदो बहिभा-
 न्तरयादिस्यलीयवाधादेः पर्यन्तादिधमिकानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावेन न तत्रानुमिष्यासि, एवञ्च
 सधर्मितावच्छेदकहेतुमन्नातिबन्धकालीनवाटनविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतु-
 मन्नातिबन्धसमानधर्मितावच्छेदकहेतुमिति सामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मवैधर्म्यं, साध्यनापनाप्रसि-
 द्धमादावन्वित्यासित्वात्तथाय तु साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोश्च सामानाधि-
 यिकरूपग्रहविरोधित्वमपि सादृशविशिष्टे निवेशनीयम्, एवञ्च सर्वनाकानावधामेपत्यादिस्यलीयवाध-
 सप्रतिबन्धवैशेष्ययोगानुमितिमात्रान्वप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्यवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहं
 प्राप्य प्रतिबन्धकत्वात् तयोर्नित्याप्तिः, अपिचमन्यतानुसन्धेयमिति । तदप्युक्तसकलदोषमाननर्ब-
 यानुवादेयम्, निश्चयेऽनाहारायामास्यजानात्कन्दितास्यासम्भवात्तथायानुसन्धेयनिषेधस्येन तद्विबन्ध-

स्वत्वाननुगमनिबन्धनोद्देश इति-वाच्यम्, परम्परानां संसर्गात्वा अयामाणिकत्वात् । यस्तु साधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयकतामते धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्बुधविशिष्टज्ञानं साध्य-सन्देहजनकं तद्बुधवत्त्वं साध्यभिचारवत्त्वं, फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मश्च धर्मितावच्छेदकतयोपादेयः, अन्यथा धमवत्त्वं पर्यतो वह्निमात्रवेति संशयं मति धर्मितावच्छेदकमकारकज्ञान-सुदृश्या पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेषकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया यद्बुधपदेन धूमत्वादिमत्त-मादायातिमसङ्गात् । एवञ्च तद्वर्षयास्तु धर्मितावच्छेदकताकथंकिञ्चिदसन्देहिनिरूपितायां जनकताया-मवच्छेदकीभूता या या तद्वर्षनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितप्रकारतातस्मिन्निरूपितावच्छेदकतापर्यायधिक-रणधर्मवत्त्वं पर्यवसन्नम् । तादृशमकारता हि साध्यतद्भाववद्बुधत्विश्वविशिष्टहेतुमान् पक्षइत्यादिज्ञानीया हेतुनिष्ठा । यत्किञ्चिदसंशयनिवेशात्साधारण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय साधारणेऽसाधार-ण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय चासाधारणे लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारिण्यपि वस्तुतया साध्यतद्भाववद्बुधत्विश्ववत्त्वमेवेति नाभ्यासिरिति, तदप्यस्यात् । पर्वतत्ववृत्तिविशिष्टावच्छेदकताया पर्यन्तरे एव पर्याप्तत्वेन तद्वर्षितावच्छेदकतानिरूपकोत्संशयजनकतावच्छेदकसुदृश्याधूमनिष्ठमकारतावच्छेद-कतापर्यायधिकरणधूमवत्त्वमादायातिम्यसिताद्वरण्यात् । अधिकं चात्र स्मृत्यन्यत्रखण्डने निवेदि-तम् । किञ्चेदं शब्दानुगममात्रम्, नत्यर्थतोऽपि साधारणादिप्रसङ्गमाहकम्, यत्किञ्चिदसंशयस्यैव निविष्टत्वात्, अन्यथा तादृशधर्माणां नानात्वेन प्रत्येकमिच्छितविकल्पानुपपत्तेरिहापि निर्दिष्टदिना जग-रूढत्वात् । किञ्च साध्यतद्भावसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपमसाधारण्यं साध्यसन्देहप्रयोजकम्, तच्च धूमवत्त्वहेतावपि वर्तते, तद्भाववत्त्वयोगोल्काद्यवच्छेदेन वह्निसामानाधिकरणस्य हृदाद्यवच्छेदेन यद्भवमावसमानाधिकरणत्वादिप्रतिष्ठासि । अन्यथासाधारण्यं न साध्यसन्देहप्रयोजकम्, न च निश्चिनसाध्यतद्भाववद्बुधत्वाभावरूपं तत्तथा, तथासति निश्चिनसाध्यतद्भाववद्बुधत्वं वस्तुपि साध्यसन्देहप्रयोजकत्वस्य प्रसक्त्या सन्देहमति कदाचिमाप्याभावाविश्रयस्य भ्रमात्मकस्य सम्भवेनानि-ष्यते, वस्तुतया साध्याभावादिमत्वस्य हि संक्षयप्रयोजकरूपवदत्त्वमसाधारणिकमित्यपि प्राहुः । अथ मानु प्रितयानुगमोविनागोऽन्वारेण पञ्चाधिक्येऽपि क्षरवभावादिनि चोक्ष, साधारण्यत्वादे प्रत्येकमपि दुर्बलत्वात्, तथाहि—साध्यात्पन्ताभाववद्बुधत्विश्वसाध्यवदन्यबुधत्वात्वे परशरासङ्गमाह कथेताणा-हायाप्रान्ताभ्यजानानारुन्दिननिश्चयवृत्तिसंविष्टं यादशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतं हेतुधर्मिकप्रकृतसाध्या भाववद्बुधत्विश्ववत्त्ववच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतिबन्धकताननिरिकवृत्ति तद्वत्साधारण्यं वक्ष्यम्, साध्यामसिद्धावतिश्यासिधाराण्य सु साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्यविषयताकप्रहाविरोधिवन्मपि निश्चये निवेक्षणीयम् । एवं साध्ये साधनासामानाधिकरणस्य साधने साध्यासामानाधिकरणस्य च परस्परसाध्यकत्वेन तादृशनिश्चयवृत्तिसंविष्टं यादशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतमसाध्यसाधनोभयसामाना-धिकरण्यप्रहायापिच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्वत्त्वसाधारण्यम्, अत्र च निश्चये साधनतावच्छेदकमकारकतायनप्रहाविरोधिवन्मपि विरोधयोग्यम् । एवमनुपसंहारिण्यपि ताद-रानिश्चयवृत्तिसंविष्टं यादशविशिष्टविषयकत्वं इतिरेकस्यासिद्धाप्रहाविच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रति-बन्धकताननिरिक्तवृत्ति तद्वत्त्व वक्ष्यम्, तादृशविशिष्टस्य साध्येऽप्यन्ताभावाप्रतिषेधोत्तं साधनेऽप्यन्ता-भावाप्रतिषेधोत्तं साधनामात्रं साध्याभावात्प्राप्तकत्वेति, तदेतत्संशयं तद्वत्त्वज्ञानं इतिप्रहायाव-च्छिन्नप्रतिबन्धनतापटिनकत्वेनानुपपत्तेरुद्देशोपज्ञानानुसङ्गवेति निश्चयम् । इति खण्डनखण्डखाद्या-द्यभिचारखण्डनम् ।

सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।

अपि चोक्तज्ञानविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकादभ्येन किं व्यवच्छेद्यम् ? केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति चेत्, कः पुनः सत्प्रतिपक्षः ? तथाहि—सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुयुक्तो यथाह,—समानबलेन योधितसाध्यविपर्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति, तत्र, तथाहि—किमिह बलं विवक्षितम् ? सामर्थ्यमिति चेत्, तत्कुत्र कार्येऽभिमतम् ? न तावत्सर्वस्मिन्कार्ये, सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषयबुद्धयादिजनकतया सर्वकार्ये समशक्तताया असम्भवात् । नापि यत्र कश्चित्कार्ये, प्रकृतं साध्यं प्रतिप्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्वहेतूनां

अपिचेत्याद्युक्ताभिप्रायकम् । उक्तलक्षणेत्यस्य बहुवचनान्ततायां समासो द्रष्टव्यः, अन्यथा साध्यासाध्यत्वे सतीत्यदिप्रसक्तलक्षणोक्तलक्षणे विनोत्पदलेन विरुद्धस्यैव व्यवच्छेदकेन 'केनचित्सत्प्रतिपक्ष' इत्यस्यासङ्गतेः, विरुद्धस्यापि क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि 'केनचिदन्य' इत्यस्यासङ्गतिरेव । सत्प्रतिपक्षभेदघटितलक्षणं तु निरस्तलक्षणान्तर्गतमेवेद्यदोषः । एकवचनान्ततायां समासेऽपि समानन्तरोक्तलक्षणं विहायोक्तलक्षणपदेन सत्प्रतिपक्षभेदघटितलक्षणपरामर्शो न सन्दर्भसाध्यत्वमातनोति । प्रमाणपदसद्वैभुपरम्, यद्यपि सङ्केतरूपि क्वचित्सत्प्रतिपक्षितत्वेन व्यवह्रियते, बाधित एव साध्यविपक्षित इति हि न प्राचीनैर्दरारकृतम्, न वा सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारप्रयोजकं विरोधिपरामर्शसम्बलनं बाधिते एव, तादृशपदव्यवहारप्रयोजकमेव च लक्षणमिह मूले निराकर्णायम् । तथापि सद्ध्येतोः सद्ध्येतुरनेन व्यवच्छेदकेत्यदोषः । समानेत्यादि । स्वसमानबलहेतवन्वराधीनबोधविषयसाध्याभावकहेतुत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति नाथं, सत्प्रतिपक्षितहेतुना बोधाननानात्, अतएव 'स्वसाध्यसाध्यकत्वापत्तेरित्यभिमप्रत्यसङ्गतिः, यदि तु स्वसाध्यसाध्यत्वेनाभिमतप्रतिपक्षोपिकाभावात्तुमिनिजननयोग्यस्वसमानबलहेतवन्तरकत्वम्, तदा हेतवन्तरे विवक्षणीयवृत्त्यस्य योग्यान्तेनैव लाभसम्भवेन समानबलत्वाभिधानमकिञ्चित्करम्, स्वपदेनानेयहेतौ विवक्षितमुचितायाः प्रकृतसाध्यत्वमितिजननयोग्यताया हेतवन्तरेऽभावेन तत्र समानबलत्वासम्भवात् । यदि तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतया परामृश्यमानत्वे सति प्रकृतसाध्याभावव्याप्यतया परामृश्यमानत्वसमानबलहेतवन्तरकत्वमर्थः, तदाह तथाहीत्यादि । अत्रेदमर्थोप्यम्—उक्तार्थेपि स्वसमानबलत्वनिवेदाः किमर्थः, विरोधिपरामर्शद्वयेनैव धारितव्यान् । तत्रामृहीताप्रामाण्यकल्पनार्थं यदि, अत्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षाभावान्, हेत्वोक्त समानबलतायाः परामर्शान्तरकत्वान् तदा साध्यवाङ्मोधिपरामर्शो साध्यादेवापरामृहीताप्रामाण्यकत्वनिवेदाः समुचितः, तादृशहेतवन्तरकत्वमित्यत्र बहुमोक्षार्थस्यापि परामर्शोपघटितसर्वव्यवधानत्वेन च निरकलं गौर्येन मोदुमुचितम्, एवमापरामृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शोऽस्वीनपरामर्शविषयत्वे पक्षपर्यवसानम्, तच्चापि निराकरित्यते इति । इदं पुनरिहावधेयम्—विरोधिपरामर्शोऽसम्बलनस्थले संशयरूपानुमितिस्वीकर्तृमये 'योधितेति यथाधुतमेव सम्बन्धः, स्वसाध्यसाध्यकत्वापत्तेरित्यस्य तु स्वसाध्यनिर्भायकत्वापत्तेरित्यर्थकतायाः सम्भवेन न तद्विरोधः, अत्र चापिर्क हेतुप्रामाण्यव्यवधानेऽप्यप्यदनुदीरितमिति । सामर्थ्यं = मोमासकसम्मतः दक्षिणितोप, नाकिञ्चामाध्यायी योग्यता वा । सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षितेत्यर्थः । सन् विद्यमानः प्रतिपक्षोपत्वेति व्युत्पत्तेः । जनकतया = जननयोग्यतया । सर्वकार्ये इति । स्वकीये स्वकीयेऽर्थाद्यादिः । प्रकृतमित्यादि । प्रकृतसाध्यस्य तत्रभावस्य वा साधनेऽसिद्धत्वादिना दुष्टतया विधिनेनापीत्यर्थः । समसङ्गत्वेन प्रतिमन्दिनयोरेव प्रतिवृत्तानुमिनिकतया सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारोपपन्नस्यामिदृशदिनिकाये च तथाप्रतिवृत्तानामायेन सत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गे ह्यपत्तिं परिहरन्मिदमुच्यते । समर्थेनेति ।

स्वत्वाननुगमनिबन्धनोदोष इति-वाच्यम्, परम्पराणां संसर्गताया भ्रमनाणिकृत्वात् । यच्च साधा-
 र्याद्विशिष्टाधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयकतामते धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्य-
 सन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वं स्वयभिचारत्वम्, फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणधर्मध-
 तावच्छेदकतयोपादेयः, अन्यथा धमवान् पर्वतो बद्धिर्मात्रवेति संशयं प्रति धर्मितावच्छेदकप्रकारज्ञान-
 मुद्रया पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया यद्रूपपदेन धूमत्वादिमत्त-
 मादायातिप्रसङ्गात् । एवञ्च तद्धर्मपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताक्यातिक्रमिसन्देहनिरूपितार्था जनकताया-
 मवच्छेदकधीभूता याया तद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितप्रकारतातद्विरूपितावच्छेदकतापर्याप्यधिक-
 रणधर्मवत्त्वं पर्यवस्यन् । तादृशप्रकारताहि साध्यतद्भाववद्भूतित्वविशिष्टिहेतुमात्रं पक्षइत्यादिज्ञानीया-
 हेतुनिष्ठा । यत्किञ्चिसंशयनिवेकान्साधारण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय साधारण्यसाधा-
 रण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय साधारणे लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारिण्यपि वस्तुतया
 साध्यतद्भाववद्भूतित्वमक्षतमेवेति नाव्याहिरिति, तदप्यव्याहृतं । परंतत्त्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकताया-
 पर्वतत्वे एव पर्याप्तत्वेन तद्धर्मितावच्छेदकतानिरूपकोकसंशयजनकतावच्छेदकमुद्रधूमनिष्ठप्रकारतावच्छेद-
 कतापर्याप्यधिकरणधूमत्ववत्तामादायानिव्याहृतादवस्थ्यात् । अधिकं चात्र स्मृत्यन्वयवस्वप्ने निवेदि-
 तम् । किञ्चेदे शब्दानुगममात्रम्, नत्वर्थतोऽपि साधारणादिप्रयसङ्गमाहकम्, यत्किञ्चिसंशयस्यैव
 निविष्टत्वात्, अन्यथा तादृशधर्माणां बानात्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पाभुषणचेतिहापि निर्दिष्टिज्ञा जाग-
 रूकत्वात् । किञ्च साध्यतद्भावसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वरूपमसाधारण्यं साध्यसन्देहप्रयोजकम्,
 तच्च धूमादिसन्देहावपि वर्तते, तद्भावस्यायोगोलकाद्यवच्छेदेन बद्धिसमानाधिकरणस्य हृदाद्यवच्छेदेन
 बद्धभावसमनाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः । अन्यादशब्दासाधारण्यं न साध्यसन्देहप्रयोजकम्, न च
 निश्चितसाध्यतद्भाववद्भूतित्वाभावस्य तत्तथा, तथासति निश्चितसाध्यतद्भाववद्भूतित्वस्यापि
 साध्यसन्देहप्रयोजकत्वस्य प्रसक्त्या सन्देहमति कदाचिरसाध्याभावनश्रवस्य भ्रमान्नस्य सम्भवेनानि-
 व्याप्तेः, वस्तुतया साध्याभावादिमत्त्वस्य हि संशयप्रयोजकरूपवत्कृतमप्राणिकमिष्यपि प्राहुः ।
 अथ मालु प्रितयानुगमोविभागोऽनादरेण पञ्चाधिक्येऽपि क्षयभावोदिति चेन्न, साधारणत्वादे प्रत्येकमपि
 तुर्वच्यन् । तथाहि—साध्यापन्ताभाववद्भूतित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वादे परम्परासङ्गमाहकत्वेनात्ता-
 ह्यार्थामान्यप्रज्ञानान्तरकम्पितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतेर्दुर्धर्मिकप्रकृतसाध्या-
 भाववद्भूतित्वमहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्वत्साधारण्यं वस्तुतः,
 साध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तिवारणाय तु साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्यविषयताकमहाविरोधित्वमपि
 निश्चये निवेदानीयम् । एवं साध्ये साध्यासामानाधिकरण्यास्य साधने साध्यासामानाधिकरणस्य च
 परम्परासाध्यकत्वेन तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतसाध्यसाधनोभयसामाना-
 धिकरण्यमहात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्वत्त्वसाधारण्यम्, अत्र च
 निश्चये साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाधनमहाविरोधित्वमपि विशेषणीयम् । एकमनुपसंहारिण्यमपि ता-
 दृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिमहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रति-
 बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति मत्त्वस्य चाप्यम्, तादृशविशिष्टस्य साध्येऽप्यन्ताभावाप्रतिबन्धित्वं साधनेऽप्यन्ता-
 भावाप्रतिबन्धित्वं साध्याभावाप्यवच्छेदित्वं, तदेतत्सर्वमपि लक्षणभ्रानं व्याप्तिमहत्वाव-
 छिन्नप्रतिबन्धतापदिगलभनेऽनुपरोदिनशौरतात्पानुत्तद्वेति मियम् । इति खण्डनखण्डखागे

उरते—स्वकाये स्वकीये प्रकृतसाधेयसामर्थ्यं पक्षसपक्षस्यविपक्षव्यापृत्तन्यायाधित-
 चिपयत्वलक्षणं तत्सामर्थ्यं पक्षैरेतौस्तुल्यम्, तदभिप्रायेणैवं समवस्थाभिधानम्, तेने-
 द्बुक्तं भवति—पक्षसपक्षस्यविपक्षव्यापृत्तन्यायाधितविपयत्वैस्तुल्येन बोधितसाध-
 नुमित्यभावविशिष्टत्वस्य वक्तव्यात्, नचैवमपि प्रकृतहेतुपरामर्शस्य गृहीताप्रामाण्यकत्वदशायां प्रति-
 हेतुपरामर्शस्य यागृहीताप्रामाण्यकत्वदशायां निवृत्तादिप्रतिबन्धकवशाद्विरोधयुक्तिस्तुत्पत्त्यादर्थभेदेति-
 प्रमङ्ग इति वाच्यम्, उक्तान्नात्रविशिष्टत्वस्य विरोधिपरामर्शे प्रकृतहेतुपरामर्शप्रयुक्तस्यैव विवक्षणीय-
 त्वात्, गृहीताप्रामाण्यकत्व प्रकृतहेतुपरामर्शो न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधकः, यद्यपि व्याप्याधरो गृहीता-
 प्रामाण्यकस्यापि सिद्धयामनः प्रकृतहेतुपरामर्शस्य प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधप्रयोजकत्वमक्षतमेव, तथापि
 विवक्षणीयं व्याप्यादिनिपयकत्वेन प्रयोजकत्वं तत्र नास्तीति—निरस्तम् । प्रकृतसाध्यपदेन बहूकपा-
 दाने धूमे एव सत्यनिपक्षितत्वस्यवहारः स्यात्, यद्भवान्बोधनसमर्पपरामर्शविषये पाषाणमदवशात्,
 बह्वभाववस्तोपादाने तु पाषाणमयत्वादौ स एवास्तु धूमे । न च प्रकृतसाध्यबोधनसमर्पपरामर्शविशिष्ट-
 प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्पपरामर्शविषयत्वमपि वक्तव्यम्, अन्यतरत्वेन शानुगम इति चालनं व्याप्येन
 नास्यासिद्धिनि वाच्यम्, अन्यतरत्वेनानुगमस्य बहुदोषप्रदस्तिर्भावत् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वदशानेऽप्रामाण्य-
 ग्रहानास्कन्दितात्ववक्षे तु दोषान्तरमपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—व्यतिरेकसाध्यशोऽप्रामाण्यग्रहभाववैशिष्ट्य-
 निवेदोऽभ्यवस्थाप्यशो गृहीताप्रामाण्यकान्यवस्थासिमाप्रविषयकरामर्शस्य सत्यतिपक्षितत्वप्रयोजकत्वा-
 पत्तिः, अन्यवस्थाप्यशो तथा निवेदो च स्वतिरेकसाधिसिमाप्रविषयकस्य तदंशे गृहीताप्रामाण्यकरामर्शस्य
 तथात्वापत्तिः । उभयोरोऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितात्वोपौ वैकल्याण्यशोऽगृहीताप्रामाण्यकरासाध्यपर-
 व्याप्यशो गृहीताप्रामाण्यकशोऽभ्यवस्थासिद्धिविषयकरामर्शस्य सत्यप्रतिपक्षनाप्रयोजकत्वनापत्तिः । अथ
 स्वोद्ययतिक्रिद्विषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिव्यप्यतानुमितित्वव्यप्यतानुमितित्वव्यप्यतानुमितित्वव्यप्य-
 विवक्षणीयं, एवं परामर्शः । यद्यपि विरोधिपरामर्शोऽपि तादृशप्रतिबन्धकताश्रय इत्यसम्भव तथापि
 निश्चयवान्वाच्येऽपि प्रतिबन्धकतेह विवक्षणीया, अप्रामाण्यग्रहस्य हि संक्षयमाधारणी प्रतिबन्धकता
 निश्चयवान्वाच्येऽपि, परामर्शस्य तु प्रतिबन्धकता न तथेत्यदोषः, उभयव्यासिद्धिविषयकरामर्शो तु यादृश-
 व्यासिद्धिविषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यज्ञानं नास्ति तादृशव्यासिद्धिविषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिव्यप्य-
 तानुमितिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयज्ञानसामान्याभावोऽल्पेवेति नोक्तानुपपत्तिरिति चेन्न, यथाश्रुते तावदसम्भव
 एव, कस्याप्यप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितिरव्यापकप्रतिव्यप्यतात्वाभावात्, नहि
 देवदत्तीयाप्रामाण्यग्रहस्य निर्व्यग्रदोषतादृशानुमितेः प्रतिव्यप्यता, प्रतिव्यप्यकतावच्छेदकं तु यदि
 किञ्चिदनुगतानतिप्रसक्तं स्यात्तदा तेन रूपेण प्रतिव्यप्यकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिव्यप्यतात्वात्-
 मपि शक्यते यत्, न च तत्सम्भवति, अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यग्रहत्वात् तस्याप्रतिबन्धकत्वेनाप्रामाण्य-
 ग्रहत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्सम्भवात्, अतएवगृहीताप्रामाण्यकारामाण्यग्रहत्वस्यापि न तथा-
 त्वम्, अप्रामाण्यग्रहधर्मिकाम्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यग्रहत्वात् तस्य प्रतिबन्धकत्वनापत्तेः, अगृहीताप्रा-
 माण्यकारामाण्यग्रहानास्कन्दिताप्रामाण्यग्रहत्वस्य तथात्वे तुक्तीर्यैव दोषापत्तेः परिहारापेक्षमेव
 निवेदोऽनवस्थापत्तेः । यद्वा च प्रामाण्यमपि अमत्त्वप्रमाणाभावप्रमाभेदाद्यनेकार्थकं तदा नोकरूपेणानु-
 गमशक्त्या उन्मीलनमपि, अमत्वमपि च विदोष्यादृत्तिप्रकारकत्वविरोधनिष्ठेनेदप्रतिषेधितावच्छेदक-
 प्रकारकत्वाद्यनेकार्थमेव, प्रमात्वेतिरोधित्वेन खनुगमः प्रमात्वरथायानुगमे एव स्यात् च त कथमप्यनुगत-
 मित्युक्तं प्रमात्वरूपेऽप्यस्तान् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वव्यतिरिक्तत्वेऽपि चैतदोपावचना एव अप्रामाण्याग्रहस्य
 पृथक्कारणताया अन्वयप्रकारात् । तुल्येन बोधितेति । तुल्यत्वव्यतिरिक्तानुपपत्तेरावयवकत्वात्प्रति

शून्यप्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः । नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्ये, उत्तरहेतो
रेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्ते । प्रतिहेतोरिति चेन्न, तत्र तत्प्रतिहेतोरसाम
थ्यादेव समशक्तिकत्वात्तुपपत्तेः । इत्यमेव न हेतुसाध्यस्य विपर्ययबोधनेऽपि । अयो-

प्रमेयत्वादे केवलान्वयित्वेन तत्साधने कस्यापि व्यभिचारित्वाद्यभावात्, कश्चिदत्ररूपासिद्धत्वात्प्रत्यय
तदनुभाषनसमर्थत्वात् । एवञ्च स्थापनाहेतावतीति समशक्तिकार्यं न व्याहृतम् । शक्येत्यादि ।
वितोषिपरामर्शविषये हेतोर्दोषविशेषस्य विभिन्नस्य निश्चयदशावामपि प्रतिरूढानुमितिकत्वापत्तेरित्यर्थः ।
पूर्वत्यादि । पूर्वप्रयुक्तहेतोर्गत्साध्यत्वेनाभिमतं तदभावबोधनसमर्थपरामर्शविषयहेतोरकार्यं
विशेषद्वयार्थं, समानां हि नेदानीं व्यवधिविशेषम् । सिद्धिविषयात्वरूपस्य वा व्यापकतापर्यवसन्नस्य
तदुपनिषत्वरूपस्य वा साध्यावस्य केवलान्वयितयाऽदावर्तकत्वेन पूर्वप्रयुक्तहेतोरित्युक्तम् । उत्तरहेतो
रिति । असत्प्रतिपक्षत्वे = असत्प्रतिपक्षितत्वे उक्तहेत्वन्तरकार्यं हि पूर्वप्रयुक्तहेतावेव सम्भवति, तादा
सामर्थ्यवता तादृशसामर्थ्यविरहितेषु एव सत्प्रतिपक्षितत्वात् । यदि तु लाघवादीचिदास्य स्वसमवायिसम
वेनत्वरत्नमानकालिकत्वात्प्रा तादृशपरामर्शविशिष्टो य पूर्वप्रयुक्तहेतो साध्यत्वेनाभिमतस्य सिद्धिसमर्थ
परामर्शस्तद्विषयं विषययते, तदनुत्तरहेतोरसत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिः स्फुटैव । पक्षोरिति । उत्तरहेतो
सत्प्रतिपक्षितत्वेऽप्युत्तरानुपपत्तेरिति तु परमाथं । प्रतिहेतोरिति । प्रतिहेतोर्गत्साध्यत्वेनाभिमत
तदभावबोधनसमर्थपरामर्शविशिष्टोत्साध्यबोधनसमर्थपरामर्शविषयत्व इत्युक्तम्, एवञ्च द्वयोपि
परस्परं प्रतिहेतुत्वेन शोक्तदोष इति भावः । तत्र = एकहेतो साधयत्वेनाभिमतविषयकबोधे । ताप्रति
हेतो = उक्तसाध्याभावसाधकत्वबोधनपरहेतो । समशक्तिकत्वेति । परस्परानुमितिप्रतिपक्षबोधिवि
करूपवत्पर्ययः । प्रतिहेतुर्हि स्थापनाहेतुर्वा खण्डनाहेतुर्वा विसिद्धबोधोपादेयो न तु प्रतिहेतुत्वेन, तस्य
प्रकृतसाध्यनिर्दिष्टत्वात्साध्यत्वादिप्रतिपक्षत्वेन तच्छून्यस्य सत्प्रतिपक्षानुपपत्ते, हेतुविषयोपनिन्दनयोरेव
साध्यनिर्दिष्टत्वव्यवहारानुरोधेन आर्तांतिकहेतुत्वस्य विषयबोधनत्वे तु विरोधिपरामर्शद्वयव्यवहितत्वज्ञे
एव पर्ययसान्द्रश्च, प्रतिपक्षबोधप्रतिहेतुत्वात् परस्परनिरूपिताया एव कथंत्वात्वेन स्वतंत्रितोप
विश्रान्तेरावश्यकत्वात्, नहि परस्परत्व किञ्चिदनुगतमित्यवबोधाम् । एवञ्च हेतुद्वये सत्प्रतिपक्षित्व
व्यवहारानुपपत्तिरेव । इत्यमेवेति । उक्तानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । हेतोरेव हि साध्यत्वेनाभिमत स्वादिनि
सामान्यतो हेतुत्वमप्यावतर्कम्, अन्यथा त्वननुगम इति न हेतुद्वयसदस्यस्यसम्भव इति भावः । हेतु
साध्यस्य = हेतोर्गत्साध्यत्वेनाभिमतं तस्य । बोधनेऽपि । सामर्थ्यमित्यनुपपद्यते । एतेन—
प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शविशिष्टप्रकृतसाध्यबोधनसमर्थपरामर्शविषयत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम् ।
न च तदुत्तरावबोधनपरामर्शविषयत्वमादायोर्दोषासौमिऽतिममत्त, प्रकृतानुमितिसंज्ञकतावच्छेदकविषयताया
एव विवक्षणीयत्वान्, न च—वितोषिपरामर्शाख्याप्राप्ताप्यग्रहे तस्यानुमित्यप्रतिरोधकतया तद्विसिष्टात्
मार्तिविषयवमादायातिव्याप्ति, तदानीमपि वितोषिपरामर्शस्य प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थत्वज्ञानमेव
वितोषिप्राप्त्यादिद्विविधपर्यवैव तद्यात्त्वान्, अगृहीताप्राप्ताप्यकत्वविसिष्टात्तादावित्यपत्तव्यवहितरूपेण हि न
तद्यात्त्वम्, वितोषवितोषव्यवभावे कामधारेण गुदतरकार्यकारणभावद्वयमसद्वात्, एवञ्चाप्राप्ताप्यग्रहाभावस्य
व्यवशान्तेर्गोचरानुमितिरहेतुत्वमिति—वाच्यम्, प्रकृतसाध्यमितिसमर्थपरामर्शे प्रतिरूढकार्यकरत्वात्पि
वितोषवतीयत्वान्, तस्य व्यवशान्त्यानुमित्यभावात्विशिष्टत्वहेतुर्नोत्तररथत्वं सम्भवति, अनुमितेरन्वयात् ।
न च तथाहि प्रकृतसाध्यमितिसमर्थपरामर्शस्य प्रकृतसाध्याभावबोधनपरामर्शवितोषिप्राप्त्यवगत्ये
प्रकृतसाध्याभावबोधनपरामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वान्, प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शेऽपि व्यवशान्त्या

कृते—स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसप्तसप्तविधपक्षव्यावृत्तत्वायाधित-
 विषयत्वज्ञानं तत्सत्प्रतिपक्षत्वोस्तुल्यम्, तदभिप्रायेणैवं समवस्तत्वाभिधानम्, तेने-
 दमुक्तं भवति—पक्षसप्तसप्तविधपक्षव्यावृत्तत्वायाधितविषयत्वैस्तुल्येन बोधिनसाध्य-
 नुमित्यभाविशिष्टत्वस्य यत्स्वरूपं, नर्ष्यमपि प्रकृतहेतुपरामर्शस्य गृहीताप्रामाण्यकृतबदनायां प्रति-
 हेतुपरामर्शस्य चागृहीताप्रामाण्यकृतबदनायां सिद्ध्यादिप्रतिबन्धक्यशास्त्रोक्तस्यनुमित्यनुत्पादधनेऽति-
 प्रसङ्ग इति नाप्यम्, उक्ताभावविशिष्टत्वस्य विरोधिपरामर्शं प्रकृतहेतुपरामर्शप्रयुक्तस्यैव विवक्षणीय-
 त्वात्, गृहीताप्रामाण्यकस्तु प्रकृतहेतुपरामर्शं न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधकः, यद्यपि व्याप्यायादौ गृहीता-
 प्रामाण्यकस्यापि सिद्ध्यागतः प्रकृतहेतुपरामर्शस्य प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधमयोजकत्वमक्षतमेव, तथापि
 विवक्षणीयं व्याप्यायादिविषयकत्वेन प्रयोजकरं तत्र नास्तीति—निरस्तम् । प्रकृतसाध्यदेन चहेत्स्या-
 दाने धूमे एव सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारः स्यात्तु बहुव्ययव्यवहारः स्यात्तु धूमे । न च प्रकृतसाध्ययोजनसमर्थपरामर्शविशिष्ट-
 प्रकृतसाध्याभावव्यवहारसमर्थपरामर्शविषयानामपि चक्ष्यम्, अन्यतरत्वेन चानुगम इति चानुगमनायेन
 नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, अन्यतरत्वेनानुगमस्य बहुशोऽपहस्तित्वेति । प्रतिरुद्धकार्यकत्वस्यानेऽप्यामाण्य-
 प्रहानास्कन्दितावस्थे तु दोषान्तरमपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—व्यतिरेकसाध्योऽप्यामाण्यप्रहानाव्यतिरेक-
 निवेशोऽभवत्साध्योऽप्येते गृहीताप्रामाण्यकान्वयस्यासिमाप्रतिपक्षपरामर्शस्य साधितपक्षितत्वप्रयोजकता-
 पत्तिः, अन्यव्यवस्थाप्येते तथापिनेते च व्यतिरेकसाधिसिमाप्रतिपक्षस्य तदर्थे गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्य
 तथात्वापत्तिः । उभयाप्येतेऽप्यामाण्यप्रहानास्कन्दितावस्थे स्वेकव्याप्येतेऽगृहीताप्रामाण्यकस्याप्यपर-
 व्याप्येते गृहीताप्रामाण्यकस्योभयपामिद्विरपक्षपरामर्शस्य साधितपक्षताप्रयोजकतावापत्तिः । अथ
 स्वोपपत्तिरिति विषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकनाशयज्ञानसामान्याभावे
 विवक्षणीय, एवं परामर्शः । यद्यपि विरोधिपरामर्शोऽपि तादृशप्रतिबन्धकताश्रय इत्यसम्भव तथापि
 निश्चयवानवच्छिन्ना प्रतिबन्धकत्वे विवक्षणीया, अप्यामाण्यग्रहस्य हि संशयमाधारणी प्रतिबन्धकता
 निश्चयवानवच्छिन्नैव, परामर्शस्य तु प्रतिबन्धकता न तथेत्यदोषः, उभयव्यतिरेकविषयकपरामर्शे तु पादसा-
 ध्यासि विषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यज्ञानं नास्ति तादृशस्यासि विषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्ध-
 तानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयज्ञानसामान्याभावेऽस्त्येवेति भोक्तानुपपत्तिरिति चेन्न, यथाश्रुते तानदसम्भव
 एव, कस्याप्यप्यामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकताकृत्वाभावात्, नहि
 देवदत्तीयाप्रामाण्यग्रहस्यनिश्चयदत्तीयतादृशानुमिति प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तु यदि
 किञ्चिदनुगमनातिप्रसक्तं स्यात्तदा तेन रूपेण प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकताकृ-
 तमपि शक्यते यत्नम्, न च तादृशभवति, अप्यामाण्यग्रहेऽप्यामाण्यग्रहस्यैव तस्याप्रतिबन्धकत्वेनाप्रामाण्य-
 ग्रहत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्, अतएवागृहीताप्रामाण्यकप्रामाण्यग्रहत्वस्यापि न तथा-
 त्वम्, अप्यामाण्यग्रहपक्षिकप्रामाण्यग्रहेऽप्यामाण्यग्रहसन्ताने तस्य प्रतिबन्धकतावापत्तेः, अगृहीताप्रामा-
 ण्यकप्रामाण्यग्रहानास्कन्दिताप्रामाण्यग्रहत्वस्य तथात्वे तुत्परीत्यैव दोषापत्तेः परिहारायैधमेव
 निवेशोऽनवस्थापत्तेः । यदा च प्रामाण्यमपि भगवत्प्रमाणाभावात्प्रमाणाभावात्तदा भोक्तानुगमना-
 नुगमशास्त्राया उन्मीलनमपि, अस्त्वमपि च विरोध्यावृत्तिप्रकारकत्वविरोधनिष्ठैदप्रतिबोधितावच्छेदक-
 प्रकारकत्वापत्तेकाममेव, प्रमाणाविरोधित्वेन ह्यनुगमः प्रमाणावस्थानुगमे एव स्यात्त च ताकथमप्यनुगत-
 मित्युक्तं प्रमाणावच्छेदोऽप्यस्तात् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वव्यतिरेकत्वेऽपि चैतदोपायज्ञान एव अप्यामाण्यग्रहस्य
 पृथक्कारणताया भावव्यवस्थात् । तुत्प्रेन बोधितेति । तुत्प्रेयत्वेऽनुमित्यनुत्पत्तेर्गववपकत्वेनाप्रापि

व्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति; नैतदपि युक्तम्, प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सप्त
 तिपक्ष वप्रसङ्गात्, कियत्यपि पक्षे सत्त्वेनास्य पक्षसत्त्वभावात् । न चैष्टव्यमेव भागासि
 द्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वम्, प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्यैष्टव्यत्वा
 पक्षे; हेत्याभासत्वाविशेषात् । न च सर्वपक्षे इति कृते नार्थं दोष इति वाच्यम्, यत्रै
 एव पक्षः प्रतिहेतौ, तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात्, तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थवत्त्वमा
 दादेव सर्वपक्षसत्त्वभावेनाक्तलक्षणानुपपक्षे; एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणे दोष उक्त
 प्रायः । किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरे
 किणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति, सपक्षसत्त्वता तुल्यतायास्तत्रभावात् । न च
 सपक्षसत्त्वता तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधेन न कर्तव्यमेव; तथा सति असाधारणानैका
 न्निकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । न चान्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरे
 किणः केवलव्यतिरेकिणैश्च केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता न ह्य यःसेनापीतिनियमो-

प्रकृतसाध्यभावानुमितिजननयोग्यत्ववत्त्वं हेत्वन्तरे विषयगीयम्, स्थापनाहेतौ तु प्रकृतसाध्यानुमिति
 जननयोग्यत्ववत्त्वम्, एवञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम्, वैशिष्टयञ्च स्वावच्छिन्न
 साध्यकानुमितिजननयोग्यत्ववत्त्वस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्यत्
 वत्त्वेतुविशिष्टत्वाभ्याम् । पक्षसत्त्वादित्रयात्मकप्रत्यक्ष ज्ञायमानस्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, अथाधि
 तवस्य तु साध्यत्वपक्षकत्वरूपस्य स्वरूपसत् इव ज्ञायमानत्वापि न तथात्वं यद्यपि तथापि बाधप्रहाभाव
 रूपस्य तस्य स्वरूपसत्तन्तत्वात्सम्भवं; सत्प्रतिपक्षत्वञ्चैव तदवश्यभाव, अन्यथा बाधप्रहेतौ न्यूनत्व
 स्थानुमितिप्रतिबन्धादिति भाव । अत्र यद्यपि द्वितीयसम्बन्धवच्छेदकवैशिष्टयं न स्वसमानकालिकत्वत्वं
 भिन्नत्वान्भ्याम्, भगित्ययो विभिन्नकालीनयोरेपि सत्प्रतिपक्षितत्वसम्भवात्, प्रमेयादिप्रतिहेतुनापि सत्प्रति
 पक्षाच्च, तथापि स्वज्ञानविशिष्टज्ञानविषयत्वस्वविषयित्वात्प्रापकविषयिताकृत्याभ्यां तासम्भव, अत्र
 वैशिष्टयं स्वमवायिसमवेतत्वस्वसमानकालीनत्वाभ्याम् । यद्यप्यत्रापि हेतुद्रये सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहा
 रानुपपत्तिरस्येव, तथापि तासञ्चै एवाह प्रतीयमानेत्यादि । सर्वपक्षे इति । सत्त्वमितिदोषः ।
 यत्रेति । गगन नित्य विभुत्वान्, तगनमनित्यं विशेषगुणवत्त्वादित्यादी । प्रतिहेतौ = प्रतिहेतुद्रये ।
 ननु सर्वपक्षसत्त्वं पक्षतावच्छेदकवच्छेदेन सत्त्वं पक्षतावच्छिन्नकत्वं वेति नोभेदोप इत्यत्रचेत् ।
 अन्वयेति । व्यतिरेकिसाध्यककेवलान्वयिनि दोषान्तरस्य स्फुटत्वेन, केवलान्वयिसाध्यककेवलान्वयिपक्ष
 प्रतिहेतुत्वे तत्प्रतिहेतौ स्फुटदोषान्तरत्वमित्यनन्वयमानविशेषावस्य सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकस्यासम्भवेन
 केवलान्वयव्यनुपादानम् । अथवाऽन्वयव्यतिरेकिपक्षेन केवलव्यतिरेकिपक्षेन च केवलान्वयव्यपि प्राग ।
 अभावादिति । केवलव्यतिरेकिणि सपक्षाप्रसिद्धेति भाव, केवलान्वयिसाध्यके विपक्षाप्रसिद्धत्वा
 विपक्षावृत्तित्वेनापि तुल्यत्वात्सम्भवेनोपलक्षणमिदम्, सर्वत्र चैकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षासत्तन्तरेकराभाव
 स्थापयकत्वेन तन्निवन्धनतुल्यत्वाभावात्तथापि । तुल्येनेति । पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वान्यां तुल्येनेत्यपि
 द्रष्टव्यम् । असाधारणेति । साधारणतया स्वरूपासिद्धतया चेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । नचेत्यादि ।
 केवलान्वयिनिश्च केवलान्वयिपक्षे, स्वरूपासिद्धेनेव स्वरूपासिद्धत्वं, साधारणेनेव साधारणत्वस्येत्याप्युप
 लक्षणमिदम् । एतादृशिनियमसत्त्वे सपक्षसत्त्वादिना तीर्थं न साधंत्रिकं विवक्षणीयमपि तु यथासत्प्र
 मियधिप्रायः । सत्प्रतिपक्षरूपधर्तारज्ञस्यान्वयापि सम्भवेन 'अन्वयव्यतिरेकिणैश्चै' र्वादिनियमोऽप्यो-

ऽभ्युपगन्तुं शक्यः ; उभयोरप्यनद्यगम्यमानदोषान्तरत्वदशायामेकसम्बन्धिनो दोषस्यावश्यम्भावितायैकतरस्य व्याप्यन्यपक्षधर्मत्वाद्यगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधाय प्रतिपत्ति-
निश्चयोत्पत्तिप्रतियन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकित्यन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणि च
केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः समर्थतरस्य दुरपवादत्वात् । एतदेव च सप्ततिपक्षस्य
दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यद्यपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति ।

जक इत्यभिप्रायेण परिहरति उभयोरिति । दशायामित्यस्य बुद्धिमाधयेत्यन्वयः । बुद्धिविषयमाह
एकसम्बन्धिन इत्यादि । अत्रशयम्भावितायेति । अन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेरिति भावः । एक
तरस्य = एकतरविशेष्यकः । भ्रान्तिरिति । विरुद्धार्थग्राहकत्वस्य भ्रान्तिव्यव्याप्यत्वात्प्रतिभाह । आधाय
= उत्पाद्य । निश्चयेति । 'एतदेव चे' त्यभिप्रायानुरोधोऽत्र निश्चयपदेनानुमितिर्नग्राह्या, अपिपु तदुप-
धानक्षमोऽगृहीताप्रामाण्यकः परामर्शः, पूर्वमुत्पद्ये तु परामर्शोऽन्यतरत्वेनाप्रामाण्यं गृहीतम् । प्रतिबन्धमा-
धातुं = अभावं प्रयोजयितुम् । समर्थत्वस्येत्यन्वयः । केवलव्यतिरेकिणीत्यादि 'केवलान्वयिनैव केवलान्व-
यिन' इत्यादिनियमव्यत्यासस्याप्युपलक्षणम् । ननु साप्ततिपक्षस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया हेत्वाभा-
सत्वं प्राग्व्यवस्थापितमित्यत्र किमिति परामर्शप्रतिबन्धकतोऽप्यत्र इत्यत्र आह एतदेवेति । सप्तति-
पक्षस्य = विरोधिपरामर्शसम्बलनस्य । दोषत्वाभ्युपगमे = अनुमितिप्रतिबन्धकताभ्युपगमे । प्रमिति =
निश्चयः । भवितुं = उत्पत्तुम् । विरोधिपरामर्शद्वयसम्बलनानन्तरं विरुद्धार्थविषयकत्वेन तयोरन्यतरस्य
वाप्यताग्रहेऽन्यतरत्वेन व्याप्याद्यभावज्ञानस्याप्यौचित्यावमित्यत्वात्तद्द्वारैव साप्ततिपक्षस्यानुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वम्, तस्मिन् सति पूर्वोत्पन्नपरामर्शस्याकिञ्चित्कारत्वात्संशयाभावात्कानुमितेरनुभवासिद्धत्वेन गृहीताप्रामा-
ण्यकपरामर्शस्य तत्कारणतया मानाभावादस्य परामर्शस्य चोत्पत्तुमप्रभुत्वादनुमित्युत्पत्तेरसम्भवात्, परसुख
निरीक्षकत्वेऽपि च सिद्धसाधनादिवःप्राचीनमते हेत्वाभासत्वसम्भव इति भावः । अनुमितिं तत्कारणं
वा प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकस्यैव हेत्वाभासत्वम्, व्याप्यादिप्रज्ञानद्वारा तु व्याप्यादिप्रहं प्रत्यपि
प्रतिबन्धकत्वं च साक्षात्प्रागेव त्वनुमितिं प्रति, पश्चादस्यतरत्वेनाप्रामाण्यग्रहेऽपि प्रथममगृहीताप्रामाण्यक-
तया विरोधिपरामर्शसम्बलनेनानुमित्यनुत्पादस्यानुभविकतया तु साक्षादेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तस्य
मनुसुचितम्, अन्यथा व्याप्यादिप्रज्ञानप्रागनुमित्यापत्तेरिति न्ययमतादरेऽपि न प्रकृते काश्चित्कति,
केवलव्यतिरेक्यादावन्वयव्यतिरेक्यादेः प्रतिहेतुत्वेऽपि सादृशदूपकताप्रयोजकस्य सद्भावादिति । ननु सपक्ष-
सत्त्वादेशलंत्वात्सम्भवेऽपि व्याप्यादिघटकतत्त्वदार्थीयपरस्परगिरूप्यनिरूपकभावापत्तिविषयिताशालिनो
व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य विषयत्वमेव बलमस्तु, नचान्यव्यतिरेकव्याप्यादौकोपादानेऽपरविषयकज्ञानास-
ङ्गप्रह इति वाच्यम्, साध्यवत्ताज्ञानविरोध्यनुमितिसमर्थत्वेनान्यव्यत्याप्यादिज्ञानानुगमादिति चेत्,
एवं सति प्रकृतसाध्याभावज्ञानसमर्थपरामर्शविशिष्टेत्वादिनिरस्तलक्षणे एव पर्यवसानादिति ।

अवाधितविषयत्वं वाद्यग्रहाभावः । अत्र तुल्यत्वाज्ञानुपादानमिति पूर्वस्माद्विनोपः । एवञ्चान्वय-
व्यतिरेक्यादिना केवलव्यतिरेक्यादावपि सप्ततिपक्षित्वसम्भवः सप्ततिहेतावेव सपक्षसत्त्वादेशलंत्वा-
दात् । किन्त्येवमपि केवलव्यतिरेक्यादिन उपरस्य सप्ततिपक्षित्वसम्भवत्तदवस्थ एवेति स्वप्नेनेत्रोत्तरे
वक्ष्यति । यद्यप्येवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्यत्ववद्देष्टुविशिष्ट-
त्वसम्बन्धेन प्रकृतसाध्यभावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वमेव पर्यवसत्तम् हेतुविशिष्टत्वञ्च पूर्ववत् एवञ्चाधिक-
मत्वेनापि न्यूनत्वस्य सप्ततिपक्षित्वमसत्तो दुर्वाः, अथ च परतः शक्यमानवत्पञ्चपि समान एव,
यद्वक्ष्यति 'सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिग्राहकानुमानवाधितेऽपि गतत्वादिद्विषयापकत्व'मिति । कश्चि-

अथाभिप्रासे—पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षयावृत्त्यवाधिनयिपयत्वयोगिना बोधितसाध्य
 विपर्ययः सत्त्वनिपक्ष इति, न, निरस्तप्रायत्वान्, पक्षपक्षे सर्वशब्दविशेषणमज्ञेयापक्षे
 पक्षोक्तद्वयणस्य केवलज्यतिरेकिय-यापकत्वस्यापि भावान् । किञ्च सोपाधिकमसिद्ध
 भेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेऽपि सर्वं यद्योक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि
 सत्त्वप्रतिपक्षता स्यात् । अथ ग्रये—असिद्धत्वानेकान्तिक सवाधितप्रियवत्प्रहं नेन बोधित
 साध्यासत्त्व' प्रकरणसम इति, नैतदपि सुस्थम्, आपाततोऽस्तु रहोपेण घस्तुगत्या चासि
 द्धादिदोषवता सत्त्वप्रतिपक्षतास्वीकारात्तद्व्यापकत्वान् । किञ्च विरहार्थनोचरयोः
 सत्त्वप्रतिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरस्यासिद्धयादिदोषेण मधितन्यम्; अन्यथा धर्मिणो
 विरहधर्माध्यासप्रसङ्गात्, तत्रैकस्य व्यवच्छिद्य दोषानिश्चयात् प्रतिहेतावप्य

पक्षपक्षे च निरस्ते एव प्रकारे पर्यवसानम्, तथापीदानोमनुपदेशितदोषमेव स्मारयन्नाह निरस्तेति ।
 पक्षपक्षे = पक्षपक्षार्थे । सर्वशब्देति । सर्वशब्दार्थेऽप्यर्थः । अपक्षेये प्रतीयमानभागासिद्धिकेनापि सत्त्वप्रति
 पक्षितवप्रसङ्ग । प्रक्षेपे तु गानादिपक्षकसत्त्वप्रतिपक्षसत्त्वप्रसङ्गः । पक्षत्वव्यापकत्वोक्तौ नान्यं दोष इत्यत
 आह केवलज्यतिरेकियति । केवलज्यतिरेक्यादिना सत्त्वप्रतिपक्षिते इत्यर्थः । इदञ्च ज्ञायमानेपक्षसं
 त्वादेरिव पक्षसत्त्वादिज्ञानस्यापि बलत्वे तुल्यम् । किञ्चेत्यादिदोषण तु पक्षसत्त्वादिज्ञानेस्य बलत्वे
 पुत्र, सोपाधिके विपक्षव्यावृत्तेरसम्भवात् । असिद्धभेद = व्याप्यत्वासिद्धम् । अनौपाधिकत्वेप्येपाधि
 विरहरूपस्य व्याप्तिवमते सोपाधित्वस्य व्याप्तिविरहरूपतयेव दूषकाव नतु व्यभिचारोच्चापकतयेति
 तन्निश्चयसाधये विपक्षव्यावृत्तत्प्रतिनिश्चयसम्भव इत्याशयेन मतविशेषोपपद्यते । सिद्धयसिद्धिव्याघातेन
 प्रकृतसाध्यव्यापकप्रकृतसाधनान्यापकधर्मविरहस्य व्याप्तिवासम्भवेनोपाधेर्न व्याप्तिविरहवता दूषणवत्,
 नापि तदभावेन साध्याभावोत्पन्नमिति सत्त्वनिपक्षविधया, सत्त्वप्रतिपक्षे सत्त्वप्रतिपक्षान्तरस्य विकलत्वेन
 तत्रोपाध्यनुज्ञापनापत्तेः, अपि तु व्यभिचारोच्चापकतयेति मते उपाधिग्रहे विपक्षवृत्तिन्वग्रहस्थावदपकत्वेन
 न निपक्षव्यावृत्तत्वप्रसङ्गसम्भव इति भावः । वस्तुतन्मूपाधे व्याप्तिविरहवता दूषकत्वोपगमेऽपि व्यभिचारे
 सापाधित्वव्याप्यताप्रतिसन्धानदस्ताया सोपाधित्वग्रहे विपक्षवृत्तिन्वग्रहोत्पत्तेः, तथा प्रतिसन्धाना
 भावे च मनान्तरेऽपि न तदग्रह इति मतविशेषोपपद्यतेऽपि किञ्चित्क एव स्यादित्यम्, तस्माद्व्यभिचार
 ग्रहाऽस्तु मा वा सोपाधिवश्य व्याप्यमावायेन दूषकत्वे तन्निश्चयदशायां सत्त्वनिपक्षता कथमपि नैष्टया,
 व्यभिचारोच्चापकतयेव दूषकत्वे तु व्यभिचाराग्रहदशायां सोपाधित्वेन निश्चितेनापि सत्त्वप्रतिपक्षितत्व
 शक्यते इष्टविपर्ययिकुण्डिमिति मत्वेव मतविशेषानुसरणम्, परन्तु सचेनस सोपाधित्वनिधये सति
 व्यभिचाराग्रहोदुल्लेख इत्यन्यन् । यथोक्तमिति । पक्षसत्त्वादिना गृहातत्वे वाधग्रहाविपर्ययश्चेत्यर्थः ।
 लक्षण = लक्षणवदकम् । सपक्षसत्त्वविपक्षसत्त्वस्थाने व्याप्तिमत्त्वविपक्षायामेनहायाभावेऽपि दोषान्त
 रमुक्तमेव । असिद्धत्वेति । प्रकृतसाध्याभावानुमितिजननयोग्यासिद्धयादिहीनहेत्वन्तरकत्वधर्म्य ।
 योग्यत्वं हेत्वन्तरे । वाधितविपर्यय = साध्याभाववत्पक्षवत्, सोपाधिकेऽतिप्रसङ्गाभावात् श्रुत एव, असि-
 द्धानेकान्तिकत्वमोस्तत्रावदपकत्वान्, सपक्षाप्रसिद्धिनिध-धनश्च न केवलसत्त्वतिरिक्ति दोष । विरहत्वादे
 साध्याभाववदतितावान् तदप्रसिद्धिनिधन्यन्वयेऽसह केवलान्वयिनिजापक । तद्व्यापकत्व्यादिनि ।
 अमिद्व्यादिहीनतया गृह्यमाणवस्यासिद्धयादिमत्त्वेनागृह्यमाणवस्य वा निष्कर्षो तु निरसिध्यति ।
 व्याप्यस = सम्बन्ध । व्यत्रिपद्य = विधिप्य, तत्रान्यतरत्वेन दूषकनिश्चयेऽपि न क्षति । तयोतिरिति

सिद्धत्वादित्यज्ञायामापतिनायामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणशक्यानिश्चयात् लक्षणस्य
दुरवधारणत्वम् । नच पाठ्यम्—किमर्थं सत्यतिपक्षहेतोरन्यतरस्यासिद्ध्या-
दिकमपश्यमभ्युपेयम्, सत्यतिपक्षपालक्षणदोषदुष्टवादेव तयोर्न धर्मिणो विद्य-
द्धर्माभ्यस्तत्रमापस्यत इति; यतोऽप्यर्थं दुष्टे हेतोः स्यातेः पक्षधर्मताया
याऽभावेन भवितव्यम् तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्तायाः श्रयभ्युपगमप्रसङ्गात् ।
वाधादीनामभ्युपाधिरयापनङ्गा न्याय्यादिभङ्गे एव पर्यवसानान् । सत्यतिपक्ष-
त्वाद्बुद्धीयमानाऽपि व्याप्तिपक्षधर्मनामङ्गो न विशिष्येकस्मिन् हेतो निर्गतु शक्यः,
अन्यतरस्मिन् व्याप्यादिभङ्गेनापि सत्यतिपक्षत्रस्योपपत्तेः, अतोऽपिशोपनिष्ठतया
तदुत्पत्तये स्थिते यदि साक्षादसाधवधार्यते तदानीमसिद्धिः, अथ सिद्धेनोच्यते तदाऽनै-
कान्तिकदेरन्यतमदुषणं यस्तुगत्याऽस्ति सत्यतिपक्षे, तत्कथमसिद्ध्याद्यन्यतमं नाभ्युपेयं
तत्र, तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्भेदेऽस्ति यमस्तीत्यन्यतरानिर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छु-
द्ध्यासात्तया'मसिद्ध्यादिहीनेने'तिलक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्पेक्षिर्मेव । स्यादेतत्-
अस्तु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति, तत्संशयेन शकित-
सत्यतिपक्षतादोषप्रस्तत्वादेवासाधकत्व दूष्यानुमानस्य, शक्तिोपाधावित्यसिद्धिशक्या ।
नच यामसिद्ध्यादिशुद्ध्यामुपजीव्य सत्यतिपक्षनाशज्ञा दोषः स्यात् सैव तदा दोष इति
वाच्यम्, असिद्ध्यादिशुद्ध्या एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिनि,

पूर्वावधि । उपाधिख्यापनेति । विपश्चिनमिदमथस्तात् । व्याप्त्यादीति । व्याप्तिमात्रभङ्गेऽपि
व्याप्तिविशिष्टरक्षधर्मतामङ्गोऽप्यक्षत एवेति नादिपदासङ्गति । ननु विशिष्येकस्मिन् व्याप्यादिभङ्गो-
क्षपतेऽसिद्ध्यादिहीनेनेलक्षणानांस्पर्श निश्चयेष्वन इत्यत आह सत्रित्यादि । सत्यतिपक्षत्वात् =
विरोधिपरामर्शसंभलनशक्यात् । प्रकृतपरामर्शस्य पक्षीकृत्य व्याप्तिपक्षधर्मतासौ धर्मत्ववदन्यतरकत्व-
मेकत्र मिथोविरुद्धधर्मद्वयव्याप्तिविशिष्टतया धर्मद्वयापगादिरत्वासाधनीयमिति पक्षतोऽन्यतरवेदो नयत्र
व्याप्यादिभङ्गसिद्धिर्ननु विशिष्यैः । अविशोपनिष्ठतया = अन्यतरत्वेन । साक्षात् = व्यभिचारादि-
रूपसिद्ध्यानुसन्धानं विना । लती = व्याप्यादिभङ्ग । असिद्धि = असिद्धतया व्यवहार्य । अन्यया
तथावधारणाभावेऽप्यसिद्धिसम्भवेनासङ्गति । तथावधारणशक्ये चासिद्धाव्यवहार इति प्रागुक्त
हंवाभासप्राप्तविश्वोपपादने । सिद्धेन = व्यभिचारादिना । तदा = तदापि । अन्यतरानिर्धारणे इति ।
विशिष्टोपपादि । संशयोऽपि = असिद्ध्यादिहीनत्वस्य संशयः । असाधकत्वं = अनुमि-
त्यनुपपायकत्वम् । शक्तिोपाधि = शक्यताकृतत्वादि । असिद्धिशक्या = व्याप्यत्वासिद्धि-
शक्या । दूष्यानुमानत्वासाधकत्वमित्यनुपपन्न । यद्यपि सत्यतिपक्षसङ्गाया एव दोषत्वं न्यायतु
सत्यतिपक्षस्य, तथाप्युपाधिप्रदेहेतव्य दोषत्वे तद्विरूपकतया सन्दिग्धोपाधेरिवात्रापि सत्यति-
पक्षसन्देशरूपकतया सन्दिग्धसत्यतिपक्षस्य दोषत्वव्यवहार कथञ्चित्समर्पणीय । सैवेति । उपजी-
व्यत्वादिति भाव । तदा = विरोधिपरामर्शदशायाम् । तादृशेति । सत्यतिपक्षतया साक्षात्मानेत्यर्थः ।
तदुपजीवकत्वात् = विरोधिपरामर्शासङ्गतिहेतुदर्शनोपजीवकत्वात् । एवञ्च सत्यतिपक्षतासाक्षात्-
स्वातन्त्र्येण दोषत्वं न मन्मदे अपि तु तथासाक्षात्मानमपि हेतुपरामर्शस्यैव भव एवोभयोर्दोषोक्त
निश्चयानन्तरमन्यतरस्यासिद्धय इत्युपजीव्यत्वेन विरोधिपरामर्शस्य हेतुभासात्परत्वमिति गर्थेहणम् ।
परन्तवेव सत्यतिपक्षत्वव्यवहारनियामकत्वमपि विरोधिपरामर्शसंभलनयदिनसङ्गस्यैव युगमिति कि

मैयम्, यत् शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येव सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत । ननु भवदेवमपि तेन किञ्चाम भवेत् ? तस्यासिद्धतया ह नवलस्य सिद्धयादिमता पक्षार्थं विभूय न किञ्चिदन्यत् । बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न, सन्दिह्यमान सिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति, हेत्वाभासत्वाविशेषत् । हेत्वाभासान्तरं न दोषसशयापादकमता नैवमितिचेन्न, तर्हि यमुपाधिमुपदाय न्यूनतया वाध्यता तमादायश्च तथाविधापाधेर्दोषसंशयक्षमत्यादेव । किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयाभावे सशयानुपपत्ति ।

अग्रान्यथाकार लक्षणमभिधत्ते—असिद्धिद्विरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्रतीयमानेन बोधितो यदोयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकरणसम इति, एतदपि न

प्रस्तुतलक्षणेनेति ध्येयम् । असिद्धेन = व्याप्यत्वासिद्धेन । एव = शङ्क्यमानासिद्धयादिकेन विरोधियापार्श्वविषयेण सत्प्रतिपक्षतोपगमे । एवमपि = शङ्कितोपाधिकेनापि सत्प्रतिपक्षत्वम् । परिहरति तस्येति । शङ्कितोपाधिकस्यार्थं । असिद्धतया = व्याप्यत्वासिद्धतया गृहीततया, हीनेति न्यूनतरम् । बलस्येति बाधपदार्थघटकसाध्यत्वेऽन्वेति । सिद्धयादिमता = परामृश्यमानेन हेत्वन्तरेण । इदं बाधपदार्थघटके ग्रहेऽन्वेति । पक्षबाध = पक्षे साध्यात्वेनाभिमताभावप्रहम् । प्रबलस्य हि दुर्बलेन न सत्प्रतिपक्षितत्वम्, यथाह "नहि भवेति तस्मिन् सत्प्रतिपक्षो हरिणशानकस्ये"ति । शङ्कते बाधादिति । तेन = बाधितेन न सत्प्रतिपक्षता, बाधितविषयत्वादिस्वरूपविशेषणाभावादिति भावः । सन्दिह्यमानासिद्धतया = सन्दिह्यमानासिद्धिकतया । त्रिपणसन्देहापत्ताऽऽ विशिष्टसन्देहः । सत्प्रतिपक्षहेतोः = प्रकृतसाध्याभावानुमितिजननयोग्यासिद्ध्यादिरहितहेत्वन्तरकहेतोः । तर्हि = शङ्कितोपाधिकस्यासिद्धत्वास्वरसापाननुमापकत्वोपगमे । भवित्यतीति । तथा च शङ्कितसत्प्रतिपक्षताया दोषत्व कथं समर्थनीयम् । हेत्वाभासत्वाविशेषात् = शङ्कितोपाधिकेन मित्रातनयत्वादिना सन्दिग्धासिद्धिकस्य सत्प्रतिपक्षितत्वस्य दुष्टत्वसाध्यात् । नङ्कते हेत्वाभासान्तरमिति । सत्प्रतिपक्षितत्वातिरिक्तो हेत्वाभासइत्यर्थः । नैवम् = सत्प्रतिपक्षितत्वस्य परहेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वेऽपि दोषत्वाभावो न । सत्प्रतिपक्षदशायां द्वयोरन्यतरत्वेन दुष्टतानिश्चयेऽपि विशिष्योभयोरत्र व्यभिचारादिवोपसहाय सन्दिग्धोपाधिकस्य तु परेण बाधो न तु परस्मिन्नपि दोषसशयापादकत्वमिति मा नामास्यास्तु र्वसाध्यानुमित्युदादकत्वम् । मा चोक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्यापि सन्दिग्धतया भूदसाध्यकत्वप्रसाधकत्वम्, तथापि प्रतिबुद्धिहेतौ दोषसन्देहाधाय क्तयाऽनुमानुपादनयोजकत्वं निर्धार्यमेव, तावदेव च सत्प्रतिपक्षतानिर्वाह इति भावः । तर्हि = दोषसन्देहाधानेन सत्प्रतिपक्षतानिर्वाहोपरीकारे । त एवात्मानमादायैव दोषसशय = स्वात्मकदोषस्यैव मशयः । तथा च शङ्कितोपाधिकेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादिति । ननु परहेतौ दोषसशयाधानं सत्प्रतिपक्षतानिर्वाहकं नूनं, शङ्कितोपाधिकस्य तु न तथात्वम्, अन्यथा परहेतुना शङ्कितोपाधिकस्य वाध्यताभिधानं भवदीयमुन्मत्तप्रज्ञापयित भवेदित्येवसादाह किञ्चेति । निश्चय विना हि न सन्देहजननी कोटिद्वयोरसिधतिरिति भावः । वस्तुनस्तु—असिद्धयादिहीनत्वांसंशयप्रयुक्त एवात्र सत्प्रतिपक्षतासहायनस्य निश्चितमेव सन्देहो सत्प्रतिपक्षतामावदशायामिति नानुपपत्ति ।

प्रतीयमानेनेति । वस्तुन्याऽसिद्धयादिमन्वपि तदभावमतीतिसम्भवः । सशयसाधारणप्रतीतिविषयेण च न पूर्ववद्दुर्बलप्रकरणमिति । सिद्धं प्राग्वत् । जानत इति । अल्पमज्ञस्यैव ग्रीह

विचारसहम्, केन तथा प्रतीयमानत्वप्रमितम्? किं प्रत्यनुमानप्रयोक्ता, अथ प्रथमानु-
मानवादिना, द्रव्यामपि वा, येन केनचिद्धा, न तावदाद्यः, स्वयं दोष जानतोऽपि दृष्ट्या-
न्तरापरिस्फूर्ता 'यद्यप्यं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाऽभीष्टमेव, अथ प्रतिसन्धास्यति
तदानीमन्यथाऽपि ममास्तुरहोयान्तरस्य पराजयेऽनेन क्लान्तरारुढायां कथायां शाखा-
न्तरं सद्भूमितुमवकारासाद्विप्यामी'त्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य 'मयि वदत्यस्तप-
क्ताऽपि निर्वाहती'ति लोके प्रकल्पप्रदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाधि-
धप्रतिहेतोर्निर्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रौढप्रज्ञस्य स्फुटोपेक्षापि प्रतिहेतुना सम्प्रतिपक्ष-
करणदर्शनात्, तत्र परेण दोषानुज्ञाघने जयस्यापि भावान् । किञ्च प्रतीयमानता यदि
निश्चीयमानता विचक्षिता तदानीमसम्भव एव, यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः,
स च कस्यास्तिवति तदा निर्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतुत्वपि तत्संशयान् । अथ सम्भा-
वना प्रतीयमानता, तत्रोद्भावनसम्भावनां दूषयन्ती यद्भवामसन्देशे दूषणमतिवैष्टव्यम् ।
नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः, परबुद्धयेर्दुर्यधारणतया 'परस्यांसिद्धयादिविहित्वबु-
द्धिरत्र भविष्यती'त्यप्रेऽवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वान् कथं सम्प्रतिपक्षतां प्रतिहाय

प्रज्ञस्यापि विशेषणमिदम् । स्वप्रयोज्यहेताविरयादिः । दृष्ट्यान्तरेति । सम्प्रतिपक्षातिरिक्तदूषणे-
त्वर्थः । परहेताविरयादिः । अभीष्टं = विजयः । तदानीमित्यस्यानेनेत्यप्ययः । अन्यथापि = प्रतिहेत्वप्रयो-
गेऽपि । पराजये भाविनि । अनेन = प्रतिहेतुप्रयोगेण । दोषान्तरमप्रतिपक्षमानस्य प्रतिहेतोत्प्रयोगे
पराजयनिश्चितं, तत्रप्रयोगे तु जयस्याप्यस्ति सम्भावनेति प्रतिहेतुप्रयोगौचित्यम् । शाखान्तरं =
विचारकोट्यन्तरम् । प्रदर्शनार्थं सम्प्रतिपक्षकरणदर्शनादित्यन्वयः । तथाधिधेति । वस्तुतो दुष्टे-
त्यर्थः । तत्र=मतिहेतौ । भावादिति । तथा च न निष्कलः प्रतीयमानदोषत्व प्रतिहेतोः प्रयोगो येन
तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । विरुद्धार्थयोः = विरुद्धसाध्यसाधकयोः । तत्संशयात् = अन्यतरत्वेन
निश्चितस्य दोषस्य विहित्व संशयान् दोषाभावनिश्चयप्रतिबन्धात् । सम्भावना = तद्विषयता । सम्भावना
किमुद्भावनाप्राकालिकी, अथोद्भावनसमानकालिकीत्यादिविकल्प्याश्रित्य प्रकरणे निरसिष्यति । इदमुप-
लक्षणम्—उक्तरीत्या प्रत्यनुमानप्रयोक्तुर्दोषनिश्चये तस्य तदभावसम्भावनासम्भवदृष्टिकैव, न च
पक्षपक्षस्य दोषाभावसम्भावना तस्यैव सम्प्रतिपक्षत्वव्यवहारः, दोषं निश्चिन्वानेन प्रतिहेतुप्रयोक्तृप्रापि
भवदीयोहेतुर्मदीयहेतुना सम्प्रतिपक्षित इत्युच्यमानत्वात् । तस्य नानुमितिप्रतिबन्धोऽपीति चेन्न,
यस्यानुमितोत्प्रेतक्यस्तस्याप्यन्यतरत्वेनोभयत्र दोषोत्प्रेतक्यसद्भावात् । अथ नेत्थं दोषोत्प्रेतक्यो दोषाभाव-
सम्भावनां प्रतिबध्नाति, एवं च कस्य दोषाभावसम्भावना विवक्षितेति विकल्पोऽपि न युज्यते, तद्युक्त्यय-
दोषाभावसम्भावनाविषयप्रकृतसाध्याभावाद्युमापनयोग्यहेत्वन्तरकार्त्वं तद्युक्त्ययैश्चया सम्प्रतिपक्षितत्व-
मिति वक्ष्यन्त्यादिति चेत्सत्त्वेवम्, इत्यप्यास्वरसात्किञ्चेत्यादिनाऽधिक्यलेन सम्प्रतिपक्षितत्वापरितं दोषा-
न्तरं दास्यति । वस्तुस्तु दोषाभाववत्तया सम्भाव्यमानेऽपि हेत्वन्तरेऽप्यस्मद्दयमानतायां न प्रकृतसा-
ध्याभावाद्युमापनयोग्यतेति प्रकृतसाध्याभावव्याप्यतया पराभ्युदयमानताया अवहयाद्वर्णादत्वे तादृश
सम्भावनाविषयताविशेषो निष्कल एवेति । अप्रे = सम्प्रतिपक्षत्वप्रतिज्ञात् पूर्वम् । तत्रप्रतिज्ञान्तरं हि
प्रत्यनुमानं प्रयोक्तव्यम्, पूर्वज्ञ यद्यपि तत्प्रयोगोत्तरं मदीयो हेतुः परेण दोषरहिततया प्रतीतो दोषवस्ते-
नानुद्भावनादिनिरीत्या दोषाभावप्रतीतिरनुमानं क्षय्या, न च दोषं जानतोऽपि सम्भावोभादिना
तदनुद्भावनं सम्भवतीति स्वभिचारित्वमुक्तहेतोरिति वाच्यम्, समाप्तोभादिविषयकालीनतात्प्राप्तुता-

द्युत्पादयेत् । शुद्धान्तरश्चात्र तिरसिष्याम् ।

एतेन - अस्तिद्विविधोपसालम्बय्यापदेशव्यभिचारवत्तया - यातिपक्षमर्माविरह-
वत्तया चाऽगृह्यमाणेन योधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष-इति निररतम्, केनागृह्यमा-
णरमिति निर्धनमशक्यत्वात् । किञ्च स्वेषामेवेषां ताक्षणां धर्म्यादिप्राहकानुमानवा-
यनस्य हेतुत्वसम्भवात् तथापि प्रतिहेतुप्रयोगात् पूर्वमेव सत्प्रतिपक्षताघटकपरकीयदोषाभावप्रतीतिवि-
पक्षमर्माविरहवत्तयायाया असम्भवात्, अत एव भवनीरपनुत्वा भविष्यतीत्युक्तम् । ननु परकीयदोषवि-
रहदुद्धे पूर्वप्रत्येतुमशक्यत्वेऽपि स्वार्थानुमाने सत्प्रतिपक्षता निरप्रस्यूहेव, किञ्च पूर्वमत्प्रतिपक्षि-
तत्त्वप्रतिज्ञानमकिञ्चि करम्, प्रतिहेतुर्मया प्रयोक्तव्यं, तत्र च यदि परेण दोषो नोद्भोभवयिष्यते तदा सत्प्र-
तिपक्षता पदमाधारयति, तथा च विज्ञप्य इति सम्भावनया प्रतिहेतुप्रयोग सम्भवति, स च ह्यदो-
षवह्यभावात्वाद् ह्यस्वादिष्येव प्राचीनतार्किकपद्धतिमनुसृत्य वा ह्यदोषवह्यभावाव्याप्यवानित्येवं नव्यस्वरगिगनु-
सृत्य ज्ञेयत्वत् तदनन्तर तु सत्प्रतिपक्षताव्युत्पादन चेदपेक्षितं तदोक्तानुद्भावनलिङ्गेन परकीय-
दोषाभावप्रतीति शक्या प्रत्येतुमिति नानुपपत्तिरित्यत आह शुद्धान्तरमिति । स्वार्थेऽपि
निररतसत्प्रतिपक्षत्वात्सम्भवस्यानुपपदं 'एतेन स्वार्थे'त्यादिनाऽभिधास्यमानत्वात्, सम्भावनायाश्चात्रैव
प्रपङ्के दृषयिष्यमाण वादिति भावः ।

एतेन = उद्यमणेन । विरोधादे साध्याभावापत्तिरित्यात्वे बलान्वयिसाधकासङ्ग्रहाज्ञापयाच्चाह
ध्यात न्यादि । कालात्ययापदेशेऽपि पक्षमर्माविरहो व्याप्तिविरहो वा नियतह्युक्तमेव । एवञ्च
प्रकृतसाध्यव्याप्यादिरिहवत्तयाऽगृह्यमाणप्रकृतसाध्याभावानुमापनयोप्यहेत्वन्तरकत्वमर्थः । अशक्य-
त्वादिति । ननुकारत्या सत्प्रतिपक्षितत्वेऽप्यप्युत्पत्तिविशेषनिश्चिन्तायोपगमे नाप्यदोष इत्यस्वरसादाह
किञ्चेति । सर्वेषा समानत्वत्ववदितलक्षणगतिरिक्तानाम्प्य धर्मिप्राहकमानस्योपजीव्यतयाऽधिक्य-
त्वेन समानत्वव वाग्निनलक्षणस्यातिव्याप्यसम्भवात् । धर्म्यादिप्राहकानुमानेति । मानेति
नाहम् सुमेर पापागमस्य पूर्वतत्त्वादित्यादी सुर्वगमयत्वादिना धर्म्यादिप्राहकार्गमादिबाधिते हि
नातिव्याप्तिं, सादाहोऽन्तरकरसोक्तया विरोधिमाने लिङ्गताया विपक्षितत्वात्, सा च प्रतीतिकीयत्वत् ।
तथैव सत्प्रतिपक्षताऽप्यवहारात् विरोध्यागमादिज्ञानरूपत्वेऽपि साध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयस्यावश्य-
कत्वात्चेति । ईश्वरो न कर्ताऽशरीरिश्वादिरेवात्तुमान क्षिप्वादि सङ्कृतं कार्यत्वादित्यादिधर्मिप्राहकबाधि-
तम् रूपं श्रावण गुणत्वात् सङ्कटदिव्यस्व शब्दशब्दत्वयोरेव साध्यप्राहनेन मानेन बाध, शब्दो
ऽश्रावणो गुणत्वादित्यस्य साध्यप्रतियोगित श्रावणत्वस्य शब्दे प्राहकेण बाध, मनो विभु ज्ञानासम्भवा-
धिकरणस्ययोगाधारावादात्मवदिति मनसि हतुप्राहकेण बाधितम्, मनसो विभुत्वे विभुनौरात्ममनसो
संयोगानुपपत्त्या विभुत्वाभावनिश्चयात् । इदमुपलक्षणम् - अन्यतराद्येनोभयस्य व्याख्यादिविरहवत्तया
निश्चीयमानत्वस्यैव सत्प्रतीकलक्षणोऽसम्भव, विनिश्चय तथाऽनिश्चीयमानत्वविविधतासम्पत्तिं हेतौ नानु-
मापनयोग्यत्वम्, अतीतानागतस्यापि तस्य सम्भवान्, अनुमापनयोग्यपरामर्शविषयत्वविकलक्षणेऽपि
प्रकृतहेतोः परामुद्यममत्तादज्ञापामनिप्रसङ्गतादवस्थम् अथ प्रकृतसाध्यव्याप्यतया पक्षे गृह्यमाणव-
मिति दलान्तरमपि प्रवेदयम्, प्रह चाप्रामाण्यज्ञानानासकम्बित वमपि विशेषगीयम्, एव च मूलोक्त-
विधिवत्त्वेन सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति न, प्रकृतहतुपरामर्शव्यागृहीताप्रामाण्यरूपे इत्यच्चाह,
अन्यथा तु निगम्यव्याप्यादिति चतथाप्यन्यस्याप्यादिरिहवत्तयाऽगृह्यमाणत्वविविधताया
वदतिरेकस्यासिद्धिरित्यतः प्रहऽपि सत्प्रतिपक्षममह, धर्मिरेकस्याप्यादिविरहवत्तयाऽगृह्यमा-
णयोर्ना अन्यव्याप्यासिद्धिरित्यतया गृह्यमाणतादज्ञापामनि प्रसङ्ग, प्रकारान्तरानुसारेणऽपि

धितेऽपि गतत्वाद्दित्यापकत्वम् । एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासेऽपि वा सत्यतिपक्षस्य दोषत्वमपोदम् ।

अथोच्यते—अगृह्यमाणविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययः प्रकरणसम इति, अस्तु तावत्केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानम्, यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तदप्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वव्याप्तिः, अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोऽभिमतस्तदा धर्म्यादिप्राहकानुमानवाधितेऽपि गतत्वाद्दित्यापकता, अगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययत्वात्तस्यापि, तत्र हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात् । न चागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तारः; तथा सति सत्यप्रतिहेतुकः सत्यप्रतिपक्षो हेतुर्न ध्याप्येत, परमार्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयम्, न च श्रेयमिति महती प्रज्ञा । नचागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति विवक्षिते निस्तारः; इतिरेकियन्वयव्यतिरेकेण सत्यप्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षसत्यलक्षणो गृह्यत इति तद्व्यापकत्वापत्तेः । अथागृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति कियते, तदा प्रष्टव्यम्, किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टम्, यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य, तदा प्रसिद्धासिद्ध्यादिभावं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषो गृह्यते सद्नुमानात्मके प्रतिहेताविति

निरस्ते एव लक्षणे दुर्वारं पर्यवसानमिति । एतेनेति । उक्तातिष्ठापकत्वादेवावयवकत्वेनेत्यर्थः । स्वार्थानुमाने इति । पूर्वोक्ते प्रतीयमानत्वघटितकरणे समनन्तरोक्ते चागृह्यमाणत्वघटितकले केन प्रतीयमानत्वं केन वाऽगृह्यमाणत्वमितिविकल्पानुपपत्तिपनिहाताय स्वार्थे एव मध्यतिपक्षतासम्भवः केनचिदाशङ्केत, तदेदम् । तदाभासे इति । समीचीनहेतुनाऽसदर्थतोः सत्यप्रतिपक्षितत्वस्थले दोषाभावप्रतीतिदोषत्वमेव वाऽप्रतीतिरस्यसर्गासिद्धा, प्रतिहेतौ दोषविरहादित्यभिप्रायेण केनचित्स्वार्थानुमानाभासे एव सत्यप्रतिपक्षितत्वं सुरक्षितं मन्येत, तदेदम् । अपोदम् = निरस्तम् । इदमुपलक्ष्यम्, परार्थस्थले सत्यनिपक्षितत्वस्य स्वार्थेऽपि चानाभासेऽपह्नोतुनशक्यत्वादिति ।

अगृह्यमाणेत्यादि । अनिश्चितविशेषकप्रकृतसाध्याभावानुमित्तिजननयोग्यहेत्वन्तरकत्वमर्थ, एवञ्च सत्यप्रतिपक्षेऽनुमित्यनुपपत्तावपि न क्षतिः, अनिश्चितविशेषकनिष्ठविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्याभावव्याप्यत्वमकृतपक्षधर्मत्वविषयताकरपरामर्शविशिष्टव्यतिक्रित्यरामर्शोपकृतसाध्यकानुमित्तिजनकतावच्छेदकविषयताभ्रयत्वमिति यावत् एवञ्च हेतावनुमित्तिजननयोग्यत्वस्थाभावेऽपि न क्षतिः नवा तदशोहेत्वन्तरकत्वमित्यत्र, बहुमीर्द्धकानुप्यम् । वैशिष्ट्यं तु स्वसमवायिसमवेतत्वस्वसमानकालिकत्वाभ्याम् । धर्म्यादिप्राहकवाधितस्तु नानिश्चितविशेषक इति न तेन सत्यप्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । अस्त्यिति । यत्तदिना पुरवविशेषनिपन्नतत्वे नायं दोष इत्यत आह यदीति । सत्यप्रतिहेतुकः = समीचीनप्रतिहेतुकः । व्याप्येत = सद्गृह्येत । उपलक्ष्येयं सत्यनिपक्षत्वव्याहारासम्भयमाह परमार्थत इति । दर्शनीयमिति । परार्थे सत्यप्रतिपक्षताया न्युत्पादनीयत्वात्, अन्यत्रापि च व्यवहारार्थं तस्या श्रेयन्वादिति भावः । महतीति । विशिष्टविषयकज्ञानस्य विशेषणविषयकत्वनिवृत्त्यात् परमार्थं तस्तिष्ठतो दोषस्य न्युत्पादयितुर्ज्ञानत्वव्यवभावादिति भावः । विवक्षिते इति । हेतुगुणे व्याख्यादिर्नानिश्चितो धर्म्यादिप्राहकमान इति भावः । अथेत्यादि । व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गे व्याख्यादिमत्तया भ्रान्तिविषयत्वम्, तदभङ्गस्तु व्याप्यदिमत्तया प्रमितात्वम्, अन्यथा व्याप्तिपक्षधर्मतातद्विरहकूपविशेषेणेत्येव प्रवृत्ता । वस्तुतस्तु व्याप्यवादिद्विरहविवक्षायां दोषोऽपीत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति । धर्म्यादिप्राहके तु व्याख्याधर्मज्ञानिश्चिन इति न

तत्राव्यापकत्वम् । अथ प्रकृतं चिरोधिर्न हेतुमपेक्ष्य, तदा सत्सृष्ट्याव्यापकमीदृशं पर्यवस्यति
 व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुनो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन चोचितो यदीय
 स्य साध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसम इति; ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति, तथाहि-
 व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे ध्रुवस्थिते प्रत्येनोदाहरणस्वरूपेति,
 तद्भङ्गाभङ्गरूपस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्वथाऽसम्भवितया
 सर्वाव्याप्तिः । अपि चैवमप्यस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः, व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्यभङ्गरूप
 पदधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन चोचितो
 यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसमः, तथा सति परमाणुनिरवयवो विश्राण्तपरि-

कचिद्विश्रान्तः

न तस्य क्वचि-

द्विशेषतया निश्चयोऽपि स्वयत्तत्वेन साधारणतयति नासम्भवः, एतदर्थमेव मूले विशेषपदमिति ध्वनी-
 भविष्यति । तत्राव्यापकत्वम् = तेन साधनियमितत्वात्तुपपत्तिः । प्रकृतहेतुत्व इति । अनिश्चितव्याप्ति-
 पक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेतुत्वमित्येतदपेक्षविशेषकनिष्ठविषयताभिरुपितेत्येति चक्षुः पक्षधर्मम् ।
 मिलितस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयांशे प्रमाया विषयत्वस्य तदुभयांशे च आत्मेविषयत्वस्य विपक्ष-
 यामित्यर्थः । प्रत्येयेति । धरो नि-यो मेयत्वात्प्रत्यादी अथ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरांशे प्रथम्य विषयत्वं
 निश्चितेन स-प्रतिपक्षता नेष्टा, तुल्यबलत्वप्रतिस्पर्धागामसम्भवात्, उभयांशे प्रथम्य विषयताया-
 भनिश्चितत्वात्तु सेसुर्मा र्थादिति । अस्यासिस्तु व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरांशे प्रमाया विषयत्वस्य निश्चये
 एवमाहूयैत, तदा सप्तविपक्षत्वानिवृत्ते, परन्तु तादृशनिश्चयेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतोभयांशे प्रमाविषयत्व-
 स्यानिश्चितत्वमसत्तमेवेति सा न सम्भवति । मूलेऽव्याप्तिरितिपाठस्य प्रामाणिक्ये तु सन्दिग्धत्वमेवा-
 निश्चितत्वमिति सत्त्वात् तद्व्याख्याया र्थात्, एकतरांशे प्रमाया विषयत्वस्य निश्चितत्वेऽपराशयत्वस्य प्रति-
 सत्यस्य सन्दिग्धत्वसम्भवेनोभयांशसत्तया तस्य स्वरसत सन्दिग्धत्वात्सम्भवादिति । ननुभवाने
 प्रथमविषयत्वस्य प्रमाविषयत्वस्य च द्वयोरैव प्रकृतहेतुरपेक्षविशेषता विवक्षिता, तयोर्विद्वत्तया शैक्या-
 सगमनेन तादृशविशेषत्वव्यापिधितयाप्रसिद्धेनोकातिप्रसक्तिरित्याहूयैव सापसम्भवप्रसक्तिरित्याह
 तद्दहेति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमविषयत्वमित्यत्र अभावानुभवानो वाऽन्यतरांशे वेति विशेषो न वि-
 क्षणीय, तथा च नोक्तानिमसक्तिः, अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गेन व्याप्तिपक्षधर्मताविशेषो न
 विवक्ष्यते, प्रत्येकाभावरय परस्परसहस्रादकथान्, अभावरयैकामावनिश्चयवशादां साधनियमितता-
 मसङ्गकथान्, एवाप्याविभिनयान्तिकाभावमात्रस्य त्रितयमावादितासाधारणतया साधनियमितत्वाव्याप्य-
 पादकत्वात्, घटव्याप्तिपक्षधर्मताप्रमाभावरय निश्चयेऽपि सप्तविपक्षत्वानिवृत्तेः, व्याप्तिपक्षधर्मताभ-
 ङ्गाभङ्गाभङ्गाभावरय प्रत्येकाभावरयनामात्रसाधारणत्वेऽपि प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मोचितत्वमप्येतितावाभा-
 वनिश्चयेऽप्युपपत्त्यावच्छिन्नाभावानिश्चयसगमनेनानिमसङ्गकथान्, एवमेव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभा-
 वविपक्षतापस्यनिश्चय इति, प्रत्यायं नुभवानो एव, एतदंशे प्रमाया विषयत्वस्य निश्चयेऽपि साधनियमित-
 त्वानिवृत्ते, तादृशप्रमामविषयत्वयोर्विशेषना तु प्रत्येकमेवेति नासम्भवः, तयोर्व्यवहारमपि
 निश्चयतामाप्यविपक्षतां च च पर्यायिद्वयादकेश साधनियमिततायात्, तत्र व्याप्यादिना प्रतिपत्तय-
 विवक्ष्यात्, अनिश्चयवशाथ च तेन सप्तविपक्षताया इत्यादिपक्षधर्मताया इति व्यतिरेकः । नरत्तमादीति ।
 भाविपद सगमतायापम् । प्रत्यनुमानेनेति । साधनियमितता व्याप्तिपक्षधर्मः । परमाणुधर्मिदिदि

परिमाणतरतमादिभावत्वान्मद्वत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सद्नुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणानां गतस्य सप्तमिपत्रता स्यात् । यथास्य सद्नुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवमादीनि बह्व्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः । न च सोऽपि तथास्त्येष, तस्य धर्मिसिद्धयर्थमुपजीव्यायेन बलवत्त्वात् । तद्वयवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्तव्यमिति चेत्तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि 'विशेषो यस्य

इति । उपजीव्यत्वेन प्रावलयस्य सप्तमिपक्षताविरोधिनो लाभावेदम् । सप्तमिपक्षतापत्ती चेष्टिः कर्तुं शक्येत्वभिप्रेत्य विशेषगान्तरमाह सद्नुमानतयेष्टस्येति । यद्यपि पक्षे साध्याभावस्याप्यवत्वन्नमदशा-
यामनुमितिप्रतिबन्धात्सद्वेषेतेरपि सप्तमिपक्षत्वमिच्छन्ति, तथापि नैतावता तस्य दृष्टत्वमपि यौक्त-
कम्, यदाह "नियुक्तिरूपेण प्रवाशो न श्रद्धेय" इति । वस्तुतस्तु प्रकृते सप्तमिपक्षताप्यवहारनियामकं
निरुच्यते न तु दृष्टतानियामकम्, सप्तमिपक्षताप्यवहारश्च सद्वेषेनुसाधारणोऽगृह्यमाणविशेषतादशागा-
मित्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, एवञ्च सप्तमिपक्षताप्यवहारप्रसङ्गे इष्टापादनपरिहाराय कस्यचित्स-
द्वेषेतुत्वाभिधानं नोपयुज्यतेऽपि तु सद्वेषेतुत्वेन गृहीतत्वस्याप्रकृतत्वस्य चाभिधानमिति तत्रैव तात्पर्यं
द्रष्टव्यम्, अन्यथा परमाणुनिग्वयवो विश्रान्तपरिमाणतारस्यमादिति प्रकृतहेतोरपि सद्वेषेतुतया तस्यापि
सप्तमिपक्षता वृत्तो नानिष्टा स्यादित्युदासीनानुमानानुसरणं विकलं स्यात्, अत एव 'न च सोऽपी'-
त्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति । नन्वणुपरिमाणतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसाध्यकमिदमनुमानं न तु
परमाणुनिरवयववत्साध्यकमिति प्रकृतसाध्यकानुमितिजनकतावच्छेदकविषयतालाभ्यत्वादेव परिमाण-
तरतमभावत्वेऽनतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां शमयितुमाह पक्षधर्मतयादि । इतरथासद्वेषकारेणेतिभावः ।
व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव साध्यस्यानुमितौ भावमिति न नियम इति भावः । अधिकमर्थापत्तिसङ्गडनसारंशार्था
प्रगावेदितम् । नन्वणुपरिमाणविश्रान्तिसाध्यत्वं वृत्तावेव, तत्रैवापहृष्टपरिमाणनिबन्धनोऽणुत्वव्यवहार
इति परमाणुप्रमाणं, वृष्टिः समवेता चाक्षुषद्रव्यत्वात्, चाक्षुषद्रव्यसमवायिनः समवेताक्षाक्षुषद्रव्य-
समवायित्वादित्यनयोरेवोन्नतत्वात्, अन्यथा परमाणुः समवेतश्चाक्षुषद्रव्यसमवायिसमवायित्वात्
कपालिकावदित्याद्यनुमानेनानवस्थितसमवायिपरम्परसिद्धयापातात् तथा च नोक्तानुमानस्य परमाण्वा-
त्मकधर्मिणस्तन्निरवयवत्वस्य च ग्राहकत्वमिति केषाञ्चिन्मतमाशङ्क्याह यश्चेति । सद्नुमानतामिति ।
परमाणुनिरवयवत्वयोस्तित्यादिः । तेन वृष्टितन्निरवयवत्वयोस्तस्य सद्नुमानत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः ।
तं प्रति प्रसङ्ग इत्यन्वयः । एवमप्रायाणि = एवमादीनि । निरवयवत्वे साधये वृष्टे पक्षत्वे उक्तानुमानानामे-
वोद्देशरणत्वसम्भवः । एवमीश्वरः कर्ता बुद्धिस्त्वदित्युक्ते "नेरवतो मन्मिना हेतुरूपत्तिकलत्वतः ।
गणाम्भोभवाःसर्वमन्मया युगपद्भव"ेदिति सगैतौकेनानुमानेन क्षितिः सकर्तृत्वा कार्यात्वादित्यस्य
धर्मिग्राहकतयोपजीव्यस्य सप्तमिपक्षितत्वापत्ताः । तथा = सप्तमिपक्षितः । बलवत्त्वात् = बलवत्त्व-
हात् । प्रकृत इति । प्रकृतत्वं बुद्धिरवयवम्, तृतीयस्यापि कदाचित्पात्वम्, प्रथमयोर्भावेपि तथैवेति
व्यक्तिविशेषे एव तात्पर्यम्, एवञ्चानिश्चितस्वापेक्षविशेषकनिष्ठविषयनानिरूपितत्वादि वक्तव्यम्,
यत्र सप्तमिपक्षितत्वं सन्नायं तत्त्वम् । एवञ्च प्रथमहेत्वपेक्षया विशेषस्य द्वितीयहेतावतिश्रयेऽपि
तृतीयहेत्वपेक्षया निश्चयेन न तृतीयहेतोर्द्वितीयहेतुना सप्तमिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । यद्यप्युक्त-
यहेतोः परामर्शदशार्थां प्रथमहेतोरपि बलवत्त्वप्रहावश्यभावेन तद्वेषेण्यपि कथमनिश्चितविशेषकत्वं
द्वितीयहेतोरिति प्रकृतहेत्वपेक्षानिश्चितविशेषकत्वोक्तवपि कथं दोषः, तस्य परामर्शविशेषदशार्थां तु
प्रकृतहेत्वपेक्षानिश्चितविशेषकद्वितीयहेतुकपरामर्शविशिष्टपरामर्शविषयत्वस्यैवाभावेन वृत्तिस्यतिः,
अत एव यथाश्रुतेऽपि न तत्सम्भवः, यदीयसाध्यत्वेत्यस्य यत्तद्वत्परामर्शविषयोभूतसाध्यत्वेत्यर्थक-

न गृह्यते' इति सम्बन्धः, तेन 'यत्सम्बन्धितया न गृह्यते' इत्यर्थो विवक्षितस्तदाऽप्या-
 पक्तव्यं दोषः, तथाहि—यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारण्यो व्याख्यादिभङ्ग
 सत्प्रतिपक्षतादृश्यामगृह्यमाणस्तत्र नास्तेतल्लक्षणम्, नहि तत्र व्याख्यादिभङ्गो विशेषः,
 अपि तु प्रकृतहेतुना सह साधारण्य एव । नन्व-यन्तासतो, व्याख्यादिभङ्गरूपस्य विशेष
 स्यापि तावत्साधारण्यमस्ति, तदादायश्च लक्षणं तद्व्यापि भविष्यति, तर्हि यत्र चादौ
 स्वहेतुसाधारण्य व्याख्यादिभङ्गदोष जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति परश्च
 परिहर्तुं न शक्नोति, तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षताऽङ्गत्वेव स्यात्, यत्र उक्तरूपविशेषवचन्या
 नेनासौ न गृहीतः, उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् । तथापि प्रतिहेतुवादिना
 तावद्विशेषवचन्यैव गृहीतस्त्वस्य तस्माधारण्यभावास्फुरणात्, ग्रान्त्यघ्नान्तिसाधारण्यस्य
 चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य
 प्रागेव निरस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारण्यतः तस्य दोषस्य तद्वैव पश्ये-
 च्चदा का गतिः । यद्यसौ चादिहेतावपि दोष पश्येत्तदा तमुद्भावयेत्, तथासति तत्रैव
 कथासङ्ग्रहं स्यात् सत्प्रतिपक्षमुपैवेति चेन्न, यदि पश्यन्नपि प्रतिपक्षी तत्र दोषमेव

साया एव वक्तव्यत्वेन परामर्शविरहदशाया यत्पदेन तृतीयहेतोरपादानानुपपत्तेः, तथापि तृतीयहेतो
 परामर्शप्राप्तये प्रकृतह केष्वनिश्चितविशेषकत्व द्वितीयहेतादायातिप्रसङ्गं स्यात्, स्व-दोषादाने
 तु परामृश्यमानतृतीयद्विद्वेषेणानिश्चितविशेषकत्वं न द्वितीये सम्भवतीति न सम्भवत्यतिसमस्र इति
 ध्येयम् । यत्पदेत्यस्य त्रिदोष इत्यनेनान्वय इत्यप्रिमकत्वापक्षया यदिति प्रयुक्तम् । अत्र यत्पदेत्यस्य गृह्यते
 इत्यनेनान्वय । एवञ्चाप्रिमकत्वेननिश्चितस्वपक्षविशेषेति यथाश्रुतम्, अत्र तु यत्सम्बन्धितयाऽ
 निश्चितः स्थापना विशेषस्तद्विषयतानिरूपितेत्यादि वक्तव्यम् । अत्रयन्तासत इति । विशेष्ये-
 ना यन्तासत्त्वम्, तथा च व्याख्यादिभङ्गादि स्वापेक्षविशेषतया यत्सम्बन्धित्वेननिश्चितस्तद्विषय
 यतानिरूपितेत्यादि विवक्षितमिति भावः । निराचष्टे तर्हीति । न शक्नोतीति । एतेन समबलवत्प्रति-
 पक्षान्दत्तमभिप्रायानतया तत्र सत्प्रतिपक्षत्वाभावो ध्यनितः । उक्तरूपेति । स्वापेक्षविशेषार्थः ।
 तत्र = स्थापनावादिना । असी = द्वितीयहेतु । समानतया = हेतुद्वयवृत्तितया । सत्प्रतिपक्षितवत्त्व
 पुनर्विशेषनियन्त्रितत्वाभिप्रायेणागतत्वे तथापीति । भावास्फुरणादिति । स्फुरणे हि हेत्वोः
 साधारण्यस्य स्थापनाइती म उद्भावयेद्वाह व्याख्यादेरिति भावः । ग्रहणमात्ररूपेति । नहि दोषदानाय
 त्रिवक्षापि तु तत्रविरहास्येति विशेषतया निदधयस्य, मान्वाभाव एव विवक्षितो न तु प्रमित्यभारः
 स च तत्र नास्ति । एवञ्चोक्तवत्त्वे व्याख्यादिभङ्गस्य विशेषतया प्रमित्यभावमादाय सत्प्रतिपक्षतातद्व
 रूपेति न वाच्यमिति भावः । निरस्तत्वादिति । स्वप्रयोजक्यहेतौ दोषं निश्चिन्वतापि परकीयहेतौ
 शोणान्तरापूर्त्तौ प्रतिहेतुप्रयोगकारणात्त्र सत्प्रतिपक्षता न स्वापेक्षयुक्तम् । ननु यदा परपुण्योपतादाह-
 निष्प्रवामावन्तपुण्यपक्षया तदा सत्प्रतिपक्षितत्वे ममाभिप्राय इति नाय दोषो नवा काठान्तरीण
 तादात्म्यनिर्धयं तदावच्छादायापि दोष इत्यस्वरसादाह किञ्चेति । का गतिरिति । वक्ष्यमानाया
 चादिदमी दापोद्भावत्वे वा तदुद्भावपत्ते वा प्रतियादिपुराण्यस्तावदावदयक, भवन्मते तु विशेष्येन
 व्याख्यादिभङ्गव निष्प्रवामापेते सत्प्रतिपक्षताया अग्रहात्वेन स न स्वापेक्षितं गृह्यभिप्रायः । इमं प्रा-
 जानान प्रतिवादिप्राय पर उपपद्यति यद्यस्यापि । तत्रैव = चादिहेतायुद्वापिनिदोषमत्वा-
 सत्त्वे च । सत्प्रतिपक्षमुपैवेति । तथा च प्रतिपक्षमप्रतिपक्षतायागेनैव प्रतिवादिन पराप्रथः,

मन्त्रयेत्—'यदीदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञातत्यागान्मम भङ्गः, अथ नोद्भावयामि, तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्वाहान्मम पराजयः'—
'तदेवं वृथा दोषान्तरव्युत्पादनायास' इति परामृश्य स तूष्णीमास्ते तदा का गतिः ।
अथ यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्तथाभिमतस्तदोक्तस्तावद्दोषः, दोषान्तरञ्च स्यात्, व्याप्यभङ्गादेर्विद्वद्दार्थहेतवोः साधारणस्यासम्भवादिशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ।

न च परकीयहेतौ दोषोद्भावनं हेतवोः साम्यप्रतिपत्तिफलकतया मत्प्रतिपक्षताया निर्वाहकमेवेति न प्रतिज्ञातत्यागेन निग्रह इति वाच्यम्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य द्वयोः परामर्शयोः सत्त्वे एव सत्प्रतिपक्षतायाः सर्वसम्मतत्वेन प्रकृते च द्वयोरेव विशिष्य दुष्टताग्रहसत्त्वेनाप्रामाण्यग्रहस्यैचित्थावर्जितत्वास्तत्प्रतिपक्षतानिर्वाहासम्भवादिति भावः । खण्डनिक उक्ताभिप्रायमुद्घाटयति यदीति । दोषं पश्यन्पीत्यन्वयः । मन्त्रयेत् = चिन्तयेत् । चिन्तामाह यदीत्यादिना व्युत्पादनायास इत्यन्तेन । प्रतिज्ञातत्यागादिति । स्वयं विशिष्याभिहितस्यागकृतेण प्रतिज्ञाहानिसंज्ञकनिग्रहस्यानेनेत्यर्थः । प्रतिज्ञासन्त्यासरतु नात्र, तस्य प्रतिज्ञातार्थपलापरूपत्वान् । प्रतिज्ञातदोषानिर्वाहादिति । परोद्भावितदोषपरिहारे हि न्यूनबलतया न सत्प्रतिपक्षतेति भावः । अनिर्वाहश्रायं दोषान्तरोद्भावकत्वेऽपि । प्रतिज्ञाहानिस्तु दोषान्तरानुद्भावनपक्षेऽस्ति न वेति चिन्तनीयम्, यदि स्वयं विशिष्याभिहितस्य परित्यागमात्रं सा, तदा तत्सर्वं स्फुटमेव, यदि पराभिहिताभ्यनुज्ञाफलकत्वमप्यपेक्षते, तदाऽप्यप्रतिविद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन साऽस्त्येव, यदि तु वक्तव्यान्तरमप्यपेक्षते तदा नास्तीति । तूष्णीमास्ते इति । एतेन पराजयश्रीव्यमुक्तम् । कागतिरिति । अदुक्तसत्प्रतिपक्षतायास्तत्र निर्वाचनेन पराजयो न स्यादिति भावः । चस्तुनस्तु पराजयस्य तत्र प्रतिज्ञाहान्यादिनापि सम्भवेन सत्प्रतिपक्षलक्षणातिव्याप्तावेव ताःपर्यम् । यस्य विशेष इति । स्वापेक्षानिक्षितस्याभिभङ्गादिविशेषकत्वं यथाधुस्तमेवेत्यर्थः । उक्तानि । अत्रार्थे व्याख्यादिभङ्गस्य विशेषस्य सत एव प्रतिहेतानपेक्षणीयत्वेन तस्य हेतुद्वयसाधारण्यस्थले विशेषतयासम्भवेनाव्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्यभङ्गस्य पक्षधर्मत्वाभङ्गस्य चैत्यर्थं । तेन व्याप्यादिभङ्गस्य षष्ठिसाधारण्यसम्भवेऽपि न क्षतिः । विद्वद्दार्थहेतवोः = विद्वद्दार्थधीसमर्थपरामर्शविपयीभूतहेतवोः । तसु विशेषणमविषक्षणीयम्, एवञ्च स्वापेक्षेऽपि स्वाप्यमेव, परामर्शद्वयेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वघटितं परस्परप्रयुक्तप्रतिद्वन्द्वकार्यकत्वघटितं वा लक्षणं तु स्यात्, द्वयोरेव दुष्टताग्रहे तु न परामर्शोपरामाण्याग्रहो नवा प्रतिरुद्धकार्यकत्वं भवदापे तत्र परस्परप्रयुक्तम्, अपि स्वप्रामाण्यग्रहप्रयुक्तम्, एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिर्वाऽन्वयव्याप्तिर्वा व्याप्यादिभङ्गाभङ्गे प्रतिष्ठेत्यादिकृत्वस्य तयोरेवतरभङ्गस्य निश्चयदशायां परस्परभङ्गानिश्चयमादाय दोषोऽपि नावतरणीयः, अत एव—विशिष्यानिश्चिन्याप्यादिभङ्गादिकप्रकृतसाध्याभावानुमितियोग्यफलशालिहेतवन्तरकत्वम्, अन्यतरत्वेन भङ्गनिश्चयेन विशिष्येऽयुक्तमित्यपि गोच्यते; दोषान्तराणि चैवोक्तप्रायाणीति चेत्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वादिघटितलक्षणस्यापि निरस्तत्वान् ।

व्याप्यादिभङ्गादिः स्वापेक्षविरोधतया यासम्बन्धितत्वेनानुद्भावितस्तत्प्रतिष्ठविपयतानिरूपितेऽप्यादिविधक्षायां व्याप्यादिभङ्गस्य हेतुद्वयसाधारण्यवगमस्थले उक्तया अनिरथासे नं प्रसर', तत्र स्वापेक्षविरोधतया प्रतिहेतुसम्बन्धितत्वेन व्याप्यादिभङ्गस्य निश्चयभावोऽनुद्भावनस्य' सद्भावादित्यभि-

प्रयोच्यते—व्याप्तिपक्षधर्मतामहाभङ्ग रूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्तयाऽनुद्भाव्यमानेन बोधितौ यदीदंसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः सप्रतिपक्ष इति, तदपि नोपपन्नम्, यदि परः 'त्वदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्येव भद्रव्याप्तिर' इत्येषाभिधत्ते न तु 'मद्बुधेतुतोऽयं विशेष' इत्यपि बुधे, आभासस्वव्युत्पादनादेव प्रतिहेताः सप्रतिपक्षतामहात्, तदापीत्यसप्रतिपक्षता न निवृत्तेत, तथा सति च प्रतीयमानासिद्धयादिनापि सप्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं सर्वाभुमानानुकूलं स्यात् । किञ्च कस्मिन् काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितम् ? यदि यदा प्रतिहेतुद्भावनेन परहेतुं वृण्वयति प्रतिधात्री तस्मिन् कालेऽनुद्भावनम्, तदा पश्चादुक्तोऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालिकातुद्भावने प्रतीकारो न ऋश्चिदिति सर्वहेताभासैः सप्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया । अथ प्रतिधादिनाऽभिहिते यदा पुनर्धादिवचनावसरः, तदानुद्भावनमिष्टम्, तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनाधारणीयम् 'अथमत्र विशेषतो दोषं नोद्गाधयिष्यतीति । दोषशुभ्यारत्नत्वकीयस्य प्रतिहेतो समर्थस्तथाऽवधारयितुमिति चेत्, उक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सप्रतिपक्षताकरणं सम्भवति, तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयश्च भवतीति । किञ्च विशेषदोषशुभ्यत्वमपि स्वकीयहेतो कथमपमवधारयेत् चिकुर्ध्वर्योस्तावद्दोषेरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यम्, तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेताद्यपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत्, कोहि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते, तस्मात्सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नथ न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्ह

प्रयोषीतकृते अर्थेत्यादिना । तदापीति । इदमुपलक्षणम्—स्वार्थं व्याख्यादिभङ्गस्य सर्वार्थोद्भावनं नास्ति, अपि तु प्रतीतिरेवेति तदप्यतिव्यले । सर्वेति परार्थसर्वपरम्, स्वार्थं प्रतीयमानासिद्धया द्विकदन्तनरोपस्थितेरविपमान् । ननु विनोक्तवाऽनुद्भावितत्वं नाम विशेषत्वप्रकारकमतीतियोगोद्भावनविषयत्वाभावात्, स्वहेतुर्भगवत्सिद्ध इत्युद्भावनमपि तादृशप्रतीतियोग्यमेवेति नोक्तमित्यहं व्याख्यादिभङ्गस्य हेतुद्वयसाधारण्यप्रदर्शनेऽपि तादृशयोग्यत्वमुद्भावनेऽस्तमेव, न च तथापि स्वार्थं प्रतिपक्षताद्वयस्यम्, परार्थस्वकीयसप्रतिपक्षताया द्युत्पन्ननिर्वकल्प्यवादिप्रत्येवैव किञ्चिेति । पूर्वकालिकातुद्भावने प्रतीकार = पूर्वकालिकातुद्भावनविषयकः । अनुमानकथया = परार्थानुमानेन । अग्रे = सप्रतिपक्षताप्रतिज्ञात् पूर्वम् । विशेषतः = विशेषत्वप्रकारकमतीतियोग्यताया स्वात्पेक्षार्थं । तथा च सप्रतिपक्षता प्रतिज्ञात् तद्व्युत्पादनासम्भव इति भावः । अवधारणोपायमाहाकृते दोषशुभ्य'वादिति । दोषशुभ्य'वप्रहादित्यर्थः । यद्यप्यमन्त्रमपि दोष कदाचिदुद्भावयति पर न च तदुद्भावनं दोषस्य विद्येयत प्रत्ययं नार्थवति जने दोषशुभ्यार गुहावतीति वाच्यम्, माऽत्रैतनु, योग्यताया अक्षतयात्, न हि प्रतिपक्षकसमवधाने योग्यताऽप्यगच्छति, तथापि स्फुटत्वादेनदुपेक्षाह उक्तमप्रेति । सम्भवतीति । इत्यसप्रतिपक्षतरकरत्वेन निष्कल्पेनाभावमाहाकृत्वाह तत्रैति । न केवलं विदित्य निश्चितदोषेण सप्रतिपक्षोऽपि तत्रत्यप्रतिपक्ष सप्रतिपक्षे दोषशुभ्यत्वनिश्चयासम्भव इत्याह विञ्चेति । विशेषेण निर्दोषत्ववधेकं सत्तात्पर्यतोऽवधारयेदित्यसाम्येति । इत्यर्थः = अनुद्भाव्य । सदोषस्य = सदोषतया निश्चिनत्त परकीयहेतो । निर्दोषसाम्येन प्रत्यवधारणं निर्दोषतया निश्चिनत्तकीयहेतुना साम्यप्रतिपक्षितक सप्रतिपक्षीकरणम् । अधिकवत्त्ववधे स्वकीये हेतौ बोधनसाम्ये समवधारणं न बोधयितुमुचितमिति भावः । सदोषैऽपि = सदोषतयेन साधारण्यमात्रेण परहेतोः । अप्रत्ययिति । निश्चिनत्तनिश्चि-

तीति । अर्थोच्यते—व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्त्वेनानुद्भाष्यतया सम्भाव्यमानेन बोधितो यद्विषयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसंभ इति; नैतदपि सुस्थम्. यद्युद्भाषनकालात्पूर्वकालिकी सम्भावना विचक्षिता, तदा तात्कालिकानुद्भाषनपक्षात्क पक्ष दोगोऽतिदेष्टव्यः; अथोद्भाषनस्थ योऽवसरौ भविष्यति तात्कालिकतया, नदा सप्रतिपक्षतायुग्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावात्तत्त्वामावः । अथोच्यते—यावत्सम्भावनाऽनुवर्तते तावत्सप्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः कालनियमगणेषुणैः । नैवम्, एवं हि प्रतिहेतो दोगेऽनुद्भाषिते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोगानुद्भाषनसम्भावनाया निवृत्तेः सप्रतिपक्षता व्यावर्तते, तथा चेत्थद्गारमेव याद्री सप्रतिपक्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् सप्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव न सप्रतिपक्षता प्रतिक्षेपयेति । न च म्यीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात्; सप्रतिपक्षतापरिहारोपायतया म्यीकारस्य करणात्, स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तद्वलक्षणकस्य सप्रतिपक्षतायाः स्थापि निवृत्तेः, तस्मात्स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्ठार्थं निवृत्तमाधुने परकीयसाध्यम्यो-

भवत् । एतेन मदीयोदेतुरदुष्टो मया दोषवादेन विनिश्चयनिश्चिन्नाशयप्र सन्दिग्धानैकालिकत्वमुक्तम् । भनुद्भवनसर्वाभावकाले साप्याभावसन्देहसि हेतुविधयेऽपि तस्य दोषत्वात् । अत एव योग्यानु-
 ल्यापि न दोषविहायगमः, सदोषत्वसम्भावनायाः सत्यात् । अर्थं = प्रतिहेतुप्रयोगः । ननु दोगा-
 नुद्भाषनस्य प्रथमं निश्चयेनुद्भाषयत्वेऽपि तासम्भावनामाशयैव प्रतिहेतुप्रयोगः स्यात्, साप्रतिपक्षितत्व-
 प्रविज्ञानघ, मा पा तदत्, तेन विनाऽपि प्रतिहेतुप्रयोगे पश्चात्परेण दोगानुद्भाषनेऽभौष्टमिदूपेतित्वभि-
 प्रायेणाशङ्कते अर्थेयादि । सम्भाव्यमानेनेति । यद्यपि सम्भावनापालक्षणे निवेतं विनापि
 पूर्वोक्तदोषोद्यारमगमः । प्रायुत सप्रियेने एव तदुद्भाष्याप्यपेक्षार्जायतायतिः, स्वरूपसत्येऽथ सोपपुत्रवमा-
 नीचिनीगामनौनि, तद्यपि लक्षणं सम्भावनाघटितमेवेह स्यात्तयैवमुक्तप्रपञ्चसामक्षत्वाय, ज्ञानं हि स्रनिष्ठ-
 सम्भावनाया न दुर्लभम् । तथा च व्याख्यादिमहादिः स्वरूपेऽशरितोपतयो यास्यन्धिष्येनानुद्भाषयतया
 सम्भावितसर्वाप्रविपयतामिद्विदेष्यादिलक्षणं प्रकृतम् । उद्भाषनकालादिति । स्थापनाहेतुप्रयोग
 द्वावाप्य, एवम, प्रतिहेतुव्याप्त इति द्वितीया, प्रतिहेतो दोषोद्भाषनमिति तृतीया, तात्कालादि-
 ग्यर्थः । तात्कालिकिति । तृतीयावत्त्वात्तात्कालिकत्वार्थः । अतिदेष्टव्य इति । तृतीयावत्त्वात् दोषोद्भाषनेऽपि
 सप्रतिपक्षता नै निवर्तते, तात्कालिकत्वात् दोषानुद्भाषनसम्भावनाघटितस्य लक्षणस्य सत्त्वावतिदिति
 भावः । योऽवसर इति । तृतीयावत्त्वार्थः । तात्कालिकत्वार्थेति । दोषानुद्भाषनसम्भावनाघटितस्येव-

कारखदुस्त्वुसाय स्त्रीकर्तुं न दायायेति ।

यदि च सःप्रतिपक्षो घादिना समानचलप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्न्यहेतावाभासत्वं संशयान्, तदा कश्चिदपि नास्ति सःप्रतिपक्षता, स्वहेतुपक्षपातेन परहेतात्वे दोष कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यते इति ताभ्यां मन्यमानत्वात्, यदाह "निश्चितो हि वाद कुरुत" इति । अथौचित्यादावर्जितसूत्रेण सःप्रतिपक्षता, स्यात्, तदा सर्वत्रैव वादे

त्वमिति निष्कर्षानुसारिण । न दोषायेति । निग्रहो हि न्यग्भावे, विजयफलक च परमतानुज्ञान प्रकृत इति न तस्य निग्राहकत्वमिति भावः । यदि तु सःप्रतिपक्षतापरिहारोपायतया परमतस्वीकृणु वृथिक भियापलापमानस्याशक्तिमुखे सन्निपतनमेव सःप्रतिपक्षताकाण हि परमतसिद्धिविघटनाय, स्थापना यादिना प्रतिहतोरेव निर्दोषवस्वाकारे तु मा नाम तिष्ठतु सःप्रतिपक्षता, तथा साधनीय तु सिद्धमेव, अत एव विमत पाक पाकपूर्वकालीन पाकत्वादीतपाकवदित्यत्र चैरमपाके व्यभिचारज्ञानस्य साध्य सिद्धदुपजावकतयाऽप्योपलब्धमाहु, किञ्च प्रतिहेतानिर्दोषवस्वीकारेतेनाधिकवलेन बाध पूर्वक-प स्थापना नुमानस्येति सःप्रतिपक्षतारक्षणं तत्र कर्म राचेत । आस्ता वा कथमपि तुल्यायव्ययत्वमेव, सिद्धसाध नेऽपि पूर्वमस्वीकृतस्य स्वीकार न निग्रहस्थाना-तरासस्पर्शिनमाशामह इति नेद मानसमावर्धयति निरसनम्, तदापि परामर्शद्वयेऽन्यतरस्मिन् वाऽप्रामाण्यग्रहेऽपि कदाचिद्द्वयाप्यादिभन्नस्यानुज्ञापयतया सम्भावितत्वसम्भवेनातिप्रसङ्ग, व्याप्तिविशेषप्रवेशनिबन्धनोऽप्रामाण्याग्रहप्रवेशनिबन्धनश्च दूषणसमूह, स्वार्थस्थले सःप्रतिपक्षतान्तरस्य निर्वचनासम्भवेन तत्रत्यसःप्रतिपक्षसङ्ग्रहवैध्यादिकं प्रष्टव्यम् ।

फलद्वाराक लक्षणं निराकरोति यदीत्यादिना । समानवत्येति । समानवत्येनेत्यर्थः । प्रतिपक्ष = प्रतिहेतु, तत्त्वज्ञ द्वयारेय परस्परम् । स्वहेताविति स्वन्वमकिञ्चिद्विकरम्, तथा च हेतुद्वय एवम् । स्वहेतौ समीचानत्वस्य परहेतौ चासमाचीनत्वस्याभिमाने हेतुद्वये आभासत्वानाभासत्वस्य सम्भवेनाप्रिमग्रन्थसामञ्जस्यात् । अभासत्त्वस्यशुभ्यादिति । अनेकान्तिके तु साध्यसशब्द इति भावः । सःप्रतिपक्षो दूषणमित्यव्याहृत्य सम्बन्धः । विरोधिपरामर्शद्वयसम्बलनमनुमित्यनर्कमिति तदर्थः । पञ्चम्यर्थप्रयोज्यत्वस्य चानर्क-रेऽन्यथ । यद्यपि 'अनयोर्हेतौ क समीचीन' इति जिज्ञासामेवोद्वेगना चार्था सःप्रतिपक्षपञ्चतयोपवर्णितवन्, तथापि सा समीहितोपायतामतिजन्वा, समीहितत्व प्रकृत दुःखाभाव, दुःखजनकश्च हेतौ समीचीनत्वात्समाचीनत्वसंज्ञय इति स एव प्रथमपरिधन वातकल-वेनोक्तः, तथा च प्रकृतहेतुसमाचीनत्वासमाचीनत्वसंज्ञयजनकोपरिधिति सःप्रतिपक्ष इत्यर्थः । नास्ति = न स्थापन । पक्षपातेनेति । समाचीन-वाभिमानेनेत्यर्थः । मन्यमानत्वादिति 'सम्बन्ध' । यदाहेति । वापयंटीऽहोद्विद्विषये । वाद् = कथाम् । ननु वितित्थकनरहता दोषादर्शनवशायां स्यादव संशय, राममीरापवान्, अत एव "निधिता" नियस्य निक्षयवन्तात्रिति नार्थः, किन्तु निक्षयवत्त्वेन स्वशाय काविति अत एव श्लोकरताप्यावकाशं परपक्षमाले-यापि कथायां प्रवृत्तिरदप्यत् इत्याशयनाह अथेति । औचिरयादावर्जितेति । स्वसाममीवगतिव्यपे-त्यर्थः । वादे = कथायां । स्वार्थं विरोधि परामर्शात्मकोपरिधयनिष्पत्तिमादिदमुक्तम् । परार्थं तु यत्र सःप्रतिपक्षमकृत्वा व्यभिचारादिदोषान्तरमेव स्थापना येन निरस्यते, तत्रापि तदनन्तरं तत्र स्वमतस्थापनाऽपि कार्यवेति न विरोधुपरिधयिदुर्लभा, किन्तु वै विरुद्धायां न सम्भव इति तदनिरिक्तवासर्यपदमद्वयं समुचितं, अथ गृह्यमपि यदेतु विचार कानां विप्रतिपत्तयो दरवन्त इति, कथा अपि तदप्यत्र, न इत्यायामसाध्यदुष्टताजितिके, तथा च स्वस्वार्थात्मन्यानुमारिणोऽनुमानस्यापि विहायैस्त्वमनुभवतां यादिना प्रकृतसाधवाभाववाप्योऽभि

सर्वानुमानानां सत्यतिपक्षता दुर्निवारा, तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमत्तिः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयाच्छब्दानित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजया-
द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यहंतो दोषसंशयस्य दुर्घांस्तथादिति ।

कश्चिदत्र भवेदिति सम्भावना दुर्निवारा, अनप्य 'बुद्धिमत्ति' रिति 'प्राज्ञैरिति च विरोधयोरपि स्वरसः
साधीयनिति वितण्डायामपि विरोधुपरिस्थितिः सम्भवतीति चेत्सत्यम्, तथाप्युस्थितिरेह न सम्भाव-
नासाधारणी विवक्षणीया, अपि तु निश्चयरूपेवेति कथमेवम् । यद्यपि हेतौ समीचीनत्वासमीचीनत्व-
सन्देहः परामर्शं प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहे पर्यवसन्नः, स च विषयसन्देहे, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्य-
सन्देहानन्तरमेव विषयसन्देह इति समीचीनत्वासमीचीनत्वसन्देहजनकत्वं निश्चयारमनः परामर्श-
स्यैवेति निश्चयस्यविवक्षायामसम्भवो नोद्भावनीय इति । सदनुमानं=समीचीनं, प्रमितव्यसिपक्षधर्म-
ताकमिति यावत् । इतीति । इतिनिज्ञासाप्रयोजकस्यैवयथः । अर्हतः = औचित्यप्राप्तस्य, स्वसा-
मधीयमानिप्रसत्येति यावत् । दोषसंशयस्य = समीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयस्य । ननुकरीत्या सम्भा-
वनासाधारणोपस्थितेरविदक्षणीयत्वेन विरोधिपरामर्शयोपस्थितिपदेनोपवेद्यत्वे तद्विषयां सप्रति-
पक्षत्वमिष्टमेव, तत्र विहितप्रामाण्यप्रददशायां हि तन्नेष्टम् तदाचन हेत्वोः समीचीनत्वासमीचीनत्व-
संशयोऽपि; अर्थ—प्रथमोपरिस्थितेवाद्यथा जिज्ञासामपात्य संशयस्य फलत्रमुक्तम्, यथा विक्रम इवाप्या-
दिविद्वान्द्वारा विरोधिपरामर्शस्य दूयकंतां नानुमान्यन्ते, अनुमितिमतिरोधस्य प्रथममावश्यकतया
साक्षादेव विरोधिपरामर्शस्य दूयकत्वोविधात, अन्यथा व्यासिपक्षधर्मनाविरद्वानात्पूर्वमनुमित्युत्पत्त्या-
पत्तेः, तत्रोक्तसंशयस्यापि फलत्वं बोधितम्, अपि खनुमितिमतिरोधस्यैव प्राथमिकस्य, न च संशया-
त्मानुमितिरूपयते न वेति दुर्निश्चयमेवेति निवेदितं हेत्वाभासप्राप्त्युपपादनेऽवस्तादिति 'प्रा-
नु-
मितिमतिरोधस्यादिबर्कं दक्ष्या फलत्वेति चाप्यम्; अनुमितिसामान्यमतिरोधस्य ह्येवं फलता मा भूत्,
निर्णयामकानुमितिमतिरोधस्य तु सा स्यादेवेति चेदस्येवम्, तथापि तत्प्रतिरोधप्रयोजकोपरिस्थिति-
र्भे कश्चिदर्थः । यथादिप्रहस्याप्यनुमितिमतिवन्धकत्वेनातिपत्तेः, उक्तसंशयजिज्ञासयोस्तु सत्यतिपक्षे
धानुमतिक्रमता सत्ययोजकत्वघटितलक्षणे न किञ्चिद्दूषणमुक्तमेतान्वेति चेन्न; प्रतियन्धकविरोधसम्भवेन
तादृशसंशयजिज्ञासयोरुपपत्तयस्य शब्दस्य सत्यतिपक्षेऽनियतत्वेन तद्वदितलक्षणवशात्सत्यत्वेन स्वरूप
योग्यताया विवक्षणीयत्वे एकतरपरामर्शदशायापि सत्यतिपक्षितत्वापत्तेः, तथापि तादृशसंशयजिज्ञा-
सयोः स्वरूपयोग्यत्वात् । नच—यादृशपरामर्शसदकारेण यादृशपरामर्शस्य तादृशसंशयं तादृशजिज्ञासां
ननुमितिः प्रयोजकत्वं तादृशपरामर्शादिति तादृशपरामर्शां विवक्षणीयं हेतौ भोक्तृत्वेन; न च परामर्शा-
स्य इवाप्यादिना घटितत्वेन तस्य चाननुमानत्वेनैकोपादानेऽप्यामरुप्रद इति चाप्यम्, परामर्शस्यस्य
रथावेऽनुमितिचरमकारणोपरय वक्तृपरार्थेति—चाप्यम्, साहित्यं तादृशेक्षणवच्छेदेऽनेकारमुत्तरं वक्त-
व्यम्, नपथास्यु कंकाभुपाराद्य दिनान्तरादिबर्निविरोधिपरामर्शस्यापि सत्यतिपक्षताप्रयोजकत्वापातात्,
भेदस्य च न साहित्यं चाप्यम्, परामर्शयोर्वैयर्थ्यस्य कमिकल्पितमनोवैकल्यात्प्रातिपक्ष्यासम्भवेन
सामुदायिकप्रमाणकत्वेन हेतुद्वयविक्रमपरामर्शस्य प्रतिरोधादिप्रयोजकताया वक्तृत्वत्वात्, प्रयोजक-
रत्वा प्रयोजकत्वस्योपपादकत्वात् विपक्षितप्रमाणवशात्तद्वैकल्येन तादृशप्रयोजकतावति शीर्षं
स्वसाहित्यमादायामिष्टतः । किञ्च साक्षात्कारित्वात्तद्वैकल्ये निवेदिनदिनाऽनुगतधर्ममात्रस्य दुर्घवन्नेनानु-
मितिसंशय प्रतिपक्षिदिभाक्तस्यैव प्रसक्तत्वेनैकानुमितिस्यकृत्यादनेऽवस्थापि चरमकारणानुपपत्तेः,
व्यासिपक्षकारकाशचर्मतानिश्चयप्रव्यावृत्तित्वेऽपि तस्यैकव्याप्युपादानेऽवस्तादृशस्य, साहायिभेदे-

इति सप्तप्रतिपक्षखण्डनम् ।

नान्यदन्वयतिरेकभेदेन च व्यासंभिरुच्यते । किञ्चानुमितिचरमकारण-धं नामानुमितिलक्षणकले सत्यनुमि-
तिजनकजनकान्यप्यम्; तत्र सामान्यभावस्यावस्थाशिक्षास्वप्नेनानुमितिजनकरूपामर्शनकथासिद्ध्या-
दिसाधारणमेवोभयाभावादिप्रमादायेति परामर्शत्वेनैव निवेशो विधेय इति नानुगम्यतात्पर्येति कृतमति-
पक्षवितेन ।

एवं विभाजनमपि लक्षणं निराकार्यम्, तथाहि—साध्याभावात्साध्यत्वान् पक्षः, साध्यवदन्य-
त्वस्याप्यत्र पक्षः, पक्षनिष्ठ साध्याभावस्याप्यः, पक्षनिष्ठ साध्यवदन्यत्वस्याप्य इत्येवमादीनां
साम्प्रतिपक्षत्वेन तेषामनुगम्यत्वेन प्रयत्यते परैः प्रकृतपक्षतावच्छेदकवच्छिन्नविशेषवृत्तानिरूपितप्रकृत-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकवर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिवन्त्यापकप्रतिपक्ष-
तानिरूपितप्रतिपक्षव्यवस्था यद्वापवच्छिन्नविपयित्वव्यापिका तद्पक्षत्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
पक्षप्रदावाप्यापकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रदावाप्यापकप्रकृतपक्षतावच्छेदकवच्छिन्नविशेष-
तानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकवच्छिन्नप्रकारताशास्त्रानुमितित्वव्यापकप्रतिपक्षतानिरूपितप्रतिपक्षव्य-
वस्था यद्वापवच्छिन्नविपयित्वव्यापकं तद्वापवच्छिन्नविपयित्ववच्छिन्नानुमितित्वव्यापकप्रतिपक्षतानिरूपितजनकता-
नतिरिक्तवृत्तिविपयितानिरूपकतावच्छेदकरूपवर्धं सत्यतिपक्षत्वम्, अत्र सत्यन्तदलघटिका प्रतिपक्षक-
तावच्छेदकविपयिता सत्यतिपक्षीया, विशेष्यवलघटकाणुमिनीनीविपयिता तु बाधीया, साध्याभावस्या-
प्यत्र पक्ष इत्यादिसप्तप्रतिपक्षप्रदायानां साध्याभाववत् पक्ष इत्यादिवापयित्वकानुमितिजनकत्वात् ।
साध्याभावस्याप्यव्याप्यत्वव्यवस्थादेश्युदासाय सत्यन्तम् । पक्षे पक्षतावच्छेदकभावस्याध्यवसिद्धेः साध्ये
साध्यतावच्छेदकभावस्यावस्थाप्रसिद्धेश्च विपयिताया अपि पक्षे साध्यत्वानुमितिप्रतिपक्षकतावच्छे-
दकत्वा तयोश्चाप्येकैःसिद्ध्यातिवारणाय प्रहत्याभ्यापकान्तद्वयं प्रतिपक्ष्यताविशेषमिति । अत्र हृदय-
हृदो धादिमानित्यादावादात्तत्वेनाप्रतिपक्ष्येव सत्यनिपक्षरूपस्याप्येवार्णाय तु यद्वापवच्छिन्नविपयकनि-
श्चयाप्यवदितोत्तानुमिनिसामान्ये विशेष्यविपयिताप्युक्तः पक्षे साध्यवैशिश्यावगाहित्वाभावस्तद्-
पक्षत्वे सति तादृशहृदवच्छिन्नविपयकानुमितित्वावच्छिन्नमध्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नवृत्तिविपयिता-
निरूपकतावच्छेदकरूपताय वक्तव्यम्, सत्यन्तस्य वापसाधारण्याद्विदोष्यद्वयम्, पक्षे पक्षतावच्छेदक-
विशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तद्पक्षत्वे साध्ये साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावावृत्तित्वञ्च विशेष्यविप-
यिताप्युक्तये निवेश्यम्, तेनाध्यासिद्ध्याद्युदायके जातिव्याप्तिरिति, अत्र यादृशस्थले दोषनिश्चयाय
वहितोत्तराक्षणेऽनुमित्यप्रतिपक्षित्याप्याप्ति, अनुमितिरूपत्वेऽनाशयं दोषविदोषानन्यत्रानोक्तव्ये तथैव,
मर्थेय दापनिश्चयार्थवद्विदोत्तराक्षणे तादृशज्ञानमुपगतं एवेत्यस्यासंशयं वक्तव्यमात्रवत्, निद्रामूर्च्छ-
दिप्रतिपक्षकानां सुप्रसिद्धात् । न च कन्यापि पुंसो यादृशस्थलीयदोषनिश्चयायवहितोत्तराक्षणे
वक्तव्यताप्रतिपक्षित्यावच्छेदकस्य भवतापि विनिश्चय निरूपणासम्भय एवेति वाच्यम्, एवं द्यव्यक्ति-
विधये मा भूत्तत्वंशपद्य केन वापते, न च स्रग्भावमानदोषमपि लक्षणं परीक्ष्यैतद्विधये । प्रतिपक्ष-
प्रतिपक्षकभावमात्रस्य इत्येव ध्यविचारितवाऽस्तमवयवः, प्रायेकमित्यतिविक्रानुपपत्तिः, विशिष्टता-
वच्छेदकतादेतिहाय निवेशनायात्वेन सञ्चिन्धनदोषा, सामान्याभावस्य सञ्चितत्वेन पक्षानी पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टमवगाहित्वाभावे पक्षमात्रेऽपि विशेष्यविपयिताप्युक्तये उभयाभावादिप्रमादाय तादृशी-
निष्ठतावगाहित्वाभाववृत्तित्वाभावात्पक्षप्रदायतावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नविशिष्टव्यवस्था
विशेष्यविपयिताप्युक्तये । इति खण्डनखण्डावधे सप्तप्रतिपक्षखण्डनम् ।

बाधखण्डनम् ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक्, तद्यथा बाधितविषयः काला-
 त्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम्, तथाहि—बाधितविषयत्वं किं विवक्षितम् ? न ताद्यद्वलपता
 घोषितो विषयविपर्ययो यस्य तस्यम्, यथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात् । तत्र
 प्रत्यनुमानस्य प्रथेमानुमानविपर्ययवोपक्रमस्य पक्षधमतादिवलसम्भवात् । अथ बलघ-
 तेत्यधिकत्रलेनेति विवक्षितम्, तदापि ये बलव्यतिरेक्योऽन्वयव्यतिरेक्योऽस्य प्रतिपक्षे
 गतत्वाद्दिश्यापत्त्वम्, तत्रान्वयव्यतिरेक्यः प्रतिहेतोः सपक्षस्यह लक्षणलाघिय-
 सम्भवात् । किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासत्राघो न स्यात्, प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निरूपो-
 त्पन्नान्तर्ज्ञानकरणत्वमात्रं बलम्, अन्तर्ज्ञानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बलमिति ।
 अथ मन्यसे—अनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितेदमुच्यते, तेनानन्यथासिद्धेन घोषितो
 यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति, मैवम्, तथापि धरतुतोऽनन्यथा-

सिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् । किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते, अत्रन्यथेतिव्यान्येन प्रकारेण, यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते, तथा च यत्कथं किं तदन्यताप्रतियोगी । प्रामाण्यं तदितिचेदहो दुर्वैदग्धी भवतः, प्रामाण्येनेतिवक्तव्ये प्रामाण्याद्योऽन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः = उत्पन्नः प्रतीतो वा तेनेति द्रुमाणस्य ।

तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विपर्ययो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति; न, हृदं रजतमिति शुक्तिं विपर्ययोकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदं गच्छदतिव्यापकत्वमापद्यते । एवं बाध्यविपर्ययस्यामिच्छा-
याप्रति गच्छेत् । प्रमाणेन बोधितो यदीयविपर्ययस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययाप-
दिष्ट इति चेन्न, यदि मुख्यार्थो हेतुराहः, तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः, अयामुक्त्यर्थः,
तदा कोऽस्यार्थो यत्रैव व्यग्रस्थाप्यते इति सोऽभिधातव्यः । प्रमाणेन बोधितो यदीय-
विपर्ययस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, यद्यत्र हेत्वाभासात्वा-
निश्चयस्तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्, अथ कालात्ययापदिष्टत्वेऽनिरूपिते एव

नन्वन्यथासिद्धे निश्चितप्रामाण्यकथं विशेषणीयम्, सत्प्रतिपक्षतादशायाञ्च वस्तुनोऽनन्वथासिद्धोऽपि न निश्चितप्रामाण्यकः प्रतिहेतुरिति नातिव्याप्तिरित्युच्येराह किञ्चेति । इति प्रमाणस्य भवतो दुर्वैदग्धी-
स्वन्वयः । दुर्वैदग्धी कुञ्जैराहम् । उत्पन्न इति । अत्र पक्षे तृतीया वैशिष्ट्ये, तथा च प्रामाण्यविशिष्ट
उत्पन्नः, वस्तुतः प्रमाणमिति यावत् । एवं विवक्षार्थं निश्चितप्रामाण्यकत्वस्यापि पृथङ्निवेदनीयत्वेन
गौरवमित्यतो लघुवादाह प्रतीत इति । प्रमित इत्यर्थः । प्रमितप्रामाण्यकत्वञ्च प्रमाण एवेति नित्यदोष-
स्वरक्षायै प्रमाणेनेति पृथङ् न वक्तव्यमिति भावः । द्रुमाणस्येति । नहि कश्चिद्वान्दो घट इति वक्त-
व्येऽनघट इति मृते इति भावः ।

नन्वन्यथासिद्धत्वादेन नञः समासो नन्वन्यथासिद्धेनेति नाकीर्तलम्, पूर्वमप्यनुचितं
शेदुगौरवमुद्दिपरति, तर्हि तस्याने शब्दान्तरमेव प्रयोक्ष्यते कोऽत्र निर्धन्यं ह्याशायेवाशङ्कते तथापीनि ।
प्रमाणेन = प्रमितप्रामाण्यकेन । वस्तुतस्तु बोधितत्वं योग्यतासाधारणं न विवक्षणीयमिति सत्प्रतिपक्षे
नातिव्याप्तिशङ्कापि, तत्र साध्याभावनिर्णयानुत्पत्ते सर्वसत्प्रतिपक्षतात्, एवञ्च सत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्ति-
धारणाय न तृतीयान्तमिदानीं वक्तव्यम्, अपि तु सत्यपि साध्याभावपदे तत्र प्रमाश्वस्यानिश्चयेऽनु-
मितिर्न प्रतिबध्यत इति मते निश्चितप्रमात्वाभयग्रहविषयीभूतप्रकृतधर्मिद्वयभावप्रतियोगिसाध्य-
कारं बाधितार्थं वक्तव्यम्, अगृहीताप्रामाण्यत्वमेवैव साध्याभावनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेते
त्वगृहीताप्रामाण्यकप्रमितिविपर्ययीभूतेत्यादिकम् । हेत्वाभासेति दुष्टपरम्, उक्तप्रत्यक्षाभासो हि स्वविज्ञ-
कानुमितिरूपेण बाधितहेत्वाभासतया व्यवह्रियते नन्वनन्वेति भावः । गच्छदिति । तिद्धिविपर्ययैर्लक्ष-
साध्यत्वमक्षतं रजतेऽपि व्यापकरूपं तु निवेशनार्हम्, इतो धूमवान् वक्षेरियादावपि बाधादिति ।
बाध्यविपर्ययम् = द्रुमाणस्य रजतादिविपर्ययकारो अमन्वयायाम् । इच्छापदं कृत्यादेरप्युपलक्षकम् ।
अन्यथाभावः = अभासः । तथाच निरुक्ताभावप्रतियोगिसाध्यकहेतुत्वं लक्षणम् । सुलभार्थः = वासि-
विशिष्टपक्षधर्मैर्वाप्यः । व्याघात इति । बाधेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतान्वतरमङ्गलियमस्य वदधमाणात्वा-
दिति भावः । एव हेतुराहः । व्यग्रस्थाप्यते = अनुत्पत्तया विवक्ष्यते । हेत्वाभास एव तस्यामुक्त्योऽर्थ-
स्याह प्रमाणेनेति । अमे = उक्तबाधितव्यतात्पर्यम् । निरर्थ इति । स्वभिधारादिप्रदादिनादि ।

हेत्वामासत्वस्य निर्णयस्तदा तत एव दुष्टप्रसिद्धेः कृतं पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्यापन्यासेनेति । तद्विदं स्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत्, सामुद्रिकप्रमाणेन पुनर्महदेतदलक्षणं कालात्ययापदेशस्य, येनास्य नाम हेत्वाभासभेदपदभ्रंशः पासाधि । अथ ग्रये हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसङ्गशतया प्रतीयमानत्वं न तु हेतुदोषत्वमिति, मैवम्, हेतुना तुल्यता ह्यहेतुत्वाद्यगमं चिन्ता न शक्यप्रतिपत्तिः, सादृश्यस्य भेदाविद्यानस्य तथैव प्रतीतेः, अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात्, ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यं प्रत्येतज्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्ति । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीपपक्षम्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, आश्रयासिद्ध्यापनात् । आश्रयासिद्ध्यतिरेक इति विशेषणीयमिति चेन्न, विशेषणायसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेर्न सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टो-

ततः = स्वमिथारदियहाव । दुष्टप्रसिद्धेरिति । अनुमित्यनुत्यादरूपकसिद्धेरिति नोक्तम्, उक्तलक्षणज्ञानस्य तादृशकलकृतानन्वयपगमात्, माप्याभाववत्पक्षविज्ञानस्यैव तादृशकठमवात् । तथाऽन्वयपगमात् प्रति तुल्यकलसिद्धेरित्यपि वक्तुं शक्यते । उपन्यासेनेति । दोषतया पृथग्गणनेत्यर्थः । एवञ्च स्वार्थसाधारण्यनिर्वाहः, उद्भावमस्य परार्थे एव प्रसक्तत्वादिति । येन = उक्तपक्षगेन । अस्य = कालात्ययापदेशस्य । हेत्वाभासभेदो हेत्वाभासस्य भेदको धर्मो हेत्वाभासत्वं तद्वै पदं तस्मादभ्रंशः । यथा मरणपरपर्यायजीवनकालात्ययप्रतिपत्तिहेतोरेखाविशेषमालक्षणत्वम्, कुत्सितलक्षणत्वमिति यावत्, तथा कालात्ययापदेशस्य बाधतया प्रसिद्धस्योक्तरीत्या मरणत्वेनाप्यवसितहेत्वाभासस्यपदप्रच्युतिबोधकत्वेन प्रस्तुतलक्षणस्याप्यलक्षणत्वमेवेति भावः । न हेतुदोषप्रतीतिकमिति । तथा च बाधप्रकारपूर्वं दुष्टप्रतीतिनिवन्धनो न दोष इति भावः । भेदाविद्यानस्य = अनुयोगिप्रतियोगिभेदप्रतिपत्तिः । सार्थैव = सादृश्यभेदधीपुरस्सरमेव । अन्यथा = सादृश्यस्योक्तभेदाद्यदित्ये । हेतुरूपं पक्षसत्त्वसंपन्नत्वादि । अत्रप्रतीतिः । तत्पक्षकलसाप्यकस्थले मायं हेतुरितिप्रतीतिहेतुत्वाविरोधिस्यस्यासिद्ध्यादिप्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः । प्रागुक्तेः । स्वरूपासिद्ध्यादिनैव दुष्टत्वोपपत्तौ बाधस्य दोषतया स्वातन्त्र्येण परिगणनमनुचितमिति भावः । यदीपपक्षम्यतिरेकः = यदीपसाप्यकस्वलोच्यपक्षत्वाभावात्, तस्य बाधप्रदविषयत्वानियमेऽपि किञ्चित्प्रमाणबोधत्वमवाधमेव, आश्रयासिद्ध्यापनादित्यभिमतप्रण्यानुतोषेन बाधप्रमितेः प्रमाणपदेनाविषयगत्यात्, बाधप्रदे च सन्देहतोष्यतासिगावधिगतमकृपतानामसम्भवात्तदभावस्य प्रमाणबोधत्वं नानुपपद्यते । यद्यपि बाधप्रदेऽपि सिवाध्याप्यासम्भवेऽप्यथाऽऽहार्थज्ञानानुपपत्तेः, तथाऽप्यनुमितेरनाहार्थत्वेन तदिच्छा न बाधप्रदे सति सम्भवितो । सिवाध्याप्याविरहविशिष्टसिद्धवभावरूपपक्षत्वानिप्रत्येग तु नार्थग्रन्थः, तस्य बाधप्रदे सत्यपि सम्भवात् । प्रत्यक्षात्मासादी लक्षित्वादानायां पक्षत्वापत्तयः तदभावो न प्रमाणबोध इत्याभासः । यद्यपि तत्र पक्षत्वस्य प्रसक्तिरस्तु मा वा, तदभावोऽनपवादः, केवलमप्रसक्तस्य प्रतिषेधो न क्रियते सूचेनात्, तदपि आनियतमेव, बहुव तथा दर्शनात्, स्वार्थसाधारण्यपरं प्रति प्रमाणज्ञाप्यमानत्वस्य पक्षविरहेऽविशेषणीयत्वाच्च, कथमिह चेदं रजतमिथादिज्ञानोपधर्मिणीदशरी रजतयादिसन्देहादेः प्रसक्तिः कादाधिका दुर्लभापि, बाधकामावात्, न चानुमितिसास्येऽनुमितितेव स्यात्, परामर्शविरहे तदसम्भवात् । यस्तुतस्तु बाधप्रदे साप्यनुमितमाया इष्टसाप्यनतासोपाधीनाया असम्भवं न बौतिकं कल्पाम् तथा चानुपपत्तेर्वाह आश्रयासिद्धेति । परतोपदिमात् पूमादित्याद्यधित्वात्प्रसिद्धेऽर्थः, तत्र सिद्धिदानायां पक्षविरहस्य प्रामाणिकत्वात् । विशेषणायदीति । यद्यपि काश्चनपक्षदो षडिमात् पूमादित्याद्याप्यविशेषणसिद्धयैवाश्रयासिद्धिपुनरपि च असिद्धप्रतीतिबोधिज्ञानानन्वयपगमेन गगनारविन्दं

दाहरणमेवं न व्याप्येत् । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्य-
यापदिष्ट इति चेन्न, प्रत्यक्षाभासव्यापनात्, तथापि हि साध्यस्य द्वाप्यरूपस्य व्यतिरेको
बोधने ष्य । प्रमाणेन चोच्यमानो यदीयसाध्यस्य = व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्य-
यापदिष्ट इति चेन्न, प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृते हेतुव्यापकत्वासम्भवात् । प्रमा-
णेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न,
स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात्, तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञानस्याभावात्,
शब्दस्य परार्थत्वात् । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स
कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षार्थत्वात्-
सम्भवात्, पक्षाभासनिविष्टस्येति क्रियमाणे तु पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः
पूर्वं हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषबहोपो द्रष्टव्यः । पक्षत्वाभिमतं शभूतस्येति

सुरभीत्यादाश्रयासिद्धयनङ्गीकारात्, तत्र निश्चितानन्वयतयाऽपार्थक्येनैव निग्रहात्, तथा च विदो-
षपरमादिपदमसङ्गतम्, तथाप्यसिद्धप्रतियोगिकाभावमुपगम्यैव तत्सङ्गमनीयम् । एतेन—पक्षाभा-
भावप्रयोजकप्रमाविषयीभूताभावप्रतियोगिताध्यकत्वं विवक्षणीयमिति नेयमव्याप्तिः, नवाऽव्यभिचारा-
यासिद्धयेऽतिव्याप्तिः, प्रत्यक्षाभासादावपि न सा, तत्र बाधग्रहस्य पक्षत्वाभासाप्रयोजकत्वात्, नचैवं
पक्षत्वविहरस्यैव निर्वाहस्य दूषणत्वमस्तु क्लृप्तत्वादिति वाच्यम्, बाधग्रहस्योपपत्तिव्यवहारसाक्षादनुमिति-
प्रतिबन्धकत्वाच्च दूषणताया आवश्यकत्वादिति निरस्तम्, नेदं रजतमित्यादिग्रहस्येदमादौ रजतादिता-
दुत्तम्यादिसन्नेहादिविरहप्रयोजकत्वस्यानिवार्यत्वात् । साध्यस्येति । विषयपदस्थाने साध्यपदं प्रयुक्तं
प्रत्यक्षाभासादिविषयत्वासाध्यत्वाभिमानेन । तं निराकरोति प्रत्यक्षाभासेत्यादिना । व्यापकस्येति ।
प्रत्यक्षाभासादिविषयस्तु न तद्व्यापक इति भावः । बोध्यमानाभावस्येति पक्षुन्नीहिः । प्रकृते = बुद्धिस्ये-
वद्विरनुष्ण कृतकत्वादित्यादौ पक्षधर्मबाधितस्थले, तेन हृदो बद्धिमात् पूमादित्यादौ हेतुव्यापकत्वस्य
साध्ये सम्भवेऽपि न क्षतिः, तथाचाव्याप्तिः । अथशोध्यनाचार्यमतानुसारेण प्रकृत इति व्यापकत्वादाह-
रणाभिप्रायकमेव, सैरपक्षधर्मनास्थले बाधान्म्युपगमादिति निवेदितमधस्तात्, तथा चासम्भव एवेति ।
इदमुपलक्षणम्, प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन ज्ञानादेः प्रत्यक्षाभासादिव्यापकत्वापि तद्विषयत्वसम्भवेना-
तिव्याप्तिसम्भवात् । प्रतिज्ञातस्येति । प्रतिज्ञातत्वं न प्रत्यक्षाभासादिविषये इति नातिव्याप्ति-
रित्यभिमानः । वस्तुनस्तु प्रतिज्ञातत्वं विदोषणं चोपलक्षणं वा, भाष्ये प्रायोऽसम्भवः, साप्याभावप्रदपदत्वं
प्रतिज्ञाया अनवस्थानात् । द्वितीये कालान्तरीणप्रतिज्ञातत्वस्य प्रत्यक्षाभासादिविषयेऽपि क्वचित्सम्भवे-
नातिव्याप्तिर्दुर्भवेति । शब्दरूपस्येति । प्रकृतन्यायावयवस्य सतः प्रकृतानुमित्यन्यूनानि रितिविषय-
कत्वात्प्रकृतकत्वरूपस्येवमर्थः । परार्थत्वात् = परत्र बोधसत्कालतये उच्चारणीयत्वात् । पक्षविष्ट-
स्येति । पक्षवृत्तेरिति नायं, व्यापतात्, अपि तु पक्षवृत्तितया साध्यस्य व्यतिरेकोऽत्र विवक्षितः,
स च पक्षाधिकरणके साप्याभावे सर्ववस्यनि, पूर्वप्रापि साप्याभासाधिकरणतया प्रकृतधर्मिनिवेतनसाप्य-
वच्छेदेऽप्यापक्षताऽपि धर्मिणि विवक्षितेति विदोषः । प्रत्यक्षाभासादौ च धर्मिणि न पक्षत्वेत्यभिमानः ।
तथाभूतस्य = मगिनसाप्याभावकत्व । साध्यस्येदं हेतुरित्युपगमात्कालान्ततयेति शेषः । कियमाणे (ति ।
प्रमात्रिपर्याभूतमहूनपक्षाभासनिष्ठाप्रत्ययनियोगिताध्यकत्वं चक्षुःप्रमिति भावः । पृथमप्रिमकठोऽपि
प्रकृतपक्षाभासावयवस्य स्थाने प्रकृतपक्षाभासितेऽप्युपगमयेयः । पूर्व = उक्तत्वापितत्त्वग्रहात् पूर्वपक्षाभास-
त्वप्रतीताबाधयासिद्धये हेतुः । उक्तत्वापि तद्विरनुष्णानुमाननिर्वाहश्चेति बाधस्य पृथगुपलक्षणत्वमामानिष्ण्य,
पूर्वं उदमनीशौ तु पक्षगतस्य दुरव्यवहारविरथाभासः । मन्वृत्वापितत्वज्ञानं नानुमितप्रतिबन्धकत्वया

क्रियमाणे च प्रष्टव्यम्, किं पक्षत्वाभिमतत्वम् ? किमु पक्षतयाऽभ्युपगम्यमानत्वंम्, अथ पक्षतया प्रमितत्वम्, उत पक्षतया प्रतीतत्वम्, नाथः, दूषकं प्रति तदसम्भवात्, तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताद्गीकारात् । अनुमानयोद्यपेक्षयाऽपि नियमाभासः, सदगुमानास्पृता मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि चदति स्फुटदोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छ्रया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवान्, तत्रानुमानवादिना पक्षत्याद्गीकाराभावेन तथाभूतवाधितानुमानाध्यापकमिदं लक्षणं स्यात् । न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थं इति युक्तम्, तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाऽप्यासिः । नापि द्वितीयः, पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात् । नापि तृतीयः, तदा क्षेत्रं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविपर्यायस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति; अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः, यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीति-

भिमतम्, साध्याभाववान् पक्षइत्यादिज्ञानस्यैवागृहीताप्रामाण्यस्य तथात्वस्वीकारात्, वस्तुगत्या च बाधप्रदस्यले पक्षाभासत्वस्य पक्षताविरहपर्यवसन्नस्य सत्त्वेऽपि तदुपजीव्यतया बाधस्य दोषवन्मिलुक्तमेव, कारणविरह एव च कार्यानुपादनिर्वाहको न तु तत्रप्रतीतिरपि, साध्यवत्त्ववदितञ्च न पक्षत्वम्, येन पक्षताविरहेणैवान्यथासिद्धया बाधस्य गृह्यदूषणत्वासम्भवः शङ्कितुमपि शक्येतेत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति, एवञ्च पक्षाभासत्वप्रतीतापुत्राधितत्त्वस्यचहारे न काश्चित्प्रतीतिरिति चेदस्त्वेवम्, तथापि पक्षत्वस्य पक्षाभासत्वस्य बोकावपि प्रत्यक्षाभासादावतिव्यासिर्दुर्वादेन, धर्मिणि सन्देहादेः कदाचिसम्भवात्, साध्याभासप्रदकाले च तदभावेन पक्षाभासत्वस्यापि सम्भवात् । पक्षवृत्तित्वप्रतियोगिकानावकत्वासाध्यकावादिज्ञानादपि बाधितत्वव्यवहारेण सदीपयिकत्वस्य निरूप्यमानबाधितत्वे एव वक्तुमशक्यत्वाद्येति । दूषकं = बाधोन्नायवितारम् । तदसम्भवात् = पक्षतयाऽभ्युपगमासम्भवात् । बाध्यसाध्यस्येतिवद्गुनीहिगा प्रमितसाध्याभावकस्यैव्यर्थकम्, बाधप्रददशायां संतयादेरेव विरहे तद्वस्तुऽभ्युपगमस्य दूरोत्सारितत्वात् । साध्यपक्षनियतपक्षतां स्वीकृत्य तु नायं ग्रन्थो योजनार्हः, तथासति वस्तुतः साध्याभाववति तदप्रददशायामनुमितिर्न स्यात्, पक्षताविरहात्, यद्यपि साध्यसंज्ञादिकं किनाप्यनुमितेर्दंशेन तदस्यापि न पक्षताव्यमिते तास्वीकारेणापि सन्दर्भस्यास्य प्रवृत्तितानुचितैव, क्वचित्तस्य पक्षतावोपगमस्तु प्रकृतेऽपि समः । तथापि साध्यवत्त्वनियतस्य पक्षत्वस्योपगमे तदभावेनैवान्मिषत्रत्यादनिर्वाहेण बाधप्रमाया हेतुदोषत्वमेव न स्यात्, साध्याभाववद्दुर्वादेर्दोषत्वैऽपि तस्यासिद्धयन्तर्जनं पूर्वोचितः स्यादिति तात्पर्यपक्षत्वोपगमोऽतिनिश्चिद्यते । अनुमानवाद्यपेक्षयति । स्थापनावादिना पक्षतयाऽभ्युपगम्यमानत्वविवक्षायामित्यर्थः । नियमेति । स्थापनावादिपि पक्षताप्रकारकाभ्युपगमयेत्वादिः । नियमानावमुपपादयति सद्नुमानेति । मन्दप्रज्ञेनेति । यदृच्छ्रयेत्वादिना सममन्वयः । प्रयोगे दोषज्ञानस्थानपेक्षासूत्रनाय स्वसामग्रीवनादित्यर्थकं यदृच्छ्रयेत्युक्तम् । ज्ञानदोषस्य = साध्याभाववत्तरदाकृतेन गृहीतहेतोः । पक्षतयोपन्यस्यमानत्वं प्रतिज्ञादस्यत्वम्, तच्च स्थापनावादिना प्रतिज्ञानादक्षतमेव । कालात्ययापदेशेति । पक्षे साध्याभावप्रदेश्यर्थः । तत्सत्ये तदप्रतिश्रयतया बाधसंसंज्ञादिकं न स्यात्, तदभावे च पक्षत्वेन प्रमितिरपि कथं भवेत् । न च साध्यसंज्ञायाद्यनन्तरं पक्षे साध्याभावप्रदसम्भवेन ग्रन्थासङ्गतिरिति चाप्यम्, पूर्वोक्ते ज्ञातदोषज्ञानप्रयोगस्यले साध्यसंज्ञावाद्यभावेन तथाप्यन्यासे, न च पक्षत्वेन प्रमितस्यावगुनावेन बाधितत्वव्यवहार इति निय-

नास्ति विशेषदर्शने श्मस्यानवकाशात्, ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वामात्रात्
 तद्विषयानुशस्येति विशेषणमात्राधीनो विशिष्टस्य लक्षणान्तमोऽभावः । यदा च प्रमाणेन
 साध्यव्यतिरेकरोधनं नास्ति तदा तस्यैव लक्षणभागस्याभावाल्लक्षणमात्र इति नित्य
 मस्तस्यैव स्थितेन लक्षणेन लक्षणं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रसो भवान् । न च विशेषिक
 प्रकृत्यामाधित्य त्रिंशत्पदस्यापि पक्षप्रतीतिस्तरकाले सम्भावनीया; तदीयसाध्यव्य-
 त्तिरेकावगमनिवर्तनीया हि सा, तत्साध्यव्यतिरेकावगमश्च पूर्वमेव भूत इत्यवस्थाभ्युप-
 गमनम्, अन्यथा प्रमाणेन साध्यमानस्य कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदावगम्येत । न च

मांसि, एवञ्चोक्तस्येति सिद्धाधिकारिणाश्चिन्तिष्टसिद्धभावस्वरूपपक्षवासात्समादनकालेऽप्यनादानीय ।
 एतच्च पक्षत्वाभ्युपगमपटितकल्पेऽपि समानमेव, तादृशसिद्धभावस्वरूपभवेऽपि सर्वत्र
 बाधितत्वभवेद्द्वारस्य तद्भागामूलकत्वान् । एवमुत्तरमापि । पक्षप्रतीतिविषयानुशस्येति पूर्वकल्पप्रतीति-
 विषये इत्यर्थे पर्यवसातन्वयम् । पक्षप्रतीतिस्तु पक्षप्रकारकप्रतीति । एवमत्रेऽपि । भाषितरूपा च सा
 पक्षत्वाभावेऽपि सम्भवतात्पर्यमिनाम् । तद्वेति । सन्देहाद्यभावेनेति शेषः । विशेषदर्शने इति ।
 विरोधित्वेति । तथा विशेषदर्शने वाऽन्यद्वैत्यस्यत् । प्रकृते इत्यनेन, सन्देहाद्यभावरूप स्वरूपसत एव
 स्वाधिकरणे स्वप्रतिबिम्बितत्वात्तद्विषयत्वकलाया अनुभवत्वात् सर्वसम्भवात्, तच्च प्रामाण्यवो-
 दमानी—“दृष्टवान्त् ज्ञानमीति प्रत्येति”ति । यथाश्रुतं तु तदैव सङ्गच्छेत, यदि सन्दिग्धसाध्यव्य-
 सिद्धाधिकारिणासाध्यव्य वा पक्षत्वं भवेत्, तथा सति साध्याभावबोधस्य तदभावानुवादितया विशेष
 दर्शनत्वसम्भवात्, परन्तु तादृशपक्षत्वाभ्युपगमो वाचस्य पृथग्वैत्यामात्स्यवाभ्युपगन्तु न सम्भवतीत्य-
 वेदितमनुपदम् । न च साध्यसन्देहादि पक्षत्वेऽपि तद्विषयमात्रेण साध्याभावबोधस्य पक्षताप्रमवितो-
 धित्वं बन् शक्यम्, साध्यसन्देहाभावकाले एव साध्यसन्देहबोधस्य प्रमताया सम्भाव्यत्वात् ।
 विशिष्टसिद्धभावस्य पक्षतावे तु कमुत्तरम् । नित्यमसत्त्वस्य स्थितेनेति । असत्त्वं स्वाभाव, तेन
 व्यवस्थिति स्वाभावव्यतिरेकान्धेन धृतिता, तथा च सर्वदैव लक्षणवृत्तित्यर्थः । लक्षणेन = लक्षणवा
 मिमतेन । व्यवस्थापयन् = इतरस्यावृत्ततया ममापयितुं प्रकृत । यथोपिकप्रक्रियामिति । विमुक्ति
 विशेषगुणान् स्वसमाधिकरणोत्तरवर्तिविशेषगुणान्तरवृत्तित्यमिमांशः । विनयव्यवस्था = द्वितीय
 क्षणानुश्रवणी । तरकाले = वाच्यप्रकारकाले । तदीयगुणस्य पूर्वगुणानुश्रवमुत्तरस्यैव सम्भवतीति तदु-
 पलक्षिते पूर्वगुणव्यवस्थानुश्रवणेन वाच्यप्रकारक्षणे पूर्वमुत्तराया पक्षप्रतीति प्रमितिरूपाया एव
 साव्यसम्भव, वाच्यप्रकारेण सत्तापुलकसम्भवादिति भावः । नचोपलक्षिते हेतुमात्रे तदीयेत्यादि ।
 प्रकृतपक्षसाध्याभाववैशिष्ट्यावगमप्रयुक्तसाध्यसन्देहाद्यनुवाद्भवतुत्पत्तिविशेषः । सा = पक्षत्वम्
 सीति । तद्विषयादि मोक्षवैशिष्ट्यावगमपरम् । पूर्व = साध्याभावे प्रमितित्वावगमत्पूर्वम् । तदा = ताद-
 र्थाविवक्षितव्यवस्थावकाले व्यवहारकाले वा । अयमभाव — पक्षत्वप्रकारकप्रतीतिविषयो बहिरनुपलक्षा
 भावप्रकारकप्रामितिनिषेध इति स्वस्वरूपानुसारेणोद्भावनाकार स्यात्, साध्याभावप्रमिते पूर्वमुत्तर
 साधेऽथ तद्विषयावगमगणोद्भावने स्यात्, तदुत्पत्ते पूर्वमुत्तरा च पक्षत्वप्रकारकप्रतीति न
 प्रमितिविषयत्वावगमकालेऽवगतान् सम्भवतीति न विशेषम् स्यात्, तस्मात्साध्याभावप्रमितितुत्पत्तिसम्भवे
 तदुत्पत्तिर्वाच्यता, तदा च सन्देहाद्यभावेन सा न सम्भवतीति कथं लक्षणसम्भवः । अस्तस्यसाध्य
 कलासाधनेऽनुमितिसम्भारनरामार्थान्तरप्रतिबन्धे बोधयुक्त रूपानुवाद्यव्ये, नचैवं पक्षत्वप्रकारक
 प्रतीतिविषयव्यतिरेकं तद्विषयवृत्तित्वावगमम्, अथ एव तद्विषयवृत्तित्वावगमस्यनुचितमेव, यदि प्रत्य-

वाच्यम्—प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति किन्तुपलक्षणम्, उपलक्षणेन चास-
तापि व्यञ्जिद्यधप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया
काकवन्त्यां देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाले इति, यतस्तत्रोपलक्ष्यदेवदत्तगृहस्य स्वाभा-
चिको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले, तेन काकवन्ताऽभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियम-
प्रवृत्तिः, न तु तत्राप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम्, अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षण-
स्थानतुगतत्वं, अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे । अत उक्तमेव वाच्यार्थमादाय
प्रवर्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणसिद्धिर्दुर्निवारः । एतेन पूर्वं शङ्कितस्य हेतुगि-
त्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं
दूषितप्रायम् ।

भासाविषयावृत्तिरप्येतावता सम्भवतीत्युक्तम् येन तद्व्यावृत्तविभाजनकमपीदं स्वरं भवेदिति । एतेन पक्षत्व-
प्रकारकस्मृतिविषयत्वनिवेदोऽपि निरस्तः । असतापीति । असत्त्वेत्यर्थः । अविद्यमानत्वावर्तकस्यैवो-
पलक्षणत्वात्, असत्त्वं च व्यावृत्तिर्धकाले व्यावृत्तधिवरणासम्भवेत्, तेनोपलक्ष्योपरि अत्रत्यतोऽपि
काकादेहपलक्षणत्वोपगमेन नासङ्गतिः । व्यवच्छिन्नेति भावप्रधानम्, व्यावृत्तिरित्यर्थः । गृहा इतीति ।
व्यवहारकाले इत्यन्वयः । देवदत्तगृहस्य व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यत इति सम्प्रत्ययः । प्रकृते च
साध्यभावप्रमितेः प्रागुक्त्या प्रमितिविषयत्वाद्यवगमकालेऽविवक्षितानापि पक्षताप्रतीतिरुपलक्षणं भविष्य-
तीति भावः । वस्तुतस्त्वेवमपि दुर्बारेवाद्यासिः, पूर्वमपि सन्देहादेवानियतत्वेन तत्प्रतीतिनियमस्य
दूरोत्सारितत्वात् । विशिष्टसिद्धभावस्य कथञ्चित्तैयस्येऽपि तत्प्रतीतिरनियतैव, अकारणत्वात्, अन्यथा
प्रत्यक्षाभासादावपि तथा शक्यकथनत्वोपाध्यायवर्तकतापत्तेरिति । परिहरति यत इत्यादिना ।
स्वाभाचिकः = काकवन्तानियतः । स चोत्पत्त्यादिः । काकवन्ता हि काकानां प्रायिकः सम्प्रत्ययः
काचित्कस्तुष्टृणावादिष्वभिचारी । अभावे इतिच्छेदः । तमादाय = उत्पत्त्याद्यधीना । व्यवहारनियम-
प्रवृत्तिः = व्यावृत्तव्यवहारनियमितिकाया व्यावृत्तेः प्रमितिः । व्यक्तीनां = तत्तपक्षव्यक्तीनाम् ।
उपलक्षणस्यासत्त्वेन प्रत्यारम्भस्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वात्सम्भवेन तज्ज्ञाप्यस्य संस्यःनविशेषादेस्तादृ-
शाधिकरणतावच्छेदकत्वम्, तद्द्वारा च व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वम्, ज्ञाप्यधर्मान्तरानुपरिधितस्थले तु व्यक्तित्व-
रूपाणामेव साक्षादुपलक्ष्यत्वमिति भावः । लक्षणस्येति । वदित्तुण्य इत्याद्येकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्य-
कथलीयस्याशीति शेषः । उपलक्ष्यं = उत्पत्त्यादिस्थानीयं प्रत्यारम्भवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकम् ।
पक्षतत्त्वमुपपत्तौमेव दूषणं सारम् । एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिभेदेन साधादिभेदस्य कथञ्चिदेष्य-
त्वोऽपि न इति, पक्षताया अपि तद्भेदेन भिन्नत्वेन तत्प्रकारकप्रतीतिविषयतोऽपलक्ष्यतावच्छेदकताया
वदित्वादावेव सुवचत्वादिति ध्येयम् । अतः = उपलक्षणत्वपक्षेऽपि दोषस्य जागरूकत्वे ।
वाच्यार्थमादाय लक्षणे साधने प्रवर्तमाने इत्यन्वयः । उक्तवाक्यार्थमिदमे लक्षणे इतरमे-
दानुमीपयिकनयेहे इत्यर्थः । विशेषणसिद्धिरिति । पक्षताप्रतीतिविषयत्वस्य घटकत्वा-
सम्भयो वैयर्थ्येति भावः । दूषितप्रायमिति । अभिमानोऽभ्युपगमो वा प्रमा वा आन्तिर्वा,
आतोऽभ्युपगमो न दूषकस्य, तेनासन्देहेतुत्वाभ्युपगमात्, नापि स्यादनावादिनः, तेनापि कदाचिन्परीय-
हेनोत्साभासतां प्रतीत्य स्थापनाप्रयोगात् । उपन्यासस्याभ्युपगमपञ्चार्थेषु स्वार्थानुमानबाधासङ्गतः । न
द्वितीयाः, बाधिते स्यात्पक्षधर्मतान्यतरभङ्गप्रसङ्गे हेतुत्वप्रतीतिरप्रमात्वात् । न तृतीयाः, बाधप्रदे-
हेतुत्वधर्माद्यानुपपत्तेः, बादाधिक्यस्य तस्यापेक्षणीयत्वे त्वयावर्तकत्वमतिव्याप्तिर्वा, प्रत्यक्षाभासादावपि
कदाचिदेतुत्वधर्मसम्भवादिति गारः ।

अथ प्रश्ने—प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्त कालात्ययापदिष्ट इति, नेतदपि सुस्थम्, शब्दोपमानाभाससाधारण्यात् । तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेदेतदपि विचार्यताम्, किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वेधस्य किञ्चित्, उत स्वरूपभेदः, अथवाऽन्योऽन्याभावः, न तत्र दाद्यः, तदुभेदकस्य धर्मस्य निर्विकुमशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः, स्वरूपस्य परस्परत्वाद्युत्तनया लक्षणानौपयिकत्वात् । नापि तृतीयः, व्यतिरिक्तत्वस्यान्यो-याभावात्मन प्रत्यक्षाभासादावपि भागेन तद्व्यपत्त्रेदकत्वानुपपत्तेः । ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्यो न्याभावस्वरूपविशेषणमस्माभिर्निरूपितम्, किन्नाम, प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वम्, तच्च प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मभ्य एव भिन्ना, तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्यापेक्षा । अवगतमिदं त्वद्विपक्षितम्, एतदेव विचार्यते, किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोऽन्यो-याभावस्वरूपो च्यते, उत तैःपलक्षितो यः प्रत्यक्षाभासादिव्यप्रसक्तः मन्यसे, आद्यस्तायन्त सम्भवति, नहि प्रतियोगिरूपविशेषणसहितोऽभावः कचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्वा यमि । द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिःपलक्षणैर्धदुपलक्ष्यमन्यो-याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथन्नोक्तदोषप्रसङ्गः । अन्यदस्तु सदात्मक विशेषण प्रतियोगी एवभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये स्वावृत्तुदवाया नाविरोधाद्विशेषण भवतीति चेत्, अयुक्तमेतत्, विशिष्ट तादृग्भावस्य स्वरूपमिहोपा रम्, तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति, तथासति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यता

प्रत्यक्षाभासासेति । इच्छाभासासत्याप्युपलक्षणमिदम् । प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिनत्तद्धर्मवच्छिन्नमतिव्योगिताकभेदकत्वं प्रत्यक्षाभासादिभेदकत्वं चारयात्, नाद्यः, सामान्याभ्यवस्य निरस्तत्वात्, प्रत्यक्षाभासादेरपि कचिदुपलक्षितहेतुभासासत्याप्युपलक्षणं, प्रत्यक्षाभासादादेरनुगतमत्रादिघटितत्वेनात्र-तभेदे पर्यवसानेनासर्वज्ञतुल्यत्वाच्च, अत एव न द्वितीयोऽपि पूषण स्फुटत्वाद्बुद्ध्याह किमिदं वादि । विचार्यमित्यादिमतभेदेन मत्तैवनेन वा विकल्प इति भेदखण्ड नशारदायाः प्रागुक्तम् । पृथक्सादेरुत्तयविनाभूतत्वात् पृथक्कया विकल्प इहाह न इति । तत्रैतदकस्य = प्रत्यक्षाभासादिभ्यो भेदकस्य । निर्विकल्पमिति । बाधिते इत्यादि । अशक्यत्वादिति । नाभासक कदागतामेव खण्डमानत्वादिति भावः । स्वरूपस्येति । तत्तल्लक्षणात्मकानुयोगित्वस्वरूपस्वैर्यम् । इदं बद्धिसाधने धूमो बाधितः, आलोको बाधितः इत्याद्यनुपपत्तवहासात्तुपपत्तेरिति भावः । इदमुपलक्ष णम्, स्वरूपभेदस्य वैधर्म्याविनाभूततया तदनिरूपणेऽसम्भवदुक्तिरवादि । भावेनेति । गूढमि सन्वेदिप्रविधानम् । तमुदाहरति किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तं सहित इति । साहित्य प्रतियोगितासत्त्वदुद्भवमसत्प्रतिरिप्यन्तम् । साधारणमिति । बाधितानुमानप्रत्यक्षाभासादादेक एव भेदः पारम्परिक लक्षणवत्क पर्यवसन्न इति भावः । बाधते अन्यदित्यादिना । असत्त्वे विरो षण भवतीत्यन्वयः । अननुपपत्तवहादवकत्वात् प्रतियोगितमभावविशेषणत्वं व्यावृत्तितुदवायावकत्वमपि वच्यम्, न तु विद्वान्प्रतीतिर्भवेति भावः । प्रतियोगिनोऽसत्त्वे व्यावृत्तितुदवायावकत्वमपि न भवन्नवनीत्याह विशिष्टमित्यादिना विशेषणमिति ननुमर्हतीत्यनेन । न च सिद्धात्तापितीतीत्यन्वयः ।

वृथा विशेषणदोषन्यासः, तदनुपन्यासे चान्योन्याभाववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत्, तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्ष्वच्छेदस्यापि सङ्ग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिद्वक्तव्यं यद्विशिष्टमुपन्यस्यताम्, स च यदि प्रतियोगी तद्विषयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः, विशेष्यमात्रं परिशिष्टम्, तच्च केवलमतिप्रसक्तम्, तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनकाले विशेष्यतिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ताव्यवहर्तुमशक्या, अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषण भवितुमर्हति, उपलक्षणं तु स्यात्, तत्र चोक्तमेव । नचान्योन्याभाव एको न भवति, भिन्नप्रतियोगिकौ द्वावभावौ तौ, तथा च प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधिः, न च युक्तम्; उभयं ह्यन्या-
 श्रन्योन्याभाव इति । बाधितप्रत्यक्षाभासाद्यो पारस्परिक एक एव भेदो भवेद्यदि तदा बाधित-
 हेतुभिन्नत्वेनाभ्युपगते प्रत्यक्षाभासादौ प्रत्यक्षाभासाद्विभिन्नत्वस्याप्यावश्यकत्वादतिप्रसक्तिरतदवस्था
 स्यात्, यदा तु बाधितप्रतियोगिकत्वविशिष्टोऽन्यः, अन्यश्च प्रत्यक्षाभासाद्विप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्त-
 दाऽऽस्य सत्त्वेऽपि न द्वितीयस्य सत्त्वमसङ्गं प्रत्यक्षाभासादौ । ननु स्यादेवं यदि प्रतियोगितानिरूप-
 कत्वसम्बन्धेनानुयोगितासम्बन्धेन वा प्रत्यक्षाभासाद्विशेषणीमवेत्, न त्वेवं सम्भवति, दण्डवि-
 सिष्टं पुरूपमानपैत्यादावेकजातीयेनैव कर्मतासम्बन्धेन दण्डपुरूपयोर्विधेयान्वयित्वदर्शनेन विशेषणस्य
 विद्वेष्यान्वयित्वात्तद्वैकसम्बन्धेनैव विधेयान्वयित्वनिवमकल्पनात्, प्रकृते च सम्बन्धभेदात्,
 दण्डित्वं भोगयेत्यादौ तु विद्यमानस्यापि दण्डस्योपाधिर्न परमस्तु न तु विशेषणमिति; अथ प्रतियो-
 गिनाऽपि भवन्नुपाधित्वमिति चेन्न, प्रतियोगिनीऽभावे विद्यमानत्वाभावात्, संयोगादिसम्बन्धेन हि
 विद्यमानताधीरनुभवसिद्धा न त्वनुयोगितादिसम्बन्धेनापि । अधोपरक्षणमपि तावद्भावानकमेवेति
 तापक्षेऽपि कथमित्तप्रसक्तिः, उपलक्ष्यस्यापि बाधितं प्रत्यक्षाभासादिकं नेति प्रतीतिविषयस्यान्यत्वात्,
 नचैतावता पारस्परिकत्वस्यैक्य भेदो भङ्ग इति पीडितान्योन्याभावसज्जेति चाप्यम् एकापुनर्योगिकत्वापर
 प्रतियोगिकत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति चेन्न, उपलक्षणत्वे प्रतियोगितत्वं द्विविधकसाक्षात्कारविषयताऽपि
 कदाचिद्भावेऽनुभूयतेऽयुक्तं भेदखण्डने पुरोगि चेन्न, संयोगादिनः प्रतियोगिनायाम्नाश्रित्यनुयोगिता
 याश्च विलक्षणताया अनुभवसिद्धत्वेन तत्तद्विपर्ययविशेषणविशेष्यभावस्यापि विलक्षणत्वात्, न
 होकस्य यादृशः स्वभावरस्तादृशोऽन्यस्यापि, जगद्विषयमङ्गप्रसङ्गात् एवञ्च संयोगादिनाऽस्तु विशेषण
 नोपाधिना वा विद्यमानत्वं, प्रतियोगितादिनात्त्वविद्यमानस्यापि सा केन वार्यते. अन्यथा प्रतियोगिनो
 प्याप्तकताया अनुभवमिद्वया अनुपपत्तेरिति भावः । भिन्नप्रतियोगिकाश्चिन्ति । न भिन्नप्रतियोगि-
 कत्वमात्रं द्विवसाधकम्, उभयतावत्त्वविद्यमानत्वाभावेऽप्यनुपपत्तिः, अपि तु व्यासन्नपृथिव्यान्वयित्वविशिष्टवनि-
 योगिताकाङ्क्षसिद्धत्वं । प्रतियोगिलक्षितं = प्रत्यक्षाभासादिव्याकृतम् । तत्स्वरूपं = भेदस्वरूपम् ।
 अन्यत्वं = बाधितप्रतियोगिकभेदादन्वयत्वं । रिक्तम् अन्तोरिति न्यायेन मिद्वयविरोधस्य दृष्टान्ताया
 द्वितीयपरिच्छेदे वक्ष्यमाणसंज्ञाऽनुपपत्तेः त्वह न च युक्तमिति । न वा युक्तिवर्धः । युक्तिविरोधो
 हि न केनापि संशय इति भावः । यद्यपि प्रतियोगितादिकं दुर्बलमित्युपपत्तिर्न संनर्गमाश्रयोऽन्य
 भावविषयसंज्ञाऽऽवकाशेऽपि तेन सम्बन्धेनाविद्यमानस्य विशेषणतादृशत्वात् न नाशिकाव्यवसायिनि
 युज्यते, तथाऽनुपपत्तेराना परकीवसिद्धत्वेऽपि युज्यते परीदरति उभयमिति । तादात्म्याभासो भेद
 इति शार्ङ्गिनसम्बन्धेऽप्यनुपपत्तेः, तत्र घटपरयोस्तादात्म्यस्य प्रतियोगित्वविशेष्यत्वमर्थकप्रतियोगिका
 यथा भेदस्य समान्योपर्यायत्वात्, अर्थकस्यापि वा सामान्यिकाव्यापित्वात्, अन्यत्वात्तेऽर्थकिकेऽपि
 यदीकारतात्, "एतावत्परिहास्यं चतुर्न प्रतियोगिने" इति वदन्निदं दर्शनाकार्येणैव प्रति-

न्याभावस्यैकामतया प्रतियोगि, एकात्मतायाश्च भेदविरोध एव, ततश्च येन रूपेण प्रतियागित्वेन तेन रूपेण भेदानवकाशाद्विभ्रप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य, येन रूपेण भिन्नता, तेनान्योन्याभाव प्रति प्रतियागिता नास्ति वस्तुनो । ननु वस्तुतस्तयारे क्त्वाभावात्कथमेकतया प्रतियागित्यन्योन्याभाव प्रति घटते वस्तुनो ? यथा वस्तुता भूतलससर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलससृष्टनया भूतलससर्गाभावे प्रति, तत्र यथाऽन्यद्भूतलससृष्टतया दृष्ट तथाऽत्रापि ताचेन सप्रकारभेदो तदात्मानो दृष्टो सोऽय त्वदर्शनो

यागिताया स्फुट निषेधाच्च प्रतियागिताश्रयवेऽनीक वक्ष्याद्याताच्च, अलीकस्यैव निषेधेऽनलीकस्य तत्र स्वत्वापरत्वा निषेध जानतोऽपि तत्र प्रकृत्याद्यापचेन्न । अत एव—आरोपितमलाकमेव, तस्यैव चायत्ताभावप्रतियोगिवम्, न वन्यदशस्थयदादरिति—माध्वमतमसङ्गतम्, नत्वासुसन्धाने इह स घटो भास्नातिप्रतीतिर्भवत्येव, अन्यथा तु घट इह नास्तीति सामान्याभावावाहिनीति । एवञ्च तार्किक सिद्धांतापदर्शनपरास्य सद्भासाभावस्यास्य प्रतियोगिकनयन न पाल्यानाहं । घटो न घटो घटो न पट इत्यादौ घटनास्यरूपण पटस्य तेन रूपेण घटस्यैव वा पट पटनादास्यरूपेण च घटस्य तन रूपेण पटस्यैव वा घट निषेधाविषय इति तादात्म्याभावे भेद इति वस्तुगतितिरूपेण प्राचो नानुपपन्नम्, शिष्यी प्वस्त इत्यादाविवाकनिषेधस्य पटादौ घटनादात्म्यादिनिषेध पर्यवसन्नत्वात्, पटादे प्रतियोगिवाचानुभव परमवमुपपद्यत इति सुष्ठुक्त 'उभय हान्योन्याभावस्यैकामतया प्रतियागो'ति । एकामतया = तादात्म्यरूपेण । येन रूपेण = तादात्म्येन । भेदानवकाशात् = भेदवत्तानवकाशात् । ननु घटो न पट, पटा न पट इत्यत्रोभयस्य प्रतियागिता वदताभिन्नप्रतियोगिकता स्वीकृतैवेति कथं साऽभिप्रेत्यते तत्राह यत्न रूपेणिति । घटवपटत्वादिनेयथं । भिन्नता = भेदानुयोगिता, अत्रैव तृतीयार्थावच्छिन्नवस्थान्वयो न तु भेदे, अन्यथा यद्वर्मावच्छिन्न प्रतियागि व तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको न भेद, यद्वर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकश्च भेद तद्वर्मावच्छिन्न न प्रतियोगित्वमित्यविसर्जनस्यैव व्यापानपत्ते । एवञ्च येन रूपेण प्रतियागिता तद् पररूपेण भेदवत्तामादाय भिन्नप्रतियागिकता सत्पराधमानाऽपि भेदवत्तात्त्वात्त्वेऽप्यवोत्रक नामवाक्यद्वय इति भाव । घटपटयोस्तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुक्तमित्यभिमतयाऽत नन्विनि । घटादिनादात्म्य घटादौ प्रसिद्धमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति सोऽहरण परिहाराह यथेति । घटस्यैवस्य पूर्वप्राप्यत्वव । प्रतीति । प्रतियोगित्वाद्यनुपपद्यते । समृष्टता सयोग, स च सयोगावात्मकमाया यस्वरूपेण वस्तुना भूतलीय एव सत्संगतया प्रतियागितावच्छेदक, अत्रादीपसयो गत घटनिषेधान्तरस्य भूतल घटाधिप्रकृतिविरोधित्वात्सम्भवादिति भाव । तावेव = घटपटावेव । पट पटया परस्परतादात्म्यस्यावृषधमाह । सप्रकारभेदविति । पटपटावप्रकारान्तरां भेदवत्ताविपर्ययं । ननु सर्वमित्यत्रागत्य एव घटा न पट इत्यादौ स्वधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियागिताकाभावेऽप्यनुभविकत्वस्यप्रतिपत्ते, यिवदन्त या वप्रापि स्वधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपि प्रामाणिकत्वे इ वा यद्विमतममानस्यखण्डनशारदायाम्, पटादितादात्म्यरूपेण पटादरेव पटादौ निषेधवत्स्येऽपि घटापत्ताभाव पटापत्ताभावप्रापि अत्रास्यैव व्याप, घटपटयो प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव भेदस्याप्रवोत्रकताया स्वयान्वयान्, विच्छेदधर्मात्त्वात्मेव यदि तदाभेदमदा न मृताऽपि तुल्य, प्राप्यतामासादौ बाधित मेनि भद्वति प्राप्यतामागादिक ननि भद्वत्ताव्यवहारान् बाधित आनुमान प्रत्यक्षाभागादिक मेनि भेदवति बाधित मनि भद्वत्ताव्यवहारान् । किञ्च घटादिनादात्म्य यदि घटत्वादिरूप तदा वन रूपेण घटदृश्या परस्परभेदानुयोगित्वेन तदेव प्रतियागित्वमिति रिभुक्त 'यत्न रूपेण भिन्नता तत्राद्यात्तायाव प्रति

मिप्रायो नास्माकं निर्वाहार्हं इत्यास्ता विस्तर । अपि च घटपटयो स्वरूपभेदेन
 वधर्म्यभेदेन घोभयकोटीकृतयोऽन्योन्याभावनिरूपणं भवति, अत्र तु प्रत्यक्षाभासादे
 प्रत्यक्षाभासत्वादिनेककोटिताऽस्तु नाम, यच्च प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्ततया प्रतिपत्त
 व्य तस्य केन रूपेणैककोटीकरणम् ? न तावत्प्रतिव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण, तेषामनन्त
 नया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वात् । नापि यत्रपतयोपात्त विशेष्य प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरि
 कत्वेन विशेष्येन विशेषणीयं तद्रूपकोटीकृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तम्,
 तस्य स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसङ्घ्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापाठकत्वेनान्योन्याभाव
 निरूपणविरोधात्, तस्मात्स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयव्यवस्थापकमप्रतिसन्धा
 यान्योन्याभावनिरूपणमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह दूषितत्वाद्धर्मभेदं कश्चि
 द्दत्तव्यं, न चासौ चतु शक्य, शक्यत्वे वा तमादायैव लक्षणं यवस्थितिरस्तु दृत्त
 मन्योन्यव्यतिरिक्तत्वयुक्तया । तदनेनान्यत्रापतिप्रसक्त्युदाहरणान्यत्वेन व्यावर्तन

प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनो रिति, यदि च पटादितादात्म्य घटवाद्यतिरिक्तं तदा तादात्म्येन नाय घट
 इत्यप्रतीततादात्म्यस्य प्रतियोगिता प्रति ससर्गविधयेव घमविधयाऽऽवच्छेदकत्वे न मानम् अत एव
 तादात्म्यस्यैवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् न भेदलक्षणमितिनिवेदितमपस्तान् । घटो न पट
 इत्यादौ घटवादरेव प्रतियोगितावच्छेदकवस्तुानुभविकत्वात् । ममान्तराणां चात्र विषये निरासो भेद
 खण्डनप्रकरणे एतानुसंधय । पूर्वमधिकरणीयससर्गेण घटादिनिषेध इत्यपि न नियतम्, गुणादावपि
 मशानं घटासभावप्रतीतिरित्याह्लाहाह साऽयमिति । अस्माकमिति । अनिर्वाच्यतादिनामिदं यथं ।
 नवेव प्रत्यक्षाभासादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुपागितानिगोपरूपमेव भेदप्रमत्र निषेधमिति न
 प्रायक्षाभासादावतिप्रमङ्ग इत्यतस्तादात्म्ययुगितामभ्युपस्य दोषान्तरमाह अपिचेति । स्वरूपभेदः =
 वैधर्म्यान्वितस्वरूपग्रहण । वैधर्म्यभेदः वा = केवलव्यवहारवाक्यवैधर्म्यरूपभेदग्रहण वा । उभय
 कोटीकृतया = प्रतियाग्यनुयोगिभावेन प्रतीतयो । मित्रत्वेन गृहीतयारेन प्रतियोग्यनुयोगिभावग्रह
 प्रतियोग्यनुयोगिभावेन गृहीतयारेण च भेदग्रहो यत्तयाऽऽवस्था न्वस्मादपि स्वभेदग्रहापत्तेरित्ययोवा
 धम इत्यामङ्गय वा यामावाक्यभेदाप्रतियोग्यनुयोगिभावप्रतीते स्वरूपादात्मकभेदग्रहापीतवम
 भिहितम् । एककोटिता = प्रतियागिताग्रह । व्यतिरिक्ततया = भदानुयोगितया । एककोटीकरण =
 अनुपागिताग्रह । विनोप्य = प्रमाविषयीभूतप्रकृतधर्मिभूतभावप्रतियागिमाध्यकत्वम् । त्रियेयताय
 मित्यन्वय । तद्रूपतादीकृततया = तद्रूपवच्छिन्नानुपागिताग्रहण । मङ्गाहकतया = मननतया । कोटि
 द्वैतमङ्गाप दृक्त्वोति । पाटा प्रतियागितानुपागितावच्छेदकप्रमपत्तित तनुवपान्कत्वेत्पर्यं ।
 इत्य घटो नति प्रतान्तरप्रामाणिकतया प्रतियोग्यगृहितधर्मस्यैवानुपागितावच्छेदकतया निष्क
 मात्परकत्वात् प्रतियोगितानुपागितानुपागितावच्छेदकतयाऽनवधनावापत्तिति भाव । निरूपणविरा
 धान् = निरूपणव्यवस्थान् । कांश्चिद्व्यवस्थापक = अनुपागिप्रतियागिभावावपादाकम् । दूषितत्वा
 दिदि । अकल्पतया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वादिष्यनुपदगुणम्, स्वरूपभेदस्यापि वैधर्म्याविनाभूतत्वा
 रथेऽपि दृष्टव्यम् । अस्मिदिति । सर्वत्रैव तस्यावयवहितप्रतिपत्तिर्यापत्ति मार अनेनति । प्रति
 यागितावच्छिन्नानुपागितावच्छेदकनिर्वाचनानिर्वाचनवाच्यताभ्यामनैकियप्रदुर्गतेष्वर्थं । तिस्रमावमि
 त्यन्वयः । अयमिति । गूढवर्मात्पय गति मन्वावा इत्यन्वयमित्याहो, यथा वा तादात्म्यनिर्वाचन
 काथो "पाटापार्थक्यमितिवातायां भिक्षा पाटापार्थं वाकितिरुक्तं तादात्म्यतामकप्रत्यक्षमितिमाद

लक्षणवादिनो भनस्य शारदामस्य निरसनोद्यम्, अत एव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तद्व्यत्यये सतीति विशेष्यमाण वैशेषिकहेतुं नैतदेव येन येन व्यभिचारस्तद्व्यत्यये सति प्रमेयत्वादिति स्वप्रतिपक्षहेतुः प्रासादुपहसति सन्त इति । इति वाचखण्डनम् ।

इति कवितार्किकचक्रचूडामणिश्रीश्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्ये
प्रमाणतदभासखण्डनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

यादृशः शब्दः स तादृशाद्यंक्रमत्य" इत्यादिलक्षणेषु सत्तम निरुद्धलक्षणया च गुणगुणिनो स्थिति प्रधानयोश्च बोधिकाया शुद्धस्याप्रसूतिप्रवृत्तीनां शनया समुच्चयादिप्रतिपादकाना च चादिनिपाताना भेदव्यतिष्ठेषु । अत एव यस्य अभिप्रायेणोपपत्त्ये, हेतुमित्यस्य, च उपहसन्तीत्यान्वयः । भेदकान्ता विना = प्रतियोगित्वावृत्तानुयोगितावच्छेदकरूपं विना । तद्व्यतिरिक्तत्व = व्यभिचारस्थलान्त्वम्, वैशेषिकवद् प्रतिपादितानोपलक्षणम् । हेतुं = लक्षणमलक्षणं वा, नहि व्यभिचारस्थलान्त्वमि-
वाभेदसाध्यकहेतावेव दीयते । एतदिति पक्षः, नैवमिति साध्यम् । यथाश्रुपं स्वैरभिन्नं गुणकर्मान्त्वमे सति सत्त्वादिति केनचिदुक्ते द्रव्यं न स्वैरभिन्नं तत्तद्व्यभिचारस्थलान्त्वमे सति प्रमेयत्वादितिप्र योगः । यदि भेदकान्तरं विनैव तत्तद्व्यतिरिक्तत्वनिरूपणं स्वीकियते तदाऽप्युपहासता । नद्व्यत्यये इति । तद्व्यत्यये इद्विस्मयपरामर्शकावेन बोधिस्यत्ययप्रोपस्थापितानारूपागामन्येकेनैव तदा गुणव्यवसामशोषसत्त्वत्वं न बोधिस्यत्यम् । सन्त इत्यन्ते सापदायंस्मरणं महाराधम् ।

ननु—साध्याभावव्यपक्षवादिकं दोष, न तु साध्याभावव्यपक्षकत्वादिकम्, साध्याभावव्य-
क्षादिरूपविशिष्टान्तरवदित्यन्वात् एतेन प्रमितः उपपत्तिस्य तस्य दोषता परास्ता, अगृहीताप्रमाण्यक
प्रहर्षय च प्रतिबन्धकतया मदे प्रमात्वनिश्चयश्च प्रतिबन्धकतानौपयिकत्वात्, स्वज्ञानविषयम कृतहेतुना-
वच्छेदकव्यवस्यन्त्वेन च साध्याभावव्यपक्षवादितुष्टवाच्यवहारनिषामकतोपगमेन कालिङ्गतरादशायां
प्रत्यक्षाभासादौ हेत्वाभासताप्रसङ्गवार्ता, साध्यव्यपक्षत्वादिकं तु नेह निवक्षितम्, बह्वाभावव्यपक्षत्वा-
दितैव दोषत्वात् । न च तथापि वाच्ये हेत्वाभासपदवी नाधिरोदनीते, प्रत्यक्षदोषपि
तद्विहित्य प्रतिबन्धकत्वात्, न चानुपादप्रयोगकरूपं प्रतिबन्धकत्वमनुमिति प्रायेव, प्रत्यक्षस्य
नृपक्षस्याप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते तेनेति वाच्यम्; अस्य द्विभागस्य सापेक्षप्रमाशरत्वात्, सर्वप्रयोगो-
ज्ञानेप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते इत्यपि त्वं प्राच्य-वाच्य, शाब्दस्थले तथा बलप्रत्वात्, आहार्यदोषदोषाव-
द्योपगमनस्यत्वात्, उपनीतभानं स्मृत्यादिकं च प्रायपि स्वया तादृशप्रतिबन्धकतया उपगमेनानुमिति
प्रायेव मत्स्या अपि वक्तुमशक्यत्वाच्चेति—वाच्यम्, हेतुदोषतयैव हेत्वाभासकक्षयवहारसम्भवेन हेत्व
निरिक्तदोषतायामपि क्षयभावात्, एतदपि च हेत्वाभासेषु प्राचीनैर्वाच्यव परिगमनं हृन्मिद्वेनावर्त-
वोपपत्तते, न च परिगमने निर्धेयः, ननुतन्नु वाच्यस्थले हेतोर्दोषकक्षयवहारे करवाच्यमिति परिगमने-
त्यमेव हेत्वाभासोपपादनीवेति चेन्न, वाच्यमन्ते दोषान्तरमाह्वयव्यवस्यत्वेन तेनैव हेत्वसाधारणदोष-
तया न्येतेन हेत्वाभासव्यवहारोपपत्तौ वाच्यव हेत्वाभासतायां मानाभावात्, तथाहि—एदो वदित्वात्
धुमादित्यादी स्वस्यामिदि, एदो धुमत्वात् वदित्वादी वदित्वात् एतन्न्यादित्यादी च व्यभिचार,
गन्धप्रागाभासवदित्तो मयो गन्धवत्त्वं पृथिवीत्वात्, मूलावदित्तो वृक्षः कणिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादिप्रा-
दापि च एतद्वृक्षत्वावच्छेदेन गन्धं न एतद्वृक्षत्वावच्छेदेन भावयमिति वचस्ते भेद एव । एतेन

घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यात्रैर्वासाङ्करोदाहरणत्वं सुदूरपराहतम् । किञ्च देशमात्रघटितापि व्याप्ति-
 एवत्र नास्त्वैव, काण्डविशेषवच्छेदेन देशविशेषोपावच्छेदेन च साध्याभाववति हेतोर्दुर्ज्ञेः, न च प्रतियोग्य-
 समानाधिकरणसाध्याभावो निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं वा व्यभिचारधटकमिति
 चाख्यम्, एवं सति बाधेऽपि तथैव साध्याभावस्य साध्याभाववत्त्वस्य वा प्रवेशसम्भवाद्बहुत्वच्छे-
 दाधोऽपि न स्यात् । पक्षे साध्याभावमात्रनिश्चयसामान्यस्याप्याप्यवृत्तित्वज्ञानांभ्रान्तोपज्ञानानास्क-
 न्दितस्य कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वदर्शनेन यदि तत्र साध्याभावमात्रघटितस्यैव बाधत्वं तदा साध्या-
 भावमात्रघटितव्यभिचारनिश्चयसामान्यस्यापि तारुण्यस्य व्याप्तिप्रहप्रतिबन्धकत्वदर्शनेन साध्याभावमात्र-
 घटितस्यैव व्यभिचारत्वमिति तुल्यम् । एवं सत्यपि निर्दिष्टस्थलेषु व्यभिचारित्वव्यवहारो नोपेयते
 बाधितत्वव्यवहारोपेयते इति परिभाषामाश्रमेव, अतएवायं युक्तः कपिसंयोगीत्यादीं बाधितत्वव्यव-
 हारमनारब्ध कपिसंयोगाभाववद्वृक्षेऽनित्यासिमाशङ्क्यान्व्याप्यवृत्तित्वभ्रमानारस्कन्दितत्वं दोषनि-
 श्चये निवेशितं सामान्यनिरुक्तिविवेचनायुः, तथा सति कपिसंयोगाभावो वृक्षेऽप्याप्यवृत्तिरिति ज्ञानस्य
 प्रमावेन तदास्कन्दिनस्यापि कपिसंयोगाभाववद्वृक्षज्ञानस्य निश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन नातिव्याप्तिः,
 तस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।

एतेन — भाभ्रह्मसवङ्करो ज्ञानासङ्करस्तु स्यात्, नहि बाधग्रहदशायां नियमत दोषान्तरग्रहो
 येन प्रतिबन्धकतायां बाधग्रहोऽन्वधासिद्धः स्यात्; ननु तदा परामर्शोऽस्ति न चा, नचेत्कारणविरहा-
 देवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहेण बाधग्रहोऽन्वधासिद्ध एव, अस्ति चेत्, तदापि तथैव, तथाहि — यदि बाध-
 ग्रहपरामर्शोर्भेदस्तदा ताभ्यां व्यभिचारधटकसमपर्णाद्विशिष्टज्ञानसामर्थ्यसत्त्वात्साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञा-
 नोपत्तिरुक्तवत्, अद्योत्यशतां किं तेन, परामर्शस्य प्रथममेवोत्पद्यत्वात्, 'तदप्रतिबन्धकतयैव च
 तस्य दोषत्वान्, तथा च तत्रानुमितिप्रतिबन्धकत्वं बाधग्रहस्यैवैतिवेषः, उत्पन्ने परामर्शे व्यभिचारग्रहो-
 ऽप्रामाण्यग्रहकीभवन्यनुमित्यनुत्पादप्रयोजकीभवेदेव । अथ तयोर्भेदः, पक्षः साध्याभाववान् साध्य-
 व्याप्यहेतुमार्शचेत्कं ज्ञानमिति यावन्, तथा च विशकलितयोः साध्याभाववत्त्वहेतुमात्रव्ययोरनं व्यभिचार-
 त्वमिति कथं व्यभिचारग्रहेणान्वयासिद्धिरिति चेन्न, विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेर्यथा
 व्यभिचारत्वम्, तथा तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहितस्य तद्धर्मिणि हेतुमत्त्वादिकृत्वापि,
 विश्रज्जिततदुभयज्ञानादन्वयानुमितिमतिरोबाधनुषादेर् अ परामर्शोऽप्रामाण्यग्रहकतयैव व्यभिचा-
 रग्रहस्य दूषकत्वसम्भवेऽप्युद्गीताप्रामाण्यकपरामर्शसद्भावात्सा स्यादेव, अप्रामाण्यग्रहस्य स्वात-
 न्त्र्येणानुमितिहेतुत्वपक्षेऽपि पूर्वैर्वातितयैव हेतुत्वं न तु प्रतिबन्धकाभाववत्कार्यमहवर्तितया,
 येनानुमित्युपपत्तिपक्षेऽपि तदपेक्षा स्यात् । एवञ्च बाधग्रहे नान्वधासिद्ध इति । एवं लाघवज्ञानसह-
 कारेण परामर्शविषयतान्वच्छेदकरूपेण साध्यानुमितिं तेन रूपेण साध्याभावग्रह एव वारयति । यत्तु—
 सार्थपनिष्ठं धर्मवृत्तित्वमपि बाधः, नचैतादृशबाधग्रहे व्यभिचारग्रह आवश्यकः, साध्ये धर्मवृत्तित्वस्य
 व्यभिचाराधटकत्वादिनि, तत्र, ह्यदो बद्धिमामिन्याद्यनुमिनावाधाराधेयभावसंसर्गो भासते, ननु तस्यापि
 संसर्गः, सम्बन्धसम्बन्धस्य विशिष्टतुल्यविविधत्वात्, एवञ्च साध्यनिष्ठधर्मवृत्तित्वग्रहस्य नानुमितिस-
 त्तिबन्धकत्वसम्भवः, तस्यापाराधेयभावामकसन्व्याभावाविषयकत्वात्, तदीयतत्संसारभावयुद्धौ च
 तत्सन्व्याप्याप्यच्छेदनाभावयुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिनि — परामर्शम्, एतावता बाधयुद्धिप्रतिबन्धत्वात्त-
 मितार्थावति न तु बाधस्य निर्व्याप्यत्वम्, अनुमितिरपरामर्शान्वयप्रतिबन्धकत्वात्साध्यानुमित्यादिना

वाधे लिङ्गीयत्वस्थानन्तव्यत्वात्, बहुवचनभाववद्भावादलिङ्गासम्बन्धिप्रत्वात्, यस्य कस्यचित्सम्बन्धस्यानि प्रसङ्गत्वात् । स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवचनं सम्बन्ध इति चेन्नप्रसङ्गोऽस्ति, वाधे लिङ्गावच्छेदक विनिर्दिष्टावधे विप्रतिपद्यमाने प्रति लिङ्गावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धताया वक्तुमशक्यत्वात्, न ह्यसिद्ध मसिद्धैर्नय स्थाप्यत इति ।

पूर्वं लक्ष्यमपि दुर्बलमेव, साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षपक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादे प्रत्येकमव्यापकत्वात् । यत्न — प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रहविरोधुद्वायकभिन्नत्वे सति प्रकृतपक्ष प्रकृतसाध्यप्रहविरोधिभिन्नत्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रहप्रतिबन्धकत्वं विभाजनम्, तत्रत्येन सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षवारणम्, द्वितीयेन पक्षसाध्यापसिद्धयोर्वारणम्, विशेष्यदलेन चोद्गीतान् वारणम् । नच साध्याभावादिशिष्टपक्षादिरूपवाधे विरोधुद्वायकासाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षादितो अन्यत्वं नास्तीत्यसम्भव विशिष्टपक्षादिप्रहविरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वमपि च पक्षस्य प्रसिद्धित्वस्यैवाधे वाधेऽप्यसिद्धिमिति — वाच्यम्, यादशविशिष्टानिरूपितविषयिता प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवै शिष्टपक्षप्रहविरोधुन्मितिजनकतानवच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षप्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यप्रहत्वस्य च न्यूना वृत्तियां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यप्रहत्वान्यूनवृत्ति प्रतिवध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका वादशत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षवारणम्, न्यूनवृत्तित्वनिवेशेन च पक्षसाध्याप्रति द्योर्वारणम् । अथ बद्धिमान् हृदी बद्धिमानित्यत्राश्रयासिद्ध्यात्मकवाधेऽप्यसिद्धि, सद्रूपकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिवध्यताया विशिष्टपक्षप्रहत्वान्यूनवृत्तिः वादितिचेन्मैवम्, उद्देश्यतावच्छेदकता विधेयतावच्छेदकतातिरिक्ता सती या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यप्रहविरोधावविषयतान्त पातिप्रकार ता तद्वच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रह विरोधुन्मितिजनकतानवच्छेदिका वादशविशिष्टविषयिता तादशत्वस्य विवक्षितत्वात्, पक्षसाध्याप्रति द्योर्गोर्वावृत्तयेतिरिक्तान्तम्, तत्रत्यप्रतिवध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारताया उद्देश्यतावच्छेदकतादित्यरूपत्वात् । अथैवमपि पूर्वतो बद्धमानावबद्धिव्याप्याभावोभयव्यतिरिक्तौ बद्धिव्याप्यवत्पूर्वतादिरूपावधेऽप्यसिद्धि, तस्य बद्धिमत्पूर्वतरूपविरोधुद्वायकत्वादितिचक्ष, उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्ता या विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यप्रहविरोधीयविषयतान्तपातिप्रकारता तद्वच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपिता मती या मतिरूपितप्रतिवध्यतावच्छेदकविषयिण्यवावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिवावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिवध्यकता तदवच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपत्रयस्य विवक्षणीयत्वात्, एव प्रतिबन्धकता, बद्धिव्याप्याभाव यत्नान्तज्ञानविरोधिविद्विषयाप्यवत्पूर्वतोप्रापकतावच्छेदकबद्धिव्याप्यव्याप्यत्रयैतविषयित्वानवच्छिन्नत्वम स्वाद्योपवाधासिद्ध इति, तत्र मनोज्ञम्, साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षसाध्यादीनां प्रोक्तप्रतिबन्ध वतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकानां मानाभ्यासत्येकालिनविकल्पानुपपत्तेरनिवारणात्, न च तादशानिरूपकतावच्छेदकत्वेन तेषामनुगम, तेनापि रूपेण प्रत्येकं वा मिळितानां वा लक्षणव्यतिरि क्तानुगमत्वात्, तादशानिरूपकतावच्छेदकत्वमप्यपि एतत्प्रसङ्गव्यतिरोधयानुगमासम्बन्धिभाष्य, यद्यपि पक्षारण्य यद्यद्विदोऽनुगमार्थं तस्य तस्य नचद्विदोऽनुगमादनेऽपि सत्त्वात्, नामान्धाभावस्य सच्चिदस्ये मोद्देश्यतावच्छेदकतातिरिक्तताया उद्देश्यतावच्छेदकतादी तादशानिरूपकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य च तादशविषयिवावच्छेदके मज्ञानात् । एतस्य विशिष्टान्ततापत्तिरन्वयादावरीहावदविषयान्ती

समानमेव । रीत्यन्तरञ्चेह खण्डनस्यानुसन्धेयम्, तथाहि—उद्देश्यतावच्छेदकताद्यतिरिक्तत्वं तदतिरिक्तत्वेन भ्रान्तिविषयत्वं वा तदतिरिक्तत्वेन प्रमाविषयत्वं वा, वस्तुगत्यैव तदतिरिक्तत्वं वा, आद्येऽति-
न्यासि स्पष्टैव, द्वितीयतृतीयौ च सर्वाभेदमिच्छत्यद्वैतवादिभ्यश्चच्छेदकौ, भेदस्य निरस्तत्वात्,
अन्धोन्माश्रयाच्च, वस्तुगतयाऽतिरिक्तवर्तिगणस्य प्रमावर्तिगणयोर्नत्वात् । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव-
नाप्रत्याप्रामाणिकत्वं तु स्वप्नावौ व्यभिचारेण प्रागुक्तमेव । हृदयान्यो हृदो बह्निमानिस्वादी चाम्पासिरेव,
आहार्यस्याप्रतिबन्धत्वात्, अत्रवदन्तिकवानुसारेण परिष्कारस्य निरस्तत्वादिति शम् ।

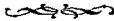
इति खण्डनशारदायां वाघखण्डन हेत्वाभासखण्डनप्रकरणञ्च ।

हरिहरादिभिरोक्तवत्या परा सुखतया रचिताखिलमङ्गला ।

वचनसूक्तितामलधिन्दुगा जयति कापि कला मुवनेधरी ॥

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीयतिथिरचितायां खण्डनखण्डखाद्यशारदायां
प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम प्रथम परिच्छेदः ।

श्रीशारदार्षणमस्तु ।

॥ ॐ ॥

श्रीशारदायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

निग्रहानिरुक्तिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रतिज्ञाहानिखण्डनम् ।

ननु यदि दुर्लभ्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि याधकानि भविष्यन्ति, मैवम्, का पुनः प्रतिज्ञाहानिः ? स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्ष-
णम्, तथाहि—भ्रष्टितिसंवरणेऽनिग्रहस्थानेऽपि गतत्वेन परद्रुपितेत्यपि विशेषणीयत्वान् ।
किञ्च स्वीकृतेत्यनेनाभीष्टमात्रं चाऽभिधीयते, अस्तित्वेनेष्टं वा, आद्ये केनचिद्रूपेणैष्टस्य
रूपान्तरेण परित्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः । स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्थानः,

यस्याः प्रसादमासात् वैदुषीं सेदुषो यतेः ।

जल्पशिव्यविकल्पान्धेरल्पताऽलीकतामिता ॥

विन्दुनादकलालीला शान्तिर्विधातिशायिनी ।

सत्तातता परा संभिच्छिन्त्या सा नः सरस्वती ॥

दुर्लभ्या इति । तथा घानिर्वाच्यत्वाद्वाद्द्वैतव्याघातकत्वं हेत्वाभासानाम् । निर्वाच्यत्वे हि तेषां
पारमार्थिकत्वापत्त्या पारमार्थिकत्वाद्द्वैतव्याघातकत्वं स्यादेवेति भावः । निग्रहस्थानान्तर्गतानामपि हेत्वाभा-
सानां निराकृतत्वादुक्तं प्रतिज्ञाहान्यादीनीति । याधकानोति । निर्बन्तुं शक्यतया पारमार्थिकत्वेना-
द्वैतव्याघातकानीत्यर्थः । केतिनिर्वाच्यत्वाद्येवः स्वीकृतेत्यादिनोपपादनीयः । इह सामान्यलक्षणमादौ
कुतो न निराकृतमिति तु नाशङ्कनीयम्, प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वस्य सामान्यलक्षणत्वे प्रतिज्ञाहानित्वा-
दिनिरासेनैव तन्निरासान्, उद्वेष्टयानुगुणसम्बन्धानाभावलिङ्गत्वस्य तथात्वेऽपि प्रतिज्ञाहानित्वादेरेव लिङ्गना-
यच्छेदकत्वादिद्वयतायाश्च तद्धीनप्रतिपत्तिकत्वात् । विप्रतिपत्त्यमतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वस्य तथात्वेऽपि
तारणपरमत्वं प्रतिज्ञाहानित्वादेरेव । अत्राद्येऽन्यतमत्वस्य भेदकृष्टप्रदितत्वेनासर्वज्ञानेयत्वम्, प्रतिज्ञाहा-
न्यादेरननुगमादानमत्यान् । द्वितीये च लिङ्गतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यावश्यविवक्षणीयत्वेन प्रत्येकनिरि-
विकल्पानुपपत्तिः । एवं नृनीयेऽपीत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । स्वीकृतेत्यादि । उक्तपदं स्वयं विशिष्टो-
त्तरम्, एवञ्चापसिद्धान्ते नातिश्यासिः, अह मैयायिक इत्यादिरीत्या सामान्यत एव सिद्धान्तस्य
कथायामभिधानात् । परेण विशिष्टोक्तस्याप्यन्येनानभ्युपगमो न दोषावह इत्यतः स्वयमिति । एवञ्च
परित्यागपदस्याः घानभ्युपगममात्रपरत्वे उच्यते, नात्वभ्युपगमपूर्वकानभ्युपगमपरत्वे इति । एवं च परम-
तमनूय त्वागोऽतिव्याप्तिवारणफलं स्वीकृतेति । इत्यलक्षणम् = इत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यः परित्यागान्तायोऽल-
क्षणमित्यर्थः, तेन लक्ष्यद्वयप्रदितस्वालक्षणतायाः परेणाप्यहोकार्यत्वेऽपि न क्षतिः । भ्रष्टितिसंवरण
इति । परेणद्रुपित एव स्वीकृते स्वयमेव दूषणं विभाष्य प्रकरान्तराभिधाने इत्यर्थः । तेन हि स्वदोषः
समिपत इति तस्य संवरणत्वम् । भ्रष्टितोति च प्रायोवादः, परेण दूषणं विना विलम्बेनापि कदापि
स्वयं दूषणं विभाष्य प्रकरान्तराभिधानस्य दुष्टत्वानुपपत्तेः । विशेषरणीयत्वादिति । तथा च
होवन्तरं नाम निग्रहस्थानमिति भावः । यस्तु पूर्वमेव परद्रुपितेति विशेषणमुपादायाभिपत्ते सं प्रवाह
विद्येति । इष्टपदमभ्युपगमपरम् । केनचिन् = निव्यग्वादिना रूपान्तरेण = अनित्यत्वादिना । स्वीकार-

न च रूपान्तरेण तत्र स्वीकारस्ततस्तथाग एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न,
स्वीकारस्यापि त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थम्, तस्यागोऽपि च नाद्यद्वितीयो,
अस्तित्वेनेष्टस्य रूपान्तरेण सर्वत्रैवानिष्टत्वसम्भवात् । संयोगाद्यप्यवृत्तित्वादिपक्षे
चैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । एवञ्च कालदेशादिभे-
देन सत्त्वास्त्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । तस्यैव सदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वानिष्टत्वे
विश्रुतिते श्रुतेति चेत्, एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात्,
तत्र तदेत्युक्तविशेषणस्यासम्भवात्, न हि कालः कालान्तरं स्वात्मानमेव वाऽध्यास्ते,
काले तदेतिविशेषणस्य प्रतिश्लेषेऽन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणस्यैकताकृतिः, कालं प्रति च प्रति-
ज्ञाहानेरदोषाद्ये तद्वदन्यत्राप्यदोषत्रापातः, यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च ।

पूर्वकोऽस्वीकारः = तेन रूपेण तद्वस्तुस्वीकारपूर्वकस्तेन रूपेण तद्वस्तुविषयकास्वीकारः । तस्यागोऽपि =
स्वीकृतपदानुपादानेऽपि । आद्यद्वितीयो = परित्यागपदार्थघटकीभूतस्वीकारस्याभ्युपगममात्रपरत्वमस्ति-
त्वेनाभ्युपगमपरत्वं वेति विकल्पौ । त्यागपदार्थस्य यथाश्रुतोरूपतायामेवोक्तित्वात्सिद्धिमुभयविकल्प-
साधारण्येनाह अस्तित्वेनेति । रूपान्तरेण = नास्तित्वेन । त्यागपदस्य तेन रूपेणेत्याद्युक्तार्थे उक्ताति-
न्यासिर्नास्तीति दोषान्तरमाह संयोगादीति । आदिपदेन इष्टवृत्तिसंयोगाभावविभागज्ञानादिकं
प्राप्तम् । परामपि कैश्चिदधिकरणत्वावच्छेदकभेदेन भेदमुपगत्य व्याप्यवृत्तित्वमेवोपगतमित्याशयेनोक्तं
पक्ष इति । अभ्युपगम्यमानत्वादिति । तथा चास्तित्वेन शास्त्रावच्छेदेन संयोगविशेषमभिधाय तं
मूलावच्छेदेनास्तित्वेनाभ्युपगच्छत् प्रतिज्ञाहान्यान्याभूतो भवेदिति भावः । संयोगादेरुक्तीत्याज्याप्य-
वृत्तितानभ्युपगम्यमानेऽपि प्रसङ्गमाह एवमिति । कालदेशादीत्यादिपदेन पुरुषो प्राज्ञस्त्र देशस्त्वाविच-
क्षणम् । रूपार्थैवपदधिकरणावच्छेदकपुरुषैवैवमपि विश्वशरीरमित्युक्तज्ञोपपरिनिर्णीतुराह तस्यैवेति ।
ददन्तु बोधम्—यत्र किञ्चिदन्यथाप्रतिज्ञाय तद्विरुद्धं मनसाभ्युपगच्छन्नपि प्रतिपादनं प्रतिज्ञानुरूपमेव
करोति तत्र प्रतिज्ञाहानिर्नास्तित्वनभ्युपगमोऽत्र ना।दार्थनिरश्चयाभावमात्रमपि तु स्वोक्तस्य साक्षादर्थहा-
ऽमावबोधनमेव वक्तव्यम्, स्वोक्तस्यैव पक्षो वा हेतुर्वा साध्यादिको वेत्यन्यत् । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वा-
दित्युक्ते प्रत्यभिज्ञाबाधेन परेण तिरस्कृतोऽस्तु तर्हि घट एव पक्ष इत्यभिधानोऽपि प्रतिज्ञाहानिभागेवेति
तात्पर्यप्रहायार्थादिति । नचैवं प्रतिज्ञान्तरसाङ्कर्यम्; शब्दो नित्य इत्युक्ते घनौ परेण बाधे उदीरिते
वर्गात्मकः शब्दः पक्षइत्याद्यभिधानं हि तदुदाहरणम् न चात्र पूर्वोक्तस्याभावोऽर्थादपि बोध्यते, अपि
तु सामान्यतोऽभिहितमेव पक्षादि तत्तद्विशेषणविशिष्टतयाप्रतिपाद्यते इति । एवं च येन पुरुषेण विशिष्य
यदेशकालावच्छेदेनयेन रूपेण यद्यत्राभ्युपेत्योक्तं तेन पुरुषेण तदेशकालावच्छेदेन तेन रूपेण परद्रूपितस्य
तस्य तत्राभावबोधनं प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । न च तथापि कथान्तरे तथाभ्युपेत्योक्तिमादाय कथान्तरे
साक्षात्भावबोधनस्य प्रतिज्ञाहानिन्त्यापत्तिः, तयोरप्येककालावच्छिन्नत्वस्यविवक्षितत्वात्, अत एव “यदैव
स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धे”रित्युपरितनप्रत्यक्षइतिरपि । एवमित्यादि । कालशब्दोऽत्र महाकालपरः,
तेन खण्डकालस्य कालान्तरवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । असम्भवादिति । यथाप्यभ्युपगमो न वस्तुगत-
मनुरन्धे, तथापि वस्तुगतिपरिशीलनेन यत्पुरुषीयाभ्युपगमः काले कालावच्छिन्नवृत्तित्वाविषयकोऽप्रति-
क्षस्तत्रैवाभ्यासो तात्पर्यम्, एवं च काले देशस्य देतो च कालस्यात्रच्छेदकत्वसम्भवेऽपि व्याप्यवृत्तित्वे
देतो देशावच्छेदकत्वाभ्युपगमाप्रसिद्धिस्थलेऽप्यन्यासिरिति । नन्ववच्छेदकाप्रसिद्धिस्थले तदनुपादेयमेव,
अनुगमसंगमयोऽहः सोऽप्य इत्यभ्युपेत्याह यदैवेति । यद्यत्रावच्छेदेनेत्यर्थः । स्वीकारः = तथा-

तदेति तत्कथामालो विचक्षित इति चेन्न, तच्छब्दस्यैकव्यक्तिपरन्त्वे लक्षणानुगमः, वादादित्वेन साम्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्तराकरणाप्रसङ्गः, एवं तथैव तस्यैवेत्यपि पक्षस्य द्रष्टव्यम्, उक्तपक्षस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विरुद्धन्यायेनासमर्थविशेषणत्वम् । एवं सर्वत्र निप्रहस्थाने द्रष्टव्यमिति सङ्क्षेपः । इति प्रतिज्ञाहानिखण्डनम् ।

प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।

प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेन च किं सङ्गृह्यते ? प्रतिज्ञान्तरादीति चेन्न, प्रतिज्ञान्तरमेव निरूपयितुं न शक्यते, तद्यथा स्थोकस्य परद्रूपितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषणव-

न्म्युपेत्योक्तिः । अस्वीकारः = तथाऽभावबोधनम् । लक्षणानुगम इति । अन्यादशोऽयमनुगम इति पूर्वोक्तानुगमाम्युपगमस्य नासङ्गतिः । वादादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुमीहिणा जल्पवितण्डापरम्, तेन वादे प्रतिज्ञाहान्यनुज्ञावननियमेऽपि न क्षतिः, वादे हि हेत्वाभासापसिद्धान्तातिरिक्तं निप्रहस्थानं नैवोद्भाव्यते तत्रनिर्णयस्यैव तत्रोद्देशत्वात् । एवञ्च जल्पवितण्डाभेदेनापि प्रतिज्ञाहानिर्भिद्यते इत्यनिमित्तमितिः । यादान्तरेति । वादाद्यन्तरेत्यर्थः । प्रसङ्ग इति । अन्यथा प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरिति शेषः । वस्तुतस्तु विषयभेदमित्प्रमात्वादिघटिततत्त्वनिर्णयादिघटितकथात्वमपि नानुगतम्, एवं वादाद्यैकमपीति । पक्षमिति । तथात्वादेरनुगतत्वान्; अनुगतत्वे वा वाचनाप्रकारादेर्यादिशब्देन ग्रहणम्, तादृशस्यैव तथादिशब्देनेति विनिगमनाग्रान्यमेव, न च यथादिशब्देन गृहीतस्य बुद्धिस्थाप्यादेव तथादिना ग्रहणमिति वाच्यम्, यथादिशब्दाग्रान्यस्यापि कारणवत्त्वाद्बुद्धिस्थाप्योपपत्तेरिति यथादिनागृह्यमेव तथादिना गृहीत्वा प्रतिज्ञाहान्यापत्तिर्विधेयेति भावः । उक्तपक्षस्येति । विशिष्योक्तार्थकस्येभ्यः । विरुद्धेति । यथा साध्याभावसामानाधिकरण्यस्यैवासाधकतासाधनसमर्थत्वेन साध्याभाप्रत्यासत्त्वमिति लक्षणे व्याप्यंशस्य स्थग्नोक्ता, तथा स्वीकृतपरियोगाम्यैव कथानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावाद्युपापकत्वसाधनेनोक्तान्ययंतेति भावः । यदि तु दूषकतीपचिकरूपस्यैवोक्तानुपापकत्वान्पक्षेऽदकृष्टस्यैव वा विभाजकतानियमस्याप्रामाणिक्येनोक्तोऽशङ्कितस्यापि विभाजकत्वमनुमन्यते, तदाप्यपत्तिदान्तेऽनित्यासिर्दुर्गारैव, अहं तार्किको दार्शनिको वेत्याद्यपेक्षाबाऽहं भौतिक इत्यादेरपि विशिष्याभिधानत्वात् । एवं प्रतिज्ञान्तरसादृश्यमपि, शब्दो नित्य इत्यत्र शब्दत्वावच्छेदेन नित्यतासाधने हि शब्दो बंधः परेण वाच्योऽन्यथा तस्यैव निप्रहापत्तेः, तदन्तरं वर्णात्मक शब्दः पक्ष इत्यभिधाने च शब्दत्वावच्छेदेन नियातवस्य प्राक्प्रतीतस्याभावोऽर्थादवगम्यत एव । वस्तुनश्चानुगमोऽपि दूषणमेव, व्यवहारानुगमदतीनात् । यत्किञ्चिदभ्युपेत्य तत्प्रतिरोधमात्रभावाद्येनेतिप्रसङ्गाच्च, यतोऽतिरन्तरत्वादिनि । सर्वत्रेति । यथा परेण प्रतिरोधे हृते विशेषणान्तरविनिर्दिष्टया हेत्वतिरिक्तार्थस्य कथनं प्रतिज्ञान्तरमित्यत्र हेत्वन्तरभेदकं हेत्वतिरिक्तेमि स्थयम्, यथा वाच्यद्विताविच्छेदस्तुपक्षपरिष्कारप्रतिवादिषोषालुत्प्लोपदिष्टयत्रनकवापकभावप्रयोगोऽभिज्ञानार्थमित्यत्र निरर्थकार्थकयोऽभ्युदासमात्रफलं वाचकेति । इति खण्डनशारदायां प्रतिज्ञाहानिखण्डनम् ।

स्थोक्तस्येत्यादि । देवदूषोक्तस्य परद्रूपितत्वात्पक्षभागस्य विशेषणान्तरविनिर्दिष्टनया यत्र इत्थेभ्यः विधाने प्रतिज्ञान्तरत्वाभावादाद्यं विशेषणम्, इतिनिरवर्णनध्यातृत्वादे द्वितीयम्, स्थोक्तानन्तरत्वे परद्रूपं विवक्षितम्, दूषणत्वम् दूषणवत्तया प्रयोगार्थं न तु दूषणवत्तयाऽभिधानत्वम्, परद्रूपत्वार्थम् । हेत्वन्तरत्ववच्छेदाय तृतीयम्, हेत्वमितिर्थास्येति लक्षं । ततोऽदशशोऽयमनुगममन्तरागामपि प्रतिज्ञान-

नोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणम् । तथाहि—यत्र यादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभा-
गोऽभिहितः, परेण च निर्विशेषणोक्तप्रान्त्या दूषितस्ततो यादी प्रथममभिहितं सविशेषण-
भेदोपन्यस्येदं मयोक्तं न तु निर्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगो भवति इति सदुत्तर-
मेव ब्रूते, तथापि गतराजदतिव्यापकमेतत् । पूर्वानुक्तविशेषणं तत्र नास्ति तत्प्रथम-
तित्यासिरिति चेन्न, प्रथमोक्तेः प्रागभाषस्य पूर्वं स्थितत्वात् । विशेष्योक्तिरपि तत्र
नासीदिति चेत्, किमायातं तावता विशेषणानुक्तपतिप्रसङ्गस्य । विशेष्योक्तिकाले
विशेषणानुक्तिर्विद्यतेति चेन्न, एकैकवृत्तकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्वत्र तथाभावस्यैव
भावात् । विशेष्यांकोरनन्तरकाले इति चेन्न, नीलोत्पलमित्यादीं पूर्वनिपातिविशेषणं
तदभावात् । विशेष्योक्तेरप्येदितपूर्वकाले इति चेन्न, उत्पलं नीलमित्यादीं तदभावात् ।

राष्ट्रभावाद्युपगमाप्रासङ्गिकः । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतयाऽभिधानं श्रुत्वाऽनुक्तं पूर्वानुक्तेति । यत्रेत्यादि ।
प्रागभाषकः ननु नित्य इत्युक्ते परेण निर्विशेषणप्रान्त्या प्रवृत्तौ वापेऽभिहिते पुनः प्रथमेन वर्णाशकः
वादी नित्य इत्यभिधानस्थले इत्यर्थः । अतित्याप्यमिति । वचसि पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतया वैदमभिधानं
तथापि कदाचिदत्रपि विशेषणे पूर्वानुक्तप्रसङ्गमेवेति भावः । इममेव वदन्तेऽप्येता एतेष्वपि पूर्वानुक्तेति ।
सायान्यनो भ्रामास्युक्तव्यस्य दूषणे विवक्षणेऽप्यासि, निर्विशेषणप्रान्त्याऽप्युक्तव्यस्य पूर्वानुक्तव्यस्य
व्याप्यतस्यैव धर्ममेव, पूर्वोक्तेऽपि कदाचिदपूर्वानुक्तव्यस्यैव इति भावः । गूढमित्यभिधानाद्भूते
विशेष्येति । प्रथमोक्तेऽपि विशेष्योक्तिकथमप्यस्ति । अभिसन्धिमुद्रादप्यति विशेष्योक्तेः । तथा च
पूर्वानुक्तविशेषणवत् इत्यस्य स्वोक्तिकालिकानुक्तिकविशेषणविशिष्टतयाऽप्यर्थः, एवं साध्यभागः । तत्रस्थले
च स्वोक्तिकालिकोक्तिकविशेषणविशिष्टतयाऽभिधानम्, विशेष्योक्तिप्रागभाषकाले च स्वोक्तिकालिक-
मेव विशेषणानुक्तौ नास्तीति वामिप्रसङ्गः, अनुक्तिर्हि विशेष्योक्ति संमानकर्तृकोत्तरभाषो विवक्षितः ।
सर्वत्र विशेष्योक्तिकाले । तथा भावस्य = विशेषणानभिधानस्य । तथा च प्रथमोक्तिप्रागभाषकालीनवि-
शेषणानुक्तिकादायादिसद्व्याससम्भवेऽपि विशेष्योक्तिप्रागभाषकालीनां तानादाय तत्सम्भवेऽप्येव । अनुक्ति-
पूर्वप्रागभाषसाधारणीत्यभिभाषणे सर्वत्रेत्युक्तम्, अन्यथा नीलोत्पलमित्यादी विशेषणमभिधाप्य
विशेष्यप्रतिज्ञानस्थले विशेष्योक्तिकालिकव्यस्य विशेष्योक्तिप्रागभाषकसम्भवेन तदसङ्गतेः । नहि कथा-
न्तरादावपि विशेष्योक्तिर्भाविनीति नियतम्, प्रागेव तु तस्यामेव कथायात् । भादरणीयञ्च कथाविशेष-
नियन्त्रितत्वम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रेति सर्वत्रस्थलाभिप्रायेणैव योजनीयम्, प्रागभाषरूपाया अनुक्तेऽप्य-
वसाधारण्यनिवृत्त्यायां प्रयोजनानाकलनात् । स्वोक्तयनन्तरकालिकानुक्तिकविशेषणविशिष्टतयाऽभिधान-
विवक्षायां नोक्तसदुत्तरस्थलेऽतिप्रसङ्गः, तत्रोचित्येन विशेषणस्य विशेष्यानन्तरमेवोक्तत्वादित्यभिभा-
षेताद्भूते विशेष्योक्त्येति । काले इति, विशेषणानुक्तिर्विद्यतेत्यनुपपन्नं, एवमप्येऽपि । व्यास-
स्थले विशेष्यस्य पूर्वमेव विशेष्यविमर्शिनोऽप्युक्तव्यस्यैव तन्मास्यस्थले "विशेषणं विशेष्येण बहुल"मित्यनु-
शासनानतिक्रमेण विशेषणस्य पूर्वप्रयोगेणोक्तस्थलेऽनित्यव्यसितत्वात् इत्यभिप्रायेण नीलोत्पलमिति ।
वस्तुतस्तु "अत्र एकैकवृत्त इत्यस्येन विशेष्यस्य प्रथमोक्तेरपि साधुत्वज्ञापनेन कदाचिदसम्भवेऽपि
सम्भवाद्युदाहरणम्, वंदिष्यं तथाप्रयोगात् । तदभावात् = विशेष्योक्तयनन्तरकाले विशेष्योक्तयभावात् ।
तथाचास्ति पूर्वसंज्ञाऽनुक्तिः, प्रागभाषस्यैव विवक्षायां तु यत्र कथायां पुनर्विशेष्योक्तिः सम्भाविता
तत्रैवातिव्यासितं दृष्टव्यम् । स्वोक्तयनन्तरकालिकानुक्तिकविशेषणविशिष्टतयाऽभिधानविचक्षणं
नोक्तदोष इत्याह विशेष्येति । न चाप्यवहित्वं व्यर्थम्, प्राक्कालीनत्वोक्तव्यसिप्रसङ्गवारादिति वाच्यम्,
प्रवृत्तविचारत्वात्कदाचिद्विशेष्योक्तेः विशेष्योक्तिप्रागभाषकालीनत्वसम्भवेनव्यसितव्यत्वात् । तदभावात् =

अथवहिते इति चेत्, न, बहुविशेषणके तदभावात् । विशेषणभिधानोचितकाले इति च, नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तिचाद्याच क्रमेणाभिधीयमाने य एकविशेषणभिधानकाले सोऽपरेणमपि विशेषणभिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदाऽन्येषां क्रमभाधिनामभावात्तै वातिव्याप्ति । सर्वस्मिन् योग्ये काले इति चेत्, दूषणान्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमे ऽप्याप्ति दूषणपूर्वकालस्य तथाभिमतत्वे च दूषणान्तरभाषिण्या विशेषणोक्तित्वके स्तदानीमभावात् पूर्ववदतिव्याप्ति ।

सर्वस्यास्तज्जातीयया विशेषणोक्तेरभावा प्रियक्षित इति चेन्न, व्यक्तीनामभाव प्रतियोगिभूतान्, सर्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनाप्यस्मादृशा प्रत्येनुगशक्यतयाऽस्मान् बानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानादसिद्धिप्रसङ्गात् । सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तय प्रतिभा ण्तीति च निरस्तमनुमानखण्डनावसरे । एतेन पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषण प्रक्षेपव

विशेषणानुपवहितप्रकाशे विशेषणोक्त्यभावात्, तथा च निविशेषणत्वप्रान्त्या दूषणोत्तर पूर्ववदुपल नात्मविशेषणोक्तिव्याप्ति दूषणादिना व्यवधानादत्र द्वितीयविशेषणोक्त्युपवहितपूर्ववमपि न विशेष णावती शक्य सम्पादयितुम् । अथ च इति इति । स्वोक्त्युपवहितानुक्तिकेविशेषणविशिष्टतयाऽभिधाने विवक्षया विशेषणस्य विशेष्याभिधानात्पूर्वमुत्तर वाऽभिधाने विशेषणोक्त्युपवहितोक्तिके वमेवेति नाङ्गान्तिव्याप्ति । यद्यप्युत्तरगतमुपवहितव ध्वसयन्ति पूर्वगतञ्च प्रागभावघटितमिति न द्वयोरुपगमः, अ यतरत्रेव विवक्षयाञ्चोक्तान्तिव्याप्तिदत्तदैव ऋचिदस्ति विभक्त्या सोऽप्युपवधान क्वचिन्न नैत्येवमप्य ननुगमश्च, तथाप्युपवहितव बहुविशेषणक इति । नीलमुपल विकसित सुरनील्यादौ पूर्वमभिहिते दूषणान्तरञ्च पुनरभिहित इत्यर्थः । तदभावात् = विशेषोक्त्यव्यवधानेन सर्वविशेषणानुगभावात् । तथा च सुरभाष्यादे पूर्वानुक्तबलक्षणवत्तद्विशिष्टतयाऽभिधानेऽतिव्याप्तिरिति । विशेषणोक्ति । यद्विशेषणकृत्यले सत्यपि व्यवधानेऽभिधीयमानस्य विशेषणस्य स्वविषयिकाया नियताया भनियताया वाऽकाङ्क्षाया निवृत्तिप्रयासकत्वेनाचितकालेऽन्येवाभिधानमिति नोच्यतेतिप्रसङ्ग इति भावः । सर्वस्मिद्वि ति । एवञ्चान्येषामपि विशेषणानां प्राग्यकालऽभिधानसत्त्वात्तत्प्रसङ्ग इति । कालस्य = कालस्यापि । भव्याप्ति = असम्भव । दूषणान्तर विशेषणान्तरविशिष्टतयाऽभिधाने हि प्रतिशान्तरमिति न योग्य काले विशेषणानुक्तिरिति भावः । कालस्य = कालस्यैव । तथा च नोक्तरीत्याऽसम्भव । न चेदमस इतम्, दूषणोत्तरमपि न विशेषणमात्रमभिधायतेऽपि तु विशिष्टमिति तत्रापि नियता वाऽनियता वा विशेषणाकाङ्क्षा निवर्तत एवेति तस्यापि विशेषणभिधानोचितकालवमक्षतमिति वाच्यम्, एव हि प्रतिशान्तरस्य दूषणवमेव न स्यात्, तस्मात्तद्व्यावृत्तस्यैव विशेषणभिधानोचितकालव वाच्यम् । न च तदनुगमव्य वक्तु शक्यमिति भावः । तदानां = दूषणप्रकाशे । पूर्ववदिति । सविशेषणे उच्ये परग च निविशेषणवधप्रमादिना दूषिते पुनस्वधैशभिधानेऽतिव्याप्तिरिति ।

स्तज्जातीयया इति । दूषणान्तरनाविशेषणोक्तित्वात्जातीयया इत्यर्थः । तेनानेकविशेषण विशिष्टस्य पक्षादिष्वे यत्र किञ्चिद्विशेषण पूर्वमुक्तमपरञ्च दूषणदानानन्तरं तत्राप्याप्तिरसम्भव एव वा, निविशेषणवधप्रत्यानभिधेयत्वादिनि नाशद्वयम् । साहाय्य च तत्रद्विशेषणविषयकत्वेन तत्प्रत्यये विवक्ष णायम् । पूर्वमेव विशिष्टाभिधानस्यल तु न सर्वविशेषणोत्तरभाव इति भावः । निरस्तमिति । नहिप्रागभावाऽपि सामान्याभावा येन तद्विवक्षया शक्या स्यात् नवाऽभावा तस्मात्प्रागप्येन तद्विशेषणे निश्चार, तद्व्यवहारणीभूतस्य प्रतिपादितव्यवृत्तकप्रकारकज्ञानस्य सकल्पव्यवधिषयकत्वेऽपि

मिति निरस्तम् । उत्तरकालवाच्यविशेषणविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य
 वृत्तित्वात् । किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा भवतो
 हेत्वन्तरं स्यात्तथापि तदभावे वा ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् । अथ प्रथममेवेदं विशेषण-
 मुपादाय ब्रवीषि, तथाप्यव्याप्तिः, प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभयेन भ्रष्टिति-
 संवरणाद्विर्विशेषणेऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं
 स्यादित्यव्याप्तिः । स्वपरसाध्यपूर्वपदानां चिबेचने व्यक्तौ पतनादव्याप्तिश्च । प्रकरणादि-
 लभ्यतया प्रागनुक्तविशेषणस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयाऽनुवद-

प्रतिपोगितावच्छेदकस्याप्यननुगमात्, तत्तत्स्थलीयस्य तस्य कथञ्चिदनुगमेऽपि सामान्याभावस्य
 निरस्तत्वेनोक्तस्थले एव यत्किञ्चिद्विशेषणप्रतियोगिकभावस्योपादानेनातिव्याप्तिरित्यपि ब्रह्-
 म्यम् । प्रसोतव्यमिति । तथा च स्वयं पूर्वं विशेषणविशेषणविशिष्टतयोक्तस्य हेत्वतिरिक्त
 भागस्य परदूषणानन्तरं विशेषणविशेषणविशिष्टतया वचनं प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यातिदेशमतिव्या-
 प्तिमाह उत्तरेति । उच्यते नीलमित्यादिस्थले ह्यत्र दूष्यम् । ननु यस्मिन्नभिधाने लक्षणं सङ्गमनीयं
 तदपेक्षया पूर्वत्वमभिधिरिति तत्र, एवञ्चोत्पलं नीलमित्यादिद्वितीयाभिधाने नातिव्याप्तिः, ततः पूर्वं विशेष-
 णविशेषणविशिष्टस्यैवोक्तत्वात्, नोक्तमित्येतावन्मात्रे तु नातिव्याप्तिरुक्त्यापि स्वस्वरसादाह किञ्चेति ।
 हेत्वन्तरमिति । परोक्षदूषणोद्दिष्टीर्यया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकतिरिक्तेहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हि
 हेत्वन्तरम्, लक्षणञ्चेत्तरेभेदादिक्षाधने हेतुतावच्छेदकविशिष्टमिति भावः । ममापोति । यत्रैकेन प्रति-
 ज्ञान्तरोद्भावेनऽपरस्तल्लक्षणनिरासेन प्रत्यवतिष्ठते तादृशस्यलभिप्रायेण ममेत्युक्तम् । ग्रन्थकर्त्रा हि
 परस्यापीति वचनमुच्यते । ब्रवीषीति । उच्येतेत्युचितोक्तिर्मन्थनरुः । कथाप्रस्तावेऽन प्रतिवादिना
 क्रमेणैव विशेषणानुपासनीति मध्यमपुरुषप्रयोगातीकित्यात् । अत एव 'वस्तु प्रथमत एव स्वविशेष-
 णमुपादत्ते' इत्यत्रैव परतो वक्ष्यति । नन्यविशिष्टतयोक्तत्वं यदि विशिष्टतयोक्तत्वाभावो भवेत्तदा स्याद-
 व्याप्तिः, उक्तस्थले विशिष्टतयोक्तत्वसद्भावेन तदभावासम्भवात्, अपि तु यथाश्रुतमेव तत्, तच्च
 'निर्विशेषणेऽभिहिते' इत्यभिदधता ख्या स्वीकृतमेव, वस्तुतस्तु स्वविशिष्टमभिधानं प्रतिज्ञान्तरम्,
 वैशिष्ट्यं स्वतादात्म्य— स्वविशिष्टयत्किञ्चिदुचितविशिष्टयोधप्रयोजकत्वाभ्याम्, उक्तौ यत्किञ्चिद्विनिवेशा-
 द्भुक्तस्थले निर्विशेषणोक्तत्वादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात्, भागं वैशिष्ट्यं स्वसमानकर्तृत्वत्वभागाद-
 र्तिव— स्वचरितकथापटवत्वेति सम्बन्धप्रयेण । द्वितीय वैशिष्ट्यं स्वप्रयोज्यशाब्दविशिष्टविशेष्यताशालि-
 त्वसम्बन्धेन । अत्र वैशिष्ट्यं स्वीयप्रकृतहेत्वतिरिक्तनिष्ठयत्किञ्चिद्विशेष्यतावच्छेदकवच्छिन्नस्वीयविषय-
 स्वाभावावच्छिन्नप्रकारतावच्छेद— स्वविषयसम्बन्धिप्रदोद्भावनान्तरतोपचिकत्वेतिसम्बन्धप्रयेण । प्रमोदरवेन
 हेतुतास्थले तदवच्छिन्नमेदाप्रसिद्धया प्रकृतहेत्वतिरिक्तत्वेनेन प्रकृतहेतुताख्यातिरिक्तार्थविवक्षणीयम्,
 न च निर्विशेषणोक्तत्वान्या यत्र दूषणं तस्मिन्नुक्तस्थले स्वीयविषयत्वभावावच्छिन्नप्रकारताकन्वसम्बन्धस-
 मन्वयादतिव्याप्तितादृशत्वम्, तत्र विशेषणशाब्दरूपेण चैव निर्विशेषणोक्तत्वप्रमानुपपत्तेरिति वाच्यम्, कस्य
 चित्तत्रापि शाब्दावयवभाववदित्यस्वरसादाह स्वेति । परपदं यथाश्रुताभिप्रायेण । साध्यपदं हेत्वतिरिक्त
 परम् । व्यक्तौ पतनादिति । लक्षणस्य तत्तद्भूतपर्यवसायित्वादित्यर्थः । सर्वासां हि तत्तद्भूतवर्तीनां
 स्यादित्येतेनोपादानं न सम्भवति, हेतुत्वमपि साध्यादिभेदाभिन्नत्वात्साध्यादिपठितत्वेनाननुगतमेव, साध्यत्व-
 मपि स्यापकतापठितत्वेन सयैव, हेतुत्वादिनाऽनिवेदय तत्तद्भूमिविशिष्टत्वेन निवेशोऽप्यननुगम एवेति भावः ।
 लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमेन लक्षणाननुगमो न शेष इतिवदतोऽभिमानननिराकार्यवाद प्रकरणादिति ।
 प्रागनुक्तविशेषणस्येति बहुव्रीहिः । दूषितस्येति । स्वरूपमिति शेषः । तेनानुवदत इत्यस्य नासङ्गतिः ।

तोऽपि सद्भावेऽतिप्रसङ्गः । अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकृत्येऽपि द्योपः, परस्मिन्नजात-
प्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् । इति प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।

प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम् ।

प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टम् ? प्रतिज्ञाधितोधादीति चेत्, यत् एकवक्तु-
कैक्यान्त्यांश्यामिथो व्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तयोद्भावनामपेक्षोद्भावनाः प्रतिज्ञावि-
रोधः, तदेतदलक्षणम्, तथाहि—इह भूतले घटो नास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापक-
मिदम्, वचनयो हि व्याघातोऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वम्, तच्च वेहास्ति, घटोऽस्तीत्यंशस्य घट-
सम्बन्धोपपत्त्यान्नकारस्य च तन्निषेधत्त्वान् । नन्वयुक्तमिदमुच्यते, नहि घटो नास्तीत्यत्र
घटोऽपि विधोयने घटस्य निषेधोऽपि च, येन मिथोव्याघातः स्यात्, किन्तु घटो निषि-
ध्यते, घटनिषेध एव विधीयत इति यावत्, तत्कुतो व्याहृतिरिति चेन्मैवम्, घट इत्यस्य
तावदंशस्य घटविधिवोधकत्वम्, नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवताऽपि मन्तव्यम्,
यदित्येवं नाभ्युपेयितदा तयोरविरुद्धार्थतया घटश्चापेक्षितनिषेधास्तितश्च भूतलाधितं

सत्रादे इत्यनेनेव वाऽन्वय, सम्बन्धसामान्ये वा पठ्ये । अनुक्तस्थाने इति । यथाश्रुते विशेषप्रतिषेध
विनिश्चयबोको न गृह्येतेति तत्र पूर्वानुक्तत्वं विवक्षार्हमित्याशयः । परस्मिन् = प्रतिवादिनि । न च—प्रतिपा-
दितत्व न प्रतिपाद्यपहितव्यापारविषयत्वमपि तु प्रतिपत्तिव्योयव्यापारविषयत्वम्, तच्चात्सेव प्राक्
पिके विशेषणे इति वाच्यम्, प्रकृणादिसाधारणयोग्यतावच्छेदकत्व तुर्वचत्वात् । अत एव प्रकृणादिना
लक्ष्मणयोग्यत्वमपि सिद्धोपगीयमित्यनासङ्गनीयम् । न च प्रकृणादीनामप्यनुगमकमननिप्रसक्तं
किञ्चिदिति तेषु प्रायेकमिलितविकल्पानुपपत्तिरपि । स्वायविषयत्ववत्त्वपि तदभावसम्पादननिबन्धनाऽनि-
न्यासित्तु स्पष्टैव । लक्ष्मणतावच्छेदकमपि चाननुगममिति कथमवधारणीयम्, लक्ष्मणानुगमादिति तु
न युज्यते, अन्योन्याधयात् । व्यवहारोदित्यपि न, तस्य लक्ष्मणतावच्छेदकतयोस्तलक्षणस्यैवावगाहकत्वे
क्षरणचलनने 'किञ्चिदिति करणवमिति लक्ष्मणभूतस्यावयव्यं वचतम्यत्वा'दित्यादिपठित्तत्वात्बोकोनरीया
प्रत्यवस्थानस्यादरणीयत्वात् । अन्यस्यैव तथा समर्पकत्वे तु तस्य निर्वक्तव्यत्वात्पतिः । एवञ्च लक्ष्मणा-
ननुगमोऽपि दोष एव, अन्यथा प्रातिस्विकरूपेण सर्वलक्ष्याणां निर्वक्तुंशकत्वानां सत्पत्त्यवस्थापनानुप-
पत्तेरिति भावः । इति खण्डनशास्त्राद्यां प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।

एषयत्तुवेत्यादि । तत्कथाघटकीभूततत्पुर्णीयवाक्यांशस्य तत्कथाघटकीभूततत्पुर्णीयवाक्यांश-
विरुद्धार्थकत्वं नक्तव्यायां तत्पुर्णीयप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । अन्यथा मिथपदार्थान्तरिते । विरोधे-
रदानासेन साक्ष्यंवारणाय सापेक्षविपरीतेषादिहमुक्तम् । परन्तु प्राणिक्रमयः पवन्ते वदित्मानित्यादौ
माग्निसमयवर्षवर्षत्वाद्योविरोधाप्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे आध्यासिद्ध्यादिरापेक्षकत्वेनोपेयसद्भोऽप्यु-
पाख्यसङ्घर इति पक्षार्थवादर्णीयत्वेन तद्विप्रयोजनप्रायमेव । असद्भोऽनुदाहरणं तु तदीयं पवन्ते वदि-
मान् भूमान् यो यो भूमवान् सन्निरप्रितियेवमुदाहरणोपनयादिकमाहुः । एवञ्च सचदितकथाघटकत्व-
शोभात्तदङ्गुणोपाप्यवस्थावर्षविरुद्धार्थकत्वेनिसंमग्नयेण वाक्यवितित्तव्यापकत्वं लक्ष्यम् । घटविधोति ।
घटत्वव्येय्यधः । तस्य घटमात्रमात्रमात्रकतयः घटमात्रविरुद्धत्वात् । अन्यथा प्रतिबोधिगत्वा घटस्य
नत्रार्थव्यपानुरपत्तेः । एवं तापेवहा तदेत्यादि । अन्वितितनियेव = प्रतिविषादविधिनो नियेव, स
पेश्नी घटस्य न सम्बन्धीयन्वत् ।

द्वयमस्य वाक्यस्य बोधनीय स्यादिति, तस्माद्विधिरूप एव घट इति, तत्प्रतिक्षेप एव च नेति, किमेतावेकवक्तृकवाक्यांशौ न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ वा न भवतो येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत् ।

न मिथो विरोधमात्रं मिथो व्याघातकत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ परस्परविरुद्धयोरस्तिः प्रम्, न च नास्तीत्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बोधयेत इति चेन्न, उक्तोत्तरस्यात्, देशकालाद्यनन्तभावे विरोधस्येवानुपपत्तेः । किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्व प्रामाणिकमभ्युपैषि तदा विरुद्धशब्दस्तत्रायमन्य एव सामयिकार्थः कश्चित्, प्रमाणेन तथाभूतस्य ब्रह्मणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमशान्तेः । अथ प्रामाणिकं तत्राभ्युपैषि तदाऽप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क नाम नास्तीत्यसिद्ध्यासिः । अथ मन्यसे यथा परेणाभिधीयेते अर्थो तथा मिथो व्याघातकाविति ब्रम्, तत्र च प्रमाण प्रसरत्येवेति, न, कथमपि तत्र प्रमाणप्रसूतो विरोधभावापरिभाषामात्रवापत्तेः । यथा परेणोक्तोऽर्थस्तथा मिथो व्याघातक इत्यपि कश्चिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न घक्तुं शक्यम् । प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रसाध्यत इति चेन्न, कचिद्व्यप्रमितस्य प्रसज्यितुमपि भवताऽशक्यत्वात् ।

अस्तित्वमिति । लक्षणे तद्विरुद्धार्थकत्वं तद्विरुद्धार्थस्य तदधिकरणे बोधकत्वमित्यर्थः । अधिकरणं तु कालो वा देशो वा यथासम्भ्रमम्, क्वचिच्च तद्वच्छेदकसापेक्षमपि । एवञ्च घटत्वं पटवत्त्वयोर्विरुद्धत्वेऽपि पटपटयोस्ते बोधयतो वाक्यस्यपि नातिप्रसङ्गित्वमित्येव भावः । उक्तमेवाह देशेति । तथा च विरोधात्मकत्वात्प्रतियोगितायास्तदाऽभावे घटात्त्वयभावे एकदेशादौ विरोधभावनमुक्तुद्वावाच्यकमि-वतिव्याप्तिरित्याभासः । ननु किमेतावता, न ह्यसामानाधिकरण्यात्मकविरोधभावं विरुद्धयो सामानाधिकरण्यात्तत्र येन स्यादिति स्यासि, न वाऽसामानाधिकरण्यात्मकविरोधप्रतियोगितारूपं तत्सत्त्वेऽपि गोत्वाधत्वादौ परस्परप्रतियोगित्वात्पबहाराद्, तस्यापि प्रतियोगिताघटितत्वेनाभावदुद्धेर्विषयानवस्थानप्रसङ्गाच्च, अत एव स्वाभावविरुद्धत्वव्य प्रतियोगित्वमित्यपि न मृष्यन्त इत्यवचेराह किञ्चेति । अप्रामाणिकमिति । तत्र च विरोधात्ते विवक्षितं न तु पस्तुतो विरुद्धयो सामानाधिकरण्यात्ते, तथा सत्यतिव्याप्तिदानासङ्गते । यथा = सामानाधिकरण्येन । व्याघातकौ = विरोधनञ्जकौ । एवञ्चासामानाधिकरणयो सामानाधिकरण्यबोधकत्वं बोधयत्प्रमाण बोधावच्छेदकतया तयोः सामानाधिकरण्यमपि बोधयतीति न प्रतिज्ञाविरोधस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इति भावः । कथमपि = बोधावच्छेदकनयाऽपि । उक्तसामानाधिकरण्यरथालीकनया प्रमाणेन परम्पर्याऽपि तदुल्लेखे तस्यानलीकत्वप्रसङ्ग, प्रमाणस्य वाऽप्रमाणत्वप्रसङ्ग इति भावः । नन्वसामानाधिकरणयोः सामानाधिकरण्यबोधकत्वमित्यस्यासामानाधिकरण्योर्वसामानाधिकरण्य तद्विषयकत्वमिति नार्थो येनोक्तदोष स्यात्, अपि त्वसामानाधिकरण्योर्व. सामानाधिकरण्यतया बोधस्तन्नजनकत्वमिति, एतद्विषयोक्तुत्वात् प्रमायाश्चान्यत्र प्रसिद्धप्रान्तिविषयकप्रमितेरेव नामात्त्वप्रसङ्ग इत्यस्वरसादुद्गायनप्रणाली प्रतिज्ञाविरोधस्य निराचष्टे यथेति । शक्यमिति । तथा च ज्ञेयत्वस्य प्रमितत्वस्याप्यत्ववादिताकिर्मने विरुद्धयोः परस्परविरोधभङ्गोऽपि प्रमित एवैवसति भवेदिति मत्त्व प्रतिज्ञाविरोध परं प्रमुद्गावबोध । आपत्तौ नापायाणदकयो प्रमितिरद्रमित्यभिमानो गङ्गते प्रसज्यते इति । तौ यदि सामानाधिकरणौ स्याता अपरस्परविरोधकौ स्यातामित्येवं प्रसङ्गेन प्रतिज्ञाविरोध उद्भाव इति । भवतेति । ज्ञेयत्वस्य प्रमितत्वव्यत्यत्वादिनेत्यर्थः । एतच्चवदकम्, अतस्त्वयतिनिरासादिति भावः । असत्त्वातिमभ्युपेयासङ्गत

मा प्रमायि अग्रतयव तद्व्यवहार इति चेन्न, क्वचिद्व्यप्रमितमाभासमानोपस्थित क नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तं वातिव्याप्तिरावर्तते । अनेकप्र नियतयोरेकप्र प्रसङ्ग मिति चेन्न प्रसङ्गकस्य तद्द्वयस्यैकत्र स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेकभावे चाना पादवत्वस्यापत्तेः । एकैकव्याप्याभ्यां पृथक्पृथक्तद्द्वयापादनमिति चेन्न, एकैकव्या पातान् । अर्थाद्द्वय स्यादिति चेन्न, अर्थापरार्थत्वेनेजाह्याघातान् । अर्थादापादन न

मेति । तद्व्यवहार = परस्परविरोधमङ्गसङ्ग । भासासो विकल्पो न तु भ्रम, नस्थानाहर्षयेनासा पञ्चिकात् । एवञ्च घटपटवपि यत्रैकैकत्र निरूपितौ तत्रापाद्यव्यतिरेक विरोधं विकल्पयोर्वरोक्तुर्वन्वो घटपटौ यदि समानाधिकरणौ भवेतामवेता भद्रपरस्परविराधकाविति प्रसङ्गमुत्तेन प्रतिज्ञाविरोधमिल पन् विज्ञपेतति भाव । नन्वन्व्याप्त्युपगमेऽपि प्रसङ्गे आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयोऽनाहर्ष्य एवाङ्गन्योपग न्नस्य, अन्यथा तकाभासस्यापि सत्कर्तव्यपत्ते, नहीष्टापत्ति न तर्काभासता प्रयाजयति, अनिष्टस्य तु क्वचिदसताऽपि सम्भवेन त प्रसक्त्युपपादिका त प्रसिद्धिरसत्त्व्यातिरुपाऽपि भवेत् छिष्टकल्पनया प्रसिद्ध्युपपादन तु न प्रकारमविद्युयोऽपि प्रसङ्गदर्शनेनावहेलनीयम्, खण्डन प्रसिद्धिरपि क्वचिदुभयवन्ती विधिष्टस्यासत् प्रसङ्गेऽमिति नादगर्हम्, अथास्त्वमेवम्, तथापि विरोधस्यासामानाधिकरण्यरूपतया प्रकृते परस्परविराधमङ्गापादन परस्परसामानाधिकरण्यवापादने एव पर्यवस्यती वापाद्यापादक्योरिव दुर्भारम्, न वा परस्परत्वमपि किञ्चिदेकम् येन प्रसङ्गैव भवेदिति चेन्न, हास्या प्रसङ्गकान्या विरुद्धयो द्वयोरैकैकत्र प्रसङ्गनीयत्वात्, यथा पक्षसौ मानुस्त्वन्व्यावोभयवती स्थान्, सन्तानवत्त्वे सति पुयागिष्वविनिष्पन्नानविरहवती स्यात्, अत्र वापाद्यापादक्यो र्व्यङ्ग्य गतकमाया न स्वैक्यम्, अन्यथा पुद्योगात्पुं वन्व्याप्यसङ्गावानुपपत्तेरित्याशयान दादत अनेकप्र नियतयोरिति । परस्परभावाव्याप्योरित्यर्थ असमानाधिकरणयोरिति यावत् । तद्द्वयस्य = मानुस्त्वन्व्यावोभयस्य । प्रसङ्गनीयद्वयेन सहैति शेष । एकत्र स्थितिनियतवैति निय नसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपरम् । अविरोधस्यापत्तेरित्यन्वय । अनेकभावे = दन्तव्याप्तिप्रमित्यमाने । अदमभाव मूलशैथिल्यपरिहारावापादके आपाद्यनिरूपितव्याप्तिस्वात्प्रदश्य प्रमातरया, अन्यथाऽऽपाद् क्यवानुपपत्ते परन्तु मिलित मानुस्त्वन्व्यावोभय तदुभयवावच्छिन्नाधिकरण्य वेहापादक तच्च न कापि प्रसिद्धम्, एव मिलित प्रसङ्गनोपपद्य तदुभयवावच्छिन्नाधिकरण्य वाऽपि न प्रसिद्धमिति न तयो र्वाप्तिप्रमितिसम्भव, पक्ष वापाद्यापादक्योरारोपो न त्वन्वयापि । प्रसिद्धमप्युपगमे च विरो धमत्र स्फुट एव । एतन्मात्मकानिमिद्युपपत्तय प्रायवस्थान निराकृतम् । तद्वलाद्दलीक्योर्भावीपगमेऽपि तयोर्वाप्तिप्रमितेश्चवापक्षगीयावा असम्भवान् । एकैकेति । सन्तानस्य मानुस्त्वेन पुयोविधे सति सन्तानराहित्यस्य च वाप्याप्येतापादनमिति न मिलितप्रसिद्धिनिरुद्धतो दोष । अन्वयापाताद् = रथापातानापादक्यवात् । एकत्र विरुद्धोभयवावच्छिन्नापादन द्वि रथापाद्यापादनमिति भाव । अत्र मानुस्त्वेन सन्तानस्य पृथगापादने इष्टापादनम्, दमवावावच्छिन्नापादने तु नास्तोऽपि तत्, मिलितप त्तेरेदमव्याप्त्यपि द्रष्टव्यम् । अर्थादिति । प्रत्येक विरुद्धव्यवस्थापादमान तदुभयवावच्छिन्नापात्ता इत्यर्थानीति भाव । अर्थापरार्थत्वेन = अन्यथानुपपत्तिमानतस्याप्रेषामकप्रमाविवपरत्वेन । अन्वया पात्या = विरुद्धयो सामानाधिकरण्यापादान्, सामानाधिकरण्यनिरूपकयोर्विरोधमङ्गादिति यावत् । आपादनमिति । प्रत्येक विरुद्धवापादन तदुभयवावच्छिन्नापादान् पर्यवस्यति । तद्यारोप एव

साधनमिति चेन्न, मिथो विरोधित्वेन तर्कभासत्वापत्तेः, इष्टापादानञ्च । मिथो व्याघा-
ताःकथं तथा स्यादिति चेन्न, तद्द्वयधर्मिकत्वाद् व्याघातापच्छर्धर्मिणि प्रमापेक्षायामव्या-

न तु प्रमेनि न विरोधमङ्ग इति भावः । मिथोविरोधित्वेनेति । मातृवचनव्याख्ययोरिति शेषः ।
तथाचापादकपोरेव धर्मिण्यभावे क्वापादनम्, परेण तत्रापादकविरहस्यैवोद्भावनीयत्वात् । तदाह
नर्कभासत्वापत्तेरिति । तर्कभासताप्रयोजकोद्भावनादित्यर्थः । ननु मातृवचनव्याख्ययोः सामाना-
धिकरण्यानभ्युपगमत् तत्र तथापादाने उच्यतेऽन्वयः सम्भवेत्, यथा तु मम माता इत्येति सुवार्ता
प्रत्येव तथापादानं तदा चापादकविरहोद्भावनसम्भवः, आपादकस्याभ्युपगमेन हि तर्कः प्रवर्तते न तु
वस्तुसत्तापि तस्य धर्मिण्यपेक्षयते, व्यापकारोपं प्रति व्याप्यारोपस्यैव हेतुत्वात्, अत एव सप्रति-
पक्षहेत्वोविरोधोपसङ्गवोरपि मिथोविरोधित्वेनाभासत्वमिष्यात्तयोपि न युज्यते, माता यदि वक्ष्या
स्यान्मातृत्वाभाववती स्यादित्येतावन्मातापादाने च न शङ्कातुषोष्पीत्याशङ्क्याहेष्टापादानाच्छेति ।
यो हि मातृत्ववचनव्याख्योविच्छेदयोरैकत्र कृत्स्नभ्युपगमत्, तस्य तद्व्यापक्योरपि विच्छेदयोरैकत्र वृत्त-
भ्युपगमे कः प्रयास इति भावः । मिथो व्याघातात् = सन्तानतद्विरहयोर्भावाभावरूपतयैकत्र कृत्स्न-
पत्तेः । तथा = इष्टापादनम् । अयम्भावः, पूर्वं सति क्वापि विरोधासम्भवेन सर्वव्यवहारसाङ्ख्येयसङ्गी-
र्णव्यवहारव्याघातप्रसङ्ग इति तथेष्टापादनमुन्मत्तस्यैव कृत्स्नमिति । तद्द्वयधर्मिकत्वात् = अभ्युपगम्य-
नाममिलितमातृवचनव्याख्यद्वयश्रितत्वात्, अभ्युपगम्यमानमिलितसन्तानतद्विरहद्वयधर्मिकत्वाद्वा ।
व्याघातापत्तेरिति पूर्वान्वयि । सन्तानतद्विरहयोः सामानाधिकरण्यापत्तेरिति असङ्गीर्णव्यवहारानुप-
पत्त्यापत्तेरिति वा तदर्थः । प्रमापेक्षायामिति । धर्मिणोऽभावे तदाभितस्यासम्भवात्तत्र प्रमाणमवश्यं
वक्तव्यम् । अत्राद्याघातादिति । विच्छेदयोः सामानाधिकरण्यालभात्, मातृवचनव्याख्ययोः सन्तानत-
द्विरहयोर्वा विरोधस्यासम्भवादिति यावत् । यथा व्याप्यत्वसम्बन्धेन व्यभिचारशङ्कानिष्ठा प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रिति तदापादाने शङ्कायाः प्रामाणिकत्वमिति न प्रवृत्तिस्वाभावतस्य शङ्कानिवर्तकत्वमिति 'व्याघातो यदि
शङ्कास्ती' इति प्रवृत्तेऽनुमानखण्डने उक्तम्, तथाऽत्रापि मिलितभावाभावोभयनिष्ठैश्च व्याप्यत्वसम्बन्धे-
भासङ्गीर्णव्यवहारानुपपत्तिः मिलितमातृत्ववचनव्याख्यद्वयापेक्षैव च कथञ्चिदुपाद्यमाना सन्तानतद्विरह-
द्वयीति मिलितविच्छेदधर्मद्वयसिद्धिं दुर्वारित्याशयः । अधिकांश्च त्वनुमानखण्डनसारदायामाशेदितम् । नन्व-
भ्युपगम्यमानमिलितविरहधर्मद्वयस्याधरयोक्तिविच्छेदधर्मद्वयस्य मेलनाभ्युपगमस्याश्रयत्वे पृथ पृथक्-
स्थिति, तथा चापेक्षणीयतयाभ्युपगमः सिद्धयतु स च य प्रयापादनं क्रियते तस्यास्यैव न त्येतावत्त
विच्छेदयोरविरोधासाहेदितितेचेन्न विच्छेदधर्मद्वयानिष्ठविषयतांनैकापत्तिसंलनानिष्ठविषयताशाल्यभ्युपगम-
सिद्धौ विच्छेदधर्मयोर्मेळनस्य च सम्बन्धोऽपि सिद्ध एव, अन्यथा तद्वीथयिषयतयोनिहृत्पत्तिरूपकभावा
सङ्गतेः, स च गालीकः, अज्ञानलीकयोःरुपरागानुपपत्तेः, अपि तु सत्रेव, यथा च तस्याप्यन्यत्रैव प्रसिद्धि-
मात्रेण न निस्सारस्तथोक्तं हेत्याभाससामान्यव्यवहारोपेक्षेः । एवञ्च विच्छेदयोर्मेळनमपि सिद्धमेवेति
नियुतामिषायः । अत्र तद्द्वयधर्मिकत्वादितिपाठमभिप्रेत्य 'एकं धर्मि विच्छेदधर्मद्वयानिष्ठित्वेन' इत्यादिवापा-
दानं पृथक्सप्तं तस्य विच्छेदधर्मद्वयालिङ्गित्वप्रमितौष्येव स्यादिति स्वधर्मितव्याघातस्याव्याघातत्वमि-
तिव्याघातानं त्वर्थासाङ्गतम् । धर्मिणि प्रमापेक्षायामिष्यस्योक्तानुमानान्नान्नप्रसङ्गस्य च स्वरसात्तद्द्वय-
धर्मिकत्वादित्येव पाठस्य युक्तत्वात् । उक्तरीतेः पूर्वपक्षिणा प्रामेय परिहृतत्वाच्चेति । नन्वेतावता
लक्षणे किं दूषणमापातम्, स्वर्धर्मं वाच्यं स्वार्थस्याधिकरणे स्वार्थविच्छेदार्थवोधकमित्येवमुद्भावनस्य
निर्दोषत्वादिति चेन्न, तयोद्भावनात्तन्तरं 'किमेतावता' इति पूर्वनुच्यते उक्तरीत्या व्याघात एतापाद-

मानम् । इति प्रतिज्ञाविरोधप्रखण्डनम् ।

प्रतिबन्दिखण्डनम् ।

एवमात्रेण दायाणः पर प्रत्यभिज्ञाने तत्रापि सर्वमिदं सुत्रचमिति चेन्न, तत्रापि यत्र श्रेणे मयाऽऽपाद्यत इति प्रतिबन्दि गृह्यते किं परपक्षे दोषापादनमात्रं विवक्षितमुत यस्मिन् तत्रा स्वमाधिरभिधेयं स मयापीत्यभिप्रायाः स्वपक्षे समाधिः ? न तावदाद्य अप्रस्तुतं यान् परपक्षदोषानुद्धारे तात्रैव तथायास्तदर्थस्य वा पर्यवसानान्, निग्रहा परिहारावधित्वात्तयोः । द्वितीये तु स एवामिधीयता का नो हानि । भगवतावधिमिथत्ता कस्तत्र समाधिः, नतो मयाप्यभिधेय इति चेन्न, मया तत्रभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात्, नहि मया स्वपक्षसाधनत्वात् न च दूषणं प्रकृत्ये वक्तुमारंभमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षान्नानिग्राहस्तद्दूषणं च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता धर्तते ईदृशि च कथा विभागो मत्पक्षे समाधानाय मा पर्यनुयोक्तुं कुनोऽपिचारो भवत । अथ विशेषतस्तन्निष्कृत्ये किं प्रयोजनम्, अस्ति तात्रदेतादृशि चोद्ये परिहारो यतस्त्वयाऽपि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य इत्याद्ययस्ते, सोऽपि न युक्तं नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तात्रता तत्रपक्षेऽपि तेन भवितव्यमिष्यन्न प्रमाणमस्ति । साम्यादेरिति चेन्न, तेषम्यस्याभ्युपगमात्, यदि तद्गुणतत्प्रसाधारणं रूपमादाय महर्शनं प्रतिज्ञान्प्रसिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात्, अत्र च

नीय, स च विरुद्धाविरोधं विना न सम्भवतीति कथं प्रतिज्ञाविरोध इत्याशयान् । एवतत्तादेरनुगमं पूर्वतद्विपक्षेन व्यस्य-तरमुत्प्रेणे चापरा व्यक्तिं गृहीत्वाऽस्तिप्रसङ्गं अननुगमे तु स एव दूषणम् वाक्यं वदन् शब्दखण्डनप्रकरणे निराकृतम्, विरुद्धवत्तं सामानाधिकरण्यासामान्याभाव एव वक्तव्य इति पूर्वोक्तसामान्याभावखण्डनभावात्, तद्दृष्टिभिन्नत्वादिरूपाऽपि च स इति विरुद्धखण्डनभावादादितिर्निराशाननुगम इत्यधिकमप्यनुसंधयमिति । इति खण्डनशारदायाः प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम् ।

तत्रापि = त्वा प्रपञ्चि । विरोधो द्वैताद्वैतयोरस्ति न वा आद्ये त्वयाऽपि विरोधो यत्रस्वपक्ष इति त्वदुक्तखण्डनं त्वद्यपि सावकाशम्, द्विंताप तु द्वैतखण्डनानवकाश इति प्रतिबन्दि । किञ्चिद्व्यवस्थापयति नाथ पर्यनुगामा सुभवत इति मनसि शिष्यावाह तथेति । अ पत्र द्वैताद्वैतविरोध । दूषणं प्रतिबन्दिष्य समाधिप्रतिबन्दिष्यं विकथितं विच्छेद्यमात्रं । स्वपक्षे समाधिरिति । विवक्षित इत्यनुपदं । भगवतु न वात् = स्वकर्तृकदोषापादनस्याप्राप्तकालत्वात् । एतदेव स्फुटयति परास्तेति । चिनगदाया परपक्षखण्डनमात्ररूपाया समाधिरेव, जल्पस्य त्वर्थं परपक्षदूषणमेव समाप्तं स्वपक्षसाधनस्यावधिप्रसङ्गात् । चादम्बु नेह प्राज्ञ, तदर्थस्य परपक्षोपासकस्य समाप्तावपि तस्य तत्रानिगममात्रं पक्षकृतेनाप्रसङ्गात् तस्य तत्रानुज्ञावनीयत्वात् । निग्रहापरिहार = परोपक्षदोषानुद्धार । तयो = जल्पा ध्वनिपदयोः । स = समाधिः । परोऽपि जल्पवादीत्यभिप्रायेणाह भयानिति । अह वैतण्डिक इत्यभिप्रायेण परं प्रावाह भवेति । इति कथेति । इति समयवर्थाधीनकथेयर्थं । ईदृशि च कथाविभाग = इत्याद्यमयवर्थाधीनकथायाम् । तत्रिदं कृत्ये = समाधिनिरूपणे । सायान् = आवयवर्थाधीनानुपगमसाधनम् । एव = समाधिप्रमाणम् । ईदृश्यस्य = समाधिवैषम्यस्य । नदुगत = समाधिविषयगतम् । प्रतिज्ञान्प्रसिद्धान्तरु महर्शनं वा, आदायेऽनुपपद्यते । वादिप्रतिवाचेऽनुपपत्तात्पर्यं प्रतिज्ञान्प्रसिद्धान्तरु । अस्ति गतानुसङ्गाल्लिङ्गावन्नाभावोपगमे उपपत्त्याद्यवयवमहोऽनुपपत्तात्पर्यमभिधायस्वयं अनुभवमात्रमात्रं परिहितं वैशान्तिना, एव पदाध्यायविरोधेऽपि यत्रादिवत्तात्पर्यादिकं कुनो नोपपत्ते

त्यप्ये तदभावात् स्यात् तथासति साम्यमात्राच्च समाधिरसाववापीति निश्चेतुं शक्यते । कोऽसौ नत्र विशेष इति चेन्न, मया सम्प्रत नदभिधानस्याप्रस्तुतत्वादित्युक्तत्वात् । चोद्यसाम्यात्समाधिसाम्यमिति चेन्न, दृष्यगतविशेषमात्राभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात्, यथा सद्भवव्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येऽपि सत्तायां सत्ताभ्युपगमेऽतवस्थया तत्राश्रये च नदभावेन, एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति ।

किञ्च परोद्भावितमसिद्धयादिक्रमपरिहृत्य प्रतिगन्था प्रत्यतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः किं यदिदं दोषतया परेषोद्भावित तद्द्रूपणम्, अद्रूप्येऽपि गतत्वात्, उत द्रूपणमपि सजोद्भावनीयं तुल्ययोगश्रेयत्वात्, यथाहु —“यत्रोभयो”रित्यादि । नाद्यः, यत्रासिद्धयादिलक्षणमस्त्युद्भाविते द्रूपणे, तदा दोषव्यवहारक्यपरिहात्त्वान् परिहारे वा नस्थालक्षणत्वमसङ्गात् । यद्येतद्द्रूपणं कथं तदाद्रूप्यत्वेन वादिनाऽङ्गीकृतं प्रतिबन्दिस्थाने गतमिति चेत्, यद्येतद्द्रूपणं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि क्षीयतां दृष्टिः । नियामकाभावे तद्योतद्व्युत्पत्त्ये सम्बन्धे पर्यवसित इति चेदस्तु, दोषसम्बन्धेऽपि भगवती

इति द्रूपणं तार्किकादिना वस्तुत्वभावोपगमेनैव निवार्यते । वेदपौरुषेयव्यवहारे द्रूपणाना शब्दनित्यतासु पण्य समाधिरस्तु भीमासङ्गाना प्रतिबन्दिद्वान्त्वेन । प्रकृतेऽपि विरोधस्थानिर्वाच्यत्वेन प्रतिबन्दिद्वान्त्वेनैव वेदान्तिना समाधेयमिति सुहृद्भावेन “मम चानिर्वचनीयत्वे”ति ग्रन्थेन प्रागुक्तम्, इह तु वैतण्डिकनया नोच्यते इति । तत्र = समाधौ, चित्तोपो वैषम्यसम्बन्धेनोप । चोद्यसाम्यात् = प्रसङ्गसाम्यात् । अस्य च फलतो विरोधाभ्युपगमसाव्याज विशेष एवञ्च विशेषस्य त्वयाऽनिरूपणे समाधिसाम्यमेव नैवसाव्येन मया साधनीयमित्यभिप्रायः । प्रकृतेऽनिर्वाच्यतातिरिक्तस्य समाधिवैषम्यप्रयोजकत्वाभावेऽप्युक्तसाधने प्रतिबन्दिद्वान्त्वान्त्वनिर्वाहाप्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव परिहरति द्रूप्यगतेति । प्रसङ्गसाव्येऽपीत्यादि । दृष्ये चित्तोपस्य भावाभावाभ्यां समाधेरपि चित्तोपस्य भावाभावयो सम्भवः । भादिनोक्तवस्तुत्वत्वात्वादिक् ग्राह्यम् । अपिना प्रसङ्गवैषम्यस्यापि समाधिवैषम्यप्रयोजकत्वमनुमन्यत । तद्वैषम्येति । समाधिवैषम्येत्यर्थः । सद्भवव्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येऽपीति । घग्दा विव सत्तायामपि सत्तास्वीकारकस्य सद्भवव्यवहारस्य तौल्येपीत्यर्थः । नदाश्रये = सत्ताश्रये । तदभावेन = अनवस्थाऽभावेन, समाधिवैषम्यमिति शेषः । सद्भवव्यवहारवत्तादि घग्दौ सत्तासाम्यते तदा सत्ता सत्तानि प्रताया सत्तायामपि तद्बलात्सोपगम्यतामिति समान प्रसङ्ग परन्तुतेन दृष्या सत्ता, सा च घग्दौ नानवस्थामापादयति स्वीक्रियमाणा अपि तु सत्तायामेवेति तत्र न स्वीक्रियते किन्तु घग्दावे वेदनवस्थानद्विरहस्यविशेषेण सत्तास्वीकारास्वीकाररूपसमाधिविषयमनेति भावः । एतच्च सद्भवव्यवहारवत्तात्सत्तास्वीकारप्रवाचिनमनेनोप, नव्यगते तु सद्भवव्यवहारस्य भावव्यवपयकत्वं स्वरूपसत्त्वविषयकत्वं घोषयते, सत्तामितिस्तु वैश्विज्ञानेनैव ज्ञान्यसत्तावच्छिन्नं प्रति द्रूप्यत्वेन कारणगयात्कार्यतावच्छेदकत्वं तद्वैषम्यते इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्रेति । रूपवाद् घग् ह्यादिव समवायवाद् घग् इत्यपि बुद्धेः सत्त्वेन विरोधविशेषगतिरिक्तसम्बन्धविषयकत्वं प्रसङ्गसाव्येऽपि समवाये समवायाभ्युपगमजगत्स्थानात्तदनुपगमो घग्दौ त्वनवस्थानामात्तदनुपगम इत्यर्थः ।

अद्रूप्ये = अद्रूपत्वेन दोषादुपरिभिमते । तुल्ययोगक्षेमवान् = तुल्यसाम्येनानाकावान् । अत एव स्वाभ्युपगमद्रूपोपपत्त्या प्रतिबन्दिद्वान् इति चतुर्थं वदयति । “यत्रोभयो समो शोप”परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुपगत्यवस्थारूपविधारणे” इति अद्रूपददलोक्तः । तस्य = अस्मिद्प्रादिक्लृप्तशब्देनाभिमतस्य । अद्रूपत्वेन = अद्रूपत्वेन । नियामकाभावे = चित्तोपगमनाभावे । उभयत्रादीति । शितिः सकर्तृका

यसाधनस्यासाधकत्वात् सन्दिग्धासिद्धयत् । किञ्च यत्तल्लक्षणवतोऽस्य दोषत्वसन्देह-
स्तल्लक्षणरू एवायमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव स्यादित्यर्थं प्रतिबन्दि दुर्ल-
चरा प्रतिबन्दिवादिनोऽपि । नपि द्वितीयः, तथाहि-उभयथादिसम्भ्रतादूष्यत्व धूमानुमा-
नादिकं यदि प्रतिबन्दीकरोति परस्तदा तद्दर्शनेऽन्यत्र कश्चिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्गाय
नीयम्, परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्धा भयादित्येषा मयाऽपि सुप्रहैव त
प्रति प्रतिबन्दी, अत्रापि शक्यत एव पठितुं "यत्रोभयोः समो दोष" इत्यादि । अथ
यं-विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात्, तन्मात्रस्यानुद्गावनं न तु सामान्यत एवेति चेन्न, तत्र
विशेषे प्रतिबन्धा त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति स्यात् । विशिष्य तद्विशेष
त्याजने च तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्धा । अथ मद्दर्शनमात्र
भ्युपगतादूष्यत्वं कश्चाप्यत्र प्रतिबन्दीकरोति तर्ह्येतदुक्त तेन स्यात्—इह नेदं दूषणं
वक्तव्यमभिधानेऽन्यैव युक्त्या त्वेष्टमङ्गप्रसङ्गादिति; तत्र, इदमिह दूषणं वक्तव्यम्,
अनभिधानेऽस्यैवानुपलब्धस्य परसिपाधयिपितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुक्ताप्य
अपि प्रतिबन्धाः सम्भवात् । नन्वेवमेवास्तु तथा चाभिधानेऽनभिधाने चोभयतःपाशु
प्रतिबन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्गिभारा स्यात्; मेघम्, मिथोविहङ्गायाः प्रतिबन्धास्तर्हा

कार्यत्वादित्युक्ते कारासारी साध्यतोऽन्तरात् वा, भागे बाधः, द्वितीये दृष्टान्ते साध्याभावेन व्याप्यत्वासि-
द्धिरिति सुगतोक्ती परो म्रुते—नन्वेवं पर्वतो बद्धिमान् धूमात् महानसवदित्यपि दुष्टं स्यात्, महानसोप-
बद्धिसाधने बाधस्य पर्वतोपबद्धिमाधने च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यस्यावतिरिति । तद्दर्शने = प्रतिबन्दिर्कृतं
दर्शने । अन्यत्र कश्चिन् = गगनं नित्यं गुणत्वादित्यादौ हेत्वाभासे । भयादिति । एवंतेन सद्गुमानं
प्रतिबन्दीकृतमिदानीमपि मयाऽसिद्ध गदेस्तदीयहेताबुद्गावने सम्भाष्यते तेन पूर्ववत्सद्गुमानप्रतिबन्दी-
करणम्, तस्माद्दूष्यमपि सत्रोद्गावनीयम् । तं = प्रतिबन्दिवादिनम् । यं विशेषमिति । सामान्य-
धर्मपुरस्कारेण व्याप्तिस्यले पक्षधर्मताबललभ्यविशेषं पुरस्काय प्रवृत्ता प्रतिबन्दी, तथा च तं परस्काय
हत्याभासो नोद्गावनीयः, गगनं नित्यं गुणत्वादित्यादौ तु पक्षधर्मताबललभ्यविशेषमादाय न दोषोद्गा-
वनमपि स्वग्ययैवेति । सामान्यतः = यद्दर्मावच्छिद्येन दोषेण प्रतिबन्दिस्तदर्मावच्छिद्यस्य । तत्र
विशेषे इति । पक्षधर्मताबललभ्यविशेषमादाप्यसिद्ध्यादौ । त्याजितदुष्टत्वे = त्याजितदोषत्वे ।
स्यादिति । यदि तादृशासिद्ध्यादौ दोषता नष्टा तदाऽसिद्ध्यादिरक्षणस्य तत्र गमनादतिशयसिद्धिरिति
भावः । विशिष्य तद्विशेषपत्याजने इति । प्रतिबन्दित्याजितदोषभावाना पक्षधर्मताबललभ्यविशेष-
पापसाप्तिद्वयादीनां व्यावृत्तिकणकनियेतेन रक्षणस्य तद्गुणत्वोपगमे इत्यर्थः । भसिद्धिरेव=उत्पा-
सिद्ध्यादायगमनमेव । अनुमितिपरामर्शान्यतरविरोधित्वस्य तत्तदोपेऽपेक्षणीयत्वेन सामान्यधर्म-
पुरस्कारेण प्रवृत्तव्याप्यादिप्रहे तदापत्तानुमिती च विनोपरूपेणासिद्ध्यादौविरोधित्वात्सम्भवेन न दोषलक्ष-
णात्तन्तदम्, तथा च लक्षणविरहभ्युपगानेयैव स्वपक्षसम्बन्धोपपत्ती प्रतिबन्दिर्था, तथा दोषा-
न्युपगमाधीनप्रवृत्तिकणकेन स्वपक्षासाधकादिति भावः । मद्दर्शनेति । प्रथमः सत्यः प्रमावियप-
त्वादियुक्ते विपयतालक्षणेन चादिना प्रतिबन्दिने परोम्रुते—नन्वेवं मद्य सत्यं प्रमावियपत्वात्,
विमलं मिथ्या एवविपयत्वादिचादि तवाभिमतमपि वित्युत्पेन, विपयतालक्षणात्तत्रापि जागरूक्या-
दिति । अन्य = प्रथमे क्षारवशादेः । उभयतः पाशेति । अर्माशान्दिहभयत्रावचिनिष्टेति भावः ।
मिथोविहङ्गायाः = मिथो विहङ्गाम्याभिधानानभिधानाभ्यां, पक्षतः प्रथमे मिथोव्यामिदिसाधि-

भासत्यात्, मिथोचिरोधस्य तर्कदूषणत्वात्, सम्प्रतिपक्षानुमानवदुद्धयोरपि परस्परप्रति-
 ज्ञेयेणैवोपज्ञोक्तत्वादिनि न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाहिकसूत्रे “प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यव”
 दित्यत्रापादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्ययस्थित पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुंमा-
 ध्यायः “समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्, अभ्युपगतं तावद्भवताऽस्मत्पक्षे दृष्टान्तो-
 नास्ती”ति प्रवृत्तद्योतकरो यत्राभयोरेत्यादिवदनो भट्टस्य प्रतिभटीकतैव्यः । इति
 प्रतिबन्दीखण्डनम् ।

अपसिद्धान्तखण्डनम् ।

तत्किं प्रतिबन्धादि दूषणत्र भचार्येव, नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः स्यादिति चेत्,
 तर्हि दर्शनापसिद्धान्तस्य लक्षणं प्रकृतसम्बद्धतया वाङ्मात्रेणापसिद्धान्ते भवत-
 किमिति नापसिद्धान्तः स्यात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः, प्रतिबन्धादि-
 च भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतम्, मयेव दर्शनमाधित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेष-
 स्याभ्युपेतत्वात्, दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात्, तेषु च पदार्थेषु प्रति-
 बन्दिदूषणत्वादे प्रविष्टत्वादिति चेन्न, लक्षणमेव तावदिदमपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते,

काया, मिथ्यावसिद्धयनुपपत्त्यैवामिधानानभिधानयोर्वा साधिकाया । मिथोचिरोधस्येति । एकेना-
 पादकेन मिथोचिरुद्धत्वापादनस्य मिथोचिरुद्धाभ्यान्वैकपादनस्यैवार्थः । अप्यतर्कदूषणत्वे विरुद्धयोरैकेन
 दशाप्यपपक्षभावासम्भवो बीजम् । आपादितेति । आपादिनो यो दृष्टान्ताभाजलक्षणो दोषस्तस्मा-
 म्येन । आचार्य उद्योतकर प्रतिभटीकतैव हस्यन्वयः । समानमित्यादिप्रहणकरानिकम्, अनुत्तरत्वोक्तया
 प्रतिबन्दिदूषणमित्युक्तम्, अनुगतमित्यादिविपरिवर्तितम् । तत्र बौद्धान्तिकयोर्विवादे स्थिरत्वे हि
 प्रमाणमिति बौद्धप्रहणे आचार्यपक्षेकालवृत्तिरितिप्रमाणकारणतश्च कार्योपपत्त्यैकालवृत्तिरिति
 दयकत्वेन स्थिरत्वमित्युक्ते कारणं विकृत्य कार्योपपत्ते कार्योपपत्त्यैवेति भाष्येनानुपपत्त्या कार-
 णस्यैवसिद्धिरिति बौद्धेनोक्ते कार्योपपत्त्यैव न कश्चिदुभयत्रादित्यप्रतिपक्षो दृष्टान्त इति तार्किकोक्तौ
 कार्योपपत्त्यैव नोभयत्रादिसम्मतो दृष्टान्त इति बौद्धेन प्रतिबन्दिदूषणत्वे समानमित्यादिप्रमथो-
 प्पानम् ।

अत्रप्रमथपेयम् — समानमित्यादिवार्तिके वितण्डाभिप्रायेण, पत्रोभयोरेत्यादिकं मु स्थापना-
 लक्षिकभाभिप्रायेण एवञ्च पक्षधर्मतासम्बन्धे विशेषमादावसिद्ध्यादिनं दोषवस्तुत्तराया तदुक्तान्ता-
 न्तत्वात्, तादृशलक्षणानभ्युपगमे तु धृमानुमानादावपि तादृशासिद्धत्वादे सम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्र-
 सङ्ग एवभिप्रायेणोभयसम्मानादूच्यताकेन प्रतिबन्दीकरणम्, एवमेकदर्शनमात्राभ्युपगतादूच्यताकेनापि
 प्रतिबन्दीकरणेन च दोषनयोर्भावितत्वाद्योपपत्तौपपत्तौ यत्नोपपत्ताभिप्रायेणेति । इति खण्डनशार-
 दायां प्रतिबन्दिदूषणम् ।

प्रविष्टत्वादिति । “स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग” इति वदन्ता-
 भगवता वादरायणेन प्रतिबन्धा दोषयोपपत्त्यात्, अत एव भगवत्पादिरपि युक्तदायकभाष्ये चतुर्था-
 प्याये वेदानुपपत्तयः प्रथम कर्मकाण्डपरतया व्याख्याय “भारण्यकमात्रं वेदानुपपत्तयः” इति केपात्रि-
 म्यात् सामान्यशाब्दिवेदानुपपत्तयः सद्बोधोऽनुचितं ह्यनुपपत्त्या निरस्य “ननु यत्पक्षोऽप्युपनिषत्प्रति-
 नरस्यैव प्रहणमिति समान गच्छीत्” इति परेण ह्यायां प्रतिबन्धा दूषणतामुपेयैव वेदानुपपत्तयः

मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । स्वसिद्धान्तस्तथाऽपेक्षित इति चेन्न, विशेषणपूरणमन्तरेण तदलाभात्, अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादानप्रयासवैयर्थ्यं स्यात् । एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तकृत्या निवृत्त्याऽऽपत्तेत्, त्वत्सिद्धान्ते शतशो हेत्वाद्दो विशेषणोपादानदर्शनात्, परसिद्धान्तहेतूनाञ्चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकीकृत्य तच्छास्त्रे बहुशो दूषितत्वात्, प्रथमं स्वशब्दविशेषणमुपादाय दूषणभयेनेदानां तत्करणं च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः, हेत्वन्तरं हि प्रथमविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणयत्तद्वचनम् । किञ्चैवं लक्षणमभिधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः, “अप्राप्तकालोऽवयवधिपर्यास” इति, लक्षणमभिधाय हि लक्षणमिधानं युक्तम्, तस्य च भवता विपर्यासः कृतः । एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तापातात् ।

यस्तु प्रथमत एव स्वविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः, मदीयां हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम । अत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणादभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य य स्वकायः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यतीति चेन्न, ममाप्यभ्युपगन्तृत्वात्, मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत एव । विपरीताभ्युपगन्ताऽपेक्षित इति चेन्न, अविशेषात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता विपरीताभ्युपगन्तेति चेन्न, तथाप्यविशेषात्, ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वात् । स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाऽभिमत इति चेन्न, नूनमतिप्राप्तोऽसि यतः स्वपदमभ्युपगन्ता विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वारा विशेषयसि, परस्परश्रयान्न विभेयि, स्वपदेऽपि साधारण्यप्रत्ययस्थानं पुरोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धस्ते ।

यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्तदीय इति चेन्नैवमः, यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वेऽसाधारण्यद्वयापकृत्यं लक्षणदायः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति च सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् तथाहि-सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तस्तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव । त्याग एव तस्य नास्ति मया,

अप्याथा स्वापान । अन एव च भवतीव प्रतिबन्धैव प्रतिबन्दिनिराक्रियते, ‘कार्यस्यापमत्ताशने’ इत्यादियुपनाप्रस्तावीयञ्च भवतीं चण्डनं प्रतिबन्दिग्रहणैवेति भावः । तथापेक्षित इति । लक्षणपदस्य सिद्धान्तपदेन विवक्षित इत्यर्थः । एवमेवाभ्युपगमे = विवक्षयैवेष्टसिद्धिमुपगम्य विशेषणोपादानवैयर्थ्योपगमे । कृष्येति प्रथमान्मम् । निवृत्तेति व्यञ्जनम्, अस्मत्पश्चादित्यादिः । अवयवधिपर्यास इति । समयवन्धविपर्यासूतो पादशोऽभिधानकमस्तद्विपरीतक्रमेणाभिधानमित्यर्थः । एवमेवाभ्युपगमे = साप्यवयवविपर्यासेऽप्राप्तकालतापातोपगमे ।

अविशेषादिति । अस्माकं कस्यापिद्विपरीताभ्युपगन्तृत्वादित्यर्थः । स्वपदं = स्वपदार्थम्, स्वपदद्वारा = स्वपदार्थद्वारा । स्वपदं इति । स्वत्वस्य साधारण्यतया स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वप्रसवदेन मम ग्रहणमभवत्वात् ।

यः सिद्धान्त इति । मामाप्यन कथाकाशीनाभ्युपगमविपर्यासूत इति शेषः । तेन प्रतिजानाम्यसद्वरः, तत्र विशिष्याभ्युपगमात् । एवममेऽपि । असाधारण्यत्वात् = अननुगमत् । यावदेतनुगमने

परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न, यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयत्व-
नियमः । अथ स्वीकृतस्यास्वीकारः, तदा मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारो भवत्येव
तथेति विशेषो नास्ति । अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः, सोऽपि न, तेनेति
स्वीकर्त्रेत्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारे तवापसि-
द्धान्तापत्तेः । एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न, एके-
नेति षष्ठेकसङ्ख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसङ्ख्यायोगित्वं तथा तवापीति
स एवापसिद्धान्तापातः । अर्थेकेनेत्यभिज्ञेनेति, तदापि स्वस्माद्भिन्नत्वं तव च मम च
समानम्, अन्यस्माद्भिन्नत्वं न मम न वा तथेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः । अथ स्वीक-
र्तुरस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं तदाऽयमर्थः स्यात्—स्वीकर्तृतो न भिन्नैकस्य स्वीकृतस्या-
स्वीकारोऽपसिद्धान्तः, तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः, मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चि-
त्स्वीकर्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वान् । एतेन—एकस्यैकेन स्वीकारास्वीका-
रावपसिद्धान्त—इत्यपास्तम्, मिलितयोरावयोरपसिद्धान्तापातात् । अथ तत्स्वीकर्तु-
रेव तदस्वीकर्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनामितम्, तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं
तच्छब्देनोच्यतेऽस्वीकारविषयस्य, तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चि-
त्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतयाऽस्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्त-
प्रसङ्गस्य दुर्यत्वात् । एकेन स्वीकर्त्रां न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विषयता-
विति चेन्न, एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भूयस्तदाकर्षणभित्तितत्त्वद्वयणव्या-
वृत्त्यापत्या कथय कथं न घनघनाघनसमयसमागमोदीयमानतरलतरङ्गिणीयेजलवि-
चर्तनिर्वर्तिताप्रच्छन्नचङ्कम्यमाणतृणकद्म्बविडम्बनामनुभविष्यति । स्वीकृत्यास्वी-
कार स इति चेन्न, फलार्थविवेचनेनोक्तयाधापातात्, अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभा-
धापत्तेः ।

यत्तदेव यस्य ग्रहणं तस्मैव तत्पदेन ग्रहणमित्यत्र नियामकासम्भवादिति भावः । एकसद्व्येति ।
एकसद्व्येत्यर्थः । सा चैकत्वत्वेनानुगतीकृतेत्याशयः । विषयोच्छेदः स्वभिन्नाभिन्नविवक्षायाम् ।
एतेनेति । एतेनार्थित्यर्थः । पूर्वमतिव्याप्या निरस्तमपि दृग्गणान्तरदिस्यया पुनराशङ्कितम् । मिलित
योरिति । एकरस्यानुगमेन निवेदो भावयोर्लभयोरप्येकत्वात्, स्वीकारास्वीकारविषयतायि च तथा-
त्वात् । स्वीकर्त्रेभिन्नेनेति । स्वीकारेणैवनेनान्वयः । अस्वीकारविषयतया = भवदीयास्वीकारविष-
यत्वात् । विवेचयन्निति । एकत्वरथ साधारण्येनोक्तशोषादिति भावः । भूयस्तदाकर्षणं = निरस्तं
विशेषणं पुनरुपादृशानः । घनघनाघनेति । अनिघन्येन प्रवर्षणशीलमेतैत्यर्थः । उदीयमानेति ।
ईषादिकल्प इहो रूपम् । वेगिः = प्रवाहः । विरतोऽवस्थावितोषः । चकं समुदायः । चङ्कम्यमाणः =
भूतो निक्षिप्यमाणः । विडम्बना = विलासः । फलार्थेति । एककर्तृकत्वैत्यर्थः । तथा च कथार्या सामा-
न्यतस्तेन स्वीकृतस्य सिद्धान्तस्यास्वीकार इति पर्यवसन्नं तच्च निरस्तम् । सामान्यमपि च किञ्चिद-
पेक्ष्य वितोष मोक्षे च किञ्चिदपेक्ष्य सामान्यमिति प्रतिशाहानिसात्पर्यमपि, विसिध्यैव निवेदो
वानुगम इति । अस्वीकृत्येन्यादि । वस्तुतस्तु नेदं दृग्गणम्, परमनस्वीकृत्य सत्स्वीकरणशयलेऽपि
त्यनस्वीकारास्वीकारयोः तात्वात्, भदं नैवापिक्रमतेन वक्ष्यामीत्येवं सामान्यतः स्वसिद्धान्तस्य
स्वीकारावपभावादिति ।

किञ्च सिद्धान्तपरिचयकरि यदपसिद्धान्तोद्भावन तर्कि स्वीकृतदर्शानुमतयाप सिद्धान्तदूषणभावे चादिनि उतानेवम्भूते, आद्ये पूर्णसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन व्युत्थातु शक्यते तत्र कि वक्त यम् ? न तावत् वक्त यमेव किञ्चित्, पूर्वसिद्धान्तयोगा देवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम् अपसिद्धान्ते तन्परिहारस्य तद्दूषणज न्यतरासिद्ध्येस्तेनाभिहितं वात्, अन्यथा स्वाभिप्रायेणसिद्ध्यमुद्भाष्येव कथा विच्छिन्ना नो विजयंत परासिद्ध्यपरिहार नापेक्षेतेत्यनसिद्ध्यवप्यसिद्ध्यमुद्भाष्य पर परा जित्याप्रत्युह गृह्यन् प्रविष्टेति । निगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न अन्यतरासिद्ध्यथा निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात्, तथाप्यनादरेणसिद्ध्यवसिद्ध्यमुद्भाष्य पराभिधीयमानमसिद्ध्यपरिहारमनाहत्य विजयेतैवेत्युक्तम् । अथ न-यसे—मध्यस्थेनैतद्विचारणीयम्—किमनसिद्ध्यवसिद्ध्यधरनेनोक्ता, अनपसिद्धान्ते चापसिद्धान्त ? एतद्विचार्य तैनेव जयपराजयावद्यधारणीयौ, एतदर्थमेव मध्य स्थोपस्थापनमिति तर्हि चादिना साधने प्रयुक्ते दुष्टमेतदित्यभिधीयैव प्रति चादिना निरर्तनीयम् मध्यस्थस्तु परमार्थता दुष्टवमदुष्टस्य तस्य साधनम् विचार्य जयपराजयावद्यधारयिष्यति. सोऽय प्रसूय निर्वृत्तीभूतपि रुद्रम्यत्यपत्यपोपलकृत महायासवायस यसनमासादयिष्यति मध्यस्थो पराकस्तावकदुष्टपरामर्शप्रकर्षेण । अथोच्यते—सम्प्रति विप्रतिपद्यता नामापसिद्धान्तेऽप्यसौ, किमेतावता पूर्ण स्वीकृता पसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य तावत्तन स्वोक्तमकारि तदेवात्रापसिद्धान्त स्योपस्थासो युक्त इति मैवम्, यदीदानीन्तन्यननुमतिरस्य नाद्रियते, अस्यामुपजाता यामपि प्राक्तनानुमतिमादायेव च दूषणप्रवृत्तिस्तदाऽपसिद्धान्तस्यापि कुतोऽयकाश स हि पूर्णानुमतस्येदानोमननुमतिमाद्रित्येव प्रवर्तते तान्यथा, तस्मात्स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि चादिन प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति द्वितीयानयकाश । यस्य तु सौगतादेर्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषण त प्रत्ययस्य साधनी यमेवास्य दूषणत्वम् ।

न च चाप्यम्—योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति त प्रतिध्यायात् एषामिधय, दर्शनविशेषे स्वीकृत्यता प्रथम तद्दर्शाना-तर्तनैवेशिन प्रतिबन्दिदूषणव्यादेस्तेन स्वीकारान्त, पश्चात्तस्यैवास्वीकार तावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकनैकस्य व्याहताविति । यद्ययमप

उतावता लभ्यन निराकृत्यापसिद्धान्ते दूषणत्वमेव निराकरोति किञ्चित् । येन चादिना स्वीकृत दानेऽपसिद्धान्तस्य दूषणभावोऽनुमतसन्धिमात्रियर्थ । न तावद्युक्तमिति सम्बन्ध । अपसिद्धान्ते इति । उदाविते सतीनिगेप । तन्परिहारस्य तद्दूषणत्वा-न्यतरासिद्ध्यरिति । अपसिद्धान्त दूषणताया अयनस्वादितमऽसिद्ध्यपरिहारपसिद्धान्तपरिहारस्यार्थ । अन्यथेति । अन्यतरासिद्ध्यदीपभावस्यापि विजयीपयिक पद्युद्भाव नद्वयर्थ । उक्तेति । उतासिद्ध्यै सत्यामेवनिगेप । अपसिद्धान्त इति । उत, उतापसिद्धान्ते सत्यवेति दीप । अत्र चप्रथमकोटी निरनुयोग्यानुपयोगत निग्रह । चायसेति । कोकिलो प्तादितास्य स्वीयमभिमन्य चापयेन पात्यत । द्वितीयेति । अपसिद्धान्तस्य दोषनामनद्वीकृत्येति चादिन्यपसिद्धान्ताद्भावनमिति द्वितीयविध्वंसस्य पूर्वोक्त्यावद्यानय नेयर्थ, तदीयदोषनामद्वी कुर्वन्पि मरवा उन्नास्या साधनीयतामासे । पृथगे ।

प्रतिबन्दिदूषणव्यारिति त्यम्भमानमिद्धानविपनापदंनवम् । स्यादतो = अनुपपत्तौ ।

सिद्धान्तात्मैव व्याघातः, तदाऽपसिद्धान्तदूषणत्वे विप्रतिपक्षस्य विप्रतिपत्तिमव्युक्तस्य नाभिधातुं शक्यः । अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोऽपसिद्धान्तप्रमुपजीव्य सम्भाव्यमानो-
द्भावनः, तदा सार्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणताद्गी-
कारेण । किञ्चैवमपसिद्धान्ते उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तानुपजातायामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य
व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः, प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतो
क्त्याग इति, एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारिणि दूषणान्तराभिधाने न प्रति-
ज्ञाहानिरिति गत प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः । प्राक्प्रतिज्ञातदोषनिर्वाहार्थमेव निग्रहान्त-
रवधानान्नैव दाप इति चेन्न, पूर्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरो
पन्यासस्यायुक्तत्वादिति । न चानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधातव्यः प्रथमं नाप
सिद्धान्त इति वाच्यम्, अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, सर्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे
व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्तव्यत्वात्, नहि क्वचिच्छून्यतेऽवधारयितुं मयाऽपसिद्धान्ते
उद्भाविते नाय तत्र विप्रतिपत्स्यत इति । नन्परत्वेवं विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य
दूषणत्वं प्रसाधनोपमिति, मैवम्, येनाप्यस्वीकारदण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यसि
तद्वन्ङ्गीकारस्यापि सम्भवात्, उक्तञ्च सौगतेः—“नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति
नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणम्” इति ।

“रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यत ।

खिलमथा वत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा” ॥ इति च ॥

न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह यद्ययमिति । दूषणान्तरमिति । विरुद्धयो समुच्चयाभ्युपगमस्वरूपो
पाधिभेदनाशप पाधिभयमिति भावः । अनुपजीव्येति प्रतिबन्धादौ दूषणत्वतदभावयो समुच-
याभ्युपगममिप्रायेण । तत्परिहारिणीति । तत्परिहारिणमुद्वेद्येत्यर्थः । प्राक्प्रतिज्ञातोऽपसिद्धान्तः ।
निग्रहान्तरमिह व्याघातो विवक्षितः । तथाचोक्तस्योपपत्तयेनैव न तु तत्परित्याग इति न प्रतिज्ञाहानिः ।
अयुक्तत्वादिति । यदि तु पूर्वोदितनिग्रहस्य परेण परिहारो विहितस्तदा तदुद्भावयितुमेव निरनुयोष्या-
नुर्योगेन प्रतिज्ञाहान्या च निग्रह इति । यद्यपि विप्रतिपत्तिमात्रेणोद्भावितनिग्रहस्थानस्य परिहारो न
भवति, अपि तु तस्य तदीयदोषत्वस्य वाऽभावे तु नान्नरैव, यत्र च विप्रतिपत्तिमात्रमुदीर्य हेतुनाभिधिः
तत्तत्रैवापसिद्धान्तोदावयिना व्याघातः शक्योद्भावनः, तथापि तादृशपर्येतेषु विप्रतिपत्तो युक्तानुपे-
वपर्यनुपेक्षयो न तु स्वयं व्याघात उद्भावनोपः उक्तार्थां च युक्तौ समीचीनयामुद्भावयितुं निग्रहोऽन्यथा
तु पूर्ववादिन एवेति भावः । अन्येनेत्यादि । अपसिद्धान्तदोषताया विप्रतिपत्तौ व्याघातोद्भावने प्रति-
ज्ञाहान्यादिभेदेऽर्थः । अस्वीकारदण्डेन = अपसिद्धान्तदूषणः अस्वीकारे वाचकीभूतेन व्याघातेन ।
सम्भवादिति । कथं कसम्रदायानादरेण तस्य दूषणता न मन्तव्या, स्वीकारास्वीकारौ च कालभेदेन
कस्याप्येकत्र सम्भवत इति भावः । शास्त्राश्रया = स्वस्वशास्त्रोक्तसिद्धान्तस्वीकारनिवन्धना ।
वादा = कथाः । निग्रहाधिकरणं = परान्यप्रयोजक । रिक्तस्येत्यादि । सिद्धान्तविशेषमस्वीकृत्यैव
जातस्येत्यर्थः । ननुप्ययैव सिद्धान्तविशेषमात्रत्वतामित्यत आह गुणदोषमपश्यत इति । गुणदो
पविशेषनं विना सिद्धा-तचित्ताशङ्कनानुपपत्तेरिति भावः । नन्वन्वयेन प्रतिपादित सिद्धान्तविशेष-
माद्रियतामित्यत आह खिलमथा इत्यादि । अन्तर्मातित्वपर्यंतयोऽप्यादिना इत्यर्थे पर्यवस्यति । केन
दुर्मनिना । सिद्धान्तविषयग्रहा = तत्सिद्धान्तविषयकोपग्रहा । तथा च पूर्व रिक्तस्योपत्तो
पश्चात्सिद्धान्तविशेषे त निरन्वयपि दुर्मनिरेवेति भावः ।

अत्र कश्चिदाह—शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः, यदा हि क्षणमङ्गसाधन
प्रयोगोऽस्फूर्तिमत्ता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्यात् । प्रथम-
विप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत्, एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रम-
मप्युद्भावयेदेव, अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रम-
योर्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः, न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थ-
जातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम, तस्मात्क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्त-
स्वीकारः, तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति परमेश्वरोऽपि नान्यथाकरणे
क्षमः, न च समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देनाभिधानुचितम्, तद्वै
शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात्, परिपदनपेक्षितत्वाच्च, न च तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनु-
गुणोहः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः, न च तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षे वा

तार्थपरिशुद्धावयवनाचायैकं निराकर्तुंमनुवन्ति अरेति । शास्त्रमनाश्रित्य = शास्त्रोक्तसिद्धा-
न्तमस्वीकृत्य । “यसत्तदक्षणिकं यथाजलधरा” सन्तश्च भावा भवाम्” इति क्षणमङ्गसाधनम् । अस्फूर्ति-
मत्ता = सद्व्युत्पत्तिविरहिता । यद्यपि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वे
क्षणिकत्वस्य सिद्धसाधनमस्त्येव, तथापि स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टव-
रूपत्वे स्वाधिकरणक्षणवृत्तिसंघसंप्रतियोग्यवृत्तिस्वरूपत्वे वा न तत्सम्भवः, साध्यप्रसिद्धिः पुनरेवं
कथञ्चिद्विरोधोपपन्नत् । किं कुर्यादिति । अपसिद्धान्तरस्य दूषणत्वानभ्युपगमे तदुद्भावनानुपपत्तेरिति
भावः । प्रथमेति । कथात्.पूर्वं या विप्रतिपत्तिः = विरुद्धकोटिप्रतिग्रहत्वयेदं साधनीयमनेनेदं दूषणीय-
मिति मध्यस्वपक्षानुसारेण कृतं, स्वीयस्यैवपक्षोपगम इति यावत्, तद्विरोधोद्भावनाच्च न शास्त्रकारान्यु-
पगमविरोधोद्भावनात्मेनेति प्रतिज्ञादानि वा स्वयं विशिष्यस्वीकृतपरित्यागात्, प्रतिज्ञाविरोधो वा कथायां
स्ववचनविरोधादिति भावः । विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममिति । स्यैवंकोट्युपगमानुसारेण
प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योपगमविरोधमित्यर्थः विशेष इति । नन्वेतावता स्वशास्त्रकारान्युपगमतायंविरोधरूपानु-
सिद्धान्तस्य दूषणत्वे किमायानमित्यत आह नचेति । एकः पुरुषार्थोभोगोऽवगर्वात्, तदन्वयतरगुणित्वैव हि
शास्त्राणां प्रवृत्तिः, तदनुद्भूतमङ्गिभावापत्तं यत्पदार्थजातं तद्व्युत्पत्तिसाधनं वाक्यनिष्पन्नं शास्त्रम् । शास्त्र-
स्य प्रधानं प्रमेयमिदं यथा ब्रह्मादि, तदङ्गं च तत्साधकप्रमाणादि । अपोहोऽतद्व्युत्पत्तिः, भादिना प्रत्यभि-
ज्ञाप्रमाणवादि । अरोहोदो सिद्धौ देशकालानुगतवस्त्वसम्भवात् तस्य क्षणिकत्वानुगुणवत् । तदेकपरि-
हारे = क्षणिकत्वस्यैकस्य परिहारे । धाम इति । तथा च स्वशास्त्रकारान्युपगमस्य तस्य तदनुगुणस्य
वा त्यागोऽपसिद्धान्तो दूषणमेवेति भावः । ननु यदि सौगतोऽहं नैवाधिको वेत्यादिरीत्या शास्त्रविशेष-
माश्रित्य कथाप्रत्येन, तदा तत्तदनुगुणयोगोऽपसिद्धान्तो भवेत्, यदि तु विशिष्यैव स्वीकृतपदार्थमभि-
प्राय कथाप्रस्तावोऽनुमन्यते तदा न तदवकाशः, तदाभिधेयः स्वीकृतपदार्थसम्बन्धं वाऽऽवीच्येदन्वयवत्,
इत्यत आह नचेति । प्रसङ्गादिति । अत्रेष्टापत्तिं परिहरन्नाह परिपदनपेक्षितत्वाच्चेति । विप्रति-
पत्तिविपरीतभूतकोट्योरेव साधनदूषणयोर्विज्ञासितत्वादिनि भावः । नन्वेकेन क्षणिकत्वकोटिपरिप्रे-
तदनुगुणा अरोहोदयोऽपि तेनोपगमत्पत्ता इत्यपरेणोदनसम्भवाद्गुणितया शास्त्रविरोधोऽनाद्यप्येव
इत्यत आह नचेति । नष्टपत्तिप्रमेति । तदनुगुणव्यतिक्रमेऽर्थः । ननु शास्त्राधयणाधीनमनुगुणो-
पगममनुगुणविरोधोद्भावनायैव, तदुपार्थे तु तारशोचयनमप्यकिञ्चिद्व्यतिक्रमवत् आह नचेति । तदु-
पेक्षे = उपायवन्तिक्रमानुद्भावने । एकेन भादिना व्यतिक्रमेऽपरेण च तदुपेक्षे इति प्रष्टव्यम् । तत्परि-

तत्त्वप्रतिप्रतिजयावित्यकामेनापि तत्तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति । तदेतदपेशलम्, किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं ? यदनभ्युपगमे विरोधमद्वावयेदित्युच्यते, द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति, एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्तयितुमशक्या, यथा प्रमाणादि सर्वकथकसिद्धम्, इतरच्च प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चिद्यथा क्षणभङ्गेभ्यरादि, तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारोऽपसिद्धान्तः, तत्र, स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् जानेश्च निरनुयोऽयानुयोगे निवेशत् । नापि द्वितीयः, दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादियत्कथारम्भेऽभ्युपगन्तव्यम्, तर्हि तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोहाद्युपायतया, उत नशान्तरीयकतया; न प्रथमः, क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादि पत्रित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः, तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात्, अन्योन्याभ्युपगमोपायवे चान्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात्, विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमस्तदभ्युपगमे च विचार इति । अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवापसिद्धान्तोनाम्यत्रेति चेन्न, यो हि यदुपायस्तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्तयितव्य इत्येव कुनः ? तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्तते इत्येव युक्तम्, न तु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात्, तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्याभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमश-

कारप्रवृत्तं = तत्त्वदायनिरूपणमुद्दिश्य प्रणीतम् ।

यदनभ्युपगमे = यद्य सर्वथैवानभ्युपगमे, तेन निष्पत्तेः तदभ्युपगमे साधनेन चानभ्युपगमे कथाप्रवृत्तंसम्भवेऽपि न क्षतिः, विस्तरस्तु ग्रन्थोपक्रमे निरुक्त एव । तस्य = प्रमाणाद्यनङ्गीकारस्य । स्वव्याघातकत्वं स्ववक्त्राभ्युपगतविरहप्रसङ्गकत्वम्, तच्च प्रमाणाद्यनङ्गीकारे स्फुटमेव, तथा सति कस्याप्यभ्युपगमात्सम्भवात्, स्वपमसिद्धश्च न दूषणसमर्थोऽपीति न दूषणासमर्थत्वस्य जातित्वप्रयोजकत्वेऽप्यनुपपत्तिः । अनुपपत्तिसमावाद्यास्यान्वर्भावमिच्छन्ति । निवेशादिति । तथा च जातेनिग्रहस्यानारवेऽपि नापसिद्धान्तात्मकतेति भावः । वस्तुतस्तुपधेयसङ्गरेऽप्युपाधेरसाङ्गयवादे स्वव्याघातकत्वेनोद्भावने जातित्वसम्भवेऽपि स्वस्वात्मकाराभ्युपगमविरोधात्तदोद्भावनेऽपसिद्धान्तत्वसम्भवः, तथाप्यसङ्गीर्णोद्वाहरणामाने तेन रूपेण दूषणत्वं न मन्तव्यमेवेति भावः । दर्शनभेदनियतं = शास्त्रविशेषाभ्युपगतम् । तन्शान्तरीयकतया = अपोहाद्यभ्युपगमव्यापकतया । विषययोः स्वाप्यव्यापकभावोऽप्यर्थादायासि । तदभ्युपगमस्य = अपोहाद्यभ्युपगमस्य । तदनुपायत्वान् = क्षणभङ्गाभ्युपगमात्तदनुपायत्वात् । प्रकृतसाध्याभ्युपगमोपपत्तिः। अभ्युपगमविषयः। वागो हि प्रथमकरूपेऽपसिद्धान्तः पर्यवश्यतीति भावः । क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादित्यगम्यापसिद्धान्तता नानुमन्तव्या, अपि लपोहादिसाधनप्रस्तावे क्षणभङ्गपरिप्रागस्यैव, उक्तान्योन्याश्रयपरिहाराय क्षणभङ्गोपगमस्यैवापोहाद्युपगमोपपत्तिकताया मन्तव्यत्वात्, अन्यथैवोपायोपेयभावः किमिति न स्यादित्यत्र विनिगमकाभावेऽप्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वसिद्धेः, प्रमाणान्तरेणापि तयोरेकतराभ्युपगमस्य कदाचित्सम्भवात्त्वेति भावेनाशङ्कते अभ्युपगमेति । यो हि = यज्ज्ञानमात्रं हि । यदुपायः = यदभ्युपगमोपायः । अभ्युपगमस्त्विदं मन्त्रीयं मतमिति वाऽहं सौगत ह्यादिर्वांशान्वितेयः । विचारः = तद्विचारः । तस्य = तज्ज्ञानमात्रस्य । तेन = तज्ज्ञानेन । तस्य = तज्ज्ञानस्य । अशक्यत्वादिति । स्वानभ्युपगमेन प्रतीतसाधनेनैव परमतप्रसिद्धेन परं प्रति साध्याधनोपपत्तेः स्वाभ्युपगमस्य हेतुताया गौरवप्रस्तत्वात् । ननु परमतप्रसिद्धेन परं

क्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि वा तत्र स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैषम्यात्, उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः । अथोच्यते—उपेयमुपायेन साध्यतोपेयचतुर्पायस्यापि सत्त्वमभ्युपगमन्तव्यमिति पश्चात्तदनभ्युपगमेऽपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः, असत् उपाय चतुर्पयोः । तर्ह्युपायत्वेनोपन्यसनात्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वोक्तारानुपपत्त्या कल्पनीय, कल्पितेन तेन श्रूयमाणत्सत्त्वाभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोऽभिधेयः, एवञ्च सति सत्त्वाभ्युपगमे एवोपायत्वात्तुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतानुपपत्तीव्यत्वात्, तदुपन्यासमन्तरेणाश्रयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्, कृतं तदुपपत्तीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन । अतएव न द्वितीय, तन्नान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि हि तत्सत्त्वाभ्युपगमे साध्यत्वाभावात्तत्त्वाऽनुमन्तव्यः, तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे, कृतं तयाभ्युपगमं परिकल्प्य तेनाभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति । एवं निग्रहान्तरखण्डनमूहनीयम् । इत्यपसिद्धान्तः खण्डनम् ।

इति कवितार्किकचक्रवर्तिश्रीश्रीहर्षकृते खण्डनखण्डखाद्ये
निग्रहानिर्दिक्तिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रति किञ्चित्साधने स्वाभ्युपगमस्यानपेक्षणीयत्वेऽपि स्वमतप्रसिद्धेन क्षणभङ्गादिनापोहादिकं साध्यता क्षणभङ्गादिकमभ्युपगतमेवेति तत्रैव तत्साधोऽपसिद्धान्तः, तत्राभ्युपगमस्य कारणलक्षणयोगाद्, कारणतावच्छेदकं पुनरभ्युपगमत्ववर्धितं मासु किं तेनेत्यत आह शक्यत्वे इति । तत्र = कथायाम् । अभ्युपेय इत्यन्वयः । सौगतोऽहमित्यादिरीत्या क्षणभङ्गादिविषयकं स्वाभ्युपगमं किमिति कथायां प्रकाशयितव्यं, तथा च तत्साधो तदायविरोधोद्भावनं दूरोत्सारितम् । ननु स्वाभ्युपगमस्यपरं प्रति प्रत्यावयितुमे वतथा प्रकाशनमित्यत आहोपायत्वादेवेति । साधनविषयकत्वाभ्युपगमस्य स्वीयसाध्यभ्युपगमोपायताया वादिभ्यां निश्चितत्वादेवेत्यर्थः । तथाप्रतीतिः = साधनविषयकपरकीयाभ्युपगमप्रतीतिः । नन्वेवमुपपत्तिमानस्यैवाभ्युपगमस्य साधोऽपसिद्धान्तं सावकाशं ह्यप्याशङ्कते अथेति । अपोहादिकं क्षणभङ्गादिना साध्यतेत्यर्थः । असतः = सर्वथैवासतः । परिहरति तर्ह्येति । अयमाणेत्यनभ्युपगमान्वयि । उपपत्तिश्च विशदयति तदुपन्यासमन्तरेणेति । उपायत्वस्य साधं विनाऽनुपपत्त्युपन्यासमन्तरेणेत्यर्थः । उपायत्वात्सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमं सिद्धयति । अत एव = वक्ष्यमाणोपायः । द्वितीयः = तन्नान्तरीयकतयेति विकल्पः । तत्सत्त्वेति । नान्तरीयकसत्त्वेत्यर्थः । सैव = साध्याभावात्पत्तिरेव । अनभ्युपगमे = नान्तरीयकसत्त्वाऽनभ्युपगमे । एवमिति । स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते तत्परिषिद्धीर्यया प्रतिज्ञातार्थावलाप इत्येवमादीनां प्रतिज्ञासम्भ्यासादित्दक्षणात्तानामपि स्वत्वयवतत्त्वादिघटितात्वेन तदनुगमानुगताभ्यामुक्तरीत्या दोषावदयन्मायादिति भावः । इति खण्डनशारदायामपसिद्धान्तखण्डनम् ।

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीश्यामिचिरचितायां खण्डनशारदायां
निग्रहानिर्दिक्तिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगारुडायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

शारदारुयक्याख्यासंबलितम्

सर्वनामार्थानिर्दिष्टानाम् तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ यान्यवलम्ब्य यदुल्लं याग्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थाः कथं निर्वाच्योः ? तथाहि—ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिबन्धय. किंशब्दोऽप्यमानेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा पितृकार्यो वा प्रश्नार्थो वा स्यात्, तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तद्देश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं किञ्चिद्वाच्यम्, तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान् न्यूनत्वं शेषः । अत एव न द्वितीयः, ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामाश्रयात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत्कुत्स्यते भवताऽन्यथा वा, अन्यथा चेदलं तदुद्भवावनया, साध्यसिद्धेरप्रत्युहत्यात् । नापि प्रथमः, प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणमुद् इति चेन्न, प्रमाणत्वयोनिति यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा गौणत्वव्याघातः, मुख्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे, तदाऽलं तदुद्भवावनया, ईश्वरसद्भावे च प्रमाणाभावः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सप्रतिपन्नत्वात्, ईश्वरसद्भाव इति विशेषोपादानं च व्यर्थं स्यात्, अन्यत्रापि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव, साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि विर्तकस्य पदान्तरसापेक्षत्वेन पदान्तरमपि निर्वचनीयं भवति, ईश्वरसद्भावे किमेतत्प्रमाणमुक्तान्यदिति, तच्च भवता नाभ्यधायि ततो न्यूनत्वं शेषः ।

नापि चतुर्थः, प्रश्नार्थत्वत्तु किंशब्दात्कस्यचित्प्रदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते, सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात्प्रमाणविषयिणी प्रतीयते, यद्विषयश्च प्रश्नस्त-

“मदीयमतिशुभिनो भवतु कापि कादृशिनो”त्यादौ विहित्य शब्दानिर्देश्यत्वरूपानिर्वाच्यत्वा-
र्थत्वं “कश्चिद्वाजेव सानने” इत्यादौ च तद्दयमित्वावच्छिन्नार्थकत्वमपि यद्यपि किमो दृष्टम्, तथापि
तादनार्थकतायां किम्पदस्यापिचिदन्वतरसमभिव्याहृतत्वमित्यमात् किं प्रमाणमित्यत्र च तदभावात्
तदुद्दयं त्रिकल्पितम् । स्वदन्यः को विद्वानित्यादावाक्षेपार्थः, स्वदन्यो विद्वान्नास्तीति प्रतीतेः । न कोऽपी-
त्यप्रतीतेषु किम्पदं तद्दयमित्वावच्छिन्न एव शब्दसमभिव्याहारेण तु विद्वदादिपदस्य विद्वदादिभिन्ने लक्ष-
णेति केचित् । कुत्सितार्थः किमौरित्यत्र, निम्बिनो गौरिति प्रतीतेः । चित्तकं प्रयोक्तव्यतः सन्देशः, यथा
“किमिन्दुः किं पद्मं किमु सुहृदियं किमु सुख”मित्यादौ सन्देशालङ्कारोदाहरणे । प्रश्नार्थो जिज्ञासि-
तार्थः । शेष इति । यस्तु प्रथममेव हेत्वादिकमभिपद्यते, स तत्त्वण्डनेनैव प्रतिबोधनीय इत्याशयः ।
प्रमाणाभासे इति । प्रमाणशब्द इत्यनुपपन्नः । यदि तु कथञ्चित्प्रमाणशब्दसमभिव्याहारात्कालेनेश्व-
रसद्भावबोधकत्व कुत्सितत्वं अन्यत् इति मन्यते, तदा न्यूनत्वे एव तात्पर्यम् । शेष इति । विवक्षित-
संग्रहात्मादिति भावः ।

सा = जिज्ञासा । प्रमाणविषयिणी = प्रमाणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वप्र-

यथाविधं यं विषयं निजस्य प्रथस्य निर्वक्ति परो ययोनया ।
वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः ॥१॥
प्रथस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तथा चैव भवेन्निरुक्तः ।
इदं त्रयाप्यास्थितमेतथैव गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्त्रा ॥२॥

प्रथार्थात् किञ्चिद्वाजिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रतीयते, जिज्ञासा च ज्ञानुमिच्छा,
इच्छा च नाशान्ते भवति, अतिप्रसङ्गान्, तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञानुमिच्छता तत्र
स्वज्ञानमिच्छाकारणोभूतं वक्तव्यम्, तद्यथार्थं वा स्यादयथार्थं वा, यथार्थं चेत्तर्हि तेनैव
प्रानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते, विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थ-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरसदृभात् उपस्थाप्यत इत्यना-
यासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । अथायथार्थं तत्, तदास्मिन्नयथार्थज्ञान-
विषये यद्यस्मानिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केयं
स्वाधोनेऽयं परापेक्षा, भवतेषां यथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमङ्गी-
जनत्, तथा परमप्युत्पादयत्, ययं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारी मिथ्याज्ञाने सर्वथै-
वाकृतिभः किमिह नियुज्येमहि । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीय-
यथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियनानिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थं भवतः
प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना, श्रुतिकारजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवतित्येवमर्थं प्रेक्षावान्
कथङ्कारं प्रयतेत, येन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वं व्यघा-
तात् । अथ मन्यसे—स्वसिद्ध्यान्तमनुबन्धानेन भवता यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमत-
स्तदर्थं भवाननुयुज्यत इति । मैवम्, य ईश्वरसदृभात्विषयो भवता प्रमाणाभासः
प्रमाणतया ज्ञानया प्रतीतस्त्वस्य प्रमाणत्वमस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः

विशेषाद्यात्मकं तादृशोद्देश्यतादृशेदकत्वमेव मानुगममिति तेनानुगमो दूरीस्मारितः । स्वत्वस्य चानुगमे
विग्रमाणमित्यतो पदवाच्यवच्छिन्नविधेयतामिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नप्रती-
त्यापत्तिं को वागित्वा, भननुगमे तु स्वसमभिप्राहणपरार्थतावच्छेदकत्वेन विधेयतावच्छेदकधर्माणान-
नुगमो न ज्ञेयापि बुद्ध्यतः । एतेन सर्वनाममात्रस्य शक्तिग्रहोऽप्राप्तनीयः, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वो-
पलक्षितधर्मावच्छिन्ने हि तच्छक्तिः, तादृशधर्माग्राह्यासङ्गुण्येवमेव, बुद्धिसामान्यविद्वक्षायाश्च घटोऽस्ति
तमानवेत्यादी पटावालयनबोधापत्तिं न शक्या वागयितुम्, तत्तद्बुद्धिविधिविधेयतास्तु तद्विषयतावच्छेदक-
त्वस्यानुगमकत्वत्वाद्वा दूत एवापसरति, एवञ्च स्वप्रयोजकप्रकारव्यवस्थायननुगमाम् सकलतत्पदाद्युपसं-
हारेण ध्वस्तान्प्रदृश्यसम्भवदुमिच्छावच्छेदकत्वमर्थानुबन्धितमिति पदोऽप्या, तस्या व्युत्पन्नानुपपत्त्या न
तदर्थानुबन्धधर्मासम्भवः, अत एव स्वोच्चारणानुबन्धितप्रकारवच्छिन्नविषयताकत्वस्वजन्यत्वाम्नां
तदादिपदप्रकारकबोधविषयकमङ्गैतोपगमो नात्राशङ्कनीयः, परस्परार्था संसर्गनाया अप्रामाणिकतया
प्रकारमुद्देश्यं निवेशनीयत्वेनोक्तवाधोपचेस्तादृशत्व्यादिति । मथमदलोकार्थं हेतुमाह द्वितीयश्लोकेन
प्रथस्येति । तथा = प्रथनवाक्यानुकारित्वा । स्वपृच्छाविषयस्य = स्वपृच्छाविषयतावच्छेदकत्वात् गिरा वक्त्रा
भवता इदं = सामान्यवच्छेदस्य विशेषणत्वं तत्सम्पादकत्वं वा स्वीकृतमेवेत्यर्थः ।

प्रथार्थावच्छेत्त्यादि । अत्राद्वैतप्रमाणप्रबन्धने तच्छारदायां हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपतोये
च शारदायामुक्तोऽर्थोऽप्यनुसन्धेयः । अथ मन्यस इति । यथार्थेन भावप्रधानं तथा च प्रमाणत्व-

सिद्धान्त, प्रत्युत्तेश्वरसदुभावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीत-
मस्ति तत्प्रमाणनीयमिति । स्यान्मतम्—ईश्वरसदुभावविषयस्य प्रमाणस्य भवता
ज्ञापनमात्रं कियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेत्ति विश्लेषोऽप्य-
भिमत इति । न, ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणे ज्ञानमादायाप्युपपत्तः, तत्र स्वाधीने केयं पराधीने-
त्याद्युक्तमनुपपन्ननीयम् ।

स्यादेतन्, येयमोश्वरसदुभावविषयकप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना, सा व्यभि-
चारिणी सत्या वेत्ति संशयोऽत्रास्माकम् तेनैकपक्षनिर्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि-
भवता, तन्निरवकाशमिति । नैतदस्ति, एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन
तस्याः प्रतीनेयोच्यते यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसदुभावस्तत्र सर्वत्रैव
सशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं न तु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथाच स्थीकुरु शिष्यमावम्,
प्रसाद्य चिरं चरणशुभ्रथाभिरस्मान्, ह्येतस्यामस्ते सशयमिति । विप्रतिपन्ना एव वयम्,
आहार्यः संशयोऽस्माकमिति चेन्, तर्ह्येवधुनैककोटय एव वयम्, कार्यान्तरोधानु
संशयमालम्ब्यामह इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेष कोट्यवधारणं भवतां यथार्थं वाऽय-
यार्थं वेत्ति विकल्पोक्तयुतया दूष्यम् । एतेन—अनध्यवसायेन नदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि-
निरस्तं वेदितव्यम्, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयं वा तदिनि विकल्पाभ्यां तस्यापि
प्रस्तत्वान्, “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति” इति न्यायान् । एवमोश्वराभि-
सन्ध्यादां तदास्थानस्यं सर्वनामान्तरखण्डनमत्र द्रष्टव्यम् ।

इति कवितार्किकवक्रवर्तिश्रीश्रीहर्षकृते खण्डनखण्डखाद्ये
सर्वनामार्थानिर्हक्तिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

ज्ञानमित्ययः । एवञ्चोत्तरग्रन्थस्य नाम इति । तत्र = प्रमाणाभासे भ्रान्त्या प्रमाणात्वेन प्रतीते । अनुप-
पन्ननीयम् = अनुपन्यातव्यम् ।

व्यभिचारिणी = भ्रान्तिः । कार्यान्तरोधान् = निनिर्गोपकथानुरोधान् । अनध्यवसायेनेति ।
किं त्रिदिदिमिष्याहारकं विदिप्य कोटिद्वयमनुक्त्वा ज्ञानं विदिप्य विरुद्धकोटिद्वयोत्प्लेवितं संशयादि-
लक्षणमनप्यवसायात् न्यायलीलाख्यादौ निरूपितम् । तन् = ईश्वरप्रमाणम् । व्यभिचारिविषयं =
विरोधवाभाववद्वृत्तिप्रकारकम्, तथा च भ्रमत्वं लक्ष्यम्, अयमिभारिविषयकत्वं च प्रमाणम् ।
तन् = भ्रमप्रमाणमायात्वं ज्ञानम् । तृतीयविकारमर्मावेनां निराचष्टे परस्परैरेति । निर्विकल्पकमीश्व-
रज्ञानञ्च न भ्रमप्रमाणमस्तीति, भ्रममिभ्रवत्प्रमाणवाधप्रत्वान्, अनित्यप्रमावामेव गुणापेक्षगादिति
भाव । सर्वनामान्तरखण्डनप्रयुक्तमनूनां परिहरति । एवमिति । इदञ्च बोध्यमित्यादिना रीति-
रुच्येति ।

इति श्रीशङ्करचरन्प्रमारतीविरचितायां खण्डनशास्त्रायां
सर्वनामार्थानिर्हक्तिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

श्रीशारदार्यं नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

शारदार्यव्याख्यासंवलितम्

हुरीयः परिच्छेदः ।

भावत्वखण्डनम् ।

ननु तथापि भावात्मकं तस्मिन्नीश्वरं विधायकं त्रिञ्चिन्ममाणं वक्तव्यमिति चेत्, किं पुनर्भावत्वम्? विधित्वमिति चेन्न, पर्यायाप्रस्तात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेन्न अभावा-
स्यापि तथाभावात्, प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्व
मिति चेन्न, अभावो घटस्यास्तीतिप्रतीतिसम्भवेनाभावस्यापि तथान्वयप्रसङ्गात्, नारती
तिप्रतीतिविषयत्वोऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः । अस्तीति चार्थो वा शब्दो वा विव-
क्षितः, नाद्यः, तस्यानिरुद्धेः । सत्ता तदर्थ इति चेन्न, सामान्यादीनां तदभावाद्भावत्वा-
पत्तेः । स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीय, अभावोऽस्तीति प्रतीतेरुक्तत्वात्,
वर्तते इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्तिपर्याय इति चेन्न,
उभयसाधारणैकार्थनिवचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । यत्रैकस्या
स्तिपदप्रयोगस्तत्रैवापरस्य वर्तते इति प्रयोगात्सामान्येन तावत्पर्यायत्वं शक्याधिगम-
मिति चेन्न, प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्यायत्वान् । यद्येत्यस्य प्रवृत्तितिमि-

ईदृशं विधायकं प्रमाणम् = ईदृशरीयसङ्गावप्रमाणकरणम् । पर्यायाप्रश्नादिति । भवता च
भावत्वपर्यायस्यैवोत्तरात् । स्वरूपसत्त्वं = स्वरूपात्मकं सत्त्वम् । पक्षेति । भावपदसङ्केतग्रहस्य भाव-
त्वानुगतप्रतीतिविषयवद्धार्योधानापरिचिति भावः । विषयत्वमिति । न च यद्य तादृशप्रतीतिर्न
“स्त्विति, “आत्, “प्रधास्यात्, “योग्यत्वभिधेः, “यत्तत्त्वेऽर्कितत्त्वप्रसङ्ग इति “भाष्यम्, “अन्ततो, “मगपा-
एव तादृशप्रतीतिः सुलभत्वात् । अत्रापि विषयताया विषयभेदमिच्छन्नेनाननुगतसत्त्वे एवाह
अभावा इति । तथात्येति । भावत्वोपपत्तः । नन्वेतेन रूपेणाभावोऽपि भाव एवेत्यत आह नारतीति ।
तथा च घटो नारतीतिप्रतीतिविषयत्वेन यथा भावोऽभावात् न प्राप्नोति, तथाऽस्तीतिप्रतीतिविषयत्वेना-
भावोऽपि भावत्वम्, भावाभावात्तादृशपर्यायविषयत्वस्यासिद्धुं वा ईधेति भावः । तदभावादिदिति । सामान्या-
दिशब्दसङ्गमत्वेन तत्रापि सत्तेति तु प्रतिविषयत्वते । निरस्तमिति अतनुगमेनेति शेषः, तथा च न
तदप्यस्तिवदाद्येनया सत्त्वविषयमिति भावः । प्रतीयमानस्येति । अन्तोऽभावात्तत्त्वे कस्यापि प्रतीत्य-
विषयत्वेति शेषः । भगवत्सत्त्वात्प्रतीतिमत्तादप्येदम्, तदाहरे त्वभावेऽतिशयासिद्धेः, न च भगवतोऽपि
भगवत्प्रोऽर्थात्सत्त्वेनो विद्यते, “चिदस्तिशब्देऽप्येवैव सर्वज्ञत्वात्ततेः । अन्तोऽप्युत्पत्तमनात्तत्त्वे
सोऽपिति । सामान्येनेति । सत्त्वतावत्तदप्येति शेषमन्तरेणार्थोऽप्येति । तथात्येति = एकत्रार्थे
प्रयोगेऽपि । प्रवृत्तिनिमित्तेति । अन्तोऽभावात्तत्त्वे नदीवपि चिदप्यस्तिवदाद्येऽप्येवैव तन्पर्यायतां

नार्थत्वे च तन्निर्बचनप्रसङ्गस्तदवस्थः, स एवार्थो भावत्वमुच्यतां किं शब्दोत्प्लेखगवे-
पणया । अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न, व्यवच्छेदात्मकत्वेन परपदस्यै
यथार्थान्, भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो
नास्तीत्यभावप्रतिषेधदमात्रो नास्तीतिमात्रस्याप्रतीतिरिति चेन्न, तावताऽपि
तल्लक्षणानिहतेः । अपरप्रतिषेधमुख्येन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न,
चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गान्, नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम्, अभावो
नास्तीतिप्रतीतिर्निर्विषयत्वपसङ्गाच्च, नहीयं भावविषया भवत्पक्षे, परप्रतिषेध-
मुख्येन प्रतीयमानत्वात्, नान्यभावविषयैव, तन्निषेधार्थत्वात् । नैवंप्रतीति
रेव स्यादिति चेन्न, शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवान्, आकाङ्क्षादिमद्भिर्म पदैः प्रतिस्वै
संसर्गबोधनात् । "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि" । प्रत्यक्षप्रतीतेस्तथा
विवक्षितत्वाद्यमद्वोप इति चेन्न, सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् । सेध्वरपक्षे
सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न, तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मकतया ग्रहणे प्रमाणाभावान् । तेषां
विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न, विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधा-
त्मकतया शब्देनापि बोध्यते तस्माच्चट्टभावरूपमिति चेन्न, परपदद्वयेयथार्थान्, तस्यानेऽप्य-
चाक्षुषादिस्वापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादावभ्योपनीतभागवत्तत्र चाक्षुषस्य भविष्य-

एषम्, हरिजनार्द्रनादिशब्दानामपि यकिञ्चित्कृत्यतावच्छेदकत्वेनेव पर्यायत्वादिनि भावः । अपरेति ।
अभावस्तु परप्रतिषेधात्मक इति तद्व्यावृत्तिः । यैयथार्थमिति । स्वप्रतिषेधात्मकस्य कस्यचिद्भावा-
दिति भावः । अस्तु तद्व्यप्रतिषेधात्मकत्वमेव लक्षणमित्यत आह भावेति । गदामिसन्धिप्राशङ्गते
तथापीति । तथा प्रतीयभावमभ्युपेत्येन परिहरति तावतापीति । स्वाभावभावान्तरत्वस्य भावे
भवताङ्गीकारादिति भावः । परोऽभिसन्धिमुख्येन लक्ष्यति अपरेति । अभावत्वानवच्छिन्नमेव यच्चिदं
प्रमाविषयत्वं तावमित्यर्थः । नहीति । भावत्वप्रत्यक्षात्पूर्वं नियमेनानुस्यवसायस्याप्रामाणिकत्वेन
नोपनीतमानेन निर्वाह इति भावः । ननु स्वरूपस्वरमेव चाक्षुषादिगोचरो न तु भावत्वमित्यतः
पूर्वाङ्गप्रतीत्यभावाम्युपगमं त्यजन्नाह अभावो नास्तीति । भूतले घटाभावो नास्तीत्यर्थः । निर्विष-
यत्वं = निर्विधेयताकत्वम् । भवपक्षे = उक्तलक्षणाम्युपगमपक्षे । वस्तुतो हि तत्र भावविधेयतेऽपि ।
परनिषेधेत्यादि । परनिषेधात्मनैव वस्तुविशेषावगाहितयाऽनुस्यवसायमानत्वान् । नापीति ।
अभावातिरेकवादे एवभावविधेयतासम्भव इति ध्येयम् । अत्यन्तासतीति । प्रकृते तु सद्विषयकत्व-
मेवेति भावः । तथा = उक्तलक्षणयदकतया । प्रत्यक्षं तु घटादेर्नकदापि घटाभावाभावत्वादिनेति भावः ।
सर्वेऽपरेति । न चाभावत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षप्रमाविषयतानाश्रयत्वं विवक्षणीयम्, अतीन्द्रियस्यापि भावस्य
तथाभावादिति वाच्यम्, अतीन्द्रियाभावेऽतिप्रसङ्गान् । न च नगरेदवरीयतात्प्रत्यक्षविषयता,
इद्वरजाने प्रत्यक्षाभावादिति प्रत्यक्षत्वच्छेदे उक्तत्वान्, प्रत्यक्षाविवक्षायां तु भूतले घटाभावो

तीति चेन्न, तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धधैर्विषयविशेषणताग्रहे स्माध्रयोऽंशतः
स्यात्, तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभाष्यग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः ।

यदेधविधं तद्भावरूपमिति च द्रुवतैर्धविधत्वाद्भावत्वमन्यद्भाव्यम्, अभेदे यदेध-
विधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः, अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात्,
अस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति प्रतीयमानस्य भाष्यस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् ।
भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति, षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं

उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमाप्रतीतेस्त्वावदुपनीताया विषयतासम्बन्धेन विशेषणतयैव
मानम्, निविषयकप्रतीतेस्तु मानासम्भवाद्द्विषयविशिष्टा तदुपलक्षिता वा सा विशेषणतया भायादिति
कल्पद्वयं निरस्यति तथाविधेति । अप्रतिषेधात्कथंवर्यः । अंशत इति । विषयविशिष्टस्य विषय-
वृत्तिर्वादिष्यः । तेन = अप्रतिषेधात्मकविषयेण । तथात्वे = विषयविशेषणत्वेन ग्रहे । अभावविशिष्ट-
भावग्रहार्थस्य = षटाभाववद्गतमित्यादिग्रहविषयस्य । तत्त्वापत्तेः = भावत्वेन ग्रहापत्तेः । अपाववि-
शिष्टभाष्योपलक्षितप्रतीतिर्विषयतया भावे इवाभावेऽपि विशेषणनातीत्यादिति भावः । इदञ्च पूर्वश्रुति
समानम् । वस्तुतस्तु सर्वत्र चाधुपादेः पूर्वं प्रतीत्यनुभवत्वात्पादेरप्रमाणिकत्वमित्येव चोच्यम् । स्वरूप-
सत्त्वस्यैव चाधुपादित्वं न तु भावत्वस्येत्युक्तावपि धर्माभावो नास्तीतिप्रतीतिमादाव्यावृत्तिर्नैव,
अभावाभावान्तरे कल्पते तु प्रतिवक्ष्यते । ईश्वरप्रत्यक्षमात्राय प्रत्यक्षभावस्य निराकृतात्वेन यत्र व्यक्ति-
विशेषे न कदापि प्रत्यक्षमात्रान्तरविषयता तत्रात्यन्तस्यैव, दोषतन्त्रेहेऽपि लक्षणासङ्गतः ।

नियमानुपपत्तेः = सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, रूपभेदाभावात् । न च भावपदार्थत्वमादाय
रूपभेदाः, उपलक्षणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वमते भावपदार्थत्वस्य
लक्षणासम्भवेऽप्यात्, मत्तन्त्रे च भावपदप्रवृत्तिमिच्छं भावपदार्थं इत्यसामन्त्रस्यात् । भावपदत्वञ्च
शक्यता भावत्वविशिष्टविषयकयोधजनकत्वमेवेति लक्षणज्ञानं विना लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानासम्भवेनाप्यो-
न्यास्यतात् । शब्दत्वोपादानेऽपि लक्षणामकशक्यतावच्छेदकज्ञानं विना शब्दशक्यताया ज्ञानासम्भवात्,
प्रवृत्तलक्षणातिरिक्तस्य शक्यतावच्छेदकत्वे तस्य निर्वन्धत्वभावात् । किञ्च यदि लक्ष्यतावच्छेदक-
त्वमकं लक्षणं विशेषणम्, तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिर्भावः स्वाध्रयत्वमापादयति, यदिनूपलक्षणं तदाह
अस्येति । उपलक्षणत्वमिह परिचायकत्वमात्रम्, अविद्यमानत्वगर्भस्य शक्तिगुणशक्यतात् । उपल-
क्षणम् = उपलक्ष्यतावच्छेदकत्वम् । द्वाच्यप्रतीतिः । तथा चातुरागोपलक्ष्यतावच्छेदकनिर्वचने तस्यैव
लक्षणत्वमुचितमाशयदकात् । वस्तुतस्तु तस्यापि निर्वचनानुपपत्तौ, स्वरूपाणामुपलक्ष्यतावच्छेदक-
त्वमुपपत्तौ, दुर्गहत्वापत्तेरिति । सिद्धावलोचितेनाह अस्येति । अभावत्वानवच्छिन्नप्रत्यक्षसादान्य-
तरविषयतासामान्यकत्वस्येत्यर्थः । अभावोऽतीन्द्रियमवियोगिको प्राणः । भावत्व = अतीन्द्रियभावस्य ।
प्रसङ्गादिति । प्रत्यक्षमात्रविषयत्वं न दर्शयाम्, शाब्दप्रमाविषयतासामान्यञ्च नाभावत्वानवच्छिन्नम् ।
अन्वतिरिक्तोपाधिभावत्वमते भावः भिन्नमिति । बलप्रपदार्थानिच्छित्यर्थः । षट्पदार्थेति ।
षट्पदार्थानुचिन्तं स्यात् । षट्पदार्थानुचिन्तं स्यात् । षट्पदार्थानुचिन्तं स्यात् । षट्पदार्थानुचिन्तं स्यात् ।
मूत्रे दण्णामेव गगनात् पश्चिन्तम्, वस्तुतस्तु सतेति चोच्यम् । अथवाभावावस्थापि भावत्वेनित्यत्वा-
त्तयोऽपि । न च द्वायादिवदन्यतमत्वमेव भावत्वम्, तत्राभावरूपमेवेति चोच्यम्, प्रतिपोग्यनुवो-
तिविषया मकल्पप्रपञ्चपरिग्रहेतासंश्लक्ष्णदुर्गहत्वप्रसङ्गात्, नहि द्रव्यतावच्छिन्नप्रतिपोगिताः कभेदानुयो-
गितावच्छेदकत्वं तादृशभेदे एव, आभाष्यतापत्तेः, भाव इति निविद्युत्प्रत्यक्षस्य तेनानुपपत्तादस्य ।

तत्त्वात्मन्यस्ति नो वा, अस्ति चेत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधः, नास्ति चेत्स्वप्न्यान्व्यप्रतिषेध
मुखेनाप्रतीयमानस्याभावात्प्रसङ्ग इति । इति भावत्वखण्डनम् ।

अभावत्वखण्डनम् ।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुदर्शनात्तद्भाव एवापद्यत इति चेत्, अभावत्व किमभि
धीयते ? निषेधात्मकत्वमिति चेत्, तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वम्, तदा भावेऽप्यस्ति,
भावाभावायोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात्, अथाभावत्वमेव, तदा- न
निवृत्तं पर्यनुयोगः । एतेन निषेधमुत्तेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् । भावविरोधित्व
मिति चेन्न, सर्वभावविराधित्वं वा तद्विशेषविरोधित्वं वा, नाद्य, अस्तिद्वे, नहि
घटाभावा भूतलादि विरुणद्धि । नापि द्वितीय, भावानामपि केवाञ्चित्ताभावात् ।
अथ सहानवस्थान विराधो विरहितः स भावाना नास्तीतिचेत्, गोत्वात्त्वाद्वादी तस्यापि

अत एव नाभार्याभन्न ए भावत्वम्, अभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वे अन्यो-याश्रयाच्च । सप्तपदार्थीसा
धरप्रमाणतु सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च कथपरिपन्थानि न स्युः"रिति प्रत्यक्षखण्डनपङ्क्तिशारदाया
प्रागुपपन्नितम् । नन्वेकदेशिन प्रति नापसिद्धान्तो दोष इति चेत्तथाप्यखण्डावाधि वऽ-यो-याश्रयस्य
भूयो निवेदितत्वात् । अभाव तस्याखण्डोपाधि च त्वशक्यशङ्कमेव अभाव इति नऽसमस्तशङ्कमहिम्ना
तस्य सखण्डर्यवानुभवान् अतएवा यन्ताभावात्ससर्गाभाव तयोरखण्डापाधिता ताकिन्ना अपि त्वोरी
कुर्वत । एतन्—सत्ताभानविरोधिप्रकारशून्यत्व भावत्वम्, सामान्यत्वादिक न सत्ताभानविरोधीति
सामान्यादावारोपिता सत्ता भासत, प्रागभावत्वादिकञ्च सत्ताभानविरोधि, यन्निरुद्धतया यस्मिन् धर्म
भासमाने सत्ताप्रकारिका धीर्नोदति तस्यैव तत्र सत्ताभानविरोधि वादि यपि—निरस्तम्, शून्यत्व
स्थायन्ताभावरूपतया भावभिन्नत्वरूपाभावत्वव्यञ्जिततया भावत्वप्रवेदोत्तान्यो-याश्रयात्, एव विरो
धित्वत्वात्प्यभाव उद्यतिततया दोष । न च समवायसामानाधिकरण्या-वतरसम्बन्धेन सत्तैव भावत्वम्
जात्यादी सप्ततीतेदं-वादिनाऽविशिष्टत्वेन ससर्गभेदेनोपपादनासम्भवात्, घटपटयो सामानाधिकर
ण्येऽपि वैशिष्ट्यबुद्धवदन्नेन सामानाधिकरण्यस्यासम्बन्धत्वाच्च, जाति-जननाद्योर्भेदाभेदस्यान्यत्र व्यव
स्थापितत्वेन परनावृद्धमागदिशा च समवायस्वालीकत्वाच्च । अत एव—समवायसम्बन्ध
निरूपकत्वमेव भावत्वम्, निरूपकत्वञ्च प्रतियोगिनानुयागिताऽभेदाद्यतमेत, समवायस
ङ्गहाय तृतीय सम्बन्ध, न चाभावात्स्यापि कुत्रो न तथात्नम्, भवस्य सम
वेतत्वे समवायिकारणनाशात्तापत्ते, घटो-मज्जनापत्ते न नदृश्यतीति तु न वाच्यम्, यतो न
प्रयोजनक्षतिभयेन सामग्री कार्यं नाजयति, तस्मात्स्यासमवेतत्वमेवै यपि—नाशङ्गीयम् अभेद
निरूप्यनिरूपकभावस्याप्रामाणिकत्वाच्च, निरूपकत्वावच्छेदकानां बहुत्वेन प्रत्येकमिहितविकल्पानुप
पत्तेश्च । सर्वलक्षणसाधारण दृग्गन्तरमाह यच्चेति । ज्ञेयत्वाद्वा घटाभावाद्वा च दोष एवाभावाच्च
इति भाव । भावत्वस्य भावरूपत्वमवरोपयमनुभवानुरोधादित्याह स्वस्यैत्यादि । इति
खण्डनशारदाया भावत्वखण्डनम् ।

प्रतिक्षेपात्मकत्व = विरोधि च । विरोधस्यासामानाधिकरण्यरूपतयाऽभावात्त्वघटितत्वेना
प्राधये सत्यत्वाद् तदेति । एतेनेति । निषेधव्यञ्जितयोक्त्विकल्पनेत्यर्थ । वक्ष्यतात्क
भावविरोधविवक्षायामाह भावानामिति । मूपकविडालादीनामि-यर्थ । एकेति । स = विरोध ।
तद्विशेष्यापरीभूताभावप्रतिपादित्वं तद्विशेषित्वं विवक्षितमुन तद्विषयभिन्नाभावप्रतिपादित्वम् तत्राद्ये
माह भेदेइति । एकविध्यन्यनिषेधयोर्भेद । भावभेदयो = भावविरोधयो = गोत्वाव्यवयो । द्वितीयं

भावात् । एकविधान्यनिषेधः स इति चेन्न, भेदे भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेवान्यनिषेधः स इति चेन्न, निषेधस्याभावार्यन्ते भावार्यन्ते चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न, घटाभावां नास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतयाऽभावत्वापत्तेः, अस्तीतिभावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं नदापत्तेश्च । प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न, प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात्, विरोध्यर्थत्वे तद्विरोधकैः, असदर्थत्वे न अर्थस्यासिद्धेः, अतीतानागतशानादौ विषयादिनाऽतिप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भाष्यस्य लक्षणमुच्यते, स भावाऽभावो वा स्यात्, नाद्यः, भावस्याभावानाश्रितत्वात्, विषयिधर्मेण च कथमपि तथात्वे तत्रिधार्थ्यं स्यात् । अन्यथैव तद्वदिति चेन्न तदभावस्याभावत्वे स्ववृत्तेर्भावत्वे च व्याघातान् । न द्वितीयः, तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः, अवृत्तावन्त्यापकत्वप्रसङ्गादिति । प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभानि, सांभार इति चेन्न

सङ्घते एकेति । असिद्धेरिति । भावे आभाषणः, द्वितीये घटाभावस्य घटविध्वंसित्वात्सम्भवात्सम्भारः । विरोधिलक्षणया च निषेधपदेन भावविवक्षा । भावेऽतिप्रसङ्गस्तु नोक्ता, तदपदेन विशिष्य तत्तद्भावस्यैव विवक्षितत्वात् । एवञ्च लक्षणेऽपि विरोध एवेत्यन्वत् । यदुक्तमिति । नास्तीत्युक्तेस्वविषयत्वं वा विवक्षितम्, अभावत्वाद्यन्यतया प्रमविषयत्वं वा, भावे घटो न वर्तत इत्याद्युक्तेस्वविषये केनापि नास्तीत्युक्तेऽप्युक्तत्वेनाभावविरोधेऽप्यासि, द्वितीये स्वात्मश्रयः, प्रतीतिघटितत्वेनावाप्त्यपत्त्या सोऽपि । प्रतियोगिनः = प्रतियोगिप्रसङ्गस्य । इत्यन्वदीर्घत्वादेरपि परग्रहाधीनत्वविषयत्वात्, । तद्विरोधकैरिति । अस्मान्नाधिकरणस्य गोत्वात्त्वादिसाधारणत्वात्, अभावप्रतियोगिनाम्भां घटितत्वाच्च, अत्र एव तदभावविरहात्म्यं न विरोधः, अभावप्रसङ्गस्य विषयानवस्थानप्रसङ्गात् । अत्र एव तदभावप्रवृत्तिरोपितावच्छेदकविषयताप्रयत्नमपि न । स्वस्वसाम्यविशेषेऽप्युक्तोपाधिरे वाऽऽमाध्ययान्योन्याद्ययो सुप्रतीती । अधिकं तु प्रागेव तत्र तत्रोक्तम् । असिद्धेरिति । नन्वसमिध्याहृतसच्छेदेनाभावप्रतियोग्यधिकानाद्भावत्वस्यैव च निरस्यमानत्वात् । अतिप्रसङ्गादिति । नत्र विषयादेरसत्त्वाऽज्ञानादितिरूपणाच्च । सत्यन्यस्य सम्प्रतिनिरूप्यत्वादादिनाऽविद्यमानसम्प्रतिनमात्राय तन्निरूपितसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गो ज्ञेयः । विषयिधर्मणः = विषयिनिरूपितेन ज्ञेयत्वादिना, तदादायैति यावत् । तथाचे = अभावस्य आभाषणत्वे । द्रव्यगुणकर्मादीनामभावे वर्तनं न शौक्तिकम्, अन्यथा तस्य द्रव्यत्वापत्तेः । समवायातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तौ ज्ञेयत्वापत्तिरितिचेत्तत्स्वभाव एव स्यात्, न च तस्य सम्बन्धत्वम् स्वं न र्हापमित्येतुंभवभाषात्, सम्बन्धिसाक्षाकाराधीनसाक्षात्कारविषयत्वासम्भवाच्च, नहि स्वभावप्रतीत्यै कस्य चिदप्रतीतिरितिचतिस्यैव वस्तुगतिरिति सूचयितुं यथमशीत्युक्तम् । तत्रिधार्थ्यं स्यादिति । ज्ञेयत्वादिषु कनमत्तदिति वक्तव्यं स्यादियर्थः । अन्यथैव = ज्ञेयत्वादिबहिर्भूतमेव, अभावेवृत्तित्वेन तु ननुत्तम्, ज्ञेयत्वादिवैव ह्युपपत्त्यान्तर्गतं वा तद्वन्तर्गतं वेति त्वन्यम् । तदभावस्य = अभावलक्षणविशिष्टभावस्य, अभावत्वे = अभावत्वाधिकरणत्वे, स्ववृत्तेः = अभावत्वेऽभावत्ववृत्त्यापत्तेः । उपाधिविशेषेऽपि स्वस्य स्वापेक्षत्वमायात्वेव । व्याघातान् = अभावत्ववति भावत्वस्याप्राप्त्यानिर्मुक्तत्वात् । तस्य = अभावस्वरूपस्याभावलक्षणस्य । प्रतिक्षेप्येत्यादि । स्वप्रतियोग्यविषयकस्य लक्षणविषयत्वमित्यर्थः । प्रतियोगिताया विलक्षणतायाः प्रविष्टत्वेन संयोगादौ नातिग्यासि । सर्वलक्षणसाधारणदूषणमभिधाय लक्षणविशेषस्य पुनरुत्थापने स्फूर्तिरेव नियन्त्री, न तु विविष्टपदार्थस्य खण्डना-

प्रतिशेषानिरुक्तौ प्रतिज्ञेप्यानिरुक्तैस्त्विभावत्प्रखण्डनम् ।

विशिष्टखण्डनम् ।

विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात् । तत्र विशिष्टविशेषणविशेष्यतरसम्बन्धेभ्यां भिन्नमभिन्नं वा, नाद्यः, दण्डपुरतलम्बन्धम्तरेण दण्डिनोऽल्पस्याप्रतीने, दण्डिभ्रमामन्येत्युक्ते तद्दानयनप्रसङ्गाच्च । तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न, अतडन उपलब्ध

वतारणम्, तस्य शब्दतोऽर्थतो वा सर्वत्र प्रविष्टत्वादितिष्येयम् । प्रतिशेषेति । प्रतिशेषितेत्यर्थः । अनुपदं हीयं निरस्ता । अभावत्वघटितत्वेनाभावस्तु स्पष्टत्वात्तत्र । अत एव समवेतत्वसमवायिन्त्वसमवायत्वानधिकरणत्वमभावत्वमित्यप्यसाधु, अभावत्वप्रवेशात् । अत एवानुपपत्तिः करणकर्मतीति विषयत्वमपि न युक्तम् । यत् समवायसामानाधिकरणान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताऽभावोऽभावत्वम्, न च—सातातरत्वेन सत्ताऽप्यस्य स्वरूपतो भावासम्भवेनाभावत्वेनैव प्रकारता स्यात्, तस्यापि सत्ताभावरूपत्वेन तु सत्ताभावरूपाभावत्वेनैव प्रकारत्वमिति विषयतानवस्थेति—वाच्यम्, स्वरूपत एव सत्तायन्तभावव्यवर्धे प्रकारत्वोपगमादिति तदनुत्तरम्, अथावोऽभाव इतिवदभावसत्ताभावत्वानि वस्यापि प्रत्ययस्यानापत्ते घटो नास्तीत्यादावपि सत्ताऽभावास्तुत्पाच्च, सत्ताभावस्यैकत्वे सत्ताऽभावेऽयात्तत्र, आभाशयस्यासहाय्यात्, अनेकत्वे तु नैकमभावत्वमिति । नापि भावभिन्नत्वमभावत्वम्, भागत्वं त्वखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय इति युक्तम्, अभावत्ववृत्तिभेदत्वघटितत्वेनान्योन्याश्रयात्, भेदत्वरथानुयोगिताविशेषत्वे विशेषस्य प्रतीतिविशेषणैव निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात्, तादात्म्यसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया मानाभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितादिति रूपितत्वमेव विशेष इत्यस्य वक्तव्यत्वत्वात्, तादात्म्यस्यापि भेदविशिष्टान्यत्वरूपतया भेदघटितत्वाच्च, अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे तु द्रव्यमुत्तरम्, स्ववृत्तिभेदवृत्तवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च । नापि द्रव्यादिपट्टकभेदवत्त्वं तत्, अस्तु तत्रभेदत्वस्य सखण्डालखण्डोपाधित्वनिबन्धनो दोष, तथापि यदि द्रव्यादियतपट्टत्वसङ्ख्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो विवक्षित, तदा प्रत्येक द्रव्यादावनिश्चासि, यदि तु द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकृतत्वं विवक्षितम्, तदा भेदकृतेऽप्यासि, अन्यथाऽऽभाशय्यात्, नाह सोऽभावो न, येनाह्य स्यात् न च सनुत्तयोऽनिरिच्यते । नचैवं प्रत्येक लक्षणसम्बन्धेनैव नाप्यासि, स्वघटितकृतस्य स्वस्मिन्नसम्भवात् । अधाधिकरणभेदेनाभावभेदत्वेदकृतगतो द्रव्यादिभेदकृतोऽप्य एव, अन्वक्ष स ध्वंसादाविच्छेदस्त्वेवमभाशय्यावधिकरणतिरेक्त्वादिदि, अनन्ताधिकरणत्वभावत्वकल्पनाया गौरवेन्द्रावनस्येदानीमसम्भवात्, तथापि सर्वेषां भेदकृता लक्षणत्वेऽसम्भव, तथा काप्यवृत्तं प्रत्येक लक्षणत्वे शाननुगमम् । भेदकृतेनानुगम इति चेत्तर्हि भेदकृतत्वावच्छिन्नत्वत्वं न भेदकृत इत्युक्तदोष इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । इति खण्डनशारदायामभावत्प्रखण्डनम् ।

तद्दानयनेति । प्रितयातिरिक्तानयनेत्यर्थः । त्रिवयानयनभावप्रसङ्गादिति तु भावार्थः । न च सत्यपि तन्नुपपत्तौभेदे पदानयने नन्वानयनवद्विशिष्टस्यानिरिक्तत्वेऽप्यानयनं स्याद्विनाभावस्य विनामकत्वादिति वाच्यम्, दण्डपुरतलम्बन्धेभ्यो निष्कृत्य तस्य दृशयितुमशक्यत्वे भेदासिद्धावभेदस्यैव विनामकताया वक्तव्यत्वात्, अत एव पटोऽपि न विनविशेषणप्रतन्वतिरिक्त उपेयत इति भावः । भेदपटो तात्किंकाणामपिसिद्धान्तोऽपि दृश्यः, विशेषणविशेष्ययो सम्बन्धादेव विशिष्टव्यवहारस्य मणषादौ वमपिन्त्यात् । तत्सम्बन्धेन = दण्डसम्बन्धेन । उपलक्षितत्वादिति । विशिष्टस्यैव निरच्यमानत्वात्

स्वेऽतिप्रसङ्गात्, तद्वत्त्वान्यत्वात् । सम्बन्धो हेतुः स च तदधिकरण एवेति चेन्न, सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरिति नैव पन्था । तत्सम्बन्धिनि तद्व्यवहार इति चेन्न, तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एव परम्पराकल्पनायामभ्यन्तवस्थाभारं न तु व्यवहार्यगतो विशेषः कश्चित् । द्वितीये तु प्रत्येक दृष्टिव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाभावात् । न ते प्रत्येकं दृष्टिपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत्, मिलिता इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उततेभ्योऽप्य एव कश्चित्, आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गो मेलकेऽप्यधिक । द्वितीयस्तु प्रतीति व्यवहारस्यो धातुपूर्ववदेव निरस्त ।

एकज्ञानारूढो वाऽविरलज्ञानाज्ञानारूढो वाऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ

द्विशिष्टत्वादिति नोक्तम् । तथा = विशिष्टस्यातिरिक्तस्याप्यानयनम् । अतद्वत् = दण्डसम्बन्धपरिहण । अतिप्रसङ्गात् = दण्डसम्बन्धरहितानयनप्रसङ्गात् । तद्वत् = दण्डसम्बन्धगत । अन्यत्वात् । तथा च दण्डपुरुषसम्बन्धानयनाभावप्रसङ्गस्तद्वत् । सम्बन्धः = विशेषणविशेषसम्बन्ध । हेतुः = अतिरिक्तेऽपि विशिष्टताप्रयोजक । तदधिकरण = विशेषणविशेषवृत्ति । तथा च सम्बन्धानयने सम्बन्धि नोदानयनमौचित्यावर्जितम् । सम्बन्धात्कवलात् । तदधिकरणसम्बन्धेति । तदधिकरणकृत्यविशिष्ट सम्बन्धेत्यर्थ । तथा च विशिष्टसम्बन्धानयनस्य न विशेषणाद्विषयकत्वसम्भव, कैवलस्तु सम्बन्धो घटादिसाधारण इति न तस्यापि नियामकत्वमिति भावः । नैव पन्था इति । विशिष्टातिरिक्तत्वपक्षो न युक्त इत्यर्थ । तद्व्यवहार = विशिष्टविषयकव्यवहार । तत्सम्बन्धिनि = विशिष्टघटकविषयकोऽपि । अभेदपक्षस्य चक्ष्यमाणरीत्याऽसम्भवेन भेदपक्षस्येवात्मन्तीत्यर्थे विशिष्टविषयकव्यवहारे विशिष्टपक्ष-विषयकत्व-वासिमादायोक्तदोष परिहरणोय इति । तस्य = विशिष्टपक्षस्य । विशिष्टत्वेन = विशिष्टसम्बन्धित्वविशिष्टत्वेन । अशयत्वादिति । दण्डविशिष्टपुरुषसम्बन्धित्वात् विशिष्टदण्डाद् दण्डाद्यन्तत्वेन नोक्तवासिबलादपि विशिष्टव्यवहारे दण्डाद्विषयकत्वोपपादनसम्भव इति भाव । ननु विशिष्टविषयकव्यवहारे विशिष्टघटकीभूतविशिष्टघटकविषयकत्वव्याप्तिरप्युपयेत्यत आह एवमिति । विशिष्टघटकविशिष्टघटकस्यापि विशिष्टत्वेनाभ्यत्वापत्तेस्तौल्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, अतिरिक्तत्वपक्षे दण्डो पुरुषो न पुरुष इति प्रतीति प्रमात्वापत्तिरपि द्रष्टव्या । द्वितीये इति । अत्र दण्डपुरुषसम्बन्धस्य भूतलाट्टित्वेन सत्यपि दण्डिनि भूतले दण्डो नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गो विशेषणविशेषसम्बन्धस्य स्वानुयोग्याश्रयत्वसत्तर्गेण विशिष्टव्यवहारनिदानकतामुपलक्ष्य न चोदित । मेलकस्यातिरिक्तत्वमभिमतस्य मेलकत्वेयुक्तम् । अधिक प्रसङ्ग, मेलकस्यापि चतुर्थस्य विशिष्टपदार्थत्वोपगमात् । निरस्त इति । समुदायतिरिक्तो हि समुदायो न प्रागाणिक इति भाव । न च भेदाभेदपक्षोपगमे नैवा दोषाणामवकाशा इतिवाच्यम्, भेदाभेदयोरेकत्र विशिष्टत्वात्, न च रूपभेदेन तत्परिहार, एव साधनपर्यादादिप्रसङ्गादित्यावेदितं "भेदाभेदेनाप्यभावसमर्थन घटपटादिभेदादिप्रत्यक्षादिप्रामाण्य"मिति पङ्क्तिशारादायो प्रत्यक्षादिबाधोद्धारोऽप्यस्तादिति ।

आरूढो विषय । द्वितीयपक्षपरक्षया प्रथमपक्ष एव युक्त, विशिष्टप्रतीतेरेकस्या एवानुमरि-कत्वात् । सम्बन्धश्चेति । सामान्यनोविशिष्टपदार्थनिर्चने यद्यपि सयोगादित्वेन सम्बन्धनिवेशो न युज्यते, सम्बन्धत्वेन निवेशो व्याप्ताश्रय, विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यस्य हि सम्बन्धत्वम्, तथाप्य

इति चेन्न घटपटाविति बुद्ध्यारूढौ घटपटौ सम्बन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात्, घटत्वपटत्वतत्सम्बन्धानां तद्बुद्ध्यावारूढानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारो-
हाभ्युपगमप्रौढ्यात् । अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथम-
भ्युपगन्तव्यस्तत्र । न च घटपटावित्यपि विशिष्टमेव; स्वतन्त्रयोर्घटपटयोः परस्पर-
सम्बद्धयोस्तत्र व्यवहारान्, न पुनर्यथा दण्डौ पुरुषस्तथा घटौ पटः पटौ घट इति वा
तत्र व्यवहारः । न चैकज्ञानारूढनेत्र तयोर्न मन्तव्या, यतो घटपटाविति द्वित्वं तयोस्त-
द्वैयान्तवगाहिना कथं विज्ञानेनायगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावाक्त्वात्, दोषानाहास्यामः ।
अत एवाविरलनानाज्ञानारूढतापि विशिष्टता निरवकाशा । अथाप्रकाशमानासम्बन्धो-
ऽनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा, न चैव घटपटौ, तत्कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न, अप्रकाश-
मानोऽसम्बन्धो ययोरित्ययमप्यर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वव्यन्यथादिवैशिष्ट्यमपि
तत्र भङ्ग्येताविशेषात् । अथ धर्मधर्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्युपाख्यास्तास्तथा, न च

भ्युपेयैवाह घटपटाविति । सम्बन्धश्च = समवायश्च । तय = उक्तबुद्धौ विषयतया । स्वतन्त्रयोरि-
त्यस्यैव अपारपानं परस्परसम्बन्धयोरिति । यदाति दण्डवदेव साधु, "एकाक्षरार्कृतो जाते" ससम्बन्ध
न तौ स्मृता" इति निषेवस्य भाषिकत्वात् । प्रत्यभिज्ञेति । यथा तत्तान्ने प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिरूपत्वे
इदन्तानो धानुभवरूपत्वे ज्ञानद्वयामकत्वे वा तद्बुद्ध्यासस्य केनाप्यनवगाहनेन तत्तेदन्ताविशिष्टयोर्भेदो
न सिद्धयेदित्युक्तम्, तथा द्वयोरैकानवगाहने तद्वैशद्वैत्वमपि न सेदुमर्हतीति भावः । दोषा-
विति बहुवचन तत्र दुष्यकद्वयगतबहुत्वारोपेण । अतएव = परस्परसम्बन्धयोरपि विशिष्टव्यवहारा-
पक्षेरेव । न च यज्ज्ञानं ययो सम्बन्धविषयकं तत्तयोर्विशिष्टव्यवहारं जनयति, घटपटावितिज्ञानं तु
न घटपटयोः सम्बन्धविषयकम्, तथाचैकज्ञानारूढोऽनेकस्तद्वैयपरस्परसम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति
वाच्यम्; तद्वैयव्यादेस्तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वादिरूपत्वेन विशिष्टपदार्थानिरुक्ती दुरवधारणत्वात् । घट-
पटसंयोगा इति ज्ञानादपि विशिष्टव्यवहारापक्षेरेव । प्रतियोगितानुयोगितयोरपि भानमपेक्षितमिति
चेत्तद्वगाहनेनैव समूहालम्बनमाशय तथापि दोषान् । संसर्गतया तदवगाहनमपेक्षितमिति चेत्संसर्ग-
तादुर्वचताया व्याप्तिखण्डनशारदायामुक्तत्वात् । दण्डप्रतियोगिकसंयोगवान् पुरुष इति ज्ञानादपि दण्ड-
वितिष्टपुरुषव्यवहाराच्च । अप्रकाशमानासम्बन्धः = अगृहीतासंसर्गकः । एवम् = अगृहीतासंसर्गकौ ।
यद्यपि घटपटाविति बुद्धौ घटपटयो संसर्गं इति नामसर्गोऽपि न भासते, तथापि तत्पूर्वक्षणेऽसंसर्गप्रदो-
ऽस्येव, अन्यथा विशिष्टधीसामप्रीतमभावात्समूहालम्बनं परिभूय घटपटविशिष्टधीरेव स्यादिति भावः ।
विशकलितः = अनुयोगिप्रतियोगिविशेषानिर्वाहः । यस्य येनागृहीतासंसर्गकत्वं तस्य तद्विषयकधी-
विषयत्वं तेन विशिष्टव्यवहारमनुयोग्यादिविशेषमन्तर्भाव्य लक्षणकरणे हि घटत्वस्य घटेने पटत्वस्य
च पटनागृहीतासंसर्गकत्वाद्वादादिरूपविशिष्टविषयकत्वसम्भव, तदन्तर्भावे तु घटपटयोः परस्परं
गृहीतासंसर्गकत्वे कस्मिन्नप्यन्ते तादृशज्ञानं विशिष्टविषयकं न स्यात् । न चास्वबुयोग्यादिविशेषान्त-
र्भावे, परस्य दण्डेनेव दण्डस्य पुरुषेणापि पूर्वसंसर्गाग्रहात् दण्डविशिष्टपुरुषव्यवहारवत् पुरुषवान्
दण्ड इति व्यवहारस्याप्यापत्तेः । यथैवानुयोगिप्रतियोगिभावप्रदः पूर्वम्, तथैवोत्तरं विशिष्टज्ञानतद्व्यव-
हारश्चेति चेदनुयोगिवादेः पूर्वानुपस्थितस्यापि विशिष्टपुद्गिविषयव्यवहारमात्रं, अन्यथा प्रकारनवैव
तद्गानापत्तेः, अत एव विशेषगतविशेषगतयोरपि संसर्गयोः प्राग्गृहीतयोरिह नानिप्रसङ्गनिवारकत्वम् ।
अगृहीतासंसर्गकत्वस्य विशिष्टपदार्थघटितसम्बन्धत्वघटितत्वाच्च । त्यक्तगृहीत्यादिपदं स्थलान्तराभि-
प्रायेण । अज्येतेति । उक्तज्ञाने निषयनयेनियोगे । स्वतन्त्रा इति । विशिष्टतापक्षतया तेषां लक्षणे

घटपट्टौ धर्मधर्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्ग इति चेन्न धर्मः स्वस्यैकस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात् । सोऽप्येष्टव्य इति चेद्विध्यताम्, परं तस्यापि बालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्मस्य किञ्च धर्मः स्यात् । तथाप्रतीत्यभावात् स्यादिति चेन्न, त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहणस्याविशेषे प्रतीतिरपि तथा किञ्च स्यात् । मास्तु धर्मत्वमनुगतम्, तत्तद्गुणादिप्रदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्मिणा सम्बन्धेन च सममेकतुल्यगुणारूढं विशिष्टं नान्यदिति चेन्न, तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेष्वनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् । सम्बन्धमपि च तर्हि विलुम्प्यैव, स्वभावादेव रूपादिकं तथाप्रियमाधत्ताम् । एवमपि किञ्च स्यादिति चेत्तर्हि वराको धर्म्यपि विशुज्यताम्, यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धौ रूपादिस्वभावसामर्थ्यात्समर्पिता तथा विना धर्मिणमप्यस्तिविति जितं जैनैः । स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राद्येव प्रतीयेत, किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्योल्लेखिना धर्म्यप्यानीय दीयत इति चेन्न, शङ्खत्वजातरूपाधेर्वा रूपादेरविरलताद्गुणवस्थितस्य वा स्वरूपवैकल्याद्यप्येव तत्पदेऽभिप्रेच्यताम्, येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् । किञ्च नैतावन्मात्रम्, बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तस्यैवव्यवहार-

निवेशो निष्फल इति नात्माश्रयो देश्य इति भावः । यद्यपि क्वचिद्गुणादेरपि धर्मत्वं धर्मिखण्ड, परस्परं धर्मधर्मिभाववैशिष्ट्यादिविषयायाच्चात्माश्रयो दुर्गारः, सम्बन्धपदञ्च व्यर्थं स्यात्, धर्मिपदमपि च धर्मविशिष्टार्थकमेव, तथाप्युपेत्याह धर्मत्वस्येति । पातादिति । धर्मत्वं यदि विशेषणत्वम्, तच्च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम्, यदि वा वृत्तमात्रम्, विशिष्टपदार्थनिरूपणाधीननिरूपणमेव, जन्यस्वरूपमपि तत्तद्विधान्यधातिसिद्धयनिरूपकत्वविशिष्टतन्निरूपितस्यासि विशिष्टत्वस्वरूपमेव, नित्यरूपादावभ्याहृतं वस्तुतस्तु निर्वचनमात्रमेव विशिष्टपदार्थनिर्वचनमात्रम् । एतेन भासमानवैशिष्ट्यात्तु योगित्वरूपविशेष्यताद्यात्मकं धर्मित्वमप्यपाकृतम् । सोपांति । निर्वचुमशक्त्योऽपि धर्मत्वात्तयो धर्मः प्रतीतिसिद्धत्वाद्दुपेतव्य इत्यर्थः । विशकलितस्यति । वैशिष्ट्यानिरूपी धर्मत्वं कापि न सम्बन्धेत, सर्वत्रैव वा सम्बन्धेतेति भावः । तथेति । पुरुषवान् दण्डइति प्रतीत्यभावात्त धर्मो धर्म इत्यर्थः । एकप्रतीत्यारोहणस्येति । एतावन्मात्रमेव हीदानीं विशिष्टत्वव्यवहारनिदानं न तु वस्तुगत्या धर्मत्ववैशिष्ट्यादिकमपि, नवनिरक्तेरिति भावः । अनुगतेति । वैशिष्ट्यांशे इत्यादिः । रूपविशिष्टो दण्डो दण्डविशिष्टः पुरुष इत्यादिभिर्वा वैशिष्ट्यांशो एवानुगतदर्शनात् । अनुगतविमित्ताभावे विशिष्टपदमस्यप्रदोऽपि न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अमुपेत्याप्याह सम्बन्धमिति । तर्हि = स्वभावादेव वैचित्र्याश्रयणे । तथाधियम् = सम्बन्धविषयकधियम् । जैनैः = सौत्रान्तिकवैभाषिकैः । रूपादिधर्ममात्रस्वीकारेणातिरिक्तधर्मिणस्वीकारात् । आनीय = विषयीकृत्य । दीयते = सत्त्वेन स्वीकार्यते । शङ्खत्वं जातिवैधर्मिका रूपादिसाहित्येनैव शुद्धः शङ्ख इति धियमादप्यत्, तथा च रूपादेरपि स्वीकार्यत्वेन गौरवम्, भ्रामाणिक्यानुगतधर्ममात्रं प्रत्यक्षखण्डनशारदोत्तरीत्येषमिसन्धाय कल्पान्तरमाह रूपादेरिति । अविरलताद्यावस्थितस्य = नैरन्तर्येणोत्पद्यते सत्येकज्ञानविषयस्य, रूपपरमाद्ये पृथ निरन्तरमुत्पन्ना एकज्ञानविषयाः स्थूलोऽप्यमेको घट इत्यादिव्यवहारहेतव इति बाह्यार्थवादिबौद्धसिद्धान्तात् । किन्तु रूपमात्रपरमाणुनां गन्धादिवरमाणुन्तरितत्वात्प्रतिरता न सम्भ्रतीत्यभिसन्धाय रूपादेरित्यादिप्रसुपासम् । तत्पदे = धर्मिस्थाने । एवं सौत्रान्तिकादिमनमापाय विज्ञानवादेऽवतारयति किञ्चेति । स्वकारणेति ।

प्रसवित्री स्वीक्रियतां कृतमर्थः यस्यनेन । तस्मात्—

प्रत्येनव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोलेखसाक्षिकम् ।

धियं निवेश्य लुम्पद्गयो भङ्गं साद्वेषेव पच्छति ॥१॥

यच्च केनचिद्भागस्य स्थाने तन्मात्रधोरभिपिका तत्तस्य परमुचितम् ।

गुरुधियमभावस्य स्थाने स्थानेऽधियिक्तवान् ।

प्रसिद्ध एव लोनेऽस्मिन् बुद्धबन्धु प्रभाकरः ॥२॥

अपि चेकबुद्धचारुदोऽनेकश्च सम्प्रन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति पक्षे योऽयमेव्यरूप
वैतल्लयमाम् विशिष्ट इति षड्यते सोऽप्येव विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैल्लयनेन बोध्यमानो
ज्ञानमन्तर्भावैव स्यादिति तत्र तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था, क्वचिदनिवेशे तस्या-
भावाद्द्विशिष्टत्वे शेषस्याऽऽमूलमर्थशिष्ट्यापात । तद्योग्यस्तथेति चेत्तर्हि योग्यतापि

उत्तरोत्तज्ज्ञानं प्रति पूर्वपूर्वज्ञानस्य समनन्तरप्रत्यवपदाभिधेयस्य कारणत्वम् । उरिधता = उत्पत्ता ।
अर्थव्यसननेति । व्यस्यति दूरहमयति श्रेयस इति व्यसनम्, बुद्धवैव निर्वाहसम्भवे चार्थस्याप्यभ्यु-
पगम्यमानस्य तथात्वमेव, श्रेयोभूतस्य बुद्धिमात्राभ्युपगमस्यापहस्तकत्वात्, तथाचार्थाभ्युपगमेनेत्यर्थ ।
अत्राधिकमस्मदीये अतिर्जञ्चनीयतायादे दर्शनसर्वज्ञे अवलोकनीयम् । प्रत्ययोलेखः
प्रत्ययेन विपर्यकरणम्, प्रययौयविषयताविशेषे इति यावन् तद्व्याख्यिकं तद्व्यथानु-
पपत्ति सिद्धं विषयस्य वैचित्र्यं लुम्पद्ग इत्यन्वय । धियं निवेश्य = रूपादिरेव धीविशेषविषयनामासाय
विशिष्टव्यवहारहेतुरिति मतमाश्रितम् । साक्षी = अनुभवः । रूपविशिष्टं जानामीत्यनुभवो न तु
जानामीत्येव वा, रूपं जानामीत्येव वा, तथा च तद्व्याज्ज्ञानस्यैव तद्विषयत्वापि विशिष्टस्यातिरिक्तस्य
स्वकारं समुचितौ न तु बुद्धवैव वा रूपादिसहितया तथा वा निर्वाहसम्भव इति भाव । ननु प्रभा-
करैर्भावव्यवहारो यथा धर्मिमात्रधिया निर्वाहते तथा विशिष्टव्यवहारोऽपि धाविशेषैर्नैव निर्वाहता
मिथाशङ्क्य दृष्टान्तस्यैवानुभवविरोधादयुक्ततामाह यत्त्रिणि । केनचित् = प्रभाकरेण । तन्मात्रधी =
केवलधर्मिणी । केवलाधिकरण वा तत्कालमग्रन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञान वाऽभाव इति प्रभाकर-
मतम्, उचितत्वं बुद्धबन्धुत्वात्, तदाह गुरुरित्यादिना सोपहासम् । एकस्य स्थाने इत्यस्योचितमि-
त्यर्थ । विषयस्थाने बुद्धिमेव निवेशयतो बुद्धस्य “आदित्यबन्धु”रिति प्रसिद्धा सञ्ज्ञा, बन्धुत्वस्य च
पारस्परिकत्वादादित्यपर्यायप्रभाकरपदाभिधेयोऽपि बुद्धबन्धुरेव, न परं सञ्ज्ञात एवैवम्, अपि त्वभा-
वस्थानिरिक्तस्थानभ्युपगमप्रामाण्यादपीत्यर्थ । अतिरिक्तभावानभ्युपगमे धर्मिणि केवल्यमेव निर्वाहता
काम्, अभाववप्रकारकबुद्धौ विषयतया बुद्धिविशेषानुल्लेखश्च, सप्रतियोगिकत्वनिष्पत्तियोगिकत्वयो-
रिच्छयो र्बन्धुभेदापादकत्वञ्च, रूपभेदेन तयोरविरोधे च तादृशरूपविशिष्टयो र्भेदस्यैव पर्यवसानमिति
भाव । ज्ञेयज्ञेयेनेति । वैशेष्यं ज्ञानवन्निगुक्तक्षगमेव, तद्विशिष्टतयेत्यर्थ । बोध्यमान इति ।
अप्यथा वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्गादिति भाव । तस्याभावात् = अविशिष्टाद्वैल्लयव्यधेयत्वाभा-
वात् । शेषस्येति पूर्वान्वयि । दृष्टविशिष्टस्तावद्दृष्टविशिष्टादुक्तलक्षणमेवैव विलक्षणं, उक्तलक्षणञ्च तत्र
दृष्टादिज्ञानघटितम्, तादृशलक्षणविशिष्टाद्यर्थं तादृशलक्षणाविशिष्टस्यो विलक्षणतया विशिष्टं, तत्र
च लक्षणविषयकज्ञानस्य प्रवेशं, एतादृशज्ञानघटितविशिष्टश्च स्वैतरेभ्यो वैलक्षण्येन विशिष्टं, तत्र च
लक्षणविषयकज्ञानविषयकज्ञानस्य प्रवेशं, एवमप्रेऽपीत्यनवस्था, क्वचिद्विशिष्टानुपगमे तु लक्षणविशि-

तद्विशेषणं बालुकाबदसंलग्नाऽतिप्रसखिर्नैवेत्युक्तमावर्तते । एवमेकमिति ज्ञानमित्यरुद्ध-
मित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—

अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीं विन्देत् ।

तद्वुद्धिद्वाराऽविभ्रान्तिः स्याद्वाऽऽमूलाविशिष्टता ॥३॥ इति ॥

विशिष्टनिरासेन च सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यम्, यथा गुणाश्रयो
द्रव्यमित्यादि । इति विशिष्टखण्डनम् ।

द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।

इतोऽपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतम्, तथाहि—कथमेतज्जक्षणमवधारणीयम् ?
सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः । भ्रान्तिरसाधिति चेत्पृथिव्यादौ पथमभ्रान्ति-
रिति वक्तव्यम् । तत्र बाधकाभावादिति चेत्तुदयम् । गुणस्य गुणवत्तया बाधकमस्मा-
भिरवश्यं वक्तव्यम्, निर्गुणा गुणा इति सिद्धधान्तादिति चेन्न, रूपादेर्गुणत्वस्यैव
निश्चेतुमशक्यत्वात् । सामान्यवानगुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निश्चय इति चेन्न,
अगुण इति लक्षणशस्याद्याप्यसिद्धधेः, सहजावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । भ्रान्तिरसा-
धिति चेन्न, परस्परश्रयप्रसङ्गात्, सहजावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तिरित्ये गुणलक्षणसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तिरव्यवस्थापनम् । न च हेत्वंतराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ
याधकसिद्धिः, दृष्टान्तस्यापि सहजायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशतया
गुणत्वेनासिद्धिः । सहजायाः सहजावत्त्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्सहजावत्त्वव्यवस्थितौ
दृष्टान्तत्वं भविष्यतीति चेन्न, पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् ।
एवं पृथक्त्वस्यापि सहजावत्तयेति ।

इत्यादिविशेष्योवैलक्षण्याभावात्तद्विशिष्टोऽपि लक्षणाविशिष्ट इति कथं दण्डविशिष्टोऽसाधिति भावः ।
तद्योग्य इति । एकवृद्धिविषयतायोग्योऽनेकः सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इत्यर्थः, तथा च न ज्ञानधारा-
पेक्षा । असंलग्नेति । वैशिष्टयानिरन्तौ योग्यताविशिष्टत्वं न वृत्तिधारयितुं शक्यम्, निर्धारणे
वाऽयोग्योऽपि तथा किन्न निर्धारयतीति भावः । एवमिति । विशिष्टलक्षणे एकत्वज्ञानत्वादिविशिष्टप्रवेशो
आत्माश्रयः, एवत्वादिविशिष्टरमेकत्वादिविशिष्टतामादाय, सा वैकल्यादिज्ञानविषयकज्ञानवि-
शिष्टतामस्तद्वैकल्यात्तद्वैकल्यात् । एकत्वमेवम् । इति । अत्रिष्टिष्टादिति । इति । इति । इति । इति ।
दिविशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीं विन्देत् = वैलक्षण्यघटिका यदि धीः स्यात् । विभ्रान्तौ त्याह स्यादिति ।
यथेति । गुणादिपदस्य गुणत्वादिविशिष्टार्थकत्वादिति भावः । इति खण्डनशारदायां विशिष्ट-
खण्डनम् ।

गुणाश्रय इति । समवायेन गुणवत्त्वं लक्षणम्, तत्त्वोपलक्षणतया, तेनान्यलक्षणवच्छिन्नं द्रव्येऽव्या-
प्तिर्न देवनीया । उपलक्ष्यतया लक्ष्यतायाश्चावच्छेदकं तु द्रव्यत्वं जातिरिति भावः । बाधकं = अनवस्था-
रूपम् । अगुण इति । गुणावच्छिन्नप्रतिषेधिताकाभावात् नैव विवक्षित, अज्ञानाश्रयापत्तेः, अपि तु
रूपत्वात्तद्वच्छिन्नप्रतिषेधिताकाभावात् । कर्मवृत्तित्वात्तद्वच्छिन्नप्रतिषेधिताकाभावात् तद्विषयमपि निवेश्यमित्याश्रयेना-
दिपदमुपात्तम् । सहजावत्त्वमेति । सजातीयगुणादीकारे एवानवस्थानमिति ह्यस्य । हेत्वंतरात् =
सामान्यवत्त्वसति द्रव्यकर्मभिरावात् । पृथक्त्वेनेति । रूपादित पृथक्त्वसहजायापत्तेः । एवमिति ।
तथा च पृथक्त्वमपि न दृष्टान्तः ।

जातीतरनाश्रयोऽकर्मरूपो गुण इत्यपि न, जातिन्यापकत्वात् । जातिमात्राश्रय इत्यर्थ इति चेन्न, अनाशाश्रयतया सर्वाभ्यापनान् । जातिमात्रभावाश्रय इति चेन्न, उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् । नोपाधीनामाश्रयो रूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी, तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिरिति चेन्न, उपाधिसम्बन्धं प्रत्यप्याश्रयत्वस्य मन्तव्यत्वात् । अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तत्र न स्यात्, व्यधिकरणयोर्गम्यगमनभावात् । तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तच्चाद्यत्र जातिरूपम्, तदिदं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति, यद्यस्ति तदा नास्तीति विचित्रेण लगेत्युक्ते न लगति मा लगेत्युक्ते च लगतीति प्रवृत्तिकामनुकरोति ।

अपि च, गुणाश्रया द्रव्यमित्यत्र कश्चाश्रयार्थः । समवायीति चेन्न, गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात्, गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेष्वपि विश्रान्तत्वात् । गुण समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विधत्तमिति चेन्न, यत्रैत्यस्याधिकरणार्थस्याद्यप्यनिरूपणेन

जातीतरिति । इत्यादि जातीतरगुणाश्रय इति तद्व्यावृत्तिः, अत्र जातीतरयत्किञ्चिदनाश्रयत्व वा जातीतरत्वावच्छिन्नानाश्रयत्वं वा विवक्षितम्, द्वितीयेऽसम्भन, जातीतरभावादेर्गुणादौ वृत्त्यवश्यभावात्, अन पूर्वकर्मरूप इति विशेषणसङ्गति । भावे जाह जातीति । जात्यादीन्मर्थं । जातिमात्रेत्यादि । जातिमत्त्वे सति जातीतरयत्किञ्चिदनाश्रयत्वमित्यर्थं । जात्यादौ सरयन्ताभावाद दोषः । यत्किञ्चित्त्वमनुगतं वाऽनुगतं वा, द्वितीये कस्य यत्किञ्चित्तोषोपादानमित्यत्र विनिगमनाऽभाव, भावे जातीतरत्वावच्छिन्नानाश्रयत्ववदोष इत्याह अभावेति । उपाधीना = प्रमेयत्वादीनाम् । अधिकरणत्व इत्यस्यैव धर्म इत्याशयेनासङ्गते नोपाधीनामिति । कथमपि = स्वरूपसम्बन्धेन । अनुमानादिप्रवृत्तिरिति । रूपं प्रमेयगमिष्येत्वादित्यत्र वाचस्पत्यसिद्धिविह इत्यर्थं । आदिपदेन रूप प्रमेयत्ववदिति उपवहारी प्राह । केवलान्वयपनुमानानभ्युपगमपक्षे चादिपदमुपात्तम् । किञ्चिद्रूप = जातीतरभावात्कर्मरूपम् । सामान्यविशेष = रूपत्वादिजाति । न स्यादिति । नवनमात्रप्राहृत्वादि छिद्रस्य स्वरूपसिद्धत्वात् । सामान्यानुमानमित्येव तु नोनम्, सत्तागुणत्वयोर्जात्यात्मकेन रूपत्वादिनैवानुमितिसम्भवात् । न केवल प्रमेयत्वादिकमुपाधिमादायैवासम्भवेऽपि तु प्रकृतलक्षणमादायापि, जातिमात्रभावाश्रयत्वस्य जातिमत्त्वे सति जातिभिन्नभावानाश्रयत्वरूपत्वेन विशेष्यत्वाभावरूपत्वेऽपि विशेषणत्वेऽपि भावरूपत्वात्, जातिभिन्नत्वाच्चेत्याह तस्मादिति । न जानिरूपमिति । नाप्यभावरूपमेवेतिशेष । विचित्रेणानुकरोतीति सम्बन्ध । उन्मत्तादेरोष्ठस्य वैतथ्यहेलिकाविषयत्वम्, मकारोच्चारणे ओष्ठसत्त्वान् । प्रवृत्तिश्च महत्किञ्चिद्व्यमर । जातिभिन्नभावानाश्रयत्वमेवैव सर्वप्रतीत्यार्थासिवात्कार्त्तमिति शब्दव्यञ्जनात् ।

ननु गुणाश्रयत्वमिति लक्षणे न दोषः, गुणाश्रयत्वाधितसङ्ख्यावाच्यप्रत्ययानुरोधेन सङ्ख्याया गुणाश्रय शिरोमण्यार्थानुभ्युपगमनात्, पदार्थांतर द्विसा, तथा च गुणादौ नाति-वासि, न च पृथक्त्वमादाय सा, अन्योन्याभावादेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तौ तस्यापि गुणान्तरताया अस्वीकारात्, पूर्वकर्मभिन्न सामान्यवानगुण इति गुणलक्षणमपि सम्भवेत्येवस्वरसादाह अपिचेति । समवायिपदं यदि समवायप्रतियोग्यनुयोजन्यवत्त्वं तदाह गुणत्वादेरिति । गुणावच्छिन्नस्य = गुणानुयोगिकस्य । गुणत्वे विश्रान्तत्वान् = गुणत्वादिप्रतिपायिकत्वात् । समवायि च समवायानुयोगित्वमेवेत्याशयेनाह गुण इति । तेनेति । नचानुयोगित्वमपि पदार्थांतरम्, तस्य प्रतीतिविशेषेणैव निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयापत्ते ।

तेनैव तद्व्याकारानुपपत्तेः । इहेतिप्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न, इह शब्दे पीतिमेति प्रत्ययाच्छब्दस्य पीतिमाधिकरणत्वप्रसङ्गात् । प्रान्तिरसौ, यथार्थश्च प्रत्ययोऽत्र विचक्षित इति चेन्न, तदर्थ्यासत्त्वनिरूपण्यतिरेकेण तदग्रामाण्यस्य बोद्धुमशक्यत्वात्, न चाद्यापोहेति प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्येत । पीतत्वं प्रतियोगि तच्च क्वचित्सिद्धमेवेति चेन्न, तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः । तस्य, तत्राप्रमितत्वमिति चेन्न, तत्रेत्याधारत्वानिरूपणादिति । एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपि

इहेतिप्रत्ययेति । प्रत्ययविशेषविषयविशेषावगमयो परस्परश्रयसत्त्वे एतद् इहेति । असत्त्वानुपपत्तेरिति । स्वप्रकारकप्रमितिविशेषे इत्यादि । तत्र = शब्देऽप्रमितत्वम्, तथा च तत्र निषेधसम्भवः । अनेदमपि योष्यम्, समवायेन गुणत्वमित्यत्र गुणत्वेनैव गुणस्य प्रवेशो न तु रूपत्वादिना, अन्वयमिप्रसङ्गात्, तत्र च गुणत्वं न रूपादिचतुर्विधातौ प्रत्यक्षसिद्धैका जातिः, अतीन्द्रियेषु प्रत्यक्षायोगात्, तुरगादेरुच्छ्रयगतित्वात्वे ज्ञाप्रणादेश्च दोषाद्यभावेऽपि गुणत्वव्यवहाराच्चेति पदार्थतत्त्वनिरूपणे तिरोमणिभिरुक्तत्वात् । न च द्रव्यकर्मन्यसामान्यवद्बुद्धित्त्वाकारणतावच्छेदकतया गुणत्वज्ञानिसिद्धिः, अप्रयोजकत्वात्, अन्वया रूपद्रव्यकर्मन्यसामान्यवद्बुद्धित्त्वाकारणतावच्छेदकतया प्रयोद्विगतिसुगमज्ञातेरपि स्वीकारप्रसङ्गात् । न च गुणवद्द्रव्यतावच्छेदकतया गुणत्वज्ञानिसिद्धिः, गुणवद्द्रव्योच्छ्रयगतिमत्त्वादावपि प्रयुगपमानत्वेन चतुर्विधनिगुणमात्रगतज्ञातिसिद्धेः । नचास्तु द्रव्यलक्षणे कर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वे मतिरूपादिराहित्यमिति गुणत्वस्यैव प्रवेशः ; एतद्व्यवहारलक्षणावच्छेदकं हि नैतद्व्यवहारमेव, लक्षणस्य लक्षणावच्छेदकताया भूयो निरासत्त्वं, नापि गुणत्वं जानिस्तत्त्वं, निरासादेव, तथा च कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैतद्व्यवहारं ज्ञातव्यम्, सामान्यस्यापि निरसिष्यमाणत्वाच्च, कर्मभेदश्च न गुणगतवैचर्यं विना गुणे प्रायेणुं ज्ञाय, तथा न कर्मभेद एव, स्वज्ञाने स्वज्ञानानपेक्षणात्, नाप्युक्तलक्षणमेव, कर्मभेदस्य तत्र प्रवेशान्, नापि लक्षणान्तरमेव, तथासति तस्यैव लक्षणत्वौचित्यात्, तस्यापि दुर्निरूप्यत्वाच्च न चान्यतमवधारितं तत्त्वं, तस्यासत्त्वं शुद्धव्यवहारस्य बहुशो निवेदनात् । सामान्याभावानिरासेन कर्मभेदस्य कर्मव्यतिप्रसङ्गश्च । किञ्च कर्मव्यम् ? न तादृगुणद्रव्यभिन्नत्वे सति सामान्यत्वम्, लक्षणावच्छेदकत्वोपपत्तौ तस्यैव निरसनीयत्वात्, धर्मादावपि कर्मव्यवहारात्, भेदज्ञापकवैधर्म्यनिरासस्यापि तुल्यत्वात्, एवं सामान्यसामान्याभावानिरासस्यापि । अनप्यत्र नित्यावृत्तिसत्त्वासाक्षाद्रावृत्तज्ञानित्त्वमपि निरस्तम्, कर्मव्यवहारो मान्यामावात्, अनप्यत्र संयोगविभागोभयासमशक्तिकारणत्वमपि न तत्र, कारणतावच्छेदकं विना दुर्निरूप्यत्वात् । अत्र एव चरतीतिप्रत्ययासाधारणकारणत्वमपि न तत् । न धीनादाकारणतावच्छेदकतया कर्मव्यवहारनिरसिद्धिः, कारणत्वप्रतीतौ ताप्रतीतेस्तत्प्रतीतौ च कारणत्वप्रतीतेरित्यभ्योन्वयात्वात् । एतेन द्रव्यत्वज्ञातिरपि निरस्ता, तस्या अपि संयोगादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य साधनीयत्वात् । एतेन समवायेन जन्यसत्तावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन तादात्म्येन कारणतया कार्यतावच्छेदकतया सत्ताज्ञानिसिद्धिरित्यपि निरस्तम्, कारणतावच्छिन्नताया अपि स्वावच्छेदकनिरूप्यत्वेनायोन्वयात्वाच्च । एतेन ज्ञाप्यादावित्यासिवावगाथ सामान्यत्वव्यवहितवृत्तिलक्षणवीरपि दोष उक्तः, सत्ताया ज्ञानित्वासिद्धौ सामान्यत्वव्यवहितेसाक्षरभवेन ज्ञाप्यादावित्यासिवादावव्यवहारः । न च प्रकरान्तरेण सत्ताज्ञानिसिद्धिः, यदाह पदार्थतावन्निरूपणे तिरोमणि—“सत्ता च नैका द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः प्राथम्यसिद्धा जातिः, धर्मादीनामतीन्द्रियत्वेन तत्र प्राथम्यायोगात्, ज्ञाप्यादावपि मद्रव्यवहाराच्च, न च वच्छेदनाशयनावच्छेदकतया तिसिद्धिः, मावावर्षिय तथाश्च” इति । कारणतावच्छेदकमहं विना दुर्निरूप्यत्वात्

लक्षणं निरस्तम्, कथं निर्णेतव्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति, रूपादौ घटादौ च सह्यासमवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वात् । सह्यैव तु रूपादौ नास्तीति चेत्, घटादौ कथमस्ति, प्रत्ययस्याभयत्र तुल्यत्वादित्युक्तमनुपज्जनीयम् । द्रव्ये एव सह्यास्वीकारे तत्सम्बन्धाद्गुणेऽपि तद्द्रव्यहारोपपत्तौ कल्पनालाघवाद्गुणे सह्यास्वीकार इति चेत्, विपरीतमेव कुतः न स्यात्, सत्तासामान्याद्यपि च गुणादौ किमर्थमहोत्थिते, द्रव्यद्वारेण तत्र तद्द्रव्यहारोपपत्तेरिति द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।

कथमिति । तत्सम्बन्धान् = द्रव्यद्वारकसम्बन्धान् स्वसमवायिसमवेतत्वात् । विपरीतमिति । गुणसमवेतास्तु सह्या, द्रव्ये स्वसमवायिसमवायित्वेन तद्द्रव्यहारोपपत्ते । ननु द्रव्ये सह्यापगमे गुणकर्मादायैकैव सम्बन्धेन तद्द्रव्यहारनिर्वाहः, समवायस्यापि स्वरूपैव समवेतत्वात्, गुणे सह्यापगमे तु स्वसमवायिसमवायित्वेन द्रव्ये स्वसमवायिसमवायिसमवेतत्वेन च कर्मादौ तद्द्रव्यहार इति सम्बन्धात्स्वीकरणम्, कर्मादिना विनिगमनाविरहश्चेत्येत आह सत्तेति । द्रव्यद्वारा = स्वसमवायिसमवेतत्वेन । घटस्तु विलक्षणसम्बन्धे नैकाकारप्रतीत्युपपत्ति, अत एव पदार्थतत्त्वरूपेण पदार्थसमवायिसम्बन्धेन गुणादौ सह्यावत्प्रत्ययमाशङ्क्य 'विलक्षणाऽग्रे समवायैकार्यसमवायाभ्यामविलक्षणायास्तद्वत्ताप्रतीतेरयोगात्, घटत्वाद्गौ चैकार्यसमवायादेकत्वप्रत्ययवद्विखाद्येकार्यसमवायाद्विखादिप्रत्ययप्रसङ्ग, एवञ्चैकार्यसमवायस्य विशिष्टतु द्विनिधायामकत्वमनुपपन्नमेव, रूपादौ चैकत्वसह्याया असमवायात्स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन तस्या रूपत्वाद्गौ, प्रतीत्यनुपपत्ते सम्बन्धान्तरस्यापि कथनपाता' इति । न च सह्याया पदार्थान्तरत्वमते तस्या समवायेनावर्तमानतया न तत्समवायिकारणत्वमादाय रूपादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अत्रवस्थाभयेन यथा समवायस्य स्वरूपैव धृतिरपेयते, तथाऽप्यस्यापि तथैव तस्या सम्भवेन समवायस्य त्याज्यत्वात्, गुणक्रियादिविशिष्टधीर्बिदोषणविशेषसम्बन्धाविवया विशिष्टतु द्विखादित्यनुमानस्य समवायसाधनेऽप्रयोचकत्वात्, अन्यत्र क्लृप्तेन स्वरूपैव निर्वाहान्, न च समवाय एक, स्वरूपाणां तु नानात्वमिति वाच्यम्, समवायस्याप्येकताया दुर्निरूपत्वात्, उक्तं हि पदार्थतत्त्वरूपणादौ—'समवायो नैको जलादेर्गन्धादिमत्त्वप्रसङ्गात्, न च जले गन्धनिरूपितत्वविशिष्टसमवायाभावात् दोष इति वाच्यम्, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभावेन जलेऽपि विशिष्टसमवायसत्त्वात्, तथाविधविशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वे तु किमपरादं विभिन्नसमवायं' इति । विशिष्टस्य प्रकारान्तरञ्च निरस्तपूर्वम् । किञ्चायुनसिद्धयोरेव समवाय, यन्निष्ठाधेयता कालनिरूपिता यद्वच्छिन्ना तद्भयञ्चायुनसिद्धम्, न च घटीयरूपादिनिष्ठाधेयताया कालनिरूपिताया घटावच्छिन्नत्व न तु पटाद्यवच्छिन्नत्वमिति समवायसिद्धिं विना सिद्धयतीत्यन्योन्याश्रय । किञ्च समवायस्यातिरिक्तत्वेऽपि गुणादस्तेन सम्बन्धे च नत्वभावस्येति परिभाषामात्रमेव, न च धर्मिप्राहकमानाद्गुणादरेव समवाय सिद्ध, गुणक्रियाऽभावादिनिष्ठाद्वारेण तत्र पक्षीकर्तुं दास्यत्वात् । अभावस्य समवायप्रतियोगिचे भावत्वप्रसङ्ग इति तु न वाच्यम्, अप्रयोक्तव्यत्वात्, अन्यथा सामान्यादे समवायप्रतियोगिचेन द्रव्यादादिप्रसङ्गान् । अत एव च तस्य समवेतत्वे समवायिकारणनाशात्समसङ्गोऽपि न, अप्रयोक्तव्यत्वात्, समवेतानामपि परस्परं धेयित्वस्यावश्योपपत्तादिति । इति खण्डनशारदायां द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।

कल्पमिति चेन्न, नदसि द्वयैवासिदूधैः । इयं प्रतीतिर्पेन विना नोपपद्यते नन्सामान्यमिति चेन्न; मारुणान्तराणामपि तथात्वादिति ।

अनुवृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणम् । किमिदमनुवृत्तं नाम ? अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न, अत्रयथिना संपागादिभिश्च व्यभिचारान् । नित्यत्वे सतीति चेन्न, समवायेन व्यभिचारान्, अत्र एव न बहुवृत्तित्वमित्यपि । असम्बन्धत्वे सतीति चेन्न, अणुभिर्व्यभिचारान् । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न, विरुद्धत्वान्महत्वात्—एतल्लक्षणं नित्यं चाऽनित्यं वा स्यात्, नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविगोधात्, विशिष्टप्रविष्टमपि हि

भेदादेश सर्वत्र बाधकत्वाभावेन बाधकभावे इत्यनेन जातिरे बाधकाभाव इत्युक्तत्वात्प्रयाप्य, अन्यस्यस्त्रीयत्वरभेदादिविरहस्य सव्य सुखभवेनानुगमेन चानुगतवर्मावच्छिन्नविरहनिवेशासम्भवेन तत्तिवेशानेभ्यपरिहाराय प्रकृतस्यर्थाप्यप्यभेदादिविरहस्य निवेशनीयत्वे सिद्धासिद्धित्वावाताद्य, विषयगतानुगतवन्निरूपणमन्तरेणोक्तलक्षणरूपरूपणासम्भवाद्य, निरसनीयं अनुपदं विषयगतानुगतत्वम् । इत्यमिति । अनुगतताकालेवधः । सामग्र्यः सर्वसम्भव इति न्यायेनाह कारुणान्तरेति । नारणेभ्योपारण्यविवक्षाणामपि निरास उक्त एव, बाधकभावेत्यस्य निवेशनीयत्वेनोक्तरीया दोषव्य, विषयगतानुगतत्वञ्च दुर्बलमिति ।

अनेकाश्रितत्वम् = स्वप्रतियोगिवृत्तिवस्तुप्रतियोगिवृत्तित्वात्प्रयो भेदविशिष्टत्वम् । अवयव्यादावनेकाश्रितत्वे नित्यमिति पाठ अत्रयथितेत्यादि । आदिना द्वित्वादिपरिमहः । समवायेनेति । न च भूतलमयुक्तो घट इतिवद्व्ययंयुक्तं भूतलमितिप्रतीत्या संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि कणसमवेतो घट इति वद्व्ययसमवेतं कपालमित्यप्रतीत्या समवायस्य न द्विष्टत्वमिति कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, कपालद्वयवृत्तिरुभयार्थैकत्वसम्भवात्, एतच्च समवायस्यैकत्वे वाऽनेकत्वे वा समानम् । ननु समवायनानाव्यपक्षे कपालद्वये प्रतीमानोऽपि समवायो न बहुकपालवृत्तिरिति बहुवृत्तिविवक्षायामदोष इत्यादाह्यपत्तादिप्रतियोगिकत्वस्यानुप्रयोगिकसमवायेऽतिव्याप्तिरिहाह अत्रप्येति । समवायेऽनित्यत्वेऽपि । अगवः = परमाणु, तेषां नित्यत्वात् संयोगान्तेऽदिगच्छेदेन वृत्ते । समवेनेमिति । परमाणुनामसमवेतत्वादनित्यत्वात्तिरिति भावः । आहत्सामान्यानुप्रयोगिकसंयोगवत् संयोगित्वात्परवद्विषयतुमानव्यपक्षिभुद्रवसंयोगोपगमेऽपि तत्रातिव्याप्तिरुत्तराण्य संयोगमिदमपि निवेदयम् । न चानेकत्वं यदि यत्किञ्चिदेकमित्यत्रं वदा नित्यरूपेऽनित्यत्वात्, एकशब्दोऽनित्यत्वं स्वप्रतिदमिति वाच्यम्, वृत्तिवस्थाने समवेतत्वं प्रवेदयानेकाश्रितत्वप्रवेदनेकसमवेतत्वस्य निर्वकत्वशात् । इदंनु चोच्यम्, एतमपि नित्यरूपेऽनित्यत्वात्सिद्धिर्गोचरेव, परमाणुं चैते वेति भेदानुप्रयोगिनाया घट परमाणुं नैति भेदीयप्रतियोगिनायाश्च परमाणौ वृत्तेर्नित्यरूपस्य तथात्वात् । न चोक्तभेदोभेद, भेदेऽपि स्वशानुगमे तद्द्वयस्यैव प्रमेय रूपदेनोपादानसम्भवात्, तदनुगमेऽपि भेदविशिष्टत्वमित्यत्र भेदसामान्यादौपात्तत्वेनोक्तशेषान् अत्रापि भेदविशेष्योपादाने त्वननुगमे जातिमात्रलक्षणे न सोमन इति । दोषान्तराभिवाद्याय तु विकल्पनि एतद्वत्त्वमिति । स्वयम्भवंति । विदोषयनित्यतां विना विदोषयनित्यत्वानुपपत्त्यां विदोषयने नित्यत्वे नित्यत्वेनावच्छयं सर्वनीयशात् अनुगतप्रतीत्यनुतोपादानानित्यत्वोपगमासम्भवादिति भावः । लक्षणात्प्राप्तित्वात् किं स्वपदकतिपयानित्यत्वमयुक्तम्, अथ समवेतानित्यत्वमयुक्तम्, उक्तसमवायानित्यत्वमयुक्तम् आहोतिद्वेदेहरदायंयत्नरनित्यत्वमयुक्तम्, किं वा विदोषयनित्यत्वात् घटकानां सामान्यत्वं चानित्यत्वं विदोषयनित्यत्वम्, भावः, नित्यत्वस्य स्वयमपिप्रतियोगित्वात्प्रमाणत्वात्तथा नित्यत्वात् ।

नित्यत्वं नित्यमेव । नापि द्वितीयः, सामान्यस्य समघायस्य च नित्यत्वाभावात्प्रसङ्गात्, आत्मत्वाद्वा व्यक्त्यभावात्तस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवात्, तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तदुप्रादिष्टश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वेऽविशेषात्सार्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः, एकस्य न सत्यत्वेऽविशेषात्सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति । एकदा तत्सम्बन्धेन तदुपलक्षितस्यान्यथापि विद्यमानत्वात्साध्यात्वमिति चेन्न, तादृशोपलक्ष्यासम्भवात्, व्यक्तं न भेदादियानित्यादानुपपत्तिरेवेति । एतेन नित्यत्वमन्यत्रापि प्रतिवचनीयमिति ।

न द्वितीयवृत्तीयौ, अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्, इत्याह सामान्यस्येति । चतुर्थे आह आत्मत्वादाविति । आदिना मनस्वादिकम् । व्यक्त्यभावेति । व्यक्त्यनित्यत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः । विशिष्टाभावस्य = लक्षणात्मकविशिष्टानित्यत्वस्य । असम्भवात् । आत्मादीनां नित्यत्वादिति भावः । षट्त्वादित्यं लक्षणमिदमनित्यत्वात्साध्यादिगतं तु नित्यमिति न वाच्यम्, तथा सति लक्षणैक्यक्षतेः । चरमे आह तस्येति । लक्षणस्येत्यर्थः । तदा सर्वत्र लक्षणपरामर्शः । विशिष्टस्यानिरिक्तत्वोपगमेऽपि षट्कानां नित्यत्वे तदनित्यत्वं खण्ड्युपपत्तमेव, नित्यमेवैकसमवेतं सामान्यमिति प्रत्ययो हि कालविशेषानवच्छेदेनैकैकलक्षणगतां सामान्येऽग्राह्यत इति कथं लक्षणस्य कालविशेषानवच्छिन्नत्वरूपमनित्यत्वम्, ननु त्वलक्षणज्ञानोच्यते तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वं शक्यं यदितुम्, तथा सति सर्वथैव सामान्ये तादृशलक्षणवत्त्वानुपपत्त्यात्प्रसङ्गात्, कालविशेषानवच्छेदेन भ्रमेण तत्रकाहने हि कालान्तरानवच्छेदेन तत्सर्वीकारः शक्यो न चात्र तथा, तस्मात्तस्य प्रमात्वमेव वाच्यमिति नोक्तलक्षणस्यानित्यत्वमिति भावः । तदेतदाह तदुप्रादिष्ट इति । एकस्य प्रत्ययस्य । सरपत्वे = प्रमात्वे । उक्तलक्षणानित्यत्वाभिमानमत्यजलेवाह एकदेति । लक्षणसत्त्वदशायामित्यर्थः । तथात्वं = उक्तप्रत्ययप्रमात्वम्, न तु लक्षणस्य नित्यत्वंनिबन्धनमिति शेषः । तथा च भेदं स्वरूपलक्षणमपि तु काकादिवत्तदर्थलक्षणमिति भावः । काकादिना यथोक्तगत्वाद्यवच्छिन्नं गृह्यनुपलक्ष्यते तथा तत्र निखिलसामान्यं केनचिद्वर्णवच्छिन्नं शक्यमुपलक्ष्यीकृतुम्, तादृशधर्मानिरूपणादित्याह तादृशेति । ननु इत्याशयत्वेनाकाशस्वरूपमिव निरुक्तलक्षणेन लक्षणस्वरूपमात्रमुपलक्ष्यतामित्यत आह व्यक्तीनामिति । युक्तमाकाशस्यैकत्वात्स्वरूपैगोपलक्ष्यत्वम्, अनेकेषामनुगमार्थमैवानुगतावच्छेदकापेक्षणात्, प्रकृते तु सामान्यानामनेकत्वमेवेति, अतएव, च. = अस्ति अत्र तद्वत्त्वमेवेति, सामान्यत्वात्तद्वत्त्वम्, अत्र तस्यैकत्वात्तद्वत्त्वत्वात्, अतएव, अत्र तद्वत्त्वमेवेति तस्यत्वात्, प्रत्ययस्य प्रमात्वम्, पदव्यतिशामाग्राधानां प्रत्ययकालवच्छेदेनानेकसमवेतत्वाभावादिति वाच्यम्, नित्यत्वं हि कालानवच्छिन्नत्वं कालानवच्छिन्नमेवेति कालानवच्छिन्नवच्छिन्नविशेषस्य कालविशेषानवच्छेदानवधोपेक्षस्य प्रत्ययस्य प्रमात्वं न विद्वत्सिमा । वस्तुतस्तु नित्यत्वांशस्य नित्यत्वानित्यत्वयोरनुपपत्तौ तद्वदितलक्षणस्यानिराव्यत्वमिति सरलैव सरणिः । न चैवं नित्यसमा जातिः, धर्मस्य तद्वत्प्रपञ्चकस्यानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमज्ञेयं नित्यसमो भवेदिति संलक्षणगदिति वाच्यम्, दूषणसमर्थत्वेन ज्ञानुत्तरानुपपत्तेः, दूषणसमर्थस्यैव तथात्वात् । जैतुण्डिकस्य व्यवस्थापनोपायाभावेन तं प्रतिव्याघातकत्वात्सम्भवाच्च । एतेनेति । गगनादेर्नित्यत्वस्यानित्यतायाः कालानवच्छिन्नस्य कालवच्छिन्नत्वापत्त्या व्याघातेनासम्भववृत्तिकतया नित्यताया वाच्यत्वे आ-माश्रयादिति । एतेन—समवेतरहितत्वे सति समवायाभावात्त्वे वा सति स्वसमवेतत्वस्वभिन्नसमवेतत्वाभावात् वस्तुविशिष्टत्वं सामान्यलक्षणम्, अनित्याद्यानित्यसमवेतवृत्तिधर्मवत्त्वं वा, दम्पत्यसादादातिग्यातिवारग्यादित्यन्तम्, विने-

इति सामान्यखण्डनम् ।

विशेषखण्डनम् ।

के चानेन लक्षणैः व्यवच्छिद्यन्ते ? विशेषाद्य इति चेद्विशेषा एव केऽभिधीयन्ते ? तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये न विशेषा इत्यलक्षणम्, आत्मत्वादिना व्यवधिचारात् । नित्यान्तरेऽसत्त्वात् तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते, विशेषास्तु नैवम्, नित्ये वर्तन्त एवेति नियमादिति चेन्न, प्रतिविशेषमध्याप्याऽलक्षणत्वात् । यज्जातीया एवमिति लक्षणार्थं इति चेन्न, आतेनङ्गीकारात् । जातीयेत्यस्मात्पदादुपाधिरेव नथा विवक्षित इति चेन्न, तस्यंतरध्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदुपजीवि लक्षणमिदम्, तत एव विजातीयध्यावृत्तिप्रतीते । इतरध्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्ते, इतरध्यावृत्ततया नजातीयत्वस्यापत्तेः । भवतु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न, तस्यानिरुक्तेः । यतो नित्य-

प्राप्तमादायानिष्पात्तिवारणाय वृत्त्यन्तमित्यपि—निराकृतम्, नित्यसम्बन्धत्वं हि समवायलक्षणम्, तत्र नित्यत्वस्योक्तरीत्येव निरसनीयत्वान्, सम्बन्धत्वस्य चानुपपत्तिं निरसिष्यमाणत्वान् समवायस्य चाप्राप्त्यापत्तयामा अनुपपत्तावेदितत्वान्, सामान्याभावस्य च निरस्तत्वेन समवेतप्रतियोगिकाभावादिकमादाय द्रव्यादावनिष्पात्तिरादवस्थान् । एतेन—सत्ताव्यापकतावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमेव तन्, व्यापकता च समवायेन, अन्यथाऽप्राप्तावृत्तिप्रसङ्गादिनि—निरस्तम् । समवायसम्बन्धिसर्वदूषणसद्भावान्, सामान्याभावानादरे सत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽप्यसम्भवेनासम्भवाच्च, द्रव्यात्रिकमात्रवृत्तिसत्ताया अनुपपत्तिं निरस्तत्वेन भावत्वरूपायास्तस्या निवेशे च तद्व्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽसम्भवेन सामान्यत्वेनैव तस्य निवेदयत्वे भा माश्रयाच्चेति । इति खण्डनशाखायां सामान्यखण्डनम् ।

द्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां स विशेष इति चेन्न, स्वरूपधर्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्, अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात्, तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात्, विशेषचङ्छिषोपासम्भवेन लव्यासिद्धिरिति । इति विशेषखण्डनम् ।

सम्बन्धखण्डनम् ।

अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणभेदे कथं तत्र तत्रैव तै विशेषादिव्यवहारः कियतां नान्यत्र । सम्बन्धो नियामक इति चेन्न, सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात्, अन्यथा त्वनियमात्, तद्विनिकृतेषु, तथाहि—कः सम्बन्धशुद्ध्यर्थः ? समवायाद्य इति चेतस्यम्, किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाच्यतापर्यम्, प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनाऽन्येन वा, आद्येऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः, अस्ति चासौ 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादि प्रत्यक्षम्, नित्याप्राप्तिः समवाय' इत्यादि । न द्वितीयः, तस्यैकस्यासम्भवात् । नियामकत्वं तदिति चेन्न, स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाद्गीकारात् न चासौ सम्बन्धः । तथाविधः सोऽपि सम्बन्ध एवेति चेन्न, तस्या सर्वस्वभावनियन्तृताया अवश्याभ्युपगमनोपत्येन नियामकनिहकिलभ्यसत्त्वाद्-व्यावर्तकताया वक्तव्यत्वात्स्वतोऽव्यावर्तकरूपतादान्वापत्तिरिति भावः । स्वरूपेऽप्यादि । स्वरूपव्यक्तिधर्मव्यक्तिविशेषोपात्त्यर्थः, तेषामपि व्यावृत्तिधीननकरत्वात् । अन्यथेति । स्वरूपादिविशेषाणां व्यावृत्तिधीननकरत्वात्तुपगमे । सा = व्यावृत्तिधी । तेषां योगिनाम् । कुत इति । अनित्येषु विशेषानुपगमादिति भावः । विशेषस्वीकारनिष्कलनाच्चाह तास्वियेति । कार्यद्रव्यादिव्यक्तिष्विवेत्यर्थः । नित्येषु । द्रव्येतिरिति शेषः । विशेषवदिति । यथाविशेषे विशेषान्तराभावेऽपि तस्य व्यावृत्तिधीन-थाऽप्यत्रापिति । तद्वृत्तं किरोगणिना पदार्थनत्वनिरूपणे—“विशेषोऽपि च न पदार्थान्तरम् मानाभावात् । विनापि व्यावर्तक धर्मं भवतां मते विशेषाणामिव नित्यानां द्रव्याणामपि स्वत एव व्यावृत्त-त्वात् । योगिनोऽतिरिक्त विशेषमीक्षन्त इति चेदेवं तर्हि त एव सहापर्यं पृच्छन्तां किमेतेऽतिरिक्तं विशेषमीक्षन्ते न वे”ति । एवं च परमाणुभेदः परमाणुस्वरूपप्रयोज्य पृथक्पुनानुमाननतिरिक्तविशेष-साधनैः प्रयोजकम् । एतेन स्वतो व्यावर्तकत्वमपि लक्षणमपास्तम्, तथात्वे मानाभावात् । अत एव जातिलक्षणदेशैर्षत्र भेदावधारणं न सम्भवति तत्र तत्तद्देशसम्बन्धक्षणाणां संगमैव जातेन विवेकज-ज्ञानैव भेदप्रद इति विभूतिपादे शोभदृशनेऽभिधाय विशेषाणामवामागिक वसुक्तम् । स्वतो व्यावर्त-कत्वञ्च तेषां विधानुक्तं स्वविशेषकत्वसंजातीयतरभेदानुमितिविषयो यो परवद्वेदकृत्वस्वरूपमसवर्ज-दुर्ग्रहेवेति खण्डनशारदायां विशेषखण्डनम् ।

विशेषादिभ्यो लक्ष्येभ्यः । भेदे = निष्कलनविशेषेऽपि । सम्बन्धस्येत्यादि । असम्बद्धस्य नियामकत्वसम्भवीति भावः । असौ = समवायादीसम्बन्धत्वेनानुगतव्यवहारः तमेवाह इन्द्रियेत्यादि । मत्तिकर्षपदेन सम्बन्धः संयोगादिकः । अनुगतत्वेण तद्विवक्षायां प्रत्यक्षलक्षणस्यासिप्रसङ्गादिति भावः । प्राप्तिः = सम्बन्धः । अत्र संयोगस्यैव समवायस्यैव वा प्रदुर्गसम्भवस्य नियमविशेषणवैधर्म्य-वाऽऽपातात् । तस्य = सम्बन्धजन्मवृत्तिनिमित्तस्य । नियामकत्वं = व्यावर्तकत्वं । स्वभावमपेति । अभावादिरथके इत्यादि । इदञ्च स्वभावसम्बन्धव्यवहारमवतारयितुम् । तथाविधः = व्यावर्तकत्वोपेतः । स्वया = स्वरूपावादिना, अनिर्वचनोपवाचितिरिक्तेनेति यावत् । अथवेति । किन्नाम तस्य-द्विष्टिद्वारापत्तौति भावः । सत्यादिति । व्यावर्तकत्वं व्यावृत्तिधीननकरत्वं, ननकरत्वं निय-

इति सामान्यखण्डनम् ।

विशेषखण्डनम् ।

के चानेन लक्षणैः व्यवच्छिद्यन्ते ? विशेषादय इति चेद्विशेषा एव केऽभिधीयन्ते ? तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव घटैस्त एव ये न विशेषा इत्यलक्षणम्, आत्मत्वादिना व्यभिचारात् । नित्यान्तरेऽसत्त्वान्न तत्सर्वत्र निरपे घटैः, विशेषास्तु नैवम्, नित्ये घटैस्त एवेति नियमादिति चेन्न, प्रतिविशेषमव्याख्याऽलक्षणत्वात् । यज्जानीया एवमिति लक्षणार्थ इति चेन्न, जातेरनङ्गीकारात् । जानीयेत्यस्मात्पदादुपाधिरेव तथा विवक्षित इति चेन्न, तस्यंतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदुपजीवि लक्षणमिदम्, तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः । इतरव्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः, इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्यापत्तेः । अत्र तु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न, तस्यानिरुक्तेः । यतो नित्य-

पावमादायानिध्यासिधारणाय बुध्नमिध्यासि-निराकृतम्, नित्यसम्बन्धं हि समवायलक्षणम्, तत्र नित्यत्वस्योपपत्तौ च निरस्तनीयत्वात्, सम्बन्धत्वस्य चापुनर् निरनिध्यास्यमाणात् समवायस्य चाप्यमागिकताया अनुपपदावेदितत्वात्, सामान्याभावस्य च निरस्तत्वेन समवेतप्रतियोगिकाभावादिकमादाय द्रव्यादावनिध्यासिद्वयस्यात् । एतेन-सत्ताव्यापकतावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिप्रत्यं तत्, व्यापकता च समवायेन, अन्यथाऽभावादावतिप्रसङ्गादिनि-निरस्तम् । समवायसम्बन्धिसर्वदूषणसद्भावात्, सामान्याभावानादरे सत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽप्यसम्भवेनासम्भवाच्च, द्रव्यात्रिकमात्रवृत्तिसत्ताया अनुपपद निरस्तत्वेन भावत्वरूपायास्तस्या निवेशे च तद्व्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽसम्भवेन सामान्यत्वेनैव तस्य निवेश्यत्वे भा माश्रयात्चेति । इति खण्डनशारदायां सामान्यखण्डनम् ।

नित्यद्रव्यवृत्तित्वं वृथिवोत्पादानिप्रसक्तमित्यायमवधारणम्, एवमपि नित्यत्वेऽतिप्रसङ्ग इति द्वितीयमवधारणम्, एवमपि बुद्ध्यादावनिप्रसङ्ग इति तृतीयम् तस्य त्वात्सर्वदशायासवृत्ते तथा च नित्यद्रव्यत्वविशिष्टत्वमर्थं, वैशिष्ट्यं स्वाश्रयाश्रयकालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्वावच्छिन्नानिरूपितवृत्तित्वाभावस्यै अत्राद्येनानियतबुद्ध्यादेर्द्वितीयेनावृत्तिसंगनादेस्तु तायेन नित्यत्ववृथिवीत्यादेः व्यावृत्ति, आत्मत्वादिनेत्वादिना नित्यबुद्ध्यादिकमपि प्राह्यम् । नित्यद्रव्यत्वव्यापकाधारतानिरूपितनिरूपकत्वं द्वितीयसम्बन्धेन विवक्षितमि याशङ्कते नित्यान्तर इति । अव्याप्येति । नहि तत्तद्विशेषनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधारता नित्यद्रव्यत्वव्यापिका, एतपरमाणुगत-विशेषस्यापरत्रावृत्तेरिति भावः । तादृशनिरूपकतावच्छेदकजातिमत्त्वविषयाया विशेषत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधारताया नित्यद्रव्यत्वव्यापकत्वालोकासम्भव इत्याह यज्जानीया इति । जातेरिति । विशेषेणैत्यादि । उपाधिरेवेति । अथैवमपि नित्यज्ञानशब्दाभ्यामेवेदवराकाशयोर्व्यावृत्तिसम्भवेन तत्र विशेषान्तेनोक्तव्यापक वक्षतिरेवेति चेदत्राहुः-दिहालाकाशादीनां परस्परभेदमिदं प्राक्-नित्यज्ञानशब्दयो कालादिष्व्यावृत्तवासिद्धया तत्त्वेदसाधकत्वासम्भव, विशेषस्य तु परमाणुभेद-द्विधिसंयोगो भेदत्वादिनि धर्मिप्राहकमानेन कालादिष्व्यावृत्तवासिद्धया तथात्वसम्भव इति । तस्य = तादृशोपाधे । तज्जानीयत्वस्य = तादृशोपाधे । अनिरुक्तेरिति । विशेषेष्वनुगतधर्मोपगमे तेनैव तेषां

द्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां स विशेष इति चेन्न, स्वरूपधर्मव्यक्तिभेदेऽपि प्रसङ्गात्, अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात्, तास्त्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येऽपि सम्भवात्, विशेषबहिरीयासम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति । इति विशेषखण्डनम् ।

सम्बन्धखण्डनम् ।

अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदे कथं तत्र तत्रैव ते विशेषादिव्यवहारः कियतां नान्यत्र । सम्बन्धो नियामक इति चेन्न, सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात्, अन्यथा त्वनियमात्, तदनिवृत्तेश्च, तथाहि—कः सम्बन्धशब्दार्थः ? समवायाद्य इति चेतस्यम्, किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यम्, प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनाऽप्येन वा, आद्येऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः, अस्ति चासौ 'इन्द्रियार्थलक्षिकार्योत्पन्नादि प्रत्यक्षम्, नित्या प्राप्तिः समवाय' इत्यादि । न द्वितीयः, तस्यैकस्यासम्भवात् । नियामकत्वं तदिति चेन्न, स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाद्गीकारात् न चासौ सम्बन्धः । तथाविधः सोऽपि सम्बन्ध एवेति चेन्न, स्यात्सर्वस्वभावनियन्तृताया अवश्याभ्युपगमनीयत्वेन नियामकनिरुक्तिताभ्यसत्त्वाद्-व्यावृत्तकृताया वनस्पत्वात्सतोऽव्यवर्तकरूपताहान्यापत्तिरिति भावः । स्वरूपेऽपि । स्वरूपव्यक्तिधर्मव्यक्तिविशेषोऽपि-वर्धः, तेषामपि व्यावृत्तिधीजनकत्वात् । अस्येति । स्वरूपादिविशेषाणां व्यावृत्तिधीजनकत्वानुपगमे । सा = व्यावृत्तिधी । तेषां योगिनाम् । कुत इति । अनित्येषु विशेषानुपगमादिति भावः । विशेषस्वीकारनिष्फलताञ्चाह तास्त्वियेति । कार्यद्रव्यादिव्यक्तिष्विवेत्यर्थः । नित्येषु । द्रव्येऽपि शेषः । विशेषवदिति । यथाविशेषे विशेषान्तराभावेऽपि तस्य व्यावृत्तिधीजनकाऽपरव्यापीति । तदुक्तं शिरोमणिना पदार्थनस्वरूपेण—“विशेषोऽपि च न पदार्थान्तरम् मानाभावात् । विनापि व्यावर्तक धर्म भवतां मते विशेषाणामिव नित्यानां द्रव्याणामपि स्वन एव व्यावृत्तत्वात् । योगिनोऽनिरिक्तं विशेषमीक्षणं इति चेदेवं तर्हि त एव मन्त्रपर्यं पृच्छान्तां किमेतेऽनिरिक्तं विशेषमीक्षन्ते न वे”ति । पूर्वं च परमाणुभेद परमाणुस्वरूपप्रयोज्य एवेत्युक्तानुमानमनिरिक्तविशेषसाधनेऽप्रयोजकम् । एतेन स्वतो व्यावर्तकत्वमपि लक्षणमवाप्तम्, तथात्वे मानानावात् । अत एव जतिलक्षणहेतोर्यत्र भेदावधारणं न सम्भवति तत्र तत्तदेषासम्बन्धक्षणायां संयोगेन जातेन विवेकज्ञानेनैव भेदप्रद इति विभूतिपाद्रे योगदर्शनेऽभिधाय विशेषाणामधामाणिकार्यमुक्तम् । स्वतो व्यावर्तकत्वात् सिद्धावधिपानुत्तमविशेषकत्वसज्जातीयेतरभेदानुमितिविषयो यो यस्तद्वैदक्यव्यवस्थासर्वव्यवहारेणैवेति खण्डनशारदायां विशेषखण्डनम् ।

विशेषादिभ्यो लक्ष्येभ्यः । भेदे = भिन्नत्वाविशेषेऽपि । सम्बन्धस्येत्यादि । असम्बन्धस्य नियामकत्वमसम्भवीति भावः । असौ = समवायादौ सम्बन्धत्वेनानुगतव्यवहारः । तमेवाह इन्द्रियेत्यादि । अक्षिप्रपदेन सम्बन्ध संयोगादिरुक्तः । अनुगतरूपेण तदविवक्षायाः प्रापक्षलक्षणाध्यानिप्रसङ्गादिति भावः । प्राप्तिः = सम्बन्धः । अत्र संयोगस्यैव समवायस्यैव वाग्रहणेऽसम्भवस्य नित्यत्वे विशेषणवैधर्म्यस्य-नाऽऽपानात् । नस्य = सम्बन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य । नियामकत्वं = व्यावर्तकत्वं । इत्युक्तमिति । अभावादिरुक्ते इत्यादि । इदञ्च स्वभावसम्बन्धखण्डनमवतारयितुम् । तथाविधः = व्यावर्तकत्वोपेक्षा । स्यात् = स्यात्तावादिना, अनित्येऽनोत्पत्त्यापत्तिरिति यावत् । अत्रापेति । । किञ्चाम नच-इन्द्रियार्थवर्तनीति भावः । स्वरादिनि । व्यावर्तकत्वं व्यावृत्तिधीजनकत्वम्, जनकत्वप्र निय-

धिकंशासामर्थ्यापत्तेः । नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गे नियामकत्वाचोयुक्त्यनुपपत्तेः, अतिप्रसक्तत्वे च तस्यैव नियामकत्वाद्दतिप्रसक्तेन नियमायोगात्, भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्वापत्तेः । पद्यमन्येनापि जन्यनियमे, अन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणानियतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात् । न घटादिवे नियन्तृत्वमन्यस्य, किन्तु घटादेः कालविशेषयोगे इति चेन्न, यदि नासौ घटादे कालविशेषयोगिता नियतेष्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि तथा कुर्यात्, तस्मात्—

यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियत परः ।

तत्स्याद्दतिप्रसक्तप्रमन्यथा चानियन्तृता ॥४॥ इति ।

कार्यकारणयोः कालभेदान्नियमनियामकत्वापेक्षामे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः किञ्च स्यादित्यदिनिगम्यत्वापत्तिः ।

तत्पूर्वसम्पदितमिति नियामकत्वस्य केवलान्वयित्वपक्षे सावमेव लक्षणमस्त्वित्यर्थः । ननु तस्य केवलान्वयित्वेऽपि सम्बन्धपदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्वैवाक्यम्, न तु सत्त्वम्, तावन्मात्रेण सम्बन्धपदाप्रयोगात्, अत एव पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि सिद्धाधिविषयविहविशिष्टसिद्धयभावस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं तार्किकैर्न त्वभावाभासस्थेयत आह नियम्यस्येति । सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिियामकत्वेन स्वभासम्बन्धस्थले स्वस्यैव स्वनियामकत्वमायाति, परन्तु स्वं यदि व्यावृत्तमेव तदा तद्व्यावृत्तकत्वरूप तद्विनियामकत्वं स्वस्मिन्न सङ्गच्छते, व्यावृत्तिमत्तयाऽव्युद्भवत्वादेव, अन्यथाऽऽमाश्रयात् । यदि त्वभ्यावृत्तमेव तदाह अतिप्रसक्तत्वे इति । अव्यावृत्तत्वे इत्यर्थः । नियामकत्वान् = व्यावृत्तकत्वोपगमात् । जलादिव्यावृत्तस्यैव सम्बन्धस्य जलादितः पृथिवीव्यावृत्तकत्वं दृष्टमिति भावः । किञ्चित्काल जन्मस्वभावः स्वात्मानं व्यावृत्तयति, अनुपपन्न वा भावे भूत्वेति । एवं हि द्वितीयादिक्षणे नियामकत्वमायाति । प्रागिति । द्वितीयादिक्षणप्रागित्यर्थः । ननु तदा व्यावृत्तिसिद्धयविषयत्वरूपमनियतत्वमिष्टमेवेति चेन्न, स्वरूपस्य स्वं प्रतीवान्यं प्रत्यप्यविशिष्टत्वाद्दियतत्वस्याप्यत्रिशेषाच्चान्य प्रत्यपि नियामकत्वापत्तादित्याशयात्, अत एवाऽऽन्यभावस्यापि स्वनियामकत्वमयुक्तम्, विशिष्टद्विजनकरत्वस्यैवापाशानान्वेन स्वरूपाविशेषेऽपि विशिष्टद्विजनकरत्वमुदाहरणे नास्तीति न तस्य तत्र सम्बन्धत्वमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । भेदेस्तु नियामकत्वे नानुकूलोऽपि तु प्रतिबूल एवेति मेह तस्य विशेषकारवम् । यदि च नियामकत्वं व्यावृत्तिप्रयोजकत्वम्, प्रयोजकत्वञ्च प्रतीतिसाक्षिकमेव किञ्चित् तच्च द्वितीयादिक्षणे द्वाद्यक्षणेऽपि स्वस्मिन्, तदोदासीनं प्रति तदापादनमनियतनियामकत्वपक्षे मुख्यमेव । प्रसङ्गाहापद्यमिति । जन्यनियमे = जन्यजनने । अनुपपत्तिरिति शेषः । तामेव स्फोरयति अन्यदपीति । घटादिरूपेणानियतं = घटावादिनाऽविशिष्टम् । कुर्यादिति । न च पटाद्युत्पत्त्यनन्तरं नेदमापादनम्, तदा पटत्वादिरूपविरुद्धभर्माक्रान्ते, पटाद्युत्पत्ते पूर्वं तु तत्सामग्र्या पटत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रयोज्यत्वात्, तस्या असङ्गादे चेशपत्तिरेवेति वाच्यम्, सम्बन्धानिरूपणे पटत्वादित्रैशिष्ट्यं तत्प्रयोजकसामग्रीणाऽऽदाय प्रत्यवस्थानस्यापाशकत्वात्, वैशिष्ट्यासिद्धौ हि सर्वाऽपि सामग्री सर्वस्यैव कार्यस्येति भावः । घटादिवे = घटावादिवैशिष्ट्ये । नियन्तृत्वं = प्रयोगकत्वम् । नियता = घटीयत्वादिना विशिष्टा । तथा = घटादिकालविशेषयोगम् । पर = कारण यदि असत् = घटावादिनाऽविशिष्टं वा कालानियतं = कालविशेषानवच्छिन्नं वा नियतं कुर्यात् = घटावादिना विशिष्टं कालविशेषानवच्छिन्नं वा कुर्यात्, तदोत्तरोत्तरोत्तरमिति, अन्यथा = पूर्वं पटत्वादिनाऽवैशिष्ट्यस्य कालविशेषानवच्छिन्नत्वस्य चाऽऽभ्युपगमे

प्राचोत्तरस्य नियमे प्राच एव न तेन किम् ? ।

अनाद्यनन्तयोर्नेयं विनिगन्ता प्रवाहयोः ॥५॥ इति ।

अभूत्वा च करणे व्याघातात् । सम्बन्धिनश्चाधारात्वासम्बन्धस्याधेयत्वात्तस्यैव तदाधारात्प्राचोत्पत्तेः, न हि सुशिक्षितोऽपि नटवदुः स्वस्वन्धमाकृत्य नृत्यति ।

तु नियन्त्र्वासम्भवः, प्रागेव नियतत्वात् । किञ्च कारणं कार्यस्य नियामकं कार्यतावच्छेदकधर्मविशेष-
विशिष्टताप्रयोजकमिति यावत्, कार्यप्राप्त्यति च, एवञ्च किञ्चिक्कालभेदाविशेषेऽपि दण्डादेरेव घटादि-
वैशिष्ट्यप्रयोजकत्वं न तु घटादेरेवैवैशिष्ट्यप्रयोजकत्वमित्यत्र न विनिगमकम्, तदाह प्राचेति ।
उत्तरस्य नियमः = उत्तरागतधर्मविशेषविशिष्टताप्रयोजकप्रयोगमे । तेन = उत्तरेण प्राच एव किञ्च
नियम उपगतवते । ननु कथमेतं, कारणस्य पूर्वावादेव नियामकत्वम्, कार्यस्य चोत्तरत्वादेव नियम्यत्वमत
आह अनाद्यनन्तयोरिति । प्रवाहयोः = कार्यकारणत्वाद्वाहयोः, अनादित्वं सर्वसम्मतमेव, सर्वमुक्ति-
कालानभ्युपगमे घातनन्त्वमपि स्वीकार्यमेव । तथा अनाद्यनन्तराविशेषे कथं पूर्वापरीभावस्य विनिगम-
कत्वम् । अनन्तत्वानभ्युपगमेऽपि परमकार्यातिरिक्तस्थले विनिगमकाभाव एवावादिस्वाविशेषान् ।
ननु प्रवाहयोरनादित्वं न च नयो कार्यकारणभावः, नचैवं प्रवाहपतितयोरपि स कथम् ? प्रवाहस्यान-
तिरिक्तत्वादिनि वाच्यम्, प्रवाहयोरेवशाभाषेऽपि तरनितयोः सोऽनुभवदलादेवाभ्युपगन्तव्यः, एवञ्च
सुद्धिर्वैलक्षण्यादेव प्रवाहमसादिगोरपि भेदाभेद एवेति चेन्न, सामान्यधर्मावच्छिन्नयोः कार्यकारणभायोऽव-
श्योपेयः, अन्यथा घटवित्तोर्न प्रति रासभादेरन्यथासिद्धावस्य निरूपणात्सम्भवेन कारणात्प्राप्त्यात्,
एवञ्च घटादिजातीयमात्रक्षणे दण्डादिजातीयस्यैव दण्डादिजातीयमात्रक्षणे घटादिजातीयस्यापि प्रजादे-
ऽगादौ क्षणाने न पूर्वापरीभावमात्रस्य विनिगमकत्वम्, सामान्यापिकत्वम् तु दण्डघटादिजातीययोस्तान-
द्वयकमेव, अन्यथा दण्डादिजातीयस्यापि घटादिजातीयकारणत्वं न स्यात् । न च = एतयोः कार्यकारण-
भावाभावे सामान्यधर्मावच्छेदेनापि तदाभावाः, न चात्र दण्डादिस्पर्शे प्रति घटादिस्पर्शेः कारणमिति—
वाच्यम्, यत्किञ्चिदेषेऽन्यथासिद्धस्यापि कारणत्वप्रसङ्गकारणात् एतयोः कार्यकारणभावात् सामान्य-
कार्यकारणभावात्तन्मन्तव्यं यत्तन्मन्, सामान्यकार्यकारणभावात्तस्यापि विदीपकार्यकारणभावाधीनयो-
पगमे तु द्वयोरेव इत्यौ परस्परश्रिततयाऽसिद्धिरेव स्यात्, तस्मात्कथमपि सामान्यकार्यकारणभावात्तदा-

नाप्यन्यस्यासौ सम्बन्धः, स्वयेव तथानभ्युपगमात्, स्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववाद्भवत् परस्य नियमनाभावात्कथं पः सम्बन्धी सङ्गच्छेत ।

यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेऽपि स्वीकार्यम्, न च समवायाधारत्वं द्रव्यादिपट्टकस्य सम्भवति, न चोपाधिभावात्स्यात्, तत्संयोगसमवायासम्भवात्, स्वभावसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात् । न चासावभावोऽपि, प्रतिषेधप्रतियोगिभावमेदाभिधानप्रसङ्गात्, सप्तपदार्थापरिसमाप्तञ्च जगत्, परस्परविरोधेन तल्लक्षणव्यवस्थापनादिति । इति सम्बन्धखण्डनम् ।

अधारेखण्डनम् ।

यदपि नियम्याङ्गिन्नं नियामकं तदपि कथं तदेवं नियमयति नान्यदिति । तदाधारत्वादिति चेत्तः पुनराधारार्थः ? यत्र स्थीयते तदिति चेन्न, यत्रेति सप्तमर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् । इहेति प्रत्ययविषय इति चेन्न, तत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधा-

तेति चेन्न, तस्यैवापायत्वादित्यवेदित लक्षणप्रयोगतत्खण्डनशारदायाम् । अन्यस्य = अन्यप्रतियोगिकं, यदाभावादेतन्ते सम्बन्धः यदाभावरूपत्वात्स्वप्रतियोगिक एव स्वीकृत इति भावः । विसृष्टप्रत्ययजनकत्वं तु न सम्बन्धम्, भ्रममादायानिमसङ्गात् प्रमात्रविवक्षायामपि अतान्द्रियसंसर्गासङ्गहात् । प्रत्यक्षान्तके विसृष्टप्रत्यये विशेषणादेरपि उक्तत्वाच्च । विशेषणानिरूपितप्रकारतानिक्विविधत्वादिकं तु यथा न सम्बन्धत्वं तथाऽस्वेदितमधस्तात्सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणखण्डनशारदायाम् ।

सम्बन्धत्वं भावरूपं वाऽभावरूपा वेति निरूप्याह यच्चेति । समवायाधारत्वमिति बहु-
मीहिणा समवायनिरूपिताधेयत्वपरम् । भावरूपं सम्बन्धत्वं द्रव्यादिपट्टकान्तर्गतमेव स्यात्, न च समवाये द्रव्यादिपट्टकान्यतमस्य वृत्तिरिति तस्य सम्बन्धत्वाभावप्रसङ्गः । ननु प्राचीनमते प्रमेयवादेऽपि पापेद्रव्याद्यन्तर्गतस्यापि यथा समवायवृत्तिः तथाऽत्रापि स्यादित्यत आह नच्चेति । उपाधिभावात् = उपाधित्वात्सम्बन्धत्वस्याभाववृत्तित्वं स्यात् । उपाधेः सम्बन्धे एव कालिकादिना न वृत्तिमात्रम्, अतिप्रसक्तत्वात्, समवायस्य निरूप्यात्सम्बन्धपरमत्वात्, नापि संयोगेन समवायेन वा तयो समवायाननु-
योगिकत्वादित्याह तदिति । नापि स्वरूपसम्बन्धेनेत्याह स्वभावेति । एतेन प्रमेयवादेऽप्यन्तस्याप्यसंशयं दर्शितम् । सम्बन्धत्वं यत्रभावरूपं तदाह नच्चेति । द्विप्रतियोगिकोऽभावः सम्बन्धपर-
मिन्याकाङ्क्षायां प्रतियोगिविशेषनिरूपणं विना न निस्तार इत्याह प्रतिषेधेत्यादि । प्रतिषेधस्य प्रतियोगिनो भावविशेषणाभिधानप्रसङ्गादित्यर्थः । संसर्गप्रतियोगिणावृत्तये प्रतिषेधपदम्, प्रतियोगि-
गिरदं तु मृगोत्तरन्यायेन, अनासत्त्वं निषेधत्वे भावरूपतापक्षे एव पर्ययमानाद्भावपदम्, भावमामा-
न्यस्य प्रतियोगित्वे सम्बन्धत्वं वापि न स्यादिति विधीयतम् । सम्बन्धत्वस्यातिरिक्तपदार्थनामाश-
ङ्क्याह स्वमेति । तत्त्वक्षणस्य = सप्तपदार्थाक्षणस्य । अत्र यदुक्तं तत् 'सप्तपदार्थांनियमसाधनानि
च कथं परिषन्धीनि न स्यु' रिति पङ्क्तिव्याख्यायां साक्षात्कारित्वात्खण्डनप्रकरणे प्रागुक्तम् । तत्रैव
शोकया रीत्याऽतिरिक्तपदार्थापगमसम्भवेऽपि तस्य प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वमेव निरूप्येयानान्योन्या-
धयात् । इति खण्डनशारदायां सम्बन्धखण्डनम् ।

तदाधारत्वादिति । बहुमीहेत्यन्त, सम्बन्धस्यैव नियामकतायाः पूर्वमाशङ्कितत्वात्, कार्य-
कारणयोर्नियमनियामकभावनिरासस्य प्राप्तिक्रियात् । विषयस्येति । इहेति प्रत्ययविषयत्वेन
सम्भारमानस्येति शेषः । संशयेनापि लक्षणादिरेव । इहेत्याहारः प्रत्ययो न विवक्षितोऽपिगिह

स्वप्रसङ्गात्, किञ्च प्रत्ययविशेषाधिगमो विषयविशेषाधिगमाद्विषयविशेषाधिगमश्च प्रत्ययविशेषाधिगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः । समवायीति चेन्न, शशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमित्याद्यन्यासेः । गौणस्तत्र प्रयोग इति चेत्, नैतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते भयतः । श्रोमिति चेत्, अथ विपरीतमेव कुतो न स्यात् । शशे विषाणं नास्तीति च यदि विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रान्ता, शृङ्गस्य तर्हि शशोऽधिकरणं स्यात्, भावाभावायोरन्यतरनिर्णयस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युपगमात् । पतनप्रतिबन्धकमधिकरणमिति चेन्न, अथविनं गुणादिकं च प्रति तदभावात् । अव्यवहिताधास्थितमिति चेन्न, गुणाद्यपेक्षया मुख्यवादेरध-स्थितत्वे प्रमाणाभावात्, अविशेषेण चाऽव्ययिगुणादीनामवयवाधारस्वप्रसङ्गात्, ऊर्ध्वस्थितस्य च संयोगिनः संयोगं

नादधार्थविषयकप्रत्यय इति यदि, तदाह किञ्चेति । समवायीति । समवायानुयोगित्वमाधारत्वलिङ्गणं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति नातनाश्रय इत्यभिप्रायः । चकन्त्यमिति । आधारत्वाधेयत्वयोस्तुत्यवित्तिरेच-त्वात्, शृङ्गाभावसमवायित्वस्याप्रसिद्धत्वात् कुण्डसमवायित्वस्य च बदरेवाद्यादिति भावः । विपरीतमिति । कुण्डे बदरमित्यादिप्रतीतेः प्रमात्यं पदे रूपमित्यादेश्च अमत्वमिति कुतो न स्यात् । पतनेति । तत्पतनप्रतिबन्धकत्वं तदाधारस्वमित्यर्थः । तदभावात् = तादशाभारत्वाभावात्, अवयवावयविनो सहैव पतनादवयविप-तनप्रतिबन्धकत्वस्यावयवधेयत्वाभावात्, गुणादेश्च पतनस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः । एतेन—स्यनिष्ठो यः पतना-नुत्पादप्रयोजकसम्बन्धस्तद्वत्त्वं स्वाधारस्वम्, न च सम्बन्धस्य द्विष्टवास्त्वस्मिन्त्वाधारस्वप्रसङ्गः, स्वमिष्ट-त्वस्यापि निवेशनीयत्वादित्यपि—बाह्यङ्गनीयम्, तद्वत्त्वमिति मत्तुवर्थाभिरुक्तेः । बदरस्य कुण्डाधारत्ववार-णाय पतने स्वीयत्वस्य निवेशनीयत्वेनाप्रसिद्धपतनकगुणाभावादे समवायेनाधारे चाव्यासेश्च । यत्तु—सम-वायसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं समवायस्वरूपमेव, प्रत्यक्षासिद्धस्य समवायस्य विशिष्टवृद्धिगनुरूप-कल्पनीयस्याधारस्वरूपतयैव कल्पनात्, न च सम्बन्धत्वेन समवायस्य द्विष्टत्वेन रूपादेरपि पदाधधिक-रणत्वप्रसङ्ग इति धान्यम्, फलबलेनानुयोगितासम्बन्धेनैव समवायस्याधारस्ववहारप्रयोजकत्वोपगमात् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वं त्यतिरिक्तमेव, संयोगस्य द्विष्टतयैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तादशाधिकरण-त्वस्य संयोगरूपत्वे बदरस्य कुण्डाधारतापत्तेरिति, तदनुत्तरम्, आधारत्वानिष्कटवतुयोगित्वस्याप्यनि-रुक्तेः, स्वरूपसम्बन्धादेर्निरासात् । एतेन सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमाधारत्वं न त्वनुयोगित्वमात्रम्, वृष्यनियामकसम्बन्धसाधारण्यात्, एवञ्च सम्बन्धविशेषो वृष्यनियामकसम्बन्धान्यो विवक्षित इति परा-स्तम् । आधारत्वस्य नैकविधत्वेऽनुगतप्रतीतिव्यवहारावलापप्रसङ्गात्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधार-तायाः समवायस्वरूपत्वे पूरुत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावात्प्रामाणिकस्यापत्तेश्च । अथास्त्वैवमतिरिक्तमेवा-धारस्वम्, तदेव क्वचित्समवायावच्छिन्नं क्वचित्संयोगाद्यवच्छिन्नमिति चेत्स्यापि लक्षणव्यतिरिक्तत्वत्वात्, प्रतीतिविषययोः परस्परायत्तविशेषकत्वप्रसङ्गेन प्रतीतिविशेषसाक्षिकाण्युपधिष्यत्वाभिधानेनानिस्तारान्, 'तदनित्यं वा नित्यं वा स्वयं' दिव्यादिवहयमाणद्वयगमगमास्ताञ्चेति । अव्यवहितेति । तदव्य-वहिताध-रिधत्तं तदधिकरणमित्यर्थः । घटरूपाद्यधिकरणताया भूतलादावव्यवहारादव्यवहितत्वमुक्तम् । परन्त्वेवमासनादिप्रवधानेऽपि पुरुषाधिकरणताया भूतले व्यवहारादव्याप्तिः, तादशाव्यवहारानादरेऽपि व्यवधानं द्वयोर्मध्ये पदार्थविशेषसम्बन्ध इति कथं तत्तत्पदार्थानामनुगमेन निवेशः सम्बन्धोऽपि च तदीयो नैकः, अतएव तादृजिदृष्ट्यं तदव्यवहितत्वमित्यपि न युक्तम् सन्निकर्षाननुगमात्, तथाप्युपेयैव समवायसम्बन्धेनाधारेऽव्याप्तिमाह गुणादीति । साधकाभावमुक्तं वा साधक-मप्याह अविशेषेण वेति । अवयवाधारत्वेति बहुमीहेस्तद् । तत्रात्रापविषयवधानम्,

प्रति तद्भावात्, सूत्रायलम्पितद्रव्यादी च बहुलं व्यभिचारात् । यद्येकोऽधिकरणायां नोपपद्यते तर्ह्यक्षशब्दार्थवद्भिन्न एवास्त्विति चेन्न, आश्रयासिद्धयादेर्भेदप्रसङ्गात् । सोऽपि स्वीकार्य इति चेन्न, असिद्धयादिविधापरिगणनस्य व्यवहारहेतोरन्यथाभावप्रसङ्गात् । पदाच्चिदाश्रयस्य समवायित्वात्कच्चिच्चाभावं समवायश्च हेतुं प्रति तदसम्भवात्, एकस्य च तेषामुपसङ्गप्राहकस्य चकुमशक्यत्वात् ।

वहव एवाश्रयशब्दार्थो, आश्रयासिद्धयादयोऽपि पृथक् पृथगेव वहव, असिद्धिभेदपरिगणनप्रभ्योऽप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न, तथापीह कुण्डे बदरमित्यत्र न आधाराय इति वक्तव्यम्, न तात्पर्यतनप्रतिबन्धकत्वम्, सहैव कुण्डेन पतति यदरे तद्भावात् । नापिसंयोगित्वम्, पैरीत्यस्यापि प्रसङ्गात्, संयोगित्वे सत्यथः स्थितत्वं तत्राधिकरणार्थं इति चेन्न, तस्मिन् सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलोपटलादौ तदधिकरणप्रतोत्यनुपपत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलित्वेयं प्रतीत्याऽऽधारत्वप्रतीतौ व्यभिचारित्वेन प्रकृतेऽपि तथास्वीकारानुपपत्ते । न सार्थनिकोऽयमाधारार्थः, किन्तु काचित्को नानारूपाधारत्ववादिपक्षे इति चेन्न, भवत्यन्यत्रान्यस्याधारार्थत्वम्, तस्य त्वाधारार्थत्व नोपपद्यते, अनाधारत्वं प्रतीतिप्रियेऽपि मनस्यादिस्युक्तेः । आप्रेयापेक्षया महत्परिमाणे सतीति चेन्न, करतलस्थिततूलराश्यादौ तदसम्भवात्, अन्यस्य च तत्राधारार्थस्य चकुमशक्यत्वात् ।

अथ शब्दार्थस्य च चकुमशक्यत्वात् । पतनाभिमुखदिग्बन्धस्थितत्वमिति चेन्न, पतनार्थस्य गमनाधिकस्याथःशब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्, अत एवाध. शब्दार्थं दुर्वचनमधिगम्याद्वैतवादिना गुरुर्या शिष्याय खण्डनमुपाचक्ष्माणेन भगवता

अनुभवविरोधात्, अतोऽपि गुणवदारेरथ स्थितत्वं न युक्तम्. व्यवधानस्वीत्तराध्वर्यस्य च सयोगस्यल एवाभुविकत्वात् । ननु सधोगसम्भवादिऽन्नाधारस्तिबन्ध लक्ष्यताम्, तत्रह उच्यते । तद्भावात् = उक्ताधारत्वासम्भावात् । सर्वोगत्य द्विष्टतायां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन बदरस्यापि तदाधारत्वादिति भावः । द्रव्यादौ = द्रव्यादिकमादाय व्यभिचारात् = सूत्रेऽप्याते, तस्याथ स्थितत्वाभावात् । भिन्नइति । एकमातीयसम्बन्धस्थलेऽपी पार्श्वे । एवञ्चाधारतावच्छेदकसम्बन्धभेदेनानुयागिप्रतिपोगिभेदेन चाधारार्थभेद इति भावः । आश्रयासिद्धयादेरिति । आदिना साध्याभावाधिकरणवृत्तिवसाध्यामात्राधिकरणपक्षदिरूप्यव्यभिचारबाधादे समह । व्यवहारहेतोरिति । इदमिष्टापत्तिपरिहर्तुम्, आश्रयासिद्धयादिविषयकानुगतव्यवहारमूलकत्वेत्यर्थः । समवायित्वादिति वृषिबीत्वादिहेतुकस्थले । तदसम्भवात् = समवायित्वासम्भवात् ।

बद्धते यहव इति । बाधदर्शनादिति । अनुगमस्यानक्यत्वादित्यर्थः । अतएव नर्चैरनुगमस्वहस्तितः । पैरीत्येति । यदरे कुण्डमिति धीमसङ्गात्, संयोगानुयोगित्वस्य यदरेऽपि सत्त्वात् । तस्मिन् = संयोगितरे सत्यथ स्थितत्वे । अन्यत्रेति प्रकृतापेक्षया । अन्यपदोवादेपमाह चरणेत्यादि । तदिति । चरणतलेत्यर्थः । महदिति । धूलोपटलस्य चरणतलापेक्षया न्यूनपरिमाणत्वम् । करतलेति । करतलेऽप्यास्ति' मूलराश्यापेक्षया न्यूनपरिमाणत्वात् ।

पतनाभिमुखेति । पर्यादिति पतति तस्मिन् हृत्पत्रमथ स्थितत्वम् । पतनपटकायेन च तदुपादानम् । पतनार्थस्येति । अतोऽेनमयोगानुपटलापारास्य पतनार्थत्वात्तन्नातिरिक्तोऽथ तदार्थं एव तत्र प्रविष्टं स एव नावापिनिरुक्त इत्यवगोच्यनाश्रय इत्यर्थः । गुरुरा = भगवता, मन्मुखेनेति यावत्, उपाचक्ष्माणेनेत्यन्वयः । उपवर्ण-

पराशरेणाभिहितम्—“अथःशुद्धनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते” । पृथिव्यभिमुखी दिग्घःशब्दार्थ इति चेन्न, ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसम्भवात् । यदपेक्षया पृथिव्यभिमुखी या दिक् तदपेक्षया साऽध इति चेन्न, यदपेक्षयेति किं यमवधोकृतेति विचक्षितम्, उत यदीयाभिमुखव्यवस्थितेति, आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं पदार्थमवधोकृत्य योर्ध्वा दिगिति भवद्भिर्ध्ववहितेते साऽपि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साऽप्यधः स्यात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । यस्यां दिशि क्रियया पृथ्वी सन्निहिता भवति सा दिग्घ इति चेन्न, कृपादौ मध्यगतस्य तिर्यग्दोलापमानस्य क्रिया पतनं स्यात्, तद्गत्याक्रान्ता च तिर्यग्दिग्घः स्यात् । पृथिवीमवधोकृत्य यं चान्यं पदार्थमवधोकृत्य यो मध्य इति देशो स्पवह्यने स पृथिवीव्यतिरिक्तद्व्यपेक्षयाऽध इति चेन्न, पृथिव्यामेव तदव्यवहारापेक्षेः, पृथिवीं पदार्थान्तरञ्चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधःशब्दार्थप्रदर्शन-मन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्, पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वं परापेक्षया चाधस्तयोर्मध्यमित्येव निरूप्यते मध्यत्वम्, अन्यथा तिर्यगतिप्रसङ्गात्, तद्यथा—पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्मध्यमुच्यते, प्रतीपदिग्घस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिग्घसङ्घरे मध्य-व्यवहारात् ।

अयान्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु, प्रतीतिसिद्धत्वात्, प्रतीतेश्चैवमनन्योपपाद्य-त्वात्, मैयम्, तद्वनित्यंया स्यात्, नित्यं चा, नाद्याः, तद्भावे आघात्प्रतीत्यभावप्रस-ङ्गात्, गोत्वादिनित्यत्वन्यायसाम्येऽप्यस्यानित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापाताच्च । नापि

यत्वेत्यर्थः । शिष्याय = निदावाय । खण्डनमिति । खण्डयतेऽपस्यतेऽज्ञानं येन निरूप्यमाणे-निष्पुत्स्या खण्डनं तप्यम्, तथाच तत्शोपवर्णनकरणे इति पर्यवसत्तम् । अभिहितमिति । विष्णु-पुराणद्वितीयांशपोडशाध्यायैकादशाध्याये इति शेषः । अत्र किञ्चद् आक्षेपार्थक इति भावः । पतनं स्यादिति । उक्तक्रियाया अधोदेशसंयोगानुकूलत्वात्, भवन्मते च तिर्यग्दिग्घोदेशलक्षणसङ्गमात् । तदाह तद्गतीति । यो मध्यइति । पृथिव्यपेक्षया तत्सोर्ध्वत्वादाह पृथिवीव्यतिरिक्तेति । तद-व्यवहारैति । पृथिवीं मार्तण्डमण्डलात्पेक्षयाऽप्यवस्यव्यवहारो न स्यात्, पृथिव्याः पृथिवीमार्तण्ड-मण्डलादिमध्यदेशत्वाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, पृथिवीव्यतिरिक्तत्वोपादानेन पृथिव्यपेक्षया कल्पयित्वाव्यवहारो न स्यात्, नागलोकात्पेक्षया चोर्ध्वं तदपेक्षयाऽधस्यव्यवहारः स्यादित्यपि द्रष्ट-व्यम् । मन्वधत्वात्तस्यापि मानार्थत्वे नोक्तदोषः, न चान्यं पदार्थमित्यत्र पदार्थं पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वत्व-स्यापि विवक्षणीयत्वादित्यतो दोषान्तरं मध्यत्वाभस्त्वयोर्ज्ञेयो परस्परश्रयमाह पृथिवीमित्यादिना । अन्यथेति । मध्यत्वस्याधस्त्वावहितत्वे इत्यर्थः ।

अनन्येति । विपयेणैव प्रतीतिरुपपाद्या नखन्येनेत्यर्थः । अनिर्वाच्याधारत्वविपर्ययकत्वं तस्याः प्रतीतेरित्यभिप्रायेणाह तस्तीति । प्रतीतिसिद्धताधारत्वमित्यर्थः । तद्भावे = तत्रास्तदशयान् । प्रतीत्यभावेति । प्रतीतेर्भ्रमत्वेर्यर्थः, नचेष्टापत्तिः, बाधाभावात् सृष्टिकालपर्यन्तस्थावित्वाभ्युपगमे-ऽतीतानां प्रत्येककालान्तर्भावेन ज्ञाप्यमानात्प्रत्याघात्प्रतीतेर्भ्रमत्वस्यानिष्टत्वात् । इष्टाप्रती याधका-न्तरमाह गोत्यादीति । न्यायेति । सृष्टिकालेऽदृश्यं क्वचिद्व्यक्तं प्रतीयमानत्वाद्वापवाच गोत्यादे-र्नित्यत्वं तथाधारत्वस्यापि तच्छक्यं, अन्यथा तु गोत्यादेरपि तावदाश्रयित्यर्थः । वस्तुनष्टु भवताधार-

द्वितीयः, तादृशमप्यनुगतमनुगतं वा स्यात्, द्वितीयेऽनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः सङ्केतग्रहाणपरतश्च । प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वा स्यात्तत्परित्यागि वा, आद्ये यदेव तदाधारतया प्रतीतं तत्तदाद्येयं न स्यात्, द्वितीये च यदि नियामकमन्तरेण तत्साश्रयं भजति च त्यजति च, तदा नियमानुपपत्त्या सर्वदा तद्भजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः । अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोः नियामकोऽस्ति तर्हि स वक्तव्यः । सोऽपि कल्पयिष्यते, अन्यथाऽऽधारप्रती यनुपपत्तेरिति चेन्न, तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारार्थोऽस्तु, क्वं पूर्वपरिकल्पितेनेति । अस्त्येवमितिचेन्न, तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्याऽप्यर्थं वाच्यत्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिरधिकपरिकल्पने च पूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति दुष्टतरं व्यसनमापद्येत । परस्परस्य परस्परेण नियामकत्वमिति चेत्, अन्योन्याश्रयिणी तौ द्वावपि परस्पराकर्षकभावाव्यवस्थया सुस्वीकुरु, ततो दास्यामस्तदोत्तरम् । जात्यादायोऽपि तर्ह्येवमनुपपत्त्या इति चेन्नोक्तवैयर्थ्यमयम्, यदि कोऽपि परः शृणोति तदा महद्विद्वान्स्माकं प्रकाशीकृतं स्यात् । किञ्च यत्तदाधारत्वम्, तत्साधारमनाधारं वा, अन्त्ये क स्वविशिष्टप्रत्ययं कुर्यात् विशेषाभावात् । आद्ये तदाधारत्वं वाच्यम् । स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं

त्वमन्त्यं तथापि तल्लक्षणं दुर्बलमेवेति द्रष्टव्यम् । सामान्यवदिति । यावद्वक्तिसत्त्वं सामान्यं तौ न जहाति । यदेव = पीठादिकं तदा शारतया = आश्रयाधारतया, देवदत्ताद्याधारतयेति यावत् । तदाद्येयमिति । कदापीतिशेय । पीठादिवहनदशार्था हि देवदत्ताद्येयतैव पीठादौ । मन्वाधारत्वमाश्रयापरित्यागीत्येव द्रव्यो ननु देवदत्ताद्याधारता पीठाद्याश्रयविशेषपरित्यागीति, एकैव द्वाधारता कदाचिद्वेकैवचिद्विरूपिता क्वचिदस्त्येवेतिचेन्न, येन देवदत्तनिरूपिता पीठवृत्तिराधारता सैव यदि पीठनिरूपिता देवदत्तवृत्तिरपि, या च संयोगसम्प्रधावच्छिन्ना सैव यदि समवायावच्छिन्नापि तदा व्यवहारान्विप्रसङ्गात्, अन्यथा त्वननुगमात् । तत्परिकल्पने = भजनत्यजननियामकयोः परिकल्पने । पूर्वपरिकल्पितेन आधारत्वेन । ननु यद्विरूपितमाधारत्वं यत्र तस्य तत्रोपचितोवाधारत्वभजननियामिका, तत्राद्य एव आधारत्वाप्यजननियामकं, नचात्र भजननियामकस्याधारताप्रतीत्युपपादकत्वसम्भवोऽनीन्द्रियत्वादिभिः चैव निरूपितरूपितैरमाधारता न स्यात्, न स्याच्चान्यत्रोपपत्त्यापरिग्रहात्तस्य सा, तदनुगमप्रसङ्गैव शोपमान्तरत्वात्, उपपत्तेःश्रुतिरिक्तत्वे तस्या अप्युपपत्तेरित्यप्येवनायवस्थाप्रसङ्गात्, उपर्यमानरूपावे आत्माश्रयात्, द्वितीयादिदक्षणेऽप्युपपत्तिव्यवहारप्रसङ्गाच्च, अनप्य तस्या न भजननियामकत्वमपि, द्वितीयादिदक्षणे आधारत्वस्यानियमित्यवप्रसङ्गात् । आधारत्वनिरूपणं त्रिना 'तस्य तत्रोत्पत्ति' रिति वक्तव्यमश्रयाच्च, अनप्यव्यवस्थयापि न भजननियामकत्वम्, आधारतासम्बन्धेनैव तस्य नियामकत्वाया वक्तव्यत्वात् । अतएव नान्यस्यापि तदिति । तस्यापि = भजननियामकस्यापि । न च पूर्वनिर्वाहार्थमुत्तरस्य कल्पितत्वेनोपजीव्योत्सारणायोग इति वाच्यम्, वैयर्थ्यप्रतीत्याऽनन्तेनियामककल्पनावामयुक्तत्वमहेन तदन्युपगमस्वीचित्वात्, एववादेकत्र स्वरनिर्वाहकत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्, तथासति यद्यथात्माश्रयो दोषः, तथापि रोगद्वयप्रसङ्गौ गुरुगोपापेक्षया ह्युत्तोगवत्सोऽन्य एवेति । परस्परकार्पकभावेति । स्वस्वनियमनाय परस्परान्निवेश्यर्थः । व्यवस्था = अज्ञोपपत्तौगदानम् । तर्ह्यिति । इतिपत्तौ नियामकान्तरापेक्षायामनवस्थादिसाम्प्रदायिभिः भार । तदाधारत्वम् = आधारताधारत्वम् । येनेति । श्वाधारत्वमयकारित्यवग्रहः ।

सत्ता स्वात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारत्वान्तरं
स्वाधारप्रत्ययकारिणी चेन्न, भ्रान्तिस्वप्रसङ्गात्, यथा धिना रजतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रान्तिस्त-
थैव स्यात् । उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डनप्रस्तावे इत्युपपन्न्यते । विनाप्याधाराधेयभावं
स्वभावसम्बन्धेन नियामकत्वं भविष्यति, यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेन्न,
स्वभावसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । इत्याधारेण खण्डनम् ।

विषयविषयिभावखण्डनम् ।

यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि निर्वक्तुं न शक्यते, तथाहि—कः पुन-
र्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः ? । प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष

भ्रान्तिरिति । आधारस्वाधारत्वप्रत्ययस्येत्यादिः । घटवद्भूतलमित्यतो घटाधारत्ववद्भूतलमिति
प्रतीतेराधारत्वान्तरावगाहिवैश्विज्ञेयान्, एवञ्च सत्ता सतीत्यस्या अपि प्रतीतेः सत्तान्तरानभ्युपगमे
भ्रमत्वमित्येव, अन्यथा स्वनवस्थादिकमिति भावः । उपपाद्य इति । स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधि-
श्लेषेति तर्हि न सत्त्वा प्रतीतिरित्यादिना सत्ताप्यमुना दृपयेनास्माभिः खण्डनीयेत्यन्तेन प्रन्थेन
स्वरूपभेदपक्षे 'मिष्ट' इत्येकत्राधाराधेयभावप्रतीतेर्भ्रमत्वमुपपाद्यिष्यति, तद्दृष्टत्वापीति । निरस्तत्वा-
दिनि । सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिष्ठत्वप्रतीत्याऽभेदे तद्विरोध इति भावः । इति खण्डनशास्त्राद्यामाधा-
रत्वखण्डनम् ।

कः पुनरिति । विषयविषयिभावो हि नैका सम्बन्धः, तस्य हि नैकस्मिन्नपि सम्बन्धिनि-
वर्तमानत्वं प्रागेव तु द्वयोः, न चोभयसाधारणोऽखण्ड्योपाधिरेवासी, विषयत्वादिनैव निशित्तुद्वयुपपत्तौ
तस्याप्रामाणिकत्वात्, अखण्ड्योपाधिमात्रनिरासत्वाच्च । न चास्तु विषयत्वविषयित्वयोः प्रत्येकमेव
सम्बन्धत्वम्; संयोगस्यैकसम्बन्धेन सम्बन्धिद्वयसम्बद्धस्यैव सम्बन्धत्वदर्शनेन तयोश्च तथात्वासम्भवेन
सम्बन्धत्वानुपपत्तेः । अथाप्रयोगकमिदम्, जगद्द्विष्यभङ्गप्रसङ्गात्, सम्बन्धिद्वयसम्बद्धत्वमात्रं स्वपेक्ष्य-
ताम् तद्वैक्येन सम्बन्धेन चा, सम्बन्धद्वयेन वैषम्यत्, प्रकृते च विषयत्वं स्वरूपेण विषये निरूपकता-
सम्बन्धेन च विषयिणि सम्बद्धमिति न काश्चिन्नुपपत्तिरिति चेन्न, एवमपि स्वरूपसम्बन्धस्य निरूपक-
तासम्बन्धस्य च सम्बन्धिद्वयसम्बद्धतायाः कथमभ्युपपादनं (सम्भवादन्यथाऽनवरधानादिति स्वरूपे निरू-
पकतायाञ्च सम्बन्धत्वविशेषे विषयत्वविषयित्वयोरपि सम्बन्धिद्वयसम्बद्धत्वानुपपत्तौ सम्बन्धत्वविशेषे
एव । मास्तु सम्बन्धत्वम्, ते तु स्यातामिति चेत्तर्हि ज्ञानज्ञेययोरसम्बद्धत्वमेव, अभिधत्त्वमेव वा,
तथा च न किमपि सिद्धयेत्, ज्ञानमेव वैकं तत्त्वं इत्यादिति गितं ज्ञानत्वादिना विज्ञानत्वादिना वा । अनु-
भवविरोधेन तयोरवद्वेलेन चानिर्वचनीयसम्बन्धमाश्रित्य वेदान्तिवत् एव वितथैरप्रियाक्षेराः, एवं च न
केवलं विषयत्वादेः सम्बन्धत्वानुपपत्तिरपि तु स्वरूपमपि तस्य दुर्भिरूपमेवेति पक्षं परमृत्थापयति
प्रकाशस्येति । अतस्तत्त्वविशेषे विज्ञानत्वादिनिराकरणशेषे उदयनाचार्यैरुक्तमिदं लक्षणम् । प्रकाशास्य =
ज्ञानस्य । सतः = विद्यमानस्य स्वभावविशेषः तदीयतामात्ररूपः = घटादिमात्रसम्बन्धित्वात् रूपः । अत
एव तत्रैवोक्तम्—“तन्माश्रीयत्वादेव च नाम्यदीय” इति । विषयताया ज्ञानस्वभावत्वयोधनाय सत
रूपेण ज्ञानविद्यमाननोका, एवञ्च सामान्यतोविषयताया ज्ञानस्वभावत्वरूपकम्, किन्त्वेवं घटज्ञानस्य
घटविषयत्वं मा प्रसाह्योदिति घटादिविषयताया घटादिसम्बन्धितत्त्वज्ञानस्वभावत्वमुक्तं तदीयतेत्या-
दिना । अत्र कृत्वाज्ञानाभावाभावस्य रूपज्ञानरूपयो रूपज्ञानस्य स्वाभावीयतया स्वाभावविषयकत्वात्ति-

इति चेन्न, इच्छादिविषयान्यापनात् । विषयिण इति चेन्न, तत्रस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । किञ्च स्वभावः स्वधर्मो वा स्यात्मा वा तस्य विवक्षितः, आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ, तत्तद्दृषदज्ञानादिनियतो वा कश्चित्, आद्ये साधारण्यात् विशेषतस्तदीयता-मात्ररूपत्वसम्भवः । द्वितीये तु प्रतिविषयं व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारतास्वीकारः । किञ्च नासौ धर्म उपधेयान्तराधीनः, विषयोभूतघटाद्यतिरिक्तो-पाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् । नच घटादिरैव तथा; असम्भवात्, तथापि तथापि नाति-प्रसङ्गात् । नापि जानिरूपः, कश्चिद्दृषदमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सद् व्यवस्थित्या जातिस्वरूपप्रसङ्गात्, प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे

स्वभावाभावस्यातिरिक्तोपगमेन वारणोयेति द्रष्टव्यम् । इच्छादोति । ननु नेयमव्याप्ति, स्वजनक-ज्ञानविषयत्वमेवेच्छायाः विषये सम्भवात्, स्वप्रयोजकीभूतमित्येतावन्तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविषयत्व-मिति यावत्, तेन रजतमित्यसाधनं घटोद्रूपमित्यादिज्ञानाद्भ्रष्टमित्येच्छामि 'दृष्टसाधनत्वमित्येतावन्त्या-दिव्यवहारस्य न प्रसङ्गः । न चेच्छादिरैव सविषयकत्वमस्तु ज्ञाने तु स्वजन्येच्छाविषयत्वमेव सविषयकत्वव्यवहारनिमित्तमिति वाच्यम्, इच्छाद्यनुपत्तावपि घटमहं जानामीति ज्ञाने सविषयकत्वानुभवादिति चेन्न, दृष्टसाधनतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपिता वा नत्प्रकारकेच्छादिनिष्ठजन्यता तदवच्छेदकतयेच्छादिविषयत्वसिद्धे, अन्यथा रजतेच्छासम्भवात् स्वजनकज्ञानद्वारात्वेन तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकतायामात्माश्रयापत्तेः । एवञ्च स्वजन्ये ईद्व-रीयनित्येच्छाद्यानुरूप्यमपि निर्वेदिति । अन्येच्छामात्रस्थले स्वप्नमानाधिकरणज्ञानाधिकरणक्षणध्वं-सोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वस्य कृतिमात्रस्थले च तादृशक्षणवृत्तीच्छाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वस्य विषयताव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽसम्भवप्रसङ्गात्, क्षणाद्यज्ञानदशायामपि घटमित्येतावन्त्यादि-व्यवहारात् । प्रकाशत्वैवस्य स्थाने विषयिण इति निवेदितानव्याप्ति परिहरति विषयिण इति । तावस्य = विषयित्वस्य । ननु ज्ञानीयविषयविषयिभाव एवोक्तक्षणलक्ष्यो न विच्छेदयोः शीघ्रस्वरसा-दाह किञ्चेति । तस्य = प्रकाशस्य । तत्तदिति ज्ञानान्वयि । कश्चित् = घटज्ञानत्वादिस्वर, न तु तत्तज्ज्ञानत्वरूप, तथा सति अक्षयभेदेन जानि वशाद्वाया एवासम्भवेनापि तन्निरासत्यासामञ्जस्या-पत्ते, एवञ्च तत्तत्पदं पटज्ञानत्वादिष्व्यावृत्तवप्रदर्शनाय । सम्भव इति । अयं घट इति ज्ञानं पट-विषयकमपि स्यादिति भावः । स्वीकार इति । ननु ज्ञाने विषयमनपेक्षासाधारणधर्मोपगमे-स्यात्साक्षात्कादप्रसङ्गः, "अर्थनैव विदोषो ह" इति न्यायेन विषयप्रयोज्यस्य धर्मविदोषस्योपगमे तु कथं स इत्यस्वत्सादाह किञ्चेति । उपधेयान्तरेति । विषयतिरिक्तत्वधर्मं । विषयताया विषयनिष्ठत्वेन विषयस्योपधेयत्वमुक्तधर्मस्य चोपाधिर्न शक्यं वक्तुम्, तत्तज्ज्ञानत्वरूपस्य तस्य तत्तद्विषयप्रयुक्तत्वेन तु विषयस्योपाधिवन्नि शक्यं वक्तुमित्यभिप्रायेणात्रोपधेयवदस्य घटाद्यतिरिक्तोपार्थित्वस्य चोपाधिवदस्य प्रयोग इत्यवधेयम् । तथा = तादृशधर्मप्रयोजक । असम्भवादिदिति । घटादिज्ञानगततादृशधर्म-प्रयोजकत्वं घटादी नान्यत्रेति ज्ञानसाधनधर्मनिरूपणं विना न शक्यं निरूपयितुम्, सम्बन्ध एव च निरूप्यते इति भावः । तथापि = साधनत्वमात्रेऽपि । तथापि = तादृशधर्मप्रयोजकत्वे । अतिप्रस-ङ्गात् = घटज्ञानविषयतावत् पटादावपि प्रसङ्गात् । जाति एव इति । उक्तधर्मं इत्यनुपपत्ते । पृथग्-व्यवस्थितौ = परस्परसामानाधिकरण्यात् । सद् व्यवस्थित्या = सामानाधिकरण्यात् । ज्ञानयौगपद्यमेत-सम्भवात्सर्वेस्थले नानासामग्र्यान्वयत्वं नैकं ज्ञानमत्रैवति, तथा च सामानाधिकरण्याभावात् सद् व्य-

विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः, एवम्भूतविचित्रजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचितव्यवहारस्याप्यभाव-
प्रसङ्गात् । अथ जातिसङ्करोऽपीष्यते तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरेविति
विषयासिद्धिः । अथ विषयेणपि सम्बन्धप्रतिभासात्सोऽपीष्यते; न, तस्यैव सम्बन्धस्य
विचार्यमाणत्वात् । स एवासाविति चेन्न, तद्वैक्याज्ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः,
संयोगप्रतीतिवत् । विषयित्वं तत्र, अर्थं तु विषयत्वमग्रादिति चेन्न, सैव हि ज्ञातता
स्यात्, सा च निराकरिष्यते । द्वितीये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञान-

मिष्यत आह प्रतिविषयमिति । विशिष्टज्ञानानुपपत्तेरिति । समूहालम्बनव्यतिरेकज्ञानस्याप्यनु-
पपत्तेः, तस्यापि विशेषणविशेषादिनानाविषयकत्वात्, तार्किकस्वीकृतमिदं कल्पकस्याप्येवमनुपपत्ति-
रेव, तस्यापि नानाविषयकत्वात्, वस्तुमात्रावगाहिनविकल्पकस्य तेनास्वीकारात् । यदि तु विशिष्टज्ञा-
नादिसामग्रीपिलक्षणा समूहालम्बनज्ञानसामग्रीति प्रथमानी मा जनिष्ट नानाज्ञानं द्वितीया तु तज्जन्तयेदे-
वेत्युच्यते, तदापि घटपटाविति समूहालम्बनं विना द्विव्यवस्थासम्भवात्तदावयवकमेव, एवं दण्डी
पुरुष इति विशिष्टज्ञानेऽपि दण्ड इति पुरुष इति ज्ञानद्वयगतजातिसामानाधिकरण्यास्य भ्रूमेण साङ्क-
र्यमिति । ननु समूहालम्बनादौ न तादृशजातिद्वयमपि तु चित्ररूपवदतिरिक्तैव जातिरिति न साङ्क्य-
मिष्यत आह एवम्भूतेति । घटपटाविदादिज्ञाने सति घटो मया ज्ञात इत्यादिव्यवहारो न स्यात्,
घटज्ञानत्वादेस्तत्रानुपपत्तयामात् । साङ्करस्य जातिवाचकतामहोकारेऽप्याह तथापीति । स घटज्ञानत्वा-
दिवेव विशेषोऽस्तिव्यवहारः । विषयासिद्धिरिति । अयमभावः—घटज्ञानत्वादेर्जातिवत् मन्थमानेना-
खण्डनमप्यर्थं तस्य पक्षस्यम्, अप्यथा घटविषयकत्वज्ञानत्वप्रयोगकसंबलनापीनत्वापत्त्या घटज्ञानत्वस्य
नीलघटत्वादिवज्जातिवत् न शङ्कास्पदमपि स्यात्, पृथक्पालपदस्य तस्य घटमहं जानामीत्यादि-
ज्ञानवैलक्षण्यानुभवान्वधानुपपत्तिरेव साधिका स्यात्, सा च ज्ञाने वैलक्षण्यं साधयन्ती घटत्वादिक-
मपि तत्रैव साधयेत्, तद्वैयर्थ्येऽप्यस्य तदीयधर्मेणैवोपपत्तेरिति घटादेर्ज्ञानात्मकत्वमेव स्यादिति ।
सोऽपि विषयोऽपि । घटज्ञानत्वादिकं सखण्डमिति भावः । एवंसति घटविषयकत्वज्ञानत्वमेव घटज्ञानयोः
सम्बन्ध इत्युक्तं स्यात्, तथाऽनुपपत्तम्, विषयविषयिभावस्य विषयविषयिभावेनैव प्रत्यायनानुपपत्तेरित्याह
तस्यैवेति । स एव = प्रकारस्य सत इत्यादिना निरक्त एवासौ सम्बन्धः, नत्र स्वभावरूपेण ज्ञान-
धर्मो विवक्षित इति कल उपक्रान्त, अस्तिप्य तु स घटादित्ज्ञानधर्मात्मकः, तत्र च पटव्यवस्थेय विषय-
विषयिभावत्वेन न निवक्ष्याऽपि तु सम्बन्धत्वेनैवेति नोक्तदोषावशात्, न च सम्बन्धत्वमपि विशिष्टप्रतीति-
प्रयोगस्त्वमेवेति स एव दोषः; प्रतीतौ विशिष्टविषयकत्वं हि न विवक्षितम्, अपि तु विशिष्टसम्ब-
न्धित्वमेव, किञ्च किञ्चिद्विशिष्टविषयतानिरूपितप्रकारताशालित्वं संसर्गतानिरूपकत्वं वा प्रतीतौ विशिष्ट-
पदसमन्वितादरेण लभ्यते इति नानामाधयः, विशेष्यतादेरिष्यताविशेषोऽपि विषयताज्ञानापीनज्ञान-
कृत्वाभावादित्यभिप्रायः । अदि विषयविषयिभावो निरक्त एक एव सम्बन्धित्वसाधा-
रणरूपा संयोगरूप सम्बन्धित्वमगत्त्वप्रतीतिवत्स्यापि ज्ञानज्ञेयोमयगतत्वप्रतीति स्यात्,
ज्ञानज्ञेयोमयस्यैव विषयर्थं विषयित्वत्वञ्च स्यादिति यावदित्याह तद्वैक्यादिति । विष-
यपदं विषयत्वपरम् । विषयविषयिभावो वैक इत्यभिप्रायेणादाहते विषयित्वमिति ।
तत्र = ज्ञाने । सा=विषयता । निराकरिष्यत इति । अनुपपदं द्वितीयविषयत्व-
लक्षणखण्डने इति दोषः । अयमभावः—ज्ञानता हि ज्ञानजन्यकल्पतया सदैः स्वीकृता ज्ञातो पटइति-
प्रतीतिसाक्षिका, प्रतीतिश्च तादृशी अतीतादावप्यविशिष्टा, न पातीतादौ ज्ञानेन तदनुपपदनसम्बन्धः,

व्यक्तीनां व्यावृत्ता इति तत्राद्विषयविषयिभावगोचरानुगताकारबुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः ।

किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति तदिति तत्राद्विषयपक्षमर्थं, सम्बन्धिता च छप्रत्ययस्यार्थः, तदेतदन्योन्यविशिष्टमुभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति प्रुघाणेन विषयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञानवादनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि । सम्बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषय इत्याशय इति चेन्न,

न च विषयावैलक्षण्ये ज्ञानावैलक्षण्यम्, नचातीतादौ ज्ञातो घट इत्यदिधीर्भ्रम', बाधाप्रहात् । न च तत्र तस्या विषयतावगाहित्वम्, विषयता च न ज्ञानेनोत्पाद्यते, पूर्वं ज्ञानस्य निर्विषयकत्वप्रसङ्गादिति याच्यम्, एवं सति क्लृप्तत्वाद्गतमानघटादावापि तादृशबुद्धौ विषयतातिरिक्तज्ञानतावगाहित्वेमानाभाव, ज्ञातताप्रयोजकत्वमपि च विषयतावश्यं कल्पनीयैव कथमन्यथा घटज्ञानेन पदेऽपि ज्ञातता न जन्येत । यदि च ज्ञानेन फलमवश्यं कर्मण्याधेयम्, तदा वर्तमाने इवातीतादावप्यज्ञाननिवृत्तिरेव फलमस्तु, किमनुभवविरुद्धपदार्थान्तरकल्पनेन । एतेन घटादेः सूक्ष्मावस्थायां ज्ञाततोत्पत्ति', तस्या अतीताद्यवस्थायामपि सद्भावादिति-निरस्तम्, न च येन रूपेण ज्ञातवानुभवस्तदतिरिक्तरूपेण सद्भाव किञ्चित्करोऽपि । इतैवमज्ञाननिवृत्तिरपि कथमाधीयेत ? असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावस्यातीतार्थपच्छिद्यैतन्त्येऽप्यसम्भवादितिचेत्, अयमपि भवता शिरस्येव प्रहारो मत्वनिर्दिश्यवादिनाम् । एवं ह्यतीतादौ विषयताऽपि विलुप्येतैव, तस्मादनुभवो युक्ति युक्तिश्चानुभव न मृष्यते इत्यनिर्बन्धनीयतैव, अतएव ज्ञानार्थकधातुसमभिव्याहारे ज्ञानविषयत्वमेव कर्मत्वमथबुध्यते नतु ज्ञानजन्यफलधारत्वमिति ज्ञाततानुभवीकर्त्रापि नाशङ्कनीयम् । एतेन-आत्मनो नित्यत्वात्तत्रैवोपादाने तादृशत्वेन ज्ञाततोत्पद्यते, विषयस्य तु तस्मिन्कालमेवेति-निरस्तम्, अतीतादौ निरूपकताया अप्यसम्भवात्, तस्या घृणनिषामकत्वेन घटो ज्ञातताश्रय इति व्यवहारानुपपादकत्वात् । तस्माज्ज्ञातता तावदप्रामाणिक्येव, विषयतानु तदतिरिक्ताऽनुभवेन संसृष्टाऽपि दुर्निरूप्येति भावः । एतच्च विषयित्वविषयत्वयो र्थकृत्सम्बन्धत्वमभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुनस्तु तस्याप्यसम्भव एवेति क' पुन' रिति प्रतीके पूर्वमुक्तमेव । एवं विषयताया घटज्ञानत्वाविरूपत्वे तदघटज्ञानस्यापरघटविषयकत्वव्यवहारोऽपि स्यादिति तत्तद्व्यतिथिरूपत्वे वाच्ये घटेऽप्येन घटज्ञानत्वेन चानुगतकार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयेति । विषयता ज्ञानस्वरूपमिति पक्षे इत्यर्थः । अत्र ज्ञानसिद्धिरेव विषयतासिद्धिरिति पक्षे समजसम्, एवमतीतादिज्ञानानन्तरं 'इदानीं स ज्ञात' इति वर्तमानकालावच्छिद्यत्वस्य विषयतायामानुभविकं मानमपि स्वपदादितं भवति, विषयताया विषयरूपत्वे तु तद्व्याध स्यात्, विषयताश्रयो घट इत्याधारधेय-भावानुभवश्लेषरूपेण, विषयताया घटस्वरूपत्वे घटे घटत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिष्णरताया इव विषयतायावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिष्णरताया अप्यसम्भवात्, विषयताऽप्यतिरिक्तस्योप-गमे तु विषयतायास्तथात्वानुपपत्तिसंभवात्, एवं घटप्रकारकप्रमानिरूपितायाः पदप्र-प्रकारकप्रमनिरूपितायाश्च घटनिरूपिताया एवत्येन तादृशप्रमत्त प्रमात्यं प्रमाया वा भ्रमत्वमपि नेग्यम्यत्र विस्तरः । प्रसङ्ग इति । उक्तकार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गाप्युपपत्तमिति ।

नतु तत्राज्ञानरूपाया अपि विषयताया घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन विषयतात्वेन चानुगमाश्लो क्त्वात्, नर्षयं घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य विषयतात्वस्य चानिरिक्तत्वपर्यवसानेन विषयताया एवाति रिक्तत्वं कुनो नानुभवत इति याच्यम्, विषयताया अनिरिक्तत्वेऽपि तथोपरिनिर्दिष्टताया आपदपरधेन विषयतानिरिक्तताया गौःप्रेगामग्नस्य'वादि'पदधेराद वि'वेति । तदेतदुभयं = विषयसम्बन्धिनोभयम् ।

विशेषानुपादाने सम्बन्धमाप्रमिदं सर्वस्यैव स्यात्, यतो न तावन्न कस्यचित्, सम्बन्धस्वरूपतात्यागप्रसङ्गात्, नापि नियतस्य, तादास्ययापरोक्तत्वात्, नियामका-सम्भवाच्च । कारणं नियामकमिति चेन्न, तेन नियामकेन किं भवति ? तदीयत्वं तस्य सम्बन्धस्येति चेत्, तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसम्बन्धस्वरूपप्रविष्टमुत बद्धिभूतं धर्मान्तरम्, यदि प्रथमः, तच्छब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः । द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः, तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थं विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वभावात्तया निरुक्तत्वात् । अस्त्वसौ धर्मो विषयाभिन्न इति चेत्, तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभाव-सम्बन्धेन सम्बन्धो न या, न चेत्, तद्विज्ञानं न कस्यचित्सम्बन्धि स्यात् । सम्बद्धश्चेत्, किं सम्बन्धान्तरेण आहोस्विस्त्वभावसम्बन्धेनैवासां ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीयः, आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गो यस्या भयेन स्वभावसम्बन्ध-स्वीकृतः सा तदस्यैवातषस्था । द्वितीयश्चेत्, ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञानरूपमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तन्यायेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्वात्मेति वागमद्भि-भेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति । एतेनान्यत्रापि स्वभावसम्बन्ध प्रत्याख्यातव्यः ।

तादात्म्येति । यस्य सम्बन्धस्तस्य ज्ञानेनेत्यादिः । ननु नियतस्य कस्यचित्सम्बन्धो ज्ञानस्वभाव इत्यत्र न कश्चिदपि, विषयः सम्बन्धे परिचायको ननु विशेषणम्, येन सोऽपि ज्ञानात्मा स्यात्, न वा सम्बन्धाभ्यावृत्ति, परिचायकस्यापि व्यावर्तकत्वादित्यरथेराह नियामकासम्भवाच्चेति । नियतस्य कस्यचिदित्यत्र घटज्ञानीयस्यैव कस्यचित्सम्बन्धो घटज्ञानस्वभाव इत्यर्थः प्रतीयते, न च घटे घटज्ञानीयत्वं विषयविषयिभावनिरूपणं दिना द्वाश्व निरूपयितुम्, अन्यथा घटेऽपि घटज्ञानीयत्व कुतो न स्यात् । यत्किञ्चित्सम्बन्धस्य पदादानपि सम्भवेन सम्बन्धमात्रस्यातिप्रसक्तत्वादिति भावः । कारणं सत्ति-कर्पादिः स च घटज्ञानानुकूलो घट एवेति नियामक । नचेन्द्रियादावपि सः, अनुयोगितादिसम्बन्ध-विशेषेणैव तस्य प्रयोजकत्वात् । प्रसङ्गइति । नन्वत्रापि तत्पदार्थस्य विशेषणताया निष्प्रयोजनत्वा-त्परिचायकत्वमेव वाच्यमिति नायं प्रसङ्गइति चेत्सत्यम्, तथापि घटपरिचितत्वं यथा ज्ञानात्मकसम्बन्धे तथा यदाभावादावपि तस्यापि अद्विषयकत्वव्यवहारात्सत्तिरिति निरुक्तत्वात्सम्बन्धेनैव अस्त्व-यत्त्वं यत्कस्यम्, न च तद्विषयत्वानिरुक्ती शक्यं वक्तुमित्यात्माश्रयः । न च स्वरूपसम्बन्धेन घटस्य परिचायकत्वम्, अनवस्थाभवेनाभावसमवायादौ स्वरूपसम्बन्धस्यैवाधुनेतत्वेनोक्तदोषतादृशस्यात् । एतच्चोत्तरकल्पेऽपि हृत्यम् । निरुक्तत्वादिति । विशिष्टस्य धर्मान्तराभिज्ञत्वोक्तौ विशेषणीभूत-विषयस्यापि तथात्वस्य स्वयोक्तत्वात् विशेषणस्य विधेयान्वयित्वादिति भावः । सम्बन्धीयः = सम्बन्ध-सम्बन्धी, सम्बन्धीति वाच्यं । पूर्वोत्यादि । 'अन्योन्यविशिष्टमभय'मित्यादिना पूर्वं 'यदि प्रथम' इत्यादिना आधुनोक्तेन न्यायेनेत्यर्थः । एवञ्चोक्तामेव द्वित्वं पर्यवस्यति, न्यायस्यैवात् । द्वयम् = विषय-सम्बन्धद्वयम् । स्वात्मेति । ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धो विषयस्य स्वभाव इति ज्ञानात्मकसम्बन्धोऽपि विशेषणतया तथा, परिचायकत्वे ष्टम् । अत्र स्वभावसम्बन्धस्यलेऽभेदापादकं रीत्यन्तरमपि 'सम्बन्ध-न्तरस्यापि तस्वभावप्रवेश'दिति प्रत्यक्षाधिवाधोद्धारपङ्क्तिव्याख्यायामुक्तं द्रष्टव्यम् । एतेनेति । कपालीयत्वस्य घटसमवायस्वभावत्वे कपालस्यापि तथात्वापत्तेः, परिचायकत्वे च सम्बन्धविशेषापेक्षाया-

मनवस्थापति, क्वचित्स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे च तस्याविशिष्टत्वम्, स्वरूपयोरविशेषात्सम्बद्धयोरपि विशिष्टप्रमाणकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

अत्रेदमवधेयम्—विषयतायां ज्ञानीयत्वव्यवहारेण ज्ञानात्मकत्वासम्भवं, एवं न स्वीयमित्यनुभवान्, यच्च तच्चट्टाक्षित्वेन सम्बन्धितं ज्ञानत्वादिना च सम्बन्धत्वमिति धर्मभेदेन धर्मभेदं स्वीकृत्य स्वस्यापि स्वसम्बन्धित्वमुपपाद्यमिति; तत्र, धर्मिभिर्यो धर्मयोर्भेदेन धर्मभेदस्य वक्तव्यत्वात्, धर्मभेदस्यैव रूपभेदेनैव वक्तव्यत्वेनावस्थानाच्च । वाचोभङ्गान्तरेण विषयताया अतिरिक्ततापर्यवसानाच्च । एतेन-विषयताया ज्ञानात्मकत्वे घटपटाविति समूहात्मनस्य भ्रमत्वापत्ति, पटविषयताया अपि स्वव्यधिकारप्रकारवद्व्यावच्छिन्नत्वात्, ज्ञानस्यैव दिश्वपि समर्थितम्, अत्र ह्युक्तज्ञानात्मकविषयता घटत्वावच्छिन्नविषयता वेन घटमात्रवृत्ति, पटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन च पटमात्रवृत्तिरिति व्यवस्था भ्रमं परिहरणीयम्, नचैतत्तादृशविषयतात्वविशिष्टयोरैक्ये सम्भवतीति तयो द्वैतस्यावश्यकत्वे एकज्ञानात्मक वास्तव्येन ज्ञानातिरिक्तताया औचित्यावर्जितत्वात् । विषयस्वरूपा तु न विषयतेश्चकमेव, अतएव विषयज्ञानोभयरूपापि न सा । घटनिष्ठा ह्येका साऽनुभूयमाना कथं द्वयात्मिका स्यात् कथं वा घटनिष्ठा स्यात्, द्वयोरैकत्वमनामनापद्य तद्व्यवहारप्रयोजकत्वासम्भवेनैकत्वमतोऽपि परस्परमप्येकत्वप्रमत्तत्वाच्च । एका न काचित्सा, द्वावेव तु तत्त्वमिति चेतयोरसम्बद्धसाधारण्येन विशिष्टबुद्धे कृत्वप्रसङ्गात् । एवमुक्तसमूहात्मनस्य भ्रमत्वमप्यत्राविशिष्टमेव, न च घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य घटतज्ज्ञानपर्याप्तत्वस्वीकारात्तेन रूपेण पटवृत्तित्वासम्भवात्त दोष, घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वविशिष्टस्य प्रत्येकमात्रविधान्तस्वरूपस्य चैत्रे तथोक्तैरसम्भवादिपाशुक्तत्वात् । विषयताया अतिरिक्तत्वे स्वनवस्था, विषयताया केवलान्वयिनया तत्र तत्र विषयतान्तरस्याभ्युपगम्य-त्वात् । एवं विषयतासु ज्ञाननिरूप्यत्वात्सम्भवात्तान्तर्यानिरिक्तताऽनवस्था, एवं विषयतायाः प्रतियोगितात्पः सम्बन्धो ज्ञानेऽनुयोगितात्पयो विषयेऽनिरिक्तत्वं, एवं तस्य तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थेति । अत्र प्रामाणिकत्वाच्चेयमनवस्था दोषावहेति मुक्तञ्च । जहन्ति । तच्च लक्षणसाम्यव्यवहारादिगारदायां प्रतिविहितमेव । न च तेषां सम्बन्धानां प्रत्यक्षायोपताप्रयोजकत्वरूपत्वव्यतिरेक्य कदाचित्प्रत्यक्षम्, घटमहं जानामिति धारानुभविकी ननु घटविषयतामहं जानामीत्यादिकाऽपि । किञ्चातिरिक्तताया अपि विषयताया लक्षणं वक्तव्यमेव, अभ्यधा तद्विषयकप्रतीतेरपि घटसाक्षितयाऽऽदरणीयत्वात्, न च तद्विकृतं तत्रैतत् इत्यनिरर्थकत्वमेव । एतेन प्रकारतादेरप्यतिरिक्तता पराकृता । यदि तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिवादिर्कं प्रकारत्वम्, निष्कर्षत्वेतदीयः सामान्यलक्षणाव्यवहनारदायामनुमानपर्यन्ते द्रष्टव्य इत्युच्यते, तदापि भासमानत्वम्यातिरिक्तविषयताघटितस्यैव वाच्यतेन प्रतियोगिवादेरपि स्वरूपसम्बन्धस्वरूपाया उक्ततावैवात्म्यभवेनातिरिक्तताया एव शरीरार्थत्वेनोक्तदोषनादवस्थमेव ।

यस्य—विषयता हि विषयेषु ज्ञानतादात्म्यम् इदं रजनमित्यादिप्रतीतिरप्येते इदं विषयत्वावच्छिन्न रजनतादात्म्यविषयत्वं चिद्रूपानुभविष्ठं भावि रजनतादात्म्यविषयताया इदं विषयतावच्छिन्नावे रजनविषयतापीदं विषयतावच्छिन्ना, तथा च विषयता यथा विषयताया विशिष्टाया यस्यां विषयताया-मवच्छेदिका सा विनियोगी-रूपा प्रकारता, विशेष्यभूता मौलिकविषयता, तदवच्छेदकविषयता तु विशेष्यता, तथा च विषयतानिष्ठ विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यतायाम् इदं रजनमित्यादादिदं विषयताया इत्येदं तदर्थस्यापि रजनविषयतावच्छेदकत्वात्प्रतिपासित्यारणाय विषयतानिष्ठमित्युक्तम् । नादनावच्छेदकत्वं वा विषयतां प्रति तां नादनावच्छेदकानिस्वरूपविषयतावच्छेदं मौलिकविषयतायाम्, विषयतानिष्ठायां नादनावच्छेदकानिस्वरूपायामवच्छेदकविषयतायाम् प्रकारतायाम् । न च

ज्ञानीयफला शारत्व विषयत्वम्, तद्वत्त्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम्, तथाहि ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्, आद्येऽनीतानागतधीभ्रमाद्यर्थव्याप्ति, नच तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगत शक्यनिर्घञ्चनम्, तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु । व्यवहारश्च यदि करारूप्यादि, स न सार्वनिक, नान्तरीयश्च

न च तत्र सूक्ष्मप्रसरणमिति वाच्यम्, प्रसरणं हि क्रियाविशेष, स च यद्यस्ति तद्व्यस्त्येव, यदि नास्ति तर्हि नास्त्येव, तस्य स्थूलत्वसूक्ष्मते तु नावबुध्यमानम् इति सिध्यध-धनमेवेदम् ।

यत्त—ज्ञानजनकसन्निकर्षाश्रयश्च ज्ञानविषयत्वम् भ्रमविषयीभूतरजतादेरलीकत्वेन सन्निकर्षा नाश्रयत्वेन तु ताकारत्वमेव विषयत्वम्, ईश्वरज्ञाने तु विषयतान्तरमेव, न च—यत्रैकेन सन्निकर्षेण 'घटवद्भूतत्वम्' "भूतले घट" इति ज्ञानद्वयोपपत्ति, तत्र विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति—वाच्यम्, घटवद्भूतत्वमिति ज्ञाने घटभूतत्वविषयतयाः भूतले घट इति ज्ञाने च भूतलघटविषयतयो प्रकारतत्त्वविशेष्यतात्वाभावामिव विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभावा निरूप्यनिरूपकभावानभ्युपगमाद्विशेष्य विशेष्यभावव्यवस्थासम्भवादिति ।

तत्र, आकारव्यत्यातिरिक्त्विषयत्वप्रकारतात्वादेश्च निरस्तत्वात्, अनुमित्यादिप्रियेऽप्यस्यासिद्धे, तत्र परामर्शाद्विहारकसम्बन्धस्य साध्ये सम्भवेऽपि तस्यानुमित्यादिजनकत्वासम्भवात्, वाक्याधर्म्या पूर्वत्वात्, आश्रयत्वस्य तत्र तत्र वृथक्सम्बन्धैरेव पर्वत्त्वज्ञानेनानुगमवाताया अप्यभावाच्च । अथा न्यत्रास्तु यथातथा, प्रत्यक्षप्रमाजनकसन्निकर्षानुयोगिभ्यं प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वमिति तत्राविलम्बे, प्रत्यक्षप्रमाशब्दचिह्नजन्यताकजनकता च विद्यक्षिततति नाय घट इत्यादिज्ञानविषयत्वस्यात्मन्याप चिरिति चेन्न, प्रत्यक्षप्रमात्वस्वाधर्मसमाजप्रसत्त्वेन जन्मत्वानवच्छेदकत्वात्, सयोगस्य द्विव्यञ्जेनेन्द्रियेव्य-ति-प्राप्तेश्च । द्विष्टोऽपि न द्वयानुयोगिक इति स्वाधारत्वव्यावृत्तानुयोगितानिर्हणमपेक्षते, न च सा सम्भवतीत्युक्तम्, अन्यथा देहोपरिवर्तमानवस्थादेस्तत्राचप्रत्यक्षविषयत्वानापत्तेरिति ।

ज्ञानीयेति । ज्ञानजन्यत्वार्थं । तद्वत्त्वमिति । विषयत्वमित्यर्थं, विषयोऽप्यस्तीति विषयि पदव्युत्पत्तेरित्याशय तच्च विषयतानिरूपकत्वे पर्युत्सृजति । ज्ञानजन्यफलजनकत्वमित्यथ शिरोवेष्टनेन नासिक्कारणमनुभाषति, न च फलस्वरूपाविविक्ततादासायामिच्छादिरूपविषयिभ्यः साधर्मित्थमभिधा नम्, अन्यथा ज्ञान-वमायाणी तदसङ्गहादिति वाच्यम्, न तद्विशेष ज्ञाततादिक मनसि निघार्थैव लक्ष णस्य यत्तत्त्वत्वात्, तज्जनकत्वव्यवच्छेदादावभावात् । विषयेऽपि तज्जनकत्वसत्त्वेनानिष्प्राप्तेः । नापि विषयाननिरूपकत्वमित्यर्थं, तादृशाधारतारूपविषयत्वनिरूपकत्वस्य फले एव सत्त्वात् । नापि तन्नि-रूपकत्वजनकत्व विषयनिष्ठजनकत्वार्थं, उक्तदोषादेव । विषयपदेन ज्ञानजन्यफलपारस्यैव विवक्षणीयत्वात्, तस्मादादागत एवेदम् । अनीतीति । अनीतानागतयोस्तत्त्वेन भ्रमविषयीभूतवैशि-ष्ट्यस्य तासंस्तुष्टिचिह्नस्य चाप्यातिमतेऽलीकत्वेन तत्र ज्ञातताजनकत्वसम्भवादिति भावः । अत्र यद्भवत्यम्, तदनुपद 'सा च निराकारपते' इति यद्विचारदागमापेदिनम् । गृहमाश्रयतीतादी ज्ञानभोग्यसंभ्रमविषयस्य च नभ्यावस्थाप्यतिमनानुमागेनलीकत्वस्यानुपगमेऽप्याह नचेति । उक्तपारतावच्छेदक नोपाधारणमय, आत्माश्रयान्, साध्यत्वम्, तस्य निवृत्तनामम्भवात्, न च नाप्रत्यक्षमेव लक्षणम्, ताप्रत्यक्षमेव ज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । एतस्य दूषणमुपरकत्वेऽपि ममानम् । न नायश्चिह्न इति । गगनादाप्यत्यातिरिति भावः । अभिप्रायादिरूपो व्यवहारोऽपि न तासंस्तुष्टि ततोपना एवच्छेदकनिरूपणमापेक्षा । एतन्नुपद तादाश्रय तद्विषयत्वमेव

श्रान्यत्रापीत्यतिव्यापकम् । यदीच्छादिः, तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः, तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते । यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं नोपेक्षा प्रेक्षामुपेक्षते, हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्येत । अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोपनमः तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपपन्न एव स्यात् । एतेन तत्सम्बद्धत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारानुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः, तद्वत्त्वं विषयित्वमिति, तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिघर्तते ।

“अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।

तद्वेद्यः स पृथङ्नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणम्” ॥

इत्येतदपि न शिष्यः, यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ सम्बन्धिमात्रम्, नाद्य, घटादेस्तदधिकरणत्वादानुपपन्नेनाव्यापनात्, यथा तथा निर्वचने

स्यादित्यत्राभाषयः । अतिव्यापकमिति । उक्तलक्षणमिति शेष । कलधौतस्य करणाकर्षणे तन्मलस्यापि नान्तरीयकनयाऽऽकर्षणं भवत्येव, न च कलधौतरौक्ष्णानविषयत्वं तस्येतिभावः ।

इच्छादिरिति । व्यवहार इत्यनुपपत्तेः । ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वोक्तौ नाभ्याप्यतिव्याप्ती इति तत्राह । तद्विषयत्वमिति । इच्छाविषयत्वमित्यर्थः । तद्विषयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, ज्ञातस्यैवेच्छाविषयत्वेनेच्छाविषयतायां ज्ञानविषयत्वस्य प्रयोजकत्वम्, न च प्रयोज्यप्रयोजकयोरैक्यमिति भावः ।

इच्छा यत्र नोपेक्षा तत्रान्यत्सेरप्युपलक्षणमिवम् । पूर्वं विषयतालक्षणे विषयताप्रवेशादात्माद्ययोऽपि, तत्परतया मूलं तु न व्याख्यानम्, तद्विषयत्वमेवेति तत्त्वदैवधर्मापत्तेः । ननु व्यवहारविशेषो न

विबध्नीय, व्यवहारपदवत्त्वेन व्यवहारानुगमस्य निवेशसम्भवादिति तत्राह यश्चेति । उपेक्षेति कर्तृपदम् । प्रेक्षामुपेक्षेत = इज्जनकप्रेक्षायां निर्दिष्यकत्वं प्रयुज्यते । अयम्भावः, इष्टानिष्टसाधनाविषयकवृत्तिविशेषो उपेक्षेति केचित्, प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावरूपैव न तु व्यवहारः सेत्यपरे, तन्मते नृणादिरूपोपेक्षणीयविषयेऽव्याप्तिः, ज्ञानजन्योपेक्षासम्बन्धिनोऽपि तस्य ज्ञानजन्यव्यवहारासम्बन्धित्वादिति ।

जन्यतां क्षैमिकसाधारणीमभ्युपेत्येदमुक्तम् । उपेक्षायां व्यवहारत्वमते नार्थं दोष इत्यत आह हानादिव्यवहारोति । हानादिरूपव्यवहारोत्यर्थः । प्रसज्यत इति । हानादौ हानाद्यन्तराजननात् । व्यवहारज्ञानयोरिति । व्यवहारकाले ज्ञानान्तरस्यावश्यत्वात्तेनोपि च सविषयकत्वोपपत्त्यर्थं व्यवहारान्तरस्य जननीयत्वादिति भावः । नवप्रदीपिकायामुद्धाविता हानादिज्ञानस्य व्यवहारत्वपक्षेणानवस्था तु सपदैव ।

अनुपपत्तौ वाच्यतया व्यवहारपदत्वानुपपत्तौ वाच्यतानुपपत्तेऽदेवधर्मेत्यर्थं प्रसज्यति व्यवहाराधारत्वस्य तत्सम्बन्धित्वस्य वा येन केनचित्सम्बन्धेन निवेशोऽतिप्रसङ्गाद्विषयत्वसम्बन्धेन निवेशनीयत्वे आत्माभाषयश्च दुर्बल एवेति । तत्सम्बद्धत्वं = ज्ञानज्ञेयसम्बन्धः । यदुच्यते तदपि प्रागुक्त्यादिनाऽप्ययः । प्रतिबद्धः = सम्बद्धः । तद्वत्त्वं = विषयवत्त्वं विषयतानिरूपकत्वपर्यपत्तसम्बन्धम् ।

सुक्तिं = लक्षणम् । प्रतिबद्धत्वस्य विषयतापठितत्वाद्गणहारस्य शोकरीत्या दुर्निरूपत्वादिति भावः ।

प्राणाकारकारिकायां 'अधोप्यते' इति सिद्धान्तोपपत्तेः, अत्र तु पूर्वपक्षोपपत्तेः । अर्थ इति स्वरूपोत्कीर्तनमात्रम्, न तु लक्षणान्तःपानि । स तद्वेद्यः = स तस्यैवविदिषयः । पृथङ्नेति । न तु भासमानान्यो

विषय इत्यर्थः । एतस्य 'य एव' श्लेषकारस्यावार्थस्फुटीकरणम् । एवञ्चावेद्यस्यापि लक्षणमुक्तम् । ज्ञानाद्विद्यो न विषयः, वेद्यपेक्षभाषो वा न पृथगिति व्याख्यानं तु भ्रान्तिविजग्मिनतम् । संविदधिकरणमिति पृथक्पदे । विषय इति संविदित्यनुपपत्तेः । घटे ज्ञानमित्यदौ घटे विषयत्वप्रतीतेः । तदधिकरणेति बहुमीहिः । यथातथानिर्वचने इति । घटादेः स्वाधीनस्यावृत्तिमत्त्वसम्बन्धेन कथञ्चिज्ज्ञाननिष्ठवो-

धानीयफलाधारत्वं विषयत्वम्, तद्वत्त्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम्, तथाहि
 ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्, आद्येऽनीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्याप्तिः,
 नच तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनम्, तथाप्ये वा
 तदेव विषयत्वमस्तु । व्यवहारश्च यदि काराकर्षणादिः, स न सार्थत्रिकः, नान्तरीयक-

न च तत्र मूढमप्रसरणमिति वाच्यम्, प्रसरणं हि क्रियाविशेषः, स च यद्यस्ति तद्व्यस्येव, यदि
 नास्ति तर्हि नास्त्येव, तस्य स्थौल्यमूढमते तु नावबुध्यमानह इति शिष्यधन्धनमेवेदम् ।

यत्त—ज्ञानजनकसंज्ञिकर्पाश्रयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, भ्रमविषयीभूतरजतादेरलीकत्वेन सन्निकर्पा-
 नाश्रयत्वेन तु तत्राकारत्वमेव विषयत्वम्, ईश्वरज्ञाने तु विषयतामन्तरमेव, न च—यत्रैकेन सन्निकर्पणे
 “घटवद्भूतत्वम्” “भूतले घट” इति ज्ञानद्वयोत्पत्तिः, तत्र विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति—
 वाच्यम्, घटवद्भूतत्वमिति ज्ञाने घटभूतत्वविषयतयोः भूतले घट इति ज्ञाने च भूतत्वघटविषयतयोः
 प्रकारतात्वविशेष्यतात्वाभ्यामिव विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभ्यां निरूपयित्वाकभावात्तदभ्युपगमाद्विशेष्य-
 विशेष्यभावव्यवस्थासम्भवादिति ।

तत्र, आकारत्वस्यानिरिक्तविषयत्वप्रकारतात्वादेश्च निरस्तत्वात्, अनुमित्यादिविषयेऽप्याप्तेश्च,
 तत्र परामर्शाद्विद्वारकसम्बन्धस्य साध्ये सम्भवेऽपि तस्यानुमित्यादिजनकत्वात्सम्भवात्, वाक्याभ्यांस्या-
 पूर्वत्वाच्च, आश्रयत्वस्य तत्र तत्र पृथक्सम्बन्धैरेव पर्यवसानेनानुगमवार्ताया अप्यभावाच्च । अथा-
 न्यत्रास्तु यथातथा, प्रत्यक्षप्रमाजनकसंज्ञिकर्पानुयोगित्वं प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वमिति स्वनाविलमेव,
 प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नजन्यताकजनकता च विवक्षितेति नायं घट इत्यादिज्ञानविषयत्वस्याप्रत्याप-
 त्तिरिति चेत्, प्रत्यक्षप्रमात्वस्यासंज्ञाजनकत्वेन जन्यतानवच्छेदवत्त्वात्, संयोगस्य द्विष्टव्येनेन्द्रियत्व-
 त्वापेक्षेत् । द्विष्टोऽपि न द्वयानुयोगिक इति स्वाधारत्वव्यावृत्तानुयोगितानिरुक्तिमपेक्षते, न च सा
 सम्भवतीत्युक्तम्, अन्यथा देहोपरिवर्तमानवस्त्रादेश्चशाचप्रत्यक्षविषयत्वानापत्तेरिति ।

ज्ञानीयेति । ज्ञानजन्यत्वर्थः । तद्वत्त्वमिति । विषयत्वत्वमित्यर्थः, विषयोऽस्यास्तीति विषयि-
 पदव्युत्पत्तेरित्याशयः । तच्च विषयतानिरूपकत्वे पर्यवस्यति । ज्ञानजन्यफलजनकत्वमित्यर्थं शिरोवेष्टनेन
 नास्तिकारस्यशंभुभावति, न च फलस्वरूपाविविक्तनादनायामिच्छादिरूपविषयित्वद्वयार्थमित्यथमभिधान-
 म्, अन्यथा ज्ञानत्वमाश्रयन्ती तदसद्भावदिति वाच्यम्, फलविशेषं ज्ञानतादिकं मनसि निर्धार्य लक्ष-
 णस्य वक्ष्यन्त्याम्, तज्जनकत्वस्यचेच्छादश्वभावात् । विषयेऽपि तज्जनकत्वस्येतानित्यापेक्षेत् । नापि
 विषयत्वनिरूपकत्वमित्यर्थः, तारशाधारतारूपविषयत्वनिरूपकत्वस्य फले एव सत्त्वात् । नापि तन्निर-
 रूपकफलजनकत्वं विषयनिरूपकजनकत्वं वाच्यं, उक्तदोषादेव । विषयपदेन ज्ञानजन्यफलाधारस्यैव
 विवक्षणीयत्वात्, तस्मादाशयान्त एवेदम् । अनीतादि । अनौतानागतधोरसत्त्वेन भ्रमविषयीभूतवैशि-
 ष्ट्यस्य तत्संघट्टित्वमित्यस्य चाप्यातिमतेऽपीकभेदेन तत्र ज्ञानताजननासम्भवादिति भावः । अत्र
 यदुक्तस्य, तदनुपपन्नं “सा च निराकारिपते” इति पदविशारदायामायेदितम् । मूढमात्रघानीतादी-
 प्रातनोप्यनेग्रंथविषयस्य च नव्याप्यथाप्यतिमतानुमतिगान्धीकत्वस्याभ्युपगमेऽप्याह नचेति ।
 अन्वयान्तावच्छेदकं नोक्त्याधारमेव, आग्राध्यात्, माप्यन्यत्, तस्य नियंतनासम्भवात्, न च
 ज्ञानजन्यफलमेव लक्षणम्, तत्राश्रयते ज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । एतच्च मूढमनुगतकल्पेऽपि
 यमानम् । न स्यादत्रिक इति । गतनादाव्याप्तिरिति भावः । अभिज्ञानादिरूपे एवहातोऽपि न
 सार्थत्रिकः ततोपना एवच्छेदकनिरूपणमापेक्षते । यन्मुनस्तु तदाधारत्वं तद्विषयत्वमेव

आन्यत्रापीत्यतिव्यापकम् । यदीच्छादिः, तदाधारत्वभात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः, तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेनापेक्षते । यद्योपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं नोपेक्षा प्रेक्षामुपेक्षते, हानादिद्वयव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्येत । अथ सर्वत्र हानादिद्वयव्यवहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयोरेनुपरम एव स्यात् । एतेन तत्सम्बद्धत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारानुकूलत्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः, तद्वत्त्वं विषयित्वमिति, तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्तेते ।-

“अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।

तद्व्येयः स पृथङ्नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणम्” ॥

इत्येतदपि न विद्मः, यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ सम्बन्धिमात्रम्, नाद्यः, घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात्, यथा तथा निर्वचने

स्याद्विषयतामाश्रयः । अतिव्यापकमिति । उक्तलक्षणमिति शेष । कलघ्नोतस्य करेणाकर्षणे. तन्मलस्यापि नान्तर्रीयकनयाऽऽकर्षणं भवत्येव, नच कलघ्नोतरोक्षज्ञानविषयत्वं तस्येतिभावः । इच्छादिरिति । व्यवहार इत्यनुपपत्तेः । ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वेनैव नाप्याप्यतिव्याप्ती इति तत्राह । तद्विषयत्वमिति । इच्छाविषयत्वमित्यर्थः । तद्विषयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, ज्ञातस्यैवेच्छाविषयत्वेनेच्छाविषयतायां ज्ञातविषयत्वस्य प्रयोजकत्वम्, न च प्रयोज्यप्रयोजकयोरैक्यमिति भावः । इच्छा यत्र नोपेक्षा तत्रान्याहोरेप्युपलक्षणमिदम् । एवं विषयतालक्षणे विषयताप्रवेशादात्माश्रयोऽपि, तत्परतया मूलं तु न व्याप्यमानम्, तद्विषयत्वमेवेति तत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । ननु व्यवहारविशेषो न विवक्षणीयः, व्यवहारपदवत्येन व्यवहाराननुगमस्य निवेशसम्भवादिति तत्राह यच्चेति । उपेक्षेति कर्णपदम् । प्रेक्षासुपेक्षेत = एवजनकप्रेक्षाया निर्विषयकत्वं प्रयुञ्जीत । अयम्भावः, इष्टानिष्टसाधनाविषयकवृत्तिविशेष उपेक्षेनिकेषित्, प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावस्यैव न तु व्यवहारः सेव्यपदे, तन्मते नृणादिरूपोपेक्षणीयविषयेऽप्यव्याप्तिः, ज्ञानजन्योपेक्षासम्बन्धिनाऽपि तस्य ज्ञानजन्यव्यवहारासम्बन्धित्वादिति । अन्यतां क्षैमिकसाधारणीमभ्युपेत्यैदमुक्तम् । उपेक्षाया व्यवहारत्वमते मार्यं दोष इत्यत आह हानादिद्वयव्यवहारेति । हानादिरूपव्यवहारेत्यर्थः । प्रसज्येत इति । हानादी हानाद्यन्तराजननात् । व्यवहारज्ञानयोरिति । व्यवहारकाके ज्ञानान्तरम्यावश्यकत्वात्तेनोपि च सविषयकत्वोपपत्त्यर्थं व्यवहारात्तरस्य जननीयत्वादिति भावः । तत्रप्रतीपिकायामुद्भाविता हानादिविज्ञानस्य व्यवहारत्वपेक्षेजानवस्था तु सरथैव । अन्तुनस्तु बाध्यतया व्यवहारपदवत्येनानुपगमो बाध्यतातद्वच्छेदधोरैक्यं प्रसज्यति व्यवहाराधारस्य तत्सम्बन्धिपदस्य वा येन केनचित्सम्बन्धेन निवेशोऽस्तिप्रसङ्गाद्विषयत्वसम्बन्धेन निवेशनीयत्वे आत्माश्रयश्च दुर्घर एवेति । तत्सम्बद्धत्वं = ज्ञानज्ञेयसम्बन्धः । यदुच्यते तदपि प्रागुक्तस्यादिनाऽवयवः । प्रतिबद्धः = सम्बद्धः । तद्वत्त्वं = विषयत्वं विषयतानिरूपकत्वपर्यवसत्तम् । युक्तिं = लक्षणम् । प्रतिबद्धत्वस्य विषयतापठित्वाद्भव्यव्यवहारस्य शोकरीत्या दुर्निरूपत्वादिति भावः ।

प्राभाकरकारिकायां ‘अथोच्यते’ इति सिद्धान्तोपक्रमे, अथ तु उपपत्तोपक्रमे । अर्थ इति स्वस्वोपरकीर्तनमात्रम्, न तु लक्षणान्वयमिति । स तद्वेद्यः = स तन्मतिविषयः । पृथङ्नेति । न तु भासमानान्यो विषय इत्यर्थः । एतच्च ‘य एवै’ स्वैकारस्यावर्त्यस्फुटीकरणम् । एवसावेद्यस्यापि लक्षणमुक्तम् । ज्ञानाद्विद्यो न विषयः, वेद्यवेद्यकभावो वा न पृथगिति व्याकथानं तु भ्रान्तिरिच्छामितम् । संविदधिकरणमिति पृथक्पदे । विषय इति संविद्यनुपपत्तेः । घटेज्ञानमित्यदी घटे विषयत्वप्रतीतेः । तदधिकरणेति बहुव्रीहिः । यथातथानिर्वचने इति । घटादेः स्वाधीनस्यावृत्तिमावसम्बन्धेन रूपविज्ञाननिष्ठा-

ज्ञानत्वाद्यति-प्राप्तेश्च । द्वितीयश्चाद्याप्यनिरूपितः कथं निरूपकः, स्यात्, वैपरीत्या-
पाताच्च । तृतीयश्चातिशयापकः, कारणादेरपि तत्सम्बन्धित्वात्, ज्ञानान्तरेण च भासमा-
नत्वात् । तथैव संविदा भासमानत्वमपेक्षितमिति चेन्न, भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाण-
त्वात् । यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यः प्रकाशन एवेति चेन्न, प्रकाशमानताया एव
निरूप्यमाणत्वात् । सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषयत्वाभिधानमिदमिति
चेन्न, सर्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमात्वरस्यापि सन्दिग्धत्वात् ।

ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न, आकार एव केनार्पित इति विनि-
गन्तुमशक्यत्वात् । न ह्याकारस्ततो ज्ञानस्वरूपादन्य, तत्र च तद्योत्पन्नानि कारणानि
प्रत्येकमेव समर्थानोति कथं तेषु विशेषं विनिगमिष्यसि । यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुवि-
धानमस्ति तथापि स्फुट तावद्दृष्टस्यानुविधानमिति तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यत
इति चेन्न, समस्तकारणान्तरानुविधानवद्दृष्टानुविधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं
स्फुट-वास्फुटत्वाभ्यां स्यात् । स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं कुर्म इति चेन्न,
सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात् । दृश्यमानमनुविधान यस्येति चेन्न, दत्तोत्तर-

पगमेऽपीत्यर्थं । उक्तसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् न्यावृत्तौ स्वाधीनत्वस्य च स्वविषयकज्ञानाधीन-
ज्ञानकत्वातिरिक्तस्यासम्भवादान्मात्रादि-व्यभिचरेण यथातथेष्युक्तम् । यथातथानिवृत्तनीयज्ञानवेति-
पाठस्तु प्रामादिक एव, ज्ञानत्वाद्वा निर्वचनीयत्वाभिधानस्य सन्दर्भासङ्गतत्वात् । वैपरीत्येति ।
ज्ञानस्य विषयत्वे घटादेर्विषयित्वं प्रसक्तमित्यर्थः । यदि तु भासते इति पदसमभिव्याहारेण निरूपित-
त्वमेव सप्तम्यर्थो भासधार्थवान्वयी, तदाऽपि प्रकृते भासधार्थस्य विषयतातिरिक्तस्यासम्भवेनत्माश्रय-
स्फुट एव, न्यूनत्वपरिहाराय सतिसप्तमीषक्षोऽपि यदि विकल्पते तदाप्ययमेव दोषः । यस्यां संविदि
भासते इत्यत्र य-संविदधीनव्यवहारार्ह इति विवक्षायामपि दत्तमुत्तरम् । विषयनिरूप्य हि ज्ञानं तेन
ज्ञानवित्तिवेधो विषय इति नियमाभिप्रायेणाह यस्यामिति । प्रकाशमानताया इति । सा विषयता
श्रयत्वरूपेति भावः । सिद्धे इति । प्रतीतिवलादित्यादिः । तद्विषयप्रमात्वस्य = सामान्यतो विषयता
विषयकप्रतीते प्रमात्वरस्य) यद्यपि षट्संज्ञानार्थावादिप्रतीती विषयताविशेष एव स्फुरति ननु विषयता-
सामान्यं त्वचिन्, तथाच तत्साधकाभाउ एव वस्तुमुचिततत्तथाप्यभ्युपेत्येदमुक्तम् । यदि तु विषयता-
सामान्यलक्षणसिद्धयभिप्रायेण ज्ञानाग्रय, तदाऽपि तद्विवर्चनस्यैव प्रष्टुमौचित्याभ्युपगमावादेनोत्तर-
मन्यो दृष्टव्यः ।

वाद्यार्थवादिबीद्योक्तलक्षणमाशङ्कते ज्ञानाकारेति । हेतुरितिस्वरूपोक्तं नमात्र न तु लक्षणे निवि-
ष्टम् ज्ञानाकारार्पकत्वद्वेनेनादेतोर्थावृत्ते प्राप्नुतानुमितौ विषयस्य हेतुताया असम्भवदुक्तिरित्येता-
स्यासि- स्यात् । केनेति । विषयेण वा कारणान्तरेण वेत्यर्थः । ननु ज्ञानाकार प्रत्यसाधारणं कारणं
विषय एव, तदेव च विवक्षितमिदमत्राह नहीति । ऊच्य इति । शक्यो निरूपयितुमिति शेषः ।
तथाच ज्ञानं प्रापसाधारणकारणत्वमशारेऽपीत्यनिष्यासि । एतेनानुमितावस्थातिरपि मूर्च्छना, तदाकार-
स्य तदात्मनो विषयताजन्यात्वात् । तथाप्यप्रानीति । क्षणिकतया कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे एव सम-
धानेनोत्तरज्ञानोऽर्थः । यौद्धमते सामर्थ्यमुपधातकत्वात्तिरिच्यते, क्षणिकेन यावत् एव स्वनिष्ठा-
त्वर्य स्वद्वितीयक्षणे एव निष्ठापत्वात्, एवञ्च सहकारिवाचोपुत्तरस्यसम्भवात् प्रत्येकमेवेत्युक्तम् ।
न्यायतः = युक्तिः । तथाच युक्तिर्विद्वधपरुं स्फुटत्वमतिप्रसक्तमावश्येव । दृश्यमानमिति ।

त्वात्, दृश्यमानत्वे च विषयत्वानिर्वचनान्न शक्योपदर्शनेति ।

ज्ञानकर्मत्वमित्यपि न, ज्ञानेन कर्मणः सम्बन्धस्य निर्वक्यत्वात्, तद्विरुक्तिमङ्ग-
श्वेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः ।

विना सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणं ज्ञानं स विषयः, तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञान-
विशेष्यं विषयः, विशेष्यञ्चेदं यद्विशिष्टनामकं तच्चान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति । अत्रो-
च्यते - यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव या विवक्षितम्, गृह्णात्येवेति वा ? अत्रो-
च्यते दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः, तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्यस्य ग्रहणात् । नापरः, भवति द्विव्य-
भिचारिणो धूमस्याचिच्छन्नमूलत्वादि विशेषणं तद्विशिष्टं च तच्चान्तरम्, न च विशेष्यस्य
धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति । अथोद्वाचिरतगतिविशिष्टस्याचिच्छन्नमूलता विशेषणम्,
न च तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्मं इत्युच्यते; मैत्रम्, प्रथमविशिष्टे किं व्यभिचारी नवा,
आद्ये स एव दोषः, द्वितीये विशेषणान्तरत्वेयर्थ्यम्, प्रथमविशिष्टे एव च तद्दोषावसरः । अथ
यद्दर्शयिष्यस्य विशेषणं तद्दर्शं गृह्णाति न सर्वम्, न च व्यभिचारिताविशिष्टस्य तानि
विशेषणीतीति चेन्न, तर्हि धूममात्रं न व्यभिचारि? नतश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तानि
तथा । भवन्तु व्यभिचारिता तद्विशेषणम्, परं सा न विशेष्यकोटिरिति चेन्न, अद्यापि

घटमहं जानामीति प्रतीतावित्यादिः । उत्तरमेवाह दृश्यमानतेति । चो लक्षणे ।

ज्ञानेनेति । ज्ञानकर्मणोः सम्बन्धः क्रियाकर्मभाव एव वक्तव्यः, तत्र कर्मणं परसमवेतक्रिया-
फलशालित्वादि रूपं स्वप्रकाशवादेऽवस्थानिश्चयेदितिनिरासम्, फलं च ज्ञातता वा व्यवहारीतेन विकल्प्या
नुपदोभरीत्या दूषणीयम् । यदि च विषयस्वरूपमेव कर्मत्वम्, तत्रात्माश्रय इति भावः ।

यद्विशेषणं = यस्य विशेषणम् । ज्ञातो घट इति प्रतीतिमभिप्रेत्येदम् । अयं घट इति ज्ञानं
समवायेनास्मिन् विशेषणमित्यात्मविषयकं स्यादित्यतो विना सम्बन्धान्तरमित्युक्तम् । ननु विशेषणत्व
भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमित्यात्माश्रयः, विषयताविशेषणतयोः परस्परश्रयश्चेत्यत आह तेनेति ।
ननु विशेष्यत्व भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वमित्यात्माश्रयादितादृशस्यमित्येन आह विशेष्यञ्चेति ।
विशिष्टस्य विशेषणादिघटिनमुक्तिरूपे पुनरपि दोषस्वरूपस्य पूर्वव्यतस्तत्त्वान्तरमित्युक्तम् । तदिति
शेषः । ग्रहणमत्रान्वयः । दण्डविशिष्टपुरपस्यपुरपगनपुरपत्वादिधर्मान्वयित्वदशनाय । पृष्ठारदेवेति ।
यद्यपि ज्ञानकर्षं गृह्णात्येवेत्यादौ क्रियासंगतत्वेऽप्येवकारस्यायोग्यवच्छेदकत्वेनार्थविषयकत्वे ज्ञानत्व-
व्यापकताशेषकत्ववद्वापि यद्गतधर्मान्वयित्वे विशिष्टपदार्थत्वव्यापकरवबोधकोपमेव श्युपस्था सञ्चयम्,
तच्च यद्विच्छिद्यधर्मान्वयित्वेऽपि सम्भवति, एवञ्च न पूर्वकस्याद्विशेष्यस्तथापीह सकलधर्मान्वयित्वे एव
तादर्थ्यमिति नोत्तरग्रन्थस्याप्यसङ्गः । आद्ये इति । पुरे इति शेषः । ग्रहणादिति । दण्डविशिष्ट-
पुरुषेणेत्यादिः । स्वभित्तिरिगः = वद्विव्यभिचारिगः । विशिष्टस्यैव धूमस्य वद्विव्याप्यत्वात् ।
सुएवेति । वद्विव्यभिचारिताया विशेष्यधर्मत्वेन विशिष्टस्यापि तद्दृष्टप्रसङ्गत्वर्थः । धैर्यर्थ्यमिति ।
व्यभिचारस्य प्रथमविशेषणेनैव धारणादिति भावः । ननु द्वितीयविशेषणस्य व्यभिचाराधारकत्वेऽपि
बस्तुनस्तद्विशिष्टं प्रथमविशिष्टस्याज्ञतमेवेति विशेष्यत्वक्षणे न काचित्तनुपपत्तिरित्यर्थेराह प्रथम-
विशिष्टे इति । ऊर्ध्वविरतगतिविशिष्टस्यापि शुद्धधूमविशेष्यकत्वात्तद्गतधर्मविचारितान्वयित्वा-
पातादिति भावः । तानि = ऊर्ध्वविरतगत्यादीनि । तथा = विशेषणानि । विशेष्यकोटिः = विशेष्यता-
पररेदिष्टा । शुद्धधूमत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकमिति भावः । यद्यपि वद्विव्यभिचारिधूमः प्रमेय

विशेष्याद्धानात् । किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा सम्बन्धिः ?
 आद्येऽतिप्रसङ्गः, द्वितीये तु तयैवान्योन्याश्रयादि । किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतो
 धर्मस्तं गृह्णाति न वा, आद्येऽतिव्याप्तिः, द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः ।
 किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं सम्बन्धा-
 न्तरमन्तरेणैव, न च विषयः । न च गुणगुणयादिविशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्तर-
 मन्तरेणैत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रति-
 ष्ठयादौ व्यभिचारिवमपि विशेष्यतावच्छेदकमित्युक्तदोषतादवस्थं तथापि विशिष्टं स्वविशेषणतानि-
 रूपितयच्छिष्टविशेष्यतावच्छेदकधर्मान्वयि तत्रं विशेष्यत्वमिति विवक्षणीयम् । विशिष्टेति । विशेष्यत्वे-
 त्थयः । एतावता दण्डविशिष्टपुरुषस्य केवलपुरुषगतदण्डराहित्यादिभर्माहाहकत्वेन पुरुषस्याविशेष्यत्व-
 प्रसङ्गोऽपि समर्थित एव, शक्यासमाधानतायात् । ननु विशिष्टं स्वविशेषणतानिरूपितसंसर्गाति-
 रिकल्पदवच्छेदकधर्मान्वयि तदेव विशेष्यत्वमित्युक्तौ नात्माश्रय इत्यहपेराह किञ्चेति । विशेषणता
 यश्चिच्छेदोपात्ता तद्यदि सम्बन्धिमात्रम्, तदा दण्डविशिष्टपुरुषोयविशेषणत्वस्य विशेष्यतादिना सम्ब-
 न्धिन्यपि व्यवहारप्रसङ्ग इत्याह आद्यं इति । ननु लक्षणे विशेषणताशब्देन विशेष्यतादिग्रहणे को
 दोष इति चेत्पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतावच्छेदकधर्मान्वयित्वस्य विशिष्टेऽभावनाम-
 भव एव । विशेषणतायां यावत्तु नोपात्तं यत्किञ्चित् तु विवक्षणीयमिति नायं दोष इति चेत्ता-
 समाभिरपि सर्वामेव विशेषणतामादाय दोष उद्गाह्यतेऽपि तु पुरुषनिष्ठामेव तामिति विभावय । विशिष्ट-
 नामाहां विशेषणतोपादाने चोच्यतां दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुषो विशेष्यः, ज्ञातो घटइत्यत्र घट इति
 किमिह लक्षणप्रणयनप्रयासेनेति भावः । वस्तुतस्वीटशान्तिप्रसक्तविशेषणताया विशेष्यतानिरूपकत्वे
 गानाभाव एवेत्यसंगमः । एवञ्चाप्यानुगमात्सम्बन्धेऽपि तावदानुगमनादप्य लक्षणप्रणयनेऽपि न क्षतिः ।
 तथैवेति । विशेष्यत्वविशेषणत्वयोर्भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वरूपत्वे विशिष्टत्वानतिरि-
 क्तत्वे च यथा, तथैवेत्यर्थः । विशेषणताया विशेषणतापटितत्वेनात्माश्रयः, अनयस्था च, घटकीभूत-
 विशेषणताया अपि विशेषणतया सम्बन्धित्वरूपत्वात् । तस्या भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपत्वे तु
 विषयताविशेष्यताविशेषणताज्ञानानां परस्परायत्तत्वेन चक्रकम्, एकस्य द्वारतया विवदारायां
 चान्मोन्याश्रयः ।

५-

नच विशिष्टं स्वघटकाविरुद्धं यद्गतं सर्वं धर्मं गृह्णाति तद्विशेष्यमित्युक्तौ विशेषणतादिप्रवेदा-
 निबन्धनो न दोषः व्यभिचारित्वादिकं तु विशिष्टभूमादिघटकविरुद्धमेवेति तदग्रहणेऽपि न क्षतिरिति
 वाच्यम्, पुरुषे दण्डस्यापि विशेष्यत्वापत्तेः, दण्डत्वस्य विशिष्टघटकस्य विशेष्यतावच्छेदक-
 विरुद्धत्वात्, स्वघटकयत्किञ्चिद्विरुद्धत्वविवक्षणे तु व्यभिचारित्वादेरपि सर्वाग्रगतात्वापत्तिः,
 तस्य दूषणत्वविरुद्धत्वत्वात्, एवं विशेष्यत्वस्यैवैवमित्येवमिह किञ्चेति । तदुक्तो विशेष्यगतः ।
 अनिव्याप्ति विशिष्टे, तस्यानिरिक्तनामतेनोपपत्तमात् । गृह्णात्येव = सर्वं यद्गतं धर्मं गृह्णाति । स्वघटक-
 त्वस्य विशेषणतादिरूपताया उक्तरीत्या वस्तुमशाश्रयत्वेन स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वादिरूपतोक्तौ
 विषयताविशेष्यत्वयोः परस्परश्रयोऽपि द्रष्टव्यः ।

ननु विशेष्यत्वं विशेषणत्वं वा स्वरूपसम्बन्धविशेष्य एवेति सम्बन्धान्तरमन्तरेण यद्विशेषणं
 ज्ञानं ज्ञानविशेष्यं वा यत्, तदेव विषय इत्यत्र मोक्षदोषायाकाश इत्यत आह किञ्चेति । स्वरूपसम्बन्ध-
 खण्डनग्रेह प्रागुक्तमनुसंधेयम् । नच विषय इति । अभावादिज्ञाने इति दोषः । अयंघट इत्यादावपि
 घटघटत्वसमावापय कथमिदमेवेति मदीयवैशिशिष्टसमवायस्याभासमेव । भाद्ये इति । भवच्छेदकी

पश्यते, यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्वाद्दन्तरत्वासिद्धिरिति, तस्मात्सम्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तम्, तत्र ज्ञानं सम्बन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथाऽर्थस्य विशेषणं तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधुक्तं मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्यापि स्यादिति । न च तत्र स एव समवायः सम्बन्धः, अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव सम्बन्धत्वात् । नासौ सम्बन्धिनोऽन्यस्तादृशश्च व्यपच्येय इति चेन्न, समवायेऽपि तुल्यत्वात् । संयोग समवायो व्यपच्येय इति चेन्न, ज्ञानाभावे तथापि प्रसङ्गात् । न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तुपलक्षणमिति चेन्न, अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः । भावे चिन्तेयमिति चेन्न, अभावस्याविषयत्वापातात् । ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयञ्च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति

भूत इति शेषः । यस्य विशेषणं ज्ञानं तत्त्वमित्युक्ती ज्ञानात्मनोर्गुणगुणितया समवायेन विशेषणविशेष्यभावत्वादात्मनि घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गवर्णनाय सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तम्, तेन च समवायो व्यपच्येयश्च, प्रकृते च समवाय एव ज्ञानसमवाययोर्विशेषणविशेष्यभावनिधामकोऽन्यथानवस्थानादिति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः । परिहरति यत इति । तस्यैव = समवायस्यैव । अन्तरत्वेति । सम्बन्धान्तरत्वेत्यर्थः । सम्बन्धान्तरपदेन विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तः सम्बन्ध उच्यते, समवायस्तु विशेषणविशेष्यभावरूप एव प्रकृते, तस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमादिति सम्बन्धान्तरत्वाभावेन न तद्व्यपच्येयः सम्भव इति भावः । सम्बन्धं = विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तसम्बन्धम् । ननु विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तत्वं नोपादेयम्, सम्बन्धं विनैवेत्युक्ती समवायात्मकरूपेण विशेषणविशेष्यभावादुक्तस्थले शोषाभावादिवासायेनासङ्गवाह नचेति । एवं सत्यसम्भव इत्याह अत्रेति । ज्ञातो घट इत्यनेत्यर्थः । एवं तर्हि सम्बन्धतिरिक्तसम्बन्धं विनैवेति वक्तव्यम्, तादृशसम्बन्धाभावश्च ज्ञातो घट इत्यत्राक्षत एवेत्यासङ्गते नासादिति । तुल्यत्वादिति । मत्समवायो घटज्ञानस्यैवत्रापि तादृशसम्बन्धाभावसद्भावादिप्रसङ्गदत्तवत्त्व इत्यर्थः । संयोगेति । प्रसिद्धत्वात्संयोगोपादानं ननु तदुपादाने प्रयोजनम्, संयोगेन ज्ञानस्य गुणत्व कापि विशेषणत्वाभावात्प्रतिषेधः, उक्तस्थले तु स्वरूपसम्बन्धेन समवायरूपेणैव विशेषणविशेष्यभाव इति भावः । तथापि = समवायं विनैत्युक्तावपि । ज्ञानाभावेऽप्यज्ञानमनुयोगितासम्बन्धेनैव विशेषणमिति तस्य घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः । सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तावपीदं तुल्यम्, अनुयोगिताया अन्ततिरिक्तत्वात् । नेति । विद्यमानस्यैव विशेषणत्वात्संयोगे संप्राप्तभावसमये च प्रतियोगिभोऽविद्यमानत्वादिति भावः । एवं सत्यपि ज्ञानस्यैव भेदेऽन्यन्ताभावे चातिप्रसङ्गो यद्यपि, अन्यत्र विद्यमानस्यापरिग्रह्यन्ताभावान्, तथापि तत्समवे एव योगान्तरमाह अतीतिरिति । विशेषणत्वमिव विशेष्यत्वमपि विद्यमानस्यैवेति भावः । भावे = विद्यमानभावे । विद्यमानविषय एव लक्ष्य इत्यतीतादावत्यासि न शक्तिकरो, ज्ञानाभावे च नातिप्रसङ्गः, यद्विशेषणमित्यनेन तस्य भावस्य विशेषणमिति विवक्षितत्वात् । तस्यैव घटाभाव इत्यादिज्ञानविषयसंभवेऽप्यासि, विद्यमानत्व भावस्यैव लक्ष्यत्वात् । अभावस्येति । अतीतानागतत्वात्पुनर्लक्षणमिदम् । पातादिति । तत्संयोगेऽलक्षणान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । विद्यमानत्वात्प्रतिषेधप्राप्तलक्षणत्वात्पुनर्लक्षणमिदं तस्यातिरेकेत्याह ज्ञानादिति । घटादिज्ञानस्य समवायेन प्रमातयैव विशेषणत्वेन तदन्यस्मिन् यत्र कापि विशेषणत्वं समवायं विनैवेति घटादतिरिक्तस्यापि, तस्य घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः, सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तावपि अन्यजनकभाववाच्यवाचकभावात्सम्बन्धस्य स्वरूपमन्तरेणैव व्यपच्ये

कृतं विस्तरेण । नच ज्ञानाकारताया गोचरस्य नास्येव ज्ञानगोचरयोर्भेद । प्रतीति विरोधात्, भेदमनिच्छता च स प्रतिषेद्धमप्यनहं इति । इति त्रिपयत्रिपविभावखण्डनम् ।

भेदखण्डनम् ।

वक्तव्यस्तर्हि कोऽसौ भेदो नाम ? स हि स्वरूपं वा स्यात्, इतरेतराभावो वा, धर्मांतर या, नाद्यः । भिन्नेऽभिन्नप्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात्, भ्रान्त्यापि धर्मिस्वरूपाद्यगाहनात्, अन्यथा कस्याभेद सा भ्रान्तिरहितेत् । ननु नि सम्बन्धित्वेन व्यवस्थितेषु तद्यदाप्रभृतिषु नानाधारेऽन्य एवावयवधारोप्यते, येषु चारोप्यते ते भेदेनैव भ्रान्ति

वत्त्वामाहैन चधुराद्राहुकप्रसङ्गो निर्वाच एव, एवं कालिकादिमन्त्र-प्रमादायापि घञ्ज्ञानादेरदासीन विषयकवप्रसङ्गः । एतेन कारणादीयादिवद्-वारयानम् । ज्ञानादन्यदित्युक्तिस्तु 'नच ज्ञानाकारताया' मित्यादिप्रत्यावतारणद्वारा भेदखण्डनावतारणाद्यैवेति । ज्ञानाकारतायामिति । घटनञ्ज्ञानयोर्भेदे हि घञ्ज्ञान घटमेव विषयोऽहोति ननु पटमित्यत्र न नियामकम्, भिन्नत्रविशेषात्, नच विषय विषयिभाव एव नियामकः, तद्वियामकस्यैव वृष्टत्वात्, तस्योत्तरीत्या दुर्निर्भेदत्वाच्च यभेद एव परि शेषाद्यवामको वक्ष्य इति ज्ञानाकारव ज्ञेयस्य सिद्धयतीति भावः । प्रतीतीति । घटस्य ज्ञानमिति धर्मिषु घटो ज्ञानमिति, आन्तर ज्ञान घटश्च बाह्य इति धर्मिं तु विपरीतेति भावः । एतेन ज्ञानाभिन्नत्वमेव विषयत्वमित्यपि निरस्यम् । ननु युक्तिबलादभेदसिद्धौ भेदबुद्धयेर्भ्रमत्वमेव वक्तव्यमित्यत आह भेदमिति । तार्किकमतेनैव, त-मते क्वचिप्रमितस्यैवापत्र निषेधस्य भ्रमविषयत्वस्य वाऽङ्गीकारात्, नच ज्ञानार्था क्षणिकतया परस्पर भेद साकारवादिनानुमन्यते एवेति ज्ञानभेदस्य ज्ञानान्तरे प्रसिद्धस्य गोचरे निषेधमन्त्रव इति वाच्यम्, गोचरभेदस्य क्वचिदप्रसिद्धत्वात् तद्विषयासम्भवात्, नच ज्ञानभेदस्य गोचर निषेधार्थादव गोचरभेदो ज्ञाने निषिध्यत इति चाच्यम्, गोचरभेदाप्रसिद्धावर्थापत्यापि तद्विषयस्यावगाहनानुपपत्तेः, नच ज्ञानगोचराधारिक्ये ज्ञानभेद एव गोचरभेद इति वाच्यम् । ऐकात्मिकं विनैव वक्तव्यत्वादिनियामः । यदि तु परेण कल्पितभेदोऽभ्युपयते सादृश्याच्च परमार्थतो निषेध स्वाक्रियत, प्रतीतत्वमेव निषेधापीपयिक ननु प्रमितत्वम्, गौरवाद्मानायावाच भेदस्य युक्त्या निरूपणासम्भवत्प्रांथ कल्पनाया सहकारित्वाच्च, ज्ञानस्य च स्वरूपतो नादायननु भवेनौपाधिकरूपस्यैव च तदनुभवेनैकत्वमेव, तत्तादात्म्यमेव च विषयत्वम्, तत्तादात्म्यसिद्धमनिर्घञ्नीय मेवेत्यादिकमुच्यत, अतएव "नो दाहभेदमत्रूप विद्यारहित वृत्तिनदाधने वक्षिणि वेदनय जयध्री" त्रिपुणमुत्पन्नतावायैतामत्रपरिवेके, अधिक तदनिर्घञ्चवाद् दर्शनसत्त्वेन आलापयिष्याम इति ज्ञानाकारकं ज्ञानमुत्पन्नतावायैतामत्रपरिवेके, इति सत्त्वज्ञानाकारकं विषयविषयिभाव खण्डनम् ।

प्रत्यगादिबाधोद्धारेऽभ्रान्तकृतेऽपि भेदनितासे विनिष्यतात्पर्यविषेयस्य भेदमन्त्रव खण्डयितुं प्रतिकल्पनायां साधनाया अन्त्यगोचरवादानभिप्रायेण सौगतमुक्तनैवेपक्रमत एतस्य इति । स्वभावादेर्भेदत्वमभावनायां बीजं प्रागुपपन्नम् । धर्मांतर = धर्मांतरम् । पृथक्त्वादिक् तु भागमताविषेके चर्चिनम्, तत्रोक्तवद्व्यतिवद्वृत्तात्संश्लेषमिति तदनुसृतम् । निरूपणस्य विधेरेत एव विहितेतिरिति । एतदन्तर इवावपविष्यप्रयोगकृत्वाभावोक्तम् । ज्ञानाधार इति । तयोर्दीनां नानात्वेन तद्विषयधर्मभ्रममभावक तपेद्गुणम् । भ्रमवादावपविनो नानाधारानियमानुसारेणैवावर्तकत्वात् । भ्रमव्यारोप्यत इत्यनेन नादात्वेनावपविष्यमो विरक्षित इति धर्म निराकर्तुमाह पयिपिनि । भेदेनैव = स्वरूपात्मकभेदवत्त्वैव,

किन्त्वनारब्धावयवेषु तेष्वारब्धावयवतया विभ्रम्यते । मैथु-तेषां प्रागनुदाहरणी-
कृतरात्, अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासार्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात्, तत्रापि
धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गभावप्रवेशापत्तेः । नचैवमप्येष्टस्यैव,
तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् ।

नापि द्वितीयं, प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावयवरूप
प्रतीतिरश्रित्यस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्वग्रहणकारणमतं कथेतर-
श्रय इति चेन्मैथुम्, एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य
प्रतियोगितया पटो निविध्यते तथा कुम्भाऽपीति सोऽपि कुम्भा मतया निविद्धः प्रस-
ज्येन । वस्तुतोऽन्योन्याभावरूपस्य कुम्भप्रतियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापटवन्निरूपणकाले कु-
म्भस्य प्रतियागिता नापेक्ष्यते किन्त्वाभयतेवेति कुम्भाप्रतिक्षेप, पटस्य तु प्रतियोगितै-
षापेक्ष्यते न त्वाश्रयतेति कुम्भावत्पटस्यापि न संप्रहापत्तिः । यद्यन्योन्याभावरूपोभय-
प्रतियोगिकता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयताऽन्या च पटाश्रयता, अन्या कुम्भप्रतियोगिकता-
ऽन्या च पटप्रतियोगिकता, तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे बोधयाश्रितत्वे च
नोभयोरपि संग्रहप्रतिक्षेपक्षिप्तोपापत्तिः, नाऽपि च प्रतियोगितरस्यानुयोगिनो भेदापजी-
घनेऽन्योन्याश्रयाऽनुपजीघने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तेः । प्रसज्यते, यतः स्मर्यमाणस्य

तथा च तद्वग्रहसत्त्वे एकरस्तुनस्तादात्म्येन बहवु नारोपसम्भव । तर्हि किं विवक्षितमत आह किन्ति चेति ।
आरब्धावयवयितयेति । स्वरूपसम्बन्धेनावयवधारणभक्तवप्रकारकप्रमे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोऽपि
त्वभेदग्रहे एव, स चात्र नास्तीति भावः । प्रत्यभिज्ञानास = अस्मात्प्रत्यभिज्ञा, तद्विषयाणाम् ।
धर्मान्तर वैश्रवादि । पक्षेरिति । स एवायमिति प्रतीतेर्धर्मविशेषारोपरूपत्वे प्रतियोग्यभावात्त्वयो
तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन स नायमित्यत्रापि धर्मान्तरस्यैव निषेधत्वाद्भेदस्य शानिषेधत्वादिति
भावः । अभेदस्य धर्मस्येति । चैत्रादिरूपासाधारणधर्मस्त्वेषार्थः । घटपटयोर्भेदशुद्धौ सत्त्वां घट-
पट इतिवद्वेदे पटत्वमित्यस्यापि बोधस्थानुभवविरुद्धत्वादिति भावः । वस्तुतस्त-वन्योन्याभावसंसर्गाभा-
वयोर्भेदायानुभवसिद्धत्वेन तयोरेवरे नेष्टापितुंक्ता, तथाच भेदग्रहेऽभेदमनानुपपत्तिर्दुर्गारैव । पुत्रजेदं
तदा नवेति संनयानुपपत्तेरप्युपलक्षणम् । अत्र केचित् स्वरूपग्रहेऽपि तदभेदत्वाग्रहोऽसंगतविपर्ययो
समर्थयन्ते, तच्च एवं भेदखण्डनशारदाया प्रतिविहितमेव । दूषणात्ताण्डि च तदौदीरितानि वक्ष्यन्ते च ।

प्रतीताविति । भेदप्रतीतिं विना न प्रतियोग्यनुयोगिभावप्रतीतिः, ता विना च न भेद-
प्रतीतिरिति भावः । कुम्भोऽपीति । वस्तुगयाऽन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।
प्रतियोग्यनुयोगिभावप्रवेशायान्तु यस्य प्रतियोगितया पूर्वं ग्रहस्तत्प्रतियोगिकतयैव तत परं भेदग्रह-
इति न स्वस्मादपि स्वभेदग्रहप्रसङ्ग इति प्राह चस्तुत इति । प्रतियोग्यनुयोगिभावग्रहापेक्षावान्वि-
त्यादि । अयत्वेति । पटमित्येत्यर्थः । अपेक्ष्यते = श्रावते । अप्रतिक्षेप संग्रहोऽनपेक्ष इत्यनर्थो
स्वरम् । आगच्छते यद्यपीति । पटप्रतियोगिकता भेदे कुम्भाश्रयतामपेक्ष्यैव, कुम्भप्रतियोगिकता तु तत्र
पटाश्रयतामपेक्ष्यैवेत्यन्योन्याभावस्य वस्तुस्थानोभयप्रतियोगिकत्वेऽपि न स्वस्मात्स्वभेदग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु स्वस्मात्स्वभेदग्रहो न मया दीयतेऽपितु स्वस्मात्स्वभेदग्रहप्रसङ्ग एव, स भोक्तृत्वा प्रतियोगि-
त्वानुयोगित्वानुस्य भेदज्ञानकारणत्वोपपत्तेरप्यव शक्यत्वात् इति तदवस्थोऽन्योन्याश्रय इत्यत आह
नापिचेति । प्रतियोगितरपेक्ष्यनुयोगित्वस्याप्युपलक्षणम्, अनुयोगिन इति च प्रतियोगिनोऽपि, तथाच

प्रतियोगिताऽनुभूयमानस्य चाश्रयतेत्येताघनात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः, नचैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः, चास्त्यतस्तत्प्रासङ्गाभ्यां विशेषात् । मैत्रम्- तथादि-किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीतिस्तु वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षिता आद्ये किमीयाधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं स्यात् ? न ताव- दन्योन्याभावाधिकरणतया, दण्डाप्रतीतौ दण्डाधिकरणतया इव तदप्रतीतौ तदधिकर- तायाः प्र-येतुं पूर्वमशक्यत्वात्, विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्याल्लेख्यत्वात्, विशिष्टस्य विशेषणघटितमूर्तित्वान् । नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणम्, यत्र मित्रेऽभेदग्रहस्तत्र धर्मिणः स्ववाद्याधारतया प्रतीताऽपि तदनुत्पत्तेः । न तन्प्राप्त- दुत्पत्तिः, अपि तु प्रतियोगिन्मृतिसहितात्, सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न, प्रतियोगिन्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः, उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विवक्ष्यत्वात्, आद्ये किमन्योन्याभाषप्रतियोगितया यस्य कस्यचित्प्रतियोगितया वा, नाद्यः, अन्योन्याभाषप्रतीतौ तदनुत्पत्तेः पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, तस्य वस्तुगत्या मित्रस्याभिन्नतया त्रमचिपयीकृतस्य स्वदेशेनरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभाव- प्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभाषप्रतीत्यनुत्पत्तेः । प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न, स्मृतिस्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽनुभूयमानयोरन्योन्याभाषप्रतीतिप्रसङ्गात्, अप्रान्तराऽलं स्मृतिवहनतया नान्योन्यात्मानाविमावित्यनुभवयाधितया । प्रयोक्तृत्वेषुपि वा स्मृतिःवक्ष्य योऽसौ तन्न नासीत्सोऽयमिति स्मर्यमाणाभाषप्रतियोगित्वेऽपि वस्तुगत्या मित्रस्याभिन्नतया प्रमेणोऽल्लिख्यमानस्यान्योन्याभाषप्रतीत्यनुदयात् । दोषाभाषोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न, पूर्वदृष्टे स्मृतिमतस्ततो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरं

घटपटयोःप्रतियोग्यनुभोगिभावप्रदस्य तयोर्भेदग्रहोपजीवनैर्इत्यर्थः पर्यवस्यति । नापत्तिरिति । घटो नपट इत्यादौ भेदग्रहभाषकरणे यस्य स्मृतिस्तस्य नानुभव इति भावः । प्रसङ्ग इति । स्मर्यमाणत्व- वानुभूयमानत्वादिति शेषः । तत्सत्त्वेति । भेदसत्त्वैत्यर्थः । दोषसद्भावे इष्टावतिरेज, अन्वयात्तु धियां प्रमात्वस्यो-सर्तकत्वेन न धमसम्भव इत्याकृत्वम् । स्वरूपेण = घटत्वादिना किमीयेति । किञ्चित्पि- त्वैत्यर्थः । तत्कारणम् = भेदप्रतीतिकारणम् । अभेदग्रहस्यापत्ताविच्छेदपरिहारात्पर्यम् । एवं परतोऽपि । तदनुत्पत्तेः = भेदग्रहानुत्पत्तेः । तन्मात्रम् = यद्विचित्रिरूपिताधिकरणतया प्रतीनिमात्रम् । तदुत्पत्तिः = भेदग्रहोत्पत्तिः । सा = प्रतियोगिस्मृतिः । तदा = अभेदग्रहवन्नायाम् । तस्य = घटादेः । भिन्नस्येति । घटान्तरादित इत्यादिः । प्रतीयमानत्वे = प्रतीयमानवदत्तायाम् । स्वाभावप्रतियोगितया = वस्तुगत्या स्वप्रतियोगिको योऽश्रयत्वाभाववदप्रतियोगितया प्रतीतौ सत्यामपि । सा = अयंघटस्तत्र नास्तीत्यादि- प्रतियोगिताप्रतीतिः । स्मृतिः = प्रतियोगिस्मृतिः । प्रतियोग्यनुभवानन्तरं तस्मृतिवहननाभाङ्गादाह श्रमेति । अनन्तरा = प्रतियोग्यनुभवभेदग्रहयोर्मध्ये । अकर्मिच्छेऽः । चावितयेति हेतुग्रहम्, तत्र प्रतियोगिस्मरणे 'हमाविति न स्वात् । प्रीविद्यादेवाह प्रयोक्तृत्वेषु इति । स्मर्यमाणाभाषप्रतियोगि- त्वेऽपि = स्मर्यमाणस्य प्रतियोगिविशेषिताभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि, यद्विचित्रिरूपितप्रतियोगितया स्मर्यमाणत्वेऽतीति यावत् । दोषाभावः = प्रतिबन्धकाभावः । हेतुः = भेदग्रहे हेतुः भ्रमेति । अभेद- ग्रहोपर्यः । नास्तीति । अभेदग्रहस्यैव भेदग्रहप्रतिबन्धकस्य स्यादिति भावः । एवं सत्यभेदग्रहो- तरं भेदग्रहो मा भूत्, अभेदग्रहोत्पत्तिलक्षणे तु स स्यादेव, अभेदग्रहस्तु संशयात्मको वा निश्चयात्मको त्वन्मयिदयाह पूर्वदृष्टे इति । प्रतियोगिनया एवंलक्षितव्यवस्थामनुभवः । पुद्गलापत्तेरित्यन्वयः ।

ब्रह्मस्य पूर्वदृष्टाद्भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरैतराभायबुद्ध्यापत्तेः ।
बुध्यत एवेति चेन्न, पश्चात्तत्संशयदर्शनात् । विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेन्न, विशेष-
त्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात् । एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण
स्मृतिः सहकारिणीत्यपि व्युद्भूतं वेदितव्यम्, वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिः
सहकारिणीत्यपि, भिन्नस्याभिन्नतया वृद्धादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभाववक्ष्या
ग्रहणप्रसङ्गात् ।

ततः = पूर्वदृष्टम् । अनिरूपितस्य = अनिश्रितस्य । तत्र = पूर्वदृष्टानन्तरदृष्टयो । बुध्यते = निश्चीयते ।
इतरेतराभाव इतिशेषः । पश्चान् = उक्तस्मृत्याद्यनन्तरम् । कदाचिद्भेदभ्रमदर्शनादित्यपि ब्रह्मण्यम् ।
भेदनिश्चयोत्तरं भेदसंशयस्य तदभावनिश्चयस्य वाऽसम्भवादितिभावः । तत्र = उक्तसंशयभ्रमसामग्री-
स्थलीयभेदप्रभे । तदभ्यावृत्तिविशिष्टधर्मवत्तादर्शनं तदीयविशेषदर्शनमित्वभिप्रेत्याह विशेषत्व-
स्येति । विशेषत्वस्याव्यक्ताभावपटितत्वेऽपि घटपटयोर्भेदाभावसंशयनिश्चययो सत्त्वे तदुभयोर्विशेषत्व-
ग्रहस्यानुभवेन भेदनिश्चयस्य तत्र हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयात्, यद्दृग्गिरेकसंशयनिश्चययोरेतत्प्रतिबन्धकरं
तन्निश्चयस्य तद्धेतुत्वात् । एवमादिनैव हेतुना व्यधिकरणत्वेन ज्ञातरूपाभ्यां वस्तुगत्या वा व्यधिकरणा-
भ्यां रूपाभ्यां प्रतियोग्यनुयोगिग्रहस्य न भेदग्रहहेतुत्वसम्भवद्वयत्वावेदितं प्रत्यक्षादिवाधोद्वारनारदा-
याम् । ननु विशेषदर्शनं न हेतुः, संशयोत्तरं विशेषदर्शनासम्भवात् संशयात्मककोट्युपरिष्यत्यादि-
रूपसंशयसामग्रीबलासंशयस्यैवोत्पत्तेश्चैतित्येन विशिष्टनिश्चयोत्पत्त्यापत्तेरयोगात् । विपरीतनिश्चयोत्तर-
मपि तदयोग एव, तस्य शेषविशेषाद्यन्यविशिष्टज्ञानसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, एवञ्च प्रकृते
संशयात्तामकविपरीतग्रहसामग्र्या एव भेदनिश्चयप्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन न तदापत्तिः, प्राद्व्यसंशयादेः
प्रतिबन्धकतावादिनाऽपि तदादक्षणे भापत्तिनारणाय तासामग्र्याः प्रतिबन्धकतावा वनव्यावादिति
चेन्न, संशयसामग्र्या विपरीतकोट्युपरिष्यतिधर्मिज्ञानविशेषदर्शनादिरूपतया तस्याः प्रतिबन्धकत्वे
तदभावस्य विशेषदर्शनादिरूपस्य कारणतापर्यवसानेगोत्रोपपत्तादवस्थात् । तथात्र वस्तुगत्या विशेषस्य
दर्शनं विवक्षितं ननु विशेषत्वेनेति वाच्यम्, इदं तद्वा म वेत्यादिसंशयायभावापत्तेः, इदन्वादेरपि वस्तु-
गताया विशेषत्वात्, नच संशयाद्यभावस्य कार्यमहवर्तित्वेन हेतुतायामुक्तसंशयाद्यादक्षणे न भेदनिश्चया-
पत्तिसम्भव इति वाच्यम्, संशयोत्पत्तिकाले कथञ्चित्प्रियकाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः, अगु-
ह्येतामतामप्यन्वेषणमात्रस्य, यदन्वेषणमात्रम्, इत्यन्ते, च प्रतिबन्धकतामत्वरत्वात्पदार्थवर्तित्वेन,
हेतुतायाम् । किञ्च संशयाभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुत्वसिद्धिं विना संशयसामग्र्या प्रतिबन्धकताया
निवारणासम्भवेन तादाशहेतुत्वसिद्धादेव संशयस्य प्रतिबन्धकत्वसिद्धिः, नसिद्धौ च तादाशहेतुत्वसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयात्, नच तस्मिन्निवे तस्मिन्नि, कारणभूताभावप्रतियोगियन्तरे कार्यसहवर्तित्वस्या-
प्रतिष्ठावदिति । सहकारिणीत्यपीति । व्युद्भूतं वेदितव्यमित्यनुपपन्नः । एतेनेत्यनिर्दिष्टं इत्यप्यति
भिन्नस्येति । ग्रहणप्रसङ्गादिति । ननु "प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः, अधिकर-
णभावत्वेनारम्भौ प्रतियोगित्त्वेनैतरेतराभावग्रहकारण" मित्यनेनेद् विवक्षितम्—इत्युच्यते।
प्रतियोगिनोरित्यनेन ज्ञानं न भेदपर्यवे कारणम्, येनान्योन्याश्रयात्तामधयो स्थानाम्, किन्तु मिश्रणयो
घटाश्रयत्वादिरूपाभ्यां प्रतियोग्यनुयोगिनोर्ज्ञानमात्रं कारणम्, एतत्प्रदृश्यं ज्ञानमात्रपरम्, अथि
रगतावष्टेदकप्रति प्रतियोगिगावष्टेदकग्रहण भेदधीप्रतिबन्धक, तेन घटो ब्रह्ममितिभेदे ग्रहणत्वेन
प्रतियोगिग्रहादयोः प्रत्यमिति न प्रत्यवर्ति वेद्य, इदं तद्वा मवा, इदं तदेवेति संशयविरयैवोरभावा-

नापि तृतीयः, अभावस्य निर्धर्मकतापक्षे तस्य विश्रामिद्यत्वप्रसक्तौ विश्वस्या-
 प्यभावरूपत्वेन निर्धर्मकतया धर्मलक्षणान्योन्याभावधिरिहण ऐकरूप्यापत्तेः । अभावे
 धर्माभावात्स्वरूपमेव भेद इति चेन्न, योऽसौ भेदस्तस्य स्वात्मा, स किं कस्मादपि
 भेदः, उत निष्प्रतियोगिक एव, न तावन्निष्प्रतियोगिक एव, प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात्,
 योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि, न तु नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः । स च
 निष्प्रतियोगिको नोपपद्यते, निष्प्रतियोगिकोऽपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं
 करोति, तदा प्रतियोगिनियमो न स्यादिति स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात् । स्वस्मा-
 त्कथं भेदः सम्भवतीतिचेत्तर्हि भिन्नाद्भेदः ? नन्वेवमनवस्था स्यात् । नापि प्रथमः ।
 वक्तव्यं हि तद्यस्मात्सौ भेदः, न तावत्सर्वस्मात्, स्वात्मनोऽपि भेदप्रसङ्गात्, नापि
 घटादेः, घटादिना सह तस्यावध्यवधिमज्जावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात्, स्व-
 रूपमेव वा, आद्ये तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमेवानुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था
 स्यात्, अथ तत्र स्वरूपमेव, तर्हि 'प्रथमस्य तथाभावे प्रहेयः किमिदमन्धन' इति प्रथम-
 त एव स्वरूपं वाच्यम्, तदपि न, तथाहि यदि घटादिभिः सार्धमवध्यवधिमज्जाय-
 सम्बन्धोऽस्य स्वरूपम् प्रतियोगिना सार्धं तर्ह्यभावस्यास्य निषेध्यनिषेधभावसत्त्व-
 सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात्, स्वरूपस्यैकत्वात्, अनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वात्, नहि
 यदेव प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति, ततो व्यतिरिक्त-
 त्वस्यानिषेध्यसाधारणत्वात्, निषेध्यनिषेधभावस्य च नियतवस्त्यपेक्षित्वादिति । एवं

पत्तेः, इदमवतत्त्वयोः परस्परभिन्नत्वात् । एवमयं घटस्तद्धटो नयेत्यादिसंज्ञायादेरपि । एतदुद्यत्वतदुप-
 टवादेर्भिन्नत्वात् । प्रतिबन्धकतादाय प्रत्यवस्थानं तु निराकृतम् । अधिकं तूक्तं बाधोद्धारशारदायाम् ।

तृतीयः = वैधर्म्यं भेद इतिपक्षः । निर्धर्मकतापक्षे = भेदकधर्मरहित्यपक्षे, तेन प्रमेयत्वादेः
 केवलान्वयितयाभेदकधर्मस्य तत्र सत्त्वेऽपि न क्षतिः, अन्यथा तस्यालीकत्वपक्षे एव पर्यवसानेनाप्रिम-
 ग्रन्थासङ्गतेः । भेदकधर्मवत्त्वञ्च भाववस्थान्धर्मित्यभिमानः । धर्मलक्षणोति । वैधर्म्यरूपेणैतत् । तस्य =
 अभावस्य । व्यवहारस्य निष्प्रतियोगिकत्वाभावस्य फलमाह सचेति । ततश्च स इत्यर्थः । सः = भेदः ।
 कथं भेद इति । तथा च स्वस्माद्भेदव्यवहारोऽपि न शक्यभावादित्युक्तम्, तत्र भेदव्यवहारं प्रयोजकावा-
 दित्यभिमानः । अनवस्थेति । श्रुत्यादितेयं बाधोद्दारे । तस्य = भेदस्य । भेदोऽपिप्रतियोग्यनुयोगिभाव
 एव संसर्गाभावादिप्रतियोग्यनुयोगिभावविश्लेषणोऽवध्यवधिमज्जावत्त्वेनाभिधिसितः । भेदोऽप्यधिमात् ।
 तत्राप्येति । अवध्यवधिमज्जावत्त्व एव भेदस्य च योऽवध्यवधिमज्जावत्त्वस्त्वातिरिक्तत्वेऽनवस्था, निष्प्रत्यय
 भेदान्तरस्यावध्यवधिमज्जावत्त्वसाधेयत्वात् । अस्य = भेदस्य । प्रतियोगिनेति । घटाद्भिन्नः
 पटाद्यवन्ताभाव इत्यवन्ताभाववन्निरूपितप्रतियोगिताधयेण पटादिनेत्यर्थः । घटे तु भेदात्निरूपितप्रति-
 योगिता । सा च पटादावधीत्यस्य । निरूप्यं = भेदव्यं, प्रतियोग्यधिभावधिमज्जावत्त्वमिति यावत् ।
 अनिषेध्यन्नाधारत्वादिति । अनिषेध्ये पटाद्यवन्ताभावे इव तन्निषेधे पटादावपि सत्त्वादित्यर्थः ।
 अथवाऽनिषेधेनापि निरूपितत्वादित्यर्थः । पटाद्यवन्ताभावेऽवन्ताभावत्वं पटीयमेव, भेदव्यं तु पटीय-
 मिव पटीयमवतिभावात् । इदमुपलक्षणम्, प्रतीतिर्पदिष्याद् विषयवैधर्म्यस्यावद्योषेयत्वात् ।
 पद्यमिति । कार्यकारणभावाधाराधेयभाववतीनां प्रतीतिरूपान्तायेनोपान्तव्यानामेकव्यवस्थावत्त्वा-
 नुपपत्तेः, निरूपकप्रतियोगिप्रतयानुपपत्तेः प्रोपपादनं एवात्, तस्यैकत्ववत्त्वम् । प्रत्युत तत्त्वस्य

कार्यकारणभावाद्दौ स्वभावसम्बन्धान्तरेऽपि वाच्यम्, ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेदे दोष एव ।

किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः ? किं घटत्वाद्य एव भेदः, उत भेदो नामान्य एवेकः कश्चिद्धर्मः ? आद्ये घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः, भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात्, न च घटत्वाद्यस्तथा, घटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतिः । यदा घटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्तीति चेन्न, प्रतीतिं कस्य घटाद्यपेक्षेति वाच्यम्, किं घटत्वादेहत तद्बोधर्मस्य कस्यचित्, आद्ये घटाद्यपेक्षामन्तरेण घटत्व-प्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः, नहि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम । घट्टयाशयिवाद्या-न्तरजतिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात्, साक्षात्कारित्वादिना सह परा-परमाद्यानुपपत्तेः । जात्योः परस्परसङ्करमिच्छुतामपि मते पञ्चम्याऽवधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन सममन्वियात्, घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रती यापत्तेः । तद्धर्मस्य तथात्वमिति चेन्न, तथाहि-न द्वितीयः, स एव सापेक्ष-प्रतिपत्तिर्भेदो ननु घटत्वादिः, घटत्वादेश्च स भेदः स्यात्तद्धर्मत्वात्, घटादेस्तु भेद-पर्यनुयोगे तद्भिन्नानमसङ्गतम् । कथं च भिन्नैरनुगतभेदव्यवहारः स्यात्, तथापि तथा

एकरूपितस्वरूपस्यापि मानात्ममेव स्यात्, अतएवप्रतियोग्यनुयोज्यकारणभावादीनामति-रिक्तत्वमेव नष्टा अनुमन्यन्ते, तथापि लक्षणपर्यनुयोगः सावकाश इत्यन्यत् । अन्यत्रैति । भावस्या-नुयोजित्वस्थले ह्यवधिः, अभावे स्वरूपं भेद इति ह्येतावता निरस्तम् । कित्त्वेयमूहनीय इति न यत्तुं नुपपत्तेऽपि तु द्रष्टव्यइति । तस्मादन्यत्रोपस्यैव व्याख्यानं स्वरूपभेदे इति । अन्यत्वं च चर्चितसम्बन्धा-पेक्षया, तथा च घटभिन्नोऽभावो घटभिन्नः पदो घटभिन्नो मठ इत्यादिप्रतीत्या पदभेदस्यानुगतस्यैवाव-गाहनात्तस्यैकस्य पटमडादिनानारूपार्थं नानासम्बन्धानामेकामकत्वमिव नोपपत्तिमिति भावः ।

अभावस्यानुच्छेदोऽभावत्वाद्दिरूपवैधर्म्यं प्रतीतिष्व्यात्तत्रानेति मन्तव्यमेवेति मोक्षद्वेष इत्यत आह किञ्चेति । घटादीनि परादिप्रतीतिपरम् । घटाद्यपेक्षं = घटादिप्रतीतिं । ननु घटत्वादेर्विजातीय-ज्ञाने एव घटादिप्रतीतिः कारणत्वमिति न स्वभिन्नारः, मृगदेर्विजातीयवद्विकारणत्वदर्शनादियात्तद्व्याह पट्टयादाविति । आदिपरं विजातीयवृश्चिकारिकं प्रति गीमयादेः कारणत्वाभिप्रायेण । भेदो विशेषः । विषयविशेषानिरिक्तधीजात्वस्य घटत्वादिज्ञानेऽनुपलब्धिबाधे सत्येवाह स्वाश्रादिति । साक्षात्परं विहाय वैजात्यं परोक्षभेदज्ञाने, वैजात्यं विहाय साक्षात्परमर्थं घट इत्यादिज्ञाने, उभावयोः समावेदोऽयं पदो न पट्टयादिज्ञान इति सङ्करः । तस्य जनिवापकत्वानभ्युपगमेऽप्याह जात्योरिति । अवधिघटितत्वे = सावधिपदमावधे । परं = वेवलं । तथा च घटत्वाद्यवधिविषयवत्त्वस्याप्यविषयताङ्गत्वापत्तेरित्यर्थः । तद्धर्मस्य घटत्वधर्मस्य । तथात्रम् = घटादिप्रतीत्यपेक्षप्रतीतिरूपम् । एवं सति द्वितीयविद्वत्त्वं एवायमनु-दिनइत्युक्तिरिच्छियेणाह तथाहि नोद्वितीय इति । स घटत्वादिधर्मः । घटत्वादेर्निति । अनुयोजित्वं चह्यर्थः । यदि तु धर्मस्यैव वस्तुनः सापेक्षतेऽपि धर्मिणोऽपि सापेक्षत्वव्यवहारसम्भवः यथा देवदत्तस्य मुदृतिरिति, एवं घटत्वादिधर्मविशेषवत्त्व सापेक्षतेऽपि सापेक्षत्वव्यवहारो घटत्वाद्यात्मकभेदस्य स्या-दिति कश्चिद्धर्मत्वात्तदप्याह कथमिति । घटः पदो न, मठः पदो नैत्यादिप्रतीतिः परभेदोऽनुगतस्यै-वानुमवादिनि भावः तथापि तथा गन्तीति । निश्चयेऽपि ह्यनुगतस्यव्यवहारोपपत्तौपयोगम इत्यर्थः ।

सति चा किं न तैरेव गवादिद्व्यवहारोऽपि स्यात् । नापि द्वितीयः, अनभ्युपगमात्, सप्तपदार्थानामनन्तर्भावप्रसङ्गात्, स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तौश्च । ईदृशाञ्जोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात् ।

ननु घटत्वाद्य एव भेदाः, घटत्वादिज्ञानविशेषेऽपि प्रतियोगिज्ञानसहकारिव्याप्तिचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न, व्यवहारसत्यस्यैव वास्तवार्थगतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वे तथैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः, अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च क्रमक्षेयतायां प्रतीत्यपर्यवसानात्, तद्युगपज्ज्ञेयतायामत्यन्तसदृशतया कस्यचिद्व्यभेदस्यान्यदीयतयाऽपि ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र प्रामाण्यानाश्वसप्रसङ्गात्, सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात्, जिज्ञासायां तस्य तस्यापि क्षेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वासादर्शेष्वनुगतत्वस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तद्भेदज्ञाकारे परस्परश्रयिभावप्रसङ्गात् । एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम् । किञ्च घटत्वादे-

तैः = भिन्नैः पदार्थैर्व्यतिरूपैः । गवादिद्व्यवहारः = गौतिस्वाद्यनुगतव्यवहारः । वस्तुतस्तु मित्यनेनेति व्युत्पत्त्येन वैधर्म्यं भेदव्यवहार इति । द्वितीयः = भेदे नामान्य एव कश्चिद्वर्म इति कल्पः । अन्यो न्याभावस्य निरस्तत्वेन तदारम्भकवस्याप्यनुपपत्त्या श्लेषपदार्थवर्हिभावेऽपत्तिद्वान्त इत्याह अनभ्युपगमादिति । सप्तपदार्थानामिति । सप्तपदार्थानामित्युक्तिर्न स्यात् । विभागस्थानादरणीयत्वेन युक्तिबलादतिरिक्तपदार्थोपपत्तेः न क्षतिरिति वदन्तं प्रत्याह स्वार्थमनीति । भेदे स्ववृत्तावात्माश्रयः, भेदान्तरवृत्तावन्योभ्यामभ्यादिकम्, कस्यापि भेदत्वावृत्तौ तु तस्य सर्वात्मकतया भेदरहितभेदात्मकतया सर्वमप्यभिन्नं स्यादित्यर्थः । भेदस्य जातित्वमाशङ्क्याह ईदृशामिति । आलोढत्वमत्र प्रयुक्तत्वम्, प्रतियोग्यादिप्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकानामिति तु भावार्थः । जात्या = जातिरूपतया । उपाध्युपधानमुपाधिघटितमूर्तिकं प्रमेयत्वादिकं सलण्डम् । अप्रापि स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामुक्तानुपपत्तिरस्येव । एवं जात्यादी वृत्त्यनुपपत्तिरपि ।

घटत्वादेर्निप्रतियोगिकत्वेन त्वदुत्तरीत्या वस्तुतः सप्रतियोगिकत्वं मालु, तथापि सप्रतियोगिकत्वेन प्रतीतिरनु स्यात् । एवं सति सर्वदैव तथाप्रतीतिप्रसङ्गोदित इति चेन्न, प्रतियोगितानुयोगिताच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानात्मकसहकारिसत्त्वे तथा प्रतीतिर्ननु तदसत्त्वे इत्यभ्युपगमादित्याशयेन पुनः प्रावयन्तिष्ठते नन्विति । अत्रेदं सदेवोत्थाद्यभेदप्रहानुपपत्तेरुत्तरीत्या सत्त्वे एवाह व्यवहारोति । अत्राप्यमिति । अन्यथा साकारवादापत्तेः । तथाच सप्रतियोगिकं कश्चित्पदार्थमनुपपेयं भेदप्रतीतिद्वयपादानासम्भव इति स उपेतव्यः, किन्तु पटादिउत्तस्यापि भिन्नप्रतीतिभेदान्तरस्य तत्रोपगमे कस्यचन कस्या दुर्वारेण्यर्थः । स्वपरनिर्वाहकत्वस्य निरसिष्यमाणावादिनिर्भावः । एवं नृपयनवस्थामस्याह अनन्तैति । प्रतीत्यपर्यवसानात् = प्रतीतिपरम्परादा अतिच्छेदान् । तथा च सुपुण्याच्छेदोऽनुभवविरोधश्च, नहि सर्वदा भेदधीरनुभूयते इति । युगपदिति । अप्राप्यनुभवविरोधोऽस्येव । सम्भवादिनेत्यादिना व्यवहारसम्भवे प्राप्तेः । सर्वत्र भेदज्ञानव्यवहारोऽपि । प्रमाणाभावादि । तथा च मृत्पयनतमैत्रप्रसङ्गइतिभावः । प्रेत्ये इति । तथा च नोत्प्रसङ्गइतिभावः । नुपपत्त्येति । नहि भेदा स्वरूपगोऽनुगता जातिवदिति भावः । जात्यादीत्यादिपदमुपात्त्यभिप्रायेण, भेदस्वभावावगततया जातिव्यतिमारयाऽऽत्तमासम्भवात् । तद्भेदेऽपि = उपाधिगतभेदेऽपि । तद्भेदज्ञाकारे = उपाध्याकारे । भेदे भेदार्थं तत्र च भेदोऽप्यथा तस्य सर्वात्मकत्वप्रसङ्गादिति भावः । एवमिति । सत्तासतीति

भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादि सापेक्षप्रतिपत्तिवतार्या घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्या-
धयप्रसङ्गः । भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ, स्वरूप-
मात्रेण चावधित्वं तत्कृत एवमिति चेन्न. भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मव तदा 'स्वरूप-
मात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शक्यं वचनम् । अथ धर्मान्तरं तदा स एव भेदोऽस्तु, कृतं
तद्वत्तया घटत्वादे भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया । अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेन्न,
दृष्यत्वात् ।

अथापि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते, तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य
नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्वसिद्धौ प्रमाणत्वम्,
व्यभिचारात् । सामान्यविशेषैरेव परसामान्यशुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः ।
किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा, आद्येऽनवस्था, द्वितीये तदभावे एव स्यात्,

तद्धर्मिण्येव तत्रवेशात् । भेदस्त्रमावृत्त्वात्स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं कराति सचेव सद्रव्यवहारमिति चेन्न, यदि 'स्वस्माद्भिन्नः स्वस्य भेद' इति स्वस्मादित्यभिधेया-
 वधिभावस्वरूप स्वयं, भेदोऽन्यस्माच्च स्वस्य, तदाऽस्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन
 स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किन्नाङ्गीक्रियते, विरोधाभावात् ।
 स्वीक्रियेताप्येवं यदि तथा प्रतीतिर्यवहारो वा स्यादिति चेन्न, अस्त्यपि शब्दाभासा-
 देस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च । सत्यौ प्रतीतिव्यवहारौ स्वीकारकारणम्, नच
 तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न, स्वात्मा स्वस्येवाधिकरणमवधिश्चे-
 त्यपि तद्दि न सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारः, तत्कथमित्यमङ्गीकुक्षये । ननु
 न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधि वैत्यभ्युपगच्छामः, किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके
 तदाधारे वा स्वीकृते यौ युद्धिध्वव्यवहारालुपपद्येते तावन्वस्थाभयाद्भ्रमन्तरेणैव
 स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् । तर्हान्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया
 तादृश्येवात्र धर्मान्तरं विनोत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्, यस्य च स्वभावस्य धल्लेनेदृशी
 सा जायते स दोषः स्यात्, यथा सत्यरजते रजतप्रतीती रजतत्वादुत्पन्नाऽन्यत्र विना
 रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता भवन्ति, यस्य च सामर्थ्यात्सा तादृशी जायते स दोष इत्यु-
 च्यते । तत्र रजतरत्वं नास्ति, अत्र तु धर्मिणोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेन्न,
 भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयोमयवस्तुविषयाऽन्यत्र यादृशी सत्याऽङ्गीकृता
 तनो मात्रयाऽप्यन्यूनार्थाया इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुक्षये तदा शक्ये
 षापि भ्रान्तत्वं दुर्च्यम् । अध्याङ्गीकुक्षये तदानवस्थाप्रसङ्गः । अथ तदुभयविषयव्यति-
 रेकेणैवान सा सत्या, अन्यत्र तर्हीतोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यल पञ्चयेन । यत्तु
 सत्तैवेत्युक्तम्, तत्कृत्स्नगवोदाहरणमनुहरति, यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः
 खण्डनीया ।

न दोषावहेति तु चिन्तयिष्यते । वैधर्म्यसाधारणी चेत्यम्, अतिरिक्तभेदस्यापि तद्विनाभूतत्वात् ।
 तद्धर्मिण्येवेति । भेद' स्वात्मयात्मक एव स्यादित्यर्थः । भेदे यदि कस्यापि भेदो नास्ति तदा सर्वं
 तदात्मनतयाऽभिन्न इत्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । स्वस्मादिति पञ्चम्याऽभिधेयोऽवधिभावो यस्य तत्स्वरूपोऽपि
 स्वयम्, अन्यस्मात्स्वस्य भेदश्च स्वयमेव यदीति सम्बन्धः । स्वात्मप्रतियोगिश्रत्येनेति । नन्वन्य-
 प्रतियोगिक स्वनिष्ठो भेदः स्वस्माद्भिन्न इत्यत्र स्वप्रतियोगिकभेदस्यान्यत्र प्रसिद्धस्य स्वस्मिन्निषेव-
 प्रतीयते, ननु स्वस्मिन् स्वात्मप्रतियोगिकत्वमिति चेन्न, यथाऽनवस्थाभयेन भेदे न भेदान्तरं तथा
 भेदादपि न भेदान्तरमिति स्वप्रतियोगिकभेदोऽन्यत्र प्रसिद्ध स्वामक एवेति स्वात्मप्रतियोगिकत्वे-
 नेति सूक्ष्मम् । विरोधाभासादिति । एकप्राधारायैवभावप्रतियोगवदुयोगितावौ भेदनिवृत्तावपि
 स्वीकर्त्तव्यस्मात्स्वभेदोऽपि विरोधस्यामन्तःप्रत्यादित्यर्थः । व्यवहाररति । सत्य सम्बन्धनीयमुपपन्नम् ।
 विन्त्यति । तत्पदद्वयेन भेदपरामर्शः । द्वय = भेदतदाश्रयोमयम् । अत्र = भेदो घटभिन्न, घटो
 भेदभिन्न इति भेदानुषंगिकभेदप्रतियोगिकभेदस्यले । अन्यत्र = घटादिमन्न पट इत्यादिविभिन्ना-
 नुषंगिकप्रतियोगिकभेदस्यले । कृत्कैति । 'कृत्कस्तु नित्येऽङ्गेः' 'सेनायां राजधान्यां चेत्यभिधाना-
 न्मेनायां प्रकृते घोराष्टसंवाते प्रवेदिता गौरपि नेत्रप्रणामिनिर्त्तं भवति प्रशुन स्वयमप्यव्यविषयता-
 मात्मादयति तथा प्रकृते षण्दनाद्ये भेदरक्षणयोपन्यस्तत्र सत्ताऽपि । राजधान्यां वा निवारितवस्तु-
 प्रवेत्तप्रदेशे षड्यन्त्रविष्टा गौरपि नाट्ये यथा, तथा ईनमात्रं निवारयतोऽनिर्बन्धनीयवादिन पुरतः

उदयनाचार्योक्तचनुवादः ।

यत्पुनरभिधायते किमेतेन भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति ? किं भेदज्ञानमेव नास्ति ? सद्यपि वा नित्यम् ? अनित्यमपि वा निर्हेतुकम् ? सहेतुकमपि वा निर्विषयम् ? सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम् ? तत्र प्रथमं सर्वतोविरोधाद् अनुत्तरः । द्वितीयः सुदुःखवस्थानुरोधानुरेक्षणोऽयः । तृतीयोऽपि विरोधाद्धेयः । चतुर्थस्तु भेदो ल्लेखादेव न्याज्यः । पञ्चमस्तु चिन्त्यते, किमेतेष्वन्यतमोऽस्य विषयः, तदन्यो वा ? द्वितीये निभेताभिर्न्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते ? एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रह स्यात् । अथान्यतमात्मा ? तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वम्, तदाऽनवस्थाभवात्तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यताम्, तस्य तु उक्तस्याग ? नह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्तयति किं तु प्रवाहं परिहापयति गन्धे गन्धान्तगत् । अथेतरैतराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते, तत्रापि कात्माश्रय ? तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात्, अस्ति च तत्, ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत्, तनु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव विधेत् । अविद्यावशादिति चेत्, किञ्चातः ? नह्यविद्येत्येतामाश्रयनिवृत्ति, तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षा स्वयमेव भवेयुः । अथात्माश्रयदोषपहततया तन्न तस्यैव कारणम्, अतो यतः कुतश्चिदास्य जन्म, तच्च दुर्निरूपम्, अतोऽपि चिच्छुच्यत इति विचारार्थः; नास्ति तर्हि विवादः, न च तदपि दुर्निरूपम्, प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीता यधिकरणप्रतीतिः, अधिकरणस्थभायत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरैतराभावग्रहण कारणमिति निरूपणात् । अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वम्, तथापि कयश्चिदुदाहृता सत्ताऽपि तेन निवारयिष्यते । यथा कटके पक्वा गीर्वाणवत्तदनुमाद्य विद्वति विद्वद्विभरश्चैः सह, तथाऽमुना खण्डनेन विद्वदना भेदेन सत्तापि विद्वद्विषयीत्यर्थ इत्यन्ये । नच— अन्योन्याभावो भावप्रदभावान्तरे स्तस्मिन्न चर्तते, भिन्नताप्रतीतेरविशेषाद् अन्योन्याश्रयचक्रकान्तरस्थानु द्वयादेः कल्पनीयत्वेन तदपेक्षयाऽऽमाश्रयोपगमे लाघवादिभ्यस्माकमाशय इति—वाच्यम्, दत्तोत्तरत्वाद्, एवं सति एवं यदि स्वाधितं स्यात्स्वभिन्नं स्यादिति प्रसङ्गस्याभासत्वेन कापि तस्य दोषश्च न स्यादिति तदवगाहियिष्ये अमत्वेत्यावश्यकत्वादिति ।

आमततवतिवेके भेदखण्डनप्रतिशेषाय यदुदयनाचार्यैरेक तदनुवक्ति यत्पुनरिति । सर्वतो विरोधाद् = अनुभूतिमुनयदिविरोधाद् । अनुत्तरइति । नारथेत्तरं यन्मुञ्चतमित्यर्थं । अनुभूत्या दिमासस्याप्यलापे यस्तुमात्रापलापप्रसङ्गेन स्ववचनादिविरोधे कथामृत्प्राप्तयोमथ, ध्वजहारमात्रस्य भेदप्रहाषीनत्वादितिभाव । भेदज्ञानस्य नित्यत्वे तु सुदुःखसमाप्तास्तुच्छेद इत्याह द्वितीय इति । विरोधाद् = कादाचित्कत्वविरोधाद् । एतेषु = स्वरूपादिषु । एताभिः = पूर्वोक्ताभिः खण्डनयुक्तिभिः । तस्य = स्वरूपाद्यन्यतमस्य । चौरैति । अचौरोऽपि चौर इति मत्वा माण्डव्यो मुनिः शूलनारोवित इति प्रसिद्धा कथा । अन्यतमात्मेति । स्वरूपादिष्वन्यतमात्माऽस्य विषय इति समर्थयते । धर्मान्तर पैधर्म्यं । इतितत्त्वम् । अयं पक्षः परमाशंत्तया समर्थनीयः । वैषम्ये वैषम्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, अन्यथा तु मूलपर्यन्तमैकारणित्तिनि दोरं परिहरति तद्वेति । तस्येति । प्रथमवैधर्म्यस्य घटत्वादेरित्यर्थः । नाम्नीति । भेदप्रतीतिकारणं भवताऽविद्याकामोक्तमस्मादित्यु नामान्तरेणैति भाव । स्वरूपस्य भेदत्वे घटो भिन्न इति प्रयोगो न स्यात्, भेदज्ञाननिरिच्छत्वे तेन सहाधारापेयभावस्यापि तथात्वादिति दूषणं परिहरति तथापीति । घटस्वरूपं भेदइति प्रयोगस्तु नैह पाद, स्वार्थिकप्रयोगविरोधात्-

सहप्रयोग एवानुपपन्नः परिहोयताम्, भेदेन तु किमपराद्धम् ? सोऽपि हृद्यत इति चेत्सत्यम्, नैमित्तिकस्तु स्यान्न स्वरूपतः, नहि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ भेद पदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते, व्याख्यायां तु मूढप्रबोधनार्थं घटः कुम्भ इतिवत्सहप्रयोगेऽपि न दोषः । तथापि कः परमार्थः ? यथायथं त्रयमपि, घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिरपटाद्यात्मना च प्रतीतिस्ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम्, तत्राभावस्य प्रथममात्रम्, अभावान्तरधर्मान्तरयोरभावात् । सामान्यादिषु त्रिषु द्वयम्, धर्मान्तराभावात्, द्रव्यादिषु त्रिषु त्रयम्, त्रयस्यापि तत्र सम्भवात् । भवति हि पटोऽयम्, न घटः तन्नुमयश्चेति । गन्धोऽयम्, न रूपम्, सुरभिश्चेति । गतिरियम्, नोत्क्षेपणम्, तिर्यक्चेति । लक्षणं तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः, इतरेतराभावस्य त्ववाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः, वैधर्म्यस्य तु विरोधः, स चैकधर्म्यसमावेश इत्येवादिमिति ।

घनस्यैवोचितत्वात् । सोऽपि = सहप्रयोगोऽपि । नैमित्तिक इति । फलमिह निमित्तम्, वाच्यवाचकभावबोधोद्देश्यक इत्यर्थः । घटोऽयमितिःयादिवेव स्वरूपभेदप्रतीतिरिति वक्ष्यति, ननुल्लेखिप्रतीतिरेतरेतराभावमात्रविषयकत्वात्, घटो भिन्नइतिशब्दसूक्तरीत्या स्वरूपभेदवादे घटो भेद इत्याकारे पर्यवश्यम् घटो भेदपदवाच्य इत्यर्थबोधोद्देश्यक एव भवतीति भावः । इदमापाततः, प्रबोक्तैव प्रष्टव्यो घटो भिन्न इति कीदृशबोधोद्देशेन शब्दः प्रयुक्त इति ? भिद्यते इति भेद इतिप्युत्पत्तिविवक्षायां घटो भेद इत्येव प्रयुञ्जीत, तस्माद्घटोभिन्न इत्यप्यतिरिक्तभेदावगाहिनी मतिरिति स्वरूपभेदपक्षे सहप्रयोगानुपत्तिरदुपगमेव, व्युत्पत्तिभेदेन घटो भेद इति सहप्रयोगोपपत्तेरितिकुटत्वात्, पटादेरपि भिद्यमानत्वेन घटो द्रव्यमितिवद्घटो भेद इत्यत्र पर्यायप्रयोगशङ्काया एवानुन्नेपात् । स्वरूपतः = स्वरसतः । न स्वरसत इत्यत्र हेतुमाह नहीति । घटं भेदमानयेत्यादिकं न प्रयुञ्जेइत्यर्थः । परमार्थः = भेदपदमुच्यार्थः । स्वरूपादिनानार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः । उत्तरयति यथायथमिति । कर्मकरणभावस्तुत्पत्तिवैचित्र्यादिति दृष्टव्यम् । घटाद्यात्मना प्रतीतिरिति स्वरूपभेदे प्रमाणम्, आदिना द्रव्यानुपादेयम् । अवशात्सामनेति परस्परभावे प्रमाणम् । ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिः = पटादिनो वैधर्म्यधीः । वैधर्म्यं प्रमाणमिदम् । प्रथममात्रम् = स्वरूपभेदमात्रम्, अनवस्थाभयादभावेऽभावान्तरस्यारथीकार्यत्वेन तस्य स्वातिरिक्तान्योन्याभावानधिकरणत्वात् । भेदकधर्मान्तराभावेस्तु तत्रास्त्युपगमात्घटोक्तः, अनुयोगिताविशेषाद्वैदिकरूपाभावत्वादेस्तत्रावश्यकत्वात् । द्वयम् = स्वरूपभेदान्योन्याभावद्वयम् । धर्मान्तरेति । भेदकेवादिः । किञ्चिच्च परन्तु एव एव एवावृत्तमिति न्यायात्, अन्यथाऽनपस्थानात्, आतिस्वातन्त्र्यकवश्य इत्यनुपगमेऽन्योन्याश्रयान्, व्यावृत्तस्यैव व्यावृत्तकत्वात् । अत्र वैधर्म्यं विना स्वरूपभेदादेरप्यवस्थानासम्भवेनानवस्थायया दुर्वारतां तु चर्चयिष्यति । पटोऽयमिति भिद्यमानस्वरूपं, न पट इति भेदः, तन्नुमय इति वैधर्म्यं प्रतीपमानतयोदाहृतम्, एवमपि गुणकर्मणोरपि । ताद्रूप्येणेति । तद्वत्त्वात्वेनाप्रतीपमानत्वे सति प्रतीपमानत्वं तद्भेदत्वम्, तद्वत्त्वात्वेनाप्रतीपमागत्यमेव तद्भेदत्वमिति यावत्, प्रतीपमानत्वस्य व्यवहारनिमित्तत्वेऽपि लक्षणे निषेधे प्रयोजनभावात्, सोऽयमेतिभ्रमण्वाक्येऽवधिगत इति । वस्तुतस्तु तत्किंकमतेऽन्यथापयानिस्वीकारेण तद्विषयीभूतभेदस्यापि लक्षितत्वात् । नियोग्यनुयोगिषाकृतपदमगणविगणिकनप्रतिपाद्यमानत्वमेव विवक्षितम् । प्रथमादिभिनिरसमिवाहानुयोगिष्यं तु माधः, देवदत्तो न पञ्चतीरयन्नाभावेऽनित्यात्तेः । तद्वत्समानाधिकरण्ये पर्यवृत्तं तदभावस्याप्यप्यं तद्विरोधः ।

उदयनाचार्योक्तिप्रतिषेधः ।

अत्रोच्यते, तथाहि— यत्तावत्पृष्टं किमेतेष्वन्यतमान्याऽस्य विषयस्तद्वन्यो वेति तद्विषयचनघादिनि शोभते नास्मास्तु, प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपदान्तर्भावा-
नन्तर्भावाभ्यां वा सदसत्त्वाभ्यां वाऽन्येनापि वा धर्मण्येन केनचिन्निरूप्यमाणोऽन्येन
व्यतिरेकेण वा वाध्यतामेति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति प्रमः । एतच्च न केवलं भेद-
स्यापि तर्हि जगत एव, अनिर्वचनीयत्वाद्वाच्यं यथा तथोदितं प्राक् । यदप्युक्तं 'अधा-
न्यतमेत्यादि गन्धे गन्धान्तरत्वं' दित्यन्तम्, तदपि न साधु, यथा युक्त्यैकस्वीकारस्तथैव
प्रवाहस्वीकारस्य दुर्घारत्वात् । तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते,
एकस्यांकारेऽपि स्याद्विशिष्टलक्षणत्वात् । अत एव प्रतिभासमानत्वादेकस्वाकार
इत्यप्युक्तम् । एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारणान्, तर्हि प्रत्यक्षादेव जायमानः
प्रतिभासः प्रमाणं जानुमानादेरित्यत्र युक्तिरन्युपगमो वा तत्र, नचाऽनवस्थाप्रसजिका
युक्तिरनुमानादेरन्या नाम, तर्कस्यापि ध्यातिमूलत्वम्, सर्वज्ञानुमानज्ज्ञायामापद्य
दृश्यमपि प्रवर्तते इति भवतैव व्युत्पादनात् । अतोऽनवस्थाप्रसजिकाया युक्ते दौषो वा

स्वरूपादीति । अनन्तर्भावशोऽनीकत्वं वा वक्तव्यमनिर्वाच्यत्वं वा, गत्यन्तराभावात् ।
सदसत्त्वाभ्यामिति । सत्त्वेन वाप्येतात्सत्त्वेन प्रतीतिविशेषविषयोभवेदित्यादिकमुक्तं प्राक् ।
अन्येनापीति । भेदवत्त्वभेदाभावेनध्वसप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वतादात्म्योपजीवकत्वानुपजीव-
कत्वोपेत्वाज्ञेयत्वनिष्प्रतियोगित्वात्वात्प्रापकत्वात्प्रापकत्वादिनेत्यर्थः । आद्योऽनवस्था द्वितीये सर्वस्याभेद-
प्रसङ्गः, तृतीये प्रतियोगित्वादिज्ञानावेज्ञायामन्योन्याश्रवादि, तुरीयेऽनुभवविरोधः, पञ्चमे "अभेदं
नोच्छिन्नकाली धी"दित्युक्तस्याप्रापकत्वात्, षष्ठे स्वरूपहानिः, सप्तमे विषयव्यापिरक्तिः, अष्टमेऽप्यवहार्यत्व-
प्रसङ्गः, नवमे तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकतः प्राक् निष्प्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः, तदा तद्व्यतिरेकेण भेदस्या-
सम्भवेन तेषु तद्व्यतिरेकस्यसम्भवात्, अन्यथाऽन्योन्याभावात्प्रसङ्गः, आश्रयतादात्म्यात्वात् प्रापकत्वा-
त्तासम्भवेन विषयत्वासम्भवात् । तदा निख्ये आश्रयान्तरे वृत्तिरिति चेत्तत्किमसौ ध्यापकः ? गन्धेन
तद्व्यतिरेकेण तस्य प्रसङ्गेन द्यूयं स्यात् । तद्व्यतिरेकस्यप्रापकत्वोऽसाविति चेन्न, तद्व्यतिरेकत्वस्यैव निरूप्य-
माणत्वात् प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्भवेन वस्तुव्यपारकत्वं तस्येवप्येतेन निरस्तम्, अनुयोगि-
तासम्भवेन तस्य कीदृक्त्वकथयन्ताया अनिबृत्तेः । दशमोऽप्येतेन परास्तः, तद्व्यतिरेके सद्दोषस्य तस्य
व्यतिरेकेन सद्गमासम्भवात्, व्यापकत्वाश्रयणे चोक्तदोषात् । एतेन व्यापकत्वाव्यापकत्वे व्याप्यते ।
अन्येन व्यतिरेकेण च = उक्तपक्षेण कदापि पक्षस्य सम्बन्धितयाऽसम्बन्धितया च व्याप्यतामेति =
दोषं प्राप्नोति । अथवाऽन्यथो इति तादात्म्यं व्यतिरेकस्य तादात्म्यं, एवमेव इति तादात्म्यस्य दुर्निरूप-
त्वादुदरस्य कल्पितत्वात्प्रापि, व्यतिरेके स्वकीकार्यमेव स्यात्, उदस्य उदस्यत्वानुभवविरूपव्यवहार्य-
त्वप्रसङ्गद्वयार्थः । अत्र पक्षोऽन्येनापि वा अन्येन व्यतिरेकेण वा येन केनचिद्दुर्भोज्यत्वव्यप । अपि
तर्हि = अपि तु । प्राक् = अनिर्वाच्यत्वनिरूपणार्थे । गयेति । भिन्नव्यवहारानुपपत्तियेन युक्तिः ।
तयेति । भिन्नव्यवहारकत्वव्यवहारविषयत्वलिङ्गेन भेदे भिन्नानुमानादिति भावः । प्रसजिका =
साधिका । ननु भेदो यदि भिन्नो न स्यात्तादात्म्यव्यवहारविषयो न स्यादिति तर्क एवात्र, स च न प्रमाण-
विषयत्वत्वात् तर्कस्येति । अनुमानरक्षायां = ध्यातिमूलकत्वम् । दूयं = दूयकत्वम् । अत्रनेयेति ।
आश्रयत्वविषये इति शेषः । तथा च ध्यातिमूलकत्वात् विषयव्यवहारानुमानाव्यवहारमाश्रयानुमानात्मप्रतिषेध-

यक्तव्यस्यक्तव्यो वा रूपतः । प्रमाहस्वीकारयदेकस्वीकारे नानवस्थेति चेत्, तत्किं मनवस्थाऽभारप्रशिष्टायास्तस्या युक्ते साधकत्व मन्वते ? एव तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारेऽपि नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः । श्रीमिति चेत्परार्द्धपर्यन्तप्रमाहस्वीकारको धारयिता ? नेतावन्मात्रेण तुप्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिक किं नाभ्युपगम्यत इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथाच सैवानवस्थेति चेत्सत्यम्, तस्यान्तु भयात्कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्वयाचहे । ह्यादिक परित्यज्यतामिति चेत्, एकस्मिन्नाम कोटशोऽनुग्रहो येनानवस्थाप्रवाहनिवेशादिशेषेऽपि ह्यादिकमुपेक्षितमेकं तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत्, द्वितीयेऽपि यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् 'तृतीयमादायानवस्थे'त्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् । तावेनौ भवतो रागद्वेषौ निश्रेयसाय यतमानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कटयाखोदकां तर्कयामि । गन्धे गन्धान्तरप्रसक्तिका च न युक्तिरस्ति, तदस्तित्ये वा का नो हानि, तस्या अप्यस्माभि खण्डनीयत्वात् ।

प्रसरमेति भावः । अनवस्थाऽभार प्रसङ्गनासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । शक्यते नेतावदिति । उदकं उत्तरकाल । कटयाणकालितिभावात् । ननु सुरभि चन्दनमिवादिचसुरभिसुरभिर्गन्ध इति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरेव गन्ध गन्धान्तरसाधिका युक्ति, तथा चानवस्थया गन्ध गन्धान्तरस्याज्यन तु पृथिव्यागन्ध इत्यत आह तदस्तित्ये इति । खण्डनीयत्वादिति । प्रथमोऽपि गन्धस्त्वक्तव्यो गन्धान्तराणि घोषान्तःस्थानि पक्षापातस्तु न युज्यत इति भावः । वस्तुतस्तवभ्युपगम्यत्वाद्भेदोऽप्यम्, सौरभत्वादिरूपगन्धावन्तरधर्मविषयकतयोक्तपवहारोपपत्ते, सुरभि चन्दनमित्यस्य तु सौरभप्रकारकत्वमेवेत्यवधेयम् । नन्वेतावताऽनवस्था दृढीकृता, ह्यप्यतामेव सा, 'प्रमाणत्वादायात प्रवाहं वेन वार्यतु' इत्यभियुक्तोक्ते, एव सति सा ह्यपि दूषणं न स्यादिति तु न वाच्यम्, वस्त्वानवस्थाया दूषकत्वाभावेऽपि ज्ञानानवस्थाया सुपुण्याद्युच्छेदिकाया दूषकत्वावश्यकत्वात्, न च तथापि प्राग्लोपादिदोषा, एकत्र धर्मिणि सजातीयानन्तधर्माभ्युपगमे हि तेषामवकाश इति घटादिप्रतियोगिकभेदरति घटादिप्रतियोगिकभेदाभ्युपगमे त रान्तु, भेदे भेदान्तराभ्युपगमे तु ते कथम्, मिश्रधर्मिकत्वात् । न चातिरिक्तभेदपक्षे घटप्रतियोगिकभेदे घटप्रतियोगिकभेदान्तरत्वे तेनापि प्रथमकार्यनिर्वाहेण प्राग्लोपादिसम्भव, घटप्रतियोगिकभेदऽनुयोगिप्रतियोगिकभेदस्य तादृश दोषानाक्रान्तत्वात्, आद्यस्य पक्षे सार्वेऽपि द्वितीयस्य तत्रास्तत्वात् । वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तराभ्युपगमेऽपि तदवकाशाच्च, अनुयोगितावच्छेदकसमानाधिकरणो हि धर्मः प्रतियोग्यवृत्ति वैधर्म्यमिति घटत्व पटप्रतियोगिकभेदः, तत्र च पटमिच्छात्वर्यादि सार्वेणोक्तदोषप्रसरणं शक्यते, तन्तु घटनिष्ठ पटभेदे घटत्वे घटत्वनिष्ठस्तु स घटाभावमिति घटात्वमेव कथं घटे मिश्रत्ववहारोपपादनसम्भव, वस्तुनस्तूक्तीयाऽनवस्थितप्रवाहस्य यौक्तिकत्वे भवताऽपि स्वीकृत्ये पक्षान्तेऽपि प्राग्लोपाद्यसम्भव एव, प्रामाणिकेऽभिनिगमनाया अपि कथञ्चिपरिहायैर्यादिनि घट भेदे मिश्र इति व्यवहारायथानुपपत्तेर्लोपवधकारेण प्रथमभेदे एव स्वपरनिर्वाहकत्वात्पकारेनानवस्थाया अस्वीकार्यत्वात् । अस्त्वैवमेवेति चेत्तन्मेव प्रथमोऽपि भेदो मा भूदितिवाच्यम् । अप्रापि का क्षतिरिति चत्वरूपभेद बाधकानामुक्तत्वात्, स्वपरनिर्वाहकत्वं च स्वप्रतियोगिकतया रजानुयोगिकतया च भेदप्यवहार प्रति भेदात्तर विनैव स्वस्य प्रयोक्तृत्वं मूले निरस्तमेव । तथापि प्रमाणेनार्वातोऽप्यर्थं प्रमाणान्तरसाधिततयाऽनिर्वाप्यनामेव शुभ्वनि । नन्वेतन्नात्प्य लाघवमनवस्थितप्रवाहोपगम एवोचित इति चेत्, तत्रापि प्रमाणान्तरविरो

यदपि 'अथेतरेत्यादि निरूपणा'दित्यन्तम्, तदप्ययुक्तम्, तथाहि-इतरेतराभावज्ञानं भेद-
व्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्नः, आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं द्रुवाणस्य न
किञ्चिद्वाधकमुक्तं स्यात्, प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम् । 'अथ
स्वरूपमेवेत्यादि नदोष' इत्यन्तं युक्तम्, तदप्यस्मद्गुणकदोषदूषणमित्युपेक्षितम् । यदपि
'तथापि क इत्यादि तिर्यक्चे'त्यन्तं, तदपि गर्तवर्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति, पक्ष-
प्रयस्याप्युक्तयुक्तयाऽऽच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन तद्विभागव्यवस्थितेरेतन्नवसर-
निरस्तत्वात् ।

यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति, तदप्यप्यद्यम्, यदे-
कमेव यस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकस्यैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति,
अस्ति च प्रतीतिः, न च स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः, ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभेदा-
सङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् । प्रतीतिरभ्रान्ता विप्रक्षितेति चेन्न, स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्त-
त्वात् । यद्य स्वरूपमात्रेण प्रतीयते यस्तु न ताद्रूप्येण न च नानात्मना, यस्तुगत्या चैक-
मेव तत्, तत्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात् । नास्त्येवैतदशमुदाहरणम्, ताद्रूप्याताद्रू-
प्याभ्यामेकस्याप्यर्थं प्रतीतिरिति चेन्न, प्रतीतिकलहानिवकाशात्, भवति हि यत्त्वया तत्र
दृष्टं तत्किमेकमेकं वा इत्यनुयुक्तो नार्यं विशेषो मया शङ्कितो जिह्वासितो वा, स्वरूप-
मात्रं तु प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्यभिपक्ष्य इति । ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मा-

धस्य जागरूकत्वात्, तेषां हि-वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तरमवाहस्यन्त्रिकार्यं वाऽनीन्द्रियत्वं वा भावे कदाचि-
दपि तस्य प्रत्यक्षं जायेतैव, नचैवम् । द्वितीये तु घटत्वपटत्वयोर्मिलत्वेन प्रतीतयोरेव स्वाश्रयभेदप्रतीति-
प्रयोगकरवत्सम्भवेन तयोर्भिन्नत्वप्रतीतिश्च तद्गतभेदरूपमान्तरप्रतीतिं रिनाऽसम्भवेन पटो न पट इति
भेदप्रतीतिः प्राक् वैधर्म्यप्रवाहविषयकानुमानात् नामपेक्षणीयतापत्तिः, न च ते तदा कस्यचिद्गुणभयम-
विशोदयति । तस्मात्प्रमाणानां विरोधोऽनिर्वाच्यतयैव परिहरणीय इति दिक् । आत्माश्रयेति । अधिक-
रणप्रतियोगिनोरितरत्वेन ज्ञानस्य भेदग्रहकारणत्वे आत्माश्रयः स्पष्टः, प्रतियोग्यनुयुक्तिभारप्रसङ्गस्य
तदायस्य कारणत्वे तस्योन्माधय एव परम्परया स्वस्य स्वापेक्षतासमीक्षयाऽऽमाश्रयत्वात्तदनेकः । किं
वा प्रतियोग्यनुयुक्तिभारविषयकोऽपि पटो न पट इत्यकार एव प्रह इत्याशयेनेत्यमुक्तम् ।

यच्चेति । यथायुते ताद्रूप्यमेकरूपत्वं पाञ्चरूपत्वं वेति विकल्पत्वाच्च प्रत्याह यदेकमिति ।
चन्द्रादिकमित्यर्थः । भिन्नं = अनेकं । ताद्रूप्येणेत्यस्य स्वात्पानमेव रूपतयेति । ननु ताद्रूप्यं यदैक-
रूप्यं तदा तेनाप्रतीतेर्लक्षणे निवेशो विकल्प एवेति तथा विकल्पस्य निरसनमनुपिपत्तित्यत आह
ताद्रूप्येणेति । धर्मान्तररूपोऽनिरिको वैधर्म्यान्तरोन्माभावत्वात् च भेदसङ्घातपर्यत्वात्,
पटोऽर्थं न घटस्त्वनुभवस्येवप्राप्तुयोगिन एकरूप्येणैव प्रतीतिर्न तु द्वौ चन्द्रावितिवदने-
कामनेति भावः । न धर्मं द्वौ घटाविति प्रतीतिमादायायासिरेव कुनो नोपपन्न, भवि-
त्वाप्यपेक्षया तस्मात्प्रत्यासिरेव पश्यन्, अयं घट इत्यादिप्रतीतिमादाय लक्षणसमन्वयान्
रूपरूपेति । द्वितीये हि तत्र भ्रान्तत्वं ननु चन्द्रम्बरपते इति भावः । नर्तनोऽभ्रान्तत्वविषयतायां
त्वाह यच्चेति । ताद्रूप्येण = एकरूपेण । नानात्मना = अनेकरूपेण । भवाद्रूप्यमनेकरूपम् । प्रतीतीति ।
अनुभवे विवादायोगारित्यर्थः । अनुभवसमर्थं हि परीक्षाः प्रयत्नत इति भावः । अनिपत्तइति
भयति इति सम्प्रत्यः । भवति = इत्यने । नदियुत्यादि । द्वौ चन्द्रावित्यत्र धर्माननिरूप ।

दपि, तत्कथमुक्तदोषावतार इति, मैवम्, एवं ताद्रूप्येषाप्रतीताविति ध्ययं स्यात्, प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत्कस्माद्रूप्यवश्यं भिन्नमिति । एकस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि ताद्रूप्येषाप्रतीतावित्युक्तम्, तच्च खण्डितमिति । ताद्रूप्यप्रत्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेन्न, तदा हि तदानुपस्थापितपरामर्शवदन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः, सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात्, अन्योन्याभावत्वे चान्योन्याश्रयः, वैधर्म्यं च चक्रकम् ।

ननु प्रतीयमानत्वमेव यदि स्वरूपभेदस्तदा स्वस्मादपि स्वरूपभेदप्रसङ्ग इत्यत आह एकस्येति । अपिना पूर्वोक्तासङ्घर्षार्थतासमुच्चयः । तच्छेति । यच्च स्वरूपमात्रेणेत्यादिनेति शेषः । तथा च तदुपादाने बहुषु स्थलेषु प्रसङ्गकारणेऽप्युक्तस्थले प्रसङ्गतादवस्थेन वक्तव्यरीत्यन्तरस्यानुसरणीयत्वे तद्व्यर्थमिति भावः । द्वितीयं निकट्यमासङ्गते ताद्रूप्यमन्यरूपत्वमिति । अन्यत्वात्प्रत्यर्थं । द्विप्रतीतेरभ्यत्वप्रतीतिनान्तरीयकत्वाद्द्वौ चन्द्राविरत्प्रज्ञोपः । अत एवान्यरूपत्वमन्यतादात्म्यमिति न भ्याप्यात्मम्, द्वौचन्द्राविरत्प्रान्यतादात्म्येनाप्रतीतेः मत्वाद्योपतादवस्थ्यात्, अन्यतादान्येन प्रतीतिस्थलेऽपि स्वरूपभेदसन्नायाच्च, 'यच्च स्वरूपमात्रेणेत्याद्यत्रस्थलेऽप्युपस्थितस्वेतरान्यत्वप्रतीतिसम्भव एव, एकत्वानेकरवयोरेव तत्राप्रतीतत्वात्, वैधर्म्यान्वोन्याभावयोः प्रतीतिस्थलेऽन्यत्वप्रतीतिरेव, अन्यत्वत्वस्य तदुभयसाधारणत्वादिति तदसाङ्गत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु स्वरूपमात्रप्रतीतिस्थलेऽपि यदीतरान्यत्वप्रतीतिरुच्यते तदाऽसम्भव एव, अन्यथा तु तत्रैव स्वस्य स्वस्मात्स्वरूपभेदप्रसङ्गो दुर्वारपूर्वत्ववधेयम् । द्वितीयतद्वेदस्य तच्छब्देनेत्यर्थः । तत्र घटोऽस्ति तमानयेयादौ घटादिसादेन घटाद्यपस्थितावेव तच्छब्देन तत्परामर्शो दृष्टः, प्रकृते खन्यावृत्तिस्थित्योपस्थापकान्तराभावेन तच्छब्देनैवोपस्थाप्य तत्परामर्शव्यमिति तच्छब्दस्य स्वार्थबोधने स्वापेक्षित्वेनतमाद्य इत्यर्थः । एवञ्च परामर्शवदिति सप्तमीसमर्थादिति । ननु प्रकृतपरामर्शित्वं सर्वमानसः, प्रकृतत्वञ्च बुद्धिरस्वप्नम्, तच्च यथा कथञ्चिच्छब्दमनपेक्ष्यैव समनवति तथा च नायं दोष इत्यासाङ्ग्यान्यत्वत्वस्य वैधर्म्यादिसाधारण्ये मानानावेनान्यत्वं स्वरूपभेदो वाऽन्योन्याभावो वा वैधर्म्यं वा विवक्षितमिति विवक्ष्य मत्यादिशति अन्यत्वस्येति । नन्वेकस्वरूपभेददृशने स्वरूपभेदात्तस्य प्रवेरो नाप्याश्रय इत्यत आह सर्वेति । वस्तुतस्त्वेवमसम्भवोऽस्तिच्छुट एव, स्वरूपभेदप्रतीतौ तदप्रतीत्यसम्भवात् । अन्योन्याभावत्वे इत्यत्र वैधर्म्यं इत्यत्र चान्यत्वस्येत्यादावनुपपत्तेः । वैधर्म्यं = वैधर्म्यरूपत्वे अन्योन्याभावप्रदस्यानुयोगित्स्वरूपत्वमभेदप्रहावीनत्वादन्योन्याश्रयः । अनुयोगिन्यरूपत्ववैधर्म्यात्किञ्चित्मेव भेदः, अन्यथा भिन्नतया प्रतीयमानत्वरूपभिद्यमानत्वाभावेन भेदाद्वोपस्थाप्यसम्भवात्, तथा च वैधर्म्यप्रहावीनमेव स्वरूपभेदज्ञानं तदर्थं नान्योन्याभावज्ञानं तदर्थानं च वैधर्म्यज्ञानम्, वैधर्म्यस्य प्रतियोगित्त्वमन्यत्वमन्यत्वेन तदन्यावृत्तिधर्मरूपत्वेन वा भेदवदित्तत्वात्, अयान्ताभावस्य तद्वदकरोऽपि तस्य सद्ज्ञानसंसर्गाभावरूपत्वेन संसर्गाभावस्य च भेदभिन्नाभावरूपत्वेन भेदप्रदस्वापेक्षणीयत्वात् । घटादिदिवर्माणो विस्तिष्य निवेदो चानुपपन्नः । अथ तदात्मवेदेनाप्रमीयमाणत्वे सति प्रतीयमानत्वं तन्नेदस्यमिति विवक्षार्था तदा प्रतियोगिन एव प्रद्वर्णनं नोक्तदोषागमवकाश इति चेन्न, तदात्मत्वं हि तदभिन्नत्वं भेदवदित्तमेव, अप्रमीयमाणत्वमपि प्रमीयमाणत्वमभिन्नत्वं वा प्रमीयमाणत्वात्प्रतीतिमात्रो वा तर्कवेति कथञ्चोक्तदोषः । प्रतीत्यभावकाले स्वरूपभेदात्प्राप्तम्, अत्रानुपपन्नप्रसङ्गः । पूर्वमेव तदात्मत्वेनाप्रमीयमाणत्वमात्रप्रत्यपत्तम् ।

यदपीतरेतरभावस्य लक्षणम्—‘अनाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्यय’ इति, तदप्यशोभनम्—समानाधिकरण इत्यादिभाषायाः कथमपि तात्पर्यगदेषरेऽपि समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभाव इति तात्पर्यपर्यवसाने समानाधिकरण इति किं तुल्याश्रयः, उतैकाश्रयः, उत तादात्म्यप्रतियोगिक, उताधिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः, उतान्यदेव, तत्र न प्रथमं, तुहिनमयूखे प्रियामुखे च न दूषणरूपस्यापि सम्भार इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । तत्र मुखचन्द्रयोरन्यान्याभावोऽस्तीति चेन्न, तस्य सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् । मास्तु तद्विषय, लक्षणं स्वस्यैतत्, तच्च तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत्, कीदृशं तर्हीदं लक्षणम् ? न तावत् समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययो यस्तस्य यो विषय सोऽन्योन्याभाव इति, नापि स एवान्योन्याभाव इति, नापि यत्र समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तदमस्य सर्वस्यान्यो-याभावत्वापातात्, समानाधिकरणपदत्रेयर्ध्यप्रसङ्गश्च । एतेनेकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः । नापि तृतीय, तादात्म्यप्रतिसन्धानव्यतिरेकेण त प्रति योनित्रस्य प्रत्येकमशक्यतया तन्निर्यचनप्रसङ्गात्, तच्चाशक्यम्, तथाहि—तदेकं वा भेदाभावो वा स्वरूपत्वसम्भावितम्, तस्य भेदत्वोपगमात्, तस्मिन् दृष्टेऽपि तत्र वेति तादात्म्यसंशयानवकाशात् । आद्येऽपि सहवाविशेष्ये वा धर्मान्तरं वा, नाद्यः, शुणादौ तदभावप्रसङ्गात्, प्रथमद्वये कार्यद्रव्यस्यैकस्यापि स्यातादात्म्यप्रसङ्गात्,

वैशेषिकमतव्युत्थाने चेकत्वे तदभावप्रसङ्गात्, उपाधिभिन्नात्तन्मि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रात्तन्मिन्नैकीकर्तुं शक्यम्, बिचिप्रप्रतिपत्तिकत्वात् । नापि द्वितीय, तस्यापि धमन्तिरापेक्षयाऽनवरथानात्, अनपेक्षयां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, स हि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभावस्येव स्यात्, अन्योन्याभावस्य च तत्रप्रतिक्षेपात्मकत्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यम्, परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वात्निषेध्यनिषेधयोः, तथा च सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यम्, निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वाच्च पेनुदुष्टेरित्यन्योन्याश्रय । नापि तृतीय, निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात् । नापि पञ्चम, समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विवक्षित तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः, तत्प्रत्ययश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्युक्तत्वात्, भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात्, तज्जातीयतभात्वं च य विशेषे मन्त्यान्याभावगनमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवनसमर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपग्यासं प्रत्यादिशति, न च तदपि सम्भवति, अन्योन्याभावसंसर्गाभावेऽखण्डनप्रस्तावे निरस्तत्वात्, प्रभारान्तरस्य चासम्भवात् । नच—पट पटत्वं न भवतीत्ययमेवा

क्षणे च द्रव्ये गुणे नाम्नीति वैशेषिकमत यद्यपि, तथाप्येक रूपमित्याद्यबाधितप्रत्ययबलाद्व्यञ्ज सह याया पदार्थान्तरत्वस्य निर्गमितत्वेन गुणे भावक्षणावच्छिन्नद्रव्ये च तत्सर्वेषु निरस्तितरिति नोक्तप्रसङ्ग इत्यमित्यत आह वैशेषिकेति । वैशेषिकाभिमतस्य सहजाया गुणत्वस्य स्वार्थोऽपीत्यर्थः । अथवा गुण स्यापि सत एकत्वस्य प्रतीतिबलाद्गुणवृत्तित्वम्, प्रथमक्षणे द्रव्यस्यानेक वप्रसङ्गाच्च द्वितीयेऽपि क्षणे एकत्वासम्भवेनैकव्यतिरेक्येवोपतिरित्यभ्युपगमेन वैशेषिकमतस्यार्थो इत्यर्थः । तदभावेति । तादात्म्याभावेत्यर्थः । अन्यथाऽऽमात्रवादिति भावः । एकत्वे एकत्वात्तरमेव यदि तदा नाराभय इत्याशाङ्क्यानवस्थासत्त्वे एवाह उपाधिभिनेति । प्रतियोग्यात्मकोपाधिप्राप्तत्वं यत्प्रतियोगिकत्वं तद्विनिर्दिष्टं तादात्म्यम्, कस्य क तादात्म्यमिति साक्षाद्भवात् । स्वरूपमात्रात्तन्मिदना = निरप्रतियोगिनैकत्वेन । छन्दे द्रव्यमित्यादी हि तादात्म्यमवभासते, न तु घट इत्यादाकपीतिभावः । द्वितीय = एकत्वं घमान्तरमिति पक्षः । इदमुपलक्षणम्, पदार्थान्तरस्यापि लक्षणस्य निरूपणीयत्वात्प्रतीत्या च निरूपणस्यान्योन्याश्रयात्प्रकारान्तरस्य चासम्भवात् द्वितीय = तादात्म्य भेदाभाव इति पक्षः । तादात्म्ये भेदस्तत्र च तादात्म्य प्रविष्टमित्यन्योन्याश्रय इत्याह न हीति । तादात्म्यप्रतियोगि- कत्वादात्म्यसम्भवावच्छिन्नप्रतियोगितासंवासाभावो भेद इति लक्षणे दूषणान्तरस्यपि बाधोद्धारोऽप्यस्तादा- वेदिनाति । प्रसङ्गादिति । प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमानविभक्तिनमप्रतिपत्तमानत्वविवक्षा- वामति यदा प्रतिपाद्यमानत्वं नास्ति तदाऽप्यासि, यदा कश्चित्प्रतिपाद्यमानत्वविवक्षणेऽपि सकल भेदस्पर्शीनां तथाऽभिज्ञानसम्भव ण्य, तथाप्रतिपाद्यमानत्वयोग्यता तु नावच्छेदक विना सुप्रतिपदा, अन्यान्वाभावस्यापानुपायप्रमद्वरथेयादिकमनुसंधेयम् । प्रतियोगिसमानाधिकरण इति । एतदलक्षणविरिक्तारन्तरखण्डनस्य संसर्गाभावन्योन्याभावभेदखण्डननारादायां द्रव्यम् । प्रत्यय इति । प्रतीतिरेव प्रत्येकत्वस्य लक्षणमित्यादाय । भावाममानाधिकरणस्य = प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य । ननु यत्किञ्चिदन्योन्याभाववर्षणिमुपादाय तद्वृत्त्यभावविविधत्वरूपमयत्तद्विनिर्वादावशात्तद्विरेकत्व आह तज्जातीयतथात्वेमिति तदन्वयमो न चरयो निर्वक्तुमिति भावः । अत्रसम्भवादिति । प्रतियोगि नावरच्छेदमात्रेण स्वाविरुद्धावृत्ति इवप्रतियोगी यस्य तद्विनिर्वादावभासत्त्वमन्वयव्याभावव

भावो घटः पटत्वं न भवतीत्येक एव, एवं प्रतियोगिकत्वेन मयाऽप्राभ्युपगमादिति कञ्चित्प्रतियोगिसमानदेशत्वात्तद्व्यतिरिक्त-वाच्यम्, तथापि प्रतियोगिकत्वेन तदत्यन्ताभावेऽप्यपत्तेः, तादात्म्यसंयोगस्यापि हिष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तेः, कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः. कालिकत्वेन विशेष्ये च तदन्योन्यव्यतिरेकाव्याप्तेरिति ।

यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैधर्म्यस्य विरोधः, स वैकधर्म्यसमावेश इति, तदप्युद्बुद्धान्तमनसो भाषितम्, तथाहि—प्रमाणप्रमेययोर्भेदोऽस्ति न वा ? नचेत्, तदभिधानस्य पर्यायत्वप्रसङ्गः, किन्प्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिधिगदेशोत्तरप्रसङ्गश्च । नापि प्रथमः, स हि न तावत्स्वरूपलक्षणः, तुलादिद्रव्यस्यैकस्याप्युभयभावदर्शनात्, अतएव नाप्योन्याभावोऽपि, धर्मान्तरं तु तयोर्भेदः परिशिष्यते, यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते, तथा च सत्येकधर्म्यसमावेशो लक्षणमव्यापकम् ।

मन्योन्याभावत्वम्, तादात्म्यं संसर्गाभावत्वमित्याद्युक्तिगणनादिप्रतियोगिकान्योन्याभावेऽप्याप्तम्, गगनादेर्दृशितमवस्तेऽपि संसर्गाभावत्वं भेदभिन्नाभाव-वमिति एतदोन्योन्याभावोऽन्योन्यव्यतिरेकलक्षणान्तरं संसर्गाभावस्य प्रागेवापाकृतम् । भेदावमस्तेऽपि पिरित्वादिकमभ्यवधीरितं धुरेति नेहापरपत्ते । इत्येक एव = इत्यनेनाभिन्न एव । प्रतियोगिकं नाभावेऽप्यप्युक्तमित्याह तथापीति । अत्यन्ताभावेऽप्येव संसर्गादेरप्युपलक्षणम् । अतु 'पटपटवोत्तद्व्यतिरेकतादात्म्यं प्रतियोगि मन्तर्य' मिति वापीद्वारे प्रागुपदिशितदिशा कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यत्र कुम्भपटत्वयोस्तादात्म्यं प्रतियोगितत्समानाधिकार्यत्रा-न्योन्याभावे इति नाप्यापकतादोष इत्यत आह तादात्म्यमिति । संयोगस्य एवप्रतियोगित्वसंयोग-सम्यग्धेन प्रतियोग्यधिकारेऽपि सत्त्वेनाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयाऽभावत्वस्यापि तत्र भावेन चातिव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, घटपटादितत्तादात्म्यस्योन्याभावप्रतियोगिके तस्यासत्प्रति-योगिकतयाऽप्रमाणिकत्वावतिरिक्तं प्रागुक्तमपि द्रष्टव्यम् । यदि त्वभावत्वप्रकारकप्रतीतेः प्रमाणो-पपत्तेऽभावाभावोऽनिरिष्यते एवेति संयोगे नातिव्याप्तिरनशापाह । कालभेदेनेति । इदमुपलक्ष-णम्, देशात्मकारणभेदेन संयोगाद्यत्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽनिरिष्यते । कालिकत्वेनेति देशात्मकारणभेदेन संयोगाद्यत्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽनिरिष्यते । कालान्योन्याभावत्वमित्यर्थः । महत्काल-रूपिकत्वेन तदप्युपलक्षणमपि विद्येति भावः । देवे काले च स्वाप्युत्पत्तिवस्तुमाप्रत्याभ्योन्याभावेऽ-व्याप्तेरुपलक्षणमिति । अत्र प्रथमस्तत्त्वानुसर्षणं च भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनकारणार्थं प्रतिविहितम् ।

सोऽयं "प्रमेया च तुला प्रामाण्यव" इति पारमर्षमपि परामर्शं व्यस्मार्षोदित्यास्तां विस्तरः ।

ननु भेदप्रतिपक्षेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं यत्कथम्, तत्र य एवेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतीतिहेनोद्वितीयः सम्बन्धी स एव भेदोऽस्तु । न, उक्त-बाधकैर्वाधितायाः प्रतीतिरर्थेन्द्रियसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति । इति भेदखण्डनम् ।

कारणत्वखण्डनम् ।

किञ्च तत्कारणत्वमेव ? पूर्वभावित्वमिति चेन्न, चिरानन्वयध्वस्तानामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । अथयद्यहितपूर्वभावित्वमिति चेन्न, व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् । व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । कारणस्यातद्घटा-पारस्परान्तैवमिति चेन्न, बिना विशेषोक्तिं तस्य दुर्विवेकत्वात् । यद्विना यद्यत्र जनयति

विरुद्धत्वमिति घटत्वपटत्वयोः समक एव वैषम्यलक्षणो भेदः, स च विरुद्ध एवेति नासङ्गतिरिति चेत्सत्यम्, तथापि विरुद्धहेत्वाभासनिराकरणप्रकरणे कृतमेव विरोधखण्डनमिति न दोष इत्यभिप्रेत्याह आस्तां विस्तर इति ।

स एवेति । प्रत्यक्षभेदस्यैवेदं लक्षणमिति नाव्याप्तिरित्याशयः । उक्तेति । विषयस्वनिरूपणा-सम्भवे तत्प्रतीतिर्भ्रमत्वं तावदावदयकम्, विषयस्तु व्यावहारिको वा प्रातिभासिको वा, अस्य तस्य ज्ञाना-स्युर्गं सद्भावेन कामप्रस्तु तत्सन्निकर्षजन्यं प्रतीतेः, न नः किञ्चिदुपचोयते, विषयस्य पारमार्थिकताया निराकरणम् । द्वितीयस्तु स्थलान्तरस्थभेदस्येह भानमिति भेदमानस्य खण्डने सति तेषां न्यूनधिक-भावाभावेन यत्कमराशयमिति भावेनैवोच्येत, तत्र च फाल्गुनिकस्य लौकिकस्य वा सन्निकर्षस्य घाता, अयस्य लौकिकविषयत्वाभिनियामकत्वात्, द्वितीयेन च विषयस्य प्रागपेक्षणीयत्वात्, तस्य च प्रागसत्त्वात्, पूर्वपूर्वभ्रमेणीयोत्तरीत्तरभ्रमस्य समर्थनीयत्वादिति भावः । इति खण्डनशारदायां भेदखण्डनम् ।

पूर्वभावित्वम् = तत्पूर्वकालावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यम् । विरुद्धत्वस्यापि यागादे इर्वाग-द्वारा कारणत्वोपगमादनन्योति । निर्व्यापारेत्यर्थः । व्यापारस्यैवेति । व्यापारवतोऽकारणत्वप्रसङ्गा-द्व्यापारेण व्यवधानादित्यर्थः । व्यापारतिरिक्तस्याकारणत्वप्रसङ्गादिति तु नार्थः, तथासति कारण-मात्रस्य सव्यापारताया अभिप्रेततापत्त्या व्यापारस्यैव कारणत्वं न स्यात्, तस्य सव्यापारत्वेऽनवस्था-भावः । व्यापारेणेति । स्वस्वव्यापारान्यतरस्याप्ययद्यहितपूर्वभावित्वमपेक्षितमिति तु तत्रम्, अन्यथा तदधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तात्वादिघातताप्ययोहितपूर्वत्वस्य कथमप्य-स्तम्भवेन व्यापारस्यवधायकशोकेरिति करवात् । कारणकारणस्य = कुलात्पिप्रादेः । कुलात्पिप्रादि-नेति दोषः, कुलात्प्येन तस्य कारणताया इष्टत्वात् । भनद्व्यापारत्वान् = स्वकारणव्यापारत्वान् । विशेषोक्तिमिति । अपूर्वादेः कुलात्पिप्रादेरप्येवादिः । तस्य = व्यापारत्वस्य तद्भावस्य वा । दुर्विवेकत्वादिति । तत्रान्येन तद्गव्यापारत्वपूर्वादाविव कुलात्पिप्रादेः सम्भवादिति भावः । यद्भाव-प्रयुक्तं यदनुपवाचक्यं पश्य स तत्र तद्गव्यापारत्वार्थः । तत्रान्यजनकारणमिति मौक्तम्, जनकत्व-स्यैव निरूप्यमानत्वात् । अनुपवाचक्यं त्वर्थेतिष्टम् । कुलात्पिप्रादेः कुलात्पिप्रादेः कुलात्पिप्रादेः यदनुपवा-चक्यमितिभावः । न तत्र तद्गव्यापारत्वप्र स तत्र तद्गव्यः सत् तद्गव्यापार इति वक्तव्यम्, यद-

तत्तस्य तत्रावान्तरव्यापार इति चेन्न, सहकारिणामन्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्गात् ।
जन्वमिति चेन्न, तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेश्चोक्तैः, कथमपि वा विशेषोक्तौ
गगनादेः सर्वत्र कार्यं हेतुत्वप्रसङ्गात् । अन्यथासिद्धपूर्वभावित्वमिति चेन्न, वक्तव्यं हि
कस्मादन्येन प्रकारेण विना ? का च सिद्धिः ? इति । यदि कार्यादन्येन प्रकारेण न
निष्पत्तिस्तदाऽसिद्धत्वम्, नहि कार्येण कारणस्योत्पादनम् । नापि कार्यादन्येन प्रकारेण
न ज्ञप्तिः, प्रत्यक्षादेरपि कारणज्ञप्तेः, न खलु सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः । नापि
कारणत्वाद्भवतिरिक्तो न प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा, ज्ञप्तावात्माश्रयात्, अन्यथाऽपि च
तदुपगमात् । व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टमिति चेन्न, उक्तदोषानिवृत्तेः, कारणत्वात्पूर्व-
ज्ञोपत्तिज्ञाप्योरेकशक्यादिभिरभ्युपगमात् । अव्यवहितपूर्वतया कदाचित्तदपि कार-
णम्, एवं तत्पूर्वतरमपि, कस्याश्चिद्दुर्गत्तरेणैवभावेऽपि तज्जातीयतया तथाभावित्ववि-

कारिणस्तु नैकरथापरसहकारिजन्यत्वम्, तज्जन्यजनकत्वे सति तदन्ये एव तत्सहकारित्वव्यवहारात् ।
न च समवायस्याजन्यतया श्रोत्रव्यापारत्वं न स्यात्; इष्टत्वात्, कर्णशक्तुलीसंयोगस्य श्रोत्रमन-
संयोगस्य वा तद्व्यापारत्वादिति भावः । तथापीति । तस्य कारणत्वानिश्चये तद्विरुद्धतन्मत्वस्य
दुर्बधरणत्वात्, तदोस्तुत्ववित्तिवेद्यत्वादिति भावः । नन्वत्र तज्जन्यत्वपदेन तद्व्याप्यत्वे सति तद्वि-
ष्टान्यथासिद्धवन्निरूपकत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह कथमपीति । प्रसङ्गादिति ।
कार्यमात्रपेक्षयाऽन्यवहितपूर्वभावित्वादिति भावः । गगनादिकमन्यथासिद्धत्वेन वारयति अन्यन्येति ।
अभिपत्तावामन्यथासिद्धत्वेनैव चारणमभिप्रेत्य नियतत्वं नोपात्तम् । पूर्वपदत्वव्यवहितपूर्वपरम ।
अन्यदेशस्यस्य कारणतावार्णाय तु कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसामानाधिकरण्यां वक्तव्यम् ।
प्रवक्ष्यादे = इन्द्रियादेः । कारणत्वेन रूपेण कारणस्य निष्पत्तौ नात्माश्रय इत्याशयेन ज्ञप्ताविति ।
कारणत्वस्य रूपवदितत्वपर्यवसानादिति भावः । परंतुनस्तु योग्यतात्मककारणता नैतावतीवतेति
कारणत्वेन रूपेण कारणस्य सर्वत्र निष्पत्तिरसम्भवपराहतेति । न च प्रकृतकारणत्वे स्वरूपसम्बन्धादि-
रूपकारणत्वप्रवेक्षे नात्माश्रय इति वाच्यम्, तस्य निरसिष्यमाणात्वात् । जन्मुत्पत्तुमयपक्षेऽप्यसम्भव-
माह अन्यथापीति । कारणत्वान्यदण्डत्वादिरूपेणापीत्यर्थः । तदुपगमात् = कारणज्ञप्त्वस्योत्प-
गमात् । कारणत्वान्याजन्यत्वकारणत्वान्याज्ञाप्यत्वात्पर्यवत्त्वेऽप्यसम्भवः समानः । तद्वन्वयतेत्यत्रान्यत्व-
मकरणत्वं तदभावं कारणत्वमिति तेन रूपेण सिद्धिर्विशेषात्तदसम्भवेण सिद्धेरनिषेधात्तदसम्भ-
वात्तदव्यवहितत्वे व्यतिरिक्तत्वमिति । असम्भववारेऽप्यात्माश्रयोऽस्तीत्याह उक्तेति । दूषणान्तर-
माह कारणत्वादिति । योग्यतारूपं कारणत्वं न भवता निरुक्तम्, कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तु कार्या-
व्यवहितौ सप्तमोव स्यात्, ज्ञानमपि च तस्य तदेव स्यात्, अपेक्षितञ्च कारणत्वस्य ज्ञानं कार्याव्यवहितः
प्राक्, तथैव कार्याव्यवहितः कारणसंप्रभे प्रवृत्तिनिर्वाहान् । कारणत्वे कारणत्वान्तरघटनायामपि चेदं दूषणं
तुल्यम् । यद्यपि क्षणिकत्वादे आशङ्कणे फलाभावाद्द्वितीयक्षणे च फलस्य सत्त्वेऽपि विशेष्यस्याभावत्वात्क-
विसिद्धत्वं न कदापि, कथञ्चित्सम्भवेऽपि बोधयतिः कारणस्योक्तकारणत्वात्पूर्वमेव, शक्तिरूपं कार्यं परं
द्वितीयक्षणे, तथापि जन्मुत्पत्तिद्वयमक्षाणिकत्वादिमते एवोक्तकारणत्वात्पूर्वमिति भावेनाक्षाणिकत्वादि-
भिरित्युक्तम् । शङ्कते अव्यवहितेति । तदपि = यस्य कारणत्वेन रूपेण ज्ञप्तिरिष्टा तत् । ननु
स्यात्त्वेयं यदि सर्वोऽपि दण्डः कालभेदेनापि तत्तदुत्पत्त्यवहितपूर्ववृत्तितया प्रतीत स्यात्, अन्यथा-
त्वास्यापि तु दण्डस्य सम्भव एव, कारणसंप्रहार्थिमवृत्त्यादिकं तु तत्रापीत्याशङ्क्य कार्याव्यवहितपूर्व-

यन्तितया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् । कालदेशन्यापकतयाऽन्यथासिद्धिस्थिति तदिति चेन्न, तथासति शब्दाद्वा गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि निरस्तम् । गगनादेर्व्यतिरेकाभायादकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः ।

व्यापारवस्त्रं कारणत्वमिति चेन्न, तद्धि व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा, नाद्यः, यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नोत्तरं, तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् ।

बुद्धिनावच्छेदकधर्मवत्त्वविषयत्वाया पादमारोपयति कस्यश्चिदिति । कार्यान्तरे = शब्दाद्यतिरिक्त कार्ये । अनथाभावरस्य = अकारणत्वरस्य । अयमभावः—कारणत्वेन सिद्धिरूपानन्यथासिद्धिर्धर्मोऽनन्यथासिद्धत्व न प्रवेदयम्, कारणवधियो विषयतानवरथाप्रसङ्गात्, एवञ्च घटाद्यस्य हितपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य गगनेऽपि सम्भवेन कथञ्चाति यासिरिति । एव द्रव्यत्वादिक तादृश धर्मपदेनादायापि । इदमुपलक्षणम्, कारणत्वेन ज्ञाप्यभावकाङ्क्षे कारणत्वाभावापत्तेरिति । देशवकालत्व व्यापकत्वमेव गगनादेरन्यथासिद्धत्वमित्याह कालेति । तद् = गगनादिकम् । प्रसङ्गादिति इदमुपलक्षणम् । रासभकुलाळपित्रादेरन्यथासिद्धत्वाभावेन तत्रातिप्रसत्तेरवधारणम् । कार्यानीपयिक त्वं तु नान्यथासिद्धत्वम्, औपयिकत्वस्य कारणत्वरूपत्वेनोक्त दोषात् । अथ पञ्चविधात्वथासिद्धिशब्दव्य विवक्षणीयमिति चेन्न तस्या कारणमादायान्वयव्यतिरेकशालित्वादिघटितनयाऽऽमाध्यापत्ते, तत्र पृथगन्यव्यतिरेकशालित्वाविरूपकारणत्वप्रवेशेऽपि घटादेर्व्यतिरेकरूपेण कारणत्वप्रसङ्गात्, एषु व्याप्यरूपेण कारणत्वसम्भवे गुरस्यापकर्षेणाप्यन्यथासिद्धत्वमुपगम्य तद्विरहनिवेशेऽप्युत्तरसमोर्गं प्रति विभागस्य कारणत्वापत्ते क्वचित्त्वघोरव्यपन्नं गुरुत्वेन एषुत्वगुरुत्वयोरननुगमाद्य, अननुगतवत्ता तत्ताद्विघटनाया भावस्यकत्वाद्य, एतेन एषुत्वरूपावश्यकत्वं विविदिष्टनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्विघ्नमन्यथासिद्धमित्येकस्या एव सर्वव्यापिन्या अयथासिद्धोर्त्तिरेको निवेदय ह्यपि निरस्तम् । नैवस्यस्याप्यननुगमाद्य, घटादौ द्रव्यत्वादिरूपेण कारणताप्रसङ्गावधारणम् । यदि च यद्यद्वर्मावच्छिद्ये यद्वर्मावच्छिद्यस्य कारणत्वस्यवहाभावास्तत्तद्वर्मावच्छिद्यभेदवृत्तस्य तद्वर्मावच्छिद्यकारणत्वगर्भे प्रवेश आद्रियते, तदाऽसर्वशालेयत्वप्रसंग, अतएव नस्या नैतारताकारणत्व स्वीकुर्वते, नियतावस्थापि निवेदोऽ नियतान्यथासिद्धानां तनैव वारणेपि समानमिदमिति भावः । एतेनेति । अनन्यथासिद्धत्वस्य दुर्नि र्ग्यत्वेनेत्यर्थः । कार्यान्वयव्यतिरेकाधिकरणकालपूर्वकालवृत्तानन्यथासिद्धत्वस्याप्यतिरेकशालित्वा मित्यर्थः । गगनादेरिति । तस्य प्रागभावरूपव्यतिरेकाप्रसिद्धे । यत्र गगनादिकं तत्र शब्दादिजन कमित्येव व्यतिरेकस्य गगनादिस्थल निवेशे च नानुगमयताऽपि । भावदयकश्च कारणतानुगम इत्युपपादितमसत कारणत्वप्रकरणे पुरति । एतेन बाधार्थकव्यतिरेकप्रयोजकत्वव्यतिरेकशालित्वं विवक्षणीयमित्यनन्यथासिद्धत्वनिवेशेऽपि न क्षति, विवक्षणाप्रयोजकत्वमेवैवानिप्रसङ्गाद्भावादित्यपि नास्तद्वनोपम् । विवक्षणाप्रयोजकत्वस्य दुर्ग्यत्वाद्यः । स्वस्वसम्भवाधिशोधादेरिग्न्यापादिति ।

व्यापारवस्त्रमिति । व्यापारवस्त्रमुत्तरादीय निर्वाण्य न तु जनकताघटितमिति नामाध्यय इति भावः । व्यापारस्य व्यापारजननाभावेन तत्रावस्थासिद्धये एवाह तदिति । यागादेरिति । यागशान्तादिशान्ताशान्तादिरेवाप्यमगमयेत्वात् । एवं जायादेः स्वतिरेकत्वस्यवहावधारणतःपि न ह्यार, तत्र समवायेन करवाप्यवृत्ते ।

नित्यसत्त्वास्तत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न, निवारकपदाद्यवयवस्य प्रथमस्य कारणत्वनिर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थात् । अन्यतरत्वस्य चैकस्य निरुक्त्यशक्तेः । यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वं सत्त्वप्रसङ्गः, तत्तस्य कारणम्, तद्भावश्च कारणत्वमिति चेन्न, भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथाप्रसङ्गेनातिव्यापनत्वात् । तत्पूर्वस्थितत्वेन च विरोपण्ये सहभावनिवृत्यभावेऽपि प्रसङ्गः । तथाऽरोपगमे तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः, तस्या अपि तथात्वोपगमे कार्यद्वयेक्यप्रसङ्गः, असाधारण्यञ्च विशेषापेक्षित्वे ।

निरपेक्षेति । नित्यासत्त्वं नामालोक्यत्वं, घटादिर्ययनपक्षः स्वास्तिपत्वालीकत्वान्यतराश्रयस्यादिव्यलीकाभ्युपगमनृपक्षे प्रसङ्गः । प्रागभावे तु न मानम् । यतान्तरे स्वेतदुत्तरकालानुपत्तिको घटो यद्येतदुत्तरकालानुपत्तिकत्वे सत्येतदस्ययदित्पूर्वकालवृत्तयनपक्षे स्यादेतत्पूर्वकालवृत्ति स्यादिति फलतो नित्यत्वस्य प्रसङ्गः, अनिम्यो घटादिर्ययनपक्षः स्यात्कादाचित्को न स्यादिति च फलतोऽशक्यत्वस्य । पक्षेऽनित्यत्वस्यानुपादाने त्वयमेव नित्यत्वस्यापि, किञ्चिकालवृत्तित्वे सति किञ्चिकालवृत्तित्वस्य कादाचित्कत्वरूपत्वात्तद्विरुद्धस्य विरोपणाभावात्प्रयुक्तस्य नित्यत्वे पर्येषसम्भवात् । प्रत्ययस्य षडुलः । तद्वहि कर्तारि विधानम्, स च स्वतन्त्रा, तस्य च स्वैतकारकप्रयोजनत्वादियत्तितम्, कारकत्वं च क्रियाजनकत्वम्, प्रयोजनत्वमपि क्रियाजनककृतितरेवेति जनकत्वनिरूपणसापेक्षमेव । वस्तुतस्तु भवतु नाम यत्किञ्चिदकर्तृत्वम्, तच्चिन्तनमिहाकारणत्ववहनमेव, प्रसक्तिनिवारकत्वं हि प्रसक्तिप्रतिबन्धकाभ्युपगमविषयत्वमत्र विवक्षाहम्, तत्र प्रतिबन्धकत्वं यदि वारणोभूतानाप्रतियोगित्वरूपम्, तदा कारणत्वनिरूपणापेक्षाऽशक्यैव, यदि स्वनुत्पादप्रयोजकत्वं तदा तत्त्वरूपसम्बन्धविशेष एव, स च निरस्त एवेति । यदि तु प्रसक्तिनिवारकत्वं प्रसक्तभावस्याप्योऽभ्युपगमो यस्य तस्य तदा नोक्तदोष इत्यरवेराह अन्यतरत्वस्येति । एकस्य = उभयाभ्युपगतस्य । अत्रणस्य तस्यानुभवपराइतत्वात् । नित्यसत्त्वान्यत्वे सति नित्यासत्त्वान्यत्वात् तत्तद्वेदकत्वत्वस्य चातर्थापरिच्छेद्यत्वात् । तादृशान्यत्वद्वयानुयोगितावच्छेदकतायाश्च तादृशान्यत्वद्वयातिरिक्ते एव वक्तव्यत्वात्, तस्य चानन्येन विधिष्य प्रहीतुमशक्यत्वात् । अन्यतरत्वमपास्य शङ्कते यदनभ्युपगम इति । प्रसङ्ग उपरीत्यैव । तत्पूर्वं तत्सत्त्वप्रसक्तिप्रयोजकत्वमभ्युपगमकत्वं तत्कारणत्वमित्यर्थः । तत्पूर्वं तत्सत्त्वप्रसक्तिप्रयोजको यद्विदित्तत्त्वस्याभ्युपगमस्तदेव तत्कारणत्वमिति यावन्, भूषणोपत्त्वेन इण्वाद्यनभ्युपगमस्यैव तथा प्रसक्तप्रयोगकत्वात् । नान्यत्वेति । ध्वंसे स्वमिधारणवेदम् । एतत्कालोपत्तिकोमयो घटो यदि भावत्वे सति विनाशो न स्यादेतत्कालपूर्वकालवृत्तिरपि स्यादित्यपि प्रसङ्गसम्भवेन विनाशानभ्युपगमस्यापि तथाप्रसक्तप्रयोगकत्वेन विनाशोऽपि घटादे कारणं स्यादित्यर्थः । ननु यद्विदित् तत्पूर्ववर्तित्वमपि विरोपणीयमिति घटाद्यपूर्ववर्तित्वेन विनाशस्यानभ्युपगममादाय नातिप्रसङ्ग इत्यादाह तत्पूर्वेति । सहभावनिवृत्यस्य = स्यात्कारणम् । एतदुत्तरकालानुपत्तिकोऽयं रसो यद्येतदुत्तरकालानुपत्तिकत्वे रसाने च सति रसमागमारात्मकदितोपत्तिकः स्यादेतत्पूर्वकालवृत्ति स्यादितिपदसमागमभावस्थाने रूपमागमत्त्वं निवेदयति प्रसङ्गसम्भवं, रूपस्य रसत्त्वापत्तौ रूपमागमभावस्यापि रसमागमत्त्वापत्त्यात्, व्यापकासमवर्तित्वोपत्तिके च स्यात्त्वात्समवर्तित्वोपत्तिकत्वान्यत्वात्कारणत्वादिति रूपमागमत्त्वेऽपि रसे हेतुः स्यात् । इहाप्यौ त्वाह तद्योत्वोपगमे इति । तासामादी = एवापदीभूतरूपसामाधी । प्रसङ्ग = रसकारणत्वप्रसङ्गः । रूपमागमभावस्थाने रूपमागमता भवि निवैतममभावात् । अघातीयापत्तौ त्वाह तस्या इति । कार्यद्वयेति । रूपसत्त्वोरप्येक्यं स्यादभिन्नसामग्रीत्वादिपथं । ननुत्पादादकृते रस-

अतिव्याप्तिरविशेषं । भाविपूर्वार्थविकल्पायकाशश्च ।

नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न, अद्ययम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्य-
हेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात्, अवयवरूपादेश्चावयवितद्रसादिषु कारणत्वप्रसङ्गात् ।
अनौपाधिकत्वं नियमार्थं इति चेदेवं ह्यनौपाधिकः पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति, तथा
च पिपीलिकोत्थानादेवृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः, सहभायिसामग्र्या घा । न तत्र प्राचि
पूर्वभावो नियतः किन्तु वृष्टेः परं भाव इति चेन्न, प्राग्रूराणामेव नियतत्वात् । तानि
कारणमेवेति चेन्न, निदानप्राग्रूपसाङ्कर्यप्रसङ्गात् ।

प्राग्भावस्थाने रूपप्राग्भावादिनिवेशेऽपि रूपप्राग्भावादिसमवहितोत्पत्तिकत्वमाशयैव विपर्ययपर्यव-
सानं स्यात्, न चैतावता रूपप्राग्भावादे रसकारणत्वमादाति, अन्यथासिद्धसमवहितोत्पत्तिकत्वस्यापि
दर्शनात्, रसप्राग्भावादेः कारणतापर्यवसानाय स्वापादककोटी रसप्राग्भावानपेक्षोत्पत्तिकत्वमपि
शक्यं घटकीकृत्यम्, रसप्राग्भावस्य रसकारणतायामुपस्थितौ लाघवात् । एवं च रसप्राग्भावासमवहि-
तरोज्ञानपि न क्षतिः, रसप्राग्भावरसमवहितोत्पत्तिकत्वसिद्धौ लाघवप्रतिसन्धानेन रसप्राग्भावस्य
कारणत्वसिद्धेरित्यस्वरसा दाह असाधारण्यमिति । तत्तादेविशेषापेक्षित्वे = अननुगतत्वे लक्षणस्या-
साधारण्यं = स्वचित्तविशेषविश्रान्तत्वमिति न लक्ष्यमाप्रसङ्गहः, कारणताऽनुगमस्यावश्यकताया उक्त-
त्वात् । अविशेषे = तत्त्वादेरनुगमे तु पूर्वतत्पदेन यस्य ग्रहणं तस्यैवोत्तरतत्पदेन ग्रहणमित्यत्र नियम-
काभावाद्दृष्टादिकारणत्वमपि पटादीयं स्यादित्यर्थः । अनादित्वप्रसङ्गप्रतिबन्धकाभ्युपगमविपर्ययं तु
विनाशेऽतिव्याप्तिदानेन प्रतिरहितमेव । अनादित्वञ्च प्राग्भावाप्रतियोगित्वं प्राग्भावावज्ञानादिकादा-
धिकत्वाभावत्वमित्यन्योन्याश्रयश्च । प्राग्भावस्य निर्वचनान्तरन्तु प्रतिविचार्यते । अनादित्वं च यद्युत्प-
त्तिशून्यत्वं तदोत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकत्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपतयाऽननुगतत्वेन
सामान्याभाननिवेशासम्भवेन स्वोत्पत्तिशून्यत्वनिवेशे व्याघातोऽभ्युपगमप्रतियोगित्वेऽतिप्रसङ्ग इति ।
भावीति । वक्ष्यमाणपूर्वपदार्थनिकलनेऽर्थः ।

नियतेति । कार्याभ्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नकार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वमित्यर्थः । अवयवभावस्य = व्यापकत्वस्य । तदवयवत्वादिति । अनन्यथासिद्धत्वनिवेशस्य
निरस्तत्वादिनि भावः । अत एवान्यथासिद्धान्तरेऽपि दोषमाह अद्ययमेति । इदमुपलक्षणम्, अद्य-
यवतद्रूपारहादिनिह्नारणनावच्छेदकसम्बन्धानां व्यापकतावच्छेदकतया तद्वेदेनोक्तकारणताभेदादित्यपि
दृश्यम् । अनौपाधिकः पूर्वभाव इति । कार्यपूर्ववृत्तित्वे सति कार्यव्याप्यत्वमित्यर्थः ।
अद्य च स्वभिन्नादित्यन्यथासिद्धेषु नातिप्रसङ्गः, गगनादेरपि स्वानुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वादिना
कार्याभावसम्बन्धित्वसम्भवादिनि भावः । अत्र समवायिकारणादेःप्राग्भावेनापि कार्यव्याप्यत्वानु-
पपत्तावस्थासिन्निरुपुट्यानुपेक्षाह तथाचेति । भादिना पुरोवानादिगृह्यते । वाकारः समुत्पत्तेः ।
रूपव्याप्यस्य रसस्य सामग्र्येण रूपव्याप्या तप्राग्भाविनी चेत्यतिव्याप्तिरिति । प्राचि पिपीलिकोत्था-
नादौ स्थाप्यसामग्र्याः । वृष्टेः = वृष्टादेः । परं केवलम्, अथवा तदुत्तरमित्यर्थः । भावो नियत इति
सम्बन्धने । एवं सति कार्यप्राग्भावावच्छेदेन कार्यव्यापकत्वे एव पर्यवसानमिति गगनादानुपपत्ति-
व्याप्येः सत्ये एवाह प्राग्रूपतामिति । संगप्राग्भावानामित्यर्थः । इत्यङ्गादिति । तथा च धीक-
विशेष इति भावः ।

पूर्वार्थश्च वक्तव्यः । पूर्वकालसम्बन्धित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न, कालस्याहेतुत्वप्रस-
ङ्गात् । तस्यापि किं पूर्वत्वमिति च विवेचनीयत्वात् । अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य
पूर्वत्वमिति चेन्न, अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालत्वाच्चिनो विवेचनीयत्वात् । परत्वा-

दुवार्थं इति । पूर्वभावित्वमित्यर्थः । पूर्वत्वं = पूर्वभावित्वम् । कालस्य = महाकालस्य ।
तस्य कालावृत्तिवाचित्वार्थः । ननु पूर्वकालावच्छेदेन कार्यसामानाधिकरण्यावृत्तोऽभावस्याप्रतियोगित्व-
विवक्षायां नेदं दूषणमत आह तस्येति । कालस्येति । उपाधीनां न पूर्वकालादित्वमपि तु महाकाल-
स्यैव तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तथात्वमित्यभिप्रायेणाह अतीतेत्यादि । विवेचनीयत्वादिति ।
अतीतत्वपूर्वत्वयोः परस्परप्राध्य इति भावः । अतीतत्वं ध्वस्तत्वमिति चैतद्यतोतकालावच्छिन्नोपत्ति-
कध्वंसप्रतियोगित्वं तदाऽऽत्माश्रय, यदि ध्वंसप्रतियोगित्वं तदा वर्तमानेऽपि प्रसङ्ग, तस्यापि विना-
शित्वव्यवहारात् । ध्वंसत्वं प्रागभावप्रतियोग्यभावं प्रागभावत्वञ्च ध्वंसनिधोग्यभावत्वमिति परस्प-
राभ्याप्य । अनादिकादाचित्काभावत्वं यदि प्रागभावत्वं तदाऽपि सः, अनादित्वस्य प्रागभावाप्रतियोगित्व-
रूपत्वात् । ध्वंसत्वरूपोपत्तिमत्त्वे सत्यभावत्वरूपत्वेऽप्युत्पत्तेरनुपदीक्षाया स्वाधिकरणसमयध्वंसान-
धारसमयसम्बन्धरूपाया वा ध्वंसघटितत्वेनान्योन्याश्रयः । एतेन प्रागभाववच्छिन्नसमयत्वं पूर्वसमय-
त्वमित्यपि निरस्तम् । स्वावच्छिन्ने स्वस्यावृत्ते प्रागभावस्याकारणत्वप्रसङ्गाच्च । यदि च स्वप्रतियोगि-
जनकभावत्वं प्रागभावत्वं तदा जनकताघटितत्वेनान्योन्याश्रय । अथ गन्धानाधारसमयावृत्तिरभाव-
प्रागभाव, तादृशसमयध्वंसमुक्तिकाल, तद्वत् च कार्यवित्तुसत्यमानत्वात् तदा प्रागभाव, दुःख-
प्रागभावघटितमुक्तिरक्षणवादिमत्त्वं त्वनादेयमेवेति न दोष एवञ्चेदप्रागभाववच्छिन्नसमयवृत्तित्वं
जनकताघटकमिति नोक्तदोष, गन्धानाधारत्वं च निर्वच्छिन्नं गन्धसामान्याभापवत्वमिति सृष्टिसम-
यस्य प्रागभावाधिकरणस्य जलाद्यवच्छेदेन गन्धसामान्याभावत्ववेऽपि न क्षतिरिति चेत् तादृशसमया-
नुपस्थितावपि कारणत्वव्यवहारात् । किञ्च तादृशसमये यदि गन्धध्वंसो गन्धानधिकरणवृत्ति ध्वंसत्वा-
च्छब्दध्वंसवद्विद्यनुमानं मानं तदा ध्वंसत्वप्रागभावत्वयोरुक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयः । यदि तु गन्धध्वंस-
स्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिनातिव्याचैश्रव्यवद्विद्यनुमानम्, जातित्वघटकोभूतं नित्य-
त्वञ्च कालवस्थापकत्वं न तु प्रागभावाप्रतियोगित्वघटितमिति न चक्रकमिति, तदा स्वत्वस्य पक्षघटास्त-
साधारणस्यैकस्याभावेन साध्यैकत्वं वा साधोवेति प्राहुः, हेतुघटककार्यत्वञ्च यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं
तदा परस्परप्रागभावत्वज्ञानस्य स्वावेक्षित्वाच्चक्रकम् । यदि तु कृतिविषयत्वं तदा विषयताया-
विषयभेदमिदंस्वत्वात्कालानुगतं रूपेण कार्याणामुक्तहेतौ प्रवेश इति वक्तव्यम् । एतेन स्वरूपसम्बन्धप्रिदो-
पस्तदित्यपि निराकृतम्, तस्याप्यनुगतमेनोक्तदोषात् । किञ्च गन्धानाधारसमयो न महाकाल, तत्र
गन्धवृत्ते, नापि खण्डकाल, तस्य जन्यत्वेन तत्तत्त्वे सर्वमुक्तिकालस्य महाप्रलयावस्थाहेतुः । एतेन
महाकाले एव किञ्चिद्वच्छेदेन गन्धानाधारत्वमिति नाशङ्कनीयम्, अवच्छेदकस्य जन्यस्यैव वाच्यत्वेनो-
क्तदोषात् । “दृष्टानी वर्षशतमानु” रिष्यागम तु खण्डप्रत्ये एव त्रियासत्त्वे प्रमाणयन्ति ताकिंका न तु
महाप्रलये तत्तत्त्वे इति ।

अथ स्वप्रतियोग्यधिकरणानि यावन्तः कालास्तद्वृत्तिपदाद्यवधिकानि यानि
सामयिकपरत्वानि तदाध्ययावद्गतधिकरणक्षणवृत्ति कादावित्काभावः प्रागभाव, सामयिकत्वं
द्विनिर्करणस्यावृत्तजातिविशेषपरिचापकम्, न तु समयसमवेतसंयोगजन्यस्वरूपम्, तेन जन्यत्वस्य

परवयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यते इति चेन्न, कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात्तेषामकारणत्वप्रसङ्गत्, नस्मिन्नेव च तद्भावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् ।

सामग्र्यैरुद्देशत्वं कारणत्वमिति चेन्न, एकदेशत्वस्यानिर्ध्वजनीयत्वात्, अवयव-

प्रागभावघटितत्वेऽपि न दोषः, कादाचि कश्चमपि न ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं येन ध्वंसत्वप्रागभावत्वयो परस्परश्रयता स्यात्, अपि तु कालनिष्ठभेदप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम् । नद्यात्र कालत्वं यदि खण्डकालत्वं तदा जन्यत्वमेव तदिति प्रागभावघटितत्वप्रसङ्ग, महाकालत्वच्छेतोक्तकादाचित्त्वमसम्भवस्तम्, काले महत्त्वं च नित्यत्वं वा विभुत्वं वा, आद्योऽन्योन्याश्रय, नित्यत्वस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वघटितत्वात्, तस्य कालत्वव्यापकत्वरूपत्वे कालघटितगोवादिघषापकत्वरूपत्वे वा कालत्वस्य निर्वाच्यत्वात् । विभुत्वं च सर्वमूर्तसंयोगित्वम्, तत्र मूर्तत्वं क्रियाकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिव्येत्तदा कारणत्वमेव निरुच्यते, क्रियात्मवास्तव्यत्वेऽस्मिन्त्यतादशयाममूर्तत्वात्तः अनुगतत्वच्छेदकान्यद्दुर्निरूपम् । अपकृष्टपरिमाणवत्त्वच्छेदता तस्य विभुपरिमाणानिरिक्तपरिमाणरूपत्वेन विभुत्वमूर्तत्वयो परस्पराश्रय, देशवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकीयपरिमाणरूपत्वे देशत्वस्योत्तरीयैव निरास इति वाच्यम् । कालत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वरूपत्वात्, कालिकसम्बन्धस्य च न कालानुयोगिकत्वेन निवेशोऽपि त्विदमिदानीं न तदानीमिति धीराक्षिकसम्बन्धविशेषत्वेन । न चैवमप्युत्पद्ये परत्वे प्रागभावज्ञानं तज्ज्ञाने च पूर्वत्वस्य प्रागभावघटितत्वेन पूर्वकालोत्पन्नज्ञानानुपरतोत्पत्तिरिति परस्पराश्रय, एवं शक्यत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाशरसमयत्रमिति ध्वंसत्वप्रागभावव्योरोप्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, स्वप्रतियोग्यधिकरणकालादेशिकधिककालवृत्तिभावत्समानकालीनकादाचित्कभावत्वस्य विरक्षितत्वात् । न चैवमपि यथा कथञ्चिदधिककालवृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगिसमानकालोत्पन्ने चिरजीविन्यपि सत्त्वात्समानकालीनत्वस्य च प्रागभावेऽभावादसम्भवोऽव्याप्तिर्वेति वाच्यम्, स्वप्रतियोगिपूर्वकालोत्पन्नात्वे सति स्वप्रतियोग्यधिकरणकालाधिककालवृत्तित्वस्य विरक्षितत्वादिति चेन्न, एव सति पूर्वत्वे प्रागभाव प्रागभावे च पूर्वत्वं प्रतिष्ठमित्यन्योन्याश्रयस्यापि स्फुटत्वात् । स्वप्रसक्तकालवृत्तिवत्सत्यन्तस्थाने निवेशे तु ध्वंसत्वस्य प्रागभावघटितत्वेनान्योन्याश्रयात् । धीतद्विषययो परस्पराश्रयापत्त्या धीविशेषाद्विस्तरेण कालिकसम्बन्धनिवेशपासम्भवाच्च । इत्यमेव प्रागभावरस्यापि धीविशेषमाक्षिकत्वज्ञोराधिताया असम्भवाच्च । आशरशादेनिरस्तश्चाद्य । न्यत्वस्य प्रतिबन्धनिविप्रान्तत्वेन लक्ष्यमात्रमाघात्प्रासम्भवाच्च । एतच्च यदा प्रागभाव एव न प्रामाणिक इति व्यक्तमन्वय, अत्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीते प्रागभावानुगाहित्वात्, अन्यथा दबोत्तानि घटेऽथ घटो भविष्यतीतिप्रतीत्यापत्ते, उदयपुनरुपाद्धारणस्य च सस्य स्वोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वात्तदनयोपपत्तेः, तदा पुनरुदयभंगाने प्रामाणिकत्वं पुनरुत्पत्तौ च तद्वदितनदर्शयस्य, पुनरुत्पत्तौ च तद्वदितनकारणत्वस्येति भावः । कालादाविति । मूर्तधर्मज्ञान कालादौ गुणाद्यत्वं न गुणादौ पराधर्मत्वम् । तस्मिन् = परत्वे । साक्षात्कारिज्ञानादाविति । आदिना व्यवहारहाये, मुग्धत्वे हायपरे । ज्ञानस्य परत्वं तज्ज्ञानरूपगमवात् । एतच्चाभ्यत्र परत्वेत्याहारगताया इष्टवैशि न क्षतिरिति भावः ।

अप्रययत्वेति । अत्र सामर्थ्यामिति निरूप्यताम् तत्सामर्थ्यात्वेति । सामर्थ्या निरूप्यतायाच तद्वयव कारणम्, नापि प्रदेता, तावपदर्शकावच्छेदकविशेषस्य तथायात् । आदिनाऽवयवितानि स्वरूपविरिधत् । मनु तद्वदत्तं नदेकदेशम्, तथाप्य न तद्विषयवृत्तान्तकत्वावच्छेदकविषयता

[त्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् । सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्य-
त्वात्तेनैव तन्निर्वचनत्वात् । यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा.सामग्रीति चेन्न, विभागानन्तरं
संयोगनाशस्योत्पत्तेर्विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात् । पर्वकर्मणो विभागेऽन्यतन्तुसंयो-
गस्य पटे इत्यादि ।

अथत्वम्, 'जगत्ताया एव निरूप्यमाणत्वात्, अपि तु दृष्टिपयिताव्यापकप्रिययिताकत्वमत आह
सप्तमेति । मेलनेति । सामग्रीत्वर्थः । उत्पद्येण कारणत्वप्रामाण्यं । तथाचात्माश्रय इत्यर्थः ।
सामग्रीत्वक्षणान्तरमपि कारणत्वव्यतिरेकमेव, निरस्तञ्च तत् 'प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री'ति पठित्तत्कार-
दार्यां कारणत्वखण्डने, न्यूनयोगसर्गे चेत्युपरम्यते ।

अथ स्वस्वव्याप्येतरसकलसम्पत्तिकालीनो यः कार्यभावस्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं कार-
णत्वम्, दण्डसद्भावेऽपि चाक्रान्ताभावे घटाभावाद्दण्डाभावाभ्याम्यापकतापत्तिरतः कालीनान्वमिति चैव
स्वस्वव्याप्येतरसकलसम्पत्तेः कदाप्यसम्भवात्, नहि घटोत्पत्तौ तन्त्वाविस्मयवधानम्, तदितरस्य
प्रकृतकार्यकारणस्य सकलस्य निवृत्त्यापान्तराश्रयात् । कार्यप्रागभावव्याप्यदण्डाभावप्रतियोगित्वकलस्य
निवृत्त्याया तु प्रागभावत्वनिरासेन दक्षमुत्तरम् । स्वपदेनान्यथासिद्धस्यापि दण्डरूपादे र्धनुं शक्यत्वेना
नन्वथासिद्धत्वनिवेरोऽसर्वशाब्देयत्वप्रसङ्गाच्च । तदितरेषां समवधानसम्भवादनं तेषु कारणत्वप्रामाण्यं स च
तेषां समवधानसम्भवादीनां ह्यन्योन्याश्रयेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । स्ववानुगमाच्च । कार्यत्वस्यापि
प्रागभावत्वखण्डने निरस्तमायत्वात्तेन रूपेण कार्योपादानानुपपत्तेर्विशिष्योपादानेनाप्यननुगमाच्च ।
एतेन यत्र कार्यभावव्याप्यता इतराभाववच्छिन्ना तद्वच्छिन्नत्वं कारणत्वम्, बीजात्वेऽङ्कुराभावव्याप्यता
न बीजात्वेनावच्छिन्ना, इतरसमवधाने सति बीजाद्दुरोत्पत्तेः, किन्वितरभावसहकारेणैव,
निरात्वे च्यङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते । कार्यभावप्रतियोगित्वच्छेदकसम्बन्ध
ध्वान्यवधिमात्रवदक्षणो बीजाद्दुरइति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथा च
तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्यभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मतरावच्छेद्य तद्वच्छिन्नं कार-
णम्, दण्डरूपादी तु मातिसङ्गं, दण्डादत् इतिवद्दण्डरूपादत् इति प्रतीतिवि-
रहेण तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्यभावस्य दण्डरूपत्वावच्छिन्नत्व न तु तदितरावच्छिन्नत्वमित्य-
नन्यथासिद्धत्वनिवन्धनो नो दोष इति निरस्तम् । किञ्च दण्डरूपादत् इति प्रतीतिस्तावच्छिन्नमनुष्ठिता,
सामग्रीमिति तस्या जायमानत्वात् । जायतां सा किन्तु आन्तरिकित्तेर्देर्दं तर्हि कारणताभावनिर्धारणे
तादृशसम्बन्धाभावव्यवधारणम्, तस्मिन् च तदित्येव वचन्यम्, कारणत्वस्य तादृशसम्बन्धस्य वा सत्त्वे
तादृशप्रतीति प्रमात्वस्यापि दुर्बारात्, तथाचान्योन्याश्रयः । एतेन स्वासामान्यासमवधानावच्छिन्नं
कार्यानुत्पत्तित्वव्याप्यत्वं यस्य तद्वच्छिन्नं कारणम्, तादृशव्याप्यत्वञ्चोक्त सम्बन्धप्रतिशेयमादायैव बोध्य-
मित्यपि निरस्तम् । उत्पत्तेर्व्यतिरेकत्वमेव च स्वव्यतिरेकप्रागभावव्यतिरेकत्वान्योन्याश्रयादिक
नूत्नमेव । कारणताया अमर्यादस्यप्रसङ्गाच्च, उत्पत्तेर्व्यतिरेकत्वान् ।

नापि स्वरूपसम्बन्धप्रतिशेय कारणत्वम्, तस्य भूरिशो निरस्तावान्, स्वरूपमात्रप्रतीतावपि
कारणत्वाकारणत्वसन्देशदर्शनात्, अङ्कुरप्रहापेक्षणीयतायाच्च तेषां यथोपन्यास द्युपित्वात्, भवन्तु-
त्वेन प्रवृत्त्याद्यनौपविद्यत्वप्रसङ्गाच्च । एतेन कारणतावच्छेदकत्वमेव कारणत्वम्, न चैकत्रावच्छेद्यावच्छे-
दकभावप्रतिशेयः, कारणतावेनावच्छेदत्वात्स्वरूपसकलस्य दण्डत्वादेवच्छेदकत्वात्, कारणताव त्वविरिक्तमे-
वेत्यपि निरस्तम् । दण्डः कारणमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः, अत्र कारणतायां स्वरूपत्वोभावेन रूपभेदेनापि

कार्यकारणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति चेन्न, तद्विशेषेण कार्यकारणसाद्वर्थापत्तेः। कार्यकारणविशेषितत्वाद्भेदयोः पृथक् निर्वाच्यत्वापत्तेः। कारणत्वं धर्मः कोऽपीति चेन्न, तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। क्वचित्प्रत्यक्षः सः, क्वचिदुद्घट्टानुमेय इति चेन्न, किं हि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखेत्? न तावदनिर्लुठितकार्यम्, अपतीतेः, अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येय सम्भवात्। नापि सामान्यतो घटादि प्रति, एवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः। तावन्मात्राद्विशेषोत्पत्तौ विशेषेषु विनिगमना न स्यात्, प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्रामाण्यमानत्वात्सन्निरुपाध्पक्षत्रिपयतानुपपत्तेः। कार्यसत्कालश्च सामान्यभावाच्च तज्जननकाल इति नदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात्, प्राकृतदप्रहणेन

हारात्, दण्ड इत्येतावन्मात्रप्रहेऽपि कारणताया अन्वयवहाराच्च। तत्र कारणत्वभावेऽपि कारणतात्वं न प्रतीतमिति चेदत्रैव कथन्तायां किमुत्तरम्? व्यञ्जकप्रह इति चेदेवंतर्हि तस्यैवावश्योपस्थितिकस्य कारणतात्वमुचितं किं दण्डत्वादेस्तथात्वकल्पनया, न च तदपि सुनिरूपमित्युक्तम्।

कार्यकारणभावोऽनिरक्त सम्बन्धो द्विष्टो यदि तदाह तद्विशेषेणेति। कार्यकारणयोरेत्यादिः। कार्य कारणं कारणञ्च कार्यं स्यादित्यर्थः। ननु कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टः स कारणे एव, कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्तु स कार्यं एवेति तत्तद्विशिष्टरूपेण तद्भेदाच्च साद्वर्त्यमत आह कार्येति। तयोः = कार्यत्वकारणत्वयोः। कारणत्वमिति। कारणत्वं पदार्थास्तरम्, तच्च कार्यतावच्छेदकभेदाकारणतावच्छेदकभेदाच्च भिद्यते, कारणत्वात्वेनास्त्रडोपाधिनानुगतं च कारणपदशक्यतावच्छेदकमिति भावः। एतेन कार्यत्वमपि व्याख्यातम्। अत्र दण्डप्रत्यक्षमात्रेणोक्तकारणताप्रत्यक्षवारणाय व्यञ्जकप्रहस्यापेक्षणीयत्वैर्नोक्तदोष इत्यादिकं स्वयमेव वक्ष्यति। दण्डो घटकारणमित्यादिशाब्दयोधे कारणत्वस्य स्वरूपतो भावेन कारणत्वात्वेनानुगमाभिधानस्याकिञ्चित्कारणत्वेन प्रतिष्यक्तिसमप्रहानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपयोगश्च, स्वरूपसतोऽनुगतकस्य समयग्रहाद्यनुपयोगात्, अन्यथा तद्भ्रमाद्यनुपपत्तेः, अस्त्रडोपाधित्तेनान्योन्याश्रयपराघातश्चेति दूषणानां तु सत्ये एवाह तत्सद्भावे इति। क्वचित् = दण्डादौ। प्रमाणत्वसिद्धेः कारणत्वसिद्धयापत्तेऽपि कारणत्वसिद्धिर्न प्रमाणत्वसिद्धयधीनाऽपि तु वस्तुगत्या प्रमाणाधीनेति नान्योन्याश्रयः। परार्थेऽपि परंप्रति व्याप्तिज्ञानादेरेव सम्पाद्यत्वात्। प्रत्यक्षः = अन्वयव्यतिरेकदर्शनसद्वृत्तप्रत्यक्षविषयः। क्वचिन् = गगनादौ। उद्घट्टानुमेयः = सामान्यतोऽुद्घट्टानुमानविषयः, अनुमानविषय इति यावत्। इदमुपपक्षणम्, क्वचिदागमगम्य इत्यपि बोध्यम्, यागादौ स्वर्गादिकारणत्वस्य तथात्वात्। अनिलुठितकार्यम् = कार्यविशेषाविशेषितम्। दण्डप्रहस्य = कारणतासाहकस्य। विशेषं = कार्यविशेषम्। सामान्यतो घटादि प्रति = घटाद्यवच्छिन्नप्रति। विशेषतो घटादीति। घटादिव्यक्तिविशेषेणार्थः। ननु घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कारणमेव तत्तद्घटादिकं जनयति, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायादित्यत आह तावन्मात्रादिति। घटत्वाद्यवच्छिन्नकारणादित्यर्थः। असौ घटव्यक्तिः किदण्डव्यक्तिकारणकेति निश्चयो न स्यात्, तथा च विशिष्य प्रवृत्तिरपि न निर्वहदितिभावः। वस्तुतन्मु विशेषकार्यकारणभावस्याप्रामाण्ये सामप्रोर्व्यञ्जकभावान्न तद्व्यतिरेकतद्घटव्यक्तितो धैलक्षण्यं न स्यात्, प्रवृत्त तयोः साद्वर्त्ये स्यादित्येव तावपर्यम्। नन्वेवमस्तु विशिष्येव कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षवेद्यतेत्यत आह प्रतिविशेषमिति। कारणताया इतिशेषः। अन्वयव्यतिरेकतानुपपत्तेरित्यन्वयः। अन्वयमानत्वादिति। तत्तत्कार्येत्वेत्यादिः। नन्वेवं कार्योपायनन्तरमेव कार्यकारणभावः प्रत्यक्षविषयः, तथाह कार्यत्वस्य काल इति। तज्जननेति। कार्यजननेत्यर्थः। ननु नदीना कार्यजननविशिष्टता प्रपक्षे भावतामित्यत-

च संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् । एवञ्च क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किं-
मूलव्याप्तिप्रहात्तत्रानुमापि स्यात्, प्रतिवन्दी चानिवचनीयत्वादिनि न स्थाने । कादाचि-

आह प्रागिति । जननस्यातीन्द्रियत्वात्प्रागपि तस्याध्यक्षासम्भद्वयस्यै ब्रह्मण्यम् । व्याप्तिप्रहादिति ।
शक्तिप्रहासम्भवेनागमाप्रसरोऽपि द्रष्टव्यः । नन्वेवं कारणत्वाग्रहे परप्रतिपत्त्यास्यं नाग्यवहारादिकं तत्र
प्याहतमित्यत आह प्रतिवन्दीति । मन्मते कार्यकारणभावस्यानिर्वाण्यस्याविद्यकत्वेनाप्यनुयोज्यत्वा-
दितिभावः । ननु तं तं घटादिकं तेन तेन पुरुषेण तत्कारणकलापानन्तरमुत्पादितमत्रलोकमानस्यविशेष
धर्मावच्छेदेनान्वयस्यतिरेकप्रहात्तत्रानुमान कार्यकारणभावग्रहो व्यभिचाराग्रहदशायां लाघवप्रतिसन्धान-
सहकरेण सामान्यधर्मावच्छेदेनैव कार्यकारणभावमवगाह्यत इत्यनुभवबलदेवास्थीपते, एवञ्च सामान्य-
धर्मसामानाधिकरण्येनान्वयस्यतिरेकप्रहास्य सामान्यव्यभिचाराग्रहसहकृतस्य सामान्यधर्मावच्छेदेन
कार्यकारणभावग्रहकत्वं कथमिति नाशङ्कनीयम्, सामान्यकार्यकारणभावग्रह एव च प्रवृत्त्युपयोगी,
कार्यत्वकारणत्वयोश्च नोत्पत्तिघटितत्वं येन तद्व्यपन्नता न स्यात्, पूर्वं योग्यानुपलब्धिकस्यापीदानुमेवोप-
लभमत्र न तस्य मध्ये आविर्भावं विना निर्वहतीति नोत्पत्तिरपि दुर्ग्रह, अत एव विशिष्य कार्यकारणभावो-
ऽपि साङ्ख्यपरिहारफलो नाप्रामाणिकः, कार्योत्पन्नान्तरमेव तद्ग्रहादिति चेदित एवास्वरसात्कारणताया
प्रत्यक्षत्वपक्षे किञ्चिन्न्यायिना दोषान्तराणि वक्ष्यति । इदन्तरेद्यथेयम् । विशेषकार्यकारणभावः कथञ्चिद्व्य-
क्षेणक्षितोऽपि सामान्यकार्यकारणभावविकलोज्ज्वलसिद्धेऽपि प्रसरन् कथं वारणाय, तस्मिन् तज्जाती-
यव्यत्यन्तरे व्यभिचारस्य सामान्यकार्यकारणभावं विनाऽकिञ्चित्करत्वात्, अत एवाहुः—यत्सामान्ये
यत्सामान्यस्य कारणता तद्विशेषे एव तद्विशेषपर्येति । सामान्यकार्यकारणभावस्तु विशेषकार्यकारणभा-
वात्ततः 'यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरेपी'ति न्यायात्, तथा च द्वावपि परस्परश्रितौ कथं
सिद्धयतः । अथ विशेषकार्यकारणभावग्रहमन्तरेणैव विशेषाणामन्वयस्यतिरेकस्या सामान्यकार्यकारणभा-
वग्रहस्तदाऽगृहीतो विशेषकार्यकारणभावो न स्यादेवेति कथं साङ्ख्यवार्णम् । अथ सामान्यकार्यकारण-
भावस्य ग्रहे सति तद्व्यवधानुपपत्त्यैव विशेषकार्यकारणभावग्रहसम्भव इति नोक्तदोषो नवाऽन्योन्याश्रय
इति चेन्न, विशेषकार्यकारणभावस्य कदाप्यध्यक्षेणानेक्षणे तत्रानान्तरप्रसरणस्यासम्भवावनीयत्वान् । अथ
यदा लाघवप्रतिसन्धानादिविरहेण सामान्यकार्यकारणभावग्रहो नावतिष्ठ तत्रैव विशेषान्वयस्यतिरेकयो-
र्विशेषकार्यकारणभावग्रहकत्वसम्भन इति चेदेवं तर्हि तत्रैव परस्परश्रयो वाऽन्यथानिर्द्धेऽपि कारणत्वं
वा प्रसज्येत । भवतु तत्र कारणत्वग्रहप्रसङ्गो न तु कारणत्वप्रसङ्गः, पश्चात्तज्जातीयै व्यभिचारग्रहेण
प्राकृतनकारणत्वग्रहे भ्रमत्वग्रहादिति चेदेवं तर्हि नियतान्वयस्यतिरेकयोरेव कारणताप्रयोजकत्वमित्या-
यातम्, नैतद्यञ्च सामान्यधर्मपुरस्कारेणैति तथैव कार्यकारणभावोऽपि भवेद्विशेषकार्यकारणभावस्तु कथ-
मवकाशमासाद्येत्, तत्तद्व्यतिरेकेन नैतद्व्यवस्थान्यासिद्धसाधारण्यात् । याभ्यां सामान्याभ्यां कार्य-
कारणभावग्रहो विशिष्यति तत्सामान्याभ्यान्तयोरेव तद्ग्रहस्तु कथञ्चिद्व्यवधानुपपत्तिसाङ्ख्येत, परन्तु
सामान्यकार्यकारणभावबोधं विना साऽपि कथम् ? यदा च स्वयपि लाघवप्रतिसन्धाने चार्थाकार्थानां
व्यभिचारसन्देशोद्देशदर्शनेन तस्याकिञ्चित्करतया सामान्यकार्यकारणभाव एव विकचित्तैतस्यो न
सम्भवति, सम्भवश्चपि या कश्चित्कार्थिकानुपपत्त्ये न प्रमाभावमनुभवितुमीदं इत्यादिकमवादिप्यनु-
मानव्यवहनशारदायाम्, अन्यथात्यातिनिरासात्प्रातिभासिकव्यावहारिकसाधारणसागान्यायव्यवस्था
वाच्यशोचाम ३३भाष्ये सामान्यकार्यकारणभावमात्रस्य व्यभिचारितां तत्र तत्र, निरस्तजात्यवहितोक्त-
स्त्वनिवेद्येन व्यभिचारवार्णं परामर्शखण्डनशारदायाम्, तदा कथमप्रामाणिकसामान्यकार्यकारणभा-

त्त्वानुपपत्त्या तदुग्रह इति चेत्, वैयधिकरण्यात् । कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादक-
स्योपपाद्यवदनुपपत्तावशिरोगद्विश्रान्तिर्नानादित्वेनापि श्युपोपपादना । वैयधिकरण्ये-
ऽप्युपपाद्यासम्बन्धश्चेत्, अनियमः, सम्बन्धश्चेद्विश्रान्तिरिति । एतेन शक्तिः कारण-
त्वमित्यपि निरस्तम् ।

किञ्च प्रत्यक्षप्रभितौ विषयस्यापि सन्निकर्षन्यापारकस्य कारणतया स्वतृप्त्या-
पत्तेः, अन्यथाऽक्षस्यापि कारणत्वं न स्यात् अनुविधानावशिरोगत्, विषयावशिरोपिताक्ष-
न्निकर्षस्य तथाऽप्येऽयापत्तेः, क्वचित्कारणाकारणत्वविधादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः, एतेन
वाधीनस्य विशेषकार्यकारणभावात् त्रिवसनीयता, तदनधीनस्य वा कथं नान्यथासिद्धसाधारणतेशु-
भयथा दोष इति कृतमन्यत्पत्तेः । तदुग्रहः = कारणमाग्रह । अर्धापस्या चाप्रसिद्धमपि सिद्धयतीत्य-
भिमानः । परस्तुत्वभावोऽप्रसिद्धोऽपि सिद्धोऽपि, भावस्तु कथम् । त्रिवदन्ते चाभावस्याप्यप्रसिद्धस्य
सिद्धौ, साध्याभावत्वेन साध्याभूताभावाप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण वा साध्याभावावगाहिनी व्यतिरेक-
व्याप्तिप्रहस्यानुमितावर्थापत्तौ वा जनकत्वमुपगमयेतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्वा-
दिपरामर्श पृथिव्यामितरभेद इत्यादिरनुमितिरपपाद्येत, उक्तोपगम एव तु न सन्नच्छते, साध्याभावत्वेन
साध्याभावावगाहिनीव्याप्तिप्रहस्येन हेतुत्वात्, अन्यथा साध्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण साध्याभावा-
गाहिबद्धिमदवृत्तिमानिःसम्बन्धपरामर्शस्यापि हेतुता स्यात्, आहुश्च याधप्रत्ये-“पक्षे साध्यासमानाधिकरण-
धर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव, न तु सःप्रतिपक्षः, तत्र साध्याभावाभावत्वेन साध्यस्याप्यवशेन साध्याभा-
वानुमापकत्वयोगा”दिति । उपमानापमानशारदोक्तरीत्याऽप्रसिद्धसिद्धिस्तु कश्चित्तज्जातीयस्य प्रसि-
द्धावेव स्यात्, अत्र तु कारणतासामान्यसाधनार्थैव प्रयत्न इति । कादाचित्ककारणत्वयोरुपपाद्योपपा-
दकयोर्वैयधिकरण्यात् । कथमपीति । सकारणकत्वस्योपपादकत्वोत्पत्त्यर्थः । तदुपपादकस्य = कादा-
चित्कत्वोपपादकस्य कारणस्य, कारणगतकादाचित्कत्वस्येति यावत्, अनुपपत्तावित्यन्वयः । उपपाद्य-
वत् = घटादिकादाचित्कत्ववत् । अविश्रान्तिः, कारणस्यापि कारणान्तरापेक्षत्वात् । नानादित्वेनेति ।
सामान्यतः कार्यकारणभावे एव त्रिप्रतिपन्नस्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रजाहाक्षेपात्सम्भवात्, अन्यथाऽन्यो-
न्याश्रयात्, प्रवाहसिद्धिं विना कादाचित्करणस्य व्यभिचारित्वग्रहेण प्रथमतोऽपि कार्यकारणभावग्रहास-
म्भवात् । तदुक्तं माध्यमिके-“नैवारं द्वावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवे”दिति । कृतमन्तरो वैयधि-
करण्येऽप्युपपाद्योपपादकभावात्तन्निश्चिन्ति, सकारणकत्वस्य कारणपर्यवसन्नस्य कादाचित्करवसामानाधिकर-
ण्यात्सम्भवात्, कार्यतासम्बन्धेन तत्सम्भारस्य कार्यतायाः सम्बन्धत्वस्थाप्राप्तिवत्त्वेन वक्तुमशक्य-
त्वात्, कार्यत्वस्याप्यव्याप्तिसिद्धेश्च, तत्राप्युत्तावशिन्ति दोष एव, दोषान्तरं स्वाह वैयधिकरण्याऽपीति ।
अपिना सामानाधिकरण्यसमुच्चयः । उपपाद्योपपादकयोः सम्बन्धोऽस्ति न वेति विकल्प्य द्वितीये उक्तम्-
अनियम इति । अनुपपादकस्याप्याक्षेपापात्, असम्बन्धत्वाविरोधात् । अविश्रान्तिरिति । असम्ब-
द्धस्य सम्बन्धस्य सम्भारस्य स्वरूपसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात् सम्बन्धानवश्येत्पर्यः । एतेनेति । सक्तेरती-
न्द्रवत्वेनार्थापत्त्यादिगाम्यत्वस्यैव वाप्यत्वेनोपदोषेणैत्पर्यः ।

उक्तस्वरसादाह निश्च्येति । स्ववृत्तौति । कारणताविषयकप्रत्यक्षे कारणतायाः कारणत्वादिति
भावः । श्रम्यापत्तेरिति । घटाक्षसिद्धिर्भूतस्य पटप्रत्यक्षेऽपि कारणतापत्तेरित्यर्थः । नानाकारणतोपगमे
त्वामाश्रयामात्रेऽपि दोषान्तरमुक्तमेव । स्वपद्माह क्वचिदिति । प्रतिबन्धकभावादावित्यर्थः । कारणताया
प्रत्यक्षत्वे तत्र विवादे न भवेत्, विशेषदर्शनान्, तथापि भवन्वा न निरर्तेत । अत्र प्रथमं विनादाभावा-
द्युपपादयति । एतेनेति । येन प्रत्येकं भावित्वेन च तत्कारणता न

तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः । तद्वत्तस्य च नियतपूर्वभावित्वादेः कथने कथितघोषापत्तेः, विना च तच्चिन्हाद्भ्रमसन्देहौ तत्र किं दर्शनादुल्लेखौ, श्रक्षेण हेतुत्वधर्मिणि दृष्टेऽपि तद्दृष्ट्या यद्वगमोऽद्गसहकारी वाक्यस्तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियोऽर्थवत्त्वे सभ्रमवति तदन्यार्थरूप-नागौरवं कुतो वलास्तिदृष्टेत् । तस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे ध्योमादाद्यनुपपत्ते-स्तदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न, अन्योन्याश्रयापत्तेः, प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयता सिद्धिः, तस्य चानागन्तुत्वमेव प्रागपि तत्सत्त्वाद्दस्तीति मतिवत्करोतीति प्रमापातः, आगन्तुत्वमेव तदुत्पत्तेः प्राक्कारणत्वं चापि न स्यात्, तथाप्यजातत्वे घटाद्यपि किञ्च तथा स्यात् । व्यावृत्तेषु तेऽप्यनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्वप्रसङ्गात् । प्रतिकार्यव्यक्ति तावृथगिति चेन्न, साधारणस्यापि तद्वत्तस्य स्वरूप-स्य घटादिकारणत्वात्प्रमापातऽनुवृत्तौ घटकारणस्यापि स्तम्भकारणत्वापत्तेः । कारणत्व-मात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न, घटादिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रस्य किं प्रतीत्यनिर्देशस्य सद्भावे प्रमाणाभावात्, अन्यथा यदि किञ्चिदिति कारणे सामान्यतः । कारणत्वं नाम धर्मः स्यात्, तदा तस्या एव व्यक्ततेः किञ्चित्प्रत्यक्षकारणत्वाद्कारणत्वमपि

दृष्टा तेन प्रतिबन्धकाभावोऽपि न दृष्ट इति कथं विवादः । ननु धर्मिप्रत्यक्षेऽपि तत्कारणता न प्रत्यक्षा भवति, व्यञ्जकसापेक्षत्वादित्यत आह तदा दृश्यस्येति । कारणताव्यञ्जकस्येत्यर्थः । तच्चिन्हात् = कारण-ताव्यञ्जकत्वात् । एतेन विवादाद्युत्पत्तेऽप्युपपादितः । व्यञ्जकमभ्युपेत्य तु तेन व्यङ्ग्यस्य कारणत्वस्यान्य-थासिद्धिमाह अक्षेणेति । तददृष्ट्या = हेतुत्वाददृष्ट्या । यद्वगमः = यस्य व्यञ्जकस्यावगमः । अतिरिक्त-हेतुत्वदर्शने इति शेषः । तदर्थेन = तेन व्यञ्जकीभूतार्थेन सिद्धेन क्लृप्तेन । तस्यान्वयानुविधानादेरिति । कार्यान्वयव्यतिरेकप्रयोजकान्वयव्यतिरेकतात्वादिरूपव्यञ्जकस्येत्यर्थः । अनुमेयहेतुत्वे इति बहुव्रीहिः । अनुमेयेति चागमगम्यस्याप्युपलक्षणम् । तदन्यत्वसिद्धिः = व्यञ्जकान्यत्वस्य कारणतायां सिद्धिः । अन्यस्मिन् = व्यञ्जकमिने । एतेन व्यञ्जकत्वानुगमात् तेन व्यङ्ग्यान्वयतासिद्धिरित्येव निराकृतम्, व्यङ्ग्यमपि चैहानुगतमेव कार्यताकारणतावच्छेदकमेवादित्युक्तमेव, अन्यथा कार्यकारणसाङ्ख्या-पत्तेरिति । कारणत्वमागन्तुकं वाऽनागन्तुकं वेति विकल्प्याह तस्येति । कारणत्वस्येत्यर्थः । अनागन्तु-कत्वं नियतरस्य । प्रागपि = सामग्रीसमवधानात्प्रागपि । करोति = दण्डो घटं करोति । तदुत्पत्तेः = कारणत्वोत्पत्तेः । जायते न स्यादिति । तथाच न केवलं कारणधर्मोपरि तु न किञ्चिदपि जायेत, न ह्यकारणं जनयति व्याधात्वात् । तथापि = आगन्तुत्वस्येति । ननु योग्यताया अनागन्तुकत्वं धर्मः, करोतीति नूपायनमेवाहेति चेन्न पूर्वशेषान्तरमाह व्यावृत्तेष्विति । धर्ममात्रस्य नित्यत्वात्सम्भवेत्तु तत्र तयोपोऽनुसन्धेयोऽत्र । दर्शनसर्वस्यैवास्मान्निर्वाचितेषु = दण्डादिषु । एतदेव कारणत्वस्य कारणमात्रे स्थितावित्यर्थः । प्रतिकार्येति । कार्यतावच्छेदकपरं कार्यपदम् । कारणतावच्छेदकस्यापि चोपलक्षणमिदम् । तत् = कारणत्वम् । स्वरूपस्येति । समयप्रदाद्यर्थमत्रयोपेयस्येति शेषः । घटादिकारणत्वात्प्रमापातः = घटादिकारणत्वत्प्रमापातः । कारणत्वस्य घटादिकारणत्वस्य रूपमेव हेतुत्वार्थः । तथासति कारणत्वस्य घटा-दिकारणत्वरूपतापर्यवसानेन घटकारणस्यापीत्यादिमन्थस्य मासङ्गतिः । कारणत्वमात्रेण = कारणत्व-मात्रेण । अपेक्षितकारणत्ववद्भावप्रधानम् । किंप्रतीति । किञ्चिरूपितेत्यर्थः । यथा 'घटकारणं' 'पटकारणं' मित्यादीं शुद्धं कारणत्वं न प्रतीयते तथा 'घटकारणतावान्' 'पटकारणतावान्' मित्यादीं कारणतात्वमपि न शुद्धं प्रतीयते इति भावः । सामान्यत इति कारणतात्वस्य शुद्धावेकारणत्वमपि तथा स्यादिति भावः ।

रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वात्कारणत्वाध्यासाद्भेदेनैकमात्रमेवोच्छ्रियेत ।

किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा ? न चेन्नित्यसत्त्वात्स्वरयोरन्यतरप्रसङ्गः । अस्तिचेत्किं तत्कारणम् ? व्यक्तिविशेष इतिचेन्न, पूर्वोद्दिभावस्य रासनादिसाधारणत्वात् तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वम् ? स्वरूपमेवेतिचेन्न, तस्य व्यावृत्तत्वात्, तस्यास्तत्कारणत्वात्तत्रे चातदात्मनां तत्कारणत्वविरोधात्, तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमत्वायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारणत्वात्, अनेकस्य चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदानत्वे गोत्यायुच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् । नियतपूर्वभाषित्वमिति चेन्न, व्याप्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तायसम्भवात्पूर्वभावस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । तज्जानीयं प्रति नियततज्जातीयत्वमिति चेन्न, तस्य तज्जातीयव्यवहारसाधारणत्वात् । नियततज्जातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वमिति चेन्न, तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिशतजनकव्यक्तिशतसाधारणत्वात्, तथाभ्युपगमे चैकसमवाय्यादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः । तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदेहेतुतया प्रत्येकमिलितसामग्रीत्वधिकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च ।

तत्रेति । सामान्यत एवेति शेषः अपनेक्षितविशेषेति । निरूपकविशेषानियन्त्रितेष्वर्थः । यदि तु घटकारणत्वानित्यादौ शुद्धकारणतात्वस्याभावेऽपि समग्रप्रहाणव्यवधानुपपत्त्यवसरे रूपेण कारणत्वानामनुगम आत्थीयते, कारणत्वाकारणत्वयोस्तु किञ्चिन्निरूपितत्वधौष्येण नैकमात्रोच्छेदप्रसङ्गः, तदा पूर्वोक्त दोषेभ्येव निर्भरं दृष्टव्यम् ।

विशेषकार्यकारणभावं निदिष्य स्पष्टयितुमाह निश्चेति । तस्याः = कारणत्वेनाभिमतव्यवहतेः । व्यावृत्तत्वे क्षतिमाह तस्या इति । दण्डादिव्यवहारेतिवर्थः । तत्कारणत्वात्सत्त्वे = घटकारणत्वात्सत्त्वे । बोध्यर्थः । अतदात्मनां = दण्डादिभिन्नानां चत्वादीनाम् । ननु दण्डगतं घटकारणत्वमन्यत्, चरगतज्जातीयदिनि नोक्तदोषइत्यत आह तत्कारणत्वस्येति । साधारणत्वादिति । अनुगतप्रतीतिरिति शेषः । स्वरूपसम्बन्धरूपतापक्षे व्यक्तिविशेषीयकारणताया अतिरिक्तपदार्थत्वपक्षे च दृष्टान्तराण्यप्युक्तत्वेन । अस्मन्मनादिति । ग्रहणामसम्भवादित्यर्थः । कामुचिद्व्यक्तिषु तत्त्वव्यक्तिष्वेव ग्रहणेऽप्यन्यथासिद्धताधारणत्वात् । तज्जातीयं प्रति = घटत्वावच्छिन्नं प्रति । नियततज्जातीयत्वं = नियतपूर्वभाषितातीयात्वम् । अनन्यथानिर्द्धारविशेषाशक्यताया उक्ततया नियतान्यथासिद्धे एवमपि कार्यव्यक्तिकारणत्वप्रसङ्गमप्येव ग्राह्यं तस्येति । उक्तज्जातीयत्वस्येतिवर्थः । तज्जानीयंयेति । घटादिपूर्ववर्तिव्यक्तिज्जातीयत्ववर्थः । व्यवहारं घटात्पूर्ववर्तिं ग्राह्यम् । तस्य घटत्वावच्छिन्नकार्यनानिरूपितकारणताप्रत्ययेऽपि तदुपघटावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायाभाष्यत्वं नास्ति, पूर्वं च निर्वहणं घटात्पूर्ववर्तिं भावः । तत्पूर्वत्वमिति । तदुपघटपूर्वत्वं नोक्तत्वंपत्तन्तरे इत्यदोषः । तत्समानेति । तदुपघटमामेव्यर्थः । एककालोत्पत्तिकपटव्यवहारेणां परस्परकारणकार्यप्रसङ्गः । अत्रेष्टापत्ति परिहरन्नाह तथेति । भादिनाऽसमवायिकारणग्रहः । प्रत्येकेत्यादि । तदस्यपदव्यक्तिकारणत्वात्तानामिच्छितानां सामग्रीतं प्रत्येकं वा, भाषे कार्यव्यक्तिनिरप्येकं स्यात्, द्वितीये वैकापि कार्यव्यक्तिनिरप्येकं स्यात्, नानासामग्रीकर्यादिपर्यर्थः । ननु तदुपघटपूर्वदृष्टान्तराण्युच्छेदेन तदुपघटाधिकरणवृत्तपमानप्रतियोगितानन्तरुच्छेदरूपमन्वात्वे सति तदुपघटाधिकरणे तात्पूर्वदृष्टान्तराण्युच्छेदेन घुनितमपि तदुपघटकारणत्वं विवक्षितम्, घटान्तरकारणानां तदुपघटपूर्ववृत्तिस्येऽपि तदुपघटसामानाधिकरण्याभावाच्च दोष इति चेन्न, येन केनचित्सम्बन्धेन तदुपघटसामानाधिकरण्यस्य व्यवहारकारणत्वेन गीतव्यात्, सम्बन्धविशेषनिवेदो च तदुपघटकारणत्वमपि सर्वेषां सङ्गदो न स्यात्,

समवायिन्त्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधायिनि नियमेऽत्यापत्तेः, व्यावृत्तत्वे चानियमात् । नियततज्जातीयत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न, समवायिदेशापेक्षया कार्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात्, संयोगिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् । यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् ।

अदृष्टादेर्मिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्वकार्यसामग्र्याः कारणत्वापातात्, पूर्वमात्रनियमादेस्तुल्यत्वात् । अनुगते च रूपेऽव्यव्यतिरेकसम्भवात्, व्यक्तितसामान्ययोरेव कार्यकारणत्वापत्तेः, तदुगतसामान्ययोरव्यव्यतिरेकादिनियमो व्यक्तयोश्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात् । सामान्याकारेण पृथिव्यां व्यक्तीमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं स्यात्, सामान्याकारेण च पूर्वसतः कार्यत्वम् । द्रव्यसामग्र्या वृत्तसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननोपातः, पृथ-

अन्यान्यसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यात् । तथा चानुगमः, तत्र चोक्तम् । नैवत्वंमेऽपि सम्बन्धविशेषनिवेशेनार्थं तुल्य इति चेद्व्यमपि भवन एव शिरसि प्रहारः । शब्दानुगम एवान्वयव्यवहारविषयो नत्वर्थानुगम इत्यत्र तु दापद्यमेव प्रमाणम्, तथात्वेऽपि वा दूषणान्तराण्युपान्येवेति ।

समवायिकारणत्वमपि विशिष्य निराचष्टे सम्प्रापित्वमिति । सम्प्रापिकारणत्वमित्यर्थः । तस्यापि घटके इति प्रत्यपीत्यन्तेन लभ्यते । साधर्म्यानुविधायिनि = अनुगतधर्मावच्छेदेन प्रवृत्ते नियमे, ननुत्वत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नवैयत्यस्य समवायिकारणत्ववदवत्त्वे इत्यर्थः । अत्यापत्तेरिति । उच्यतेत्या समानकारोत्वच्छिकपटव्यक्तोनां परस्परकारणकार्यत्वात्साधारेतिरर्थः । तत्तत्तन्मुखादिना नैवत्यवियक्षायां तु सर्वत्र व्यक्तौ तद्ग्रहणासम्भवइत्याह व्यावृत्तत्व इति । व्यापकतावच्छेदकस्यानुगमे इत्यर्थः । अनियमात् = सर्वत्र व्यक्तौ व्यापकताग्रहणासम्भवात् । नियतेत्यादि । तत्पदाव्यवहितप्रारूपक्षणावच्छेदेन तत्पदसमानाधिकरणाभाप्रतिषेधो गितान्यवच्छेदकधर्मपर्ये सति तत्पदसमानदेशात् तत्पदसमवायिकारणत्वमित्यर्थः । तत्समानदेशात् तत्समवायिसमवेतत्वं वा तत्संयोगिसंयुक्तत्वं वा, येन केनचित्सम्बन्धेन वा, भागे समवायीति । द्वितीये संयोगीति । तृतीये यथेति । अतिप्रसङ्गकत्वादिति । निमित्तकारणादिसाधारण्यात् । एतच्च द्वितीयेऽपि तुल्यम् । यद्वच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकत्वधर्मावच्छिन्ने समवायिसम्बन्धेनोत्पद्यते - तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नं समवायिकारणमिति विवक्षितमिति चेन्न, कारणताया एदाद्याप्यनिरूपणात्, समवायस्य च सपरिकरं निरस्तत्वात्, अष्टधर्मासम्बन्धस्यापि दुर्वचताया उक्त्यात्, तादात्म्यस्य च भेदाभेदरूपस्य विरुद्धत्वेन भेदस्य मिथ्यात्वे परमतप्रवेदात्, अभेदस्य मिथ्यात्वे च भेदस्यापि अनुपजायकस्य तथात्वेन कार्यकारणयोरपि तथात्वात् ।

कारणतासामान्ये दूषणमाह अदृष्टादेरिति । तुल्यत्वादिति । यत्पददृष्टादेः कारणतायो मानम् न तु सर्वं प्रति सर्वकार्यसामग्र्याः कारणतायामिति धीमश्रयम्, तथाप्यदृष्टादिमङ्गहाय निर्वधनीयं कारणत्वं सर्वकार्यसामग्रीमपि संगृह्णाति, येन केन चित्सम्बन्धेन व्यापकताया भेदाभिध्यात्, सम्बन्धविशेषनिवेशे चैककार्यकारणदृष्ट्यापि संग्रहो न स्यादित्युक्तत्वात् । पैमधिकरण्यादिति । ननु सामान्यधर्मावच्छेदेन व्यक्तयोरेव कार्यकारणभाव इति नार्थं दोष इत्यत आह सामान्याकारणेति । विशेषपर्येति । विशेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न च विशेषकार्यकारणभाववलादेव नत्सम्भवः तस्य निरस्तत्वात्, अभ्युपेय इत्याह सामान्याकारणे चेति । कार्यत्वमिति । स्यादित्यनुपपन्नः । पूर्ववत्तानुत्तरपत्तेः कारणत्वं तावदास्ति नापि स्वयत्प्रियते केनचिदूषेण, घटत्वावच्छिन्नं प्रति दृष्टावच्छिन्नस्य कारणत्वे

नेव तासां सामग्रीत्यात्, सर्वासाञ्च व्यक्तं प्रत्येव जनकत्वात्, द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात् । शिशुपासामग्री वृक्षसामग्रीसहिनाया एव सामग्रीभावाच्च पृथक् शिशुपाव्यक्तिरिति चेन्न, वृक्षसामग्र्या शिशुपासामग्रीमतीत्यापि शालतालादेर्वृक्षस्य जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः । साऽपि शिशुपासामग्री तन्मिलिता जनिकेति न व्यक्तिभेद इति चेन्न, शिशुपार्थातिरिक्तवृक्षार्थाभावापत्तेः, वृक्षशिशुपासामग्र्योरेकीभूतयोर्जननाविशेषात्, वृक्षसामग्री च वृक्षजनने एव कथं क्वचिच्छिशुपासामग्रीं क्वचित्तमालसामग्रीमपेक्षते इति स्यात् । एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभेदापातात् । अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः पृथक् शिशुपादिव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् ।

तूत्रदण्डव्यक्तेः पूर्वघटव्यक्तिं प्रत्यपि कारणत्वं तद्व्यवहारश्च स्यातामित्यर्थः । न च कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वमादाय कारणतानद्वयवहारयोरेष्टत्वमिति वाच्यम्, यस्या अवच्छेदकधर्मवत्त्वं तस्यास्तद्व्यवहारस्य चापाद्यमानत्वात्, नहि स्व स्वावच्छेदकं सम्भवतीत्युक्तम् । नन्वेवं का कारणता भवताऽऽपाद्यते ? या त्वया निरूप्यते इति चेत् पूर्वघटानाच्छेदेन व्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य मया निरूप्यमानस्यापाद्ये इष्टापत्तेः, तद्व्यवहारोऽपि यदि दण्डो घटकारणमित्याकार आपाद्यते, तदेष्टापत्तिरेव, यदि तूत्रदण्डव्यक्तिं पूर्वघटव्यक्तिकारणमिति तदाऽत्र दण्डत्वावच्छिन्नं घटत्वावच्छिन्नकारणत्वाभावेन न सामान्यकार्यकारणभावबलात्तदापत्तिसम्भव, नचात्राधिकस्य भावेऽपि घटत्वदण्डत्वोः कार्यताकारणतावच्छेदकतया भानमक्षतमेवेति वाच्यम्, पर्याप्तिरवयव विवक्षणीयत्वादिश्वस्वरसांवाह द्रव्यसामादया इति । पर्याप्तिनिरासेन पूर्वोक्तेन विह प्रत्यवस्थानं सुप्तकमित्यवधेयम् । उक्तसामग्रीणां द्रव्यत्वादिधर्मजनकत्वात्कथं पृथग्व्यक्तिजननमापाद्यते इति मन्दाभास्सामपनुदन्नाह सर्वासामिति । तन्मिलिता = वृक्षात्वावच्छिन्नसामग्रीमिलिता । शिशुपार्थेति । यथा वृक्षत्वं विहाय शिशुपात्वं नास्ति तथा तिसापत्वं विहाय वृक्षत्वमपि न स्यादित्यर्थः । ता हेतुमाह वृक्षशिशुपेति । एकीभूतयोः = मिलितयोः । ननु मिलितयोर्जनकत्वं वृक्षात्वं शिशुपात्वं योरैक्यापत्तावप्रयोजकम्, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेनैव व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्रीमिलितयैव कार्यजनकत्वात्, व्याप्यश्च व्यापकं विना नावतिष्ठते इत्येतावतैव व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपि व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीमवधूय फलाभुत्पादकत्वादिवाशञ्च व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्री व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्रीभेदेन भिद्यते नवा, भावेऽपिसा व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्यामिदं सती भिन्ना, आहोर्भित्तद्वनारिमकासती, अत्राद्ये आह वृक्षसामग्रीनि । कथं स्यादित्यन्वयः । यदि शिशुपादिसामग्र्यतिरिक्ता नारत्येव वृक्षत्वावच्छिन्नसामग्री तदा वृक्षसामग्री शिशुपादिसामग्रीमपेक्षते इति रिक्तैव वागित्यर्थः । द्वितीये एकस्येति । अत्र पक्षे यावद्योव्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्यस्तावय एव व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्य इति कार्यद्वैगुण्यप्रसङ्ग इति भावः । न भिद्यते इति पक्षमाक्षिपति अनुगतायाश्चेति । अनुगताया अतीत्यर्थः । ननु व्याप्यव्यापकभावानापक्षधर्मावच्छिन्नसामग्रीभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वं न तु सामग्रीभेदमात्रस्यैव हेतुराह इत्यादि स्वयमूहनीयमिति । कारणान्येव सामग्री ततो व्यतिरिक्ता वा, नाद्यः, क्षणिकवाक्षणि कत्वातीन्द्रियत्वानतीन्द्रियत्वरूपविरुद्धधर्माप्यासेनैकस्य कसमप्यसम्भवात् । मिलितानि कारणानि सामग्रीतिचेन्न, मेरुकार्यस्यैव पृष्टत्वात् । न द्वितीयः, कारणेभ्यो निष्कृष्ट तस्या दर्शयितुमशक्यत्वात् । तत्कारणस्य च दुर्निरूप्यत्वात् । घटकारणेभ्य टापद्य सा घटं जनयतीति चेन्न, तस्या अपि घटकारणान्तर्गतत्वात् स्वरुमाहोरोरतिविरोधात्, तदन्वयगतत्वे 'घटं जनयतीति' पाद्योवस्तुशून्यत्वात् । स्वातिरिक्तस्यो घटकारणेभ्य टापद्य घटं जनयतीति चेन्न, धामाभुत्पादनेनैवाप्यधर्मासिद्धत्वस्य घटकारणेण प्रसङ्गात् ।

इति कारणत्वखण्डनम् ।

वर्तमानत्वादिरवण्डनम् ।

नियमे च प्राक्कालतयाऽभिधीयमाने प्रागित्यस्य ध्यवच्छेदो वर्तमानभविष्य-
त्कालौ प्राक्कालश्च ध्यवच्छेदको धिवेचनीयः, न च तद्विवेचनं शक्यम् । वर्तमानादिवुद्धय
एव स्वविषयवैचित्र्ये प्रमाणाभिति चेन्न, तथाहि, वर्तमानादिवुद्धरेव को विषयः ? काल-
विशेष इति चेत्कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा, नाद्यः, कालस्य भवद्भिरेकत्वा-
भ्युपगमाद्य एव कालो वर्तमान इति प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति पश्चाद्भूत इति च न
प्रतीयेत । त्रिविधस्वभाव एवासाविति चेन्न, भेदप्रसङ्गात्, व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च,
यदैव वर्तते इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तौ वर्तिष्यत इति प्रत्ययः स्यात् । द्वितीयश्चेत्, उपाधि-
रभिधीयताम् । सूर्यादिक्रियासम्बन्धभेदः स इति चेन्न भूतभविष्यतोरपि क्रियासम्बन्ध-
प्रत्ययस्याद्यर्थं धक्तव्यत्वात् य एव दिवसः सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्तते इति प्रतीतः
स एव हि तद्वच्छिन्नो वृत्त इत्यद्यगम्यते घटस्यैविति च, नहि निर्विशेषस्य कालस्य
तदातीतत्वं प्रतीयते ऽनागतत्वं वा किन्तुपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य, येनैवासौ पूर्वं दि-
नान्तराद्यवच्छिन्नो वर्तते इति प्रतीतस्तेनैवोपाधिना तत एव द्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्तिष्यत
इति च कदाचिज्ज्ञायते । ननु सत्यमेतत्, परं यदा तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य स्वरूपेणाव-
तिष्ठमानस्तदा वर्तमानप्रत्ययो यदा स एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा
भविष्यत्प्रत्यय इति, नैतद्विहितं, यद्यत्र लटो विचक्षितोऽर्धस्तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपा-
यत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः, विनष्टादिशब्दाश्चातीतादिपर्यायास्तेषां सर्वे-
षामेवार्थं निरूप्यमाणे तन्मध्यपत्तितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरक्ति कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो
मातापितृमानसि ।

सामग्र्यास्तेषां व्यापारत्व स्यादिति चेन्न, तेष्वन्यतमस्य सामाद्युपापकथं मिलितानां वा तेषाम्,
भावे घटादिरवण्डेऽपि सामग्र्या अकिञ्चिक्त्वापातः । द्वितीये घटादिकारणानामेव सामग्री तेषां साम-
ग्रीमपेक्षते इत्यात्माश्रयः । सामग्रीद्वयाद्युपागमेऽन्योन्याश्रयादिः । सन्त्वनन्ता एव सामग्री इति चेन्न,
तासां क्रमेणोत्पत्ति युगं गदा, भावे क्रमेणानुपपत्तिरसादनस्याभित्येनासम्भवेन वृत्तार्थानां निवृत्त्यप्रसङ्गः,
द्वितीये कार्यकारणभावविरोधः, सामग्र्युत्तरमेव कार्यस्योपपत्तेः । कथं च दण्डादीनामेव सामग्री भिन्नजातीयं
सामग्र्यात्मकं घटाद्यात्मकं च कार्यमर्जयेत् । अभिन्नजातीयत्वे च घट एव घटं जनयतीत्यापन्नम् । एतेन
कारणभ्यो भिन्नाभिन्ना सामग्रीत्युपपास्तम्, उक्तसर्वदोषोन्मेषात् । “यथा सतो जनि नैवमसतोऽपि
जनि नैव । जगत्त्वमेव जन्वस्थानिन्याप्यत्वसमर्पक” मिति तु सुप्रसिद्धमेव । अभिव्यक्तिपक्षे तस्याप्राक्-
सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यादाववस्थेनासत्त्वोपगमापत्तेः । अभिव्यक्तेरभिव्यक्तिरिति पक्षे चानन्ताभि-
व्यक्तेरभ्युपगमप्रसङ्गेन तासां क्रमेणाभिव्यक्तानुपपत्तौ दोषः । घटादेः सर्वदाऽभिव्यक्तत्वप्रसङ्गश्च,
अन्यथा तदभिव्यक्त्यन्यत्रते (सम्भवात्) युगपदभिव्यक्तौ नानासामग्र्यभिव्यक्तव्यत्वे तासां पृथक् निरूपणी-
यतापत्तिः, उभयदोषश्च, अनन्ताभिव्यक्तानुभवप्रसङ्गश्च, योग्यत्वात्, एकसामादभिव्यक्तव्यत्वे चैवयापत्तिः,
तथाच कथमभिव्यक्तेरभिव्यक्तिरसामाभवात्, यदि च घट एवाभिव्यक्तिस्तदा ज्ञानज्ञेयोरिति तापत्तिः ।
असत्ये च सर्वस्य सर्वत उत्पत्तिप्रसङ्गः । प्राग्भाव एव नियामक इति चेन्न तस्यैव सर्वत्रापाकात्,
अनादेश्च तस्य नियामकानपेक्षत्वादिनि भावः । इति खण्डनशारदायां कारणरवण्डनम् ।
व्यवस्थानुपपत्तिमेवाह यदैवेति । अत्र लट इति । भवतिष्ठमान इत्यत्र । वर्तमानत्वे
वर्तमानत्वात्तरोपगमेऽनवस्था ।

क्रियावच्छिन्न कालो वर्तमानः, तत्प्रागभावावच्छिन्नो भूत्, तत्प्रध्वसावच्छिन्नो भविष्यति चेत्, अतीतानागतप्रतीतिकालेऽपि क्रियावच्छिन्न प्रतीयत इति वर्तमान प्रत्ययप्रसङ्गस्य तद्व्यवस्थात्, त्रिषानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वसाभावावच्छेदानुपपत्तेः प्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्ती कथं न दुरधिगम । प्रध्वसस्यापि प्रागभावावच्छिन्नो विशेषो वक्तव्यः । अभावो विनाशी प्रागभाव, उत्पत्तिमान् प्रध्वस इत्यनयोर्विशेष इति चेन्न, को हि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीयुच्यते, यदि प्रतियागिभूतो घटादि, प्रध्वसस्यापि प्रागभाववत्प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः । उत्पत्तिमाश्च प्रध्वस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः, यद्यथासत सत्त्वं तच्च सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः, तस्यापि कदाचिदस्वरात् । पूर्वमसत् पश्चात्सत्त्वं त्रिषङ्गितमिति चेत्, पूर्वदानोपश्चादर्थस्यनिरूपणात् । एतेन कारणावच्छिन्न सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तम्, पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थनिर्वचनात् ।

अस्तु तावदतीतानागतयोरेवैवा तथा निरुक्तिः, यत्क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्तमानो न वन्यापेक्षयति चेत् तदपेक्षयति कोऽर्थः ? किं तदुपधानेन, उत तदधिकृतया, उत तत्प्रतियोगिकृतया, उत तेन प्रकारेणेत्येव ? नाद्यः, तदुपाध्यवच्छिन्नस्यातीतानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसद्बुद्धत्वात् । नापि द्वितीयः, अस्मादयं दीर्घ इति तदस्मादयं वर्तत इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वात्, सर्वदेव च त्रिषानवच्छिन्नस्याऽऽसीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् । अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः, अतीतानागतप्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् । नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्तत इति चेन्न वर्तमानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तत इत्युक्त्या विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्न कालो वर्तमान इति चेन्न, कालस्य कालाश्रयतया निरूपणात्सम्भवात्कालान्तरस्थानभ्युपगमात् तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमाश्रयत्वापत्तेः ।

स्यादेतत्—प्राहकविज्ञानविषयो प्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः, वर्तमानो

तत्प्रागभावेति । क्रियाविशेषप्रागभावेत्यर्थः । क्रियानवच्छिन्नस्य = क्रियासामानानवच्छिन्नस्य । खण्डनखण्डखात्रे हि क्रियाप्रागभावप्रध्वसच्छेदकत्वम् स च क्रियाविशेषावच्छिन्न एवेति भावः । प्रागर्थेति । तत्पूर्वकालेवच्छिन्नतः समानाधिकरणोऽभावस्तत्प्रागभाव इत्याशयेनेदम् । यदीति । अत्र पक्षे परस्परप्रतियोगित्वे पर्यवस्यति प्रध्वसस्त्विति । स इत्यादि । ननु प्रागभावस्य स्वरूपसत्त्वेऽपि नासत्त्वमनादिवादिष्यत आह तस्यति । अत्रोत्पत्तिप्रागभावप्रध्वसना लक्षणात्तरनिरुक्तिभङ्गकारणवत्खण्डनखण्डखात्रे निवेदिनपर्यन्तं इति नेह वित्तं यत् । असत् सत्त्वमिति लक्षणं तु प्रधापक्रमे 'असत् सत्त्वनाप्रावर्ण'मिति पाठस्तथाप्याया चर्चितम् । कारणावच्छिन्नमिति । स्वकारणरूपव्यवहितोत्पत्त्यभावावच्छिन्नश्च स्वस्थोत्पत्तिः, प्रागभावरूपं तु कारणमेवाप्रसिद्धमिति भावः ।

तत्प्रतियागिभूतमिति । तन्निरूपितं वर्तमानवमित्यर्थः । व्यक्तमिति । तत्त्रिषानकालावच्छिन्नतत्क्रियावच्छिन्नत्वमिति तत्क्रियाकालावच्छिन्ने एव सम्भवतामिभावः । उपाधिभेदाधीनत्ववस्था तु 'दण्डयपि दण्डकत्वं नण्डलिनि स्वगाराइत्यत्र निमन्थेन तत्त्वपदाधत्तण्डने पूर्वं निराकृता ।

प्राहनेत्यादि । स्वविषयकज्ञानाश्रयत्वात् वर्तमानकालत्वमित्यर्थः । ननु प्रागभावप्रध्वसयो

पाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वः, तत्प्रध्वंसाभावावच्छिन्नश्चानागतः, प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यथस्था, प्रथमवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्यमादाय रुक्षणम्, अनागतव्यथस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्येति, भैषम्, ज्ञानास्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः, ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तद्भासी दृष्टी मयेति प्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः, अत्र एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः। यात्रानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोकस्तावत् एव परेण ग्रहणे व्यभिचारात्, स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विशेषाभावात्। स्वरूपमेव विशेष इति चेन्न, तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः। प्राक्प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतोऽविशेषेऽपि कतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्यभेदजनकतया च तन्निरुक्ताद्युत्तरे

खण्डनं ह्यनमिति कथं तदुपहितनिरुक्तिर्युज्यत इत्यत आह प्रागभावेति। प्रागव्यवस्था = पूर्वत्वव्यवहारः। यद्यपि प्रागभावावच्छिन्नकालस्य पूर्वत्वे पूर्वत्वव्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति पर्यवस्यति ध्वंसावच्छिन्नकालस्यानागतत्वे चानागतत्वव्यवस्थाहेतुरभावोर्ध्वंस इति एवञ्च पूर्वत्वप्रागभावत्वयोर्ध्वंसाभावानागतत्वयोश्च परस्परसाधयतादुर्वारा, तथापि नोक्तरूपाभ्यांकार्योपाधिकाभ्यां प्रागभावध्वंसयोरुक्तलक्षणद्वये प्रवेशोऽपि तु स्वाभाविकरूपाभ्यामुक्तद्वयद्वयतावच्छेदकभ्यामेव। स्वा रात्रिके च रूपे कथञ्चिन्निरवमुक्तयवे अपि प्रतीतिबलाद्भ्युपेतव्ये इति भावः। ज्ञानेति। घटो वर्तत इत्यादिज्ञानं गृह्यदेव ज्ञानं तदाश्रयकालस्वरूपं वर्तमानत्वं गृह्येयात्, तच्च स्वयमेवाऽभ्युदा, भाष्यमेकत्र विषण्विपविभावोपगमपक्षे एव युज्यते, त्रितोये तु दृष्ट इत्यस्य स्थाने दृश्यते इति प्रत्ययापत्तिः। एकत्र विषयविपविभावोपगमपक्षेऽप्याह यावानिति। वर्तमानतया = वर्तमानपदार्थाघटकतया, वैमिष्टयं कृतीयार्थः। लक्षः = भासतः। परेण = अतीतत्वादिप्रादुर्भावेण दृष्ट इत्यादिप्रत्ययेन। व्यभिचारात् = स्वविषयकज्ञानाश्रयकालत्वविषयकत्वस्य वर्तमानताविषयकत्वव्यभिचारात्। दृश्यते इत्यत्र यावज्जातं तावदेव बालान्तरे दृष्ट इत्याद्याकारेण भासते, अतएवातीतज्ञानविषयत्वरूपनत्ता स्मृतिगोचरीभूता तन्मूलभूतानुभवेऽपि भासते स्वप्रकाशतादिमते, न तु स्मृतौ किञ्चिदधिकमिति भावः। ननु दृश्यत इत्यादिवर्तमानविषयके वर्तमानपदार्थाघटकीभूते ज्ञाने विषयत्वं स्वरूपवितं वर्तमानतादज्ञायाम्, अतीतत्वादिदज्ञायां तु दृष्टत्वादिज्ञानान्तरेण निरूपितमित्यत आह स्वप्रकाशताया इति दृश्यत इत्यादिज्ञाननिष्ठविषयतायां तादृशज्ञाननिरूपितत्वस्येत्पर्यः। स्वरूपमेवेति। स्वविषयकज्ञानाश्रयकाल इत्यत्र प्रविष्टं वर्तते इत्यादि ज्ञानं स्वरूपवितं विषयताश्रयीभवदेव वर्तमानताव्यवहारनिदानमिति तादृशकालत्वविषयकत्वस्य एव घटकीभूतज्ञानविषयत्वनिष्ठस्यैव वर्तमानताविषयकत्वव्यवस्थापत्तं वक्तव्यमिति नष्टव्यभिचार इति भावः। तस्य = स्वत्वस्य। अनुगमपक्षे यस्य कस्यापि घटकं स्वघटकमेवेति दृष्ट इत्यादिज्ञानस्य न वारणम्। एवं स्वविषयकज्ञानाश्रयः काल इत्यभ्याप्यतीतादावतिप्रसङ्ग एव, तस्यापि ज्ञानाश्रयत्वात्, यत्किञ्चिद्विषयकस्यापि च ज्ञानस्य स्वविषयकत्वादेव, अत्रनुगमे तु न सर्ववर्तमानकालव्यक्तिसङ्गहः, अतीतादेरपि स्ववर्तमानतादज्ञायां सद्भाष्यत्वात् वर्तमानतामपि च कालानो क्षणमूहतां होरात्रयाभाष्यनेककल्पत्वादिति भावः। इत्यमेव तस्ययोगकालस्तज्ज्ञानकालो वा वर्तमानकाल इत्यपि निरुक्तार्थम्। वर्तत इत्याकारकप्रमाविषयत्वं तु न लक्षणम्, अतीत्यादिप्रमाविषयत्वमादाय वर्तमानत्वव्यवहारभाष्यप्रसङ्गात्। वर्तमानत्वविषयकप्रमाविषयतायाश्च वर्तमानत्वस्यैव तदुपघटकीभूतस्य निरूपणोपपत्त्यादिति। स्वरूपतः = अभावात्वेन कादाचित्कामावृत्तेन वा। कार्यभेदेति। पूर्वत्वानागतव्यवहाररूप-

पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाद्भेदमिति । उपाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाऽभिमत काल सोऽपि चन्द्रसूर्यत्रियाद्यसङ्घोपाधिभेदसम्भवेन नाना स्यात्, तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनिगम्यत्वात्, प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणे पुर्वतमानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषप्रासस्यैवापातादिति । इति धर्तमानत्वादिलखण्डनम् ।

संशयखण्डनम् ।

ननु तथापि तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यम्, प्रतीतिभेदस्य दुरपहवत्वात्, अत सामान्यत सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ भेदे संशय एवास्तामिति चेन्न, संशयस्यापि निर्वृत्तमशक्यत्वात्, तथाहि-संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिद्वृतो विशेष, उत जातिद्वृत ? आद्ये किं विषयविशेषोपाधिना, उत कारणविशेषेण, उता-येनैव केनचित्सम्बन्धिनाकृत, न प्रथम, तस्यानिर्वचनत् । उभयकोटिविषय संशय इति चेन्न, कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वप्रसङ्गात् । प्रतीतिरेव नैवमिति चेन्न, भेदाभेदप्रतीतीनां शाब्दस्य प्रादिप्रतीतीनां च तादृशा सम्भवात् । समुच्चयप्रकाशे कोट्योरविरोध प्रकाशते संशये तु विरोध इति चेन्न, पीत शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वादेभिर्नाश्रयतानियमविरोध जानतोऽपि प्रत्ययात् । तथापि तस्या बुद्धौ न भासते विरोध इति चेन्न, कथमेवमिति प्रकाशोऽपि तत्प्रकाशात् तयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेतत्वात् । मिथ्याधियस्ता इति चेन्न, संशयस्यापि भवद्विरतत्वबुद्धितयाऽङ्गीकारात्, तस्मात्स्वयुक्तयोश्च तद्विषयत्वे विशेषाभावात्, नहि मिथ्या रजतबुद्धौ रजतबुद्धिरेव न भवति ।

कार्यविशेषैत्यर्थं । अन्योन्याश्रयोऽप्युक्तरीत्याऽनुसन्धेय, प्रतीतिमात्रेण स्वाभाविकरूपस्याश्रद्धेयत्वादिति भावः । योऽपीति । एककालीनानागोपाधीनामपि न कालभेदकत्वमपि तु भिन्नकालीनानामिति तु कालभेदानिरुक्ती न सङ्गच्छतभन्यो-याश्रयादिति भावः । स्वभावभेदेति । कालस्वभावभेदेत्यर्थः । अयं पक्षः सौम्ययोगदर्शनादिसम्मतः । इति खण्डनशारदाया धर्तमानत्वादिलखण्डनम् ।

विषयभेदेनेति । सर्वते बल्येतीत्यादिप्रसतीनामितीत्यादि । भेदे = वर्तमानादिरूपविषयभेदे । वस्तुतस्त्विषयशङ्का खण्डितपदार्थमात्रमधिकृत्य कर्तुं शक्येति भेदे हायुपरक्षणविषयमात्रस्य । उभयेति । एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वसंशयत्वम्, न त्वेकस्मिन् धर्मिणि विराधिनाना वैशिष्ट्यविषयज्ञानत्वम्, संशयानुभवसाधेऽतिव्याप्ते स च विरोधिप्रकारकत्वप्रकारकोऽपि न विरोधिप्रकारकः । स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदवत्त्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानत्वमितियावत्, तेनैकत्वपरस्परत्वयोर्नाप्यावर्तकत्वानुगमपक्षे इति भावः । भेदाभेदेति । रूपघटादेरित्यादि । आहार्यसौलभ्यामिप्रायेण शाब्देति । विरोध इति । स्वरूपविरोधीयसंसर्गात्कवेति तृतीयसम्बन्धोऽपि विशेष इति भावः । विरोधस्य प्रकारतया भावे पूर्वमुपस्थितिकल्पनापत्या संसर्गात्तथैव तद्ज्ञानमाद्रियत इति ध्येयम् । भिन्नाश्रयतानियम = अज्ञानाधिकरणम् । प्रत्ययादिति । लौकिकसन्निकर्षाज-यदोषविरोधान्नयज्ञानप्रत्येव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । कथमेवमिति विरोधाभिनयः । तत्प्रकाशात् = पीत शङ्ख इति प्रतीत्युद्भावात् । एकाश्रययोर्विरोधेति । एकाश्रयकत्वभावेत्यर्थः । तद्विषयत्वे = विरोधिर्कोटिद्वयविषयकत्वे ।

अन्यवस्थितकोटिद्वयविषयःसंशय इति चेत्, केयमव्यवस्थितता ?
पाक्षिकतेति चेत्, न पर्यायं पृच्छामोऽपि तु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव, उत
कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चित्, अथं कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थाः, द्वितीये

वस्तुतस्तु संसर्गनया विरोधभावनप्रामाणिकमेव, मूलावच्छिन्नो धृष्टः कपिसंयोगी न वेद्यादि-
संशयस्यैकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभाषोभयवसावगाहितया विरोधविषयकत्वात्सम्भवात् । अयमे-
कस्मिन् धर्मिणि भावानावोभयप्रकारकज्ञानं च कश्चिदिति गृह्यते इत्यादी नातिप्रसङ्गः, गचान-
नुगमः, समवायेन पदं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतद्वयं च प्रकारीकुर्वन्ति निश्चयेऽतिप्रसङ्गः,
पुनं द्रव्यत्वादिना घटं रूपान्तरेण च तदभावनवगाहमानेऽपि, एकावस्थाव्यापकत्ववच्छेदि वाच्यम्,
प्रकारताविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वान्, वैशिष्ट्यं स्वतादृशम्यग्यविशिष्टप्रकारताकाभा-
त्वावच्छिन्नविरोधतावच्छिन्नप्रकारताकविशेषताकत्वाभ्याम्, अथ वैशिष्ट्यं व्यापकैकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगि'वन्निरूपितानुयोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नावाभ्यामिति चेत्, स्थाणु'पपुर-
प'वादिरूपभावद्वयकोटिकसंशयस्याप्यानुभविकरवात्प्रभाष्यते । तत्र स्थाणु'वाद्यभावावगाहि'वम-
पीनिनिवृत्ते शयैरूपमाणकत्वात्, दोषसंशयेनापि लक्षणसिद्धेः, पर्यन्ते वद्विमान्
तदभावनवच्छिन्नादिनिश्चये तदाप्यतिव्याप्तेः । नचाहावर्णनरवं लक्षणे निवेतनीयम्, आहार्यसंशयस्या-
सङ्गहप्रसङ्गात्, स्मृत्यन्वयनिरासप्रकरणेऽनाहार्यवनिवेशस्यावधीरितत्वात् । एतेन—

यद्यसौ केनचित्प्रमाणेन सिद्धस्तथा तस्यैव कोटिद्वयात्रिततद्धर्मविषयस्य संशयः प्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याधातः, अथकस्य चित्प्रमाणस्य नासौ विषयो नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः । एतेनान्योऽपि यः कश्चिद्विषयविशेषः स्थाणुनदभावपुरुषगतदभावादिरूपोऽभिधीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । अत्यन्तासत एव तस्य प्रतिभासे जितं जिनैरसन्ध्यातिधादिभिः, क्वचित्सतश्चेत्तत्रैव प्रसङ्गः । नापि द्वितीयः, कारणविशेषो द्विविधिय सामग्री स्यात्तदेकदेशो वा, नाद्यः तस्या अत्यन्तत्वे तदुपहितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः । न च तस्या अनुमेयत्वम्, लिङ्गासम्भवात् । कार्यविशेष एव लिङ्गमिति चेन्न, कार्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यभासे, जातिभेदस्य द्रूपणीयत्वात् । नापि द्वितीयः, दृश्यस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादेशिरोपह्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षाद्यपि हेतुत्वेन साधारण्यात्, अदृश्ये च तस्मिंलिङ्गाभावात्, तेन कार्ये विशेषज्जात्याधा-

विशेष इति । न च सन्देहीत्यनुभवसाय एवाव्यवस्थितत्वात्पथधर्मे प्रमाणम्, तस्य चाव्यवस्थितत्वप्रकारद्वयप्रकारकतया तद्विषयत्वत्वेऽपि तत्प्रकारकत्वाभावाच्च संशयत्वमिति वाच्यम्, अव्यवस्थितत्वं हि विरोधो वा विकल्पो वा स्यात् आद्यस्य संशयेऽपि प्रकारतया भाननियम इयुक्तम्, द्वितीयेन तु ग्रीहिनिर्यजेत यवैर्वैत्यादिनिश्चयस्यापि विषय । प्रकारान्तरञ्च दुर्बलमेव । एतेनेत्यस्यातिदेश्यमाह अत्यन्तासत इति । यद्यपि स्थाणुत्वतदभावादेः प्रत्येकं प्रमितत्वमस्ति, तथापि संसर्गव्यवहारीकत्वे व्यधिकरणप्रकारकत्वेन विपरीतज्ञानत्वस्याधस्तान्निरस्तत्वेन कोटिद्वयीवधर्मिणिसंसर्गस्यैव विषयविशेषत्वं स्यादिति प्रायेणैव द्रष्टव्यम् । पुरुषतदभावादिरूप इत्यत्र पुरुषतदभावादिना रूप्यते निरूप्यते इति व्युत्पत्तिसम्भवात् । वस्तुतस्तु स्थाणुत्वतदभावादिरेव्यत्राप्रसिद्ध एव संशयगोचरः, प्रसिद्धस्य तदव्यवस्थितत्वे च दन्त प्रतीदुक्तम् । उक्तसंसर्गस्य समुच्चयसाधारण्यसम्भवात् । अत्यन्तु परमार्थः—पुरुषतदभावादिरूप इत्यत्र पुरुषतदभावादिनिरूपितैकविशेषतारूपः, तन्निरूपितविशेषत्वतदव्यवस्थितत्वेऽप्येवैवावच्छेदकभावरूप, तदीयप्रकारितयोरवच्छेदावच्छेदकभावरूपस्तन्निरूपितक्षणविषयतारूपो वा विशेष इत्यर्थः । तस्य प्रमितत्वं नवेति चिद्व्यवस्थाह अत्यन्तस्येति । अत्रोत्तरीत्यानुभवसायस्य तत्तद्विशेषविषयकत्वेऽपि संशयत्वपरिहारे त्वन्मध्येऽप्येवैवावच्छेदकभावरेव द्रष्टव्येति । चेदिति । प्रतिभासतदेति शेषः । तत्रैव = तद्ग्राहकप्रमिती संशयत्वस्य प्रसङ्गः । तदुपहितस्येति । कारणविशेषजन्यज्ञानत्वस्यैवैवार्थः । अनुमित्यनन्तरमुपनीतमानसम्भवात्साक्षात् निराचष्टे नचेति । ननु संशयत्व जातिरेव कार्यगतो विशेष इत्यत आह जातिभेदस्येति । सन्देहीत्यनुभवसायात्पूर्वमनुमितिरदेष्येवेति अपथ्येऽनियमेनेत्येवमिति द्रष्टव्यम् । साधारणधर्मदर्शनादिजन्यज्ञानत्वं साधारणधर्मदर्शनाद्यनुभवसायादावतिप्रसङ्गमित्याह दृश्यस्येति । आदिनाऽसाधारणधर्मदर्शनं धर्मिदर्शनं चिद्विषयित्वरूपस्यैव विशेषादर्शनञ्च गृह्यते । अत्यन्तादावित्यादिवदं ज्ञानत्वस्यानुपादाने साधारणधर्मदर्शनादिप्राप्तसङ्गहाय । साधारण्यात् = अतिव्यापकत्वात् । न च—साधारणधर्मदर्शनात्पक्षिजनकताकजन्यताशालिज्ञानत्वं वक्तव्यम्, सामान्यत प्रायदां प्रति विषयस्य विषयत्वेन विनिश्चय च तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्व्यवस्थितत्वेन कारणता साधारणधर्मदर्शनेविषयत्वप्रत्यक्षं प्रति साधारणधर्मदर्शनेन कारणताकत्वनाया निमूहत्वादित्याप्यनावात्, असाधारणधर्मदर्शनाधीनसंशयेऽप्येवैवास्ति न, एदयतावच्छेदकस्यापि रुद्धीधनीयत्वात्, एवञ्चासाधारणधर्मदर्शनजन्यतापत्तिं चिद्विषयित्वजन्यतावत्तिञ्च लक्षणद्वेयान्तरमपि सम्भवतीति वाच्यम्, सामान्यत्वक्षणानिरूपी विशेषलक्षणस्यासम्भवात्, जन्यतावच्छेदकं विना दुर्ग्रह्याद्य । अदृश्ये च तस्मिन्नि । असादिरूपसामर्थ्येऽदृश्ये । संशयत्वज्ञाने लिङ्गत्वमात्रद्वयाह तेनेति ।

नस्य निरस्यत्वात्, तस्या अद्विपयत्वेनाहुव्ययेसायसाक्षिककार्यगतविशेषीभवनासामर्थ्यात् । नापि तृतीयः, तस्य वर्शयितुमशक्यत्वात्, नच द्वितीयः, धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विपय-
तया संशयितत्वप्रसङ्गात्, नचैवम्, न ह्ययं स्थाणुर्वापुरुषो वेति संशये सतीदमा परामृष्य-
माणस्योर्ध्वत्शालिनां धर्मिणः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति नवेति तद्दृष्ट्वापरिभामातो
ध्यवहारो वा, किन्नाम? तत्र स्वरूपसत्प्रमात्रांशावलम्बितस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ।
ततः किमिति चेत्, एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्गतः । स प्रामाण्यप्राप्ता
शयचद्विप्यतीति चेन्न, अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः, किन्नाम? तथाभूता-
तथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपतास्थीकार एव तयोः । यदा च संशयत्वनिश्चयत्वस-
णुजातिद्वयसम्भिनन् तद्विज्ञानमास्थीयते तदा कृञ्चिद्विपयमेदय संशयत्व वद्विदपेदय
निश्चयत्वमित्यापेक्षिका जातित्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः । ईदृशस्य पथः पार्थेनापि
भवता किञ्चिन्नियामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठते विशेषपट्टये च
संशयत्वम् । विशेषदर्शनादर्शने इति चेत्, तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं च
पुरुषस्य विशेषः, प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयप्रसङ्गः । संशयात्पूर्वं
नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तस्तत्रापि संशय इति चेन्न, धर्मिधियः पूर्वं तर्हि वर्थं तद्ग-

ननु सन्नेह्यीत्यनुभवसिद्धे जातितापारस्यया निरस्यवेऽपि काचिद्व्या जातिरतीन्द्रियकारणाधेया संशये
आस्तामित्यत आह तस्या इति । अनुस्यवसायस्य सन्नमानत्वे मानान्तरं वाच्यम्, तच्च न शक्यं
वक्तुमिति भावः । तृतीय इति । अन्येन केनचित्सम्बन्धिना कृतः संशयस्य विशेष इतिपक्ष इत्यर्थः ।
तस्येति । जिज्ञासाजनकज्ञानतरं संशयत्वमित्युक्तम्, उपेक्षणीयविषयकसंशयेऽप्याप्ते, जनकतापच्छेद-
कस्य निरूपणीयतापक्षे । संस्कारायोपज्ञानत्वमित्यपि न, संशयस्यासङ्कीर्णरूपापरिषये कं धर्म
धर्मितावच्छेदकीकृत्य संस्कारायोप्येवं ज्ञातव्यमिति वक्तव्यम् । द्वितीयः = जातिविशेषः संशयत्विति
पक्षः । प्रसङ्गादिति । जातेर्वाप्यवृत्तित्वनिवामादिति भावः । निश्चयत्वेति चास्तुपत्वादेरपलक्षणम् ।
चक्षुराद्यन्वयस्यतिरेकानुविधानदर्शनाध्वंसस्य मानसत्त्वेमेवेति वक्तुमशक्यम् । निश्चयत्वस्य जातिरवा-
सम्भवस्तु संशयत्वेन समानयोगक्षेमः । शाब्दसंशयोपगन्तुमते तु साक्षात्त्वेनापि स, रः । मन्वेकावच्छे-
देन साङ्ख्यं शेष, अत्र ध्ववच्छेदकभेदेनैव संशयत्वनिश्चयत्वयोरोपगमोऽस्तु, आशिरत्वेऽपि जातित्वसम्भवा-
दित्यप्यत आह इत्येति । तयोपेक्षिकी = तयोपेक्षिकी स्यवच्छिन्नः = वृत्तिः । रथाप्युक्तपि अत्रापरं कोटिरि-
पयतामात्रनिरूपकतावच्छेदकमिति तु वाचोभङ्गवन्तरेणाव्याप्यवृत्तित्वे एव पर्यवस्यति । ननु संशयत्वं
मानसत्त्वस्याप्यमेव, न तु चास्तुपरवादि समानाधिकरणम्, चक्षुराद्यन्वयस्यतिरेकानुविधानस्य धर्मिपट्ट-
णोपेक्षोणत्वात्, एवं विप्रतिपत्तिरपक्षेऽपि कोटिद्वयोपरिषथौ मानस एव संशय इति न साङ्ख्यमिति
वस्तुगतिः, आशिरत्वं तु दुर्धारम्, तथापि प्रामाणिकस्य तस्य दोषवधप्रामाणिकम्, एवं साङ्ख्यस्यापीति
निश्चयत्वमपि जानिरेवेति चेन्न, एवं सति गोत्वादिप्रसिद्धजातिवैलक्षण्याज्जातिः तस्य स्वत्वमन्वया
परिभाषामात्रत्वात् । तदाह अत्र पूर्वः पन्थाइति । ननु भवतु परिभाषामात्रत्वम्, का क्षनि, उपाधि-
स्वामिधानेऽपि तथापर्यंत्युपगतसम्भवादित्यत आह ईदृशस्येति । धर्मिणि = धर्मिण्यप्युक्तत्वावच्छेदेन ।
विशेषदर्शनादर्शने निवामके इति शेषः । संशयं प्रति धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेन
तस्मिन् सति न धर्म्यं संशयसम्भवादि तु कोट्यंशे, तस्य धर्मिणि पूर्वदर्शनादिति भावः ।
धम्मङ्ग इति । संशयद्वितीयपक्षणे इत्यभिप्रायः । तमगागानः शङ्कते संशयादिति । तद्गतेति ।

तविशेषदर्शनं स्यात्, संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयाननुवृत्ति-
प्रसङ्गोऽपि युक्त एव । तदीयविषयाद्विशेषाद्भवतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति
चेन्न, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरं दारुणयो मांसमयो वाऽयमिति संशयो नोपपद्येत,
तदुभयातिरिक्तयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोक्त्विखितत्वात् । अन्यतरविशे-
षदर्शनं संशयप्रतिरोधकम्, संशयेन तूमयोरुपदर्शनमतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि
स्थाणुः पुरुषश्चेति कुतोऽपि विभ्रमे जाते दारुणयो वा मांसमयो वेति संशयप्रतिरोधो न
स्यात्, पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् ।

विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयो विवक्षितो न तु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनी-
नादपि विशेषात्संशयप्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेन्मैत्रम्, संशयेन यात्रुपदर्शितो विशेषो तत्र
न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे
चास्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिद्धधेदित्यन्योन्याश्रया-
पक्षेः को वारयिता ? स्यादेतत्—संशयज्ञानस्य धर्मविषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽद्वैतेशस-
मापद्यते तत्र तदनभ्युपगमे एव निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्थाणुर्वा
पुरुषो वेति चान्यदेष संशयज्ञानमित्यभ्युपैष्याम इति चेन्मैत्रम्, एकधर्मिसम्बन्धोपनयन-
व्यतिरेकेण स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यात् ।
नहि यस्य कस्यचित्स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित्पुरुषत्वं विरुध्यते, एकधर्मिसम्बन्धमन-
न्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्प्रमेव प्रसज्येत । तस्य धर्मिणो
वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तते नोत्पद्यते वा, तथा स्थात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात्
संशयो निवर्तते नोत्पद्येत वा, विशेषानांवात्, यथाऽयं द्रष्टुं न स्वशरीरविषयः संशय-

धर्मिगतेत्यर्थः । संशयं प्रति कारणतया स्वीकृतो धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एव धर्म्यंशे संशयात्मा
कुतो नोत्पद्यते ततः पूर्वं विशेषादर्शनसङ्गावादित्यर्थः । ननु ततः पूर्वं विशेषादर्शनसत्त्वेऽपि न तदो
संशयो धर्मिनावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापि तद्वैतुत्वात्, तस्य च ततः पूर्वमभावादित्यतः पूर्वोक्तं स्वाभि-
प्रायमुदाहृत्यति संशयकाले इति । तदीयेति । संशयीत्यर्थः ।

क इति, न च सन्देहि नतु निश्चिनोमीत्यनुभववलादेव कोटिद्वयाते निश्चयत्वाभावः सिद्ध इति
नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, विषयनिरूपणं विनाऽनुभवीयप्रमात्वस्य सन्दिग्धत्वात् । तथा च विषयस-
द्भावसिद्धौ तदीयेप्रतीतेः प्रमात्वमिद्धिः, तस्मिन्चैव विषयसद्भावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्तरस्यापि
प्राथम्ये द्वावप्यस्यात्, अतएव सन्देहोत्पन्नानुभववलादेव संशयत्वज्ञानिसिद्धिरिति प्रत्याशामात्रम् । न च
सर्वत्रसिद्धानुभवस्यापि प्रमात्वे विप्रतिपद्यमानस्य भवतः कथानधिकारप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अनिर्वच-
नीयविषयकारणेन स्वावहारिकप्रामाण्यापरित्यागान्, तात्त्विकत्वे एव विप्रतिपत्तेरिति भावः । जातिमात्र-
वाचकत्वापेक्षादुदितमप्रानुसन्धेयम् । अर्द्धशतसम् = जात्योरातिकल्पम् । अभ्युपैष्याम इति । तथाच
ज्ञायमाने धर्मिणि अष्टमभाषासंग्रहेऽवशिष्टविरोधिज्ञानश्रमेऽसंशयत्वमिति प्राभाकरमतं पर्यवसन्नमिति
भावः । नासाद्यिति । धर्मविषयकत्वे हि तदुक्तमिदं विशेषदर्शनस्य विरोधिता यथा संशयते इति भावः ।
ननु स्वसमवापिसमनेत्वकालिकसम्बन्धाभावां कोटिद्वयमृत्तिभिन्नित्थपगम्यनुभवस्य संशयपदार्थानेनावि-
रुद्धगौरवप्रज्ञानद्वयोपचितेऽप्यनाप्रकारणयोरप्यसति बाधके ईदृशस्यले निरूप्यनिरूपकभावोपगमेन
तद्विरोधकविशेषदर्शननिष्ठरतिवदकानिरूपितप्रतिषेधनावच्छेदकाक्रान्तत्वेनोक्तानुभवस्य ज्ञानुपपत्तिः,
अत एव नेदं रत्नमितिज्ञानप्रतिषेधनावच्छेदकस्य रत्नमितिप्रकारताभिरुपचितेऽप्यवापिच्छविशेष-

स्तथैवं पुनोवर्तिविषयोऽपि नास्ती । कथञ्चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानो योऽयमूर्ध्व-
स्वधर्मा स किं स्थाणुकृत पुरुष इति । कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता
इत्युच्छ्रिता विशिष्टविज्ञानसङ्ख्या, सज्ञातश्च गौरव्यः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञान-
संसार इत्यास्तां विस्तराभिवेशः । नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परस्पर-
विरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः, स स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति । न, उक्तवाचकैः-
सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात् । इति संशयखण्डनम् ।

विरोधखण्डनम्

यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते, तदपि निर्वक्तुं न शक्यते, तथाहि—भाव
तद्भाषयोः को विरोधः? सहानवस्थानमिति चेन्न, देशभेदेन सहाप्यवस्थानात् । देशभे-
देनेति चेन्न, संयोगाद्यव्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि, तथाप्यनुपपत्तिः, प्रकारभेदेन तथाभावस्या-
भ्युपगमात् । तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्याप-
कत्वानभ्युपगन्तुपक्षे च देशभेदेन सहानवस्थानं स इति चेन्न, तद्वि तदुभयावस्थानसा-
हित्यनिषेधो वा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं या स्यात्, आद्येऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वम्
तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः, शशुविषाणुनिषेधादेश्च शशके विषाणु-

ताशालिबुद्धित्वस्य भगवदप्यवहाये इव रजतमिति ज्ञाने निर्वाहः, विभिन्नज्ञानीयविषयतयो निरूप्यनि-
निरूपकभावानङ्गीकारे तदनुपपत्तेः, नचैवं तद्भाववत्सिद्धविरोध्यतनिरूपिततद्विष्टप्रकारताशालित्वरूप-
विपरीतत्वततो ज्ञानस्य स्वीकारप्रसङ्गः, तादृशविशेष्यतानिरूपकज्ञाननिरूपिततद्विष्टप्रकारताकज्ञान-
खण्डने एव तावथादिति मध्यप्रमाकरसरणिमाशङ्क्याह कथमिति । नन्वविरुद्धकामोपपन्नज्ञान-
द्वयेनैव तादृशाभिमानो निर्वाहतामित्यत आह कस्मादिति । ननु प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तावतितादा-
स्वरणेदन्ताविशिष्टज्ञानोभवत्प्रज्ञानद्वयात्मकत्वे स्थैर्येच्छेदप्रसङ्गो माभूदिति तदेकत्वमनुमन्यते, एवं
सादृश्यादिसिद्धये तज्ज्ञानानामपि विशिष्टज्ञानत्वमेवेति चेत्येयं चतुरोधे को हेतुः ? अनुभव एवेति,
चेदेवं तद्वै नुभवबलादेव विपरीतज्ञानानामपि विशिष्टज्ञानत्वमनुमन्तव्यमेव, तदभ्युपगमे “साकार-
पातादसतो न भावात्सविद्विरोधादथ हेत्वभावात् । पियामनात्वात्समयाच्च नेश यतोऽन्यथात्वेतिरतो
यथाया” इति दलोकिकवाचकानामन्यत्र निराकृतत्वान् । एवञ्च सर्वज्ञानवाचार्थ्यसदो ज्ञानद्वयीय-
विषयताभेदेनिरूप्यनिरूपकभावसिद्धिः, वास्तव्यै च नैदं रजतमित्यादेः प्रतिषण्णकतापुपपत्तिरुपस्थापक-
विधूतनेव सर्वज्ञानवाचार्थ्यसिद्धिरित्यन्योन्याशयः । अविर्कञ्च प्रमुदतत्ताकस्मृतिखण्डने झारहायो
दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वाच्यत्वादे चोक्तमनुसन्धेयम् । इति खण्डनशास्त्रायां संशयखण्डनम् ।

स्वरूपमादावेति । सर्वविरोधमूलभूतस्य भावाभावयोर्विरोधस्य खण्डनोपक्रमायेदम्,
तयोर्हि स्वभावत एव विरोधोऽन्यत्र तु तदुपाधिक इति । सहाप्यवस्थानादिति । एककालवृ-
त्तिशक्तिवर्धः । देशभेदेनेति । एकदेशवृत्तित्वं विवक्षितमित्यर्थः । मूलशास्त्रादिरूपा-
नच्छेदकभेदेन वृथादिभेदाभ्युपगमे अवयवयोरेव वापिकरणाभ्युपगमे संयोगादेर्याप्यवृत्ति-
रभवेति भावेन यदीति । अध्यापकत्वं = अध्याप्यवृत्तित्वं । तथापि = देशभेदविवक्षायामपि ।
तदेत्यादिः प्रकारोऽनच्छेदकः । तथाभावस्य = एकदेशवृत्तित्वस्य । शक्यते तस्य पक्षे इति ।
संयोगाद्यव्याप्यवृत्तित्वमते इत्यर्थः । कुत्रापि मते सर्वत्राचच्छेदकनिवेशो विकल्पोऽव्याप्यवृत्तयोर्विरोधेऽव्या-
प्यत्वात्तेः । सः = विरोधः । तद्वि = सहानवस्थानं हि । शशके, इति । गवि जगत्सर्वं जगतीति जगती-

निषेधाद्विरूपराज्ञीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमान्, यदाहैको—“वस्तुनः प्रतियोगिते”ति, अन्यथ—“लक्षणे क्वचित्किञ्चित्तादृमेव निषिध्यते” इति । द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात्, तदुभयनिषेधयोस्तदुभयत-
यदाज्ञीकारात् । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोध इति चेन्न, तद्धि परस्परप्रतिक्षेपं प्रति कार-
णत्वं वा तादात्म्यं वा १ न प्रथमः, प्रमाणाभावेन तथाविधतरकार्यानाज्ञीकारात् । न द्वितीयः
प्रतिक्षेपशु-सार्थस्योभयानुगतस्यानिर्वचनात् । यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन
यत्स विरोधस्नयोरिति चेन्न, सत्त्वासत्त्वरयोरेकापटाश्रयत्वे वैयधिकरण्यात्, सम्बन्धस्य
तद्व्यतिरेकत्वे एकसत्त्वरूपेवापरासत्त्वात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य
सत्त्वमिति वचनार्थप्रसङ्गेन पौनःपुन्यत्वापातात्, यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमर्थो यन्नाम

वित्तु न भवत्येतेषुके, गवाधिकरणकष्टे दशोपस्थाभाव एव तद्विषयोऽनन्यगतिरुत्वादिः। परे ।
एकः = उदयनाचार्यः । स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुन प्रतियोगितेत्यत्र वस्तुन इत्युक्ताऽज्ञीके प्रतियो-
गिता नाज्ञीकारात् । अन्यथेति । ब्रह्मसिद्धौ तर्ककाण्डे मण्डनमिश्रवचैः। आदित्यनुपदः । लक्षणे
इत्यनेनाधिकरणस्यापि वस्तुत्वं दर्शितम् । तादृशेव = लक्षणेव । तदुभयतयेति । घटाभावा-
वस्थाननिषेधस्य घटरूपतया घटावस्थाननिषेधस्य च घटाभावरूपतयेत्यर्थः । ननु परस्परभावव्याप्यत्वं
सहानवस्थानम्, न च परस्परस्य दुर्बलत्वम्, तदभावव्याप्यत्वं तद्विरुद्धत्वम्, तच्च तदसामानाधि-
करण्यवर्षवसन्नमिति नु क्लोऽपि दोषः । प्रागभावप्रसङ्गस्योः प्रतियोगिना सामानाधिकरण्यादव्याप्तिवार-
णाय तु स्वाधिकरणकालावृत्तिसव्याधिकरणदेशावृत्तिव्याप्यतरसम्बन्धेन तद्विनिष्टत्वं तद्विरुद्धत्वमस्य,
अन्योन्याभावाधिभरणदेशावृत्तित्वमपि तादात्म्येन प्रतियोगिन्यक्षतम्; मैवम्, ईदृशविरोधस्य गोष्वाव-
त्वादिसाधारणत्वात् भावाभावयोरेव विरोधस्य च निर्वचनास्यदत्त्वात् । तादात्म्येन वृत्तित्वाभावविव-
क्षायां घटे घटोनास्ती-याद्यभावविरुद्धत्वस्य प्रतियोगिन्यनुपपत्तेरच । एवञ्च “अथन प्रतियोग्यनुपयोगिनो
स्वार्थविरोध” इति प्रवृत्ते के भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनसारदोषरीतिरेवानुसृत्येति नानुगमनार्ता
ऽपि । व्यवहारः शब्दानुगममूल एव नत्वर्थानुगममूल इत्यभिप्रायेणानुगमत्व कथञ्चिद्विधेःऽपि
सामानाधिकरण्याभादस्यापि प्रतियोगितारूपविरोधघटितत्वेनानस्थानं दुर्वारमेव । प्रतिक्षेपं = अभावं ।
तादात्म्यमिति । स्वार्थं कप्रत्ययानिमित्तेनेदम् । तथाविधतरकार्येति । परस्परभावरूपपरस्परका-
र्त्तव्यर्थः । प्रतिक्षेपशब्देति । परस्परशब्दस्याप्युपलक्षणम् । तथा च घटाभावाभावरूपत्वञ्चेदर्थस्यदा
घटाभावासङ्गहः, घटाभावरूपत्वञ्चेत्तदा घटासङ्गह इति प्रतियोग्यभावोभयसाधारणं न निर्वचनम् ।
ननु किमेतावता, घटाभावाभावात्मकत्व घटनिष्ठं घटाभावविरुद्धत्वम्, घटाभावात्मकत्वत्र घटाभावा-
निष्ठं घटविरुद्धत्वमिति विस्तिष्य विवक्षायां दोषाभावादिनि चेन्न, प्रागभावादिविरोधस्य तथाप्यल-
पान् । सोऽस्तु यथा तथा, प्रतियोग्यव्यवस्थानावयोर्विरोधस्युक्तो निर्दोष इति चेन्न, घटाभावेत्यत्र समा-
सार्थं विरोधस्य प्रविष्टत्वेन विषयनामवस्थानप्रसङ्गात् । अधिकं नूत्तम्योऽप्यशारादायामनुसन्धेयम् ।
नियमेनेत्यपरासावस्थाप्यत्वलामाच । एवञ्च सुहृदमोक्षणे “ननु परस्परभावव्याप्यत्व”मित्यादिनाऽनुप-
द गत्साभिराशङ्क्य निरन्ते एव पक्षे पर्यवसानम् । उक्तार्थत्वाद् इत्यस्यैवयोरिति । एवापरैति ।
एकस्य सत्त्वं नामेकनिष्ठा वृत्तित्वा, अपरस्योत्पत्त्यं चापरनिष्ठाभावमप्रतियोगिकमिति यद्वत्तमिति सामानाधि-
कार्योक्तिर्न पुनरुच्यते इत्यर्थः । ननु सत्त्वं सम्बन्धोऽन्यत्र तदभावस्यवोर्षकारप्रतियोगिकयोः
सामानाधिकरण्यात् सामर्थ्येवैप्यन भाद सम्बन्धस्येति । सम्बन्धामावस्य संनिघोरः । तद्व्यतिरेकत्वे =
परस्परविरोधरुत्वात् । पौनःपुन्यत्वादीनि । भादिनाऽनाकाङ्क्षनाभिधानं ब्रह्मम् । एतदेव प्रवच्यमि

यस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावः, तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः-तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभाव इति । यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः-यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः, तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः-तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धनिषेधः, घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावसम्बन्धनिषेधस्यापि घटात्मकतेति, तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घट इत्येवार्थः, अत्रो घटतदभावयोर्भेदं मनसि कृत्यापि निप्रतिपत्तव्यमिति । यत्रैकस्याधस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिरिति चेन्न, नियमस्य यत्किञ्चिद्व्यवच्छेदकत्वेऽतिशयत्वात्, विरोधव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्बन्धनेऽनिर्बन्धनात् । अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थं इति चेन्न, एकरूपानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्बन्धनात् । किञ्च भावाभावव्यवच्छेदयोरेभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्युपगमे पुनरपि यत्र भावस्तत्र भावो यत्राभावस्तत्राभाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव ।

स्यादेतत्- भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः, नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः, यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितुमव्यवहारं करोति, तथा भावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितुमव्यवहारं कुर्वति । कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्वेत्युत्तरम्, किं तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम्, यदाह- "अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चे"ति । तदेतदनुपपन्नम्, एतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं वा स्यात्प्रमितितया वा, नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वमङ्गप्रसङ्गात् । नैकत्वाभावो भेदोऽभिमतः किन्त्वन्व्योन्वाश्रयापेक्षभेदरूपधर्मवस्त्वमिति चेन्न, तस्याभावात् कालभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात् । तदभेदे इति चेन्न, तदभेदस्य स्वाभावि-

यत्रेत्यादिना । विप्रतिपत्तव्यमिति । उत्कपीनरुजगदाविकथादिः । घटतदभावयोर्भेदेऽपि परस्परभावात्मकतया पौनरुक्त्यादेर्दुष्परिहरत्वादिति भावः । अतिशयत्वात्वादिति । मूलकौटो घटाद्यतिरिक्तानामपि धर्माणां सङ्गात्वादिति भावः । अननुगममभ्युपगमेवाह किञ्चेति । यदि तु धरत्वेन तदभावाभावत्वेन च भेदाभ्युपगमेनाभावाभावस्यातिरिक्तताभ्युपगमेन वा पौनरुक्त्यादिकं परिह्रियते तदाभ्युपगमवस्था दुर्वांरेवेति ध्येयम् ।

स्यादेतदिति । स्वरूपसम्बन्धविदोपात्मकप्रतियोगपनुयोगिभावस्वरूपता प्रतिज्ञ एव भावाभावयोर्विरोधोऽत्राद्यते इति दृष्टव्यम् । ननु स्वरूपस्यैव विरोधत्वे भावाभावयोस्तदाश्रयाव्यवहारानुपपत्तिरित्यादाह्याह नचेति । भवितुमव्यवहारं = धर्मिताव्यवहारं । कस्येति । विरोधः = वैधर्म्यं, विरोधफलमित्यभिप्रायेणम् । गोत्वादेवत्वयोर्विरुद्धरूपयोः कस्यचिद्वैधर्म्यरूपत्वस्य भेदकत्वस्य च दर्शनादनुपयोगित्वं सावकारम् । व्यवस्थानं = प्रामितिः । भिदस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमपक्षे अयमेवेत्युक्तम् । तदभ्युपगमपक्षे त्वाह भेदहेतुरिति । अतिरिक्तभेदप्रमाणक इत्यर्थः, अतिरिक्तभेदप्रयोगक इति वा । विरुद्धधर्मात्प्रातः = वैधर्म्यसम्बन्धः, एवञ्च भावाभावयोरपि सङ्गहाय विरोधरूपयोरपि तयोर्विरुद्धत्वमत्र विपक्षितम् । कारणभेदः = सामर्थ्यभेदः । विरोधत्वं = वैधर्म्यं स्वाश्रयभेदकत्वञ्च । अन्योन्येति । भावाभावाश्रययोः परस्परापेक्षया भेदरूपधर्मवस्त्वमित्यर्थः । तस्य = उत्कथमवस्त्वस्य । अभावात् = सर्वप्रसिद्धत्वात्, तदाह कालेति । तदभेदे इति । भावाभावयोरुक्तकालावच्छिन्नयोः स्वभावाभावभेदकत्वं विरतिरिति मित्यर्थः । तदभेदस्य = कालभेदस्य । अद्यान्तत्कालभेदेऽपि तस्योपाधिकत्वेन स्वभावात्

कस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात्, एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात्, भिन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात्, अलहावस्थितभिन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य वाच्छिन्नत्वस्य सहस्यस्यैककालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः । मिलितत्वज्ञानयोरेकदेशत्वं चाऽभिमतमेककालत्वं वा, एकप्रकारेण वृत्तिर्वा, वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा, नाद्यः, भाषात्यन्ताभावयोस्तदभावात् । न द्वितीयः, भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः । न तृतीयः, संयोगाद्यव्याप्यवृत्तित्वाद्यदिपक्षे गणनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभावात्, अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तुपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रका-

महाकालस्यैकत्वादेवाधान्तरभिन्नकालवच्छिन्नभावाभावयोः रैकाश्रयभेदकत्वप्रसङ्गस्तदवस्थापर्ययः । कालभेदाभिमतेऽपीति । प्रहरमुहूर्तादिभेदेऽपि दिवसादिव्यवहारप्रयोजकैकोपाध्यवच्छिन्नत्वमादायोक्तदोषतादवस्थापर्ययः । भिन्नेति । इकोपाध्यवच्छिन्नस्तु कालः प्रहरादिव्यवहारप्रयोजकनानोपाध्यवच्छिन्न इति नोक्तदोष इति भावः । असम्भवादिति । सर्वस्यापि स्थूलकालस्य सूक्ष्मकालव्यवहारप्रयोजकनानोपाध्यवच्छिन्नत्वात्, क्षणस्याप्यनेकसूर्यचन्द्रादिस्पन्दरूपैककालीनोपाध्यवच्छिन्नत्वादिति भावः । असहस्यस्थितेति । तथा चैककालीनानोपाध्यवच्छिन्नत्वमादाय नासम्भव इति भावः । कालाभेदेति । कालाभेदपटकीभूतकालभेदस्यासहस्यस्थितेत्यादिरूपत्वेऽनवस्था, अन्वया स्वसम्भवोचैकस्यापि मानात्प्रसङ्गो वक्तव्य एव । न चासहस्यस्थितत्वं भिन्नकालीनत्वं, प्रहरादेः स्वापेक्षया सूक्ष्मकालव्यवहारप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नत्वेऽपि क्षणस्यातथात्वात्, तस्यापि वस्तुगत्या स्थूलोपाध्यवच्छिन्नत्वे चैकक्षणवच्छिन्नयोर्भावाभावयोः स्वस्वाश्रयभेदकत्वोक्तौ न दोष इति वाच्यम्, अन्यान्यक्षणवच्छिन्नयोरेकक्षणवच्छिन्नत्वेनैकस्य नानात्वप्रसङ्गात्तदवस्थात्, सर्वेषां क्षणानां प्रत्येकमेकत्वात्, तक्षणवच्छिन्नत्वोक्तौ क्षणान्तरावच्छिन्नयोरेकत्वप्रसङ्गात् । अथ भावाश्रयक्षणावच्छिन्नोऽभावः स्वाश्रयस्य भावाश्रयाद्भेदक इत्येवं विशिष्य वक्ष्यम्, भावस्तु स्वप्रतियोगीति न भावान्तरमादायातिप्रसङ्गः । भावाश्रयत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन, ध्वंसप्रागभावसाधारण्याभावास्त्वित् एव, तयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाभावात्तद्व्यक्तिवावच्छिन्नप्रतियोगिकृतया प्रतियोग्याश्रयक्षणावच्छिन्नत्वस्याप्यभावात् एवं भेदसाधारण्याभावोऽपि, तस्य तादात्म्ये प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गतीपगमपक्षे तेन भावसम्बन्धिरवप्रसिद्धावपि न भेदकत्वमपि तु भेदत्वमिति भेदभिन्नाभावोऽभावात्पदेन विवक्षणीयः । नचाव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वात्तानां रस्यापि स्वाश्रयभेदकत्वप्रसङ्गः, औपाधिकभेदस्य तत्रेष्टयात्, यद्विधोपाधिभेद एवोपहिते उपचर्यते न स्वीयाधिकभेदोऽनिरिच्यत इति मतिस्तदाऽपि वृक्षे कर्षिसंयोगो न यत्के इति, प्रतीतेरप्रसङ्गव्यवहारप्रसङ्गोऽप्युक्तत्वात्, अथ तत्रोपेक्ष्य निर्वाचयान्, यदि च वृक्षेऽप्यधिकरगताऽनुभवसिद्धा न स्यन्मुचिता, तदाऽव्याप्यवृत्त्यभावस्यावच्छेदकनिवेदनभेदकत्वं कल्प्यताम्, व्याप्यवृत्त्यभावस्योत्तरिणा भेदक्योक्तिस्तु समुचितैवेति चेन्न, स्वस्वत्वात्प्रसङ्गाभावस्य भेदकत्वानापत्तेः, प्रतियोगिव्यवस्तत्तदज्ञानां तस्य स्वप्रतियोग्याश्रयक्षणावच्छिन्नताभावात्तद्व्यतिरिक्तत्वं द्रष्टव्यम् । मिश्रितयोर्विरोधत्वमिति द्वितीयपक्षं विराजरोति मिलितत्वमिति । एकप्रकारेण = एकावच्छेदेन । वृत्तिप्रकारत्वेति । वृत्तौ यदवच्छेदकं तदन्येत्यर्थः । भाषेति । व्याप्यवृत्तिभावेत्यर्थः । तदभावात् = एकदेशवाभावात् । तदनुपपत्तेः = एककालानुपपत्तेः । यदि तदनुपपत्तमाश्रयावस्थानाभावरूपे एवेवं भेदकत्वं कल्पते, तदा भावाश्रयक्षणावच्छिन्नोऽभाव इति निरसनपक्षे एव पर्यवसानम् । तदभावात् = एकावच्छेदेन वृत्तभावात् । वस्तुतस्तस्याप्यवृत्त्यभावस्याभेदकत्वात् इत्यादिसम्भव

न्तरभावे प्रमाणाभावात् । नापि चतुर्थः, सहि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभा-
 वयोर्भावप्रध्वंसयोर्देकदानभ्युपगमेन तद्विशेषितयोरप्येकदाऽवश्यमेतभ्युपगमन्व्यतया कदा
 विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयो र्था यदि
 तथाभावोऽभ्युपगम्यते तदाऽऽश्रयभेदप्रसङ्गः, अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयो-
 र्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः । अभावात्तरेऽपि सावकाशत्वान्न परस्परप्रतिश्लेषात्मक
 न्यञ्च, परस्परप्रतिश्लेषात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभाययोरेव । तत्तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो
 ननु तत्तदसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न, विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कदापि सहावस्थिति-
 योऽप्यतापत्तेः । नियमेन तथात्वे च विरोधस्यापात्तात् । मानशब्देन च यदि विशेषशून्य-
 त्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तद्वनभ्युपगम एव, प्रमाणाभावात्, नहि निर्विशेषासत्त्वमात्रस-
 द्भावे प्रमाणमभिधानुं शक्यते । अथ मात्रशब्दोपादानं सत्त्वपि विशेषेऽसत्त्वस्य साधार-
 णरूपपुरस्कारेण विरोधव्यतिरिक्तप्रदर्शनार्थं नदा भावप्रध्वंसयोस्तादृशेव दोषापत्तिः,
 प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यतात्तदादायैव विशेषे विरोधपर्यवसा-

एवात्र वक्तुमुचितः, कालभेदेनापि व्याप्यवृत्त्यभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकतयावच्छेदकाप्रसिद्धेः । प्रका-
 रांतरभावे = अवच्छेदकसद्भावे, अन्यथा निरवच्छिन्नवृत्तिकस्वरूपव्याप्यवृत्तिःवानुपपत्तेः । सः = वृत्त्य-
 वच्छेदकान्य उपाधि । यद्वाति । वस्तुनस्तु न निर्देष्टुं शक्यते, स्वसमानकाशीनस्वसमानाधिकरण-
 वस्तुन्तराणामुपाधिभोक्तैर्निरूप्यत्वात् । तदाह तदेति । तद्विशेषितयोः = उक्तयोर्व्यतिरिक्तयोः ।
 विरोधस्य = वैधर्म्यत्वस्य, स्वाश्रयभेदकत्वम्येति यावत् । तदाश्रयता = प्रतियोगिप्रागभावादाश्रयता ।
 विशेषमप्यस्य भावानाययोः स्वाश्रयवैधर्म्यत्वमित्युक्तानोक्तौ दोषमाह किञ्चेति । तथाभावो वैधर्म्य-
 त्वम् । अविरोधापत्तिरिति । गोचसात्त्वविमर्शयोः स्वाश्रयवैधर्म्यत्वाभावेन परस्परविरोधस्य
 दर्शनादपि तथा स्वादिव्यधः । ननु सहानवस्थानलक्षणविरोधानभ्युपगमेऽपि पर-
 स्परविरोहात्मकवलक्षणो विरोधः प्रागभावप्रध्वंसयोः स्वस्वप्रतियोगिताऽस्तु, न च व्याप-
 काभावे कथं व्याप्यम् ? इयद्विकरणवर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानेषु केरलान्वयभावेषु संयो-
 गापनारेषु च अविचारानुसहानवस्थानस्वाभाव्यरूपादित्यनभाह अभावात्तरे इति । भवि-
 रेवार्थे, वस्तुवार्थे । तथापानावात्तर एवोपपन्न्यापरस्परविरोहात्मकत्वमपि नैवार्थः । तदाह
 परस्परप्रतिश्लेषात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभाययोरेवेति । घटप्रागभावाप्यन्ततामात्रस्य घटास-
 मनेयत्वम्, घटप्रागभावप्रध्वंसोऽनन्तत्वात्पठ्यंघटप्रागभावभ्रान्तादित्वाच्च जन्वसान्तघटस्वी, भेदाभावरव
 च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपवमिवापापः । केचित्तु—न हि घटः स्वप्रागभावमात्रं प्रतिश्लेषति,
 प्लेसत्त्वापि प्रतिश्लेषान्, नापि प्लेसमात्रम्, प्रागभावस्यापि प्रतिश्लेषान्, न च तत्प्रागभावो घटमात्रं
 प्रतिश्लेषति, ताप्रध्वंसत्वापि प्रतिश्लेषार्थे ध्वंसेऽप्येवाह अभावात्तरेऽपीति व्याचक्षुः । तत्तदस-
 त्त्वमात्रयोः = घटतदप्रागभावयोः । विशेषस्य = प्रागभावादेः । प्रतियोगिताऽविरोधात् = विरोधान-
 भ्युपगमात् । सहावस्थितियोग्यतापत्तेः, सहावस्थितिः काश्चिद् । तथात्वे = सहानवस्थित्यत्वे । तथा च
 क्वचित्कालिक इत्येव ईतिहो विरोध इति नैकोपि सम्भवः, अनुगमनानुपपत्तिं निरस्त इति द्रष्टव्यम् ।
 पर्यवसानादिति । इत्यस्यस्यविरोधात्प्रकृतियोग्यतयुगोपिमावस्य निरस्तः परीक्ष्यैवम्यैवमिवाद्येन
 इति, इत्यस्यस्यव्यवहारं चोक्तम् सम्यक्त्वम् । यथा तुता भावस्वीव तनी एतामनि सादिनि

नात् । इति विरोधखण्डनम् ।

तर्कसामान्यखण्डनम् ।

भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे तद्याप्यनिष्ठापत्तिरिति चेत्, वेद्यमापत्तिः ? तर्क-
भेद इति चेत्, अथ कस्तर्कः ? अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसङ्गं सः, प्रसङ्गं च

भविष्यत्कारं करोतीति दृष्टान्तस्यापि भेदखण्डनेऽप्यत्र परिच्छेदे प्रतिविहितत्वादिति शम् । इति
खण्डनशारदायां विरोधखण्डनम् ।

अनिष्ठापत्तिः = सर्वविधिनिषेधादिसाङ्कर्यापत्तिः । व्यावहारिकविरोधाभ्युपगमेन समाधानं नृपं
वादे च शोभनेन तु वितण्डायामित्यभिप्रेत्यापत्तिनिराकरणैव प्रतिवक्तुमुपक्रमते केति । तर्कभेदः = तर्क-
विशेषः, अप्रसङ्गात्मकानामपि तर्कनाया बद्धमागन्वाहिसोपपन्नम् । व्याप्याभ्युपगन्तारं प्रति व्यापक-
प्रसङ्गनस्याभासत्वात्प्रत्यन्तम् । प्रसङ्गं ज्ञापनमात्रमिति प्रसक्तमित्यत आह प्रसङ्गनञ्चेति । ननु
कस्तर्क इति प्रश्नस्येदमनुत्तरम्, परं प्रति हि तर्कं उगम्यस्यत इति तर्कोपपत्त्यासस्येवं लक्षणं स्यात् न
तु तर्कस्य, तर्कोपपत्त्यासश्च परकीयतर्कसम्पत्पुयोगिवाचकप्रयोगः । नचास्तु तर्कोपदर्शनस्य तर्कवाभि-
मानेनायं ग्रन्थः, 'अस्ति क्वप्रसङ्गोऽपी'त्यभिप्रमन्वाह्यास्तात्, तेन प्रकृतिलक्षणास्यैवाव्याप्तिप्रतीतेः । अत-
एव 'व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क' इत्युत्तरत्र प्रतीतेरेव तर्कनाऽऽशङ्क्यते । अथ
प्रसङ्गं प्रसक्तिः, योपनञ्च बोधः, 'अभ्युपगन्त्याप्यं प्रतीतितु व्याप्याभ्युपगन्तुनिष्ठत्वात्तर्कं कथमपि
व्याप्याभ्युपगमस्य कारणताया बोधे पर्यवस्यत् व्याप्याभ्युपगमजन्यो व्यापकस्वीकारार्हताबोधस्तर्कं इति
लक्षणोपनयने विश्वाम्यतु, अनुमित्वादिसु व्याप्याभ्युपगमजन्योऽपि व्यापकविषयको ननु तत्स्वीकारार्ह-
ताविषयकः । ननु तर्कोऽपि कथमीदृशः, तर्कोपदर्शकत्वात्तनुसारणैव तदाकारस्य निर्णयत्वात्, अन्यथाऽ
नुमितेरपि प्रतिज्ञानरूप्यानुपपत्तेः, पर्वतो यदि निर्बद्धिः स्यान्निरभूमं स्यादित्यत्र च सम्भावनायकं
यद्विदुर्वाभ्यां हेतुहेतुमन्त्रापत्तारोपविषयताबोधेन निर्बद्धितारोपविषयताश्रयोऽयं पर्वतस्तदारोपविषयता
प्रशोभ्यनिर्भूमत्वारोपविषयताश्रय इति बोधो व्युत्पत्तिसिद्धः, आरोपश्चाद्वार्यभ्रम इति निर्बद्धितारोप-
स्वापादकज्ञानस्य निर्भूमत्वारोपकारणत्वे उक्तप्रयोगप्रयोक्तृत्वभावसम्भय, तथाच निर्भूमत्वारोप एव
'पर्वतो निर्भूमं स्यादित्युल्लिख्यमानस्तर्कः, स च न स्वीकार्यताविषयकः । न च पर्वतो यदि निर्बद्धि
स्वीक्रियेत तदा निर्भूमोऽपि स्वीक्रियेतस्यादिरीत्यापि तर्कोपदर्शनसम्भव इति वाच्यम्, कोटिद्वयोपनिषते
एककोटिपरिमहविषये हि सम्भावनाशब्दिते नष्टपवन्धः, न च पर्वो निर्बद्धिते स्वीकृते तदुपवन्धः
समुच्चिनः, परकीयस्वीकृतानिश्चयात्, मन्त्रु वा कथञ्चिन् । तथापि पर्वतो बद्धिभवेन स्वीकारार्हो
भूमादिप्राणानुमितेरपि सम्भवेन तत्रानिप्रसङ्गो दुर्वारः, निर्भूमं स्यादिति प्रसङ्गासङ्गहृत् । नचैवं स्वी-
कारार्हताविषयकार्थोऽपि ज्ञाने र्थान्यविशेषस्य कामायेत्यस्तु, स हि आपादव्याप्यादिर्वासिद्धो मान-
त्वम्याप्य एवेति न चाभ्युपगवादिना सङ्गर इति वाच्यम्, एवं सति तावन्तप्रार्थय लक्षणत्वसम्भवेन
परिनिष्टैव पर्यात् । यदि तु तर्कस्य विषयवैलक्षण्यस्यानुमितिकत्वेन तेनैवोपपत्तिरिति तत्र जातिविशेष-
कल्पना बोधिता, अन्यथा घटज्ञानादादरपि जानित्वापत्तेरिति मन्त्रिनुमोपपत्ते तदा विषयवैलक्षण्यमेव
निर्बलं र्वमिति चेत्, व्याप्याभ्युपगमजन्य इत्यनेनाहापर्याप्यवत्ताभ्रमजन्यतायोः, आपादव्याप्यवत्ता-
निश्चयस्य व्याप्येतेनाहापर्याप्यस्य व्याप्यरूपावाद्कृते आहापर्यय तर्कज्ञानत्वात्, परिनिष्टत्वेन चा-
दापर्यापकत्वाभ्रमजन्यताम् । व्यापकत्वात्स्वीकार्योपपत्ताया अपारकत्वात्स्वात्तायां लक्षणत्वात्, अन्यथा-

स्वीकाराहताद्योधनमिति चेन्न, अन्यासेः, अस्ति ह्यप्रसङ्गोऽपि सम्भावना नाम तर्कः
तद्यथा—यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदात्मे त्वं शमयिष्यतीति, इष्टापादनेऽपि
गतस्याच्च। अनभ्युपगतव्यापकमित्यपीति चेन्न, तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्यादव्यापकप्रसङ्गं
गच्छामात्। व्याप्येनेत्यपि कार्यमिति चेन्न, विकल्पासहत्यात्—किं परमार्थतो व्याप्यव्या
पकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणानिष्टत्वमत व्याप्यव्यापकयोर्भावेन नत् ? नायः तथा

योग्यताच्छेदकान्तरगवैपणीयतापत्तेः। एवञ्चानुमितेरनाहार्यतया न तन्नातिव्याप्तिशङ्काऽपि। अत्र चाहा
यंज्ञानान्तरंतिप्रसङ्गवारणाय जन्यान्तम्। अयं न पुरुष इति मिश्रयसत्त्वेऽपि शास्त्रादौ ऋदादिभ्रमाद
पुरुष इत्याद्याहार्यरोपेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथममाहार्यपदम्, रजतव्याप्याभावश्चात्रहकालीनेनाहार्येण
रजनत्वस्याप्यवत्ताज्ञानेन जन्मे इदं रजतमित्यनाहार्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमाहार्यपदम्। ए
च 'अस्ति ह्यप्रसङ्गोऽपि' इति ग्रन्थस्य नासङ्गतिरिति चेन्न, एवं हि 'इष्टापादनेऽपि' इत्यादिग्रन्थासङ्गतेः।
तत्रारोपस्यानुत्तरत्वेतिव्याप्यनवकाशात्, भाषाव्यतिरेकनिश्चयस्य तर्ककारणस्य तत्राभावात्। भवे
इहाकार्यकारणभावमनसिकृत्यातिव्याप्तापुक्तयो 'अनभ्युपगतव्यापक' मित्यनेन तादृशकार्यकारणभाव
मभिप्रेत्यैव सोदुष्ट्या, तद्यथा 'तथाभूत'नित्यादिग्रन्थेन पूर्वतो यदि निर्बन्धिः स्यान्नर्जलः स्यादित्यारोपे
व्याप्तिभ्रमजन्येऽतिव्याप्तिरुक्ता, यस्तुगत्या निर्बन्धित्वस्यापि कस्यचिद्व्याप्यतया निर्जलत्वस्यापि च
कस्यचिद्व्यापकतया यथाभूतलक्षणसम्बन्ध्यात्, 'व्याप्येने'ति ग्रन्थेन तु प्रकृतापाद्यनिरूपितव्याप्यत्ववि
वक्षा कृतेति नोक्तातिव्याप्तिरित्युच्यते, तदाऽपि 'तथात्वाज्ञानेनेत्यादिग्रन्थस्यालोकतापत्तिदुष्परिहर्तव्यं,
व्याप्यत्वाज्ञानेऽव्याप्यत्वस्य च ज्ञाने कथमप्यारोपानुत्तरितव्याप्यनवकाशात्। एवं 'स्वयं व्याप्यतया
ऽनिष्टेने'त्यादिरपि सन्दर्भोऽत्रक एवात्र पक्षे इति चेन्न, तर्कापदर्शकमेव कण्ठतो निर्बन्धस्य तर्कस्वरू
पस्याप्यप्रतीतिमभिप्रेतित्यदोषात्, एवञ्चोक्तरीत्या व्याप्यवत्तारोपजन्योव्यापकवत्तारोपः प्रसङ्गः, व्याप्या
भ्युपगन्तारं प्रति व्याप्यवत्तारोपविषयताप्रयोऽप्यव्यापकवत्तारोपविषयताबोधनञ्च प्रसङ्गनम्। ग्रन्थोपरि
तमो यथासम्भवं योजयिष्यते। तर्क इति। अत एव "यदि च वृष्टयादौ सति कृष्यादितोऽवश्यं फलमिति तर्का
त्तत्र प्रवृत्तिस्तदा सति विन्ने महलादवश्यं फलमिति तर्कादवापि प्रवृत्ति" रितिमङ्गलवादमगौ तर्कादिति
यथाभूतमेव सङ्गच्छते। सहकारितमप्यसि पाणरूपा, अक्षरगलविवरोदरादिसम्बन्धबहुत्वमभिप्रेत्य बहुव
चनम्। अत्र व्याप्यव्यापकभावसम्भवेऽपि सम्भावनानाहार्यभ्रमात्मिकेति न प्रसङ्गः, अत एव तदुपदर्शनं
न प्रसङ्गनमित्यभावः। केचित् सम्भावनपारतर्कलक्षणात्कल्पना मन्यन्ते प्रसङ्गस्यैव लक्ष्यत्वात्, तस्याः
संशयविशेषत्वाच्च, तन्मतस्यापि स्वयं निरसनीयत्वेऽपीदानीमभ्युपगम्यैव दोषान्तरमाह इष्टापादने
ऽपीति। परंतस्य निर्भ्रमत्वं मन्वमानं प्रति परंतो यदि निर्बन्धिः स्यान्नर्जलः स्यादिति प्रसङ्गं
सत्प्रसङ्गं स्यात्, उक्तलक्षणसद्भावादित्यर्थः। 'व्यापकानभ्युपगन्तारं प्रतीत्युक्तौ नोच्योयो निर्भ्रम
त्वस्याप्यपकस्य तत्राभ्युपगमादित्याह अनभ्युपगमतेति। तथाभूतं = व्यापकानभ्युपगन्तारं। अपिना
व्याप्याभ्युपगमनृत्तमुच्यते। ह्येनो यदि निर्बन्धिः स्यान्नर्जलः स्यादित्यपि सत्प्रसङ्गं स्यात्, निर्बन्धि
त्वस्य किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिमेवेन निर्जलत्वस्य च किञ्चिन्निरूपितव्याप्यताश्रयत्वेन व्याप्यवत्तारोपवि
षयताप्रयोऽप्यव्यापकवत्तारोपविषयतायास्तत्रापि बोधात्। व्याप्येनेति। तद्वमिणि तत्पुरुषीयानभ्युपगम
विषयीभूततद्वीयव्याप्यवत्तारोपविषयताप्रयोऽप्यतत्पुरुषीयानभ्युपगमविषयीभूततत्तत्तारोपविषयताबोधनं
तद्वमिणि तं पुरं प्रति प्रसङ्गनमित्यर्थः। निर्बन्धित्वं तु न निर्जलत्वव्याप्यमित्यदोषः। स्वरूपेण =
वह्न्यभावात्स्वरूपमाभावत्वादिना। इष्टवसभ्युपगमविषयत्वम्, अनिष्टवत्त्वं तदाभावत्वम्। व्याप्यव्याप
कयोर्भावेन = व्याप्यत्वेन व्यापकत्वेन च। तन्निरूपितव्याप्यत्वाभ्युपगमैर्न चारितार्थात्तद्विदम् इत्या

त्याज्ञातेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसङ्गने प्रसङ्गात् । अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वय-
मपि पराम् प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्येन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रसङ्गने जयप्रस-
ङ्गात् । नद्वितीय, स्वयमपि नयेष्टानिष्टनायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे "यत्रोभयो"
रित्यादिना दोषेण सत्प्रसङ्गतयाऽनिष्टेऽपि गततयाऽतिव्यापकत्वात् । स्वयं व्याप्यतयाऽ
निष्टेनेत्यपि विशेषणीयमिति चेन्न, स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन ह्यमानेष्टव्यापके विषये

कवाम्युपगमः पृथङनादरणीय । अनिष्टत्वं तु व्यापकस्य स्वरूपेणैव वक्तुं युज्यते अन्यथा तन्निरूपित-
व्याप्यत्वग्रहे तत्र व्यापकरूपप्रसङ्गस्यैवित्यत्रादिसङ्गतेः । तथात्वात्वातेन = तदीयव्याप्यत्वेन तत्पुरुषी-
याम्युपगमाविषयीभूतेन प्रसङ्गने इत्यन्वयः । व्याप्यत्वेनाभ्युपगममात्रविवक्षायामपि न निस्तारः,
उदासीननिरूपितव्याप्यत्वं प्रतीतयन्तं प्रथमं प्रसङ्गनस्याभासरत्नाप्रकृतापाद्यनिरूपितव्याप्यत्वप्रतीति-
रेवादर्शनापेक्षि सूचयितुमाह 'वैपरीत्येनेष्टेनापीनि । प्रकृतापाद्यनिरूपितव्याप्तिसिद्धिरुच्यत्वेन प्रतीतेन
चेत्थम्' । तेन प्रसङ्गने नाम लक्ष्यकारोपविषयताप्रदात्तद्वयपरस्वकारोपविषयताबोधनम् । नहि यदि
निर्दिष्टि स्यात्तदा निर्धूम स्यादिति वाक्येनैव तत्र व्याप्तिसिद्धोपसम्भवः, तदधीनसादृश्य व्याप्यविषय-
कत्वात्, व्याप्याकाङ्क्षां सम्पादयद्गुणवाक्यं तर्ककारणव्याप्तिसिद्धोपजनकोदाहरणप्रयोजक भवति,
प्रतिवादिवाक्यस्याविद्वत्समीपतायाच्च न तथात्वमपि नियतमिति भावः । आपाद्यनिरूपितव्याप्तेराप्य
द्वेऽनभ्युपगमन्तारमपि प्रति वस्तुतः वा व्याप्तिमादाय प्रसङ्गनोपगमे नाप्यकमाह अन्यथेति । तथात्वेन =
आपाद्यनिरूपितव्याप्तिमत्तया । तथाभूतेन आपाद्यव्याप्येन । यस्या व्याप्तेर्निश्चयजननाय तर्कोपन्यासः,
तन्निश्चयस्य प्रागभावेऽपि आपाद्यव्याप्यत्वव्यापादके निश्चयस्त्वंकारणतया तत् प्रागपेक्षणीयं, तस्य च
स्वतःपरस्मिन्नभावे तर्कप्रसङ्गत्वं तत्र तदजननाय धतनोपमन्वयाः जयालाभादिति प्रसङ्गात्पूर्व
तत्सध्वमस्तु मा वा तदलक्षणे तु तत्प्रवेश आवश्यक इति भावः । यदि तु वस्तुगत्याऽऽप्यादके आपाद्य-
व्याप्यत्वमेव प्रसङ्गनस्य सम्भवे प्रयोजकम्, तदज्ञानं तु दोषः परस्य, अत एव प्रसङ्गन स्वनेन
समीचीनमेव कृतं परन्तु परस्मिन्मूलभूतव्याप्तौ निमित्तवत् सन्दिग्धो मूर्धा वेति मध्यस्थादेस्तदाप्रत्ययः ।
प्रसङ्गनानन्तरं तु परेण तन्मूलभूतव्याप्तेर्विघटक प्रदर्शनीयं तदप्रदर्शने तु प्रसङ्गित्युज्ज्वो भवत्येव,
पुत्रश्च विघटकप्रदर्शनस्यैव तस्मिन्कारणेनैव परत्र तर्कैवादानसम्भवेन प्रसङ्गित्युज्ज्वो न स्वध्वधेयव्य-
दित्युच्यते तदाऽपि परपक्षदूषणार्थं वस्तुतो विषयपार्यवसायिनोऽपि प्रसङ्गनस्य सङ्ग्राहताया वस्य
मागव्याचक्षुस्सङ्गो दाव, अर्थतोऽनुगमासम्भवेऽपि दादनुगमस्य रक्षणीयताया ध्ववहारानुरोधेनोक्त-
त्वादिनि ध्वेयम् । न द्वितीय इति । तद्धर्मिणि तत्पुरुषीयतदीयव्याप्यत्वंप्रकारताकनिश्चयविनोप्यता-
न्वयधर्मवत्कारोपविषयताप्रयोऽप्यावास्तद्धर्मिणि तत्पुरुषीयनिश्चयीवविषयतानान्वयीभूततद्वत्कारोपविषय-
ताया बोधनमिति पक्षोऽपि न युक्त इत्यर्थः । तथेत्यादि । आपाद्यव्याप्यत्वेनापाद्यकस्येष्टताया तदार्थि-
नध्याप्यत्वत्वेनानिष्टतायामिषयः । यत्रेति । यत्रोभयो समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः
पर्यनुषोक्तव्यस्तादर्थविचारणे इति प्रतिशब्देत्यर्थः । सत्प्रसङ्गतयाऽनिष्टेऽपीति । असत्प्रसङ्गने-
ऽपीत्यर्थः । विज्ञयप्रयोजकमेवासात्प्रसङ्गनं सङ्ग्राह्यं न स्वयदिति हृदयम् । व्याप्तिमूलकत्वविज्ञयप्रयो-
जकत्वात्परस्यैव वा प्रसङ्गने समीचीनत्वव्यवहारप्रयोजकत्वम् । सत्ता यदि सद्रूपव्यवहारविषय
स्यात्सत्तावती स्यादित्येकेन प्रसङ्गने कृते परेगाति तथा प्रसङ्गनियुत् सत्तावी सद्रूपव्यवहारविषयतास्यो-
क्ततामालोच्य तथा प्रसङ्गने तु न व्याप्तिमूलकत्वं गार्हिकमने सत्तावती व्यभिचारात्, न वा विज्ञय-
प्रयोजकत्वं सात्तादिति भावः । स्वयमित्यादि । तद्धर्मिणि परकीयतन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारता-
कनिश्चयीवविनोप्यताप्रवृत्तौयत्रनिरूपितव्याप्यप्रकारताकनिश्चयीवविनोप्यतानान्वयधर्मवत्कारो-

प्रसङ्गस्याव्यापनात् । अथ स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्रानभ्यु-
पगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसङ्गनं तर्कः, एवं सति हि स्वा-
निष्टव्यापके स्वमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्र गमनादिति व्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके
स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिसन्ने निरस्ते भवत इति चेन्न, यद्यत्र सत्तयाऽपि
घटोऽभविष्यत्तादाऽद्भ्यश्चदित्याद्यव्यापनात्, तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्य-
तयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटस्वस्थेनासौ प्रसङ्गः । अथ तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेति
निषेध्यकोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति, तदपि न, एवम्भूते एव विपर्य-
यापर्यसायिनि गततयाऽतिव्यापकत्वात् । विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपि प्रक्षेप्यमिति चेन्न,
केवलपरपद्दवृणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यत्वेनैवैवैक्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रस-

विषयताप्रयोज्यायास्तद्धर्मिणि परकीयनिश्चयीयविषयतानाश्रयतद्गतारोपविषयताया बोधनं तद्धर्मिणि
परं प्रति स्वकर्तृकप्रसङ्गनमित्यर्थः । स्वमात्रेष्टनेन परकीयनिश्चयविषयतानाश्रयत्वमापाद्यवत्तायां
सूचितम् । अट्टादिकं यदि प्रमेयं स्यात्प्रत्यक्षं स्यादिति तार्किकेण मीमांसकं प्रति प्रसङ्गनेऽव्याप्ति-
र्म युज्यते, अट्टादौ सर्वज्ञप्रत्यक्षविषयतायास्तार्किकेष्टत्वेऽपि मीमांसकेन प्रमेयत्वे प्रत्यक्षविषयत्वव्याप्य-
ताया अनभ्युपगमात् अन्यथा तस्यापि सर्वज्ञस्वीकारापत्तेः । तादृशव्याप्यत्वाभ्युपगन्तारं प्रत्यक्षत्वस्य
चाट्टादापरभ्युपगन्तारं ध्वनिविशेषं मनि प्रसङ्गने तु स्यात् । किन्त्वेवं स्वस्तिविशेषं प्रति वक्षोऽसौ
यदि निर्दिष्टं स्यात्प्रभूमः स्यादित्यादिप्रसिद्धप्रसङ्गनोदाहरणमपि न त्यक्तमुचितम् । तत्रेति ।
तादृशमित्युचितम्, प्रसङ्गनमित्यन्वयः । यत्र प्रसङ्ग इति । यत्र प्रसङ्गनमित्युचितम् । स्वीयापाद्य-
व्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयविशेषतानाश्रयत्वं नापादके पितृक्षणीयमिति नोक्तव्याप्तिः तद्धर्मिणि स्वकी-
यतन्त्रिरूपितव्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयविशेषतानाश्रयभर्मनचारीपविषयताप्रयोज्यायास्तद्धर्मिणि स्वकीय-
निश्चयविषयतानाश्रयतद्गतारोपविषयताया यद्बोधनं तदभ्यवहित्वेनात्त सत्ता यदि सम्बन्धवारविषयः
स्यात्सत्तावती स्यादित्यादौ नानित्याप्तिः, तस्योक्तान्यस्वप्रतियोगित्वादिति भावः । सत्येति । संयो-
गसम्बन्धेन घटभजनलाभायेदम् । स्वप्रतियोगिकाभाववत्तासम्बन्धेन घटभवनस्य दर्शनाप्रयोजकत्वलाभा-
यापिशब्दः । वस्तुतस्तु तदुपादनमकिञ्चिदकरमेव । पर्वतो यदि निर्बद्धिः स्यात्प्रभूमः स्यादित्यादिप्रसिद्धस्य-
क्षानागन्तुपलक्षणमिदम्, तेषामपि तादृशान्यत्वप्रतियोगिरूपत्वात् । अथेति । उक्तान्यत्वप्रतियोगित्वा-
वापादकप्रमेयतासौ आहार्यत्वं न विवक्षणीयम्, सत्तायां सङ्गवहाराविषयताया निश्चयत्वानाहार्यत्वात्,
प्रकृते च संयोगेन घटस्य स्वरूपेण निर्बद्धिः स्य च धर्मिण्याहार्यनिश्चयविषयत्वाच्च तदापादकप्रसङ्गनस्य
प्रतियोगित्वावन्तर्भावः, एवञ्च तद्धर्मिनिष्टया स्वकीयतन्त्रिरूपितव्याप्यत्ववत्त्वित्वात्तानाहार्यनिश्चयीय-
प्रकारतात्वरूपितवित्त्वैव तदा प्रयोज्यत्वस्यैव निवृत्तः फलति, अनाहार्यनिश्चयीयत्वमनुपादात्वेच्छाप्रयो-
ज्यत्वानात्रो वा प्रकारतायां वक्ष्य इति भावः । एवम्भूते इति । पर्वतो यदि निर्बद्धिः स्यात्तापाण-
मयत्वाभाववात् स्यादित्यादावित्यर्थः । स्वप्रसिद्धवृत्तयोः कृते इति शेषः । तेन परवहद्भ्यमात्रफलस्य
विपर्ययापर्यवसायिनोऽपि सङ्गत्त्वेऽपि न क्षतिः । अनारादके आपाद्यव्याप्तिराहित्याच्च विपर्ययपर्यवसा-
यित्वम् । प्रक्षेप्यमिति । तादृशान्यत्वानुयोगिद्वले आपादकधर्मे विपर्ययपर्यवसायित्वं विशेषणीयम् ।
तच्च स्वविरहस्यापायापयिदकत्वम् । एवं सत्तुक्तप्रसङ्गनस्यैव दशानिशोरे सङ्गत्त्वात्सङ्ग इत्याह
केचलेति । दृणाय प्रसङ्गनस्यैवत्वम् । पूर्वक्षमस्य = दृणक्षमस्य । प्रसङ्गानन्दः प्रसङ्गनपर एव

जनस्यान्यापनात्, तत्र स्वयं व्याप्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यवसायित्वात्सम्भवात् । स प्रसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तदिति चेन्न, अनिष्टं व्याप्यभ्युपगमरत्नेन परं प्रत्यापाद्यत इत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । तुल्यत्वेऽपि लक्षणकक्षासामर्थ्याद्यदि विपर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गतं त्वया परिभाष्येत तर्हि मया परवाधमात्रे एव प्रसङ्गताया विपर्ययपर्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यं वात्, अन्यथा विरोधत्वमेवोभयोरपि स्यात् । प्रत्ययस्थानत्रैचिन्नोच्चैत्र विरोधाद्विशेष साऽनापि तुल्यैव । अतएव सम्भावनाऽपि तर्कादप्यैवेति निरस्तम् । आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तस्यापकाभ्युपगमादिशेनात् । अतएव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायितकृता निरस्येति निरस्तम् परमार्थतो व्याप्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरपत्तेः, कथं हि परेण व्याप्यतयाऽनुमानात् प्रसिद्ध्यापकानुमत्या नापतितव्यम्, नहि प्रसङ्गो वास्तव्यव्याप्तेरालम्बते, किन्नाम ? अभ्युपगमात्रम्, अनभ्युपगतौ वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः, अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्याप्यापादनं क्रियते । वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तथात्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गमिति चेन्न, तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् । तस्माद्यः प्रसङ्ग स्वपक्षसिद्धयङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषायैव स्यात् प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानदादर्यं दण्डतयोपन्यासात् सौगतानां सत्त्वज्ञिकव्यवहितसा प्रविपर्ययान्यथामाददण्डप्रसङ्गवत्,

द्रष्टव्यः । विरोधमात्रं = पराभ्युपगमयोर्विरोधप्रदर्शनमात्रम् । पाषाणमयत्वस्य वद्विष्याप्यत्वाभ्युपगमो हि पाषाणमयत्ववति पर्वतादी निर्वह्निवाभ्युपगमेन विरुध्यते । तुल्यत्वादिति । एतेन मूलशैथिल्यप्रदर्शने एव तत्र तात्पर्यमित्यपि परास्त्वम्, अनिष्टप्रसङ्गेनापि वित्रयसम्भवेन तथातात्पर्यस्य नियन्तृमशयत्वात् । कण्ठनच प्रसङ्गनस्यैव कृतत्वात् । परवाधमात्रे = परपक्षदूषणमात्रकले विपर्ययापर्यवसायिनि । अन्यथा = आवयोः परिभाषाऽनादरे तु । तत्र = विपर्ययपर्यवसायिनि । तवासावभ्युपगमोऽनेन तत्र भ्युपगमेन विरुद्धयने इत्यादिरीत्या विरोधप्रदर्शनम्, न त्वेकारोपविषयताप्रयोऽप्यारोपविषयताप्रदर्शने तत्, प्रसङ्गन तु तादृशमिति भावः । नत्रापि = विपर्ययापर्यवसायिनि परपक्षदूषणमात्रकले । तस्याप्युक्तप्रसङ्गनामकत्वादिति भावः । आरोपात् = यदिपदोद्विग्निसम्भावनातः । तस्या आहार्य-अत्रात्मकत्वाभावात् । निश्चयात्मकत्वं तु तस्या सम्मनुते, अभ्युपगमो ह्यत्र निश्चय । व्याप्यतानिमित्तेति । व्याप्यत्वावच्छिन्नकारकाभ्युपगमनिमित्तकैत्यर्थः । तथा च पूर्वमभ्युपेयत्वादेव दूषणान्तरमुक्तम्, वस्तुनस्तु सम्भावनाया प्रसङ्गलक्षणस्य तदुपदर्शने च प्रसङ्गनलक्षणस्याप्याप्तिरस्येवेति भावः । परप्रमितेनेति । आपादकथमे विपर्ययपर्यवसायित्वनिषेध लाघवाप्रविष्टे व्याप्यत्वप्रकारकमिच्छये एव प्रमात्वं विवक्षणीयमिति भावः, तेन = व्याप्येन । व्याप्यानुमिति = व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमिति । दण्डतया = विपक्षवृत्तित्वदृष्टानिबन्धकतया । सत्त्वेति । अर्थक्रियाकारित्वेपर्ययः । यद्यदर्थक्रियाकारित्वादिप्रसङ्गनिषेधेन विपक्षवृत्तित्वशङ्कायां समर्थस्य कालक्षेपायोगेन सहकार्यपक्षयादयः तदाहितातिशयविशिष्टस्यापूर्वमेव दृष्टिकार्यपर्यवसायित्वेन क्रमकरणपक्षस्यानालम्बनीयत्वान् युगपद्वरणपक्षे च स्वार्थसम्पापि करणेन विपर्ययासम्भवादित्याशयेन यदि क्षणिकं न स्यादर्थक्रियारारि न स्यादिति प्रसज्यते, तददवाद्यं क्रियाकारित्वाक्षणीकत्वमेव पर्यवस्येदियुक्तप्रसङ्गो विपर्ययपर्यवसानस्यान्यथाभावे = विरो-

मितस्य तथेति चेन्न, प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् । अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा, न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न, वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयाऽपि प्रतिघाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासम्भवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तं गन्तव्यत्वादेव । नन्वेवमव्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नम्, तदप्रसाधनेऽन्यतरासिद्धया, तदप्रसाधने परस्याभ्युपनुरपसिद्धान्तात्, अपसिद्धान्तमनुज्ञाय यादिना प्रसाधिताद्व्याप्याद्व्यापकसाधने पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति; किं तत्र तथा न स्यात् ? किञ्चानुप्रस्तुतया तच्चिन्तया, अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वाैव न व्यापकसाधनमुपेयम् । तस्याप्रमा स इति चेन्न, मिथोविरुद्धादौ तर्कभासेऽपि गतत्वात् । आश्रयासिद्ध्यादिस्यतिरेके सतीति चेन्न, सन्दिग्धधूमदर्शनाद्यद्यत्र धूमस्तदाऽग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थस्तस्यार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपर्यन्त्या अव्यापनात् । तत्कालं प्रमात्वेनाप्रतीयमाण इत्यपीति चेन्न, बहुशो दत्तोत्तरत्वात्, सर्वस्य चास्य पूर्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्टव्या

तर्कं प्रति त्वभ्युपगमत्वघटितरूपेणेत्यभिमानेनानुमितावतिव्याप्तिं परिहरति अनुमाने इति । तथा = व्यापकविषयकत्वम् । प्रमयाऽपि = प्रमासत्त्वेऽपि । प्रतिघाद्यसिद्धस्य व्याप्यस्येत्यनुवच्यते । व्यापकानुमानासम्भवेन = व्यापकानुमापकवशात्सम्भवेन । तदप्यपीति । इदमुपलक्षणम् अमासकपरामर्शादपि कदाचिप्रमानुमिति दर्शनेन प्रमात्वघटितरूपेण कारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन स्वस्मिन् व्याप्यत्वाच्छिन्नप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्वे परस्मिन्नुत्पादिताऽपि सा प्रमेव स्यादिति किमभ्युपगमत्वघटितरूपेण कारणतायां विनिगमकमिति नाराहणोपपत्तिम् । एतं = प्रतिघादिन्यभ्युपगमस्वोत्पादनात्वे । परिहरति किमिति । तथा = सर्वथैव निग्रहः । किं न स्यात् अपि तु स्यादेव । तस्य = व्याप्यस्य । सः = तर्कः । उक्तलक्षणे प्रतीतिस्थाने भ्रमो विवक्षणीय इति प्रमानुमिति विशेषदर्शनेत्तरप्रत्यक्षयोर्नातिव्याप्तिः । मिथोविरुद्धादाविति । कदादौ यद्यनित्यो न स्यात्कृतको न स्यात्, शब्दो यदि नित्यो न स्यात्प्रावणो न स्यादित्येतां सत्यनिपक्षवद्मिथोविरुद्धतया तर्कभासौ तत्रातिव्याप्तिः । एतत्कलीभूतयोरनुमित्योः परस्परपरामर्शप्रतिबन्धेनानुपपत्तावपि तयोस्त्वौ न किञ्चिद्वाधकम् । विपर्ययापर्यवसायितर्कविशेषसङ्ग्रहाय वस्तुसङ्घवृत्तेर्विवक्षाया असम्भवेन तदभावमभिधायान्नातिव्याप्तिवारणासम्भावत् । अत्रिना काञ्चनमयः पर्वतो यदि निर्वाहः स्यात्तर्धूमःस्यादित्याऽप्रयासिद्धादिवरिग्रहः । अतएवाह आश्रयासिद्ध्यादीति । पक्षतावच्छेदकवत्त्वेनानभ्युपगतत्वमाश्रयासिद्धिः । आपाद्यव्याप्यत्वेनानभ्युपगतत्वं मूलदोषित्वमिति परतो वक्ष्यति । तत्र तु नातिव्याप्तिप्रसक्तिः । इष्टापादनं तु निवेशान्तरेण पूर्णवारितम् । मिथोविरोधविरोधव्यभिचारा अपि तर्कदोषतवावक्ष्यमाणा इह वारणीयाः । आपत्तिसाम्ये स्वतित्व्यात्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च तद्धारकं विशेषणीयम् । परन्तु पक्षतावच्छेदकवत्त्वेनानभ्युपगतत्वेन धर्मिणो निवेशोनाश्रयासिद्धेस्तस्मिन्नरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकाभ्युपगमे तदभावनिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकाभ्युपगमासमानकालीनत्वोक्तम् च मिथोविरोधस्य वारणेऽपि विरोधव्यभिचारयोर्वारणाय व्याप्यंशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयत्वे विपर्ययापर्यवसायितर्कविरोधासङ्ग्रहः तथाप्यभ्युपेयत्वाद् सन्दिग्धेति । तत्कालमिति । अमत्वमविवक्षित्वा तत्कालं प्रमात्वेनाप्रतीयमानप्रतीतिवमेव विवक्षणीयमित्युक्तसम्भावनायां नाप्यासिरिति भावः । बहुशु इति । सत्यनिपक्षवद्वेने इति शेषः । तत्कालपदेन कालविशेषविवक्षायामप्यासिद्धं, तर्ककालविवक्षायाच्चात्माश्रयः, स्वाधिकरणक्षणादच्छेदेन स्वाभ्यवहितोत्तरक्षणायच्छेदेन वा प्रमात्वाप्रतीतिश्रानुमितावपि सम्भवतीति तन्निवेशवैपर्यम्, स्थूलकालविवक्षया स्वाधिकरणकालवच्छेदेनेत्युक्तौ चोक्तसम्भावनायामपि कदाचिप्रमात्प्रतीतिसम्भवेनाप्यासितादवश्यम्, प्रवृत्त्यजनकाणुमितावतिव्या-

प्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात्, तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमे-
नेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात्, तद्यथा कार्यत्वाद्यद्यदष्टष्टमङ्कुरादि
मीमांसकः शंसति तदानामधिशेरेण कर्तुं कार्यमपि पर्यवश्येदस्य तदिति ।

अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी चेत्यापाद्यैभि-

सिद्धिः । एवं स्वेनाप्रतीपमानत्वविवक्षायां स्वयमित्यैव परानिष्टस्य प्रसङ्गेऽन्यासिः, तत्र स्वयं प्रमाव-
प्रतीतिसम्भवत्, परेणाप्रतीपमानत्वविवक्षायामप्ययं दोष एव, प्रसङ्गयितुः परत्वात् तदपेक्षया पर-
त्वविवक्षायां च स्वार्थानुमित्युपयोगितासङ्गहः । अत एव स्वानभ्युपेतपरानभ्युपेतकोटिनिमित्तकानिष्ट-
प्रतिसन्धानं तर्क इत्यप्यनादेशमिति भावः । ननु प्रतीतिपदेन भ्रम एव विवक्षणीया, सम्भावनायास्तु
संज्ञायामकत्वमेवेति वदन्तं प्रत्याह सर्वस्येति । सर्वविशेषणनिशिष्टस्येत्यर्थः । अस्य = प्रस्तुततर्कलक्ष-
णस्य । पूर्वोक्तेति । 'यत्रोभयो'रित्याद्यापत्तिसाम्यदुष्टे इत्यर्थः । आरोपितस्येति । व्याप्यवत्ताऽभ्यु-
पगम आहार्यो विवक्षणीय इति भावः । एवञ्च भ्रमानुमित्वापि नातिव्याप्तिः, आहार्यपरामर्शस्य तदज-
नकत्वात् । सिद्धेन = अवाहार्यनिश्चयविषयेण । अस्य = मीमांसकस्य । तन् = अङ्कुरादि । ननु
तद्विस्तृपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकारोपत्त्वावच्छिन्नकारणतापठितं लक्षणमादृतव्यम्, सादृशकारणता-
कश्च प्रत्ययः प्रसङ्गात्मक एव, तत्र चापादाव्यतिरेकविशेषस्य कारणत्वेन नेवमन्यासिः, स्थलाभावात्,
तथाहि—तद्यदि कार्यं स्यात्सकृत्कं स्यादिति प्रसङ्गो न नैयायिकत्वात्मेनि स्यात्, तस्यापाद्यव्यति-
रेकनिश्चयाभावात्, नापि मीमांसकस्य, तस्य व्याप्तिनिश्चयाभावादिति चेत्, मीमांसकेन कार्यत्वे-
नादष्टत्रयोपगमे कथायां तं कार्यत्वे सकृत्कत्वस्यास्तिमभ्युपगमस्य यदि कार्यं स्यात्सकृत्कं स्यादिति
तार्किकवाक्यादीने मीमांसकगणप्रसङ्गेऽन्यासेऽकृत्वात् । अतएवाविशेषणैः युक्तम् ।

यदि तु व्याप्तिनिश्चये सति तादृशवाक्यप्रयोगानन्तरमपि जायमानं ज्ञानमनुमितिरेव स्यात् न
तर्कः, पक्षकार्यत्वलिङ्गविषयकानाहार्यनिश्चयस्यानुमिति प्रत्येवोपयोगित्वादिस्तुच्यते तदाऽतिव्याप्तिं वक्तुं
पीठमारचयति अपि चेति । व्याघातः प्रतिबन्दी च नव्यैस्तर्केषु न गण्यते, अप्रसङ्गात्मकत्वात्, प्रमा-
णवाधितार्थप्रसङ्गस्वात्माश्रयत्वम् । पञ्चम उपेयते, एतच्च व्याप्तिप्राहको विषयपरिशोधकश्चेति द्विविधः,
धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादाः, पर्वतो यदि निर्बह्निः स्यान्नर्भूमः स्यादित्या-
दिर्दिनीयः, बह्नादिरूपविषयस्य शङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चयकत्वगोचरस्य विषयपरिशोधकत्वमिति दृष्टव्यम् ।
आपाद्यैरिति । यद्यपि घटोऽयं यद्येतद्वदन्त्यः स्यादेतद्वदन्तिभ्यः स्यात्, यद्येतद्वदन्त्यभ्यः स्यात्,
एतद्वदन्तिभ्यः स्यात्, यद्येतद्वदन्त्यभ्यः स्यात्, स्यादेतद्वदन्तिभ्यः स्यादित्यादाः आश्रयान्योन्याश्रयत्वकेत्वा-
पादाभेद एव, आपादान्तरञ्च न सम्भवति, अप्रसिद्धत्वात्, नचैकग्रैतद्वदन्ते द्वितीये एतद्वदानधिक-
रणक्षणांतरवर्तिस्वाभावस्तृतीये तथात्वेनोपलभ्यमानः समापाद्यतामिति सम्भवत्यापाद्यभेद इति वाच्यम्,
त्रितयस्यापि त्रिषु सम्भवेनेतद्विभागं विनिगमकाभावात् । तथाप्यात्माश्रयशेरेवापाद्यत्वनिमित्त-
मेवात्रानुदितम् । वस्तुनस्वापाद्यकभेदस्यैव तर्कानामेषां भेदकता यत्कमुचिताः, नच स्वाभावप्रतिबन्धो-
रापस्यभावेनापाद्यकभेदस्यापि कथं तथात्वमिति वाच्यम्, तत्रापि प्रसङ्गसम्भवादिति वदन्ते । अस्तु
था तयोः प्रकारान्तरेणैव भेदः, आत्माश्रयादिषुचक्रे स्वापाद्यकभेदः सम्भवत्येव, लक्षणभेदस्तु वक्ष्य
माणः सर्वसाधारणः । अपेक्षां साक्षात्परस्परसाधारणीमपेक्षाद्वयद्विधितैः युक्तमन्योन्याश्रयत्वकङ्करादिरायात् ।
साक्षादपेक्षाविषयावां नु स्वस्य स्वापेक्षित्यमेवाभाषयः । पूर्वमपेक्षेऽपि । ननु नैतद्वदन्तमलोक्यात्,
न च प्रयोक्तादी न्ययनिवमिति नालीक्यम्, तत्रापि व्यक्तभेदात्, अवच्छेदकगमकैवल्यन्यविषयस्य

यमाना पट्टनङ्गाप्यने, स्वरूपं चैवाम्—स्वस्यान्यवहितस्वापेक्षणात्माश्रयः,
अन्योऽन्यस्यान्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः, अन्तरितस्य तदेव द्वय-
मात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकम्, त्रिरुद्धसमुच्चयो . व्याघातः, उपपाद्योप-

तत्रादतरात्, न च घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविपरये च नःप्रमितिः, तन्व्याये-
नान्यत्रापि तस्यादोषत्वप्रसङ्गात्, प्रमाणसदसद्भावान्यां विशेषे चाप्रामाणिकः तमेव दोषः स्यात्त-वात्मा-
श्रयादि, उपपत्त्यादौ च स्वापेक्षत्वादेर्न प्रसिद्धत्वप्रसङ्गापीति चेन्न. स्वविदोष्यस्वापेक्षापादकप्रसङ्ग-
आत्माश्रय इति विप्रक्षायामदोषात्, घटाद्यपेक्षत्वस्य तत्कार्यादौ प्रसिद्धत्वात् । एतन्न
सत्यात्माश्रयादेः प्रसङ्गात्मकत्वमपि निर्वाहति। अपेक्षा तुपत्ती स्थितौ ज्ञसौ चेति ब्रंधः । तत्राद्या-
माश्रय घटोऽयं यद्येदद्वयमन्यः स्यादेदद्वयमन्य स्यादिति प्रसङ्गः । द्वितीयां तु घटोऽयं
यद्येतद्वयमिति स्यादेदद्वयमन्य स्यादिति, तृतीयां तु घटोऽयमितिज्ञानं यद्येतद्वयमन्य-
मन्यं स्यादेतद्वयमन्यमन्यं स्यादिति । नादोऽप्यात्माश्रयादिकं मूलकारो बक्षयति । अत्र सर्वत्र
'तथात्वेनोपलभ्येते' त्यप्यापार्थं सम्भवति । अथत्रैतद्वयमन्यधिकरणक्षणोत्तरवर्ति न स्यादिति प्रथमः,
एतद्वयमन्यो न स्यादिति द्वितीयः, एतद्वयमन्यमन्यधिकरणक्षणोत्तरवर्ति न स्यादिति त्रैतद्वयमन्य-
मन्यं न स्यादिति वा-तृतीया इति वदन्ति । एवमन्योन्याश्रयचक्रकयोरपि त्रैविध्यमवगन्तव्यम् ।
अन्योन्यस्येति । अन्यवहितपदं चक्रकपारवर्तनाय । अत्रापि पूर्वोक्तदोषपरिहाराय स्वविदोष्यकस्वापे-
क्षापेक्षापादकप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रय इति वक्तव्यम् । घटापेक्षापेक्षत्वस्य घटनिष्ठरूपविषयकप्रत्यक्षादौ
प्रसिद्धेः । आत्माश्रयान्योन्याश्रययो र्वावर्तनाय अन्तर्गितस्येति । व्यवहितस्येत्यर्थः । तृतीयादिक-
मन्तर्भाव्येति यावत् । तदेव द्वयमिति । स्वापेक्षणमन्योन्यापेक्षणञ्चेत्यर्थः । एतदेव द्वयं स्वभावेनाहा-
त्माश्रयोऽन्योन्याश्रय इति । अत्राप्युक्तरीत्या स्वविदोष्यकः स्वापेक्षापेक्षापेक्षापादकप्रसङ्गश्चक्रकमिति
वक्तव्यम्, अपेक्षा चात्र परम्परासाधारणी तेन चतु कक्षादात्रपि चक्रकस्य सङ्गः । यद्यपि परम्परा-
साधारणपेक्षादोऽन्योन्याश्रयचक्रकयोरपि स्वस्य स्वापेक्षणसत्त्वेनात्माश्रय एवैकचित्तवस्थाने गणना-
हंत्यथापि साक्षात्परम्परया चापेक्षया विभागमूल एवार्थं विभागो न पर्यनुयोगमर्हति, परिभाषयापि,
बहुलं तददर्शनात् । त्रिरुद्धसमुच्चय इति । तदधिकरणे तद्विरुद्धधर्मान्युपगमनिबन्धन प्रसङ्गो व्याघात
द्रूपार्थः, तेन न सिद्धयसिद्धिव्याघातः । घटो यदि पट्टववान् स्यादुपपत्त्याभाववान् स्यादिति प्रसङ्गः ।
आपादकविरुद्धरूपेण धर्मिण उपस्थितिस्तु तर्कानुगुणैव । पर्वतो निर्धूमः स्यादित्यादिकं प्रत्यपि धूमवान्
पर्वतो निर्धूमत्वव्याप्यनिर्वाहित्ववान् स्यादित्यादिनिश्चयस्य कारणत्वात् । एवं च व्याप्तिप्राहकत्रिषयपरि-
चोषकनक्तयोरत्रैवान्तर्भाव इति तत्त्वम् । यद्यप्यात्माश्रयादिरूपप्रसङ्गस्याप्युक्तलक्षणाजानता, तथापि
तद्विरुद्धत्वमप्यत्र निवेदानीयम् । उपस्थितिः तद्विरुद्धत्वान्तरविरोधोत्तनायैव विभागोऽयं गोबली-
वर्द्धनायेन । उपपाद्योपेति । भेदतद्द्वयवहारादान्यत्र च कार्यकारणभावादिरुद्धे उपपाद्योपपादकभाव-
प्रसिद्ध एतः । अनवधिरिति चक्रकपुद्गासाय । ननु वस्तुनो यद्युपपाद्योपपादकयोरेव प्रवाहमन्दा स
प्रामाणिक एव स्यादिति न दोषः, अन्ययोपपाद्योपपादकभावप्रसङ्गतेः, प्रवाहश्च सिद्धयसिद्धिव्याहृत एव,
नवा प्रसङ्गात्मकोऽपि, नचाप्रामाणिकानन्यथाभ्युपगममूलः प्रसङ्गऽनवस्येति विवक्षणीयमिति वाच्यम्, घटात्
यदि घटजन्मत्वव्याप्यं स्यात्कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यादित्यादावापादकस्यानन्तप्रवाहनिर्वाहत्वेन
तदभ्युपगममूलत्वस्य कथमित्यसङ्गे सम्भवेऽपि घटात् यदि सकलस्य घटस्य हेतौ वसेत् घटाजन्ये न
वसेत्, ज्ञानं यदि स्वसमानकालीनरसमवायिसमवेतसाक्षात्कारविषयनाश्याप्यज्ञातिमास्यादनुपद्वेषं

पादकप्रवाहोऽनवधिरभवत्वा, स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दी । तत्रात्माश्रय य सम्बन्धद्वारभेदाद्भासत्वम्, यथा प्रमेयत्वस्यात्मनिवृत्तौ, कश्चित्तैयमपि, यथाऽनेककालस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उक्तकालवृत्त्यात्मानं प्रति वारण्यत्वे । अन्योन्याश्रयस्य

स्यादिस्यादौ फलतोऽनवधिमवाहस्यैवापत्तेः प्रतीत्या तदभ्युपगतस्य प्रसङ्गे मूलत्वासम्भवात्, अन्यथाऽऽनादनस्य भौकल्यात्, वस्तुगत्या च किञ्चिद्भूमिकमानन्वयापादकनिर्वाहकीभवत् प्रसङ्गे मूलीभवितुमर्हत्यप्रतिबन्धत्वादिति चेत्सत्यम्, क्वचित्फलतोऽप्रामाणिकप्रवाहप्रतीतिकलः क्वचिच्च तादृशप्रतीतिमूलः प्रसङ्गोऽनवधयेति यथासम्भवमेव दर्शनीयत्वात् । दोषतुल्यतेति । कथायामनुमानच्छाययैव दृग्गण-
 वृत्तेर्वादिप्रतिवादिनोः परस्परं समानोदोषप्रसङ्गः प्रतिबन्धीत्यर्थः । यथा मनुष्यत्वेन औद्योग्यव्यतिारं प्रति मौढ्यं यदि मनुष्यत्वव्यापकं स्यान्नवद्वृत्त्यपि स्यादिति प्रसङ्गः प्रतिबन्दीति भावः । अथ सर्वस्यापि तर्कस्यास्य किं फलमिति चेदत्र प्राञ्जः—आपादकवत्ताशङ्का तावद्द्विधाविधा, स्वारसिकी चाहायां च, तत्र द्वितीया तर्केण नियतंते, अनिष्टप्रदर्शनेनापादकवत्तायोधेच्छाया उच्छेदे वारणाभावेनाहार्दश-
 ज्ञाया उत्पत्त्यसम्भवात् । आया स्वाहायांपादकवत्ताज्ञानसम्पादने न तद्व्यापनिश्चयेन वाऽऽपादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्याभाववत्तानिश्चयेन वेति तदप्रतिबन्धे न तर्कोपयोग इत्याहुः । नव्यास्तु सामान्यत आपादकवत्तायोधप्रतिबन्ध एव फलमिति दर्शयन्ति । तत्र श्रुत्यस्यापादकतास्थले तद्वर्माविच्छिन्नवत्ता-
 बुद्धौ तद्वर्माविच्छिन्नापादककारणत्वेन प्रतिबन्धकता, विनिष्टस्यापादकतास्थले तु रक्षे विरोधवत्ताया विशेषणवत्ताया वाऽनिश्चये उक्तरूपेणैव । अन्यथा तु विरोधवत्ताबुद्धौ विरोधवत्तानिश्चयसङ्कृतविनिष्टा-
 पादककारणत्वेन विशेषणवत्ताबुद्धौ तु विशेषवत्तानिश्चयसङ्कृतविनिष्टापादककारणत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । तत्रेति । सम्बन्धद्वारभेदात्—आधाराधेयभावादिरूपसम्बन्धे द्वारभेदात् । अयं घट इत्यादिप्रमाणादाय घटशरी प्रमेयत्वव्यवहारः, प्रमेयत्वमित्यादिप्रमाणादाय च प्रमेयत्वे प्रमेयत्वव्यवहार इति प्रमाारूपद्वारभेदः । नन्वेवं घटइत्यादिप्रमाविषयत्वे प्रमेयत्वमित्यादिप्रमाविषयत्वं वर्तते इति एकभेद एतेत्यात्मनि वृत्तावि-
 स्थुक्तिर्न सङ्गच्छते, अथ सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविषयत्वमात्मन्यपि वर्तते इत्यभिप्रायः, तदा तत्र प्रमाया ऐश्वर्येण न द्वारभेदः, यदि च प्रमावातनुगमेन तद्व्यतिरस्य प्रमेयाववति प्रमेयत्वप्रकारस्वरूपोत्प-
 षोपममावस्थायापि नानात्वमिति तदभेद एव द्वारभेदतदा स्ववृत्तावगमपि कथम् । यदि तु प्रमेयाववति प्रमेयत्वप्रकारस्वरूपं प्रमात्वमेकमेव, प्रमेयाववेन प्रमेयावानामनुगमात्, प्रमेयावत्वे तु प्रमात्वं परिष्का-
 रकमेव, त्रिप्रकारात्प्रमाणत्वेऽपि, सृष्टे प्रमेयमिति ज्ञाने प्रमेयत्वस्य स्वरूपतो भावेऽपि विषयतावस्य स्वरूपतत एवानुगमकत्वं कथञ्चिदाश्रयेयम्, तदा विषयताया विषयभेदप्रमाणत्वेऽपि सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविषयत्वस्य प्रमाविषयत्वनिष्ठवैयव्यादात्तर्जि वृत्तावित्युत्पत्तिसङ्गतावपि द्वारभेदोपेत्सङ्गतिरेव, अथ द्वारभेदोऽप्येदं द्वारभेदतथा च सर्वथावच्छेदेनैव प्रमेयात्वं स्वरिमम् वर्तते न तु स्वरूपेणेति न दोष आत्माश्रय इति चेन्न प्रमेयावत्तावच्छेदेनापि प्रमेयावस्थावदवस्थाद्विनि चोःसत्यम्, प्रमाणत्वावच्छेदस्य आश्रयस्याभासतायां प्रयोजकताया विवक्षितत्वात् । अत एव द्वारभेदस्य तदाभासतायां व्यभिचारः
 'कश्चिद्विनि'त्यादिना त्वयमेयोक्तः । एवञ्च सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविषयत्वमेव केवलान्वयि । सामान्यतः प्रमेयावस्य केवलान्वयित्वव्यवहारस्तु प्रतिदोषसमानावच्छिन्नाव्यक्ततावत्प्रतिदोषितानवच्छेदकपूर्व-
 वत्त्वनिबन्धन एवेति भावः । कश्चित्तैयमपीति । द्वारभेदसम्भवेऽपि आत्माश्रयतासोऽपि तु दोष एवा-
 त्माश्रयः कश्चिद्विषयः । एकाकोत्तरकारणवृत्तियोग्या द्वारभेदसम्भवे दन्तितः । यथाऽप्युच्यते इति । प्रमाणा-
 भावादात्माश्रयताभासताभाव इति दोषः । अन्योन्याश्रयपर्येति । आभासत्वमित्यनुपपन्नः । तद्वार-

व्यक्तिभेदात्, यथा ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्य जनने । चक्ररूपापि तस्मात्, यथा बीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्भस्तेन बीजं जन्यत इत्यत्र । व्याघातस्योपाधिभेदात्, यथा कालभेदादिना जननाजननादौ । अनवस्थायाः, क्रियायै परम्परानन्त्यानपेक्षणात्, यथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यानन्त्यानपेक्षणे । तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते; क्वचिन्नैवमपि, यथा स्वाश्रये भिक्षुवृद्धिजननाय म्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदस्यानन्त्ये प्राग्लोपादिदोषात्, तामेतामूर्ध्वं धावन्तीमनवस्थामाचक्षते । प्रतिबन्धा विशेषात्, यथा धूमानुमानेऽप्युपाधिश्चाप्रतिबन्धां तर्कानुकूलत्वादिति । तद्वैपामापादनानि तर्कामासाः कथमुक्कलक्षणेन न सद्वाह्याः, सत्यपि व्याप्याद्यदोरे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन तेन विशेषेणै-

जनकीभूतज्ञानव्यक्तिभिन्ना संस्कारप्रस्था ज्ञानव्यक्तिरित्यर्थः । जातिभेदादिति तु नोपमम्, स्मृतिजननः संस्कारोऽनुभवजन्य एवेति निश्चये मानभावात्, यदाह "जापत्ते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कार" इति । व्यनोरस्योन्याश्रयस्य व्यतिभेदमादावैव परिहरणीयत्वाच्च । चक्ररूपापीति । नामासत्त्वमित्यनुपपत्तेः । तस्मात् = व्यतिभेदात् । व्याघातस्येति । आभासत्वमिति सम्बन्धः । आदिना देशभेदः । जननमुपाधारकम् । एकस्यैव वोजस्याङ्गुलीपवायकत्वानुपधावकत्वे स्वाहते इति कालदेशभेदेन समाधीयत इत्यर्थः । आदिना गमनगमनादिकं प्राहम् । अनवस्थाया इति । आभासत्वमितिसम्बन्धते । क्रियायै = उत्पादनायै । कादा- चिन्हेत्यान्यथानुपपत्त्या कार्यकारणप्रवाहस्थानवधित्येऽपि षटः स्वोत्पत्तये स्वसामग्रीमेवापेक्षते, न तु स्वसामग्रीसामग्रीम्, अन्यथा सामग्रीकाराया एकदाजनासम्भवेन घटानुत्पत्त्यापत्तेरिति क्षतिकत्वादनवस्थाया अनाभासत्वमेव भवेदिति भावः । अत्र इति । उत्तरोत्तरकार्यापेक्षया पूर्वपूर्वसामयेवाप्यपदार्थतया निरक्षिता । अत्र बाधकभावविशिष्टप्रमाणसद्भावदेवानवस्थाया आभासत्वमभिप्रेतम्, सामग्र्यानन्त्यानपेक्षणीया बाधकभावो ध्वनितः, अन्यथा प्रत्यक्षवाचात् । केवलं परम्परानन्त्यानपेक्षणे तु नामासतायां प्रयोजकं व्यभिचारादित्याह क्वचिदिति । मैवमपि = परम्परानन्त्यानपेक्षण- सत्त्वेऽपि नानवस्थाया आभासत्वम् । भेदानुपजीवनादपि = भेदानुपजीवनेऽपि भिक्षाव्यवहारसामग्रा- द्यादाविव भेदेऽपि भेदान्तरोपगमेऽपि भेदप्रवाहो घटो न षट् इति धीजननाय बाधेदप्येति अपि तु षट्तिष्ठ एकत्वं भेद इत्यर्थः । प्राग्लोपाद्यो भेदऽप्यने "प्राग्लोपाविनिगम्यवप्रमणोपगमेभवे" दिनिकासिकाया- म्पार्था दृष्ट्याः । यथापि भिक्षावृद्धिदेवात्र प्रमाणं स्यात्तथापि योग्यानुयोगिप्रतिबोधितकवेन कदाचित्प्र- त्यक्षमपि भेदप्रवाहस्य स्यात्तर्पेवमिति बाधकभावविनिष्टं न साधकम्, साधकं हि तथोपपाद्यं यथा बाधकपीतिष्ठं तस्य न भवेदिति भावः । ऊर्ध्वमिति । भेदनिष्ठो भेद ऊर्ध्वतया विवक्षितो लोके प्रायः- आधारापेक्षया आधेयस्योर्ध्वत्वव्यवहारदर्शनान्न । प्रतिबन्धा इति । आभासत्वमित्यनुपपत्तः । वदित- द्दिष्टान्तिन्द्रियधर्ममयाधो जनकत्वादित्याद्युपाधिनाह्यायं यदि वद्व्याऽनुपपत्त्वमानगोचरात्त्वादितिमा- ध्यकृपूमे तवापिपिपिकाऽपि स्यादितिप्रतिबन्धा आभासत्वम्, वदित्माप्यकृपूमेऽनुपपत्तसद्भावदि- त्यर्थः । एवं मद्मसक्तो प्रददर्शमसक्तैर्भविष्यतिमाह तद्वैपामिति । आपादनांति । आपत्तिरुपा- मन्तर्कामासा इत्यर्थः । व्याघादाद्यदोरे इति । आदिनाऽप्यारकम्, तयोरेदोरे व्याप्यव्यापकभावनिश्चयः । तथा च प्रमेयादौ स्ववृत्तित्वात्प्रतिबन्धां प्रमेयात् यदि स्ववृत्तित्वात्प्रतिबन्धां व्याप्यव्यापकभावनि- स्यात्तिसम्भवः । तद्विद्विनस्याप्येवापिऽप्यकारणकारणोपादावपिऽप्यकारणकारणानुपादावप्य तत्रागत-

मात्मीभूतत्वात् । प्रसङ्गस्थाने तावता विशेषाख्यभावेनापि लक्षणविशेषणीयमिति चेन्न, अन्योन्याश्रयाभासत्प्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थायां, एवमात्माश्रयाभासत्प्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः । अपि चापसिद्धान्तविरोधाद्विपर्ययतर्कलक्षणं गच्छुः कथञ्चासंघारणीयम्, यत्रैव निप्रहेतर्कान्तराख्यमन्तर्भावस्तत्रैवानयोरपीति पृथग्विप्रहेतानुपपत्तेः । इति तर्कसामान्यखण्डनम् ।

त्वात् । आरोपत्व स्वाहार्यनिश्चयत्वमभिप्रेत्येदम् । प्रसङ्गस्थाने प्रसङ्गधर्मिप्रमेयत्वादि । विशेषेण = द्वारभेदादिना । द्वारभेदादिरहितधर्मिकत्वमप्यारोपे नक्षयमित्याह प्रसङ्गेति । नानवस्थायांमिति । एवस्वाभासत्प्रयोजकराहित्यविक्षातुसिद्धयसिद्धिव्याहतिपराहतेति भावः । आत्माश्रयान्तरादौ = सदात्माश्रयादौ । नन्वारोप आहार्यभ्रम, तत्कारणकथं चिबक्षितम्, एवञ्च द्वारभेदादेर्द्वारभेदोपनिबध्ति उक्तरीत्या स्ववृत्तिःत्वादौ स्थलविशेषे प्रामाणिकत्वस्येवात्माश्रयादेराभासताया बीजत्वाच्च, तथा च नातिव्याप्तिः, प्रमेयत्वादौ स्ववृत्तिःत्वाद्यात्मकाशक्तनिश्चयस्य वस्तुतः प्रमात्वात्, तदीयाहार्यत्वसम्प्राप्तकस्यैव वाच्यप्रदस्य भ्रमत्वात् । अत एव तत्र व्याप्तिभङ्गोऽपि पक्षस्यैव हतुमतो विपक्षताप्राप्ते । ज्ञानं यदि स्वजन्यजन्यं स्यात् स्वभिन्नं स्यादिति तु सत्तर्क एव । ज्ञानं यदि स्वजन्यसंस्कारजन्यतावच्छेदकधर्मवत् स्यात् स्वभिन्नं स्यादिति तु स्मृतेः पक्षस्यैव तस्यास्वजन्यसंस्कारजन्यतावच्छेदकस्मृतिस्वाश्रयवैतोष्यप्रमेयत्वपक्षकतर्कसमानयौगक्ष्य एव । अनुभवस्य तु न कस्यचित्संस्कारजन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्, प्रत्यभिज्ञाया स्मृतिजन्यत्वस्यैव स्वीकारात् । एवं पूर्वोक्तचक्रेऽपि पक्षे स्यात्प्रसङ्गः । बीज यच्छुःशेषधायकं स्यात्तदनुपधायकं न स्यादित्यत्रापि तत्कालावच्छेदे नोपघादवत्त्वे एव तत्कालावच्छेदानुपधायकत्वाभावस्यासिरिति यथाश्रुते व्याप्ति पक्षे तस्मै वा भग्नैव, एवं कादाचित्कस्यैव यदि सकलस्य कार्यस्य कारणे वृत्तिमत्त्वाकार्याश्रयावृत्ति स्यादित्यत्र विष्टापत्तिरेव । तद्यदि हेत्वपेक्षाश्राप्तं स्यात्प्रामाणिकप्रवाहघटकवृत्ति स्यादिरयत्र तु स्यात्प्रयभाव पूर्वमेव क्वाप्यतिव्याप्तिशङ्कापीति चेन्न, केवलान्वयित्वावधानुपपत्त्या स्ववृत्तिरस्य स्वभिन्नत्वस्याप्यत्वभङ्गाभ्युपगमे तादृशस्याप्यत्वान्ययानुपपत्त्या केवलान्वयित्वभङ्ग एव कुतो नाम्युपगम्यते, प्रमाणयोर्बलावलानवधारणात् । एतच्च प्रमेयत्वस्ववृत्तिरूपपादकप्रतीति प्रमितिरित्येकैकोपीकृत्य वस्तुमशक्यमेव । नन्वेवमपि स्ववृत्तित्वे स्वभिन्नत्वस्यास्यैव संशय एव स्यादिति नातिव्याप्तिरिति चेन्न, यस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयो वर्तते तस्मिन्नुपपन्ने तादृशतापेऽतिव्याप्तिरस्येदं । एवमप्यप्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । किञ्च पर्यतो यदि निर्दिष्टः स्ववृत्तिरूपस्य स्ववृत्तिरूपस्य हेत्वपेक्षासंज्ञानान्यसंज्ञानक्षेत्रेणैकोपीया, परंतु निर्दिष्टप्रयोरसंज्ञानक्षेत्रसम्भवेन भ्रमजन्यत्वं दुर्गिरूपमेवेति कृत विस्तरेण । विरोधादित्येव्याहता प्रतिज्ञादानिर्वाह्या । गच्छुर्दिनि । वस्तुतस्तथापातत इदम् — तत्र प्रसङ्गोद्भावनेऽप्येवसाङ्ख्येऽप्युपाप्यसाङ्ख्यमिति न्यायेन लक्षणगमनरूपेणात्, अन्यभोद्भावने स्वतिव्याप्यगवकाशात् । यत्रैवत्यादिकमप्यापातत, प्रसङ्गस्य भ्रमात्मकतया बुद्धिप्रभेदस्य निप्रदानान्तर्भावत्वात् । प्रतियन्दिव्यापानयोरप्रसङ्गस्यैवमतेऽप्यधर्मान्तरविरोधरूपात्वात् यदपि — भेदव्यवहारविषयत्वाद्बुद्धौ भेदानितिस्थापनायां भेदेऽपि भेदव्यवहारस्तेनैव भेदेन चेतदात्माश्रयोऽप्यथा स्वोन्याप्रयादिकमित्यापादाने भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहारविषयत्वं गतमिति प्रताप्या व्याप्यत्वात्सिद्धौ हेत्वाभासप्रभेदनिप्रहेत आत्माश्रयाद्यन्तर्भाव इति, तत्सुच्छम्, तत्र स्थापनाया व्याप्यत्वात्सिद्धावपि तस्या अभावरूपतया भ्रमात्मकप्रसङ्गस्य तदात्मकत्वानुपपत्तेः, न च दुष्टेभ्योऽभिप्रायः, आत्माश्रयादेर्हैतवृत्तित्वात्, तदशोपत्वाच्च, बुद्धिभागस्य तासाङ्ख्येणैवसाङ्गतात्वात्चेति । विरोधादप्येव्यादपिदं निरस्तुषोक्तमनयोतिनि । इति खण्डनशारदायां तर्कसामान्यखण्डनम् ।

तर्कविशेषखण्डनम् ।

आत्माभ्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि प्रामाणिकत्वात्त दोषत्वम्, नचेत्, मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः । अथोच्यते यदेतदाभ्रयत्प-
माश्रयित्वं च तद्भूमेदे दृष्टम्, तद्यदि विवादाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्या-
कारेणापादने नोक्तदोषपक्षिरिति; मैत्रम्, एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् । तदाश्रयत्वं तदा-
श्रितत्वं मिथोभेदनियतमिति चेन्न, तन्मिथः शब्दाभ्यां क्षारीकृतत्वात् । एतदाश्रयत्वा-
देनदाश्रितत्वाद्वा नैकत्रं स्यादित्यादिष्वचनभङ्गवापाद्यमिति चेन्मैत्रम् यद्येतदेतदाभ्रयादि
स्यात्तदेतन्न स्यादिति ह्यापाद्यम्, न चैतद्युक्तम्, धर्म्यापाद्योर्व्याहृतत्वात् । न च
थाच्यम्—आपाद्यस्य प्रमाणवाच्यताऽनुकूलैवेति व्याघातादपि सा सम्भवन्ती न दोषमाव-
हतीति, यत् आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यानादरेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो विपर्य-
यापर्यवसायित्वमेवं स्यात्, एवं हि विपर्ययो वक्तव्यो यन्नाम भवति चैतदेतत् तस्मा-
न्नैतदाश्रय इति, न चैतद्भवितुं शक्नोति, एतदित्युद्दिष्टे धर्मिण्येतत्त्वविधानासम्भवात्
उद्देश्यविधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् । न च प्रसङ्गमात्रमेतद् बाधायैवास्तु दृढमस्य
विपर्ययपर्यवधानंनेति युक्तम्; स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसञ्जितनिषेधे
तद्व्यतिरेकप्रामाणिकत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वापत्तः । अत एतदन्यत् स्यादित्यपि न शक्य-
प्रसञ्जनम् एतदन्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघाता-
देव । विपर्ययोऽप्येतद्विशेषितान्यविशेषितान्यत्वविधायिनो विशेषणविशेषणताप्रविष्टमा-
त्मानमात्मनि विधीयमानं न क्षमते, एतदन्यत्वस्यैतदन्याग्यावस्यैतरनादेव, अन्यत्वाद्य-
धेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्रमानमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मात्प्यन्यत्वमादाय पर्यवस्येत् ।

स्वस्य स्ववृत्तिर्वादिक्मेव स्वभिन्नत्वापादकमिति यदन्त प्रत्याह आत्मेति । द्वयस्येति ।
निरूपकभेदेनेति शेषः । तस्मिद्यदिति । तत्स्वरूपानुगमे उक्तदोषात्, मिथस्वरूपे च दुर्बलत्वादिति भावः ।
तत्स्वमननुगतम्, मिथस्वरूपं तु गोपादेवमित्याप्तयेनाह एतदिति । न दोषमिति । तथापि दोषावहव-
मन्येवेत्याह यत इति । अन इति । अतिप्रसङ्गमयादित्यर्थः । पूर्वमित्यन्वयः । तयोः सामानाधिक-
रण्यस्यादरणीयत्वे तदभावयोरपि सामानाधिकरण्यस्यादरणीयत्वेनेत्यर्थः । यदि तु 'अत एतदन्यत्वात्' इति
दिग्ब्रिमप्रधानुसारेण व्याघातस्य दूषणतां परित्यज्य विपर्ययपर्यवसानभङ्गाभिधानं नेष्टम्, अत्र
तस्याः परित्यागेषु पुनस्तदभिधानस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्, तदा 'यत्' इत्यादिना व्याघात एव सम्-
र्हनीयः । अत इति च पूर्वान्वयि । यतोऽतिप्रसङ्गः स्वादतो न च वास्तवित्यन्वयः । सामानाधिकर-
ण्यं तु प्रकृतपक्षवृत्तिवत्, एवञ्च जलादौ घटवृत्तिरवघटभेदयोः सुप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । न च प्रकृतपक्षे
तयोस्तोरपि एव न तु सामानाधिकरण्यम्, अन्यथा तत्रैवमेव न स्यादिति वाच्यम्, आतोपे सत्यसाम-
सर्गस्य पूर्व निराकृतत्वेन सत्संसर्गस्यैवोपगन्तव्यतायाश्चोपसर्गितत्वेन पक्षे आत्मापादकयोः सामाना-
धिकरण्यस्य धीमत्वात्, तथा च पक्षे न घट इत्यतिप्रसङ्गिर्दुर्बलैव । तर्कवमेव न स्यादिति तु तर्क-
वदने प्रकृतं प्रति न वक्तुं युज्यते इति भावः । दोषात्तरमाह विपर्ययापर्यवसायित्वमिति विपर्ययाप-
र्यवसायित्वं चेत्तदर्थं । अत्रत्येति । अन्यथा प्रसङ्गमूलमूलत्वात्तरिति न स्यादिति भावः । उपलक्षणत्वे =
प्रतिषेधोक्तिपुत्रावपरिच्छेदे । पर्यवस्येदिति । तथा चेष्टारति, विपर्ययेस्वरूपासिद्धिर्भेति भावः । आत्मा =

स्वरूपत एव विलक्षणमन्यत्वविशेषमयधिरात्मोपलक्षयतीति च न घटते, यतोऽन्यत्व-
मात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तद्व्यवस्थाप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवद्व्यवस्थाव्यक्तिभे-
दपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सङ्गते । यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोऽपि स्यात्, तथापि प्रसङ्ग-
मूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वाद्भेदेनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्त्यानामैक्य-
मादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विपर्यये चोपनयन्ती स्यादेवोक्तदोषालङ्घनयेति । एवं-
प्रकारता चाश्रयाश्रयिभाववत्प्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते ।

अन्योन्याश्रयो यथा भेदेनावगताद्भेदज्ञानापगमे, सोऽपि त्वया कथङ्कारमुपन्य-
सनीयः ? न तावद्यथेतदेतद्भयोधाधीनयोधार्थीनबोधं स्यात्तदा न बुध्यतेति, तथासति
व्याप्यसिद्धेः, एतद्भयोधाधीनबोधं यत् तद्बोधोधाधीनबोधस्य तस्यैवाद्यद्यत्तत्त्वात् ।
क्याचन व्याप्यव्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वारखेऽप्यतथाभावशङ्का-

घटादिः । यत् इति । एक एव भेदस्तत्प्रतियोग्यात्मकोपाधिभेदेन विलक्षणप्रत्ययात्तुपपादको न तु
भेदव्यक्तिनात्वमिति न स्वरूपत एव विलक्षणत्वाभिधानं युज्यत इति भावः । नन्वेवं य एव घटप्रति-
योगिकः स एव घटप्रतियोगिको भेद इति घटो न घट इत्याद्यपि स्यात्, घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टभे-
दस्य घटेऽभावोपगमे तु तस्य शुद्धभेदात्पार्थक्यमेवाव्याप्ति, तथोरपार्थक्येऽपि विशिष्टगिरु-
पिताधिकरणताया अविरक्तिवै तु भेदनात्त्वेन किमपराद्धम्, प्रत्युत तेन विनोदाधिकरणताया अपि
नानात्वं नोपपत्तु प्रभवतीत्यस्वरसादाह यदीति । सामान्याकारपुरस्कारित्वात् = सामान्यधर्मावच्छेदे-
नैव ग्रीहीतुं शक्यत्वात् । एतेन = घटादिना । ऐक्यं = ऐकरूप्यं । तथैव = घटादिभेदत्वघटितरूपेणैव ।
उपनयन्तीति । अन्यस्वरूपत्वरित्यादिः । भेदव्यक्तिनात्वत्वपक्षेऽपि तद्व्यवस्थित्वेन न भेदापादनं
युज्यते सामान्यधर्मावच्छेदेनैव व्याप्यव्यापकभावग्रहात्, नापि केवलभेदत्वेन, इष्टापत्त्यादितादवस्थ्यात्,
अपि तु घटादिभेदत्वेनेति श्याघातो दुर्निवारो विपर्यये ओद्देश्यविधेयभावात्तुपपत्तिरिति भावः ।
एवंप्रकारतेति । उक्तरीत्या दोषवत्त्वेषः । प्रकारान्तरमुत्पत्तिप्रसिद्धिरूपम् । न च घटत्वेन घटभेदा-
भावत्वेन च भेदाच्च विपर्ययपर्यवसाननिराकरणं युज्यत इति वाच्यम्, घटादौ सप्रतियोगिकत्वनिराकर-
णात् । घटभेदाभावरथातिरिक्तत्वपक्षे तु नाप्यं दोषः, एवमापादनप्रकारान्तरमपि एवं निवेदितमिति
दृष्टव्यम् ।

भेदेनेति । भेदानुयोगितयेत्वर्थः । तथा च प्रतियोग्यनुयोगिभावज्ञाने भेदज्ञानम्, अन्यथा
स्वस्मादपि स्वभेदप्रदप्रसङ्गात्, भेदज्ञाने च प्रतियोग्यनुयोगिभावज्ञानम्, अन्यैकैरित्यपि प्रतियो-
ग्यनुयोगिभावप्रदप्रसङ्गादित्यन्योन्याश्रयः । एतदिति । अन्यत्वं पक्षः । पूर्वज्ञेयद्वयोधाधीनयोधाधीन-
बोधत्वमेवापादकम् । द्वितीयैतत्पदेन प्रतियोगित्वादिग्रहणे तु तद्बोधोधाधीनबोधत्वमप्यापादकं सम्भवति ।
व्याप्यसिद्धेरिति । अत्रापादकाप्रसिद्धिं हेतुमाह एतद्बोधोधाधीनयोधमिति । अन्यत्वबोधोधाधीनबोधं
यत्—प्रतियोगित्वमनुयोगित्वञ्च तद्बोधोधाधीनयोधस्य तस्य = अन्यत्वस्याद्यद्यत्तत्त्वादि । दृष्टव्ये तु
बोधविपर्ययाभावेन सह स्यात्सिद्धेवोक्तापादकस्य न स्यात् । परस्परबोधोधाधीनबोधत्वस्यापादकत्वाभिमाने-
नेदमुक्तम् । यदि स्वान्यत्वबोधोधाधीनबोधोधाधीनबोधत्वमेवापादकम्, तस्य च नान्यत्वे एव न वा प्रतियो-
गित्वादिप्रमादायैव प्रसिद्धिस्तन्त्रम्, अपि तु यत्र कापि घटभिन्नस्य जूतलादौ, तत्रापि यत्र स्यात्सि-
द्धा तस्यावरथं बोधव्यत्वाद्बोधविपर्ययाभावरूपापादकस्य तत्राभावेन न स्यात्प्रसङ्गप्रसङ्गः । यदि
स्वत्वत्वाद्देवापायता विवक्षिता तदप्याह क्याचनेति । अतथाभावेति । अपयोजकत्वज्ञा-

खण्डकदण्डदुर्लभत्वात् । एधमन्योन्याश्रयान्तरेऽपि । चक्रकञ्च मध्येपरमन्तर्भाव्या
 त्माश्रयान्योन्याश्रयाद्ये च विपरिणमत इति तदौषं नातिक्रामति । व्याघातस्तु यथा सन्ना-
 स्तीत्यत्र, तमपि कथं प्रयोच्यसे, यदि यद्यर्थं सन् स्यात्तदानीमसन्न स्यादिति, तर्जसन्न स्या-
 दित्यस्यापि सन् स्यादित्यास्मन्नेवायं पर्यवसानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवासिद्ध-
 यापत्तिः । स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे तद्व्याघातनिगासादेव निरस्तमाये,
 गौर्महिषस्ततो न भवति, श्रगवात्मतानियता यतो महिषात्मतेति, एपहितयोर्विरोधः ।
 अनवस्था तु यथा सत्तायानपि सत्तान्तरमित्यनवधौ सत्ताप्रवाहे इत्यमाणे, तत्र कथं
 प्रत्यवस्थेयम्, न तावद्यदि सत्तायां सत्ता स्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति सत्तायां
 सत्ताऽभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन सद् व्याप्तिसिद्धयसिद्धयोर्दोषप्रस्तत्वात् । प्रतिवन्दी

शङ्कायास्तर्कैर्षेव कारणीयत्वात्तन्मूलभूतव्याघातप्रयोजकत्वज्ञाया तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थानात्,
 व्याघातेन शङ्कानिवर्तनापिद्वेरेकत्वादिति भावः । अन्योन्याश्रयान्तरे उत्पत्तिस्थित्यालम्बित्वात् । चक्रकं
 नातिश्रामतीत्यन्वयः । परं = तृतीयोऽदिक । विपरिणमत इति । चक्रकरूपेणेत्यादि । श्रभेदेनेति ।
 घटो घटं व्याप्नोतीत्यप्रतीतेर्भेदनिवृत्त एव व्याप्यव्यापकभाव इति भावः । अन एव प्रतियोगितद्वयात्तरस-
 कलतदुपलम्बकालीनत्वमिति योग्यत्वनिवृत्तौ प्रतियोगिवदपृथगुपात्तमुदयनाचार्यैः । यदित्स्वभावाभावस्या-
 त्तिरेकितामनमाद्रियते तदभाववद्भूतित्वादिस्वरूपव्याप्यत्वमेव वा तत्रसाधारणमाप्युपयोगीभ्युच्यते, तदापि
 व्याहृत्यमानयोरपि समावेशरीतिरनवस्थादिक्रान्तमेव, एतच्च गौ वार्यं वा यदि महिषत्वज्ञा स्व-
 द्गोत्राभाववात् स्यादित्याशयपि समानमित्याह स्वभावविरुद्धोपजीविनी इति । स्वभावविरुद्धौ
 परस्परविरुद्धरूपौ भावाभावाौ तद्विरोधाधीनविरोधके इत्यर्थः । विरुद्धान्तरे गोत्वमहिषत्वादिरूपे
 द्वयोरैव परस्परविरुद्धत्वव्यवहाराद्विवचनम् । तद्व्याघातेति । भावाभावव्याघातेत्यर्थः । यतोय गौस्ततो
 महिषो न भवतीति सम्बन्धः । श्रगवात्मतानियता = गोत्राभावव्याप्या । महिषात्मता = महिषत्वम् ।
 एव इति । उक्तव्यक्तयोर्दान्त परस्परभावव्याप्यत्वरूपइत्यर्थः । सत्तायामिति । सत्ता यदि सत्ता-
 वती स्यादन्तत्सत्ताप्रवाहान्तःपातिनी स्यादित्यर्थः । सत्तायामिति । तदतिरिक्ते श्रुक्तापाद्यापादरूपोः
 सामानाधिकरण्यामेव न सम्भवतीति भावः । सत्ताभ्युपगमस्य = सत्ताभावस्येति पाठः । विश्रान्त्य-
 भावेन = उक्तप्रवाहान्त पातित्वेन । व्याप्तिसिद्धाद्युक्तापादकसिद्धिरतिरिक्तैव, अन्यथा तु नापत्तिसम्भ-
 वोऽपि । यदि तु सत्ता यदि सद्भवव्यवहारविषयत्वव्यापिका स्याद्व्याघातव्याप्यत्वान्यतमवस्थाप्या न स्यादि-
 त्याद्यापत्तिप्रकार आद्रियते, तदा पूर्वोक्त एव दोषः । वस्तुनस्तु तादृशव्याप्यत्वामाने इष्टापत्तिद्वयाद्यौ
 सत्ताप्रवाहमनायाच न निस्तार इति सिद्धयसिद्धिव्याघातो दुर्घार एव, एवं तत्र तत्र व्यवहारोर्षव 'एवं
 सत्यनवस्थाया आपत्तेरित्याचार्यार एव दृश्यते, स चानवस्थाया यत्किञ्चिदनिष्टप्रसङ्गात्मकमेव न
 सद्भवेत्, अत एवात्माश्रयादेरपि प्रसङ्गात्मकत्वं व्यवहारविरुद्धमेव, आत्माश्रयादेरपत्तेरिति व्यवहार-
 स्वात्माश्रयादिपदस्य स्वस्मिन् स्वापेक्षादिवरतायामेवोपपत्तौ, अन्यथा प्रसङ्गस्य प्रसङ्गादिति व्यवहार-
 प्रत्याख्ये स्यात्, तस्मात्सर्वत्रैव सिद्धयसिद्धिव्यापानो दुर्घारः । तादृशव्यवहाराणां स्ववृत्तित्वादिमात्र
 स्यान्वय प्रसिद्धस्यापत्तिरन्वेऽप्यापादकशैल्यमेव, नञापाद्यमेवापादकम् । न च स्ववृत्तित्वादिकमा
 पादकं तत्रप्रकारकं विदोषार्थं चापाद्यमिति वाच्यम्, तादृशतादिभ्रमविरोधत्वमादायेष्टात्तेः,
 तादृशप्रमाविरोधत्वात्पादने च प्रमाणाभावरूपेण दोषता पर्यवस्यति न स्वात्माश्रयादेः । विपर्ययपर्य-
 वगानामनवधम्, स्ववृत्तित्वाभावान्तरात् विना तादृशप्रमाविरोधव्याभावात्साधारणासत्ताव्याप्यत्वान्या-

च खण्डितेषु ।

रिञ्च प्रमेयत्वाभिप्रेत्यत्यव्यवहार्यत्वसन्निकर्षणत्वाभावप्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात्कथमात्माश्रयताखण्डिका व्याप्तिः सव्यभिचारात् न स्यात् । द्वारद्वयक्तिभेदस्यापि व्यभिचारिण्यनिर्देहत्वात्, स्वप्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञानत्वस्य एवमभावेऽन्यमभावमस्तीकुर्वता स्वयमेव स्वाभाववचस्य, एवं तदेव प्राह्यप्राहकृच्छात्मप्रतीतौ, एवं तदेव शब्दं ज्ञप्तिकारणं च शब्दो वाचक इत्यत्र, एव तदेव नाशय नाशकं च प्रध्वंसिति,

श्रयार । अनवस्थायाञ्च रीतिरेवाशङ्कितुमप्यवश्यमेव, सत्ता यदि सत्तावती स्यात्तथापि प्रतीयेते या पत्तिमादायानवस्थाया आपत्तेरिति व्यवहारस्य चरितार्थयितुमसक्यत्वात् । खण्डितेष्वेति । द्वितीयपरिच्छेदे इति शेषः ।

सन्निकर्षणत्वेति । सन्निकर्षणत्वेनात्र सन्निकर्षणं निवृत्तितत्त्वत्वाच्च केवलान्वयत्वेन । अभावेति । भेदत्वर्थं । स प्रतियोगि दस्य केवलान्वयित्वात् । आदिना भेदानुयोगित्वादिकं प्राह्यम् । द्वारेति । ननुनस्तु द्वारभेदोऽपि व्यभिभेदे एव पर्यवस्यतीत्युक्तम् । सर्वं प्रमेयं सर्वं व्यवहार्यमित्यादौ च द्वारभेदग्राह्ये नोदेति । व्यभिभेदत्वन्वयोऽप्यश्रयणप्रियायेण आत्माश्रयादिदोषात्प्रतिधारी अभावो यस्य तथा वात् । व्यभिचारस्थलान्वाह स्वप्रकाशेति । तार्किकनयेऽप्याश्रयज्ञानादे स्वविषयकारक स्वीक्रियते । पष्ठान्तस्योपगमादियुपरितन्नेनान्वयः । यथा स्वस्य स्वज्ञानाधीनज्ञानकचे ज्ञातावाभावात्, तथा स्वस्य स्वज्ञानाधिपत्तयेऽपि, अत एवायं घटो यद्येदं स्वज्ञानाभिन्नं स्यात्तज्ञानतामप्रोक्तस्य स्यादिति तदुदाहरणं दर्शितं न्यायमूत्रुत्तौ । तथा च स्वस्य स्वविषयताया व्यभिचारप्रदर्शनस्य नासन्निति । स्वाभाववचस्य = स्वात्मकाभाववचस्य अभावाधिकरणकामावस्य शब्दात्तदधिकरणस्वरूपतायास्तार्किकसम्मतत्वात् । स्वाभाववचस्येति षट् तु घटान्वायनाभावात् षट् इति प्रतीतिविषयोभूतस्य नजोहि रवमाभेदस्य प्रतियोग्यात् मरुमेदं स्वस्वरूपत्वात्तज्ञानानामाश्रयोदाहरणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रतियोगिज्ञानस्वाभावज्ञानकारणताया दृष्टत्वात् । परन्तु विषयवचस्येऽपि कार्यकारणज्ञानयोर्भेदस्योपगमेऽसङ्गतमित्यस्य इति यद्वातिरेकज्ञानं यत्प्रतिबन्धकं तन्नियमस्येदुधेनुरितिरवायेन घटमित्यं षट् इति धर्मदेवताज्ञाने षटे धर्मभेदज्ञानस्य कारणतापत्तौ ज्ञानात्कारकत्वायां गौरवमयत्वं तदेव यदि तत्कारणमुपेयते तदेदमिति शेषेयम् । प्राहकृत्तज्ञानत्वेन । अहमदायं स्वज्ञानार्थं समवायितया स्वात्मानमेवापेक्षते न तु अहमि, मरुमेदं स्वस्वरूपत्वात् तदुधेनुरितिरवायेन घटमित्यं, स तु स्वदेवतेति वैश्वप्रतिज्ञिभ्यः । नाशोवाचक इति शब्दं स्वस्यापि वा शब्दात्तद्वचनया वाचकतां ज्ञापयतीति ज्ञातास्वाभावात्, अ यत्र प्रमाणप्रमेयभेददर्शनम् । प्रध्वंसिति = स्वभावत्वं एव पदार्थानां नाम इति क्षयमन्वये, अन्यथा पराश्रयाया कदाचित्कालमध्यममभवेन विपरताऽपि स्यात् । स्वस्योत्पत्ताविद स्वस्य नातोऽपि स्वापश्रयाया माभावात्तेष्वभिप्रायेणेदम् । यद्यप्येव मत्तान्तरेऽपि नाश प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेन मत्तविशेषानुभावनविकल्पम्, घटादिपरतया प्रध्वंसिपदवादानं तु वैक यमात्मनेन, अ यत्र नाशयताया अप्रसङ्गे । यत्र सौगन्धयेऽभावस्थानतिरिक्ततया स्वप्नस्य प्रति स्वस्य कारणता एव प्रत्येव पर्यवस्यतीत्युपत्तया स्वात्प्रवृत्ताभिप्रायेणार्थं प्रमेयो योऽवतामिति वाच्यम्, तद्वदेऽभावस्याश्लोकप्रयाऽश्लोकालीकयोरेक्या सम्भवान् । तथापि मत्तान्तरं स्वस्य परसाहित्येनैव स्वप्नप्रकारणतया कपञ्चिद्द्वारभेद आशङ्क्येत न तु सौगन्धमेव इत्याशयेन तन्मनानुपायनम् । स्वभावसम्बन्धे स्थितौ ज्ञातौ स्वात्माश्रय अ यत्र सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिवृत्तायास्तत्प्रत्यक्षजन्यप्रपक्षतायाश्च दर्शनात् । आदिना स्वस्वस्वार्थकमेदसत्तादिक

एव तदेव सम्बन्धि सम्बन्धश्च स्वभावसम्बन्धोपगमे इत्यादियदुल्लसुपगमादात्माश्रय-
नदाभासविशेषाद्य किं नियामकमुपेयम् । अन्यान्याश्रये चान्योपान्त्यशब्दोऽन्योन्यना-
शकतायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायामेव कार्यकारिणाञ्चान्योन्यसहका-
रितायामेवमन्यस्मिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात् न च व्याप्तिमङ्गलम् । कश्च विशेषो यद्भवतिरेको
विशेषणमुपादीयेत । तत्र तत्राधिराधाद्यैवमिति चेन्न, अन्यत्र तथाभावादर्शनस्य विरोधा-
भ्युपगममूलत्वाविशेषात् । तत्र तत्र तथात्वे प्रमाणसङ्घात एव विशेष इति चेत्तर्हि
सर्वज्ञानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभावात् एतौपजीव्यो दूषणमिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण
व्याप्तिचारितदोषत्वेनेति । चक्रकेऽपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्तादिषु व्यभिचारदर्शनादन्यासि,
विशेषन्यतिरेकदर्शनदुःखत्वत्वं च, कार्यकारणभावस्य तज्जातीयतानियतत्वेन व्यक्ति-
भेदस्य चक्रज्ञानन्भूतत्वात् । व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा । न च

ब्राह्मम् । अनेकोदाहरणप्रदर्शनं मतिर्वैशद्याय । अन्योन्याश्रये च कथं न व्याप्तिमङ्गल इत्यन्वयः ।
अन्येति । परस्परोपपत्ताविव परस्परनाशेऽपि परस्परपञ्चाया परस्परश्रयइत्यभिप्रायः । समेति ।
यद्यपि परस्परव्याप्यव्यापकत्वेऽपि न परस्परश्रयता, तथापि गोत्व जिहाय सास्नादिमत्वस्य सास्नादिमत्व
जिहाय च गोत्वस्यावर्तमानत्वात्तयो स्थितौ परस्परश्रयतेत्यभिप्रायेणेदम् । एवेति । दण्डचक्रादीनां
स्वात्मतौ परस्परश्रयत्वेऽपि घणत्वतौ परस्परसापेक्षतेति भावः । अन्यस्मिन्निति । यो न स्वादुरत्वा-
भ्यामदुरत्वव्यतिरेकत्वात् न च कार्यकारणभावोपगमेनान्यो-याश्रयः । तत्र व्यक्तिभेदेऽपि सविशेषकार्यकारण-
भावेऽन्योन्याश्रय निवारयेन्नतु सामान्यकार्यकारणभावे इति भावः । ननु द्वारभेदाद्यभावेऽपि विशेषान्त-
रवसाञ्चोक्तस्येवात्माश्रयादर्शोपपत्त्याशङ्क्याह क्रञ्चेति । विशेषणमिति । आ-माश्रयादेर्दोषताप्रयो-
जकरूपे इत्यादि । तत्र तत्रेति । उक्तस्यलक्षित्वर्थः । स्वस्य स्ववृत्ति वादी विरोधाभावात्तात्माश्रयादेर्दो-
षतत्त्वर्थः । अ-यत्र = घटादी तथाभावादर्शनस्य = स्ववृत्ति वाद्यदर्शनस्य । तथा च = स्वस्य स्ववृत्ति वादी ।
अन्यो-याश्रयेणेत्यात्माश्रयस्याभ्युपगमस्य । अत्रादुक्तवत्तामोदप्रतिबन्धो यथाऽनिलदर्शनेन सम्भवति तथा
प्रमाणाभावादर्शनेनापि, तर्कवत्त्वात्तदुक्तत्वात्तदुक्तवत्तामोदो अमत्वस्य सम्बन्धे च प्रमाणाभावोऽप्येव इति
तस्यैव दोषतोद्गाहयता चोचितेत्यभिप्रायः । न चेदस्यलक्षणात्तात्माश्रयादिसत्त्वे स्थियुत्पत्त्यादि नोपपत्ते-
रिति तदुपपत्तेरित्यामस्यदिविरह उक्तोच्यते इति दर्शयम्, आत्माश्रयादिस्वरूपस्य तत्राविशेषेणोदयनस्य
बाधान् । यथाऽमाश्रित एवाद्य तिस्रोत्पत्तेतथादिश्रयते सिद्धयतिद्विरहादतवान्, व्यतिरेकव्याप्तेर्लोक-
स्थलेषु व्यभिचारान् । दुःखेति । दुःखजन्मप्रवृत्तिदापमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाय तदनन्तरापायादुप-
यगं इति न्यायसूत्रम् । तत्र मिध्याज्ञानाद्गादिदोषस्तस्मात्प्रवृत्तिस्तथा जन्म, जन्मना च पुनर्मिध्याज्ञान-
नमिति चक्रकम् । एवं योज्यादिस्येव्यादिस्येऽपि । अर्थासि = अत्रकश्चलीवापाद्यापादकयोर्थासि
विरहः । ननु चक्रकस्य दोषताप्रपोतको व्यनयेदोऽत्र नास्तीति नात्र तस्य दोषता, नहि कारणीभूतैव
व्यक्तिरत्र कार्यभूतेत्यात्तद्वय विशेषकार्यकारणभावे चक्रकस्यैव परिहारो न तु सामान्यकार्यकारणभावे
इत्याह विशेषेत्यादिना । न च सामान्यकार्यकारणभावेऽपि चक्रक व्यक्तिभेदेन परिहृत्यत इति
पाप्यम्, दण्डपत्रादिस्यलक्ष्यव्यक्तिभेदेऽपि चक्रकवृत्ता सामान्यकार्यकारणभावस्याप्यदर्शनेन विरोधाभ्युपग-
ममूलत्वादिश्रयानायात् । तथा = व्यभिचारदर्शनाद्वाप्यभावः, एकस्यैव बीजस्याद्वैतजनकत्वात्जनकत्वयो-
र्विद्वेद्योरित्यात् । यदि चक्रकालाघवच्छेदनेन विद्वेद्योरेकप्रोपगम एव नेप्यते स एव इतिप्रसङ्गक इत्यु-
च्यते नदाऽऽह नचेति । आदिना प्रदेनभेदोपपत्ते, यथादी चलनाचलनादीनां तनेत्यात् । प्रसस्तादा-
विधादिना प्रागभावा ब्राह्मः । तथा च मित्रकालाघवच्छेदनेन विद्वेद्योर्मात्पामरय यतुभेदकत्वदर्श-

कालभेदादिर्विशेष, घटतत्प्रध्वंसादौ कालभेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव । सप्तप्रतिपक्षजात्योश्च को विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य पर तथोपेत इति शुरुष । यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति तस्य जात्युत्तररैधर्म्यं तथापि त्वद्धेतोरसाधक समबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादि त्यस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य द्वाराऽऽत्मव्याघातकत्वात्साक्षाद्वाऽवश्यापस्थाप्यद्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तविशेषाभावः । न च तत्रास्तामेव व्याघातः, सप्तप्रतिपक्षता तु निरवयवैवेति शनयं वक्तुम्—यतः शब्दादेर्नित्यत्वमेव स्मादनित्यत्वं चापरस्मादनुमानात्तथा सति किञ्च स्यात् । तयोर्विशेषाद्वाह्मिणः प्रमाणस्य यत्नादिति चेन्न, यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्याचक्ष्महे तथा विशुद्धमविच्छेद चास्तामित्यपि द्रव्यतोऽस्मान् कथं निवारयिष्यसि । स्यादप्येवं यदि सप्तप्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति चेत्तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतो समानबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वात्साधकत्वमित्युक्तमावर्तते ।

नाज्जगत्त्वाज्जननत्वाद्यध्यासस्यापि तथाभूतस्य वस्तुभेदकत्वं कृतो न स्याद्येव तदुपगम आद्रियते, प्रमाणसद्भावानावाभ्या विशेषोक्ते परिहृतत्वात् । गौरयमथ इत्यादिव चस इव सप्तप्रतिपक्षस्यापि स्वप्रयोक्तृनाम्युगतार्थव्याघातकत्वं स्यात्, नचेष्टापत्ति, तस्य त्व-मतेन सदुत्तरत्वादिति न्यायात्प्रसङ्गादाह सप्तप्रतिपक्षेति । पूर्वत्र = सप्तप्रतिपक्षे । आभासत्वम् = असाधकत्वम् । उत्तरत्र = जाती । परमित्यनेन स्थापनाऽवावृत्तिः । तथा = आभासत्वम् । साध्यान्तरसाधक = विपरीतकोटिनिरूपितस्यास्ति पुरस्कृत्य प्रवृत्त । जात्युत्तर तु न्यासिमनपेक्ष साधर्म्यमात्रेण प्रवर्तते । दूषणत्वार्थं = असाधकतासाधनार्थम् । तदनुपन्यासेऽपि विरोधिपरामर्शद्वय समबलनक्षणाया विशुद्धार्थसाधकत्वेन लिङ्गेन तयोरेकतरत्वेनाप्रमाणप्रहस्यावश्यकत्वात्, शूहीतं चाप्रमाण्यं यत्कृत्वाभ्युपगतं साक्षिपक्षधर्मतान्यतरादिरहं विना न सम्भवतीति भवत्येव परस्परया प्रयुज्यमानप्रतिहेतो स्ववक्ष्यन्त्युपगतार्थविरहबोधकत्वम् । यत्तु जाती साधर्म्यमात्रं बलं तच्च स्थापनाजात्यो समानमेवेति जातिव्यापाराय, समीकरणाभिसन्धिर्नैव जात्युत्थानार्, सप्तप्रतिपक्षे तु नैवम् नहि तत्रोपचारविता स्थापको वा द्वयो समबलत्वं मन्यते किन्तु स्वानुमानस्य बलत्वमिति, तदतिवृष्टम्, इयोर्हेतो समबलत्वप्रतिसन्धानं विना सप्तप्रतिपक्षत्वात्प्रपत्ते, अन्यथाऽधिकबलत्वात्प्रयोजकस्यैव तत्रोद्भावनापत्ते । अत्रप्रयापेक्षस्येति । भेदोपचारेण षष्ठी । उपयुक्तेति । जात्युत्तरत्वपरिहरणसमर्थत्वर्थं । तत्र = सप्तप्रतिपक्षे । निरवयवैवेति वदत समबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वमिदं न वा, द्वितीये आह यत इति । यत्नादिति । न स्यादित्यनुपपत्ते । कथमिति । प्रकृतहेतोरेशविरोधे प्रमाण वसन्नववदिति भाव । आद्यमानङ्गते स्यादपीति । एतेऽप्यर्थे । आगतैवेति । सदुत्तरत्वेनाभिमतस्यापि साध्यानिपक्षस्य स्वव्याघातकत्वेन जात्युत्तरत्वापत्तिरित्यर्थं । अग्नेद्रव्योप्यम्—जाती स्फुट भ्वास्मिद्भ्रमतीत्याऽसदुत्तरत्व उपपत्तौ दूषणासमर्थत्वात्, तत्र स्थापनाया दोषस्य स्फुटावभासे तस्यैतद्भाषणोपि चार्थ, तदनुपगत द्रव्यायामेव जातिप्रयोगात् । सप्तप्रतिपक्षस्थलेऽपि यद्यपि स्थापनार्था दोषानवभासस्तुल्य, अन्यथा म-दोपस्य निर्दोषतामेव प्रत्यवस्थानानीकित्यात्, तथापि न प्रतिहेतावपि विदिप्य व्याख्यादिभ्रमनिधाय, यस्य स्थिति तत्राक्षयत्तदपेक्षया न सप्तप्रतिपक्षताऽर्थमिति इयोरपि हेतो परस्परदूषणसमर्थत्वेन न जातित्वम्, स्ववयसिभ्रमसत्साधकानुमितेरप्यनुवादकत्वमिति त्वन्दत् । एतेन सप्तप्रतिपक्षे बाध्यबाधक योर्द्वयोरप्याभासत्वं जाती नृणास्यैवेत्यत्र विनिगमक स्फुटमेवेत्युक्तम् । एतेनैवानुदयेन गुरु इत्युपगत

अनवस्थायां च यस्यां यस्यां सत्तायामपरापरसत्ता यायान् तस्यास्तस्या प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्था दोषः स्यात्, असिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति । यदि चात्मा-श्रयादिषु सर्वत्र विशेषेऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात्तत्र तथोपेयते इति तर्ह्यापादनस्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथा च तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्ग-स्येति । इति तर्कविशेषखण्डनम् ।

अप्रसङ्गात्मकरुनिरूपणम् ।

अपरेऽपि विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिवन्मन्तुमुचिताः, तद्यथा—अविनि-गमः, उत्सर्गः, कल्पनागौरवलाघवे चानौचित्यं चेति । विकल्पेनान्वयावगमयोगेऽने-रस्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमनिर्द्धारणाशक्यत्वमविनिगमः, सप्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यत्वान्वययोः परस्परप्रतिक्षेपे एव पर्यवसानात् । नन्वन्यतरमाद्यायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानुपपन्नं केवलं पुंसस्तत्र यदि संशयः

ऽपरसप्रदर्शनं कृमिति । अनवस्थायाश्चेति । अनुपपत्तिरिति दोषः । यस्यामित्यादिकमापातनः, द्वितीयनृनीयादिसत्ताया विविधपक्षतामनालय सत्तात्वेनैव पक्षताया उपगमे क्षत्यभावान् । तन्मात्पूर्वोक्त-मेवानवस्थायां दूषण सारमिति । तत्र = प्रमेयत्वाद् । तथा = स्ववृत्तित्वादिकम् । आपादनस्थाने = घटाद् । तथाचेत्यादि । पूर्वमात्माश्रयाग्न्योश्रयाश्रयमात्रमधिकं योक्तव्यमपीदमिदानीं तर्कान्तरसाधा-रणेनोक्तमिति । इति खण्डनशारदायां तर्कविशेषखण्डनम् ।

परोक्ततर्कविभागे न्यूनतां तर्कसामा-यलक्षणावसात्रिं पिशुनयज्ञेवाप्रसङ्गात्मकरुनिरूपण-मारभते अपरे इति । विषयभेदादिति । उदाहरणभेदात्तुल्यभेदाद्येऽर्थः । फलं तु प्रमागानुग्रह-प्रसङ्गात्मकरुनैः समान एव । आपादकत्वाद्योपपत्तिवन्वस्तु नैतन्नापत्तिरूपं शक्यं कर्तुम् । उचिता इति । तर्कस्वावरप्रमाणेनितर्कव्यवहार-स च प्रसङ्गात्मको वाऽप्रसङ्गात्मको वेत्यत्र नाग्रहः, नप्रसङ्गात्मकरूप्यापि प्रमाणसहकारित्वसम्भवात् । इयास्तु विदोषोपदेश्य प्रतिसन्धीयमानस्य प्रमाणसह-कारित्वम्, प्रसङ्गात्मकरूप्यं तु स्वरूपमत एवेति । तर्कस्वप्नवहारश्चोभयसाधारण एव । आपत्तिरवमेव तर्कत्वमिति त्वसङ्गतमेव, आपादयामीत्यनुभवात्तर्कयामी-यनुभवस्य सम्भावनादित्यनेऽपि जायमानस्य विषयवैचित्र्यस्य दुरपह्ववत्त्वान् । यस्तुनश्चात्माश्रयादेरपि न व्यवहारमनुर-धे प्रसङ्गात्मकत्वोपगम इत्या-वेदितमनुपपद्मेत । कथञ्चित्प्रसङ्गश्च व नाम न सम्भवति, गुरुमानाधिकरणगल्पुयलघुममानाधिकरण-गुरुत्वादेरपि शक्यतावच्छेदकत्वनद्भावोद्विष्याप्यत्वान् । एवं सति साधिनार्थप्रसङ्गेऽन्तर्भाव इति तान्माश्रयादावपि तुल्यम् । पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चिद्विभागसमर्थनमपि तुल्यमिति । विकल्पेनेत्यादिना तुल्यवशत्वं दर्शितम् । अभ्युपगते = प्रसङ्गे । तदेकदेशान्वयेति । अनेकदेशे पुरुस्तस्य सियाधिय-पिनरूपेणाश्रयेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृतोद्देश्यविधेयान्यतरान्वयितया तुल्यवशानेकप्रसङ्गौ तादृशान्वयि-तया तदेकदेशनिर्द्धारणासम्भवोऽविनिगमः । कारणत्वस्य पदार्थान्तररे वापर्यस्य तन्निरूपकरुणारूपत्वं स्यात्, कार्यत्वस्य पदार्थान्तररे तु कारणत्वस्य तथाचं स्यादिति पदार्थान्तरत्वान्वयितया तयोः प्रसङ्गौ तदन्यतरस्य तथाचनिर्द्धारणासम्भवेन इयोरैव तथाचमनुमन्यते याधकाभावात्, यत्र तु याधक-मापनति, यथाऽनेकभेदोपगमे नितिप्य निर्वाहनिर्वाहकभावस्य दुरवधारणत्वेन तेषां सर्वेषां परस्परमेव निर्वाहनिर्वाहकभावेऽग्न्योश्रयाश्रयप्रसङ्ग इति तत्र सर्वत्रैव प्रकृतोद्देश्यविधेयान्यतरान्वयिना नानुमन्यत

स्यात् स च किञ्च स्यादिति चेन्न, भावानवशोधात्, प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्यो यमादाय वस्तुगत्याऽप्येकस्यान्वयः स्यात् । नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यात्तद्विनिगम इति चेन्न, नस्याविनिगमोद्येयत्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोत्पत्त्योपन्यासोचितत्वात् । नन्वेवमनुमाने द्वयत्वविनिगमो दोषः स्यादिति चेन्न, तत्रानेकद्वय कौनामभ्युपगमसिद्धयन्नावात्सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमाश्लेषुं सामर्थ्यात्, अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्पुपस्थानादिति ।

बाहुल्यादृष्टमपेक्ष्य बाहुल्यदृष्टतयाऽदुर्बलस्योपगमार्हतोत्सर्गः तद्यथा—स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिवाताविशेषेऽपि विना बाधमप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात्, न तु प्रामाण्यम्, यं तर्कमेतानामभ्याहुः—तस्माद्दोषात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणात् । अर्धान्यथात्वहेतुत्वयोपज्ञानादपोचते इति । द्रष्टव्योदारहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धौ वेदप्रामाण्ये तथा यथा न सौगतोऽपि विप्रतिपत्तुमर्हति । ननु बलवदेककोटिक' संशय एवोत्सर्गस्तत्कथं तर्कः स्यादिति चेन्न, उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयाऽवलम्ब्यत्वात्, संशयस्य त्वनेवम्भावात्, उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात् संशयस्य कोटिद्वयावगाहित्वात् । एतेन

इति । अन्यतरमादायापि = अन्यतरमन्वयीकृयापि । प्रकृतस्य = उद्देश्यस्य विधेयस्य वा । स च किञ्च स्यादिति । भवतु संशयः किमेतावन्तेति भावः । तस्येति । यत्प्रत्येकतरस्य सादृशान्वयितायां प्रमाणाभावप्रयुक्तमेव प्रसक्तानां तुल्यबलत्वम्, तथा च प्रमाणाभाव एवोपजीव्य', अविनिगमनोद्भावनेऽपि तत्र कौतस्थकाङ्क्षायां प्रमाणाभावस्योपन्यसनीयत्वात् तथाप्यविनिगमोद्भावने प्रमाणाभावस्य स्फुटप्रतिपत्तिकृतयः न कौतस्थकाङ्क्षा दृश्यते चाविनिगमोद्भावनेनैव चादिनिष्ठचिरिति तस्य पृथग्दोषत्वम् । केचित्तु—एकतरपक्षपातिप्रमाणाभावमेवाविनिगममाहुः । व्यक्तिसंज्ञाणांदिः । अभ्युपगमसिद्धयभावात् = प्रसक्तभावादिति यावत् । सामान्योपसंहारस्य = सामान्यधर्मवच्छिन्नरूपितव्याप्तिग्रहस्य । अनेकाभ्युपगमे = अनेकप्रसक्तौ । एतावता व्याजेन प्रसक्तवन्तस्य व्यावृत्तिर्दक्षिणा ।

उपगमार्हतेति । इयञ्च भूयोदर्शनरूपा वा भूयःसादृश्यरूपा श्रेयैतादन्नात्रमुत्सर्गस्वरूपम् । एतदेव दर्शयितुं बाहुल्यादृष्टमित्यादिकमुक्तम् । स्वस्थस्येत्येतिनिर्दुषोपक्षयत्वाभावात् । जाग्रत इति स्वप्नव्यावृत्त्ये । तदा गिद्वैव दोष इति तु नादतम्, मनसरतदा प्रवृत्तस्य निद्रावाहित्वात्, इन्द्रियान्तरस्य चाप्रवृत्तेः । स्यात् = प्रतिकूलं स्यात् । उत्सर्ग इत्यादिः, ज्ञानानां प्राप्ते याथावत्स्यैव दर्शनादिति भावः । न तु प्रामाण्यमिति । अभ्युपगच्छन्तं प्रतीत्यादिकमनुभवतं । बाहुभङ्गवादाः । बुद्धेः = इदं रजतमित्यादिविदुधेः । अर्धान्यथात्वं विषयाभावस्तस्य ज्ञानात्, इन्द्रियादिनिष्पन्नोपज्ञानाद्वापोचते । “ममाप्यौत्सर्गिकं धियां सत्यत्वं वाचकेनापवोचते” इति प्रत्यक्षमणवप्युक्तम् । ननु सौगतैर्ज्ञानानमप्रामाण्यमेवोत्सर्गिकं स्वीक्रियत इति ज्ञानप्रति नैतदुदाहरणसम्भव इत्यत आह द्रष्टव्येति । वेदप्रामाण्ये = तत्प्रकरणे । सादृशानामर्थपरत्वसौत्सर्गिकं त्यजन्तं प्रति प्रतिकूल उत्सर्गः, गौरिस्वयमादेत्यादाविनिपदसमभिव्याहारे एव तदुपवादान् । एवं धीमतां चाज्ञानं दाक्षिणात्यानां श्यामवर्णं काश्मीरदेशोद्भवानां गौरिस्वमौत्सर्गिकमित्यादिलौकिकोदाहरणमपि द्रष्टव्यम् । उत्सर्गस्यावलम्ब्यत्वादित्यन्वयः । सम्भावनायाः = उत्कटिकोटीकर्मण्यस्य । स्वार्थस्थित्येति । एककोटावुच्छेदस्थित्यर्थः । अनेवमभावात् = तथावलम्ब्यत्वाभावात् । तथा-

संशयस्यैरेका बलवती या कोटिः सैधोत्सर्ग इति निरस्तम् । निर्णयोऽपि संशयस्यैव चस्तुनियतकारणजत्वरूपबलवती कोटिः स्यात् । स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवर्षिण्येऽपि संशयस्यानुसृष्टिः स्यादिति चेन्न, उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव, यावामाद्यं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गोत्सर्गार्थैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् । तस्माद्यथाऽनवस्थादयोवाचाद्दूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तथोत्सर्गोऽपि तथैवेति ।

सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवम् । दृष्टजातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखेन प्रमीयते स्वल्पमपेक्ष्य च गह्विष्यखिन्नजनानुभवसिद्धमेतत् । दृष्टिं च विविच्येदमीश्वराभिसन्धौ, यथा नैयायिकादिकं प्रति त्तित्यादिषु प्रतिकायं कर्तॄणां मिथानामभ्युपगमापादके, सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानामनेकनीलादिव्यक्तघुत्पादापादके चेति दूषणानुकूलमिदम् । तद्व्यतिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलम् ।

प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यं वैयान्यनामकम्, तस्य भेदाः

चोपनीस्योपजीवकयोर्भेद आनन्दक इति भावः । भेदकान्तरमाह उत्सर्गस्येति । अस्य दर्शनविशेषरूपत्वे एककोटिनिष्ठत्वमेककोटिविषयकत्वम्, साहचर्यविशेषरूपत्वे त्वेककोटिसम्बन्धित्वम् । संशयस्यैवेति । उत्कटकोटिविषयकत्वावच्छेदेन संशयस्यैवोत्सर्गवमिति भावः । दूषणान्तरमाह निर्णय इति । स्थलविशेषे संशयोत्तरभावित्वेनाभिमतो निर्णय इत्यर्थः । तत्र ज्ञानान्तरकल्पनायां गौरवासंशयस्यैव तत्कोटिविषयकत्वावच्छेदेन निर्णयत्वमस्तु या कोटिर्निर्णयविषयत्वेनाभिमतेति भावः । दोषस्य प्राचीनाभ्युपगम्यतितनयेऽस्तज्ञानप्रयोजकत्वाद्भ्रजुभाननियतं कारणोपातिरिक्तं कारणं तद्व्यवहाररूपबलवत्त्वं तद्व्यवहाररूपत्वम् तद्व्यवहाररूपं वा कोटी विषयिताविशेषे, तद्व्यवहारव्यतिरिक्तसंशयो निर्णयः स्यादित्यक्षरार्थः । निर्णयः = निर्णयदशायाम् । उत्सर्गोदाहरणे संशयोच्छेदानुमतेरेवेत्यन्वयः । उत्सर्गः = उत्सर्गस्य तर्कानां । अर्थैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् = एककोटिकप्रमाणनने एव सहकारिताऽऽस्तादनात् । तथैव = अपवादाभावे दूषणमेव ।

सुगमेति । यत्रोपस्थितिकृतं क्षीरकृतं सम्यग्भूतं वा लाघवंस सुगमं, तदन्योऽसुगमः । तस्य दुर्बलत्वं च प्रमाणपरिच्छेद्यत्वम्, लघ्वर्यपरिच्छेदकताया एव प्रमाणेषु स्वभावसिद्धत्वात् । 'इदमस्मात्सु' 'इदमस्माद्गुरु' इति प्रतीतिसाक्षिकत्वरूपसम्यग्भविशेषी लावणगौरवे इति युक्ता निर्वचनसृष्टिः । स्वविषयकप्रह्लादरूपपापकम्पापकत्वेत्यादिकं तु गौरवनिर्वचनमवच्छेदकत्वनिरसिञ्जोऽपप्रेतु प्रसिद्धमिति तत् एवानुसन्धेयम् । अभ्युपगमापादके = अभ्युपगमासाङ्ख्यामिति वाच्यम् । गौरवं प्रतिबन्धकमितिशेषः । एकैर्मवेदवरेण निर्वहसम्भवादिनि भावः । उदाहरणान्तरमाह सौगतमिति । क्षणभङ्गमते सहकारिवाचोयुक्तसम्भवेन सामर्थ्यस्य च फलोपधायकतायामेव पर्यवसन्नत्वेन बहूनां घटधारणानामनेकदेशकालानां समावेशकालानां वा प्रत्येकमनेकघटोत्पादकत्वं कुतो नेत्यासाङ्ख्यायां गौरवं प्रतिबन्धकम् । इदं = गौरवम् । तद्व्यतिरेकेण = गौरवविपरीतमिति वाच्यम् । इदंवरैक्यसिद्ध्यादिकमेवोदाहरणम् ।

प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति । अत्र प्रामाणिकव्यवहारयोग्यत्वाभावनविषयानुत्तरदलवैक्यमिति प्रामाणिकव्यवहारविषयत्वाभाव एव निवक्षणीयः, सद्य एवभावप्रयुक्तो वा सत्यपि वस्तुनि यदज्ञानप्रयुक्तो वा सम्भवन्नतिप्रसक्त इत्यतोऽसमाधेयजातीयमिति । समाधानायोग्यमित्यर्थः ।

प्रश्नवैयात्यादयः । प्रश्नविषयमप्रमिष्वतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैयात्यम्, यथाऽच-
स्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छन्तीति पृच्छति प्रमाणव्यवहारिणं सौगते । अत एवाश्रा-
नौचित्यापरनामकं वैयात्यं परस्य दोषं मनसि कृत्रैके द्रुवते-‘अत्र सहृदयानां सूक्तैवो-
चने’ति । अपरे च ‘नह्यप्रतीने देवदत्तादौ स किं गौरः कृणो वेति वैयात्यं विना प्रश्न-
स्या’दिति । यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्युपेयते तदानीमर्थान्तरेण प्रकृतमर्थं
निरस्यार्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात्तत्परम्परामालम्बितुकामः केन दोषेणार्थान्तरप-
रिहाराभासत्ववादिनि अर्थान्तरेणैव तत्परिहरणमनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत, अर्थान्तर-
रतिप्रहृतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्वभङ्गभयात्कथावसानमतिल्लुप्तं
कथं जयेत् । न चानवस्थया जयतीति वाच्यम्, यावदुत्तरमर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्ना-
न्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्थासाभ्यान् ।

नन्वेतावन्मात्रमस्तु लक्षणं तिष्ठे स्पष्टम् । अथ प्रश्ने नित्यश्चाभ्युपेयत्वादित्यास्तिस्रस्तत्र स्वरूपसि-
द्धेरसमाधेयत्वात्, प्रामाणिकत्वव्यवहार्यत्वौ न तु तस्याः प्रामाणिकत्वव्यवहार्यताया न दोष इति-वाच्यम्,
एवं सत्यसमाधेयत्वस्य प्रामाणिकत्वपर्यवसायितयाऽप्रामाणिकार्थाभिधानेऽनौचित्यस्य दोषत्वानापत्तिः ।
न चास्वेतावदेव लक्षणम्, प्रामाणिकत्वव्यवहार्यत्वकथनं तु स्वरूपोक्तीर्तवमात्रमिति वक्तव्यम्, समाधा-
नाप्येवत्यस्य निरुक्त्यन्तरापत्तेः । यत्तत्रानर्थाभिधानमिति सामान्यलक्षणमिति, तदसत्, अभिषेधेऽ-
प्यनौचित्यव्यवहारदर्शनात्, उत्तरगोप्यत्वव्यवहारेऽप्यप्रतीतिं विनाऽनिस्वाराद्य, अन्यथा कथाकथञ्चित्त-
रयोत्तरव्यवसायात् साह्यगादिकृत्कृत्कृत्यावर्णनैवौ कथायामर्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहरणायैवाभ्यासः ।
पुनरेतावन्माधेयतातीव्यमिति यथाकथञ्चिप्रामाणिकत्वव्यवहार्यत्वस्य प्रामाणिकत्वव्यवहार्यत्वत्वाभाव-
रूपतायां तात्पर्यमाहकमेवेति तदैव लक्षणमित्यपि नासाद्वनीयम्, योग्यताव्यवहारेऽप्यनुचित्यत्वात्,
कचिदुचितेऽप्यपरानौचित्यस्य कचिदनुचितेऽप्यपरानौचित्यस्य दर्शनाच्चेति चेत्सत्यम्, यत्र यस्य
प्रामाणि इनामनुचितमिदमितिप्यव्यवहारविषयत्वं तत्र तस्यानौचित्यमित्यत्रैव तात्पर्यात् । प्रश्नवैयात्यादय-
इत्यादिनोत्तरवैयात्यं जातिदेसकालवर्णाप्रमादेर्यल्लोकशास्त्रानुमतमुचितद्रव्यगुणादि तत्रेद्वज्ज गृह्यते ।
अप्रमिष्वतां = अस्वीकुर्वन् प्रति । प्रमाणव्यवहारिणं नैवाधिकं प्रति पृच्छति सौगते प्रश्नवैयात्यमि-
त्यन्वयः । ‘तास्त्रिण्येण प्रमितस्त्वेव व्यवहार्यतायाः’ उपमानेन तं प्रत्यलीकविषयकप्रश्नः
प्रष्टवैयात्यमावहति । अर्थान्तरेण=अप्रकृतार्थाभिधानेन निरासपरिहारपदायोऽत्रावहेलानमात्रम्,
न नभारप्रमितिपर्यन्तम् । अर्थान्तरेण = निमहृतया परेज्ञाविषयान्तरेण । अर्थान्तरेणैति ।
पुनरप्रकृतार्थलक्षणप्रदानादित्येवार्थः । परिहारात् = परिहारं कृत्वा पुनः परेणार्थान्तरे उदा-
वितेऽर्थान्तरपरम्परामालम्बितुकाम इत्यतोऽन्येन केन दोषेण जीयेतेति सम्बन्धः । इतिपदपरामृष्टमनौ-
चित्यमाहाथान्तरपरिहारैत्यादि । अर्थान्तरेण परिहारस्याभासतां स्वीकुर्वन्ति, अर्थान्तरेण निमह-
स्थानतो स्वीकुर्वन्तं प्रतीतिं यावत् । तत्परिहरणम् = अर्थान्तरपरिहरणम् । यद्यपि प्रथमार्थान्तरेणैव
कथापर्यवसाने द्वितीयाथान्तरेण यावत्परिहरणमपि यद्योऽर्थान्तरे उदावितेऽप्यविरमसन्नौचित्येन परा-
सगोवाः, तदुदावितेऽपि तस्मिन् यत्किञ्चिद्भूति तु सूक्तैवालयमनौचित्यमितिभावः । ननु यःस्वयमर्थान्तरेण
निमहस्थानतानुमन्यते स उत्तरीत्यानौचित्येन परं जयेत्, तदप्यस्य त्वनौचित्यदोषतास्योकारः किञ्चल
इत्यत आह अर्थान्तरनिमहृतायामिति । अथवाऽर्थान्तरेण निमहृतायां विप्रतिपन्नं प्रति ‘अर्थान्तर-
स्यार्थान्तरेण परिहरणमनुचितं’ मित्युदावयनमपि न सम्भदतीत्याशङ्क्य तादृशरूपेणाप्यनौचित्यं मस्त-
व्यमेव, अर्थान्तरेणैव प्रश्नपरम्परामात्रपर्यन्तं परं जेतुं न क्षणतयाप्यनु न तैव चित्’ स्यादित्यभिमेत्येद-

दोषं व्यक्तिविधेकेऽमुं कविलोकविलोचने ।

काव्यमीमांसिषु प्राप्तेमहिमा महिमाऽऽद्रत ॥

ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति पृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभाऽऽपतेत्, अथ तथात्वं व्युत्पाद्यते, प्रश्नात्वादिः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य, तदाऽऽप्यन्तासद्व्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेन्न युवते—मूकत्वैवात्र विज्ञयायेति । न चाप्रतिभैवं प्रसज्येत, उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तल्लक्षणात् । यदि चार्थं नियमो धादिनेष्यते यद्भ्रान्त्यैव तेन व्यपहर्तव्यमनुवादादन्यत्रेति तदा मध्यस्थोद्भाष्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्यताम्, मध्यस्थेन ह्यपत्रं शभापयापि वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रमाणमवलम्बयापि क्रियते तदा को दोषस्तस्य स्यात्तत्र त्रिषवे तथैव तेन वादिवोधनस्य शक्यतात् । तस्मान्मध्यस्थं प्रत्यनुत्तरदाने स्वदोषपरिहाराय प्रतिवादिना वैयात्यलक्षणदर्शनं कार्यम्, मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् ।

ननु धादिभ्यामेव वा धादिनि मध्यस्थेन वा तं प्रति धादिना वाऽऽप्यन्तासद्व्यव्यवहारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यात् ? किञ्च स्यात् । विशिष्टरूपे सम्बन्धांशे चासत्ख्यातिरन्यथाख्यातिवादिभिरप्यभ्युपगमात् । ननु वन्ध्यासुताच्छुश्रुषाविषयं भिन्नमित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये, विशेष्येऽपि नासत्ख्यातिरुपगन्तव्येति चेन्न, असत्ख्यात्यनभ्युपगमस्य सत्ख्यातिरन्त्याग्नियमोपगमविश्रान्ततात्, असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते न तु केवलमसत् कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथाख्यातिवादिभिरप्यमाणात्वात् । वन्ध्यासुताच्छुश्रुषाविषयं भिन्नमिति प्रतिपत्त्यापि भिन्नमित्यवगमः सामान्यतोऽप्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते, केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति यद्भ्रान्तुतस्तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्यन्यथाकृत्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेषोपगता मुक्तम् । विप्रतिपत्तोऽपि कथं जयेदित्यन्वयः । व्यक्तिविधेके इति । व्यञ्जनाविवेचनात्मके ष्यणिविवेकाभिपत्तिबन्धे इत्यर्थः । महिमाऽऽद्रत = महिमा नाम कविराजतात् । यथाहुः—“भनौशिवारते नाग्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रतिदोषित्ववन्वस्तु रसस्योपनिषदपरं” इति ॥

उत्तरार्हस्येति । प्रष्टे तु मोत्तरार्हमिति भावः । तदेति । मध्यस्थेनैवातीक्ष्ण्यमुद्भावनीयमिति भावः । मध्यस्थं प्रति वैयात्यलक्षणदर्शनं कार्यमित्यन्वयः । अनुत्तरदाने इत्यादि । धादिनं प्रत्यनुत्तरदाननिबन्धनस्य स्वदोषस्य परिहारावैत्यर्थः । मध्यस्थेन सह धादिनाऽपि दक्ष्यमप्रमाणेन व्यवहर्तुमिति भावः । धादिभ्यामिति । परस्परमिति शेषः । विशिष्टरूपे इति । इदमनुपोगिनासत्खाद्योग्यविशिष्टाजते इत्यर्थः । विज्ञेयगस्यासत्त्वे तद्विशिष्टस्याप्यसत्त्वात् । यथाऽप्यन्यथाख्यातिवादिभिः प्राचीनैः संसर्गस्यैवावगममुक्तम्, तथापि सम्भवविश्रायेण निश्चिदप्यसत्त्वमिह निगदितम् । विश्रान्तरथादिति । सद्रिपयकृतं ज्ञानव्यवहारकमिति भावः । तदन्वयाकृत्वा प्रतीयते इत्यन्वयः । तस्य = भेदस्य । यद्यपि वरुणामुनस्ताविषयगोप्यत्वाद्ययोर्भानं नाप्यथाख्यातिवादिगमनम्, यस्यादौ सुताच्छुश्रुषवर्षवशोऽप्य भावोपगमात्, तथाप्येवं वन्ध्यासुताच्छुश्रुषाविषयं भिन्नमिति धरेवाप्यप्यिता स्यात्, तत्रान्वयमाप्रत्यानुपोगिभेदेन प्रतियोगिभेदेन चाभानादिष्वनुभवाप्यन्यथासत्त्वात् संसर्गमेव सदुपगम्याप्यलक्षणात्प्रत्यभानो भानं मन्मुच्यतेमिति भावः । नवैरमित्यादेः परिहारात्तद घत-इति । विरुद्धतो निर्विपरक एव शब्दमाप्रविषयको वेति मर्त्तं तु गोवादेवम्, उपदानार्थं वैश्यानुपगतेः ।

भवति । यथा तु विशिष्टमत्यन्तासद्वैव तथाध्वप्रतियोगिनी अत्यन्तासती एव किञ्च प्रतिभासेते तावतापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुकूलद्वयादेय । न चैवमसत्ख्यातिवादिनाऽपि शक्यं वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशते इत्यस्मात्पक्षादिपरीतं विशिष्टं सभ्यन्धश्च क्वचिद्विशेषात्प्राप्यत्यन्तासद्ब्रान्तोऽखिलव्यत इत्येवंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सद्यपि प्रकाशते किञ्चित्, तर्हि नासत्प्रकाशत इति; यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्तवतुः खलेखी केवलमलीकमुल्लिखत्प्रसत्प्रकाशत्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु यथोक्तमेव परोऽप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रमाणादिवदप्राप्यविप्रतिपत्तिरेवेति । ननु सर्वथैवासत्ख्यातिरपि भवताऽनुमन्तव्यैव, तथाहि—चम्प्यासुतशशविपाले कुर्मरौमैवेति वदतः शब्दादर्थं प्रतिपादयताम्, किं सद्युमात्रमपि समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेरिति चेन्न, तथापि तादात्म्यस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रतीतस्यैवास्तदुपहितस्य स्फुरणोपगमात्, प्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकार्थं हि तादात्म्यं तच्चान्यथास्येव । तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत् मध्यस्थाद्यप्रमया तथा प्रश्नानौचित्यादिप्रमोषपादनाविरोधः, पाद्यवद्भूमविषयातथाभावेऽपि भ्रमस्याप्रमात्वपरामर्शिकतावत्प्रश्नविषयासत्यत्वेऽपि प्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव । एतेन भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टधरमित्यपि परास्तप्रायमिति । एवमन्यत्राप्येवंविधोदाहरणे वाच्यम् । न च कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति, अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनाः । मतमपि जानीयात्, ईश्वरत्वात् च परमतवैशिष्ट्यं कथं वादे प्रवर्तते । एते सर्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमाणाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्ते न बाधासिद्धिभ्यां भिद्यन्ते पूर्वैरपि लोकासिद्धत्वाद्ब्रह्मवहताः

नवीनान्यथाख्यातिये तु संमोदेवाप्यन्यत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रस्य सन्नाप्रविषयकत्वम् । भ्रमत्वं तु व्यधिकरणप्रकारत्वेनेति दृष्टव्यम् । एवमन्तासाङ्गयच्च हेत्वाभासनामान्यलक्षणोपशेषादी तत्र तत्र निवेदितम् । सदसदुपरागासम्भवेन प्राचीनान्यथाख्यातिरप्युक्तैः । तस्माद्भ्रमस्यल्लेखनं प्रतीयत्यतिः प्रकृतस्थले च विकल्पारणवृत्तिरिति मतमेव योजिकम् । प्रकारभेदेत्यादि । रूपभेदेन भेदोदयोस्तादात्म्यत्वाभिप्रायेणैवम् । प्रभविषयस्यासत्त्वे तदुपरक्तप्रभगतानौचित्यविषयकमहस्यापि भ्रमजन्यतयाऽसद्विषयकतया च भ्रमत्वेनौचित्यमप्रमितं सत्कथं दोषतामालम्बितेवाऽद्वाद्वाह तर्कसंशयाभ्यामिति । तर्कसंशयोरप्रमात्वेऽपि तदपीनव्याप्तिप्रधानमित्योक्तद्विषयकानुपपत्तयद्योश्च प्रमात्वं सगमतिप्राप्तेवेति न भ्रान्तिजन्यत्वेन स्वयंसायादिलक्षणप्रत्यासत्त्वाऽसद्विषयकत्वेन वा भ्रमत्वं मन्तव्यम्, विशेषज्ञस्यापि भ्रान्तिज्ञचदर्शनेन भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसाङ्ग्यवाराण्यप्येवातन्मध्येनासद्विषयगतस्यैव भ्रमन्प्रयोजकताया वक्तव्यत्वात् । एवं भ्रमात्मकपरामर्शादित्त्वानुमित्वादेः प्रमात्वं प्रतिद्वैमेवेति ।, भ्रमीवविषयात्तथावे हेतुगर्भं बाधवदिति भ्रमस्य विशेषणम् । प्रतियोगिज्ञानविषया भ्रमजन्यस्यापि बाधस्य प्रमात्त्वमित्यभिप्रायेणोदाहरणान्तरं वा । तथापि = अन्यथात्वात्कोत्तरस्याप्यवहातोपपत्तेरेऽपि । एवंविधेति । "अथ लोणिपतेः परार्द्धपर्या लक्ष्यीकृताः सङ्ख्याः । प्रज्ञाधुरवेह्यमाणतमिरप्रत्याः किलाकीर्तव्य" इत्यादावित्यर्थः । एते = भविनिगमादयः । सर्वेऽपि तर्का निष्पीडिता इत्यन्वयः । विचारिताः सन्त इत्यर्थः । प्रमाणविरोधे पाद्यः, प्रमाणाभावात्सिद्धिरित्यभिप्रायः । अधिकं हेत्वाभासत्पदने श्रुयम् । वस्तुतस्तन्निगमादिस्थले बाधासिद्धयो र्वासात्म्यं सत्त्वेऽपि तादृश्यमविनिगमादेस्तम्भवदुक्तिकेनेन रूपभेदोपपत्तौ । भविनिगमनानौचित्ययोः प्रमाणिकरवाभावरूपतायाः ईश्विदुपगमेऽपि तदन्वये

केवलमस्माभिरेव तर्कपद्धत्याममिपिक्तास्ततो न प्रयन्धेन निरस्यन्ते "विपवृक्षोऽपि
संबन्धं स्वयं ह्येक्षुमसाम्प्रत"मिति । इत्यप्रसङ्गात्मकतर्कनिरूपणम् ।

तर्काभासनिरूपणम् ।

ये च परैस्तर्कदोषाः पट् स्थीक्रियन्ते-आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टा
पादनं विपर्ययापर्यवसानं मिथोविरोधश्चेति; सोऽयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्यते
व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि, इयान् परमनयं
विशेषः—यदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते, तर्कस्त्वधास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपग
ममात्रसिद्धाभ्यां भवति, तेन विमृष्यमाणस्तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्ध
परिकरो नाश्रयसिद्धिमपि तावद्भास्यमनुरोद्धुमधिकरोति, ततः प्रमित्यभ्युपगम

तथात्वानुपगमादिति ध्येयम् । प्रबन्धेनेति । विशिष्येत्यर्थः । विषयान्तरखण्डनानां विहायि योजने-
सम्भवेन खण्डनं कृतप्राप्यमित्याशयः । इतिगण्डनशारदायामप्रसङ्गात्मकतर्कनिरूपणम् ।

आश्रयासिद्धिरिति । ' तत्रानुद्धृतवमियोविरोधौ द्वौमूलशैथिल्यमनस्तुनीयम् । विपर्ययापर्य-
वसानमिष्टप्रसङ्गन द्वे इति तर्कदोषाः ।' इति कैपाङ्गित्सप्रद्वंद्वेलोके आश्रयासिद्धिर्भगणितानुमानवसाधा-
रण्याभिप्रायेण । अनुकूलत्वमिति । विपर्यये सिद्धसाधनमित्यर्थः । यथा हिमं यदि दाहकत्वेनोविशिए
न स्वात्तुगादिविकारकारि न स्यादित्यत्र भवति च तृगादिविकारकारि तस्मादाहकत्वेनोविशिएमिति
विपर्यये, यदाहुः—“नहि त्रैलोक्यपरिपाकहेतोः सावित्रस्य इदमेतुद्दिनदपगम- क्षमते” इति ।
मूलशैथिल्यमिति । पर्वतो यदि निर्धूमः स्यान्निरवहनि स्यादित्यादिमथले आधादके आधाद्यनिरूपित
व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । अत्र विपर्ययेऽपि व्याप्यत्वासिद्धिरेव । तादृशव्याप्तिनिश्चयायादकाम्बुपगमयो-
रन्यतरन्यतिरेक इत्यपि केचिन् । इष्टापादनमिति । आधाद्यवद्विमिकर्तं विपर्यये
स्वरूपासिद्धिर्वेत्यर्थः यथा मित्यार्यं यदि दृश्यवस्थापकं स्यात्तर्थास्मादिदृष्टि स्यादि-
त्यादी । विपर्ययापर्यवसानमिति । आधादकवद्विमिकर्तम्, अतएव विपर्यये बाध इति केचिन् ।
वस्तुनस्वापाराधाभावलिङ्गकापादकाभावनाप्यकानुमित्यनौपयिकप्रमित्यर्थः । तत्र मूलशैथिल्यादिप्रयुक्तं
वा विपर्यये बाधप्रयुक्तं वेद्यन्यत् । एवं च मूलशैथिल्यादिस्यतेऽपि तर्कं बहुलं नियंवापर्यवमायिप्रत्य-
वहारस्य नाम्नः । अस्य चासद्गीर्णोदाहरणशैथिल्यमेव । मिथोविरोध इति । परस्परविरुद्धापापकत्वमि-
त्यर्थः । यथा वायुं यदि बहिरिन्द्रियविषयः स्यादरूपिद्रव्यं न स्यात्, वायुं यदि प्रवक्षते न स्यात्प्रवक्ष-
स्पर्णाश्रयो न स्यादित्येनयोः । अधिकप्राय सर्वत्र हेत्वामामेवैतानुमानानामिति नेहऽऽप्यते ।
अनुमानमिति । प्रमानुमितिपरामिदम्, पूर्णपरमे धूमत्वप्रमाथीना वस्तुनो बहिर्मिश्रितोप्येकाऽन्यनु
मितिः पर्वतादृष्टिबहिनप्रकारिर्द्वैतमतानुसारेण चेदम् । अधास्तवाभ्यामिति । परमतदुपगममर्थ-
स्य विपर्ययापर्यवसानोऽपि तर्कस्य संप्राप्तनामभित्येव व्याप्तेरपि सर्वत्र वास्तव्यं नाद्रियते । आधा-
दकस्य पक्षधर्मताज्ञानं यद्यपि सर्वप्राहायंमेवोच्यते, तथापि शिरपादिकं यदि कार्यं स्यात्सर्वकर्तुं
स्यादित्यस्यापि पूर्वोक्तस्य तर्कनाभिप्रायेणापिनादः । यस्तुतस्तु व्याप्त्यंते उभयोरप्यनाहार्थनिश्चय
सम्बन्धम्, पक्षधर्मताते तर्कस्याहार्थनिश्चयसम्बन्धमनुमितेरेवनाहार्थनिश्चयसम्बन्धमेव, विपर्ययाप-
र्यवसानवर्कविरोधस्य स्थलविदोषे पूर्वोक्तरीत्या संप्राप्त्ये तु बहिर्वाहस्य प्रसङ्गनमूलभनस्य व्याप्त्यंते-
स्याहार्थनिश्चयसम्बन्धमपिपेव यन्मुच्यते । परिकरो स्यात्वादि । धास्तवामिति । बहिर्वाहस्य

सिद्धिहृतवैचित्र्याद्यथाद्भेदादन्यो यावान् यथाच हेत्याभासविभागस्वरूपदेव
 उर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः । तस्मादाश्रयासिद्धिमुल्लसैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धि-
 रेकैव दोषोऽनुमानघत्, तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः ।
 मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैश्च । त्रिपर्ययापर्ययसानं तु द्वौप एवापादनस्य न भवति
 यत्राम विपर्ययापर्ययसानादापादनमात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि ।
 याद्यद्विहृदश्वद्वयभिचारात्स्वनुमानवचकैऽपि दोषाः पृथग्वाचयाः । याद्य उत्सर्गसम्भा-
 वनादेत्यत्रानुकूलस्वर्कस्य । सत्तममपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाम्यं नामोपगच्छामाः, स चो-
 भाभ्यामभ्युपगतव्यपेक्षानामभ्युपगतव्यापकेन प्राग्नेव दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति ।
 इति तर्काभासनिरूपणम् ।

खण्डनरीत्युपदेशः ।

एवंप्रकाराणि तत्राङ्गणेषु खण्डनान्यहनीयानि । तदेतासु खण्डनयुक्तिषु
 कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वयमूहिरवा परै-
 र्विचित्र्यमानानि पदार्थान्तराख्यपि बुद्धिमता बाधनीयानि । अथ चास्माभिर्दूषयितुं
 शक्तिभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहति, उक्तानाञ्च बाधकानां
 मध्ये क्वचित्प्रया समाधानंभिदधान्, -तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुतां प्रतिक्रिया न
 कुरेत् तदा परेण प्रयुज्यमनि वाच्यं बहुपत्रात्मके कस्वचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्ड-
 नान्तरमवतांणीयम्, एवं तत्रापि परेण प्रशाशोपणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु सङ्क्रम-
 णीयमितिप्रकारेण खण्डनमप्ये चक्रे सम्भवधेयम् । न च शाखान्तरेसङ्क्रान्तावर्थांतरं
 पतेत् अत्रकृतस्याभावात् । न चैकनिर्णयः एतेऽन्यसङ्क्रान्तावर्णौचित्यं स्यात्; शब्दोऽनित्यः
 कृतकवादिर्स्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादावधिप्रतिपक्षव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्धयाद्युच्छे-

पक्षस्य पक्षतावच्छेदकाभावधेवेऽपि परेण तस्य पक्षतावच्छेदकवच्छेदोपगमे तापक्षकस्तर्कः प्रवर्तते
 इति भावः । प्रमित्यभ्युपगमेत्यादि । प्रमितिरूपाभ्युपगमरूपा च या सिद्धिस्तकृतवैचित्र्यमल-
 कादित्यर्थः । मुल्लसैथिल्येति । मूलनीथिल्यं व्याप्येत्यासिद्धिः, इत्यावसौ च त्रिपर्यये स्वरूपासिद्धिः ।
 यदित्वापाद्याभाववत्त्वेन निश्चितस्वनिश्चयनं एवं तर्कस्थले पक्षान्यवहारस्तदा त्रिपर्यये पर्येतोनुपावर्तनं विफ-
 लम्, इत्यावच्छेदाप्यवच्छेदमिरूपेण तत्रांकाङ्क्षाविरहस्य स्फुटत्वात् । सिद्धतावन्नारािकोऽऽश्रयासिद्धि-
 रेवेषापादनमित्यपि कथिन् । तत्र = अनुमाने । इह = तर्के । किमपीति । अत्रापिकं मूकहृत्तैव प्रागु-
 क्तम् । अत्राववादादेरन्यत्र तर्कस्यानुकूल इत्यन्वयः । अन्यत्र = तर्कस्य = अन्यरथलीपवत्तस्य, अन्यस्य
 तर्कस्येति तु फलितार्थः । प्रसङ्गात्मकेऽवशाद्यप्यतिरेकनिश्चयस्य बाधात्मकस्य कारणवादिनि भावः ।
 श्रेयो यदि भेदस्ववहारविषयः स्याद्भेदवात् स्यादित्यादावापत्तिसाम्यं दोष इत्याह सत्तममिति ।
 प्राग्नेवेति । "यमेतन्मते" रित्यादिना तर्कश्रद्धनीपकमे इत्यर्थः । इति खण्डनशारदायां तर्काभास-
 निरूपणम् ।

ऊहन्तीति । अनुदापेयप्रयुक्तमात्मनेपदमतिव्यमिति भावः । अतएव "पूषति वां पुनरुचोऽक्षरं
 वदेनदूहती"ति श्रुतिः । अपकृतस्याभावादिनि । पदार्थसङ्ग्रहस्य वाच्यार्थसङ्गतीपयोत्पत्तिर्वादिनिभावः ।
 पत्तेरिति । भवितव्यनिर्णयपारमो न तु कृतकनिर्णयस्येति कृतकस्य विमतिपदमानस्यानौचित्यं

दापानात् । येन हि तन्निर्वाहते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाहानिर्वचनीयतेति । तस्मात्
 तत्तुल्यो हस्तदीपञ्च विषयान्तरयोजनम् ।
 शृङ्खला तस्य शोभे च त्रिधाऽत्र मतिमत्क्रिया ॥ इति खण्डनरीत्युपदेश ।
 ग्रन्थप्रस्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।
 प्राणमन्यमना हृतेन पठितो मास्मिन् रत्न खेतानु ॥
 श्रद्धाराजगुरुदत्तथीकृतहृदप्रस्थि समासादय
 एतेन चर्करसोर्मिमज्जनमुखेष्ववासज्जेन सज्जनः ॥
 तासूतद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुञ्जेभ्रराद्-
 यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदाखण्डम् ।

स्यात्, तथाच वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं प्रत्यसिद्धेष्वावनं तत्परिहरणं चोच्छिन्नं स्यात् । नखेवम् प्रकृ-
 तोपयोगान्, कृतकत्वसिद्धि विनाऽनित्यत्वसिद्धासम्भवात् । प्रकृतोपयोगश्चार्थं प्रकृतेऽपि समानं ह्युपाह-
 यनेति । वाक्यगतपदार्थनेत्यर्थे । तदिति वाक्योक्तार्थानामर्थः । तदनिर्वचनीयतया = पदार्थानिर्व-
 चनीयतया । निर्वाहानिर्वचनीयतेति = निर्वाहस्य वाक्यार्थस्यानिर्वचनीयतेति प्रकृतवाक्यार्थखण्डने
 पदार्थखण्डनस्य नानुपयोग इति भावः । तत्तुल्येति । उक्तखण्डनतुल्यस्य खण्डनान्तरस्योहनम्, उक्तस्य
 खण्डनस्य च विषयान्तरे सञ्चारणम् । एतत्खण्डनद्वयस्य यथेण परिहारेण च शृङ्खला = वाक्यघटकपदार्थ-
 खण्डनात्मकज्ञानान्तरसदृकमगमिति त्रिधा अत्र = खण्डने मतिमत्क्रिया = बुद्धिमतां प्रवृत्तिरियर्थः ।
 इति खण्डनशारदायां खण्डनरीत्युपदेशः ।

कृतसाक्षात्कारस्यापि ग्रन्थरचनादिसम्भवः ।

ग्रन्थस्य प्रस्थित्वं दुर्बोध्यम् । समाधिषु = अनात्माकारवृत्तिराहित्यदशासु । साक्षा-
 त्कुर्यनेइति । महासाक्षात्कारवतो ग्रन्थनिर्माणमेव .न सम्भवतीति वदन्तस्तु महासाक्षा-
 त्कारं रोगनिरोधमिव मन्दमाना अननुभूतामतरवा एवेत्युपेक्षणीया । महासाक्षात्कारानन्तरं सर्वदा स-
 माधिस्फोऽन्वोऽपि वा समाधिदशाया मा नात निभान्सीन्निबन्धात्, समाधिच्छिद्रेषु तु निवृत्ती
 यादेव, कथमन्यथा देवतागुर्वारपनादिकमपि जीवन्मुक्तानां सन्न्यसेन, आहार्थभेदज्ञानेन समाधानं
 तु समानम् । परिषद्विदिष्यासनस्य स्वयद्दार्दराधामनात्मोऽसि आहार्थव्यवसायो चानाहार्थस्य समूहा-
 लम्बनस्य सम्भवात्च । चतुर्थांशमिग द्य श्रवणादायधिकारोत्तरेभावे कथं गूढज्ञानो गृह्यस्य महासाक्षा-
 त्कारसम्भव इत्यपि नाशङ्कनीयम्, श्रवणादिसंग्राह्यविरोधिनस्तस्य कल्पयन्व्यवसायिताविरोधिनश्च
 प्रकृतप्रवृत्तिविरोधस्यानाकारणेनैव श्रवणाद्युपपत्तौ निषोपथीतत्यागादिप्रतिताभमतिशोषस्य तदर्थमन्य-
 थारोपेताया अभावान् । अतएव जन्मान्तरीयाभ्रमविशोररूपवतापि न सोऽस्या । अकारण्यो हि देवताधारत-
 र्देशेव भाविनस्य गुणो वां प्रसादोऽसाङ्कारस्येति न श्रवणादेश्व्यवगतमपेक्ष, स्वभित्तास्यास्यवहितोत्तर-
 (यनिषेतेनैव यागसामवात्, अतएव "नाथमात्मो ग्रन्थचनन स्यो न मेधया न चहुना धनेन । यमेरेव
 वृणुते तेन सन्मन्वरेव अत्मा विवृणुते तवै रवा" मिति धृति स्वरसनः सङ्गच्छते । "श्रवन्तोऽपि
 बहवो वक्ष विष्णु" रिति ध्रुमेः प्रावशदुर्ज्ञानात्, श्रवणादेशेन देवताप्रसादं विनाऽकिञ्चिद्व्यकरात्, अत-
 एवावोचत् ' ईश्वरानुमहादेशेन पुंसामर्शनवात्ते"ति । एवञ्च क्वचिच्छ्रवणादिकमसाक्षात्कारेण देवतादिप्रसा-
 द भावसाक्षात्कारस्य किमिति न प्रयत्ने । यदाहुः—'चित्तं वदन्तरोमूले हृदाः तिष्ठन् गुह्यु ।

गुरोस्तु मौनं श्याव्यान् शिष्यास्तुच्छिन्नसंशया" इति "उत्तमानां तु विज्ञानं गुरुकाशानवेक्षणम्" इति ।
 "सर्वशास्त्राधैतत्त्वमकरमात्रस्य जायते" इति च । अरुस्मात् = श्रवणादिनैरेपेक्षयेण । अत्य = विदि-
 प्य शक्तिपातेन देवतातुगृहीतस्य । स च गृहस्थो वा तदन्यो वेति न नियमप्रणा । एतावता च चतुर्था-
 धमस्य वैकल्यमापतितमिति न भ्रमितस्यम्, नदीयसाफदस्यस्य विदिप्य निवृत्तिप्रियैरेवानुभवनीय-
 पत्वात्, शिष्योपयोहादिसदुभावनान्तरीयकप्रवृत्ति स्वाभीष्टसिद्धौ प्रतिवन्धिकामाकलय्य तथा खिद्यमान-
 मानसस्य जिज्ञासोः साधनपरिपाकार्यत्वाद्यनुयांश्रमस्य, साक्षात्कृतत्वस्य तु चिराय समाधिलाभार्थ-
 त्वादिति निव्यक्षपातः पन्थाः । अधिघाताप्रयुक्तद्वयाध्रयकालपूर्वत्वाभावनियमस्तु न तत्त्वज्ञानमात्रेऽपि
 तु चरमे एवेति नैवमपि साक्षात्कारानन्तरं नियमप्रणयनादिव्यवहारासङ्गतिर्देशनीया । यस्तु—
 अन्यथादृष्टवादेनादृष्टनियमोऽप्रामाणिकः, नच श्रुतयादिज्ञानस्थले तादृशनियमो दृष्ट इति चाप्यम्, श्रुतया-
 दिविषयकारोपचरमज्ञानस्यापि श्रुतिविषयकाज्ञानादिपूर्वत्वेन व्यभिचारात्, ज्ञाने साक्षात्कारत्वनिवेशे
 च प्राथमिकस्यपि श्रुतयादिसाक्षात्कारस्य तादृशपूर्वत्वाभावनवचरेण व्यभिचाराप्रसक्तया चरमत्वविशेषण-
 वैधर्म्यापत्तिरित्याशङ्क्य चो यद्विषयकसाक्षात्कारः स तद्विषयकाज्ञानतः प्रयुक्तपूर्वत्वाभावान्, यथ
 श्रुतिसाक्षात्कार इति सामान्यव्याप्तिरभिप्रेता, चरमेत्यस्य ज्ञाने साक्षात्कारत्वंलाभार्थत्वादिति चन्द्र-
 काया विद्वल्लेशीयव्याख्यायांमुक्तम्, तदतीत्य त्च ज्ञम्, पूर्वं सति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य विदेहकैवल्या-
 म्पवहितमाकक्षणे एवोपेतव्यत्वेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविद्वदनुभववदिसिद्धाया जीवन्मूर्तेर्विलोपप्रस-
 हान् । तस्माज्जीवन्मुक्तिकालिकतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणायैव चरमत्वं विवक्षणीयम्, तच्च
 विदेहमुत्पद्यपवहितमाकक्षणेवैवेति तस्य साक्षात्कारत्वनिवेशेन ज्ञानत्वेनैवोपादानमाहर्तं भतु साक्षा-
 त्कारत्वेन गौरवान् । भवञ्च व्याप्तिरान्वयगो वा व्यतिरेकतो वा "विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्त" इत्यादि-
 श्रुतिमूलैवेति नामप्रारदृष्टवत्वेन दुस्पति । एतच्च प्रतिबूलतंकरिणकरणप्रकरणे प्रमायाः स्वसमान-
 विषयकाज्ञानाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमवधारणस्य तत्त्वज्ञानोत्तरमनःपरिणामस्य स्वपरिणामज्ञान-
 तन्मयुक्तद्वयाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमस्याप्रामाणिकः एवोकार" इति यदा चन्द्रिकाकारेणैव ध्वनि-
 तम् । अतएव तेन वा या स्वतन्मयपदुत्तमसंस्कारसहिताऽप्रामाण्यज्ञानदिश्रुत्पसाक्षात्कारप्रमा सा स्व-
 समानविषयकाज्ञानतासंस्कारक्षणावृत्तिरियत्र सहितान्तोपादानस्य जीवन्मुक्तिप्रक्रमप्रमायां व्यभि-
 चारवारणं कलं दर्शितम्, जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारानभ्युपगमे तदसङ्गतेः ।

चरमज्ञाने दृश्यकालपूर्वत्वाभावनियमनिरासः ।

अर्थं "विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः" इत्यादिध्रुवा विद्योत्तरं दृश्यसामान्योच्छेदस्य बोधनवलेनैव
 पूर्वोक्तनियमो भवतिरात्रियते श्यापतम्, परन्तुच्छेदस्य पूर्वस्वरूपस्यानभ्युपगमेन दृश्यसत्त्वात् इदानी-
 मत्र विदेहमुक्तापि दुर्वार इति कथमुक्तनियमोपपत्तिः, तर्कशून्यत्वात् । प्रतिबोधिगतमानाधिकरणस्य
 प्रत्यक्षपरमत्वाभावनियमोपपत्तिः निष्पत्त्यवशादेऽङ्गीकार्यत्वेन तत्र विदेहमुक्तेः प्रतिबोधिबोधविकल्पस्योप-
 पात्तत्वात् । यत्—यदादीनां सत्त्वकालविशिष्टं कथासादिकमेव नात् इति प्रमाकरमने
 मुद्गरपातादेर्पदविशिरोपिध्विध्व तत्रज्ञानस्य दृश्यविशेषित्वं श्यात्, . मुद्गरपातादेर्प-
 दादिबोधोपिध्वाम्पे तदुत्तरं यदाप्रमुक्तापत्तिवदन्नाप्यवसेतुदृश्यत्वादिति; तदसत्, अतिरिक्तनाशा-
 मभ्युपगमे कालगतविशेषानिरूपणात्, विदेहमुक्तेर्देवोच्छेदनिरूपणात्, तस्यैव च विचार्यमाणत्वात् ।
 यत् यदादीनां यतः क त्व इति सर्वबोधोपगमात् नात्तत्रकसामग्रीभ्युपगमस्य प्रतिबोधिगतान्पूर्व-

वाभावनियमो यथाऽन्ये निश्चयते, तथा विदेहमुक्तौ दृश्यस्य नाशाभावेऽपि तत्र तच्छर्तित्वपर्यनुयोग-
वार्णाय पूर्वोक्तनियम एवास्माभिरपि कल्प्यते, एवञ्च चरमवृत्तेऽत्रैतद्विरोधित्वेन तदुत्तरं न किञ्चिद्ग-
म्यते, तस्या अनप्रकालस्यैवाभावेन न तत्र तस्या न दृश्यान्तरस्य वाऽनुवृत्त्यावादानसम्भवइति वृत्तेरपि
नादानभ्युपगमेऽपि न काचिदतिरिक्ति, तदप्येतेन निरस्तम्, एवंसस्य प्रतियोग्यसमानकालीनताया
प्रत्यक्षसिद्धतया तत्र पर्यनुयोगानवकाशान्, वृत्त्यादिभ्रमानभ्युपगमे तु तादृशिनियमकलनाया एवोदे-
सलामर्थ्यात् ।

ध्वंसस्यारमरूपत्वानुपपत्तिः ।

पञ्चमप्रकारतापक्षे च पर्यवसानम् ।

यदि तु नाशः स्वीक्रियते त च जन्योऽपि प्रज्ञात्मक एव, यो यद्वयामिश्रिततयैव भासते
स तदात्मक एवेति व्याख्येयपदादनीयत्वात्, अतएव जन्यत्वाजन्यस्वरूपविरुद्धधर्माध्यासस्य भेदकत्व
मपि नायाति, तस्यापि चिद्वयामिश्रस्यैव भानात्तदात्मकत्वात्, अतएव निरोधस्यापि तदात्मकत्वम्,
चिद्वयामिश्रिततयाऽभासमानस्य त्वेत्कीकत्वमेवेत्युच्यते, तदा जडस्य कस्यचिदसम्भवेनेदानीन्तनेऽपि
बोधे न दृश्याश्रयकालपूर्वस्यभ्युक्तनियमोऽप्यावर्तक एव स्यात्, कौशमीरिकदोषाद्वैतवादिमतप्रवेवमाप-
तेत् । अथाद्वैतध्वंसव्ययानुपपत्तयैव दृश्यध्वंसस्यभ्युपेतस्यापि चरमवृत्त्युपलक्षितामरूपत्वम्, तदापी-
दानो दृश्यध्वंसव्यवहारवारणाय चरमवृत्त्युपलक्षितत्वरय चरमवृत्त्युत्तरत्वाप्यताया एव वक्ष्यस्वेतो
त्तरत्वरय च ध्वंसघटितत्वेनोनियमो बाधित एव, चरमवृत्तिध्वंसस्य दृश्यस्य सद्भावात्, तस्यापि प्रह
रूपतामुपगम्यादृश्यत्वसमर्थने सिद्धान्तमपि चरमवृत्त्युत्तरत्वाद्यापत्ति । एतेन यादृशवृत्त्युत्तरं न कार्या
न्तरोत्पत्तिस्तन्नाशोऽधिकरणस्वरूप एव, अविद्यानाशस्तु वृत्तिरूप, आत्मरूपत्वेऽसाध्यत्वाद्यापत्तेरिति
परास्तम्, तादृशवृत्तिनाशस्याधिकरणस्वरूपत्वे ह्दानीमपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, तादृशवृत्त्युत्तरयो
पलक्षिताधिकरणस्वरूपत्वे चोत्तरस्योपपत्तयेऽतिरिक्तध्वंसस्यभ्युपेतत्वात् । एतेन संयोगनाशो
न विभागान्तरं, गौरवात्, नाप्यधिकरणस्वरूप, तदुद्देशेन क्रियायाः प्रवृत्त्या तस्य क्रियासाध्यत्वावयव-
कत्वात्, विभक्त्यकारप्रतीतेरधिकरणातिरिक्तविभागविषयकत्वाच्च, किन्तु विभागस्वरूप, स च यद्युत्तर
संयोगनाशयस्तदाप्यतिरिक्तस्य विभागनाशस्य स्वीकारे गौरवम्, अधोत्तरमयोग एव तन्नाश, तथापि
यादृशविभागवच्छेदनावच्छेदेन पुननोत्तासंयोगस्तदादृशविभाग एव स्वावच्छेदनावच्छिन्नसंयोगस्तदा,
तस्य च सत्यभावात्वेन महाप्रलयावृत्ति वास्तवताः स्वाश्रयपरमावच्छिन्नरूप इति दृष्टान्तासाङ्ग्यमपि
दर्शितम् । तस्माद्भावाद्द्वैतपक्ष एव युज्यते, श्लोके 'अत्र क्रियन्ति वस्तूनि घनन्ते' इति द्रव्येऽभावात्तानाम-
नन्तानां सत्त्वेऽपि भावनामेव गणनयोत्तरदर्शनादृष्टादृष्टेऽपि भावनामेव निषेधसम्भवात्, यदि तु
दृश्यध्वंसस्य सत्त्वावोपगमे एव भावाद्द्वैतं स्यात्, सिद्धवावोपगमे तु तस्याद्वैतावधानत्वात्वेन सर्वा-
द्वैतमेव, तदापि पूर्वोक्तनियमताङ्ग्यमेव, चरमसाक्षात्कारस्यापि ध्वंसान्तरकारणत्वावच्छिन्नत्वादिनि
षेधस्यमेतत्, न च ध्वंसस्य ध्वंसान्तरमुपगमेऽनवस्था, तस्याविवान्तिवोपगमेऽपि मिथ्याध्वंसवोपगम्यत्वेन
क्षयमावात्, न चानोन्वयदानमिच्छित्विरोधे, अन्वयकालोन्वयव्यभिचारस्य विनाशितायास्यस्य
प्रतिपादनात् । एवमवच्छेदनापक्षे एव वेद पुराणसंघे । तदनात्मतावे मिथ्याभूतस्य कस्यचिद्व्यगमये

यत्काव्यं प्रबुधविं ध्रुपितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः,
थीथ्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥

इति थीथ्रीहर्षकवितार्किकचक्रवर्तिविरचितेऽनिर्घञ्चनीयतासर्वस्वे खण्डनखण्ड-
खाद्ये तुरीयः सङ्कीर्णपरिच्छेदः । शुभमस्तु ।

अभ्युदीयादिनि । अत्रिणीदं 'इट कित कटी' खत्र प्रदिलपदस्य धातो रूपम्,
न खेतेः, 'पते लिंटी' ति ह्रस्वापत्तेरिति शिवम् ।

विकुञ्चनिवहनेत्रो पुतिरानन्दसिन्धोः

सततमुदितसंविच्छान्तिसारा विशोका ।

कलितसकललोकाऽऽलोकदा लोकचन्धा

तिरयतु तरलाशाः शारदा मन्त्रमूर्तिः ॥

ग्रन्थं पुरातनमिमं हृदयोपजात-

ग्रस्तं विलोक्य रचिता यतिना श्रमेण ।

द्याद्देवताचरणपदपदमानसार्ता

वाणी चिराय विदुषो मुदमादधातु-॥ -

शारदां शरणीकृत्य तीर्णोऽयं शारदारण्यः ।

प्रसन्निर्वा प्रपञ्चानां तेन तुष्यतु शारदा ॥

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीययोः कृतौ खण्डनशारदायां सङ्कीर्णस्तुरीयः परिच्छेदः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः । शुभं भूयात् ।

❀ तस्यै । सद्गुरुभ्यो नमः ।

श्री शारदारण्यमस्तु ॥

